

55686

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1964 VII. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), KATUS LÁSZLÓ, KEREKES LAJOS, KISS ALADÁR,
KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő), NIEDERHAUSER EMIL,
RÁNKI GYÖRGY, M. SOMLYAI MAGDA, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Űri u. 51-53. — Telefon: 160—098
Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Györffy György</i> : Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez (I. rész)	1
<i>Litván György</i> : Szabó Ervin nemzetközi kapcsolatai — levélhagyatéka tükrében.	26
<i>Nevelő Irén</i> : Az üzemek militarizálása és a panaszbizottságok az első világháború idején ...	64
<i>Tilkovszky Lóránt</i> : Az első bécsi döntés gazdasági és szociális következményei a Magyarországhoz átszatolt területen.	87
<i>Petőcz Pál</i> : A politikai katolicizmus „reformnemzedéke”	112

SZEMLE

<i>Benczédi László</i> : Parasztság és kurucság a Thököly-korban	152
Hozzászólások:	
N. Kiss István	162
Zimányi Vera	167
Makkai László	169
Heckenast Gusztáv	171
Benda Kálmán	172
R. Várkonyi Ágnes	174
Barta István	177
Benczédi László válasza a hozzászólásokra	178
<i>R. Várkonyi Ágnes</i> : Az ismeretlen Vak Bottyán	181
Össz-szövetségi történetész tanácskozás a Szovjetunióban (<i>P. Mayer Mária</i>)	183
KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	188

55686

**A TÖRTÉNELMI SZEMLE 6. (1963) ÉVFOLYAMÁNAK
TARTALOMJEGYZÉKE**

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>Barta István</i> : A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái.....	305
<i>Benczédi László</i> : A „vitélő rend” és ideológiája a Thököly-felkelésben.....	33
<i>Benda Kálmán</i> : A végvári harcok ideológiája	15
<i>Dolmányos István</i> : Károlyi Mihály és a „szentpétervári út” (Az orosz—magyar szövetség gondolata 1914-ben).....	167
<i>Heckenast Gusztáv</i> : A Karácsony György-féle parasztfelkelés (1569—70)	19
<i>Jemnitz János</i> : Az első Internacionálé és a háború (1864—66)	386
<i>L. Nagy Zsuzsa</i> : Smuts tábornok budapesti küldetése 1919 áprilisában.....	195
<i>Makkai László</i> : A hajdúk „nemzeti” és „függetlenségi” ideológiája	22
<i>Mályusz Elemér</i> : Haza és nemzet a magyarországi feudalizmus első századában.....	4
<i>Molnár Erik</i> : Bevezető a „Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem-nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában a XV—XVIII. században” c. vitához.....	1
<i>N. Kiss István</i> : Az ár- és bértörténet kérdése Magyarországon 1550—1560 között.....	145
<i>Puskás Julianna</i> : A földbirtokok bérbeadása Magyarországon az 1935. évi mezőgazdasági statisztika adatai alapján	356
<i>R. Várkonyi Ágnes</i> : A „népi kurucság” ideológiája	44
<i>Somogyi Éva</i> : Az 1653—59 évi horvátországi parasztmozgalom ideológiai tanulságai....	30
<i>Spira György</i> : Egy pillantás a Hitel írójának hitelviszonyaira.....	344
<i>Szamuely Tibor</i> : A németországi fasizmus történeti előzményeiről és ideológiájáról. II. rész	217
<i>Szücs Jenő</i> : Nándorfehérvár és a parasztság	11

Hozzászólások és válaszok a „Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem-nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában a XV—XVIII. században” c. vitához

<i>Bácskai Vera</i> : A parasztság és a honvédelem 1514-ben	63
<i>Bartha Antal</i> : Hozzászólás Mályusz Elemér előadásához	56
<i>Benczédi László</i> : Válasz Perjés Géza hozzászólásához	96
<i>Klaniczay Tibor</i> : Néhány gondolat a vitához	79
<i>Komjáthy Miklós</i> : Hozzászólás Szücs Jenő referátumához	59
<i>Kosáry Domokos</i> : Néhány tanulság Pest megye kuruckori történetéből....	91
<i>Makkai László</i> : Válasz Nagy László hozzászólására	99
<i>Maksay Ferenc</i> : A „népi kurucság” ideológiájának kérdéséhez	87

<i>Nagy László: Hozzászólás Makkai László referátumához</i>	68
<i>N. Kiss István: Megjegyzések a végvári harcok ideológiai kérdéséhez</i>	66
<i>Perjés Géza: Hozzászólás Benczédi László referátumához</i>	82
<i>Zimányi Vera: Megjegyzés a vitához</i>	74

SZEMLE

Bánffy Miklós politikai küldetése Romániában 1943-ban (<i>Kerekes L.</i>)	259
<i>Molnár Erik: Válasz a nacionalizmus kérdésében írt vitacikkre</i>	238
Ránki György doktori disszertációjának vitája	414
Történetiszemléletünk nacionalista maradványairól (<i>Varga J.</i>)	102
Hírek	262

HATÁRAINKON TÜL

A legújabbkori történelmi forráspublikációk problémájához (<i>F. Tých</i>)	263
Az V. Nemzetközi Szlavista Kongresszus (<i>Niederhauser E.</i>)	446
Külföldi vendégeink	268

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	108, 270, 450
---	---------------

GYÖRFFY GYÖRGY

Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez

(I. rész)

Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzának feldolgozása során módomban volt átkutatni a magyarországi és csehszlovákiai levéltárak oklevélanyagát és fényképfelvételek révén betekinhettem a Romániában, Ausztriában és Jugoszláviában őrzött oklevelek egy részébe. Kutatásom az 1000 és 1332 között kiállított oklevelekre terjedt ki, e munka kapcsán azonban átnéztem korábbi és későbbi időre vonatkozó okleveles anyagot, elbeszélő kútfőket és más jellegű írott forrásokat is (pl. feliratokat, pecséteket).

A magyar okleveles gyakorlat 1000-ben indult meg; ettől kezdve 1301-ig, az Árpád-házi királyok kihalásáig kb. 10 000 oklevél ismeretes (eredetiben, átiratban vagy kivonatban); az 1301—1332-ig terjedő rövid időszakból ugyancsak kb. 10 000 oklevélről van tudomásunk. Az Árpád-kori 10 000 oklevélből kb. 800 kiadatlan, míg az Anjou-kori 10 000 oklevélnek kb. egyharmada nincs kiadva. Ezekhez járul 1000-nél több nyugati (pápai, császári stb.) oklevél, amely az 1000—1332 közötti Magyarországra vonatkozik.

A fenti anyagból, a román (vlach) népnevet ill. a román népcsoportok vezetőit (pl. kenézeket) említő oklevelek száma alábbi módon oszlik meg:

A XI. és XII. században kiállított oklevelekben biztosan románokra vonatkozatható adatot nem találunk. A XIII. századból eddig 21 hiteles oklevél volt ismeretes, amely románokat említ. Ezek közül három a legújabb vizsgálatok nyomán hamisnak bizonyult.

A kiadatlan anyagban három román vonatkozású oklevél került elő, továbbá két eddig is ismert, de hamisnak bizonyult oklevél hiteles variánsa.

Az 1301—1332 terjedő okleveles anyagban 15 olyan hiteles oklevél van, amely erdélyi románokra tartalmaz adatokat. A kiadatlan anyagokból ilyen tárgyú ismeretlen oklevél nem került elő. Annál öröndetesebb, hogy a Bazarábot említő kiadatlan oklevelek száma 1333-ig négyvel gyarapodott, s néhány további, a román történetírás számára ismeretlen adat került elő.

Az alábbiakban két csoportban tárgyalom a fenti okleveleket: 1. XIII. századi oklevelek; 2. Bazarábra vonatkozó oklevelek.

Mintthogy az előkerült új adatok kiegészítik az eddig ismert okleveles adatokat, s az eddig ismert adatokhoz is közlök néhány szövegvariánst, kiadási helyet, forráskritikai vagy történeti földrajzi megjegyzést, regesztában közlöm az eddig ismert okleveleket a hozzá fűzött megjegyzésekkel és az évröndben megfelelő helyen teljes szövegében természetesen a kiadatlan oklevelet. Az oklevelek kiadási helyei közül csak a legfontosabb okmánytárakat említem és csillaggal

jelzem, hogy a többi kiadás hol van összegyűjtve. Ettől abban az esetben térek el, ha az oklevélnek csak néhány kiadása ismeretes, vagy ha újabb adattal járulok a bibliográfiához.¹

¹ Az alábbiakban a következő rövidítéseket alkalmazom:

- AECO = Archivum Europae Centro-Orientalis. I—X. 1935—1944.
 Anjou = Anjou-kori okmánytár. Codex diplom. Hungaricus Andegavensis. Szerk.: Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I—VII. Bpest. 1878—1920. (Mon. Hung. Hist. Dipl.)
 Arch. Nat. Hung. = Magyar Országos Levéltár, Budapest.
 Archiv = Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. 1843—1944.
 Doc. Țara Român. = Documente privind Istoria României. Veacul XIII, XIV și XV. B. Țara Românească (1247—1500). 1953.
 Doc. Trans. = Documente privind istoria României. Veacul XI—XIII. C. Transilvania. I—II. 1951—1952; Veacul XIV. I—IV. 1953—1955.
 Doc. Val. = Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum. Curante Emerico Lukinich et adiuvante Ladislao Gáldi ed.: Antonius Fekete Nagy et Ladislaus Makkai. Bpest. 1941. (Études sur l'Europe Centre-Orientale. 29.)
 Csánki = *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I—V. Bpest. 1894—1913.
 Fejér = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. I—XI. Budaë, 1829—1844.
 Gombos = Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendantium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. Collegit: Albinus Franciscus Gombos. I—III. Budapestini, 1937—1938.
 Hurmuzaki-Densuşianu = Documente privitoare la istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki. Vol. I. 1199—1345 Culese și însoțite de note și variante de Nic. Densuşianu. București, 1887.
 Karácsonyi = *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I—III. Bpest. 1900—1901.
 Katona = Historia critica regum Hungariae. Ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata a Stephano Katona. I—IX. [1000—1350] Pestini, Budaë, 1779—1790.
 Mihályi: Máramaros = *Mihályi János*: Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Máramaros-Sziget. 1900.
 Mon. Eccl. Strig. = Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I—II. Ed.: Ferdinandus Knauz. Strigoniæ. 1874—1882.
 Mon. Vat. Hung. = Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Budapestini. 1887.
 Ortway: Temes = *Ortway Tivadar*: Oklevelek Temes vármegye és Temesvárváros történetéhez. I. Pozsony, 1896.
 Pesty: Krassó = *Pesty Frigyes*: Krassó vármegye története. III. Bpest. 1882.
 Potthast = Regesta Pontificum Romanorum. Ed.: August Potthast. I—II. Berolini, 1874—1875.
 Reg. Arp. = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I—II/1. Szerk.: Szentpétery Imre. II/2—3. Szerk.: Szentpétery Imre—Borsa Iván. Bpest. 1923—1961.
 Script. Rer. Hung. = Scriptorum Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Ed.: E. Szentpétery. I—II. Budapestini, 1937—38.
 Századok = Századok. A Magyar Történelmi Társulat közlönye. Pest—Bpest. 1867—.
 Teutsch—Firnhaber = *G. D. Teutsch* und *Fr. Firnhaber*: Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens. I. Wien. 1857. (Fontes rerum Austriacarum. 2. Abt. XV.)
 Theiner: Mon. Hung. = Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia... ab Augustino Theiner. I—II. Romae, 1859—1860.
 Wenzel = Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. I—XII. Pest—Bpest. 1860—1874. (Mon. Hung. Hist. Dipl.)
 Zichy okmt. = Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vászonkeő. I—XII. Pest—Bpest. 1874—1931.
 Zimmermann — Werner = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Von *Franz Zimmermann* und *Carl Werner*. I—II. [1191—1390.] Hermannstadt, 1892—1897.

1. 1222. II. Endre, Magyarország királya a német lovagrendnek adományozza a *Burza* földet² azzal, hogy *nullum tributum debeant persolvere . . . cum ransierint per terram Siculorum³ aut per terram Blacorum.⁴*

Átiratai: 1. A bécsi minoriták rendfőnöke és a domonkosok alperjele (1260—1270); 2. Rudolf német király 1280. III. 15.; 3. Tamás esztergomi érsek 1317 (mindhárom 1894-ben a Königsbergi Állami Levéltárban volt). Ed.: Fejér III/1. 370—374; Teutsch—Firnhaber I. 17—19; Hurmuzaki-Densusianu I/1. 74—76; Zimmermann—Werner I. 18—20. Trad.: Doc. Trans. XI—XIII/1. 182—184. Reg.: Reg. Arp. n. 380; Doc. Val. n. 1.*

2. 1222. XII. 19. III. Honorius pápa megerősíti II. Endre adományát *Burza* földről a német lovagrend számára azzal, hogy *nullum teneamini prestare tributum . . . cum per Siculorum terram⁵ transierint aut Blachorum.⁶*

Eredetije 1891-ben a Königsbergi Állami Levéltárban volt; XV. századi másolata az ugyanott őrzött Copiariumban: A. 18. fol. 134 alatt. Ed.: Fejér III/1. 422—425; Teutsch—Firnhaber I. 19—21; Hurmuzaki-Densusianu I/1. 76—77; Zimmermann—Werner I. 22—24. Trad.: Doc. Trans. XI—XIII/1. 187—188. Reg.: Potthast n. 6903; Doc. Val. n. 2.*

3. 1223. II. Endre, Magyarország királya a *Kerch*-i⁷ cisztercita monostornak adományozza *terram, quam prius eidem monasterio contuleramus, exemptam de Blaccis.⁸*

Eredetije 1857-ben Kisdisznód — Michelsberg — Ciszndioara levéltárában volt. Átírta: 1. I. Lajos király 1359; 2. Erdélyi káptalan 1449; 3. Pálóci László országbíró 1469 (1891-ben mindhárom Nagyszében — Hermannstadt — Sibiu levéltárában volt; ugyanott az eredeti pecsétje). Ed.: Fejér III/1. 399—402, VII/1. 212—215; Teutsch—Firnhaber I. 23—24; Hurmuzaki-Densusianu I/1. 79—80; Zimmermann—Werner I. 26—28; Doc. Trans. XI—XIII/1. 379—380. Trad.: Ibid. 199—200. Reg.: Reg. Arp. n. 395; Doc. Val. n. 3.*

4. 1224. II. Endre, Magyarország királya az erdélyi németek jogait meghatározza s nekik adja *silvam Blacorum et Bissenorum⁹ cum aquis usus communes exercendi cum predictis scilicet Blaccis et Bissenis.*

² Tara Bârsos — Barcaság — Burzenland.

³ A *Sebus*-i és *Kezd*-i székelyek földje a későbbi Szászföldön Sebes — Szászsebes — Mühlbach és Saschiz — Szászkéz — Keisd környékén. Vö. *Györffy*: Ungarische Jahrbücher 22 (1942) 139; Századok 92 (1958) 57.

⁴ Fágáras — Fogaras vidéke.

⁵ Ld. a 3. jegyzetet

⁶ Ld. a 4. jegyzetet. Az oklevélben szereplő *ad terminos Prodnicorum* kifejezést a régebbi kiadók tévesen olvasták; így Fejér III/1. 423: *ad terminos Blacorum*; Teutsch—Firnhaber I. 20 és Hurmuzaki-Densusianu I/1. 77: *ad terminos Blacorum*. A *prodnik* ~ *brodnik* népre ld. legutóbb *Györffy*: *Studia Slavica* 5 (1959) 14—15.

⁷ Kírta — Kerc — Kerz Fogaras vidékén.

⁸ Fágáras — Fogaras vidéke.

⁹ A vlachok és besenyők erdejének földrajzi meghatározása vitatott kérdés az irodalomban. A Fogarasi havasokkal azonosította *Schuller* (Umriss und kritische Studien III. Hermannstadt. 1872. 14—39), *Hunfalvi* (Az oláhok története. Bpest. 1894. I. 335—336), *Tamás* (Rómáiak, románok és oláhok Dácia Trajánában. Bpest. 1935. 192 = AECO. 2 [1936] 334), *Kniezsa* (Magyarország népei a XI. században. Szent István Emlékkönyv. II. 438 = AECO. 4 [1938] 349) és *Lukinich—Gáldi—Makkai—Fekete Nagy* (Doc. Val. 11—12). Korábban a Persányi hegységgel (Geisterwald) azonosítottam (*Györffy*: Besenyők és magyarok. Bpest. 1940. 101 = Körösi Csoma Archivum. 1 Erg. [1939] 495). Azóta nézetemet megváltoztattam és ahhoz a nézethez csatlakoztam, melyet *Müller* (Archiv 38, 294) és újabban *Mittelstrass* (Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittelalter. München. 1964. 59) képvisel. E nézeteket bizonyíthatónak vélem az alábbiakkal: 1. A szebeni szászok földjéhez területileg közvetlenül a Szebeni havasok csatlakoznak, s ennek északi része a XIV—XIX. században kimutathatóan a szászok Szebeni

Átírta I. Károly 1317-ben, mely 1891-ben Nagyszeben — Hermannstadt — Sibiu levél-tárában volt; ennek további átiratait, melyek ugyanitt őriztettek ld. Zimmermann—Werner I. 32—33. Ed.: Katona V. 455—459; Fejér III/1. 441—445; Teutsch—Firnhaber I. 28—31; Hurmuzaki-Densuşianu I/1. 83—85; Zimmermann—Werner I. 32—35; Doc. Trans. XI—XIII/1. 383—384. Trad.: Ibid. 208—210. Reg.: Reg. Arp. n. 413; Doc. Val. n. 4.*

5. 1234. XI. 14. IX. Gergely pápa Bélának, Magyarország ifjabb királyának írja: *In Cumanorum episcopatu*,¹⁰ *sicut accepimus, quidam populi, qui Walathi vocantur existunt, qui . . . a quibusdam pseudoepiscopis Grecorum ritum tenentibus universa recipiunt ecclesiastica sacramenta, et nonnulli de regno Vngarie, tam Vngari, quam Theutonici et alii orthodoxi morandi causa cum ipsis transeunt ad eosdem et sic cum eis, quasi[!] populus unus facti cum eisdem Walathis, eo contempto premissa recipiunt sacramenta, . . . igitur . . . ne prefati Walathi materiam habeant pro defectu sacramentorum ad scismaticos episcopos accedendi a kunok püspökét utasítja, hogy katolikus püspököt állítson nekik és Bélát felhívja, quod prefatos Walathos compelleres ad recipiendum episcopum, quem eis ecclesia ipsa concesserit.*

Egykorú másolata: Reg. orig. Gregorii papae. IX. an. VIII. ep. 343. Archivum Vaticanum Reg. Vol. XVII. fol. 229—230. Facs.: Doc. Trans. XI—XIII/1. 402. Ed.: Katona V. 706—708; Fejér III/2. 399—401; Transilvania 4(1871)44; Theiner: Mon. Hung. I. 131; Hurmuzaki-Densuşianu I/1. 132—133; Zimmermann—Werner I. 60—61; Doc. Trans. XI—XIII/1. 403—404. Trad.: Ibid. 275—276. Reg.: Potthast n. 9764; Doc. Val. n. 7.*

6. 1247. VI. 2. IV. Béla, Magyarország királya a jeruzsálemi ispotályos rendnek adja *terram de Zeurino*¹¹ *cum alpibus ad ipsam pertinentibus . . . pariter cum kenazatibus Joannis et Farcasii usque ad fluvium Olth, excepta terra kenazatus Lytuoy woiauode quam Olatis relinquimus, prout iidem hactenus tenuerunt, ita tamen, quod . . . medietatem omnium proventuum et utilitatum, que ab Olatis terram Lytua habitantibus, excepta terra Harszoc*¹² *cum pertinentibus suis regi colligeren-*

székéhez tartozott. 2. A Szebeni havasok kelet felé folyó fő vize, a Sad — Cód — Zoodt a *Besineul* hegy közelében ered (1 : 75 000 térkép Zone 23. Kol. XXX), amelynek neve a besenyő (*Bisennus*, magyar *Besenyő*) nép emlékét őrzi (vö. Györffy: Besenyők és magyarok 37) és ugyanezen folyó *Talmaciu* — *Tolmács* — *Talmesch* falunál ömlik az Oltna, e falunév pedig a besenyő *Talmač* törzsnéből ered s annak emléke, hogy itt a XI—XII. században határőrző besenyők laktak (Györffy: uo. 48—49, 102; Századok 92 [1958] 576—577). Ebből kétségtelen, hogy a Sad—Cód—Zoodt patak völgyének vizei és erdei a besenyőké voltak. 3. A románoknak a Szebeni havasokban való szerepére utalnak egy 1383-i oklevél alábbi szavai: . . . *assumpserunt ipsi Walachi custodiam servandam in omnibus alpibus ad [o: de] Tolmacz usque ad Magnam Villam Walachikalem . . .* (Zimmermann—Werner II. 565; Doc. Val. n. 269). *Tolmacz* a fent említett besenyő település, amely ekkorra már elrománosodhatott; *Magna Villa Walachikalis* a Szebeni havasok északi lábánál fekvő Grossdorf — Sălişte — Szelistye, mely már 1322-ben megtelepült román falunak számítható (Anjou II. 39; Doc. Trans. XIV/2. 50; Doc. Val. n. 36; vö. *Mittelstrass*: i. m. 112—113). A századok birtokjoga és a három népelem jelenléte e területen tehát a Szebeni havasokkal való azonosítást bizonyítja.

¹⁰ A kunok püspökségének székhelye Milko város volt (1279: *civitas de Multo posita in confinibus Tartarorum* Fejér VI/2. 403; Theiner: Mon. Hung. I. 337; Hurmuzaki-Densuşianu I/1. 429; 1332: *episcopatus Mylkouensis* Fejér VIII/3. 636; Hurmuzaki-Densuşianu I/1. 622), mely valószínűleg a Szeretbe ömlő Putna folyó *Milcov* nevű mellékfolyója mellett feküdt (vö. *Benkő J.*: *Milkovia sive antiqui episcopatus Milcoviensis*. Viennae, 1871. 24; *Carol Auner*: *Episcopia Milcoviei*. Revista Catolică. 1912. 544; *Ioan Ferent*: *Cumani și episcopia lor*. Blaj, 1931. 142—146; *Makkai László*: A milkói [kun] püspökség és népei. Debrecen, 1936. 24—26; másként *Lükő Gábor*, Ethnographia 46 [1935] 103—104). E püspökség Havasalföld és Moldva területére terjedt ki, de 1235 körül hozzá tartozott Brassó város is (Györffy: *Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts*. Bpest. 1960. 25 = *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Bpest. 1960. I.),

¹¹ Turnu Severin — Szörényvár (Craiova).

¹² Valószínűleg Hațeg — Hátszeg (Hunedoara — Hunyad vármegye).

tur[!], *domus hospitalis percipiat*; elrendeli, hogy *Olati ad defensionem terre . . . iamdictis fratribus cum apparatu suo bellico assistere . . . teneantur*, továbbá a rendnek adja *a fluvio Olth et alpibus Ultrasilvanis totam Cumaniam . . . excepta terra Szeneslai voiauode Olatorum, quam eisdem relinquimus, prout iidem hactenus tenuerunt . . . preterquam de terra Szeneslay . . . medietatem reddituum*.

Átírta Innocentius pápa 1250. VII. 29., melynek egykorú másolata: Reg. orig. Innocentii papae III. an. VIII. ep. 533. Archivum Vaticanum. Reg. Vat. XXII. fol. 75—76. Facs.: Doci Trans. XI—XIII/1. 418—420. Ed.: Katona VI. 95—103; Fejér IV/1. 447—454; Theiner: Mon. Hung. I. 208—211; Hurmuzaki-Densusianu I/1. 249—253; Zimmermann — Werner I. 73—76; Doc. Trans. XI—XIII/1. 422—426; Doc. Tara Român. XIII—XV. 285—289. Trad.: Ibid 1—5; Doc. Trans. XI—XIII/1. 329—333. Reg.: Reg. Arp. n. 853; Doc. Val. n. 9.*

7. 1250. VI. 23. IV. Béla, Magyarország királya megújítja azon adományt *Szolouna*¹³ földről, amelyet apja, II. Endre tett Beche fia Iwachin *Scibin*-i¹⁴ comes részére, aki az *Ascenus Burul*¹⁵ bolgár cár segítségére küldött hadjáratban¹⁶ *associatis sibi Saxonibus, Olacis, Siculis et Bissenis*¹⁷ harcolt.

XVII. századi másolata: Arch. Nat. Hung. Dl. 36 224. Tartalmilag átírta: I. Mátyás király 1486. X. 14. a szóbanforgó rész említése nélkül: Dl. 335. Ed.: Reg. Arp. n. 926. Trad. (partim): Doc. Trans. XI—XIII/1. 338—341. Reg.: Smičiklas V. 132—133 (1259 !); Századok 1912 (46) 292; *Barabás Samu*: Székely oklevéltár 4; Doc. Val. n. 10.*

8. 1252. VIII. 20. IV. Béla, Magyarország királya Akadas fia Vincencius comesnek, *Sebus*-i¹⁸ székelynek adományozza *Zek* földet¹⁹ *inter terras Olacorum de Kyrch*,²⁰ *Saxonum de Barasu*²¹ *et terras Siculorum de Sebus*.²²

Eredetije 1849-ben a Nemes család hidvégi levéltárában volt. 1758-i hiteles másolatának lehelye 1891-ben: Nagyszében — Hermannstadt — Sibiu Bruckenthal Museum. Collectio Soterius, Vol. XII. Tart. átírta Geréb Péter erdélyi vajda 1479. I. 23., lehelye 1930-ban Cluj — Kolozsvár, Erdélyi Múzeum (ma: Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiilája). Ed.:

¹³ Slanje (Varaždin — Varasd vármegye).

¹⁴ Sibiu — Nagyszében — Hermannstadt (Sibiu — Szeben vármegye).

¹⁵ Asan Boril bolgár cár (1207—1218).

¹⁶ Az 1210. évben, ld. *Karácsonyi*, Századok 46 (1912) 292—294; *G. E. Müller*, Archiv 38. 312.

¹⁷ Itt a szebeni ispán területén lakó négy népelemről van szó, akiket az 1224. évi *Andrea-num* is megemlít. A *Saxones* alatt a kiváltságolt Szeben vidéki németek (*Theutonicici*), a *Siculi* alatt a Sebeş — Szászsebes — Mühlbach körül lakó székelyek (*terra Syculorum terrae Sebus*), az *Olaci* és *Bissenii* alatt a Szebeni havasok (*silva Blacorum et Bissenorum*) táján lakó románok és besenyők értendők. Ld. fentebb n. 4.

¹⁸ Eredetileg Sebeş — Szászsebes — Mühlbach neve; az innen az Olt mellé költözött székelyek neve továbbra is *sebesi* ~ *sepsi székely* volt, kerületük pedig *Sepsi szék*.

¹⁹ Hágghig — Hidvég, Araci — Arapatak és Ariuşd — Erőd faluk területe.

²⁰ Kirta — Kerc — Kerz, s így ez a fogarasvidéki román földet jelöli. Legújában *Mittelstrass* (i. m. 62—63) feltételezte, hogy itt egy *terra Olachorum de Tyrch* elírásáról lenne szó és a *Tyrch* névben Töres(vár) — Törz(burg) — Bran neve lappangana. E feltevés nem fogadható el a következő okok miatt: 1. A *terra Olacorum* ugyanolyan önálló kerület, mint a *terra Saxonum de Barasu*, másnéven *terra Burza* (n. 1, 2) vagy *comitatus Burcia* (n. 17) 'Brassóvidék' és a *terra Siculorum de Sebus* 'Sepsiszék' s ilyen önálló kerület volt 'Fogarasföld', a töresvári uradalom viszont nem volt önálló kerület. 2. A töresvári uradalom 1294-ben még nem létezett, mert a későbbi területén tett adomány alkalmával nem említik (n. 23); az uradalmat Töresvár 1377 után történeti építése (*Zimmermann* — *Werner* II. 480) után nevezik e helyről. 3. A *terra Olacorum de Kyrch* nem volt szükségszerűen határos *Zek* földdel, mert az oklevél csak általánosságban mondja róla, hogy e három föld (kerület) között feküdt. 4. Az oklevél másolatai és 1479-i tartalmi kivonata egyaránt *Kyrch*-et írnak, márpedig paleográfiailag a *T* nem olvasható *K*-nak.

²¹ Braşov — Brassó — Kronstadt.

²² Ld. a 18. jegyzetet.

Katona VI. 182—183; Fejér IV/2. 147—148; Teutsch—Firnhaber I. 70; Székely oklevéltár I. 9—12, 228; Hurmuzaki-Densuşianu I/1. 254; Zimmermann—Werner I. 78—79. Trad.: Doc. Trans. XIII/2. 5—6. Reg.: Reg. Arp. n. 977; Doc. Val. n. 11.

9. 1256. XII. 16. IV. Béla, Magyarország királya megerősíti az esztergomi érsek jogait, egyebek között *in decimis percipientis regalium proventuum ex parte Sicularum et Olacorum in pecudibus, pecoribus et animalibus quibuslibet, exceptis terragiis Saxonum, sed ex parte Olacorum etiam ubique et a quocumque provenientium, in regno Hungarie persolvi consuetorum.*

Átírta I. Károly király 1332. III. 15-én két példányban: a) Esztergomi érsekség világi levéltára, A. 1. 4; b) Úgyanott. A. 1. 5. Ed.: Katona VI. 245—248; Fejér IV/2. 384—388; Mon. Eccl. Strig. I. 436—438; Hurmuzaki-Densuşianu I/1. 276—277; Zimmermann—Werner I. 80—81; Doc. Trans. XIII/2. 493—494. Trad.: Ibid. 18—20. Reg.: Reg. Arp. n. 1122; Doc. Val. n. 12. Hitelessége kérdéséhez ld. az 1262. X. 28-i oklevélhez fűzöttet.

10. 1260. II. Ottokár, Csehország királya jelenti a pápának, hogy legyőzte IV. Bélának, Magyarország királyának és a vele együtt harcoló *Comanorum et Ungarorum et diversorum Sclavorum, Sicularum quoque et Walachorum, Bezzerminorum et Hysmahelitarum, scismaticorum etiam, utpote Graecorum, Bulgarorum, Rusciensium et Bosenensium haereticorum* seregét.

Szövegét fenntartotta: *Annales Ottocariani* (—1278). Ed.: Mon. Germ. Hist. Scriptores IX. 184—185; Gombos: Catalogus I. 165; *Chronicon Bohemiae* (—1329) Cap. 72. Ed.: Ludewig: Reliquiae XI. 300—301; Gombos: Catalogus I. 534—535 az alábbi másolási hibából származó eltérésekkel: . . . *Slavorum, Sicularumque et Vasallorum, Bezzerminorum et Hismahelitarum scismaticorum, ut etiam Graecorum, Gingarorum, Bassierndorum et Bastrensium* . . .; hibásan: Katona VI. 314—318; Fejér IV/3. 15—18; Hurmuzaki-Densuşianu I/1. 287—288. Reg.: Doc. Val. n. 13.

11. [1262]. X. 28 [?]. IV. Béla, Magyarország királya megerősíti az esztergomi érsek jogait egyebek között *in . . . decimationibus . . . pecudum et pecorum provenientium ab Olachis et Siculis, azzal, hogy továbbra is de pecudibus et pecoribus exhibendis ab Olachis et Siculis . . . percipiet decimam partem.*

Eredetije: Esztergomi érsekség világi lt. A. 1. 1. Átírta: I. Károly király 1332. VI. 14. az alábbi eltérésekkel: . . . *pecudum ac pecorum ab Olacys et Siculis . . . de pecoribus et pecudibus erigendis ab Olacis et Siculis* . . . Eredetije: Esztergomi káptalan magánt. 47. 1. 10. (További átíratait ld. Mon. Eccl. Strig. III. 211). Ed.: Katona VI. 391—394; Fejér IV/3. 133—136, VII/5. 331—335; Transilvania 4 (1871) 56; Mon. Eccl. Strig. I. 473—476; Hurmuzaki-Densuşianu I/1. 307—309. Trad.: Doc. Trans. XIII/2. 41—43. Reg.: Reg. Arp. n. 1302 a; Doc. Val. n. 14.*

Az oklevél hitele kétségbe vonható az alábbi okok miatt: a) Az oklevél az 1270 évre és IV. Béla uralkodásának 28-ik évére (1262/63) van keltezve. b) Az oklevél *per manus magistri Farkasii electi Zagradiensis, aule nostre vicecancellarii* kelt, holott 1262-ben Farkas csak *electus Albensis* gyanánt szerepel. c) Az oklevél írása nem egyezik a korabeli királyi oklevelek írásával; nehézkes, gyakorlatlanabb írás; a sorközöket nem tartja meg. Ugyanakkor a B iniciálé díszítése gyakorlatlott kancelláriai írásra mutat.

Szentpétery a fentiek ismeretében az oklevelet azzal próbálja menteni, hogy Esztergomban antitadálva állították ki és utóbb a királyi kancellárián pecsételték meg és rajzolták rá az iniciálét. Ez a magyarázat azonban csak részben oldja meg a nehézségeket. A fentiekhez hozzá kell fűznünk, hogy ez az első oklevél, amely a vlach népvét *ch*-val írja (*Olachis*), szemben az ekkor szokásos *Olacis*-szal. (A fenti *Olachis*-t az 1332-i átírat is „visszajavitja” *Olacis*-ra). Befejezésül: azt, hogy hitelesnek vagy hamisnak kell tartanunk az oklevelet, csak az esztergomi érsekség jogainak alaposabb vizsgálata döntheti el; addig

mindenesetre gyanús hitelűnek kell tekintetünk. Egy ilyen vizsgálat fel kell ölelje az 1256. XII. 16-i oklevél hitelességének kérdését is, amit megnehezít, hogy ennek eredetije nem maradt ránk.

12. 1263. István, Magyarország ifjabb királya *Myschouch-i Ponyt*-nak adja egyebek mellett *Fenes*, *Machou* és *Gurbeu* földeket, melyen *drauch*-nak nevezett népek laktak, kivéve *Dragun* és *Kodoch* kenézek földjeit.

Stephanus dei gratia iunior rex Hungarie, dux Transsilvanus, dominus Comanorum. Omnibus Christi fidelibus presentem paginam inspecturis salutem in omnium salvatore. Fidelitates et merita subditorum ad ampliandam regalem gratiam in subditis celsitudinem regiam non immerito attrahunt et invitant, ut hoc exemplo fideles ad acquirende gratie cupiditatem multo fortius accendantur. Proinde universorum notitie harum serie declaremus, quod attendentes fidelitates et merita servitiorum Ponyt filii Pauli de Myschouch²³ dilecti et fidelis nostri, que idem ab ineuntis etatis sue temporibus in multis expeditionibus et casibus regni, nec rebus volens parcere, nec persone, exhibuit fideliter et devote, in recompensationem servitiorum ipsius, volentes grata vicissitudine (!) occurrere, quamquam pro modico reputemus, quod ad presens agimus, respectu eorum que facere intendimus, maxime et precipue, quia ante omnes honus legationis nostre ad Tartaros suscepit liberaliter deferendum et mortem non formidando pro nobis et regni statu, casibus fortuitis se submisit, terram ville Bogus²⁴ in comitatu de Karazna existentem, terram scilicet eiusdem castri, in qua hospites castri residebant; item in Transsilvanis partibus terram *Drauchduarhel*²⁵ vocatam, terram ville *Fenes*²⁶ cum terris *Machou*²⁷ et *Gurbeu*²⁸ vocatis, in qua scilicet populi *drauch* residebant, cum omnibus utilitatibus et pertinentiis earumdem, exceptis terris *Dragun* et *Kodoch* kenasys, eidem Ponyt et suis heredibus, heredumve successoribus contulimus iure perpetuo possidendas. Ut igitur hee nostre collationes robur optineant perpetue firmitatis et ne per quempiam retractentur, presentes concessimus litteras duplicis sigilli nostri munimine roboratas. Datum per manus magistri Benedicti prepositi Orodienensis, aule nostre vicecancellarii. Anno domini M^o CC^o LX° tercio.

Átírta és megerősítette I. Lajos király 1347. IV. 17-én *Balug* nembeli *Zeech*-i Péter fiai, Miklós szlavón és horvát bán és *Iuanka Gymus*-i várnagy kérésére, majd 1364. V. 17-én a király a *Zeech*-iek újabb kérésére az oklevélre megerősítő záradékot írt és új (második) pecséttel látta el. Lelőhelye: Arch. Nat. Hung. Dl. 100036 (Batthyány levéltár).

Az oklevél hitelességéhez kétség nem férhet. Az oklevél fogalmazata néhány csekély eltéréssel egyezik István ifjabb király másik 1263-i oklevelével, melyben az ifjabb király az *Ábaujvár* (Heves) megyei *Dumuslou* (ma *Domoszló*) földet, melyen *drauch*-nak nevezett népek laktak (*in qua populi drauch in antea residebant*) *Cumpolth* comesnek adta (Wenzel VIII. 69—70; vö. még uo. 20). A két párhuzamos intézkedés arra mutat, hogy ez évben eladományozásra kerültek a korábban *daróc*-ok (*drauch*, *draucarii*, *draucharii*) által lakott elnéptelenedett földek: a között oklevélben *Drauchduarhel* (*Daróc-Udvarhely Közép-Szolnok* megyében, ma *Odoreu* a *Szamos* mellett); *Fenes* és a hozzá tartozó *Machou* és *Gurbeu* földek *Hunyad* megyében és a fent említett *Domoszló* *Heves* megyében. A *drauch* foglalkozásnév volt; a XII—XIII. századi Magyarország erdős vidékein

²³ Miskolc (Borsod vármegye).

²⁴ Boghiş — Szilágybagos.

²⁵ Odoreu — Szamosudvarhely.

²⁶ Nem azonos a Maros mellett feküdt *Fenes* faluval (erre ld. Csánki V. 89 és alább n.24).

²⁷ Măceu — Mácsó (Hunedoara — Hunyad vármegye).

²⁸ Eltűnt hely az előbbieket mellett.

sokfelé találkozunk e királyi szolgáltatást végző népelemmel és emléküket számos *Daróc~Drauc~Dravce~Zdravci~Drašu* helynév őrzi. E név minden bizonnyal szláv eredetű, de pontos jelentése ismeretlen (vö. *Gombocz — Melich*: Magyar Etymológiai Szótár I. 1278—1279; *Kniezsa*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest 1955. I/2. 623). A szláv *dravec* szó 'ragadozóállat' jelentése alapján valószínűnek tartjuk, hogy vadfogók, apróvadra vadászók rejlenek mögötte. E korábban *drauch* népelemek által lakott uradalom egy részén 1263-ban *Dragun* és *Kodoch* kenézek földjei feküdtek. A kenészség etnikai vonatkozásai és a földrajzi helyzet — Hunyad megye déli fele, Hátszeg közelében — arra mutat, hogy román népelemek főnökeiről van szó.²⁹ Gazdasági és társadalmi vonatkozásban felmerül a kérdés, hogy itt román kenézek magánbirtokaival, avagy királyi földön élő kenézekkel állunk-e szemben. Az oklevél szavai inkább arra mutatnak, hogy itt királyi földön élő kenézekről van szó. Az ifjabb király ugyanis a korábban *drauch* népek által lakott királyi földet úgy adományozza magánbirtokba, hogy kiveszi az adományozás alól *Dragun* és *Kodoch* kenézek földjeit (*exceptis terris Dragun et Kodoch kenazys*), azaz ezeket nem adományozza el, hanem megtartja őket királyi birtokban. Hasonló kifejezésekkel él IV. Béla király az 1247. VII. 2-i oklevélben, amidőn eladományozza Szörény földet „*excepta terra kenazatus Lytuoy woiuode, quam Olatis relinquimus*” ugyanakkor a Lytuoy földjén lakó románok (*Olatis terram Lytua habitantibus*) jövedelmeit a király élvezi, ill. csak a felét adja át a johannitáknak. Adatok híján nem tudjuk megállapítani, hogy *Dragun* és *Kodoch* kenészségei mekkora területre terjedtek ki. A Miskolc nembeli Ponyt s tőle a Széchy család kezére jutott uradalom azonos lehet azzal, amely 1406 tájától a Bethlen család kezén szerepel s a XV. században Mácsó, Magyarbrettye és Sztrigyplop helységekből áll (Csánki V. 108, 76, 125, 163).

13. [1235—1270] [?] [IV.] Béla, Magyarország királya oklevelet ad *Tyuis*³⁰ et *Gepu*³¹ ac alie quamplures possessiones in districtu de *Sebus*³² existentes birtokoknak hereditaria jogon való birtoklásáról.

²⁹ A *kenaz* méltóságnév magyarországi román vonatkozásban először az 1247-i oklevélben fordul elő (ld. n. 6), második az itt idézett adat, harmadik előfordulás 1315: *in comitatu de Hatzak . . . Dan et Ztonizlov kenezios* (Doc. Val. n. 31; Doc. Trans. XIV/1. 409). Meg kell jegyezni, hogy a legkorábbi előfordulás bolgár kenézeket említ: Anonymus Gesta Hungarorum (1200 körül) cap. 44: *tres kenezij Bulgarorum* (Script. Rer. Hung. I. 91) és 1278-i oklevélben Szerém megyében tűnik fel *Fytluis kenezius* (Házai okmánytár VI. 234—235; Smičiklas VI. 277—278). Erről nem lehet eldönteni, hogy román népelemek kenéze volt-e (1345-ben VI. Kelemen pápa I. Lajos királyhoz intézett levelében említ románokat a Szerémségben: *Olachi Romani commorantes in partibus Ungarie, Transilvanis, ultralpinis et Sirmiiis* (Theiner: Mon. Hung. I. 694; *Hurmuzaki-Densușianu* I/1. 697—698; Doc. Val. n. 73; Doc. Trans. XIV/1. 266—267), avagy szláv közösség kenézeről van szó. Rogerius elmondja, hogy 1241-ben a tatárok Magyarország területén száz főembert állítottak *caneseos* (~ *canesios*) *id et balimos* (~ *balivos*) (Script. Rer. Hung. II. 581). Kérdéses, hogy emögött a szláv *knez* méltóságnév keresendő, amellyel a tatárok már az oroszok elleni harcokban megismerkedtek, avagy a mongol *kan* ~ *yan* nevéet adta vissza Rogerius ilyen alakban. A *balivus* a középlatin *balivus* ~ *ballivus* ~ *baillivus* ~ *bajulus* (du Cange) 'bailly' Rogerius szóhasználatából ered. Minthogy e főemberek a tatárok közül kerültek ki (*quelibet villa elegit sibi regem de Tartaris*) s egyik-másik *canesius* Rogerius szerint ezer falut is kormányozott, ezek mögött román kenézeket keresni nem lehet (így *C. Daicoviciu — E. Petrovici — Gh. Ștefan*: Nouvelles études d'histoire publiées à l'occasion du XIe congrès des sciences historiques Stockholm. 1960. Bucarest, 1960. 130).

³⁰ *Tövös* eltűnt falu Zăguzeni — Zăguzsény vidékén (Timișoara — Temesvármegye), Csánki II. 68.

³¹ *Gyepü*, ma Prisaca — Gyepesfaló (ugyanott), ld. Csánki II. 39.

³² *Caranșeș* — Karánsebes (ugyanott).

Említi Zeer-i³³ Powsa mester Karassow-i³⁴ comes és Galambuch-i³⁵ várnagy 1350. X. 5-i oklevelében, melynek eredetije: Arch. Nat. Hung. Dl. 91419. Béla király oklevelét 1350-ben Powsa mester előtt bemutatta *Lupchyn woyuoda, alio nomine Johannes appellatus, filius Jwga*, aki ezzel az elődei számára adott oklevéllel igazolta, hogy Tyuis és Gepu birtokok, melyeket elfoglaltak tőle, őt hereditaria jogon illetik; emellett felmutatta [I. Lajos] király és [öccse, István] dux okleveleit, melyekkel elrendelték, hogy az említett Jánost védelmezzék meg birtokaikban. Ezek alapján Zeer-i Powsa elrendeli János beiktatását Tyuis [!] birtokába, ha nem volna ellentmondás. Ha pedig ellentmondás történik, a felek tartoznak okleveleiket bemutatni.

Lupchyn János nevéből, lakhelyéből és vajdai címéből következtethetően román volt. Birtoklása a Sebus-i districtusban a fenti oklevél szerint más jogi alapokon nyugodott, mint az itt lakó románságé. 1352. XI. 8-án az említett Zer-i Possa mester Karassow-i comes és Sebus-i várnagy kiállított egy oklevelet Mutnok-i István fiainak, Juga-nak és Bogdan-nak, mellyel nekik adományozott egy Mutnuk pataka nevű lakatlan földet oly szabadsággal, amely szabadsággal a Seebus kerületi kenézek bírnak szabad falvakat (*in tali libertate, in qua libertate habent liberis villas quenesi in provincia Seebus*).³⁶ A kenézi szabadsággal adott föld királyi birtokban maradt. Jwga fia János viszont 1350-ben öröklött (nemesi) jogon bírt földekbe való beiktatását követelte.

Sajnos e jogot igazoló oklevélről nagyon keveset árul el az 1350-i oklevél. Nem közli Béla király (sorszám kitétele nélkül IV. Bélára vonatkozik)³⁷ oklevelének keletidejét, nem közli, hogy kinek a javára adatott a királyi privilégium és azt sem közli, hogy a megadományozottak minő módon voltak elődei (*predecessores*) Juga fia Jánosnak. Ráadásul az oklevél tartalmát az ispán, ill. notáriusa nem az oklevél szavai, hanem az 1350-i igény ismeretében adja elő. *Sebus districtus* a XIII. századból még nem ismeretes; *Sebus*-i ispán először 1318-ban tűnik fel (Ortvay: Temes I. 13). *Sebus*-i archidiaconatus-ról pedig először az 1332—35 években esik szó (Mon. Vat. Hung. I/1. 148, 150, 159), míg a Csanád-egyházmegyei esperességek korábbi felsorolásai alkalmával nem említik. Az 1350-i jogi igény jelentkezik a *hereditaria* kifejezésben is. IV. Béla okleveleiben ugyan e kifejezés előfordul, de csak akkor, amikor szembe van állítva más jogon (*acquisita, emptitia* stb.) bírt birtokokkal; birtokadományozó és megerősítő oklevelei azonban nem ezt, hanem a *heredes, heredumque successores* ill. a *heredibus, heredumque successoribus* kifejezést tartalmazzák. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy egy ilyen kitéttel adományozott birtok az adományozás ténye által *hereditas*-szá változott. Így pl. Sóvári György 1285-ben és 1288 megkapta Sóvár, Sópatak és Delne királyi falvakat (*villas regales*), s erről az adományról maga Sóvári György 10 év múlva, 1298-ban kiadott oklevelében így beszél: *quum iste hereditates Sowar, Sowpotok et Delna per dictum regem Ladislaum nobis datae fuissent* (Fejér VI/2. 151 és alább n. 16). Végül a IV. Béla oklevelét említő notárius felületes fogalmazásának kell betudnunk, egyrészt, hogy IV. Béla oklevelének állítólagos

³³ Pusztaszer (Csongrád vármegye). Bor-Kalán nembeli Pousa 1306—1352 szerepel. Ld. *Karácsonyi* I. 152; Doc. Val. n. 64.

³⁴ Caraş — Krassóvár a hasonló nevű folyó (ma Caraş — Karas) mellett.

³⁵ Golubac — Galambóc (Szerbia).

³⁶ *Pesty*: Krassó vármegye III. 28—29; *Hurmuzaki-Densuşianu* I/2. 28—29; Doc. Val. n. 88.

³⁷ I—III. Béla királyokra az okleveles gyakorlat fejletlensége miatt sem gondolhatunk

tartalmához csatolólág írja az *et nunc eidem de iure pertinerent, quas potentialiter detinerent occupatas in preiudicium eiusdem* szavakat, grammatikailag oly módon, mintha ezt is IV. Béla oklevele tartalmazná, holott értelmileg kétségtelenül az 1350-i birtokfoglalásra és Jwga fia Jánosra vonatkozik; másrészt azt, hogy míg az oklevél elején *Tyuis et Gepu ac alie quamplures possessiones*-ről beszél, az oklevél végén a hibás *predictarum possessionem Tyuis vocatam* fordulattal csak egy birtokot statuáltat János vajdának.

Mindezeket figyelembe véve annyit ténynek fogadhatunk el, hogy János vajda 1350-ben bemutatott egy IV. Béla nevében kiállított oklevelet *Tyuis* és *Gepu* birtokról, mely valószínűleg adománylevél volt, pontos tartalmáról és hitelességének kérdéséről azonban a rendelkezésre álló adatok alapján biztosan nem nyilatkozhatunk.

Amennyiben az oklevél hiteles volt, tartalma a fenti birtokok öröklődő jogú birtoklását igazolta, és János vajda apai ágon való felmenőit illette, ez lenne a legkorábbi oklevél, amely királyi földnek román magánbirtokos kezébe való jutását igazolja. Ez az adat azonban teljesen társtalanul áll.

Magyarországon románok a XIII. században csak királyi földön élhettek, mely alól mentességet csak királyi privilégium adhatott.

Románoknak magyarországi egyházi és világi nagybirtokon való lakására első okleveles adatok IV. László uralkodása idejéből (1272—1290) ismeretesek. IV. László adott engedélyt az erdélyi káptalannak arra, hogy 60 román családot telepítsen *Enud* és *Fylesd* birtokra (n. 19). Ami a legkorábbi világi magánbirtokot illeti, itt a sajátos *Oláhtelek* helynév tűnik fel: 1294-ben III. Endre megerősíti *Brasov*-i Miklóst a IV. Lászlótól nyert *Olahtheleky* birtokában, anélkül, hogy a király egyidejűleg román lakosság birtoklását engedélyezné (n. 23). A *telek* szó jelentése a XIII. század második felében 'terra fincata', 'állatokkal trágyázott föld' volt (*Szamota—Zolnai*: Magyar Oklevélszótár 973—976, vö. Makkai, Kelemen Emlékkönyv. Kolozsvár, 1957. 463 kk.) s a XIV. századtól a dúsan trágyázott pusztá faluhelyeket is jelölték e névvel (*Györffy*: A Túrkevei Múzeum Emlékkönyve. Túrkeve, 1961. 35—38). *Oláhtelek* ezek szerint olyan helyet jelent, ahol románok időszakosan állataikkal tartózkodtak. 1292-ben az *Akus* nemzetség nyert jogot arra, hogy románokat telepítsen (n. 21); 1294-ben Barsa nembeli Roland erdélyi vajda [széplaki] és a váradi püspök [belényesi vagy gyepesi] uradalmán találunk román lakosságot (n. 24); — az utóbbiakat valószínűleg V. István (1270—1272) privilégiuma alapján telepítették.³⁸ 1293-ban pedig III. Endre király arról intézkedett, hogy minden románt, aki nemesek vagy bárki más birtokán él, vissza kell telepíteni *Scekes* (Sekaş — Székes) királyi birtokra, s ez alól ad mentességet az erdélyi káptalan által bírt 60 mansióra (n. 22). Mindez arra mutat, hogy a románok egyházi és világi magánbirtokon való lakása a XIII. század második felében kezdődött el, és ez 1293-ig nagy méreteket nem öltött, mert akkor nem lehetett volna gondolni arra, hogy Székes királyi birtokra telepítsék össze őket.

Román magánbirtokossal, aki *hereditaria* joggal bír földet, csak a XIV. század első felében találkozunk. Első okleveles adat: I. Károly király 1326-ban *Zurduky* földet *in districtu Maramorisiensi* eladományozta *Sten* fia *Stanislaus* kenéznek (*kenezio et s u i s h e r e d i b u s, omnem ipsius terre seu populorum in*

³⁸ *Bunyitay*: A váradi püspökség története. Nagyvárad. 1883. I. 113; *Györffy*: Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte 28.

eadem commorantium debitam et collectam more et lege nobilium regni percipiendam). (Vö. Mihályi: Máramaros 6—7; Doc. Val. n. 40; Doc. Trans. XIV/2. 197—198, 381—382).

Mint hogy ettől az időtől kezdve számos oklevélből értesülünk arról, hogy románok nemcsi jogon kapnak birtokot, ezt megelőzőleg pedig nincs adat erre, IV. Béla adománylevelének hitelessége kétségbe vonható. Nem támogatják az oklevél hitelét az 1350-i tartalmi említéskor felhozott kifejezések sem, amelyek IV. Béla oklevelében nem állhattak. Mivel azonban ezek felfoghatók úgy is, mint az 1350-i igény visszavetítései egy egyébként szabályos oklevélre, mivel a krassói ispán 1350-ben beható vizsgálat nélkül ugyan, de hitelesnek fogadta el az oklevelet, és mivel nem ismerjük IV. Béla oklevelének sem eredetijét, sem szövegét, sem hiteles kivonatát, amelyből a hamisítás kétséget kizáróan megállapítható lenne, nincs módunkban hamisnak nyilvánítani, csak gyanús hitelűnek.

Ami az oklevél történeti földrajzi vonatkozásait illeti, a következőket mondhatjuk:

Gepu, magyar *Gyepű* jelentése szerint 'mesterséges hadi torlasz, útelzáró építmény'. Az itt kialakult helység 1496-ban: *Gyepew alio nomine Prezaka* néven szerepel (Csánki II. 39) s kétségtelenül azonos a mai *Prisaca* faluval Karánsebes mellett észak-nyugatra. *Prisaca* szláv eredetű román szó, amelynek jelentése a magyar *gyepű* szóval azonos. *Tyuis*, magyar *tövis* 'spinum', jelentése szerint lehet útelzáró tövisfal, tehát a gyepűvel rokonértelmű. E falu 1440-től *Tyuis* néven szerepel (Pesty: Krassó III. 374) és a mai Záguzeni — Zaguzsény körül feküdt (Csánki II. 68), tehát az előbbi szomszédságában. Mind *Gepu*, mind *Tyuis* a Temesvárról Szörényvárra vezető főúton feküdt; Karánsebes, Mehádia és Szörény várak megépítése előtt itt állottak e főútvonal legfontosabb határvédelmi építményei. A XI—XII. századi Magyarországon minden, az országból kivezető főútvonal gyepűkkel volt elzárva, amelyek királyi birtokban voltak és a határvármegyék (marchia-k) ispánjainak az igazgatása alatt állottak.³⁹ E lakatlan, vagy gyéren lakott kárpáti gyepűuradalmaknak és a rajtuk levő határvédelmi építményeknek magánbirtokba való adományozása II. Endre uralkodása alatt (1205—1235) indult meg, és IV. Béla uralkodásának a tatárjárás utáni periódusában (1242—1270) folytatódott, amikor a gyepűk határvédelmi szerepét részben a kőből épített várak vették át. Esetünkben *Gepu* és *Tyuis* eladományozása Karánsebes királyi vár felépítésével volna kapcsolatba hozható; bár e várra adatunk csak a XIV. század elejéről van.

Amennyiben tehát az 1350-ben említett oklevél hiteles, ez IV. Béla király uralkodása idején, valószínűbben második, várépítő periódusában kelt és Jwga fia János vajda elődei részére *heredibus, heredumque successoribus* szavakkal kiállított adománylevelél lehetett.

A IV. Béla-féle oklevél hitelességének kérdéséről függetlenül, már az 1350-i visszaemlékezés alapján is ez az adat elfogadható annak bizonyítására, hogy e helyen IV. Béla idejében laktak románok és a gyepű mellett lakó románok említése kapcsolatba hozható azon XIII. század második felében feljegyzett nyugati krónikaadattal, mely szerint a tatárjárás után a Kárpátok átjáróit a románok és székelyek úgy elzárták, hogy azon a tatárok többé nem tudtak átkelni (Gombos II. 1332, 1558).

³⁹ Vö. *Tagányi*, Magyar Nyelv 9 (1913) 97, 145, 201, 254. kk; *Györffy*, Századok 92 (1958) 583.

Az 1350. X. 5-i oklevél szövege a következő:

Magister Powsa de Zeer comes de Karassow, castellanusque de Galambuch dilecto suo magistro Gregorio de Kaza⁴⁰ vicecastellano suo de Sebus dilectionem cum favore. Noveritis quod Lüpchÿn woÿuoda, alio nomine Johannes appellatus, filius Jwga, ad nostram accedens presentiam exhibuit nobis privilegium domini Bele condam incliti regis Hungarie clare recordationis, in quibus continebatur, quod Tyuis et Gepu ac alie quamplures possessiones in districtu de Sebus existentes predecessorum suorum essent et fuissent possessiones hereditarie et nunc eidem de iure pertinerent, quas potentialiter detinerent occupatas in preiudicium eiusdem et quia ipse Johannes woÿuoda litteras dominorum nostrorum regis et ducis nobis presentavit, in quibus videbatur contineri, ut ipsum Johannem woÿuodam in ipsorum possessionibus ab omnibus indebite molestare nitentibus in personis predictorum dominorum nostrorum defensare deberemus, igitur vestre fidelitati presentibus damus in preceptis, quatenus mox visis presentibus ipsum Johannem woÿuodam in predictarum (!) possessionem suam Tyuis vocatam testimonio presentium statuatis et in eadem ipsum vice nostre persone retinendo si non fuerit contradictum, contradictores vero si qui reperti extiterint, in nostram presentiam ad exhibenda sua instrumenta litteratoria⁴¹ venire compellatis et quicumque visis⁴² instrumentis partium iustum fuerit, decernemus⁴³ exposscente equitate, aliud obtentu nostre dilectionis non facturi. Datum in Ilyed⁴⁴ tertia feria proxima post festum beati Mychaelis archangeli anno domini millesimo CCC^o quinquagesimo.

Hátán rányomott pecsét csekély töredékével. Hátirat nincs. Lelőhelye: Arch. Nat. Hung. Dl. 91 419.

14. [1270. II. 26.] Az egri káptalan tanúsítja, hogy *Barcha*-i János fia *Éliás* Demeter fia *Rennoldus*-nak, felesége hitbére (dos-a) fejében tizenöt márka értékben átadott négy lovat, közte három kun és egy román (*Olacorum*) lovat.

Nos capitulum ecclesie Agriensis damus pro memoria, quod iuxta continentiam memorialium litterarum venerabilis patris domini nostri L. dei gratia episcopi Agriensis in die Cinerum coram nobis Elias filius comitis Johannis de Barcha⁴⁵ Rennoldo filio Demetrii marito domine noverce ipsius Elie filie Nicholay de Zolona,⁴⁶ ut nobis per exhibitionem predictarum litterarum ipsius domini nostri episcopi innotuit, procuratori ipsius domine nomine eiusdem domine pro dote sua persoluit quindecim marcas in extimatione, dando eidem pro septem marcis pannos, pro octo autem marcis quatuor equos, tres Cumanicos, quartum Olacorum, quorum unus est siegus pey coloris habens dextrum oculum album et aurem sinistram evacuatam quod vulgo waiut dicitur et signum in scapula in parte sinistra per modum furce, item alius est feketeupey coloris habens signum in sinistra parte in latere ad modum virgule, item tertius ruh coloris habens signum in parte dextra in collo ad modum virge, quartus zius zeu coloris habens signum in aure sinistra. Datum in crastino diei Cinerum.

Hátán azonos írással: „Contra Rennoldum filium Demetrii pro Elia de Barcha” és az egri káptalan rányomott zárpecsétjének töredékével. Lelőhelye: Arch. Nat. Hung. Dl. 84 214 (Bárczay levéltár).

⁴⁰ Kaza (Borsod vármegye).

⁴¹ A szóvégi *a* betű a szó fölé írva.

⁴² Egy fölösleges *in* szótag törölve.

⁴³ A *cer* szótag utólag a szó fölé írva.

⁴⁴ Iliá — Ilyéd (Timișoara — Temes vármegye).

⁴⁵ Bárca (Abaúj vármegye).

⁴⁶ Szalonna (Borsod vármegye).

Az oklevél datálatlan; dátuma azonban biztosan megállapítható Lampert egri püspök azon okleveléből, amelyre a fenti oklevél hivatkozik. Az egri püspök 1269. XII. 8-án adott ki egy *Datum pro memoria* kezdetű oklevelet, melynek értelmében Demeter fia Ronnaldus, felesége, *Zolovna*-i Miklós leánya hitbére (dos-a) ügyében úgy állapodott meg *Barcha*-i János fia Éliással, hogy Éliás az eljövendő február 26-án (*in die Cinerum*) tizenöt márkát fizet becsértékben Ronnaldusnak. (Kiadva: Wenzel VIII. 253; eredeti: Arch. Nat. Hung. Dl. 83129 [Bárczay levéltár]). A tanulmányunkban kiadott oklevél, mely *in die Cinerum* kelt, tanúsítja 15 márka értékben posztó és négy ló átadását. Ezek közül három ló „kun” (*tres Cumanicos*),⁴⁷ a negyedik ló „*Olacorum*” megjelölésű, tehát egy a románokra jellemző lófajtáról van szó. Ez utóbbi ló jellemzőképpen az oklevél elmondja, hogy *zius zeu* színű, ami a régi magyar nyelven *szüis szó*, azaz ’szíjjas ill. csíkos szürke’ jelentésű.⁴⁸ A ló bal fülén tulajdonjellel volt ellátva. A románok lova kétségtelenül az a kistermetű, dús sörényű és farkú ló, amelyet a dél-erdélyi és máramarosvidéki románság ma is tart s melyet a magyarság *mokány* szóval jelöl. E szó a román *mocan* szóból származik, melynek Tiktin szótára a következő jelentést tulajdonít: ’bezeichnet die siebenbürger, das Gebirge bewohnenden, vornehmlich Schafzucht treibenden Rumäner u. deren Ankömmlige’ (II. 1002).

Azzal, hogy milyen szerepe volt a lónak a Balkán-félszigeti kétlegelős pásztorkodást folytató románok gazdasági életében, legutóbb Gyóni foglalkozott: „... a vonulásokon ... a málhát (sátortakarók, gyapjútakarók, élelmiszer [kukorica, só], ruhák és edények) lóháton szállítják.” „Minden családnak van bizonyos számú juha, kecskéje és lova, a tulajdonos család jegyével megjegyezve.” „A lóban gazdag családok fiatalemberei fuvaroséletet élnek. Így használják ki a lóállományt, mely egyébként évente csak kétszer, a vonulás heteiben van igénybevéve. Lóállományuk lehetővé teszi azt is, hogy a Balkán-félsziget nagyobb városainak piacaira elvigyék sajt- és gyapjútermékeiket és maguk árulják azokat.” Fuvarozást folytató románokról már Ioannes Skylitzes említést tesz bizánci császárrónikájában a 976. év eseményeiről szólván. Sámuel bolgár cárrá választásának előzményeként elmondja, hogy testvére, Dávid, Kastoria és Prespa között megöltetett „valamilyen fuvaros vlachok által” (*παρά των Βλάχων ὀδῖται*).⁴⁹ Ezen adathoz Gyóni a következő magyarázatot fűzte: „E vlachok *ὀδῖται* jelzője megfejtésének a kulcsa egy jóval későbbi, XII—XIV. századi szerb analógiában található meg. A szerb oklevelek azokat a vlach jobbágyokat, akiknek foglalkozása a kétlegelős pásztorkodás volt, kijelatoroknak nevezték. Feladatuk a szerb királyok, illetőleg a monostorok nyájainak őrzése volt. Ezenkívül pedig bizonyos munkaszolgáltatásokra (fuvarozás, kaszálás, gyapjúfeldolgozás) voltak kötelezve. A kijelator elnevezés, mely a latin *calator* ’málháslóhajtó’ s a mai román *călător* ’utazó, vándorló’ szavakkal függ össze, valószínűleg a középkori vlach szó egyszerű szerb átvétele, pontos megfejtője Skylitzes *ὀδῖτης*-ének s ’fuvaros’-t jelent.⁵⁰

Arra, hogy az erdélyi románság gazdasági életének is tartozéka volt a ló, először egy 1326-i megállapodásból derült fény, melynek értelmében a *Filesd*-i

⁴⁷ Kun lovat említenek már 1220-ban Behinch comes végrendeletében: *equum Cumanicum* (Fejér III/1. 303).

⁴⁸ A *szü* és *szó* szavakra ld. Magyar Oklevél-Szótár. Bpest. 1902—1906. 923, 936, 1203.

⁴⁹ CB. II. 435.

⁵⁰ Gyóni M.: A balkánfélszigeti vlachok kétlegelős pásztorkodása a középkorban. A MTA I. osztályának közleményei 1. (1951) 339—346. = La transhumance des vlaques balkaniques au moyen âge. Byzantinoslavica 12. (1951) 31—39.

kenézek Garmanus várnagynak védíj és a neki okozott károk fejében tartoznak adni egyebek mellett *unum equum quinque marcas denariorum ... valentem* (Doc. Val. n. 38; Doc. Trans. XIV/2. 374). Egy 1334-i Kolozs megyei kiadvány szerint magyaroktól szerzett lóról esik szó: *asseruit idem Dragmer kanazius, quod filii sui unum equum et unam cabellam Johannis fratris Gereu furaverunt* (Doc. Trans. XIV/3. 582 és facsimile). A román lovaknak a magyarok között való terjedésére mutat azon adat, mely szerint a Báthoryaknak 1354-ben román lovakból álló ménesük is volt, melyet Pócson (Szabolcs megye) tartottak. Az osztozás során *equatia eorum maiori, exclusa equatia Olahaly, in tres dividerent partes coequales* (Anjou VI. 158; Doc. Val. n. 92).

15. 1283. IV. László, Magyarország királya megerősíti a *Ratold* nemzetség tagjainak osztozását, melynek során *possessiones Wylak*,⁵¹ *Kuesd*⁵² et *Olahteluk*⁵³ *vocate in comitatu Byhoriensi* Leustachius és Oliverius fiainak birtokába jutnak.

Eredetije a leleszi prépostság országos levéltárában [1955-ben: Jasov, Archiv] Acta Ann. 1223—1359. n. 2A; 1364. V. 17-i átírata: Dl. 89 370. Ed.: Katona VII. 885—886 (partim); Fejér V/3. 174—175 (partim), VII/2. 99—102; Wenzel XII. 382—384; Hurmuzaki-Densuşianu I/1. 446. Trad.: Doc. Trans. XIII/2. 245—246. Reg.: Reg. Arp. n. 3233; Doc. Val. n. 15.

Az oklevélről Szentpétery és Borsa megállapította, hogy hamis: „Ezt az eredeti oklevélnek igen fejlett (XIV. századra mutató) írása, továbbá a kezdő L betűnek IV. László korában szokatlan módon történt diszítése bizonyítja.” (Reg. Arp. n. 3233.) E véleményt az általunk megejtett paleográfiai vizsgálat megerősíti. A hosszú betűknek erős, 35—40°-os dőlése I. Lajos-kori kéz művére mutat. Emellett hibás a király címében az országnevek sorrendje is; ehelyütt *Bulgarie, Comanieque rex* áll a IV. László okleveleiben szokott *Cumanie, Bulgarieque rex* helyett. Az első hiteles oklevél, amelyben a Bihar megyei *Olahteluke* előfordul, 1324-ből ismeretes (Doc. Val. n. 37; Doc. Trans. XIV/2. 123).

16. 1285. I. 8. IV. László, Magyarország királya Simon fia György mesternek adja *Sowar, Sopatak* és *Deline* falvakat, egyebek között azon érdemeiért, hogy *Lythway* vajdát legyőzte.

Ladyzlaus dei gratia Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomerie, Comanie Bulgarieque rex. Omnibus Christi fidelibus presens sriptum inspecturis salutem in vero salutari. Provida regum discretio tam circumspectam erga sibi fideles famulantes debet habere diligentiam, ut quanto quis sibi fidelius famulatur. tanto propensius munificentie sue donis remunerandus fore censeatur. Proinde ad universorum notitiam harum serie volumus pervenire, quod consideratis fidelitibus et servitiorum meritis, que nobis magister Georgius filius Symonis⁵⁴ post obitum karissimi patris nostri felicis memorie, dum regni sumus gubernacula adepti, idem in diversis regni nostri expeditionibus fidelitatem corone regie debitam tota alacritate exhibuit, que per singula longum esset recitari, et presentibus inseri tediosum, tamen pauca de pluribus presentibus duximus annotanda. Primo videlicet, cum Lorandus filius Mark⁵⁵ per suam infidelitatem

⁵¹ Uileacu de Criş — Pusztatújlak.

⁵² Cuieşd — Kövesd.

⁵³ Eltűnt hely az előbbiek mellett (Csánki I. 618; *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bpest. 1940. 309).

⁵⁴ Baksa nemzetségbeli Simon fia [utóbb Sóvári] György (Karácsonyi I. 160).

⁵⁵ Márk fia Roland szepesi ispán már 1275. IV. 3 előtt fellázadt és leveretett (Reg. Arp. 2596), második lázadása 1277-re esett (*Szabó Károly*: Kun László. Bpest. 1886. 58).

terram nostram Scepusiensem,⁵⁶ unacum Gylnuchbana,⁵⁷ et terram Nyr⁵⁸ ultra partem de Tyzael⁵⁹ usque ad partem Transilvaniam contra nostram regiam maiestatem potentialiter occuparet et detineret, dictus magister Georgius unacum aliis baronibus nostris, videlicet cum magistro Fynta⁶⁰ de precepto nostro, dum contra ipsum irruisset, idem Lorandus in eodem conflictu exitisset interemptus. Cuius post mortem cognatus eiusdem nomine Gregon,⁶¹ cum predicta occuparet, idem magister Georgius cum aliis nostris fidelibus contra ipsum viriliter dimicando captivavit eundem et nobis adduxit, quem nos propter suam infidelitatem fecimus decollari. Ceterum in expeditione, quam nos habuimus contra regem Bohemorum,⁶² eundem magistrum Georgium ad sciendum et videndum exercitum eiusdem regis Bohemie misissemus, unum cuneum exercitus eiusdem ante accelerationem nostram viriliter debellavit, et tres milites honeste armatos Bohemos cum ipsorum dextrariis in area certaminis captos nostre maiestati presentavit; quos domino Radolpho regi Romanorum⁶³ donavimus, et in magno conflictu cum eodem rege Bohemie idem magister Georgius repente irruit et orrendam inimicorum aciem armatam pluribus adornatam, ubi fortiter dimicando extitit vulneratus, et novem Bohemos captivavit. Demum etiam cum nos in etate puerili post obitum karissimi patris nostri regnare cepissemus. Lythway wayuoda⁶⁴ una cum fratribus suis per suam infidelitatem aliquam partem de regno nostro ultra alpes existentem pro se occuparet et proventus illius partis nobis provenientes nullis amonitionibus reddere curabat, sepedictum magistrum Georgium contra ipsum misimus, qui cum summo fidelitatis opere pugnando cum eodem ipsum interfecit et fratrem suum nomine Barbath captivavit et nobis adduxit; super quem nos non modicam quantitatem pecunie fecimus extorquere, et sic per eiusdem magistri Georgii servitium tributum nostrum in partibus eiusdem nobis fuit restauratum. Item in expeditione nostra, quam contra infideles Comanos nostros habuimus,⁶⁵ idem magister Georgius ante oculos nostre maiestatis in ipsos tanquam leo fortis irruit, ubi equi subsidio destitutus in ipsa area certaminis acerbissime preliavit, et diversa ibidem vulnera recepit sagittarum atque lancearum. Ceterum [cum]⁶⁶ ad Dormanum⁶⁷ ad colloquium sub spe pacis accessissemus, ubi quosdam barones nostros captivavit, idem magister Georgius nobis fidelissima obsequia ibi exercuit et impendit, et unum de sociis Dorman eiusdem captum adduxit. Insuper cum nostros homines fideles Transilvanos una cum Comanis nostris contra Dormanum et Bulgaros misissemus, magistrum Georgium exercitus capitaneum preficentes, idem magister Georgius loco in eodem grata obsequia exercuit et condigna honori regie maiestatis, licet maiora et potiora mereretur; de plenitudine nostre gratie, ex certa scientia et mera liberalitate, de prelatorum et baronum nostrorum consilio, ipsi magistro Georgio, et per eum suis heredibus heredumque suorum successoribus quasdam villas nostras regales Sogar,⁶⁸ Sopatak et Deline⁶⁹ vocatas, in

⁵⁶ Spiš — Szepes vármegye.

⁵⁷ Gelnica — Gölneibánya (Spiš — Szepes vármegye).

⁵⁸ Nyírség vidék (Szabolcs vármegye).

⁵⁹ Tiszántúl.

⁶⁰ Alba nemzetségbeli Dávid fia Finta (Karácsonyi I. 3., 23).

⁶¹ Geregye nemzetségbeli Pál fia Geregent 1277 végén győzték le (Karácsonyi II. 14).

⁶² II. Ottokár cseh király (1253—1278) 1278. VIII. 26-án győzetet le a Morva melletti esatában.

⁶³ Habsburgi Rudolf német király (1273—1292).

⁶⁴ Azonos lehet az 1247-ben szereplő *Lytuoy* vajdával (n. 6); az ellene való harc IV. László uralkodása kezdetén, 1272-ben volt.

⁶⁵ IV. Lászlónak két hadjárata volt a kunok ellen, 1280-ban és 1282-ben. Ld. *Karácsonyi*. Századok 35 (1901) 626 kk.

⁶⁶ *Cum* a jelen átirathól hiányzik; a többi variáns alapján pótolható.

⁶⁷ *Dorman* más forrásokból ismeretlen. Neve török (kun) eredetű (*Rásonyi László*: Valachio-Turcica. Berlin. 1927. 19 (Gragger Festschrift); AECO 1 (1935) 233. Valószínűleg az Oltól keletre elterülő Cumania kunok lakta síkságának főnöke; neve talán Dormanesti falunévben él.

⁶⁸ Solivar — Sóvár (Šariš — Sáros vármegye).

⁶⁹ Eltünt faluk az előbbi mellett (Csánki I. 293, 310).

comitatu de Sarus existentes, simul cum fodina seu puteo salis ibidem existenti, quamlibet earum cum suis utilitatibus, attinentiis uniuersis, sub metis antiquis et prioribus distinctionibus terminorum dedimus, donauimus, tradidimus et contulimus iure perpetuo pacifice et irrevocabiliter possidendas, tenendas et habendas. Hoc etiam expresso, quod quia ipse magister Georgius ad diversa negotia et seruitia nostra semper promptus et paratus erat exigenda, a nobis petiit humiliter et devote, quod ipsum, si absque liberorum propagatione mori in aliquo casu contingeret, predictas suas acquisitiones a nostra regia maiestate fratribus suis, videlicet Boxa, Thome et Syomoni comitibus liberam haberet legendi et donandi facultatem. Ipsi autem Boxa, Thomas et Syomon comites instanti coram nobis personaliter constituti nobis retulerunt viva voce, quod si predictus magister Georgius, frater ipsorum domini pietate prosequente aliqua prole dotaretur, nec de sua propria persona, nec de suis heredibus ipsi in propriis personis eorum, nec non et heredes eorundem, de predictis possessionibus peterent partem, nec habere aliquam de eisdem vellent portionem, et ad hoc se spontanea commiserunt voluntate. Et quia mete eorundem possessionum et distinctiones in nostra notitia non constabant, magistrum Mathyam archidiaconum Novi Castri,⁷⁰ comitem capelle consortis nostre karissime, adiuncto sibi socio Andrea comite nostro de Sarus ad reambulandas et statuendas ipsas terras misimus, qui postmodum ad nos redeuntes retulerunt, quod presentibus omnibus commetaneis et vicinis dictas terras reambulassent, et dicto magistro Georgio statuissent, nullo contradictore existente. Quarum quidem terrarum mete et distinctiones, sicut iidem nobis recitarunt et inscriptis reportarunt hoc ordine distinguntur: Prima meta, que separat a terra Kenty,⁷¹ incipit a parte occidentali in capite cuiusdam rivuli, quod vulgo nuncupatur Kyspotak, et deinde descendit ad alium rivulum, qui Zentygeteupatak nuncupatur, et per eandem descendit ad fluvium Tarcha,⁷² et ibi saliens ipsum fluvium Tarcha circa Berkuslaza, inde descendit per eundem fluvium versus meridiem, et pervenit ad quendam fluvium Mogashydpotoka nominatum, qui separet a terra Izbeeg, et deinde per eundem fluvium per magnum spatium vadit versus partem orientalem, et pervenit ad unum rivulum qui vocatur Zarazpothok, et [per] ipsum rivulum vadit ad partem septentrionalem, et cadit in caput cuiusdam rivuli Keuruspotok, et per ipsum fluvium descendendo veniet ad locum Kyralzallasa, et ibi cadit in fluvium Delne, et ipsum fluvium Delne transeundo cadit in rivulum Lazpotok nuncupatum, et per ipsum ascendendo adhuc ad partem orientalem pervenit ad quendam montem, qui Zumurhige nominatur, et inde descendit ad locum Wethne nominatum, et ibidem cadit iterum ad fluvium Delne, et per eundem fluvium ascendit ad plagam orientalem, et pervenit ad quendam fluvium Bystrepotoka vocatum, et inde descendit ad fluvium Thopl,⁷³ et per eundem fluvium ascendit ad fluvium Rednykteu vocatum, et per eundem venit ad monticulum Mogloch, et inde venit ad unum berek, et ipsum saliendo versus meridiem cadit ad magnam viam, et per eandem viam eundo adhuc ad meridiem cadit in fluvium Sebus, et salit ipsum ad partes meridionales, et per eandem viam venit ad caput cuiusdam fluvii Medyespothoka, qui separat a terra populorum de Kelemes,⁷⁴ et per eundem per magnum spacium descendendo versus occidentem ad finem dicti fluvii vadit ad stagna quedam, que vulgo Kendermachala nuncupantur, deinde descendit ad fluvium Zukcheu,⁷⁵ ubi est transitus in eadem aqua, et per eandem aquam descendit versus meridiem usque ad illum locum, ubi ipsa aqua cadit in alium fluvium Tharcha nominatum circa villam Aryus filii Ech, et per ipsum fluvium Tharcha descendendo in magna quantitate spacii venit iterum ad locum Berkuslaza superius dictum et ibi terminatur. Et ut nostre donationis series robur optineat perpetue firmitatis, nec ullo unquam tempore valeat in irritum retractari, litteras nostras presentes eidem magistro Georgio super premissa donatione

⁷⁰ Abaújvár (Abaúj vármegye).

⁷¹ Kendice — Kende (Šariš — Sáros vármegye).

⁷² Torysa — Tárca folyó.

⁷³ Topl'a — Tapoly folyó.

⁷⁴ Kelemes — Kellemeš (Šariš — Sáros vármegye).

⁷⁵ Sekčov — Szekcső folyó.

concessimus, dupplicis sigilli nostri munimine roborando. Datum per manus venerabilis patris Thome dei gratia episcopi Vachyensis, aule nostre cancellarii, dilecti fidelis nostri, anno domini M^oCC^o octuagesimo quinto, regni autem nostri anno quartodecimo, sexto Idus Ianuarii.

Az elveszett eredetit (A) átírta I. Károly király 1326. I. 20-án (A^o) s ezt I. Lajos király 1367. X. 2-án (A^o). Lelőhelye: Arch. Nat. Hung. Dl. 57357 (Sóvári Soós levéltár).

Ennek az oklevélnek két hamis változata, van s az irodalomban csupán a hamis változatok voltak ismeretesek. Az első változat (B) szerint 1285. I. 8. IV. László *Sowar*, *Sowpotohok* és *Delne* falvakat Simon fia Györgynek adja. A románokra vonatkozó részben a következő változatok vannak: ... *Lythen woyuoda ... proventus illius partis nobis pertinentes nullis ammonitionibus ... summo fidelitatis ... in eisdem parthibus ... super quid ... peccunie fecimus extorquere ...* (Állítólagos eredetije Dl. 57213 [Sóvári Soós levéltár]. Facs.: *M. Holban—V. Sacerdoteanu*: Culegere de facsimile pentru școala de archivistica. Seria latină. Fasc. I. n. 1. Kiadta határleírás nélkül: Katona VII. 911—916; *Wagner*: Diplomatarium comitatus Sarosiensis. Posonii—Cassoviae, 1780. 293—297; *Bárdosy*: Supplementum analectorum terrae Scepusiensis. Leutschoviae, 1802. 234—244; *Fejér* V/3. 274—277; Hadtörténeti Közlemények 1890. 582—585 [ugyanitt magyar fordítás]). Ugyanezt átírta a szepesi káptalan 1346. X. 3. (B^o) a románokra vonatkozó részben a következő változásokkal: ... *Ljhton woyuoda ... amonitionibus ... pecunie fecimus extorquire ...* (Eredetije: Dl. 57319. Ed.: *Wenzel* XII. 438—441; *Hurmuzaki-Densușianu* I/1. 457—459; *Doc. Țara Român. XIII—XV.* 289—291 [partim]. Trad.: Ugyanott 6—8 és *Doc. Trans. XIII/2.* 271—273 [partim]. Reg.: *Reg. Arp. n. 3351*). A másik hamis változat (C) szerint 1285. I. 8. IV. László *Sowar*, *Sowpotok*, *Delnam*, *Zarbuith* et *Chizdezdeh* falvakat várépítési joggal Simon fia Györgynek adja. A románokra vonatkozó részben a következő változatok vannak: ... *obitum patris ... Lython woyuoda ... proventus illius partis nobis pertinentes nullis ammonitionibus ... summo fidelitatis ... super quam ... pe(c)unie fecimus extorqueri ... in eisdem partibus ...* (Állítólagos eredetije 1935-ig az Ernst gyűjteményben volt Budapesten, amikor árverezés útján ismeretlen tulajdonba került. Fényképe: Arch. Nat. Hung. Dl. 105230. Ed.: *Wenzel* XII. 434—347; *Hurmuzaki-Densușianu* I/1. 454—456. Reg.: *Doc. Val n. 16*; *Reg. Arp. n. 3350*.)

Ezen oklevélesoportnak B-vel jelölt példánya, a Dl. 57218 alatt őrzött állítólagos eredeti kétségtelen hamisítvány. Az oklevelet levakart hártára írták; ultraviolet fény mellett világosan kivehetők az első sor felett két kivakart sor nyomai, bár a régi szöveg nem olvasható el. Az oklevél írása nem korszerű, mesterkéltén régiesítő; vonalvezetése bizonytalan, határozatlan és nem gyakorlott kézre vall (vö. *Reg. Arp. 3350*). A hamisítás akkor derül ki a legvilágosabban, ha írását összehasonlítjuk két egy héttel korábban kelt hiteles királyi oklevél (Dl. 1170, *Reg. Arp. 3348* és *Esztergomi káptalan magán levéltára* Lad. 40. f. 1. n. 17, *Reg. Arp. 3349*) írásával. Az oklevél fogalmazata is hibás; legfeljebb, hogy a protocollum-ban az *inscriptio*-ból az *Omnibus* után kimaradt a *Christi fidelibus* kifejezés. E hamisítvány 1346-ban már meg kellett legyen, mert ekkori átírata (B^o) hitelesnek látszik, s ez átíratot 1354. III. 5-én bemutatták Tamás országbírónak (Dl. 57347 és Dl. 64054).

Az oklevélesoport C-vel jelölt példánya, mint a Dl. 105230 alatt őrzött fénykép írásának vizsgálatából kiderül, szintén hamis. Írása gyakorlatlan és korszerűtlen (vö. *Reg. Arp. 3350*). A hamisító ezen oklevélhez alapul a B-vel

jelölt hamisítványt vette, amit bizonyít a hibák átvétele (pl. *Christi fidelibus* hiánya; *Lithen* > *Lithon*; *provenientes* helyett itt is *pertinentes* stb.). A hamisító tartalmilag is bővítette az oklevelet, amennyiben három falu helyett öt falut nevezett meg, a határjárást átalakította és beszúrta a várépítési jog adományozását.

Az általunk teljes terjedelmében kiadott oklevélszöveg (A'') csak átiratból ismeretes; írása nem vizsgálható meg. Annak ellenére, hogy kétszeres átiratban maradt fenn, szövege teljesebb és hibátlanabb a hamis B és C példánynál. Így pl. az *inscriptio* az *Omnibus Christi fidelibus* szavakkal kezdődik; helyesebben őrizte meg a *Gregon* és *Lythway* személynéveket, a *Dorman* elleni harc leírásában helyesen *sub spe pacis*-t ír a B és C példányok *sub specie pacis* kifejezésével szemben stb. Minthogy nem tételezhető fel, hogy a helyesebb névalakok és kifejezések az átirás során keletkeztek, az 1326-ban és 1367-ben átirrt szöveget kell eredetinek tartanunk.

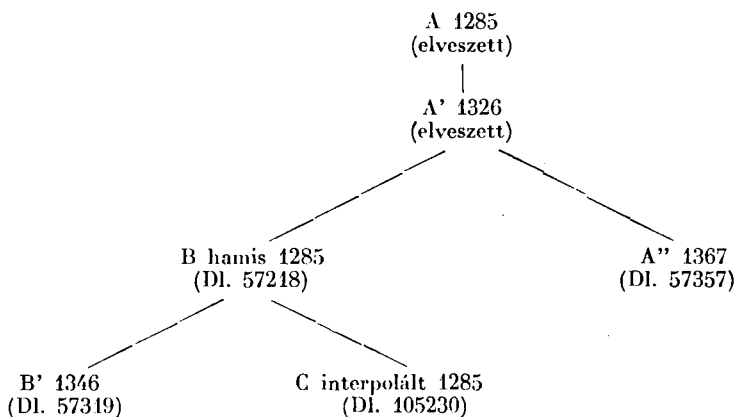
Felmerül az a kérdés is, hogy vajon hiteles volt-e az A példány, amelyből a többi levezethető. Hitelessége ellen fel lehet hozni, hogy IV. László 1288-ban kiadott egy oklevelet, melyben Simon fia Györgynek adja *Sowar* és *Sopotok* királyi falvakat a *Topl*-ig terjedő erdővel azon régi határok mellett, amelyekkel e föld IV. Béla idejében rendelkezett; érvénytelennek nyilvánítja minden e földre kiadott korábbi oklevelét és vár építését engedélyezi *Souar* földön (Dl. 57222, Fejér V/3. 393—397, Reg. Arp. 3502; átirta III. Endre 1291. II. 25-én: Dl. 57223). Az a körülmény, hogy a király új adománylevelet ad a három évvel korábban adott privilégiumra való hivatkozás nélkül, a IV. László idejében fennállott zavaros viszonyok ismeretében feltehető. Inkább kifogásolható, hogy e hiteles 1288-i oklevélben *Delne* nem szerepel az adományozott faluk sorában. *Delne* birtokról azonban tudnivaló, hogy a *Delne* patak völgye teljesen soha sem volt Simon fia György egyedüli birtoka. Kiderül ez magából az 1285-i határjárásból, továbbá a *Delne*fő birtokra vonatkozó oklevelekből (1247: Fejér VI/2. 377 és F. Janota: *Bardyjów* 132; 1272: Dl. 799, Fejér V/1. 190—191, V/2. 42—43; 1274 (?): Dl. 1269, *Hazai okmánytár* VIII. 276). Ugyanakkor Simon fia György *Delne*-i birtokát 1288. X. 6-án eladományozta hívének, *Pyrus Péter*nek (l. alább n. 18) s így megmagyarázható, hogy IV. László 1288-ban kiadott adománylevelébe nem vették fel. Az 1285-i A oklevél hitelessége mellett szól, hogy ebben várépítési engedély nem szerepel, viszont 1288-ban már ezt a kiváltságot is bevették. Ha az A példány 1288 után keletkezett volna, ebben is szerepelt volna a várépítési jog. A hamis B példányba ez azért nem került be, mert a B-ben az A-hoz viszonyítva nincs interpolatio, csupán szövegromlás. A B példány alapján interpolált C példányba viszont utólag belevették a várépítési jogot. Támogatja az A példány hitelességét az a körülmény is, hogy III. Endre 1291. VIII. 28-án kiadott oklevelében megerősítette Simon fia Györgyöt *Sowar*, *Sopotok* és *Delna* birtokában IV. László adománylevelére hivatkozva (Dl. 50543, Fejér VI/1. 123—125), továbbá az, hogy Simon fia György 1298-ban kiadott oklevelében elmondja, hogy e három birtokot: *hereditates Sowar, Sowpotok et Delna* IV. Lászlótól kapta, s mivel vár nem volt rajta, megbízta *Ypolitus* fia *Tamást* egy *Tarkeu* nevű hegy őrzetével, amíg megépítette várát rajta (1300-i átirata: *Szepesi káptalan országos levéltára*. 3. Met. *Cottus Sáros*. 1. 12, Fejér VI/2. 150—152). Végül oklevélünk hitelességét támogatja Simon fia György 1288. október 6-án kelt oklevele, mely szövegezésében oly mértékben követi az 1285. I. 8-án kiadott A szöveget, hogy *Lythway* nevét is *Lythuay* formában vette át (l. alább n. 18).

Ezek után felmerül a kérdés, hogy miképpen állhatott elő, hogy egy kétszeres átírás (A'') őrzi a hiteles szöveget, ugyanakkor, amikor két hamis eredet oklevél (B és C) áll rendelkezésre.

Ezt csak azzal magyarázhatjuk, hogy az eredeti hiteles példány elveszett, de szövege másolatban vagy átíratban (1326) fennmaradt. Mikor azután a birtok peressé vált, s be kellett mutatni az eredeti oklevelet, szükségessé vált egy eredeti hamisítása. *Sowar*-i György fia Péter már 1328-ban bemutatta Pál országbírónak IV. László adománylevelét *Sowar*, *Sowpatak* és *Delne* birtokról (DI. 57287, kivonatosan: Fejér VIII/3. 332—333), azonban nem tudjuk kétséget kizáróan eldönteni, hogy ekkor még a hiteles eredetit vagy már a hamisítványt mutatták be.

Annál feltűnőbb módon szerepelt az oklevél egy 1353—1359 húzódó perben. 1353-ban Paharus Péter megkapván a sóvári uradalommal szomszédos *Kapy* birtokot,⁷⁶ be akarta magát iktattatni, de a sóvári határ felől ellentmondott Sous Miklós. Az országbíró 1354. I. 13-ra, majd 1354, III. 5-re rendelte el az oklevelek bemutatását, amikor is Sous Miklós bemutatta IV. László 1285-i oklevelének 1346-i szepesi káptalani átíratát. Paharus Péter azonban nem elégedett meg az átíratral, hanem követelte IV. László eredeti oklevelének bemutatását. Tamás országbíró 1354. V. 1-re rendelte el a bemutatást, közben azonban meghalt és az új országbíró, Drugeth Miklós az 1354. aug. 24. utáni napokra, majd 1355. I. 20-ra, majd V. 1-re, majd X. 6-ra halasztotta a bemutatást. Sous Miklós mindez alkalmakkor elmulasztotta az eredeti bemutatását. Közben azonban Drugeth Miklós országbíró is elhunyt és az új országbíró, Széchy Miklós 3 márká bírság terhe mellett rendelte el az eredeti bemutatását 1356. I. 13-ra. Sous Miklós ekkor ügyvédjét a királyi kápolna ispánjának megbízólevelével és IV. László oklevelével együtt küldte az országbíró elé, aki elfogadta az 1285-i adománylevelet *Sowar*, *Sopataka* és *Delyne* adományozásáról (DI. 64054 = DI. 57347). Az eredeti bemutatásának évekig való halasztása arra mutat, hogy sokáig nem merték bemutatni a B példányt, melyet bizonyára Sous Miklós hamisított, talán az 1326-i átírat alapján. A B példány alapján hamisították a C példányt, mely tudomásunk szerint nem került felhasználásra. A szóbanforgó oklevelek összefüggése ezek alapján az alábbi módon vázolható:

⁷⁶ Kapušany — Kapi (ugyanott).

17. 1288. Ladomer esztergomi érsek tudatja *preposito, decanis, plebanis universisque nobilibus Ungarorum, Saxonibus, Syculis et Volachis de Cybiniensi*⁷⁷ *et de Burcia*⁷⁸ *comitatibus Transillianis*⁷⁹, hogy a király⁸⁰ nem tartotta meg egyebek mellett azon ígérését, hogy a tatárokhoz nem küld követet, ezért elrendeli, hogy a címzettek a tatárokhoz küldött követeket excommunicálják és elfogják.

Egykorú másolata: Paris, Archives Nationales. Ed.: Karácsonyi, Századok 1910 (46) 8—11; Revista Istorică 9 (1923) 30—32. Trad.: Doc. Trans. XIII/2. 296—299. Reg.: Doc. Val. n. 17.

18. 1288. X. 6. Simon fia György mester *Delne föld részét Pyrus Péter comesnek adja egyebek mellett azon érdemeiért, hogy Lytuay vajda ellen harcolt.*

Nos magister Georgius filius Symonis⁸¹ memorie commendantes tenore presentium significamus quibus expedit univrsis, quod consideratis fidelitatis et servitiorum meritis Petri comitis dicti Pyrus filii Iohannis, dilecti et fidelis nostri, que nobis ab evo suo puerili nostro lateri adherendo in diversis casibus fortune fideliter exhibuit et impendit, que per singula longum esset retractari et presentibus inseri tediosum, tamen pauca de pluribus presentibus duximus annotanda: Primo quando cum Rorando filio Mark,⁸² utique infidele regis et regni ex preceptu (!) incliti L. dei gratia regis Vngarie, domini nostri, conflictum habuissemus, in ipsa punгна idem Petrus comes iuxta latus nostrum viriliter dimicando letaliter exstitit vulneratus. Ceterum quando cum eodem domino nostro contra regem Bohemorum conflictum habuissemus, idem Petrus comes in eodem exercitu ad evidentiam et scitum eiusdem domini nostri et baronum regni diversis vulneribus extitit sauciat. Item quando Lytuay wayuodam⁸³ infidelem ex preceptu (!) eiusdem domini nostri Ladislai incliti regis Vngarie occidissemus et fratrem eiusdem, nomine Barbat, captivum adduxissemus ad presentiam domini nostri, idem Petrus comes cum effusione sanguinis sui in ipso facto nobis fidelissimos impendit famulatus. Demum in expeditione et punгна, quam idem dominus noster L. dei gratia illustris rex Vngarie contra infideles Comanos commissit,⁸⁴ idem Petrus comes iuxta latus nostrum diversimode fuit vulneratus ictibus gladiatorum et sagitarum (!), licet tamen maiora et potiora mereretur, ex plenitudine nostre dilectionis in recompensationem suorum fidelissimorum servitiorum quandam particulam terre ex possessione nostra acquisita Delne⁸⁵ vocata abscisam, certis metis et terminis separando dedimus et contulimus eidem Petro comiti dicto Pyrus et per ipsum suis heredibus heredumque suorum successoris (!) iure perpetuo pacifice tenendam, possidendam et habendam. Insuper assumimus ipsum Petrum comitem et suos heredes in ipsa particula terre per nos sibi collata pacifice conservare et ab omnibus molestatoribus et impetitoris (!) ipsum Petrum comitem et suos heredes, nos ac nostri heredes assumimus defendere propriis laboribus et expensis. Cuius quidem terre mete, quas nos propria in persona erigi fecimus hoc ordine distinguntur: Prima meta incipit iuxta fluvium Tarcha ex parte meridionali, et inde vadit ad unum rivulum Senegeteupatak vocatum versus occidentem, et de eodem rivulo vadit ad locum Kereukerte nominatum. et inde vadit ad Kyhespatak, et inde salit versus partem septentrionalem et venit ad unum rivulum Mylpatak nominatum, inde salit versus orientem et cadit ad locum Burkutpataka nominatum et inde cadit ad rivulum Scelespatak nomi-

⁷⁷ Sibiu — Nagyszeben — Hermannstadt.

⁷⁸ Tara Bârsei — Barcaság — Burzenland.

⁷⁹ Helyesen: Transilvanis.

⁸⁰ IV. László király.

⁸¹ Ld. az 54. jegyzetet.

⁸² Ld. az 55. jegyzetet.

⁸³ Ld. a 64. jegyzetet.

⁸⁴ Ld. a 65. jegyzetet.

⁸⁵ Solivar — Sóvár mellett délre feküdt a mai Haniska pri Prešove — Eperjesenyicke és Kokošovce — Delnekakasfalva területén.

natum et sic inferius procedens cadit ad fluvium Tarcha et transeundo ipsum fluvium ibi est meta et inde ascendit unum Berch versus orientem et cadit ad magnam viam versus Cassam⁸⁶ euntem et ibi est meta et sic eundo iuxta eandem viam est alia meta, deinde vadit versus meridiem et inde iuxta terram Synka est meta et inde descendit versus occidentem et ibi est alia meta, deinde descendit iterato ad fluvium Tarcza (!) ad priorem metam et sic mete eiusdem terre terminantur. In cuius rei memoriam perpetuamque firmitatem nostras contulimus litteras patentes nostro sigillo corroboratas. Datum in octavis beati Michaelis archangeli anno domini millesimo ducesimo octoagesimo octavo.

Átírta a szeptesi káptalan 1417. VII. 27-én (lelőhelye: Prešov — Eperjes város levéltára n. 115). Ennek 1774. VII. 27-i hiteles másolata: Arch. Nat. Hung. Dl. 70436.

Az oklevél Pyrus Péter érdemeinek elsorolásában kivonatolja az 1285. I. 8-i oklevelet, mely Pyrus Péter urának, Simon fia Györgynek az érdemeit sorolja fel. Emellett formális részeiben is felismerhető az 1285-i oklevél hatása. Feltűnő, hogy *Lytuay* vajda nevét helyesen írja, úgy mint az 1285-i oklevél 1326-i átiratának 1367-i átirata, hol *Lythway* olvasható. E tekintetben tehát a két oklevél szövege támogatja egymást.

Nem hallgatható azonban el, hogy a szeptesi káptalan 1417. VII. 27-i átirólevele magában foglalja a káptalan 1295. II. 2-án kelt oklevelét is, amely szerint *Boxa* nembeli Simon fia György *Delne* föld részét *Send-i Pyrus* Péternek adja, kinek érdemeiről csak általánosságban ejt néhány mondatot s a határjárás szóról szóra egyezik az 1288-i határjárással. Észereint *Pyrus* Péter a földet 1295-ben kapta, s nincs utalás egy korábbi adományra. Ez a nehézség azonban megmagyarázható azzal, hogy az 1288-i magánadományt utóbb, 1295-ben hiteles helyi oklevéllel is biztosították. Látszólag nem kedvez az 1288-i oklevél hitelének az a körülmény sem, hogy *Delne* föld határjárásában említik *Synka* földjét, már pedig I. Károly 1315-ben kelt oklevele szerint *Synka* mester III. Endrétől kapta *Delne-i*, *Izbe-g-i* és *Hasaag-i* birtokait (Dl. 102892). Ez részben magyarázható azzal, hogy *Synka* mester a fenti Simon fia György sógora volt, és midőn György 1299-ben *Souar* (Sóvár—Solivar) részét neki adományozta, megemlíti, hogy az adományozott rét *Synka* vára felől fekszik (Dl. 57229, Fejér VI/2. 214). *Synka* tehát a sóvári uradalomban, melynek megszerzésében sógorának amúgy is segédkezett, hamarabb is részesülhetett. A fenti nehézségek tehát áthidalhatók s nem elégségesek arra, hogy az oklevelet hamisnak nyilvánítsuk.

Kétségtelenül hamis azonban az oklevél azon változata, amely az irodalomban ismeretes volt. Észereint 1288. X. 6-án Simon fia György mester *Enyezke* föld részét *Pirus* Péternek adományozta. Ez az oklevélszöveg, amelyet Wagner 1780-ban tett közzé a *Diplomatarium comitatus Sarosiensis* 301—302 lapján s mely az irodalomban polgárjogot nyert (Katona VI. 958—960; Fejér V/3. 397—398; Hurmuzaki-Densuşianu I/1. 483—484. Reg.: Doc. Val. n. 18. Trad.: Doc. Trans. XIII/2. 303—304), a *Delne* adományozásáról szóló oklevél alapján készült, annak rövidített és elrontott változata. Hamis voltára elég annyit felhoznom, hogy *Enyezke* 1288-ban még nem létezett; tulajdonképpen *Delne* azon részéből alakult a XIV. században, melyet *Pyrus* Péter 1288-ban elnyert (vö. 1321: Dl. 70436, 1332: Dl. 40614).

⁸⁶ Košice — Kassa.

19. [1272—1290] IV. László, Magyarország királya a gyulafehérvári káptalannak azon jogot adja, *ut in quibusdam terris ipsius capituli Fýlesd⁸⁷ et Enud⁸⁸ vocatis, a terris episcopalibus distinctis et separatis, sexaginta mansiones Olacorum libere et secure valeant commorari, ab omnique exactione seu collecta regali, scilicet quinquagesima, decima vel quacunq̄ue alia iidem Olachi extorres habeantur penitus et innumes.*

IV. László oklevelét, valamint ennek II. Endre által (1290—1293) kiadott átiratát említi III. Endre 1293. XI. 7-i oklevelében. Ld.: n. 22.

20. 1291. III. 11. III. Endre, Magyarország királya azon alkalomból, *quod cum nos universis nobilibus, Saxonibus, Syculis et Olachis in partibus Transilvanis apud Albam Iule⁸⁹ pro reformatione status erudem congregationem cum eisdem fecissemus de consilio omnium prelatorum et baronum regni nostri, visszaadja Fogros (~Fogras)⁹⁰ és Zumbothel⁹¹ birtokokat Vgrinus mesternek,⁹² miután az igazságot ab eisdem nobilibus, Saxonibus, Syculis et Olachis diligenter inquiri fecimus.*

Eredetije: Arch. Nat. Hung. Dl. 29099. Ed.: Fejér VI/1. 118—119; Teutsch—Firnhaber I. 167; Transilvania 4 (1871) 93; Hurmuzaki-Densuşianu I/1. 510—511; Zimmermann—Werner I. 177; Doc. Trans. XIII/2. 509; Trad.: Doc. Trans. XIII/2. 369; Reg.: Doc. Val. n. 19.*

21. 1292. VI. 16. III. Endre, Magyarország királya Akus nemzetségbeli Gurk fia Sándornak megengedi, *ut ad quasdam terras suas hereditarias, Elye,⁹³ Zad⁹⁴ et Fenes⁹⁵ vocatas Olacos possit aggregare et aggregatos retinere, omnem collectam ac debitum eorundem Olacorum predicto Alexandro relinquentes.*

Eredetije: Arch. Nat. Hung. Dl. 50545; Facs.: Századok 42 (1908) 580—1; Ed.: Szádeczky, Századok 42 (1908) 580; Trad.: Doc. Trans. XIII/2. 389; Reg.: Doc. Val. n. 20.

22. 1293. XI. 7. III. Endre, Magyarország királya tudatja, hogy *universos Olacos in possessionibus nobilium vel quorumlibet aliorum residentes ad predium nostrum regale Scekes⁹⁶ vocatum ordinassemus revocari, reduci et etiam compelli, redire invitos, si forte nostre in hac parte non acquiescerent [!] parere iussioni;* mivel pedig nagybátyja, László király a gyulafehérvári káptalannak azon adományt tette, *ut in quibusdam terris ipsius capituli Fýlesd et Enud⁹⁷ vocatis, a*

⁸⁷ Eltűnt falu Alba Iulia — Gyulafehérvár határában (*Itzkovits Emma*: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Bpest. 1939. 54).

⁸⁸ Aiud — Nagyenyed.

⁸⁹ Alba Iulia — Gyulafehérvár.

⁹⁰ Făgăras — Fogaras.

⁹¹ Sâmbăta — Szombatfalva az előbbtől nyugatra.

⁹² Csák nemzetségbeli Ugrin mester 1268-ban szörényi bán, 1272—1273 főlovászmester és szerémi ispán, 1274—1275 másodszer szörényi bán, 1275 országbíró, 1275—1276 erdélyi vajda és szolnoki ispán, majd 1276 végén harmadszer szörényi bán, 1277—1280 tárnokmester, macsóói és boszniai bán volt. 1291-ben ugyanezen *magister Ugrinus* a tatárok elleni harcokban tűnt ki (Karácsonyi I. 338—341; Reg. Arp. II/2—3. Index). Fogarast és Szombathelyet nyilván szörényi bántága idején kapta; utóbb, 1369—1372-ben László havasalföldi vajda és szörényi bán volt Fogaras dux-a (Zimmermann—Werner II. 334, 386).

⁹³ Iliia — Marosillye (Hunedoara — Hunyad vármegye).

⁹⁴ Szád (Csánki V. 134), ma Gurasada — Guraszáda ugyanott.

⁹⁵ Eltűnt helység az előbbieket mellett (Csánki V. 89).

⁹⁶ Cunța — Kónca — Zeckesdorf a Secaş — Székes patak mellett.

⁹⁷ Ld. a 87. és 88. jegyzetet.

terris episcopalibus distinctis et separatis, sexaginta mansiones Olacorum libere et secure valeant commorari, ab omnique exactione seu collecta regali, scilicet quinquagesima, decima vel quacunque alia iidem Olaci extorres habeantur penitus et immunes, megújítja donationem sexaginta mansionum Olacorum a káptalan részére azzal, hogy nullus collector seu exactor [!] regalis decime seu quinquagesime vel collectarum quarumlibet pro tempore constitutus Olacos ipsius capituli in terris suis superius comprehensis residentes usque numerum prefixum audeat molestare, nec quinquagesimam, decimam seu exactionem aliam quamlibet exigere presummat [!] ab eisdem.

Átírta és hitelesítő záradékkal látta el János kalocsai érsek, királyi kancellár, Péter erdélyi és Tamás boszniai püspök (1293—1301), Arch. Nat. Hung. Dl. 31059; átírta a kolozsmonostori konvent 1456. VII. 22. körül a következő változatokkal: . . . *compelli . . . aquiescerent . . . Fylesd . . . exigere presummat . . .* Arch. Nat. Hung. Dl. 30360. Ed.: Teutsch—Firnhaber I. 185—187; Wenzel V. 81—83; Hurmuzaki-Densuşianu I/1. 522—523; Zimmermann—Werner I. 195—196, Trad.: Doc. Trans. XIII/2. 400—401. Reg.: Doc. Val. n. 21—23.

Beke Antal szerint (Történelmi Tár 1892. 502 és 1895. 236, 238; vö. Doc. Val. n. 22, 23) a gyulafehérvári káptalan levéltárában őriztek két csonka oklevélrész, az egyik Enyed birtok, a másik Dálya, Ompoicza és Füledd birtok tárgyában. Mindkét oklevélrész a gyulafehérvári káptalan részére 60 román mansióról tett kiváltságát tartalmazza I. Károly király 1323-i átiratában. Az Enyedet említő oklevélrészben az is olvasható, hogy III. Endre e kiváltságot IV. László adománya alapján tette. Kézenfekvő a feltevés, hogy ugyanazon oklevél szétszakadt két feléről van szó, az egyik félre Enyed birtok neve esett, míg a másikra Dálya, Ompoicza és Füledd. [E feltevésben időközben Jakó Zsigmond szíves levélbeli közlésében megerősített: egy kettészakadt oklevél két részéről van szó.] Ha a dolog így áll, és a négy falunév III. Endre ismert 1293-i oklevelével egyező szövegezésben tűnik fel, a négy faluról szóló oklevél hitelességét kétségbe kell vonnunk. Amennyiben IV. László azt a kiváltságot adományozta a káptalannak, hogy két birtokán, *Fylesd*-en és *Enud*-en tarthat román mansiókat és ezt III. Endre 1293-ban, mint törvény alóli kivételt megerősítette, IV. László nem adhattott engedélyt további két birtokra, úgy hogy ez III. Endre 1293-i exemptiójába be ne került volna. III. Endre 1293. XI. 7. után adhatott engedélyt további két birtokon való telepítésre, ez viszont nem alapulhatott IV. László ismert rendelkezésén. Az 1293-i oklevél novemberben kelt, úgy hogy egy később kelt királyi privilégium ebben az évben nem valószínű. Bár véglegesen e kérdésben csak az 1323-i oklevél teljes szövegének ismeretében nyilatkozhatunk, valószínűnek tartjuk, hogy Dálya és Ompoicza csak utólag, az 1323-i átírás előtt került be III. Endre privilégiumába, s így ez az oklevél hamis.

23. 1294. II. 9. III. Endre, Magyarország királya Simon fia Miklós *Brasov-i comesnek adja villas Budula⁹⁸ et Tohou sive Olahthélek⁹⁹ [!] vocatas*, melyekről Miklós azt állította, hogy László királytól kapta adományba.

Átírta a kolozsmonostori konvent 1366. XII. 29-én, melynek eredetije a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókjának levéltárában, a Suky család levéltárában. Ed.: Doc. Val. n. 24; Trad.: Doc. Trans. XIII/2. 403—404.

⁹⁸ Budila — Bodoló (Tara Bârsei — Barcaság).

⁹⁹ Tohan — Ótohan (Tara Bârsei — Barcaság).

24. 1294. V. 23. Roland erdélyi vajda 15 napig szabad elvonulást ígér *Fenes*¹⁰⁰ vár védőinek, Jakabnak, a váradi püspök testvérének és társainak azzal, hogy megvédi őket *ab omnibus sive Ungarijs sive Olachijs, sive nostris sive ecclesie, sive infra indagine Solumus*¹⁰¹ *sive extra constitutis, qui se ab obedientia ecclesie hoc dissensionis tempore retraxissent sive non.*

Eredetije a leleszi káptalan országos levéltárában [1955-ben: Jasov. Archiv] Acta Ann. 1223—1359. n. 3 A; Ed.: Wenzel X. 153—154; Hurmuzaki-Densusianu I/1. 524; Doc. Trans. XIII/2. 513; Trad.: Doc. Trans. XIII/2. 404—405; Reg.: Doc. Val. n. 25.

ДЪ. ДЪЕРФФИ

ДАННЫЕ К ИСТОРИИ РУМЫН XIII ВЕКА И К НАЧАЛУ РУМЫНСКОГО ГОСУДАРСТВА

Резюме

Практика издания грамот в Венгрии начинается с 1000 года, с этого времени до 1301 года, до конца царствования династии Арпадов является известным около 10 000 венгерских грамот на латинском языке. В венгерских грамотах, написанных на латинском языке XI и XII вв., мы не находим достоверных данных относительно румын, а с XIII в., мы знаем до сих пор 21 подлинную грамоту, в которых упоминаются румыны (влахи). Из упомянутого числа грамот три грамоты в результате последних анализов оказались подделками. Среди неизданных грамот было обнаружено три грамоты, относящиеся к румынам, далее обнаружили подлинные варианты двух известных, но подделанных грамот.

Ниже в регестах мы публикуем 24 грамоты: дается критический разбор подделанных, а неизданные публикуются в полном тексте с источниковедческими и культурно-историческими комментариями. В грамоте 1350 г., опубликованной под номером 12 упоминаются кенези в окрестностях Хатсера (Хатсег). Согласно грамоте, опубликованной под номером 13 один румынский воевода предъявил грамоту Бела IV (1235—1270 гг.), по делу своего владения, расположенного под Темешваром (Тимишоара) и Турну-Севериным. В грамоте 1270 года № 15, упоминается валашская лошадь в одном селе в окрестностях Кашиши (Кошиц).

Грамоты 1285 г., № 16 и № 18 являются подлинными вариантами известных до сих пор грамот в подделанном варианте: в обоих говорится о восставшем воеводе Литвайи в Валахии. Грамота 1283 г., № 15, в которой упоминается *Олахтелук* т. е. 'terra firmata Olah' к северу-востоку от города Надъварад (Орадеа) оказалась поделанной в XIV в.

GY. GYÖRFFY

' CONTRIBUTIONS A L'HISTOIRE DES ROUMAINS AU XIIIe SIÈCLE ET AUX ORIGINES DE L'ÉTAT ROUMAIN

Résumé

Les débuts de la pratique diplomatique remontent en Hongrie à 1000; depuis ce temps jusqu'en 1301, date de l'extinction de la dynastie des Arpad, on tient compte d'environ 10 000 chartes. Rédigées en Hongrie au cours des XIe et XIIe siècles les chartes latines ne comportent pas des données relatives aux Roumains, alors que 21 chartes authentiques provenant du XIIIe siècle contiennent des données qui nous informent sur les Roumains (Valaques). A en croire les examens effectués tout récemment, trois d'entre ces dernières se révèlent être fausses. Parmi les chartes inédites on tient compte de trois qui se rapportent aux Roumains et on connaît encore les variantes authentiques de deux chartes connues déjà auparavant, chartes dont l'authenticité venait d'être réfutée.

¹⁰⁰ Finiş — Várasfenes (Biharea — Bihar vármegye).

¹⁰¹ Soimus-Tetroasa — Solymospetrász ugyanott. Az oklevélen ez a helynév ma már alig olvasható, mert régebbi kutatók e helyet a jobb olvashatóság érdekében csersavval kezelték.

Dans ce qui suit l'article communique les régistes des 24 chartes y mentionnées; ayant passés au crible de la critique celles qui s'avèrent être fausses, celles inédites s'y trouvent publiées *in extenso* suivies de commentaires relatives à la critique de sources et à l'histoire culturelle.

La charte communiquée sous le no 12 et datant de 1263 mentionne des *eneaz* de noms roumains ayant vécu aux environs de Hátszeg (Hațeg). La charte no 13 provenant de 1350 nous informe de ce que dans une affaire de bien-fond situé entre Temesvár (Timișoara) et Turnu Severin un voïvode roumain présenta sa charte délivrée par Béla IV, roi de Hongrie (1235—1270), alors que la charte no 15 (1270) fait mention d'un cheval valaque trouvé dans un village situé près de la ville de Kassa (Košice).

Les chartes no 16 (1285) et 18 (1288) sont les variantes authentiques des chartes connues chacune sous sa forme fausse; toutes les deux notent le voïvode Litvay, révolté en Valachie. La charte no 15 datant de 1283 qui note une propriété foncière nommée *Olahteluk* (*terra finata Olah*) et située dans la proximité de la ville de Nagyvárád (Oradea) se révèle être une pièce fausse provenant du XIVe siècle.

LITVÁN GYÖRGY

Szabó Ervin nemzetközi kapcsolatai — levélhagyatéka tükrében

Mind gyakrabban idézzük a szocializmus nagy magyar tanítójának emlékét, alakját. Valljuk meg mégis, hogy közvéleményünkben igen halvány kép él Szabó Ervínről. Művei közül — láthatóan — csak az általa teremtett és naggyá növelt könyvtárban él tovább: nevét ezzel kapcsolják össze a legtöbben. Holott a század két első évtizedében ez a név nálunk a tudományos szocializmust reprezentálta és viselőjének értelme, műveltsége, erkölcsi tisztasága nem kis mértékben járult hozzá a marxista gondolat térhódításához Magyarországon.

Fokozottan áll ez a külföldre. A magyar munkásmozgalom és szocializmus 1918-ig terjedő korszakának tulajdonképpen két nemzetközileg ismert és elismert embere volt: Frankel Leó és Szabó Ervin.

Szabó nemzetközi tekintélye elsősorban tudományos munkásságán nyugodott. A szocializmusnak a külföld számára sokáig ő volt a magyar tudósa. Cikkei, könyvbírálati rendszere több nyelven jelentek meg, s állandó munkatársa volt egy sor tekintélyes szocialista, illetve szociológiai folyóiratnak (*Die Neue Zeit, Dokumente des Sozialismus, Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung, Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, Le Mouvement Socialiste* stb.). Tudományos hírneve kétségtelenül növelte a magyar szocialista mozgalom nemzetközi tekintélyét is.

É nyomatásban megjelent művek azonban éppen csak sejteni engedik — azt is hézagosan —, milyen elvtársi, baráti szálak fűzték őt a külföldi szocialistáihoz. Nemzetközi kapcsolatainak széles és sokszínű szövevényére csak újabban és csak azáltal derült fény, hogy hosszú hányódás után előkerült, Kóhalmi Béla professzor szíveségéből közkinccsé lett és a Párttörténeti Intézetben feldolgozást nyert Szabó Ervin levelesládájának tartalma: az 1899 és 1911 között hozzá intézett leveleknek több mint kétezer darabból álló gyűjteménye.

Ennek az egészében hallatlanul érdekes és értékes, szinte teljességében publikálásra érdemes hagyatéknak mintegy negyedét teszik ki a külföldi szocialisták, haladó értelmiségiek, barátok által írt levelek. Íróik között van, hogy csak a legismertebb neveket említsük, Victor Adler, Eduard Bernstein, Enrico Ferri, Samuel Gompers, Camille Huysmans, Karl Kautsky, Hubert Lagardelle, Franz Mehring, Georgij Plehánov, Georges Sorel, Filippo Turati, Edouard Vaillant. Csaknem száz különböző személy levelei, a legkülönbébb tudományos, politikai, mozgalmi, személyi kérdésekről, Európa csaknem minden országából, de Amerikából, Szibériából és Japánból is,

Sem lehetősége, sem értelme nincs itt annak, hogy e sokszálú, sokoldalú kapcsolatokat a maguk teljességében s minden részletében ismertetni próbáljuk. De igyekszünk vázlatosan jellemezni e kapcsolatok fő irányait és kiválasztani a legfontosabb, legérdekesebb dokumentumokat.

1. Német és osztrák szociáldemokraták (Kautsky, Mehring, Bernstein, Adler, Austerlitz, Karl Grünberg stb.). A velük folytatott levelezés — és érintkezés — tárgyát túlnyomórészt tudományos kérdések, illetve különböző cikkek, kiadványok megjelentetésével kapcsolatos problémák alkotják. Mindebből ma az a legértékesebb, ami a Szabó Ervin-szerkesztette első magyar nyelvű Marx-Engels-válogatásra vonatkozik. Felvilágosításokért fordult Mehringhez és Plehánovhoz is, de tervét egészében és részleteiben Kautskyval beszélte meg, akit erre nyilván a legilletékesebbnek tartott s akihez már sok éves szellemi kapcsolat, félig-meddig barátság is fűzte. A Kautsky iránti — leveleiből is érezhető — nagy tisztelet azonban a legkevésbé sem akadályozta Szabót abban, hogy a „szocialista pápa” tanácsaiból csak azokat fogadja meg, amelyek az ő meggyőződése szerint is megfeleltek a magyar Marx-Engels-kiadás követelményeinek. Kautskynál viszont levélről-levéltre követhető, hogyan nő megbecsülése e 24—26 éves fiatalember iránt. (Külön szerencse, hogy ez a levélváltás kétoldalúan, csaknem hiánytalanul rendelkezésre áll.)

2. Francia és olasz szindikalisták (Georges Sorel, Hubert Lagardelle, Roberto Michels, Paulo Orano). Ha az első csoporttal főleg az 1905 előtti, magát még félig-meddig ortodox marxistának, mindenesetre szociáldemokratának valló Szabó Ervin levelezett, úgy e másodikkal már a szociáldemokráciából kiábrándult és a szindikalizmusban kiutat, megváltást remélő fáradtabb harcos keresi a kapcsolatot, főként 1907 után. Levelezésük azonban ritkán érinti a lényegvibágó kérdéseket, inkább irodalmi vonatkozásokra, rövid híradásokra szorítkozik.

3. Amerikai szakszervezeti vezetők (Samuel Gompers, George Herron). Hozzájuk fűződő kapcsolata meglehetősen laza, mégis említésre méltó, mert a szindikalistává lett Szabó Ervin különös figyelmet fordít a legfejlettebb tőkés országok szakszervezeti mozgalmára, mint a politikától és az értelmiségi vezetéstől mentes, „tisztá” munkás-tömegmozgalomra. Bennük látja a jövőt, a mozgalom új útjainak előkészítőit. Gompersszel és Heronnal való levelezését kiegészítik az Amerikában élő magyar szocialisták (Bolgár Elek, Bárd Imre, Basch Imre, Pór Ödön) igen rendszeres és alapos beszámolóit az amerikai munkásmozgalomról és szindikalizmusról.

4. Orosz szocialisták. Részletesebben kell szólni Szabó Ervin e legérdekesebb és eddig teljesen ismeretlen kapcsolatairól: nem csupán azért, mert a vele levelezésben álló külföldi szocialisták között az oroszok voltak többségben, hanem mert ilyen irányú kapcsolataival ő kétségtelenül egyedül állt az akkori magyar munkásmozgalomban. E kérdésről mindaddig egyedül Jászi Oszkár tett említést,¹ aki Szabó Ervin szocialistává fejlődésében elhatározó szerepet tulajdonít néhány orosz forradalmár hatásának, kikkel Szabó bécsi egyetemi éveit során ismerkedett meg.

Kljacsko és Tyeplov, akiket Jászi is megnevez, valóban Szabó legközelebbi barátai voltak az oroszok közül, és nyilván ők ismertették meg fiatal magyar barátjukat az emigráns orosz szocialisták egész csoportjával.

Szemjon Ljovics Kljacsko bécsi otthona a századforduló éveiben valóságos központja volt a Bécsben élő vagy ott átutazó orosz szocialistáknak. Ő maga, mint leveleiből kiderül, pártkereteken kívül állott ekkor, és csak az első orosz forradalom idején lépett be az Osztrák Szociáldemokrata Pártba. Mindamellett igen széles ismeret-séggel rendelkezett az orosz és az osztrák szocialisták köreiben egyaránt. Jó barátságot tartott a budapesti Pollacsek (Polányi) családdal, Szabó Ervin rokonaival is, ahol az anya szintén orosz származású volt. Szabó ezen a réven került kapcsolatba és barátságba vele.

¹ Ld. Szabó Ervin és életmunkája c. bevezetését Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48—49-es magyar forradalomban c. könyvéhez. Bpest. é. n. Népszava, 13—14. l.

Pavel Fjodorovics Tyeplovot, a forradalmár orosz diákot a bécsi egyetemen és Kljaskóéknál ismerhette meg Szabó Ervin. Tyeplov később egyik vezetője lett az Orosz Szociáldemokraták Szövetségének (Szajuz Ruszkih Szociáldemokratov) s B. Kricsev-szkijjel együtt szerkesztője a Rabocseje Gyelo c. lapnak. 1900-ban illegálisan Oroszországba utazott, ahol elfogták és szibériai száműzetésre ítélték. Irkutzskból, Viljujszkból írja leveleit Szabónak és Kljacsóéknak — közben vezető szerepet visz egy nagy fogolylázasban —, végre az 1905 októberi cári manifeszturn után szabadul.

A kettejüköz fűződő barátság már önmagában is nagy befolyással lehetett volna Szabó Ervin szocialista fejlődésére, a magyar szociáldemokráciától élesen eltérő álláspontjának, magatartásának kialakulására. De az elmondottak csupán a kiindulópontot jelentik orosz kapcsolatainak terén.

Tyeplov elfogatása után, ennek főként Párizsban élő elvtársai kapcsolatot keresnek Szabóval, aki ezután 1901-től 1905-ig csaknem folyamatosan részt vesz az orosz szocialista emigráció egyik legfontosabb tevékenységében: a pártirodalom eljuttatásában — illegális úton — Oroszországba.

Sajnos, e tevékenység vizsgálatánál egyelőre csaknem kizárólag a levelekre támaszkodhatunk. De ebből is megállapítható a következő vázlatos kép, melyet az orosz munkásmozgalom történetének ismert adatai teljesen igazolnak.

1901 és 1902 folyamán a már említett Orosz Szociáldemokraták Szövetsége² nevében I. Peszkin és V. P. Ivánsin irányítják Budapestre a pártirodalmat tartalmazó ládákat. Szabó a titkos küldeményeket Brassóba továbbítja, ahonnan Zemek József, Némety és Grolinger szociáldemokrata munkások Romániába, Ploestibe és Azugába juttatták azokat, Josif Nadejde és C. Popescu román szociáldemokratákhoz. A román—orosz határon történő átjuttatás megszervezésére Marian Konopka („Matvej elvtárs”) utazott Budapesten keresztül Romániába s később Odesszába szökve minden jel szerint ő vette át az érkező „csomagokat”.

1903-ban több hónapon át Bernből indul ki a „könyvtranszport”, dr. Ch. Sitlovszkij látható irányításával; Szabó különböző lemergi címekre küldi a szállítmányokat, onnan jutnak azután Oroszországba.

Végül 1904—1905-ben, az orosz forradalom előestéjén és kezdetén ismét felendül s az addigiaknál jóval nagyobb mértékben folyik a munka. Úgy látszik, Szabó két irányból kapta s két irányba küldte ez időben a könyveket. Egyrészt Genf és Lemberg közt közvetített D. Hilkovtól A. M. Rotsteinhez, valószínűleg a Sitlovszkij-féle szállítmányok folytatásaként. Másrészt — Milorad Popovics szerb szocialista felkérésére — Plehánovéktól származó pártirodalmat is továbbított Románia felé. (E két-féle irodalom összecserelésére utal Rotstein egyik levele s kissé komikus bonyodalmat sejtet.)

Említésre méltó, hogy ebben a munkában egy ideig tanítványai: László Jenő és Ladányi Ármin helyettesítették a betegsége miatt távollevő Szabó Ervint. (László

² E Szövetséget a Plehánov által vezetett „A Munka Felszabadítása” csoport hívta életre. Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt 1898-as alakuló kongresszusa megbízta a párt külföldi képviselőivel. 1900 áprilisában azonban Plehánov és hívei kiváltak a Szövetségből, minthogy abban az ökonomisták jutottak többségre. A Szövetség így lényegében azonosult a Rabocseje Gyelo csoportjával. „Eppen ezért — írja ugyanaz év végén Lenin — bár egyáltalán nem tagadjuk, hogy a Rabocseje Gyelo-nak, amely sokat fáradozott az irodalom kiadásán és terjesztésén (az eredetiben: szállításán — L. Gy.) a megszervezésén, vannak érdemei — nem vagyunk hajlandók a kettészakadt szervezet két része közül egyiket sem pártunk külföldi képviselőjének elismerni. A következő pártkongresszus határozatáig ezt a kérdést érintetlenül kell hagynunk.” (Szakadás az Orosz Szociáldemokraták Külföldi Szövetségében. Lenin Művei, Bpest. 1953. 4. köt. 393—394. 1.)

már korábban, 1903-ban is segítségére lehetett, legalábbis erre mutat néhány Szabóhoz írott levele.) Részt vett a munkában Knaller brassói szociáldemokrata párttitkár is.³

Látnivaló, hogy az orosz kapcsolatok egyben kapcsolatba hozták Szabó Ervint jónéhány román, szerb és lengyel szocialistával. S a „könyvtranszportok” nem egyedüli tárgyai voltak érintkezésüknek. Szinte mindennapos volt, hogy különböző nemzetiségű forradalmárok magyarországi átutazásához, letelepedéséhez stb. Szabó segítségét kérték, nyilván, mint az egyetlen olyan ismert magyar szocialistát, akiről tudták, hogy kötelességének tartja habozás nélkül segítségükre sietni. És természetesen nem nélkülözték e kapcsolatok a tudományos vonatkozásokat sem, sőt, az 1905-ös orosz forradalom veresége után ezeké lett a szinte kizárólagos szerep. Tyeplov, Sitovszkij, Rjazanov (a moszkvai Marx—Engels Intézet későbbi igazgatója), sőt egy ízben Plehánov, különfajta anyagokért is fordultak hozzá, főként a magyar agrármozgalmakra vonatkozóan. Hírek, tapasztalatok, cikkek cseréjével és kölcsönös közlésével ekkor indult meg a közeledés, bár még kezdetleges formában, ez egymásra utalt szomszédos országok szocialistái között.

E kapcsolatok részleteinek kiderítéséhez még további alapos kutatásra lenne szükség, magyar, orosz és román részről. Felmerül ugyanis mindenekelőtt az a kérdés: kik voltak, az orosz szociáldemokráciának melyik frakciójához, irányzatához tartoztak a Szabó Ervinnel kapcsolatban állók? Tyeplovról és társairól tudjuk, hogy ökonomisták voltak. Sitovszkij az eszer párt külföldi bizottságának volt tagja, Hilkov és Rotstein nyilván ugyancsak eszerek lehettek, Plehánov és Akszelrod pedig ez időben már a mensevikok vezéreinek számítottak. Olyan tehát, aki az Iszkra-csoporthoz, illetve, 1903 után, a bolsevikokhoz tartozott volna, nem volt közöttük; legfeljebb olyan, aki később lett bolsevikká (Rakovszkij, Rjazanov). Bizonyos, hogy Kljacsko és Tyeplov révén ezekhez megvolt a kapcsolata, másokhoz pedig nem volt meg. Figyelembe kell venni az akkori orosz pártviszonyok bonyolultságát, különösen 1903 előtti tisztázatlanságát. Hiszen maga Lenin is az elismerés hangján szól — mint idéztük — az ökonomistáknak éppen arról a tevékenységéről, amit Szabó is elősegített. (Tegyük hozzá, hogy Lenin ezt az ökonomizmus elleni éles harcok idején írta.)

Mindezekben túl azonban mérlegre kell tennünk azt a különös tény, hogy az orosz ügyekben igazán tájékozott Szabó Ervin cikkeiben sem foglalkozott soha, később sem, a bolsevikokkal; Lenin nevét is csupán kétszer írta le.⁴ S ebben talán éppen az játszhatott szerepet, hogy mozgalmi nevelői, példaképei és az orosz ügyekben informátorai orosz, de nem bolsevik szocialisták voltak. Tőlük tanulta, hogy az eszmék erejét és az ezekért küzdő harcok egyéni kezdeményezését, önfeláldozását, hősiességét becsülje legtöbbször a mozgalomban. Tőlük hallhatta először a parlamentarizmus és mindenfajta „etatizmus” teljes tagadását. Egyszóval tőlük meríthette — bizonyára nem természete ellenére — mindazokat az anarchizmus felé hajló vonásokat és nézeteket, amelyek nemcsak a német típusú szociáldemokráciával fordították szembe, hanem idegenkedést váltottak ki belőle az „ultra-centralizálók” hírében álló bolsevikok iránt is. (Igen valószínű, hogy ebben a szervezeti kérdések játszották a főszerepet.)

Így vezetett útja a szindikalizmushoz, majd tovább, a liberalizmus közelébe, miközben mindvégig megőrizte „oroszos” forradalmár hevét és hitét. Kétségtelen tehát — és ez áll nemcsak az oroszokra, de nemzetközi kapcsolatainak egészére —, hogy

³ I.d.: László Jenő 1903. júl. 19-i, 1905. febr. 10. és 11-i, Knaller 1905. febr. 7., 17. és márc. 13-i leveleit.

⁴ I.d.: Tévtanok a szindikalizmus körül c. cikkét. Vas- és Fémmunkások Lapja, 1909. nov. 11. és Marx c. tanulmányát. Huszadik Század, 1918. I. 280—286. l.

kapcsolatai és nézetei (s mindkettő fejlődése) kölcsönhatásban, végeredményben pedig összhangban voltak.

Aligha tévedünk azonban, ha azt gondoljuk, hogy amikor 1918-ban, közvetlenül halála előtt, egyetlen magyar tagjául választotta őt a moszkvai Szocialista Akadémia,⁵ akkor e keveseknek kijutó megtiszteltetésben benne volt nemcsak tudományos munkásságának, de az orosz szocialistákkal végzett egykori közös tevékenységének emléke és elismerése is.

*

Nemzetközi kapcsolatainak e vázlatos ismertetése is, úgy véljük, élesen megvilágít egy eddig homályban maradt vonást Szabó Ervin egyéniségében. Ez pedig gondolkodásának, cselekvésének, egész lényének mély internacionalizmusa.

Még szembetűnőbb ez a vonás, ha e tekintetben összehasonlítjuk őt a korabeli magyar szociáldemokrácia legtöbb vezetőjével. Ezeknél a nemzetköziség többnyire ünnepi szónoklatok frázisvirága, a gyengébbek horizontja nem terjed túl az ország határain, a jobbaké pedig a német—osztrák szociáldemokrácia „övezetén” (területileg és eszmeileg egyaránt). Szabó Ervin számára az internacionalizmus mindennapos valóság. Állandó, izgatott figyelemmel kíséri a nemzetközi munkásmozgalom minden moccanását, változását. Érdeklődése, ismeretei és ismeretségei nemcsak „szélességben” múlják felül a pártvezetőkét, hanem „mélységben” is, mert átfogják a munkásmozgalom újszólván valamennyi típusát és irányzatát. Orosz kapcsolatai pedig bizonyásgal szolgálnak arra, hogy eszméit ezen a téren is kész volt tettekre váltani.

*

Az itt következő levelek a Párttörténeti Intézet Archivumának Szabó Ervin-gyűjteményéből valók. Szabó Kautskyhoz intézett leveleinek fénymásolatait az amszterdami Nemzetközi Társadalomtudományi Intézet (Internacionaal Instituut voor Sociale Geschiedenis) küldte meg az Intézetnek. A levelek közlése az eredeti nyelven, az eredeti helyesírással történik. A levélhagyaték feldolgozásában, valamint a jelen publikáció létrejöttében nyújtott segítségükért itt mondok az Intézet munkatársainak köszönetet.

1.

Karl Kautsky — Szabó Ervinhez

14/4 1899

Werther Genosse,

für Ihren freundlichen Antrag sage ich Ihnen besten Dank. Aber die ungarischen Parteiverhältnisse sind so trübe, verworren und können von hieraus so schwer beurtheilt werden, dass ich mich nicht für berechtigt halte, in der N. Z.¹ in die ungarischen Parteiinterna einzugreifen. Ich halte es fürs Beste, einen Zeitpunkt der Klärung abzuwarten, und bis dahin über die ungarischen Vorkommnisse nichts zu berichten.

Über die sozialen Verhältnisse der Ungarlandes — mit Ausschluss der Parteiinterna — würde ich dagegen gerne Mittheilungen veröffentlichen. Ich würde mich sehr freuen, wenn Sie mir solche einsenden wollten. Da Sie mir aber

⁵ A Szocialista Akadémia 1918 júniusában alakult a marxizmus tudományos művelésére. 1936-ig állt fenn, 1923 után Kommunista Akadémia néven.

¹ N. Z. = Die Neue Zeit.

persönlich völlig fremd sind und ich mich auf die Zuverlässigkeit meines Korrespondenten verlassen muss, würde ich Sie in diesem Falle bitten, Ihre Mittheilungen von einem bekannten Parteigenossen bestätigen zu lassen.

Achtungsvoll

K. Kautsky

2.

Karl Kautsky — Szabó Ervinhez

Friedenau, 1/3 902

W. G. Besten Dank für den Artikel,² der mich sehr amüsiert hat. Durch Zusendungen ähnlicher Art werden Sie mich immer sehr verbinden, Zusendungen, die mir Einblicke in das geistige und materielle Leben Ungarns gewähren. Die Nationalitätenfrage, namentlich das Verhältniss zu Slovaken und Rumänen, scheint jetzt wieder einmal in den Vordergrund zu treten. Sollten Sie Zeit finden, mir gelegentlich gedruckte oder schriftliche Informationen darüber zu senden, wäre es für mich sehr werthvoll. Mit bestem Gruss Ihr ergebener

K. Kautsky

3.

Szabó Ervin — Karl Kautskyhoz

II. Hunfalvygasse 4.
19. November 1903

Verehrter Genosse,

statt Ihnen heute den Plan der ungarischen Ausgabe der ausgewählten Werke von Marx u. Engels zu übersenden, wie ich es beabsichtigt hatte, muss ich Sie zuvor um einen Dienst im Interesse dieser Sache ersuchen.

Mit Ausnahme des „Kapitals“ und des „18. Brumaire“ haben das Eigentumrecht an den Werken von Marx u. Engels offenbar die Buchh. Vorwärts und Dietz. Wir wenden uns gleichzeitig an diese mit der Bitte, das Recht der Uebersetzung ins Ungarische an die Sozialdemokr. Partei Ungarns abzutreten. Wir zweifeln nicht daran, dass unsere Bitte bereitwilligst erfüllt werden wird.

Es ist aber sehr wichtig, dass die bezügliche Antwort der beiden Verleger sich sehr bald in unseren Händen befinde. Aus zwei Gründen.

Mit dem Verleger sind die Bedingungen bereits stipulirt bis auf einen Punkt: ev. spätere Auflagen betreffend. Die Partei kann sich des Rechtes, einzelne Schriften von Marx u. Engels, die in dem Sammelwerk herausgegeben werden, später auch gesondert herauszugeben, nicht entäussern. Um dem Verleger gegenüber diesen Standpunkt wahren zu können, müssen wir vorerst über das Recht

² A cikknek nincs nyoma a Neue Zeit-ben.

zu dieser ersten Auflage verfügen; und um den Vertrag endlich endgültig abzuschliessen zu können, möchten wir die Zustimmung von Vorwärts und Dietz möglichst bald haben.

Das ist aber auch deshalb dringend, weil ein Budapester Antiquar sich ebenfalls mit dem Plan herumträgt, eine „socialpolitische Bibliothek“, darin Marx, Lassalle, Schopenhauer, Nietzsche etc. herauszugeben. Sie werden lachen! Aber bei den Zuständen, die im ungar. Buchhandel herrschen, ist solch' ein Plan garnichts seltenes. Wir haben schon komischere Sachen erlebt.

Dieser Lächerlichkeit würde eine ev. Zustimmung der deutschen Verleger die Spitze aufsetzen. Und dass sie dazu zu haben wären, ist bei der Unkenntnis der ungar. Verhältnisse sehr leicht möglich — so absurd es auch wäre.

Deshalb bitte ich Sie, sehr verehrter Genosse, sowohl bei Dietz als auch bei dem Vorwärts mit Ihrem Einfluss darauf zu dringen, dass die Zuschriften der Partei bezw. der Népszava-Buchhandlung *so schnell als möglich erledigt werden*.

In der Hoffnung, dass Sie uns diesen Dienst gerne leisten werden, bitte ich Sie, unseren Dank in Voraus entgegenzunehmen.

Mit aufrichtiger Hochachtung und sozialistischen Gruss

Erwin Szabó

Können Sie die eingesandte Rezension³ brauchen?

4.

Karl Kautsky — Szabó Ervinhez

21/11 1903

Werther Genosse!

Wegen das Übersetzungsrecht haben Sie sich, glaube ich, an die falsche Adresse gekundet. Dietz u. Vorwärts haben nur das Verlagsrecht für Deutschland. Über das Übersetzungsrecht verfügt im Namen der Marxschen Erben Frau Laura Lafargue, Draveil, Seine et Oise, Frankreich; für die Engelsschen Schriften August Bebel, Berlin—Schöneburg, Eisenachrestr. 69. Bitte, wenden Sie sich an diese beiden.

Für die geplante Ausgabe interessiere ich mich sehr; ich wundere mich nur, dass dafür ein Publikum in Ungarn erwartet werden darf. Das heisst, missverstehn Sie mich nicht. Ich will die ungarische Intelligenz nicht unterschätzen; aber die Werke von Marx und Engels, die Sie veröffentlichen wollen, sind doch meist nicht für die grosse Masse geschrieben, die ungarische Intelligenz versteht aber doch in ihrer Mehrheit deutsch und dürfte es vorziehen, die Originale zu lesen. Oder sollte ich mich täuschen?

Auf jeden Fall ist die Aufgabe, an die Sie sich heranmachen, ebenso schwer wie verdienstlich.

Ihre Rezension habe ich erhalten. Besten Dank. Dergleichen ist uns immer willkommen. Mit bestem Gruss

K. Kautsky

³ J. Bunzel: Studien zur Sozial- und Wirtschaftspolitik Ungarns [könyvismertetés]—Die Neue Zeit, 1902—1903. I. Bd. 319—320. I.

5.

Szabó Ervin — Karl Kautskyhoz

II. Hunfalvygasse 4.
23. November 1903.

Verehrter Genosse,

endlich bin ich soweit, Ihnen den Plan unserer Marx—Engels-Ausgabe überreichen zu können.

Wie ich es schon erwähnt habe, soll der Umfang des ganzen Werkes 80 Bogen gross-oktav* betragen: darin sind inbegriffen: die biographische Einleitung, die erklärenden Einleitungen zu den einzelnen Stücken, endlich — wenn möglich — eine das Werk abschliessende zusammenfassende und würdigende Darstellung des Marxismus. Text garmond durchschossen, alle redaktionellen Zutaten borgis.

Es ist notwendig, dass ich Ihnen die Gesichtspunkte, die mich bei der Auswahl der Stücke leiteten, kurz auseinandersetze:

Die Aufgabe des Sammelwerkes erblicke ich in erster Reihe darin, ein möglichst allseitiges, vollkommenes Bild von der Geistesarbeit Marx' u. Engels' zu geben. Soziologie, Philosophie, Oekonomie, Geschichte und Publizistik sollen darin vertreten sein.

Zweitens ist es mein Bestreben, das Werk dem geistigen Niveau der möglichst grossen Zahl der ungarischen Arbeiter anzupassen.

Drittens das Interesse für das Werk auch dadurch zu fördern, dass ich Aufsätze, die für Ungarn ein spezielles Interesse haben, für alle Fälle aufnehme.

Das wird es Ihnen erklären, warum — vom „Kapital“ selbstverständlich von vornherein abgesehen — Herr Eugen Dühring oder das Elend der Philosophie fehlen. Spätere bezw. andere Werke von Marx und Engels (so Zur Kritik der pol. Oekonomie und Ludwig Feuerbach etc.) ersetzen sie vollkommen und sind andererseits für viele leichter verständlich, weil sie nicht polemisch gehalten sind. Selbst das Verständnis der »Dühring« erfordert an vielen Stellen die Bekanntschaft mit Dührings Werken.

Es fehlen auch die Jugendarbeiten. Die eigenen Worte Engels: »Was die Franzosen und Engländer schon vor zehn, zwanzig, ja vierzig Jahren gesagt — und sehr gut, sehr klar, in sehr schöner Sprache gesagt hatten, das haben die Deutschen jetzt endlich seit einem Jahre stückweise kennen gelernt und *verhegelt*, oder im allerbesten Fall haben sie es nachträglich noch einmal erfunden und in viel schlechterer, abstrakterer Form als ganz neue Erfindung drucken lassen. *Ich nehme hiervon meine eigenen Arbeiten nicht aus* « (Über Fourier, Nachlass II. 400.) entlasten mein Gewissen.

Was mich betrifft, werde ich die Kritik der Hegel'schen Rechtsphilosophie oder die Umrisse zu e. Kritik der Nationalökonomie dennoch schmerzlich empfinden. Aber auf meine Gefühle kann es nicht ankommen.

Der Vorteil, der aus dem Fallenlassen der Jugendarbeiten erwächst, ist auch der, dass das Werk mit dem Kommunist. Manifest eröffnet werden kann. Ich kann mir eine würdigere, schönere Einleitung nicht denken.

* Format: Sozialist. Monatshefte bezw. italien. Ausg. von Marx—Engels—Lassalle. (Sz. E. jegyzete.)

Die Reihenfolge der Stücke wird, glaube ich, am besten durch das Erscheinungsjahr bestimmt. Selbstverständlich Marx u. Engels durcheinander und nicht gesondert. Das chronologische Prinzip soll nur durchbrochen werden 1. indem Engels' Einleitungen zu Marx auch in unserer Ausgabe vor den betreffenden Werken zu stehen kommen; 2. wo Aufsätze, wie z. B. die zwei Reden von Marx über Schutzzoll und Freihandel inmitten ganz heterogener Aufsätze (hier historischer) ständen: deshalb will ich diese zwei Reden der Kritik der pol. Oek. anhängen, usw.

Verhältnissmässig viel Raum nehmen die historischen Aufsätze ein. Ich halte sie nicht nur für die schönsten, sondern auch für die besten, lehrreichsten, die in den Geist des historischen Materialismus am leichtesten einführen.

Lohnarbeit u. Kapital ist bereits übersetzt und bleibt deshalb aus. Die Judenfrage ist ebenfalls übersetzt, es war kein glücklicher Wurf, von wegen der »Hegelei«; — kann also auch bleiben.

Ich sehe Ihrer Kritik, verehrter Genosse, mit Spannung entgegen und danke Ihnen im Voraus herzlich für Ihre Mühe.

Aufrichtig ergeben
Ervin Szabó

PS. Ich bitte Sie, meinen Freund Ludwig Leopold jr.⁴ der sich zum Studium des dtsehen Sozialismus in Berlin aufhält und auch Sie aufsuchen wird, freundlich aufzunehmen. Auch ich bin in mancher Beziehung ein »Eigenbrödler«, er ist es noch mehr. Aber er *meint's* gut, sehr gut; wenn er älter wird, wird er's noch besser *machen*. Vorläufig soll er ein Buch über die dtsche Arbeiterbewegung schreiben, für die Sammlung, in der auch Ihr Marx erschienen ist.

Vorläufiger Plan des Gesamtwerkes

Band I.

Biographische Einleitung. Porträt von Marx
Das Kommunist. Manifest**
Der Fall Wiens
Ungarn
Der demokr. Panslavismus
Die Klassenkämpfe in Frankreich
Revolution u. Kontrerevolution
Der 18. Brumaire*
Der deutsche Bauernkrieg*

cca 30 Bogen

⁴ Ifj. Leopold Lajos (sz. 1879) szociológus, a polgári radikalizmus egyik igen aktív képviselője a század elején.

* Chronologische Reihenfolge durchbrochen.

** Mit *allen* Einleitungen von Engels (italienisch, russisch, englisch etc.).

Band II.

Porträt von Engels
 Zur Kritik der pol. Oekonomie
 Rede über den Freihandel*
 Ueber Schutzzoll*
 Ueber Proudhon*
 Inauguraladresse
 Der Bürgerkrieg in Frankreich
 Zur Kritik des Gothaer Programmes
 Zur Kritik des Erfurter Programmes*

cca 22 Bogen

Band III.

Soziales aus Russland
 Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft
 Über histor. Materialismus
 Ursprung der Familie
 England 1845 u. 1885
 Ludwig Feuerbach
 Preface to the Capital
 Herstellung des neuen D. Reichs
 Bauernfrage in Dtschld. u. Frankr.
 Zur Geschichte des Urchristentums
 Briefe*
 Würdigung des Marxismus

Cca 28 Bogen

Zur Ergänzung noch Folgendes: Des Werk soll in 40 zweiwöchentlichen Lieferungen à 2 Bogen ab 1. September 1904 erscheinen. Der Preis der Lieferung wird für Arbeiter 30 Heller betragen, folglich für das komplette Werk 12 Kronen, gebunden 15 K. Für schöne typographische Ausstattung wird mein Bücherliebhabertum schon sorgen.

In der Übersetzung werden sich die Gen. Csizmadia, Garami, Szabados u. Kunfi teilen; mir obliegt die Redaktion (Revision der Übersetzungen, Einleitungen, Erklärungen, Würdigung etc.)

Marx

Engels

Das Kommunistische Manifest

Rede üb. den Freihandel
 Über den Schutzzoll
 Der Fall Wiens
 Die Klassenkämpfe in Frankreich
 Der 18. Brumaire
 Revolution und Kontrerevolution
 Zur Kritik der pol. Ökonomie

Ungarn
 Der demokr. Panslavismus
 Der deutsche Bauernkrieg
 Soziales aus Russland
 Entwicklung des Sozialismus
 Ursprung der Familie
 England 1845 u. 1885

Inauguraladresse
 Über Proudhon
 Der Bürgerkrieg in Frankreich
 Zur Kritik des Gothaer Programmes
 Auswahl aus seinen Briefen
 (an Kugelman, etc.)

Ludwig Feuerbach
 Preface to the "Capital"
 Gewalt u. Ökonomie bei Herstellung
 des neuen D. Reichs
 Zur Kritik des sozialdem.
 Programmes
 Über histor. Materialismus
 (aus der Vorrede z. engl. Ausg. der
 »Entwicklung«)
 Bauernfrage in
 Dtschld. u. Frankreich
 Zur Gesch. des Urchristentums
 Briefe (vorzüglich die über d. histor.
 Materialismus)

6.

Karl Kautsky — Szabó Ervinhez

24/11 1903

Werther Genosse!

Unsere Briefe haben sich gekreuzt. Jetzt habe ich Ihren Plan der Marx—Engels-Ausgabe erhalten, mit dem ich im Ganzen und Grossen vollkommen einverstanden bin. Nur in einigen Details möchte ich Ausstellungen machen.

Dass Sie mit dem Komm. Manifest beginnen wollen, begreife ich. Das ist in jeder Beziehung ein würdiger Anfang. Aber es gibt doch manches aus der vorherigen Literatur, das werth wäre, wiedergegeben zu werden. So z. B. das Kapitel aus der »heiligen Familie« über den französischen Materialismus. Ich habe es mit einer Einleitung abgedruckt in der N. Z. 1885, S. 385 ff.

Ausserdem vermisse ich im 1. Band die Abhandlung von Engels über den badischen Aufstand. Dagegen könnten die »Klassenkämpfe in Frankreich« wegfallen, die ja zum grossen Theil im 18. Brumaire enthalten sind. Ich würde nur die Vorrede von Engels bringen, aber erst im 3. Band als Abschluss des Ganzen. Wenn Sie mit dem Komm. Man. beginnen, bildet die Engels'sche Vorrede umsomehr den entsprechenden Abschluss der Entwicklungsreihe, die das Komm. Man. einleitet.

Der deutsche Bauernkrieg von Engels könnte auch wegfallen, da er im Wesentlichen nur ein Auszug aus Zimmermanns Bauernkrieg ist. Die Arbeit hat mehr propagandistischen als wissenschaftlichen Werth, passte daher besser zur Herausgabe als Separatbroschüre.

In den 2. Band könnte, da für Ungarn interessant, noch die Charakteristik aufgenommen werden, die Marx im »Herr Vogt« von Kossuth und Klapka entwarf, S. 121—130. u. Anhang. S. 190.

In dem 3. Band sollte auf jeden Fall noch hinein der Artikel von Engels über die auswärtige Politik des Zarenthmus (N. Z. 1890. S. 145 ff.). Dann wohl auch seine Abhandlung über Schutzzoll und Freihandel, N. Z. 1888, S. 289. Endlich, als Ergänzung seiner Vorrede zu den Klassenkämpfen sein Artikel: der Sozialismus in Deutschland, N. Zt. 1891/92. 1, S. 580. ff. Dieser Artikel ist wohl in manchen

Punkten phantastisch, bezeugt aber deutlich, dass die erwähnte Vorrede nichts weniger als revisionistisch gemeint war. Beide gehören zusammen.

Sehr verwundert bin ich über den billigen Preis. Ich fürchte, Sie werden dabei nicht auf die Kosten kommen. Aber ich werde mich umso mehr freuen, wenn ich Unrecht behalte. Dass ich Ihrem Unternehmen besten Erfolg wünsche, ist selbstverständlich. Mit Parteigruss Ihr

K. Kautsky

Der Besuch des Herrn Leopold wird mir willkommen sein. Noch eins: Sie verzeichnen auf einen Artikel: Kritik des Erfurter Programms. Ich bitte Sie, dabei nicht in den Fehler zu verfallen, als gälte diese Kritik dem vom Erfurter Parteitag *angenommenen* Programm. Dieses Programm hat Engels vollständig gewilligt, die Kritik gilt dem *Entwurf*, den der Parteivorstand vorgelegt hatte und der in Erfurt zu Gunsten des meinen, von Engels gewilligten, zurückgezogen wurde. Der Entwurf des Parteivorstands ist abgedruckt in der N. Zt. 1890/91, 2. S. 506.

7.

Szabó Ervin — Karl Kautskyhoz

Budapest II. Hunfalvygasse 4.
21. Januar 1904

Sehr verehrter Genosse,

ich arbeite seit längerer Zeit an einem Buche, das die Theorie der Gesellschaftsklassen und die Theorie und Praxis des Klassenkampfes behandeln soll.⁵ Wie ich die Sache auffasse, soll es eine auf der materialist. Geschichtsauffassung fussende soziologische Grundlegung des modernen proletarischen Kampfes werden.

Es steht mir fern, Ihre kostbare Zeit mit der Skizzierung des Planes etc. in Anspruch nehmen zu wollen. Vielleicht ist es aber nicht unbescheiden, wenn ich Sie bezüglich zweier Detailfragen um Ihre Ansicht frage, da diese Fragen meines Wissens in der marxistischen Literatur bisher nicht behandelt wurden.

Ich schreibe gegenwärtig an der methodologischen Einleitung; darin beschäftige ich mich eingehend mit der sog. psychologischen Sociologie (Giddings, Tarde, Fouillée,⁶ etc.), mit der Lavrov'schen⁷ subjektiven Geschichtsauffassung, etc. Ich betone diesen gegenüber den Standpunkt des hist. Materialismus, wie er in den Briefen von Engels an Schmidt, etc. ferner in Ihren und Labriola's Schriften zuletzt präzisiert wurde, gehe aber in der Hervorhebung der subjektiven und psychologischen Seite der Entwicklung doch etwas weiter.

1. Ich halte es für notwendig, die Rolle des Individuums in der Geschichte festzustellen. Dabei stosse ich in erster Reihe auf den »grossen Menschen«.

⁵ Szabó Ervin ezt a munkáját nem fejezte be.

⁶ F. Giddings (1855—1931) és G. Tarde (1843—1904) amerikai, ill. francia szociológusok, a pszichológiai irányzat fő képviselői. A. Fouillée (1838—1912) francia idealista filozófus, sokat foglalkozott az eszmék társadalmi szerepével.

⁷ P. L. Lavrov (1823—1900) orosz szociológus és publicista, a narodnyikság ideológusa. Levelezésben állott Marxszal és Engelsszel.

Selbstverständlich denke ich nicht an die Leonardo's* oder Wagner etc. Den richtigen Standpunkt gegenüber dem künstlerischen, philosophischen Schaffen haben gerade Sie gezeigt. Sondern ich frage nach der Rolle der grossen Staatsmänner.

In seinem Brief an Heinz Starkenburg hat Engels auf diese Frage Antwort geben wollen. Er erklärt das Erscheinen eines bestimmten »Grossen« als »reinen Zufall«. Das glaube ich auch. »Aber — setzt er fort — streichen wir ihn weg, *so ist Nachfrage, da für Ersatz. . .*«

Offenbar geht diese Antwort nicht auf den letzten Grund zurück. Das entscheidende ist doch eben das: warum *ist* Nachfrage da?

Über diese Frage möchte ich Sie um Antwort bitten.

2. Von der subjektiven Seite betrachtet, erklärt der hist. Materialismus nur kurze Abschnitte der gesellschaftlichen Entwicklungsgeschichte: hauptsächlich bloß jene kritischen Momente, die wir Revolutionen nennen können, die Momente eines akuten Klassenkampfes und des Umschlagens einer Gesellschaftsordnung in eine andere. Was aber dazwischen liegt, jahrhundertlange Perioden, und was in diesen geschieht, — darauf bekommen wir keine Antwort. Und doch lebten auch in diesen Perioden Menschen und Generationen, die gestrebt und gearbeitet — *an der Entwicklung* der Gesellschaft mitgearbeitet haben. Sind diese geringer zu achten, weil sie keinen kritischen Moment erlebt haben? Oder hat die Entwicklung in diesen Zwischenperioden stillgestanden?

Ich erinnere mich, bei Saint-Simon eine Einteilung der Geschichte in kritische und organische Perioden gefunden zu haben (Wo? fällt mir momentan nicht ein.) Die kritische Periode erklärt nur der histor. Materialismus m. A. auch nach der subjektiven Seite genügend; nicht so die Zwischenepoche, die ich auch am liebsten die organische nennen möchte.

Darauf bezieht sich meine zweite Frage.

Vielleicht geben Sie die Antwort in der Neuen Zeit. Es sind doch nicht bloß kleinliche Tifteleien, die ich hier aufwerfe.

Ich ergreife die Gelegenheit, Ihnen für Ihre freundlichen Ratschläge betreffs der ungarischen Marx—Engels-Ausgabe zu danken. Ich habe sie fast ausnahmslos akzeptiert. Nur bezüglich des badischen Aufstandes und des deutschen Bauernkrieges bin ich anderer Ansicht, was sich aber aus dem speziell ungarischen Gesichtspunkt ableiten lässt. Die Schilderung der vielen kleinen Scharmützel, der Zänkerien etc. hat für den ung. Leser wenig Interesse; hingegen wirft die Geschichte des deutschen Bauernkriegs soviel Licht auf den gleichzeitigen ungarischen (von 1514), dass sie, trotzdem sie keine Originalarbeit ist, für uns von grossem Werte ist. Umsomehr, als die Zimmermann'sche Geschichte dem ungarischen Leser unzugänglich ist, eine Geschichte des ung. Bauernkrieges vom materialist. Standpunkt aber nicht existiert (wenn ich eine ganz skizzenhafte Schilderung, die ich vor zwei Jahren für den Partekalender geschrieben,⁸ nicht eine Geschichte nenne.)

Dass Sie voraussetzen, ich würde Marx' Kritik des socialdem. Programmes auf das Erfurter beziehen, hat mich gewundert.

Die Arbeit ist bereits im Gange und das erste Heft wird am 1. September d. J. erscheinen.

* Der Name Leonardo's floss mir aus der Feder, ohne Überlegung, und doch ist gerade seine imposante Persönlichkeit vielleicht am ehesten aus den Umständen zu erklären.

⁸ 1514-iki forradalom — A Népszava naptára az 1903. évre. 92—102. l.

Indem ich Sie, verehrter Genosse, bitte, sich bei der Erledigung meiner Fragen gar keinen Zwang aufzuerlegen, danke ich Ihnen in Voraus für Ihre Freundlichkeit.

Ihr ganz ergebener
Erwin Szabó

PS. Vielleicht macht es Ihnen Spass, zu erfahren, dass wir *beinahe* Verwandte werden. Mein Bruder heiratet bald Paula Necas, die auf dem Wege Ronsperger *beinahe* eine Verwandte von Ihnen ist.

8.

Karl Kautsky — Szabó Ervinhez

23/2 904

Werther Genosse!

Ihre Fragen erfordern ziemlich viel Zeit, ich komme daher erst heute dazu, sie zu beantworten. Sie fordern mich auf, es in der N. Zt. zu thun. Aber thäte es ich dort, müsste es doch eingehend begründet werden, und dazu fehlt mir die Zeit. Also nur ein paar Andeutungen.

Sie halten es für nothwendig, die Rolle des Individuums in der Geschichte festzustellen. Nun, ich muss bemerken, dass ich von allen diesen abstrakten Untersuchungen nicht viel halte. Der beste Weg, den historischen Materialismus weiter zu entwickeln, ist, ihn in der Wissenschaft anzuwenden. Untersuchen Sie irgend einen bestimmten Geschichtsabschnitt, dann wird Ihnen die Rolle des Individuums viel klarer werden, als durch alles Spekulieren darüber. Nur aus der Erfahrung können wir lernen. Jeder von uns Marxisten, der den historischen Materialismus begreift, ist dazu durch geschichtliche Studien, nicht durch abstrakte Spekulationen gekommen.

Im Allgemeinen aber wäre folgendes zu sagen: die Frage nach der Rolle des Individuums in der Geschichte ist gleichbedeutend mit der nach der Rolle des Individuums in der Gesellschaft. Die Geschichte ist nichts als die Darstellung der gesellschaftlichen Entwicklung. Die Gesellschaft ist aber eine Vereinigung von Individuen, die in bestimmten Verhältnissen zu einander stehn, welche in letzter Linie durch den Produktionsprozess bestimmt sind. Der Einfluss des Individuums in der Geschichte ist also der Einfluss des Individuums auf andere Individuen. Dieser Einfluss kann aus den verschiedensten Ursachen entstammen, er ist in jedem konkreten Fall besonders zu untersuchen. Eine allgemeine Formel, durch die die Rolle eines jeden Individuums in der Geschichte zu erklären wäre, gibt es nicht.

Nun fragen Sie aber nach dem grossen Individuum, namentlich dem grossen Staatsmann.

Wie ist der zu erklären?

Soll ein grosser Mann sich bethätigen können — und das gilt auch für die Frau — so muss vor allem ein Feld der Bethätigung vorhanden sein. Nehmen wir den Feldherrn — was von ihm, gilt auch vom Staatsmann *mutatis mutandis*. Gibt es keinen Krieg, dann kann er seine Grösse nicht bethätigen. Er mag noch so gross sein, in diesem Fall existirt er für die Geschichte nicht.

Aber nicht blos um sich zu bethätigen, sondern auch um seine Grösse zu entwickeln, ist ein genügendes Bethätigungsfeld nothwendig. Nehmen wir etwa die Zeit unter Ludwig XIV sowie die Revolutionszeit und vergleichen wir sie mit der dazwischen liegenden unter Ludwig XV u. XVI. Welche Fülle an Feldherrntalenten in den beiden erstgenannten Perioden, welcher Mangel in der Zwischenzeit. Das kann unmöglich Zufall sein. Es erklärt sich durch die verschiedenen Situationen. Ludwig XIV musste das Selbstherrscherthum gegen den Adel und Paris in gefährlichen Kämpfen entwickeln, auch nach Aussen hin war seine Situation gefährdet. Er musste daher alle militärischen Talente begünstigen, von denen seine Existenz abhing. Ähnlich, noch stärker, tritt dasselbe zu Tage in der Revolutionszeit. Unter Ludwig XV dagegen war der Herr des Heeres, die Monarchie, befestigt nach innen und aussen. Ihre Existenz hing nicht vom Heere ab. Die militärischen Kommandos wurden daher nicht mehr nach dem Talent, sondern nach der Gunst verliehen. Nicht die militärische Tüchtigkeit, sondern die Talente des Höflings entwickelten sich in der Armee.

Ob grosse Männer in Krieg oder Politik zu tage treten, hängt also ganz von den gessellschaftlichen Verhältnissen ab.

Aber freilich, damit ist die Frage noch nicht entschieden, woher kommt der grosse Mann? Die hat schon so vielen Leuten Kopfzerbrechen verursacht und doch liegt sie sehr einfach: Grosse Männer, oder besser gesagt, Menschen gibt es immer. Es ist eine Naturnothwendigkeit, dass sie vorhanden sind.

Die Grösse ist ja ein relativer Begriff, etwas absolut grosses gibt es nicht. Grosse Menschen sind aber Menschen, die grösser sind, als der Durchschnitt. Da es ein Naturgesetz ist, dass jedes Individuum von den andern verschieden ist, so ist es auch eine Naturnothwendigkeit, dass es immer grössere Menschen gibt, immer Menschen, die intelligenter, wissender, energischer etc., als die Masse sind. Diese Thatsache wird ja bekanntlich immer gegen den Sozialismus eingewandt. Sie erklärt es, warum es immer grosse Menschen gibt. Ob aber ihre Grösse sich entwickeln und zur Geltung kommen kann, entscheiden die jeweiligen gessellschaftlichen Verhältnisse. Sie entscheiden auch, wo diese Talente zur Geltung kommen, d. h. auf welchem Gebiete des gessellschaftlichen Lebens.

Das Genie ist meist sehr vielseitig und kann auf den verschiedensten Gebieten zu grossartigsten Leistungen gebracht werden. Es ist ihm das Gebiet, auf dem es wirkt, keineswegs von der Natur vorgeschrieben, es wendet sich dorthin, wo die lebhaftesten Kämpfe, das grösste Interesse der Allgemeinheit, wo der Einzelne den meisten Einfluss üben kann. Wenn wir gleichzeitig in Frankreich die grösste Fülle an politischen und militärischen Genies und die grösste Armuth an literarischen finden, in Deutschland dagegen das umgekehrte, im Zeitalter der Revolution, so kann das kaum in anderer Weise erklärt werden. Also auch in dieser Beziehung sind die gessellschaftlichen Verhältnisse entscheidend. Unter anderen Verhältnissen wären Lessing und Schiller vielleicht parlamentarische Grössen ersten Ranges geworden und nicht Dramatiker, Goethe vielleicht ein Erfinder, der Edison in Schatten gestellt hätte etc.

Vielleicht kann man im Allgemeinen sagen, dass in revolutionären Zeiten das Genie am meisten der Politik zustrebt, in Zeiten kriegerischen Existenzkampfes der Nation dem Kriegswesen, in Friedenszeiten den Künsten und Wissenschaften. Doch muss man mit dergleichen Formeln sehr vorsichtig sein, die nie die Mannigfaltigkeit des Lebens erschöpfen können.

Damit ist auch schon Ihre zweite Frage beantwortet, wie der Marxismus von der psychologischen Seite die Zeiten organischer Entwicklung betrachtet.

Solche Zeiten haben ebenso ihre grossen Menschen, wie die kritischer Entwicklung. Selten, nur in Zeiten grosser Erschöpfung der Nation, wo alles nur von der Hand in den Mund lebt und weder Kraft noch Interesse für eine darüber hinausgehende Bethätigung besteht, wie z. B. in Deutschland nach dem 30 jährigen Krieg, wird das Genie sich auf allen Gebieten gefesselt sehn, so dass es nicht in Erscheinung treten kann, obwohl es sicher auch da solche gibt. Aber sonst kann man sagen, sind grosse Menschen und die Gelegenheit für sie, sich zu entwickeln und bethätigen, immer vorhanden, aber nicht auf allen und nicht immer auf denselben Gebieten der Gesellschaft. Auf dem Gebiete der Politik, nach dem Sie besonders fragen, wird sich der grosse Mensch etwa in Friedenszeiten unter der Herrschaft einer Bureaukratie kaum emporringen können, er wird andere Berufsbahnen einschlagen, so dass eine solche Epoche arm an grossen Staatsmännern sein wird.

Ich hoffe, diese Andeutungen genügen Ihnen.

Leid thäte es mir, wenn ich annehmen müsste, dass Sie in den Marxismus eine subjektive und psychologische Seite hineinlegen wollten, die nicht darin liegt. Sie würden da auf einen Holzweg gerathen, auf dem Sie absolut nicht vorwärts kämen.

Das isolierte Individuum, der Mensch als naturwissenschaftliches Objekt, und das gesellschaftliche Individuum sind zwei ganz verschiedene Dinge. Die Erkenntniss des isolirten Individuums genügt nicht zur Erkenntniss des gesellschaftlichen, dieses kann nur in und durch die Gesellschaft begriffen werden. Wer die Gesellschaft und gesellschaftliche Vorgänge aus dem Individuum und seinen Verhältnissen zu Dingen begreifen will, à la Böhm-Bawerk, wird nie ein richtiges soziales Verständniss gewinnen. Diese Bestrebungen kommen mir vor, wie etwa Versuche, aus den Gesetzen der anorganischen Chemie die Gesetze der Biologie abzuleiten. Selbstverständlich gelten jene Gesetze auch für die Lebewesen, aber um die Gesetze der letzteren zu begreifen, muss ich eben das Leben studieren und nicht den anorganischen Stoff.

So viel darüber. Ich habe, wie gesagt, nicht die Zeit, die hier gegebenen Andeutungen zu einem Artikel für die N. Zt. auszuarbeiten, ich habe aber auch keine Ursache, mit diesen Anschauungen zurückzuhalten. Wollen Sie sie veröffentlichen, etwa um sie zu kritisieren, so habe ich nichts dagegen einzuwenden.

Nun noch eine andere Frage. Kollege Wurm⁹ hat einen Artikel von Ihnen über die Klassen¹⁰ acceptiert. Ich habe ihn nun gelesen und bin bereit, ihn zu veröffentlichen, aber ich habe die Empfindung, dass er eine Lücke hat: Sie lassen nirgends erkennen, worin Sie das Kriterium einer Klasse sehn. Und das ist doch das Entscheidende.

An einer Stelle weisen Sie auf die Einkommensvertheilung als den Punkt hin, wo die Interessengegensätze der Klassen aufeinander stossen. Das kann sehr verschieden aufgefasst werden, auch im herkömmlichen Sinne, in dem es falsch ist. Zwischen dem Lohnarbeiter, der 500 Mk. und dem der 2000 Mk. Einkommen bezieht, besteht kein Interessengegensatz, wohl aber einer zwischen dem Lohnarbeiter, der 500 Mark bezieht und seinem Meister, der auch nicht mehr verdient. Hier sieht man schon, woraus der Interessengegensatz stammt: nicht aus dem

⁹ Emanuel Wurm (1857—1920) szociáldemokrata képviselő, a „Vorwärts“ kiadó alapítója, a Die Neue Zeit szerkesztőségi titkára.

¹⁰ Artur Bauer: Les classes sociales. — Société de Sociologie de Paris. Les classes sociales. Discussion. (Könyvismertetés.) — Die Neue Zeit. 1903—1904. II. Bd. 62—64. 1.

Gebiet der Vertheilung, sondern aus dem der Produktion. Aus der Produktionsweise fliesst auch die Vertheilungsweise. Die verschiedenen Klassen unterscheiden sich durch die verschiedene Rolle, die sie in Produktionsprozess spielen. Ich hielt es für gut, wenn das angedeutet würde. Allerdings würde dann auch vielleicht die Kritik an Herrn Bauer weniger wohlwollend ausfallen.

Für den Fall, dass Sie mir zustimmen, bitte ich Sie, den Artikel entsprechend zu ändern, zu welchem Zwecke ich Ihnen auch das Manuskript zurücksende.

Dass wir *beinahe* verwandt werden, hat mich sehr amüsiert. Hoffentlich schadet diese gefährliche Verwandtschaft dem jungen Paar nichts. Ich grüsse Sie bestens. Ihr ergebener

K. Kautsky

9.

Szabó Ervin — Karl Kautskyhoz

II. Hunfalvygasse 4.
25. Februar 1904

Sehr verehrter Genosse,

ich beeile mich, für die ausführliche Beantwortung meiner Fragen bestens zu danken. Ganz gewiss wäre es mir lieber, wenn Sie als Anlass einem Artikel benützt hätten; denn es kommt mir wie eine grosse Unbescheidenheit vor, Ihre kostbare Zeit für mich allein in Anspruch zu nehmen.

Diese Erwägung hält mich auch zurück, auf Ihre Erörterung der aufgeworfenen Fragen antwortend einzugehen. Nur um einem möglichen Missverständniss vorzubeugen, will ich bemerken, dass ich voll und ganz auf dem Boden der materialist. Geschichtsauffassung stehe; wenn ich der psychologischen Seite des gesellschaftlichen Entwicklungsprozesses mehr Aufmerksamkeit zuwende, so bedeutet das kein Hinübergleiten auf des Gebiet der individualpsychologischen Forschung, sondern blos das Herauskehren jener subjektiven Seite, die auch Engels in seinen Briefen als ein wesentliches Moment der Entwicklung bezeichnete.

*

Der eigentliche Gegenstand meines Briefes ist mein Aufsatz über die Klassen. Dieser war nun garnicht als »Artikel« gedacht. Dadurch, dass ich meinen Zeilen die Form einer blossen, bescheidenen Rezension gab, habe ich mich der Verpflichtung enthoben gefühlt, meine Ansicht über die Frage der Klassen zu äussern. Und das aus guten Gründen. Ich stecke mitten drinn in einer Arbeit gerade über die Klassen. Es ist selbstverständlich, dass ich bestrebt bin, möglichst viel induktiven Stoff aufzuhäufen, aus der Urgeschichte, Geschichte und Wirtschaftsbeschreibung. Diese Arbeit naht ihrem Ende und ich bin endlich nahe daran, meine Ansichten zu formulieren. Nichtsdestoweniger möchte ich ungerne mir selbst vorzugreifen.

Wenn Sie also meine bescheidene Zeilen als Rezension bzw. Buchbesprechung veröffentlichen wollen, so steht er Ihnen wieder zur gef. Verfügung. *Ich will dann einige kleine Aenderungen vornehmen*, wie Sie sie angedeutet. Zu

einer ausführlichen Darlegung meiner Auffassung kann ich mich aber nicht entschliessen.

Lieber später einmal.

Indem ich Ihnen nochmals für die sehr wertvollen Aufklärungen — die ich gewiss verwerten werde — und für Ihre Mühe danke — bin ich Ihr ganz ergebener

Erwin Szabó

Als PS. doch noch eine Frage: Wie stellen sie sich zu den Arbeiten Max Zetterbaums, Max Adlers¹¹ usw.? Deren Aufsätze — besonders der des ersten — sind doch auch nichts Anderes, als psychologische Fundamentierungen des hist. Materialismus.

10.

Karl Kautsky — Szabó Ervinhez

4/3 1904

Lieber Genosse,

ich bestehe durchaus nicht darauf, dass Sie Ihre Anschauungen über die Klassen in Ihrer Besprechung auseinandersetzen. Aber bei der jetzigen Anlage Ihrer Besprechung erwartet man das. Sie ist eben ein Zwitterding, für einen systematischen Artikel zu kurz, für eine Recension zu lang. Wenn Sie das ganze etwas kürzen und auf eine blosse Buchanzeige reduzieren — womit ich schon begonnen, wird die Arbeit immer noch nützlich sein, sie wird dann aber nicht Fragen aufwerfen, die sie nicht beantwortet. Bitte mir dann die gekürzte Besprechung zu senden.

Mit bestem Gruss Ihr

K. Kautsky

11.

Szabó Ervin — Karl Kautskyhoz

Budapest, II. Hunfalvygasse 4.
29. Mai 1904

Verehrter Genosse,

beiliegend erlaube ich mir einen nicht zu langen Aufsatz einzusenden. Die Art und Weise der Entstehung lässt mich nicht hoffen, dass er den Ansprüchen der Neuen Zeit gerecht würde. Er bildet ein Fragment aus einem Vortrag, den ich vor einem gemischten (halb bürgerlichen) wissenschaftlichen und nichtwissenschaftlichen (und halb sozialistischen) Publikum im Rahmen einer Diskussion über die Tendenz der gesellschaftlichen Entwicklung hielt und in welchem ich an mehreren Stellen und in mehreren Beziehungen auf die Frage der

¹¹ Max Adler (1873—1939), bécsi egyetemi tanár, ausztromarxista, a marxizmust a kanti filozófiával akarta összhangba hozni.

Freiheit in der sozialistischen Gesellschaft zu sprechen kam.¹² Eine Verehrerin überraschte mich mit der Übersetzung einer Stelle, wo ich mich länger und zusammenhängend über diese Frage auslasse. Sie hat den Anfang abgerundet und mich gebeten, ihn dem Ausland nicht vorzuenthalten.

Ich bin leider ein weit weniger enthusiastischer Verehrer meines Ich, als dass ich annehmen könnte, dass die ausländischen Genossen etwas verlieren würden, wenn sie meinen Vortrag nicht kennen lernten. Wenn ich das Fragment dennoch einsende, tue ich's nur dem Mädchen zulieb. Das klingt komisch, ist vielleicht auch komisch. Aber Sie, verehrter Genosse, der Sie einen Sinn für Menschliche »Schwächen« auch haben, werden mich nicht auslachen, wenn ich solches tue, sintemalen eine günstige Aufnahme meinem nicht allzugrossen Selbstvertrauen auch förderlich sein könnte.

Sollten Sie das Ding nicht brauchen können, so lassen Sie's mich bitte bald wissen.

In aufrichtiger Verehrung

Ihr ergebener
Erwin Szabó

12.

Karl Kautsky — Szabó Ervinhez

2/6 1904

Lieber Genosse Szabó!

Ich bitte, Ihrer verehrten Verehrerin meinen besten Dank auszusprechen für die famose Idee, mir Ihren Artikel zu verschaffen, den ich gerne veröffentliche. Ich lasse die Dame bitten, auch weiterhin die Budapester Filiale der Redaktion der N. Zt. zu bilden und Sie zu Arbeiten für uns anzuregen.

Mit besten Grüssen an Sie und unbekannter Weise an Ihre Egeria Ihr

K. Kautsky

13.

Szabó Ervin — Karl Kautskyhoz

Budapest II. Hunfalvygasse 4.
26. September 1904

Verehrter Genosse,

erst war ich einige Tage unpässlich, dann musste ich die Zeit einbringen: so war ich nicht im Stande, Ihren Brief¹³ so schnell zu erledigen, als ich's gewünscht hätte.

¹² „A társadalmi fejlődés iránya” c. vitasorozatról van szó, melyet a Társadalomtudományi Társaság rendezett 1904 tavaszán. Szabó itt tartotta meg „A szocializmus” c. előadását, mely nyomtatásban is többször megjelent. A küldött cikk: Psychologisches zur Frage der Freiheit in der sozialistischen Gesellschaft. — Die Neue Zeit, 1903—1904. II. Bd. 414—416. l.

¹³ Kautsky e levele hiányzik a hagyatékából.

Leider aber auch nicht qualitativ so wie ich's möchte. Ich trete am 8. d. meinen Urlaub an (Basel—Paris—Bruxelles—Köln); wenn's aber nach meinem Gesundheitszustand ginge, müsste ich schon längst weit weg sein.

So bitte ich Sie denn, sich mit den wenigen Korrekturen zu begnügen, oder aber das ganze¹⁴ bei Seite zu stellen.

1. Arturo Labriola¹⁵ gebe ich ohne weiters preis.

2. Betr. Geltungsdauer des hist. Materialismus war ich seit jeher Ihrer Meinung.

3. hat mich aufrichtig gefreut. In dem Buche, an welchem ich arbeite, mache ich den Versuch, die menschl. Gesellschaft auf zwei Antriebe: Erhaltungstrieb und *mutual aid* zurückzuführen, dann: die ursprüngliche Klassengliederung unmittelbar auf die Entwicklung der Technik. Diese Partien sind bereits fertig. In Paris will ich ihnen den letzten Schliff geben. Das aber Asturaro gegenüber auszuführen, fehlt mir Lust, Musse und jetzt auch Fähigkeit.

Diese Woche habe ich die Einleitung zu Engels' Ungarische Revolution und Marx' Kossuth geschrieben. Ich glaube, darin einige neue Gesichtspunkte entwickelt zu haben, zum Verständnis der ung. Geschichte. Vielleicht findet sich jemand, der dies ins Deutsche übersetzt.

Den Aufsatz über Berufszählung¹⁶ möchte ich selbst korrigieren: in Tabellenwerk schleichen sich so leicht Fehler ein.

Ihr ganz ergebener
Erwin Szabó

PS. Vielleicht können Sie mir mit einer Empfehlung an Guesde, Lafargue unter die Arme greifen? Ich würde mir dadurch langweilige Vorstellungen und einführende Erörterungen ersparen. Besten Dank im Voraus.

14.

Karl Kautsky — Szabó Ervinhez

30/9 1904

Lieber Genosse,

wenn Ihre Einleitung zu Engels—Marx ungarischen Sachen ins deutsche übersetzt wird, bitte sie mir zu schicken. Wenn sie passt, möchte ich sie in der N. Zt. veröffentlichen.

Wegen der Berufszählung werde ich der Druckerei Auftrag geben.

Inliegend eine Empfehlung an Bracke, der Sie bei Guesde, Vaillant, Lafargue einführen wird.

Viel Glück in Paris! Mit bestem Gruss

Ihr
K. Kautsky

¹⁴ Egy könyvismertetésére céloz: A. Asturaro: Il materialismo storico. — Die Neue Zeit, 1904—1905. I. Bd. 61—62. 1.

¹⁵ Arturo Labriola (sz. 1875), olasz közgazdász, szindikalista.

¹⁶ Berufsgliederung und betriebstechnische Entwicklung in Ungarn. — Die Neue Zeit, 1904—1905, II. Bd. 358—360. 1.

15.

Karl Kautsky — Szabó Ervinhez

4/2 1905

Lieber Genosse!

Ihre Arbeit¹⁷ hat mich sehr interessirt, aber ich frage mich, ob es nicht nützlicher wäre, die *ganze* Kritik des Engelsschen Aufsatzes, *sammt* diesem selbst, deutsch als *Broschüre* herauszugeben. Ich kann darüber nicht urtheilen, weil ich die anderen Kapitel nicht kenne, aber ich habe den Eindruck gewonnen.

Sollten Sie es jedoch vorziehen, dass ein Kapitel bei uns in der N. Zt. als besonderer Artikel erscheinen zu lassen, dann müsste ich Sie bitten, die Polemik gegen Engels zu streichen und einen selbständigen Artikel über den sozialen Charakter der ungarischen Revolution daraus zu machen. Die Polemik gegen Engels wirkt bloss störend, da ja der Leser den Engelsschen Artikel nicht kennt. Es würde genügen, in einer einleitenden Note zu sagen, dass das ungarische Original eine Kritik des Engelsschen Standpunkts gibt, der heute in sehr wesentlichen Punkten nicht mehr haltbar sei, dass aber diese Kritik in den deutschen Übersetzungen gestrichen sei, wo sie gegenstandslos sei, da ja dem Leser der kritisierte Artikel nicht vorliege.

Aber, wie gesagt, ich hielte es für erspriesslicher, die ganzen Kapitel samt den kritisierten Artikeln als selbständige deutsche Broschüre herauszugeben. Mit

besten Grüßen Ihr
K. Kautsky

Bitte, lassen Sie mich wissen, ob ich ihnen das Manuskript zur Umarbeitung zurücksenden soll. Auch stylistisch bedürfte es einer gründlichen Feile. Wollten Sie uns einen Artikel über die durch die Wahlen geschaffene Situation in Ungarn senden?

16.

Szabó Ervin — Karl Kautskyhoz

Budapest, 6. Februar 1905
II. Hunfalvygasse 4.

Verehrter Genosse,

ich danke Ihnen für das meiner Arbeit gewidmete Interesse. Gewiss wäre es mir sehr lieb, wenn ich der Ehre theilhaftig würde, auf dem deutschen Büchermarkt in Begleitung von Engels zu erscheinen. Aber selbst wenn meinerseits keine Hindernisse vorlägen, wüsste ich nicht, welcher Parteiverlag sich meiner Arbeit annehmen würde. Dietz gibt mit Brochuren nicht ab; der Vorwärts — glaube ich — ungerne mit Marx und Engels; über die geschäftlichen Tendenzen des Verlags der »Leipziger Volkszeitung« bin ich nicht orientiert, usw.

¹⁷ Die ungarische Revolution von 1848. Bemerkungen zu Engels' Artikel über Ungarn in der Neuen Rheinischen Zeitung. (Részlet Marx és Engels válogatott művei 1. köt-be írt bevezető-sébol.) — Die Neue Zeit. 1905—1905, I. Bd. 782—787 és 811—818. I.

Aber selbst wenn ich ein Verleger fände, könnte ich die Arbeit erst im Herbst erscheinen lassen. Eine bloß flüchtige Durchsicht der vor etwa sechs Monaten geschriebenen ersten Kapitels (über die nationale Frage) verbietet es mir bereits, es ohne wesentliche Erweiterungen wieder herauszugeben: dazu fehlt mir nun die Zeit und Möglichkeit.

So will ich Sie denn, verehrter Genosse, bitten, den Aufsatz vorläufig in der Neuen Zeit zu veröffentlichen. Das wird mir noch immer erlauben, eventuell eine selbständige Herausgabe zu veranstalten.

Was die Polemik mit Engels anbelangt, so hätte ich gedacht, dass nach dem »Nachlass« eine solche wohl von wenigen als störend empfunden würde; doch gebe ich ohne weiters zu, dass Sie jedenfalls massgebender in der Beurteilung dieser Frage sind, da Sie ja besser wissen, was die Leser der Neuen Zeit kennen (von Ihrer Kompetenz auch in anderer Hinsicht ganz abgesehen.) Da diese Polemik offen nur am Anfang hervortritt, dürften so wenig Streichungen notwendig sein, dass ich wohl darauf verzichten kann, meine Arbeit selbst zuzustutzen; worum ich Sie bitte, ist bloß, *mir den Bürstenabzug zur Korrektur zu senden.*

Einen Artikel über die politische Lage in Ungarn verlangen Sie von mir, verehrter Genosse. Würde ich ihn schreiben, ich fürchte, ich zöge nur von rechts und links den Vorwurf zu, mit politischen Scheuklappen angetan, oder überhaupt blind für die Bedeutung des Wahlergebnisses zu sein: *Vielleicht* mache ich den Versuch, auf höchstens zwei Seiten eine möglichst unpersönliche Meinung abzugeben; besser wär's, wenn es mir gelingen würde, Paul Engelmann zu einem Artikel zu überreden. Ich will's versuchen.

Darf ich bei dieser Gelegenheit nach dem Schicksal meines Aufsatzes: Berufsgliederung in Ungarn fragen?

Mit der Wiederholung meines Dankes und mit den besten Grüßen.

Ihr ergebener
Ervin Szabó

17.

Szabó Ervin — Karl Kautskyhoz

Budapest, 2. 6. 1905.
II. Humfalvy utca 4.

Verehrter Genosse,

ich war so unvorsichtig, in der Übersetzung von Engels' Bauernkrieg ein* nach dem Satz zu setzen, in welchem Engels erklärt, die österreichische Bourgeoisie bleibe nur deshalb am Ruder, weil die Ungarn sie brauchen.¹⁸

Nun muss ich — da der betreffende Bogen samt * gedruckt ist — wohl oder übel etwas zur Erklärung sagen,¹⁹ obwohl mir nicht klar ist, was Engels mit seinen Worten gemeint hat.

¹⁸ Ld: Marx és Engels válogatott művei, 2. köt. Bpest. 1909. Politzer, 31. l.

¹⁹ Uo. 126. l.

Meinte er, dass die Ungarn nach dem Ausgleich, bei Einrichtung des neuen Staatswesens der österr. Bourgeoisie (Staatsanleihen etc.) bedürfte?

Oder soll ich einfach erklären, ich wüsste keine Erklärung?

Ich wäre Ihnen, verehrter Genosse, für einem Ausweg sehr dankbar.

Ich bin vor vier Tagen von einer Erholungsreise aus Italien (Neapel—Sorrento—Pompei) zurückgekehrt und fand auf meinem Schreibtisch den seit zwei Wochen liegenden Bürstenabzug des Artikels über Berufsgliederung. Sie verzeihen mir die unverschuldete Verzögerung — obgleich mein Nervenzustand die fünfwöchentliche Ruhe garnicht erkennen lässt, so dass ich ebensogut hätte zuhaus bleiben und so die Korrektur zur Zeit erledigen können.

Mit bestem Dank in Voraus und aufrichtiger Empfehlung Ihr

Erwin Szabó

PS. Kurze Rezension von Ghent (?) Mass a. Class (1904.) erwünscht? Der angezogene Satz von Engels findet sich auf S. 5. oben, der Ausgabe von 1875 des Bauernkrieges.

18.

Karl Kautsky — Szabó Ervinhez

10/6 905

W. G. Entschuldigen Sie die Verspätung, aber Wurm ist in Ferien und ich habe nun für 2 zu arbeiten. Auf Ihre Anfrage kann ich Ihnen aber auch keine Antwort geben, weil ich den Engelsschen Bauernkrieg nur in der 1. Ausgabe (in d. Revue d. N. Rh. Zeitung) besitze, nicht die Ausgabe von 1875. Ich habe keine Idee, was E. in dem Satz sagen wollte. Aber vielleicht: die Ungarn regieren jetzt Österreich und sie bestimmen, wer Westösterreich verwaltet. Und das besorgen in ihrem Interesse am besten die Liberalen, die liberale Bourgeoisie, nicht die Feudalen. Aber wie gesagt, ich kenne den Zusammenhang nicht.

Die kurze Recension wird erwünscht sein. Hoffentlich erholen Sie sich nun zu Hause von der Erholungsreise. Besten Gruss Ihr

K. Kautsky

19.

Szabó Ervin — Karl Kautskyhoz

Budapest, VI. Munkácsy u. 16.
9/2/08.

Sehr werter Genosse,

noch im vergangenen Jahr wurde ich vom Gen. Dr. O. Blum aufgefordert, für die im Januar d. J. herauszugebende Zeitschrift »Nautschnaja Misl« die Korrespondenz über Oesterreich-Ungarn zu liefern.²⁰ Infolge neuerlicher Aufforderung schickte ich ihm auch gegen Weihnachten die erste Korrespondenz.

²⁰ Ld: Oscar Blum (Riga) 1907. dec. 8-án és 17-én kelt leveleit. PI Arch. Szabó E.-gyűjtemény.

Seither kann ich trotz wiederholter Anfrage weder über das Schicksal der Revue, noch auch meines Aufsatzes etwas erfahren. Und da kein Mensch gerne für den Papierkorb, noch auch für die russische Zensur arbeitet, erlaube ich mir, bei Ihnen anzufragen, ob Sie über die Revue nichts wüssten. Redakteur sollte Plechanov werden, und Blum schrieb mir, Sie wären einer der Hauptmitarbeiter.

Bei dieser Gelegenheit frage ich gleich, ob die *Neue Zeit* meine Arbeit nicht brauchen könnte? Sie wurde gleich deutsch geschrieben und handelt von der Agrarfrage in Ungarn. Mit einigen Abänderungen, die durch den veränderten Leserkreis notwendig werden dürften, würde es Ihnen wahrscheinlich entsprechen, zumal ich für Ungarn fast zu denselben Ergebnissen gekommen bin, wie Masslow in seinem Januar-Artikel in der N. Z.²¹ für Russland.

Mit bestem Dank in Voraus und Gruss

Ihr ergebener
Erwin Szabó

20.

Karl Kautsky — Szabó Ervinhez

11/2 1908
Niedstr. 14.

Lieber Genosse,

von der russischen Zeitschrift weiss ich nur, dass sie erscheinen sollte. Ich gab Blum die Erlaubnis, mich als Mitarbeiter zu nennen, ohne einen bestimmten Beitrag in Aussicht zu stellen. Seitdem habe ich nichts mehr davon gehört. Vielleicht ist Blum verhaftet.

Ihre Arbeit werden wir wohl brauchen können. Das Thema ist wichtig und Sie wissen ja, was wir brauchen. Also bitte um das Manuskript.²²

Mit besten Grüssen Ihr

K. Kautsky

21.

G. V. Plehánov — Szabó Ervinhez

Genève, le 21 Avril 1904.

Cher camarade,

Si je ne vous ai pas répondu tout de suite, c'est que je faisais des recherches pour savoir qu'est-ce qu'est devenu l'original de la préface de Marx et d'Engels à la traduction russe du Manifeste communiste. Ces recherches n'ont pas été heureuses. Il n'est pas dans les mains de nos camarades. Il nous a été envoyé par l'intermédiaire de feu Pierre Lavroff auquel nous l'avons renvoyé lorsque la traduction

²¹ P. P. Mászlov (1867—1946) orosz közgazdász, ezidőben mensevik. Az említett cikk: Die russische Revolution und die Ernährungskrisis. — Die Neue Zeit, 1908. I. Bd. 429—433. I.

²² Kautsky valóban közölte a cikket. Ld.: Die Agrarfrage in Ungarn — Die Neue Zeit, 1908. II. Bd. 58—63. I.

avait été terminée. Je me souviens qu'il n'était pas de la main d'Engels ni de celle de Marx. Il était, sans doute, copié à Londres, par quelqu'un de l'entourage de Marx—Engels, ou à Paris, par un des amis de Lavroff. L'original doit se trouver parmi les papiers de Fr. Engels. Quant à la copie qui nous a servi pour la traduction, elle doit être à Paris, dans les papiers de Lavroff. Mais puisque c'est de l'original que vous avez besoin, il vous faut vous adresser à *Bebel et à Bernstein* qui sont, comme vous le savez, les exécuteurs testamentaires d'Engels. De ma part, je continuerai mes recherches pour savoir si l'on ne pourrait pas trouver la copie en question dans les papiers de Lavroff. Dès que je saurai quelque chose, je vous écrirai.

Maintenant, permettez-moi, à mon tour, vous prier de nous rendre un service. Ayez la bonté de nous envoyer les compte-rendus (Les protocoles) du dernier congrès socialiste hongrois. Nous voudrions écrire un article sur ce congrès dans nos éditions socialdémocrates russes. Nous vous saurons bien gré, si vous nous enverrez, en même temps, *des matériaux concernant le mouvement agraire en Hongrie*. En vous remerciant d'avance, je reste votre dévoué

Georges Plechanoff.

Adresse: 6. rue de Candolle.

22.

Pavel Fjodorovics Tyeplov — Szabó Ervinhez

[Wien, 1899. április.]²³

Mein lieber Freund! Ich bin Ihnen sehr dankbar für die Berichte. Schreiben Sie auch weiter so, mehr auf die Schilderung der tatsächlichen Verhältnisse, Stand und Formen der Organisation und Agitation Gewicht legend. Suchen Sie möglichst viel auszufragen über das, wie die Landarbeiterbew. entstanden ist, wie sie sich anfangs verbreiten, welche Formen und Einwirkung auf die Masse war wirksam, auf was für Punkten war die Agitation gerichtet, was für Literatur war angewendet und s. w., wie die Sache jetzt steht. Auch das Verhältnis mit Nazarener-Bewegung nicht vergessen. Suchen Sie die festere Bekanntschaft mit den besten und intelligentesten Leuten vom Lande zu machen, um auch später von ihnen die Informationen zu bekommen, andererseits ihnen nützlich zu sein. In der Arbeiterzeitung war der Bericht ganz objektiv. Die Sache steht bei euch wirklich noch schlimm, aber das macht nichts. Ein wirklicher Schritt in der Organisations- und Aufklärungsarbeit ist wichtiger als zehn Kongresse. Wenn die Bewegung auf den richtigen Bahnen ist, so wird sie ihre Führer schon finden. Nur nicht »verstimmt« sein, sondern *aktiv* durch die That reagieren, selbst arbeiten, was Sie können; das Verstimmtsein ist ein passiver und nicht nütziger Zeitbetrieb. Wie ich Sie beneide! Wann wird endlich bei uns so etwas möglich sein? Wann kann ich unter meinen Landsleuten sein, mit ihnen reden, ihre Bedürfnisse und Forderungen persönlich auszufragen, ihnen nützlich zu sein? Lernen Sie es zu schätzen lieber Freund, was für hohe, edle Aufgabe sie zu lösen helfen können, wenn Sie nur *wollen*.

— In Echtheit des Berichtes — kein Zweifel möglich.

²³ A levél közvetlenül Szabó Ervin Bécsből való hazatérése után íródott.

23.

Pavel Fjodorovics Tyeplov — Szabó Ervinhez

[Bélyegző kelte: Bern, 1899. okt. 19.]

Mein Lieber Freund! Als ich in Ihrem vorletzten Brief die Geschichte von einem jungen Maler las, der ein Modell geheiratet hat und ein grosses Vermögen geerbt hat, und als Sie weiter sagten, dass »ich plötzlich in andere, geordnete Verhältnisse geraten bin, die mir die Erfüllung mancher meiner früheren Wünsche ermöglichen«, so dachte ich (bevor ich das Blatt umgedreht habe) — eins von beiden muss dem Kerl passiren: entweder hat er wirklich irgend ein »Modell« geheiratet, oder ist ein reicher Erbe geworden. Für das letzte wäre ich natürlich froh.

Und nun können Sie meine Enttäuschung vorstellen, als ich sah, dass in Wirklichkeit sich nur um eine Hofmeisterstelle²⁴ handelt, die von heute auf Morgen gekündigt wird. Aber es ist doch schade, dass Sie so rasch ausgeflogen sind. . . Und was machen Sie jetzt, oder wenigstens welche Hoffnungen und Pläne haben Sie für die nächste Zukunft? Haben Sie jetzt irgend welche Möglichkeit sich in Budapest durchzuleben bis Sie mit dem Examen fertig werden? Ja, um nicht zu vergessen ist Ihr Artikel für »Monatshefte«²⁵ schon fertig? Wenn ja, so bitte schicken Sie das Manuskript für einige Zeit mir, ich werde von ihm Gebrauch machen für unsere Presse. Ich rechne darauf *bestimmt*. Jetzt die Hauptsache: Könnten Sie in der nächsten Zeit (in 2—3 Wochen) ein Ausflug nach mein Heimatsland — für paar Tage — zu unternehmen? Natürlich wenn es unbedingt notwendig wird und wenn Sie Geld für die Reise bekommen, die im Ganzen wahrscheinlich 1 Woche dauern wird. Sie werden ganz einfach als ungarischer Staatsbürger per Eisenbahn oder Dampfschiff fahren, die Commission ausrichten und zurückkehren. Geschäftsrisico ist minimal. Weitere Einzelheiten werde ich Ihnen mitteilen nur in dem Falle, wenn Sie Ihr prinzipielles Ja dazu sagen. Ich erwarte also ihr bestimmtes und gut überlegtes Antwort darauf.²⁶

Es ist nicht ausgeschlossen, dass ich bald nach Berlin übersiedle für das Winter, bald werde ich es bestimmt wissen. Möglich ist sogar, dass ich nach Wien zurückkehre, obwohl es mir nicht ganz angenehm wäre. Darüber ein anderesmal. Also schreiben Sie möglichst bald, mein werther Freund. Wünsche Ihnen herzlich alles Beste.

24.

L. Peszkin — Szabó Ervinhez

Lyon, Passage Benoit, 6 Croix Rousse
7 Août 1900

Werther Genosse.

Ihrer Briefe, die Sie an Teploff geschrieben haben, sind vom »Bunde der russischen Sozialdemokraten« erhalten worden, in dessen Namen ich beauftragt bin, Ihnen zu antworten. Gen. Teploff konnte Ihnen leider selbst nicht antworten,

²⁴ 1899 őszén Szabó rövid ideig nevelői állásban volt egy bécsi családnál.

²⁵ Az említett cikk nem jelent meg a Sozialistische Monatshefte-ben.

²⁶ Tyeplov következő levele arra mutat, hogy Szabó vállalta az utazást. Úgy látszik azonban, hogy valamely okból mégsem került rá sor.

denn — *und hier bitte ich Sie im Namen des Bundes der russ. soz. von dieser Mitteilung Niemanden zu informiren* — er ist von 3—4 Monate nach Russland verreist und dort verhaftet worden. Der Bund der russ. Sozialdem. erschliesst Sich diese traurige Nachricht *nur Ihnen* mitzuteilen, der warmen Gefühle halber die Gen. Teploff Ihnen gegenüber immer zum Ausdruck brachte. Wenn diese Nachricht ausserhalb ganz enger Kreise sich verbreiten würde, so kann das Teploff nur schaden. Ich bitte Sie alle Briefe, die Sie für Gen. Teploff erhalten werden auf meine Adresse zuzusenden. Ich bin gerne bereit Ihnen alles, was wir von dem Schicksale Teploffs erfahren werden, mitzuteilen. Vorläufig lässt sich von dem, was Teploff erwartet, noch nichts bestimmtes voraussagen.

Mit Hochachtung
I. Peskine

P. S. Vielleicht erinnern Sie sich meiner, wenn Ich Ihnen sage, dass Sie mich bei Teploff in Wien im December 1898 gesehen haben.

Pecsét: Szajuz ruszkih szocialdemokratov.

25.

Szemjon Ljvovics Kljascso — Szabó Ervinhez

Dátum nélkül.²⁷

Lieber Freund, Ueberbringer²⁸ dieses ist mir von der Rabotscheje Djelo empfohlen worden, speciell für die Angelegenheit in welcher er jetzt nach Budapest, Bukarest u.s.w. fährt. — Die Art und Weise wie die Herren die Sache in Angriff nehmen ist mir offen gesagt wenig sympathisch und erweckt wenig Vertrauen in ihre geschäftliche Routine und Erfahrungheit. Aber da er mich um eine Empfehlung an Sie angegangen ist habe ich kein Recht sie ihm vorzuenthalten. Wenn Sie können, helfen Sie ihm.

Ich schreibe Ihnen bald.

Ihr. S. Kl.

26.

V. P. Ivansin²⁹ — Szabó Ervinhez

[Párizs, 1902. április 7.]

Gehrter Genosse!

Hiermit benachrichte ich Ihnen, dass von jetzt an ich Ihnen von allem schreiben werde. Damit Sie besser unseren Genossen Matwey verstehen können

²⁷ A címzés alapján a levél 1900 és 1903 közötti lehet, de tartalmából és összefüggéseiből kiderül, hogy 1901 végén íródhatott.

²⁸ A levél átadója minden valószínűség szerint Marian Konopka (Matvej) volt.

²⁹ V. P. Ivansin (1869—1904). Fiatalkorától szocialista. 1896-ban a pétervári Harci Szövetség vádlottai között volt. 1898-ban emigrált, aktív tagja lett az Orosz Szociáldemokraták Szövetségének, egyik szerkesztője a Rabocseje Gyelo-nak. Ezidőben ökonomista. 1902 végétől az Iszakra felé hajlott s 1903. febr. 1-én, az Iszakra 33. számában megírta és megindokolta szakítását a Rabocseje Gyelo-val. V. I. néven sokat szerepelt a századforduló pártvitáiban, így Lenin műveiben is.

und damit er Ihnen weniger mündlich zu erklären hat, schreibe ich Ihnen in deutsch im kurzen d. Inhalt des Briefes, den ich dem Genossen Matwey schicke.

Im nächsten Zeit muss man sich, wie möglich Mühe geben, unsere Waare wie möglich schnell nach Romenien nachsenden. Ausser der Waare, die man Ihnen schon geschickt hat, schicke ich Ihnen noch etwa 60 kg. Wollen Sie so freundlich sein, sobald Sie diese 60 kg. bekommen werden, sofort nach Romenien nachzuschicken.

Ungefähr in 8—10 Tage wird bei Ihnen einer von unsern Freunden sein, der diese Waare von Romenien weiter schicken wird, er wird mit Ihnen feststellen, wie Sie weiter handeln sollen.

Aus Ihrem Briefe folgt, dass Sie uns auf weiter helfen bereit sind; in diesem Falle wird die Gegenwart von unserem Genossen Matwey bei Ihnen unnöthig.

Natürlich nehmen wir Ihre Hilfe gerne an und unsererseits werden wir uns Mühe geben Ihnen alles zu erleichtern.

Von allem diesen hat Ihnen schon wahrscheinlich G. Peskine geschrieben.

Ich persönlich bin bereit Ihnen pünktlich auf alles zu antworten und werde froh sein, Wenn Sie mir von allem, wie alles besteht, schreiben werden, und Ihre Meinung mitteilen. Ihre Rathe werden immer in Anspruch genommen werden.

Gegenwärtig hätten wir gerne unsern Genossen nach seines Vaterland geschickt und alles in Ihrer Gegend Ihnen überlassen.

Wollen Sie so freundlich sein und antworten Sie wienmöglich schnell auf diesen Brief, was für einer Meinung darüber, was ich Ihnen schreibe, sind.

Unser Genosse Matwey soll in 10 Tage abreisen und er muss natürlich bis dieser Zeit abzureisen bereit sein.

Mit freundlichem Gruss

W. Ivanchine

7. IV. 902.

27.

V. P. Ivansin — Szabó Ervinhez

[Párizs, 1902. április 13.]

Werter Genosse!

Ich habe unterdessen von Ihnen noch keine Antwort auf meinen Brief bekommen. Heute reist von Paris der Genosse Wladimiroff ab von dem ich Ihnen schon geschrieben habe. Der Genosse Wladimiroff wird bei Ihnen ein paar Tage zubringen. — Jetzt schreibe ich Ihnen noch einen Brief, den ich durch Wladimiroff schicke, er wird Ihnen meinen Brief persönlich übergeben.

Sie haben mit dem Genossen Wladimiroff alles ausführlich zu besprechen und festzustellen, auf welcher Weise unsere Literatur auf die russische Grenze übergeliefert werden soll.

Meinerseits möchte ich Sie auf einige wichtige Punkte aufmerksam machen, die unbedingt voraus mit Wladimiroff festgestellt sein müssen.

1. Unsere Literatur, wie Ihnen schon bekannt sei geht von Genf durch Wien. Wir finden diese scheinbar überflüssige Ubersendung aus Wien für

nöthig, um den Weg aus Genf durch welchen unsere Literatur geht, nicht deutlich anzuzeigen. Natürlich in sehr precären Fällen wäre viel besser gewesen von Genf die Literatur direct nach Budapest nachzuschicken. Nun in diesen Falle wäre eine Adresse nothwendig gewesen, wohin die Literatur nachgeschickt werden soll. Auf Ihrer Namen ist unmöglich zu schicken. Wenn es möglich sei, finden Sie eine Adresse und schicken sie Sie mir.

2. Für mich ist es noch eigentlich ganz unklar, auf welcher Weise unsere Literatur von Ihrer Stadt nach Romenien geliefert werden wird. Auf Grund d. Briefen von Ihner und dem Genossen Matwey wissen wir, dass Sie im grossen und ganzen die Ueberlieferung eingerichtet haben. Also, damit rechne ich, d. h. dass Sie unsere Literatur von Budapest nach Romenien transportiren können. Doch bleibt für mich unklar, wie lang und wieviel Sie schicken können von Ihnen nach Romenien.

Wollen Sie so freudlich sein und benachrichtigen Sie mich darüber wie möglich ausführlich.

3. Die Literatur, die durch die romenische Grenze übergeliefert werden wird, muss man nachher nach d. Stadt Galaz zusenden. Wohin und auf welche Weise die Literatur übergesandt werden soll, müssen Sie mit dem Genossen Wladimiroff ausführlich und genau feststellen. Nachdem wir mit Wladimiroff alles besprochen haben, stellen wir uns die Sache so vor: — zuerst wird die übergesandte Literatur nach Romenien in einem Ort, wollen wir z. B. diesen Ort, als romenische Bücherlagerung bezeichnen, gesammelt. Nach dem die betreffende Literatur, die weiter transportirt werden soll, sich schon in der romenischen Bücherlagerung befinden wird, muss sie, als Waare auf d. Eisenbahn nach Galaz geschickt werden, wo der Vorzeiger d. Waarenquitung sie bekommen wird.

Die Literatur muss man in gut gebauten, aus soliden Bretter hergestellten Kisten einpacken, in jeder Kiste soll nicht mehr, als 2 pud eingepackt sein. Für einmal darf man nicht mehr, als drei Kisten schicken. Wir wissen noch nicht, wer die nothwendige Literatur jedesmal herauschicken wird (jeden Monat soll ein Transport geschickt werden). Darüber müssen sie mit Wladimiroff sprechen und pünktlich alles feststellen. Jedenfalls wäre es uns lieb gewesen, wenn Sie selber die Waarenquitung nach Russland, auf die Adresse, die Ihnen Wladimiroff geben wird geschickt hätten und kein Anderer. Also, im Falle, wenn Sie die Waare auf d. Eisenbahn nicht selber aufgeben werden, müssen Sie die Quitung, nach welcher man die Waare bekommen wird, persönlich nach Russland überschicken. Sie begreifen wohl, dass alles wie möglich konspirativ, geheim, gemacht werden muss. — Gleichzeitig mit der Waarenquitung, die Sie in einem Briefe schicken müssen, müssen Sie ein Telegramm nach Russland schicken, in welchem Sie benachrichtigen, dass die Waare schon herausgeschickt ist.

Auf welche Weise d. Telegramm geschrieben werden soll und auf was für eine Adresse, wird Ihnen unser Genosse Wladimiroff sagen. Wie die Literatur geschickt werden soll ob als Eilgut, oder als Frachtgut müssen Sie mit Wladimiroff feststellen, nach dem Sie sich voraus erkundigen wie lange auf der und jener Art von Romenischen Bücherlagerung nach Galaz die Waare gehen wird. Ausserdem, was ich Ihnen in diesem Briefe angebe, müssen Sie jedesmal bevor Sie die Waare herauschicken den Genossen Wladimiroff darüber benachrichtigen.

Das ist alles, was Sie nach unserer Meinung mit Wladimiroff zu besprechen und feststellen haben und was Sie selber nachher zu thun haben.

Ihr voriges Brief lässt uns hoffen, dass Sie ihr mögliches machen werden, um uns in dieser Beziehung auszuhelfen.

Mit sozialdemokratischen Gruss, W. Ivanchine

13. IV. 902.

Ich eile und deshalb liess ich den Brief meine Frau überschreiben. Soll Sie nicht wundern, dass der Brief mit einem anderen Schrift geschrieben ist.

W. I.

28.

Marian Konopka — Szabó Ervinhez

Brassó 24/IV. [1902]

Cher camarad

Nous avons bien arrivé, mais camarad Zemek est absent a présent. Il a parti dans quelque villages environ Brasso pour chercher le travaille. Alors, demain camarad Nemet partira à bicyclet pour le chercher. Et moi resterai ici attendant faire le transport.

Mais je dois vous dire que ils ont envoyé seulement un paquet de 25 kilos le 22 Avril deuxieme est encor ici. Et premier 12 kilos que vous avez apporté sont perdu a la gare Predeal au premier tour. La douane les arreté. En tous cas ça n'est pas bien nette. Alors je resterai ici peut être jusque dimanche et si vous avez les lettres chez Fleichmann envoyé les ici mais écrivez vous sur enveloppe »für Koretzki«, mais si je partirais avant arrivé lettre camarad Nemety (sur son adres envoyez lettre, Burgergasse 90.) enverra a vous et vous les garderez. Mon ami partira demain a bien matain seul pour son domicile et moi je partirai quand je serai tout fait.

Salutation

Marian

29.

I. Peszkin — Szabó Ervinhez

Paris 6 Mai 1902

Werther Genosse

Soeben haben wir Ihren Brief mit der traurigen Nachricht über Matwei³⁰ erhalten. Was jetzt aufzufangen ist, werden Sie besser als wir unterrichtet sein, ich schreibe Ihnen jetzt hauptsächlich nur um an Sie einige Worte der Ermunterung zu richten. Wir, russische Socialisten, sind an Verlusten und Niederlagen so gewöhnt, dass wir sie als etwas ganz gewöhnliches ansehen. Ich bin fest überzeugt, dass es nicht Ihre Schuld ist dass die Sache nicht gelungen ist, wie Sie es in Ihrem Briefe schreiben. Möglich ist dass Sie nicht die nöthige Erfahrung besitzen in solchen Dingen die Sie für uns unternommen, aber die Erfahrung kann nur in Thaten erkaufte werden, und ich hoffe, dass Sie uns den grössten Nutzen bringen können. Ich benutze jetzt die Gelegenheit um Ihnen im Namen unserer Organisation den innigsten Dank auszudrücken für Ihre opferwillige Hingebung an unsere Sache.

³⁰ Konopka 1902. április 28-án kelt brassói leveléből csak az derül ki, hogy még az előkészítésnél tartanak, anyagi és személyi nehézségeik vannak. Május 6-án ő is és Ivansin is hirtelen Budapestre utaztak és Szabónál találkoztak.

Unser Genosse³¹ ist schon wahrscheinlich nach Budapest angekommen und Ihnen den Zweck seiner Reise auseinandergesetzt. Ich glaube, dass er selbst nach Rumänien *nicht* fahren darf. Sein Aussehen ist so echt russisch, er ist auch in politischer Beziehung so »kompromittiert«, dass die Gefahr sehr nahe liegt, dass er auf der Grenze festgenommen sein wird. Wenn es daher nothwendig ist, eine Reise nach Rumänien vorzunehmen, so würden Sie uns den grössten Dienst erweisen, wenn Sie ausnahmsweise Selbst die Reise vornehmen werden. Ich bitte Sie jedenfalls diese meine Meinung unserem Genossen mitzuteilen.

Was jetzt weiter zu thun, werden Sie gemeinsam mit unsrem Genossen beschliessen,³² wenn Sie nur sich gemeinsam verständig machen können. Ich übersende Ihnen meinen socialistischen Gruss

I. Peskine
78. Rue Secretan.

P. S. Ich möchte Ihnen in Erinnerung bringen, dass ich Sie persönlich kenne. Ich habe Sie in Wien bei unseren Genossen Teploff gesehen Ende 1898. Alles was Teploff anbelangt, werden Sie von unsren Genossen erfahren können.

30.

Szemjon Ljvovics Kljacsko — Szabó Ervinhez

Wien 13. Aug. 1902.

Lieber Freund! Trotzdem ich jetzt sehr gehetzt bin und eigentlich gar keine Lust zum Schreiben habe, muss ich Ihnen doch eine so zu sagen geschäftliche Mittheilung machen. Sie dürfen mir aber nicht böse sein wenn ich mich diesmal darauf beschränke.

Ich weiss nicht ob ich Ihnen mitgetheilt dass ich in der letzten Zeit die persönliche Bekanntschaft von Victor Adler machte, mit ihm ziemlich häufig zusammen komme und über allesmögliche discutire (ich glaube wenigstens, zu unserem beiderseitigen Vergnügen). Nun, während einer der letzten Zusammenkünfte (ich glaube vorgestern) ergriff ich die Gelegenheit ihm »de rebus Hungaricis« zu interpelliren und zwar über die Frage die wir während Ihres Besuches besprochen und über welche Sie mit Heller conferirt haben. Bis jetzt hat Heller mit ihm darüber noch nicht gesprochen. Als Ergebniss unserer Besprechung kann ich Ihnen nun Folgendes mittheilen. — Die Erfahrungen die Adler und überhaupt die Parteileitung mit Ungarn gemacht hatte waren sehr trauriger Natur und hat eine höchst pessimistische allgemeine Anschauung zur Folge. Formell steht jetzt die wiener Parteileitung auf dem Standpunkte dass sie solange nicht für die zwei streitenden Fractionen Partei ergreifen können bis der Konflikt in der einen oder der anderen Weise ausgetragen ist. Dies der — übrigens selbstverständliche — officielle Standpunkt. Diese ablehnende Haltung bildet jedoch für Adler kein Hinderniss in einzelnen concreten berücksichtigungswürdigen Fällen (und als einen solchen sieht er Ihren Fall an) den wohlaccreditirten in Ungarn thätigen Socialisten beizuspringen soweit es die hiesigen Parteiverhältnisse erlauben werden und insofern dies nicht eine Änderung in der officiellen

³¹ V. Ivansin.

³² A levelezés arra mutat, hogy a munka kb. egy hónappal később befejeződött, vagy megszakadt.

Haltung der Parteileitung involviren würde. — Insbesondere meinte er dass eine Hilfeleistung in der von uns besprochenen Form (Entsendung einer im Buchhandel versirten Hilfskraft, vielleicht auch Kreditgewährung seitens der Volksbuchhandlung etc.) keineswegs ausgeschlossen ist nur müssten die ungarischen Bedürfnisse in präciserer Weise formulirt werden. Er versprach mir mit Brand³³ und Heller darüber eingehend zu conferiren und mir resp. Ihnen das Ergebniss bekannt zu geben. — Ich würde es aber auch für angezeigt halten wenn Sie Ihrerseits, unter Berufung auf meine Mittheilung, Adler schreiben würden und ihm eine präcise Darlegung Ihrer concreten Wünsche geben würden.³⁴ Den Brief können Sie an die Adresse der Arb. Ztg. jedoch mit Aufschrift *persönlich* senden.

In aller privatissimo meinte Adler dass er Sie sehr bedauern muss in Budapest leben und arbeiten zu müssen. Viele haben es bis jetzt versucht und alle haben es nach Einbusse von Kräften aufgegeben. Sollten Sie einen gewissen Engelmann (ich glaube Corrector bei der N. Pest. Zeitg. und gewesener Delegirter der Wiener Parteileitung in Pest) nicht kennen, rätke er Ihnen seine Bekantschaft zu machen. Trotzdem E. äusserst verbittet ist und eine vielleicht übertriebene pessimistische Ansicht über ungarische Parteiverhältnisse hat so könnte doch vielleicht manche seiner Erfahrungen Ihnen nützlich sein.

Jedenfalls meinte er, in Uebereinstimmung mit mir, dass es Ihrerseits ein unverzeihlicher Fehler wäre sich durch die »Partei«-arbeit von Ihrem Berufe, Doktorate etc. abhalten zu lassen, da nach den vorhandenen Präcedenzen der Erfolg der ersteren höchst problematisch ist. —

Dies ist also das Ergebniss meiner Unterhaltung mit Adler.

Über unsere heimischen Sachen kann ich nicht viel gutes mittheilen. Frau und Kinder sind zwar wohl aber diesmal haben wir bei uns meinen Schwiegervater schwer krank in dem Hinterbrühl. Doktoren, Chirurgen, Operationen etc. etc. ohne Ende und alles kaum zu etwas gut! Es ist schon einmal so bei mir: wir kommen nicht aus der Spital-Atmosphäre heraus.

Also viele herzliche Grüsse von mir und den meinen.

Ihr S. Kl.

31.

*Dr. Ch. Sitlovszkij*³⁵ — *Szabó Ervinhez*

Bern den 21. Aug. 1903.

Lieber Freund,

Heute werden auf die Adresse des Gen. Lorenz³⁶ 9 Pakete abgesandt, morgen ebensoviel p. A. der Buchhandlung.³⁷ Nächste Woche kommt noch, wir

³³ Ignaz Brand az osztrák szociáldemokrata párt könyvkereskedője volt.

³⁴ Adlerrel létre is jött a kapcsolat, de a szóbanforgó könyvkiadási, vagy terjesztési terv a jelek szerint nem valósult meg.

³⁵ Dr. Chajm Sitlovszkij („Grigorovics”) (1863—?). Az orosz szociálforradalmárok (eszerrek) egyik teoretikusa. Korán emigrációba került és 1894-ben Bernben vezetője lett az Orosz Szociálforradalmárok Szövetségének, mely a Narodnaja Volja hagyományait igyekezett követni. Később csoportjával együtt belépett az eszer pártba. 1903-ban létrehozta a „Vozrozsdenije” (Újjászületés) nevű zsidó nacionalista csoportot. 1905-ben visszatért Oroszországba, de hamarosan ismét emigrált, ezúttal Amerikába. Munkáiban Lavrov és Mihajlovszkij szubjektív szemléletét védelmezte.

³⁶ Lorenz Viktor mérnök, Szabó barátja.

³⁷ A Népszava-könyvkereskedés.

werden Sie davon in der Weise in Kenntnis setzen, dass wir Ihnen *Berner Ansichtskarten* senden werden. —

Ich bitte Sie sehr, die heutige und morgige Sendung *möglichst umgehend* nach Lemberg p. A. Lew Hankewicz, Ulica Kaspra Boczkowskiego 3 zu senden und uns die Rechnung Ihrer Auslagen zu übermitteln.

Ist noch etwas Literatur in Budapest geblieben? Alles, was noch vorhanden ist gehört jetzt nach Lemberg. Hoffentlich, wird alles prompt besorgt.

Mit bestem Danke für Ihre Mühewaltung und frdlichem Gruss

Ihr Schitlowsky

32.

Szemjon Ljvovics Kljacsko — Szabó Ervinhez

28 Aug 1903

Lieber Freund,

Ich erhielt von Fr. Schitlowsky einen Brief mit der Bitte an Sie zu schreiben betreffend der Absendung der Bücher nach Lemberg. Sie meint Sch. hätte Ihnen schon in dieser Angelegenheit geschrieben so dass ich eigentlich im Unklaren bin worüber ich Ihnen noch schreiben soll. Für jeden Fall wiederhole ich was Ihnen wahrscheinlich schon bekannt ist.

Es soll jetzt eine günstige Gelegenheit sein viel nach R.³⁸ zu transportieren und es ist infolgedessen rathsam so schnell als möglich die hier lagernde Literatur nach Lemberg schleunigst zu expediren. Sie dürften aus Bern eine Anzahl Pakette erhalten haben, und diese Bücher, *sowie die Drucksachen, die D-n³⁹ während seiner Durchreise durch Pest bei Ihnen zurückliess*, sollen so rasch als nur irgend angängig an *Leon Hankewicz, Ulica Kaspra-Boczkowskiego, No 3. Lemberg*, abgesandt werden.

Die Adresse von H. steht nur für kurze Zeit zur Verfügung so dass es dringlich geboten erscheint die Absendung möglichst zu beschleunigen.

Überdies werde ich vielleicht Ihnen auch eine kleine Büchersendung zukommen lassen welche vorsichtshalber ebenfalls über Pest nach Lemberg dirigirt werden soll. Für diesen Fall bitte mir umgehend bekanntzugeben auf welche Adresse ich diese Sendung dirigiren soll? Ich nehme an dass dieselbe nicht auf Ihre Wohnungsadresse, sondern auf die der Buchhandlung adressirt werden soll.

Warum lassen Sie nichts von sich hören? Haben Sie etwas mit Brandt oder Adler ausgemacht?

Herzliche Grüsse

von Ihrem S. Kl.

Bitte Ihren Brief an meine Bureau-Adresse zu richten.

³⁸ R = Russland, Oroszország.

³⁹ D-n valószínűleg Djatkin, akiről Sender (Genf) ír 1903. júl. 8-i levelében.

33.

Szemjon Ljovovics Kljacsko — Szabó Ervinhez

2 Sept 1903

Lieber Freund, erhalte soeben von Frau Sch. Expressbrief mit der Bitte Ihnen folgendes mitzuthemen: (Sch. selbst ist abwesend, und sie fürchtet dass sie bei Ihnen nicht genügend legitimirt erscheinen wird (!).

1. Auf die Adresse II. soll *nichts* mehr geschickt werden. Bei ihm war eine Hausdurchsuchung und die letzten 6 Pak. wurden auf der Post inhibirt (recht hübsch?)

2. Alles soll auf die Adresse der Buchhandlung die Ihnen unlängst bekannt gegeben wurde, gesandt werden.

3. Die Sendungen sollen nicht mehr als 5 Kilo Packeth per Post, sondern als Ballen oder in Kisten verpackt, 8—9 Pack. enthaltend, also ungef. von je 40—50 Kilo.

4. Die Sendungen sollen als *Eilgut* entweder durch einen Spediteur oder direct per Bahn, wie es schneller und bequemer erscheinen wird.

5. Der Absender soll gewechselt werden, d. h. es soll als Absender ein Anderer figurieren als der bisherige.

Schreibe Ihnen in Eile, daher die schlampige Form.

Viele Grüsse

Ihr Kl.

34.

Milorad Popovics — Szabó Ervinhez

Budapest, le 18 mai 1904

Cher camarade,

Je vous ai cherché ce matin à la Bibliothèque, mais je ne vous ai pas trouvé celle-ci étant fermée.

Je viens de recevoir une lettre de camarade dr. Rakovsky,⁴⁰ qui est passé il y a quelques jours par Budapest, me demandant de vous prier de bien vouloir vous mettre à la disposition du parti social-démocrate russe (Plehanoff—Akselrod) pour le passage de livres en Roumanie. A l'occasion de son passage ici je lui avais confié ce secret sachant bien à qui j'avais à faire.

Donc il s'agit de passer la «marchandise» jusqu'en Roumanie. Pour le reste il s'occupera. Il est actuellement là-bas et attend notre réponse. C'est pourquoi je vous prie de m'écrire de suite s'il y aurait quelque moyen pour arriver à ce but là.

⁴⁰ C. G. Rakovszkij, bolgár születésű szocialista, a román szociáldemokrata párt egyik alapítója. 1917 után szovjet diplomata.

Je le repète, je serais venu chez Vous mais la bibliothèque est fermée (le gardien me l'a dit).

En attendant une réponse *favorable et prompte* je vous serre la main cordialement.

Bien à Vous
M. Popovics

Ma nouvelle adresse: VII, Csömöri u. 87. II. 20.

35.

Szemjon Ljovovics Kljacsko — Szabó Ervinhez

Dátum nélkül.⁴¹

Lieber Freund Reicher dieses ist Gen. Rotstein von dem ich Ihnen unlängst gesprochen habe. Bitte ihm mit Rath und Tath an die Hand zu gehen.

Viele herzliche Grüsse

Ihr S. Kl.

36.

A. M. Rotstein — Szabó Ervinhez

[Lemberg] 2. December 1904

Werter Genosse!

Wann Sie schon nach Mielnica etwas geschickt haben, liefern Sie das rest nach Lemberg in Küsten, *die nicht mehr als 40—50 Kgr. enthalten*. Bitte es sofort zu machen. Die Adressen sind ihnen bekannt.

Von jeder Sendung bitte mir auf meiner Adress sofort zu schreiben.

Auf eiumal, also, haben Sie 3 Adresse. 2 in Lemberg und eine in Mielnica.

Wann die Waare werdet ankommen, werde ich ihnen melden.

Bitte um verzeiung für meiner deutsche Sprache.

Mitt Sozialistengruss

A. Rotstein

37.

D. Hilkov — Szabó Ervinhez

15/XII. [1904.]

Cher Camarade,

nous avons reçu Votre lettre du 3 décembre où Vous parlez de la visite du camarade R.

⁴¹ A levél kelte kétségtelenül 1904 vége, valószínűleg novembere. Rotstein 1904 decemberétől 1905 áprilisáig Lembergől sűrűn levelezett Szabóval. Itt első és utolsó levele kerül közlésre.

Les livres dont il s'agit sont envoyés aujourd'hui d'après les indications que Vous avez donné dans Votre lettre. Esperons qu'ils arriveront à sa destination.
Salut cordial

D. Hilkoﬀ
Case 1613, Poste-Stand
Genève

Nous n'avons pas bien déchiffré les noms des rues dans les adresses que vous avez donné: est-ce qu'il faut les écrire comme cela:

József körút
et Hunfalvy gasse?

38.

D. Hilkoﬀ — Szabó Ervinhez

7/II. [1905.]

Cher Camarade,

nous ne Vous envoyons pas plus car nous craignons que l'envoie n'arrive pas. Dites nous le nombre de paquets qui peuvent Vous être expédiés chaque semaine. Avez-vous réussi à dégager la caisse en souffrance qui a une grande valeur pour nous?⁴²

Salut cordial
D. H.

39.

A. M. Rotstein — Szabó Ervinhez

[Lemberg] 13/IV. 1905.

Werter Genosse!

An J. R.⁴³ ist schon eine Sendung (70 klg) aus Ungarn eingelangt, aber . . . aber die Waare ist nicht unsere, die Bücher sind der Partei der Socialdemokratie! Haben Sie vielleicht unsere Bücher an den russischen Socialdemokraten gesendet?

Ich jeltz weg umgefer auf 2 Wochen. Antwort auf diesem Brief und überhaupt Korrespondieren⁴⁴ kennen Sie mit meiner Frau: Sie ist auch Parteigenosse.

Mit gruss

A. M. R.

Meine Adresse bleibt die alte.

⁴² A szóbanforgó küldeményt a magyar vámhatóságok lefoglalták s nem is adták ki, mert a könyvek között „kitiltottak” is voltak. (Ld. erről László Jenő 1905. febr. 11-i részletes levelét Szabóhoz, kinek megbízásából utánajárt az ügynek.) További támpontot nyújt „A postai szállítástól kitiltott, avagy híróilag lefoglalt sajtótermékek jegyzéke. Bpest. 1908. (Kiadója a Posta és Távirada Vezérigazgatósága)”, mely az 1905-ben kitiltott művek közt éppen *D. Hilkoﬀ*: Terror i maszovaja borba” (Terror és tömegharc) c. művét is felsorolja.

⁴³ Jakob Rim, kinek címét 1905. febr. 14-én adta meg Rotstein.

⁴⁴ A hagyatékban egyetlen későbbi levél sincs, amiből további transzportokra lehetne következtetni.

ДЬ. ЛИТВАН

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СВЯЗИ ЭРВИНА САБО В ОТРАЖЕНИИ ЕГО ПИСЕМ

Резюме

Имя Э. Сабо в первых двух десятилетиях столетия представляло научный социализм в Венгрии, а за границей венгерскую социалистическую науку. Сабо был постоянным сотрудником ряда авторитетных европейских социалистических или социологических журналов (*Die Neue Zeit*, *Dokumente des Sozialismus*, *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, *Le Mouvement Socialiste* и т. д.) его научная известность повысила международный авторитет венгерского социалистического движения. Несколько лет тому назад открытая и разработанная переписка раскрывает всю широту и разнообразие его международных связей. Полная переписка составляет больше чем 2000 писем, написанных ему между 1899 и 1911 гг., примерно 1/4 составляют письма, написанные иностранными социалистами, учеными, среди них Viktor Adler, Eduard Bernstein, Enrico Ferri, Samuel Gompers, Camille Huysmans, Karl Kautsky, Hubert Lagardelle, Franz Mehring, Robert Michels, Georges Sorel, Filipp Turati, Eduard Vaillant и Георгий Плеханов, всего около ста человек о самых различных научных, организационных и личных вопросах. Самыми важными направлениями этих связей являются следующие:

Немецкие и австрийские социальдемократы, с которыми Э. Сабо вел переписку по научным и издательским вопросам. Он подробно обсудил с Карлом Каутским план первого издания избранных трудов К. Маркса и Ф. Энгельса.

Французские и итальянские синдикалисты и американские профсоюзные лидеры, к которым Сабо приблизился главным образом после 1905 г.

Русские социалисты, с частью которых (С. Л. Клячко, П. Теплов) Сабо был в близких дружеских связях, и по просьбе которых он принимал активное участие в тайной переправке изданных в Западной Европе русских социалистических произведений в царскую Россию. По всем признакам эта литература происходила главным образом от экономистов (Теплов, Пескин, Иваншин), меньшевиков (Плеханов, Аксельрод) и эсеров (Шитловский, Хилков).

Подлинные письма хранятся в Архиве Института Истории Партии. Письма Э. Сабо к Каутскому в фотокопиях передал Институту амстердамский Internacionaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Их публикация дана на языке подлинника и с правописанием подлинника.

GY. LITVÁN

LES RELATIONS INTERNATIONALES D'ERVIN SZABÓ
A LA LUMIÈRE DE SA CORRESPONDANCE

Résumé

Au cours des deux premières décennies du XXe siècle le nom d'Ervin Szabó représentait en Hongrie le socialisme scientifique, alors qu'en étranger il fut synonyme de la science socialiste. Collaborateur permanent de toute une série de revues socialistes et de sociologie publiées partout en Europe (*Die Neue Zeit*, *Dokumente des Sozialismus*, *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und Arbeiterbewegung*, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, *Le Mouvement Socialiste*, etc.), la renommée qu'il s'était acquise dans le domaine des sciences ne fit que renforcer l'autorité scientifique du mouvement scientifique hongrois. Cependant c'est sa correspondance mise à jour il y a quelques années qui nous informe de toute l'ampleur, de toute la variété des relations qu'il entretenait à l'échelle internationale. L'héritage comprend plus de 2000 lettres lui adressées entre 1899 et 1911: un quart de cette quantité revint à celles lui écrites par des socialistes, des savants, des intellectuels étrangers, tels que Viktor Adler, Eduard Berstein, Enrico Ferri, Samuel Gompers, Camille Huysmans, Karl Kautsky, Hubert Lagardelle, Franz Mehring, Robert Michels, Georgi Plehanov, Georges Sorel, Filippo Turati, Edouard Vaillant, au total par près de cent personnes, lettres traitant des problèmes les plus divers concernant la science, la politique, le mouvement ouvrier et des questions personnelles. Quant à ses relations internationales nous citerons en premier lieu les suivantes:

Les sociaux-démocrates allemands et autrichiens avec lesquels il entretenait une correspondance portant sur des questions scientifiques et de publication. Ainsi il venait de discuter avec

Karl Kautsky les détails de l'édition en hongrois des morceaux choisis de Marx et d'Engels.

Les syndicalistes français et italiens, les dirigeants des syndicats américains dont Szabó s'était rapproché après 1905.

Les socialistes russes auxquels il se vit attaché par d'étroits liens d'amitié (Sémion, Lvovitch, Kliatchko Pavel, Teplov); sollicité par eux il prit une part active quant à la pénétration clandestine en Russie des produits de presse socialistes publiés par les Russes en Europe occidentale. A en croire les témoignages ces envois provenaient au premier chef des économistes (Teplov, Poskine, Ivachine), des ménchéviques (Plehanov, Axelrod) et des S. R. (Sitlovsky, Hilkov).

Les lettres originales sont conservées aux archives de l'Institut d'histoire du Parti à qui l'Internacionaal Instituut voor Soziale Geschiedenis venait d'offrir les photocopies des lettres d'Ervin Szabó adressées à Karl Kautsky. Celles-ci se trouvent publiées en langue originale selon les règles orthographiques originales.

NEVELŐ IRÉN

Az üzemek militarizálása és a panaszbizottságok az első világháború idején

Az első világháború alatti munkásmozgalom egyik — ezideig a párttörténetírásban elhanyagolt — területe az MSzDP szociálpolitikai tevékenysége, amely a panaszbizottságok létrehozásáért folytatott küzdelemben nyilvánult meg legkézzelfoghatóbban. A panaszbizottsági politika elemzése nemcsak a szociáldemokrata párt törekvéseire vet fényt, hanem az uralkodó osztályok védekező manővereire is. Mivel a megalakult panaszbizottságok a konkrét munkásmozgalomnak rövid ideig keretül szolgáltak, a munkásosztály napi harcairól szintén képet kaphatunk. Nem helyezkedhetünk tehát arra az álláspontra, hogy kézlegyintéssel elintézzük a panaszbizottságok megteremtését és tevékenységét,¹ hanem tüzetes vizsgálat alá kell helyeznünk az egész bonyolult problémát, mert — mint mondottuk — lehetőséget ad a munkásmozgalom számos, éppenséggel nem lényegtelen mozzanatába bepillantani.

Nem felfedezői, hanem újra felismerői vagyunk a panaszbizottságok munkásmozgalmi jelentőségének, hiszen a Szterényi József és Ladányi Jenő által írt reprezentatív, polgári gazdaságtörténeti munkában² elégszer olvashatunk a panaszbizottságokról, sőt szerepük egyoldalú és túlzott kihangsúlyozásának lehetünk tanúi.

Tanulmányunkban mi arra törekedtünk, hogy a rendelkezésünkre álló anyagok alapján, mind a pozitív, mind a negatív vonásokat figyelembe véve, reális képet rajzoljunk az intézményről.

A panaszbizottságok hatáskörének vizsgálata vezetett el bennünket az ipari militarizálás megannyi tisztázatlan problémájához.

Az első világháború gazdaság- vagy politikai történetét tanulmányozók okvetlen szemben találják magukat a munkásosztály jogi státusát szabályozó terminus technicusokkal, amelyek az állami beavatkozás, a militarizálás eltérő formáit tükrözik. Magunk is lépten-nyomon találkoztunk forrásainkban a munkásosztály jogilag különböző helyzetű csoportjainak megjelölésével. A szakirodalomban azonban sehol sem leltük világos és megnyugtató kifejtését annak, hogy az egyes fogalmak alatt mit kell valójában érteni, a militarizálásnak milyen formái és fokozatai vannak, következésképpen a munkásosztály csoportjai között milyen de facto eltérések állapíthatók meg. A vizsgálódásainkból leszűrt

¹ Andics Erzsébet az első világháború alatti munkásmozgalomról írt, máig legrészletesebb tanulmányában csak annyit állapít meg a panaszbizottságokról, hogy azokat a kormány hozta létre, az angol trade-unionista mozgalom békéltető bizottságaihoz hasonlítottak és működésükkel a munkásság bérmozgalmának lehetetlenné tételét célozták.

(*Andics Erzsébet: A magyar munkásmozgalom az 1914—18-as világháború alatt. Történet-tudomány kérdései* 2. Bpest. 1950. 10. l.)

² A magyar ipar a világháborúban. Bpest. 1934.

megállapításainkat adjuk közzé, amelyek nemcsak a jogi kifejezések tartalmát rögzítik, hanem támpontot adnak az ipari, mindenekelőtt a hadiipari termelés organizmusának megrajzolásához is.

*

Ausztriában már a háború első napjaiban felhatalmazást kért és kapott a kormány, hogy a haditermelés érdekében egyes vállalatokat államilag védett üzemekké nyilvánítson.

Magyarországon ugyancsak felmerültek ilyen igények, de kezdetben a kormány elutasító álláspontot foglalt el,³ csak később, a gazdasági helyzet, a munkaerőszükséglet alakulása következtében tért el ettől. Az első intézkedés az volt, hogy a hadviselés szempontjából fontos üzemekben a Honvédelmi Minisztérium népfőlkelő munkásosztagokat szervezett, és ezeket katonai felügyelet alatt a gyárakba vezényelték. Ez utóbbi eljárás azonban csak néhány nagy gyárra és a bányákra vonatkoztatva nyert alkalmazást.⁴

A munkásosztag alakítását a honvédelmi miniszter az illetékes szakminiszterrel egyetértésben rendelte el. A népfőlkelő munkásosztagnak kirendelt parancsnoka volt és fegyveres keretosztag állt rendelkezésére, amelynek ereje az osztagba szervezett munkások létszámától függött.⁵ A keretosztag legénysége rendszerint az idősebb évfázatokhoz tartozott, akik azonban őrszolgálatra vagy arcvonalbeli szolgálatra alkalmasak voltak. A gyakorlatban, ahol az üzem érdeke, a munkáság magatartása úgy kívánta, a honvédelmi miniszter lehetőnek tartotta olyan módon megszervezni a munkásosztagokat, hogy fegyveres osztag-keret ne legyen jelen a gyárban. Ez esetben a munkásosztagokat egy-egy helyi szolgálatra alkalmasnak osztályozott népfőlkelő tiszt parancsnoksága alá rendelték.⁶

A munkásosztag megalakítását az osztag parancsnoka végezte el oly módon, hogy a tekintetbe jöhető egyénekről az üzemvezetőstől névjegyzéket kért és ennek alapján a munkásosztag parancsnoka a gyár vezetőjének és az alkalmaztatási hely községi elöljárójának jelenlétében a népfőlkelő munkásosztagba beosztandó hadköteles legénységet⁷ bemutatta, azaz sorozta. A bemutató szemlén az összes hadköteleseknek meg kellett jelenniök, elmaradás esetén a keretosztag által kiküldött járőrrel, — amelyhez csendőrök, rendőrök is tartozhattak — kísérték be utólagos bemutatásra a meg nem jelenteket. A népfőlkelő munkásosztagba beosztották a felállítás időpontjában az üzemben dolgozó összes felmentett hadköteleseket, de a már korábban az illetékes vállalat-hoz vezényelt hadseregbeli honvéd szolgálatköteles és népfőlkelésre kötelezett

³ A selmecbányai légszeszgyár már 1914 október elején kérelemmel fordult a kormányhoz, hogy az üzemet részesítsék állami védelemben. A kérelemre adott belügyminiszteri válasz hangsúlyozza, hogy az 1912: LXVIII. tc. 20. § elégséges minden baj megoldására, újabb rendszabályra nincs szükség. Pl. Arch. Filmtár. F. 716. B. M. res. 1914. VII. tétel. 6506.

⁴ *Szerényi—Ladányi*: i. m. 74. l.

⁵ 1917 májusában a Fegyvergyár 3400 férfi-munkását a 34. számú munkásosztagba szervezték, a keretosztag egy szolgálatvezető altisztból, egy számvevő altisztból, négy másik altisztból és 65 népfőlkelőből állt. OL. Pénzügyminisztérium. Általános iratok-Külön csomók. (Továbbiakban PM. Ált. ir. k. cs.) 1917. Állami Vasművek (Á. V. m.) 64811.

⁶ Uo. 1915. Á. V. m. 31471/915.

⁷ Hadkötelesek voltak: 1. A közös hadseregbeli (haditengerészeti) honvéd szolgálat-köteles legénység. 2. A népfőlkelésre kötelezett „A” és „B” alosztályú népfőlkelő legénység. (Az „A” alosztályú népfőlkélok már teljesítettek szolgálatot, a „B” alosztályúakat a népfőlkelő bemutató szemlén alkalmasnak találták, de szolgálatot még nem teljesítettek.)

katona-munkásokat is. A népfelkelő munkásosztag megalakításával a tényleges szolgálat alól felmentett munkások, valamint a többi népfelkelésre kötelezett munkás aktív katonává vált, azaz népfelkelési tényleges szolgálatra behívottaknak tekintették őket. Azoknál az üzemeknél, ahol népfelkelő munkásosztagot alakítottak, a nem hadköteles, de hadiszolgáltatással tartozó munkásokat, tehát a 18—50 év közötti alkalmatlanokat, majd később a hadiszolgáltatással tartozók körének a kibővítése után a 18 éven aluli fiatalokú segédmunkásokat, valamint az 50—55 év közötti idősebb munkásokat is beosztották, bár nem a tényleges szolgálatot teljesítő hadkötelesekkel egy osztagba, hanem külön csoportba. A népfelkelésre kötelezett, katonává vált munkások az osztagba történt behívás után katonai esküt tettek, a csak hadiszolgáltatással tartozókat azonban erre nem kötelezhették.

A népfelkelő munkásosztagba szervezett munkások rendes alkalmaztatásuk helyén maradtak, polgári hivatásukat folytatták és az üzemvezetőség részéről jogilag a polgári alkalmazottaknak juttatott bérezésben részesültek. A keretosztag legénysége, amely a munkások felett a katonai felügyeletet gyakorolta, a termelésben közvetlenül nem vett részt, kincstári illetményt kapott; élmezősüket is a területileg illetékes honvéd kerületi hadbizottság intézte.⁸

A vezényelt katona-munkások között voltak olyanok — számuk elenyészőnek mondható —, akiket ugyan hadiszolgáltatásra hívtak be, de csak annyiban különböztek az osztagba szervezett munkásoktól, hogy nem maradtak korábbi munkahelyükön, hanem a hadsereg kötelékében: vagy a fronton, vagy a hátszországban a laktanyák műhelyeiben teljesítettek — mint szakmunkások — munkaszolgálatot. E mozgósított munkásalakulatokat is vezényelheték azonban kifejezetten üzemi munkára. Az 1912:LXVIII. tc.-hez kiadott ideiglenes utasítás szerint a vezényelt katona-munkások utóbbi csoportja sem szoldot, hanem meghatározott bérösszeget kapott a foglalkoztató vállalatától.⁹

Mint a fentiekből világosan kiderül, a bányák és azok a nagyüzemek, ahol népfelkelő munkásosztagokat szerveztek, a háború alatt katonai munkatáborokká váltak.

A militarizálás a háború sikeres folytatása érdekében vált szükségessé az uralkodó osztályok számára, hogy ezáltal biztosítani tudják a termelés zavartalanságát és egyben a hátszág politikai mozdulatlanosságát, amint egy 1918 eleji minisztertanácson a honvédelmi miniszter ki is fejtette: „... e militarizálás legnagyobbrészt oly vállalatokra és üzemekre terjedt ki, amelyek munkásai megbízhatatlan, sőt nyugtalan magatartást tanúsítottak, úgy hogy az állam érdeke egyenesen megkívánta az illetőknek a teljes katonai fegyelem alá való helyezését. Számos vállalat, üzem pedig csak azért nem militarizáltatott, mert annak munkásai békés, hazafias magatartást tanúsítottak s így a hadi szolgáltatási törvénynek rendelkezései elegendőnek bizonyultak.”¹⁰

Az iparban általánosságban az üzem folytatására kötelezték a vállalatokat. Az üzem folytatására való kötelezés az 1912:LXVIII. tc.-en alapult, az említett törvény 1. §-a ugyanis kimondta, hogy a törvényben meghatározott hadiszolgáltatások igénybe vehetők; a 18. §-ból pedig kiderül, hogy az üzem folytatása

⁸ Uo. 1917. Á. Vm. 64811.

⁹ PI. Arch. VSz. 1915/6.

¹⁰ Közli: Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából. 1914—1918. Összeállította: Iványi Emma. Bpest. 1960. (Továbbiakban MMT Jk.) 392. l.

kifejezetten a hadiszolgáltatások közt szerepelt, ilyen módon az határozottan „igénylés”, illetve „igénybevétel” jellegű volt.¹¹

A kötelezett vállalatnál dolgozó és személyes szolgálattal tartozó munkásoknak az igénybevétel tartamára szolgálati vagy munkaviszonyukban meg kellett maradniok, azaz munkahelyüket nem hagyhatták el. A helyhezkötés alól pusztán a nők és azok a férfi munkások voltak mentesek, akikre a hadiszolgáltatási törvény hatálya nem terjedt ki. Emellett a hadiszolgáltatással tartozó munkások katonai fenytő hatalom és büntető bíraskodás alatt álltak.¹² Az üzem folytatására kötelezéssel egyidőben ugyanis a vállalathoz katonai vezetőt neveztek ki, aki a katonai felügyeletet és a munkások felett a fegyelmi jogokat gyakorolta.

A munkaadókat a törvény csak arra kötelezte, hogy a fennálló bér, szolgálati és munkaviszonyokat egyoldalúan meg ne változtassák, és hogy a munkások rendkívüli igénybevétele esetén biztosítsák a méltányos bérfelemelést.¹³ A későbbiekben, miután a vállalkozók szabatálták e megkötéseket, és a kormány a kötelezett üzemek munkásainak jogi helyzetét kívánta szabályozni, olyan megoldási javaslat merült fel, hogy a kötött munkások bérét panasz esetén a honvédelmi miniszter állapítaná meg.¹⁴

1914 végén helyezték katonai felügyelet alá a két legfontosabb háborús üzemet: a csepeli lőszergyárat és a fegyvergyárat, emellett már decemberben kötelezték a haditermelés szempontjából ugyancsak jelentős Schlick—Nicholson gép-, vagon- és hajógyár rt.-t is.¹⁵

1915 elején mind több gyár kért katonai felügyelet alá helyezést, félve attól, hogy a már kötelezett üzemek munkásszükséglete az ő rovásukra elégűl ki, s ezáltal hátrányos helyzetbe jutnak. Más gyárakat, köztük egész jelentéktelenekeket, sőt alkalmiakat, katonai okokból köteleztek üzemük folytatására.

A katonai felügyelet alá helyezést kezdetben inkább a magánécek kérték és kapták, az állami vállalatok nem szívesen nyúltak a termelésen kívüli kényszereszközökhöz, idegenkedtek a katonai beavatkozástól. A diósgyőri vasgyárhoz pl. már 1914 végén megérkezett a hadügyminiszter értesítése a gyár katonai felügyelet alá helyezéséről, azonban az Állami Vasgyárak Központi Igazgatósága tiltakozásának hatására a pénzügyminiszter közbenjárt a honvédelmi miniszternél, amelynek eredményeképpen az eltekintett az igénybevételtől.¹⁶

A hadicikkeket termelő, de a katonai felügyelet alá helyezéstől húzódozó gyárak úgy vélték megoldhatónak a munkaerő elvándorlás megakadályozását, hogy javasolták a gyár kötelékéből kilépő munkások azonnali behívását.¹⁷ E módszer azonban gyakorlatilag keresztülvihetetlen volt, ezért a hadügyi szervek elutasították azt és mindvégig az üzem folytatására kötelezést, ill. a népfölkelő munkásokoztagok felállítását szorgalmazták.

A Kereskedelemügyi Minisztérium összeállítása szerint 1915. október 1-ig — a malmok és élelmiszer-üzemekről eltekintve — összesen 263 vállalatot helyeztek katonai felügyelet alá. A vas- és fémipari vállalatok közül 84, a gép-, villamossági és műszeriparban 67, a világítási és közlekedési vállalatok közül 19,

¹¹ Magyar Törvénytár, 1912. évi törvények, 877. l.

¹² Magyarországi Rendeletek Tára. 1916. 472—473. l.

¹³ Pl. Arch. VSz. 1915/17.

¹⁴ Pl. Arch. A. XV. 1/1914/3. Ig. Min. „Bi” 22.

¹⁵ Ssterényi—Ladányi: i. m. 74. l.; Pl. Arch. VSz. 1915/17.

¹⁶ OL PM. Ált. ir. k. es. 1915. Á. Vm. 1604/915; 1622/915.

¹⁷ Uo. 31413/915.

faipari 15, textilipari 32, vegyészeti-ipari 28, bőripari 8, kő-, föld-, üveg- és agyagipari vállalatokból 8, egyéb vegyes vállalatok közül 2 köteleztetett üzeme folytatására.¹⁸ A katonai felügyelet alá helyezett üzemek száma a továbbiakban még növekedett, 1917. október 1-re 615 militarizált vállalatot, ipartelepét tartottak nyilván, és egy évvel később számuk meghaladta a 900-at.

Ha az üzem folytatására kötelezett vállalatokhoz hozzászámítjuk a bányákat és az ugyancsak katonai fenytő fegyelem alatt álló vasúti műhelyeket, akkor 1917 októberére e militarizált üzemekben majdnem félmillió munkás dolgozott.¹⁹ A háború alatt tehát szinte az egész ország kaszárnya lett, minden munkaképes férfi katonának számított. A munkások egy része bevonult és vagy a harc téren, vagy szerencsésebb esetben üzemben teljesített katonai, ill. munkaszolgálatot, más része személyes szolgálatra köteleztetett, ezek közül is tekintélyes rész a militarizált vállalatoknál dolgozva katonai fenytő hatalom alatt állott. A nem kötelezett nagyüzemekben pedig a csendőrség járult hozzá ahhoz, hogy a munkások a „rend- és vagyonbiztonságot” ne veszélyeztessék.²⁰

A militarizált üzemek munkásainak kötöttsége nemcsak a helyhez rögzítésben nyilvánult meg, hanem szabadságjogaikban is erősen korlátozva voltak. Az üzemek katonai parancsnokai a népfőlkelő esküt tett munkásoknak megtiltottak minden gyáron belüli és kívüli összejövetelt, gyűlésezést. A Schmidt és Társa bakancsgyár munkásai 1915. július 18-án a gyári munkásviszonyokról gyűlést tartottak. Az értekezletet szabályosan bejelentették a fővárosi rendőrkapitánynak, amit ő jóvá is hagyott és elküldte ellenőrző közeget. Az értekezlet elkezdődése után, mivel a katonai parancsnok a B osztályú népfőlkelőknak megtiltotta a részvételt, a gyári őrség 18 munkást elvitt a közeli laktanyába, majd a gyűlésezők közül 3-at sorhadiszolgálatra osztottak be, 18-at pedig megintésben részesítettek.²¹ A csepeli tölténgyár parancsnoka 1915 végén olyan rendeletet adott ki, hogy a vezényelt katona-munkásoknak „... miután katonák, semmiféle szakszervezeti egyetbe belépni nem lehet, gyűléseken részt venniök szigorúan tilos. Az ez ellen vétők hadi törvényszék eljárás alá vonatnak.”²² Mindezek a korlátozó rendelkezések elsősorban a népfőlkelői esküt tett munkásokra vonatkoztak, de világos, hogy a katonai rendszabályokkal való fenyegetés és fegyelmezés az érintett üzemek összes munkására lehangelő és kedvezőtlen hatással voltak.

Az üzemtulajdonosok és katonai parancsnokok nem ragaszkodtak mereven a törvények betűjéhez, hanem rugalmasan, mindig saját elgondolásuknak megfelelően értelmezték a rendeleteket. A vasas szakszervezet 1915 márciusi vezetőségi ülésén sérelmezték is, hogy „a legtöbb gyárban... a katonai védelmet a munkások ellen használják fel és ezekben a gyárakban a katonai védelem elrendelése óta a munkásokat keresetükben és egyéb jogaikban súlyosan megkárosították. Amidőn a munkások ez ellen felszólláltak, akkor egész tömegét a felszóllalóknak lecsukatták és egyéb módon büntették.”²³ A hadi gyárakban általános-

¹⁸ Az iparcsoportonkénti névszerinti felsorolást is közli: PI. Arch. A. XV. 1/1914/3. Ig. Min. „Bi” 22.

¹⁹ *Szterényi—Ladányi*: i. m. 75. l.

²⁰ A diósgyőri vasgyárnál, valamint a percesei bányatelepen 5 főből álló csendőrkülönítmény volt állandóan kirendelve. OL. PM. Ált. ir. k. cs. 1915. A. Vm. 57635/915.

²¹ PI. Arch. A. XV. 1/1917/12. Bp. rendőrkapitányi eln. res. 1917. sz. n.

²² Uo. VSz. 1915/2.

²³ PI. Arch. VSz. 1915/14.

nak tekinthető ez a módszer, más forrásokban is lépten-nyomon találkozhatunk hasonló panaszokkal.²⁴

A munkaadók a hadiszolgáltatási törvény szubjektív értelmezése alapján a visszaélések egész sorát követték el. Előfordult, hogy a népfölkelő esküvel kötelezett munkásoknak nem fizették ki a törvényes bért, hanem csak zsoldot, vagy annál is kevesebb juttatást adtak. Más esetben az 50 éven felüli munkásoknak — még az 1915:XIII. tc. megjelenése előtt — nem adták ki munkakönyvüket, megakadályozták a munkahely változtatást.²⁵

Egyes esetekben maguk a gyártulajdonosok gyakorolták a katonai fenytő hatalmat, mivel a katonai parancsnokok átruházták fegyelmi jogukat. 1918 közepén a kispesti Lipták gyárból olyan jelzések érkeztek a szakszervezethez, hogy a katonai parancsnok távollétében Lipták gyárigazgató többször őrzáratot hozatott, a munkásokat katonai fogdába kísértette és étlen-szomjan ott tartotta, vagy a katonai parancsnok megkerülésével maga intézkedett katonai segédlettel a renitens munkások ellen.²⁶

A munkásnőkre ugyan nem terjedt ki az 1914:L. tc. 5. §-a, csak az ipartörvény hatálya alatt álltak, ennek ellenére a nagy hadigyárakban, pl. a csepeli lőszergyárban a munkásnőkre is alkalmazták. A kevés bérral elégedetlen munkásnőknek megtagadták munkakönyvük kiadását és erőszakkal a gyárban tartották őket, még a katonai segédlet igénybevételétől sem riadtak vissza. Bezárták őket, kurtavassal fenyegetőztek, és az önkényesen távozott munkásnőket őrzárattal hozatták vissza. Mikor a gyárvezetőség tudomására hozták, hogy ez törvénytelen eljárás, aggályának adott kifejezést, hogy az ipartörvény rendelkezései nem lesznek elegendők 3—4000 munkásnő fékentartására, s könnyen előállhat az a helyzet, hogy a lőszergyártás fennakadást szenved.²⁷

Több oldalú észrevétel után a kereskedelemügyi miniszter a női munkások helyzetének szabályozása céljából rendelet kiadására tett javaslatot, miszerint, ha már a katonai fegyelmezés eszközeit nem lehet alkalmazni törvényesen a munkásnőkre, úgy a közigazgatási hatóságok gondoskodjanak a legszigorúbban arról, hogy a munkásnők szerződéses köteleességeiket betartsák, és e tekintetben éppen olyan szigorúan járjanak el, mint a katonai hatóságok.²⁸

A militarizált gyárakban a katonai fegyelmezés legkeményebb eszközeit alkalmazták. Még olyan esetben is katonai büntetés alá vetették a munkásokat, ha zúgolódni, vagy panaszkodni mertek, akárcsak a hiányos és rossz üzemi élelmiszerellátás dolgában, mint erre a magyaróvári osztrák-hirtenbergi lőszergyár és a mosoni Kühne Ede-féle gépgyár munkásainak panaszai utalnak.²⁹ Kisebb mulasztásokra ugyancsak katonai szigorral sújtottak le. A Schmidt és Császár malomból részegség és fegyelemsértés címén pl. 3 munkást, valamint egy tizedest egy nap és két éjszakai elzárásra ítélték, 8 órai vassal, amelyet az Üllői úti laktanyában kellett elszenvedniök. Az elzárás alatt kenyér és étkezési pénzüket bérükből vonták le.³⁰ A későbbiekben a munkafegyelem megsértését bírósági eljárással torolták meg, még súlyosabb esetekben a frontra vezénylést helyezték

²⁴ Ld.: Szakszervezeti Értesítő 1916 jan; VI. Szakszervezeti Kongresszus Jegyzőkönyve. Bpest. é. n. 31. l.

²⁵ Pl. Arch. VSz. 1915/6.

²⁶ Uo. A. XV. 1/1918/13.

²⁷ OL. BM. res. 1917 II. tétel. 3295. valamint Pl. Arch. VSz. 1915/1.

²⁸ Pl. Arch. A. XV. 1/1914/3. a. Ig. Min. „Bi” 22.

²⁹ Uo. VSz. 1915/4.

³⁰ Uo. A. XIX. 2/21/1915/1. Malomipari Munkások Szakszervezete 1915.

kilátásba. Tanulságos idézni az aradi Weitzer János vagongyár katonai parancsnokának hirdetményéből, amelyben a munkások tudomására hozza a megtorló eljárás életbelépését, és egyben következtetni enged arra, hogy az elrettentés semmilyen eszköze sem volt eléggé hatásos: „a Hadügyminisztériumnak tudomására jutott, hogy számos ipari vállalatnál, melyek a hadiszolgáltatási törvény alapján igényelve vannak, a munkások viselkedése fegyelmi és erkölcsi tekintetben rendkívül kedvezőtlen, úgyhogy sok esetben még a fegyelmi büntetés alkalmazása is hatástalannak mutatkozik. A Hadügyminisztérium ennek következtében indítatva érzi magát annak elrendelésére, hogy ilyen esetekben okvetlenül a bírói megtorlás alkalmaztassék.”³¹ A hirdetmény arra is utal, hogy az elítélt az elzárás tartama alatt semmiféle bért nem kap. A felbujtókat a bírói eljárás befejezése és a büntetés elszenvedése után nem osztják be többé üzemekbe, hanem, amennyiben hadiszolgáltatásra kötelezettek, átadják a legközelebbi hadkiegészítő parancsnokságnak. Az így bevonultatott munkásokat azonnal kiképzik, és a legközelebbi menetszázaddal a frontra küldik. A csak őrségre alkalmasakat pedig lehetőleg a front közelében levő őrségbe osztják be.

Világos, hogy a felbujtók elsősorban a szervezett munkások és bizalmiak közül kerültek ki. A Schmidt és Társa bakancsgyár katonai parancsnoka minden köntörfalazás nélkül elmondotta, hogy a gyár egy munkását a katonai parancsnokság azért osztotta be sorhadiszolgáltatásra, „... mivel nevezett a hadimunkán dolgozók állandó izgatásával a szocialista eszméknek túlbuzgó terjesztésével veszélyeztette a sürgős hadimunkáknak kellő időre való szállítását és az egész üzemnek zavartalan menetét”.³²

A kötelezett vállalatok munkásainak mindezen: szociális, jogi, politikai és morális sérelme nem maradt titok a munkásszervezetek előtt, hiszen a szövetségek tagjai mindenütt szervezetükhöz fordultak orvoslásért. Kezdetben, a militarizálás után, mikor az első panaszok megérkeztek, a Szaktanács még nem tudta, mitévő legyen, hogyan lehet a törvényes formák betartása mellett a munkáskívánságoknak érvényt szerezni, a vállalkozókat a törvényes rendelkezések betartására kényszeríteni.

A vasas szakszervezet tanácstalan vezetői: Malasits és Vanczák felkeresték az osztrák szövetséget és a bécsi szociáldemokratákkal személyes megbeszéléseket folytatva, kidolgozták a megoldás módját, amely abból állt, hogy a panaszok ügyében a szövetségnek előterjesztést kell tenni a hadügyminiszternél.³³ Mindezek után a szövetség irodája — ügyésze útján — többször nyújtott be emlékiratot, feljelentést a kereskedelemügyi és honvédelmi miniszterekhez.

A felterjesztések nyomán — mivel a kormányzat számára a haditermelés szempontjai voltak a legfontosabbak —, a honvédelmi miniszter figyelmeztette pl. a Schlick és Nicholson gép-, vagon- és hajógyár budapesti céget, hogy munkásaival barátságosan egyezzzék meg a bérek tekintetében, és kötelezte, hogy a fennálló bér-, szolgálati és munkaviszonyokat egyoldalúan ne változtassa meg.³⁴

A panaszok szüntelen érkeztek a szervezetekhez, végül is a sérelmeket memorandum formájában iparáganként közölték a honvédelmi miniszterrel. A panaszok általában a bérezés, bánásmód és a munkakörülmények kérdéseire terjedtek ki. Sok militarizált gyárban a munkabéreket vagy közvetlenül, vagy burkolt formában leszállították, az akkordokat a munkások rovására megvál-

³¹ Uo. A. XV. 1/1914/3. Ig. Min. „Bi” 22.

³² PI. Arch. A. XV. 1/1917/12. Bp. rkap. eln. res. 1917. sz. n.

³³ Uo. VSz. 1915/4. a vasas szakszervezet vezetőségi üléseinek jegyzőkönyve 1915. jan. 12.

³⁴ *Jászai Samu: A magyar szakszervezetek története.* Bpest. 1925. 219. l.

toztatták, még olyan cikkeknél is eltérő akkordbéreket lehetett találni, ahol a hadvezetőség az árakat egyöntetűen állapította meg. A jól fizetett munkásokat katonai felügyelet alatt álló gyárba vezénylik, s ott silány bérért dolgoztatják. A munkások önhibáján kívüli munkaleállásokat nem fizetik meg, holott a géphiba stb. miatti munkaszünetek idején sem tudnak a munkások másutt dolgozni, mert még egy órai munkára is naponta jelentkezni kötelesek. Szabadságra, munkaszünetekre és munkakönnyítésre irányuló kérelmek előterjesztését, engedélyezését megakadályozzák, elutasítják, sőt katonailag megtorolják. A munkások fizetését a katonai parancsnokok és a munkaadók aránytalanul nagy pénzbüntetésekkel csenktítják. A hadbavonultak segélyezésére sok helyütt levonásokat eszközölnek és ugyanakkor nem közlik a munkásokkal a pénz hovaforrását. A műhely helyiségek számos vállalatnál közegészségügy- és közbiztonságellenesek, karbantartásuk hiányos — olvashatjuk az öt szakma (bányászat, vas- és gépipar, bőripar, faipar, ruházati ipar) munkásainak beadványában.³⁵

A memorandum átadásával egyidejűleg, a munkások sérelmeinek megoldására, már 1915 júliusában átirattal fordulnak a közös hadügyminiszterhez, valamint a kereskedelemügyi miniszterhez, hogy Magyarországon is — az osztrákhhoz hasonló szervezeti elvek alapján — állítsanak fel panaszhelyeket.

A kérelem nyomán a kereskedelemügyi miniszter írásban kérdést intézett a hadügyminiszterhez, hogy milyen álláspontot képvisel Magyarország vonatkozásában, de Bécsből nem érkezett válasz. A honvédelmi miniszter szintén küldött átiratot, kérvén a hadügyminisztert, hogy valamennyi katonai parancsnok részére adja ki a jogokat és kötelezéseket megszabó egységes utasítást.³⁶

Időközben a szociáldemokrata vezetők küldöttségileg felkeresték a honvédelmi minisztert, aki kifejtette, hogy helyteleníti a munkásokkal szembeni méltatlan bánásmódot és kérte a szakszervezeti vezetőket, hogy ha valami konkrét panaszuk van, forduljanak hozzá. Az egyeztető bizottság sürgős felállításához elvi beleegyezését adta, azzal a kikötéssel, hogy ott a kereskedelemügyi miniszter is képviseltesse magát. Miután a küldöttség a honvédelmi miniszter személyes kíséréte mellett a kereskedelemügyi miniszterrel is tárgyalt, már bizonyosra vehető, hogy Magyarországon sikerül a panaszhelyek felállítását kieszközölni, hiszen a szakszervezeti vezetők minden oldalról ígéretet kaptak.

Mivel a magyar kormány nem ismerte el a közös hadügyminiszter intézkedési illetékességét munkásügyekben, fenntartotta magának a döntés jogát. A honvédelmi, kereskedelemügyi és az igazságügyi miniszter kiküldötteinek bevonásával tartott értekezlet, a munkások izgatott hangulatára való tekintettel, javasolta, hogy adjanak ki nálunk is a hadügyminiszterihez hasonló rendeletet. Szeptemberben az érdekelt minisztériumokban megkezdődtek a tárgyalások a leirat, ill. a rendelet kiadása felől.

A Magyarországi Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületébe tömörült tőkések, mikor tudomásukra jutott a hadügyminiszteri rendelkezés, kérték,

³⁵ Mi csak áttételesen, a Szaktanács beadványa alapján készített kereskedelemügyi miniszteri előterjesztésből ismerjük a memorandumot. A következő 22 vállalat, ill. üzem munkásainak sérelmeivel foglalkozik az irat: Magyar Általános Kőszénbánya tokodi telepe, DGT pécsi telepe, Losonci Mezőgazdasági Gépgyár, Magyaróvári Tölténygyár, Magyar Vegyipari Gépgyár rt., Kállay Lajos motor- és gépgyár, Lipták és Társa rt., Langfelder V. gépgyár, Schlick—Nicholson gyár, Magyar Radiátor gyár, Teudloff és Dittrich Gépgyár rt., Bedő Ottó gépgyára, Ganz-féle Villamossági gyár, Wolffner, Schmidt, Mauthner cipőgyárak, WM., Malomsoky József gyára, Rényi Oszkár Faárugyár Pestszentlőrinc, Lingel K. és Fiai cég, Nemzeti Egyesült Textil Művek, Nemes L. és Társa. PI Arch. A. XV. 1/1914/3. Ig. Min. „Bi” 22.

³⁶ Uo.

hogy Magyarországra ne terjesszék ki. A nagytőke képviselői nem fogadták szívesen az állam beavatkozását a bérezési kérdésekbe, tehát a tőkés és munkás magánjogi viszonyába. Abban az esetben, ha mégis létesítenek panaszhelyeket — írják a beadványban —, akkor azok kizárólag csak a háború tartamára szólnak, s „precedensül ne szolgáljanak” a későbbi időre.³⁷

Mindazonáltal a tervezett honvédelmi miniszteri leirat váratott magára, a kormányzat még latolgatta az engedmények mértékét.

A vasas szakszervezet vezetői, akik a panaszbizottság felállításának élharcosai voltak, miután az ígéretek ellenére nem jutottak előbbre, Malasits és Vanczák titkárokat megbízták, hogy ismét járjanak el személyesen a hadügyminiszternél. Erre november elején került sor, amikor is az osztrák szövetség szolidárisan támogatta a vasas titkárok akcióját, és együtt instanciáztak a császári és királyi miniszternél.³⁸

A munkáselégedetlenség megoldására feltalált panaszbizottsági módszer, de általában a szervezeti magatartásra, működésre vonatkozó iniciatívák a legtöbb esetben nem a magyar szakszervezeti vezetőkől, hanem az osztrák szociáldemokratáktól származtak. Minden jelentősebb bel- és külpolitikai lépésnél kimutathatók a közös tanácskozások, megbeszélések. Mindez, az egyöntetű eljárásra való törekvés mellett, a magyar párt- és szakszervezeti mozgalom önállóságára és viszonylagos elmaradottságára utal. A magyar vezetők nem voltak képesek maguk levonni a helyzetből és az ehhez mért elvi alapállásból logikusan folyó szervezeti, politikai következtetéseket.

November vége felé a vasas szakszervezet elnöksége újabb kérvényt nyújtott be a honvédelmi miniszterhez, amelyben — az Alsó-Ausztriában már működő panaszhelyekre hivatkozva — a panaszbizottság felállítását sürgette. Utalt a felgyülemlett nagyszámú sérelemre, amelyek „... levezetése a panaszhely életbeléptetésével érhető csak el és csak így biztosítható a hadviselés érdekében oly fontos munkálkodás nyugodtsága és zavartalansága”.³⁹

A szakszervezeti sürgetés mellett más fórumon is a panaszbizottság felállítását szorgalmazták. Budapest rendőrfőkapitánya, ugyancsak november utoljában, a belügyminiszterhez küldött előterjesztésében a munkások bérkövetelő izgatottságának a feloldása, valamint a munkaadó és munkások közti súrlódások megelőzése végett, a panaszbizottság megalakítását javasolta.⁴⁰

1916 elején, miután Ausztriában már megszervezték az első panaszbizottságokat, a szakszervezetek újólal sürgették az intézkedés kiadását. A Szakszervezeti Tanács nyílt levéllel fordult a kereskedelemügyi, valamint a honvédelmi miniszterhez és a Bécsben szervezett panaszbizottságra hivatkozva, sérelmesnek tartotta, hogy nálunk még késik a rendelet.⁴¹ Majd távirati megkeresést intézett a kormányhoz, amely a panaszbizottság megszervezésének újabb sürgetését tartalmazta.

Az SzDP tisztában volt azzal, hogy a panaszhelyek felállításával nem lehet megszüntetni a munkásságnak a hadfelszerelő iparban már-már tarthatatlanná vált helyzetét, de bízott abban, hogy a panaszbizottság nyújtotta lehetőségeket felhasználva, a fönálló sérelmek nagyrésze orvosolható lesz. A panaszbizottság felállításával a munkásság olyan fórumhoz jut, ahol nyugodtan, a törvényben

³⁷ Uo.

³⁸ PI. Arch. VSz. 1915/14. 1915. nov. 12-i jegyzőkönyv.

³⁹ PI. Arch. VSz. 1915/5.

⁴⁰ Uo. A. XV. 1/1915/3. Bp. rkap. eln. res. 1915 — 11567.

⁴¹ Népszava, 1916. jan. 19. „A panaszbizottságok.”

meghatározott joga alapján elmondhatja kívánságait, bajait, ezáltal a panaszbizottság elejét veheti a munkások erőteljesebb bérmozgalma kibontakozásának, és a hadfelszerelő üzemek zavartalan termelése biztosítva lesz. A panaszbizottság kiharcolásával a munkásság előtt behizonyítja, hogy elnyomott és többszörösen kizsákmányolt helyzetét maga is messzemenően elviselhetetlennek tartja, és küzd annak megváltoztatásáért. Ugyanakkor a panaszbizottsági keretek megteremtésével az uralkodó osztályokkal sem kerül ellentétbe, az együttműködés lehetősége továbbra megmaradhat. Nem kell vállalnia annak ódiúját, hogy a szakszervezetek szervezik a bérharcokat, mi löbb, a helyzet kényszere következtében esetleg sztrájkokat, és így elkerülhetik annak veszélyét, hogy mint a háború sikeres folytatásának kerékkötőire alkalmazzák rájuk a kivételes rendszabályokat.

Vége 1916. január 15-én a Minisztertanács elé került a rendelettervezet.

A hosszas előkészítő munkák, az SzDP kitarató sürgetése nyomán 1916. január 17-én kiadták Magyarországon is a panaszhelyek felállításáról, s általában a militarizált üzemekben dolgozó munkások helyzetéről szóló rendeletet.⁴² A rendelet több vonatkozásban elismerte az SzDP memorandumában felvetett kérések jogosságát. Szabályozta, hogy a militarizált üzemekben a munkások mely csoportja kénytelen helyén maradni, s kikre nem terjed ki a kötöttség. Foglalkozott a munkaidő kérdésével is. Megtiltotta, hogy az 1914. június 25-e előtt fennállott foglalkoztatási szokásokat a munkás hátrányára megváltoztassák. Kötelezte a vállalatokat a túlmunka megfizetésére, a pótlékokat legalább 200%-ban határozta meg.

A munkáspanaszok felülvizsgálására és a sérelmek orvoslására pedig a rendelet Munkásügyi Panaszbizottság szervezéséről intézkedett. A panaszbizottságok illetékessége a bér-, szolgálati és munkaviszonyokból eredő kérdésekre terjedt ki, de nem tartoztak hatáskörébe a gyári katonai parancsnokság vagy az iparhatóság fegyelmi, ill. rendészeti jogkörét érintő panaszok. A szabályozás először csak az 1912:LXVIII. tc. 18. §-a alapján az üzem folytatására kötelezett vállalatok munkásaira terjedt ki. Az állami üzemekben nem vezették be a panaszbizottsági rendszert, minthogy itt a katonai igazgatást is lehetőleg mellőzték. Csak később sikerült a munkásoknak e területen engedményt elérni, igaz, ez együtt járt az állami üzemek militarizálásával. Ezekben az üzemekben a felmerülő panaszokat szolgálati úton intézték, s végső fokon az illetékes miniszter határozott.⁴³ A panaszbizottság három állandó és négy esetenként meghívott tagból állt. Az állandó tagokhoz a honvédelmi miniszter által kinevezett elnök, a kereskedelemügyi miniszter és a területileg illetékes katonai parancsnok képviselője tartozott, a meghívottak közé pedig a munkaadók és munkások két-két, lehetőleg a panaszolt szakma érdekképviseléből származó megbízottja. Eredetileg, a rendelet előkészítése idején voltak olyan elképzelések, hogy a panaszbizottság előtt sem a munkaadók, sem a munkások érdekképviselői nem jelenhetnek meg.⁴⁴ Miután azonban nyilvánvaló volt, hogy a szakszervezetek egy ilyen megoldás ellen a legélesebben tiltakoznának, a bizottság fenti összeállítására mellett teljesen veszélytelennek mutatkozott a munkásszervezetek bevonása a panaszbizottságok munkájába, az eredeti és nyilvánosságra egyáltalán nem kerülő megszorítást tehát nyugodtan mellőzni lehetett. Még ilyen összetétel mellett is a panaszbizottság hatásköre rendkívül szűk volt. A munkaadó és munkások közti

⁴² Ld: Magyarországi Rendeletek Tára. 1916. 472—478. I.

⁴³ Pl. Arch. A. XV. 1/1914/3. Ig. Min. „Bi” 22.

⁴⁴ Uo.

nézeteltérések békés kiegyenlítésére törekedett, az első panaszbizottságoknak döntési joguk nem volt, ha az egyeztető tárgyalások kudarcot vallottak, végső fokon a honvédelmi miniszter vagy más illetékes miniszter volt hivatva dönteni.

Az MSZDP-ben nagy megnyugvással fogadták a január 17-i rendeletet. Abban a hitben, hogy a tőke és munka hatalmi viszonyait érintő kérdésekben — különösen háború idején — gyökeres változásokat elérni nem lehet, nagy vívmánynak tartották, hogy sikerült elérni a kizsákmányolás normális és elviselhető határainak rendeleti körülírását. Helyeselték, hogy a rendelet érvényt kíván szerezni a hadiszolgáltatási törvénynek, amely szerint nők és népfölkeléshez nem tartozó munkások nem kényszeríthetők a munkahelyükön megmaradni, s a fenti munkásrétegeket kivonja a katonai fenytő hatalom joghatósága alól. A bérek tekintetében határozottabb és a drágasággal jobban arányban álló túlmunkabérmegállapítást vártak ugyan, de haladásnak könyvelték el a rendelet intézkedéseit is. Néhány kevésbé fontos megállapítással vitáztak, mint a munkáltatók büntetésének alacsony volta, és a panaszbizottsági működésnél a kerülő, iparhatósági írásos előterjesztés helyett, egyszerűbb formát kívántak. Valamivel jelentősebb volt az a követelésük, hogy a panaszbizottsági eljárást terjesszék ki a bányamunkásokra is. A panaszbizottság összetétele ellen semmi kifogást sem emeltek, a szakszervezeti érdekképviselőt teljesen felvillanyozta őket, és csak azt kérték, hogy a honvédelmi miniszter megbízottjaként „... modern gondolkodású, a munkáviszonyokat ismerő, szociálpolitikai érzékkel bíró pártatlan . . .” egyént jelöljenek,⁴⁵ mert ezáltal a panaszbizottságok működése mindenkire nézve egyformán hasznos lehet.

Mindenesetre a szociáldemokraták túl derűlátóan fogadták a rendeletet, mikor azt remélték, hogy a munkaadók visszaéléseit ezzel egycsapásra megszüntethetik. A gyárosok viszont egyáltalán nem üdvözölték örömmel az állam újabb beavatkozását a bér- és munkaviszonyokba. A kereskedelemügyi miniszter, méltányolva a munkaadók aggodalmát, február 14—16-án az összes érdekelt hatóságok részvételével értekezletet tartott, amelyen a munkaadók és munkások képviselői is jelen voltak. A tájékoztató jellegű megbeszélésen a rendelet szövegével kapcsolatos helytelen értelmezéseknek kívánták elejét venni, s a túl optimista következtetéseket szóbeli utasítással ellensúlyozni.⁴⁶

Amellett, hogy a kereskedelemügyi miniszter tájékoztatta a rendelet mi-kénti értelmezéséről a szociáldemokratákat és a nagy felbuzdulást lehűtötte, a várható bérmozgalmak élesebb formái kibontakozásának megelőzése céljából a honvédelmi miniszter február 14-én még kiegészítő rendelkezést bocsátott ki.⁴⁷ A februári honvédelmi miniszteri rendelet leszögezi, hogy a munkások abban az esetben sem renitenskedhetnek, ha a megelőző rendelkezés szerint jogos panaszuk volna a munkaadó ellen. A kötelezett vállalatok munkásai függetlenül attól, hogy a vállalatok vezetői a rendeletnek megfelelő, vagy azzal szembenálló gyakorlatot folytatnak-e, kötelesek munkájukat a kiadott utasítás értelmében, mégpedig nemcsak a rendes munkaidőben, hanem azon túl is, vagy éjszakai munkában a legpontosabban és leglelküismeretesebben teljesíteni. Magyarul ez azt jelentette, hogy a tőkéseknek jogukban állt a saját elgondolásuk szerint dol-

⁴⁵ Népszava, 1916. jan. 19. „A panaszbizottságok.”

⁴⁶ PI. Arch. A. XV. 1/1916/5. b. Ig. Min. „Bi” 22. A szóbeli utasításra hivatkozva utasították el többek között a fegyvergyári munkások túlóra fizetési követelését, mondván, hogy a kereskedelemügyi miniszter a bizalmas értekezleten e kérdést is a téves fogalmazások közé sorolta. (VSz. 1916/13.)

⁴⁷ Ld: Budapesti Közlöny, 1916. febr. 15. 2732/1916 HM. eln. 20 b. sz. rendelet.

gozthatni munkásaikat, a munkásoknak pedig tilos volt tiltakozni — a szabályozó rendelet ellenére — a törvénytelenések ellen. Egy dolgot tehettek: a panaszbizottságnál jelenthették sérelmeiket és kivárhatták a választ. A kiegészítő rendelkezés szerint a szolgálati kötelezettség bárminemű megtagadását, az üzem teljesítőképességének bárminő eselekinény vagy mulasztás révén történő veszélyeztetését a katonai bíraskodás és fenyítő hatalom alatt állóknál a katonai hatóságok, a szabadmunkások tekintetében pedig a polgári büntető szervek a legszigorúbban megtorolják. Egyben kilátásba helyezi, hogy ha a polgári munkaviszonyban álló munkások részéről merül fel az üzem, a termelés érdekét veszélyeztető magatartás, úgy a fennálló rendelkezésekkel élve ezen munkásokat személyes szolgálatra fogják kötelezni.⁴⁸

Amíg a januári rendelkezés úgy tűnt, hogy a munkások javát szolgálja, s a mézesmadzag szerepét töltötte be, a februári már a tőke közvetlen érdekét helyezte előtérbe és a munkások hátán csattanó katonai ostor volt. A megelőző rendelkezésből a fenyegető szankciók kimaradtak, ez újabb kiegészítő pótolja a hiányokat, nehogy a munkások azt gondolják, igazuk van, ha Justitia az ő oldalukon is áll.

Január 30-án a vas- és fémmunkások bizalmiférfi testülete foglalkozott az üzem folytatására kötelezett vállalatok munkáviszonyait szabályozó rendelettel. Megállapodtak abban, hogy az összes gyárakban a sérelmek felmérésére értekezletet tartanak, amelyek eredményét a szakszervezethez juttatják, hogy az továbbítsa a panaszbizottságnak.

A bizalmi-testület határozata nyomán a Soroksári úti Fegyver- és Gépgyárban is megbeszélést tartottak a munkások és a rendelet alapján a túlmunkáért legalább 20% pótdíjat kértek. Miután február 5-én az igazgatóság követelésüket megtagadta, a gyár több mint 4000 munkása amerikázni kezdett. A gyár katonai parancsnoka 10-én este 10 bizalmi őrjárattal a laktanyába kísértetett, mert megelőzőleg már olyan parancsot kapott, hogy az engedetlen munkásokat be kell vonultatni. 11-én a munkások nagy része kivonult a gyárból, de a bennmaradtak sem dolgoztak, mondván, hogy míg szabadon nem bocsátják a lefogottakat, nem állnak munkába. A déli órákban a katonaság az egész gyárat kiürítette, mert attól tartottak, hogy a felizgatott munkások kárt tesznek a gépekben. A munkások a gyár előtt, a Gubaesi erdőben csoportosultak és csak a rendőrség felhívására oszlottak szét. A gyárvezetőség a főbizalmiakkal tárgyalt, a munkások követelését az 1915 januári megállapodásra utalva jogtalannak tartotta, és a törvényellenes eselekedet súlyos következményeire hivatkozott. Végül az igazgatóság megegyezett a főbizalmiakkal, hogy az „érettebb” munkások felvilágosításával éjjelre megindítják a műszakot, a panaszbizottság döntésének bevarására intve megnyugtadják a sztrájkolókat. Közben híre érkezett, hogy maga a kereskedelemügyi miniszter tárgyal a munkások és munkaadók képviselőivel a munka felvételéről. Aznap este a munkásotthonban tartott gyűlésen, ahol Malasits és Vanczák is jelen volt, elhatározták a másnapi munkába állást.⁴⁹ Február 12-én a munkások megjelentek a gyárban és dolgozni kezdtek, mikor azonban látták, hogy a bevonultatott bizalmiak az ígéretek ellenére nincsenek ott, alig dolgoztak, majd bejelentették, hogy ismét sztrájkba lépnek. A munkások kitartásukkal elérték, hogy végül a katonai szervek a 10 bevonultatott

⁴⁸ PL. Arch. A. XV. 1/1916/5. Ig. Min. „Bi” 22.

⁴⁹ OL. ME. 1916. XVI. res. 1127.

bizalmit visszabocsátották a gyárba.⁵⁰ A sztrájk a munkások részleges győzelmével ért véget.

Alig fejeződött be a fegyvergyári sztrájk, néhány nap múlva, február 17-én Lipták Pál pestszentlőrinci gyártelepe srappnel osztályának vasesztergályosai, mintegy 200-an, részleges sztrájkba léptek. A munkabeszüntetés okául egyik segéd-bizalmi elbocsátása szolgált. Mivel a gyáron belül is elszigetelt és nem általános volt a sztrájk, a gyárat megszállva tartó katonaság pedig gondoskodott róla, hogy ne váljék azzá, másfél nap múlva a mozgalom minden eredmény nélkül befejeződött.⁵¹

A panaszbizottságnak nyomban a fegyvergyári sztrájk után munkája támadt. A vasas szakszervezet panaszbizottság elé vitte a gyár munkásságának követelését, ti. a fegyvergyártásban a napi 10 órai munkaidőt 11 és fél órára, a gépgyártásban pedig 12 órára emelték fel, a túlórák kifizetését azonban megtagadták. Az első panaszbizottsági tárgyalást március elején tartották, de még június elejére sem sikerült megegyezést elérni.⁵² A gyár vezetősége minden engedménytől mereven elzárkózott. A panaszbizottság elnökének a gyár vezetői a közvetlen, bizalmas tárgyalásokon elmondták, hogy csak a maguk jószántából, minden presszió nélkül, saját megítélésük szerint hajlandók bérjavítást adni.⁵³

Másutt is, a hadiszereket gyártó üzemek legtöbbjében a kereseti viszonyok megjavítását célzó kisebb-nagyobb mozgolódásokat észleltek a hatóságok.⁵⁴ Az okosabb tőkésék elejét akarták venni nagyobb szabású bérmozgalom elindulásának. A csepeli tölténygyárból is mozgalom kitörését jelezte a főispánnak a kispesti járás főszolgabírája.⁵⁵ 1916 áprilisában megegyezés jött létre a Weiss Manfréd Lőszér-, Acél- és Féművek Rt. és a vasas, fás, építő, valamint a földmunkás szövetség megbizottai között a munkabérek emelése tekintetében. A háború előtt kötött kollektív szerződés lejárván, úgy újították azt meg, hogy a munkások majd minden kategóriája valamelyes bérjavítást vagy bérjavítási ígéretet kapott. A gyárvezetőség hangsúlyozta, hogy a drágaságra való tekintet mellett, a szorgalmas és lelkiismeretes munkára akar ösztönözni, különösen a munkásság vezetőitől vár példamutató magatartást és befolyásuknak az ügy érdekében történő gyümölcösztetését. Az önkéntes bérjavítással elejét kívánták venni annak, hogy a munkásság a továbbiakban újabb ígérennyel lépjen föl.⁵⁶

A bérmozgalmak a munkások szervezetlen, ill. állami, községi üzemekben dolgozó kategóriáit is kezdték érinteni. A Székesfővárosi Gázművek munkásai, bár rájuk nem terjedt ki a január 17-i rendelkezés, mégis hivatkoztak a miniszteri rendeletre, mikor hadisegélyük emelését kérték.⁵⁷

A Diósgyőri Vas-és Acélgyárban májusban szintén bérmozgalmak indultak. A munkások a drágaságra való tekintettel béremelést kértek, mikor a gyárvezetőség azt megtagadta, a váltóüzem mintegy 250—300 munkása beszüntette a munkát. A sztrájk 3 napig tartott, és eredménytelenül végződött. A gyárvezető-

⁵⁰ Uo. 1128-as irat.

⁵¹ I. sz. Áll. Levéltár. Bp. Főkap. eln. res. 1909—1918. 2481-es irat.

⁵² PI. Arch. VSz. 1916/13.

⁵³ PI. Arch. A. XV. 1/1914/3. Ig. Min. „Bi” 22.

⁵⁴ I. sz. Áll. Bp. Rend. főkap. eln. res. iratok. 1916—17. 152/194/3.

⁵⁵ 2. sz. Áll. Pest várm. főisp. iratok 2487/915; Ld.: *Baksay Zoltán: Csepel története* (kézirat).

⁵⁶ PI. Arch. VSz. 1916/12.

⁵⁷ I. sz. Áll. Székesfőváros Gázművei. 758/1916; 988/1916.

ség kegyetlenül megbosszulta a munkások fellépését, 16, köztük 9 sokgyermekes családot kiköltöztetett a munkáskolóniában levő lakásukból, s minden egyéb kedvezmény elvonásával sújtotta őket. A vasas szakszervezet kerülő úton tudomást szerezve a szervezetlen váltóüzemi munkások mozgalmáról, felszólította a diósgyőrieket a munka felvételére; majd kétízben beadványt intézett a pénzügyminiszterhez, amelyben a munkások büntetés alóli felmentését kérte. A pénzügyminiszter azonban visszautasította — mint fogadatlan prókátornak — a vasas szakszervezet minden beavatkozását, tartva attól, hogyha akceptálja a szakszervezet kérését, az megnöveli a szervezet tekintélyét az állami üzemekben.⁵⁸

Tudomásunk van a vasúti műhelymunkások mozgalmáról is, amely ugyan csak április—májusban kezdett komolyabb formát ölteni. Mind a fővárosban, mind vidéken műhely-értekezleteket tartottak a vasutasok, és szabadszerveztük azzal a kéréssel fordult a szaktanácshoz, hogy legyen segítségére olyan mozgalom megindításában, amely helyzetükön bármi eszközzel javít. A Szaktanács a vasutasok kérését magáévá tette, felhívással fordult a fővárosi és vidéki szervezetekhez, hogy adjanak tanácsot és segítséget a vasutasoknak. A vasmunkás szövetség felajánlotta, hogy országosan és azonnal megszervezi a mozgalmat.⁵⁹ A feszült helyzet júniusban már sztrájkjal fenyegetett, a MÁV északi és istván-teleki műhelyeiben, valamint a MÁVAG-ban június 28-án ideiglenes munkaszünetet vártak. A munkások azt tervezték, hogy az elnökgazgató államtitkárhoz küldöttéigileg előterjesztik követeléseiket és ezalatt a többiek abbahagyják a munkát és tüntetést tartanak a gyárudvaron. A rendőrségi szervek mindezekről tudomást szerezve, elővigyázatossági intézkedéseket tettek és gondoskodtak arról, hogy az említett üzemek bizalmiai ne tarthassanak a munkásokkal összejöveteleket.⁶⁰ A MÁVAG-ban június 29-én a kovácsok kezdeményezésére bérezési kívánások megtagadása miatt mégis néhány napos munkaszünet következett be. A pénzügyminiszter június közepén az összes háborús segélyek egy-ségtételeit 50⁰/₀-kal emelte, és kifizetését egy évre meghosszabbította. Mindez azonban hatástalannak mutatkozott. Az Állami Gépgyárak Központi Igazgatósága a munkások e demonstrációjára azzal felelt, hogy elfogadva a hadügyminiszter korábbi javaslatát, a MÁVAG munkásait népfőlkelő munkásosztagba szervezték. A megtorló akttal párhuzamosan a segélyezés kiterjesztését is elrendelték, július elsejétől pedig „háborús órabérpótlékot” rendszeresítettek.⁶¹

A panaszbizottság intézménye íme mégsem volt az a csodaszer, amely a munkások jogfosztottságán, szociális elnyomottságán változtathatott volna. A kormánynak a munkaadók felé tett gesztusai a vállalatok tulajdonosait arra készítették, hogy ne sokba vegyék a munkásügyek rendeleti szabályozását, ezért továbbra is napirenden voltak a bérvisszonyok és a katonai, ill. gyári bánásmód elleni panaszok. A rendelet kiadása után megélnkültek a bérmozgalmak, a gyárak munkásai a szakszervezetnek küldött segítségkérések helyett hangos szóval követelték helyzetük javítását. Az elhúzódo tárgyalások megbékélést nem hoztak, a döntéssel felruházott miniszteriális szervek pedig nem tudtak fellépni a vállalatok önkényeskedése ellen. A panaszbizottságok első időszakában egyetlen döntés sem született, mert a minisztériumok nem vállalták a pontot tevők ódiúmat.

⁵⁸ PI. Arch. VSz. 1916/9; VSz. 1916/6.

⁵⁹ OL. BM. eln. res. 1917. II. tétel 4505.

⁶⁰ OL. ME. 1916. XVI. res. 3542.

⁶¹ OL. PM. Ált. ir. k. cs. 1917. Á. Vm. 23 120/120; valamint 64 865/365.

Végül két oldalról indult akció, hogy a születése pillanatában életképtelennek bizonyuló állami szabályozást némiképp életre keltsék.

A SzOT megbízásából Bródy Ernő képviselő interpellált⁶² a parlament július 3-i, majd 12-i ülésén a panaszbizottságok ügyében. A szakszervezetek által csokorba kötött nagyszámú panaszt felsorolva, javasolta a képviselőháznak, hogy a panaszbizottságok felette kiesiny hatáskörét bővítsék ki és ruházzák fel a döntési joggal.⁶³ Másoldalról az ugyancsak fegyvernyugvást óhajtó és a bár törvényes keretek közt, de lavinaszerűen elinduló, beláthatatlan következményekkel fenyegető bérmozgalmaktól megrettent munkaadók maguk is kérték a holtpontról való kimozdulást.⁶⁴

Tisza miniszterelnök Bródy Ernőnek adott válasza egyelőre ugyan semmi konkrét ígéretet nem tartalmazott, de kiderült belőle, hogy a kormányt igen intenzíven foglalkoztatják az egyre sötétebben gyülekező viharfelhők elleni védekezés módozatai.⁶⁵

Valóban, július 19-i érvénybelépés hatályával megjelenik a panaszbizottság működését reformáló rendelet, amely a kéréseknek megfelelően kimondja: „A panaszbizottság, ha szükséges, a helyszínen jár el. A panaszbizottság a hatáskörébe utalt ügyekben, ha a békés kiegyenlítés nem sikerül, késedelem nélkül végérvényesen határoz.”⁶⁶ Szabályozza a panaszok benyújtásának módját, amelyet a népfölkelő munkásosztagba szervezett munkások esetében immár közvetlenül a katonai parancsnokhoz kell eljuttatni, a katonai parancsnoknak alárendelt más munkások pedig a panaszbizottsághoz utalt kérelmükről kötelesek a parancsnoknak jelentést tenni.

A döntési jog megadásával egyidőben megváltoztatták a bizottság összetételét, úgy, hogy a hivatalos tagok túlsúlyát növelték. A tanácskozási jogú panaszbizottság 7 tagjával szemben most 5-re csökkentették a bizottság létszámát, amely a honvédelmi miniszter által kijelölt elnökből, a kereskedelemügyi miniszter, a pénzügyminiszter képviselőjéből, a munkaadók szakképviselésének egy megbízottjából, valamint a munkások szervezetének, ennek hiányában a szóban forgó vállalat szakmabeli munkásainak egy kiküldöttjéből állt.

Az új rendelkezés továbbra is különbséget tett a magán- és kincstári vállalatok jogilag akár azonos helyzetű munkásai között, amennyiben ismét kikötötte, hogy az állami üzemek munkásainak panasza esetében az érdekelt miniszter illetékes a döntés meghozatalára.

Röviddel a honvédelmi miniszter rendelete után, július 22-én napvilágot látott a „Munkásügyi panaszbizottságok szervezete és szolgálati utasítása”,⁶⁷ amely a működési elveket, az ügyintézés módját, rendjét foglalta magába. A szolgálati szabályzat 3 panaszbizottság megalakulásáról ad hírt: a vas- és fémipariról, a fa-, textil-, bőr- és egyéb iparok, valamint a bányá- és kohóművek panaszbizottságairól. A szervezeti kérdések tárgyalása mellett külön fejezet foglalkozik „a panaszbizottságok különös kötelességeivel”, amiből kiderül, hogy a panaszbizottságok nemesak a munkássérelmek kivizsgálására és eliminálására hivatottak, hanem egyben az állam előretolt őrsei, amelyek szükség

⁶² *Jászai Samu*: i. m. 233. l.

⁶³ Képviselőházi Napló (továbbiakban: K. N.) XXX. köt. 378—381. l. Bródy Ernő interpellációja.

⁶⁴ *Szterényi—Ladányi*: i. m. 85. l.

⁶⁵ KN. XXX. köt. 381—382. l. Tisza válasza.

⁶⁶ Kihirdetve a Budapesti Közlöny, 1916. júl. 20-i, 164. számában.

⁶⁷ PI. Arch. A. XV. 1/1916/4. Ig. Min. „Bi” 22/328.

esetén a kormányzati szervek felé átfogóbb beavatkozás sürgetői lehetnek, de a körülményektől függően intézkedésre is javaslatot tehetnek a területileg illetékes katonai parancsnokságok értesítésével. A panaszbizottság tehát olyan manométer, amely a panaszesetek kivizsgálása közben szerzett ismeretei révén mutatja a munkásmozgalomban levő feszültséget, és ebből a kormányzati szervek következtetéseket tudnak levonni a tennivalók tekintetében.

A döntőjogú panaszbizottságok megnövelték a katonai vezetők befolyását a gyárak mozgalmi felett, hiszen minden panasz, ami a bizottságok elé került, a láttamozásukkal, illetve tudomásukkal juthatott tovább. A katonai parancsnokok dönthettek arról, hogy a kérelem a panaszbizottságra tartozik-e. A rendelet morális értelemben is a katonai tényezők erejét kívánta növelni. A parancsnokok a katonai fegyelem egyenruhás képviselői voltak az üzemekben, e rendelet révén emberibb közelségbe kerülhettek a munkásokhoz, úgy tűnhettek fel, mintha nemcsak a parancsolgató, követelő állami tekintélyt képviselnék, hanem az emberi panaszok meghallgatói, adott esetben a megoldás elősegítői lennének. Illúzió volt ez és csak pillanatnyi, amelynek minden törekvés ellenére sem ültek fel a munkások, hiszen a gyakorlat naponta megcáfolta.

Míg az első világháborút megelőző időben a munkásmozgalom pusztán a rendőrségi ügyek körébe tartozott, a háború idején nagyrészt katonai problémává vált. Önmagában ez a tény is szemlélteti, hogy szembenálló frontok, hadseregek formálódása kristályosodik a háború idején, de még az ellentétes pólusok szakadása egyelőre nem következett be, a katonává vált munkások parancsnokai még a rendszer, az uralkodó osztályok érdekét szolgáló tisztek voltak.

A döntő jogú panaszbizottságok működése egy időre elejét vette nagyobb és erőteljesebb mozgalmak kibontakozásának. Az egyszerűbb formájú küzdelmek azonban sokasodtak és számuk egyre nőtt.

1916 nyarán bérmozgalom folyt le a Telefongyárban, az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt.-ben, az Ericsson Magyar Villamossági Rt.-nél. Mindhárom esetben a panaszbizottsági tárgyaláson sikerült megegyezést létrehozni, a munkások általában 20—26%-os bérijavításban részesültek.⁶⁸ A gyárvezetőségek azon intenciók alapján mentek bele az egyezségekbe, hogy ezáltal biztosítják a nyugodt termelő munkát, és a munkásság vezetői a munkaadók gesztusaitól megilletődve, maguk is segítői lesznek a termelés fokozásának.

Mindemellett továbbra sem vették jónéven a munkaadók, hogy panaszbizottsági határozattal fizetésemelésre kötelezzék őket. A mozgalmakat önkéntes adományokkal kívánták megakadályozni. A győri ágyúgyárban 1916 novemberében panaszbizottsági határozattal 3 szakmára 30%-os drágasági pótlékot ítélték meg. December elején újabb munkásrétegek fordultak a panaszbizottsághoz. A gyárvezetőség ennek következtében maga emelte a drágasági pótlékokat mindazon foglalkozási kategóriákban, amelyeket a panaszbizottsági határozat nem érintett, sőt még gyári munkás-étkezőt is felállított.⁶⁹

A továbbiakban a panaszbizottságoknak még volt bizonyos jelentőségük, több sérelem megoldásában eljárak, de 1917-től már elvesztették lecsapoló szerepüket, a mozgalmakban — és kizárólag csak az enyhe lefolyásúaknál — járulékos kísérők voltak. A munkásmozgalom túlnőtt a panaszbizottsági kereteken, s ha nem is negligálta teljesen tevékenységét, de nem is számított rá. Moti-

⁶⁸ PI. Arch. VSz. 1916/12.

⁶⁹ OL. PM. Ált. ir. k. cs. 1917. Á. Vm. 1586/86.

válja a problémát, hogy a mozgalom mindinkább politikai jelleget öltött, és a gazdasági kérdések csak indíték és következményként jelentkeztek.

1916. július 19-től 1918 márciusáig, a kimutatások szerint az akkor már 4 panaszbizottsághoz (közben a magánalkalmazottaknak is szerveztek) 1793 kérelem érkezett, amelyből 664 esetben a panaszos javára döntöttek, 380 esetben pedig egyezséget hoztak létre, míg kifejezetten elutasítás sorsára 267 jutott, a többiek nagy részénél a panaszt tárgytalannak mondták ki, mert közben a panaszosok visszavonták, avagy az illetékességet nem állapították meg. A formális eljárással lefolytatott ügyek tehát mintegy 80%-ában a munkások javára dőltek el a bérpanaszok és csak mintegy 20%-nál állapították meg az indokolatlanságot.⁷⁰ Természetesen a munkások a panaszbizottság elé terjesztett sérelmek elintézését más harci eszközök alkalmazásával befolyásolták, a sztrájk fegyveréhez nyúlva kényszerítették a munkaadókat és a haditermelés elsődleges érdekét szem előtt tartó panaszbizottsági tagokat a kedvező döntés meghozatalára.

Mivel a panaszbizottság legális lehetőséget teremtett a szociális törekvések érvényesítéséhez, minden szakma a törvényes jogok birtokába igyekezett jutni.

A panaszbizottság hatáskörének kiterjesztésére legelőször a bányászok soraiban indult akció. A bányászok többsége ti. munkásosztagba volt szervezve, de a bányavállalatoknak csak csekély részét kötelezték hadiszolgáltatásra, ezáltal a bányászokra — noha ugyancsak a helyhez kötött munkások rétegéhez tartoztak — a január 17-i rendelet nem terjedt ki. A szabályozás megjelenése után széleskörű agitáció indult meg a bányamunkások körében, amelyet a „Bányamunkás” szaklap aktívan pártfogolt.⁷¹ A honvédelmi miniszterhez számos levél érkezett, amely a rendelet szűkkeblűségét panaszolta. Mindezek nyomán a honvédelmi miniszter átirattal fordult a pénzügyminiszterhez, megfontolásra ajánlva a kiterjesztés módját és mértékét. Javaslatá indoklásában a méltánytalanságra hivatkozott, valamint arra, hogy „...ily nagy munkástömeg izgatásából és elkeseredéséből komolyabb és nyitabb jellegű mozgalmak...” származhatnak.⁷² Valóban, a honvédelmi miniszter nem tévedett, június elején a Zsil völgyében nagyarányú bányászsztrájk bontakozott ki. A bányászok és az SzDP követelése, mivel a kormány nem tartotta károsnak a munkás panaszok állami úton való megoldását, illetve eliminálását, csakhamar valóra vált. A honvédelmi miniszter 1916. június 12-i rendelete⁷³ a januári és a kiegészítő februári szabályozás érvényét kiterjesztette a bányamunkások egészére, ill. azokra a bányáknál vagy a bányatörvény alá eső ércműnél dolgozókra, akik személyes szolgáltatással tartoztak, vagy mint kirendelt katonai személyek dolgoztak, még ha olyan bányánál is, amely üzeme folytatására nem volt kötelezve.

A bányászokkal egyidőben, de korántsem egyforma eredménnyel, a magánalkalmazottak szervezete már 1916 tavaszán akciót indított, hogy a január 17-i rendelkezés érvényét a tisztviselőkre is terjesszék ki. Hangoztatták, hogy a gyárak militarizálása következtében — a munkásokhoz hasonlóan — mozgási szabadságukban korlátozva vannak, túlmunkát végeznek és a drágaság szintén sújtja őket. Panaszbizottság szervezését kérték, ahol a magánalkalmazot-

⁷⁰ PI. Arch. A. XV. 1/1916/5. b. Ig. Min. „Bi” 22.

⁷¹ Bányamunkás, 1916. ápr. 6.

⁷² PI. Arch. A. XV. 1/1916/5. a. Ig. Min. „Bi” 22.

⁷³ Kihirdetve a Budapesti Közlöny, 1916. jún. 14., i 135. számában.

tak szakképviselői ugyanolyan jogokat élveznének, mint a munkásokéi. A kereskedelmi miniszter nem látta semmi elvi akadályát kérésük teljesítésének, mégis, mivel a tisztviselők bérmozgalmától egyelőre nem kellett tartani, jó egy év múlva, 1917 júniusában jelent meg a kiegészítő rendelkezés.⁷⁴

Mind a januári, mind a júliusi intézkedés határozottan lerögzítette, hogy a kincstári munkások ügyei nem tartoznak a rendelkezés hatálya alá. Ennek ellenére a szakszervezetek e területen is a panaszbizottsági szervezet megteremtésére törekedtek. Első ízben a MÁV Gépgyár számára kérték a szociálpolitikai rendeletek meghonosítását.⁷⁵ Amit azonban a magánvállalatoknál a kormányzat üdvösnek tartott, azt saját üzemében nem engedélyezte. A kereskedelemügyi miniszter ugyan nem zárkózott volna el a kérelem megvizsgálásától, de a pénzügyminiszter a legmerevebben elutasította a vasas szakszervezet kérését.⁷⁶ 1917 végén, a kritikus és feszült légkörben a pártvezetőség és a vasmunkás szövetség újlag felvetette a panaszbizottság illetékességének a kincstári üzemekre való kiterjesztését. Wekerle miniszterelnök ígéretet tett a megvalósításra, de erre csak a munkásvezetők ismételt sürgetése után került sor. A minisztertanácson hosszas vita alakult ki afelől, hogy a kincstári üzemek egészére, avagy a vasutak — éspedig a forgalmi és fűtőházi személyzet — kívülrekesztésével terjesszék ki az állami és katonai igazgatás alatt álló gyárak munkásaira a panaszbizottság működését. Elismerjék-e a szakszervezetek panaszképviselői jogát, amely egyenlő lenne a kincstári üzemek munkásai szervezkedési jogának jóváhagyásával.⁷⁷ 1918. január 27-én adták ki az új rendelkezést, amely szerint a katonai és kincstári üzemek munkásai, valamint mindazok a vezényelt katonák, személyes szolgálatra rendelt egyének, akik bármely ipari, kereskedelmi vagy közlekedési magánüzemben teljesítenek szolgálatot, függetlenül attól, hogy a vállalat kötelezett-e vagy sem, sérelmeikkel a panaszbizottsághoz fordulhatnak.⁷⁸ A panaszbizottság ezen rendelkezés révén átfogta az egész munkásosztályt, a magánüzemekben dolgozó csekély számú szabadmunkás kivételével.

A kormányzati szervek nagyra értékelték a panaszbizottsági intézményt, munkásságának eredményét — legalábbis a kezdeti időszakban — állandóan figyelemmel kísérték. Az 1916 őszén a munkásmozgalmában — részben a panaszbizottság tevékenységének hatásaként — beállt viszonylagos csendből azt a következtetést vonták le, hogy szükséges az intézmény fejlesztése és kiterjesztése, mert olyan szociálpolitikai tényezőre sikerült ezzel szert tenni, amely a munkásság és a köz javát szolgálja.

Az érdekelt feleknek azonban nem ez volt a véleményük. A rendelet megjelenése után a GyOSz és a Magyar Vasművek és Gépgyárosok Országos Egyesülete hosszasan indokolt táviratban fordult a miniszterelnökhöz, a kereskedelemügyi miniszterhez és a honvédelmi miniszterhez, kérve a „szerencsétlen rendelet hatályának azonnali fölfüggesztését”. Az utólagos tiltakozás oka az volt, hogy a kibocsátás előtt az érdekeltségek véleményét nem kérték ki, és számukra úgy hatott a rendelkezés megjelenése, mint derült égből a villámcsapás. A panaszbizottságok tevékenységével szembeni apátia, majd határozott ellenszenv annál inkább fokozódott, minél gyakrabban hoztak a bizott-

⁷⁴ PI. Arch. Uo.

⁷⁵ PI. Arch. VSz. 1916/8.

⁷⁶ OL. PM. Ált. ir. k. cs. 1917. Á. Vm. 1538/38.

⁷⁷ MMT Jk. 378—381. l.

⁷⁸ Szakszervezeti Értesítő, 1918 febr.

ságok a munkások javára, illetve a gyártulajdonosok ellenére ítéleteket. 1918 januárjában a budapesti gépgyárosok végül is átíráttal fordultak a kereskedelmi miniszterhez, amelyben elítélték az állami beavatkozást: „*Amíg a katonai védelem rendszere a gyári munkaorganizmus rendjét és tekintélyét ásta alá, az ennek kapcsán létesített Panaszbizottság rendszere az ipari termelés gazdasági alapjait rendítette meg*” — írták.⁷⁹ Kérték a minisztert, hogy próbaképpen engedélyezze számukra a háború előtti munkarendszert. Erre azonban nem került sor.

A munkások a rendelet megjelenésére azzal válaszoltak, hogy mindenütt az ott rögzített jogok és bérezési elvek megvalósítására törekedtek. A békéltető bizottság huza-vonája azonban oszlatni kezdte illuzióikat, ámbár a reformált bizottság újabb reményeket ébresztett bennük aziránt, hogy békésebb eszközökkel elérhetik legégetőbb panaszuk orvoslását. Mindvégig elégedetlenek voltak ugyan az ügyek intézésének lassúságával, de éltek a rendelet kínálta lehetőséggel. A panaszbizottsági eljárások meggyorsítására, máskor döntésének korrigálására, 1917-től a törvényen kívüli harci eszközök egyidejű alkalmazásával törekedtek. A megváltozott politikai légkör a sztrájk, a tüntetés domináló és elsődleges voltát diktálta, a panaszbizottságnak csak a másodhegedűs szerep jutott.

A szak- és pártszervezetek vezetői nagyon elégedettek voltak, hogy a háború elejétől követett politikai vonaluk látszólag sikerre vezetett, és a panaszbizottság meghonosításával igazolva látták magukat. Úgy vélték, hogy a bérkorrekciókkal a munkásoktól, a törvényes úthoz való ragaszkodással pedig az uralkodó osztályoknak szolgáltatnak elégtételt, emellett a párt- és szakszervezetek pozícióit fokozatosan erősíthetik. A panaszbizottsági intézményt úgy tekintették, mint olyan eszközt, amellyel két úrnak lehet egyidejűleg szolgálni. Sőt az ipar egészséges fejlődése feltételének tartották, hogy a jövőben, a háború után is a panaszbizottsághoz hasonló paritásos szervezettel bíró permanens bizottság intézze a munkások és munkaadók között felmerülő súrlódásokat.⁸⁰

Az üldözésektől, az illegális eszközök alkalmazásától rettegő vezetők járható útnak tartották a panaszbizottsági gyakorlatot, hiszen ezáltal minden kockázat vállalása nélkül tölthették be hivatásukat, küzdhettek a munkások béreinek javításáért. Nem is beszélve arról, hogy e szociális, de mégis csak állami szervben való hivatalos működéssel az állami ügyek intézése részesének érezhették magukat. Mikor a bizottság munkájában, mint egyenjogú tagok, sőt a mögöttük álló munkások erejére támaszkodva, mint a szociális jogérzet megtestesítői vettek részt, a politikai hatom urai — ha alsó szinten is — véleményüket kénytelenek voltak figyelembe venni, és e tény azt a látszatot kelthette, hogy sikerül a szociáldemokráciának politikai elszigeteltségéből kilépnie. Ezért a panaszbizottságot első lépésnek vélték a szociáldemokrácia politikai tényezővé válásához.

A panaszbizottság működésének gazdasági eredményei, az intézmény politikai áruhája még a baloldali érzelmű szociáldemokrata funkcionáriusokat is megtévesztette. A munkások közönyéből s részbeni elutasító magatartásából arra következtettek, hogy a bizottság munkájával baj van, de mivel az adott forma szemre sokfajta lehetőséget kínált, nem a bizottság ki, vagy ki nem mondott bojkottját tartották feladatuknak, hanem naivan ütőképesebb, harcossabb szervvé kívánták fejleszteni ezt az eleve burzsoá intézményt. A vasas

⁷⁹ PI. Arch. A. XV. 1/1916/5. b. Ig. Min. „Bi” 22. Idézi *Szerényi—Ladányi*: i. m. 165. l.

⁸⁰ PI. Arch. ÉSz. I. 1918/4.

szakszervezet 1918 nyarán tartott VIII. rendes évi közgyűlésén indítvány érkezett a vezetőséghez a panaszbizottság tárgyában. A javaslat szerint a munkásság nem tartja megfelelőnek a panaszbizottság összetételét, „...s ezért követeli, hogy a Panaszbizottságok összeállítása és hatáskörének megállapítása a munkásság számbeli súlyának és egyetemes érdekeinek szemmeltartásával átszerveztessék és működésének ideje az átmeneti időre is érvényben hagyassék”.⁸¹ A közgyűlés azonban elutasította a javaslatot.

A panaszbizottságot az uralkodó osztályok hozták létre, azzal a céllal, hogy kifogják a szelet a munkásmozgalom vitorláiból, és ez ideig-óráig sikerült is nekik. Ennek ellenére, mivel a munkásosztály mozgalmával befolyásolta döntéseiket, tevékenységük pozitív eredménnyel is járt. Nem véletlenül panaszkodtak a gyártulajdonosok, akik valójában jól látták a dolgok ellentmondásosságát.⁸² Az átmeneti bércorrekciókon túlmenően főleg a szociáldemokrata mozgalom befolyásának kiterjesztésében játszottak szerepet, hiszen a szakszervezeti képviselőket a szervezeten munkások előtt a szervezkedés hasznosságát igazolta. Egyfelől tehát bénítólag hatott a mozgalom fejlődésére, amennyiben illúziókat keltett a burzsoá állam iránt, s az osztálybéke útját egyengette, másfelől viszont szélesítette szervezeti bázisát, és ezáltal a mozgalom mennyiségi terjedésének egyik nem le, de túl se beesülhető emeltyűje volt.

Mindezt az adott helyzet szülte. A háború viszonyai közt, mikor a munkások kizsákmányolása már annyira szembeötlő volt, hogy még az állam is kénytelen azt szabályozni, mikor a kizsákmányolást kizárólag gazdasági eszközökkel nem sikerült biztosítani, a lépvesszőnek szánt panaszbizottság nem tudta ellensúlyozni a militarizálás és a háborús béruzsora munkásokat elnyomóító következményeit. A munkások elé egyoldalúan csak tilalomfákat állító háborús rendszabályok tömör falában a panaszbizottság révén viszont picinykerés támadt, amelyen már kezdetben bőven buzogtak a munkáspanaszok, s az azonos forrásból táplálkozó, de másképp kitörő erőkkel találkozva, mind sodróbb erejű folyamammá egyesültek. Az igazságtalan háborúban minden, a legellentmondásosabbán is felszínre kerülő részizgazság a progresszió javára szolgált, a hazugság lelepleződésének útját egyengette.

И. НЕВЕЛЕ

МИЛИТАРИЗАЦИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ И КОМИТЕТЫ ЖАЛОБ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Резюме

Статья посвящена юридическому и экономическому положению венгерского рабочего класса в период первой мировой войны, и социальной политике социалдемократической партии.

В интересах обеспечения военного производства правительство в начале распорядилось создать рабочие отряды под военным наблюдением. Рабочие отряды были организованы на горных и крупных предприятиях, где рабочие «проявили беспокойство». Правительство путем милитаризации стремилось добиться обеспечения рабочей силой предприятий и политического спокойствия тыла.

⁸¹ PI. Arch. VSz. 1918/16. Az indítványt 35 küldött, köztük Chlepkó Ede írta alá.

⁸² E panaszok nyomdokán haladva lényegében helyesen, bár eltúlozva és negatív előjellel állapítja meg Szerényi—Ladányi idézett munkájában a panaszbizottság intézményéről, hogy az a munkásmozgalomnak hasznos volt. 166—167. l.

Прикрепление к предприятиям было наиболее распространенной формой милитаризации. Военнообязанные рабочие не имели права покинуть места работы они находились под военной дисциплиной и юрисдикцией военных трибуналов.

Во время войны почти вся страна стала казармой, все трудоспособные мужчины считались солдатами. Часть рабочих была мобилизована и отбывала либо военную службу, либо трудовую повинность, а другая часть работав на заводах попала под военную дисциплину.

Рабочие милитаризованных заводов были сильно ущемлены в своих правах. Предприниматели на основе субъективистского истолкования военных законов совершали целый ряд злоупотреблений. На некоторых предприятиях военное обращение было распространено даже на женщин. На милитаризованных предприятиях были применены самые жесткие меры военной дисциплины.

О социальных, юридических, политических и моральных ущемлениях на милитаризованных предприятиях рабочие организации вскоре получили сведения. Профсовет вначале не знал что делать. Позднее по совету австрийских социальдемократов профсовет просил военного министра, чтобы в Венгрии были организованы комитеты жалоб, обещанные организованным австрийским рабочим.

17 го января 1916 г., был издан указ об урегулировании положения рабочих, работающих на милитаризованных предприятиях и о создании бюро жалоб. Первые комитеты жалоб старались уравнивать разногласия между рабочими и предпринимателями, и они не имели права решения.

Руководство ВСДП с удовлетворением принимало указ, а фабриканты косо смотрели на государственное вмешательство в условия труда и зарплаты.

6 февраля вышел дополнительный указ военного министра, предусмотревший дисциплинарные меры против непослушных рабочих.

Рабочие воспользовавшись возможностями, допущенными законом на многих предприятиях просили улучшить свое положение. Там, где отказались от выполнения законных требований рабочих начались забастовочные движения в том числе на Оружейном и машиностроительном заводе, на фактории завода Липтака в Пештсентлёринце, на металлургическом заводе в Диошдьёре, в МАВАГ-е, в Чепеле и т. д.

Наконец, чтобы предупредить бурно растущие экономические движения комитеты жалоб были наделены правом решения. Комитеты жалоб с правом решения усилили влияние военных руководителей на фабричное рабочее движение.

Перед первой мировой войной рабочее движение находилось под полицейским надзором, а во время войны оно большей частью стало военной проблемой.

Деятельность комитетов жалоб с правом решения временно приостановила разрывание больших и сильных движений. Однако, количество экономических требований, внесенных в комитеты жалоб постоянно росло. С весны 1917 г., комитеты жалоб потеряли свое значение, к этому времени рабочее движение вышло за законные рамки.

Комитеты жалоб создали легальные возможности для проявления социальных требований, поэтому каждая профессия старалась получить эти права. Правительство под влиянием жильвэдских движений в начале распространило деятельность комитетов жалоб на горно-рабочих, спустя год на служащих частных предприятий, а в январе 1918 г., все мобилизованные рабочие могли обратиться со своими претензиями к комитетам жалоб.

Правительственные органы высоко оценили комитеты жалоб. Капиталистические круги с апатией и даже с неприязнью наблюдали их деятельность. Рабочие использовали возможности, предоставленные им указом, и, хотя они были недовольны волокитой они обращались к комитетам жалоб по своим делам. Лидеры профессиональных и партийных органов видели оправдание своей политики в комитетах жалоб. Они считали, что путем коррекций заработной платы удовлетворяют рабочих, а соблюдением законного пути удовлетворяют господствующие классы. Они рассматривали комитеты жалоб как первый шаг включения социальдемократии в государственную администрацию. Господствующие классы создали комитеты жалоб для предупреждения рабочего движения. Но они фактически находились под контролем рабочего класса, их деятельность была позитивной. Комитеты играли роль в расширении социальдемократического движения. Комитеты жалоб с одной стороны побудив иллюзии по отношению к буржуазному государству и готовили путь к классовому миру, а другой стороны они расширили базис рабочего движения, и в результате этого эти комитеты стали подспорьем для количественного роста движения рабочих.

I. NEVELŐ

LA MILITARISATION DES USINES ET LES COMITÉS DES PLAINTES A L'ÉPOQUE DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

Résumé

Le présent article se penche sur l'étude de la situation juridique et économique de la classe ouvrière de Hongrie pendant la première guerre mondiale et analyse la politique sociale suivie par le Parti Social-Démocrate de Hongrie.

Pour assurer la production de guerre le gouvernement ordonna en premier lieu l'organisation des équipes d'ouvriers soumises à un contrôle militaire. Ces équipes se virent organisées dans les usines minières et dans certaines fabriques plus importantes où les ouvriers témoignèrent «d'une attitude inquiétante». Par la militarisation le gouvernement entendait assurer la main-d'oeuvre nécessaire et le stabilisme politique du hinterland.

Une des formes les plus répandues de la militarisation se révélait être le moyen qui obligeait les entreprises de continuer leur travail. Soumis à un pouvoir militaire de correction et une juridiction pénale les ouvriers occupés dans les entreprises assujetties à des prestations de guerre ne furent pas autorisés de quitter leur lieu de travail.

Pendant la guerre la quasi-totalité du territoire du pays devint une caserne, tout homme actif comptait pour soldat. Certains éléments ouvriers se virent enrôlés s'acquittant du service militaire ou du travail obligatoire, d'autres travaillant dans les fabriques assujetties à des prestations de guerre, se trouvèrent soumis au pouvoir militaire de correction.

Les droits de liberté des ouvriers travaillant dans les usines militarisées s'avéraient être fortement restreints. Se fondant sur une interprétation subjective de la loi portant sur les prestations de guerre les patrons ne se refusaient pas à commettre toute une série d'abus. Il était des fabriques où on ne manquait pas d'étendre le traitement militaire même aux ouvrières. Les moyens les plus durs de la discipline militaires furent appliqués dans les usines militarisées.

Les organisations ouvrières se sont vite informées sur les griefs d'ordre social, juridique, politique et moral dont se plaignaient les ouvriers des entreprises assujetties à des prestations de guerre: au début le conseil professionnel ne savait que faire. Plus tard ayant consulté les sociaux-démocrates autrichiens il s'adressa au ministre de la défense nationale en le priant d'établir chez nous aussi des bureaux de plaintes promis aux syndiqués autrichiens.

Le décret portant règlement de la situation des ouvriers employés dans les usines assujetties aux prestations de guerre et de l'établissement des bureaux des plaintes fut émis le 17 janvier 1917. Les comités de plaintes qui au début se chargèrent d'aplanir les différends surgis entre les ouvriers et les patrons ne disposèrent pas du droit de décision.

La direction du Parti Social-Démocrate de Hongrie se montrait satisfaite de ces mesures, alors que les industriels, eux, se considéraient préjudiciable l'intervention de l'État aux affaires portant sur les conditions de salaire et de travail.

Afin de tirer les industriels d'inquiétude un décret venait d'être émis le 14 février par le ministre de la défense nationale, décret émis à titre de supplément au premier et contenant les sanctions disciplinaires à appliquer contre les ouvriers récalcitrants.

Les ouvriers, eux, ayant recours aux moyens légitimes leur permis réclamèrent dans maintes usines le remède à leurs griefs. Là où les patrons refusèrent de satisfaire les revendications légitimes des ouvriers, des mouvements de grève ne tardèrent pas d'éclater, comme c'était le cas à l'Usine d'Armes et Mécanique, au chantier de Pestlőrinc de l'Usine Lipták, à l'Usine Sidérurgique et Métallurgique de Diósgyőr, à l'Usine Nationale de Sidérurgie et de Métallurgie établie à Csepel, etc.

Enfin pour mettre obstacle aux mouvements massifs de salaire les comités de plaintes se virent, par suite de sollicitations arrivées de divers côtés, revêtus du droit de décision, ce qui fit que ces mêmes comités contribuassent à l'accroissement de l'influence que les chefs militaires exerçaient sur le mouvement des ouvriers industriels.

Jusqu'à ce que dans la période précédant la première guerre mondiale le contrôle du mouvement ouvrier relevait de la compétence de la police, pendant la guerre ceci devint pour la plupart un problème d'ordre militaire.

L'activité des comités des plaintes revêtus du droit de décision mit pour le moment obstacle à un développement plus vigoureux de ces mouvements. Cependant la quantité des requêtes ayant trait aux revendications de salaire et soumises à ces comités ne firent que se multiplier. C'est au printemps 1917 que ces comités vinrent de perdre leur rôle conciliatoire, vu que le mouvement ouvrier parvint à dépasser à ce temps les cadres légitimes.

Étant donné que les comités de plaintes offrirent des possibilités légitimes permettant la validation des réclamations sociales légitimes tous les métiers s'efforçaient d'obtenir les mêmes

droits. Sous l'effet des mouvements éclatés dans la vallée du Zsil le gouvernement étendit d'abord le droit de s'adresser aux comités des plaintes aux mineurs, dans un an ce droit fut octroyé aux employés privés, alors qu'en janvier 1918 tous les ouvriers obligés au service ou assujettis à des prestations personnelles se trouvaient autorisés à s'adresser à ces comités.

Les organes gouvernementaux appréciaient grandement l'institution des comités de plaintes. Par contre les représentations d'intérêts capitalistes, elles, témoignèrent d'une indifférence, voire d'une certaine hostilité à l'égard de l'activité de ces mêmes comités. Les ouvriers, eux, ne manquaient pas d'utiliser les possibilités leur offertes par le décret et encore que mécontents du traînement des affaires, ils ne tardèrent pas de s'adresser aux comités des plaintes. Les dirigeants des organes professionnels et de parti, à leur tour, y virent justifier leur ligne politique. Ils étaient d'avis que par l'augmentation des salaires ils servaient les intérêts des ouvriers, alors que par l'observation de la voie légitime pleine justice était rendue aux classes dirigeantes. Les comités des plaintes étaient les premiers organes à aider les sociaux-démocrates à intervenir à l'administration des affaires d'État.

Les comités des plaintes se virent créés par les classes dominantes dans le but de parer aux mouvements ouvriers. Cependant vu que ces comités se trouvaient sous le contrôle effectif de la classe ouvrière, leur activité n'était pas sans accuser un résultat positif. Ils avaient un rôle également à jouer quant à l'extension de l'influence du mouvement social-démocrate. Ces comités avaient donc d'une part un effet paralysant sur le développement du mouvement ouvrier en tant qu'ils firent naître des illusions à l'égard de l'État bourgeois et entendaient réaliser la paix des classes, mais ne manquaient pas de développer d'autre part sa base d'organisation étant devenus de cette manière un des leviers du développement du mouvement ouvrier.

TILKOVSZKY LÓRÁNT

Az első bécsi döntés gazdasági és szociális következményei a Magyarországhoz átcsatolt területen

Ismeretesek Szlovákia gazdasági helyzetének számos tekintetben igen súlyos körülményei az első csehszlovák köztársaságban. A szlovákiai ipar lerombolásával a cseh burzsoázia arra tört, hogy Szlovákia agrárország maradjon, s csupán mint fogyasztóterület, munkaerő- és nyersanyagforrás játsszék szerepet. A csehszlovák kommunista párt következetesen harcolt a cseh burzsoáziának Szlovákiát fejlődésében visszavető, kiszipolyozó politikájával szemben, s nagyszabású programot dolgozott ki Szlovákia iparosítására, gazdasági fejlesztésére.¹

Csehszlovákia kommunista pártjának bírálata a Szlovákiát sújtó csehszlovák burzsoá gazdaságpolitikával szemben elvileg különbözött attól a kritikától, amellyel azt a szlovák autonomista-szeparatista nacionalisták, illetve magyar irredentista nacionalisták illették. Ez utóbbiaknak például valójában azért feküdt annyira szívéükön Szlovákia „gyarmati sorsa”, mert feszítőerőként használhatták fel Csehszlovákia bomlasztásában.²

Amikor az 1938. november 2-i bécsi döntés Szlovákia egy részét a horthysta Magyarországnak juttatta, a magyar propaganda a bekebelezett dél-szlovákiai területekről is azt hirdette, hogy „egy gazdaságilag igen megviselt, kifosztott területet kell bekapcsolnunk a megnagyobbodott ország gazdasági vérkeringésébe”.³ Nem vette tekintetbe, hogy a fentebb jellemzett csehszlovák gazdaságpolitika körülményei között Szlovákiának éppen ez a része volt az, amely adottságainál fogva leginkább élhetett a rendelkezésre álló korlátozott lehetőségekkel. Olyannyira, hogy e terület mezőgazdasági kultúrája magasabb színvonalon állt annál a magyarországinál, amelyhez csatoltatott.

Dél-Szlovákia nemcsak kiváló, acélos búzát termelt, hanem rendkívül magas fokon állt a belterjes mezőgazdálkodás olyan fontos és jövedelmező ágaiban is, mint a cukorrépa, dohány és fűszerpaprika termelése. A magyar kormány — propagandájával ellentétben — a valóságban már a birtokbavétel előtt is tisztában volt vele, hogy „a megszállandó új magyar területeken a mező- és kertgazdasági növénytermesztés és növényegészségügy magasabb színvonalon áll, mint hazánk mai területén, tehát feltétlen nagy felkészültséget

¹ A CsKP története. Bratislava, 1962. 222—223. l.; *M. Filo*: Boj KSČ na Slovensku za obranu republiky v rokoch 1937—1938. SVPL 1962. 66. s. kk. 1.

² Vö. *Tarján Ödön—Fall Endre*: Magyarok, szlovákok és ruthének a Duna völgyében. Bpest. 1938. — A „felvidéki” ipar sorsára, a cseh iparpolitikára, s Hlinka ezzel kapcsolatos állásfoglalására vonatkozóan lásd *Jócsik Lajos*: A Közép-Dunamedence közigazdasága. Bpest. 1944. 289—299. l.

³ *Szilassy Béla*: „A Felvidék szociális problémái”. (Előadás az 1939. évi közigazgatási tanfolyamon.) „A mai magyar szociálpolitika” c. kötetben. Bpest. 1939. 602. l.

igényel e területeknek átvétele, de még nagyobbat annak továbbvitele, illetve fejlesztése, nehogy az átvétel után ezeken visszaesés következzen be”.⁴ A magas színvonalú növénytermesztési kultúra figyelemreméltó állattenyésztéssel és tejgazdasággal párosult. Erős szövetkezetek, eleven életet élő gazdaegyesületek tömörítették a gazdákat, akiknek nem voltak piacgondjaik: jó áron értékesítették terményeiket, olcsón jutottak iparcikkekhez. Életszínvonaluk, kultúráltságuk magasabb volt, mint a magyarországi gazdáké.⁵

A bécsi döntés következtében Szlovákia összesen kb. 1 200 000 ha mezőgazdaságilag megművelt területet veszített, azaz mezőgazdaságilag megmunkált összterületének 41⁰/₀-a került horthysta megszállás alá. A veszteség azonban súlyosabb volt annál, mint amit e százalékszám kifejez, hiszen éppen a Magyarországhoz csatolt dél-szlovákiai gabonatermő területek képezték Szlovákia élelmezési főalapját; elsősorban ez a terület biztosította Szlovákia összlakossága zavartalan ellátását. Az ehhez szükséges mezőgazdasági termelvények, mint gabona, hüvelyesek, kapásnyövények, gyümölcs, vaj, tojás, hús, zsír stb. kereken 80⁰/₀-a került ki erről a területről.⁶

E dél-szlovákiai területek átmeneti elvesztésével Szlovákiát ért érzékeny csapás nem jelentett ugyanakkor az e területeket bekebelező horthysta Magyarország számára ennek megfelelő, egyértelmű nyereséget. A természetes piacaitól elszakadt dél-szlovákiai agrárterületnek a kiterjedt magyarországi agrárterületekhez történt hozzácsatolása folytán ugyanis csak megnövekedtek Magyarország mezőgazdasági túltermelésből fakadó, amúgyis súlyos értékesítési nehézségei. A bekebelezett dél-szlovákiai területek kb. 4 millió métermázsás búzaterméséből csak 2 millió fogyott el helyben; a további 2 millió métermázsas elhelyezése a magyar gazdaságpolitikának komoly gondokat okozott. De hasonló volt a helyzet a dél-szlovákiai terület más agrártermékumai tekintetében is. A magyar közigazdászok már röviddel a területátcsatolás után kifejezést adtak azon véleményüknek, hogy a „visszatért” terület mezőgazdasági termelését az „anyaország” mezőgazdasága érdekeinek védelmében korlátozni lesz szükséges. S mivel e terület iparosításával konkurrenciát teremteni a gyengébb „anyaországi” magyar iparnak még kevésbé érdeke, mint volt az erős cseh iparnak, — a „felszabadult” terület gazdasági jelentőségét döntően a fogyasztóterület jelentős megnövekedésében jelölték meg.⁷ Ez annyit jelent, hogy a bécsi döntés következtében gazdát cserélt Dél-Szlovákiában a „gyarmati helyzet” nemcsak hogy megmaradt, hanem még súlyosbodott azáltal, hogy az új helyzetben a mezőgazdasági termelés eddig elért szintjét is csökkenteni kellett.

A terményértékesítési nehézségek úgyszólván azonnal jelentkeztek: „Csak most tűnik ki teljes valóságában, hogy mennyire szervesen összetartozott, illetve kiegészítette egymást Pozsony és a Csallóköz. A Csallóközbe nemcsak pozsonyi, hanem brünni és prágai kereskedők is eljöttek, ez volt Csehszlovákiának az éléstára; de viszont ezért tudtak a gazdák mindent jó áron, kése-

⁴ FM. Általános iratok, 5264. cs. 35. tétel, 22303. sz. — Végrehajtási kiegészítések a megszállandó új magyar területeken szükségelt növényegészségügyi intézkedésekről szóló tervhez. 1938. okt. 22.

⁵ ME. Nemzetiségi o. 67. cs. T. 15252/1939. — A vezérkari főnökség polgári csoportja által készített összefoglalás az átsatolt területeken tapasztalható gazdasági, társadalmi, politikai képről. 1938. nov. 23. — Vö. *Szvatkó Pál*: A visszatért magyarok. Bpest. 1938. 163—164. l.

⁶ OL. Küm. Gazdaságpolitikai o. 618. cs. — A m. kir. Külkereskedelmi Hivatal prágai kirendeltségének jelentése az autonóm Szlovákia életlehetőségeiről. 1938. nov. 14.

⁷ Magyar Szemle, 1939. évf. 1. sz. 53—59. l. — *Ruisz Rezső*: A felszabadulás gazdasági következményei.

delem nélkül értékesíteni.”⁸ Ennek most egyszeriben végeszakadt. Az életbeléptetett katonai közigazgatás tartama alatt az átcsatolt területet szigorú határzár különítette el az „anyaországtól”; terményértékesítésről ebben az irányban sem lehetett szó, mert hiszen már akkor is, ha valaki 5 kg-nál nagyobb súlyú csomagot akart a határon átvinni, külön engedélyt kellett erre kérnie a katonai parancsnokságtól.⁹ De ekkor még lehetett remélni, hogy a nehézségek csak átmenetiek, s túljutva a területátkapcsolás zökkenőin, ismét rendes kerékvágásba tér az élet. A polgári közigazgatás 1938. december 21-i életbeléptetése sem hozott azonban lényeges javulást. A gabonafelvásárlást nagy vontatottan ugyan megkezdte a Futura, de inkább az átcsatolt terület gazdátársadalmának körében támadt nagy elkeseredés levezetését célzó politikai megfontolások eredményeként, mint valóságos gazdasági érdekből, — s ez meglátszott az átvételi árad alacsonyágán is. Az állatértékesítés viszont továbbra is még hosszú ideig teljes pangásban maradt, csak spekulánsoknak vesztegethették el állataikat potom áron.¹⁰ Később az állami intervenciós vásárlások enyhítettek valamit a súlyos helyzeten.¹¹ Hogy mennyire nem átmeneti nehézségekről volt szó a terményértékesítés terén, hanem az átcsatolt terület gazdasági helyzete alapvető megváltozásának tartós következményeiről, mutatja az is, hogy míg a csehszlovák impérium alatt e területen többszáz vásár tartására adtak engedélyt, addig a magyar kormánynak a vásárok számát lényegesen le kellett redukálnia.¹²

A terményértékesítési nehézségek természetszerű velejárója lett a gazdaság pénztelensége. Ugyanakkor az iparcikkek ára jelentősen felment: „Az üzleteket és kereskedéseket a felszabadító csapatok és a csapatokkal besurranó élelmészek alacsony árakért teljesen kivásárolták, és az anyaországból hozott áru általában 30—40%-kal drágább.”¹³ Az iparcikkek áremelkedése fél év leforgása alatt már 100%-os lett; ezzel szemben terményeikért 20—30%-kal kaptak kevesebbet, mint azelőtt.¹⁴ „Most egy kocsi gabonáért nem kapunk egy öltözet ruhát”, — panaszkodtak.¹⁵ „Jól bevásároltunk a magyar világgal!” — kezdett kialakulni a közvélemény.¹⁶

A fel-feltörő panaszos kifakadásokkal szemben a kormány propagandája a panaszkodók magyarságára apellált: „A nemzeti érzést nem az fokozza, vagy csökkenti, hogy ... mennyibe kerül a cipőfűző és milyen áron lehet eladni a búzát; a nemzeti lelkeséget, ... ezeket az érzéseket, anyagi tényezők felett álló erők irányítják.”¹⁷

A búzatermés értékesítése terén azonnal és legkirívóbban jelentkező nehézségek láttán az átcsatolt területek gazdái önkéntesen csökkentették gazdaságaikban a búza vetésterületét. Ez a lépésük egybevágott a kormány azon törekvé-

⁸ FM. Ált. ir. 5265. cs. 35. tétel. 22 350. sz. A somorjai járás gazdasági felügyelőjének jelentése, Somorja, 1938. dec. 7.

⁹ Uo. — A tóketerebesi járás gazdasági felügyelőjének jelentése, Bodzásújlak, 1938. dec. 5.

¹⁰ ME. Nemzetiségi o. 57. cs. L. 15583/1939. Az Egyesült Magyar Párt gómörmegei szervezeteinek memoranduma, Tornalja, 1939. febr. 12.

¹¹ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1939. febr. 10.

¹² OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1940. okt. 25.

¹³ ME. Nemzetiségi o. 67. cs. T. 15 252/1939.

¹⁴ ME. Nemzetiségi o. 54. cs. E. 18 987/1939. Bazovszky János jelentése, Bp. 1939. máj. 17.

¹⁵ OL. Teleki Pál iratai. Hangulatjelentések. Ipolyszalka.

¹⁶ ME. Nemzetiségi o. 64. cs. P. 15 638/1939. — Összesített helyzet- és hangulatjelentés a VII. hadtest közigazgatási területéről. Kassa, 1938. dec. 21.

¹⁷ Szeibert János: A felvidéki területátcsatolás mezőgazdasági szociális kérdései. 1939. 21. 1.

sével, amely a mennyiségi búzatermelés korlátozását általában célul tűzte ki.¹⁸ A nagybirtokot pártfogoló magyar agrárpolitika a nagybirtok fő terményének, a búzának magas árszínvonalon tartása érdekében határozta el magát erre a lépésre, s a vetésterület csökkentését elsősorban a paraszti gazdaságok szektorára vonatkozóan igyekezett szorgalmazni.¹⁹ Az átesatolt terület gazdái úgy vélekedtek, hogy búzatermelésben úgy sem állnának a magyar alföld hatalmas konkurenciáját; ők a cukorrépatermelésben érezték magukat erőseknek; ebben merték volna és akarták vállalni a versenyt.²⁰ Nem számoltak azonban az e téren fennálló magyarországi állapotokkal.

A magyarországi cukorkartell a magas cukorárak tartása érdekében a kormányzat segítségével már évek hosszú során át a politikát folytatta, hogy az ún. cukorrépakataszter felállításával a cukorrépatermelést évről-évre kizárólag meghatározott területekre és meghatározott mennyiségekre korlátozta, továbbá bizonyos cukormennyiséget évről-évre inkább ingyen a kormány rendelkezésére bocsátott, hogy a Zöld Kereszt akció keretében csecsemőknek és szoptatós anyáknak kiossa, mintsem hogy a bőséges termelés a magas cukorárakat lenyomja.²¹ Ezzel az üzlettel nemcsak a cukorkartell, de a kormányzat is jól járt: „szociálpolitikájának” kitűnő propagandája volt a zöldkeresztű ingyenecukor, amely segítette elleplezni, hogy a magas cukorárak miatt az ország lakossága nagy részének táplálkozásából hiányzik a cukor.²²

A területátesatolás kellemetlen gondokat okozott a cukorkartellnek. A kormány nyomására kénytelen volt a cukor árát mégiscsak valamelyest korlátozni, hogy ne legyen olyan óriási különbség az iménti csehszlovákiai és a mostani cukorárak között.²³ De úgy vélte, hogy tovább egy lépéssel sem lehet: ragaszkodott az átesatolt terület cukorrépatermelésének alapos redukciójához, „nehogy a répatermelésben aránytalanság álljon elő”. A minisztertanács 1939. május 5-i ülése ebben az értelemben határozott.²⁴

A második világháború kitörése változtatott ezen a politikán. Az 1939. november 24-i minisztertanács megszüntette a cukorrépatermelés eddigi korlátozását, mert felismerte, hogy „az ország belső szükségletén és az előirányzott tartalékkészleten felül előállított cukormennyiséget úgyszólván mennyiségi korlátozás nélkül el lehet helyezni nemes devizájú országok piacán”.²⁵ De megkéstek ezzel a fordulattal. Az 1939-ben országosan 91 000 kat. holdra korlátozott vetésterület a kedvezőtlen őszi időjárás mellett még a szükséges termést sem hozta meg, s így előállt az a helyzet, hogy 1940 tavaszán az ország, s benne az átesatolt terület népe is, megismerkedhetett a cukorjeggyel, a háztartási cukorkészletek összeírásával, a cukorfeketekereskedelemmel.²⁶

¹⁸ *Gróf Teleki Pál: Beszédék, 1939.* Bpest. é. n. 87–88. l.

¹⁹ Magyar Szemle, 1939. évf. 9. sz. 5–12. l. — *Kerek Mihály: A búza.*

²⁰ Prokopecz József felvidéki képviselő felszólalása 1939. nov. 22-én (K. N. 1939/III. 333. l.) és 1940. febr. 14-én. (K. N. 1939/IV. 507. l.).

²¹ St. A. v Nitre. 7181. doboz. Komárommegyei főispáni iratok 66/1939. — A belügy-miniszter 214.190/1939. XVII. sz. rendelete. Bpest. 1939. jan. 7.

²² Magyar Szemle, 1940. évf. 1. sz. 8. l. — *Gorvay György: Zöld Kereszt.*

²³ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1938. nov. 11. — E minisztertanácsot a kassai bevonulásról különvonton hazatérő miniszterelnök szalonkocsijában tartották.

²⁴ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. máj. 5.

²⁵ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. nov. 24.

²⁶ K. N. 1939/V. gr. Teleki Mihály földművelésügyi miniszter beszéde, 1940. ápr. 24-én. 334–336. l.

1940-ben országosan már 125 000 kat. holdra emelkedett a cukorrépa-termelésre leszerződött terület. A kormány kénytelen volt az átesatolt terület gazdáinak számára az „anyaországi” átvételi árnál magasabb cukorrépaárat megszabni, de ez is alatta volt a csehszlovák „éra” átvételi árainak.²⁷ De más tekintetben is kedvezőlenebb feltételek közt szerződtek a magyar impérium alatt az átesatolt terület cukorrépa-termelői: „A csehszlovák cukorgyárak ingyen répamagot adtak a gazdáknak, amit mi drága pénzért vásároltunk meg; ott a szeleteket helyben szállították vissza a gazdákhhoz, míg mi saját pénzünkön szállítjuk vissza”, stb.²⁸ A Nyitra vármegyei Gazdasági Egyesület memorandumot is nyújtott be aziránt, hogy „a felvidéki cukorrépa-termelők ugyanolyan feltételek mellett termelhessek a cukorrépat, mint amilyen feltételek mellett a cseh uralom alatt termelték”. A Cukorrépa-termelők Országos Szövetsége azonban elutasította kérésüket.²⁹

Az átesatolt terület mezőgazdaságában a cukorrépa-hoz hasonló kiemelkedő jelentősége volt a dohánytermesztésnek. A csehszlovák impérium két évtizede alatt 2000 holdról 14 000 kat. holdra emelkedett itt a dohánytermelő terület.³⁰ A trianoni Magyarországon ezalatt épp ellentétes folyamat játszódott le: a magas dohányárak érdekében 1933 és 1938 között rendkívül erősen csökkentették a dohánytermelőterületet: 43 700 kat. holdról leszállították 24 500 kat. holdra. Az átesatolt terület kiterjedt dohánytermelés felborította volna az összes számításokat, ezért a minisztertanács 1939. március 3-án a pénzügyminiszter előterjesztése alapján úgy határozott, hogy — fokozatosan — 10 000 kat. holddal kell csökkenteni a „felvidéki” dohánytermesztő területet! A fokozatos csökkentés módját a minisztertanács abban jelölte meg, hogy a dohánytermelői engedélyeket „nemzethűségi megbízhatóság” alapján kell kiadni, előnyben részesítve a magyar és elutasítva a szlovák dohánytermelőket.³¹

A csehszlovák dohányjövedék annak idején a magyar beváltási árakat lényegesen meghaladó árat fizetett a dohánytermelőknek. Akkoriban egy kisgazda, aki két hektáron termelt dohányt, 18—20 000 cseh koronát kapott terményéért. Ennek felét leadta a feles-dohányosnak; a megmaradt 9000 koronából, amely 2000 pengőnek felelt meg, „nyugodtan megélték, a gyermekek szaporodtak, jó ruhában jártak és erősödött a magyarság”. Most azonban két hold dohányterméséért nem kapott többet 280 pengőnél, s ennek feléből, 140 pengőből, már nem tudott megélni a család. 1940 júniusában Komáromban gyűlést tartottak a dohánytermelők. Követelésükre a pénzügyminiszter 300%-kal emelte a beváltási árat. De az bizony még így is igen szerény volt.³²

Hasonló volt a helyzet a fűszerpaprika-termelés terén. A magyar kormány ugyanis „a paprikatermelés túlméretezettsége és az ezzel kapcsolatos árronbolás megakadályozása céljából” a fűszerpaprika termelését 1934-ben Szeged és Kaloosa környékére korlátozta. A dél-szlovákiai területek átkapcsolása után az 1939. február 24-i minisztertanács úgy határozott, hogy ezen a területen a fűszerpaprika termelést csak Érsekújvár környékén engedélyezi, s méretei (kb. 2000 kat. hold) nem növelhetők.³³

²⁷ F. N. 1939/II. Vitéz Baksay Gyula beszéde 1940. dec. 13-án, 81. l.

²⁸ K. N. 1939/IX. 187. l. — Tóth János beszéde, 1941. febr. 5.

²⁹ K. N. 1939/V. 286. l. gr. Teleki Mihály földművelésügyi miniszter beszéde, 1940. ápr. 24.

³⁰ ME. Nemzetiségi o. 78. cs. l. 18. 246/1940. — Fattinger Sándor dohányjövedéki igazgató levele Pataky Tibor államtitkárhoz, Bpest. 1940. jún. 18.

³¹ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. márc. 3.

³² K. N. 1939/VIII. 1075. l. — Pintér Béla beszéde 1940. nov. 29.

³³ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. febr. 24. és 1941. febr. 28.

A munkaiigényes növényfajták — mint cukorrépa, dohány, paprika — széleskörű termesztésében a dél-szlovákiai agrárproletariátus nem utolsó sorban volt érdekelve, hiszen ez számukra fontos munkaalkalmat és jó keresetet jelentett. Ezeknek a munkaiigényes növénykultúráknak korlátozása, illetve redukálása tehát őket különösen súlyosan érintette. A Garamvölgyi Cukorgyár Rt. uradalmával szerződött oroszkaï dohánycseresznye példáiul joggal lehetek elkeseredve, amikor elmehettek szegődményes eselédnek, napszamosnak vagy aratónak, miután szerződéseiket felbontották azzal az indokolással, hogy „a gazdaságnál a dohánycseresznye már alig jövedelmező, mert az anyaországban többéves felesleg vár elhelyezésre”.³⁴ A feudális maradványokkal erősen terhelt Magyarországon a részesmunkának sokkal súlyosabb feltételei voltak, mint amihez hozzászórtak az átszatolt terület agrárproletárjai a csehszlovák impérium évtizedeiben. Akkor a részes tengerikapálás negyedéért, az aratás 11-ed részért történt. S ha az átszatolt területre nem is törhetett magának utat teljesen a magyarországi úzus, ahol részes tengerikapáláshoz ötödéért, hatodáért juthattak; részes aratáshoz 14-edéért, 15-ödéért³⁵ — mégis voltak ennek bizonyos következményei. Erdei munkáknál például a munkabér mellett járt nekik némi rözse, dorongfa; övök volt a kiásott tuskó; most erre nem számíhattak: minden tüzelő nélkül néztek szembe az 1939—40-es igen-igen kemény téllal.³⁶ A napszambérek is a csehszlovák „éra” alatt jóval magasabbak voltak. De akkor nem magukra hagyatottan és védtelenül egyezkedtek a munkaadókkal, hanem a mezőgazdasági munkavállalók szakszervezete örködött — kollektív szerződéseik felett; és volt legális kommunista párt, amelynek nagy számban voltak ezek az agrárproletárok tagjai, s amely kiállt érdekeikért, vezette harcukat.³⁷ S ha nem jutottak munkához, munkanélküli segély enyhített sorsukon.³⁸ Nagy szó volt ez; Magyarországon aki nem kapott munkát, koldulni mehetett és éhezett.

A csehszlovák impérium sokkal nagyobb méretekben biztosított munkaalkalmakat, mint most a magyar: útépitéseknél, folyószabályozásoknál; de mindenekelőtt az e területen is megindult nagyszabású építkezéseknél, amelyekről a „felvidéki” városok új lakónegyedei is tanúskodtak.³⁹ Az impériumváltozás — mintha elvágták volna — véget vetett ennek az építkezésnek. Másra kellett a pénz: — mint valami feneketlen kútba, úgy ölték bele a súlyos milliókat a további területszerzésekre készülő hadseregbe. Csak ígérették a Nyitra és Zsitva még hátralevő szabályozását, amelyre a terveket még azok a csehek készítették el, akiket a magyar propaganda azzal vádolt, hogy céltudatosan iszaposítatják el e folyókkal a magyarlakta vidékeken a földeket.⁴⁰

A magyar állam nem tudott munkát adni az arra szoruló „hazatérteknek”. A munkanélküliség elképesztő arányokat öltött. Emiatt az átszatolt terület ruszinszkoï részén az elkeseredettség már 1938 december elején olyan fokra

³⁴ St. A. v Nitre. Bars-Hont megyei főispáni iratok. 266/1939. — Garamvölgyi Cukorgyár Rt. levele a főispánhoz, Oroszka, 1939. márc. 3.

³⁵ K. N. 1939/IV. 448. I. — Haulik György beszéde, 1940. febr. 8.

³⁶ K. N. 1939/IV. 419. I. — Porubszky Géza beszéde, 1940. febr. 1.

³⁷ V. Plevza—L. Vebz: A CsKP és a parasztkérdés Szlovákiában (1921—1938). Bratislava. 1962.

³⁸ Szeibert János: i. m. 23—25. I.

³⁹ Holota János beszéde 1939. nov. 15-én (K. N. 1939/ III. 19. I.); Vozáry Aladár beszéde 1940. nov. 27. (K. N. 1939/VIII. 925. I.).

⁴⁰ Porubszky Géza beszéde 1940. febr. 1-én (K. N. 1939/IV. 418—419. I.); Pintér Béla beszéde 1940. nov. 29-én (K. N. 1939/VIII. 1072. I.).

hágott, hogy a kormány Pataky Tibor államtitkárt azonnali helyszíni intézkedések végett Ungvárra küldte.⁴¹ 1939 januárjában az átcsatolt terület nagyobb városaiban a következő volt a munkanélküli családfők (illetve — családtagjait is tekintetbe véve — az inségesek) száma: Komárom 700 (2100), Érsekújvár 1840 (5520), Losonc 900 (3200), Léva 780 (2140), Rimaszombat 405 (841), Rozsnyó 506 (811), Kassa 2320 (6960), Ungvár 950 (2356), Munkács 1300 (6500), Beregszász 412 (2900). Összesen 10 333 családfő volt tehát a városokban munka nélkül, 33 318 ellátatlan személy szenvedett általa inséget. A falvakban pedig ugyanekkor 42 500 munkanélküli családfőt vettek jegyzékbe, ami, a családtagokat is számításba véve, 127 500 falusi szűkölködőt jelent.⁴² Egyedül Bars-Hont megyében nyolc és fél ezer volt a munkanélküli családfők száma, amely — különösen az ipolysági járásban — még az átcsatolás után egy évvel is egyre emelkedett.⁴³ Tardoskedden 700 család volt 1939 januárjában munka nélkül.⁴⁴ Az egyes törvényhatóságok jelentései egyrészt arra engednek következtetni, hogy az 1939 januári összesített adatok nem tárták fel teljes mélységében a problémát, másrészt arra utalnak, hogy a további hónapok folyamán a munkanélküliség csak kis mértékben csökkent; helyenként pedig egyenesen fokozódott. Komárom városában 1939 januárjában 1110, áprilisban 1530 munkanélküli családfőt tartottak nyilván.⁴⁵ Kassán 1939 májusában 3400 munkanélküli családfő volt.⁴⁶

A mezőgazdasági munkanélküliség ugyanis ipari munkanélküliséggel párosult. Mindenekelőtt az építőiparban dolgozók maradtak kenyér nélkül: „Az építőipari munkásság nyomora oly nagy, hogy a piacokon a hulladékokból szedi össze élelmét.”⁴⁷ A gazdasági átorientálódás nehézségei és nyersanyaghiány miatt a füleki zománagyárban, az érsekújvári cipőgyárban és másutt nagy munkáselbocsátások voltak.⁴⁸ Munkakeresésüket megnehezítette a csehszlovák hatalom éveiben megszokott munkaközvetítő hivatalok hiánya.⁴⁹

A munkanélküliek, akik a csehszlovák uralom alatt segélyben részesültek, a magyar kormánytól is segélyt követeltek. Egyedül Komárom megyének „felszabadult” új négy járásában 8500 családfő, 14 500 családtag, összesen 23 000 olyan személy volt, aki eddig munkanélküli segélyt kapott.⁵⁰ A magyar kormány azonban a munkanélküli segélynek nemcsak pénzügyi fedezet teljes hiányában, hanem „elvi okokból” is mereven elleneszegült: — Magyarország „keresztény és nemzeti” állam, amely munkavégzés nélkül nem folyósít pénzt, mert azt a keresztény elvet vallja, hogy „aki nem dolgozik, az ne is egyék”; s mint nemzeti állam sem fogadhat el olyan nemzetközi jellegű és kommunista-

⁴¹ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1938. dec. 3.

⁴² OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. jan. 20.

⁴³ St. A. v Nitre. Bars-Hont megyei főispáni iratok. 937/1939. — Sáska Dezső alispán jelentése, Léva, 1939. nov. 1.

⁴⁴ ME. Nemzetiségi o. 97. cs. L. 16. 987/1941. — A II. hadtest parancsnokságának jelentése, Székesfehérvár, 1939. jan. 17.

⁴⁵ St. A. v Nitre. 7166. doboz. Komárommegyei főispáni bizalmas iratok. 14/1939. — Komárom város polgármesterének helyzetjelentései, 1939. jan. 30. és 1939. ápr. 29.

⁴⁶ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. jún. 1.

⁴⁷ ME. Nemzetiségi o. 60. cs. L. 18 743/1939. — A Nemzeti Munkaközpont ungvári szervezetének jelentése, Ungvár, 1939. júl. 26.

⁴⁸ ME. Nemzetiségi o. 97. cs. L. 16 987/1941.

⁴⁹ K. N. 1939/IV. 418. l. — Porubszky Géza beszéde, 1940. febr. 1.

⁵⁰ OL. Képviselőház által kiküldött bizottságok jegyzőkönyvei. 18. köt. A földreform bizottsági tárgyalásai. Gr. Esterházy Móric felszólalása 1939. ápr. 17-én.

ízű megoldást, mint a munkanélküli segély.⁵¹ A magyar kormány nem volt hajlandó más megoldást keresni, mint az inségmunkák rendszerét.⁵² Ez pedig éppen csak az éhhaláltól mentette meg azokat, akik legalább ilyen munkához juthattak.⁵³

A nyomor enyhítésében a vitéz Imrédy Béláné által irányított „Magyar a magyarért” mozgalom játszott nagy szerepet. Piros, fehér és zöld szívjelvények ezrei, és a „felvidéki első magyar karácsony” piros mézeskalácsszíves, fehér cukros, zöld ágas „magyar karácsonyfái” szimbolizálták azt a sokat hangzottatott szeretetet, amellyel az „anyaország” társadalma keblére ölelte „hazatalált gyermekeit”. A mozgalom 800 000 pengő értékben osztott ki élelmiszer-utalványokat. Egy-egy utalvány 3 kg liszt, 1/2 kg szalonna, ugyanannyi zsír, 1/2 kg cukor és só átvételére jogosított. A hetenként kiosztott 5–6000 inség-utalvány a nagy nyomorban bizony nem sokat segített.⁵⁴ A kormány 1 millió pengőt, a mozgalom pedig 632 000 pengőt juttatott inségmunkák alakjában. Ez volt a „Lapátoló Magyar a Magyarért”. A juttatások az Egyesült Magyar Párt helyi szervezetein keresztül történtek; a pártszempontok érvényesülése is sok zugolódásra adott alkalmat.

A „Magyar a magyarért” mozgalom azt tűzte ki céljául, „hogy a felzabaduló területek lakosságát meggyőzze arról, hogy a politikai változás szociális szempontból is hasznára lesz”. A mozgalomnak „működésével meg kell nyernie azoknak a rétegeknek rokonszenvét, amelyek akár mert más nyelvűek, akár mert kommunista propagandának voltak kitéve, nem lelkesednek a politikai változásért”. Amikor azonban az 1939. október 27-i minisztertanács ezt a hangzatos és hatásadászó, de ténylegesen segíteni igen keveset tudó akciót — természetesen jelentőségének és eredményeinek hangsúlyozásával — megszüntette,⁵⁵ és a „felvidéki magyar testvérek” további gondozását szociális megbízottak feladatává tette, továbbra is nagy gondot okozott, hogy az ottani „nyakas és lázadásra hajlamos nép... nem kívánatos hangot használ”, s nem lesz könnyű nekik megmagyarázni, „hogy miért van most átmenetileg nehézség és meddig tart még”. Az „anyaországi” magyar társadalom, amely hazafias felbuzdulásában odaadta kopott ruháit és kitaposott cipőit, pénzben pedig 6 millió pengőt gyűjtött össze, nem tudta megérteni, hogy ennyi áldozat és szívjóság láttán „felvidéki magyar véreink” miért nem tudnak lelkesedni. De hogyan is lehetett ezt várni olyanoktól, akik, talán szerény, de rendezett életkörülményeik közül kiragadva — egy nyomorenyhítő akció „áldásainak” lettek „élvezőivé”? Az átszatolt területet is birtokába vette az anyaországi nyomor, amelynek enyhítésére Imrédyné szerint szintén ráfért volna egy „Magyar a magyarért”.⁵⁶

Az átszatolt terület gyáripára általában nem volt jelentős. Az „anyaországi” gyáripár féltékenységét mégis felkeltette. Ez húzódik meg a magyar

⁵¹ Küm. Sajtó o. 469. cs. 487/2. és 487/4a. — Kassa város főispánjának jelentése 1940. máj. 31-én és Ungvár pogármesterének jelentése 1940. jún. 8-án. — Továbbá lásd *Tomori Viola*: Cseh és magyar szociálpolitika (Magyar Szemle 1941. évf. 3. sz. 131—137. l.).

⁵² OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. ápr. 25.

⁵³ ME. Társadalmpolitikai o. 4. cs. — Dr. Steuer György jelentése Csallóköz gazdasági és szociális helyzetéről, 1938. dec. 9.

⁵⁴ ME. Nemzetiségi o. 64. cs. P. 15 638/1939. — Összesített helyzet- és hangulatjelentés a VII. hadtest közigazgatási területéről. Kassa, 1938. dec. 21.

⁵⁵ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. okt. 27.

⁵⁶ *Vitéz Imrédy Béláné*: Magyar a magyarért. (Előadás az 1939. évi közigazgatási tanfolyamon.) „A mai magyar szociálpolitika” c. kötetben. Bpest. 1939. 727—741. l.

kormány azon intézkedése mögött, amely vállalati felügyelők kinevezésével akarja biztosítani, hogy „a Magyar Szent Koronához visszaesatolt felvidéki területen működő vállalatoknak tevékenysége ne ütközzék az ország közgazdasági, közhiteli és egyéb közérdekébe”.⁵⁷ Ugyanakkor a vállalati felügyelők kinevezése számos esetben egyben az üzemek „arizálása” irányában tett első céltudatos lépést is jelentette.⁵⁸ Az „anyaországi” kartellek az átesatolt terület iparát azonnal megkörnyékezték és felszívni törekedtek. A kőbányai sörkartell a kassai és a munkácsi sörgyár felé nyújtotta ki csápjait,⁵⁹ a felsőszelei ipari szeszfőzde kisajátításának kérdésével a minisztertanács foglalkozott, mert a „kisajátítás mellőzése esetében a Felvidékkel visszakerült ipari szeszfőzdek előnyösebb helyzetbe kerülnének az ország régi területén levő ipari szeszfőzdekénél”.⁶⁰ Honvédelmi érdekekre hivatkozva sajátította ki az állam a 2300 munkást foglalkoztató füleki zománc- és fémárugyárat, hogy egy alakítandó részvénytársaság kezébe adja.⁶¹ Az üzemek fenntartásának kérdése az átesatolt terület egyik legfontosabb kérdése lett.⁶²

Az átesatolt terület ipari munkássága megismerkedett a magyarországi éhbérekkel és a durva, embertelen bánásmóddal. A füleki zománegyárban sok töblgyern ekcs családapa 12—16 pengés hetibérrrel dolgozott.⁶³ A lévai dohánybevéaltó 244 munkása 1939. július 22-én sztrájkba is lépett, hogy béremelést harcoljon ki, s hogy fellépjen a visszaélések egész sorával szemben: ebédszünet engedélyezése nélkül, egyfolytában dolgoztatták a munkásokat, akiket durva sértésekkel szidalmaztak, testi erejüket meghaladó munkateljesítményre hajszoltak; férfi munkacrőt igénylő munkára is sokszor nőket alkalmazva.⁶⁴ 1941 áprilisában a lévai papírüzemben, 1942 nyarán az Érsekújvár környéki építkezéseknél volt sztrájk.⁶⁵

Erősebb munkásmozgalom azonban nem bontakozhatott ki.⁶⁶ A kommunista párt mély illegálitásba szorult; a kormány az átesatolt területen a szociáldemokrata párt működését is minden erővel akadályozta. Üldözte a szakszervezeteket, s a hármaskalapácsos munkás-hivatásrendi szervezetbe igyekezett a munkásokat bekényszeríteni. Kassán felszámolásra kényszerítették a munkások fogyasztási szövetkezetét;⁶⁷ elvették a kassai munkás testgyakorló szövetség néhány évvel ezelőtt épült tornatermét;⁶⁸ Bánkeszin a munkásotthon bezárták, majd leventetthon céljaira kisajátították.⁶⁹

⁵⁷ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1938. dec. 23.

⁵⁸ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1939. jan. 20.

⁵⁹ K. N. 1939/III. 120. l. — Pajor Miklós beszéde, 1939. nov. 16-án.

⁶⁰ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. aug. 23.

⁶¹ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. szept. 29.

⁶² K. N. 1935/XXI. 518. l. — Szent-Ivány József beszéde, 1939. febr. 23.

⁶³ ME. Társadalompolitikai o. 4. cs. — Beszámoló a Felvidék szociális helyzetéről. (Keltetés nélkül, 1941 közepe tájáról.)

⁶⁴ B. M. Res. 1939—7—12 100.

⁶⁵ *Roják Dezső*: Akik nem hajtottak fejet. (Délszlovákia kommunistáinak illegális harca a Horthy-fasizmus ellen. 1938—1945). Bratislava. 1963. 50. l.

⁶⁶ *Martin Viator*: Robotnícke hnutie na slovenskom území okupovanom Horthyovským Maďarskom (1938—1945). Historický Časopis, 1962. évf. 3. sz. 362—422. l.

⁶⁷ *Roják*: i. m. 39—40. l.

⁶⁸ ME. Tájékoztatói o. 3. cs. B. 35/c./1966.

⁶⁹ ME. Nemzetiségi o. 54. cs. E. 18 987/1939. — Bazovszky János jelentése. Bpest. 1939. ápr. 20.

Az iparos- és kereskedőréteg „elképedve áll a kartellrendszer szédületes árai előtt”.⁷⁰ A magyarországi cementkartell, vaskartell stb. elviselhetetlen árakat diktál.⁷¹ De e réteg helyzetét különösen a magyarországi zsidótörvényeknek az átcsatolt területre való kiterjesztése tette válságossá. Míg a Csehszlovák Köztársaság nem tett állampolgárai között faji vagy vallási alapon megkülönböztetést — Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter kijelentette: „Az unifikációnak egy kötelessége van: minden magyar törvényt, tehát a zsidótörvényt is, a Felvidéken végrehajtani.”⁷² A kormány most már nem tulajdonított jelentőséget korábbi kijelentéseinek, melyekkel ezt a réteget is nyugtatgatta és csábítgatta; az Egyesült Magyar Párt pedig hallani sem akart többé azokról az eddig általa is elismert „érdemekről”, amelyeket az ottani zsidóság egy része a párt és az általa képviselt ügy szolgálatában szerzett,⁷³ s szélsőségesen uszított a zsidók ellen, azzal vádolva őket, hogy — a különben titkos — szavazások alkalmával nem a pártra szavaztak, és hogy „száz és százmilliókat adtak a csehszlovák nemzetvédelmi alapra”, tehát olyan célra, amely a Csehszlovák Köztársaság ellen magyar részről is nagyban folytatott aknamunkát lett volna hivatott gátolni.⁷⁴

A kormány elrendelte az átcsatolt területen az iparendélyek és kereskedői jogosítványok revízióját,⁷⁵ amely — a nyilasok és a más szélső jobboldaliak keserűségére — az „anyaországra” egyelőre nem vonatkozott.⁷⁶ A véleményezőbizottságok tagjai helyi keresztény iparosok és kereskedők voltak, akik — élve az alkalommal — „a zsidó konkurrenseket egyszerűen lelőtték”.⁷⁷ Mintegy 80%-ban vonták meg zsidóktól az engedélyeket, amiből az következett, hogy Kassán, Losoncon, Érsekújváron és másutt minden második üzlet be lett zárva. Kereskedők, iparosok és alkalmazottak százai kerültek egzisztenciális bizonytalanságba.⁷⁸ A kormány aggódott ugyan, hogy a szóbanforgó terület gazdasági élete megbénul, és ezért fontolóra vette, hogy a zsidókat szerzett jogaikban nagyobb számarányban hagyja meg, de óvakodott attól, „nehogy egy túlságosan magas percentszám engedélyezése politikailag támadható legyen”, s ezért úgy határozott, hogy „a zsidó iparigazolványok számaránya sehol sem haladhatja meg a 30%-ot”.⁷⁹ Teleki Pál miniszterelnök 1939 augusztusában személyesen is közbelépett a történt „túlzások” kiküszöbölése érdekében, kifejtve véleményét, hogy nem lehet máról-holnapra keresztény kézbe juttatni az ipart és kereskedelmet, mert a termelés, ellátás, adózás látná ennek kárát.⁸⁰ A zsidótörvény egyes rendelkezéseinek hatálya alól pedig — „az idegen megszállás alatt szerzett érdemeik elismeréseként” — 151 személyt mentesítettek.⁸¹ A mozi-

⁷⁰ OL. Kozma-iratok. 11. cs. Adatgyűjtemény, 1940. III. köt. — Dr. Tóth Istvánné levele Kozma Miklóshoz, Párkány, 1940. máj. 24.

⁷¹ K. N. 1935/XXII. 240. l. — Takács Ferenc interpellációja, 1939. márc. 8.

⁷² K. N. 1939/IV. 26. l. — Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter beszéde, 1939. dec. 12.

⁷³ „Igazságot a felvidéki zsidóságnak!” c. röpirat. Bpest. 1939.

⁷⁴ K. N. 1935/XXII. 35—38. l. — Gürtler Dénes felvidéki papképviseelő beszéde, 1939. febr. 28.

⁷⁵ Az 1100/1939. ME. sz. rendelet. OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1939. jan. 27.

⁷⁶ K. N. 1939/V. 184. l. — Maróthy Károly beszéde, 1940. ápr. 3.

⁷⁷ ME. Nemzetiségi o. 60. cs. L. 18 556/1939.

⁷⁸ K. N. 1939/V. 118. l. Csoór Lajos interpellációja, 1940. márc. 13.

⁷⁹ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. júl. 14.

⁸⁰ ME. Nemzetiségi o. 60. cs. L. 18 556/1939.

⁸¹ ME. Nemzetiségi o. 96. cs. J. 17 680/1941.

engedélyekért, trafikengedélyekért megindult nagy tülekedésben a protekcióé volt a döntő szó.

A Magyarországhoz csatolt dél-szlovákiai területek súlyossá vált gazdasági helyzetét az értelmiség is megszenvedte. Ennek illusztrálására igen alkalmas „a felvidéki tanári kar kiáltványa a magyar királyi kormányhoz, súlyos nyomorának haladéktalan enyhítése és emberséges munkabérek sürgős bevezetése tárgyában”, amelyet 1939 áprilisában kinyomattak, és számos aláírási ív melléklésével eljuttattak a bosszus kultuszminiszterhez. „A magyar kultúra hordozói — írja a kiáltvány — nem akarnak továbbra is az emberséges munkabérekhez szokott felvidéki társadalom megvetettjei lenni. A magyar tanár nem akar, mert nem akarhat, aggasztó helyzete, megszegyenítő fizetése, és a hiányos felvidéki árellenőrzés miatt éhezni, naponta egyszer enni, kultúráról, könyvről, gyógyszerről, egészséges otthonról, társadalmi irányításra hivatottságáról lemondani... Ilyen tanárok terjesszék a Felvidéken a megelégedettség szellemét?”⁸²

A bérből vagy fizetésből élők a drágaságtól nagyon szenvedtek. Az élelmiszerek drágasága valósággal felfoghatatlan volt számukra, hiszen Magyarországra mint egy „tejjel-mézszel folyó Kánaánba” csalogatták át őket. Drágább volt a liszt, a kenyér, drágább volt a bor; drágább volt a cigaretta. Drágább volt a cipő, a ruha, mindenféle iparcikk; drágább volt a villanyáram, magasabbak a rádióelőfizetési díjak; drágább volt a közlekedés is: Prágába utazhattak feleannyi pénzen, mint amennyibe most Budapestig került a vasúti utazás. Közkeletű szólás-mondássá vált: „Minden drága, jobb volt Prága.”⁸³

Ilyen drágaságban különösen érzékenyen érintette a bérből és fizetésből élőket a pengőhöz valóságban 5 : 1 arányban álló csehszlovák korona 7 : 1-es alapon történt átszámítása.⁸⁴ Ez annyit jelentett, hogy 20%-kal csökkent minden bér és minden fizetés. Ha Füleken a zománccárugyárban egy munkás hetenként 70 koronát keresett, ezért kaphatott egy pár bakancsot és egy pár női cipőt, vagy egy jóminőségű munkásruhát, vagy a gyári konzumban hússzor megebédelhetett. Most ugyanez a munkás 10 pengőt kap hetenként, amiért nem kap bakancsot, nem kap munkásruhát, és már csak tízszer ebédelhet meg.⁸⁵ A 7 : 1-es alapon történt átszámítással az átcsatolt területen a tanári fizetések az „anyaországi” kollégák fizetésénél is alacsonyabbak lettek.⁸⁶

Az átcsatolt terület lakosságának magyar impérium alatti életviszonyairól akkor lesz teljes képünk, ha az adóterhek súlyosbodását is figyelembe vesszük. Mivel a csehszlovák viszonyokkal szemben a gazdák bevétele csökkent, kiadásaik pedig az iparcikkek magasabb árai miatt emelkedtek, — változatlan összegű adózás is már magasabb megterhelést jelentett volna számukra. Azon-

⁸² ME. Nemzetiségi o. 58. cs. L. 16 911/1939.

⁸³ Összefoglalás a Hont, Nógrád, Gömör vármegyékben tapasztalható gazdasági, társadalmi, politikai képről. 1938. nov. 28. (ME. Nemzetiségi o. 67. cs. T. 16 252/1939); Jelentés a Csallóköz gazdasági és szociális helyzetéről 1938. dec. 9. (ME. Társadalompolitikai o. 4. cs. 1318. fol.); a rozsnói rendőrkapitányság jelentése, 1938. dec. 30. (ME. Nemzetiségi o. 64. cs. P. 15 169/1939); Dr. Pusztay János jelentése a kassai helyzetről 1939. márc. 10. (ME. Nemz. o. 54. cs. E. 15 623/1939); „Egy felvidéki testvér” beadványai 1939. jan. 26-án ill. ápr. 12-én. (ME. Nemzetiségi o. 56. cs. L. 15 267/1939); Bars-Hont megye főispánjának jelentése 1939. aug. 11. (B. M. Res. 1939—2—12 670); O. L. Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1939. jún. 1.

⁸⁴ ME. Nemzetiségi o. 49. cs. L. 17 417/1938. — „A nemzetvédelmi szerveknek a cseh elnyomás alól felszabadult területeken beszerzett nemzetvédelmi tapasztalatai”, 1938. nov. 21.

⁸⁵ ME. Nemzetiségi o. 67. cs. T. 16 252/1939.

⁸⁶ ME. Nemzetiségi o. 54. cs. E. 18 987/1939. Bazovszky János jelentése, Bpest. 1939. ápr. 20.

ban összehasonlító számítások alapján megállapítható volt, hogy a legnagyobb számot kitevő 10 holdas gazdák kb. 50%-kal, a 30 holdas gazdák pedig 100%-kal nagyobb adót kellett, hogy fizessenek a magyar impérium alatt.⁸⁷ A csehszlovák adórendszer progresszivitásával szemben a magyar adórendszer elsősorban a kisembereket, kiscgazdákat, kisiparosokat nyomta. Jaross Andor, „a felvidéki ügyek tárca nélküli minisztere”, maga is nagyon jól tudta, hogy „a csehszlovák adórendszer valóban nagyobb szociális megértést tanúsított a kis adóalanyokkal szemben”, s ezért eredetileg amellett foglalt állást, hogy „a csehszlovák adórendszer a visszacsatolt Felvidéken legalább egy évig érvényben maradjon”, mert különben a magyar kormánynak és az Egyesült Magyar Pártnak a „hazatérés” elősegítését célzott propagandája ebben a vonatkozásban is túlságosan gyorsan, úgyszólván máról-holnapra lelepleződik. Meg kellett azonban hátrálnia a kormány többségi akarata előtt, amely azonnali és teljes egységesítést kívánt, és — birtokon belül lévén — már nem sokat törődött az átesatolt terület lakosságának véleményével. Az Egyesült Magyar Pártra nézve azonban igen kényelmetlen volt, hogy az általa becsapottak most szélében-hosszában arról panaszkodtak, hogy „nálunk csak a kisemberek fizetnek nagy adót”, s hogy „a cseheknel kevesebb adó mellett beruházásokra, építkezésre, munkanélküli segélyre is tellett”. Ezért Jaross később is kénytelen volt figyelmeztetni Reményi-Schneller Lajos pénzügyminisztert, hogy „ha a kisemberek védelmét szolgáló országos adóreform megvalósítása jelenleg nem is lehetséges, felvidéki viszonylatban mégis tenni kellene valamit, mert ez elsőrendű politikai érdek”.⁸⁸

A földadó és a házadó nagyarányú emelkedése miatti elkeseredést növelte az a rendelkezés is, amely az átesatolt területekre is bevezette — az egyébként mérvében is felemelt — közmunkaváltságot, jóllehet ott ezt a közszolgáltatást már nem ismerték.⁸⁹ Nagy felháborodást keltett és parlamenti interpelláció tárgya is volt az az eljárás, hogy a csehszlovák „érában” épült új városrészek 20—30—50 évig adómentességet élvező házait a magyar pénzügyi hatóságok adó alá vonták, mert, mint mondták, elvi okok gátolják az ilyen, „a magyar pénzügyi jogban ismeretlen kedvezmények” engedélyzését.⁹⁰

A könyörtelen adóbehajtási módszerek tették teljessé a lakosság elkeseredését. „Ohaj községben a zálogtárgyak összeírásánál a lakosság oly nagymérvű ellenszegülést tanúsított, hogy csak a kivezényelt esendőrkarhatalom legnagyobb önmegtartóztatása tette elkerülhetővé a fegyverhasználatot.”⁹¹ Főleg az adóhátralékok behajtása terén történt számos erőszakosság. A végrehajtások megelőzése érdekében sírva vitték az asszonyok az érsekújvári piacra utolsó tehénkéjüket, mert még ott elkótyavetyelve is többet kaptak érte, mint a végrehajtói árverésen.⁹² Jaross ezzel kapcsolatban is szóvátette, hogy „a pénzügyi hatóságok a kérdés nemzetpolitikai fontosságát nem ismerik fel kellő mérvben, és

⁸⁷ ME. Nemzetiségi o. 74. cs. II. 15 258/1940. — Bars-Hont megye főispánjának jelentése a magyar és a volt csehszlovák adóterhek aránytalanságáról. Léva, 1939. szept. 22.

⁸⁸ ME. Nemzetiségi o. 74. cs. II. 15 258/1940. — Jaross Andor levele Reményi-Schneller Lajoshoz, Bpest. 1939. szept. 27.

⁸⁹ St. A. v Nitre. Bars-Hont megyei főispáni iratok, 263/1941. Koczor Gyula főispán levele Szász Lajos pénzügyminiszteri államtitkárhoz, Léva, 1941. febr. 27.

⁹⁰ Gürtler Dénes interpellációja 1940. jan. 31-én (K. N. 1939/IV. 373. I.) és Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter válasza, 1940. ápr. 24-én (K. N. 1939/V. 292. I.)

⁹¹ ME. Nemzetiségi o. 55. cs. II. 19 961/1939. — Bars-Hont megye főispánjának jelentése, Léva, 1939. dec. 15.

⁹² K. N. 1939/III. 334. I. — Prokopecz József beszéde, 1939. nov. 22-én.

egyoldalú pénzügyi szempontokat érvényesítenek”.⁹³ Teleki miniszterelnök ezúttal maga is akceptálta azt, hogy ez kirívó ellentétben áll a csehszlovák gyakorlattal, amely lehetővé tette a depuráció alkalmazását: azaz a pénzügyi hatóságokkal ki lehetett egyezni a felgyülemlett adóhátralék egy részének leírásában, más részének pedig részletekben való fizetésében. Utasította a pénzügyminisztert, intézkedjék aziránt, „hogy a csehszlovák uralom idejében keletkezett adóhátralékok részbeni törlésére mód adassék”.⁹⁴ — Ez az intézkedés meg is történt.⁹⁵ De ha a csehszlovák impérium éve alatt keletkezett adóhátralékok egy részét politikai okokból el is engedték, a magyar adókvetés súlyossága változatlan maradt.

Talán egy vonatkozásban sem volt annyira szembeötlő a Csehszlovákiától átszatolt dél-szlovákiai terület és az azt bekebelező ország viszonyai közti különbség, mint éppen a társadalombiztosítás tekintetében. A Csehszlovák Köztársaság társadalombiztosítási rendszerét is joggal lehet és kell bírálni,⁹⁶ de a magyar társadalombiztosítás ehhez viszonyítva is rendkívül hátra volt maradva.⁹⁷ A csehszlovák és a magyar társadalombiztosítás között a legfőbb különbség az volt, hogy Csehszlovákiában a mezőgazdasági munkásokra is kiterjedt a betegségi biztosítás kötelezettsége,⁹⁸ míg nálunk nem; továbbá, hogy a csehszlovákiai öregségi és rokkantsági biztosítás kedvezőbb feltételek mellett nagyobb értékű szolgáltatásokat nyújtott, mint a magyar.⁹⁹

A csehszlovákiai társadalombiztosításnak ez a fölénye a magyarországgal szemben — rendkívül nehéz feladat elé állította a magyar kormányt, és irreverentia céljainak csehszlovákiai eszközét, az Egyesült Magyar Pártot, amikor Csehszlovákia ellen megkezdett bomlasztó munkája során arról kívánta meggyőzni a szlovákiai kisembereket — munkásokat, mezőgazdasági napszámosokat, alkalmazottakat — magyarokat és szlovákokat —, hogy jobb lesz nekik, „ha magyar kenyeret esznek”. De a magyar propaganda nem átallotta a valósággal homlokegyenest ellenkező beállítást alkalmazni, s annakidején a Magyar Revíziós Liga „hivatalos határozatban, az egész ország lelkesedése és ünneplése közepette bélyegezte meg a Csehországban levő állapotokat”.¹⁰⁰ Közben az Imrédy-kormány lázasan kereste, mik lehetnének azok a látszat-megoldások — mert hiszen „az utolsó hetek erőfeszítései során elköltöttük azt, amit különben

⁹³ St. A. v Nitre. 7186 doboz. Komárommegyei főispáni iratok 55/1940. — Jaross Andor levele Nagy Nándor főispánhoz, Bpest. 1940. jan. 27.

⁹⁴ ME. Nemzetiségi o. 74. cs. H. 15 258/1940. Teleki Pál levele Reményi-Schneller Lajoshoz, Bpest. 1940. aug. 27.

⁹⁵ A pénzügyminiszter 22 335/1940. XI. a. sz. rendelete.

⁹⁶ A CsKP története. 268. l.

⁹⁷ Szilassy Béla: A Felvidék szociális problémái, 602. l.

⁹⁸ Az átszatolt terület 68000 biztosítottja közül mintegy 50 000 volt a mezőgazdasági munkavállalók száma. (OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. jan. 10.).

⁹⁹ A csehszlovák rendszerű szolgáltatások főleg az öregségi és rokkantsági biztosításban voltak magasabbak. A vonatkozó magyar törvények által megszabott évi, általában 60 pengős járadéktörzzsel szemben évi 150 pengős, a magánalkalmazottaknak pedig évi 514 pengős alapösszeget fizettek. Azonkívül a csehszlovák jog szerint kedvezőbbek voltak a szolgáltatások megszerzésének feltételei is. Különösen a várakozási idő szempontjából mutatkozott a biztosítottak javára eltérés, mert a csehszlovák jogszabályok szerint mind az öregségi, mind a rokkantsági járulékra előírt várakozási idő csak 100 hét, szemben a magyar jog szerinti 15 évvel. A bányai munkások nyugérbiztosításánál is csak 100 hét a várakozási idő, szemben a magyar jog szerinti 10 évvel.

¹⁰⁰ Felsőházi Napló, 1935/IV. Szilágyi Lajos beszéde 1938. dec. 22-én, 31. l. — A Revíziós Liga 1938. ápr. 24-i budapesti tömeggyűlésére vonatkozóan lásd: Küm. Pol. 61. cs. 1390—7—7/1938.

népvédelemre fordíthatunk volna” —, amelyekkel sikerülhetne „szociális tekintetben vonzóvá tenni a magyar életformát”. E száználmas kapkodásban többek között ilyen elgondolások születtek : „Falun gyorsan (különösen az események előterében levő határvidéken) megindítani az öregségi járadékok kifizetését... A mezőgazdasági bérminimumokat legalább — teljes férfinapszámot tekintve — 1,40 Pengőre emelni,¹⁰¹ oly módon, hogy az emelés elsősorban a mai cseh határvidéken legyen... A MABI egészségvédelmi alapjának számottevő hányadát az érdekelt határvidék magánalkalmazottainak egészséggondozására kellene fordítani... A bányanyugbér biztosítás reformját az antiszociális helyzet megszüntetése érdekében sürgősen hatályba kell léptetni. A bányászat egy évtized óta állandóan számol ezzel a reformmal, ami most a felvidéki bányavárosok lakosságára figyelemmel, különösen időszerű” stb.¹⁰²

A csehszlovákiai állapotokról folytatott szemérmetlen hazudozás akkor bosszulta meg magát, amikor Magyarország népének módjában állt az átszatolt területeken talált viszonyokkal megismerkedni. Akkor saját szemükkel láthatták, hogy e területek szociális intézkedéseinek színvonala egészen más, mint amelyet a magyar kormány az „anyaország” népének biztosított. „Megmondom, összeszorult a szívem, amikor láttam azt az óriási különbséget, amely a felvidéki gazdasági munkásság, mezőgazdasági cselédek sorsa, helyzete, és az itteni mezőgazdasági munkásság helyzete között van... nekik ott a Felvidéken megvan az állami munkanélküli segélyük. Megvan a mezőgazdasági munkásság betegsegélyezési biztosítása a maga és családtagjai részére... megvan a rokkantsági biztosítása, megvan az aggkori biztosítása, megvan az anyák szülési segélye, ... megvan a lányok részére a kiházásítási segély... megvan a törvényben biztosított kilencórás munkaidő... törvényben biztosított kétórás ebédideje van annak az uradalmi cselédnek”.¹⁰³ Ezzel szemben Magyarországon hiányzott a betegségi és anyasági biztosítás; hiányzott a mezőgazdasági munkavállalók rokkantsági, özvegyi és árvasági biztosítása — csupán az öregségi biztosítás volt meg, — hiányzott az önkéntes alapon szervezett, munkahiány esetére szóló biztosítás. Csehszlovákiában a mezőgazdasági munkásoknak is voltak szakszervezeteik; Magyarországon tiltott dolognak minősült a mezőgazdasági munkások gazdasági és szociálpolitikai célú szervezkedése. Csehszlovákiában a mezőgazdasági munkafeltételek és a munkabérek irányadó, kötelező érvényű megállapodásokban, kollektív szerződésben rögzítettek. Magyarországon ezzel szemben csak kisebb szociális védelmet jelentő, és a mezőgazdasági munkák kisebb részére kiterjedő mezőgazdasági munkabérmegállapítás folyt. A mezőgazdasági munkavállalók tekintélyes része, így a gazdasági cselédek, a sommás munkások, a részesmunkások, a gazdasági munkabérmegállapítás előnyeit nem élvezték. Csehszlovákiában az állandó jellegű mezőgazdasági munkavállalóknak fizetett szabadság járt. Ilyesmi Magyarországon merőben ismeretlen volt.¹⁰⁴

Amikor már így megnyíltak a szemek, nem lehetett többé a csehszlovákiai viszonyokat egyszerűen „megbélyegezni” — meg kellett próbálni megmagyarázni. Közkeletű magyarázat volt, hogy a csehszlovákiai társadalombiztosítás elsősorban és döntően magyarelles volt: ti. azért, mert „a magyar eszme

¹⁰¹ Egyébként 1,10 pengős napszámber volt.

¹⁰² ME. Társadalompolitikai o. 3. cs. „Emlékeztető szociális dolgokról”.

¹⁰³ Képviselőházi Napló, 1935/XXI. Esztergályos János beszéde, 1938. dec. 13-án, 27. l.

¹⁰⁴ *Szeibert János*: i. m. 23—25. l.

megbízható képviselőire”, a cseléd tartó, mezőgazdasági munkásokat szerződ-
tető magyar birtokosokra, nagygazdákra rótt a biztosítás terhét.¹⁰⁵ Megpró-
bálták elhíttetni, hogy „azokból a bizonyos szociális törvényekből, amelyeket
a Felvidéken a cseh kormányzat hozott, a magyarság úgyszólván semmit sem
élvezett”. Megmagyarázták, hogy könnyű volt a „cseheknek” külföldi kölcsö-
nökből szociális intézményeket létesíteni; — s mélyen hallgattak arról, hogy
Magyarország miért nem hasonló célokra használta fel a maga külföldi kölcsö-
neit. De hiszen a magyar, . . . sohasem fogja majmolni sem a csehek, sem más
nemzetek politikáját” — mondták.¹⁰⁶ Hazafiatlanságnak, nemzetellenes bü-
nténynek minősítették, ha valaki párhuzamot vont — a magyarországi viszonyok
rovására: „Tiltakozni kell a legnagyobb eréllyel az ellen, hogy a csehszlovák
impérium alatti helyzettel szemben hátrányosan emlegessék az anyaország
viszonyait . . . visszautasítjuk mindazokat a megállapításokat . . . , amelyek
úgy állítják be a dolgot, mintha ők előttünk volnának szociális téren. A csonka-
magyarországi viszonyok lekicsinylése, szapulása az ország érdekei ellen való,
s Magyarország jó hírnevét és hitelét rongja. Ez vétek az állam ellen és vétek a
nemzet ellen, ami a határokon túl maradt magyarságot az ő visszavágyakozó
érzésében és törekvésében megingatni képes.”¹⁰⁷ A magyarországi viszonyok
elmaradottságának felismerését csehszlovák kémügynökségek aknamunkájára
próbálták visszavezetni: „Azokat az aljas rágalmakat, amelyek akár kémszer-
vezetek útján, akár pedig egyéb úton ebbe az országba is bejöhhetnek, vissza
kell utasítani, és kellő értékükre kell leszállítani.”¹⁰⁸

A magyarországi viszonyok makacs védelmezésében a disszidens liberáli-
sok¹⁰⁹ jártak az élen; míg a csehszlovákok javára mutakozó különbözőségekre
elsősorban szociáldemokrata oldalról mutattak rá.¹¹⁰ A nemzetiszocialisták
szintén a magyarországi viszonyok elmaradottságát feszegették: ők ezúttal is
azt akarták elhíttetni, hogy az ő uralomrajutásuk segíthet csak a helyzeten.
A „felvidéki képviselők csoportja” lapított; félt a teljes lelepleződéstől azok
előtt, akiket a sokat rágalmazott csehszlovák viszonyok közül áthozott az
„anyaország” valóságosan nyomorúságos viszonyai közé, s ezért mindent elkö-
vetett, hogy megakadályozza az átszatolt terület társadalombiztosítási viszonyainak a magyarországi szintre való leszállítását.¹¹¹

A kormány az átszatolt terület és az „anyaország” viszonyainak egysé-
gesítése feltétlenül szükségességének elvi álláspontján állt. Ugyanakkor magáévá
tette, mint elvi szempontot azt is, hogy az átszatolt terület lakossága nem kerül-
het rosszabb viszonyok közé, mint a csehszlovák impérium alatt volt. E két
fő elvi szempont egymásnak való ellentmondása okozta a legnagyobb problé-
mát. Ha ugyanis nem akarják leszállítani az átszatolt terület társadalombizto-
sítási viszonyait az „anyaországi” szintre, akkor nincs más megoldás, mint az

¹⁰⁵ Uo. 21. l.

¹⁰⁶ K. N. 1935/XXI. Homonnay Tivadar beszéde, 1938. dec. 13-án 19. l.

¹⁰⁷ F. N. 1935/IV. Szilágyi Lajos liberális felsőházi tag beszéde, 1938. dec. 22-én, 31—32. l.

¹⁰⁸ Szeibert János: i. m. 21. l.

¹⁰⁹ Így nevezték az 1938. novemberi kormányválság alkalmával a kormánypártot elhagyó képviselők mintegy 60 főnyi csoportját.

¹¹⁰ Esztergályos János, 1938. dec. 13-án (K. N. 1935/XXI. 27. l.); Takács Ferenc, 1939. jan. 25-én (K. N. 1935/XXI. 467. l.); Szeder Ferenc, 1939. jún. 22-én. (K. N. 1939/I. 157. l.); és ugyanő 1939. nov. 21-én (K. N. 1939/III. 261. l.).

¹¹¹ Holota János, 1939. nov. 15-én (K. N. 1939/III. 20. l.): „A nivócsökkentés a felvidéki területen meg ne történjék, hanem fenntartassék a biztosítás eddigi nivója.” — Porubszky Géza, 1939. nov. 21-én (K. N. 1929/III. 252. l.): „Nem akarunk visszaféjöldni.”

utóbbiét felemelni az átcsatolt terület viszonyainak színvonalára. De még a gondolat is borzasztó volt: „a gombhoz igazítani a kabátot”; — súlyos presztizskérdés is volt, hogy egy ország, amely a maga szociális berendezkedését a csehszlovákiaival szemben fölülte állónak igyekezett elhitetni, most, miután lekapsolt belőle egy darabot, e lekapsolt terület társadalombiztosítási viszonyaihoz való igazodással clismeri, hogy tudatosan félrevezette a közvéleményt. A döntő azonban az a körülmény volt, hogy a kormány, ha akarta volna, sem tudta volna az „anyaországot” az átcsatolt terület szintjére emelni: teljességgel hiányoztak ennek anyagi feltételei. A nagybirtok pedig olyan hatalom volt az országban, amely nem tűrte a mezőgazdasági munkavállalók társadalombiztosításának terheit magára rakni.¹¹² A kormány erre nem is vállalkozott.¹¹³

Imrédy bukása után már a Teleki-kormány volt az, amelynek mégis valamilyen megoldást kellett találnia. Ez csak az 1939. december 22-i minisztertanácson történt meg; addig az átcsatolt terület társadalombiztosítási viszonyaihoz nem mertek hozzányúlni, a helyzet ott eddig e szempontból változatlan maradt. A kormány pedig, mit tehetett mást, kénytelen volt tűrni a támadásokat amiatt, hogy az átcsatolt területről „corpus separatumot” csinál. Ezzel támadták a disszidens liberálisok, akik az „anyaország” színvonalára akarták e területet hozni; ugyanezzel támadták a szociáldemokraták, akik az „anyaországot” kívánták az ottani szintre felemelni.

Az említett minisztertanácson Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, akinek tárcájához a népjóléti, közegészségügyi, szociálpolitikai, társadalombiztosítási kérdések is hozzátartoztak, a maga teljes súlyosságában exponálta a problémát, melyet elsősorban az unifikáció oldaláról nézett és képviselt. Vele szemben Jaross Andor, „a felvidéki ügyek tárcanélküli minisztere”, más államok viszonylatában történt területátcsatolások alkalmával folytatott gyakorlat példaira hivatkozva küzdött az átcsatolt terület társadalombiztosítási viszonyainak további, átmeneti jellegű fenntartása mellett. Az ellen magának sem volt kifogása, hogy egy későbbi időpontban az „anyaország” szintjére való leszállítás megtörténhessék.

Végül is kompromisszumos megoldás jött létre. A minisztertanács határozata elvben kimondotta, hogy „a csehszlovák jognak az ország területéről való minél teljesebb kizorítását törvényes kötelességének tartja”, de ezt fokozatosan, lépésenként fogja végrehajtani. Az első lépés, amit már most meg kell valósítani: az öregségi biztosításnak a csehszlovák jogszabályok által 150 pengőben megszabott járadéktörzset közelíteni kell a magyarországi 60 pengős járadéktörzshöz, s egyelőre 120 pengőre kell leszállítani. A mezőgazdasági munkavállalók betegségi biztosítását pedig — politikai szükségességből — fenn kell tartani átmenetileg, a csehszlovák szabályok alapján, de nem kötelező, hanem önkéntes biztosítás formájában.¹¹⁴ Az átcsatolt területek járadékosainak nagy

¹¹² Az OMGÉ 1938. nov. 17-i igazgatóválasztmányi ülésén kialakult véleményről így tudósít a Magyar Nemzet: „A Felvidéken 10—12 pengő katasztrális holdanként az a teher, ami a szociális helyzet megjavítását szolgálja. Nekiünk nincs módunk ilyen nagy áldozatra . . . nem szabad és nem lehet túlságosan megterhelni a mezőgazdaságot.” (M. N. 1938. nov. 18.)

¹¹³ Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter kijelentette a képviselőház pénzügyi bizottságának 1938. dec. 10-i ülésén: „. . . minthogy pedig nem a régi Magyarországot csatolták a Felvidékhez — amint Sztranyavszky őexcellenciája kifejtette —, mi megmaradtunk a magyar törvényhozás alapelveinél és nem térünk át a cseh törvényhozás alapelveire.” (OL. Képviselőház által kiküldött bizottságok jegyzőkönyvei, 17. köt.)

¹¹⁴ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. dec. 22.

számára való tekintettel nagy pénzügyi jelentőségünk tekintették az így eszközölt csökkentéseket.¹¹⁵

A minisztertanács határozatának szellemében lépett életbe 1940. január 1-én az átcsatolt területek társadalombiztosítását rendező miniszterelnökségi rendelet,¹¹⁶ amely nem sok örömet okozott az átcsatolt területek biztosítottjainak,¹¹⁷ s amely továbbra sem tudta a témát levenni a belpolitikai küzdőtérről. A „corpus separatum” vádjával támadók továbbra is érvelhettek az átcsatolt terület és az „anyaország” társadalombiztosítási viszonyainak továbbra is még fennálló különbségével.¹¹⁸ Akik pedig azt remélték, hogy az átcsatolt terület társadalombiztosítási viszonyainak fenntartásával — a történt változtatások ellenére is — vonzóerőt tud majd Magyarország gyakorolni a még be nem bekelezett szlovákiai területek lakosságára, tudomásul kellett venniük, hogy Szlovákia változatlanul fenntartotta a volt csehszlovák társadalombiztosítási szolgáltatásokat.¹¹⁹

Külön figyelmet érdemel a tisztviselő-kérdés és adminisztráció az átcsatolt területen. A cseh tisztviselők elmenekültek; a szlovák tisztviselőknek csak egy része maradt a helyén. A csehszlovák uralom alatt nagymértékben mellőzött, s emiatt a magyarpárti bomlasztómunkába is számottevő módon bekapcsolódott egykori magyar tisztviselők úgy hitték, hogy felvirradt végre az ő napjuk; — a csehszlovák közalkalmazásban megmaradt, vagy elhelyezkedett magyarok pedig az Egyesült Magyar Párt bosszújától rettegve, sürgősen bizonyítani igyekeztek kétségbe vont magyarságukat, hazafiságukat: „Hosszútollas Boeckay-kalappal a fejkön, versenyezve üdvözölték a bevonuló magyar honvédeket. Különös szeretettel rávetik magukat a másajkú polgártársaikra, hogy így igazolják magyarságukat.”¹²⁰

Az átcsatolt terület magyarpárti tisztviselőrétege azt képzelte, hogy az impériumváltozás az ő problémájukat meg fogja oldani: — jól dotált állásokhoz, tisztas rangokhoz fognak jutni „a 20 évig mesterségesen visszaszorított tisztviselők, akiknek magyarsága tiszta mint a nap”.¹²¹ Az állás iránti kérények száma — egyedül Kassán — egyetlen hónap alatt felülhaladta a hatezret.¹²² Hamarosan tapasztalniuk kellett azonban, hogy az e területet bekebelező ország mindenekelőtt a maga súlyos tisztviselő-túltengését fog igyekezni le-

¹¹⁵ OL. Minisztertanácsai jegyzőkönyvek, 1941. jan. 3.

¹¹⁶ 11 770/1939. ME. sz. rendelet. — Ezt a rendezést ideiglenesnek kell tekinteni; a végleges rendezés módzatait kutatja — a csehszlovák és a magyar biztosítási rendszerek összehasonlításával — *Frisch Ferenc*: A felvidéki és kárpátaljai rokkantsági, öregségi és haláleseti kötelező biztosítás rendezése. Bpest. 1940.

¹¹⁷ K. N. 1939/IX. Porubszky Géza beszéde, 1940. dec. 11-én, 91. l.; Pintér Béla beszéde 1941. apr. 2-án, uo. 582. l. — Az átcsatolt területek biztosítottjainak az OTI 6—8 hónapos késéssel fizette táppénzeiket; a kórházbeszállítási költségeket pedig vonakodott a betegeknek megtéríteni.

¹¹⁸ Budinszky László, 1940. jan. 31-én. (K. N. 1939/IV. 393—394. l.) Interpellációja megkezdése előtt a felvidéki képviselők kivonultak a teremből. — Matolcsy Mátyás, 1940. jan. 31-én (K. N. 1939/IV. 374. l.) és 1940. nov. 26-án (K. N. 1939/VIII. 852. l.); Kranicz Raymond, 1940. dec. 3-án (K. N. 1939/VIII. 1156. l.)

¹¹⁹ OL. Minisztertanácsai jegyzőkönyvek, 1941. jan. 3.

¹²⁰ ME. Nemzetiségi o. 98. cs. L. 20 211/1941. Klacsánszky Rezső érsekújvári gimn. tanár levele Teleki Pálhoz, Érsekújvár, 1940. aug. 6.

¹²¹ OL. Kozma-iratok. 11. cs. Adatgyűjtemény, 1940. III. köt. Dr. Tóth Istvánné levele Kozma Miklóshoz, Párkány, 1940. máj. 24-én.

¹²² ME. Nemzetiségi o. 49. cs. L. 17 752/1938. — Wirth Gyula, a kassai Magyar Nemzeti Tanács elnökének jelentése, Kassa, 1938. dec. 15.

vezetni e területgyarapodás által. Kezdetben nem volt többről szó, mint hogy „a felvidéki különleges érdekek” csak bizonyos különleges szakképzettséget feltételező igazgatási ágakban (pl. államépítészeti hivataloknál, tisztiorvosi szolgálatban, erdészeti igazgatásban stb.) szenvednek csorbát, s ott is csak a vezető-állások tekintetében; — az alsóbb tisztviselői és főleg egyéb alkalmazotti állásokba az átszatolt terület állásigénylői fognak kerülni.¹²³ A polgári közigazgatás életbeléptetésével kapcsolatban az Imrédy-kormány idején történt kinevezések az Egyesült Magyar Párt kívánságainak még helyadtak — ha nem is a Jaross által követelt mértékben; ¹²⁴ a Teleki-kormány alatt azonban már az igazgatás valamennyi ágában és egyre nagyobb méretekben mutatkozott meg a tendencia, hogy az értelmiségi munkanélküliség, az állástalan diplomások, a szellemi szükségmunkások többezres magyarországi tömegének problémáját az átszatolt terület állásigénylőinek rovására oldják meg. Ezért az Egyesült Magyar Párt Szent-Ivány József képviselő útján a parlamentben is emlékeztetett arra, hogy az eltávozott cseh és szlovák tisztviselők megüresedett helyeinek elsősorban „felvidékiek” általi elfoglalása tekintetében bírják a kormány ígését, s hogy a sajtó és a rádió nyilvánosságra is hozta a kormány ehhez történt hozzájárulását, tehát a párt „feltétlenül és minden körülmények között” kitart e követelése mellett.¹²⁵

Az 1939. február 24-i minisztertanács azt a határozatot hozta, hogy az átszatolt terület eddig csehszlovák szolgálatban állott (magyar és szlovák) közalkalmazottait igazoló eljárásnak kell alávetni; magyar közszolgalatban való alkalmazásuk addig csak ideiglenesnek tekinthető.¹²⁶ E határozat nyomán bizonytalanság és zürzavar lett úrrá; az ideiglenesnek tekintett alkalmazottak hol megkapták fizetésüket, hol nem; egyszer ennyi, máskor amannyi összegben. Végre a minisztertanács 1939. július 25-i ülése úgy döntött, hogy ezek az ideiglenes jelleggel alkalmazott volt csehszlovák közalkalmazottak nem fizetést kapnak, hanem a csehszlovák járandóságai netto összegének megfelelő előlegben részesülnek.¹²⁷ Az a körülmény, hogy csak netto összeget — s azt is csak 7 : 1-es átszámítási alapon — fizettek, bizonytalan helyzetüket egyúttal nyomorúságossá is tette.

A kormány az igazolóeljárás során igazoltnak nyilvánított ideiglenes alkalmazottakat is csak részben szándékozott véglegesíteni. A nem-véglegesítették részére a minisztertanács segélyt állapított meg, — „az ideiglenes alkalmazás alatt részükre fizetett előlegnek a méltányossági körülmények által indokolt hányadában; egészen kivételes esetben annak 90%-ában”.¹²⁸ Hogy a véglegesítésre milyen mértékben lehetett remény, azt mutatja, hogy például a gazdasági felügyelői szolgálatnak az átszatolt területen történt megszervezése során az engedélyezett 35 állásból csak 5 állást tartottak fenn átveendő volt csehszlovák közszolgalati alkalmazottak részére.¹²⁹

¹²³ St. A. v Nitre, 7181. doboz. Komárommegyei főispáni iratok 8/1939. — Jaross Andor tárca nélküli miniszter levele a főispánhoz, Bpest. 1938. dec. 29.

¹²⁴ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. jan. 20. és 27.

¹²⁵ K. N. 1935/XXI. 518. I. Szent-Ivány József beszéde 1939. febr. 23-án.

¹²⁶ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. febr. 24. — E határozatot megelőzte Jarosznak az 1939. jan. 20-i minisztertanácson tett előterjesztése, amely az igazoló-eljárások szükségességét felvetve, azokban az Egyesült Magyar Pártnak döntő befolyást biztosított.

¹²⁷ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. júl. 25.

¹²⁸ Uo.

¹²⁹ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1940. márc. 18.

A köztisztviselőkön, pedagógusokon, ügyvédeken, orvosokon stb. kívül az 1939. június 1-i minisztertanács a gyógyszerészeket is igazolási eljárás alá vonta, „hogy a gyógyszerészi pálya a nem odavaló elemektől megtisztíttasék”.¹³⁰ Az 1939. augusztus 23-i minisztertanács pedig a „nemzethűség” igazolási kötelezettséget a nyugdíjasokra, özvegyekre és árvákra is kiterjesztette, akik a magyar állam terhére ellátásban kívánnak részesülni.¹³¹

Az átcsatolt területen az egyes miniszteri tárcák illetékességi körének megfelelően felállított igazoló-bizottságok tagjai döntően az Egyesült Magyar Párt exponensei voltak, s így az igazolóbizottságok minden tanúkihallgatást, bizonyítási eljárást mellőző döntései erősen magukon viselték e párt szempontjainak bélyegét. Jaross Andortól „a felvidéki ügyek tárcanélküli miniszterétől” biztatást kaptak az igazolóbizottságok arra nézve, hogy bátran hozhatnak nagyszámú elmarasztaló döntést: a nem-igazoltak nyugdíja olyan alacsony összegben lesz megszabva, hogy tömeges elbocsátás esetén sem fog az államnak túlzott megterhelést jelenteni.¹³²

Miután a zsidókat már eleve mellőzték a közszolgáltatból,¹³³ a szlovákokat is igyekeztek onnan kiküszöbölni. Az igazolás megtagadását indokoló végzéseken többek közt ilyesmik is előfordultak: „Beigazolódott az a vád, hogy otthon családjukkal szlovák nyelven beszélnek.” Az elutasított szlovák közalkalmazottak száma több százat tett ki.¹³⁴ Az igazolóbizottságok többnyire elmarasztaló végzést hoztak azokkal a csehszlovák közszolgáltatban állott magyarokkal szemben is, akik valamely, a csehszlovák államhatalmat támogató párt tagjai voltak.¹³⁵ Igazolták viszont a Csehszlovák Fasiszta Párt Árja Front magyar osztályának tagjait, azzal az indokolással, hogy ez a párt „a legderekabban megállta helyét, és hozzájárult a csehszlovák köztársaság vérnélküli felparcellázásához”.¹³⁶

Az igazolóbizottsági tömeges elmarasztaló végzések folytán előállott helyzet jellemzésére egy Zsitvafödemesről kelt levélből idézünk: „Most folynak az igazoltatás utáni elbocsátások a vasútnál. Kétezer lakosú kis falunkból legalább ötszáz vasutas . . . Olyan embereket bocsájtanak el, akik ellen semmi vád. Egyszerűen nem igazolták őket . . . Látni ezeket a kétségbeesett családapákat szívtépő volt. Három-négy napi kenyérük van az egész családnak. Télen, minden bűn nélkül maradni állás nélkül. Hallani, amint mondják, minek mondta a magyar rádió, hogy mindenki ott marad a helyén? Mi bátran maradtunk, hisz semmi bűnünk, s itt van, elbocsájtottak.” A levélíró kéri Teleki Pált: „Jótettekkel bizonyítsuk be, hogy a magyarok szeretik őket. Ódákat zengünk a Főméltóságú Pár jószágáról. De ők csak sírnak szegények, szó nélkül.”¹³⁷ 1939—40 telén kb. 700 vasutast bocsátottak el a MÁV-tól az átcsatolt területen. Az elbocsá-

¹³⁰ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. jún. 1.

¹³¹ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. aug. 23.

¹³² St. A. v Nitre, 7166. doboz. Komárommegyei főispáni iratok, 103/1939. Jaross Andor levele Bartal Iván főispánhoz, Bpest. 1939. márc. 20.

¹³³ ME. Nemzetiségi o. 64. cs. P. 15 638/1939. — Összesített helyzet- és hangulatjelentés a VII. hadtest közigazgatási területéről. Kassa, 1938. dec. 21.

¹³⁴ ME. Tájékoztatási o. 3. cs. B. 35. e. (572. — Feljegyzés, Bpest. 1940. márc. 28.)

¹³⁵ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1940. júl. 12.

¹³⁶ ME. Nemzetiségi o. 58. cs. L. 16 282/1939.

¹³⁷ ME. Nemzetiségi o. 77. cs. L. 17 169/1940. — özv. Csaltkó Jánosné, MÁV főintéző özvegyének levele Teleki Pálhoz, Zsitvafödemes 1939. dec. 15. — Hasonló tárgyú Zsák Lajos komjáti esperes-plébános levele, Komját, 1939. jún. 10. (ME. Nemzetiségi o. 59. cs. L. 17 549/1939.)

tott vasutasok legnagyobb része 10—20 év óta fizette nyugdíjárulékát és az egyéb szociális terheket, és most mindezen kérdések rendezése nélkül lettek elbocsátva.¹³⁸

Az igazolóbizottságok eljárását Jaross még így is enyhének minősítette, s különösen a kultusztárca keretében működő igazolóbizottságra volt panasza, mely szerint „majdnem kivétel nélkül mindenkit igazolt” — jöllehet a valóságban mintegy 80 volt az általa nem-igazolt tanítók, tanárok száma.¹³⁹ Vele szemben Teleki Pál miniszterelnök sok tekintetben túlzottnak és elhibázottnak tartotta a lefolytatott „nemzethűség” igazolásokat, de amíg az Egyesült Magyar Pártot a kormánypártba való beolvastása útján fel nem számolta, s amíg Jarost a kormányból — a „felvidéki minisztérium” megszüntetésével — ki nem tette, ez ellen jóformán semmit sem tudott tenni.¹⁴⁰ Teleki nem osztotta azt a nézetet, „hogyan itt újrafelvételi eljárás legyen, és az illetők perrendszerűen tudják bizonyítani a maguk igazságát és helyes magatartását”;¹⁴¹ — az 1940. május 24-i minisztertanácsoson azt az álláspontját fogadtatta el, hogy általános újrafelvétel helyett — ami a kormány presztízst rontaná, és felesleges támadási felületet szolgáltatna a kormánnyal szemben — az egyes minisztériumok saját hatáskörükben változtassák meg az igazolóbizottsági döntések közül azokat, „amelyekben a határozat meghozatalánál túlzó szempontok érvényesültek, s amelyek magasabb állami érdekből sem tarthatók fenn”.¹⁴² Az igazolóbizottsági döntések felülvizsgálatának célja tehát nem terjedt túl „a legkiáltóbb esetek” reparálásán, — a politikai konszolidációnak az átesatolt területen való előmozdítása érdekében.¹⁴³

Az Egyesült Magyar Párt természetesen a maga hívei számára igyekezett tömegesen szabaddá tenni az állásokat, s most — nagy keserűségükre — ezekbe a felszabadított állásokba ugyancsak „anyaországiak” ültek bele. Az „anyások”-nak csúfolt, „anyaországból” jött tisztviselők elszaporodását korábban is hasznalasan próbálták megakadályozni; Jaross már 1939 augusztusában hiába kérte Telekitől, hogy járuljon hozzá megszelektálásukhoz és egy részük visszairányításához.¹⁴⁴ Az „anyaországi” tisztviselőknek az átesatolt területen tanúsított magatartásának felhozása folytán parlamenti összecsapásra is sor került a „felvidéki képviselők” és Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter között 1939 novemberében és decemberében. Ezek során a belügyminiszter — nyilvánosan — megvédte az „anyaországból” küldött tisztviselőket,¹⁴⁵ akik viselkedése miatt — nem nyilvánosan — maga is szükségesnek látott lépéseket tenni,¹⁴⁶ s nyíltan

¹³⁸ ME. Nemzetiségi o. 77. cs. L. 17 364/1940. — A budapesti szlovák követ aide-mémoireja. Bpest. 1940. márc. 6.

¹³⁹ OL. Minisztertanácsai jegyzőkönyvek, 1939. júl. 25.

¹⁴⁰ OL. Minisztertanácsai jegyzőkönyvek, 1940. júl. 12.

¹⁴¹ K. N. 1939/V. 447. l. — Csoőr Lajos interpellációja, 1940. máj. 1-én.

¹⁴² OL. Minisztertanácsai jegyzőkönyvek, 1940. máj. 24.

¹⁴³ ME. Nemzetiségi o. 75. cs. L. 15 057/1940.

¹⁴⁴ ME. Nemzetiségi o. 65. cs. P. 18 824/1939. — Jaross levele Telekihez, Bpest 1939. aug. 23.

¹⁴⁵ „Nem tartom megengedhetőnek, hogy azokat az embereket, akiket én odaküldtem azért, hogy ott a magyar igazgatást bevezessék, megvetéssel »anyásoknak« nevezzék, és mint idegeneket kezeljék.” — Keresztes-Fischer beszéde, 1939. nov. 15-én. K. N. 1939/III. 55. l. — Pajor Miklós reagálása erre, 1939. nov. 16-i beszédében: K. N. 1939/III. 119. l.

¹⁴⁶ St. A. v Nitre, 7185. doboz, Komárommegyei főispáni iratok, 927/1939. — A belügyminiszter 1939. aug. 10-i rendelete a Felvidéken szolgálatot teljesítő közigazgatási tisztviselők és egyéb alkalmazottak bánásmódja tekintetében elhangzott panaszok tárgyában: „Szem előtt tartandó, hogy a most visszacsatolt területek ellenségeink különös megfigyelése alatt állanak, és arra kell törekedni, hogy a közigazgatási szervek magatartása még látszatot se szolgáltatson az ellenséges propaganda részére.”

fellépett immár az Egyesült Magyar Párt politikájával szemben, határozott ellen-támadásba menve át: „. . . a tisztviselői kar összeállítását az első időkben éppen az ott levő. . . urak véleménye és kérései alapján volt elintézve. . . a belőlük alkotott tárcanélküli minisztérium véleménye volt a döntő. . . meggyőződtem róla, hogy a tisztviselői kar kiválogatása nem történt megfelelően. . . az ottani tényezők véleményére túl sokat adtam. . . kénytelen leszek itt revíziót eszközölni, és kénytelen leszek mindazokat az embereket, akik nem megfelelőek, a helyükről eltávolítani.”¹⁴⁷

Az Egyesült Magyar Párt befolyásának csökkentésére tett kormány-erőfeszítések nemcsak a főispánokat sem kímélő leváltásokban mutatkoztak meg, hanem abban is, hogy az Egyesült Magyar Pártnak 1939 őszén, 1940 tavaszán már nem állt módjában híveit zsárosabb állásokhoz juttatni: „Hazánknak kém-szolgálatot teljesítő, életfogytiglan börtönre ítélt magyar családapák”, akik „hazafias szolgálataik elismeréseként” nyilván többet vártak, — altiszti vagy útkaparói állással voltak kénytelenek csalódottan megelégedni.¹⁴⁸ A jobb állásokba „anyások” ültek bele.

Természetesen nemcsak kémeik és más, a Horty-rezsimet kiszolgált egyé-nek nyújtották állás után kezüket, hanem kellett volna az állás sok-sok derék, becsületes, az átesatolt területre valósi fiatalembernek is, akik elől azonban az „anyások” szintén elvették a kenyeret. Státusba kerülniük szinte a lehetetlenség-gel volt határos; legfeljebb gyakornokoknak vették fel őket, 80—100 pengős fizetéseikkel.¹⁴⁹ Míg a Csehszlovák Köztársaságban megvolt a lehetősége annak, hogy a feleség is keressen, — a férjes nők közszolgálati alkalmazásának korlátozása-ról 1938 végén hozott törvény Magyarországon ennek akadályt vetett.¹⁵⁰ Az állásában meghagyott tisztviselők nagy részét visszaminősítették alacsonyabb fizetéssel járó státusokra, azzal az indoklással, hogy a csehszlovák „érában” szer-zett képesítésüket a magyar állam nem ismerheti el.¹⁵¹ A kormány leszállította a csehszlovák rendszerű nyugdíjbiztosítási szolgáltatásokat is, „hogy azok az anya-oroszági szolgáltatásokat lényegesen meg ne haladják”, — jóllehet tudatában volt annak, hogy ez a csökkentés a nyugdíjasoknál egyenesen a létfenntartás lehe-tőségeit érinti.¹⁵² Állást kereső fiatalok, aktív tisztviselők és öreg nyugdíjasok egyaránt elkeseredetten találták magukat szemben a magyar impériummal. Akik korábban illúziókat tápláltak, kiábrándultan kérdezték maguktól: Miféle édesanya az, amely hazatért gyermekének kisebb darab kenyeret szel, mint állítólagos mostohája?¹⁵³

¹⁴⁷ K. N. 1939/IV. 61. l. — Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter válasza Korláth Endre interpellációjára, 1939. dec. 13-án.

¹⁴⁸ OL. Kozma-iratok. 11. cs. Adatgyűjtemény. 1940. III. köt. Dr. Tóth Istvánné levele Kozma Miklóshoz, Párkány, 1940. máj. 24. — A csehszlovák uralom alatt a magyar állam javára folytatott kémtvékenység jutalmazásának kérdésével több minisztertanácsi ülésen is foglalkoztak: OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. jan. 27., nov. 17., 1940. ápr. 6., jún. 14.

¹⁴⁹ ME. Nemzetiségi o. 64. cs. P. 46 495/1939. — Az átesatolt terület fiatal értelmisége ráadásul jobb képzettségénél, nyelvtudásánál fogva — joggal érezhette magát fölöttébbállónak az odahelyezett „anyaországbeli” tisztviselőknél.

¹⁵⁰ K. N. 1935/XXI. 181. l. — Gr. Sigray Antal beszéde, 1938. dec. 19-én.

¹⁵¹ K. N. 1939/VIII., 926. l. — Vozáry Aladár beszéde, 1940. nov. 27-én és B. M. Res. VII. 1940—8—5001. Rendőrség politikai rendészeti osztályának helyszíni adatgyűjtése Kassán és vidékén. Bpest. 1940. nov. 7.

¹⁵² K. N. 1939/V. 283. l. — Keresztes-Fischer belügyminiszter válasza Budinszky László interpellációjára, 1940. ápr. 24-én.

¹⁵³ OL. Kozma-iratok. 11. cs. Adatgyűjtemény, 1940. III. köt. Dr. Tóth Istvánné levele Kozma Miklóshoz, Párkány. 1940. máj. 24.

A magukat másod- vagy harmadrendű állampolgároknak érző „felvidékiek” számára igen nehezen volt elviselhető az „anyaországból” jött tisztviselők magatartása.¹⁵⁴ Ezek a „monoklis nyeglek”,¹⁵⁵ ezek az „urhatnám urak”, ezek a nemesi előnevekkel, címekkel, rangokkal hivalkodó dzsentrivadékok „az igazi magyar urat akarták megjátszani az átcsatolt terület lakossága előtt, amelyik pedig a nemességet törvényileg is eltörölő, cím- és rangkørságot nem ismerő Csehszlovák Köztársaság két évtizede alatt elszokott az ilyesmitől, s nem is kívánta vissza.”¹⁵⁶ A csehszlovák polgári demokrácia körülményei között a magyar kisebbségben kialakult demokratikus „felvidéki szellem”, és az e fogalmat magának kisajátító, fasiszta tartalommal megtöltött jarossizmus, a területátcsatolás után egyaránt szembekerült az oda átáramló „anyaországi konzervatív kasztszellemmel”.¹⁵⁷

Az „anyaországból” jött tisztviselők megélhetése sem volt könnyű. Jövedelmük egy részét a lakbérpótlék tette ki, s mivel — pénzügyi nehézségekre hivatkozva — a kormány az átcsatolt terület városait alacsony lakbérkategóriába sorolta,¹⁵⁸ ugyanakkor pedig a háztulajdonosok érdekében eltörölte a lakbéremelést korlátozó csehszlovák rendelkezéseket,¹⁵⁹ — a „Felvidéken” lakás után néző anyaországi tisztviselőket így kis fizetéssel dobta a lakászsora karmai közé. És ezek a kisfizetésű, anyagi gondokkal küzdő tisztviselők is ragaszkodtak úri allűrjeikhez: többszermélyes vacsorákat adtak, hajnalig cigányoztak.¹⁶⁰ A hivatalban zsarnokoskodtak beosztottjaik felett, a volt csehszlovák alkalmazottakkal, mint „eseh bandával” durván és becsmérően bántak; előfordult, hogy meg is pofozták őket.¹⁶¹ Az esztergomi pénzügyigazgatóság, amelynek hatásköre kiterjedt az átcsatolt területre is, a „hivatali rend biztosítása” címén kiadott egy körrendeletet, amelyben arra szólította fel személyzetét, hogy a feletteseket az „alázatos szolgája” köszönési mód illeti meg, s minden egyéb köszönési mód „a hivatali fegyelemmel összeegyeztethetetlen”.¹⁶²

A tisztviselők magatartása még tűrhetetlenebb volt a hivatalban megjelenő „felekkel” szemben; különösen ha szlovákok voltak. A nagysurányi posta-hivatalban durván ráordítottak azokra, akik szlovák anyanyelvükön mertek kérni bélyeget.¹⁶³ Egy nagydadóci szlovák asszony így számolt be hivatali kálváriájáról: „Itt megjárta minden hivatalt, de ha észreveszik, hogy szlovák,

¹⁵⁴ ME. Nemzetiségi o. 64. cs. P. 15 428/1939. — Belügyminisztériumi átirat, 1939. jan. 23.

¹⁵⁵ ME. Nemzetiségi o. 56. cs. L. 15 267/1939. — „Égy felvidéki testvér” beadványa, 1939. ápr. 12. — Holota János felvidéki képviselő 1939. nov. 15-i beszéde szerint „legalább öt évre a Felvidéken meg kellene tiltani a monokli-viselést”. (K. N. 1939/III. 20. 1.)

¹⁵⁶ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. máj. 23.

¹⁵⁷ *Fábry Zoltán: Emberek az embertelenségben.* Bratislava. 1962. 232—236. l.; illetve *Szilassy Béla: i. m. 608—609. l.*

¹⁵⁸ K. N. 1939/VIII. 925. l. — Vozáry Aladár beszéde 1940. nov. 27-én.

¹⁵⁹ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. máj. 23.

¹⁶⁰ ME. Nemzetiségi o. 84. cs. P. 16 898/1940. — Flachbart Ernő feljegyzése. Bpest. 1940. ápr. 8.

¹⁶¹ B. M. Res. 1939—2—14 807. — Csendőrnnyomozó osztályparancsnokság jelentése, Bpest. 1939. nov. 6.

¹⁶² OL. Kozma-iratok. 11. cs. Adatgyűjtemény 1940. III. köt. — Az esztergomi kir. pénzügyigazgatóság vezetőjének rendelete, Párkány, 1939. márc. 25. — és Kozma Miklós levele Incze Péter miniszteri osztálytanácsoshoz, Bpest. 1940. jún. 30. (Uo. 31. cs. Politikai vonatkozású rádió ügyek, 1940.)

¹⁶³ ME. Nemzetiségi o. 84. cs. P. 16 898/1940. — Flachbart Ernő feljegyzése. Bpest. 1940. ápr. 8.

vége van mindennek. Nem segítik még egy szóval se. Szívük kőből van, és ez fáj a szlováknak... Én nagyon félek, hogy bűn nélkül tönkremegyünk.”¹⁶⁴

Hogyan folyhatott ezekben a hivatalokban az ügyintézés? Már a magyar impérium első hónapjaiban egymás után jöttek a jelzések, hogy az átszatolt területen „a lakosság a magyar közigazgatással elégedetlen, mert míg az ügyek nagy részét a csehszlovák közigazgatás pár nap alatt a helyi hatóságok nagyfokú önállósága következtében elintézte, nálunk a legtöbb kis ügyet is a minisztériumhoz kell felterjeszteni, ahol az elintézés a nagy aktatömeg miatt késik.”¹⁶⁵

A magyar adminisztráció jellemzésére idézhető az alábbi levél: „Az elmúlt gyászos csehszlovák uralom alatt mi, kisebbségi sorsban élt magyarok, valahányszor a köztársasági elnökhöz fordultunk panaszunkkal, legkésőbb 8 nap alatt értesítést kaptunk beadványunk sorsáról még akkor is, ha érdekteljes elintézés nem nyerhettünk. Sajnálatos dolog, hogy a felszabadult országban hiába ír az ember a magas hatósághoz, sőt a felvidéki minisztériumhoz is, választ nem kaphatunk.”¹⁶⁶

A területátcsatolással kapcsolatban előállt bonyolult feladatokkal a magyar adminisztráció olyannyira nem tudott megbirkózni, olyannyira zavarossá és áttekinthetetlenné tette egymásnak ellentmondó intézkedéseivel a helyzetet, annyira elkésérette sértő bánásmóddal tetézt tehetetlenségével a lakosságot, hogy a várt konszolidáció elmaradásától nem ok nélkül felő miniszterelnök az 1939. augusztus 17-i minisztertanácson váratlanul szokatlanul keserű kitérésre ragadtatta magát. Teleki „felkéri a kormány valamennyi tagját, hogy a vezetésükre bízott tárcák hatáskörében adják meg legsürgősebben a megfelelő utasításokat aziránt, hogy a magyar közigazgatás közegei megértéssel, gyors intézkedéssel intézzék az ügyeket, mert ellenkező esetben egy olyan elégedetlenségi állapot fog beállni a hozzánk visszacsatolt országrészek magyarhű lakossága körében is, amely körülményekből azt fogják levezetni, hogy Magyarország adminisztrációjának tehetetlensége folytán kár volt ezen területeket az anyaországhoz visszacsatolni. Hogyan fogja az ország további revíziós igényei megvalósulása esetén tehetetlen, nehézkés és meg nem értő adminisztrációs apparátusa mellett — például erdélyi részek visszacsatolása esetén — megtartani ezen területeket. Nem habozik kijelenteni a minisztertanács előtt azt, hogy amennyiben e téren gyökeres változás nem áll be, úgy adandó alkalommal nyilvánosan, a nagy közvélemény előtt fog hangot adni annak, hogy az ország ilyen körülmények között ne törekedjék arra, hogy újabb területek szereztessenek országunkhoz.”¹⁶⁷

Teleki Pál nagy megdöbbenést és megrökönyödést keltő szavai után Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter próbálta megnyugtatót a feldúlt kedélyeket és egyben magyarázatot is adni: „Sokban osztja a miniszterelnök úr nézetét, de rá kell mutatnia arra, hogy az utóbbi 20 év folyamán sajnos a minisztériumok sok ügyben a döntést maguknak tartották fenn, és ezzel kiölték a tisztviselők önálló intézkedési készségét. Nem nevelték a tisztviselőket saját felelősségük melletti azonnali intézkedésre, iniciatívára.” A túlzott centralizációval szemben tehát ezúttal is a decentralizáció szükségessége mellett foglalt állást.¹⁶⁸

¹⁶⁴ FM Ált. iratok. 5212. cs. 28. tétel, 83 862. sz. Augusta Petrovičova nagydóci lakos levele Horthy Miklós kormányzóhoz, Nagydóce, 1939. jan. 23.

¹⁶⁵ ME. Nemzetiségi o. 66. cs. P. 20 003/1939. — Losonci honvéd állomásparancsnokság jelentése, Losonc, 1939. okt. 14.

¹⁶⁶ ME. Nemzetiségi o. 57. cs. L. 15 630/1939. — Szolnoki Gyula érsekújvári lakos levele Imrédy Béla miniszterelnökhöz, Érsekújvár, 1939. febr. 8.

¹⁶⁷ OL. Minisztertanácsí jegyzőkönyvek, 1939. aug. 17.

¹⁶⁸ Uo.

A miniszterek továbbadták lefelé a kapott fejmosást, és így a legzavarosabb, legsértőbb ügyeket elsimították. De az átcsatolt terület magyar adminisztrációja — lényegét tekintve — semmit sem változott: „A nagymennyiségű törvény- és rendeletgyártás eredményeként azok végrehajtását biztosítani képtelenek lévén, a lakosság a törvényes rendelkezésekkel szemben általában közömbös, egyénilen azonban túlérzékeny, s azokat molesztálásnak tekinti” — jelentette 1941 elején a gönci járás főszolgabírája. — „A közigazgatás bürokratikus voltánál fogva, úgyszólván óráról-órára távozik a való élettől, és közöttük mindinkább áthidalhatatlan úr támad, mely komoly esetekben akcióképtelenné teszi azt, miután gyökere már nincs a népben.”¹⁶⁹

Az átcsatolt területen kiépült magyar közigazgatást valóban mindenekelőtt a gyökértelensége, a néppel való szembenállása és embertelensége jellemezte. Ilyen körülmények között különösen súlyosaknak mutatkoztak a bécsi döntés gazdasági és szociális következményei a Magyarországhoz átcsatolt területen. Nem egyszerűen a területátcsatolással járó átmeneti nehézségeként jelentkezett ugyanis a gazdasági helyzet úgyszólván minden vonatkozásában bekövetkezett romlása, a lakosság valamennyi dolgozó rétege szociális körülményeinek kedvezőtlen megváltozása, hanem ennek mélyenfekvő okai a Magyarországon uralmon levő, mélységesen reakciós társadalmi rendszerben gyökereztek.

Л. ТИЛКОВСКИ:

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ПЕРВОГО ВЕНСКОГО РЕШЕНИЯ НА ПРИСОЕДИНЕННОЙ К ВЕНГРИИ ТЕРРИТОРИИ

Резюме

Южно-словацкие области, попавшие под хортистскую оккупацию согласно решению 2 ноября 1938 г., были самыми ценными сельскохозяйственными районами Словакии. Уровень сельского хозяйства и жизненный уровень населения здесь превосходили уровень Венгрии, захватившей эти районы. Трудность сбыта сельхозпродукций, вытекавшего из перепроизводства венгерского сельского хозяйства только увеличились с присоединением этой богатой аграрной территории, поэтому венгерское правительство распорядилось приостановить, ограничить производство пшеницы, сахарной свеклы, пищевого перца и табака на присоединенной территории в аграрных интересах «материнской страны». А к сравнительно слабой промышленности данной территории монополии «метрополии» протянули свои щупальцы, которым и без того не следовало бояться конкуренции. Крестьяне выражали свое недовольство из-за трудностей сбыта, высоких промышленных цен, возросших налогов: аграрные пролетарии попали в трудное положение из-за отсутствия работы и пособий по безработице. Аграрная безработица переплеталась с промышленной безработицей. Акции помощи мало что помогли пугающему росту нищеты. Тяжело повлияло на положение трудящихся то обстоятельство, что венгерская система социального обеспечения оказала гораздо меньше помощи чем существовавшая до присоединения. В процессе проверки патентов массами разорялись мелкие кустари и торговцы. Понизилось материальное положение чиновников и интеллигенции. Деятельность «комитетов по проверке верности к нации», командирование чиновников «метрополии» на присоединенную территорию в ущерб местным, беспомощность венгерской администрации, ее бездушное, даже оскорбительное поведение усугубляли тяжелые проблемы.

Ухудшение экономического положения почти во всех отношениях, неблагоприятное изменение социальных условий всех трудовых слоев населения проявились не как временные трудности, связанные просто с присоединением территории: глубокие причины этих явлений скрывались в глубоко реакционной общественной системе, господствовавшей в Венгрии.

¹⁶⁹ St. A. v Košiciach. Abaúj-Torna vármegye közigazgatási bizottságának iratai. 26. doboz, 444. sz. — A gönci járás főszolgabírájának jelentése, Gönc, 1941. jan. 25.

L. TILKOVSKY

**LES CONSÉQUENCES ÉCONOMIQUES ET SOCIALES DU PREMIER ARBITRAIRE
DE VIENNE DANS LES TERRITOIRES ANNEXÉS A LA HONGRIE**

Résumé

Les territoires sud-slovaques cédés à la Hongrie en vertu de l'arbitraire de Vienne ayant eu lieu le 2 novembre 1938 faisaient partie des territoires agricoles les plus fertiles de la Slovaquie. Le niveau de l'agriculture, tout aussi bien que celui des conditions de vie de la population y étaient supérieurs à ceux connus en Hongrie, pays qui venait de les annexer. Les difficultés de vente des produits découlées en Hongrie de la surproduction des produits agricoles ne firent que s'aggraver par suite de l'annexion de ces riches territoires agraires; dès lors, en conformité des intérêts agraires «de la mère patrie», le gouvernement hongrois ordonna la restriction de la production du blé, des betteraves de sucre, du paprika et du tabac. En ce qui concerne par contre l'industrie manufacturière relativement peu développée du territoire cédé les monopoles «de la mère patrie» ne supportant aucune concurrence ne tardèrent pas d'y mettre la main. Les fermiers, eux, bougonnaient à cause des difficultés de vente, de la cherté des articles industriels et des impôts accrus, alors que les ouvriers agricoles virent leur situation aggravée par le chômage et le manque de secours de chômage. La misère revêtant des proportions effroyables n'était guère atténuée par les actions appelées à modérer la disette. Une assurance sociale plus restreinte, des allocations plus modiques connues en Hongrie aggravèrent encore davantage la situation des travailleurs. La révision des autorisations des petits industriels et des petits commerçants conduisit à leur faillite en masse. La situation matérielle des employés et des intellectuels connus, elle aussi, une détérioration. L'activité «des comités d'épuration pour l'examen du patriotisme», l'installation du surplus d'employés sur le territoire cédé et cela au dépens des postulants de ce même territoire, l'impuissance de l'administration hongroise, son attitude mécanique, voire injurieuse ne firent qu'envenimer les problèmes y surgis. La détérioration que connaît sous tous les rapports la situation économique et le changement défavorable survenu dans les conditions sociales de toutes les couches travailleuses ne remontèrent pas simplement à des difficultés passagères dues à l'annexion de ces territoires mais plongèrent dans un régime social profondément réactionnaire ayant été en vigueur à cette époque en Hongrie.

PETŐCZ PÁL

A politikai katolicizmus „reformnemzedéke”*

1935 tavaszán fasizmus és demokrácia világméretben folyó küzdelme a magyarországi katolikus táborban is éreztette hatását. A katolikus tábor mélyen lappangó áramlatai nyíltan a felszínre törtek, az alapvető kérdésekben egységes katolikus táboron belül frontok keletkeztek, bizonyos ellentétek a fasizmushoz való viszony kérdésében.

A politikai katolicizmus szélsőjobboldal felé helyezkedő része, a magukat „ifjú katolikusok”-nak nevezők tábora, kivált a Korunk Szavá-tól, — mely gróf Széchenyi György szerkesztésében a konzervatív fasizmustól kissé balra álló, a polgári demokrácia felé orientálódó tábor fóruma volt — s nyíltan hitet tett Gömbös és a hitlerizmus mellett; sajtóorgánumukban, az Új Kor-ban a nyílt, a totális fasizmus bevezetéséért szálltak síkra.

Porondra lépésük a legszorosabban összefügg az uralkodó osztály ideológiai frontjának kényszerű átrendezésével, korszerűsítésével, azzal az ideológiai offenzívával, mely elsősorban az 1929/33-as világgazdasági válság hatására Magyarországon is megindult. A válság ismételten bebizonyította, hogy az uralkodó osztályok hatalma ingatag talajra épült. Bebizonyosodott az is, hogy az eddig jónak, hatásosnak hitt elméletek, ideológiák csődöt mondtak, korszerűtlenné, elavultak, nem lehet velük széles tömegekre hatni, nem mozgósító erejűek, hitelüket veszítették, érdektelenné váltak. Lázás sietséggel láttak tehát hozzá az uralkodó körök roskadozó hatalmuk alátámasztása érdekében az ideológiai frontok átrendezéséhez, „korszerűsítéséhez”. Ez a folyamat már a válság éveiben, a harmincas évek legelején megindult. Példát és útmutatást elsősorban a világreakció egyik központja, a Vatikán szolgáltatott a Quadragesimo Anno-val, ahogy katolikus körökben nevezték, „a nagy szociális enciklikával”. Nem véletlenül 1931 a Quadragesimo Anno megjelenési éve, az az év, amikor már a világ minden tőkés országában tombolt a gazdasági válság. A magyarországi politikai katolicizmus széles tábora, az a tábor, mely alapvetően a „konzervatív fasizmus” alapján állt, a pápai útmutatást követte, s késedlem nélkül hozzákezdtek az uralkodó osztályok védelmében az ideológiai frontok megerősítéséhez, újjárendezéséhez.

A pápai enciklika tételei a magyarországi viszonyokra alkalmazva a fasizmus egy szelidített válfaját jelentették, — egy olyan kleriko-fasizmusra való törekvést, mely felszámolja a Bethlen-korszak „liberalizmusát”, de lényegében

* E tanulmány része egy, az ellenforradalmi korszak ideológiai viszonyait felmérő nagyobb monográfiának. Az uralkodó osztályok ideológiai táborán belül a politikai katolicizmus ideológiai áramlatai jelentős, — bár korántsem legjelentősebb — szerepet tölthettek be. A „katolikus reformnemzedék” ezeknek az áramlatoknak egyik, szélsőjobb felé orientálódó csoportját képviselte.

az olasz s a portugál fasizmus nyomdokain haladva, tartózkodik a hitlerizmus bizonyos módszereitől, a vér és a faj mítoszát is csak módjával veszi át — azaz egy olyan fasizmust, mely a politikai katolicizmus széles táborra, a „konzervatív fasizmus”, „keresztény fasizmus” táborra számára a legelfogadhatóbb, mert „katolikus hitelveken” alapulva valósítja meg a nép széles tömegeinek elnyomását.

Az uralkodó osztályok egy része azonban a Quadragesimo Anno elveit és módszereit nem tartotta kielégítőnek. A hitlerizmus hatalomrajutásával adva volt a totális, a nyílt, kegyetlen fasiszta diktatúra példája, mely jobban kifejezte e körök érdekeit. Az uralkodó osztályok legreakciósabb része tehát, hűen önmagához, a totális fasizmus útját választotta, illetve kísérletet tett a totális fasizmus bevezetésére. E törekvésében talált nyílt szövetségest a politikai katolicizmus szélsőjobbfelé orientálódó csoportjában, az „ifjú katolikusok”-ban, a „katolikus reformnemzedék”-ben.

A Gömbös-kormány e szövetségben szócsövet kapott eszméi propagálására viszonylag széles katolikus rétegek felé. A „katolikus reformnemzedék” viszont a katolikus-keresztény pozíciók megerősödését — nem utolsósorban saját személyük előtérbehelyezését —, a katolikus politika újabb térhódítását remélte, úgy hitte, hogy a Gömbös-kormány szociális demagógiáját összekapcsolva a Quadragesimo Anno szociális demagógiájával, a „katolicizmus spirituális és szociális megújodását” fogja elérni, azaz hogy ilyen módon sikerüljön fog megállítania, sőt visszafordítania azt az egyre növekvő vallástalanodási folyamatot, a tömegek növekvő közönyét a hitélettel szemben, azt a „nyárspolgárosodási” folyamatot, ami már hosszú évek óta a katolicizmus egyik központi problémája volt.

Balla Borisz,* a „katolikus reformnemzedék” egyik vezéralakja, az Új Kor felelős szerkesztője, aki a leginkább exponálta magát Gömbös Gyula mellett, szinte feszít a beavatottak büszkeségétől, attól a hivatástól, melyet betölteni érez a katolikus-keresztény politika szolgálatában:

„... ami a politikai és egyéb eseményeket illeti — írja a Gömbös-kormány-
nak a terror és megtévesztés eszközeivel kicsikart elsöprő választási győzelmével kapcsolatban —, minden szerénységgel nélkül megjegyezzük, hogy nem vagyunk egészen beavatottak és ezért tudjuk, hogy a magyar katolikus társadalom és az úgynevezett keresztény politika fontos, igen fontos, majdnem azt mondhatnánk kritikus feladatok és döntések elé fog kerülni.”¹

Hangsúlyozza, hogy az „új világgal”, azaz a totális fasizmussal kapcsolatban nem az elzárkózás, hanem a közeledés, az együttműködés politikáját kell a katolicizmusnak alkalmaznia, ezt kívánja az „elkerülhetetlen fejlődés”, mely nemcsak a „kis magyar glóbuszon”, hanem „az egész világon” végbemegy, s mely szerinte a katolicizmus „örök értékeinek nagyobbra fejlesztését” hozza magával világszerte. Hirdeti, hogy a „kapitalista-feudális érdekek” sokszor „kompromittáló terhétől” szabadulhat meg a katolicizmus azáltal, hogy a reformpolitika élére áll. Azaz a katolicizmus megújodását várja a Gömbös-féle totális fasizmustól, s mintegy ellenszolgáltatásként felajánlja az „új rendnek” a „katolikum ezeréves tapasztalatait”.²

¹ Balla Borisz: Olvasóinkhoz. (Új Kor, 1935. ápr. 20. 1. évf. 1. sz. 3. l.)

² Uo.

* A Milotay által szerkesztett Magyarorságnak volt a munkatársa, „a Milotay-féle zsrnalizmus emlőin nevelkedett”. Ld. Magyar Kultúra, 1935. 404. l.

A „katolikus reformnemzedék” szerint a totális fasizmus gondolata, vagy, ahogy ők fogalmazták, „a szociális államot hordozó nemzeti közösség gondolata”, „koreszmévé” vált, s e „koreszmétől”, mely a Gömbös-kormány tevékenységében valósul meg, a „nemzeti egység” megteremtését, az osztályharc megszüntetését várják. A „népi” Magyarország harcosainak vallják magukat, hirdetik szembenállásukat az „úri” Magyarországgal, s hivatásuknak érzik, hogy a „reformkormányral” karöltve kivegyék részüket a „jogállam és liberális kapitalizmus” következményeként jelentkező „osztálytársadalom” és „szociális igazságtalanságok” megszüntetésében.

„Szomorú és botor dolog lenne — olvassuk az egyik cikkben, melynek írója a „liberális kapitalizmus”, vagy a „koreszmét” megvalósító Gömbös-kormány, azaz a totális fasizmus alternatívája elé állítja a katolikusokat, ez utóbbi követését propagálva —, ha . . . a reformok a mi helyeslésünk és közreműködésünk nélkül valósulnának meg csak azért, mert némelyek a politikai katolicizmus hajóját olyan kérdések mellett próbálják lehorgonyozni, amelyeknek állandó feszegetése lehet a hálás szentimentalizmus szép bizonyossága, de a katolicizmussal össze nem függnek, a magyarságot csak megbontanák s amelyeknek eldöntése amúgyis nemzetközi kérdés. Vétene nemzete és saját jövője ellen az a katolikus fiatalság, amely ilyen rozszant hajóra telepítené alkotásra vágyó energiáját.”³

A „válaszút” elé állított katolikusok meggyőződésének legfőbb adója tehát: a totális fasizmus bevezetése „nemzetközi kérdés”, azaz nincs ellene apelálata, a „koreszme” szükségszerű térbővítéséről van szó. A katolikus, ha nem akar lemaradni, igyekezzék felkapaszkodni a szekerre, pontosabban: átszállni a rozszant hajóról a korszerűre. Ez a rozszant hajó a Bethlen-korszak, az „úri” Magyarország, amit a „katolikus reformnemzedék”, a „fiatal katolikusok” tülekedő serege, — mely „alkotásra vágyó energiáit” a Gömbös-kormány szolgálatában akarja kiélni, — éles szavakkal bírál. Elmondják, hogy az urak „kaszinókból kormányoztak”, hogy „liberális-kapitalista” és „feudális pressziók” alatt nyögött az ország,⁴ mely ellen az „ifjú katolikusok” nemzedéke idáig azért nem tudott fellépni, mert egymástól elszigetelten küzdött a Magyar Holnap, a Wesselényi Reformklub, a Nemzetpolitikai társaság, a Prohászka Társaság és más intézmények kereteiben. Ez a nemzedék azonban most egymásratalált — hirdetik — a gömbösi reformnemzedék táborában, s az „idősebb nemzedékekkel” szemben maguknak vindikálják a totális fasizmusban a vezetést, a reformok végrehajtásának „szellemi irányítását”. Hangoztatják, hogy a Gömbös-kormány támogatása „a férfikorba serdült és még fiatalabb katolikus nemzedék létérdeke”, és nem kis sértődöttséggel állapítják meg a Keresztény Párt és általában a politikai katolicizmus „konzervatív” vezetőivel szemben: „. . . Véleményünkre soha nem voltak kíváncsiak, bennünket munkájukba soha bele nem vontak, reformkövetéseinket illetékes helyeken soha nem tolmácsolták.”⁵

A „nemzedékprobléma” felvetése természetesen összefügg a kormány közvetlen támogatásával. Annak a demagógiának az alátámasztása ez, mely hirdette, hogy az állatalan diplomások s az egyetemekről kikerülő fiatalok helyzetét, jövőjét a gömbösi reformpolitika fogja megoldani. Ezen túlmenően azonban az uralkodó osztályok tagjainak a hatalmi pozíciók felé törtetését is tükrözi.

³ Mihelics Vid: Katolikusok a válaszüton. (Új Kor, 1935. máj. 4. I. évf. 2. sz. 9. l.)

⁴ Balla: i. m.

⁵ Mihelics: i. m.

Az 1935-ös választások után, a „reformkorszak” jelszavaival porondra lépő nyílt fasizmus előretörésével, megindult a marakodás a hatalmi pozíciókért a katolikus táborban is. Velcjárója ez a Keresztény Párt összezsugorodásának, választási kudarainak, de alapvetően természetesen annak a politikai morálnak, mely népellenes lényegénél fogva mindig és csakis az önös érdek szemelőtt tartásából indul ki. Nem véletlen tehát, hanem a katolikus tábor politikai lényegét fejezi ki az állandóan visszatérő jelszó: az „öregek” nem engedik érvényesülni a „fiatalokat”, nem nevelnek új, ütőerős, fiatal katolikus vezetőségárdát stb. — ebben látják a katolikus-keresztény politika „háttérbeszorulásának” gyökerét. Miközben tehát a katolikus Egyház az elméletek és módszerek roppant széles, változatos és kifinomult eszközeivel maradéktalanul az uralkodó osztályok szolgálatába állította erőit, állandó volt a marakodás az irányító szerepért, a hatalomért, a vezető pozíciókért. Amikor tehát áramlatokról, ellentétekről beszélünk az uralkodó osztályon belül, vagy a katolikus táborban, ezeket a szubjektív tényezőket soha sem szabad figyelmen kívül hagynunk. Sőt, azt mondhatjuk — mivel az alapvető gazdasági kérdésben, az egyházi birtok sértetlenségének kérdésében teljes volt az egyetértés — e táboron belül ezek a szubjektív momentumok voltak az alapvetőek. Az ellentétek tehát soha sem zárták ki e táboron belül a szoros együttműködést.*

Az „öregek” és „fiatalok”, az „ifjú katolikusok” és a „konzervatív lelkületű idősebb nemzedék” ellentétét tehát a Gömbös-kormányhoz, a totális fasizmushoz való viszony kérdésében ebből a szempontból kell vizsgálnunk. Így kell értékelnünk azokat a „támadásokat” is, melyek a „katolikus reformnemzedék” színre lépésekor a katolikus sajtóban megjelentek — többek között a jezsuiták lapjában, a Magyar Kultúrában is —, bírálva a „fiatalokat” nem is annyira a Gömbös-kormány melletti nyílt kiállásuk miatt, hanem inkább az attól való félelemben, hogy a „fiatalok”, a reformok útjait egyengetve, megfélemedzenek az „örök katolikus célok”-ról, a más vallásoktól független és más vallások fölé helyezett önálló katolikus „közéleti érdekekről” és szem elől tévesztik a „protestáns veszélyt”, „azt a nyers és céltudatos felekezeti előretörést . . . , amelynek a katolicizmus gyengítése a célja”.⁶

Ezek a „támadások” természetesen a legkisebb mértékben sem érintették a „katolikus reformnemzedék” lényegét, a totális fasizmus iránti szolgálatukat, hiszen más stílusban ugyan, mint az Új Kor, a „katolikus reformnemzedék” lapja — ezek a sajtóorgánumok is teljes mértékben a Gömbös-kormányt szolgálták. A politikai katolicizmus széles táborából ebből a szempontból egyedül a Korunk Szava, elsősorban a lap főszerkesztője, gróf Széchenyi György kivétel, aki cikkeiben sorozatosan leleplezte, s bírálta a „katolikus reformnemzedéket”; megtagadva velük minden együttműködést, s aki a hitlerizmust támadva — minden ellentmondásossága ellenére, a „keresztény fasizmus” talajáról a polgári demokrácia felé közeledett.

A két, látszólag egymással ellentétes tábor, a „fiatalok” s az „öregek” tábora közös platformot Prohászka Ottokár prefasiszta nézeteiben, elméleteiben talált, illetve abban a gyakorlatban, mely a politikai katolicizmus tevékenységét

⁶ Bangha Béla: Egy új folyóirat margójára. (Magyar Kultúra, 1935. I. köt. 405. l.)

* E szabály alól, e tábor személyeit vizsgálva, akadtak kivételek, pl. gróf Széchenyi György, a Korunk Szava főszerkesztője, akit — igen lényeges ellentmondásai ellenére — pozitíven értékelünk, s aki talán, ha 1938-ban bekövetkezett kora halála meg nem akadályozza, a hitlerizmus elleni harcban eljuthatott volna a kommunistákkal való politikai szövetségig, együttműködésig.

jellemezte a fehérterror esztendeiben, a kommunistaüldözésben s az ellenforradalmi rendszer megerősítésében. Így kap közvetlen támogatást a „fiatalok” nyílt, totális fasizmust követelő tábora az „öregek”, a „konzervatív fasizmus” részéről Schütz Antal személyében. Schütz ezt a támogatást csupán a terminológiával leplezi. Szótárában a nemzeti szocializmus s annak Gömbös-féle magyarországi változata „lelki renaissance”, „új szellem”, „új világ” címszók alatt szerepel.

Schütz a Gömbös-kormány „reformpolitikájában” a katolicizmus eszméinek megvalósulását látja, hasonlóan a „fiatalokhoz”, hangoztatja, hogy a „reformkorszakban” nem valami újról, külföldön feltalált újdonságról van szó, amit a magyarságnak „át kell vennie”, ellenkezőleg, a Gömbös-féle reformkorszak tulajdonképpen visszatérést jelent a „nagy magyar szociális püspök”, Prohászka Ottokár elveihez. Így jut el Schütz is a totális fasizmus igenléséig, hirdelve, hogy ami ma a világban, tudniillik a fasiszta országokban történik — s aminek „világáramlatából” Magyarország sem vonhatja ki magát —, lényegileg keresztényi, ha a látszatok (ti. a németországi katolikusüldözések — P. P.) néha mást mutatnak is.

„Kétségtelenül megállapítható — hangoztatja —, hogy az, ami a népek lelkében vajúdik, *legmélyebb gyökereiben keresztény, még ha sokszor az ellenkezőjének látszik is.* A legalsóbb csírákban felfedezhető az evangélium szelleme.” A katolikus ifjúságnak, ha a Prohászka Ottokár által megindított „lelki renaissance” szellemében akar cselekedni, „ki kell fejleszteni a fogékonyságot az »új szellemjárás« iránt . . .” „Ki kell nyílni mindenkinek az új szellemek befogadására.” . . . „Ami Magyarországot illeti, semmiesetre nem vonhatja ki magát az új mozgalmak alól. Ha sok tekintetben kialakulatlanok is még ezek, kétségtelen, hogy *logikus következményei a történelem fejlődésének és történelmi szerepük ma már igazolva van.* Be kell kapcsolódnunk, mert *ha nem megyünk magunktól, akarataink ellenére magunkkal ragadnak.* Nem tehetünk mást, mint igenelni belőlük mindazt, amit keresztény szempontból lehet. Be kell látni, hogy Magyarország hosszú időre nem lehet politikai tényező, de igenis tényező lehet valláserkölcsi téren és kell is, hogy az legyen.”

Végül mintegy áldását adva a „katolikus reformnemzedék” működésére, annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy az Új Kor köré tömörült „fiatalok” „teljes egészében” megértették az „új idők” szavát, s úttörő munkájuk eredményeként most már az „öregek” is hozzájuk hasonlóan fognak gondolkodni.⁷

Azaz Schütz az „öregek” nevében igenli a nemzeti szocializmus lényegét: a kérlelhetetlen kommunistaellenességet, a magántulajdon, a kapitalizmus védelmét, valamint a tömegek megtévesztésére, a forradalmi helyzet levezetésére szolgáló felfokozott szociális demagógiát. Egyben hitet tesz Magyarországnak a III. Birodalmat kiszolgáló csatlós szerepe mellett, mely „valláserkölcsi téren” van hivatva biztosítani a közép európai hegemoniát.

A katolikus doktrinának mindig egyik sarkalatos pontja volt a „tömegember”, a „nyárspolgár” lebecsülése, megvetése, ami alatt olyan egyéneket értettek, akinek hitélete elszürkült, aki képtelen a vallás tételeinek mély átélésére, aki nem áll ki harcosan hitéért, aki vallásáért áldozatvállalásra képtelen. Ezzel a tanítással függ össze, valamint elsősorban a forradalomtól való mélységes félelemmel szembenállásuk a tömegekkel, aminek leplezett individualizmus

⁷ Schütz Antal üzenete az Új Kor-nak, az új világról. (Új Kor, 1935. ápr. 20. I. évf. 1. sz.)

formájában adtak kifejezést, hirdetve, hogy a katolikus szemlélet felülemelkedik mind az individualizmuson, mind pedig a „barbár” kollektívizmuson. A néptömegekkel mindig szembeállították az egyént, a történelmi „kiválóságot”, aki nélkül a tömeg tehetetlen, vak ösztönök rabja.

Az sem véletlen, hogy ezek a tanítások mindig akkor kaptak nagyobb szerepet, amikor a társadalmi ellentmondások sürgős megoldást követeltek. Az 1929/33-as gazdasági válság után, az ideológiai osztályharc előtérbe kerülésével e harc sikeres megvívása érdekében a „katolikus reformnemzedék” propagandájában, a kemény kéz politikáját követelve, ismét előtérbe kerül ez a tanítás, de sajátos formában, párosulva és összefonódva a nemzeti szocializmus demagógiájával, mely a „vezér” mítosza mellett a tömegekre apellál. A tömeg „lényegében barbár”, hirdetik Le Bon nyomán. Vezérre van tehát szükség, olyan vezérre, aki nem él vissza hatalmával (ez a megszorítás formális gesztus az „öregék” felé, akik a totális fasizmussal szemben az „ezeréves alkotmányosság sáncait” védelmezték, legalábbis szavakban — P. P.). Ilyen vezér a „katolikus reformnemzedék” szerint Hitler, aki „esupa idealizmus”, „erkölsi tökély”, vagy pl. Gömbös Gyula, nem is beszélve a többi fasiszta diktátorról, Mussoliniról, Salazarról, Francoról, és a magyar politikában ilyen vezérként számításba jöhetnek mindazok, akik a katolikus-keresztény politika, a „kleriko-fasizmus” eszmei talaján állnak. Így lesz a későbbiekben Imrédy Béla pl. az „eszményi katolikus államférfi” típusának megtestesítője.

A nyílt, totális fasizmus bevezetésének szükségességét, a Gömbös-kormány támogatását a „katolikus reformnemzedék” elsősorban a kérlelhetetlen kommunistaelenesség jelszavával indokolta. Ez az, amiben elsősorban volt teljes az összhang a katolikus táborban. A módszereket illetően azonban voltak eltérések. Igenelték a fasizmust, a kommunizmus elleni harc fő eszközének tekintették, azonban elég széles volt katolikus körökben azoknak a tábora, akik nemcsak a nemzeti szocializmus agresszív eszközeit tartották átültethetetlennek a „magyar talajba”, de bizonyos fenntartással éltek az olasz fasizmussal szemben is. Ez utóbbiban megoldottnak látták ugyan az állam és az egyház viszonyát, együttműködését, azonban még ennél is „magyarabb” fasizmust akartak, egy olyan fasizmust, mely teljes sértetlenségében menti át az uralkodó osztályok jogait, azaz kizár minden politikai szerepeserét, mely katolikus hitelvekre épül, követve a Quadragesimo Anno útmutatásait és teljes mértékben biztosítja a katolicizmus vezetőszerepét. Ez az álláspont látszatában mintegy a nemzeti szocializmus és a kommunizmus közti harmadikutas álláspontként jelentkezett, tartózkodó, várakozó, helyenként bíráló álláspontot foglalt el a Gömbös-kormánnyal szemben, vagy a politikamentesség álarcát öltötte, így leplezve szerepét a fasizmus megerősítésében.

A „katolikus reformnemzedék”, híven a „reformkorszak” *hangos* demagógiájához, ezt a magatartást elítélte, s *nyílt* egyértelmű, harmadik-út mentes kormánytámogatást követelt. „... Aki felismert egy tényt — írja Aradi Zsolt, Balla Borisz elsőszámú fegyvertársa Gömbös szolgálatában — s bátran ki akar állni érte, az nem vacillálhat, nem beszélhet úgy, mint az 1917-es orosz forradalomban a *szociálforradalmárok*, akik nem segítették a vörösöket se, de nem állottak Kolcsak oldalán sem... Ezek a mi baloldali intellektueljeink (így titulálja Aradi azokat az elvbarátait, akik fenntartásukat hangoztatják a Gömbös-kormánnyal szemben — P. P.) ilyen orosz *szociálforradalmárok*. Mi azonban látjuk azt a fenyegető veszélyt, amely kultúránkat és emberségünk gyökereit halálra sújtaná... Csodálatos, hogy hazai intellektueljeink nem hallják a földalatti

dübörgést, morajlást Moszkvától Mexikóig, nem érzik, hogy ennél fenyegetőbb veszélye a világnak nem lehet, hogy egyetlen sátán van, amely ellen minden eszközzel védekezni kell.”⁸

Az „egyetlen veszély”, a kommunizmus veszélye — ez az a fő front, mely ellen az összes erőt egyesíteni kell, s harcba kell vetni. „Népándorlás szerű vihar száguld”, most „mellékcélok” megoldására — legyen az akár a nemzeti szocializmusban jelentkező vallásellenesség leküzdése — nem lehet szétforgácsolni az erőket, mert most „a nagy kontúrok a fontosak, a nagy frontok megtartása”, azaz a kommunizmus elleni harc. Ebben a harcban a polgári kultúra értékei is veszendőbe mennek — ez sajnálatos, de a totális fasizmus támogatása megköveteli „a torzonborzra nőtt kulturális álszakáll” megnyirbálását, s ezért még a „barbár jelzőt” is „szívesen viseljük el”, hogy ily módon biztosítsák az „igazi kultúra”, a fasizmus kultúrájának térhódítása, melyben a „kereszténység szellemi és anyagi javai”, — ha pillanatnyilag fenn is áll az új pogányság veszélye, ami ellen a jelen helyzetben „melléksatározásokat” vívni nem szabad — teljes mértékben kibontakozhatnak.

Az „új korszakban”, a totális fasizmusban, mely egyetlen megoldás a kommunizmussal szemben — csak a kettő között lehet választani, „harmadik megoldás nincs” — a „fegyelem és erős formák nagy szerepet játszanak, s egyben sok minden el fog tűnni” — ez azonban nem jelenti az „Új korszak” „kultúra-, ember-, és szellemellenességét”. Ellenkezőleg! Az „új korszak” megszünteti azt a társadalmat, mely a „pénz jogán” biztosította „egy kiváltságos kaszt” számára a magas kultúrát és megteremti a „nemzet összessége” számára a „szellemi és anyagi javak” magas színvonalát.⁹

A „katolikus reformnemzedék” tehát hitet tesz a kommunizmus elleni harcban a totális fasizmus mellett. A szilárd együttműködés kiépítését követelik a hitlerizmus, a hitlerizmus híveivel, azokkal, akik „megrészegülve az új világtól tévútra kerülnek, s a totalitást akarják”,¹⁰ szembefordulnak minden demokratikus, vagy akár csak demokratikus színezetű törekvéssel, igénybevévé céljaik érdekében a tömegek tudatának megfertőzésére a szociális demagógia náci elveit, módszereit is. Harcukat „korszerűen” tömegekre, jobboldali tömegekre támaszkodva kívánták megvívni. A „konzervatívok”, az „öregek” azonban nagyon jól látták, hogy a fasizmus ideológiai frontja még nincs kiépítve — mint ahogy a későbbi években is állandó panasz tárgyát képezte ez a „hiány” — azaz nincsenek a „keresztény fasizmusnak” megfelelő tömegek, olyan tömegek, melyek erősen, szilárdan a katolikus hitélet talaján állnak, amelynek egyedei nem „tömegemberek”, nem „nyárspolgárok”, nem „vak ösztönök” szerint élnek, azaz amelyek politikai mozgatásakor nem kell tartani attól, hogy szembefordulnak mozgatóikkal, azokkal, akik sakkfigurákként kezelik őket.

A Gömbös-kormányon belül is azoknak a befolyása érvényesült, akik a nemzeti szocializmus magyarországi rohamcsapatainak, a nyilaspártoknak szervezkedését, ideológiájuk terjesztését eltűrték ugyan, sőt burkoltan támogatták is, de a szélsőjobb hatalomra kerülését, vagy módszereik szélesmértékű, nyílt alkalmazását — az adott helyzetben — az uralkodó osztályok osztály- és személyi érdekeivel ellentétesnek tartották. Tegyük hozzá: a „katolikus reformnemzedék” nem kis keserűségére, mely a rohamos jobbratolódástól várta a tár-

⁸ *Aradi Zsolt*: Amiről döntenünk kell. (Új Kor, 1935. máj. 4. I. évf. 2. sz. 7. l.)

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

sadalmi problémák megoldását, az „öregék” „óvatosságát” érthetetlennek tartotta, pozícióföltételt látott benne, s a nagy lehetőségek elmulasztását féltette. Aradi, a szélsőjobb szükségességét propagálva, arról igyekszik meggyőzni az „öregék”-et, hogy a Gömbös-kormány hatalomrajutása, a „reformprogram” megvalósítása nem a „mezítlásosok uralmát” jelenti, — (jellemző az uralkodó osztályok e rétegére, mélységes iszonyodása a tömegektől, még a demagógiát sem tudták elviselni! —). Rakovszky Tibor pedig, a pápai tekintélyre hivatkozva, a Quadragesimo Anno-t idézve hirdeti a régi elvek felülvizsgálásának és új módszerek bevezetésének, egy olyan új rend megteremtésének szükségességét, mely számol a „tömegek igényével”.¹¹

A magyarországi politikai katolicizmus táborának zöme helyeselte a fasizmus ilyen vagy olyan formáját, azonban a katolikus vallás üldözése miatt, és csak emiatt, tartózkodást, sőt szembenállást tanúsítottak a hitlerizmussal. A pápa már 1935-ben, de később még határozottabban nyilatkozott a hitlerizmus vallásellenessége ellen, miközben áldását adta politikai ténykedésére: „Hírek érkeznek majdnem minden nap, amelyek arról értesítenek, hogy a katolikus híveket nyugtalanítják és megakadályozzák a hitélet gyakorlásában. Sőt, nemcsak a híveket, hanem a papokat és az egyházmegyéek főpásztorait is. Sajnos, egy úgynevezett pozitív kereszténység ürügye alatt dekrisztianizálni akarják Németországot és egy barbár pogányságra akarják visszavezetni. Mindent megkísérelnek, hogy megzavarják a keresztény hitéletet.”¹² A katolikus tábor lényegében a pápai útmutatásokat követte, a politika fő kérdéseiben való együttműködés mellett elítélte a hitlerizmus „vallásellenességét”, ami persze kihatott e körök politikai állásfoglalására is, az olasz és osztrák orientáció táborát erősítette.

A „katolikus reformnemzedék” a Gömbös-kormány szolgálatában azonban még arra is vállalkozott, hogy ellensúlyozza, sőt eltüntesse a hívők tudatából a hitlerizmus vallásellenességéről szóló híreket, hirdetve, hogy a hitlerizmus lényegétől idegen a katolikus-üldözés, tehát a náciizmus és a katolicizmus nemcsak politikai téren köthetnek szoros szövetséget a kommunizmus ellen, hanem vallási kérdésekben is teljes megegyezésre, közös platformra juthatnak, ilymódon is erősítve Gömbösnek bel- és külpolitikai törekvéseit.

König Antal: „Beszélgetés a német katolicizmus helyzetéről” c.¹³ cikkében egy centrupárti, egy nemzeti szocialista és egy német nemzeti-párti véleményét közli a náciizmus és a németországi katolikus egyház viszonyáról.

König a centrupárti véleményét tolmácsolva Hitler kiválóságát, államférfiúi nagyságát dícséri, hangsúlyozza, hogy a német nép, Hitler útmutatását követve, egységessé vált a nemzeti szocializmus követésében, dicsóíti Hitler vezetőszerepét az antikommunizmusban, s e téren betöltött „nagy világpolitikai érdem”-ét.

„Először is leszögezem — mondja König a centrupárti szavaival—, hogy a német politikát illetőleg ma nincs közöttünk véleményeltérés. Hitler egy lelkileg egységes birodalmat teremtett. Ami Bismarcknak csak a külsőségekben sikerült, azt Hitler lelkileg is megvalósította. Bismarck formai alkotásainak

¹¹ Rakovszky Tibor: Reformnemzedék és katolicizmus. (Új Kor, 1935. ápr. 20. I. évf. 1. sz. 11. l.)

¹² Idézi: Nyisztor Zoltán: König Antal különvéleménye a német katolicizmusról. (Magyar Kultúra, 1935. I. köt. 509. l.)

¹³ Új Kor, 1935. máj. 18. I. évf. 3. sz. 13—15. l.

valódi tartalmat adott. Aszkétikus életmódja, idealizmusa, fáradhatatlan munkálkodása és különösen az egyénisége még a közönyösökből is kivívja az őszinte elismerést. Mi szeretjük őt, lelkesedünk érte és valóban azt hisszük, hogy az isteni gondviselés ajándékozta őt Németországnak. Ha ő nem jött volna el, Középeurópa ma sokkal kommunistább színezetű lenne. A németiség lelki egyesítésén és a Birodalom összefogásán túl ez az ő második nagy világpolitikai érdeme, amiért Európa nem lehet eléggé hálás neki.”¹⁴

„Én elfogadom a nemzeti szocializmust politikai és szociális szempontból” — így Kőnig centrumpártija. — Sőt, e téren odáig megy, hogy a Centrum-párt felbomlását is helyesnek tartja. A magyarázat; „korunkban” a demokrácia már nem oldhatja meg a társadalom problémáit, az erős kéz politikájára van szükség. Mindennek a magyar vonatkozásokra egyetlen értelme van: felszólítása a vacillálóknak, — támogassák a Gömbös-féle erőskézipolitikát. „... A demokrácia eljátszotta kisdud játékait, ennek következtében a pártoknak is el kellett tűnniük. *Ez ellen nincs apelláta.*”

Kőnig centrumpártijának ez az álláspontja nyilván magyarázat kíván lenni azoknak is, akik a Keresztény Párt választási „kudarca” miatt, — amiben nem kis szerepe volt az uralkodó osztályok összejátszásának — „ellenzékiiségbe” vonultak a Gömbös-kormányhoz szemben.

Kőnig centrumpártija egyben felveszi a harcot azok ellen is, akik aggályokat táplálnak magukban a német nemzeti szocializmus „új pogánysága”, „vallásellenessége” miatt. Itt nem sokat segítene a közvetlen apologetika, közvetve védelmezi tehát a náciizmust. Elismeri a németországi „katolikusüldözések”-et, hangsúlyozza azonban, hogy ezek gyökeresen ellenkeznek a Harmadik Birodalom lényegével, s bennük csupán egyes túlbuzgó körök kilengéseit kell szemlélni.

Kőnig centrumpártija bizonyos fenntartásait hangoztatja a nemzeti szocializmus „kulturális és vallási tartalmára vonatkozólag”. Azonban e téren is megnyugtató számára — hát persze, hogy megnyugtató, hiszen megnyugtatósnak szánja! —, hogy „Hitler és Goebbels... ismételtel kijelentették, hogy a Birodalom a pozitív kereszténység alapján nyugszik”. Sajnos Hitler alvezérei nem olyan „ideális egyéniségek”, mint Hitler, „ezek között még sok meggondolatlan, zavaros, forrófejű ember van”, akik meggondolatlan tevékenységükkel vallási téren jogos panaszoknak adnak okot. „Ha a vallási téren mutatkozó *kinövések* (kiemelésem — P. P.), amelyek a nemzeti szocializmusnak és a Harmadik Birodalomnak a külföldön már oly sokat ártottak, kiküszöböltetnek, minden fenntartás nélkül melléje szegődöm” (ti. a náciizmusnak — P. P.).

A cikk további részében Kőnig egy nemzeti szocialistát léptet a színre. Feladata szintén az, hogy teljesítse propagandaszeropét a Gömbös-kormány szolgálatában, siettesse eloszlatni bizonyos katolikus köröknek a „reformkormányhoz” szemben még mindig meglévő fenntartásait.

Kőnig nemzeti szocialistája azt sugallja, hogy a Keresztény Pártnak aktívan részt kell vennie a kormány támogatásában, mert ez az egyetlen garanciája annak, hogy a kormányon belül kellően érvényesüljön a keresztény szellem, amire Magyarországon, a Regnum Marianum országában különösen szükség van. A demokrácia felé a legkisebb engedményt, a legparányibb gesztust sem szabad tenni, hanem habozás és fenntartás nélkül részt kell venni a „reformok”-ban, az „új világ”, a totális fasizmus építésében, ez az egyedüli biztosítéka egy-

¹⁴ Uo.

ben annak is, hogy a szélsőjobboldalon ne érvényesüljön az „új pogányság” szelleme. Azaz Kőnig, hasonlóan a „katolikus reformnemzedék” többi tagjaihoz, azt hirdeti, hogy a „kleriko-fasizmus” a Gömbös-kormány támogatásával, felhasználásával valósítható meg.

Az „új pogányság” Rosenbergék Németországában is csak azért juthatott szóhoz, hirdeti Kőnig, azért fordulhattak elő „sajnálatos kilengések” kulturális és vallási téren, mert a Centrumpárt nem ismerte fel a „reális helyzetet”, a „kor követelményeit”, azaz nem állt egyértelműen Hitler mellé. Mert ha felismerte volna, akkor „a kultúrpolitikai posztokon ma mindenesetre egészen más emberek ülnének és nem lehetne egy Rosenberg irányító tényező. A Centrum azonban félreismerte politikai küldetését, nemzeti kötelezettségét nem teljesítette mindig eléggé, túl messzire ment a szociáldemokratákkal való barátkozásban... és a Centrummal és a többi katolikus körökkel szemben az akció-reakció törvénye lépett életbe. Nemcsak megérthető, hanem természetes is, hogy azok a nemzeti szocialisták, akik a Centrumpapoktól üldöztetést szenvedtek, most a hatalom birtokában hasonlóan fizetnek a hasonlóért...”

Kőnig nemzeti szocialistája tehát megmagyarázza a németországi katolikusüldözéseket. Nincs alap a felháborodásra. A németországi katolikusüldözések megérthetőek és természetes folyományai a németországi katolikusok egy csoportja Hitler-ellenességének. A tanulság levonását Kőnig persze a jámbor olvasóra bízta: Ha nem akarod, hogy a németországi katolikusüldözések Magyarországon is megismétlődjenek, ha ellene vagy az „új pogányság” szelleme elterjedésének, lépj fel minden demokratikus megnyilvánulás ellen, támogasd a Gömbös-kormányt, állj élére a jobbratolódnak. Kőnig további fejtegetései már csak arra szólnak, hogy e végiggondolást olvasói számára megkönnyítse.

Azt hangsúlyozza, hogy a „katolikusüldözések sajnálatos kinövésai” ellenére a nemzeti szocializmus „alapjában véve keresztényi” és talaja „mélységében és bensőségében” a katolicizmus erősítését szolgálja. Ez a garanciája a nemzeti szocializmus és a katolikus egyház szoros szövetségre lépésének. Nem is beszélve azokról a közös célkitűzésekről — pl. a kommunisták elleni harcról —, melyek megoldásában mindketten egyformán fáradhatatlanok. Ez a nemzeti szocializmus kultúrpolitikai oldalának olyan pozitívumát jelenti, amely mellett az említett „kinövés” mindenki szemében el kell, hogy törpüljenek. „A nemzeti szocializmus lehengerelte a szociáldemokráciát, a kommunizmust és az istentelen mozgalmakat... Az a szociális és demokratikus szellem, amit a nemzeti szocializmus megtestesít, *alapjában véve valóban keresztényi*. Keresztényi tett a kapitalizmus egyeduralmának megtörése, a liberális világszemléletnek és e világszemlélet kísérőjelenségeinek megsemmisítése... El fog jönni az a nap, amikor az Egyház és a nemzeti szocializmus meg fogják találni egymást, mert meg kell egymást találniok.”¹⁵

A „katolikus reformnemzedék” tehát Gömbös, a nemzeti szocializmus szolgálatában a katolikusok széles tábora számára egyértelműen elfogadhatónak, szalonképesnek igyekszik bemutatni a fasizmus legkegyetlenebb formáját, a hitlerizmust, igyekszik elsimítani azokat a ténylegesen fennálló ellentéteket, melyek a vallást féltő katolikusok és a náciizmus között megvoltak.

A továbbiakban Kőnig egy német nemzeti pártit szólaltat meg. Az analógia a magyar viszonyokra itt is világosan adódik. A nemzeti párti nyilatkozata tulajdonképpen azokat a magyarországi „fiatal katolikusokat”, a „katolikus

¹⁵ Uo.

reformnemzedék"-et van hivatva igazolni, akik „megértve a kor szavát” fenn-tartás nélkül Gömbös táborába álltak, akiket „itt sem”, mint ahogy „ott sem” értettek meg az „öregek”, és akiket a történelem máris igazolt, vagy igazolni fog.

„... Minket nemzeti párti katolikusokat reneegátoknak neveznek — tolmácsolja Kőnig a nemzeti párti szavait —. Mily igazságtalan ítélet volt ez... Minden jel arra mutat, hogy a német nemzet életében gyökeréígható változás fog bekövetkezni, amely változás után mindazon pártokkal el fognak számolni, amelyek ezt a változást meg akarják akadályozni. Mi, akik megértettük az idők eme változásának elkerülhetetlen bekövetkezését, arra törekedtünk, hogy a katolicizmust átmenthessük ezen a válságon...”¹⁶

A politikai katolicizmus „konzervatív fasiszta” szárnya, a jezsuiták lapja, a Magyar Kultúra köré csoportosuló tábor egyébként Kőnig Antalnak a német katolicizmus helyzetéről írott cikkét, mint „különvélemény”-t jellemzi és bírálja, és a pápai intelemre hivatkozva hangsúlyozza a katolicizmus „világ-nézeti szembenállását” a hitlerizmussal, s rosszállásának ad kifejezést a cikk megjelentetése miatt.¹⁷

Kőnig cikke azonban nem tekinthető „különvélemény”-nek, hanem a katolikus tábor szélsőjobbfelé orientálódó rétegének álláspontjáról van itt szó, a „katolikus reformnemzedék” nyílt hitvallásáról Hitler mellett. Ez a nyíltság az, amivel különböznek és ellentétbe kerülnek a katolikus tábor konzervatív szárnyával. Ez a „nyíltság” hat elsősorban zavaróan a konzervatív táborra, mely a totális fasiszmus támogatására a Vatikán *mélyen leplezett eszközeit* tartotta alkalmasnak.

A katolikus politika sok évszázados gyakorlatában nagy mértékben kialakult az Egyház nagyfokú alkalmazkodási készsége, aminek megvalósulási formája sokszor éppen az egységes táboron belüli ellentétes áramlatok kialakulása, vagy tudatos kialakítása volt. A fő kérdés: a katolikus vallás hatalmát fenntartani a lelkeken. Ebben teljes volt a megegyezés a politikai katolicizmus különböző áramlatai között. A bizonytalan, még kialakulatlan politikai helyzetben, amilyen az 1935-ös esztendő is volt — a „katolikus reformnemzedék” porondralépése azt a célt is szolgálta, hogy amennyiben az uralkodó osztályok politikája a totális fasiszmus irányában változik, s e formában valósul meg, erre az esetre is meglegyen az Egyháznak a maga vonala.

Az alapvető kérdésekben egységes katolikus tábor vitái azt a célt is szolgálták, hogy az egyes áramlatok hitelét tömegek előtt növeljék, azaz a katolikus tábor áramlatai tág formát biztosítottak arra, hogy a fasiszmus eszméivel különböző mértékben megfertőzött rétegek megtalálják elhelyezkedésüket a katolikus táboron belül.

*

A „katolikus reformnemzedék” a nyílt, totális fasiszmus bevezetését sürgetve, a társadalom hivatásszervezeti alapon való átszervezését, az érdekképviseleti rendszerek bevezetését, a szabad szakszervezetek betiltását követeli, mindezt összekapcsolva a kapitalizmusnak egy szélsőséges közvetett védelmével. Úgy védelmezik a kapitalizmust, hogy szavakban fellépnek ellene, hirdetik embertelen voltát, rothadtságát, hangzatos demagógiával a kapitalizmussal

¹⁶ Uo.

¹⁷ *Nyíltor*: i. m.

szemben egy új társadalmi rend megteremtésének szükségességét hirdetik, a „munkásság érdekében”.

Ez az „antikapitalizmus”* nem csupán a „katolikus reformnemzedék” szociális demagógiájának volt egyik jellemző, alapvető vonása, hanem megtalálható volt a politikai katolicizmus mindegyik áramlatánál mindig a maga sajátos formájában. Az alapelveket e téren is a Quadragesimo Anno fektette le, amely alapelveket azután a lényeg megtartása mellett az egyes áramlatok mindig politikai érdekeiknek megfelelően variálták. Legszélsőséesebb, legkiélezettebb formáját a „katolikus reformnemzedék”-ben érte el.

A kapitalizmusnak ez a szélsőséges közvetett védelme szerves része a fasiszta ideológiának, elválaszthatatlan a fasiszmus szociális demagógiájától. Szükségessége különösen akkor merült fel, amikor a kapitalizmus az 1929/33-as világgazdasági válságban behozta mélységesen embertelen voltát. A kapitalizmust elsősorban védelmező fasiszta ideológia tehát a kapitalizmus védelmében élesen „támadja” a kapitalizmust és egy új társadalmi rend követelését sürgeti.

A fiatal magyar generációnak le kell vetnie a régi rendszer láncait, nem kötheti semmi szál a liberális kapitalizmushoz — hirdeti a „katolikus reformnemzedék” nevében Nádor Béla. „Ezt a generációt már nem fűzheti sem az érvényesülés, sem a munkalehetőség ehhez az agonizáló rendszerhez. Hiszen ennek a bálványnak a tartó oszlopai szemei előtt omlottak össze. Bűvös, mágikus erejét elvesztette a gazdasági válság és nyomor borzalmaiban. Kiábrándult, becsapott, megcsalt tömegek fordítottak hátat az istenített bálványnak . . . Ez a generáció látta, hogy a liberális kapitalista gazdasági rend alapjai hamis elveken épültek, látta, hogy az alap nem bírja a modern élet teremtette terheket . . .”¹⁸

Szakítani kell a régi Váci utcai „aranyifjú” magatartással — hirdeti Nádor — s közeledni kell a néphez. Támadja a Bethleni konszolidációt, ahol egy évtized mulasztása halmozódott fel és teret követel az új kor szellemének megfelelően a „spirituális” eszméknek. Hirdeti, hogy le kell bontani a társadalmi válaszfalakat, amit az idejét múlt kapitalizmus emelt az osztályok közé, mert a mai korban csak a „néppel” együtt lehet megoldani a társadalmi feladatokat.

A „katolikus reformnemzedék”-nek ez az „antikapitalizmusa” a „középkori létforma” igenlését, a „kleriko-fasizmus” megteremtésének követelését jelenti. Az „új rend” jogosságát hirdetik, a fasiszmust védelmezik *általában*, hirdetve, hogy a „kapitalizmus és a szocializmus pörében” a harmadik utat a fasiszmus, azaz, ahogy kifejezik; a „közjó állapota” jelenti. A fasiszma védelmében fellépnek azok ellen — így pl. a Bethlen-korszak egyes politikai exponenseivel szemben —, akik a legkisebb mértékben is „ellenállást”, tartózkodást tanúsítottak a Gömbös-kormány iránt. Váry Albert egységpárti országgyűlési képviselő pl. mint a fehérterror kommunistaellenes pereinek főügyésze tette hírhedtté nevét. Ám, még Váry is hallatta hangját az „új világ” ellen:

„Lehet, hogy a régi ideáloknak nem alkalmas a mai korszellem és a mai fölfordult világ. Ez azonban nem azt jelenti, hogy most már forduljunk el régi eszményeinktől s új jelszavak után fussunk. Ellenkezőleg: *lelkünkben a régi ideálok szeretetével türelmesen várjuk ki a vihar végét!* Meg kell alkudnunk! Tudomásul kell vennünk bizonyos kedvezőtlen jelenségeket, erőket és tényeket, de

¹⁸ Dr. Nádor Béla: Ahol fiatalságunk lemaradt és ahol újra kell kezdeni. (Új Kor, 1935. júl. 1. I. évf. 6—7. sz. 31. l.)

* Az imperializmus burzsoá ideológiájának egyik alapvető vonása.

nem szabad feladnunk régi ideáljainkat. *Hinnünk kell abban, hogy az emberiség boldogulása csak a régi alapokon s csak a régi ideálok útján valósítható meg . . .*

Az új világot hirdetőknél nincs igazuk, mert a kapitalista gazdasági rend nem bukott meg, hanem, mint Anglia példája mutatja, elég erős arra, hogy ilyen példátlan válságot is kibírjon, ezek a téves jelszavak rendkívül veszélyesek is. Mert vagy áll valaki a kapitalista gazdasági rend alapján, vagy légüres térben mozog, honnan a bolsevizmus karjaiba zuhan. Két gazdasági rendet ismerünk: a kapitalista gazdasági rendet s a kollektív gazdasági zűrzavart, a bolsevizmust. *Aki új társadalmi és gazdasági rendet sürget, az a bolsevizmus felé halad, mert más gazdasági rend mint élő valóság nincs.*¹⁹

Váry tehát közvetlenül, korszerűtlen módon védelmezi a kapitalizmust. Az uralkodó osztályok egy része nem értette meg, hogy a kapitalizmus védelmezésének ez a módja már lejárta magát, nem fogta fel a módszer elégtelenségét, annak szükségszerűségét, hogy az ellenforradalmi korszak végsőkéig kieleződött ellentmondásainak leplezésére „korszerű” demagógiára van szükség. Innen származik ennek a rétegnek „ellentéte” azokkal szemben, akik az apologetika „modern” formáját alkalmazták. A „konzervatív fasizmus” magyarországi tábora tehát nem tudta betölteni a nyílt, a totális fasizmus előkészítésének azt a szerepét, amit — más irányzatok között — elvégzett a „korszerű” eszközökkel harcoló „fiatal katolikusok”, a „katolikus reformnemzedék” tábora, fellépve a „kapitalizmus ellen”, hirdelve, hogy az általuk megvalósítandó társadalom, a „közjó állapota” sem nem kapitalizmus, sem nem szocializmus. „Mi a kapitalizmusmal szemben foglalunk állást — hangoztatják —, ezt . . . azért tesszük, mert mi is hozzá akarunk járulni az értékek forradalmának és pedig annak az értékforradalomnak a megszüntetéséhez, amelyet éppen a kapitalista szellemiség váltott ki és helyre akarjuk állítani a keresztény hierarchikus értékrendszer uralmát.”²⁰

A „katolikus reformnemzedék” szembefordulása a „kapitalista szellemiséggel” a polgári demokrácia tagadását és a fasizmus igenlését jelenti. A „keresztény hierarchikus értékrendszer uralmát” szerintük a „hivatásközösség”, a „hivatásrendiség” biztosítja, így nevezik az általuk kiépítendő fasiszta államformát, mely felfogásuk szerint a harmadik utat, a harmadik megoldást jelenti a kapitalizmus és szocializmus harcában. A hivatásközösségben elsimulnak, megszűnnek az osztályellentétek, a tőke megszelidül, átalakul, megreformálódik a kapitalizmus — hirdetik, fellépve azok ellen, akik a régi módszerekhez ragaszkodva tartózkodó álláspontot foglaltak el a totális fasizmussal szemben. „A marxizmustól penetrált fejek azok — írja Kovrig Béla —, amelyek nem tudnak és nem akarnak a kapitalizmus után mást elképzelni, mint a Marxtól szükségképpen hirdetett szocialista kollektív gazdasági életformát . . . Még a bolsevikok ostroma, Váry Albert sem tud attól a felfogástól szabadulni, hogy csak egyetlen alternatíva lehetséges, kapitalista gazdasági rend, vagy bolsevizmus. Mi teljesen idegenül állunk ezzel a felfogással szemben . . . Miként kapitalizmus nincs többé, hanem van egy kapitalisztikus feudális és szocialista elemekből összetevődő, alakuló, változó, tartalomban forrongó életformája a jelennek, akként lesz egy holnapi és holnaputáni állandóan alakuló társadalmi-gazdasági életforma, ami éppen annyira nem lesz szocializmus, miként nem kapitalizmus a jelen . . .

¹⁹ Dr. Váry Albert: Megalkuvás útján. (Pesti Napló, 1935. ápr. 21. 13. l.)

²⁰ Kovrig Béla: Állásfoglalásunk a kapitalizmus és a szocializmus porében. (Új Kor, 1935. máj. 4. I. évf. 2. sz. 15. l.)

Nem élünk többé kapitalizmusban, a ma kevert életformájában élünk. Nem sürgetünk szocializmust, semmilyen izmust, mi egyet sürgetünk: a közjó állapotát.”

A kapitalizmus tehát forradalom nélkül megszünt, átalakult, a Gömbös-kormány időszaka — a „katolikus reformnemzedék” felfogása szerint — átmeneti korszak a kapitalizmusból a „közjó” állapotába. A kormánynak e cél elérése érdekében az a feladata, hogy kiküszöbölje a tőke „elvadult ösztöneit”, hogy hozzáidomítsa a jogot a szélsőjobboldal törekvéseihez, — ahogy kifejezik: a pozitív jog fedje a természet jogot — azaz már 1935-ben, bár még csak burkolt formában — fellépnek a zsidótörvény követelésével, amit „elméletileg” 1936 tavaszán a zsidókérdésről rendezett ankétsorozattal támasztanak alá, igazolva és teljesen magukévá téve Rajniss Ferenc álláspontját a zsidókérdésben, megkönnyítve ezzel is a szélsőjobboldali nyilas pártok eszméinek behatolását viszonylag széles kispolgári rétegek tudatába.

„A tőke, a pénz, az arany, a cég, a tőzsde nem szükségképpen rossz — han- goztatja Kovrig a hivatásközösséget propagálva —, hanem lényegében igenis jó, de rossz lehet az a szándék, az az emberi célzat, amely az önmagukban jó dolgo- kat a maga kapzsiságának, hatalmaskodásának, eldurvult ösztöneinek szolgál- tatába állítja. Ezért hirdetjük, hogy társadalmi szempontból hasznos, tehát a közjó kimunkálására előnyös, ezért jó: a magántulajdon és az Istennel szemben, ezért családjával és más természetes közösségeivel szemben is szüntelenül felelős egyén okos, józan önzése, vállalkozó szelleme. Erre a magántulajdonra és a magán- kezdeményezésnek erre a szellemére kell építenünk . . . Ezzel kapcsolatban csak egy jogpolitikai feladatot ismerünk, nevezetesen azt, hogy a pozitív jog fedje a természetjogot, hogy jogilag ne legyen handicappelve az, aki a lelkiismeretében élő természetjognak engedve gazdaságaiban is erkölcsös magatartást tanúsít.”²¹

Felfokozott demagógia, — melynek középpontjában a Bethlen-korszak „elvizényösített keresztény kurzusának”, a „liberális kapitalizmus”-nak üres szidalmazása állt, hogy ily módon szerezzenek valamelyes hitelt a Gömbös-kor- mány szociális ígéretéseinek — valamint a kemény kéz politikája, a korlátlan terror alkalmazásának követelménye minden demokratikus megnyilvánulással szemben, ádáz kommunistaellenesség, a fasiszta diktátorok — Hitler, Mussolini, Salazar, Franco — iránti mélységes hódolat, ezek a vonások rajzolták ki a „katolikus reformnemzedék” profilját.

A jobboldali politikát azonosítják a keresztény politikával, a fasiszta maga- tartást a keresztény világnézetért folyó harccal, és ismételten hangsúlyozzák, hogy a jobboldal részéről megnyilvánuló s a keresztény világnézetet is sértő atrocitások egyetlen katolikust sem tántoríthatnak el a „jobboldali gondolattól”.

„Jobboldal alatt értünk minden olyan társadalmi és állami berendezést — írják —, amelynek alapja a keresztény világnézet, vagy amelyek a keresztény világnézet érvényesülését megengedik.

Jobboldal alatt értjük mindazokat a társadalmi és állami formákat, amelyek- nél az állam célja nem kizárólagosan az egyes polgár jólétének emelése, hanem a *közérdeket* teszi meg a szolgálat első céljává.

Az a tény bennünket, katolikusokat, hogy a jobboldalon sok a hamis elv, sok a hamis teória, sok a haszontalan ember, hogy Magyarországon sok a méltat- lan elem, nem tántoríthat el a jobboldali gondolattól.”²²

²¹ Kovrig: i. m. 16. l.

²² Miért vagyunk jobboldaliak. (Új Kor, 1936. nov. 12. II. évf. 25. sz. 3. l.)

A baloldalhoz sorolnak minden társadalmi erőt, mely nem a keresztény világnézet talaján áll, mely erők — szerintük — (elsősorban természetesen a kommunizmus) a „magasabb értelemben vett keresztény politika érvényesítésének”, azaz a totális fasizmus érvényesítésének szabnak gátat. A fasizmus szociális demagógiájának megfelelően elítélik „a liberális kapitalizmust”, mellyel szemben olyan „társadalmi létforma” visszaállítását követelik, mely a „keresztény világnézet” talaján állva, a kemény kéz politikáját igenelve útját szegi minden demokratikus eszme terjesztésének.

„A kommunizmus és a bolsevizmus, azaz az elkeseredett szociális kirobbanások . . . válaszejelenségének a liberalizmusra — írják. — A liberalizmus megtette a magáét, elvégezte feladatát, de kiindulópontjában és gyökereiben hamis volt, mert az embert és az evilágiságot s nem egy abszolútabb értéket tett meg kiindulópontnak. Az egész társadalom, az állam atomizálódott s mindennek végén, minden úgynevezett liberális koncepció fenekén ott leskelődik a hazug materializmus, melynek vége a bolsevista uralom. Azt felelik erre, őszinte baloldali részen*, hogy Anglia is, Franciaország is, Svédország és Norvégia liberális államok és mégsem állanak a bolsevizmus hatókörében. Válaszunk erre az, hogy abban a percben, amint a liberális állam lemond a népfenség kizárólagos hirdetéséről, ha az állam vezetését kipróbált fejekre, egy elitre, bármely más, nem szavazás révén kiválasztott kisebb csoportra bizza, már megszűnt liberális állam lenni. Az első liberális állam egy olyan szellemet termel ki magából, amely a szociális kritikát összetéveszti egy olyan kritikai lehetőséggel, amelynek egyetlen célja mindent felbontani. Baloldal alatt mi olyan társadalmi és politikai rendszert értünk, amely nem áll a keresztény világnézet alapján, tagadja az erős kormányzat jelentőségét s tudatosan, vagy öntudatlanul a túlzott szabadság eszméjének hódolva, olyan eszmék behurcolását is lehetővé teszi, megengedi, melyek végeredményben a bolsevizmusba torkolnak.”²³

Aktív politikálást követelnek a katolikus tömegektől, s a jobboldali mozgalmak támogatását hirdetik. A totális fasizmussal való szövetkezés gondolatát azzal az állandóan visszatérő indokolással támasztják alá, hogy a katolikus-keresztény tömegek részvétele a jobboldali mozgalmakban Európa-szerte azért szükséges, mert csak így módon állíthatják vissza a keresztény világnézet vezető szerepét, csak így módon szerezhetnek érvényt maradéktalanul a katolicizmus szellemi hatásának: „Az államok életét társadalmi, politikai és szellemi mozgalmak irányítják, mindennek felett áll azonban az a szellemi hatás, amit a kereszténység jelent Európának . . . Mi nem mondhatunk le arról, hogy ezt a magasabb értelemben vett keresztény politikát érvényesítsük és nem kapcsolhatjuk ki magunkat az úgynevezett jobboldali frontból annak sok visszássága miatt.”²⁴

A totális fasizmus platformjáról követelik a szabad szakszervezetek megszüntetését, a szociáldemokrata párt betiltását, a baloldali, vagy akárcsak baloldali színezetű sajtóorgánumok elnémítását. „Mussolini, Hitler, Salazar, Dollfuss megmutatták — olvassuk az Új Kor-ban —, hogy a liberális demokráciának ezeket a nemzetsorvasztó kinövészeit a modern államnak nem kell okvetlenül némán és gyáván tűrnie. Az ő példájukat nem kell mindenben utánozni,

²³ Uo.

²⁴ Uo.

* „Őszinte baloldali” — a „katolikus reformnemzedék” szó használatában e fogalmon az ellenforradalmi korszak azon politikusai értendők, akik tartózkodó álláspontot foglaltak el Gömbössel szemben, a totális fasiszta elképzelésekkel szemben, akik óvakodtak a „szélsőségektől”.

valóban nem! De ebben az egyben: az erőteljes államkonzerválásban előbb-utóbb minden államnak követnie kell, ha élni akar s nem kíván bekötött szemmel rohanni a csendes népbolsevizáláson át a nyílt bolsevizmusba. A szocialista agitációt gyökerestől meg kell rendszabályozni. Az Isten-, erkölcs- és hazellenes hadjáratot kemény kézzel máról-holnapra lehetetlenné kell tenni. Ha kell: büntetéssel, lapbetiltással . . . Mi több: „párt”-betiltással, mint az említett országokban . . .

Nem fasizmus ez, se horogkereszt, se parancsuralom. Szó sincs róla. Csak az államfenntartás és népvédelem legelemibb követelménye. Éppen nem szükséges emiatt a túlzásokban, a totalitárius államgondolatban Itáliát vagy Németországot majmolni. De a nemzeti és kulturális élniakarásban igen. Akkor pedig — végre egyszer — cselekedni is kell! Mikor jön már a szakszervezeti törvény, amely kihúzza a vörös munkásdiktátorok lába alól a gyékényt?”²⁵

A fenti idézetet az Új Kor a Magyar Kultúra, a politikai katolicizmus „konzervatív fasiszta” szárnyának orgánuma alapján közli. Tükröződik benne az a módszerbeli változás, ami 1936-ban a „katolikus reformnemzedék” magatartásában bekövetkezett; áttérnek a totális fasizmus nyílt, közvetlen igenléséről, annak burkolt, leplezett igenlésére, teljes összhangban a „konzervatív fasizmus” táborával. Ez a módszerbeli különbség képezte csaknem egy éven keresztül a „katolikus reformnemzedék” és a politikai katolicizmus „konzervatív fasiszta” szárnya között a legfőbb ellentétet, ez utóbbi burkoltan támogatta a Gömbös-kormányt, óvakodva attól, hogy hitelét veszítse a politika porondján, míg a „katolikus reformnemzedék” „ifjúi hévvel” vetette magát a politika küzdelmeibe, mindent egy lapra, a Gömbös-kormány nyílt támogatására téve. E magatartásukban természetesen szerepet játszott a hamis tudat. Teljesen hamisan tükrözve társadalmi létüket, pontosabban kifejezve: „korszerű” hamis tudattal tükrözve osztályérdeküket — bizonyára hittek is abban, amiért kiálltak. Ez a szubjektív alapja széleskörű szociális demagógiájuknak. Innen adódik ideológiájuk bizonyos hasonlósága, kapcsolódása a népiesek jobbszárnyának ideológiájával, amire a későbbiekben még kitérünk. A politikai katolicizmus „konzervatív fasiszta” tábor a realisabban mérte fel társadalmi létét, természetesen a hamis tudat körén belül. Tudatuk pl. tartalmában helyesen tükrözte a tömegektől való mélyesleges elidegenedésüket, a tömegektől való félelem formájában, aminek egyik jelentkezése volt irtózásuk mindenféle szociális demagógiától. A fentiek természetesen nem jelenthetik a legkisebb mérvű felmentést sem a „katolikus reformnemzedék” részére. Sőt, szerepük károsabb azáltal, hogy „korszerű hamis tudattal” dolgozva, nagyobb „eredményeket” értek el a tömegek tudatának fasiszta eszmékkal való megfertőzésében, mint a „konzervatív fasiszták”.

*

Már 1935 végére nyilvánvalóvá vált a „reformkorszak” kudarca. Megkezdődik a „katolikus reformnemzedék” táborában az önvizsgálat és öniszólás időszaka, bizonygatása annak, hogy a „fiatalokat” „becsületes szándék” vezette az „öregekkel” szemben, a katolikus egység megteremtése szükségességének hangoztatása, a fasizmus magyarországi sajátosságainak előtérbeállítása.

²⁵ A Magyar Kultúra írja ezzel kapcsolatban. (Új Kor, 1936. nov. 12. II. évf. 25. sz. 3. l.)

Az Új Kor „Amiről beszélni kell” című cikke 1935 novemberében egyelőre még csak felmentést és igazolást szolgáltat azoknak a „fiataloknak”, azoknak a „derék emberek”-nek, akik nyíltan Gömbös mellé álltak, de majd csak Gömbös halála után veszi kezdetét részükről a „reformkorszak” kritikája.

„A politika — írják — ma pártpolitikát jelent és ennek legundorítóbb fajtáját, a kielezett pártpolitikát . . . A mai pártpolitika tulajdonképpen rejtett *totalításra törekvést jelent*, mert benne foglaltatik, hogy ha uralomra kerül, az összes többieket, kik nincsenek az ő „hitén”, ki kell zárni.”²⁶

Látszólag elítéli tehát a totalításra való törekvést, miközben lényegében elfogadják. „Ha jól megnézzük — olvashatjuk a továbbiakban — *minden* pártnak majdnem teljesen ugyanaz a programja . . .” — hangoztatják, elmosva ezzel a viszonylag demokratikus pártok és a totalításra törő Gömbös-féle párt közt a különbségeket, valamint igazolni igyekeznek magukat a politikai katolicizmus azon rétegei előtt, melyek nyíltan sohasem, csak mindig burkoltan támogatták Gömbös totalításra való törekvéseit. „A mai pártpolitika már csak *kényszer*, amelyben — aki közéletileg szerepelni akar — részt kell vennie. És miután még mindig akad igen sok derék ember, aki az államon és a társadalmon segíteni akar, kénytelen elfogadni ezeket a rothadt kereteket . . . A mai pártpolitika helyett más szeretnénk, de ha már pártpolitikust valaki, nem kell megítélni ilyen szempontból, hanem csakis a *keresztény, a lelki világnézet szemszögéből*, s abból, hogy mi a nemzet érdeke.”²⁷

Az 1935-ös választások idején a „katolikus reformnemzedék” teljes behódolást követelt a Gömbös-kormánytól, az „önálló” keresztény pártpolitika feladásának szükségességét hirdették. Úgy látták, hogy a Keresztény Párt elavult, alkalmatlan forma, előregedett, tehát a totális fasizmusért folytatott harcban, ellentétben a „konzervatívokkal”, akik a Magyar Kultúra hasábjain ebben az időben is a katolikus vezetés fontosságát, az „önálló” katolikus politika vezetőszeretét hangoztatták.

A Keresztény Párt választási kudarca után a „katolikus reformnemzedék” a bukás okát az „öregek” konzervatív, maradi módszereiben, az újtól való idegenkedésükben, a „szociális kérdésekkel szembeni tartózkodásukban”, azaz a szociális demagógia hiányában, a tömegektől való elfordulásukban vélte megtalálni. A totális fasizmusért a legkorszerűbb eszközökkel kívánt harcolni, s úgy látta, hogy ezt a harcot a Gömbös-kormány támogatásával, ha kell, az „önálló” keresztény pártpolitika feladásával vívhatja meg a legsikeresebben:

„Bármennyire fáj esetleg a megállapítás, nem lehet elhallgatni, hogy a katolicizmus a maga politikai képviselőjét, felférhetetlen értékeinek, törekvéseinek, céljainak politikai védelmét, parlamenti kifejezését *nem bízhatja hízárólagos joggal* a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt megmaradt töredékére . . . A katolikus ifjúság számol a tényekkel . . . A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt bukásával, illetőleg elerőtlenedésével bezárult előtte egy út . . . A többi megmaradt út talán nem ennyire egyenes, nem ennyire könnyű, de végeredményben bennünket a többi út is Rómába vezet.”²⁸

„A katolikum fontosabb, mint a katolikus keretpolitika!”²⁹ — ezzel a jelszóval lépnek fel a hitlerizmus nyomdokait követő Gömbös-kormány nyílt

²⁶ Amiről beszélni kell. (Új Kor, 1935. nov. 15. I. évf. 15. sz. 5. l.)

²⁷ Uo.

²⁸ Közi-Horváth József: Miért volt a bukás? (Új Kor, 1935. ápr. 20. I. évf. 1. sz. 7. l.)

²⁹ Lutter Ferenc dr., a vatikáni magyar követség kánonjogi tanácsosa: Az olasz katolicizmus lelki alkata. (Új Kor, 1935. szept. 15. I. évf. 11. sz. 7. l.)

támogatóiként, azaz: nem az a fontos — hirdették —, hogy a katolikus politikusok a kormány mellett valamiféle külön pártban lépjenek fel, hanem, hogy katolikus szellemmel töltsék meg a kormánypártot.

A „reformkorszak” kudarcának nyilvánvalóvá válásakor, az önvizsgálat és önigazolás időszakának mindjárt a legkezdetén felülvizsgálják azonban a Keresztény Párttal szemben elfoglalt álláspontjukat is és most már a politikai katolicizmus »konzervatív ellenforradalmi« szárnyával egyetértésben han- goztatják, hogy mindaddig, amíg más pártok léteznek, szükség van „külön keresztény pártpolitikára”.³⁰

A „reformkorszak” célkitűzéseinek valóraváltását most már a katolikus- keresztény egység megteremtésétől, a külön keresztény pártpolitika győzel- métől remélik.

A „reformkorszak” éles bírálata, a jobbratolódás elmulasztott lehető- ségeinek felhánytorgatása Gömbös halálával veszi kezdetét.

Béry László* Gömbös halálára írott nekrológiájában azt kifogásolja, hogy Gömbös nem mert eléggé következetesen fasiszta lenni, megtorpant a nehé- ségektől, félt, hogy „megrázkódtatásoknak teszi ki az országot”, ha bevezeti a radikális fasiszta diktatúrát, következetesen véghezvive a baloldali pártok betiltását és megfojtva minden demokratikus megnyilvánulást. Ezért csalódott a „katolikus reformnemzedék” a vezérben, Gömbös Gyulában: „Hogyan látjuk mi Gömbös Gyula alakját a magyar közéletben? — teszi fel a kérdést. — Roman- tikus embernek, tragikus hősnek, aki elbukott anélkül, hogy valamit is elvégzett volna . . . ”³¹ Pedig Gömbösnek kezében volt a hatalom, mögötte állt a reform- nemzedék, az új államberendezkedést, s ennek alapján a „szociális átalakítást” módjában volt megcsinálni, de Gömbös Gyula „megtorpant” s az „ellenforra- dalmi” politikus konzervatív lett; még azt is „gyöngén és túl óvatosan csinálta, amit egy bátor konzervatív államférfi nyiltabban és radikálisabban csinált volna az ő helyében”. Gömbös Gyulát, a „reformpolitikust” „megfűrték” azok az erők, melyek a régihez, a bevált receptekhez ragaszkodtak és támadá- saikon keresztül Gömbös bátorsága és cselekvőkészsége „tessék lássék intéz- kedésekben” merült ki.

Megszaporodnak a kérdések: mi van a reformokkal, miért mellőzi a kor- mány azt a reformnemzedéket, amely neki a választásokon „oly nagy szol- gálatot tett”, s amely nemzedéket a kormány, mikor úgy látta, hogy „szük- sége van rá,” a „keblére ölelt”. A vezetők beültek a képviselőházba, a reform- nemzedék vezetői is kaptak néhány mandátumot, de hová lett a reformkorszak beindításának lelkesedése, s mi valósult meg ebből a lelkesedből, a célokból? — kérdezi a politikai katolicizmus csalódott „reformnemzedéke”, s a kérdések megoldását a megtorpanás nélküli, a határozott jobbratolódásban látják.³²

A fasiszta diktátorok közül a portugál kleriko-fasiszta diktátor, Salazar, a „láthatatlan” diktátor példája az aktualitás erejével megnő szemükben: „Salazar nemesak a zilált államháztartást hozta rendbe, — hanem az állam gyökeres átalakítását is végrehajtotta . . . szabad kezét kapott reform-

³⁰ Amiről beszélni kell. i. h.

³¹ *Béry László*: Gömbös Gyula koporsójára. (Új Kor, 1936. okt. 8. II. évf. 20. sz. 3. l.)

³² A reformnemzedék. (Új Kor, 1936. szept. 24. II. évf. 18. sz. 3. l.)

* Hogy milyen hétp próbás fasiszták szerepeltek a magyar politikai katolicizmus égíse alatt, azt jól mutatja Béry László személye. Béryt és társait, a „Szabad Európa Rádiója, a Sza- bad Magyarország hangja” szerkesztőségében betöltött szerepüket Horváth Béla és Vámos Imre leplezte be. (Lásd: Tiltakozás. A Szabad Európa Rádió és Magyarország. Látóhatár, XII. évf. I. sz. 1962. febr. 3. 38. l.)

gondolatai megvalósítására. Salazar . . . , aki a maga útjain jár mindenben és kiforrott törekvései, elgondolásai vannak a kor követelményeinek megfelelő új állam létrehozására. Szeme előtt lebeghetett Mussolini fasiszta-állama, de ő egészen sajátos, a portugál lélekhez idomuló államberendezkedést akart, katolikusabbat és ha lehet, még tökéletesebbet.”³³

A „katolikus reformnemzedék” Új Kor köré tömörült gárdájának zöme várakozásaiban csalódva, Gömbös halála után, a szélsőjobboldali pártokhoz hasonlóan, mintegy a kormánypárt szélső jobboldali ellenzékeként kívánta létrehozni, újjászervezni a Keresztény Pártot. Törekvésük főcélja az volt, hogy tömegbázist építsenek a kormány szélsőjobboldali támogatására, úgy látták: erre a régi módszerek, a kormánypárt vagy a kormánypártot támogató jobboldali ellenzék módszerei alkalmatlanok, azaz a szélsőjobboldal, a nyilas pártok szerepét kívánták betölteni „keresztény” alapon. Elképzeléseiket tükrözi — többek között — Béry László: Rozoga pártok című cikke.³⁴

Béry sorra veszi az „ellenzéki” pártokat és megállapítja, hogy hasonló hibában szenvednek mint a NEP. E hiba „még legkevésbé” a Keresztény pártban van meg — hangsúlyozza Béry —, „amelynek mint világnézeti pártnak tagadhatatlan létjogosultsága és hivatása van . . .” Azonban itt is egy csomó kérdés vár tisztázásra. A legfontosabb eldönteni, „hogyan a párt akarja-e a politikai hatalmat, vagy megmarad az önkéntesen vállalt másodrendűség álláspontján”. Ismeretes, az 1935-ös választások idején a Keresztény Párt — objektíve segítve Gömbös hatalmának megszilárdítását — kijelentette: nem kíván vezető párt lenni, csak távolról akarja ellenőrizni, figyelni a politikai életet. Kifejeződött ebben természetesen a Keresztény Párt „balszárnyának” bizonyos tartózkodása is a Gömbös-féle politikával szemben. Most a „katolikus reformnemzedék” követelésében a szélsőjobboldal kap hangot. Azt sürgetik, hogy a Keresztény Párt lépjen ki a politikai porondra, a régi garnitúrát cseréljék le, engedjenek fiatalokat a vezetőposztokra, dolgozzák át a kor követelményének megfelelően — azaz szociális demagógiával bőségesen ellátva — a pártprogramot, valósítsanak meg egy a tömegeket megnyerő határozott jobboldali politikát. „A keresztény politikának tömegekre van szüksége, mégpedig olyan tömegekre, amelyeket a politika szerez meg, nem pedig a politikán kívül vagy felül álló segédcapatokból csakis el magától a párt. Világosan beszélünk: Nem lehet jogosan követelni senkitől, hogy kereszténypárti legyen, mert jó katolikus. A keresztény politikának önálló tartalmat, új, modern formát, bátor hangot kell adni, akkor majd lesznek tömegei önmagáért is.”

Szerintük nem lehet számítani a tömegek határozott jobbfelé fordításában — a szilárd elvi megalapozás hiánya miatt — a független kisgazdapártra sem, de a liberális pártra sem: „Ilyen pártokkal, ilyen politikai elkülönüléssel a mai viszonyok között politikát csinálni nem lehet. A levegőben van, mindenki érzi, hogy új politikai átcsoportosulásokra van szükség, és hogy a rozoga, már csak névleg fenntartott, minden pillanatban széttöréssel, vagy inkább elpuhválással fenyegető pártkereteket ki kell söpörni a magyar közéletből. Öregek, nevetségesek, tühretlenek. Minden megváltozhatik, csak a pártkeret örök? Az új Magyarország új berendezkedést kíván és ott suhogtatja már a nagy söprűt a lejárt, sokszor korrump pártcsoroszlyák fölött. Nem a parlamentarizmus, hanem a pártok vannak válságban, nem is válságban, hanem pusztulásban.

³³ Csizsár Béla: Salazar, a láthatatlan diktátor. (Új Kor, 1936. szept. 24. II. évf. 18. sz. 6. l.)

³⁴ Béry László: Rozoga pártok. (Új Kor, 1936. szept. 24. II. évf. 18. sz. 5. l.)

Az ország nagy többsége, azok a tömegek, amelyek nyitott szemmel nőttek bele a politikába, nincsenek a pártokban és azé a jövő, aki ezeknek a tömegeknek a kezébe új politikai formát és tartalmat ad.”³⁵

A „katolikus reformnemzedék” mozgolódását, türelmetlenkedését befolyásolta az attól való félelem is, hogy a Darányi-kormányral valamiféle balrafordulás indul meg, a Bethlen-korszak rehabilitálása, s még azok a viszonylagos „értékek és eredmények” is veszendőbe mennek, amit a jobboldal kiépítésében a Gömbös-kormány elért. „Vigyázat! Nincs balra át!”³⁶ — hangoztatják, mintegy figyelmeztetésként. Csakhamar megnyugodhattak egyébként, hogy erről tényleg nincs szó. A Darányi-kormánynak a Gömbös-kormányhoz viszonyított liberálisabb színezetű politikájával azonban mindvégig elégedetlenek maradtak.

Darányi miniszterelnökségével kapcsolatban ismét felmerült a „katolikus garnitúra” kérdése. (Darányi Kálmán ugyanis protestáns vallású volt.) Felteszik a kérdést: mi az oka annak, hogy Darányival szemben katolikus részről még csak megfelelő ellenjelöltet sem tudtak állítani. Ebben elsősorban az „öreges” politizálását hibáztatják, akik nem engedték a vezetéshez közel a fiatalokat: ezek kellő aktivitással kivívták volna a kor követelményének megfelelően a Keresztény Párt politikai vezetőszerepét. Most Darányi kormányelnökségével ismét itt van számukra a nagy probléma: ki lép-e végre a keresztény politika a politikai porondra.*

A Kommünista Internacionale 1935. évi VII. kongresszusa a nemzetközi munkásmozgalom jelentős fellendülését vonta maga után. A munkásmozgalom fellendülése, a fasizmus elleni egységfrontok sikerei a különböző országokban, a spanyolországi események, szorongást és félelmet keltettek a magyar uralkodó osztályokban: „Egyedül” érezték magukat:

„Megyebizottsági üléseken, városok törvényhatósági bizottságaiban egymásra tekintettek az emberek s kissé talán túlzó riadalommal is . . . — számol be a helyzetről az uralkodó osztályok egyik tagja.

A spanyol események híreinek olvasása közben sokunkban felmerült az a szorongó érzés, hogy egyedül vagyunk. Hiába vagyunk tagjai kluboknak és kaszinóknak, egyesületeknek, egyes pártkereteknek, nem érezzük magunk mellett azt a társadalmi frontot, amelybe belekapcsolódva meg tudnánk védeni közös érdekeinket és saját életünket egy vörös lázadás fellobbanásában.

Itt valahol, ott valahol összedugjuk a fejünket, de képtelenek vagyunk kialakítani egy olyan kollektív erőt, amelynek tagjaiként bátran és öntudatosan mernénk és tudnánk szembeszállni bármilyen szélsőjobboldali fegyveres mozdulással . . . ”³⁷

Biztonságot követelnek, összefogást, mely nemcsak a fizikai terror eszközeiben szilárd, hanem az ideológia fegyvereit is mozgósítva olyan szellemi front kialakítását tesz ki lehetővé, mely alkalmas arra, hogy a széles dolgozó tömegeket az uralkodó osztályok tudatának rabságában tartsa, engedelmes eszközökké nevelje az uralkodó osztályok céljai végrehajtására. Az uralkodó osztályok egyes csoportjai nagyon is világosan látták az ideológiai harc szerepét, fontosságát, tudták, hogy a kérdés így áll; eszme és kard, — a fizikai terror önmagában kellő biztonságot nem nyújt, lelki terrorra is szükség van. Érezték:

³⁵ Uo.

³⁶ Nincs balra át! (Új Kor, 1936. okt. 15. II. évf. 21. sz. 3. l.)

³⁷ *Szigeti Endre*: Eszme vagy kard. (Új Kor, 1936. okt. 1. II. évf. 19. sz. 9. l.)

* Vö.: *Béry László*: Katolikus garnitúrát (Új Kor, 1936. okt. 15. II. évf. 21. sz. 3. l.)

tömeg áll velük szemben, egy ország kismizett milliói és a harc „korszerű” módszerét így jelölték meg: tömeget csak tömeggel lehet legyőzni!

A „katolikus reformnemzedék” a tömegbázist elsősorban a városi „középosztály”-ban kívánta kialakítani. A kispolgárságra — szemben a népiesekkel —, elsősorban a városi kispolgárságra akartak támaszkodni. Ez nem jelenti azt, mintha szociális demagógiájuk nem terjedt volna ki a falura is, mozgalmukhoz aktív erőket azonban főleg a városi kispolgárságból szándékoztak toborozni, nem utolsósorban azért, hogy hatásukat a munkásság felé közvetlenebbül érvényesíthessék.

Demagógiájukban szembeszállnak azzal a felfogással, mely „középosztály”-on csak a tisztviselő társadalmát érti, polgáron pedig csak a kisiparost. A tömegek megnyerése céljából a kispolgári érdekek védelmezőjének tüntetik fel magukat, a kisemberek képviselőinek „bírálva” a Bethlen-érát, melyben — ahogy demagógiájukban hangoztatják — a „középosztály” polgárosodási folyamata megfeneklett: „... A középosztály problémája elmerült, mert az állam akkori vezetői elégnak tartották a még meglevő magyar nemesi középosztályt arra, hogy saját akaratóból uralkodjon, s hogy egy olyan államberendezkedést alkosson meg, amelynek örökkévalósága saját számára biztosítva van. A parlament gerince a magyar földbirtokos osztály maradt, politikai irányítása ennek a rendnek kezébe futott össze, a megyék élén ők állottak s ismét egyszer elmulasztottuk a lehetőséget, hogy Magyarországnak városi polgársága is legyen.”³⁸

Ez a „polgárosodás”, ez a valamiféle általuk elképzelt „lassú, nyugati formájú demokratikus fejlődés” felfogásuk szerint a fehérterror éveiben, a „keresztény kurzus” idején, a „nagy keresztény és nemzeti fellendülésben” létezett, s ennek az útját vágta el a Bethlen-éra. A valóság annyi, hogy mivel a Tanácsköztársaság után az uralkodó osztályok még csak kísérletet sem tehetek a tömegek szemében nagymértékben kompromittált pártjaik újjászervezésére — hiszen e pártok sorsa a választásokon menthetetlenül a bukás lett volna — a földbirtokosok és nagytőkésék az ellenforradalmi kispolgári pártokba — Keresztény Szociális Gazdasági Párt, Keresztény Nemzeti Párt, Rubinek-féle (agrárkapitalista) Keresztény Földműves Párt, Nagyatádi-féle Kisgazdapárt — léptek be, felhasználva e pártokat saját politikai céljaik megvalósítására. A politikai élet kispolgári politikai jelszavaktól volt hangos, földreform, általános és titkos választójog, progresszív adózás, melyek bajnokaiként, a politikai élet „öoálló” tényezőiként léptek fel a tömegek megnyeréséért, félrevezetéséért folytatott harcban a különböző kispolgári pártok. Mihelyt azonban az ellenforradalom „konszolidálta” hatalmát, mihelyt az uralkodó osztályok elérkezettnek látták az időt, hogy most már saját programjukkal, félretéve minden kispolgári ábrándot, szociális demagógiát, léphetnek porondra, félretolták e pártocskákat, illetve félreállították e pártok „demokratikus érzelmű” vezetőit, a kispolgári pártok egy részét egyesítve, létrehozták az Egységes Pártot, a fináncdóke és a nagybirtok pártját. Kormányalakításra gróf Bethlen István, az uralkodó osztályok legprominensebb képviselője nyert megbízást, kormányában az uralkodó osztályok jellegzetes politikai exponensei kaptak helyet.

A „katolikus reformnemzedék” a Gömbös-kormány szolgálatában arra kapott megbízást — s örömmel vállalkozott rá —, hogy demagóg módon fel-

³⁸ *Aradi Zsolt*: Nemzetfenntartó középosztály. (Új Kor, 1936. szept. 24. II. évf. 18. sz. 7. l.)

újítsa a „keresztény kurzus” időszakának jelszavait a tömegek megnyerése érdekében, illetve, hogy a szélsőjobboldal a totális fasizmus szellemében „korszerűsítve” e jelszavakat tömegbázist építsen ki az uralkodó osztályok védelmében. Az 1935-ös választások idején — ezt a feladatot úgy hajtották végre, hogy felléptek az „önálló” keresztény politika ellen — elsősorban természetesen a politikai katolicizmus „demokratikus” áramlata ellen (kilépésük a Korunk Szavából), s a „reform-kormány” nyílt, közvetlen támogatását sürgették. Mikor pedig nyilvánvaló lett a „reformkorszak” csődje, ismét a „külön keresztény pártpolitika” szükségességét hirdetik. Megegyezést keresnek és könnyűszerrel megegyezésre jutnak a politikai katolicizmus „konzervatív fasiszta” szárnyával, amely hasonlóan, mint a „katolikus reformnemzedék” teljes mértékben a fináncctőke és a nagybirtok osztályalapján állt, de nem ismerte fel azonnal — rettegve a tömegektől — a Gömbös-kormány követelte új módszerek lényegét. Tehát a „katolikus reformnemzedék” — mely kispolgári érdekek védelmezőjének tüntette fel magát — egyértelműen a fináncctőke és a nagybirtok osztályalapján állt, s szociális demagógiájában, egész keresztény-nemzeti ideológiájában a legközvetlenebbül ezen osztályok érdekeit fejezte ki, „antikapitalista”, Bethlen-kormány ellenes jelszavai azt szolgálták, hogy a nyilas demagógia alá egyengessék a talajt.

Nagyon jellemző, hogy a „középosztály” polgárosodását követelve, hogyan határozzák meg a „középosztály”, a „polgár” fogalmát:

„A középosztály és az igazi polgárság jellemzője — hirdetik — a nemzeti öntudat. Még precízebben kifejezve, az igazi középosztály: a nemzeti idea, a közösségi gondolat, a nemzeti misszió, vagy egészen egyszerűen a nemzeti kultúra hordozója, ennek fenntartója s vele együtt él, vagy bukik a nemzet.”³⁹

A „katolikus reformnemzedék” tehát az uralkodó osztályok védelmében „korszerűsíti” a „történelmi középosztály” gondolatát, az általuk hirdetett középosztály-fogalom alkalmas annak a tudatnak a terjesztésére, hogy mindenki a középosztály tagja lehet, aki magáévá teszi a „nemzeti ideát”, aki a „nemzeti kultúra” hordozójává válik, azaz, aki az uralkodó osztályok fejével gondolkodik, s az uralkodó osztályok érdekében cselekszik. Ez a „polgárosodás” tehát a valóságban a fasizmus eszméinek terjedését jelentette. E „korszerű” középosztály-fogalommal léptek fel minden demokratikus megnyilvánulás, a tényleges „polgárosodás” ellen:

„Most jelszó lett a parasztság. Igaz és helyes. Szociális magyarságot akarunk, megváltoztatását, lassú átalakítását mindazoknak az intézményeknek és munkáknak, amelyeknek át kell alakulniok. De nem akarunk sem parasztköztársaságot, sem szociális munkásköztársaságot. Nem vagyunk romantikusok és nem látunk Messiást egy kaszáló parasztban, vagy a gépszíját igazító gyármunkásban. *Értük, vagy miattuk vagyunk.* De középosztály nélkül ők is eltűnnek.”⁴⁰ Ebben a középosztály-fogalomban elmosódnak az osztályellentétek, s a fasizmus jegyében kialakul a társadalom „szellemi egysége”: „Nekünk nincs olyan középosztályunk — írja Aradi —, mint a német, francia, olasz, vagy angol polgári társadalomnak, melynek tagjai nem osztják magukat ügyvédi, orvosi, tisztviselői és egyéb rendekre, hanem a *habitus*, a közös felfogás, a közös szellemi javak, a közös igazolás adja meg a lehetőségét annak, hogy együvé tartoznak.”⁴¹

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

A „közös habitus”, a „közös felfogás”, a „szellemi egység” kialakításán „fáradozik” a „katolikus reformnemzedék”. Hirdetik, hogy a „reformnemzedék” szociálpolitikai törekvései önmagában csak félmegoldást jelentenek, nem nyújtanak következetes védelmet a társadalom „szellemi bomlásával”, azaz a demokratikus nézetekkel, illetve elsősorban a marxizmus nézeteivel szemben, tehát a „szellemi egység” kialakítására is szükség van.

„... Minden társadalompolitika legigazibb, legsajátosabb célja: — írja Kovrig Béla — a társadalom szellemi egysége. Az intézményes szociálpolitika talán — más politikai eljárásokkal karöltve — feltartóztathatja a társadalom szellemi bomlásának folyamatát, de nem vagyok teljesen meggyőződve arról, hogy ennél többre, a társadalom szellemi egységének kialakítására képes-e. Ha pedig ez így van, akkor ki kell dolgoznunk egy olyan szociálpolitikai munkatervet, amely megfejeji az intézményes *szociálpolitikának* ezt a fogyatékoságát.”⁴²

Kovrig a maga zavaros megfogalmazásában nagyon jól látja, hogy az osztálytársadalomban — ami nála a „mai Magyarország” terminológiával szerepel — nem lehet beszélni a társadalom „szellemi egységéről”, „nemzeti egységéről” — mert, írja — „a magyar *orvosnak* több mondanivalója van az osztrák *orvoshoz*, a magyar *mérnöknek* a német *mérnökhöz*, a hazai *festőnek* az olasz *piktorhoz*, a magyar nemzet dalművészenek a milánói Scala tagjához, a magyar bankárnak az angol brokerhez, *mint például amennyi mondanivalója van a magyar orvosnak a magyar munkáshoz*, a magyar mérnöknek a magyar zenészhez, a hazai bankárnak a részes földművelőhöz... Ne áltassuk magunkat: a *különböző foglalkozású magyaroknak igen kevés a mondanivalója egymás számára*. Ez így van... több más, nagy nemzetnél is.”⁴³

Kovrig tehát azt a tényt, hogy a kizsákmányoláson alapuló társadalmakban egymással ellentétes osztályok állnak szemben, s hogy ennek megfelelően a tudat mindig osztálytudat — az uralkodó osztálynak, hogy tudata a társadalom „uralkodó” tudata legyen, ideológiai osztályharcot kell vívnia, fel kell használnia gazdasági és politikai hatalmát tudata elterjesztéséhez — a társadalom foglalkozási ágak szerint való rétegeződésének lényegét elfedő s meghamisító prizmján keresztül szemléli.

Kovrig a továbbiakban azon „fáradozik”, hogy megtalálja a módot e „rétegek” közti válaszfalak lebontásához, azaz, hogy megteremtse a fából vaskarikát, az antagonisztikus osztálytársadalom fenntartása mellett a „szellemi egységet”, a „nemzeti egységet”. A feladatot abban látja, hogy „szellemileg közelebb kell hozni a magyart a magyarhoz”. „Minthogy — írja — ennek a szociális, szellemi közelségnek a hiánya a legnagyobb és a legveszélyesebb az elvárosiasodott intelligencia és a falusi tanyai földművelő nép, a vidéki birtokosság és a városi gyáripari munkásság, a köztisztviselőség és az ipari munkásság között, elsősorban ezek között a társadalmi elemek között kell megteremtteni a szociális érintkezést és kialakítani a társas relációkat.”⁴⁴

Kovrig a „katolikus reformnemzedék” vonalának megfelelően burkolt formában fellép a népiesek ellen, illetve az ellen, ami a népiesekben pozitív. „Vigyázzunk — figyelmeztet, látszólag helyesen —, ne jusson ennek az értékes nemzedéknek egyetlen végzett része a *korábbi orosz intelligencia sorsára*,

⁴² Kovrig Béla: A hiányzó magyar társadalmi demokrácia. (Új Kor, 1935. okt. 31. I. évf. 14. sz. 7. l.)

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo.

ne legyen nála múló divat a paraszt után érdeklődés, a muzsik-imádat mintájára ne alakuljon ki idealizálásra hajlamos gondolkodásában a parasztnak, a földmunkásnak, a kubikusnak eltorzító, valótlán fogalma. Vigyázzunk, hogy a nép iránti érdeklődés ne legyen kizárólagos, mert ez ennek a mozgalomnak a másik veszélye... A nép iránti érdeklődés mesterségesen egyoldalú lesz, ha a maga körébe kizárólag a parasztokat, földmunkásokat, kubikosokat vonja, de mellőzi az *ipari munkásságot*, az ezzel részben azonos életszínvonalon élő *kisiparosságot*, a *magánalkalmazottakat* és a *kiskereskedőket*.⁴⁵

Igaz, hogy a népiesek egy téves parasztmitoszból kiindulva idealizálták a parasztságot, leszűkítették a nép fogalmát lényegében a paraszt fogalmára, de Kovrig, *látszólag* helyesen fellépve ez ellen, teljesen *jobbról* bírálja a népieseket, az ekkor már szép eredményeket felmutató falukutató irodalmat. Ez a falukutató szociográfia nem marxista tudatossággal tükrözte a társadalmat, végső soron tehát a hamis tudat körében mozgott, de jelentős objektív elemeket tartalmazott. Pozitív vonása volt, hogy rádöbbsentette a társadalom széles rétegeit a parasztság anyagi és szellemi elnyomottságára, és változtatást követelt és sugallt, ha nem is tudta a megoldást, a kiutat helyesen megjelölni. A falukutató irodalomnak *ettől* a vonásától, *ettől* a szellemétől riad meg Kovrig, s ezért hívja fel a falukatató „veszélyére” a figyelmet. Bírálata a „jóindulat” köntösébe burkolja, e „jóindulat” lényege azonban rögtön kiderül, mihelyt tovább elemezzük Kovrig cikkét. Kovrig a „szociális érintkezés és társas relációk” megteremtésének módozataira tesz javaslatot. A társadalomnak általa elképzelt és hirdetett „demokratizálása”, a „szellemi egység”, a „nemzeti egység” a társadalom szűk csoportja tevékenysége eredményeként jöjjön létre. Ez minden esetre kellemesebb megoldás Kovrigéknak, mint a széles köröket felkavaró falukutató irodalom, mert ez tényleg egyáltalán nem érintené pl. az egyházi földbirtok kérdését, az uralkodó osztályok érdekeinek közvetlenebbül megfelel, ugyanakkor eleget tesz a szociális demagógia követelményeinek is.

Vannak a társadalomnak olyan tagjai, akik a másik ember *megismerésére* vágnak — ez Kovrig kiindulási pontja. A szociográfiának — szerinte — a feladata csupán az „előmunkálatok” elvégzése, az, hogy feltérképezze, felmérje ezeket a „néptárs megismerésére vágyó” embereket, hogy ilymódon segítse azok négy szemközti beszélgetésének megszervezését. A társadalom „demokratizálódása” e négy szemközti beszélgetések formájában menne végbe. „Ha... közelíteni akarják a magyart a magyarhoz — írja —, a különböző társadalmi rétegekhez tartozók huzamos négy szemközti érintkezésének útját kell egyen-gessük.”⁴⁶

A különböző katolikus szervezetek, pl. a Prohászka Munkaközösség — végeznék el a szervezés munkáját, a „néptárs megismerésére vágyó egyedek”, a „magyartársak” nyilvántartását, a találkozások, a beszélgetések létrehozását, azaz a keresztény agitáció megszervezését. Kovrig különösen hangsúlyozza a négy szemközti forma betartását, mert csak ez biztosíthatja — szerinte — a beszélgetések „kellő őszinteségét”, aminek alapján kialakulhat a magyar társadalom „nemzeti, szellemi egysége”. „... Nem hatalom, pénz és szervezeti keret »csak« keresztény szellemű energiában áldozatkész, önzetlen keresztény férfiak kellenek — írja — a magyartárs mozgalomnak megindításához és annak a szociálpolitikai törekvésnek a sikeréhez, amelytől joggal remélhető a magyar

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Kovrig: i. m. 8. l.

társadalom lelki, belső egységének, mint ideálnak a szociálpolitikai megközelítése.⁴⁷ Kovrig javaslata *ma*, amikor még a vallásos rétegeknek is hatalmas mértékben megnőtt — a múlthoz viszonyítva — politikai tudatossága, bizonyára e körökben is kicsinyesnek, nevetségesnek, irreálisnak tünne. Azonban egyáltalán nem így hatott az ellenforradalmi korszakban, ahol a vallásos kispolgári, értelmiségi rétegek politikai tudata mérhetetlenül alacsony színvonalon állt, teljes mértékben kiszolgáltatva a vallási tudat hatásának. Ezek a rétegek, melyek heti, havi gyónók s áldozók voltak — számuk nem volt jelentéktelen — a Kovrig javaslata „négy szemközti” beszélgetést rendszeresen „gyakorolták” a gyónás formájában, s jelentős részük folytatta ezt, mint „aktív katolikus” a társadalmi élet különböző területein. Tanítók, tanárok, az értelmiség különböző tagjai, cserkész csapatok, különböző ifjúsági egyesületek vezetői rendszeresen folytatták a „négy szemközti beszélgetést” „legkedvesebb tanítványaikkal”, tanítványaik szüleivel, a társadalom legkülönbözőbb tagjaival falun és városban egyaránt, a vallástól kölcsönzött „demokratizmus” jegyében politikailag öntudatlan emberek előtt a „jó ember”, a „finom úri ember” szerepében fellépve. Az ellenforradalmi korszak uralkodó osztályainak mérhetetlen úri gögje, kasztszelleme, a „demokrata” optikáját kölcsönözte ennek a magatartásnak, aminek természetesen semmi köze sem volt a tényleges demokratizmushoz, ellenkezőleg az uralkodó osztályok ideológiájának burkolt, nagy mértékben ösztönös terjesztése volt. Kovrig elképzelése tehát egy nagyon is reális valóságból, az uralkodó osztályok fennálló gyakorlatából indul ki, ezt támasztja elméletileg alá, ezt kívánja intézményessé tenni, kiszélesíteni. Kifinomult, ravasz formája tehát a „katolikus reformnemzedék” szociális demagógiájának, a tömegek megnyerése érdekében folytatott harcának.

A „katolikus reformnemzedék” a kispolgári rétegek megnyerésén túlmenően szükségét érezte annak is, hogy az uralkodó osztályoknak szállított tömegbázis megszilárdítása érdekében befolyást szerezzen — s egyre növekvő befolyást — a munkásság soraiban is. Ennek szükségességére egyébként a Quadragesimo Anno hívta fel a politikai katolicizmus figyelmét. Az általános útmutatást a katolicizmus különböző áramlatai természetesen „sajátosságaiknak” megfelelően igyekeztek végrehajtani. A fenti cél valórváltásának legfőbb akadályát a „katolikus reformnemzedék” a marxista világnézetben s a szociáldemokrata párt szervezeteiben látta. Elsősorban a munkásság szabad szakszervezeteinek betiltását s a „törvényes érdekképviseltek”, azaz kifejezetten fasiszta munkásszervezetek kiépítését követelték, — 1935-ben még azon az áron is, ha ez a „keresztény szocialista szabad szakszervezetek” elsorvadását vonná maga után. Kifejezésre jutott ebben szembenállásuk a keresztény szocialisták „balszárnyával”, Tóblérékkel, akik a Széchenyi György szerkesztette Korunk Szavához hasonló álláspontról a Gömbös-kormányval szemben „ellenzéki” magatartást tanúsítottak. A „katolikus reformnemzedék” feladata az volt, hogy ha kell, régi szervezeteik felbomlasztása árán is, vagy ha lehet, régi szervezeteiket megtartva, de bennük a „korszerű” vezetést biztosítva, vagy új szervezeteket létrehozva, segítse a kormányt a totális fasiszmus intézményeinek kiépítésében.

„A törvényes érdekképviseltek országos megszervezése és annak keretében a munkáskamarák megalkotása — hangoztatták — a magyar katolicizmus szempontjából is óriási jelentőségű lenne.

⁴⁷ Uo.

Tény ugyan, hogy a munkásság hivatalos érdekképviselőit kiépítése nyomán előreláthatóan számolni kell a keresztény szocialista szabad szakszervezetek elsorvadásával is. Ezzel a veszteséggel szemben azonban a nyereségtől való féltékenységgel a szociáldemokrata szakszervezetek és reméljük, az egész marxista front békés likvidálása...⁴⁸

Tisztában voltak azonban azzal, hogy az „érdekképviselői rendszer” bevezetésének megvannak az ideológiai feltételei is, hogy biztosítani kell, ki kell nevelniük a munkásáru- és vállalkozói gárdáját az érdekképviselői vezetésére. „...Sürgető feladat — írja e kérdéssel kapcsolatban a Katolikus Akció, az Actio Catholica Országos Elnökségének időszaki körirata —, hogy az érdekképviselői szervezet vezetői a Quadragesimo Anno szellemében átnevelt munkásságból kerüljenek ki. Máskülönben csak a szervezet formája változik, de szelleme a régi marad.”⁴⁹

A „katolikus reformnemzedék” e „sürgető feladat” megoldásáért az elsők között szállt síkra:

„Az Actio Catholica* központi irányítása mellett — írja Közi-Horváth József, az A.C. országos titkára — minden, ebből a szempontból szóba jöhető plébánia területén megszervezendők a katolikus munkás-egyesületek. Ezeknek az egyesületeknek célja hazafias, vallásos, kulturális és szociális nevelést adni a munkásáru- és vállalkozóknak. Kell, hogy ezek az egyesületek egyúttal kaszinójellegűek is legyenek, könyvtárakkal, újságjaikkal stb. a szórakozásra is alkalmat nyújtsanak. A keretükben rendezett tanfolyamok, munkáslelkigyakorlatok tudással vertechnikával és lelkiileg elmélyítik a tagokat, míg a kiválasztottak részére rendezett külön kurzusok világi apostolokat nevelnek az A.C. számára a »Quadragesimo Anno« szellemében, amely szerint: Hogy egész társadalmi osztályokat a Krisztustól elpártolás után Krisztushoz visszavezessünk, azok soraiból kiválasztott és jól képzett segítőkre van szükségünk, akik társaik gondolatvilágát és törekvéseit jól ismerik és a testvéri szeretet szelíd erejével szívükhöz férni tudnak. Az első és közvetlen apostolok a munkásság közt munkások legyenek...»⁵⁰

Az Actio Catholica országos elnökségének közvetlen ellenőrzése s irányítása mellett egy „munkásvezetőket, munkásapostolokat képző központi iskola” felállítását szorgalmazták. „Katolikus munkás-egyesületeink — hangoztatták — csak akkor kapnak kellő átütő erőt, ha sikerül, mint titkárt, egy értelmes, szimpatikus, erre kiképzett munkásembert az élére állítanunk.”⁵¹

E központi iskola gyakorlati megvalósítását Közi-Horváth a következő módon képzelte el:

„Minden érdekelt egyházközség — írja — kikeresi az erre (ti. az iskolára) leginkább megfelelő munkását. Értelmes, szimpatikus, erkölcsileg kifogástalan, lehetőleg fiatalabb ember legyen, aki a szakmájában is derekasan megállja a

⁴⁸ Közi-Horváth József: Az ellenforradalom — második kiadásban. (Új Kor, 1935. máj. 4. I. évf. 2. sz. 13. l.)

⁴⁹ Katolikus Akció, 1936. márc. II. évf. 1. l.

⁵⁰ Közi-Horváth József: i. m. (kiemelés — P. P.)

⁵¹ Közi-Horváth József: Munkásvezetőket képező iskola. (Új Kor, 1935. aug. 1. I. évf. 8—9. sz. 9. l.)

* Az Actio Catholicát a világ katolikusai számára először XI. Pius pápa hirdette meg 1922 karácsonyán, hangoztatva a katolikus tömegmozgalom megteremtésének szükségességét „az elpogányosodás tömegmozgalmával” szemben, azaz a forradalmi mozgalmakkal szemben.

Az A.C. szervezeti kiépítése Magyarországon a gazdasági válság éveiben indult meg a tömegek megnyeréséért folytatott harcban. Feladata az volt, hogy egységes központi irányítás alá vonja a különböző katolikus szervezeteket, ellenőrizze s koordinálja munkájukat, ideológiai segítséget nyújtson számukra stb., azaz, hogy sokoldalúan hozzájáruljon az ellenforradalmi rendszer védelméhez, érvényesítve szellemi befolyását a társadalom legkülönbözőbb területeire.

helyét. Mindezekén túl érzeke, kedve és ideje legyen a szervezés, az egyesületi munka és a nyilvános szereplés számára.

Ezek a jelöltek azután a Manrézában külön az ő részükre tartott lelki-gyakorlaton vesznek részt. Ennek keretében megkapják a szükséges apologetikai felfegyverzést, nem különben a megfelelő lelki indítást és beállítást a munkás-apostolság felé . . .

A lelkigyakorlat után következik egy hat napos tanfolyam, amelyen a legérthetőbb, legkonkrétabb formában az erre hivatottak részéről megkapnak a szociológiai alapismereteket, a szervezési technika és egyesület szervezés irányelveit, valamint az elmaradhatatlan szónoki kiképzést.⁵²

A továbbiakban Közi-Horváth arra tesz javaslatot, hogy időnként a munkásegységek élén álló papoknak, vagy a munkában résztvenni kívánó intellektueleknek külön kurzusokat kell rendezni továbbképző jelleggel, hogy „ehhez az egészen speciális apostoli munkához szükséges pszichológiai szociológiai szervezési ismereteket” megszerezhessék. E tanfolyamokat „korszerűen”, a „legmodernebb követelményeket” figyelembevéve — gyárakban, mezőgazdasági proletariátussal rendelkező mezővárosokban, esetleg egy-egy nagybirtokon kívánták megtartani „korszerű” módon: „A napnak egy részét a munkások közé beosztva átdolgozzák a hallgatók, a másik részében elméleti előadásokat hallgatnak és megbeszélik a tapasztalatokat, az estéket és az ünnepeket családlátogatásokra használják.”⁵³ Az első ilyen tanfolyam beindítását 1936 nyarára tervezték.

Már maga a tanfolyam programja, „módszere” leleplezi a „katolikus reform-nemzedék” szociális demagógiájának lényegét. Nem véletlenül hangsúlyozza ugyanis Közi-Horváth, hogy a tanfolyam hallgatói egy-egy gyár vagy nagybirtok munkásai között „átdolgozzák” a nap egy részét, majd elméleti előadásokat hallgatnak és megbeszélik az „átdolgozás” során szerzett tapasztalatokat, szabadidejüket pedig „családlátogatásokra” használják. Az sem véletlen, hogy a munkásvezetők képzésére javasoltaknál annyira előtérbe kerül a személyi varázs, a szimpatikuság követelménye. E „módszerek” lényegbeli azonossága Kovrig „néptárs”, „magyartárs” mozgalmával, „négy szemközti beszélgetésével” nyilvánvaló. Kifejeződik bennük megérzése annak, hogy elméletileg gyengék, tudata annak, hogy szociális demagógiájuk hatástalan, hogy semminemű kézzelfogható szociális reformot a tömegeknek nem tudnak, de nem is akarnak nyújtani — ezért látják és hirdetik a tömegek megnyerésének legfőbb módszereként a személyi kapcsolatok kiépítését. E személyes beszélgetések természetesen elméleteik, nézeteik továbbadását, terjesztését szolgálták. Közvetlen kapcsolatot teremtve, kipuhatolva az egyén gyengéit könnyebb volt a hazug elméletek, hamis nézetek elfogadtatása — ez a forma alkalmasabbnak bizonyult, mint a másik — a nagyobb számú hallgatóság előtt tartott előadás, — itt a tömegellenállás túl nagyra bizonyult, a harmincas évek közepén még sok esetben legyőzhetetlennek. A tömeget tehát egyedeiben kellett legyőzni, a fasizmus szellemében átnevelni, s beterelni őket helyüknek megfelelően a sok száz különféle katolikus társadalmi szervezetbe.

Különös gondot fordítottak az ifjúság megszervezésére, szervezetekben való tömörítésére. A gyermekegyesületektől, a szivgárdáktól kezdve az egyetemi ifjúság különböző szervezeteig a katolikus ifjúság minden rétege felé kiépítették

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

és egyre nagyobb mértékben ki akarták építeni befolyásukat, növekvő gondot fordítva a munkás- és agrárfűjság megszervezésére (KALOT, EMSZO stb.).

1935 októberében alakultak meg a „katolikus reformnemzedék” vezető közreműködésével a *Prohászka Körök*, mint az Actio Catholica fiatalságának osztagai, nem egyesület jelleggel, hanem „munkaközösségi igénnyel”, azzal a céllal, hogy a legkisebb faluban is a különböző egyesületekben biztosítsák az A.C. befolyását, hogy embereket adjanak „a munkás, iparos és falusi fiatalság katolikus penetrálásához”.⁵⁴

Hasonlóan, 1935 őszén hozták létre a *Szociális Frontot*, amivel szintén első-sorban a munkásság köreiben folytatott agitáció és propagandamunka intenzitását kívánták növelni. A Szociális Front a politikai katolicizmus legfasisztább körökének, a „katolikus reformnemzedék” és a „konzervatív fasiszták” szélső jobbszárnyának tömörülése volt. Programjukban a gazdasági élet bajainak gyökerét a keresztény erkölcs hiányában jelölik meg. A gazdasági életben — hirdetik — a keresztény erkölccsel ellentétes erkölcs uralkodik, ezt kell száműzni a gazdasági életből, hogy helyreálljon a társadalom békéje.

„*Új gazdasági rendet akarunk* — hangoztatják —, amelyben azoknak sem lesz lehetősége az erkölcsi elvek arcuerverésére, a tömegek kizsákmányolására, akik ezt hajlandók és képesek megtenni. Addig, amíg a szociál-étikai nevelés eredménye ennek a lehetőségnek megszüntetésére önmagában képes nem lesz, a tömegek erkölcsi erejét és gazdasági érdekét állítjuk harcba a kevesek gazdasági erkölcsével és érdekével szemben, a tömegek erejével létesítendő intézményekkel akarjuk rákényszeríteni a keresztény erkölcsöt a gazdasági életre, illetve azokra a kevesekre, akik ma a gazdasági élet erkölcsnélküliségének haszonélvezői.”⁵⁵

Mint látjuk a „keresztény erkölcs érvényesítése a gazdasági életben” jelszó jelen esetben is — mint mindig — az antiszemitizmus burkolt formáját jelenti. Illetve, ha meggondoljuk, nem is annyira burkolt ez az antiszemitizmus! Hiszen annyit hangoztatták a legkülönbözőbb formákban — a katolikus sajtó hasábjain is —, hogy a zsidók változtathatatlan természetéből következik a kizsákmányolás, ők testesítik meg a tőke rossz elveit, rossz ösztöneit, hogy a fenti programot a katolikus sajtón nevelt olvasó — s természetesen nemcsak a katolikus sajtóról van itt szó, hanem arról a mindent átható ideológiai atmoszféráról, amit fokozatosan a legraffináltabb eszközökkel alakítottak ki az uralkodó osztályok — egyértelműen a zsidó tőkére vonatkoztatta. A teljes politikai bornirtságban tartott tömegek szemében — és nemcsak a kispolgárságra gondolunk, hanem ideértjük a fonák tudattal élő munkásrétegeket is — a zsidók voltak azok a „kevesek”, akik a „gazdasági élet erkölcsnélküliségének haszonélvezői”.

Wolf Károly pl. 1935 karácsonyára kiadta a felhívást: „Keresztények csak keresztény kereskedőnél és iparosnál vásároljatok!” Nem, nem antiszemitizmusról van itt szó — hangoztatták —, ó nem! hiszen az ellenkezik a katolikus vallás tanításával! — csupán arról, hogy biztosítani kell a tőke erkölcsös felhasználását, olyan tőkés csoportok gazdasági uralmát, melyek „emberies célokra” hasznosítják a tőkét. „Ezért szükséges . . . , hogy a gazdasági vérkeringést duzzasztó és szabályozó ipar és kereskedelem mielőbb olyan kezekbe kerüljön, akik a nemzet fizikai testének és lelkének is egyformán tagjai és akik a tőkén és

⁵⁴ Magyarországi Prohászka Körök, mint az Actio Catholica fiatalságának szervezetei. (Új Kor, 1935. szept. 15. I. évf. 44. sz. 5. l.)

⁵⁵ A Szociális Front programja. Bpest. év nélkül. Felelős kiadó: Dr. Nyisztor Zoltán. (Ki-emelésem — P. P.)

haszonon kívül ismernek egyéb ideálokat, — a közvetlen családgazdagításon felül pedig egyéb kötelességeket is . . .”⁵⁶

Ez a zsidó tőke elleni, pontosabban a zsidóság elleni — hiszen a zsidó *tőkével* a magyar uralkodó osztályok szoros összefonódásban voltak, a tőke, tőke — nem ismer nemzeti, vagy „faji” korlátokat — „burkolt” uszítás később a nyilas demagógiában szélesen és minden gátlás nélkül kap hangot, de az alapokat a tömegek tudatában, e demagógia befogadására a politikai katolicizmus fasisztái készítették elő. Hogy egyes katolikus-keresztény tömegek tudatában olyan mély gyökereket eresztett az antiszemitizmus, ehhez sokban hozzájárult ez a „burkolt”, „keresztény erkölcsiséggel” alátámasztott propaganda, lélek-mérgezés.

De nemcsak az antiszemitizmussal kapcsolatban mondhatjuk mindezeket el. Tanításaik az „érdekképviseletekről”, a „szaktestületi rendszerről”, a társadalom „kartellirozásáról”, mind, mind a nyilas demagógia befogadásához egyengette az utat.

A „szaktestületi rendszer” — hirdették a Szociális Front programjának keretében — „munkaadónak és munkavállalónak” egyaránt közös érdekvédelmi szervet biztosít, megszünteti az osztályellentéteket, hiszen tőkés és munkás gyformán tagjává válik e rendszerben a „gazdasági értelemben vett nemzetnek”, mely a szaktestületek segítségével gondoskodik érdekeik védelméről.

Minden foglalkozási ágat helyi, kerületi és országos szaktestület fennhatósága alá kívántak volna beosztani, ami — hirdették — „nem lenne más, mint az egész gazdasági élet kartellirozása, nem önző célok, hanem egyetemes érdekek szolgálatában.”⁵⁷

Egyértelműen és világosan a totális fasizmus programja ez; a magántulajdon fenntartása mellett a kis és középtőkéket is — különböző szervezetek segítségével — a finánc-tőke, a fasiszta állam közvetlen irányítása, befolyása alá rendelni, biztosítani a gazdasági élet egész területére az intézményesített fasiszta diktatúrát.

A Szociális Front programjának sajátossága a hitlerizmussal, vagy a nyilas pártok programjával szemben csupán abban mutatkozik, hogy ellenkező előjellel állítják fel szociális demagógiájukat, a proletariátust akarják tőkéséssé emelni és nem a tőkét „szocializálni”. „Azokkal az áramlatokkal szemben — írják — amelyek a magántulajdon megszüntetésével, a megtakarított vagyonok szocializálásával mindenkit proletárrá akarnak tenni, mi minden proletárnak lehetőséget akarunk nyújtani arra, hogy magántulajdont, vagyont szerezzen és így a proletársorsból kiemelkedjék. Azokkal szemben, akik nem akarnak vagyonos embert látni, mi azt hirdetjük, hogy nem akarunk proletárt látni, azokkal szemben, akik minden más osztályt meg akarnak szüntetni, illetve a proletariátusba be akarnak olvasztani, mi a proletariátust akarjuk megszüntetni és a proletárokat akarjuk felszívadni a vagyonos polgári osztályok által.”⁵⁸

A politikai katolicizmus jobbszárnya szociális demagógiájának ez a „sajátossága” demagógiájuk kettősségéből, felemáságából, kispolgári jellegéből ered. Egyrészt a tömegek megnyerése érdekében fokozniok kellett szociális demagógiájukat, s „korszerű” tartalmat kellett adniuk e demagógiának, másrészt szalonképesek akartak maradni az uralkodó osztályok szemében, a kormány előtt, a

⁵⁶ Tollhegyvel. (Magyar Kultúra, 1936. jan. 20. XXIII. évf. 2. sz. 61—62. l.)

⁵⁷ A Szociális Front programjából. (Új Kor, 1935. okt. 15. I. évf. 13. sz. 25. l.)

⁵⁸ A Szociális Front Programja.

politikai katolicizmus „konzervatív fasiszta” szárnya előtt. Ideológiájuk korlátja tehát nem osztályhelyzetükből ered — hiszen végig az uralkodó osztályok platformján álltak —, hanem abból az objektív tényből, hogy az uralkodó osztályok a hitlerizmushoz kapcsolták az ország sorsát, a faszizmus legterrorisztikusabb formájához, nemcsak gazdaságilag, de politikailag, s ideológiailag is kiszolgáltatva az országot a náciizmusnak. Ilyen helyzetben a történelmi-társadalmi ellentétek kiéleződésével szükségszerűen egyre fokozottabb mértékben mutatkozott meg a vallási ideológiával kapcsolódó fasiszta ideológia másodrangú szerepe, s előtérbe került a gátlástalan nyilas demagógia.

Ennek hitelét azonban — mint már rámutattunk — a politikai katolicizmus fasiszta táborra nagy mértékben megalapozta tanításával. Ha e tábor ideológiai hatásának kitett katolikus tömegek nagy része a passzív ellenállás formájában szembe is szállt később a nyilasok embertelenségeivel, lélekben elítélve e kegyetlenkedéseket, gondolkodásában egy részük — éppen, mert nem gondolta végig a katolikus reformnemzedék részéről kapott politikai tanításokat, ezek fasiszta lényegét — megmaradt fasisztának, s tudatában hosszú ideig őrizte — és részben még ma is őrzi — a fasiszta ideológia maradványait.

A „katolikus reformnemzedék” a tömegbázis megteremtése érdekében folytatott harcban nem feledkezett meg a faluról sem. A városi kispolgárság s a munkásosztály megnyerésére irányuló törekvések mellett azonban a falu, a falu problémái csak harmadrangú szerepet kaptak szociális demagógiájukban. Ennek megvoltak a reális okai. A városi kispolgárság és a munkásosztály felé felléphetek egy minden reális alapot nélkülöző demagógiával, a problémák itt olyan összetetten, bonyolultan jelentkeztek, hogy a frázisok hosszabb-rövidebb ideig elfedhették a lényegét. A falun azonban világosan jelentkezett a kérdés: adnak-e földet? Ez az évszázados problémája a falunak volt minden kérdés alapja, lényege, e kérdésre ilyen vagy olyan formában választ kellett adni. S e kérdésben a római katolikus egyház is — mint a legnagyobb földbirtokos — közvetlenül, a legközvetlenebbül érdekelve volt. Ezért a föld problémáihoz, a falu problémáihoz fokozottabb óvatossággal nyúlt a katolikus politika, mint tette ezt az ipari tőkével kapcsolatban, ahol a tőke védelmében megengedhette azt a demagógiát, hogy harcol a tőke „embertelen elve” ellen, miközben hirdeti, hogy a tőke lényegében jó, csak át kell „keresztelni”, csak meg kell szüntetni „rossz ösztönét” stb. A földkérdés a politikai katolicizmus „demokrata” szárnyánál, a Korunk Szavánál is csak mint telepítési probléma jelentkezett, amit a teljes nincstelenség házhelyhez juttatásával kívántak megoldani, hogy ily módon — a Quadragesimo Anno szellemében — levezessék a tömegek forradalmiságát, azaz, hogy biztossítsák a nagybirtok teljes sérthetetlenségét.

De a „katolikus reformnemzedék”, mint a gömbösi „reformpolitika” harcosa, nem fordíthatott hátat a földkérdésnek, e fronton is az „úri” Magyarország ellenségeként igyekezett feltüntetni magát. Ők maguk nem cikkeznek ugyan a földkérdésben, tehát állást nem foglalnak — ez ellenkezne demagógiájuk felemésségével —, hanem azt a látszatot igyekeznek kelteni, mintha szövetségesi lennének a népieseknek a falu demokratikus célkitűzéseit folytatótt, az „úri” Magyarország elleni harcban. A népiesek munkáiról elismeréssel írnak, s jobbról bírálva a népieseket, bírálókatuk mindig óvatos, tartozkodó. A népiesek jobbszárnyával, Féja Gézával és elsősorban Szabó Zoltánnal közvetlen kapcsolatot is tartottak fenn, cikkeket közöltek tőlük az Új Korban stb.

„A Magyar kérdés: parasztkérdés” című Féja cikk pl. következetlenségével alátámasztja a „katolikus reformnemzedék” kívánta látszatot. Féja ebben a

cikkében a Gömbös-kormánytól várja és reméli — bár csalódásának ad hangot — a földreform gyors lebonyolítását, a „szociális kiegyenlítődet” s nyomában a „magyar egység megteremtését”. Hirdeti, hogy a sorsdöntő lépést, a földreform öt éven belüli lebonyolítását „ma felülről indíthatnák meg. Ezt várja ma mindenki”, azonban a „kullancsok” egyelőre még mindig visszahúzzák a kormány szekerét, meg akarják menteni a „kapitalizált feudalizmust”. Igaz, Féja ebben a cikkében ír arról is, hogy a régi igazság; a „dolgot alulról kell kezdeni” (tudniillik a földreform lebonyolítását — P. P.) egyre erősebbé válik benne, de a cikk alapvető mondanivalója mégis csak az, hogy Féja a „reformkormány”, a „kullancsok” nélküli „reformkormány” mellett van, s alapvetően ettől várja a megoldást. Féja tehát a „katolikus reformnemzedéket” igazolja, mely ebben az időben szintén azt hirdette, hogy a tétovázók, a vacillálók akadályozzák a reformok megvalósítását, egységes, nyílt kiállást hirdetett tehát a Gömbös-kormány mellett. A továbbiakban aztán már bírálhatja Féja a „népi” politika üres jelszavait, követelheti a földreform gyors, öt éven belüli megoldását, mindez elfér a „katolikus reformnemzedék” szociális demagógiájában, csupán csillag alatt jegyzik meg a cikk végén a szerkesztőség megjegyzéseként: „A fenti kijelentések természetesen nem vonatkoznak az egyházi vagyona, mely mint célvagyon, egészen más elbírálás alá esik s róla csak az Egyházzal egyetértve lehet dönteni.”⁵⁹

1936—37-ben, — mikorra már a „reformjelszavak” megkoptak, amikor egymás után jelennek meg a népi íróknak a falu földbirtokviszonyait, a paraszt-ság nyomorúságos helyzetét feltáró művei, nem egy esetben kihíva maguk ellen az uralkodó osztályok bíróságának ítéleteit, és az Actio Catholica kiadja a jelszót: „Krisztus és a falu” — minden, a falu irányában ható legkisebb demokratikus törekvés leszerelésére —, a „katolikus reformnemzedék” is felhagy a falu-, a földkérdéssel való kacérkodással. Kettős veszélyre hívja fel a figyelmet. Egyrészt hirdeti, hogy a falun is tömegbázis után kell nézni, elítéli tehát a konzervatív politikát, amely nem akar semmit sem meglátni a falu bajaiból, másrészt — s ez az alapvető — elítéli a falu problémáit őszintén megoldani kívánó demokratikus követeléseket:

„Az idei katolikus naggyűlésnek — hangoztatják — éppen az a mérhetetlen jelentősége és hivatása, hogy e két szélsőséges álláspont között feltárja a magyar falu igazi helyzetét, megmutassa a hivatalos Magyarországnak és az egész közvéleménynek, milyen válságban van ott kinn a földeken a magyar lélek, milyen ellenségekkel és nemtörődomséggel kell megküzdenie és milyen eszközöket kell igénybe vennünk, ha a magyar falut magunkhoz akarjuk ölelni és a föld népének nagy kérdését végre komolyan meg akarjuk oldani.”⁶⁰

A falu problémáját az Actio Catholica útmutatásának megfelelően a lélek problémájára redukálják. Nem a földkérdés, hanem a lelki problémák megoldását sürgetik, a reformjelszavakból mindössze ennyi maradt:

„Történelmileg bebizonyított tény — hirdetik —, hogy az ilyen nagy kérdések (ti. a falu problémái — P. P.) megoldása pusztán hatalmi, vagy anyagi eszközökkel soha és sehol sem sikerült . . . Aki tehát a falu népén segíteni akar, annak elsősorban az Egyházhoz kell fordulnia és arra a munkára kell támaszkodnia, amelyet a katolikus Egyház a faluban ezer év óta végez.”⁶¹

⁵⁹ Féja Géza: A magyar kérdés: parasztkérdés. (Új Kor, 1935. jún. 1. I. évf. 4. sz. 6. l.)

⁶⁰ A mi falunk. (Új Kor, 1936. okt. 1. II. évf. 19. sz. 5. l.)

⁶¹ Uo.

Teljesen lemondanak tehát a falu irányában végzett szociális demagógiáról — e demagógiának semmiféle tartalmat adni nem tudnak a karitás meghirdetésén kívül — a falu tömegeinek megnyerését egyszerűen a vallási ideológia hatványozottabb terjesztésével, a falu hitéletének megújításával kívánják megoldani — ezt az ezer éve bevált módszert ajánlják az uralkodó osztályok figyelmébe. Ez egyben jelzi a „katolikus reformnemzedék” ideológiai frontépítésének teljes csődjét is, ami lényegében természetesen az ellenforradalmi korszak uralkodó osztályainak ideológiai csődje, melynek végső meghatározói a korszak minden fejlődést megakadályozó, pusztulásra ítélt termelési viszonyai. Tehetetlenségüket, kudarcukat a „katolikus reformnemzedék” tagjai is érzik, tudják, be is ismerik, s lépten-nyomon panaszozzák.

„Nálunk a jobboldali mozgalmak egy része — szól a sirám — csupán annyiban jobboldali, hogy antikommunista. A szociális tartalom hiányzik és megtörtént például az is, hogy azelőtt »jobboldali« fiatalok a spanyol szocialista hadseregek győzelmének »drukkoltak«, mert azt hiszik, hogy a másik oldal csak a »generálisok« pártja. Sikerült jobboldali mozgalmaink szociális tartalmatlanságának és egy szervezett magyar népfront propagandának még ezt is elérnie. Helytelenül ítélik meg a fiatalság felfogását azok, akik a mai esendőt nyugalomnak fogják fel. Valódi és nem látszat-változtatások, radikális segítség nélkül a fiatalság bolsevizálódik.”⁶² Demagógiájukban a szélsőjobb érdekében kérik számon a demokratikus fejlődés hiányát, pontosabban; érzik, hogy a magyarországi kapitalizmus viszonylagos elmaradottsága — elsősorban a feudális maradványok a mezőgazdaságban — nehezítik a szélsőjobboldali tömegbázis kiépítését:

„Magyarország — írják — mindig egy fél lépéssel marad hátra az európai események mögött. Nálunk nem volt igazi liberalizmus és nem volt igazi demokrácia sem. Miután azonban az idő úgy hozta magával, a liberalizmusból és demokráciából kiábrándult Európában a fascista rendszerek felé fordult a közönség érdeklődése. Természetes, hogy mi sem maradhatunk ki ebből az érdeklődésből, s így előállott az a furcsa helyzet, hogy még be sem fejeztünk egy demokratikus korszakot s máris egy újabb korszak megvalósítása felől érdeklődünk. Az előző korszakban meg nem valósított problémák természetesen mint üszkös sebek égnek az ország testében és zavarják azt a törekvést, hogy bekapcsolódjunk egy újabb áramlatba. Minálunk fegyelmezett felvonulásokat akarnak rendezni akkor, amikor nincs még igazi közvélemény sem. Élgárdákat akarnak szervezni olyan időben, amikor nincs ennek az élgárdának kit megdolgoznia. A nemzeti összetartásról beszélünk akkor, amikor a parasztot fel sem szabadítottuk még. Ha van magyar tragikum, ebben van. Fél munkát végzünk és fél úton megállunk.”⁶³

Magyarország erősen kispolgári* jellege — az a kispolgárság, mely igazi polgári fejlődés nélkül jött létre —, a mindent elárasztó, leszűrkitő kispolgárság nemcsak a forradalmi mozgalmak útját nehezítette, de a fasizmus *aktív* tömegbázisának kiépítését is. Az ellenforradalmi korszak kispolgára végtelen szorongásban élt, megfeszített munkával tudta csak biztosítani kispolgári létét, óvakodott minden kockázattól, létformája a vegetáció, s ezért, bár tudatában

⁶² „A parasztság az egyetlen biztosíték, hogy Magyarország el ne néptelenedjék.” (Új Kor, 1936. dec. 24. II. évf. 31–32. sz. 4. 1.)

⁶³ Magyarország... (Új Kor, 1936. okt. 15. II. évf. 21. sz. 2. 1.)

* Kispolgárságon a városi és a falusi kisárutermelők osztályát értjük, a kisiparosokat, kiskereskedőket, kis- és középparasztokat stb.

jelentős részüket fasisztává nevelték — zömében aktívan a fasiszta mozgalmakban s atrocitásokban nem vett részt, aktívan nem csatlakozott. S hogy ez így legyen, ehhez nagymértékben hozzájárultak a baloldali erők, a népfront — ha viszonylag szűk térre is korlátozott — sikerei. A kispolgárság lényegében — nagy tömegeit tekintve — passzív szemlélője s kiszolgáltatója volt az eseményeknek.

A fasiszmus ideológiája a finánc-oligarchia ideológiája, s azért jön létre, hogy védelmet biztosítson a finánc-oligarchiát megtestesítő uralkodó osztályoknak, ehhez viszont az szükséges, hogy sikereket érjen el a munkásosztály sorai-
ban, — tömegbázisa a kispolgárság, de ezt csak akkor tudja maga mellett aktivizálni, ha erőfölényt, sikereket mutat fel a tényleges forradalmi mozgalmakkal szemben, ha maga mellé tudja állítani a másik alapvető osztály, a munkásosztály egy részét, legyen az ennek az osztálynak akárcsak az improduktív munka területén dolgozó rétege is.

E „sikerek” objektív alapját a fennálló társadalmi viszonyok lényegét elfedő látszatok képezik — mely látszatok mindig a maguk sajátos formájában, az adott ország történelmi, gazdasági s társadalmi fejlődésének megfelelően, az adott konkrét történelmi helyzetnek megfelelően jelentkeznek — elfedve e társadalom lényegét kitevő hatalmas monopóliumok szerepét.

A fasiszta ideológia a munkásosztály lényegétől idegen, de a fasiszmus létrejöttével a munkásosztály soraiban hathat *aktivizálóan*, ez minden olyan esetben szükségszerűen bekövetkezik, ha a munkásosztály — mely helyzetéből kiutat keres — az igazi forradalmi ideológiától, annak hatásától el van zárva, ha forradalmi erőit a fizikai terror eszközeivel megsemmisítik. Ezért aktivizálhat az álforradalmiság köntösében fellépő fasiszta ideológia munkás tömegeket, ugyanakkor, amikor kispolgári tömegek, melyek létük mozdulatlanságát görcsös félelemmel őrzik, bár tudatukban fasiszták — a passzivitás álláspontjára helyezkednek.

E kérdések ismét más sajátosságokban jelentkeznek az ellenforradalmi korszak parasztságánál. A mezőgazdasági cselédség lelki bénaságáról hű képet fest Illyés Gyula, mások a paraszti polgárosodás keserves, energiákat sorvasztó útjáról számolnak be (Erdei Ferenc, Darvas József) s a költő ilyennek látja a népet:

Ülünk, ülünk a mindenség szélén,
Tán arra várunk, hogy fölfaljon a bánat
És várunk, csak várunk szomjasztó várásban,

...
Elhagytunk valahol minden akarást⁶⁴

Mindez természetesen nem mond ellent annak az igazságnak, amit történelemtudományunk is helyesen tükröz, hogy a népben forradalmi energiák szunnyadtak — ez az izzó láva tört a forradalmi megmozdulásokban, sokszor hatalmas erővel (pl. 1930. szept. 1.) felszínre, vagy piroslott át a közönyös, tunya, szürke felszínen a háború éveiben a háborús intézkedések elleni szabotálások formájában. Mindebben elsősorban az illegális kommunista pártnak volt forradalmasító, helyes tudatot formáló s aktivitásra ösztönző szerepe. De jelentős szerep jutott e téren — súlyos hibái ellenére — a szociáldemokrata pártnak is, s mindazoknak az erőknél, melyek a fasiszmus elleni harcban, a demokratikus szabadságjogokért, ha sokszor erőtlenül is, hallatták hangjukat.

⁶⁴ József Attila: Magyarok.

Ezek az erők tették élő, reális lehetőséggé a népfront sikerét a harmincas évek második felében és akadályozták meg végső soron az aktív jobboldali tömegbázis kialakítását.

A sorozatos kudarcok után a politikai katolicizmus jobbszárnya — mint már láttuk — ismét előtérbe állítja a katolikus tábor *egységének* kérdését, azt a törekvést, hogy új, fasizálódott formájában felélesszék a Keresztény Pártot, hogy a szélsőjobboldal jegyében teljesen egységesen léphessenek fel önálló keresztény fasiszta politika kiépítésével a „bolsevizmus veszélye” ellen. E célkitűzésben egyébként mindig teljes volt az egység, de jelentkeztek bizonyos felfogásbeli, módszerbeli ellentétek a hitlerizmushoz való viszony, s ennek kapcsán a magyarországi fasizmus sajátosságainak kérdésében. Mint láttuk, ezekben a kérdésekben a „katolikus reformnemzedék”, a Gömbös-kormány szolgálatában teljesen kritikátlan álláspontot foglalt el a hitlerizmussal szemben. Most hangsúlyozzák:

„Pártokon felül és pártoktól függetlenül azért küzdünk, hogy a Quadregesimo Annóban lefektetett elvekből minél több valósuljon meg... Tiszteljük a magyar alkotmányt, ennek az alkotmánynak azonban lépést kell tartania az idők fejlődésével...”

Helyesnek és szükségesnek tartjuk Hitler kancellár vaskézével véghezvitt küzdelmét a kommunizmussal szemben, bár amikor hálásak vagyunk neki, hogy megállította a vörösen hömpölygő áradatot, amely Németországon keresztül előntötte volna az egész Nyugatot, ugyanakkor kárhoztatjuk a hitlerizmusnak súlyos kinövészeit is, a faj istenítését, az államtotalitásnak azt a mértékét, mely ott eluralkodott, a legerősebben elítéljük felebarátaink egyes csoportjainak csupán faji alapon való gyűlöletét és elítéljük a katolikus szabadság megeseonkítását...”⁶⁵

Ezekben a kérdésekben tehát a „katolikus reformnemzedék” alkalmazkodni kénytelen a konzervatív fasisztákhoz, de nem mondhatnak le a totális fasizmus egyik fő követelményéről: a szélsőjobboldali tömegbázis kiépítéséről, s ennek fő módszeréről, a szélsőséges szociális demagógiáról — ezek a törekvéseik hozták létre — mint már láttuk — a Szociális Frontot, a politikai katolicizmus szélsőjobboldali tömörülését, beismervé egyben a katolikus egységfront kiépítésének kudarcát:

„A magyar katolicizmusban még mindig egyéni akciókra van felépítve minden, egyes emberek vállán, hitelén, erején vagy lelkesedésén nyugosznak kezdeményezések, akciók, vagy intézmények, de a közös front nem bír kialakulni.”⁶⁶

Nyisztor Zoltán, a Szociális Front egyik vezéralakja, kiadja a jelszót: „Birtokon kívül — egy frontba!” — azaz ismét előtérbe kerül a „nemzedék-probléma”, megindul a harc a szélsőjobboldal jegyében a vezető pozíciók megszerzéséért a Keresztény Párton belül, illetve, ha szükséges, egy külön párt-csoportosulásért.

A „közös front” kialakításának a hiánya — hangoztatják — azért különösen sajnálatos a „fiatalokra” nézve, mert a fiatalok érzik, hogy szociális programok és feladatok nélkül a jelenlegi társadalmi problémákat, azaz a társadalmi ellentétek valamiféle levezetését megoldani nem lehet. Nyisztor tehát csak egy kiutat lát; a fiatalok lépjenek porondra önálló politikai csoportosulás igényével, önálló szociális programokkal és gyűjtsék maguk köré a tömegeket.

⁶⁵ Megjegyzések. (Új Kor, 1936. aug. 1. II. évf. 15—16. sz. 261—262. l.)

⁶⁶ Nyisztor Zoltán: Birtokon kívül — egy frontba! (Új Kor, 1936. okt. 22. II. évf. 22. sz. 3. l.)

Tehát, ha az egységet megvalósítani nem lehet, a másik utat, a teljes szakadást ajánlja:

„... Számunkra nem marad más hátra — hirdeti —, mint sorsukra hagyni a „birtokon belül” állókat s egy szintiszta szociális program alapján egységes táborba tömöríteni a „birtokon kívül” állók sokkal nagyobb tömegét. Mi már csak magunkban, a fiatalabb generációkban láthatunk erőt és reményt, segítséget és vigaszt egyaránt.”⁶⁷

E „szintiszta szociális” program lényegét már láttuk a Szociális Front programjával kapcsolatban, Nyisztor csupán azt ismétli. A szociális problémák megoldására „az eddig ellenőrzés nélkül széthulló nemzeti jövedelem igazságosabb felosztását” ajánlja, — úgymond, a nemzeti jövedelemből „sem birtok, sem hatalom, sem konjunktúra, sem tehetség címén ne vihessenek el egyesek annyit, hogy a többinek semmi se jusson”. „Hadat kell üzeni minden szociális igazságtalanságnak, amely ma Magyarországon grasszál s a magasabb álláshalmozásban és jövedelemhalmozásban jut kifejezésre.” Ezeknél az általános, frázisokban kimerülő, a minden konkrét alapot nélkülöző jelszavaknál többet mondani nem tud, így érthető, hogy a „birtokon kívüliek” politikai tömörítésének módszereiben sem tud túllépni a Kovrig és Közi-Horváth javasolta módszereknél, a személyi kapcsolatok kiépítésénél.

„A társadalmi szervezkedést — hirdeti Nyisztor — azonnal meg kell kezdeni. Ez a szervezkedés azonban ne legyen a régiek mintájára pusztán népgyűlés... A népgyűlések úgynevezett agitációjával Magyarországon már senkit sem lehet megfogni vagy megtartani. De győzzünk meg és kössünk le az eszme életrevalóságával és gyakorlati varázsával minden magyar községben csak öt fiatalabb embert és az mint propagandista körben bővölve az ifjabb generációkat magával kell hogy rántsza a legtisztább eszmei alapon is.”⁶⁸

Különösen a politikai katolicizmus „demokratikus” szárnyának szétzüllesztésére törekedtek a jobboldali egység megteremtése érdekében. Ez a „demokrata” szárny bár élesen antikommunista s legitimista volt, mégis bizonyos akadályt jelentett a hitlerizmus, a brutális fasiszta diktatúra hitelének elterjesztésében, szembenállást a szélsőjobboldali törekvésekkel. A Korunk Szava — elsősorban a lap főszerkesztője, gróf Széchenyi György — különösen 1935—37-ig, minden alkalmat megragadott, hogy leleplezze a hitlerizmus demokratikus-ellenességét, az emberi szabadságjogok sárbatiprását a hitlerizmus által, s nem csupán a „vallásüldözés” miatt állt szemben a hitlerizmussal. Fellepett a hitlerizmus magyarországi szállásainál ellen, védelmébe vette a szabad szakszervezeteket, elítélte a spanyolországi fasiszta vérengzéseket stb.

A „közös front” megteremtése érdekében a „katolikus reformnemzedék” a változott helyzetben elítéli az 1935-ös „kiválást”, mindent Balla Borisz bűncül róva fel, s letagadja a Gömbös-kormány szolgálatában végzett egész politikai múltját:

„Balla Borisz — írják — azzal érvelvén, hogy Gömbös miniszterelnöknek nemcsak jó világi katolikus, hanem tiszteletreméltó egyházi és papi követői is vannak úgy a párt képviselőtagjai közt (ti. a Keresztény Párt tagjai közt — P. P.), mint a Házon kívül is, arra a felfogásra jutott, hogy most mindenkinek összefogva Gömbös Gyula reformpolitikáját kellene támogatnia, szerinte a katolikus érdekek is ezt kívánták az adott helyzetben. Mi, akik szigorúan napipolitikán

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo.

kívül, illetőleg pártokon felül óhajtunk küzdeni, nem ezt az álláspontot foglaltuk el és mindenki emlékezik, hogy még abban az időben is, amikor Balla Borisz állt az ÚJ KOR élén, — bár akkori felelős szerkesztőnknek más volt a felfogása — még sem helyezkedtünk harcos belpolitikai alapra. Nem mintha, akár egy párt ellen vagy más pártok mellett akartunk volna küzdeni. Szó sincs róla . . . A mi mozgalmunk . . . , a mi lapunk és a mi irányunk nem tartozik semmiféle párthoz.”⁶⁹

Nyisztor is hangsúlyozza: „Véleményem szerint Balla Borisz hibát követett el akkor, amikor nem egyénileg csatlakozott a Gömbös-párthoz, hanem magával akarta rántani a fiatal katolikus értelmiséget is.”⁷⁰

Azokban nyilvánvaló, hogy nem egy ember ilyen vagy olyan lépéséről van itt szó, hanem arról, hogy a politikai katolicizmus a Gömbös-kormányval egyetértve, annak szolgálatában az aktív jobboldali tömegbázis kiépítésén fáradozva porondra léptette a „katolikus reformnemzedéket”. A módszer nem vált be, bebizonyosodott, hogy a kormánypártnak asszisztálva nem lehet a kívánt tömegbázist létrehozni. „Az a kísérlet — írja Béry László — ,amellyel ezt az egységet az elmúlt években kormánypárti oldalon próbálták létrehozni, inkább ártott, mint segített, inkább zavarta, késleltette, mint közelebb hozta az eredményt. Gömbös Gyulától az intuitív megérzést és a jószándékot nem lehet elvitatni, de a gyakorlatban annyi hibát csinált, olyan szerencsétlenül válogatta ki embereit és eszközeit, hogy végeredményben megint csak az ellenfél malmára hajtotta a vizet.”⁷¹

De ahogyan csődöt mondtak a tömegbázis kiépítésére tett kísérletek, ugyanúgy nem sikerült soha egy teljes fasiszta egységet létrehozniok a katolikus táborban, az ellentétek a különböző áramlatok között továbbra is fennmaradtak, legélesebben a „demokrata” szárny irányában jelentkeztek. A politikai katolicizmus e táborával — bár e tábor is sok zavaros, fasiszta nézettel volt terhes, nagymértékben kötötték reakciós, legitimista elképzelések — az illegális kommunista párt kereste is a politikai együttműködés útját, módját a demokratikus szabadságjogokért, a nemzeti függetlenségért vívott harcban. Ez vonatottan, nehezen bár, a negyvenes évekre bizonyos mértékben meg is valósult. Erről a politikai együttműködésről tesz tanubizonyosságot — hebizonyítva a széles nyilvánosság előtt, hogy gyökeres világnézeti különbségek ellenére is létrejöhet ez az együttműködés — a katolikus politikus és tudós, Szekfű Gyula, és a katolikus papköltő, Horváth Béla a Népszava 1941. karácsonyi számában.

Miután bebizonyosodott, hogy a kormánynak asszisztálva „nemzeti egység”-et, „közös frontot” kialakítani nem tudnak, megpróbálkoznak a másik módszerrel; „alulról építve”, most már tényleg csupán a „birtokon kívüliekre” támaszkodva kialakítani táborukat. A kérdés: kikre számíthatnak?

„Lássunk világosan! Kikre számíthatunk? — teszik fel a kérdést. — Mint vezető hangot adó egyesületek itt vannak többek közt a következők: a *Szociális Front*, a *Prohászka Munkaközösség*, a *Szent Imre Szenátus*, a *Katolikus Diákszövetség*, az *Emericana*, a *Fiatall Magyarorság egyetemről kikerült éjájara*it s azonkívül az a sok-sok szervezetlen fiatalember, akik nem találták meg a helyüket, hiszen nem is ment értük senki. A gimnázium padjaiban ülő fiataloktól kezdve . . . a fiatal tanítókon, a fiatal vasútasokon, póstásokon, ügyvédjelölteken át az érettségizett és egyetemet vagy főiskolát végzett paraszt, kereskedő, iparos vagy középosztálybeli származású fiúkig . . .

⁶⁹ Megjegyzések uo.

⁷⁰ Nyisztor Zoltán véleménye. (Új Kor, 1936. aug. 1. II. évf. 15—16. sz. 260. 1.)

⁷¹ Béry László: A megvalósulás útján. (Új Kor, 1936. nov. 5. II. évf. 24. sz. 3. 1.)

Azután itt vannak azok a tömegek, amelyeket a *Katolikus Legényegyletek, a szegedi fiatalok, az egri keresztény front, a veszprémi megmozdulás* stb. kísérelt meg befolyásolni és irányítani . . . Itt vannak azután a különböző megkezdett, de be nem fejezett katolikus keresztény munkásmozgalmak . . .”⁷²

Elsősorban tehát a fiatalságra kívánt támaszkodni a különböző sikertelenségek után a „katolikus reformnemzedék”. Nem véletlenül. Ez a fiatalság, mely a gazdasági válság után, egy vonatott, kínos depresszió éveiben került ki az életbe, helyet keresve a nap alatt, érzékenyen figyelt a társadalmi problémákra, eligazodást és eligazítást keresett, a kor égető reális, vagy mesterkélt kérdéseire — földreform, választójog, hitlerizmus, kommunizmus, zsidókérdés, dunakonföderáció stb. — választ várt. A fiatalság energiákkal teli, de energiáit okosan felhasználni nem tudó erőire akart támaszkodni a „katolikus reformnemzedék”. Hogy ez a fiatalság — természetesen most csak a politikai katolicizmus szellemi emelőin nevelkedett fiatalságról beszélünk — milyen engesztelhetetlen dühvel volt eltelve minden iránt, ami korlátozta tevékenységét, ami gátolta érvényesülését, azt nagyon jól jellemzi Rónay György: „Várjuk bőjtölve az új napot” című cikke:

„Barátom, légy elszánt és megátalkodott. Ne higjy senkinek. Magad vagy, magadnak kell a harcod megharcolnod . . . Légy farkas és neveljetez farkaskölyköket, mert közel van a farkasok ideje! (ti. a totális fasizmus — P. P.) Kilökött fiatalok, a kényelmes szájalások és sürgölődő semittevések után majd ránk is szükség lesz egyszer, ránk, akiket senki sem kérdett, s akiket csak akkor vettek be, ha árulók lettünk. *Nem leszünk árulók! nem kellenez igazgatósági tagságok és kényelmes fedezékek, szegények leszünk, tiszták és kérelhetetlenek!* Erre vigyázz: a te családod is vár, ellenszegülő, szívós a gyáva mának: azért sem! s a bátor holnapokra: azért is! Köszöntsük a bátrakat, Franco tábornokot, Degrellet és a többieket, s várjuk bőjtölve az új napot.”⁷³

Az utat tévesztett, helyét nem leló, a fasizmus demagógiájától megszédített, a jelenségek előtt érthetetlenül álló, a mindenből kiábrándult fiatalság hangja ez. Ez a szerencsétlen, ez a teljesen az ellenforradalmi korszak ideológiai hatása alá került, erkölcsileg, lelkileg a farkasok színvonalára züllesztett ifjúság a fasizmus kiteljesedésétől, a fasiszta terror bekövetkeztétől várta, hogy „helyet kap a nap alatt”, hogy egzisztenciája biztosítva lesz. Maga sem tudta, hogy mit akar. A fasizmus csillogó jelszavai, üres frázisai megtévesztették, hamis illúziókon nevelődött, melyek elfedték a lényegét, s melyekkel szemben gyökeresen mást mutatott az élet. Szellemileg gyenge volt, lelkileg rest ahhoz — a vallási nevelés megtette hatását —, hogy újraértékelje az élet jelenségeit — hitt a kinyilatkoztatásban — az életet kívánta tehát átalakítani a hamis elméletek, illúziók szerint. Kinevelésükben nem kis szerepet vállalt a „katolikus reformnemzedék”.

Ez az ifjúság a fasiszta háború legmegbízhatóbb zsoldoscsapata lett, hazafinak, igaz magyarnak, az európai kultúra védelmezőjének, hősnek hitte magát, pedig csak az uralkodó osztályok kiszolgálója volt, szánalomraméltó figurája.

Ennek a generációnak egyik tipikus képviselője volt Szabó Zoltán. Pályáját a „katolikus reformnemzedék” égisze alatt kezdte, az Új Kor-ban és más katolikus folyóiratokban jelentek meg első írásai. Szabó Zoltán jobbról, a belénevelt fasiszta illúziók platformjáról támadja a „katolikus reformnemzedék” jobboldaliságának „úri” mivoltát és kéri számon a fasizmus „népi” jellegét:

⁷² Mozgalmak egy fronton (a. zs.) (Új Kor, 1936. dec. 3. II. évf. 28. sz. 3. l.)

⁷³ Rónay György: Várjuk bőjtölve az új napot. (Új Kor, 1936. dec. 3. II. évf. 28. sz. 7. l.)

„Néha, ha felmerül bennem a kérdés, hogy van-e magyar jobboldaliság, erős a kísértés, hogy ezt válaszoljam: nincs. Illetve: ami van, az nem jobboldaliság, hanem vitézkötés, zsínóros mente, »jó magyar lengyelbunda«, »kedves öregem, hiszen te olyan jó magyar gyerek vagy« jellegű kitételek a beszélgetésben. A széles és úgynevezett nemzetfenntartó rétegek jobboldalisága kimerül abban, hogy zsidókat nem eresztenek be az elitbálókra... Vannak haszonjobboldaliak, ürügyjobboldaliak, baloldal-ellen-jobboldaliak, *csak éppen jobboldaliak nincsenek, jelző nélkül és valamelyes elgondolással a tennivalókat illetően.*

Akárhogy is igyekszem találni valamit, ha a felszín alá nézek, a jobboldalról az »úr« kerül ki. Értsük meg: nem a polgár, nem a nemes, hanem szimplán és egyszerűen: az »úr.«⁷⁴

Íme, Szabó Zoltán, a jobboldali illuzionista. Az élettől az eszményesített jobboldalt kéri számon, úgy, ahogy az az elmélet frázisaiban jelentkezik, de arra már képtelen, hogy megértse ennek az elméletnek a lényegét, hogy felismerje osztályjellegét, s rájöjjön: hiába keresi ebben az elméletben a „népít”, mert semmi köze a néphez. A jelenségeket helyesen látja meg, azt pl., hogy Magyarországon a jobboldaliság igazi bázisa az úgynevezett „úri középosztály”, de hazug elmélete elfedi előle a lényegét, elméleteivel nem mer szembenézni. A marxizmus egyszerűen nem létező számára, fel sem merül benne az igény, hogy megismerje azt, amivel szemben állást foglal, ez a szellemi habitus ennek a generációnak egyik alapvető vonása, amit magukkal hoztak a felszabadulás utáni évekre is.

Szabó Zoltán szerint Magyarországon nem érett meg a helyzet a „komoly jobboldal” megszervezésére. Van egy minden jobboldaliságra kapható réteg, az úgynevezett vidéki intelligencia, melynek sem politikai műveltsége, sem szociális érzéke nincs, s az ezzel folytatott jobboldali politika — Szabó megállapítása szerint — végzetes lenne: „Talán merész szó, — írja — de kevés nagyobb veszély van, illetve inkább volt, mint az, hogy egy mai garnitúra úgynevezett „jobboldali előretörést” csináljon. Először azért, mert minden ilyesmi inkább tudatlan, mint jószándékú elemek előretörését jelentené *ma*, másodszor azért, mert a diktatúrák kísérletek a mi állapotunkban mindenképpen veszélyesek, de különösen veszélyesek a mi „értékeink” mellett, melyekből egyetlen épkézláb és fikarcnyit is rátermett embert sem lehet találni. Addig, amíg széles és politikailag és szociálisan képzett osztályaink nem lesznek, amíg a régi merev és tehetetlen magyar társadalom át nem cserélődik és föl nem váltódik, nincs más feladat, mint egy minél életképesebb, értékesebb és jobb generációt kinevelni. Ha ez nagyon hamarosan nem fog megtörténni, könnyen lehet, hogy a vízió a „sírról, melyben nemzet süllyed el”, valósággá válhatik. Az inkább fölhasználásra alkalmas, mint megvalósításra hasznos külföldi példák és figyelemelterelésre használt páni réműletek félretételével egyetlen út, szükség és forma lehet. Az a forma, amelyben ez a fejlődés a legbiztosabban megtörténhetik. Amelyben a régi értetlenek fölváltása egy új és pártszempontokkal kevésbé szédíthető réteggel megtörténhetik. A kínzóan sürgető szociális kérdés kíméletlen megoldása után: a demokrácia. Az, aminek tizennyolc évvel ezelőtt be kellett volna következnie.”⁷⁵

Szabó Zoltán tehát a „katolikus reformnemzedékhez” hasonlóan az „igazi demokrácia”, az „igazi kispolgárság” hiányában, a „félúton való megállásban”, a demagógiát alátámasztó társadalmi reformok hiányában látja a jobboldali mozgalmak, a jobboldali tömegbázis kiépítésének nehézségeit.

⁷⁴ Szabó Zoltán: Jobboldaliság és vitézkötés. (Új Kor, 1937. jan. 7. III. évf. 1. sz. 5. l.)

⁷⁵ Uo.

„Kétségtelen — írja —, hogy a magyar jobboldaliságnak alapvető hibája az, hogy nem volt magyar kispolgárság, mely tartalommal lássa el. *Ezért* vette és veszi a tartalmat a magyar úriságtól. Ez alatt nem azt értem, hogy a tagjai urak, dzsentrik, címeresek és prédikátumosak, hanem azt és ez rosszabb, *hogy urak akarnak lenni* . . . Az egész mai . . . *magyar jobboldaliság* e réteg társadalmi fölfelékapaszkodásának a jegyeit viseli magán.”⁷⁶

Kispolgári paraszti demokráciát követel, tömegbázist a jobboldali mozgalmak alá, konkrét szociális intézkedéseket, melyek segítségével meg lehet nyerni a tömegeket a jobboldal számára. Szabó nagyon jól látja, hogy üres szociális demagógiával már semmire sem lehet menni, s ennyiben túlmutat a „katolikus reformnemzedék” elképzelésein. Javaslati egyébként a negyvenes évek nyilas, a háborús célokat szolgáló földosztásaiban részben meg is valósultak.

1918-ról beszél, csak arról feledkezik meg, hogy 18-ban forradalom volt, míg ő felülről, az uralkodó osztályok segítségével kívánja a társadalmi változtatásokat, azaz csupán átcsoportosítást követel az uralkodó osztályok soraiban — hasonlóan, mint a „katolikus reformnemzedék”, mint a „birtokon kívüliek” — azaz objektíve a jobbratolódást követeli.

Szabó Zoltán cikkével kapcsolatban egyébként az Új Kor szerkesztősége vitát indít, jelezve, hogy a cikkkel „nem mindenben” értenek egyet. Egyetlen egy hozzászólást közölnek, „öreg politikus” aláírással, melyben teljesen a szélső-jobboldal kap hangot:

„Nem osztom — írja »öreg politikus« — Szabó Zoltánnak azt a nézetét, hogy Isten őrizzen most valamilyen komoly jobboldali megmozdulástól, mert a jelenlegi szervezetlenség, elkészületlenség mellett katasztrófális lehet. A tapasztalat mást bizonyít. Azt, hogy alkalmat és lehetőséget kell adni a jobboldali erők kiforrására, a jobboldali garnitúra megteremtésére és ez nálunk igenis csak a hatalom birtokában, legalábbis a hatalomban való nagyobb részesedés mellett lehetséges. Jobboldali politika nélkül a katolikum sorsa egyenesen és feltartóztatlanul Mexikóba, Spanyolországba vagy Moszkvába vezet.”⁷⁷

Ez a hang nagyon hasonlít a „katolikus reformnemzedék” hangjára, a „birtokon kívül — egy frontba” jelszóra, arra az elképzelésre, mely miután rájöttek, hogy a „közös frontot” a katolikus táboron belül a szélsőjobb jegyében kialakítani nem tudják, elveti, illetve rögtön nem tartja olyan sürgősnek a katolikus áramlatok egyesülését:

„Mi azt szeretnénk — hangsúlyozzák —, ha a keresztény politikai gondolatnak mindenütt meg volna a maga jól megépített bástyája, amely épen marad akkor is, ha a másik lyukat kap, vagy összedől.”⁷⁸ Világos kifejezése ez annak, hogy szükségesnek tartják a politikai katolicizmus felkészülését a szélsőjobb egy esetleges politikai előretörésének azonnali kiszolgálására, ily módon is biztosítani kívánják a katolicizmus pozícióinak megőrzését s megerősítését. Szabó Zoltán persze eddig nem ment el, a kormány álláspontján maradt „elítélve” a szélső-jobboldali törekvéseket. A „katolikus reformnemzedék” pedig ismét fiaskót fogott. A Gömbös-kormány szolgálatában porondra lépett a totális fasizmusért, a „reformkorszak” csődje után pedig mint jobboldali ellenzék sürgette a kormány jobbratolódását. Elképzeléseinek azonban 1936 második fele és különösen az

⁷⁶ Szabó Zoltán: Mégegyszer: vitézkötés és jobboldaliság. (Új Kor, 1937. jan. 21. III. évf. 3. sz. 7—8. l.)

⁷⁷ Vita a jobboldalról (Új Kor, 1937. jan. 21. III. évf. 3. sz. 7. l.)

⁷⁸ A keresztény pártok. (Új Kor, 1937. jan. 21. III. évf. 3. sz. 2. l.)

1937-es esztendő, nem kedvezett. A Darányi- és Imrédy-kormány lazított a Gömbös-féle módszereken, leintette a szélsőjobb hangadóit. Mindez összefügg a nemzetközi helyzet átmeneti enyhülésével, azzal, hogy Hitler 1937-es beszédében maga is tartózkodott a konfliktusok kiélezésétől. Ez ki is váltott bizonyos csalódást a magyar uralkodó osztályokban Hitlerrel szemben, revíziós törekvéseik veszélyeztetettségét látták Hitler „visszavonulásában”. Rövid időre előtérbe került a francia és az angol orientáció, ennek megfelelően megnő átmenetileg a politikai katolicizmus „demokratikus” áramlatának a súlya, ez a tábor ugyanis az angol, francia orientáció híve volt, a „katolikus reformnemzedék” pedig elszigetelődik, illetve profilját veszítve beolvad a politikai katolicizmus táborába vagy visszavonul a *Vigilia* berkeibe, ahol spirituális régiókban, „távol a politikától” folytatta a fasiszta tudat terjesztésében betöltött szerepét.

1937 márciusában megszűnt a „katolikus reformnemzedék” fő sajtóorgánuma, az Új Kor is. Áprilistól a lap már Péter Aladár és Tamási József szerkesztésében jelent meg „keresztény politikai hetilap” alcímmel. Egyébként az új szerkesztők kezén az Új Kor következetesen végigjárta azt az utat, melyen alapítói, a „katolikus reformnemzedék” tagjai elindították, nyilas szennylap lett, féktelen uszítás, zsidózás, kommunistaüldözés, minden demokratikus törekvés bemocskolása jellemezték. Az Új Kor-nak ez a szégyenletes pályafutása azoknak a szerencsétleneknek az útját szimbolizálja, akiknek fasisztává nevelésében a „katolikus reformnemzedék” is kivette a részét, s akik gyászos s bűnös szereplőivé váltak a magyar történelem legszégyenletesebb korszakának.

1963 április

BENCZÉDI LÁSZLÓ

Paraszság és kurucság a Thököly-korban

(Munkabeszámoló a Történettudományi Intézet I. magyar osztályának
1964. febr. 3-i értekezletén)

Az 1962 júniusi intézeti nacionalizmus-vitára készített referátumomban azt igyekeztem ábrázolni — egyszersmind bizonyítani —, hogy a Thököly-felkelés társadalmi bázisát egy olyan katonáskodó réteg alkotta, amely már régebben kiszakadt és eltávolodott paraszti osztályalapjától és egy társadalmi és politikai szempontból önállósuló, hivatásos „katonarend”-dé váló alakulás tendenciáját hordozta magában. Dolgozatomban az első kuruc mozgalom tömegbázisának a kérdését ily módon elsősorban azoknak a *katonai középrétegeknek* az oldaláról vizsgáltam, amelyek a háborús viszonyok állandósága — pontosabban: a magyarországi török uralom másfél évszázados fennállása — következtében ékelődtek mintegy a korabeli magyar társadalom alapvető, nemesi és jobbágyi osztályai közé. — Bár ma is változatlan meggyőződésemmel, hogy a Thököly-felkelés fő társadalmi tartalmát a referátumomban vázolt összefüggések alapján lehet megragadni, mégis éreztem ottani kérdésfeltevésemmel és a dolgozathoz adódó történelmi kép egyoldalúságának a veszélyét — amely mindaddig fennáll, amíg a Thököly-kori katonaság és katonáskodás, valamint a XVII. századvégi kuruc mozgalom tömegbázisának a kérdését nem igyekszem a „másik” oldalról is megvilágítani: ti. a paraszság és a paraszti osztályharc, illetve a kuruc „vitélző rend”-be frissen beáramló paraszti elemek szempontjából. — Az elmúlt másfél év alatt végzett kutatásaimban tehát elsősorban ezekre a kérdésekre: a paraszti osztályharc és az első kuruc mozgalom összefüggésére, egymáshoz való viszonyára — általában a kuruc felkelés paraszti támogatására — igyekeztem részben anyagot gyűjteni, részben átfogó képre szert tenni.

Kutatásaim során mindenekelőtt arról győződhettem meg, hogy a paraszti magatartás, támogatás és részvétel a kuruc felkelés szempontjából koronként, tájanként és rétegenként változó, rendkívül differenciált képet mutat. Különböző (részben kamarai, részben megyei, részben családi) levéltári források egybevetése alapján a legáltalánosabb jelenségként azt tudtam megállapítani, hogy a kuruc mozgalom paraszti *tömeg*támogatása azokon a területeken és akkor volt intenzív, ahol és amikor a kuruc seregek *elsősorban* jelentek meg. Így annak megfelelően, ahogy a kuruc seregek egy-egy újabb országrészre terjesztették ki portyáikat, a parasztság tömegtámogatásának is három jelentős hullámáról beszélhetünk az első kuruc mozgalom másfél évtizede alatt: az 1672. évi első kuruc támadáskor a kelet-felvidéki vármegyékben — a kuruc mozgalom 1678. évi általános fellendülése idején, főként a Felvidék középső területein — és végül a felkelés csúcspontján, Thököly 1683. évi hadjáratakor, a Felvidék északi és nyugati vármegyéiben. A paraszti támogatás e három szakasza közé azonban, méretüket és jelentőségüket tekintve, úgy látom, korántsem lehet egyenlőségjelet tenni. A paraszti tömegek támogatásának országos politikai jelentősége

főként az 1672-es első kuruc támadás heteiben volt, viszont a későbbi fellángolások már inkább csak hadműveleti szempontból nyújtottak előnyöket a Felvidéken portyázó kuruc katonaságnak.

A kuruc mozgalom paraszti támogatásának e csomópontjait számba véve, természetesen választ kellett keresnem arra a kérdésre, hogy milyen indítékok és motívumok vezették a parasztságot a kurucság iránti szimpátiáiban. Ebből a szempontból a legfontosabbnak az 1672. évi első kuruc támadás előzményeinek és körülményeinek a tisztázását tekintetem, mint olyan periódusét, amelyből a legátfogóbb következtetésekre lehet jutni a parasztság és XVII. századvégi kurucság általános viszonyára. — A kelet-felvidéki parasztság kuruc mozgalom előtti helyzetét és magatartását vizsgálva, elsőként az tűnt fel, milyen hirtelen fordulat és gyors változás történt a kuruc mozgalmat megelőző egy-két év során e terület paraszttömegeinek a hangulatában. A 60-as években még jobbára nyugodt, a Habsburg-uralkodó iránt alattvalói hűséggel viseltető, lojális jobbjágylakosság, amely passzív a felvidéki nemesség 1670-es felkelésekor és érzéketlen I. Rákóczi Ferencék nemzeti programja iránt, az elkövetkező két év folyamán maga is politikai gyúanyaggal telítődik, szidja uralkodóját és kamarai vagy egyházi szolgálót, az erdélyi fejedelmet emlegeti és a száműzött bujdosók győztes visszajövetelét várja.

A felvidéki parasztság politikai érzelmeinek ezt a Habsburg-ellenes fordulatát — mint azt elsősorban a kamarához befutott jelentések alapján igyekeztem nyomon követni — a Habsburg-kormányzatnak azok az 1670 utáni intézkedései váltották ki, amelyek — mint a Magyarországra vezényelt császári seregek elszállásolása és helyszíni eltartása, valamint az újonnan kivetett repartíciós adó — a legközvetlenebbül sújtották a paraszti háztartásokat. Magyarország Habsburg-katonai megszállásának e nyers és a parasztságot közvetlen anyagi érdekeiben sújtó ténye mellett azonban, mint a parasztság politikai orientációját jelentősen befolyásoló tényezőt, számításba kellett vennem a Habsburg-udvar által szabadjára engedett ellenreformációt is, mint amely a falvak tucatjaiban hozta létre az elégedetlenség és kurucvárás izgalmi gócait — mindenütt, ahol templomelvételre, katolikus pap bevitelére stb. került sor. Ezeknél az eseteknél természetesen nem valamiféle *pozitív* értelemben vett vallási meggyőződés játszott, mint ideológiai mozgósító tényező, szerepet, hanem a protestáns többségű jobbjágylakosság tradíciókban fogant, hagyományos életformájának és megszokott — sőt a protestantizmus keretében ki is tágított — emberi világának védelme az erőszakos külső behatolással szemben. Ilyen értelemben mondhatjuk, hogy az első kuruc támadás *spontán* paraszti támogatása ideológiai síkon alapvetően az antikaticizmus (és nem a hazafias-nemzeti eszme) jegyében jutott kifejezésre.

Bármennyire általánosnak mondható is azonban a parasztság 1672-es kurucvárása, majd tömegesnek a támogatása, az újabban előkerült tényanyag ismételtén megerősített abban a felfogásban, hogy — eltérően a Rákóczi-szabadságharcotól — az első kuruc mozgalom már eredetileg sem *parasztfelkelés*-ként indult. A kuruc világ kibontakozásának e *nem-paraszti* jellegére nem csak indirekt úton következtethetünk, abból a negatív körülményből ti., hogy a paraszti elégedetlenség megnyilvánulásai közül eddig kizárólag *politikai* jellegűek kerültek elő, viszont a feudális elnyomás rendszere ellen irányuló *társadalmi*, azaz a szó klasszikus értelmében vett *osztályharcos* motívumok feltűnően hiányoznak. Részben talán ez a negatívum is magyarázza egyébként — annak a társadalmi feszítőerőnek a hiánya ti., amely később a Rákóczi-szabadságharcnak

olyan erős indulási sebességet adott —, hogy maguk az első kuruc támadást megelőző felvidéki (azaz helyi) *Habsburg-ellenes* szervezkedések is milyen erőtelnek voltak és mennyire visszhangtalanok maradtak (amikor pl. Sennyei Miklósné a támadást megelőző hónapokban Sáros megyében 500 parasztot akart a császáriak ellen fegyverbe állítani, megbízottja végül is 30 embert tudott nagy ügyfél-bajjal összeverbuválni).¹ — Hogy azonban az első kuruc mozgalom 1672. évi kibontakozásában végül is nem magának a parasztságnak, hanem a paraszti társadalmon egészében *kivülálló* volt végvári katonaságnak a fellépése volt a döntő tényező, e korábbi feltételezésem helyességéről elsősorban az 1673-as tanúvallatások átnézése győzött meg, amelyekben a kortársak maguk is a katonaság Kende Gáborék által történt zsoldbafogadásában jelölték meg a kuruc felkelés okát és alapját. Mint Kapy Gábor Sáros megyei nemes vallotta: „hogyha a magyarországi végvárakból a magyar katonaságot (a császáriak) el nem bocsátották volna . . . a rebellis vezéreknél semmi lehetőségük nem lett volna arra, hogy szándékaikat megvalósítsák”.² — Ennek alapján is úgy látom, hogy az 1670-es évek kuruc mozgalmát *alapvetően* — már eredetében is — nemesi vezetésű és ideológiájú (és persze a parasztság kezdeti támogatásától kísért) *katonafelkelésnek* kell tekinteni.

Ezen a ponton természetesen felvetődik a kérdés: indokolt-e ilyen éles különbséget tenni a kuruc felkelés paraszti *támogatása* és nem-paraszti *jellege* között, különösen akkor, ha — mint láttuk — a kuruc katonaság Habsburg-ellenes támadása 1672-ben objektíve egybeesett a paraszti háztartások tényleges termelési érdekeivel, azaz a paraszti támogatásban nem a saját érdekek félreismerése, nem is valamiféle hamis tudat játszott szerepet. — Ezt a különbségtételt, úgy gondolom, ennek ellenére indokolt, sőt szükséges is megtenni, ha az első kuruc mozgalom társadalmi kérdéseinek a gyökeréig akarunk jutni.

A parasztság és kurucság egymáshoz való viszonyának ennél a kérdésénél elsősorban azt kell számításba venni, amit már fentebb is láttunk, hogy ti. a spontán paraszti támogatás csak bizonyos időszakokban vált tömegessé, s hogy viszont e meglehetősen rövidre szabott periódusok után a kuruc seregek tartós fennhatósága, vagy éppen megszállása alá került területek jobbágylakossága vagy semleges, vagy ugyanolyan ellenséges magatartást tanúsított a kuruc „katonarend”-del, mint azelőtt a császári zsoldosokkal szemben. S ez végeredményben nem is meglepő! Igaz, a kuruc fennhatóság alá került részeken a vallási sérelmek lekerültek a napirendről (bár hozzá kell tenni: az 1670-es évek második felében már jobbra a királyi területeken is), de ami a paraszti háztartások anyagi érdekeinek elevenébe vágó *katonai terheket* illeti, azok a kuruc uralom alatt éppúgy fennmaradtak — ha ugyan nem öltöttek még súlyosabb formákat —, mint császári fennhatóság alatt, ami pedig az államilag kivetett repartíciós terheket illeti, ezekkel később Thököly sem tehetett mást, mint hogy szükség esetén maga is karhatalommal hajtatta be azokat, mégpedig éppen a Habsburg-kormányzat által kidolgozott *1673-as* limitáció alapján — ezáltal a kuruc seregek fenntartásának a szükségleteire.³ A paraszti üzem *racionális* termelési érdekei szempontjából persze közömbös volt, hogy labanc avagy kuruc ezredek éltek fel tartalékait, a *közös lényeg* a paraszti termelés szempontjából az volt, hogy hovatovább maga a katonaság *intézménye*, illetve ennek feltétele, a háborús viszonyok állandósága vált *legsúlyosabb* teherterhelévé.

¹ OL. Litterae Camerae Scepusiensis, 1206., 1671. júl. 29., folio 55—57.

² Egri Káptalan hiteleshelyi levéltára, Protocollum Seriale Q. Nro. 148.

³ Ld.: OL. Thököly-szabadságharc levéltára III/2., 1683. okt. 25.

Ilyen körülmények között, amikor az ország általános szegénysége következtében sem császári, sem kuruc részről nem volt mód a katonaság államilag kézben tartott, kielégítő ellátására, a parasztság úgy védekezett a „vitélő rend” pusztításai ellen, ahogy éppen lehetőségei engedték. Ha egy-egy falu lakossága elég erősnek érezhette magát — jobban mondva, a rajta megszálló katonaság nem volt túl nagyszámú —, éppúgy felkelt a kuruc seregek, mint a császáriak ellen, ha pedig ereje nem futotta rá, kuruc részen is pusztán hagyta lakóhelyét, s bujdosott el a környező hegyekbe, hogy később vagy visszatérjen otthonába, vagy maga is katonának csapjon fel. Nem meglepő tehát, hogy a XVII. századvégi kuruc háborúk *második felében* széles paraszti tömegek hangulatára már egyre inkább az *általános békevágy* vált a jellemzővé, amit a leg-töböröbben partiumi jobbágyok fogalmaztak meg földesuruknak küldött egyik 1680-as üzenetükben: „Csináljanak békességet elsöben az urak, s azután szolgálunk.”⁴ — Mindez persze mitsem változtatott azon a tényen, hogy a békét *sóvárgó* parasztok, ha a háborús terheket megunták, vagy azok miatt tönkrementek, katonának állva, maguk is a háború *tényleges* szolgálatába szegődtek, — olyanformán, ahogyan azt Abaújból panaszolták 1685-ben: „szabados lévén a prédálás, a parasztság ökreit eladván kuruccá lészen, csakhogy a közönséges onusoknak (ti. a vitélő rend eltartásának) supportálásátul magát immuniáltathassa”.⁵ — Így vált a háborús állapotok *belső automatizmusa* maga is fontos tényezővé a XVII. századvégi Magyarországon, amelyet — mint a háborúnak ezt a saját társadalmi alapját folyamatosan reprodukáló és bővítő természetét — úgy hiszem mindenképpen számításba kell vennünk a kor társadalomtörténetének a vizsgálatánál.

Visszatérve azonban az alapkérdéshez, ti. parasztság és kurucság egymáshoz való viszonyához, a mozgalom paraszti támogatása és katonai jellege közötti különbségtételt *alapvetően* nem is az eddig mondottak — parasztok és kuruc katonák közötti fegyveres konfliktusok, vagy a parasztság növekvő békevágya — indokolják, elvégre kimondottan paraszti jellegű mozgalmaknál is előfordulhat, hogy a jobbágylakosság tudatilag elmaradt egyes csoportjai, *helyi* és *pillanatnyi* érdekeiktől vezettetve, szembefordulnak a mozgalom egészével. A kérdés kulcsát kutatásaim folyamán abban láttam, hogy vajon az első kuruc felkelés *távlatilag* magába foglalta-e a paraszti felszabadulás, a földesúri terhek könnyítésének, vagy akár részleges megszűnésének a lehetőségét, vagy másként megfogalmazva: nyújthatott-e reményt a Thököly-mozgalom győzelme széles jobbágytömegeknek a szabad földtulajdonon alapuló paraszti státus elérésére. Ez a kérdés a kuruc mozgalmat átmenetileg és mintegy „kívülről” *támogató* paraszttömegekről a kuruc mozgalomhoz személyileg csatlakozó, abban *résztevő* jobbágyelemekre irányítja a figyelmet. Kutatásaimban egyik súlyponti feladatomnak tekintettem, hogy megpróbáljam felderíteni azt az utat, amelyet a kuruc mezei ezrekbe feliratkozó jobbágyok a felkelés folyamán életformájukban, valamint tudatukban — vágyaikban és céljaikban — megtettek — és egyáltalán megtehettek.

Már az 1672-es felvidéki harcok vizsgálatánál feltűnt, hogy kamarai és földesúri hatóságok maguk is különbséget tettek pusztán „rebellis” parasztok és a kuruc katonaság közé beállt „talpas” parasztok között, az előbbieken olya-

⁴ OL. Teleki Mihály-gyűjtemény, Nagy András levele, 1680. aug. 8.

⁵ Történelmi Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából, Kassa, 1912. 244—246. l. Abaúj megye utasítása, 1685. jún. 5.

nokat értve, akik 2—3 hét után otthonukba visszatérve, igyekeztek feledésbe borítani a „rebellió” alatti kisebb-nagyobb „vétségeiket”, és ha az úriszék vagy hadiszék nem csapott le rájuk, tovább folytatták paraszti termelőmunkájukat — míg az utóbbiakon olyanokat, akiknek távozása véglegesnek tűnt. A kuruc felkelés időszakában a paraszti népesség szempontjából tehát egy folyamatos és állandóan ismétlődő *kiválasztódás* történt, amely a jobbágyságot egy otthon maradó és egy hadba álló részre osztotta. Az a kérdés vetődik fel tehát, hogy a paraszttársadalom belső tagozódását és rétegződését tekintve, elsősorban honnét, a jobbágyság mely csoportjaiból és rétegeiből eredt a kuruc katonaság utánpótlása.

Ami a kuruc háború másfél évtizede alatt a katonaság feltöltődése szempontjából a leginkább feltűnő, az az a körülmény, hogy a kuruc sereg emberanyag-utánpótlásának legfőbb, szinte kimeríthetetlen területi bázisa a váradi és egri török alá tartozó alföldi hódoltsági terület volt, ahová bármikor kiment egy-egy mezei hadnagy, napok alatt 800—1000 főnyi újonnan toborzott parasztkatonasággal tért meg a kuruc seregek szálláshelyére. Kende Gábor egy alkalommal 1676-ban egyenesen arról példálózott, hogy — ha a török engedné, s neki magának elegendő pénze volna rá — akár 30 ezer jobbágyot is felfogadna Várad környékéről.⁶ Mint a Teleki-levéltár missilis-anyagából megállapítható, egy-egy itteni paraszthad gyűjtése egyszerű zsoldviszonyon nyugodott: ha a jobbágykatonaság keveselte a hópénzt, egyszerűen visszatért családjához. — Ennél az alföldi parasztkatonaságnál azonban tulajdonképpen azt tartom az igazán meggondolkoztatónak, hogy az itteni parasztság, amely államhatalmilag és földesúrilag egyaránt a *töröknek* volt alávetve, a *német* ellen ment el harcolni! E kérdésnek (amely egyébként problémája a Boeszkai-kutatásnak is) megnyugtató tisztázása mindenesetre további kutatásokat igényel.

A felvidéki területekről nincs tudomásunk ilyen nagyméretű katonatororzásról. Egy-egy zászlót bontó hadnagy, ha Máramarosban, Zemplénben, Sárosban, vagy másutt végigjárta a falvakat, egy-egy körútján 80—100 embert gyűjtött össze — falvanként mintegy 5—10 főt — s a hadfogadás alapja itt is az egyszerű zsoldfizetés volt. A rendkívül szórványos és esetleges forrásutalások (kamaratiszti jelentések, összeírások stb.) alapján annyit kétségtelenül megállapíthatunk, hogy e toborzó felhívásoknak *elsősorban* szolgarendű embereknel, valamint népes paraszti családok legénysorban levő fiai közt volt visszhangjuk. Ha elvétele hallunk is kurucokhoz csatlakozott telkes-jobbágy családfőkről, kizárólag olyan értelemben, hogy azok rövid „rebellálás” után hamarosan visszatértek otthonukba. — Figyelemre méltó ezzel szemben, hogy a XVII. század végi kuruc háború időszakában a fegyverviselő kurucssággal — általában a katonasággal és katonáskodással — szemben egy hol leplezetten, hol nyíltan jelentkező gazdagparaszti (mezővárosi, parasztpolgári) idegenkedés, sőt ellenszenv állapítható meg az egykorú források alapján. A termelő parasztságnak erre az idegenkedésére jellemző például Rimaszombat parasztpolgárainak az esete, akik 1675 októberében arra való hivatkozással utasították vissza a kurucokhoz való csatlakozást, hogy ők „mezőben constitutus, fegyverhez nem szokott, kenyérüköt utazással kereső, adófizető emberek” — vagyis nem alkalmasak arra, hogy katonaként szolgáljanak.⁷ A korról szóló forrásokban — így például

⁶ (*Gergely Sámuel*): Teleki Mihály levelezése, VII. Bpest. 1916. 187. l. Vesselényi Pál levele Teleki Mihályhoz, 1676. márc. 23.

⁷ OL. Repraesentationes, 3234, 1675. okt. 17.

a különböző bírósági tanúvallatásokban — egyébként is gyakran találkozhatunk egyrészt a „jó gazdaság” és a „majorkodás”, másrészt a „vitézkedés” és „prédálás” szembeállításával, mint olyan tulajdonságokéval, amelyek az első kuruc mozgalom idején még nem annyira egy tőről fakadtak, mint inkább kölcsönösen kizárták egymást. Eddigi kutatásaim alapján megkockáztatnám azt a feltevést, hogy a paraszttársadalom egészét tekintve, a kurucok 4 évtizede alatt, egy lassú, de folyamatos báziseltolódás történt, s a kuruc mozgalom jel-szavainak népszerűsége, sőt vállalása igazában csak a 90-es évekre és a századforduló körüli esztendőkre hatolt el — számos, itt nem részletezhető tényező együttes hatásának eredményeként — a parasztság középső és felső rétegei közé.

Az eddig mondottak alapján talán nem túlzás arra következtetni, hogy a kurucokhoz csatlakozó paraszti elemeket a korai kuruc mozgalmak és a Thököly-felkelés idején még elsősorban sürgető és *direkt* megélhetési gondok és létfenntartási szükségletek — *nem* pedig perspektivikus elgondolások vagy távlati tervek — vezették a „vitézli rend” soraiba. Ha a kuruc katonaságban már a Thököly-korban is módos parasztsztruktúrák huzamos és tömeges jelenlétét lehetne kimutatni, ez félreérthetetlenül arra utalna, hogy a Habsburg-ellenes függetlenségi harc sikeres kimenetelétől ezek az elemek már ekkor — a XVII. század 70-es és 80-as éveiben is — saját társadalmi felszabadulásukat várják a földesúri függés alól — viszont a hangsúlyozottan szegény és szolgarendű elemek csatlakozása inkább azt teszi valószínűvé, hogy a kurucsághoz csatlakozó rétegek, adott időpontban, főként megélhetési forrást kerestek, illetve kenyérkeresetet láttak a katonáskodásban. Ez utóbbira mutat a zsold és préda állandó emlegetése is (akár ígéret, akár követelés, akár szemrehányás formájában), amely egy-egy kompánia vagy ezred összetartásának legfőbb alapja volt. — S éppen a hadra állásnak ez az *adott* formája teszi azt is érthetővé, hogy hadra gyülekezés, -oszlás és fluktuálás szempontjából semmiféle *minőségi* különbséget nem lehet megállapítani a császári mezei ezredek és végvári őrségek, valamint a kuruc seregek között. Barkóczy István labanc magyar ezredének a hadkiegészítése ugyanazon területek (Szabolcs, Szatmár, Ung, Bereg és Zemplén vármegyék) jobbágylakosságából történt (és pedig fennakadás nélkül), mint a kuruc katonaságé. — Ami pedig a végvárak császári őrségét illeti, elég csupán azt az esetet megemlíteni, hogy amikor a szatmári német parancsnok 1672 őszén, pillanatnyi szükségletektől indítva, katonaságot toborzott a *kurucok ellen*, egyetlen szomszédos falból 50 ember sereglett be — mint a harmincadosi jelentés írta — a „szabadságért és prédáért”.⁸

A XVI—XVIII. századi katonai mozgalmakkal és katonáskodással kapcsolatban történetírásunk — mint ismeretes — eddig főként a katonai szolgálat útján elérhető társadalmi felszabadulás lehetőségét, *célját* és *perspektíváját* hangsúlyozta. Ha én ezzel szemben most a XVII. századvégi kuruc katonáskodásnak a társadalmi *deklaszálódásban* fogant *eredetére* vetem a súlyt, ezzel korántsem kívánom *kategorikusan* tagadni korábbi megállapításaink létjogosultságát. A történelem elvégre is nem egy esetet ismer, amikor egy-egy réteg vagy osztály éppen társadalmi deklaszálódásának a tényéből merített erőt és bátorságot a progresszióhoz, sőt forradalmisághoz. Ami azonban a XVII. század végének sajátos magyarországi körülményeit illeti, úgy gondolom, a korábbi történeti kép mégis bizonyos korrekcióra szorul. — Korábbi szemléletünket tulajdonképpen két vonatkozásban érzem problematikusnak: egyrészt

⁸ OL. Repraesentationes, 3222, 1672. dec. 10., Székely László.

a dimenziók, illetve a számszerűség vonatkozásában — másrészt a tudati és tudatos mozzanatok túlértékelésében. A számszerűség kérdésén azt értem, hogy a katonai szolgálat útján történhető paraszti felszabadulás *egyes* jelenségeit mondottuk *általánosan* jellemzőnek és az egész folyamat *lényegének* —, a tudati mozzanatok túlértékelésének pedig azt tartom, hogy a XVII. századi Habsburg-ellenes katonáskodásban eo ipso a paraszti osztályharc magasabb szintű folytatását láttuk. Ily módon hajlamosak voltunk arra, hogy a paraszti osztályharc tüneteiként fogadjunk el és szemléljünk olyan jelenségeket is, amelyek pusztán a korabeli katonáskodás és katonai életforma tényével együttjáró prédaszellem és zsákmányolás kategóriájába tartoznak. Történetírásunknak véleményem szerint fontos — egyben rendkívül izgalmas és szép — feladata, hogy a *deklaszálódás* és *felszabadulás* e részben egymással ellentétes, de részben egymásban is fogant és szoros kölcsönhatásban levő kettős tendenciáját a kor-szak egészén át szembesítse és elemezze.

Mert ami a XVII. századi paraszti deklaszálódás és paraszti felszabadulás e kettős problematikáját illeti, a korabeli katonáskodás szempontjából, úgy látom, már eleve különbséget kell tennünk az egykorú fegyveres szolgálat két fő változata: a végvári őrségekbe, illetve a mezei ezredekbe való felíratkozás között (szándékosan mellőzöm itt a XVII. századi hadszervezet olyan elemeit, mint a portális katonaság vagy a várjobbágyosság — *servitores arcis* — előző századokból fennmaradt intézménye, mert ezeknek a társadalmi és, politikai mozgalmak előidézésében nem volt önálló szerepük). Az előbbi változatot tekintve, a végvári őrségekben történő katonáskodásnál a paraszttársadalom alsó szintjéről kiválasztódó, szökött jobbágyelemek *szerencsés esetben* olyan közösségekbe kerülhettek, amelyek nemcsak a török elleni honvédelem szükségleteit látták folyamatosan el, de napi létfenntartásuk biztosítására — azaz katonaparaszti egzisztenciájuk kiépítésére, illetve termelőmunkájuk minél kedvezőbb feltételeinek kivívására — egyben éles osztályharcba is bonyolódtak új környezetük feudális birtokosaival szemben. Ez a küzdelem, amelyet a vár-őrségek hosszú évtizedeken át akár főkapitányaikkal, akár a váruradalom régi magánföldesúri birtokosával, akár a szomszédos földbirtokosokkal szemben folytattak, s amely egyaránt irányult katonaparaszti telkek foglalására, ezeknek a feudális szolgálatások alóli mentesítésére, továbbá a korcsma- és mézsárszék-tartás jogának megszerzésére, vagy a várakba újonnan beszköktett jobbágyok megvédésére volt földesuraikkal szemben, a korabeli paraszti osztályharcnak kétségtelenül egyik legkielevezettebb — s mindmáig egyik legkevésbé vizsgált — területe volt Magyarországon. A végvári parasztkatonaság ez *osztály*jellegű harcánál, amelynek a hátterében, mint láttuk, nagyon is kézzelfogható, tényleges *termelési* érdekek állottak, véleményem szerint, indokolt tehát a deklaszálódásban fogant társadalmi *eredet* és a paraszti emelkedés, illetve felszabadulás *távlátának* szoros kapcsolódásáról, szimbiózisáról beszélni.

Más volt azonban a helyzet a deklaszált jobbágyelemek mezei katonaságba való jelentkezése esetén. A katonáskodásnak ennél a válfajánál már eleve nem lehetett szó a katonaparaszti egzisztenciák kiépítésének mindennapos gyakorlatáról, hiszen e helyhez nem kötött, mozgékony alakulatok ott szereztek meg élelmüket (mégpedig nemcsak a maguk, de gyakran családtagjaik számára is), ahová éppen szolgálatuk és portyázásaik vetették őket. Ezeknél az ezredeknel tehát — ellentétben a végvári katonasággal — a külső ellenség ellen vívott fegyveres harc nem párosult — mint ahogy nem is párosulhatott — a termelő paraszti életforma fenntartásával, illetve újonnan való kiépítésével, ellenben

fegyveres akcióik szinte elválaszthatatlanul és szétfejtethetetlenül összefonódtak mindennapos létfenntartási szükségleteik *zsákmányolás* útján történő biztosításával. A XVII. századi katonáskodás e mezei változata tehát megmaradt pusztán a katonai szolgálat, a korabeli társadalom adott termelési rendjét tekintve pedig a vegetatív *fogyasztás* és „felélés” szintjén, azaz *önmagában véve* paraszti felszabadulási tendenciákat, előremutató társadalmi törekvéseket nem hordozhatott. A mezei ezredekbe tömörült jobbágyelemek további sorsát és társadalmi jövőjét illetően végeredményben az volt a döntő kérdés, hogy a mozgalom és vezetőrétege, amely mögé felsorakoztak (jelen esetben a kuruc felkelés és nemesség), távolabbi *politikai* célkitűzéseiben milyen megoldást és perspektívát ígért e katonáskodó rétegek megoldatlan egzisztenciális problémáira.

Ez az a pont, ahol a Thököly-kori társadalmi elemzés is szükségszerűen a *politikai történet* problematikájába torkollik. Ha azonban az első kuruc mozgalom e központi jelentőségű társadalmi kérdéseinek a politika síkján való jelentkezését keressük, úgy kénytelenek vagyunk jobbára nemleges válaszokkal beérni. Mert akár a kiadott anyagot lapozzuk végig a fenti szempontból, akár a kiadatlan forrásokban végzünk kutatásokat (bár természetesen új adatok a jövőben még előkerülhetnek), sem a 70-es évek bujdosó nemesi vezérkaránál, sem Thököly 80-as évekbeli politikai tárgyalásai során nem találjuk nyomát annak, hogy, a kezdettől fogva hangoztatott rendi és vallási követeléseken túl, a katonaság helyzetének tartós rendezése, mint politikai és társadalmi célkitűzés, bármikor felvetődött vagy bármiféle szerepet játszott volna. Azt hiszem, a „könnyebb ellenállás” vonalán haladva, ha e tartózkodás magyarázatát egyszerűen a bujdosó nemesek vagy Thököly és környezete feudális osztálykorlátaiban keresnénk, bár persze ezt a szempontot sem kapcsolhatjuk ki teljesen vizsgálódásainkból. Ami azonban a negatívumok sorában ennél meggondolkoztatóbb, az az a körülmény, hogy maguknak a (végvári és mezei) katonatömegeknek a részéről sem mutatkozott semmi jele annak, hogy saját helyzetük tartós és békés rendezését sürgették, illetve ennek érdekében a felkelés vezetőire nyomást gyakoroltak volna. Az e fajta igények és követelések hiánya különösen az 1681-es soproni országgyűlés előtti és alatti hónapokban feltűnő, mert ha valamikor, úgy ekkor lehetőség adódott volna arra, hogy ilyen vagy olyan formában a katonaság jövőjével kapcsolatos igények, tervek és követelések felszínre kerüljenek. Thököly és alvezérei azonban úgy utasították el a magyarországi rendekkel és a bécsi udvarral való érdemi tárgyalásokat — egy reális kompromisszumnak még a gondolatát is —, hogy tartózkodásuk okául, a vallási sérelmeken kívül, csupán formális közjogi indokokat hoztak fel. Ha már most az 1681-es év politikai missilis anyagának ezt az egyoldalú közjogi „érvkészletét” összevetjük Thököly haditanácsának Thaly által kiadott verses jegyzőkönyvével, továbbá a Teleki- és Eszterházy-levéltárak alapján hétről hétre követni igyekszünk a kuruc seregek 1681 tavaszi és nyári hangulatát és magatartását is, úgy kétségtelenné válik, hogy a katonaság és főként annak vezetőrétege adott időpontban magát a *háborút*, illetve annak folytatását akarta, mert létfenntartásának ezt a militáris módját, úgy látszik, megszokta, a hadakozás életformájává vált, amelytől megválni és szabadulni immár nem is akart. Ily módon akár a volt végvári katonaság, akár az újonnan toborzott mezei ezredek oldaláról tekintjük is a dolgokat, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a katonatömegek deklasszálódásban fogant társadalmi *eredete* az első kuruc felkelésben végül is nem váltott át paraszti felszabadulási tendenciákba, s éppen az előremutató *társadalmi* törekvések és tendenciák e *hiánya* vetítődött ki a másik

oldalalon a katonaság öncélúvá vált háborús akaratában: a Habsburg-ellenes harc 1681 után *politikai* — azaz *nemzeti függetlenségi* — radikalizmusában.

S ezzel végeredményben részben direkt, részben indirekt úton arra a korábbi kérdésünkre is választ kaptunk már, hogy életformájukban és tudatukban, vágyaikban és céljaikban milyen utat tettek — és tehettek — meg a kuruc mezei ezredekbe feliratkozó jobbágyok. Túlnyomó többségük eszerint nem a paraszti felszabadulás útját kereste és járta végig Thököly hadseregében. Napi létfenntartásuk nyomasztó gondjain túl, ha ugyan nem haltak közben némettel, törökkel vagy magyarral szemben katonahalált, távolabbi perspektívaként, legtöbbször előtt, a kuruc háború megszűnte után is, a katonáskodás életre szóló folytatása és hivatása állhatott (valamelyik végvárbán vagy császári mezei ezredben), vagy szerencsésebb esetben nemeslevél, továbbá birtok- és hivataladományozás, amikor is az uralkodó osztályba való *egyéni* felemelkedés útját járhatták. Társadalomtörténelmi szempontból a legprogresszívebb, optimális változat a Bocskai-féle megoldás lett volna, ti. az egyes ezredek kuruc katonaságának csoportosan történő hajdúvárosi letelepítése és kiváltságolása, amire — mint arra korábbi dolgozatomban utaltam már — Thökölynek ismerjük is egy 1683 szeptemberében kelt intézkedését, de amelynek végrehajtására, a jelek szerint, nem került sor. — Aminek viszont az első kuruc mozgalomban, ellentétben a Rákóczi-szabadságharccal, alig találhatjuk nyomát, az a katonáskodás révén szerzett személyre és telekre szóló *paraszti szabadság* igénye, várása és követelése.

A tények és legáltalánosabb összefüggések e vázlatos áttekintése után most már tulajdonképpen az volna hátra, hogy választ próbáljunk találni a „miért”-ekre is, pontosabban a Thököly-kor társadalomtörténetének voltaképpen kulcskérdésére: miért nem hatották át úgy a Thököly-felkelés időszakát a *tömeges* paraszti felszabadulás várakozásai és osztálykövetelései, mint később a Rákóczi vezette kuruc szabadságharc korát — vagy a másik oldalról nézve: miért nem került sor a felkelés nemesi vezetői részéről olyan program meghirdetésére, amely a parasztságot legsajátosabb osztályérdekeinek fogva kapcsolta volna az első kuruc mozgalom ügyéhez, s tette volna érdekeltté a Thököly-felkelés győzelmében. — Mint beszámolóim gondolatmenetének egészéből, úgy hiszem, következik, e hiány alapokát a kutatások mai fokán abban látom, hogy mindaddig, amíg a török uralom, illetve az ellene való védekezés szükségessége országos viszonylatban fennállott, a politikai és társadalmi mozgalmak általános menetében a jobbágyság oldaláról szükségképpen a földtől és a produktív termelőmunkától való elszakadás folyamata volt a döntő mozzanat, amit csak esetlegesen kísért és ellensúlyozott a földhöz való visszatérés ellentétes tendenciája. Így a XVI—XVII. század folyamán *alapvetően* a parasztság katonai szolgálata sem hathatott a produktív paraszti termelőmunka társadalmi feltételeinek megjavítása és magasabb szintre való emelése irányába, hanem *egészében* „elfelé” vezetett és kiszakított a paraszti életformából. A másfélszázados török uralomnak és ezzel együtt a háborús viszonyok állandóságának kellett megszűnnie ahhoz, hogy a Rákóczihoz seregülő jobbágyok már tudják: harcuk vége után a *béke* produktív korszaka következik, s mindent el kell követniök, hogy az idegen hódítók ellen vívott függetlenségi küzdelmük menete során egyben saját *paraszti* (vagyis már *nem* katonai vagy nemesi) jövőjük legkedvezőbb hazai társadalmi feltételeit is kivívják. — De itt kell keresnünk az okát — másik oldalról — a parasztságra kiterjedő thökölyánus-program hiányának is. Mindaddig, amíg a háborús viszonyok állandósága következtében a paraszti környezetből való tömeges kiszakadás az egész országra kiterjedő népes katona — „szabad legény”,

„szabad hajdú” stb. — réteget termelt folyamatosan újjá (amelynek a XVII. század folyamán egyébként, számos adat szerint, az emberanyagkínálata általában jóval felülmúlta a keresletet), az uralkodó osztály tagjai sem kényszerültek arra, hogy politikai céljaik eléréséhez a szabad paraszti birtoklás, illetve a földesúri függésből való tömeges kiemelés kérdését mérlegeljék, mert elegendő emberanyagot gyűjthettek a szabad katonaelemekből, ha fizetni tudták őket. — Eredetében tehát csakúgy, mint irányában és perspektívájában végsőfokon a török uralomban és az ezzel járó háborúban látom az okát annak, hogy a Thökölyfelkelés tömegbázisában a paraszti jelleg még nem tudott *meghatározóan* érvényre jutni.

• Hozzászólások

N. KISS ISTVÁN

Benczédi László a XVII. századi kuruc mozgalmakat új szempontból vizsgáló és igen jelentős eredményeket felmutató tanulmánya már ebben az előzetes formában is, mely a későbbi monográfia vázlatának tekinthető, széleskörű elismerésre és érdeklődésre tarthat igényt. Egyetértünk a szerzővel abban, hogy az 1670-es évek kuruc mozgalmának, a Partiumba szorult és vagyonát veszített nemesi vezetőréteg mellett, döntő erejét a volt végvári katonaság adta. Ennek a lényegében deklasszált rétegnek szemlélete és törekvései mind ekkor, mind a Thököly állam korszakában döntő módon befolyásolták a mozgalom alakulását. Jóval kevésbé ismeretes viszont a kuruc mozgalom és a termelő parasztság kapcsolatának kérdése. Mai ismereteink szerint ez a kapcsolat rendkívül változó, szinte országrészenként és évenként másként alakul. A forrásanyag eddig feltárt, erősen mozaikszerű adatai alapján nem is igen lehetett a parasztság aktív támogatásának problémáját megnyugtatóan tisztázni. Éppen ezért, úgy gondoljuk, hasznosnak bizonyulhat annak az 1697. évi hegyaljai felkelés leverése után készült iratnak az elemzése, amely több száz jobbágy és kisnemes kuruc állásfoglalásának kérdését vizsgálja.¹ Magától értetődik, hogy ez a századvégi anyag csak per analogiam kezelhető, adatai azonban, más közvetlen forrás hiányában, még így is szempontokat nyújthatnak az ugyanazon a vidéken lejátszódó, 1672. évi kuruc betörés paraszti támogatásának elemzéséhez.

Az említett forrásanyag az 1697. évi felkeléshez csatlakozott jobbágyok és nemesek törvényes felelősségre vonásának eredményeit rögzíti. Egyrészt tisztázza, hogy *önként* vagy *kényszerből* csatlakozott-e az illető személy a kurucokhoz, másrészt jelzi, van-e elkobozható vagyona: szőlője, földje vagy állatállománya.

Nyolc dél-zempléni helységben több száz személy ügyében folytattak vizsgálatot. Ennek során 267 jobbágyról és nemesről megállapították, hogy tevékenyen részt vett a felkelésben. Az irat öt csoportba sorolja a bíróság elé állított kurucokat: I. a szökésben levők, II. az elítéltek, III. a letartóztatottak, IV. a fogságból elbocsátottak és V. az eskü alatt kihallgatott és szabadon engedettek csoportja. Tekintve, hogy az utolsónak említett, azaz V. csoport, melynek tagjait csupán kihallgatták, feltehetően valóban kényszerből csatlakozott a kurucokhoz, az ide tartozókat számításon kívül hagytuk a végső összegezésnél.

¹ Az OL. UC 83 : 109 jelzetű irat év nélküli! Korábban az 1670-es évekre datálhatónak tartottuk, de Benczédi László névazonosításai szerint az irat 1697. év őszén, közvetlenül a dél-zempléni felkelés leverése után készült.

Sáros-Patak oppidumban 416 személyről készült jelentés. Megoszlásuk:

	Összesen	Önként	Kényszerből
I. szökésben	24	12	12
II. elítélve	12	12	—
III. fogságban	10	4	6
IV. elbocsátva	18	3	15
V. kihallgatva	52	—	52

A szökésben levő 24 emberből *kényszerítve* csatlakozott 12, ebből 8 nemes — köztük egy kereskedő — és 4 szőlősgazda (kisebb-nagyobb szőlők, szántók birtokosai). *Önkéntes* felkelő 12 személy. Megoszlásuk:

nihil habens	6
vári hajdú	1
kapás	1
szőlősgazda	2
Szalontai György kapitány, szőlősgazda	1
Csobady János, Tokaj elfoglalója, szőlősgazda	1

Az elítéltek valamennyien *önként* csatlakoztak a kurucokhoz. Közülük nyolcat karóba húztak, négyet vasra verve elszállítottak. Megoszlásuk:

nincstelenek, köztük egy vári hajdú...	4
anabaptista iparos (szőlők)	2
szőlősgazda	6

A 10 fogva tartott kuruc közül *kényszerből* csatlakozott 6; egy nincstelen és öt szőlősgazda. *Önkéntes* felkelő volt 4:

vári hajdú	1
vári kocsis	1
rationista, vagyon nélkül	1
viceprovisor, vagyon nélkül	1

A vizsgálat után a fogságból 18 személyt elbocsátottak. Közülük *kényszerből* állt a kurucok mellé 15 ember: két vagyontalan — az egyikük Szegedy István loci notarius — és 11 szőlősgazda, továbbá Zathureczky István szolgabíró és Pataky István uradalmi provisor. *Önkéntes* felkelő 3 volt: egy nincstelen és két szőlősgazda.

„Praeter captivitatem existentes adjurati”: 52 személy. Vallomásaik szerint valamennyien *kényszerből* csatlakoztak a felkeléshez. Megoszlásuk:

nincstelen, köztük egy nemes	14
szőlősgazda	38

A vizsgálat során igen sokan védekeznek a *kényszerítés* tényével. Ujhely oppidumban pl. tömegesen hivatkoznak a vádlottak arra, hogy a bevonuló felkelők

erőszakkal eskették őket zászlóik alá, de ők, amint tudtak, megszöktek a kuruc seregtől.

Petrahó faluban csupán két személyt találtak bűnösnek. Mindketten *önként* csatlakoztak a kurucokhoz és mindketten nincstelenek; az egyik iparoslegény, a másik a bíró bérese.

Kis-Patakon összesen 85 személy ügyében folytatták le a vizsgálatot.

	Összesen	Önként	Kényszerből
I—II. szökésben	26	15	11
III. fogságban	5	—	5
IV. elbocsátva	8	5	3
V. kihallgatva	34	—	34
Inhabitatores Scholae et Xenodochy Patak	12	7	5

A 26 elítélt, illetve megszökött kuruc közül csak 11-en hivatkoztak *kényszerre*: 4 nincstelen, köztük egy bíró és egy halász, 3 vári kapuőr² és 4 szőlősgazda. *Önkéntes* felkelő volt 15:

nihil habens, köztük két halász, egy kereskedő	7
● szőlősgazda	8

A fogva tartottak valamennyien azt hangoztatták, hogy *kényszerítve* álltak a felkelőkhöz; mind az öten nincstelenek, egyikük halász.

A fogságból elbocsátott 8 személy közül hárman *kényszerre* hivatkoznak: két nincstelen és egy szőlősgazda. Öten *önként* csatlakoztak a kurucokhoz: két nincstelen és három szőlősgazda.

A kihallgatottak (34 fő) ugyancsak kényszerítést hangoztattak, sőt négyen igazolták, hogy még kényszerből sem esküdtek fel a kurucoknak. Megoszlásuk: 11 nincstelen, 2 bizonytalan gazdasági helyzetű és 21 szőlősgazda.

Az „Inhabitatores . . .” megjelölésű csoportból (12 személy) öten — valamennyien szőlősgazdák — *kényszert* hoztak fel mentségül, míg heten *önként* álltak a felkelőkhöz.³ Közülük kettő nincstelen, öt szőlősgazda.

Csernahó faluban csak 3 megszökött kurucról tudunk, a helység többi lakosa azt bizonygatja, hogy csupán kényszerből vett részt a felkelésben. A 3 *önkéntes* felkelő közül egy nincstelen, kettő szőlősgazda.

Sátoralja-Ujhely oppidumban 23 embert vontak felelősségre. A többi kihallgatott nemes és jobbágy (számuk nincs megadva), kényszer alatt esküdt fel a kurucoknak és Tokaj alól hazaszökött. Valamennyien kegyelmet kaptak.

	Összesen	Önként	Kényszerből
I. szökésben	22	21	1
II. elítélve	1	1	—

² Az egyik vári kapuőr „duas boves abegit secum”.

³ Közülük háromnak érdekesen alakult további sorsa; az első katona lett Pál deák óbester ezredében, a második a császári gabona-raktárba szegődött napszámosnak, míg a harmadik egy gazdatiszt bérese lett. Valószínűleg a további üldözés alól iparkodtak így mentesülni.

A szökésben levők között csak egy *kényszerből* csatlakozott nincstelen paraszt szerepel, aki egyébként a harcokban elesett. A többi 21 *önként* állt a kurucok oldalára: nincstelen paraszt 2, köztük egy béres, szőlősgazda 13 és nemes 6. Az elítélt kuruc tisztet, mint *önkéntes* felkelőt, a pataki német parancsnok megöléséért húzták karóba.

Komlóska helységben 8 személy ügyét vizsgálták ki.

	Összesen	Önként	Kényszerből
I. szökésben	5	5	—
II. elítélve	3	3	—

Az I. csoport valamennyi tagja *önkéntes* felkelő: négyen nincstelenek, az ötödik szőlősgazda. II. A három elítéltet, mint *önkéntes* kurucokat, karóba húzták. Az egyik nincstelen jobbágy, a másik kettő szőlősgazda volt.

Nagy-Toronyán összesen 3 kuruc akad, a falu többi jobbágya azt bizonygatja, hogy fel sem esküdött a kurucoknak.

	Összesen	Önként	Kényszerből
I. szökésben	2	2	—
III. fogságban	1	1	—

Mind a megszökött, mind a fogságba esett kurucok *önként* csatlakoztak a felkelőkhöz; egyikük nincstelen paraszt, a másik kettő szőlősgazda.

Kis-Toronyán 8 felkelő ellen indult eljárás, a többi paraszt kényszerített csatlakozásra és hazaszökésére hivatkozott.

	Összesen	Önként	Kényszerből
I. szökésben	8	7	1

A hegyek közé húzódott felkelők közül csak egynek az esetében beszéltek a tanúk *kényszerről*. Ennek vagyoni helyzete ismeretlen. A többi 7 *önként* csatlakozott a kurucokhoz: öten nincstelen parasztok,⁴ kettő szőlősgazda.⁵

A kurucok leglelkesebb támogatóit, a patakiakon kívül, Erdő-Horvátiban találjuk. Itt 19 ember ügyében járt el a bíróság. Valamennyien *önkéntes* felkelők s nagyrészt még a kuruc támadás megindulása előtt átszöktek a lázadók táborába. Négyen elestek és többen megsebesültek közülük.

	Összesen	Önként	Kényszerből
I. szökésben	17	17	—
III. fogságban	1	1	—
IV. elbocsátva	1	1	—

A „szökött”, azaz a visszavonuló felkelőkkel távozó kurucok megoszlása a következő: nihil habens, köztük egy esősz, 5, szőlős- és juhos-gazda 9. A fogva tartott, illetve sebesülten elbocsátott két jobbágy szőlősgazda.

⁴ Az egyik földnélküli paraszt, Nyitrai János „pro futuro et perpetuo suo subdito liberavit ipsam”!

⁵ Egyikük Mako András kapitány, akitől 3 szőlőt koboznak el a kincstár javára.

Ha elhagyjuk a csupán kihallgatottak csoportját, nyolc helységben összesen 181 ember ellen jártak el a vizsgálat során. A felkelésben való önkéntes vagy kényszerű részvétel, továbbá gazdasági helyzetük szerint ezek a következőképpen oszlanak meg:

Önkéntes kurucok:

nincstelen paraszt	43
vári hajdú	4
uradalmi tiszt, iparos	5
szőlősgazda	61
nemes	9
	<hr/> 122

Kényszerből csatlakozó kurucok:

nincstelen paraszt	16
vári kapuőr	3
szőlősgazda	32
nemes	8
	<hr/> 59

A felkelésben részt vevők kétharmada önként állt a kurucok oldalára, a kényszer hatására velük sodródók aránya alatta maradt az egyharmadnak. Az *önkéntes* felkelők csoportjának felét a telkes jobbágyok adják, további egyharmaduk a nincstelen parasztok közül kerül ki. A vári hajdúk (30%) és a gazdatisztek, iparosok (4%) maroknyi csoportjai mellett elég jelentős a kismemesek aránya: 7,4%. A *kényszerítésre* hivatkozó, de utóbb aktív részvételért felelősségre vont kurucok több, mint fele ugyancsak telkes jobbágy, de a nincstelen parasztok súlya már kisebb (27,1%), mint az önkéntes felkelők között. A vári hajdúk csoportja kb. 5%-ra rúg, míg a nemesek aránya kétszer akkora (13,5%), mint az önkéntes kurucok soraiban.

Összegezve, az 1697. évi hegyaljai felkelés során a kurucokhoz csatlakozó parasztok döntő többsége a telkes jobbágyságból, a tehetős, sőt vagyonos parasztok közül kerül ki. A nincstelen jobbágyok nagy része ugyancsak a kurucok mellé állt. A mozgalomban komoly szerepet játszó vári hajdúk és uradalmi tisztok csoportja külön figyelmet érdemel, bár százalékos súlyuk nem jelentős. Érdekes, hogy a parasztokkal egy sorban felelősségre vont kisebb birtokos nemesek száma elég magas: 181-ből 17, a felkelők 9,4%-a! Az elemzéssel kapcsolatban még két szempontot kell felvetnünk: egyrészt azt, hogy a telkes jobbágyság és a nincstelen parasztság tömeges csatlakozásának a kuruc felkeléshez — bár nincs szó az egész jobbágyság megmozdulásáról — feltétlenül van osztálytartalma; másrészt, hogy kérdéses, miként alakult volna a mozgalom társadalmi bázisa a továbbiakban, ha nem verik le néhány hónap alatt.

Benczédi László tanulmányának gondolatmenetével, mint már jeleztük, egyetértünk. A végvári katonaság szerepét vagy a kuruc mozgalom nemzeti szemléletének korábbi túlértékelését illetően éppúgy, mint a felkelésnek az anti-feudális mozgalom szempontjából való perspektívtársadalmi vagy a kuruc katonaság szemléletének korlátozottságát tekintve — mely az egyetlen kiutat a háború folytatásában látta — a szerző megállapításait helytállóan tekintjük.

Úgy érezzük azonban, hogy ennek a jelen formájában kissé túl éles kontúrokkal megrajzolt képnek akadnak ellentmondásos vonásai is. Az erre vonatkozó kritikai észrevételeink persze nem olyan súlyúak, hogy a szerzőtől meghatározott kép egészének helyességét lényegesen befolyásolnák.

Mindenekelőtt egy bizonyítalan meghatározás. A szerző a török uralom alatti toborzó-területről beszél. Feltehetően a *hódoltságra* gondol, ami nem tartozott kizárólagosan a törökhöz. A valóban török közigazgatású vidékekről ugyanis elképzelhetetlen, hogy idegen fegyveres erőbe hagyták volna soroztatni a parasztságot.

A kelet-felvidéki parasztság kuruc-várását az 1672. évben nemesak a gazdasági kizsákmányolás és az antikaticizmus magyarázza, hanem *németellenesség* is. A manu militari adóbehajtás, a terület közvetlen megszállása német katonasággal, azaz az állami elnyomó apparátus *kicserélődése* a német katonaságra feltétlenül széles körű németgyűlöletet váltott ki. Más kérdés, hogy ezt mennyiben lehet „nemzeti tudat”-nak tekinteni.

A parasztság általános támogatásán belül a *nincstelen jobbágyok* jelentős részének önkéntes csatlakozásában látnunk kell annak osztálytartalmát is, mégha az távolabbi perspektívában reménytelennek is bizonyult. Thököly későbbi állama ugyan rácáfolt az ilyenfajta, formátlanul gomolygó paraszti illúziókra, de ez sem változtat azon a tényen, hogy az 1672. év őszén önként csatlakozó szegénység fellépésében a helyzetük jobbrafordulását váró vágyakozás is szerepet játszott. Ezzel persze nem tagadjuk a zsold és a préda vonzó hatását, amit a szerző jogosan hangsúlyoz, csak annak kizárólagosságát vonjuk kétségbe.

A munka végleges formábaöntésénél fokozottabb figyelmet kellene szentelni azoknak a jelenségeknek, amelyek segítségével tisztázható lenne, miként vált a paraszti felszabadulás igénye konkrét követeléssé a kuruc mozgalomban, a Thököly-, illetve a Rákóczi-szabadságharc között eltelt 20 év alatt. Ebből a szempontból döntő jelentőségű a közbeeső időszak paraszti megmozdulásainak és gazdasági-társadalmi hátterének vizsgálata. Ehhez igyekeztünk a magunk részéről is hozzájárulni az 1697. évi felkelés paraszti támogatásának elemzésével.

ZIMÁNYI VERA

Benczédi László meggyőző és általam igen jónak tartott tanulmányában bebizonyította, hogy a Thököly-féle kuruc mozgalom tömegbázisában nem a paraszti jelleg volt a döntő, hanem a paraszti termelésből már korábban kiszakadt, önálló katonaréteg, „vitézli rend” mozgalma nem akart s nem is tudott a parasztokat mozgósító, paraszti szabadságra irányuló programot adni. E kuruc seregek eltartása épp olyan terhes volt a jobbágyság részére, mint a császári csapatoké. Mindez magyarázza a parasztság jobbára passzív magatartását a mozgalommal szemben.

Az eddigi történeti köztudat a Thököly-mozgalmat a Rákóczi-felkelés egyenes előfutárának tekintette. Az újonnan megrajzolt kép azonban nehezen illeszthető bele abba a képsorba, melynek végigpergetése után a Rákóczi-szabadságharc elementáris erejű népi megmozdulása vetődik elénk. Véleményem szerint ahhoz, hogy az önmagában igen plauzibilis új kép eddigi ismereteink között megnyugtatóan elhelyezhető legyen, egyéb, a szerző által nem tárgyalt

összekötő láncszemekre is szükség van. Ehhez szeretnénk néhány gondolatot felvetni.

A XVII. század során a magyar társadalom paraszti és katonáskodó osztályában, ill. rétegében (a városi elemeket és a nemesség felsőbb rétegeit most itt teljesen figyelmen kívül hagyva) a következő, nagy vonalakban felvázolható, sokszor egymással ellentétes mozgású tendenciákat különböztetném meg:

1. Pozitív irányú gazdasági megerősödésen alapuló jelenség, hogy a parasztság vagyonosabb elemei kollektíve vagy egyénileg megváltják magukat a földesúri terhek egy része vagy egésze, mindenekelőtt a robot alól. (Makkai László egy még meg nem jelent tanulmányában foglalkozik a XVII. század második felében egyre növekvő számú taksás jobbágyok kérdésével.)

2. Ugyanekkor országszerte jelentős számú olyan paraszti termelést folytató települést, hajdútelepet találunk, melyben tulajdonképp szabadparaszti állapotú, vagy legalábbis jelentős kiváltságokat élvező, ennek fejében katonáskodásra kötelezett elemek élnek.

3. A végvári katonaság rossz ellátása, a zsoldfizetés gyakori elmaradása következtében sokfelé kialakult a katonatelepeknek olyan típusa, ahol e katonának — önmaguk és családjuk ellátására — bizonyos paraszti termelést folytatnak, földet és szőlőt művelnek, s gyakran magukhoz kaparintják a kocsmáltatás, húskimérés jogát, vámot szednek, malmot tartanak. Hogy e földesúri haszonélvezetek megszerzése mennyiben járt sikerrel, ez mindenütt a helyi erőviszonyoktól, a környező földesurakkal folytatott harc eredményességétől függött.

4. Végül kirajzolódik előttünk a mindenfajta termelőmunkából kiszakadt, zsoldhoz csupán rendszertelenül jutó, kóborló, önállósult katonaeletet élő „vitéz rend”, mely döntően a végházakból való elbocsátás után vesztette el megélhetési alapjait s immár a katonaelet öntörvényei alapján tartotta fenn magát.

Úgy gondolom, hogy a Thököly-mozgalomnak a fenti tendenciák közül egyedül a negyediknek vázolttal van szoros kapcsolata, ill. Benczédi tanulmánya alapján világossá vált, hogy a Thököly-mozgalom az önállósult katonaréteg felkelése volt. Igazat kell adnunk Benczédinek abban is, hogy ez a csoport a deklasszáció féltreismerhetetlen jegyeit hordozza magán. Egyben a XVII. századi társadalomban elfoglalt helyzetük, szerepük is magyarázza, hogy nem lehettek a paraszti szabadságtörekvések hordozói.

Ha bizonyos fő tendenciák egyre világosabbá is válnak előttünk, mindaddig messze vagyunk az egykorú társadalmi valóság hiteles rekonstrukciójától, amíg ezek arányát, az egyes jelenségek elterjedtségének általános vagy esetleges voltát nem ismerjük. Anélkül, hogy az arányok meghatározására jelen hozzászólásomban vállalkozhatnék, le szeretném szögezni, hogy csupán az első tendencia jelentette a kétségtelen társadalmi haladást, a „második jobbágyság” rendszerének gazdasági megerősödés útján való áttörését. Az összes többi (bár pillanatnyi szabadabb életlehetőséget biztosított a jobbágyságnak) hosszabb-rövidebb távon csak zsákutcának bizonyult, melyet szükségszerű visszaesés követett. A többi három tendencia (melyek alapvetően mind arra vezethetők vissza, hogy az ország, az uralkodó képtelen volt megfelelően fizetett hadsereggel gondoskodni a török elleni védelemről) az egykorú magyar társadalmi lét keserves nyomorúságából fakadt. A XVII. század utolsó negyedének magas állami adói és háborúi azután országos méretűvé tették a pusztulást, elszegényesedést, deklasszációt.

A XVII. század második felének taxás, szolgáltatásaitak pénzért megváltó jobbágyságait, továbbá a nagy földesúri és állami terhek miatt (a század utolsó negyedében az állami terhek váltak döntővé) a paraszti termelőmunkától elforduló elemeit látva, s a pusztatelkeknek országsszerte hatalmas arányát vizsgálva messzemenő következtetést kell levonnunk. Úgy érzem, hogy a történetírásunkban a második jobbágyság nagy személyi kötöttségéről idáig élő kép a XVII. század második felében teljesen használhatatlanná válik. Bevallom, hogy azok a jobbágykötelezvények, reverzálisok, melyekkel egyes jobbágyok (rendszerint olyanok, akik valamely vétket követtek el) földesuruknak örök hűséget, „örökös jobbágyságot” fogadnak utódaikra is kötelezően, s megígérik, hogy híven fognak szolgálni, szolgáltatásaitak teljesíteni s nem fognak elszökni, — nekem mindig bizonyos fejtörést okoztak. Ugyanis általában nem tartalmaznak súlyosabb feltételeket, mint amelyekre az urbáriumok és az országos rendelkezések a többi jobbágyot is kötelezték. Idáig ez örökös jobbágyság kényszerű vállalásából általában a nagy személyi függőségre, megkötöttségre, kiszolgáltatottságra következtettek. Én megfordítanom e feltételezést: véleményem szerint a XVII. század második felében a „második jobbágyság” rendszerének hallatlan méretű fellazulásával találkozunk, olyan fokú tönkremenést, pusztásodást látunk, hogy a földesúr kénytelen engedni a robotoltatásból, kénytelen elfogadni a kisebb értékű pénzmegváltást robot helyett azoktól, akik erre képesek. (Hogy csak egy adatot mondjak a számtalan közül: 1698-ban a makovicei uradalom jobbágytelkeinek [durván számítva] 3/5-e pusztta, 1/5-e orosz papoké és soltészoké s így szolgálattól mentes, s csupán alig több mint 1/5-e szolgáló jobbágyoké!

A XVII. század általánosabb kérdéseinek vázolásától visszatérve a Thökölymozgalomhoz, úgy látom, hogy ez általános elszegényedés, deklasszálódás a magyarázata annak, hogy mindig nagyobb volt a kínálat zsoldosokra, mint a kereslet, s bárki ellen akart valaki katonákat fogadni, mindig sikerrel járt a toborzása, ha meg tudta fizetni őket.

Itt azonban szeretnék különbséget tenni a megtelepített, meghatározott szabadsággal rendelkező hajdúk, katonaparasztok és a deklasszált elemek között. Az előbbieket ui. nem zsolddal, hanem szabad földdel „fizették”, s nem egy-egy hadjárat bizonytalan idejére fogadták fel őket, hanem emberöltőkre. A zsoldos katonaelemek nem is akartak visszatérni a földhöz, míg a megtelepedett, katonáskodó parasztok kétségbeesetten védték földjüket és annak szabadságát, s amikor megszűnt a katonáskodás szüksége, megmaradt a föld, melynek szabadságát egyes hajdú-mezővárosok még a XVIII. században is több-kevesebb sikerrel tudták védeni.

Visszatérve kiinduló kérdésünkre: a Rákóczi-szabadságharcban résztvevő jobbágytömegek reményeihez, a harc fejében elnyerhető szabad föld várásához az előzményeket én nem a kuruc felkelések önállósult, a földtől már elszakadt katonarendjének a példájában látom, hanem a termeléssel, a földdel mindvégig kapcsolatban maradó katonáskodó parasztoknak a példájában.

MAKKAI LÁSZLÓ

A referátum mélyreható és fő eredményében meggyőző: el kell hinnünk, hogy a Thököly-szabadságharc paraszti támogatása döntően a nincstelen paraszti elemek zsoldos katonai szolgálatából állott. Az eredménynek magának megkérdőjelezése nélkül azonban két kérdés merül fel azokban, akik a XVII. század

második felének gazdasági-társadalmi fejlődésével több-kevesebb elmélyüléssel foglalkoztak. Az egyik: hogyan értelmezhető a parasztságnak ez a magatartása az általános gazdasági-társadalmi fejlődésből? A másik: mit látott meg és használt fel a Thökölyánus társadalmpolitika a parasztság egészének akkori törekvéseiből? A kettő természetesen összefügg egymással. Újabb — még befejezetlen — kutatásaim arra a meggyőződésre vezettek (s ebben Zimányi Vera hozzájárulása csak megerősít), hogy a XVII. század derekán a királyi (s részben a török) terület parasztságának helyzetében és törekvéseiben a század első feléhez képest jelentős változás állott be, amennyiben megerősödött és tömeges jelenséggé vált az a korábban szórványosan mutatkozó tendencia, hogy a telkes parasztság különböző módokon pénzen váltsa meg a robotterheket. Az utat efelé a mezővárosok kollektív robotváltságai és a parasztból lett kisnemesek taxája mutatta. A XVII. század végefelé haladva egyre gyakoribb, sőt tömegesebb a taxáló parasztszám, akik természetesen a jobbmódú elemekből kerültek ki. A gazdaság aggodalmait s a nagyarányú (háborús eseményektől függetlenül is végbemenő) pusztásodás mutatja, hogy a taxás réteg szaporodásával párhuzamosan növekszik a nincstelenek száma is: a differenciálódás a két pólus felé tolja a parasztságot. Kézenfekvő, hogy a kuruc mozgalom elsősorban azokra a paraszti elemekre gyakorolt vonzást, amelyeknek nem volt mit veszteniük, sőt a katonaelet átmeneti egzisztenciát biztosított számukra. Ezt (lásd Thököly Haditanácsa) a békével elvesztették volna, s ezért háborúpártiak voltak, akárcsak annak idején Bocskai hajdúi, amíg telepítésük ügye nem tisztázódott. Első látásra a jobbmódú, taxás vagy a taxás állapot felé törekvő elemeknek az osztrák szoldateszka dúlásaitól eltekintve különösebb okuk nem volt a labanc helyett kuruc rendszert kívánni, mely utóbbi egyébként ugyanúgy megsarcolta őket, anélkül, hogy a felemelkedésnek vagy a további emelkedésnek valamilyen külön perspektíváját kínálta volna. Ebben a tekintetben tehát Benczédi felfogásának szélesebb társadalmi indokolása is adva volna, és szükségesnek látom, hogy az általa adott képet ezzel a szélesebb háttérrel is igyekezzék kiegészíteni.

Úgyanezekből a körülményekből lehet megmagyarázni a letelepült hajdúknak a Thökölyánus kuruc mozgalommal szemben tanúsított ismert közömböségét is, s megfordítva a létbizonytalanságba került végváriak csatlakozását. Persze ezek csak igen nyers, elnagyolt vonalak és értelmezések. A magyar parasztság sokkal komplikáltabb képlet ebben a korban is, semhogy egynehány rétegre való bontásával minden problémáját meg lehetne érteni. Útalok itt a „nemzet, haza, honvédelem”-vitán elhangzott hajdú-referátumomra, amelyben kivételesen kedvező forrásadottságok alapján megpróbáltam elemezni a Sáros megyei parasztság különböző rétegeinek nagyon is sokféle magatartását a Bocskai-felkeléssel szemben. A Thököly-kor paraszttörténeti háttérét is csak részletekbe menő osztályanalízissel lehet igazán feltárni, ami természetesen nem egyedül Benczédi László feladata.

A másik kérdés konkrétan úgy vethető fel, hogy miért nem próbálta Thököly a Bocskaiéhoz hasonló telepítéssel bővíteni mozgalmának paraszti társadalmi bázisát. E tekintetben nem értek egyet azzal a véleménnyel, hogy Thökölynek nem állt rendelkezésére föld. Felső-Magyarországon volt elég pusztá telek és elkobzott birtok. Szerintem nem a lehetőség, hanem a szándék hiányzott erre. A politikai történet terére tartozó magyarázattól — mint illetéktelen — tartózkodok, inkább azt a kérdést vetem fel, hogy megnyilvánult-e ilyen irányú nyomás a parasztság részéről felfelé. Ez nyilván attól függ, hogy a szegény-paraszti katonaelemek a termeléstől való elszakadásnak mennyire előrehaladott

stádiumában voltak: egészen más e tekintetben egy kislelő, mint egy nincstelen napszámos vagy éppen csavargó esete. Ez is indokolja tehát a minuciózusabb osztályanalízist. Mindenestre tudni kell, hogy Boeckai hajdúi sem óhajtották egyértelműen a letelepítést, nagyrésztük a háború folytatásában látta jövőjét, s a kezdeményezés a termelésbe való visszatérésükre döntően felülről jött. Úgy ahogyan az *nem* történt meg Thököly esetében. Miért? — a politikai történet terén eldöntendő kérdés.

Befejezésül csak annyit, hogy — mint általában a referátum fő tételeivel — egyetérték a kuruc mozgalomnak éles kettéosztásával és a Rákóczi-kor külön jellegének hangsúlyozásával. Ekkor ugyanis már nemcsak a szegényparasztság, hanem az egész parasztság törekvései is szerepet játszanak a mozgalomban, s nyilván a termelésben közvetlenül érdekelt (ezek közt a Habsburg-abszolútizmustól a sérelmek tömegét szenvedő) paraszti elemek törekvései nyilvánulnak meg a hajdúszabadság követelésében.

HECKENAST GUSZTÁV

A referátumot rendkívül érett, alapos munkának, eredményeit időtállóaknak tartom. Mivel annak a monográfiának a kidolgozása, amelynek lényege itt vitára került, szükségszerűen még hosszabb időt vesz igénybe, és tapasztalataink szerint az elkészült monográfia kiadása még több időbe telik, javaslom, hogy Benczédi referátumát közölje a Történelmi Szemle és egyúttal ismertesse ezt a vitát is. A Thököly-kérdés érdekli a széles közvéleményt; illő, hogy új eredményeinkről gyorsan tájékoztassuk.

A vitában felmerült két kérdéshez szeretnék hozzászólni.

1. N. Kiss István rendkívül értékes adatokat ismertetett a sárospataki uradalomban a kuruc felkeléshez esatlakozók vagyoni állapotáról. Adataiból kitűnt, hogy jómódúnak látszó emberek, szőlősgazdák is szép számmal álltak kurucnak. Hogy ezt milyen egyéni indokok alapján tették, az adott esetben nem lehet megállapítani. Egy szempontot szeretnék fölvetni analógiaként. A Rákóczi-szabadságharc kezdetén egyes vashámortulajdonosok (Czelder Orbán, Szabados Tóth Márton, Stempel István) szintén katonának álltak, s Czelder brigadérosságig, Szabados Tóth strázsamesterségig vitte a tiszti ranglétrán. Ezek közül a látszatra jómódú emberek közül Szabados Tóthról tudjuk, hogy állandóan adósságokkal küzdött, Stempel pedig éppen a szabadságharc előtti években vesztette el adósságai miatt tiszolci hámorát. Lehetséges tehát, hogy a kurucnak állott szőlősgazdák egy részének jómódja is csak látszat, s anyagi problémáik elől kerestek ilyen módon valami kiutat.

2. Thököly politikai koncepciójának megítélésénél fölvetődött az a szempont, hogy Boeckai letelepítette hajdúit, Thököly viszont nem telepített kurucokat. Ez tény. De föl szeretném hívni a figyelmet a két felkelő vezér helyzetében fennállott különbségre. Boeckai fejedelemségét a bécsi udvar elismerte, vele béketárgyalásokat folytatott, s Boeckai problémája az volt, hogy hogyan tud szépszerével megszabadulni a Bécesel való kiegyezését veszélyeztető hajdúktól. Thököly fejedelemségét ezzel szemben Bécs nem ismerte el, eredményes kiegyezést ígérő béketárgyalásokat vele nem folytatott, Thököly számára tehát nem a katonáitól való megszabadulás, hanem éppen minél több katona fegyverben-tartása volt a probléma.

BENDA KÁLMÁN

Benczédi kutatásait fontosnak tartom és a referátumában elmondott eredményei igen nagy jelentőségűek. A dolgozat első kísérlet, méghozzá sikeres kísérlet, Thököly vitézljő rendje társadalmi összetételének és osztályhelyzetének, a parasztsággal való kapcsolatainak megrajzolására, s ezen keresztül a fölkelés társadalmi bázisának és politikai elképzeléseinek körvonalazására. A szerző éveken át végzett levéltári kutatásai során roppant gazdag és sokoldalú tényanyag birtokába jutott, finom megfigyelései, mélyrehajtó elemzései, megállapításai mögött az adatok aranyfedezete áll. Benczédi eredményei, a lényegyet illetően meggyőzők és jelentőségük túlmutat a Thököly-fölkelés problémáján, hiszen sok tekintetben azonos kérdések merülnek fel a magyar történelem korábbi szakaszában is, a Bocskai-szabadságharc idejétől kezdve, ahogy erre a vitában már több utalás is történt.

A vitézljő rend jövőjére vonatkozó egykorú tervekről, a Thököly és Bocskai elképzelései, sőt cselekvései közt ezen a ponton megmutatkozó különbségekről már többen szóltak előttem. Amit mondtak, abban igazuk van, s különösen figyelembe kell venni Heckenast Gusztáv megjegyzését: más volt a közjogi helyzete Bocskainak és más Thökölynek. Bocskai hajdúi és Thököly vitézljő rendje közt nagyon sok a rokon vonás, akár társadalmi összetételüket, akár osztályhelyzetüket, akár törekvésüket vagy tudatukat nézzük. De rokonság, sőt erős azonoság fedezhető fel a két kor róluk alkotott nemesi közvéleményében és a velük kapcsolatos, úgy is mondhatnám, ellenük irányuló nemesi törekvésekben is. Benczédi, de a vitában felszólalók is mintha úgy vélnék: a nagyjából azonos közös kérdésre, — arra, hogy mi történjék a hajdúkkal, ill. a vitézljő renddel a háború befejezése után — Bocskai és Thököly kora ellenkező választ adott. Az első a szabadparaszti kiváltságokkal való letelepítésben, a másik a zsoldos elemmé szervezésben látta a megoldást. Ez a megfogalmazás rendkívül leegyszerűsíti a helyzetet, a valóság az, hogy már 1606-ban mindkét lehetőség fölvetődött és a nemesség már Bocskai korában olyan megoldást kívánt, mint Thököly idején. 1605—1606-ban a hajdúkat legszívesebben visszakényszerítették volna a jobbágyi sorba, földesúri fennhatóság alá. Miután azonban ennek irrealitását a nemesség maga is látta, a végvárakban akarta alkalmaztatni őket, zsoldosként. A telepítést Bocskai az országgyűlés és a nemesség ellenére vitte keresztül, s ahogy ma tudjuk, ebben a munkájában alig néhányan támogatták. Még egyik legközvetlenebb munkatársa, Illésházy István is ellene volt ebben a kérdésben. 1606. december 24-én, tehát egy évvel a nagy hajdútelepítés után, Illésházy ezt írja a fejedelemnek: „Az hajduk leszállításáról is sokszor irtam Felségednek, szólottam is, hogy idején-korán hozzákezdjen Felséged, főképpen [miután] bizonyosok levénk benne, hogy elvégezők az békességet a római császárral, s tudván immár, hogy az török is kívánna és kéri az békességet. [...] Az mint azelőtt is sokszor mondtam, sokszor meg is irtam Felségednek, hogy ezeknek leszállításának nincsen bizonyosb és jobb úta, hanem ez, hogy az végházakba szállítsák őket, fizetésre. Minthogy pedig [a bécsi békében] azt végeztük, [hogy] minden végházba csak magyar legyen, ezeknek nagy része és a jova mind bele takarodott volna, az alábbvalóját, sok kocsist, pásztorokat, gyermekeket könnyebb volna leszállítani.” (Országos Levéltár. Zichy család levéltára, 81 NB fasc. 217. sz.) Azaz: a szervezett, öntudatos része a katonaságnak kerüljön zsoldosként a végvárakba, a megmaradt részt aztán könnyebb lesz a jobbágy-sorba visszakényszeríteni. Lényegében azonos ez az álláspont azzal, amit Thököly

is képviselt. Hogy a szabadparaszti közösségben való letelepítés gondolata Thökölynél is fölmerült, arra céloz Benczédi, — hogy azonban ezt a megoldást végül is elvetették, abban nemcsak Thökölynek Heckenast által említett politikai helyzete játszhatott közre, hanem a felkelés vezérkarának nemesi szemlélete is. Azt gondolom, ezen a ponton a lehetőségekhez képest tisztázni kellene Thököly személyes véleményét és álláspontját.

Thököly elképzelése tehát az volt, hogy a háború befejezése után a vitézljő rend hivatásos, zsoldos katonaságként éli tovább az életét. Zömük nyilván a végvárakba került volna, egy részük talán mezei hadként a várak körül száll táborba. A terv társadalmi vonatkozásait most nem érintve, felvetem a kérdést: reális volt ez az elképzelés? A XVI—XVII. század egyik legnagyobb pénzügyi problémája a végvárak és a végváriak költségeinek előteremtése volt. Bocskait is részben az a megfontolás készítette a Habsburgokkal való megegyezésre, hogy török támogatással a győzelmet talán kivívhatja Béccsel szemben, de az elpusztult Magyarország nem fogja tudni a végvárakat fenntartani, s a harc hasznát végül is a török látja. Hadd idézzem a már említett Illésházy levélből az erre vonatkozó részt, amely egyébként tudomásom szerint az egyetlen eddig előkerült számszerű kimutatás ebből az időből a végvárakkal kapcsolatos költségekről. „Senki ne gondolja azt, hogy az magyarországi végházak megtartása kicsin dolog legyen. 1587. esztendőben az császár minden végházakat megíratott, [hogy] mennyi nép vagyon benne és mennyi pinz megyen reájok. Én voltam egyik főkommisszárius benne. Találtatott azért Tótországtaul fogva Erdélig fegyveres lovas 210, archibusier 430, lancknecht 4489, huszár 4975, magyar gyalog 6620. Ezekre egy hónapra ment 83 700, esztendeig 1 000 871 [forint]. Ennyi ment az végházak ordinárius fizetésére. Immár por, glóbis, építés és egyéb extraordinárius költségekre mennyi ment, [nem is számolom], örömet akarnám látni, Magyarország jövedelméből ki tudná kivonni az tizszer való százezer forintot. Az szomszéd provinciák s országok sem győzték eltartani fizetéssel, nem hogy mi tarthatnók el. [...] Az szegén ember siralmával végházakat tartani nem körösztyén dolog, sem állandó, sem lehető.” Thököly korára a királyi Magyarország területe még kisebbre zsugorodott. Ami probléma volt 1606-ban, fokozottan probléma kellett hogy legyen az 1670-es években.

Ez átvezet bennünket a török problémához. Benczédi kiemeli ennek jelentőségét, tudjuk, az egykorúak érvelésében meg éppen középponti helyet foglalt el, s Benczédi egy adata azt igazolja, hogy nem alaptalanul. Benczédi ugyanis megállapítja, hogy Thököly seregének legfőbb utánpótlási területe a Várad—Debreccen közti hódoltsági sáv volt, ahonnan ezerszámra toborozhatták a katonát. Ennek a magyarázata nyilván az, hogy Várad eleste után ezen a területen megnehezedett a földművelés és az állattenyésztés egyaránt, a török, tatár, sőt részben magyar végváriak portyái az életet is bizonytalanná tették. Ez a parasztság valóban a deklasszálódás útjára került, s érthető, ha szívesen vállalta a katonasorsot, csak hogy szabaduljon ebből a helyzetből. Ilyen körülmények között viszont elképzelhetetlen, hogy ez a katonaság né lett volna élesen törökellenes (ahogy tudjuk, Bocskai idejében a hajdúk is azok voltak). A kérdés most már az: abban, hogy a fölkelés folyamán a nemesség, majd a parasztság jó része is egyre inkább elidegenedik a kuruc vezértől, sőt szembe fordul vele, mennyire volt része annak, hogy Thököly egyre jobban a török karjába vetette magát.

Benczédi referátumából kiderül, hogy a Thököly-fölkelés végső soron sem a társadalmi, sem a politikai kérdéseket nem tudta megoldani. Ebből viszont az következik, hogy kezdeti lehetőségek és remények ellenére, 1681 után a föl-

kelés zsákutcába szorult, nem volt kiút belőle. Ha mindezt Benczédi is így gondolja, néhány összegező mondatban helyes volna: ha megmondaná. Ugyanakkor az olvasó rövid választ vár arra is, hogy a dolgok ilyenét alakulásában mennyi irándó a körülmények és mennyi Thököly egyéni számlájára.

R. VÁRKONYI ÁGNES

A Thököly-felkelés története — minden látszat ellenére — eddig egyik legmostohábban kezelt témája volt a magyar történetírásnak. A polgári feldolgozások sokat emlegették, de történetének érdemleges feltárására egy évszázadon át alig tettek valamit. *Angyal Dávid* gondos Thököly-életrajza 1888-ban jelent meg, de a szerző minden igényessége ellenére, még a Thököly életútjára vonatkozó tények összegyűjtésében sem adhatott teljes egészet. Nem folytatta azt a társadalmi elemző módszert sem a kor feltárásában, melyet *Pauler* kísérelt meg az 1672-es bujdosó támadásról írott tanulmányában, s nem adott impulzust a korszak további széles körű tanulmányozására. Seregével láttak napvilágot a kisebb-nagyobb — sok esetben csak kuriózumokat tartalmazó — forrásközlemények és cikkek, s bár tanulmányok sora tárgyalta a „kuruckor” egy-egy mozzanatát, de a rendszeres forrásfeltáró munka nem indult meg, s a kor monografikus feldolgozása is elmaradt. Általánossá vált a Thököly-felkelést a vezetők, főleg Thököly életén átszűrve látni, életútjával azonosítani. Ebből a biografikus szemléletből egyedül *Zsilinszky Mihály* próbált kitörni a korszak vallási kérdéseit tárgyaló részlettanulmányaival. Eredményei időtállóak, önmagukban nagy jelentőségűek, de az egész korszak összefüggéseibe ágyazva eltorzították az arányokat; a vallási sérelmek mozgósító ereje reális súlyánál — ami nem kevés —, jóval nagyobbnak, szinte egyedülvalónak tűnt fel.

A századforduló után a részlettanulmányok és cikkek sora megritkult, a Thököly-felkelés történetéről általában a Bocskai-felkelés és a Rákóczi-szabadságharc egyes mozzanatainak alapján alkottak képet oly módon, hogy a kiragadott mozzanatokot Thököly korára is érvényesnek találták. Ez annál inkább megtörténhetett, mert hiányzott a forráskiadványok és monográfiák kontrollja. A felkelés társadalmi jellegéről különösen hiányos és ellentmondásos kép alakult ki a polgári történetírásban. Thököly Imre alakja mögé a nemesi osztályt vetítették, a vallási sérelmek pedig — mivel az ellenállás gócpontjai legvilágosabban a felvidéki városokban tüntek fel — az evangélikus városi lakosság érdekeit sejtették. Mindez együttvéve arra vezetett, hogy a Thököly-felkelés a Habsburg-ellenes harcok leghomályosabb mozzanata maradt, s rendkívül kedvező táptalaja volt a romantikus túlzásoknak s ferdtéseknek.

Benczédi a korszak feltárására a legnehezebb, de egyben leginkább célra vezető utat választotta: félretolta az életrajzi, politikai-történeti vagy a részletkérdéseken át történő megközelítési módokat, s az egész korszakot társadalmi bázisán át, a résztvevő tömegek indítékainak megragadásával kívánja a történetírás látószögébe állítani. Vállalkozását az előmunkálatok és forráskiadványok hiányán kívül rendkívül megnehezíti maga a korszak túlfűtött, bonyolult volta. Zsúfolt hadiesemények útvesztői között, az erőviszonyok szinte napi változásaiban kell társadalmi osztályok és rétegek magatartását megvizsgálnia s a fejlődés távlatában mérlegelni akkor, amikor a közvetlen életveszély árnyékában máról holnapra éltek a falvak.

A nehézségek ellenére Benczédi máris olyan eredményeket tud felmutatni, amelyek megbízható alapjai lesznek a Thököly-felkelés monografikus feldolgozásának. A résztvevők legszemélyibb érdekeiről valló, nagy mennyiségű, eddig érintetlen levéltári anyagot mozgató meg, s minden korábbi ismereteinket túlhaladva, társadalmi mélységeiben sikerült megközelítenie a korszak történelmi valóságát. Leszámolt a Thököly-felkelést a nemesség nemzeti szabadságharcának feltűntető köznemesi-romantikus felfogással, de nem esett a népi romantikus felfogás túlzásaiba sem. Bebizonyította, hogy a parasztságnak a Thököly-felkelés kibontakozásában korántsem volt olyan nagy szerepe, mint a Rákóczi-szabadságharc megindítása idején, s a felkelés alatt is a paraszti osztályharc *közvetlen* megnyilvánulásaival alig számolhatunk.

Meggyőző érvekkel fejtegeti, hogy a Thököly-felkelés harcosainak tömegét mindvégig az elbocsátott végbeliek, hivatásos katonák alkották. Kutatómunkájának ez az eredménye túlnő a felkelés másfél évtized közé zárt keretein és eseményein. A törökellenes háborúk során felgyülemlett katonáskodók csoportjai, a végvári népek, a szabad katonák rétege a XVII. század egész folyamán a társadalmi mozgalmak keresztútján foglal helyet. Bármely vidékét akarjuk megközelíteni a XVII. század történetének, a végbeliek, fegyveres népek jelenlétével számolnunk kell, sőt ha nem akarunk lemondani a társadalmi valóság összefüggéseinek megismeréséről, kerestül kell vágnunk magunkat e rendkívül problematikus társadalmi réteg viszontagságos történetén. Benczédi a kutatás eddig meg sem közelített mélyfúrásai alapján páratlan gazdag és színes anyag birtokában alkotott képet e katonaréteg jellegéről és történelmi szerepéről. Mégis az a kép, amely e katonarétegek alapvető jellemvonását főleg a deklaszálódásban, a termelőmunkából kiszakadt életformában mutatja meg, amely jelentős mértékben a háborús állapotok belső automatizmusa következményének tekinti e rétegek létét — úgy véljük —, erősen egyoldalú. A deklaszálódás, a zsoldszellem, a lakosságot kielő pusztító-prédáló jelleg egyik fontos vonása a kor katonájának. De csupán az egyik jellemvonása, melynek egyenítő erejéből már az a tény is sokat elvesz, hogy mindez a kor minden katonájára, Európa valamennyi csataterén harcoló seregére jellemző. Elgondolkoztató viszont, hogy — eddigi tudomásunk szerint — a deklaszálódás Magyarország fegyvertfogó népeinél soha nem ölt internacionális méreteket; nálunk hiába keresünk példát az Európa valamennyi csataterét végigküzdő, valamennyi urát végigszolgáló zsoldoskarrierekre, amelyekben viszont meglehetősen gazdag a korszak. A magyarországi hadinép nem ütötte volna meg a harei felkészültség követelményeinek korabeli nyugati mértékét? A török segédesapatok martalócai között nem volt ilyen mércé, mégis nincs tudomásunk róla, hogy a magyar királyság és az erdélyi fejedelemség területéről számottevő csoportok álltak volna a félhold szolgálatába. A deklaszálódással szemben itt bizonyos megkötő erőkkal kell számot vetnünk. E megkötő erőt öntudatlanul azok a tényezők hívták életre, amelyek a várőrségek lezüllesztését okozták: a várak fenntartásáról lemondó főnemesség, a hadiadóiban részt nem vállaló nemesség s mindezen fölül a Habsburg államhatalom. Bécs törekvése a korszerű zsoldos hadsereg kiépítésére, a maga tehetetlen uralkodóinak s korrupciós tisztviselőinek hálójában, maga is akadályává válik az olyan katonaság kialakulásának, amelyet semmi közvetlen szál nem fűz a környezethez s a társadalomhoz, amelyből jött. Az éllátatlan, zsoldjára évekig hiába váró végvári katonaság rákényszerül, hogy a környék falvaiból éljen, de a környék hamar kimerül, s meg kell találnia az eredményesebb modus vivendit. A várat környező vidékből telket, szántót, réteket biztosít magának. Az elmaradt vagy elő nem

teremthető zsold fejében, mintegy annak pótlására földeket kap, elnyeri ideiglenesen vagy állandóan a bormérés, mézszárszék tartás jogát, szőlőt nevel és dézsmamentesen szüretel. Természetes, hogy ezekkel a kiváltságokkal nem élhet a végvárok népe általánosan és háborítatlanul. De a tendencia a végvárakban és a katonáskodó helységeknél mindenütt megfigyelhető. A szlavóniai végek hadinépe marhával, a Hunyad megyei várkatonaság sóval kereskedik, a dunántúli végvárakban akár magyar, akár német az őrség, a vámmentességet, a vámszedés, a szabad szőlőtermesztés jogát egyaránt igényli. A várak és a környező feudális világ között a majorkodás, kereskedés kérdéseiben az egész évszázad folyamán szikrát vet a harc, sőt sokszor a közkatonaság saját, a végváriak kiváltságát magának kisajátító kapitányával is szembekerül. Figyelemre méltó küzdelem ez, melyet a kardforgatás és kopjavesztés mesterei a paraszti-polgári életforma mezején vívnak. S talán még inkább vérre menő, mint a hadiprobák. A polgári szemlélet öröksége volt, hogy korábban e réteg erényeit — de csak a fegyverforgatásban megmutatkozó erényeit — láttuk. Ugyanilyen, de ellenkező előjelű túlzás lenne e rétegen csak a deklasszálódás jegyeit látnunk. A végvári katonaság majorkodásáról éppen Benczédi egy korábbi forrásközleménye tudósítja — szinte előzmények nélkül — történetírásunkat. Pedig nagy jelentőségét mutatja, hogy 1703-ban e volt katonarétegek elsőnek állnak Rákóczi zászlója alá, s mindezeket a közben elvesztett kiváltságaikat olyan tudatosan és nagy intenzitással eleve- nítik fel, hogy a feudális keretek közé felépülő kuruc államnak egyik legnagyobb gondja lesz. Történelmi perspektíváját nehéz lemérni, hiszen „kifutási ideje” nem volt, de tudjuk, hogy a végváriak helyenként fölébe kerekedtek a környék nemességének, nem parancsol felettük a megye, önállóan bíraskodnak, menedéket adnak szökött jobbágyoknak, s maguk szabják meg az árakat. Kétségtelen, hogy e majorkodó, merkantil jegyeket viselő végvári életformában olyan eredmények akkumulálódtak, amelyekért a mezővárosok és az árutermelésbe kapcsolódó jobbágyok is harcoltak uraikkal szemben. Anélkül pedig, hogy jelentőségét eltúloznánk, azt is számba kell venni, hogy a jövőre — a háború befejezésének vagy a szolgálat megszűnésének idejére — a katona-szőlő, a szabadon birtokolt telek valóságos ugródeszka a szabadparaszti életforma felé. Úgy véljük, hogy Thököly hadinépének megismerésében is előbbre jutunk a végvári katonaság ilyen jellegű társadalmi kötöttségeinek megvizsgálása során.

Hiszen a fegyveres erő, ha csupán a zsoldért szolgál, ha nincsenek társadalmi kötöttségei, akkor csupán eszköze és nem társadalmi bázisa egy meghatározott mozgalomnak. Benczédi jelenlegi koncepciójában olyanféle ellentmondást látok, hogy a Thököly-felkelés alapvető társadalmi *bázisát* helyesen határozza meg a volt végvári katonaságban, de e katonarend jellegét olyan jegyekben keresi, amelyek alapján csupán *eszköze* lehet az egy más, számára szinte közömbös társadalmi réteg érdekében folyó küzdelemnek.

Ezt az ellentmondást az 1681-es országgyűlés jellemzése még inkább elmélyíti. A XVII. század során a példák serege bizonyítja, hogy a megyék, a szomszédos egyházi és világi földesurak saját hatalmukat, gazdasági tevékenységüket féltik a végvári katonaság gazdálkodásától és hatalmától. De összeütközésbe kerülnek a végbeli népek a Habsburg-állam monopóliumokat állító és árusító, a kereskedelem jogát kisajátító politikájával is. Az államhatalom és az uralkodó osztály érdeke a végváriakkal szemben közös: vissza kell szorítani a várfalak mögé, kivetni kiváltságaiból, zsolddal regulálni, engedelmességre hajtani. A császár, amikor elbocsátotta a végek magyar katonáinak ezreit, nemcsak pillanatnyi létalapjaiktól fosztotta meg őket, hanem számos elért kiváltságtól

és lehetőségtől is elszakította a vitézeket. Az 1681-es országgyűlés egyik központi kérdése a végvárak állapota s a katonaság ellátása. A végzések azonban egyértelműen a nemesség és a feudális állam érdekét tükrözik a vitézlő rend érdekeivel szemben. Kimondják, hogy a katonák nem élhetnek a kocsáltatás, mézárszék tartás jogával, bíraskodhat felettük a megye, borral nem kereskedhetnek, s a várak építése csak a „földesurak károsodása és jövedelmük csökkenése nélkül” történhet.

Annál inkább figyelemre méltó ez a jelenség, mert ugyanekkor az országgyűlés a merkantil tevékenységet folytató nemesség érdekében számottevő engedményeket tesz: kimondja, hogy a nemesség borai és majorsági marhái harmincadmentesek, megszüntetik a gabona és egyéb élelmiszerek felvásárlásának monopóliumát, s megnyitják a magános marhakereskedelem előtt a buccarini kikötőt. Tudjuk, hogy az új nádor, Eszterházy Pál később is azt az elvet képviseli, hogy „földműveléssel, házbirtoklással ne foglalkozzanak a katonák”. Kétségtelen, hogy ezek a tényezők is hozzájárultak ahhoz, hogy az országgyűlés a nemességet kielégítette, a vitézlő rendet pedig nem.

Korainak tartom tehát a katonaság 1681-es magatartását csupán valami „öncélúvá vált háborús akarat”-ra visszavezetni. A vitézlő rendnek itt a termelő munkához, jövedőbeli megélhetéséhez, a várak feudális környezetétől való függetlencdéséhez fűződő érdekei forognak kockán. S ezzel visszaérkeztünk vitánk kiindulópontjához: a vitézlő rend alapvető jellegének megítéléséhez. Benczédi szép egységbe igyekszik foglalni a deklasszáció és felszabadulás mozzanatait, de elhibázott lenne a kettő között egyensúlyt keresni. Benczédi is látja ezt s a deklasszációt, a termelésből kiszakadtságot, mintegy elidegenedettséget mutató jellemvonásokat részesíti előnyben. Az 1681-es országgyűlés ugyancsak arra mutat, hogy éppen fordított a helyzet: a termeléshez fűződő kapcsolat határozzák meg a réteg alapvető magatartását. A deklasszáció, a préadászellelem, militaris érdek inkább járulékos jelenség, bármennyire színes és gazdag variációkban jelentkezik is egyedeiben és korszakonként. A végváriak gazdálkodása az a terület, ahol — véleményem szerint — a jobbágyi osztály érdekeivel való kapcsolatokra is esetleg új összefüggések tárhatóak még fel.

BARTA ISTVÁN

Benczédi László munkájának eredményei sok szempontból párhuzamba állíthatók az 1848/49-i parasztp probléma kutatásának tapasztalataival. Szükséges hangsúlyozni, hogy a nemzeti felkelések paraszti támogatásának intenzitása a Benczédi által felsorolt kritériumok mellett attól is függ még, hogy a mozgalom sikeres, vagy balsikeres szakaszában van-e. Az „elsőízbeni megjelenés”-hez fűzött megállapításokkal kapcsolatban tudni kell azt is, hogy a parasztságon a háború elhúzódása esetén mindig a csalódás és kiábrándulás lesz urrá, még olyan esetben is, mikor tisztában van azzal, hogy a harc sikere a parasztság érdekeit is szolgálja. A parasztság kiábrándultsága nem lehet mércéje az ügy haladó vagy retrográd voltának. Hasonlóképpen óvatosságra van szükség a felkelés szegényparaszti támogatásából, a gazdagparaszt-ellenesség kétségtelen jeleiből levonható következtetésekkel kapcsolatban is. A haladó társadalmi mozgalmak tömegbázisának kutatásánál nem szabad csupán azokra a rétegekre korlátoznunk figyelmünket, amelyek az ügyért készek a barrikádokra is menni. A fegyveres harcot minden korban azok a rétegek vállalják

a legkönnyebben, amelyeknek nincs veszteni valójuk, s amelyek számára még a katonáskodás is a teljes létbizonytalanság nyomorúságából való kiemelkedést jelenti. A gazdagodó árutermelő parasztság azonban — mint ahogy nyugaton a gazdagodó polgárság — a tőkés fejlődés lehetősége szempontjából fontos réteg; számára nem a nyomorból való kiemelkedést, hanem a jómód mellé a társadalmi, jogi felemelkedést, a további gazdagodás lehetőségét jelentheti a mozgalom sikere, s ezért, ha nem is vérével, de rokonszenvével és anyagi erejével támogatja azt. A katonáskodás terhét a gazdag-paraszti rétegek 1848/49-ben is áthárították a szegényparasztoakra, s a népfelkelésből is igyekeztek kihúzni magukat, a szabadságharc érzelmi és anyagi bázisát mégis az országnak az a területe jelentette, amelyen a jómódú, félszabad állapotba emelkedett paraszti réteg a legerősebb volt. Meggondolandó tehát, hogy ezt a réteget a katonáskodásban való részvétel hiánya miatt egyszerűen kizárjuk-e azoknak a rétegeknek a sorából, amelyek a haladó társadalmi mozgalmak bázisát képezik. Meg kell azonban azt is állapítani, hogy az analógiák és párhuzamok ellenére is nagy a különbség a korábbi függetlenségi mozgalmak és az 1848/49-ben tetőződő mozgalom között; a Benczédi által kifejtett problémásor a polgári-liberális reformmozgalom kibontakozásával magasabb szinten fűződik tovább, s a paraszti támogatás megléte, célja, tudatossága, mérete mind függvénye lesz annak a körülménynek, hogy a mozgalom a jobbágyfelszabadítást, ha többé-kevésbé korlátozottan is, de világosan zászló járja tűzi. A megvitatott referátumról egészen véve az a véleményem, hogy Benczédi László kutatásai egyre jelentősebb eredményeket ígérnek; munkája teljes elkészülte elé joggal tekinthetünk nagy várakozással s jó lenne, ha az Intézet a még szükséges kutatások elvégzéséhez akár a határidők módosítása árán is a legmesszebbmenő segítséget nyújtaná neki.

BENCZÉDI LÁSZLÓ VÁLASZA A HOZZÁSZÓLÁSOKRA

Mindenekelőtt szeretném megköszönni az elhangzott hozzászólásokat, az elismerő szavakat csakúgy, mint a kiegészítő és bíráló észrevételeket. A vita igen tanulságos volt a számomra: egész sor olyan szempontra hívta fel a figyelmet, amelynek érvényesítése, úgy érzem, a Thököly-kori társadalmi kérdések további tisztázódását segíti elő. A felvetett szempontok közül válaszomban csak azokra kívánok kitérni, amelyek megítélésem szerint munkámhoz általános módszertani tanulságként szolgálnak, illetve azokra, amelyekkel nem értek mindenben egyet.

A referátumomba foglalt történeti kép legfőbb problémájára, úgy érzem, *Makkai László* tapintott rá hozzászólásában, aki az alapvonalakkal való egyetértése mellett arra mutatott rá, hogy ezt a képet még tágítani, szélesíteni kell. Kapcsolódva *Zimányi Vera* (és részben *Barta István*) hozzászólásához is, szeretném leszögezni: magam is érzem, hogy a Thököly-kor társadalmi problematikáját mélyebben kell beágyazni a XVII. századi magyar társadalomtörténet hallatlanul bonyolult és sokrétű problematikájába, figyelembe véve mind a nemesi, mind a paraszti társadalom gazdasági, társadalmi és jogi szempontból erősen differenciált voltát. Jelen munkabeszámolómban, az adott keretek között, a Thököly-kor központi jelentőségű társadalomtörténeti kérdésének, ti. a paraszti katonáskodás legáltalánosabb indítékainak, motívumainak és körülményeinek exponálására és — önmagában, elismerem, még kissé zárt — kifejtésére törekedtem. Készülő munkámban szeretnék majd sort keríteni a szélesebb össze-

függések felvázolására, s ehhez Makkai, Barta és Zimányi hozzászólása egyaránt rendkívül hasznos szempontokat adott.

A másik problémákör, amelyben a hozzászólások, úgy érzem, új és előremutató szempontokat vetettek fel, az a hajdútelepítés kérdése, illetve azoknak a részben egyező, részben eltérő vonásoknak a problémája, amelyek egyrészt Bocskai, másrészt Thököly viszonyát a katonasággal meghatározták. *Benda Kálmán* hozzászólása megerősített abban a feltevésemben, hogy Bocskai sok szempontból hasonló nehézségekkel találta magát szemben a hajdúkérdésben, mint Thököly a maga katonaságával kapcsolatban. *Heckenast Gusztáv* viszont, azt hiszem, igen fontos szempontra hívta fel a figyelmet, amikor a két fejedelem eltérő közjogi helyzetére utalt. Az ő hozzászólása csakúgy, mint Makkai Lászlóé, a politikai történet (pl. a Thököly és a bécsi udvar között folyó fegyverszüneti tárgyalások stb.) anyagának eddigieknél fokozottabb vizsgálatára készítet.

N. Kiss István hozzászólása eddig nem ismert, újonnan feltárt forrásanyag alapján árnyalt elemzését adta az 1697. évi hegyaljai felkelés társadalmi hátterének. Amit itt elmondott, jelentősen bővíti a Tokaji Ferenc által vezetett kuruc felkelésről alkotott ismereteinket, s hozzászólásáról elmondhatjuk, hogy valószínűleg egy önálló tanulmány értékével vetekszik. Úgy gondolom, hogy az összehasonlítás szempontjából valóban figyelembe is veendő az általa mondottak, attól azonban óvni kell (ezt igaz, ő sem kívánta), hogy az 1697-es felkelésről nyert kép érvényét kiterjesszük az 1672. évi első kuruc támadás időszakára is. Az a 25 év, amely az első kuruc támadás és Tokaji Ferencék felkelése között eltelt, úgy vélem, gyökeresen felforgatta az északkeleti országrészek társadalmát, s a közbülső időszak — mint arra már referátumomban is utaltam — a szociális bázis szempontjából alapjában véve új helyzetet teremtett a XVII. század végére. Ami a hegyaljai, akár nemesi, akár paraszti szőlőbirtokos rétegek aktív 1697-es részvételét illeti, erre a hegyaljai felkelésről írt korábbi munkámban magam is rámutattam. Az 1670-es évek elején azonban, úgy látom, még nem ez volt a helyzet. Mint az 1671-ben felvett bírósági tanúvallomások mutatják, I. Rákóczi Ferencék már 1670-ben kísérletet tettek a parasztság németellenes megmozgására, de — s ezt éppen dél-zepléni adatok bizonyítják — eredmény nélkül (I. OL. NRA. 1737/3.). Ami pedig az 1672-es őszi kuruc támadást illeti, az Alföldön megszerveződő kuruc katonaság tulajdonképpen csak keresztülzaladt a hegyaljai falvakon és mezővárosokon, s eddig semmi olyan adat nem került elő, amely az itteni possessionatus rétegek valamiféle önálló iniciatívájára utalna. Éppen az 1672-öt követő negyedszázad egyre emelkedő állami és katonai terhei, valamint az 1685-től állandósult *esászári* zsoldos megszállás tehetette a századforduló éveire szorosán érdekeltté immár a parasztság birtokos rétegeit is a Habsburg-ellenes felkelésekben. — Abban viszont egyetérték N. Kiss Istvánval, hogy a *németellenesség* motívumát már az 1670-es évek elején is számításba kell venni a parasztság kezdetben egységes kuruc-várásában, s elismerem, hogy ilyen értelemben már az itt megvitatott referátum is kiegészítésre szorul. Magam is hangsúlyozandónak tartom azonban, hogy ez a németellenesség távolról sem jelenti azt, mintha adott időpontban már a paraszti rétegek politikai nemzetudatáról beszélhetnénk.

Végül külön szeretnék foglalkozni — részben vitatkozni — *Várkonyi Ágnes* hozzászólásával. Abban teljes mértékben egyetérték vele, hogy a magyarországi katonarétegek zsoldosszolgálata soha nem öltött olyan internacionális méreteket, mint egy sor nyugat-európai országban (bár azért nem egy esetet tudunk Magyarországon toborzott katonai alakulatok külföldi zsoldosszolgá-

latáról is), s magam is tervezem, hogy a magyarországi katonarétegek vizsgálatát — éppen az *eltérő* jegyeket keresve — további kutatásaimban a nyugat- és kelet-európai országok zsoldos- és katonarétegeinek tanulmányozásával szelésítem majd ki. Amit azonban Várkonyi a katonaság „megkötő erői”-vel kapcsolatban *polemikus élel* kifejtett, annak nagy része, úgy érzem, nem áll ellentétben az általam mondottakkal, mert amit ő mond, az elsősorban a *birtokon belül* levő végvári katonaságra vonatkozik, míg az én referátumom, témájánál fogva, a *birtokon kívül* került és egzisztenciális kényszerűségből kurucnak állt, *volt* végvári katonaság kérdésre veti a hangsúlyt. Amit Várkonyi Ágnes magának a *végvári katonaságnak* a majorkodó-merkantil életformájáról elmond, azzal nagyjában-egészében egyetértek, bár azt is hozzátenném, hogy az általa adott kép egy fokkal talán optimistább a kelleténél. A bányavidéki várórségek 1670-es évekbeli helyzetéről például maga Eszterházy Pál főkapitány jegyezte meg egy 1677. december 24-én kelt előterjesztésében, hogy 100 katona közül legfeljebb 20-nak (tehát minden ötödik katonának) volt saját telke. (OL. Eszterházy Pál iratai, 6990. sz.) — Felettből kétségesnek tartom viszont, hogy a végvári katonaság helyzetéből levont — akár optimistább, akár pesszimistább — következtetéseket minden további nélkül át lehetne vetíteni a Thököly-féle „vitélő rend” jellemzésére.

Várkonyi Ágnes szerint Thököly katonaságának magatartását alapvetően „a termeléshez fűződő kapcsolatok” határozták meg, s erre a következtetésre nemcsak a végvári katonaság életformájának analízise útján jut el, de az 1681-es soproni országgyűlés végvári katonaság ellen irányuló intézkedéseinek számbavétele alapján is. Adott összefüggésben azonban érvelése csak akkor volna meggyőző, ha Thököly és vezértársai *bármikor is* — az 1681-es országgyűlés előtt, alatt vagy után — felleptek volna a végvári katonaság státusának rendezésére irányuló követeléssel. Ha Thökölyék ilyen irányú javaslatait a bécsi udvar vagy a soproni országgyűlés *elvetette* volna, akkor a kurucság küzdelmében joggal kereshetnénk, sőt láthatnánk az elvesztett katonaszabadság visszavívására irányuló törekvést. — Dehát ilyesfajta kuruc követelésnek az egykorú forrásokban semmi nyoma! — Az események időrendi számbavétele ezzel szemben azt mutatja, hogy Thökölyék már akkor — ti. 1681. júniusában — elvetették a soproni országgyűlésen való megjelenés és meghallgattatás lehetőségét, amikor az érdemleges díjai tárgyalások még meg sem indultak. Sőt, mint tudjuk, az 1681-es országgyűlés végül is decemberig elhúzódott, s határozatai 1682 eleje előtt nem is igen váltak — legalábbis részleteikben — ismertté az ország közvéleménye előtt. Ez pedig már az az időpont volt, amikor Thököly emberei a portán uruk számára a fejedelmi cím és korona megadását sürgették. — Ily módon pusztán az időrend alapján is azt kell mondanunk, hogy a soproni országgyűlés határozatainak a „vitélő rend” 1681. évi magatartására semminemű befolyása nem volt. Sőt, ha már Várkonyi Ágnes ennyire hangsúlyozandónak tartja az 1681-es országgyűlés végvárakról szóló határozatainak a jelentőségét, vajon nem kellene-e megfordítanunk a kérdést: ha Thököly katonái környezetében valóban meglett voln a végvári vívmányok szubjektív féltése, ez egy okkal több lett volna arra, hogy a „vitélő rend” képviselőiben az országgyűlésen politikailag megküzdjenek a feudális rendekkel, s az országos politika szintjén is megpróbálják érvényesíteni a végvári katonaparasztság osztályérdekeit a korabeli magyar társadalomban. Ha ez így lett volna — mint ahogy tudjuk, nem így történt —, fogadnám el Várkonyi Ágnesnek azt az értékelését, amely szerint Thököly katonaságának magatartását alapvetően a termeléshez fűződő kapcsol-

latok határozták meg. Azt viszont el kell ismernem, hogy az „öncélúvá vált háborús akarat”-kifejezés nem tükrözi pontosan azt, amit mondani akartam (egyszerűen a katonaság háborúpártiságáról volt szó), félreértésre adhat alkalmat, s ezt joggal teszi szóvá Várkonyi.

Ami végül azt az ellentmondást illeti, amelyet Várkonyi Ágnes beszámolómmal kapcsolatban a Thököly-féle katonaság bázis- és eszközjellege között állapít meg, abban tulajdonképpen egyetértek vele. Csupán azt tenném hozzá, hogy a hiba és ellentmondás, úgy érzem, nem az én koncepciómban, hanem magában a történeti valóságban van. Thököly egész nemzeti fejedelemségi kísérletének — eltekintve most a rendkívül súlyos külpolitikai adottságotól — éppen abban látom az alapvető és feloldhatatlan belső ellentmondásosságát, hogy fejlett városi polgárság hiányában, politikai szempontból csaknem kizárólag a „vitélő rend”-be tömörült katonarétegekre kellett támaszkodnia, amelyek pedig alkatuknál fogva csupán „eszköz”-ként jöhettek volna számításba. A XVII. századi Magyarországon — s a kor Habsburg-ellenes küzdelmeiben is — akkor kerülhetett volna minden társadalmi réteg, politikai törekvés és nemzeti program a maga „helyére” — illetve a történeti realitás talajára —, ha hazai társadalmunk életképes és erős polgársággal rendelkezik. De mert nem így volt, állhatott elő az a helyzet, hogy egy katonáskodó réteg, amely másutt megmaradt a szoldosság könnyen körülhatárolható és áttekinthető keretei között, nálunk a saját lehetőségein messze túlmutató társadalmi és politikai szerephez jutott.

R. VÁRKONYI ÁGNES

Az ismeretlen Vak Bottyán

1681 végén Nyárásd Pozsony megyei község lakói levelet írnak valamelyik közeli végvár kapitányának Bottyán János komáromi katona ellen, aki új „járót” — átkelőhelyet — csinált a Dunán, utat a „tolvajok”-nak, vásárhelyet a sóval kereskedő rendeknek és a hódoltságbeli népnek, s ezzel felforgatja a portéka árulás régi rendjét, sérti és veszélyezteti Komárom, Pozsony vármegyék és az egész Csallóköz nyugalmát.

Vitéz Kapitány Urunk.

Kívánván I(ste)ntül eő Sz(ent) Fölségétől Uraságotnak minden kívánta jókat nagy boldogul meg adatni, I(ste)n áldgya meg Uraságotat szegény Házánknak Szerencséjére nékünk gyámolításunkra. Kénszerítettünk Uraságothoz, ezen keserves Panaszunk véget folyamodnunk mint Végbeli Vitéz Kapitány Urunkhoz, mivel Komárom Várasáb(a)n Lakozó eő Fölsége Szolgája, a Bottyán János Ur(am) oly helyet járót csinált által a Dunán gázlób(a)n, hogy még a kengyelt sem érte az Viz, az mely helyen pedig még magunk féle Emberis, csak egy sem tudta volna meg gondolni, hogy azon helyen gázloban mehessenek által a Dunán, az mely Járo pedig mind az egész Csallóköznek, mind Posony Vármegyének, s mind Komárom Vármegyének mind minékünk ot közel lévő Faluknak igen fádalmasnak, és neheznek látteztatik mind a Tolvajok miat, leginkább az Uyvári Török miat, az mely cselekedet után kevés Éjjel vagyon hátorságos nyogodal-munk az Pogány ellen valo vigyázás miat; Azon kívül az Komáromi Sóval kereskedő rend igen szakásá vette Partekájokat azon helyen Hajobul ki raknyi, az sem volt ott szokás ki raknyi, az elót az mely Hajokrul Partékát kit kiraknak mind holdult falu béli Emberek viszik el, az mely járót pedig Bottyán Ur(a)m csinált ugyan akkoris elég holdult Ember látta az utánnis, mostis valamikor Hajorul onnan Partekát visznek el mindenkor láttyák az Dunának kiesim voltát; mind ezeket bölesen értvén Uraságot a sok jövő s járo katona, s Haidu Éjjel, nappal, raitunk regnalodik, Biránkon rettenetesség az miit nem cselekesznek az Etelért, Borért, és Abrakért, az kik[ne]k semmi uti Levelek nincsen, csak az szablyát mutattya az oldalán, hogy az az ő Levele az melyet lehetetlen el győznünk, mind Bottyán Ur(a)m cselekedetirül s mind a Hajosoknak ottan valo ki állásokrul, hogy ökis előbbenyi szokot helyen rakják ki Partekájokat s mind pedig az sok jövő s járok raitunk regnalásáruul, kérjük aláztatossan az egy élő Istenért is Uraságotat, méltos-tassék Uraságot partunkat fognyi, és sérült állapotunkat orvoslani, mivel Uraságot bizodalmas régi nagy jo Urunk, kénszerettettünk Uraságothoz előb folyamodnunk, mint az Méltóságos Urak-

hoz, mely ezen Inségünkrül meg mutatando Gratiáját ha mi meg nem szolgálhattuk az Ur I(ste)n jutalmazza meg Uraságodnak. Datum Nyárasd Die 10 Decembris Anno 1681.
Uraságodnak

Alázatosan szolgálnak Nyarasdiak
mind egész Falustul.¹

A nyárasdiak újabb sérelme már ismert: Pozsony megye nemességének 1682. április 15-én kelt levele szerint „Bottyán János Révkomáromban lakozó katona . . . két ökört hajtott el az esztergomi érsek nyárasdi szegény embereitől”. A levelet közlő Heckenast Gusztáv támpontok hiányában nyitva hagyta a komáromi hatalmaskodó katona és a Rákóczi-szabadságharc híres generalisa személyazonosságának kérdését, mert ebben az időben Léván is élt egy Bottyán János.² A most előkerült nyárasdi levél véglegesen dönt a személyazonosítás kérdésében. A kortársak Vak Bottyán rendkívüli tulajdonságai között különösen csodálták jártasságát a vízi átkelésekben, ismereteit a vizek folyásáról, művészetét és tudományát a híderésben, révépítésben. A nyárasdiak sem tudják titkolni elképedésüket s elismerésüket: Bottyán olyan helyen csinált járórt a Dunán, ahol még a magukféle sem tudta volna elgondolni, s a gázló nagyon jó lehet, mert „még a kengyelt sem érte a víz”.

A levél gazdasági és társadalmi hátterének elemzése azonban további lehetőséget kínál a Dunát megnyergelő komáromi Bottyán János és a Dunántúli sikeres kuruc hadjáratok generalisának személyazonosítására.

A nyárasdiak nemcsak az útvári török, hanem a tolvajok miatt is nyugtalanok. Kik lehetnek ezek a Bottyán passusán járó tolvajok?

A korabeli szóhasználatban a „tolvaj” név nemcsak a más javát eltulajdonító gonosztevő, az életét bujdosással tengető szegénylegényt illette meg, hanem a császári rendeletekben, harmincados jelentésekben, megyei fölterjesztések soraiban a rendes utakat, törvényes vámokat megkerülőket, többnyire marhával vagy egyéb portékával kereskedőket vagy az azokat kalauzolók, a titkos utakat ismerő embereket is így nevezték. Sőt Apafi Mihály így ír az állam kijátszásával, csempészettel gazdagodó erdélyi főnemesekről: „az urak tolvajosok voltak”.³

A XVII. század utolsó harmadában a „tolvajság”, a tolvajjárás különösen elhatalmasodott. A Habsburg-állam a kameralisták elvei alapján a kereskedelem minden hasznát a kincstár számára akarta biztosítani. Ez gyakorlatban azt jelentette, hogy megszigorította a vámokat és harmincadokat, a legfontosabb cikkeket kereskedelmi jogát állami monopóliummá tette, majd tetemes ellenszolgáltatás reményében, többnyire anyagi kényszerhelyzetben az udvari arisztokratákból álló társaságok és egyes főurak kiváltságául biztosította. Így szerzi meg a török kereskedelem, majd a marhakereskedelem kizárólagos jogát az 1667-től regnáló Orientalische Compagnie és kap 1687-ben 71 tonna méz Morvába és Sziléziába szállítására vám- és harmincadmentességet a nyárasdi jobbágyság földesura, Széchényi György esztergomi érsek. Mikor 1680—81-ben Lipót császár az udvari kamarával a behozandó sómonopólium ügyében tárgyal, a szabad sókereskedés védelmében Mayláth Miklós kijelenti: a sómonopóliummal „a jeles királyi város Komárom is megrontatnék” — mivel a komáromiak „egyedül a kereskedésből s főleg a sókereskedésből élnek s ha most ezt is elveszik tőlük, mi lesz velük”.⁴

A komáromiak vám- és harmincadmentességet élveztek. Mégis a nyárasdiak tájékoztatása szerint vonzotta őket Bottyán dunai átkelőhelye, mert erre jártak a Dunántúlról a kisalföldi, Vág melléki mezővárosok vásáraitra igyekvő marhahajtók, kereskedők, sőt minden bizonnyal — a levél félreérthetetlenül utal erre — a tőzsérkedő katonák is.

A dunántúli végvárok kapitányai és katonái az 1680-as években rendszeresen foglalkoztak marhakereskedelemmel. A veszprémi, tihanyi, vázsonyi és más Balaton melléki várak katonái a Dunántúl déli felére lecsapva, a harc zsákmányaként vagy rablással — szerintük a kard jogán —, ám vásárlással is, földesurakkal, kereskedőkkel megállapodva „kereskedésre”, „nyereségre” szereztek marhát és lovat. Egy 1685-ben készült tanúvallatási jegyzőkönyv gazdag valóságanyagára szerint 1684-ben és a korábbi években az egész Somogyorságot és Tolnát — köztük a nádor Eszterházy Pál falvait is — a marhahajtó végváriak tették tönkre. Az eset túlmutat a helyi hatalmaskodások, kegyetlen hűzés-vonás, pusztítás sívár történetében s a mindennapi valóság az egyéni rátermettség és vérmérséklet gazdag variációiban mutatja meg, milyen makacsul próbál betörni a végvárak hadinépe az áruértékesítő tevékenység egyre inkább rezervált területére. A katonák a szerzett vagy a földesúrtól, a kereskedőtől megvett marhát északra hajtják,

¹ OL. Pál nádor iratai 71. cs. 6845. sz. A címzett ismeretlen. A levélírókétől elütő kézvonással áthúzva.

² Heckenast Gusztáv: Adatok Bottyán János életéhez (1676—1682). Történelmi Szemle, 1958. 215—217. l.

³ R. Várkonyi Agnes: A népi kurucság ideológiája. Történelmi Szemle 1963. 47. l.; OL. Kamarai It. Gubernium Pol. 382/1699.; 74/1701.; Győr, Komárom és Veszprém megye panasza s. d. uo. Pál nádor iratai 75. cs. 7247/42 sz., uo. Apafi Mihály levele Eszterházy Pálnak 57. cs. 5453. sz.

⁴ Takács Sándor: A keleti kompánia hajói és kereskedése. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1960. 193. l.; uő.: Marhakereskedésünk a keleti kompánia kezében. Uo. 479—480. l.

váraikban esetleg tovább adják más vállalkozó katonának, ismert kereskedőnek vagy magának a kapitánynak, aki „nyereségre”, „kereskedésre” „fellyebb adja”. A hajtók a kezükre járnak, a kapitányok pedig nemesak szemet húnynak, hanem minden úton-módon pártolják a katonák vállalkozását. Ha pedig idegen vállalkozó, főúr vagy kereskedő hajtott át esordát a várkapitányság területén — noha a törvény többször megtiltotta —, rendszeres vámot szedtek, tizedet hasítottak ki maguknak belőle. Veszprémben egy-egy hajtáskor 300—500 állat is összejött. Horhi Mátvás — mint maga mondta — „egyszer is másszor is hajtott elő több társaival együtt Nemzetes Méltóságos Palatinus urunk elő nagysága falusi Marháiból ezer Marhát, melyekből minden hajtáskor adott részt Veszprémi fő kapitány urnak”.⁵

A veszprémi főkapitány ebben az időben Babocsay Ferenc. Az 1683—84. évi nagy marhahajtó vállalkozások egyik kezdeményezője, „aki fellázasztotta rá a népet”, s kalauz is volt a Somogyságon: Zana György. A vállalkozás résztvevői között feltűnik Rác Miklós, Szily György veszprémi katonák neve, az egyik főindítója Csomai Máté vázsonyi vajda — később tihanyi kapitány —, aki „az ollyan hajtott marhát átallyában nyereségre megvette s fellyebb adta”. Valamennyijüket a Rákóczi-szabadságharc idejéből jól ismerjük, de mindezidáig nem tudtuk, honnan jöttek. Zana György Rác Miklóssal a kurucság első szervezője a Dunántúlon, ezereskapitány Bottyán mellett, aki — megbízásaiból ítélve — a Dél-Dunántúl s a rációk kérdésének nem is mindig egyértelmű „szakértője”. Szily György Bottyán kedves hadnagya. Csomai Máté az egyik első ezereskapitány, aki 1704-ben Eszterházy Pál kismartoni birtokát szállja meg. A sor rendkívül széles: báró Sennyei Pongrác kuruc ezereskapitányt 1683—84-ben a Dunántúlon még úgy emlegetik, mint Sennyei Pongrác „úrfit”, aki Dombóvár felverőinek volt fejük, a katonák, hajtók sűrűjéből pedig Buga János neve emlékeztet Buga Jakabra, az egyik legszebb bujdosó-ének mindezidáig ismeretlen címadója.⁶

Bottyán sikeres dunántúli vállalkozásai tehát személyes kapcsolatokra épültek fel. Thaly Kálmán az előkelő köznemesi családok hazafiasságával próbálta feloldani a dunántúli csoda rejtélyét. A szálak viszont ide vezetnek az 1680-as évek elejére, a Duna mellékére, kereskedők, tolvajok, végvári katonák, tőzsérkedő nemesek s marhahajtók közé, akik anyagi érdekeikben kerültek összeközésbe a Habsburg-hatalommal.

Itt kell keresnünk Bottyán életében azt a csomópontot is, ahol a híres katona s a vagyonos gazda látszólag kettős útja összefut. A nagytehetségű generálist érlelő idők állomáshelyein még mélyen visszamehetünk a múltba, egészen a nevelő-teremtő iskoláig, a Vág-vidék legnyomorúságosabb végváráig: Sellyeig. A szegény elnyomorított véghelyről induló, „szegénylegény állapotjában tengődő” hadnagyból azonban a XVII. század végének egyik legvagyonosabb ezredese lett. Az 1690-es években, mikor általános volt a pénzhány, s a főurak, maga a nádor is, minduntalan kölcsönökre szorult, Bottyánnak nemesak jószágok, szőlők, falvak vásárlására futotta pénze, hanem bőven és nagylelkűen adott megyéknek, nemesuraknak, kereskedőknek hitelt, sőt iskola alapítványra, templomrestaurálásra is áldozott. „Jól nősiült” állította a közel száz évvel ezelőtt megjelenő első Bottyán életrajzban a szegényedő dzsentri nosztalgiaikat ápolgató köznemesi romantikus történetírárs. Marhával, borral, sóval kereskedett — váltotta az első marxistaigényű összefoglalás, nem minden romantikus kockázat nélkül —, elszórt adattöredékekre építve a messzemenő következtetéseket. Most tartunk ott — a nyárásdiak levele példázza —, hogy a valóság realitásában ismerjük meg a katonát a másik, eddig ismeretlen Vak Bottyánt is, aki már hadnagy korában a kocsmáltatás, mézszárséktartás jogáért az esztergomi érsekkel csaknem vére megy. A Rákóczi-szabadságharc idején sokszor a maga pénzéből fizeti seregét, s halála után a Vágon túl és Újvár környékén marhával és sóval kereskedő embereknél, helységeknekül kintlevő pénzét Bercesényi szedi be.⁷

Össz-szövetségi történetész-tanácskozás a Szovjetunióban

1962. december 18—21. között ült össze Moszkvában a szovjet történészek össz-szövetségi tanácskozása, hogy megvitassa a történetész-munka megújításával kapcsolatos feladatokat. A tanácskozáson a szovjet történeti kutató intézetek, az egyetemek és pedagógiai főiskolák több mint 1200 küldötte vett részt.

⁵ Ol. Pál nádor iratai 698. cs. 11347 sz. különösen a 18., 19., 31—34., 37. l.

⁶ Zana György Rákóczi szabadságharcúli szerepéről pl.: A veszprémi káptalan Károlyinak 1704. jan. 26. Archívum Rákóczián (A. R.) I. köt. 95., Hellefront János jelentése 1704. febr. 26.: Zana György Sándor Lászlónak 1704. márc. 2. uo. 111. l.; Szarka Zsigmond Károlyinak 1704. márc. 3. uo. 65. l. — Bottyán ezredese Zana György Főkapitány számára. 1705. nov. 3. AR. IX. köt. 267. l.; Bercesényi Rákócziának 1706. dec. 18. AR. V. köt. 348. l. — Csomai Mátéra: *Eszte Tamás*: Kuruc Vitézek folyamodványai. Bpest. 1955. 318. l.; Szily Györgyre: Rákóczi Barkócziának 1705. márc. 28. AR. IX. köt. 178. l.; Bottyán Bercesényinek 1705. nov. 16. uo. 217. l.; Bottyán Rákócziának 1706. nov. 17. uo. 313. l.

⁷ AR. IX. köt. XXX., 1, 3. 15., 25. 35. stb. l.; — *Villányi Szaniszló*: Három évtized Esztergom megye és város múltjából (1684—1711). 64—65. l. — *Thaly Kálmán*: Bottyán János. Pest, 1865. 27. l. — *Várkonyi Ágnes*: Vak Bottyán. Bpest. 1951. 14. l. — *Knausz Nándor*: Buda ostromához. Bpest. 1886. 96. l.

A tanácskozást Keldis M. V. akadémikus nyitotta meg, majd Ponomarjov B. N. akadémikus tartott „A történettudomány feladata, valamint a tudományos és pedagógus történetképzés” címmel előadást. (Az előadás szövegét Ld.: Voproszi Isztorii, 1963. 1. sz. 3—36. l. Az előadás kivonatos ismertetését ld.: Novaja i novejszaja isztorija, 1963. 2. sz. 1—17. l.)

*

Ponomarjov akadémikus előadása bevezető részében méltatta a történettudomány nagy ember- és társadalomformáló erejét, a történétírók nagy felelősségét, majd elemezte a szovjet történetírás hibáit, eredményeit és jövő feladatait. Elsősorban a hibák és gyengeségek forrásául szolgáló személyi kultusz kérdésével kívánt foglalkozni. E káros kultusz következménye volt Lenin, a nép és a párt szerepének lebecsülése, Sztálin személyének a történeti valóságot eltorzító felmagasztosítása, a történeti folyamatok antimarxista szemlélete, a subjektívizmus és az önkényeskedés a történeti események és személyek értékelésében, az adminisztrálás és a lelkiismeretlen bíráló légkörének elterjedése a tudományos kollektívákban, emberek különböző „megbélyegzése” stb. — mondotta Ponomarjov akadémikus. A személyi kultusz kihatott a történettudomány filozófiai és módszertani alapjaira is, amikor annak pártosságát vulgáris módon szembeállították a történetírás objektívitásának követelményeivel. A dogmatizmus és a betűragás erőteljes térhódítása az élettől való elszakadást is eredményezte. Az egyes eseményekkel, tényekkel és személyekkel kapcsolatban — a személyi kultusz légkörében — született önkényes értékelések súlyos kihatással jártak a történettudományra. A törvényesség megsértése kihatott az egyes történeti személyek szerepének eltorzítására is.

Ponomarjov akadémikus behatóan foglalkozott az 1938-ban megjelent „Az SzKP története” c. művel és Sztálin tevékenységének értékelésével.

„A szocializmus építésében a nép és a párt által elért sikereket mind »Sztálin bölcs vezetőségének« tulajdonították. Egy sor kiváló párt- és államférfi, katonai vezető, Lenin volt munkatársa »a nép ellenségének« nyilvánított. Szó sem esett arról, hogy Lenin megbírálta Sztálin nemzeti-ségi politikáját. Már-már Sztálin vált az egész Szovjetunió kezdeményezőjévé és létrehozójává. Elkendőzték azokat a durva hibákat, amelyeket Sztálin, Molotov és Kaganovics követtek el a mezőgazdaság kollektivizálásának végrehajtásában és egyéb kérdésekben. A szemmel látható tények, a Szovjetunió honvédő háborújának előestéjén és a háború során Sztálin által elkövetett rendkívül súlyos hibák ellenére neki tulajdonították a döntő szerepet a szovjet nép által kivívott győzelemben.

Végeredményben — mondotta Ponomarjov akadémikus — a személyi kultusz antileninista ideológiája, elsősorban a szovjet társadalom és az SzKP történetének tanulmányozása terén, aláasta a historizmus marxista—leninista alapelvét. Sztálin felmagasztosításának érdekében egyébként sor került a korábbi korszakok történetének eltorzítására is.

A tudományos kollektívákban a tudomány fejlődése és a tudósok tevékenysége számára elviselhetetlen erkölcsi normák honosodtak meg. Az elvi kérdéseknek a tudomány fejlődése számára oly szükséges, s a marxizmus—leninizmus alapelveinek egyedül megfelelő kollégialis megvitatását gyakran a durva letörkölés és a becsületes tudósok megrágalmazása helyettesítette. A nem megfelelőnek tartott embereket kiűzték a tudományból. sőt, gyakran fizikailag is megsemmisítették őket. Megrágalmaztak olyan kiváló szovjet történészeket, mint Lukin, Pionkovszkij és mások.

Kétségessé vált a források és a levéltári anyagok tudományos értéke. A forrásismeretet elhanyagolták. A történészeknek azt a felfogást sugallták, hogy a történeti fejlődés valamennyi elvi kérdése vagy már eleve megoldott, vagy pedig csak Sztálin oldhatja meg. Egyszerű halandó nem tarthatott igényt a »magas« tudományra. A gyakorlatban mindez oda vezetett, hogy a történészek gyakran csupán részleteredményekre korlátozták kutatásaikat, a széleskörű elméleti megalapozottságot pedig az idézetek halmazával helyettesítették. Ponomarjov akadémikus behatóan foglalkozott az eddig meglehetősen elhanyagolt módszertan és történetfilozófia ápolásának és továbbfejlesztésének kérdéseivel, majd áttért a Szovjetunió történetével kapcsolatos kutatások programjának ismertetésére.¹ Az elkövetkező időszakban az 1917. évi októberi szocialista forradalom, a szovjet korszak, a munkásosztály és a parasztság, a felszabadító harcok és a cári Oroszország keretein belül lefolyt nemzeti-ségi mozgalmak történetének kutatása áll majd a figyelem középpontjában.

Ponomarjov akadémikus nagy figyelmet szentelt az egyetemes történet kutatásával kapcsolatos problémáknak, első helyen említve a forradalmak szerepét és jelentőségét az emberi társadalom fejlődésében. A nemzetközi munkásmozgalom történetének kérdéseit érintve Pono-

¹ A tanácskozást követően számos cikk jelent meg a szovjet történészfolyóiratok hasábjain, amelyek a tanácskozásokon elhangzottak szellemében kívánják felmérni az egyes korszakok történetírásával kapcsolatos problémákat és feladatokat. A szovjet történetírás egészére vonatkozóan ld.: Ponomarjov: A történettudomány és a művelődés álljon a kommunista építés színvonalán. Kommunizist, 1963. 1. sz. 10—36. l.; *Ivostov: A történettudomány a jelenlegi szakaszban.* Kommunizist, 1963. 8. sz. 77—86. l.

marjov akadémikus hangsúlyozta, hogy a vonatkozó kutatásokban a fő figyelmet a háború utáni korszakra kell összpontosítani, mivel nem kétséges, hogy az 50—100 évvel ezelőtti történelmi tapasztalatok már nem elegendők a nemzetközi munkásmozgalom mai kérdéseinek megválaszolásához. „Igen sok a tennivaló a munkásosztály helyzetének és a dolgozó tömegek harcának tanulmányozása terén, ha figyelembe vesszük a kapitalista gazdasági élet új jelenségeit. A tudományos-technikai forradalom társadalmi következményei, az integrációs folyamatok, a kizsákmányolás új formái s ezek hatása az osztályharcra — rendkívül aktuális problémák a munkásmozgalom történetével foglalkozó kutatók számára” — olvashatjuk a referátumban.

Ponomarjov akadémikus felhívta a figyelmet többek között arra a tarthatatlan helyzetre is, amely — részben a személyi kultusz nyomán — a szociáldemokrácia tanulmányozásával kapcsolatban kialakult. Utalt arra, hogy nem egy kapitalista országban már mintegy 70—80 éves múltra tekinthet vissza a szociáldemokrata párt, s jóllehet a szociáldemokráciáról annak idején Lenin által nyújtott klasszikus elemzések napjainkig kiindulási alapot jelentenek a marxista történelem számára, helytelen lenne feltételezni, hogy a szociáldemokrácia az elmúlt 30—40 esztendő során semmi újat nem produkált, azaz, hogy a Lenin által annak idején adott értékeléseket napjainkban is kész sémákként alkalmazhatjuk. Ez hamisítatlan dogmatizmus lenne — fejtette ki Ponomarjov akadémikus, hangsúlyozva, hogy a szociáldemokrácia tanulmányozását alaposan és körültekintően kell elvégezni, figyelembe véve a szociáldemokrata pártok fejlődésének nemzeti sajátosságait és a nemzetközi helyzetben bekövetkezett változásokat. A szociáldemokrácia soraiban végbemenő folyamatok egészének szem előtt tartásával a jobboldali vezérek mai ideológiája ellen kell felvenni a harcot — állapította meg.²

A nemzetközi kommunista mozgalom történetének kérdéseivel foglalkozva, Ponomarjov akadémikus tevékeny harcra szólította a történészeket mind a revizionizmus, mind az utóbbi időben a revizionizmussal legalább egyenértékű veszélyt jelentő baloldali elhajlás ellen.

Ponomarjov akadémikus nagy figyelmet szentelt a szovjet külpolitika, valamint az ázsiai és afrikai nemzeti felszabadító mozgalmak kérdéseinek, majd megoldásra érett feladatként jelölte meg a művelődéstörténet kidolgozását is.

Előadása további részében, a történészek mesterségbeli problémáival foglalkozva, többek között érintette a kutatás és az előadás módjának s a történészek szakmai és általános műveltségbeli felkészültségének kérdéseit.

„A tehetségen túl kötelező a tárgy mélyenszántó ismerete, az anyagalmazban való szabad eligazodás, de úgyszintén a történész széleskörű általános műveltsége is” — olvashatjuk a referátumban. „Évszázadok tapasztalata bizonyítja, hogy az olvasókban nagy hatást keltő művek csak olyan történészek tollából születtek, kiknek látóköre kiterjedt a közgazdaság, a filozófia, a szépirodalom, azaz a nép életét alkotó számos jelenség ismeretére.”

Az előadás első részének befejezéséül a burzsoá történethamisítás elleni harc kérdéseivel foglalkozott Ponomarjov akadémikus, míg előadása második részében a tudományos kutatás szervezeti kérdéseit érintette.

Referátumában említést nyertek a kollektív munkálatok, a tudományos tanácsok, a történész-folyóiratok, a viták kérdései, s jelentős figyelmet szentelt a történész-képzés problémáinak is.

Ponomarjov akadémikus kifogásolta a legmagasabb történelmi képzéssel rendelkezők — doktorok és professzorok —, valamint a külföldi országok történetével foglalkozó szakemberek csekély számát, a középszerű és újkori történet kérdéseinek szentelt disszertációk egyre csökkenő számának láttán pedig felvetette a jogos kérdést: a szakemberképzés e területeken biztosítja-e egyáltalán a szakemberek „egyszerű újratermelését” is? Kifogásolta, hogy egyáltalán nem folyik szakemberképzés a történelmi segédtudományok, a paleográfia, a történelmi földrajz stb. terén, s elenyészlen kevés a historiográfiahoz és forrásismerethez értő szakember is.

A disszertációk kérdését érintve Ponomarjov akadémikus hangoztatta, hogy bár megengedhetetlen, mégis sajnos meglehetősen elterjedt a szűkkörű és csekély jelentőségű témákkal foglalkozó disszertációk elfogadása. Olyan disszertációkat kell készíteni, hangoztatta, amelyek témája és színvonala minden tekintetben megfelel a nyomtatásban való megjelenítés igényeinek.

² A tanácskozást követően Kaskin, stb. a Voproszi Isztorii 1963. 3. számában (54—72. l.) behatóan foglalkozott a legújabbkori történelem tanulmányozásával s többek között szintén jelentős figyelmet szentelt a munkásmozgalom és a szociáldemokrácia kérdéseinek. „A kutatók figyelmébe állandóan a jobboldali szociáldemokraták áruoló szerepének leleplezésére irányul. Sajnos a kutatók gyakran megelégszenek azszal, hogy csupán az adott pillanatban vizsgálják a jobboldali szociáldemokraták állásfoglalását az egyik vagy másik kérdésben, pedig annak helyes megértéséhez, hogy miért sikerül még a jobboldali szocialistáknak tömegeket felsorakoztatniuk maguk mögött, a szociáldemokrata pártok programjának és tevékenységének történetét tágabb perspektívában kell tanulmányozni. A szovjet történészeknek le kell küzdeniök azokat — a személyi kultusz idejében helyt kapott — hibákat, amelyek nem kívántak különbséget látni a baloldali és jobboldali szociáldemokraták között a két háború közötti években, semmibeveve a szociáldemokrata pártok soraiban jelentkező különböző irányzatokat, ami pedig a nemzetközi munkásmozgalom fejlődéstörténetének eltorzításához vezetett.” (61. l.)

Behatóan foglalkozott Ponomarjov akadémikus a történelemoktatás kérdéseivel, hangoztatva a kötelező általános egyetemi kurzusok csökkentésének, valamint az önálló tevékenységre ösztönző szemináriumi foglalkozások egyidejű fokozásának szükségességét.

Előadása befejező részében Ponomarjov akadémikus felhívta a figyelmet a marxista—leninista történetírás helyesen értelmezett pártosságának fontosságára, az elméleti alapok alkotó jellegű — az objektív körülményeket figyelembe vevő — továbbfejlesztésének szükségességére.

*

Ponomarjov akadémikus referátuma után a tanácskozás résztvevői három szekcióra oszlottak (az SzKP története, a SzU története, egyetemes történel), hogy egy-egy alapreferátum alapján megvitassák a felmerülő problémákat. Az SzKP története szekciójában P. N. Poszpelov akadémikus, a SzU története szekciójában M. P. Kim levelező tag és I. A. Fedoszov, az egyetemes történeti szekciójában V. M. Hvosztov, valamint B. G. Gafurov levelező tagok tartották a referátumot. (Az egyes szekciók munkájára vonatkozó részletes beszámólót ld.: Voproszi Isztorii, 1963. 2. sz. 3—59. l.)

A tanácskozás zárszavában Ponomarjov akadémikus összegezte a vita eredményét, majd a tanácskozás résztvevői egyhangúlag elfogadták a tanácskozás felhívását az SzKP Központi Bizottságához. (Ld.: Novaja i novejsaja isztorija, 1963. 2. sz. 3. l.)

A javaslat bevezető része hangsúlyozza az SzKP XX. és XXII. kongresszusának jelentőségét a történettudomány szempontjából, majd az alábbi főbb megállapításokat teszi:

A szovjet történészeknek folytatniuk kell a harcot a személyi kultusz maradványainak teljes felszámolásáért.

Jelentős mértékben meg kell javítani a tudományos kutató munkák tematikáját (ezen belül a kandidátusi és a tudományok doktora disszertációk tematikáját is). „A jelenkor aktuális kérdéseire bátor és alkotó jellegű választ adó disszertációk írása — íme a szovjet történészek elsőrendű feladata” — hangsztatja a javaslat. Feltétlenül szükséges növelni a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet történetével foglalkozó fiatal szakemberek létszámát.

Az oroszországi októberi szocialista forradalom 50. évfordulójának megünneplése jegyében a szovjet történészek legjobbjait mozgósítani kell a többkötetes „Szovjetunió története”, „Az SzKP története”, valamint „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom története” c. művek magasszínvonalú megalkotása érdekében.

A marxista történészek fontos feladata a marxista szociológia és módszertan problémáinak megoldása, valamint a történettudomány és a történeti materializmus továbbfejlesztése terén a személyi kultusz éveiben mutatkozott kilövellés megszüntetése.

A kutató- és tanintézetek egyik legfontosabb feladata a széleskörű tudományos és társadalmi érdeklődésre számot tartó legaktuálisabb megoldatlan és vitás kérdések alkotó jellegű megvitatása.

A Felső- és Speciális Középfokú Oktatásügyi Minisztérium ill. a Tudományos Akadémia vizsgálja meg a kutatók és a főiskolai oktatók hosszabb periódusra szóló cseréjét, a kutató-, ill. a pedagógus-munka alapos megismerése érdekében. A tudományos kutatókat széles körben be kell vonni az oktató munkába.

Ki kell dolgozni az aspiránsképzés perspektivikus tervét, meg kell javítani az aspiránsképzés módját.

Kedvezőbb körülményeket kell biztosítani a fiatal történészek számára. (Szakképzett vezető, a kutatáshoz elegendő idő, publikálási lehetőség biztosítása.)

Meg kell javítani a pedagógus-továbbképzést. Biztosítani kell a SzU történetét és az egyetemes történetet oktatók részére a fontos kutatások és speciális kurzusok befejezésének lehetőségét.

Emelni kell a pedagógiai főiskolák színvonalát.

Biztosítani kell a historiográfia fejlődését, s növelni a forrásismerettel, historiográfiával, általában a történeti segédtudományokkal foglalkozni kívánó aspiránsok számát.

A Levéltári Főigazgatóság biztosítsa a történészek jobb levéltári ellátását. A levéltárakat szereljük fel a szükséges modern másoló- és sokszorosító berendezésekkel, s adjanak ki általános és speciális levéltári katalógusokat.

Meg kell szüntetni a levéltári dokumentumok véletlenszerű publikálását.

A munka termelékenységének növelése érdekében a kutató intézetekben és a főiskolákon be kell vezetni a mikrofilmzést, a természettudományos és matematikai módszereket és eszközöket, beleértve a számológépeket is. Gondoskodni kell egyidejűleg a tudományos kutató és oktató munkát gépek segítségével racionalizáló szakemberek képzéséről is.

A tudományos kutatómunka koordinálása érdekében bővíteni kell a tudományos tanácsok hálózatát és jobb szervezeti és pénzügyi kapcsolatokat teremteni e tudományos tanácsok, a tudományos intézetek és a tanszékek között. Úgyszintén szorosabb kapcsolatot kell teremteni a hadtörténészekkel, valamint a tudományos társaságok és múzeumok munkatársaival is.

Fokozni kell a társadalomtudományi szakemberek együttműködését. A történészek, filozófusok, közgazdászok, jogászok és filológusok együttesen, aktívan vegyenek részt a jelenkor aktuális kérdéseinek szentelt komplex tudományos témák megoldásában. A társadalomtudományokkal foglalkozó szakemberek egyesítsék erőfeszítéseiket pl. a világkultúra történetét bemutató fundamentális mű létrehozása érdekében.

A kollektív munkálatok támogatása jegyében a tanácskozás javasolja, vizsgálják meg a tudományos fokozatoknak kollektív művekért történő odaítélésének kérdését. A tudományos fokozat elnyerését célzó disszertációkkal kapcsolatosan a tanácskozás hangsúlyozza, hogy első-sorban ne a terjedelem, hanem a disszertáció tényleges tudományos értéke legyen a mérce. (A gondolatok frissesége, újszerűsége, a tudományos következtetések önállósága stb.)

További intézkedések szükségesek a történeti folyóiratok eszmei és tudományos színvonalának emelése érdekében. Fokozni kell a folyóiratok szerepét a burzsoá történetírás, a reformisták, revizionisták és a dogmatikus történethamisítók elleni harcban. A történész-folyóiratok segítsék elő a szovjet történetírás módszereinek állandó tökéletesedését, keltsék fel az olvasók érdeklődését a szociológia és a történetfilozófia kérdései iránt, közöljenek magasszínvonalú recenziókat a szovjet és fontosabb külföldi kiadványokról.

Szem előtt tartva a történettudománynak nagy nevelő és emberformáló szerepét, a szovjet történészek tartásák elsőrendű fontosságú feladatuknak a történeti ismeretek széleskörű propagálását; vegyenek részt az Ismeretterjesztő Társulat tevékenységében.

A szülőföld története iránti érdeklődés fokozása érdekében népszerűsíteni kell a hely-történeti kutatást.

A tanácskozás szükségesnek tartja a szocialista országok történészeihez fűződő kapcsolatok továbbfejlesztését, és megfelelő együttműködést javasol a közös érdeklődésre számot tartó problémák megoldása terén.

A tanácskozás úgy véli, hogy a kapitalista országok történészeivel való kapcsolatok ápolása mellett fokozni kell a szovjet történettudomány eredményeinek külföldi népszerűsítését. Gondoskodni kell a legértékesebb szovjet könyveknek és cikkeknek idegen nyelvekre történő lefordításáról.

Összeállította: *P. Mayer Mária*

Külföldi történeti folyóiratok repertórium

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK, 1962. II. RÉSZ*

A repertórium beosztása

I. Marx—Engels—Lenin Elvi tanulmányok Egyetemes történet

Albánia
Anglia
Ausztria
Belgium
Bulgária
Csehszlovákia
Finnország
Franciaország
Görögország
Hollandia
Írország
Jugoszlávia
Lengyelország
Magyarország

II. Németország Olaszország Románia Skandináv országok Spanyolország, Portugália Szovjetunió Svájc Törökország Közép-Kelet Irán India Közép-Kelet Birma Vietnam Indonézia Kína Korea Mongólia Japán Amerikai Egyesült Államok Amerika egyéb országai Afrika Ausztrália

Németország

Walter Markov kitüntetése a nemzeti díjjal. ZG 1962. 1. sz. 162—164. Műveinek bibliográfiája: uo. 164—168.
Karl Obermann kitüntetése nemzeti díjjal. ZG 1962. 1. sz. 169—171. Műveinek bibliográfiája: uo. 171—175.
Erich Paterna 65. születésnapjára. ZG 1962. 3. sz. 646—648.
Albert Schreiner 70. születésnapjára. ZG 1962. 7. sz. 1661—1664. (A német munkásmozg. története.)
Raupach H.: Adolf Weber 85. születésnapjára. JGO 1962. 1. sz. 159—160. (A breslauer Osteuropa-Institut megalapítója.)
Weiss H.: Reinhard Wittram 60 éves. JGO 1962. 2. sz. 303—304.
Fuchs W. P.: Leopold Ranke hagyatéka. HZ 195/1. sz. 63—89.
Johansen P.: In memoriam Albert Bauer, 1894—1961. ZfO 1962. 3. sz. 476—478. (Livonia története.)
Anton Blaschka prof. 70. születésnapjára. ZG 1962. 7. sz. 1666—1668. (Történeti segédtudományok, Halle-Wittenberg.)
Zoepfl Fr.: Nekrológ Andreas Biegelmairról. HJ 81. (1962) 502—504. (1873—1962.)

Köschmieder E.: Paul Diels 80. születésnapjára. JGO 1962. 4. sz. 639—640.
Lenzenweger J.: Nekrológ Karl Ederről. HJ 81. (1962) 504—506. (1889—1961.)
Tintelnot H.: In memoriam Dagobert Frey, 1883—1962. ZfO 1962. 4. sz. 637—639. (Boroszlói művészettörténész.)
Im memoriam Elisabeth Giersiepen, 1919—1962. ZG 1962. 7. sz. 1690—1691. (Gazdaságtörténész a berlini Humboldt egyetemen.)
Spörl J.: Nekrológ Heinrich Hohenleutnerről. HJ 81. (1962) 506—508.
Rauch G.: Paul Johansen 60 éves. JGO 1962. 1. sz. 160. (Hamburgi Kelet-Európa történész.)
Mayer Th.: In memoriam Ernst Klebel, 1896—1961. HZ 194/2. (1962. ápr.) 527—528. (Prof. a regensburgi filozófia-teológiai főiskolán.)
Spörl J.: Nekrológ Ernst Laskowkiról. HJ 81. (1962) 508—509. (1889—1961.)
Rhode G.: In memoriam Manfred Laubert, 1877—1960. ZfO 1961. 4. sz. 630—632. (Pozeni német Ostforscher.)
Buchheim H.: In memoriam Hermann Mau, 1912—1952. VZg 1962. 4. sz. 427—429. (Az Institut f. Zeitgeschichte főtítkára.)
Lozek G.: Friedrich Meinecke — a nyugat-németországi

* A cikkek sorrendje az egyes országokon belül időrendben, az „Elvi tanulmányok” rovatban ábécé rendben.

- NATO-történészek öse. ZG 1962. 7. sz. 1538—1574; 8. sz. 1786—1807.
- Danyilov A. I.: Friedrich Meinecke és a német burzsoá historizmus. NNI 1962. 2. sz. 43—62. (1862—1954.)
- Krasuski J.: Fr. Meinecke, történész, történetfilozófus, politikus. KH 1962. 1. sz. 41—70. (1862—1954.)
- Erdmann K. D.: Emlékbeszéd Peter Rassowról. HZ 195/1. sz. 131—146. (1890—1962.)
- Schmitthenner W.: Nekrológ Hans Schaeferről. HJ 81. (1962) 510—512. (1906—1961.)
- Ehrenberg V.: In memoriam Hans Schaefer. HZ 195/1. (1962) 263—264. (1906—1961.)
- In memoriam Fr. R. Schneider. ZG 1962. 3. sz. 649—652. (Jénai történet, 1887—1962.)
- Opitz G.: In memoriam Friedrich Schneider, 1887—1962. MIOG LXX/1—2. (1962) 255—256.
- Sriedler H.: In memoriam Max Vasner, 1886—1962. SoF XXI. (1962) 402—406.
- Schmid E.: In memoriam W. Weizsäcker, 1886—1961. ZIO 1962. 1. sz. 39—41.
- Graf v. Pfeil S.: Heinrich v. Treitschke és a zsidóság. WaG 1961. 49—62.
- Dorpalen A.: A történetírás mint történelem: Gerhard Ritter munkái. JMII XXXIV/1. (1962. márc.) 1—18.
- Rudolph R.: Történettudományunk új szakasza. ZG 1962. 7. sz. 1525—1537. (A Német Szoc. Egységpárt KB 16. konferenciája „A német munkásmozgalom történetéről.”)
- Ulbricht W.: A német munkásmozgalom történetének alapvonalai. Ein 1962. aug. különszám 1—192.
- Ulbricht W.: Referátum „A német munkásmozgalom történetének vázlatát”-hoz. ZG 1962. 6. sz. 1255—1337.
- A német munkásmozgalom történetének vázlatát. ZG 1962. 6. sz. 1338—1514.
- „A német munkásmozgalom történetének alapvonalai” vitájához. Ww 1962. 10. sz. 1441—1442.
- Griep G., Schwabersberger W.: Az FDGB 14. elnökségi ülése megvitatta „A német munkásmozgalom történetének vázlatát”. ZG 1962. 8. sz. 1924—1929.
- Heyruther W.: A szakszervezeti harc alapkérdései a német munkásmozgalom történetében. ZG 1962. 8. sz. 1761—1785.
- Below L., stb.: Hozzászólások „A szocialista világrend szer kialakulásához és fejlődéséhez” c. vitáikkhoz. ZG 1962. 3. sz. 623—636.
- B. F.: Konferencia a német kérdéssel és a nyugatnémet revansizmusról. HČ 1962. 1. sz. 156—158.
- Getter M.: A nyugat-német revizionizmus a TRZZ tudományos tanácsában tartott vitá fénvében. KH 1962. 1. sz. 275—276. (Poznań, 1961. X. 14—15.)
- Walther H.: „A német—szláv kutatások a névtudomány és településtörténet területén” munkacsoport VIII. évi ülése. ZG 1962. 7. sz. 1681—1683.
- Schetelich E.: A német—lengyel történészbizottságok 9. konferenciája. Am 1962. 4. sz. 142—144. Rostock, 1962. máj. 21—23.
- Gierowski J.: Lengyel—német történészkonferencia Gdańskban. KH 1962. 2. sz. 544—547. (1961. IX. 25—28.)
- Köpstein H.: A német—csehszlovák történészbizottság XII. és XIII. ülése. ZG 1962. 2. sz. 433—436.
- Lütke H.: A NDK és a Csehszlovák Szoc. Köztársaság történész-bizottságának 12. és 13. ülése. Am 1962. 1. sz. 33.
- Bodensieck H.: A weimari köztársaság és a német—francia kapcsolatok. A 10. német—francia történészkonferencia, 1961. aug. 3—10. Aix-en-Provence-ban. GWU 1962. 6. sz. 368—370.
- Zell J.: A történészek eredményes munkakonferenciája. DAp 1962. 1. sz. 100—101. (1961. nov. 15—17.)
- Schilfert G., Schleier H.: A Német Történelmi Társulat szociológiai szekciójának 1. munkacértekezlete. ZG 1962. 2. sz. 418—432. (Wittenberg, 1961. nov. 15—17.)
- Albert S., Faustel R.: A Német Történelmi Társulat 50. évi és 60. évi történelmi szakszoprotjának 2. értekezlete. ZG 1962. 2. sz. 440—455. (1961. szept. 29—30.)
- Brendler G.: „A németországi korai polgári forradalom története” munkaközösség konferenciája. ZG 1962. 7. sz. 1676—1681.
- Seeber G.: „A polgári pártok Németországban kezdeteitől a jelenkorig” munkaközösség alapítási ülése. ZG 1962. 5. sz. 1151—1157. (A Jénai egyetemen.)
- Böhme K. H., Hempel J.: A Német Történelmi Társulat „Legújabbkori történet 1945-től a jelenkorig” szekciójának megalakítása. ZG 1962. 4. sz. 935—941.
- Unger M., Wächter E.: A bányatörténelmi munkaközösség ülése. ZG 1962. 1. sz. 189—190. (1961. okt. 28—30.)
- Wächter E.: A bányászati-kohászati munkaközösség 20. ülése. ZG 1962. 5. sz. 1157—1158. (Freiberg, április 25—26.)
- Laube A.: A Hanza-történelmi társulat munkaközösségének konferenciája Naumburgban. ZG 1962. 1. sz. 184—188. (1961. okt. 16—18.)
- Kluge R.: Az Állami Levéltári Igazgatóság és a Levéltártudományi Intézet munkacértekezlete tudományos levéltárosokkal. Am 1962. 2/3. sz. 41—43. (1961. dec. 17—21.)
- Kuntzsch R.: A gothai „Tivoli” nemzeti emlékkiállítás. ZG 1962. 1. sz. 176—180.
- Höhler G.: Bevezetés a tudományos munkamódszerbe a történettudományban. GWU 1962. 9. sz. 579—587.
- Herzfeld H.: A történettudomány válságához. GWU 1962. 7. sz. 423—432.
- Bayer E.: Történelem és történettudomány. GWU 1962. 6. sz. 345—360.
- Ritter G.: Történettudomány vagy „Gemeinschaftskunde”? GWU 1962. 5. sz. 281—294.
- Barthel K.: Jelenkortörténet és mintaszere tanítás. GWU 1962. 4. sz. 224—239.
- Wortmann W.: A politikai nevelés a főiskolákon. GWU 1962. 12. sz. 773—786.
- Kampmann W.: Mit értenek alatta? Megjegyzések a felső osztályok reformjához. GWU 1962. 6. sz. 361—368.
- Hauff R.: A történelemtanár és a művészettörténet. GWU 1962. 2. sz. 103—111.
- Vomáčková V.: A nyugat-német történelmi-földrajzi tankönyvekről. ČČH 1962. 2. sz. 242—247.
- Irnischer J.: Bolgár—német együttműködés a görög—római történelem kutatása terén. DAP 1962. 4. sz. 456—459.
- Streisand J.: Német történetírás és nemzeti politika. Ein 1962. 10. sz. 102—113.
- Castellan G.: Megjegyzések a Német Demokratikus Köztársaság történetírásáról. RH CCXXVIII. (1962.-okt.—dec.) 409—426.
- Rudolph R.: A történészek nemzeti felelőssége a Német Demokratikus Köztársaságban. ZG 1962. 2. sz. 253—285.
- Steenbeck M.: A tudós felelőssége a Német Demokratikus Köztársaságban. Ein 1962. 4. sz. 58—65.
- Mommsen H.: A politikai tudomány és a történettudomány viszonya Németországban. VfZ 1962. 4. sz. 341—372.
- Maier H.: A politikai tudomány helyzete Németországban. VfZ 1962. 3. sz. 225—249.
- Schnitter H.: A hivatalos hadtörténelmi kutatás Nyugat-Németországban. (A „Had-történelmi kutatóhivatal”). ZG 1962. 7. sz. 1668—1676.
- Szalov V. I.: A tudományellenes módszerek, ahogy a nyugatnémet burzsoá történészek a forrásokat felhasználják. VK 1962. 5. sz. 167—176.
- Schwarz E.: A német helység- és dülönévkutatás a német—szláv érintkezési területen, 1945—1960. ZfO 1961. 4. sz. 674—718.
- Keyser E.: Új kutatások a vesztfáliai várostörténetről. SW XLIX. (1962) 375—387.
- Polak K.: Szocializmus, imperializmus és a nemzeti kérdés Németországban. II. Ein 1962. 1. sz. 106—121.
- Steiner H.: Megjegyzések a nyugat-németországi burzsoá szociológia jellemzéséhez. WZHU XI/4. (1962) 515—542.
- Amburger E.: A német—orosz tudományos kapcsolatok a német és orosz irodalomban 1945 óta. JGO 1962. 3. sz. 395—434.
- Schn.: A szocialista levéltári munka alapkövetelményeinek megvalósítása. Am 1962. 1. sz. 1—6.
- Liening R.: A NDK fővárosának levéltára. Am 1962. 6. sz. 218—222.
- Knaack R.: A Potsdami kormányzati állag rendezése. Am 1962. 1. sz. 7—13.

- Epstein Fr. T.*: A német külpolitika történetére vonatkozó források feltárása. *WaG* 1962. 3—4. sz. 204—219.
- Grenz H.*: Bronzkori kincsleletek Sziléziában. *ZfO* 1962. 1. sz. 41—89.
- Kahl H. D.*: A német—szláv őstörténet egy veszélyes torzképe. *GWU* 1962. 1. sz. 21—32.
- Schwartz E.*: A törzsi hovatartozás kutatása a német—szláv érintkezési területen. Jelentés az 1945—1960-ban folytatott kutatómunkáról. *ZfO* 1962. 1. sz. 91—123. (A germánok keleti és a szlávok nyugati törzsei között.)
- Schiedt Th.*: Németország központi fekvésének gazdagsága és veszélyei. *GWU* 1962. 5. sz. 269—281.
- Bosl K.*: A modern német térsadalmi középkori eredői. *Ann* 1962. 5. sz. 839—856.
- Bartmuss H.-J.*: A „német korafudális állam” keletkezési folyamatának okai és indítékai. *ZG* 1962. 7. sz. 1591—1625. (9—10. sz.)
- Gerlicke H.*: A feudális társadalom fő ellentétét néhány 11—13. századi irodalmi termék fényében. *ZG* 1962. 4. sz. 883—907.
- Geldner F.*: A babenbergi problémához. *HJ* 81. (1962) 1—24. (906—11. sz.)
- Kolesznickij N. F.*: A 10—12. századi német miniszeriálisok kérdéséhez. *SzV* XX. (1962) 32—55.
- Beumann H.*: Nagy Ottó császársága. Visszapillantás 1000 év távlatából. *HZ* 195/3. (1962) 529—573.
- Nitschke A.*: A választások egyhangúsága Nagy Ottó birodalmában. *MIÖG LXX/1—2.* (1962) 29—59.
- Koch G.*: A középkori császári politika a 19. és 20. század polgári történetírásának fényében. *ZG* 1962. 8. sz. 1837—1870.
- Schmith K.*: Jog és béke. A királygondolat III. Henrik körében. *IJ* 81. (1962) 22—57.
- Zientara B.*: A stettini patriciátus kezdetei. *PH* 1962. 4. sz. 763—782. (12. század.)
- Hrabová J.*: A középeurópai német kolonizáció problémájához. *SH* 9. (1962) 67—94. (12—13. század.)
- Sprandel R.*: A gazdasági kapcsolatok Párizs és a német nyelvi térség között a középkorban. *SW XLIX.* (1962) 289—319.
- Epperlein S.*: Szövétségek a parasztok és polgárok között Északnyugat-Németországban a 13. században. *JfW* 1962. I. r. 69—94.
- Dubled H.*: A kizsákmányolás fő tendenciái a földesúri birtokon Elzászban a 13—15. században. Hagyomány és fejlődés. *SW XLIX.* (1962) 41—121.
- Czok K.*: Polgárharcok és krónikások a német késő-középkorban. Adalék a polgári történetírás kifejlesztéséhez. *ZG* 1962. 3. sz. 637—645.
- Bisкуп M.*: A parasztok robotja a lovagrend Poroszországában a 15. század első felében. *PH* 1962. 3. sz. 413—436.
- Meuthen E.*: Nikolaus v. Kues és a laikus az egyházban. (Életrajzi kiindulópontok.) *IJ* 81. (1962) 101—122. (15. sz. közepe.)
- Szmirin M. M.*: A társadalmi viszonyok a bányáiparban Szászország freibergeri körzetében a 15. század 40—80-as éveiben. *SzV* XX. (1962) 121—150.
- Najjoks E.*: Lappangó céh hagyomány a sváb birodalmi városokban. *SW XLIX.* (1962) 174—194.
- Bensing M.*: Thomas Müntzer és Nordhausen (Harz) 1522. (Tanulmány Müntzer életéről és tevékenységéről Prága és Allstedt között.) *ZG* 1962. 5. sz. 1095—1123.
- Köditz H.*: A népmozgalom története Müllhausenben (Thüringia) 1523—1575-ben. *SzV* XXI. (1962) 62—80; XXII. (1962) 52—64.
- Szmirin M. M.*: Engels megállapításai, hogy milyen szerepet játszott az 1524—1525. évi parasztháború Németország történetében. *SzV* XXI. (1962) 12—25.
- Majer V. Je.*: Az utópikus kommunizmus egy korai műve Németországban. *SzV* XX. (1962) 151—165. (Hans Hergots von Nürnberg Uffrußsch buchlein, 1527.)
- Seeberg-Elverfeldt R.*: Heinrich von Staden Reval szolgálatában. *JGO* 1962. 3. sz. 317—322. (16. század második fele.)
- Detham G.*: Az abszolútizmus Poroszországban a 17. században. Frigyes Vilmos nagyvadásztó. (Egy újabb vita margójára.) *RHD LXXXVI.* (1962. júl.—szept.) 267—273.
- Darricau R.*: Franciaország és a mainzi választófejedelemiség az újkorban, 1647—1793. *RHD LXXXVI.* (1962. ápr.—jún.) 180—187.
- Wernicke K.*: A paraszti osztályharc elemibb formái az uradalmakban, 1648—1789. *WZHU XI/6.* (1962) 904—905. (Dissz. kiv.)
- Rabb Th. K.*: A harmincés háború hatása a német gazdaságra. *JMII XXXIV/1.* (1962. márc.) 40—51.
- Moraw P.*: A császár és a történeíró 1700 körül. I. *WaG* 1962. 3—4. sz. 162—203.
- Braun H.*: A brandenburi-porosz államtanácsi hivatal történetéhez. *Ann* 1962. 1. sz. 23—30. (1701—1945.)
- Kaller G.*: Kivándorlók Hohenzollern-Heichingenből Magyarországra a 18. században. *ZfO* 1962. 4. sz. 673—684.
- Vogler G.*: A Hohenzollern-legenda és a militarista politika. (A nyugat-német napisajtó II. Frigyes születésének 250. évfordulóján.) *ZG* 1962. 5. sz. 1141—1150.
- Nitschke A.*: II. Frigyes. A késő középkor egy lovagja. *HZ* 194/1. (1962. febr.) 1—36.
- Rothfels H.*: Nagy Frigyes és az állam. *GWU* 1962. 10. sz. 625—636. (Születésének 250. évf.)
- Forstruter K.*: Lütván és lengyel hivatalos hirdetések kinyomatása Poroszországban (1772 előtt). *ZfO* 1962. 4. sz. 640—644.
- Strauss R.*: Bérék, valamint a kenyér- és burgonyáér Chemnitzben, 1770—1850. *JfW* 1962. IV. r. 144—190.
- Feurwerker D.*: A zsidók Franciaországban: a személyi váum eltörlése Franciaországban. *Ann* 1962. 5. sz. 857—872. (Strassburghan, 1784.)
- Kisch H.*: A francia forradalom hatása az alsó-rajnai textilipari terülekre. Néhány megjegyzés a gazdasági fejlődésről és társadalmi változásról. *Eclair XV/2.* (1962) 304—327.
- Buhr M.*: Filozófus — humanista — hazafi. (J. G. Fichte születésének 200. évfordulójára.) *Ein* 1962. 4. sz. 66—76.
- Johann Gottlieb Fichte*, német hazafi. Nemzetközi tudományos kollokvium a Humboldt Egyetem rendezésében, 1962. máj. 17—18. *WZHU XI/5.* 679—786.
- Schulin E.*: A romantika hatása a német történeti kutatásra. *GWU* 1962. 7. sz. 404—422.
- Tapie V.-L.*: A cseh királyság államjoga. *RH CCXVIII.* (1962. okt.—dec.) 359—380. (Das böhmische Staatsrecht ... des 19—20. Jh. c. kiadványról.)
- Winter O. F.*: Osztrák tervek a Reichstag megreformálására, 1801—1806. *MÖS* 15. (1962) 261—335.
- Lippens W.*: Adalékok Georg Hermes oktatótevékenységéhez. Levelei F. A. Spiegel grófnak, a későbbi kölni érsekhez, 1812—1814. *HJ* 81. (1962) 174—222.
- Vlaszkin A. G.*: Az 1812. évi Honvédő Háború és a német hazafiak mozgalma. *NNI* 1962. 5. sz. 72—83.
- Straube Fr.*: Az orosz hadsereg és a német nép 1813 tavaszán. *ZG* 1962. 5. sz. 1124—1140.
- Faber K. G.*: Görres, Weitzel és a forradalom. 1819. *HZ* 194/1. (1962. febr.) 37—61.
- Klemens L.*: A textilárak fejlődése Németországban 1825 és 1913 között. *JfW* 1962. IV. r. 191—195.
- Loewenstein B.*: A növekedő demokratikus mozgalomf kezdetei és problémái Németországban. Az 1832. évi pfalzi radikalizmus. *Hist* IV. (1962) 59—127.
- Sandmann Fr.*: A Németország-dal és a nacionalizmus. *GWU* 1962. 10. sz. 636—655. (Előtörténete különösen az 1830-évektől.)
- Schoof W.*: A göttingeni 7-ek tiltakozása. A 125. évfordulóra. *GWU* 1962. 6. sz. 333—344. (7 egyetemi tanár eltávolítása 1837-ben.)
- Schraepfer E.*: Titkos szövetség és társadalmi mozgalom az „Ifjú Németország” történetében Svájcban. *IRSH VIII/1.* (1962) 61—92. (1830-as évek.)
- Schmidt S.*: Robert Blum és a március előtti német lengyel-barátság Közép-Németországban. *ZG* 1962. 8. sz. 1891—1902. (1830—1831.)
- Kubitschek H.*: Az 1844. máj. 24-i tőzsderendelet és a pénz- és hitelhelyzet Poroszországban a 19. század negyvenes éveiben (1840—1847). *JfW* 1962. IV. r. 57—78.

- Berthold L.*: A német munkásosztály nemzeti koncepciójának történetéhez. ZG 1962. 5. sz. 1005—1016. (1848—)
- Hirsch Ch.*: A népmonda, mint a mecklenburgi lakosság társadalom kritikájának kifejlődése a jobbágyság eltörlése idején. WZHU XI/1. (1962) 149—150. (Dissz. kiv.)
- Aschkesvitz M.*: A zsidók szerepe Nyugat-Poroszország gazdasági életében a 19. század közepén. ZfO 1962. 3. sz. 482—491.
- Goslar „vallomása”*. Közli: R. Rozdolski. KH 1962. 4. sz. 932—940. (1851—52.)
- Egy ismeretlen Bismarck-beszélgetés 1865-ből. Közli: O. Graf zu Stolberg-Wernigerode. HZ 1942. (1962. ápr.) 357—362.
- Schuchardt J.*: Az 1866. évi gazdasági válság Németországban. JfW 1962. II. r. 91—144.
- Schmidt L.*: A Küllügyi Hivatal állaga a Német Központi Levéltárban, Potsdamban. I. 1870—1920. Am 1962. 2/3. sz. 71—79.
- Schnee H.*: Bismarck és a német nacionalizmus Ausztriában. HJ 81. (1962) 123—151.
- Wagner W.*: Bismarck és Caprivi. MÖS 15. (1962) 550—565.
- Marx* a francia—porosz háborúról, 1870—1871. NNI 1962. 4. sz. 3—11.
- Berger H.*: A katedra-szocializmus a berlini egyetemen az 1870—1880. években. WZHU XI/2. (1962) 309—332.
- Kampmann W.*: Adolf Stoecker és a berlini mozgalom. (Adalék az antiszenitizmus történetéhez.) GWU 1962. 9. sz. 558—579. (1870—90-es évek.)
- Lambi I. N.*: A német vas- és acélpár protekcionista érdekei, 1873—1879. JEH XXXII/1. (1962. márc.) 59—70.
- Ascher A.*: Báró Stumm, a feudális kapitalizmus szövője. JCEA XXII/3. (1962. okt.) 271—285.
- Kuczynski J.*: Az imperialista Németország szociológiai ájjához. JfW 1962. II. r. 41—90. (1882—1959.)
- Radandt II.*: Egy IG-Farben monopolistai életéből. JfW 1962. III. r. 147—174. (Leisler Kiep, 1884—)
- Gr. zu Stolberg O.*: Gondolatok Erich Marcks születésének 100. évfordulóján. WaG 1961. 249—256.
- Thielen P. G.*: A német birodalom külpolitikája, 1890—1914. Irodalmi és kutatási jelentés, 1945—1960. WaG 1962. 1—2. sz. 27—48.
- Genzen F. II.*: A Kelet felé való terjeszkedés haktatista tervének kudarcra. NNI 1962. 1. sz. 55—71. (1894—1918.)
- Brückner F.*: A dessauai vagongyár előtörténetéhez 1895—1945. JfW 1962. I. r. 132—216.
- Abrams I.*: Bertha v. Suttner és a Nobel díj. JCEA XXII/3. (1962. okt.) 286—307. (1897—1905.)
- Glusberg M. Sz.*: August Bebel szerepe a revizionizmus elleni harcban. VF 1962. 10. sz. 70—81.
- Bartel II.*: August Bebel történeti szerepe a német munkásmozgalmában, 1900—1913. Ein 1962. 11. sz. 106—113.
- Kaczanowska J., Tycha F.*: Rosa Luxemburg művei első kiadásainak bibliográfiája. ZPW 1962. 3. sz. 161—226.
- Rosa Luxemburg levelei Leo Jogicheshez (J. Tyszka) 1898. Közli: Felix Tycho. ZPW 1962. 1. sz. 145—182. 2. sz. 75—96.
- Rosa Luxemburg a revizionizmus ellen. R. Luxemburg J. Tyszkaéhoz (L. Jogiches) írt kiadatlan leveleiből, 1898—1899. NNI 1962. 5. sz. 102—110. 6. sz. 135—139.
- Bogdanova A. A.*: Rosa Luxemburg és Jan Tyszka letartóztatása 1906-ban. VIK 1962. 3. sz. 172—173.
- Radandt II.*: Német pénzszektorok gyarmatosító törekvései afrikai országokban. JfW 1962. IV. r. 79—85. (1900—1961.)
- Wehler H. U.*: A mazurok újkori történetéhez. ZfO 1962. 1. sz. 147—172. (20. század.)
- Jeruzalimszkij A. Sz.*: A német imperializmus külpolitikája és diplomáciája a 20. század elején. ZG 1962. 3. sz. 575—597.
- Navrátil J.*: Szerbia és az ellentétek a német és az osztrák—magyar imperializmus között. SPHUO III (1962) 231—259. (1906—1914.)
- Kaczanowska J.*: A Lengyel és Litván Királyság Szociáldemokráciája harcainak kikövi nyugat-pomerániai német szociáldemokrata sajtóban. (1912—1914.)
- Rogge II.*: A Kladderadatsch-affér. Adalék a Vilmos császár birodalom belső történetéhez. IJZ 195/1. sz. 90—130.
- Jeruzalimszkij A. Sz.*: Hogyan ábrázolja G. F. W. Hallgarten a német imperializmus külpolitikáját. ZG 1962. 4. sz. 844—882. („Imperialismus vor 1914” c. könyvében.)
- Renouvin P., Bariéty J.*: Új kutatások a német külpolitikáról, 1914—1945. RH CCXXVIII. (1962. okt—dec.) 381—408.
- Spencer Fr.*: A háborúk közötti időszakra vonatkozó dokumentumok publikálása a brit és német diplomáciai levéltárakból. H XLVII/161. (1962. okt.) 254—286.
- Sontag R. J.*: A német diplomáciai iratok kiadása két világháború után. AHR LXVIII/1. (1962. okt.) 57—68. (Documents on German Foreign Policy, 1918—1945.)
- Klein Fr.*: A nyugat-német történetírás a német imperializmus céljairól az első világháborúban. ZG 1962. 8. sz. 1808—1836.
- Epstein Fr. T.*: A német keleti politika az első világháborúban. JGO 1962. 3. sz. 381—394.
- Grossfeld L.*: Németország és Ausztria—Magyarország politikája Lengyelország irányában az első világháború éveiben. VI 1962. 3. szám. 94—102.
- Geiss J.*: Az 1914—1918. évi lengyel határszéli GWU 1962. 1. sz. 32—39. (H. Jablonski viszontválasza uo. 39—41.)
- Kraft II.*: A Falkenhayn probléma. A vezérkari főnök hadvezetésének méltatása. WaG 1962. 1—2. sz. 49—78.
- Stollenberg G.*: Tirpitz és flottapolitikája. GWU 1962. 9. sz. 549—558.
- Sandomierski K., Wrzosek M.*: A német imperializmus és az 1916. nov. 5-i proklamáció. PII 1962. 2. sz. 273—293.
- Meier-Welcker H.*: A német vezetők a nyugati fronton 1918 nyarának elején. WaG 1961. 164—184.
- Wurl E.*: Német—lengyel titkos szerződések Szovjetországgal ellen, 1918. nov. — 1919. ápr. A német imperializmus szovjetellenes politikájához. WZHU XI/1. (1962) 905—906. (Dissz. kiv.)
- Friedländer H. E.*: A forradalmi autoritás konfliktusa: Az ideiglenes kormány a tanácsköztársasági Berlin ellen, 1918. nov.—dec. IRHS VII/2. (1962) 163—176.
- Hoffmann L.*: A német munkásszínház a novemberi forradalom és a fasizmus uralomrajutása között. WZHU XI/2. (1962) 201—221.
- Smith A. L. jr.*: Németország lefegyverzése 1919-ben: von Seeckt tábornok műveite. RH CCXXVIII. (1962. júl.—szept.) 17—34.
- Erzberger gyilkosai peres aktáiból. Publikálja: G. Jasper. WfZg 1962. 4. sz. 430—453. (1921.)
- Mielcke K.*: 1917—1945 a Szövetségi Köztársaság történeti tankönyveiben. GWU 1962. 4. sz. 240—244.
- Muth II.*: Jelenkortörténet: Belpolitika 1918—1945. Az irodalom szemléje. GWU 1962. 5. sz. 311—328.; 6. sz. 378—392.
- Strauss G.*: A forradalmi munkásmozgalom befolyása a német művészetre 1917—1933-ban. Bevezetés. WZHU XI/2. sz. 157—164.
- Hütt W.*: A képzőművészek részvétele a népi akcióban a húszas—harmas években Németországban. WZHU XI/2. (1962) 223—227.
- Eckert H.*: A német emigrált írók darabjai az „Új világ-színpad”-ban 1934—1939-ben. A néprönt-politika és az irodalom viszonyának vizsgálata. WZHU XI/6. (1962) 899—900. (Dissz. kiv.)
- Schmid I.*: A Küllügyi Hivatal állaga a Német Központi Levéltárban Potsdamban. II. 1920—1945. Am 1962. 4. sz. 123—131.
- Stern L.*: Szovjet és német történészek konferenciája a Rapallo-szerződésről. Ein 1962. 9. sz. 121—126. (Moszkvában, ápr. 26—28.)
- Ruge W.*: Német—szovjet történetészkonferencia Rapallóról. DAp 1962. 7. sz. 817—823.
- Anderle A.*: A rapallói szerződés — egy nemzeti lehetőség. ZG 1962. 2. sz. 336—370.
- Klein Fr.*: A Rapallói szerződés megítélése a nyugat-német polgári történetészek részéről. ZG 1962. 5. sz. 1077—1094.
- Roth II.*: Az 1923. novemberi kartellrendelet és bonni variánsa. JfW 1962. IV. r. 11—56.

- Sontheimer K.**: A birodalom eszméje a weimari köztársaság politikai gondolkodásában. GWU 1962. 4. sz. 205—221.
- Hauner M.**: A német hadilottla felfegyverzésének szerepe a weimari köztársaságban. CCIJ 1962. 2. sz. 178—199.
- Dress H., stb.**: A Hermann—Müller-kormány politikájához, 1928—1930. Hogyan hamisítja meg W. Eichler a Német Szociáldemokrata Párt történetét. ZG 1962. 8. sz. 1871—1890.
- Geigenmüller E.**: Von Hoersch ügyvivő és az 1931. évi német—osztrák vámiunió. IJZ 195/3. (1962) 581—595.
- Stein G. H.**: Orosz—német katonai együttműködés. Az utolsó fázis. 1933. PSQ LXXVII/1. (1962. márc.) 54—71.
- Heinrich Mann** kiadatlan cikke. (Hitler uralmának tíz éve.) Közli: N. Sz. Iszajev, F. I. Saronov. IA 1962. 4. sz. 197—202. (1943.)
- Herferth W.**: A fasiszta Reichsnährstand és funkcionáriusainak helyzete a bonni államban. ZG 1962. 5. sz. 1046—1076. (1933.)
- Gorokova G. N.**: A burzsoá-demokratikus rend felszámolása Németországban a faszizmus éveiben. VI 1962. 2. sz. 115—121.
- Brenner H.**: A művészet a politikai hatalmi harcban 1932—1934-ben. VIZg 1962. 1. sz. 17—42.
- Schumann W.**: Marxista—leninista pártunk és Központi Bizottságának vezető cikke a faszizmus elleni harcban, 1933—1945. ZG 1962. 5. sz. 1017—1945.
- Ránki Gy.**: A római háromhatalmi egyezmény és Németország külpolitikája, 1934. IGSS III/2. (1962), 343—376.
- Ljaptyer K.**: Az 1934. évi lengyel—német megállapodásról. VI 1962. 10. sz. 99—108.
- Hass G.**: Shirer „A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása” c. könyve ellen a hivatalos nyugat-német történetírásban és publicisztikában megindított polémia. ZG 1962. 7. sz. 1626—1642.
- Epstein Kl.**: Shirer „A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása” c. könyvéről német fordításának megjelenése alkalmából. VIZg 1962. 1. sz. 95—112.
- Vidalenc J.**: Egy könyv a náciizmus-történetéről. RHDGM 46. (1962. ápr.) 29—46. (W. L. Shirer: The Rise and Fall of the Third Reich. New York 1960. c. könyvről.)
- Nolte E.**: A faszizmus fenomenológiája. VIZg 1962. 4. sz. 373—407.
- Koehl R.**: A náci SS jellege. JMH XXXIV/3. (1962. szept.) 275—283.
- Hüch W.**: Az ifjúság az antifasziszta ellenállási harcban Németországban, 1933—1945. Tudományos konferencia Greifswaldban. ZG 1962. 4. sz. 941—948. (1962. jan. 24—25.)
- A nemzeti szocialista rendőrállam és a zsidóüldözés 1938 előtt. A dokumentumokat publikálja: H. Mommensen. VIZg 1962. 1. sz. 68—87.
- Kremer J.**: Németország remilitarizálása 1935-ben. SM 1962. 2. sz. 56—62.
- A Rajna-vidék újragaszálása 1936-ban. A dokumentumokat publikálja: E. Robertson. VIZg 10/2. (1962. ápr.) 178—205.
- Schumann W.**: A Zeiss-konzern az állami monopoltökés rendszerben a faszizmus ideje alatt. JFW 1962. IV. 115—138.
- Petry L.**: A sziléziai Frigyes-Vilmos egyetem fennállása utolsó évtizedében és a kelet-német jogtörténet. ZFO 1961. 4. sz. 633—659. (1936—45.)
- H. H.**: Ellenállási jog és ellenállási kötelesség. VIZg 1962. 1. sz. 88—94. (Egy közigyűző tiltakozása az 1938-ban kiadott rendelet ellen, mely megvonta a jogvédelmet a zsidóktól.)
- Smith A. L. jr.**: The Kameradschaft USA. JMH XXXIV/4. (1962. dec.) 398—408. (Amerikai—német bajtársi szövetség, 1938-ban alapítva.)
- César J., Černý B.**: A német irredenta mozgalom és a Henlein-párt Csehszlovákiában 1930—1938-ban. ČCH 1962. 1. sz. 1—17.
- César J., Černý B.**: A náci ötödik hadoszlop Csehszlovákiában. Hist IV. (1962) 191—255.
- Kožalka J.**: A cseh—német kapcsolatok problémájának és a szudéta—németek történelmi szerepének tárgyjára. Gondolatok E. Franzl „Sudétanémet történelem” c. könyvéről. Hist IV. (1962) 269—287.
- Bodenscheid H.**: Ludwig Czech és a szudéta—német szociáldemokrácia. GWU 1962. 7. sz. 432—434.
- Nellner W.**: A lakosság fejlődése és a német—cseh kérdés a Szudéta-vidéken a statisztika tükrében. ZFO 1962. 1. sz. 143—146.
- Brügel J. W.**: A szudéta—német kérdés a potsdami konferencián. VIZg 1962. 1. sz. 56—64.
- Wolfgramm E.**: A Szudéta—német reaktivizmus fejlődésének néhány kérdéséhez. SS 1962. 1. sz. 54—64.
- Csempatov I. N.**: Franz v. Papen, Hitler ankarai követőnek tevékenysége a második világháború előtt és kezdetén. (1939. ápr.—1941. jún.) IP 1962. 2. sz. 54—559.
- Runzheimer J.**: A gleiwitzi rádióállomás megtámadása 1939-ben. VIZg 1962. 4. sz. 408—426.
- A berlini lengyel követtség jelentései. 1939. jún—aug. Közli: M. Turlejska. SM 1962. 5. sz. 75—82.
- Rain P.**: 1940 tavaszra, ahogy a németek látták. RHD LXXVI. (1962. ápr.—jún.) 170—179.
- Arnal P.**: Adalék a norvégiai hadjárathoz. Fritz Thyssen és a vas útja. RHD LXXVI. (1962. ápr.—jún.) 147—157.
- Auerbach H.**: A Dirlwanger-külnömtény. VIZg 1962. 3. sz. 250—263.
- Junin A.**: Németország lélektani veresége a keleti fronton a Vlaszov mozgalomtól tekintve, 1942—1945. RHDGM 46. (1962. ápr.) 1—12.
- Badia G.**: A német tábornokok, Hitler és a július 20-i összeesküvés. Pensée 104. (1962. júl.—aug.) 3—22.
- Rothfels II.**: Július 20. torzított tükörben. VIZg 1962. 4. sz. 62—67.
- Canaris admirális személyi irataiból. Publikálja: H. Krausnick. VIZg 1962. 3. sz. 280—310.
- Heusinger háborús bűnös. A dokumentumokat publikálja: F. Menzel. DAP 1962. 3. sz. 361—379.
- Nykolajev P. A.**: Kísérletek a német militarizmus reabilitálására a modern polgári történetírásban. ZG 1962. 1. sz. 50—71. (A második világháború végétől az 50-es évek derekáig.)
- Campus E.**: A Wehrmacht apológiája a nyugati burzsoá történetírásban. (Az utóbbi években megjelent publikációk margójára.) S 1962. 4. sz. 971—996g
- Zimmermann R.**: Nyugat-német támadások a nürnbergi alapelvek ellen. DAP 1962. 3. sz. 332—342.
- Pützold K., Weisbecker M.**: Kritikai megjegyzések W. Bartel „A német ellenállási mozgalom és a szövetségesek a második világháború idején” c. jelentéséhez. ZG 1962. 2. sz. 316—335.
- Schmelzer J.**: A hitleri Németországba hurcolt külföldi munkások ellenállása. NNI 1962. 2. sz. 130—139. (1944)
- Brodszkij Je. A.**: A kommunisták a hitleri Németországban fogvatartott szovjet hadifoglyok felszabadító harcának élén. VIK 1962. 3. sz. 79—93. (1942 végétől.)
- Blank A. Sz.**: A „Szabad Németország” mozgalom és Németország Kommunista Pártja, 1943—1945. VIK 1962. 4. sz. 130—142.
- Fassina P. C.**: A bergen-belseni lágertörténetének problémái. RHDGM 45. (1962. jan.) 1—44.
- Boward M.**: A gusenji lágertörténet. RHDGM 45. (1962. jan.) 45—70.
- Gaulle G. de**: A gyermekek állapota a ravensbrücki lágertörténetben. RHDGM 45. (1962. jan.) 71—84.
- Kowalski W. T.**: Lengyel—német határprobléma a Jaltai konferencia előtt, 1943—1944. SM 1962. 5. sz. 44—71.
- Rototajev A. Sz.**: A drezdai képtár értékeinek mentéséről. IA 1962. 4. sz. 163—172. (1945)
- Wohlgemuth Fr.**: A nyugati hatalmak 1945. júliusi bevonulása előtt egész Berlinben antifasziszta-demokratikus rend állt fenn. ZG 1962. 4. sz. 915—934.
- Kochan L.**: A Szovjetunió és Németország megszállási övezetekre való osztása. RHDGM 46. (1962. ápr.) 13—27.
- Hortzschanzky G., Hümmler II., Lang G.**: A német munkásszövetség forradalmi pártjának programja — az útmutató a német nemzet létkérdéseinek megoldásához. ZG 1962. 1. sz. 14—49.
- Badstühner R.**: A Német Szocialista Egységpárt elmélete és politikája a nemzeti kérdésben. ZG 1962. 3. sz. 513—547.
- A Német Demokratikus Köztársaság történelmi feladata és Németország jövője. ZG 1962. 4. sz. 758—786.

- Ulbricht W.*: A népi demokrácia lobogója német földön. ZG 1962. 1. sz. 5—13.
- Suhrbier M.*: Németország Liberális-Demokrata Pártja és a nemzeti tanács dokumentuma. ZG 1962. 4. sz. 792—797.
- Dallmann S.*: A munkásosztály a középosztály és a régi értelmiség hozzátartozói egy új jövő felé vezet. ZG 1962. 4. sz. 798—806.
- Rietz H.*: A termelőszövetkezeti parasztok a munkásosztállyal szövetségben segítik a Német Demokratikus Köztársaság feladatainak teljesítését. ZG 1962. 4. sz. 807—812.
- Lefranc P.*: A Német Demokratikus Köztársaság külkereskedelme. I. ÉP 93. (1962. ápr.) 63—75.
- Horszak Br.*: A Német Demokratikus Köztársaság fejlődésének aktuális problémái. ND 1962. 11. sz. 71—75.
- Koziolek H.*: Az NDK gazdasági fejlődéséhez. DAP 1962. 10. sz. 1134—1142.
- Pieplow R.*: A Német Demokratikus Köztársaság feladata és gazdasági alapjainak erősítése. Ww 1962. 6. sz. 801—814.
- Kotov V.*: A Német Szövetségi Köztársaság gazdasági fejlődésének néhány sajátossága. MEMO 1962. 7. sz. 50—65.
- Eschenburg Th.*: Württemberg-Hohenzollern állam kezdetei. VIZG 1962. 3. sz. 264—279. (1945—)
- Bezimenszkij L.*: Régi doktrínák és új helyzet. (A nyugat-német militarizmus stratégiájának néhány problémájáról.) MEMO 1962. 4. sz. 53—67.
- Štika J.*: A nyugat-német revansizmus mai taktikája. NM 1962. 4. sz. 478—486.
- Bliscsenko I.*: A Német Szövetségi Köztársaság külügyminisztériuma — a revansizmus szerve. MEMO 1962. 9. sz. 118—120.
- Mariánek V.*: Ostrava vidékéről való náciak a nyugat-német revansisták között. SS 1962. 2. sz. 223—231.
- Schröder O.*: A bonni militarizmus lényegéről. Ein 1962. 2. sz. 133—142.
- Förster G., stb.*: A nyugat-német imperializmus atomfegyverkezési politikájához. Az MC 70-től az MC 96-ig. ZG 1962. 1. sz. 72—102.
- Winzer Ö.*: A német imperializmus gyarmati politikája és új kiadása Nyugat-Németországban. Ein 1962. 3. sz. 114—119.
- Goroskova G. N.*: A német imperializmus ideológiájának leleplezése. (Az SZTA Történettudományi Intézetében.) NNI 1962. 1. sz. 191—192.
- Stern L.*: A klerikális imperialista Nyugat-ideológia a német imperializmus szolgálatában. ZG 1962. 2. sz. 286—315.
- Buhr M.*: A német existencializmus és az ideológia refaszálása Nyugat-Németországban. VF 1962. 12. sz. 105—116.
- Berghahn V.*: Jobboldali radikalizmus Nyugat-Németország újabb generációjában. JCEA XXII/3. (1962. okt.) 317—336.
- Aaronovitch S.*: Az Adenauer—de Gaulle tengely. LM 1962. 11. sz. 505—508.
- Juquin P.*: A francia—német viszony a de-gaullizmus alatt. CC 1962. 3. sz. 48—63., 5. sz. 62—99.
- Voigtländer K.*: A nyugat-német szociáldemokrácia jelenlegi válságáról. ZG 1962. 4. sz. 818—843.
- Nyugat-Berlin frontváros 1961. aug. 13. élt. BDW 1962. 9. sz. 3—29.
- Ogrodzinski P.*: Mít jelent az „önrendelés” Németország számára? Pensee 104. (1962. júl.—aug.) 23—29.
- Kotov V.*: A német Szövetségi Köztársaság gazdasági fejlődésének néhány sajátossága. MEMO 1962. 7. sz. 50—65.
- Bzajev K.*: A monopolkoncentráció Nyugat-Németországban. MEMO 1962. 2. sz. 121—128.
- Nyugat-Németország gazdasági helyzete 1962 elején. BDW 1962. 5. sz. 2—20.
- A nyugat-német gazdaság 1962. első félévében. BDW 1962. 17. sz. 1—22.
- A nyugat-német konszernek profitjai 1961-ben. BDW 1962. 24. sz. 5—10.
- Pawelzig Kl.*: A Krupp-konzern a jelenben. Ww 1962. 3. sz. 419—430.
- A Thyssen-konzern. BDW 1962. 11. sz. 1—20.
- A Stinnes-konzern. BDW 1962. 12. sz. 9—13.
- Fricke D.*: Hogyan pénzeli a burzsoá pártokat a monopol-töke Nyugat-Németországban. S 1962. 3. sz. 589—606.
- Makszimova M.*: A Német Szövetségi Köztársaság a „közös piacon”; néhány eredmény. MEMO 1962. 9. sz. 60—74.
- Popper A.*: A nyugatnémet monopoliók és a revanspolitika. LC 1962. 6. sz. 60—71.
- Reinhold O.*: Az osztályellentétek kieleződése Nyugat-Németországban. VAN 1962. 2. sz. 109—113.
- Az alkalmazottak helyzete Nyugat-Németországban. BDW 1962. 13. sz. 1—19.
- A monopolisták állama mint a vásárlóerő megvásárlója és „átosztója”. BDW 1962. 7. sz. 1—24.
- A nyugat-német nemzeti jövedelem átosztása az államháztartás útján. BDW 1962. 3. sz. 2—24.
- Stern L.*: A német imperializmus és a történelem tanulmányai. Kom 1962. 11. sz. 29—39.
- Thomas S.*: A német kérdés és békés rendezése. CC 1962. 10. sz. 48—59.
- H. W. A.*: A két német állam békés koexistenciájáért. DAP 1962. 3. sz. 261—276.

Olaszország

- Komolova N. P.*: A Gramsci-Intézet III. kongresszusa. VI. 1962. 3. sz. 203. (Bologna, 1962. ápr.)
- Bortolotti F. P.*: A nők emancipációja Olaszországban az utolsó száz évben. IGSS III/1. (1962) 239—245. (Konferencia Torinóban 1961. okt. 27—29.)
- Ragionieri E.*: Javaslat egy történettudományi fakultás felállítására és egy olasz történelmi társulat alakítására. IGSS III/3. (1962) 659—663.
- Liszovszkij Ju. P.*: A „Studii Storici” (Roma) folyóirat szemléje. VI 1962. 8. sz. 182—185.
- Filatov G. Sz.*: Egy új folyóirat az olasz ellenállási mozgalom történetéről. NNI 1962. 4. sz. 133—145. (Movimento di liberazione in Italia, 1949 óta.)
- Jahimovics Z. P.*: Az olasz munkás- és szocialista mozgalom történetének folyóirata. NNI 1962. 2. sz. 142—150. („Rivista Storica del Socialismo”, 1961.)
- Capanna Fr.*: A történeti gondolkodás: Croce és Gentile vitájának lényege. NRS 1962. 1. 134—160.
- Capanna Fr.*: Croce historizmusának aktualitása. NRS 1962. II. 344—368.
- Violante C.*: A jelzőlogkölesönök Milano 11. századi gazdasági és társadalmi történetében. CCM V/2. (1962. ápr.—jún.) 147—168; V/4. (okt.—dec.) 437—459.
- Kotlynyikova L. A.*: Hozzászólás E. Sestan: „Az olasz kommunaváros jellemző vonásai a 11—13. században és az európai kommunális mozgalom” c. stockholmi referátumához. SzV XX. (1962) 288—293.
- Tramontana S.*: A Compagnia Catalana keleti vállalkozásainak történetéből. NRS 1962. 1. 58—95. (13—14. sz.)
- Batkin L. M.*: A firenzei grandok és az 1295. júl. 6-i kiigazítások az „Ordinamenta iustitiale”-ben. SzV XX. (1962) 75—97.
- Lane F. C.*: A gyanapostzállítványok és középkori rendelkezések a hajók túlterhelése ellen Velencében. RHES XI/1. (1962) 21—31. (14/15. sz.)
- Batkin I. M.*: Tanulmány Giovanni Morelliről. (Az olasz reneszánsz társadalmi gyökereinek kérdéséhez.) VI 1962. 12. sz. 88—106. (1378—1437.)
- Romano R.*: A parasztság és a jobbágyok Itáliában a 15—16. században. PH 1962. 2. sz. 245—257.
- Mallett M. E.*: Angol—firenzei kereskedelmi kapcsolatok, 1465—1491. EcHR XV/2. (1962) 250—265.
- Zanetti D.*: A páduai egyetem a 15. században. A professzorok fizetése. Ann 1962. 3. sz. 421—433.
- Arciniegas G.*: Narvarrete és Amerigo Vespucci. NRS 1962. I. 96—112. (1497, 1534)
- Pecchioli R.*: A velencei „mitosz” és a firenzei válság 1500 körül. IGSS III/3. (1962) 451—492.
- Woolf S. J.*: A gazdasági fejlődés és társadalmi struktúra Piemontban Emanuele Filiberto és III. Carlo 16. század idején. NRS 1962. 1. 1—57. (16—18. század.)
- Gall Fr.*: Palatinusi jogok ráruházása olasz egyetemekre és tudós társaságokra, 1530—1653. MÖS 15. (1962) 93—113.

- Darricau R.*: A franciaországi nunciások levelezése, Carpi, Ferrerio (1535—1540), Ragazzoni (1583—1586). RHD LXXVI. (1962. okt.—dec.) 360—369.
- Hammernayer L.*: Európai művelődési mozgalom és olasz felvilágosodás. Gondolatok és megjegyzések A. Noyer-Weidner Felső-Olaszország felvilágosodásáról adott képéhez. HJ 81. (1962) 247—263.
- Villari R.*: A baronátus és a pénzügyek Nápolyban az 1647—48-as forradalom előestéjén. IGSS III/2. (1962) 259—306.
- Polišenský J.*: Ausztria nagyhatalmi politikájának kezdeteihez. (Harc Szicília birtokáért 1719—1721-ben és Schratzenbach alkirály szerepe.) SH 10. (1962) 169—195.
- Heroual R.*: Egy normandiai toszkánai szolgálatban, Guillaume Félix Vasse, 1781—1849. RHD LXXVI. (1962. ápr.—jún.) 415—434.
- Dupuy Ai.*: Olasz utazók Franciaország felfedezésére, 1789—1848. RHMC IX. (1962. okt.—dec.) 265—294.
- Ghibaudi S. R.*: Rousseau befolyása Olaszországban a forradalom alatt, 1789—1799. AHRF XXXIV/170. (1962. okt.—dec.) 482—496.
- Vaussard M.*: A velencei janizmus a 18. század végén: Guiseppe-Maria Pujati. RH CCXXVII. (1962. ápr.—jún.) 415—434.
- Wagner W.*: A cs. és k. tengerészeti könyvtár történetéhez. MÖS 15. (1962) 336—389. (Velence, Triest, Pola. 1801—)
- Valsecchi F.*: A második császárság, ahogy az olaszok látták. A december 2-i államszínnytől az Olaszországgal való háborúig, 1851—1859. RHD LXXVI. (1962. okt.—dec.) 289—312.
- Contamine H.*: Olaszország, ahogy a franciák a második császárság idején látták. RHD LXXVI. (1962. okt.—dec.) 313—334.
- Wandruszka A.*: A Risorgimento-jubileum mérlege. Kongresszusok, ülésszakok és kiadványok a „Centenario dell'Unita d'Italia” alkalmából, 1959—1961. HZ 194/2. (1962. ápr.) 347—356.
- Raggionieri E.*: Olaszország egyesülésének kérdései. NNI 1962. 4. sz. 97—102. (A 100. évfordulóra, megjegyzések a 48. olasz történeti kongresszusra, Torino.)
- Salomone A. E.*: A Risorgimento ideológia és történelem között. A rivoluzione mancata politikai mítosza. AHR LXVIII/1. (1962. okt.) 38—56.
- Della Peruta F.*: Egy fejezet a risorgimento-kori szocializmus történetéből: Proudhon e Ferrari. IGSS III/2. (1962) 307—342.
- Simpson F. A.*: Anglia és az 1859. évi olasz háború. THJ V/2. (1962) 111—121.
- Boyer F.*: Fegyverek és munió, melyet 1860-ban III. Napóleon II. Viktor-Emanuelnak eladott. RHMC IX. (1962. júl.—szept.) 211—218.
- Engel-Janosi F.*: Ausztria és a nápolyi királyság bukása. HZ 194/1. (1962. febr.) 62—84.
- Guichonnet P.*: Nizza Franciaországhoz való csatolása, Cavour egy kiadatlan levele, 1860. márc. RHD LXXVI. (1962. jan.—márc.) 37—52.
- Russo G.*: Giovanni Pantaleo beszéde Nápolyban 1860. szept. 13-án. NRS 1962. II. 336—343.
- Manzotti F.*: Polémia az egyesült Itáliában levő emigrációról az első világháborúig. NRS 1962. II. 225—281. (1860—)
- Grew R.*: Hogy romtotta el a siker a risorgimentot. JMH XXXIV/3. (1962. szept.) 239—253.
- Grigorieva I. V.*: A bakunyinizmus hatásának eszmei forrásai az olasz munkásmozgalomban az I. Internacionálé korszakában. NNI 1962. 3. sz. 92—107.
- Manacorda G.*: Giolitti első minisztersége. IGSS III/1. (1962) 77—120. (1892)
- Procacci G.*: Az olasz munkásosztály a 20. század kezdetén. IGSS III/1. (1962) 3—76.
- Rosen E. R.*: Giovanni Giolitti és az olasz politika az első világháborúban. HZ 194/2. (1962. ápr.) 327—346.
- Festa E.*: B. Mussolini szocializmusa és a Vörös Hét. NRS 1962. II. 312—335. (1914)
- Egy összeesküvés történetéből.* (A Mussolini—Cedestrom ügy.) A dokumentumokat publikálja: A. Sz. Kornyejev. IA 1962. 5. sz. 96—112. (1915)
- Kuznyecov A. Sz.*: Vállvetve az orosz testvérekkel. (Az olasz internacionalisták a polgárháború frontjain a Szovjetunióban.) ISzSzSzR 1962. 5. sz. 135—145.
- Şandru D.*: Az olasz imperializmus gazdasági behatolása a Balkánra és Romániába 1924—1926-ban. SCSI 1962. 2. sz. 185—208.
- Zucaro D.*: A torinói munkások első antifaszista konspirációja. A torinói rendőrkapitányság jelentései, 1927—1928. IGSS III/3. (1962) 559—594.
- Dollot R.*: Az olasz nacionalizmus kezdetei és a faszizmus Olaszországban. RHD LXXVI. (1962. ápr.—jún.) 158—169. (Szemle.)
- Cervelli I.*: Újabb tanulmányok a faszizmus eredetéről. NRS 1962. II. 368—373.
- Braddock H. B.*: Az amerikai politika új megvilágításban az olasz—abesszini válság idején, 1935—1936. JMH XXXIV/1. (1962. márc.) 64—73.
- Boccaro I. N.*: Az olasz-faszista diplomácia és a müncheni szerződés. NNI 1962. 1. sz. 72—86.
- Zamis G.*: Antonio Gramsci, az Olasz Kommunista Párt megalapítója. ZG 1962. 7. sz. 1575—1590.
- Kurszanov G.*: Antonio Gramsci és az olasz munkásosztály forradalmi harca. Kom 1962. 6. sz. 87—92.
- Ivanickij M. N.*: Antonio Gramsci. (A faszista börtönökben való elpusztulásának 25. évfordulójára.) UIZS 1962. 2. sz. 143—144.
- Markiewicz St.*: A Vatikán politikája és Olaszország nemzetközi helyzete. SM 1962. 5. sz. 27—42.
- Mori G.*: A katolikusok és a felesbérlet problémája. IGSS III/3. (1962) 543—558.

Románia

- P. Constantinescu-Iaşi akadémikus 70. születésnapjára. S 1962. 6. sz. 1785—1787.
- P. Constantinescu-Iaşi 70. születésnapjára. SCSI 1962. 2. sz. 1—111.
- Trincă I.*: A Román Tud. Akad. Román—Szovjet Intézetének tudományos ülésszaka. S 1962. 1. sz. 192—195. (1961. okt. 26.)
- B. Z., Şt. L.*: Interregionális tudományos módszertani ülésszak Ploesziben, 1961. dec. 17—19., a Román Tud. Akad. Történettudományi és Filológiai Intézetének rendezésében. S 1962. 1. sz. 195—197.
- A „Studiî” folyóirat hozzájárulása a marxista—leninista történetírás fejlődéséhez Romániában. (A folyóirat 15. évfordulójára.) S 1962. 6. sz. 1779—1783.
- Rădufju I., Hurezeanu D.*: Egy igen jelentős folyóirat a történettudomány területén. („Studiî” folyóirat az 1958—1962. években.) LC 1962. 8. sz. 51—61.
- A Román—Szovjet Tudományos Intézet 15 éves tevékenysége. S 1962. 5. sz. 1275—1276.
- O. P.*: „A Román Népköztársaság Bizánci Studiumainak Bizottsága” megalakítása. S 1962. 4. sz. 1007—1008. (Jún. 28.)
- Constantiniu FL., Papacostea Ş.*: Adalékok a román—szláv történeti bibliográfiához, 1945—1959. RS V. (1962) 245—268.
- Constantinescu-Iaşi P.*: „Románia története” első öt kötetének fő problémái. VI 1962. 7. sz. 206—211.
- A „Románia története” III. kötetével foglalkozó vitákat összefoglaló tudományos ülésszak. S 1962. 1. sz. 177—185.
- A. S.*: „A színház története Romániában” I. kötetének maketjéről való vita. S 1962. 2. sz. 439—441.
- Ungureanu Gh.*: Románia történetére vonatkozó iratok a moszkvai és leningrádi állami levéltárakban. RA 1962. 1. sz. 27—45.
- Pescaru O.*: Kolozs megye iratanyaga. RA 1962. 1. sz. 102—116.
- Ionescu R.*: A Román Nemzeti Bank levéltára, 1910—1951. RA 1962. 1. sz. 148—160.
- Cheresteşiu V.*: Kutatások a Magyar Népköztársaság levéltáraiban. S 1962. 5. sz. 1265—1268.
- Szasz C.*: A levéltárak a művészettörténet kutatásának szolgálatában. RA 1962. 1. sz. 46—69.
- Comănescu I.*: A levéltárak kiképzése a regionális szocialista szervezetekben. RA 1962. 1. sz. 88—91.
- Matei Al.*: A törvénytudományi levéltárak szelektálása. RA 1962. 1. sz. 92—101.
- Matei P.*: Tapasztalatcsere a Szovjetunió állami levéltáraival. RA 1962. 1. sz. 255—283.

- Guboglu M.*: Ada Kale sziget oklevelei és fontosságuk. RA 1962. 1. sz. 117—147. (18—19. sz.)
- Petroszjan Ju. A.*: A romániai könyvtárak és levéltárak török kézirati állagai és ezek tanulmányozása. NAA 1962. 3. sz. 235—238.
- Guboglu M.*: A szófiai „V. Kolarov” Könyvtár Keleti Osztályának török iratai és fontosságuk a román föld története szempontjából. SAO III. (1960—1961) 93—116.
- Panait P. I.*: A Bukarest-vidéki Történeti Múzeum. S 1962. 5. sz. 1268—1275.
- Nicolescu C.*: Brassó város körzeti történeti múzeuma. S 1962. 3. sz. 699—702.
- Pascu V.*: Az erdélyi etnográfiai múzeum. S 1962. 2. sz. 441—443.
- Daicovicu C., Stănescu E.*: A fő problémák Románia történetének tanulmányozásában a néphatalom ideje alatt. S 1962. 6. sz. LXXXIII—CV. Történetírásunk teljesítményei a Román Népköztársaság kikiáltása óta. SBBH 1962. 2. sz. 7—22.
- Condurachi Em.*: Románia őstörténetének és ókori történetének tanulmányozása a néphatalom évei alatt. S 1962. 6. sz. 1355—1366.
- Berciu D.*: Az őskortól az ókorba való átmenet időszakának problémái. S 1962. 6. sz. 1367—1376.
- Pippidi D. M.*: A görög és latin tanulmányok fellendülése. S 1962. 6. sz. 1377—1388.
- Oțetea A.*: A román középkor kutatása a néphatalom évei során. S 1962. 6. sz. 1439—1445.
- Ionașcu I.*: A középkori források kiadása. S 1962. 6. sz. 1545—1567.
- Pascu Șt.*: A feudális korszak periodizációja hazánk területén. SBBH 1962. 1. sz. 7—32.
- Pascu Șt., Ștefănescu Șt.*: A korafeudális korszak. S 1962. 6. sz. 1447—1455.
- Oleanu Șt.*: Új művek a moldvai és havasalföldi középkori hadművészetről. S 1962. 3. sz. 691—694.
- Maciu V.*: Románia újkori történetének kutatása a néphatalom éveiben. S 1962. 6. sz. 1569—1578.
- Hurușeanu D., Stan A.*: Az újkori történeti források kiadása. S 1962. 6. sz. 1653—1672.
- Apostol I.*: A legújabbkori történeti források kiadása. S 1962. 6. sz. 1763—1778.
- Constantinescu-Iași P.*: A legújabbkori történet kutatása a néphatalom éveiben. S 1962. 6. sz. 1673—1683. A román történetírás néhány kiemelkedő alkotása az utóbbi évek folyamán. Szemle. *Balan C.*: Forráskiadások; *Chircă H.*: Középkori történet; *Lungu Tr., Stan A.*: Újkori történet; *Chirăș Gr.*: A legújabbkor története. RRII 1/1. (1962) 249—297.
- Daicovicu H.*: A római kor előtti Dácia. S 1962. 6. sz. 1389—1398.
- Maerea M.*: Dácia a római megszállás korszakában. S 1962. 6. sz. 1399—1410.
- Coja M., Nubar H.*: A görög—római archeológia Dobrudzsában. S 1962. 6. sz. 1411—1424.
- Ferenzi I.*: Régészeti-helyrajzi kutatások Kolozsvárott és környékén. I. SBBH 1962. 2. sz. 31—58.
- Nestor I.*: A prefeudális korszak archeológiája a Román Népköztársaság területén. S 1962. 6. sz. 1425—1438.
- Popović L.*: Valaicho-Serbia. Román nyelvi befolyás a szerb—horvátra és ennek földrajzi keretei. SoF XXI. (1962) 370—393.
- Bănățeanu Vl.*: Cattabuga, örmény—tatár helynév. SAO III. (1960—1961) 191—196.
- Berza M., Stoicescu N., Marcu L.*: A feudális állam megszervezése. S 1962. 6. sz. 1479—1490.
- Chircă H., Stoicescu N., Oleanu Șt.*: A román föld társadalmi-gazdasági fejlődése a feudalizmus idején. S 1962. 6. sz. 1457—1477.
- Simonescu D., Nicolescu C.*: A középkori kultúra. S 1962. 6. sz. 1505—1526.
- Imreh I., Csetri E.*: Az ártermelés fokozódása az erdélyi mezőgazdaságban a feudalizmus bomlásának idején. SBBH 1962. 1. sz. 41—56.
- Nicolescu C.*: Bizánc kulturális kapcsolata a Duna alsó-folyásának vidékével a 10—14. században. SMIM V. (1962) 7—56.
- Cîmpina B.*: A bizánci befolyás az Alduna vidékén, a romániai kutatások fényénél. RRII 1/1. (1962) 7—18.
- Diaconu P.*: A dobrudzsai kőfal keletzése és a görög toparcha feljegyzésében említett események színhelye. S 1962. 5. sz. 1215—1235. (972—992)
- Oleanu Șt.*: A kézműipari termelés Moldvában és Havasalföldön a 10—17. században. (A fő problémák a legújabb kutatások fényénél.) S 1962. 4. sz. 869—896.
- Holban M.*: Adalékok a Havasalföld és az Anjou-kori Magyarország kapcsolatának tanulmányozásához. S 1962. 2. sz. 315—348.
- Ștefănescu Șt., Mioc D., és Chircă H.*: A feudális munkajárandék fejlődése Havasalföldön és Moldvában a 14—18. században. RRII 1/1. (1962) 39—60.
- Grigoraș N.*: A moldvai fejedelmek politikája a feltételhez kötött földhirdetők kérdésében, 14—17. század. SCS I XIII/1. (1962) 55—80.
- Ștefănescu Șt.*: A jobbágyparasztság neve Havasalföldön a 14—16. században. S 1962. 5. sz. 1155—1169. (vecin—vlah—rumin)
- Mioc D.*: A román—török kapcsolat a 14—18. századok idején. A román föld harca az idegen uralom ellen. S 1962. 6. sz. 1491—1504.
- Iiescu O.*: A Baszaraba vajda által Róbert Károlynak felajánlott hadikárpótlás jogi természete és fontossága. 1330. SMIM V. (1962) 133—150.
- Ruffini M.*: A Chinu Buia Spata és a macedóniai románok harca a janinai győzelemért, 1360—1400 a „Historia Basiliense Mariæ atque Thomæ et Esau despoton Joanninæ” c. krónikában. S 1962. 5. sz. 1127—1154.
- Holban M.*: A birtokfelosztás és birtokperek a Bánságban az Anjouk alatt. A Voya (Valea) per, 1361—1378. SMIM V. (1962) 57—131.
- Tripeca Th. N.*: Néhány vár a szörényi bánságban. S 1962. 1. sz. 169—175. (1430)
- Papacostea S.*: Egy új dokumentum a moldvai huszitizmusról Jó Sándor ideje alatt. SCS I 1962. 2. sz. 253—258. (1431)
- Câmpina B. T.*: Vlad Tepeș seregének győzelme II. Mohammed felett. (Az 500. évfordulóra.) S 1962. 3. sz. 533—556.
- Năsturel P. Ș.*: Ștefan cel Mare néhány donatiójának margójára. RS V. (1862) 143—149. (1488, 1502) Dokumentumok Románia történetéről. Magánlevéltárból származó anyag. SMIM V. (1962) 583—639. (16—17. század)
- Mioc D.*: A parasztagadások részéről fizetett adók mérve Havasalföldön a 16. században. SMIM V. (1962) 151—173.
- Pascu Șt.*: A kézműiparok és piacok fejlődése Erdélyben a középkorban a 16. század végéig. RRII 1/1. (1962) 19—38.
- Jakó Zs.*: Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlatja, 16—17. század. SBBH 1962. 2. sz. 59—81.
- Bălan C., Chircă H.*: Eddig ismeretlen felirat Alunu községben. SMIM V. (1962) 349—352. (1505)
- Daicovicu B.*: Parasztfelkelés 1527-ben a vermesi birtokon. SBBH 1962. 1. sz. 33—40. (Apaffy birtok Beszterce körzetében.)
- Beldiceanu-Steinherr I., Beldiceanu N.*: Egy oszmán bányászati szabályzat Süleyman Kanuni korából. SoF XXI. (1962) 144—167. (1530/31)
- Ionescu-Nișcov Tr.*: Két kiadatlan dokumentum a 16. század első feléből. RS V. (1962) 151—155.
- Stoicescu N.*: Az udvari emberek és hivatalnokok Havasalföldön és Moldvában — a paraszti harcok elfojtásának eszközei. S 1962. 3. sz. 631—648. (16. század 2. fele—18. század I. fele.)
- Velichi C. N.*: Kilenc kiadatlan szláv dokumentum, 1569—1636. S 1962. 4. sz. 897—917. (Havasalföld északi városairól.)
- Ștefănescu Șt.*: Új adatok Mihai Viteazul uralkodásáról. SMIM V. (1962) 175—194. (1599)
- Stănescu E.*: A feudális állam problémái Mihai Viteazul idején. RRII 1/1. (1962) 61—76.
- Dumitrescu D. A.*: Mihai Viteazulra vonatkozó alkalmi időszaki nyomtatványok. SCS I XIII/1. (1962) 139—143. (1595—1601)
- Ștefănescu Șt.*: Újonnan feltárt oklevél: Mihai Viteazul zsoldosokat toboroz. RS V. (1962) 157—162. (1597)
- Serban C.*: Cîmpulung-Muscel lakosainak harca a feudális elnyomás ellen a 17—18. században. S 1962. 4. sz. 953—970.
- Cărăbiș V.*: Lisztörölő vízimalmok és kallómalmok a Jaleș völgyében (Görz) a 17—19. században. S 1962. 4. sz. 931—952.

- Papacostea V.*: Egyházi szláv iskola Tirgovisteben Matei Basarab idején. RS V. (1962) 183—194.
- Berindei D.*: Bukarest város intendánsa ill. intendánsai (ispравник). SCSÍ XIII/1. (1962) 129—138. (A 17. században és a 18. század elején.)
- Caproșu J.*: Radu Mihnea moldvai fejedelem belpolitikája és első uralkodási szakaszának idején lezajlott parasztfelkelések, 1616—1619. SCSÍ XIII/1. (1962) 81—104.
- Panaiteșcu P. P.*: A történetírás kezdetei Havasalföldön. SMIM V. (1962) 195—255. (A 17. század második fele.)
- Grigoraș N.*: A moldvai nagy népfelkelés 1671—1672-ben. SCSÍ 1962. 2. sz. 209—237.
- Ciurescu D. C.*: Az anatefter, Constantin Brincoveanu kincstári rendelkezéseinek könyve. SMIM V. (1962) 353—504. (1695—1702)
- Szemjonova L. J.*: Állandó diplomáciai kapcsolatok felvétele Havasalföld és Oroszország között a 17. század végén és a 18. század elején. RS V. (1962) 29—51.
- Corivan N., Grămadă I.*: A feudális gazdaság Moldvában a 18. század első felében. SMIM V. (1962) 257—279.
- Colombeanu S.*: Adalékok Havaselve mezőgazdaságáról a 18. század első feléből. S 1962. 1. sz. 111—134.
- Istrate C.*: A szövőipar Moldvában a 18. században és a 19. század első felében. SCSÍ XIII/1. (1962) 121—128.
- Costăchel V.*: A moldvai parasztok részvétele az 1702—1704-es kozák felkelésben. RS V. (1962) 131—142.
- Kurat A. N.*: A pruti hadjárat és békekötés, 1711. JGO 1962. 1. sz. 13—66.
- Guboglu M.*: Dimitrie Cantemir mint orientalista. SAO III. (1960—1961) 129—160. (Az „Incrementa atque decrementa aulae Othomanicae” 1716. szerzője.)
- Camariano-Cioran A.*: Pénzügyi és közigazgatási rendszabályok Moldvában, 1753—1754. SMIM V. (1962) 505—528.
- Georgescu V. Al.*: A „protimesis” joga Mihai Fotino törvénygyűjteményeiben, 1765., 1766., 1777. SMIM V. (1962) 281—334.
- Vianu Al.*: Az 1774-ben a román fejedelemségeknek adott kiváltságokat tartalmazó hatt-i-szerifek. RS V. (1962) 121—129.
- Limona E.*: Adalékok a szeben-megyei papírmalom történetéhez. S 1962. 1. sz. 155—168. (1778—1786)
- Sabau I.*: A Horea-felkelés visszhangja Északkelet-Erdélyben. RA 1962. 1. sz. 178—193.
- Mehmet M. A.*: Egy török-jegyzék Alexandru Ypsilanti uralkodása idejéből, Moldvából, 1786—1788. S 1962. 2. sz. 405—429.
- Ionașcu I.*: A burzsoá historiográfia téves következtetései Nicolae Mavrogheni uralkodásáról. S 1962. 1. sz. 69—109. (1786—1790.)
- Imreș Șt.*: Az eredeti tőkelfelhalmozás folyamatának mozzanatai Kolozs megyében, 1796—1848. S 1962. 1. sz. 143—153.
- Vianu Al.*: Antifanariota manifesztációk Moldvában a 18. század végén. S 1962. 4. sz. 919—926.
- Columbeanu S., Șerban C.*: A feudális felbomlása és a kapitalizmus kezdetei. S 1962. 6. sz. 1527—1543.
- Maszleo Sz.*: V. E. Aprilov Brassóban. IP 1962. 1. sz. 75—82. (19. sz. 1. évtizede)
- Virtosu E.*: A görög önkéntesek Bukarestben 1807-ben alakított csapatáról. SMIM V. (1962) 529—582.
- Ranca I.*: Egy intern dokumentum az 1816-ban Mihail Gross által Ion Caragea vajda elleni összeesküvésről. S 1962. 2. sz. 389—404.
- Oțetea A.*: Az 1821. évi felkelés a dunai fejedelemségekben. RRRH 1/1. (1962) 77—98.
- Neacșu I. I.*: Az olteniáiak harcra a törökök ellen az 1821. évi felkelés utolsó szakaszában. S 1962. 5. sz. 1205—1214.
- Csetri E.*: Iratok az erdélyi parasztság 1831. évi mozgalmának kérdéséhez. SBBH 1962. 1. sz. 57—97.
- Iancovici S.*: Miloš Obrenović kapcsolata Havasalfölddel. RS V. (1962) 163—178. (1831—1840)
- Angelescu C. C.*: Egy Párizsban 1835—1837-ben a Szervezeti Statutumról (Regulamentul Organic) kiadott tanulmány. SCSÍ 1962. 2. sz. 249—251.
- Velichi C. N.*: Tájékoztató és kiadatlan dokumentumok az 1841. évi brailai forradalmi mozgalomról. RS V. (1962) 85—120.
- Berindei D., Curțișanu V.*: Az 1848—1849-es forradalom. S 1962. 6. sz. 1579—1596.
- Berindei I.*: Új iratok az 1848. évi forradalomról. RA 1962. 1. sz. 194—220.
- Stan A.*: Új adatok a havasalföldi parasztság részvételéről az 1848-as forradalomban. RA 1962. 1. sz. 221—238.
- Bodea C., Cernovodeanu P.*: Új anyag Nicolae Bălcescu életrajzához. S 1962. 2. sz. 375—388.
- Macovei A.*: A magyar forradalmi hadsereg bevonulása Moldvába, 1849. SCSÍ 1962. 2. sz. 239—247.
- Laszlo M. A.*: Ukrán—román kapcsolatok a 19. század második felében. UIZS 1962. 5. sz. 114—117.
- Boicu L.*: A román fejedelemségek Karl v. Bruck és és Lorenz v. Stein Mitteleuropa terveihez a krími háború korszakában. SCSÍ XIII/1. (1962) 33—54.
- Berindei D.*: A bukaresti sajtó kifejlődése a román nemzeti állam kialakulásának és megszervezésének időszakában, 1856—1864. S 1962. 3. sz. 667—684.
- Bossy R.*: Az orosz diplomácia és a román fejedelemségek egyesítése, 1858—1859. Gorcsakoff-Giers levelezése alapján. RHID LXXVI. (1962. júl.—szept.) 255—266.
- Bodea C. C., Chiriță Gr.*: A nemzeti állam létrehozása. S 1962. 6. sz. 1597—1611.
- Panaiteșcu P. P.*: A román fejedelemségek egyesülése, Cuza fejedelem és a lengyelek. RS V. (1962) 71—84.
- Cernovodeanu P. I.*: Korabeli adatok az 1859 és 1862. évi bukaresti politikai és társadalmi mozgalmakról. S 1962. 1. sz. 135—141.
- Diculescu Vl. G. S.*: Rakovski kapcsolata a brailai bolgárokkal 1861-ben. RS V. (1962) 179—182.
- Copoiu N., Porțeanu Al.*: A munkásmozgalom 1917-ig. S 1962. 6. sz. 1623—1638.
- Saizu J., Șandru D.*: A bukaresti Nyomdászszövetség Ion Ionescu de la Brand enklétéje idején. SCSÍ XIII/1. (1962) 105—119. (1862)
- Zaliskin M. M.*: Románia külpolitikája függetlenségi háborúja küszöbén. NNI 1962. 2. sz. 116—129. (1876. évi orosz—román tárgyalások.)
- Adâniloie N., Cincea P.*: A függetlenségi háború, 1877—1878. S 1962. 6. sz. 1613—1622.
- Adâniloie N.*: A román csapatok részvétele az orosz—török háborúban, 1877—1878. RRRH 1/1. (1962) 99—123.
- Ciachir N.*: Adalékok Dobruđa történetéhez, 1877. ápr.—1878. nov. RA 1962. 11. sz. 161—177.
- Adâniloie N.*: Adalékok a rahovai és smîrdani harcok tanulmányozásához, 1877—78. S 1962. 5. sz. 1195—1203.
- Gheorghe Barițiu* születésének 150. évfordulójára. S 1962. 4. sz. 1005—1007. (1812—1893.)
- Tripcea Th.*: Traian Doda emlékirata és levelezése. S 1962. 4. sz. 927—930. (Román liceum szorgalmazója Karánsebesen. 1882.)
- Cincea P.*: Munkásbábeli szervezeti tervzet a galaci kikötőben, 1882—1886. S 1962. 3. sz. 685—690.
- Hurezeanu D.*: A szocialista mozgalom magatartása az 1888. évi parasztfelkeléssel szemben. S 1962. 3. sz. 557—588.
- Lungu Tr., Iordache An.*: Románia a 20. század elején, 1900—1917. S 1962. 6. sz. 1639—1652.
- Corbu C.*: A parasztfelkelések Romániában 1900 őszén. S 1962. 3. sz. 649—665.
- Felea I.*: A munkássajtó történetéből, „România muncitoare”, 1. széria, 1902. S 1962. 2. sz. 349—368.
- Iosa M.*: Az 1907. évi felkelés alkalmával letartóztatott parasztok számának helyesbítése. S 1962. 2. sz. 369—374.
- Iosa M.*: A román parasztság akciói az 1907—1917. időszakban. S 1962. 4. sz. 837—868.
- Copoiu N.*: A romániai munkásosztály szakszervezetei 1910—1914. között. S 1962. 4. sz. 811—836.
- Vinogradov V. N.*: Belpolitikai harc Romániában Romániának az első világháborúba való belépése előtt, 1916. jan.—aug. NNI 1962. 6. sz. 98—112.
- Liveanu V.*: A munkásmozgalom forradalmi szárnyának harcra a Román Kommunista Párt létrehozásáért. S 1962. 1. sz. 7—38. (1917—1921)

- Deutsch R.*: Az oroszországi román forradalmi csoportok részvétele a szovjet rezsim védelméért folytatott harcban, 1917—1920. SMIC II. (1962) 433—462.
- Cimponeriu E.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom visszhangja Resicán. RS V. (1962) 15—27.
- Cimponeriu E.*: A resicai munkások harca a forradalmi fellendülés éveiben, 1917—1921. SMIC II. (1962) 83—128.
- Kertész M., Chirița Gr.*: A zsil-völgyi bányászok harca 1917—1920-ban. SMIC II. (1962) 43—82.
- Dragne Fl.*: A munkásmozgalom baloldali szárnyának tevékenysége falun a kommunista csoportokkal az élen, 1917—1921. SMIC II. (1962) 5—42.
- Tóth Al., Gáspár M.*: A Zsil-völgyi bányászok részvétele az 1920. évi általános sztrájkban. S 1962. 5. sz. 1095—1125.
- Tóth A., Gáspár M.*: Az 1920. októberi általános sztrájk lefolyása a Zsil völgyében. SBBII 1962. 1. sz. 99—126.
- Lungu Tr.*: Az 1921. évi „agrárreform” alkalmazása egy északmoldáviai nagybirtokon. SMIC II. (1962) 463—474.
- Mocanu C., Chișer I.*: A forradalmi mozgalom fellendülése. A Romániai Kommunista Párt megalakítása. S 1962. 6. sz. 1685—1699.
- Constantinescu-Iași P.*: A Romániai Kommunista Párt megalakulása. RRII I/1. (1962) 125—148.
- Liveanu V.*: A Romániai Kommunista Párt első kongresszusáról. SMIC II. (1962) 129—200. (1921)
- Tușu D., Alexandrescu V.*: A Román Kommunista Párt a burzsoz- agrár kormányok militarizáló politikájával szemben, 1921—1933. S 1962. 3. sz. 607—630.
- Apostol I.*: A dolgozó ifjúság általános konferenciája 1922 márciusában. S 1962. 2. sz. 263—290.
- Petric A.*: Hogyan leplezte le a Romániai Kommunista Párt a Nemzeti Parasztpart által folytatott parasztlellenes politikát. SMIC II. (1962) 201—238. (1924—33.)
- Șandru D.*: Az olasz imperializmus gazdasági behatolása a Balkánra és Romániába 1924—1926-ban. SCS I 1962. 2. sz. 185—208.
- Stăneșcu M. C.*: A kapitalizmus viszonylagos stabilizálódásának időszakai. S 1962. 6. sz. 1701—1721.
- Savu Al. Gh.*: Az 1931. júniusi parlamenti választási kampány, amelyet a Román KP tömegkapcsolatainak megerősítésére használt fel. S 1962. 1. sz. 39—67.
- Savu Al. Gh.*: A Romániai Kommunista Párt tevékenysége falun és a parasztság harca 1929—1933-ban. SMIC II. (1962) 239—298.
- Lupu N.*: A Prahova-völgy kőolajipari munkásainak kizsákmányolása a gazdasági válság éveitől, 1929—1933. SMIC II. (1962) 475—492.
- Énea C., Valea M.*: A munkásmozgalom a régi Hunyad vármegyében a Romániai Kommunista Párt vezetése alatt, 1929—1933-ban. SBBII 1962. 2. sz. 83—112.
- Vasilichi Gh., Lupu N.*: A vasutasok és kőolajipari munkások harca 1933. január—februárban, akadály az ország fasisztizálásának útjában. RRII I/1. (1962) 149—162.
- Turczynski E.*: A bukaresti Balkán Intézet és a Balcanica folyóirat, 1938—1948. SoF XXI. (1962) 412—419.
- Mitran J.*: Egy 1938. évi monográfia nyomában. (Egy bűrgáni faluban.) LC 1962. 4. sz. 66—79.
- Mocanu C.*: Az ifjúság hozzájárulása a Román Kommunista Pártnak a faszizmus ellen, a szovjetellenes háború előkészítése ellen vívott harcához. S 1962. 2. sz. 291—314.
- Sevjakov A. A.*: Hogyan alakították át a hitleristák Romániát a Szovjetunió elleni támadás hídfőjévé. NNI 1962. 4. sz. 103—111.
- Oprea I. M.*: A Romániai Kommunista Párt harca az ország fasisztizálása s a szovjetellenes háború ellen. S 1962. 6. sz. 1723—1734.
- Cimponeriu E.*: A Bánátnban a Román KP által kiadott illegális sajtótermékek, 1941—1944. S 1962. 5. sz. 1171—1193.
- Teclu I.*: A román hadsereg részvétele az antihitlerista harcban. RRII I/1. (1962) 163—198.
- Udrea Tr.*: Az 1944. aug. 23-i felkelés. Hare a demokratikus kormány restaurálásáért. S 1962. 6. sz. 1735—1750.
- Constantinescu-Iași P.*: A román—szovjet kapcsolatok RS V. (1962) 5—14. (1944 óta)
- Necsa T.*: A kommunista és demokratikus sajtó 1944. aug. 23. és 1945. márc. 6. között. S 1962. 5. sz. 1237—1248.
- Turcuș D.*: A néptömegek harca a Román Kommunista Párt vezetése alatt az államinapparátusban, intézményekben és vállalatokban megbúvó fasiszták leleplezéséért és kiűzéséért, 1944. aug. 23.—1945. márc. 6. SMIC II. (1962) 299—334.
- Fătu N.*: A néptömegek harca a Román Kommunista Párt vezetése alatt a antihitlerista frontra készült termelés burzsoz elszabotálása ellen, 1944. aug. 23.—1945. márc. 6. SMIC II. (1962) 493—503.
- Varga V. A.*: A néptömegek harca a Román Kommunista Párt vezetése alatt a népi demokratikus rendszer felállításáért, 1945. jan.—márc. 6. SMIC II. (1962) 335—376.
- Hăgan T.*: A szakszervezetek, kiapadhatatlan forrás a káderek kiképzésére és a legszűkebb tömegek nevelésére, 1945—1947. SBBII 1962. 2. sz. 113—141.
- Teodorescu V.*: Hogyan használták fel a népi erők a parlamentet a Román Kommunista Párt ősige alatt, 1946. dec.—1947. dec. SMIC II. (1962) 377—432.
- Grosz J. Sz.*: Milyen történelmi jelentőségű volt Moldávia Oroszországhoz való kapcsolása a moldvai nép számára. VI 1962. 7. sz. 48—68.
- A Román Népköztársaság kikiáltásának történelmi jelentősége. S 1962. 6. sz. IX—XXVI.
- Călinescu G.*: A köztársaság évfordulója. LC 1962. 12. sz. 27—32.
- Vilceanu Gr.*: A Román Munkáspárt harca a mezőgazdasági anyagi és technikai bázisának megerősítéséért és fejlesztéséért. S 1962. 4. sz. 793—810.
- A kollektivizálás befejezése — az egész nép győzelme. S 1962. 4. sz. 779—792.
- Rusenescu M.*: A burzsoz-demokratikus forradalom végrehajtása és az áttérés a szocialista forradalomra. A szocializmus építése. S 1962. 6. sz. 1751—1762.
- Rădulescu I., Vlad C.*: A népi-demokratikus állam a szocializmus építésének befejező szakaszában. LC 1962. 12. sz. 13—26.
- Rausser V.*: A szocializmus építésének befejezése a Román Népköztársaságban. VE 1962. 3. sz. 79—89.
- Șandru D., Saizu I.*: Jasi városának és vidékének fejlődési perspektívái Gh. Gheorghiu Dej 1961. szept. 21-én a Román Munkáspárt Jasi területi aktaiválásán elmondott beszéde fényénél. SCS I XIII/1. (1962) 9—32.
- Aust H. W.*: Románia átalakulása. DAp 1962. 12. sz. 1471—1478.
- Saizu I., Șandru D.*: A Román Népköztársaság hozzájárulása a béke fenntartásához és megerősítéséhez a Román Munkáspárt III. kongresszusa után. SCS I 1962. 2. sz. 167—183.

Skandinávia

- Saria B.*: In memoriam Ejnar Dyggve, 1887—1960. SoF XXI. (1962) 411.
- Piekarczyk St.*: Királyok — hősök — istenek. A kora középkori uralkodók ideológiájának kialakulása skandináv források fényénél. KH 1962. 3. sz. 567—589.
- Gurevics A. Ja.*: A szabad parasztság és a feudális állam Norvégiában a 10—12. században. SzV XX. (1962) 3—31.
- Gurevics A. Ja.*: A társadalmi harc Norvégiában a 12. század utolsó negyedében és a 13. század elején. (A birkebeinerek és parasztek felkelései.) SzV XXII. (1962) 25—51.
- Kellenbenz H.*: Paraszti vállalkozói tevékenység az Északi és Keleti tenger térségében a késői középkortól az újkor végéig. SW XLIX. (1962) 1—40.
- Roberts M.*: Krisztina királynő és az általános válság a 17. században. PP 22. (1962. júl.) 36—59.
- Rabe H.*: Rézszelvénytöke és kereskedelmi befektetések a tengerentúli kereskedelemben a 17. században.

- SW XLIX. (1962) 320—368. (Dán, angol, németalföldi kelet-indiai társaságok.)
- Ekman E.*: Gót patriotizmus és Olof Rudbeck. JMH XXXIV/1. (1962. márc.) 52—63. (Atlantica c. műve, 1677—1698.)
- Zernack Kl.*: Oroszország és Svédország a 17. században. Új kutatások, 1957—1960. JGO 1962. 1. sz. 103—116.
- Nyekeraszov G. A.*: B. Siegbahn úr történeti kirándulásai a 18. századi orosz—svéd kapcsolatok történetébe és a reális tények. ISzSzSZR 1962. 3. sz. 192—209.
- Kan Sz.*: Semlegességi hagyományok a skandináv államok külpolitikájában. NNI 1962. 4. sz. 63—79.
- Höjer T.*: Svédország semlegességi politikája a második világháború alatt. WaG 1961. 211—226.
- Pedersen. O. K.*: Dánia második világháború alatti történetének kutatása. RHDGM XII/48. (1962. okt.) 39—44.
- Ensen A.*: Az ellenállási mozgalom Dániában. VI 1962. 9. sz. 43—56.
- Arnal P.*: Adalék a norvégiai hadjáratához. Fritz Thyssen és a vas útja. RHD LXXVI. (1962. ápr.—jún.) 147—157.
- Iszkrin M.*: Harc a hitlerista megszállók ellen Norvégiában. NNI 1962. 6. sz. 125—134.

Spanyolország, Portugália

- Payne St. G.*: Jaime Vicens Vives és a spanyol történetírás. JMH XXXIV/2. (1962. jún.) 119—134. (1910—1960.)
- Bousquet J.*: In memoriam E. G. Arboleya, † 1959. CSSH IV/3. (1962. ápr.) 402. (A szociológia professzora a madridi egyetemen.)
- Wyczołski A.*: A simancsi főlevéltár. KH 1962. 2. sz. 433—439.
- Anyakok a 12—13. századi kasztíliai földviszonyok történetéhez. Arabból fordította és kommentálta: M. B. Karasz. SzV XXI. (1962) 275—286.
- Picsugina I. Sz.*: Leon és Kasztília parasztságának helyzete a 12—13. században. SzV XXI. (1962) 49—61.
- Karasz M. B.*: A reconquista és a telepítés a kasztíliai parasztság történetében. SzV XXII. (1962) 130—158.
- Trame R. H.*: Egy spanyol diplomata karrierje a 15. században, 1435—1470. Don Rodrigo Sanchez de Arévalo. RHD LXXVI. (1962. júl.—szept.) 227—254.
- Pike R.*: A genovaiak Sevillában és az Újvilág megnyitása. JEH XXXII/3. (1962. szept.) 348—378.
- Lapeyre H.*: Az Atlanti Óceántól a Csendes Óceánig. A spanyol gyarmatbirodalom tengeri forgalma. RH CCXXVIII. (1962. okt.—dec.) 327—338. (P. Chau-nu: Sévilla és az Atlanti Óceán, 1504—1650. c. könyvéről.)
- Bayon D.*: „Spanyol”-e az Escorial? Ann 1962. 1. sz. 23—45. (1563—1584.)
- Huetz de Lemps A.*: A régi Kasztília és Léon gazdasági struktúrája. Ann 1962. 2. sz. 239—251. (A 16. sz.-tól)
- Elliot J. N.*: Spanyolország hanyatlása. PP 20. (1961) 52—75. (16/17. sz.)
- J. Gentil da Silva*: Spanyolország a 17. században. II. PH 1962. 1. sz. 15—31.
- Černý V.*: Két adalék a Csehország és Spanyolország közötti kulturális kapcsolatokhoz. SH 10. (1962) 145—167. (Egy Calderon-dráma Wallensteinről, stb.)
- Lectonova Ju. O.*: Spanyol—angol ellentétek a Fülöp-szigeteken a 18. század második felében és a 19. század első felében. KSZNA 52. (1962) 31—51.
- Frjazinov Sz. V.*: A fuérok és telepítési oklevelek kutatási anyaga. (A „Colección de fueros y cartas-pueblas... [Madrid, 1852] alapján.) SzV XXII. (1962) 159—179.
- A spanyol gyarmatosítók büntetőexpedíciója Marokkóban 1909-ben. A dokumentumokat publikálja: G. I. Volcsenkova. NAA 1962. 1. sz. 91—99.
- Lister E.*: Emlékezések a spanyol nép nemzeti forradalmi háborújáról. NNI 1962. 2. sz. 80—90. (1936—1939)
- Elliot L.*: Spanyolország Franco ellen. LM 1962. 7. sz. 313—318.

- Vicens J.*: A monopolista koncentráció Spanyolországban. MEMO 1962. 1. sz. 95—108.
- Bregel L. D.*: Portugália gvarmati politikája Indiában a 16. században. KSZNA 51. (1962) 183—192.
- Ljusztjernij Je. Ja.*: A gudzsarat állam harca a portugál hódítókkal (a 16. század 30—40-es évei). NAA 1962. 3. sz. 83—92.
- Braganza B. M.*: Harc a portugál kolonializmus ellen Goában. PA 1962. 1. sz. 34—41.
- Ghosh A.*: Goa felszabadítása. PA 1962. 2. sz. 42—40.

Szovjetunió

- In memoriam P. K. Alefirenko. ISzSzSZR 1962. 4. sz. 236. (1902—1962.)
- In memoriam P. K. Fedorenko, 1880—1962. UIZs 1962. 2. sz. 158. (Ukrán történész.)
- In memoriam A. V. Girsfeld, 1897—1962. NNI 1962. 5. sz. 187.
- In memoriam N. M. Goldberg, 1891—1962. VI 1962. 2. sz. 214.
- In memoriam N. M. Goldberg, szovjet indológus. NAA 1962. 1. sz. 222—223.
- In memoriam A. G. Gotalov-Gotlib. VV XXI. (1962) 275—276. (1866—1960.)
- In memoriam G. F. Hromusina, 1919—1962. NNI 1962. 1. sz. 195. (A Novaja i Novejsaja Isztorija osztályvezetőhelyettese.)
- In memoriam Szergej Vlagyimirovics Kiszjeljov, 1905—1962. VI 1962. 12. sz. 204.
- In memoriam Prof. A. I. Kozacsenko, 1900—1962. VI 1962. 3. sz. 216.
- H. H. Kruusz jubileuma. ISzSzSZR 1962. 3. sz. 225—226. (70. születésnapjára.)
- In memoriam Szofija Andrejevna Lotte, † 1962. NNI 1962. 6. sz. 184. (A francia történelem kutatója.)
- In memoriam P. N. Nagyinszkij, 1894—1961. UIZs 1962. 2. sz. 157. (Ukrán történész.)
- Siruni H. Dj.*: In memoriam Joszif Orbeli, 1887—1961. SAO IV. (1962/1963) 252—255.
- In memoriam G. M. Petrov. NAA 1962. 2. sz. 259—260. (A Keleti Népek Intézetének tudományos munkatársa.)
- In memoriam Prof. Sz. M. Petrov, 1902—1962. VIK 1962. 3. sz. 238. (Párttörténész.)
- In memoriam Prof. Nyina A. Sziporova, 1910—1961. VI 1962. 1. sz. 215.
- In memoriam Prof. N. A. Sziporova, † 1961. NNI 1962. 1. sz. 195.
- In memoriam N. A. Sziporova, 1910—1961. SzV XXI. (1962) 291—293.
- In memoriam N. A. Sziporova. ZG 1962. 3. sz. 653—654. (1910—1961.)
- In memoriam A. A. Sztarikov, 1892—1962. NAA 1962. 3. sz. 248—249. (iranista.)
- In memoriam P. N. Tarkov, a történettud. doktora. 1902—1962. VI 1962. 11. sz. 217.
- In memoriam V. A. Varga, 1905—1962. S 1962. 4. sz. 1087. (Pártfőiskolai tanár.)
- In memoriam V. P. Volgin. VAN 1962. 8. sz. 80—81.
- In memoriam V. P. Volgin, 1879—1962. VI 1962. 9. sz. 216—217.
- In memoriam V. P. Volgin, 1879—1962. NNI 1962. 4. sz. 197.
- In memoriam Jan Jakovlevics Zutisz, 1893—1962. VI 1962. 10. sz. 215. (A Baltikum történésze.)
- In memoriam Ja. Ja. Zutisz. NNI 1962. 6. sz. 184.
- In memoriam Jan Jakovlevics Zutisz, 1893—1962. ISzSzSZR 1962. 6. sz. 224—225.
- A. A. Guber 60. születésnapjára. VI 1962. 6. sz. 117—118.
- Alekszandr Andrejevics Guber 60. születésnapjára. NAA 1962. 2. sz. 251—255. (Munkáinak bibliográfiája.)
- N. I. Konrad 70. születésnapjára. SzV XX. (1962) 350. (Orientalista)
- Maamjagi V. A., Kakh Ju. Ju.*: H. H. Kruusz (70. születésnapjára) VI 1962. 1. sz. 114—115. (Észt történész)
- A. D. Novicsjev, a történettudományok doktora főbb műveinek jegyzéke. (60. születésnapjára.) NAA 1962. 3. sz. 242—243. (Törökország történésze.)

- A. A. Novoszelszkij 70. születésnapjára. VI 1962. 1. sz. 168—169.
- Prof. B. I. Pankratov 70. születésnapja. NAA 1962. 3. sz. 240—241. (Orientalista.)
- Prof. G. D. Szandzejev főbb műveinek jegyzéke. (60. születésnapjára.) NAA 1962. 3. sz. 243—244.
- N. V.: P. Je. Szkaeskov 70. születésnapjára. KSZINA 55. (1962) 3—7.
- P. Je. Szkaeskov, szovjet sinológus, 70. születésnapjára. NAA 1962. 1. sz. 219—221.
- Sz. G. Sztrumilin akadémikus ünneplése 85. születésnapján. VAN 1962. 4. sz. 115—116.
- Sz. G. Sztrumilin akadémikus 85. születésnapjára. VE 1962. 3. sz. 159—160.
- A SzTA új történeztanagai. VI 1962. 9. sz. 103—104. (B. N. Ponomarjov, B. N. Sunkov.)
- Szokolov O.: M. N. Pokrovskij történeti nézetei. Kom 1962. 4. sz. 69—79.
- Dubrovskij Sz. M.: M. N. Pokrovskij akadémikus szerepe a szovjet történettudomány fejlesztésében. VI 1962. 3. sz. 2—30. (Vita: no. 31—40.)
- Kizelstejn G.: M. N. Pokrovskij halálának 30. évfordulójára. VIK 1962. 3. sz. 230—231.
- Najgyonov M. Je.: M. N. Pokrovskij és helye a szovjet történetírásban. ISzSzSzR 1962. 3. sz. 48—71.
- Koval M. K.: M. N. Pokrovskij — a nemzeti-burzsoá történetírás elleni harc harcosa. UIZs 1962. 3. sz. 110—113.
- P. G. Vinogradov leveleiből. Publikálja K. A. Majkova. Szv XXII. (1962) 267—282. (Középkorász, 1854—1925.)
- N. M. Tulajkov akadémikus önéletrajza és beszámolója. Publikálja: D. T. Szubhotyin, K. P. Tulajkova. IA 1962. 3. sz. 100—119. (mezőgazda, 1875—1938.)
- K. A.: A társadalomtudományok kérdései a SzTA Tudományos Akadémiájának közgyűlésén. NNI 1962. 3. sz. 179—181.
- A SzTA közgyűlése, 1962. jún. 29—30. VAN 1962. 8. sz. 3—10.
- A SzTA közgyűlése. VIK 1962. 6. sz. 223—225. (okt. 19—20.)
- A kommunizmus építése és a társadalomtudományok. VI 1962. 11. sz. 3—8. (Az SzTA közgyűlése, okt. 19—20.)
- Isakov V.: A társadalomtudományok feladatai a kommunizmus kibontakozott építésének körülményei között. (A SzTA közgyűlése.) NNI 1962. 6. sz. 178—180. (1962. okt. 19—20.)
- Skarenkov L. K.: A szovjet társadalom történelmének megvitatják feladataikat. (Az SzTA Történettud. Intézetében.) ISzSzSzR 1962. 3. sz. 212—215.
- Surbovanij G. P.: A történettudomány feladatainak megvitatása. A Történettudományi Osztály közgyűlése. NNI 1962. 1. sz. 186—188. (1961. nov. 17—18.)
- Az SzTA Történettudományi Intézete Tudományos Tanácsában. NNI 1962. 1. sz. 188—189. (1961. nov. 30. „A XXII. kongresszus és a Történettud. Intézet feladatai” vita.)
- Zselenyina J. A.: Az Egyetemes Történet Tudományos Tanácsa. NNI 1962. 1. sz. 189—190. (Éles; 1961. dec. 1. „A szovjet történettudomány feladatai az egyetemes történet terén a XXII. kongresszus fényében.”)
- Surbovanij G. P.: A SzTA Történeti Osztályának Közgyűlése. NNI 1962. 3. sz. 181—182. (1962. febr. 5—6.)
- A párttörténet tudományos és oktatói kádereinek képzése. VIK 1962. 6. sz. 229—232. (Vita okt. 26-án Moszkvában.)
- A szlavista történészek értekezlete a moszkvai egyetemen. VI 1962. 6. sz. 122—124. (Moszkva, 1962. febr. 6—10.)
- Amesina Je. M., Sztanyiszlavszkaja A. M.: A SzTA Történettudományi Tanácsában. VI 1962. 12. sz. 107—109. (Plenáris ülés „A történettudomány történetéről.” 1962 májusában.)
- Lazin V. V.: Az SzKP XXII. kongresszusa és a nemzetközi kommunista mozgalom. (Tudományos ülésszak az SzKP Társadalomtudományi Akadémiáján.) NNI 1962. 3. sz. 175—179. (1962. jan. 5.)
- Illerickaja Je. V.: Tudományos ülésszak az oroszországi munkásosztály és munkásmozgalom történetéről. VI 1962. 11. sz. 97—100. (Az SzTA Történettudományi Osztályán és a tudományos tanácsokban.)
- Szkljarenko I. M.: Tudományos ülésszak a munkásosztály történetéről. UIZs 1962. 5. sz. 148—149. (Kijev, 1962. júl. 3—5.)
- Popova L. A.: A munkásmozgalom történetének periodizálása az első világháború éveiben. ISzSzSzR 1962. 4. sz. 229—230. (1961. dec. 22. Vita a Történettud. Intézetben.)
- Ovszjankin V. A., Szkaratan O. I.: Tudományos ülésszak a leningrádi munkásosztály történetéről. VI 1962. 7. sz. 156—160. (1961. dec. 22—27.)
- Nyikolajeva A. T.: Konferencia a szovjet társadalom története forrástanának problémáiról. VI 1962. 5. sz. 162—164. (1961 végén.)
- Panyejah V. M., Camulati A. N.: A leningrádi történészek aktívájának értekezlete. VI 1962. 5. sz. 120—122. (1962. jan.)
- Zaljalov A. M., Muharjamon M. K.: Tudományos konferencia a középvolgai autonóm köztársaságok szocialista és kommunista építésének történetéről. ISzSzSzR 1962. 4. sz. 221—224. (Kazan, 1962. ápr. 12—14.)
- Jeszaulenko A. Sz., Hkisz M. B.: Tudományos ülésszak a moldáviai szocialista forradalom történetéről. VI 1962. 3. sz. 114—118. (Kisinyov, 1961. végén)
- Kalk Ju. Ju.: Az északi történészek konferenciája. VAN 1962. 8. sz. 77—78. (Tallin, május 18.)
- Guszarova V. G., Jaanverk E. E.: Észtország történészeinek koordinációs értekezlete. ISzSzSzR 1962. 5. sz. 242—243. (1962. május 18—19.)
- Ivanov V. N.: Tudományos konferencia a jakutiai egyetemen. VI 1962. 10. sz. 115—116. (Az autonómia kikiáltásának 40. évfordulójára.)
- Ambarjan A. Sz.: Tudományos konferencia a kaukázusi népek agrártörténetéről az Októbert megelőző időkből. ISzSzSzR 1962. 3. sz. 222—225. (Jerevan, 1961. dec. 25—27.)
- Naumov V. P.: Historiográfiai konferencia a moszkvai egyetemen. VI 1962. 2. sz. 125—129. (1961. máj.)
- Eitvak B. G.: Az oroszországi jobbágyrendszer bukásának tanulmányozási feladatai és legfontosabb eredményei. VI 1962. 1. sz. 116—122. („A kapitalizmus keletkezése” konferenciáján, Moszkva 1961. május.)
- Gamajunov I. Sz.: A kapitalizmus létrejötte az ázsiai országokban. Vita. VI 1962. 1. sz. 122—124. (Moszkva, 1961. április 3—4.)
- Orlik O. V.: Vita a cárizmus gyarmati politikájáról és az oroszországi népek felszabadító mozgalmairól. ISzSzSzR 1962. 5. sz. 243—245. (1962. máj.)
- Ananyics B. V., Ganyelin R. S.: Tudományos ülésszak „Az oroszországi fejlődés fő törvényszerűségei és sajátosságai az imperializmus korszakában” témájáról. VI 1962. 3. sz. 118—123.
- Borzanov V. F., Sacillo K. F.: A tudományos tanács ülésszaka „Oroszország fejlődésének fő törvényszerűségei és sajátosságai az imperializmus korszakában” témáról. ISzSzSzR 1962. 1. sz. 223—226. (Leningrád, 1961. szept. 12—16.)
- Mai J.: Tudományos konferencia Leningrádban az oroszországi imperializmusról. ZG 1962. 2. sz. 436—441. (1961. szept. 12—16.)
- Orlik O. V.: Az orosz külpolitika történeti problémáinak megvitatása. ISzSzSzR 1962. 2. sz. 227—228. (Moszkva, 1961. dec.)
- Küttler W.: Kollokvium a szovjet történettudomány legújabb fejlődéséről. ZG 1962. 8. sz. 1918—1923. (Berlin, 1962. jún. 19.)
- Azizjan A. K.: A lenini nemzeti politika győzelme a Szovjetunióban. (A taskenti elméleti konferencia anyaga alapján, 1962. május.) VI 1962. 11. sz. 101—123.
- Gaubih B. V.: A lenini nemzeti politika a Szovjetunióban. VIK 1962. 6. sz. 225—227. (Konferencia Taskentben.)
- Ikonnjykov Sz. N.: A korábban elmaradt népek nemkapitalista fejlődési útjáról. ISzSzSzR 1962. 6. sz. 209—212. (Tudományos ülésszak Dusanbelben, 1962. jún.)
- Danyilov V. P.: A szovjet falu történetéről tartott tudományos ülésszak néhány eredménye. VI 1962. 2. sz. 20—43. (Moszkva, 1961. ápr. 18—21.)
- Susarin V. P.: A szocialista építés az európai népi demokratikus országokban. Összvettségi koordinációs értekezlet. VI 1962. 6. sz. 118—120. (Moszkva, 1962. febr. 27.—márc. 1.)

- Dzsapariдзе E. A., Sarovatova R. Sz.*: Koordinációs értekezlet a népi demokratikus országok történetéről. NNI 1962. 3. sz. 182—184.
- Baraboj A. Z., Csepkó V. V.*: Az V. köztársaságközi szimpozium Kelet-Európa agrártörténetének kérdéseiről. UIZs 1962. 6. sz. 146—148. (Minszk, 1962. szept. 20—25.)
- M. M.*: A II. szovjet—francia történetészkonferencia. NNI 1962. 1. sz. 190. (Moszkva, 1961. szept. 30.)
- Bk.*: Konferencia a csehszlovák—szovjet kapcsolatokról. HČ 1962. 2. sz. 323—324. (Bratislava, 1961. dec. 18—19.)
- Ruge W.*: Német—szovjet történetészkonferencia Rapallóról. DAP 1962. 7. sz. 817—823.
- Anderle A.*: Tudomány és konferencia Moszkvában a Rapallo-szerződésről és a békés koexistencia problémája. ZG 1962. 8. sz. 1913—1917. (1962. ápr. 26—28.)
- Stern L.*: Szovjet és német történetészek konferenciája a Rapallo-szerződésről. Ein 1962. 9. sz. 121—126.
- Az SzKP XXII. kongresszusának eredményei és a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának feladatai. NNI 1962. 1. sz. 184—186.
- A szovjet történetészek megvitatták a tudomány feladatait az SzKP XXII. kongresszusa határozatainak fényében. VI 1962. 1. sz. 3—13.
- Poszpelov P. N.*: A történeti tudományos kutatómunka feladatai az SzKP XXII. kongresszusa határozatainak fényében. VIK 1962. 2. sz. 9—25.
- A társadalomtudományok fejlesztésének feladatai a kommunizmus kibontakozott építésének körülményei között. A SZTA közgyűlésének határozata. VAN 1962. 12. sz. 57—62.
- Kinkulskin A. T.*: A szovjet történettudomány az SzKP XX. és XXII. kongresszusa között. PIS 1962. 6. sz. 95—102.
- Barakov K. N.*: A SZTA Történettudományi Intézete 1961. évi munkájának eredményei. NNI 1962. 2. sz. 174—176. (Ülés 1961. nov. 11.)
- Bromlej Ju. V.*: A SZTA Történettudományi Osztálya intézményei tudományos tevékenységének eredményei 1961-ben. VI 1962. 4. sz. 115—127.
- Kurmacseva M. D.*: A SZTA Történettudományi Intézete feudalizmuskori szektorában. ISzSzSzR 1962. 4. sz. 226—227.
- Szidorova N. A.*: A szovjet medievisztika feladatai a XXII. kongresszus határozatainak fényében. SzV XXI. (1962) 3—11.
- Cserepnyin L. V.*: A feudalizmus korszaka társadalomtörténeti problémáinak tanulmányozása a Szovjetunióban. VI 1962. 1. sz. 34—66.
- Vologarszkij V. M.*: A moszkvai állami egyetem közpérikai történeti fakultásának tudományos élete 1960—61-ben. SzV XXII. (1962) 283—284.
- Zsobotinszka Je. A.*: A SZTA Történettudományi Intézete középkortörténeti osztályának munkája 1960—1961-ben. SzV XXI. (1962) 287—290.
- Kucserenko G. Sz., stb.*: A Történettudományi Intézet egyetemes történeti munkacsoportjairól. VI 1962. 4. sz. 162—179.
- Berza M.*: Az egyetemes történeti kutatása a Szovjetunióban. S 1962. 5. sz. 1249—1263. (Szemle.)
- Az MTA Történettudományi Intézetének munkája az új- és legújabbkori történelem terén. NNI 1962. 1. sz. 193—195.
- 1961-ben a Szovjetunióban megjelent könyvek, dokumentumok és cikkek az új és legújabb kor történetéről. (Bibliográfia.) NNI 1962. 5. sz. 169—173.
- Visszhangok N. M. Druzsinyn cikkére. ISzSzSzR 1962. -3. sz. 116—120. („A szovjet történetészek alkotó tapasztalata”, uo. 1961. 6. sz.)
- Leszenko L. A.*: Ukrajna történetészeimél. ISzSzSzR 1962. 3. sz. 215—217. (Munkájuk a XXII. kongr. óta.)
- Kraveczenko I. Sz.*: A történettudomány fejlődésének néhány eredménye és távlatai a Belorussz SzSzk-ban. ISzSzSzR 1962. 1. sz. 217—219.
- Levit Sz. E.*: A történeti kutatás széles lendülete Moldáviában. ISzSzSzR 1962. 1. sz. 219—223.
- Jurginisz J. M.*: A történettudomány eredményei és perspektívái Litvániában. ISzSzSzR 1962. 3. sz. 220—222.
- Guszajnov R. A., stb.*: Néhány eredmény és a perspektívák az Azerbajdzsán SzSzk Tudományos Akadémiájának Történettudományi Intézetében. ISzSzSzR 1962. 5. sz. 238—241.
- Szidamonilze U. I.*: A grúz történettudomány az SzKP XX. és XXII. kongresszusa közti időszakban. ISzSzSzR 1962. 3. sz. 217—220.
- Vardumjan D. Sz.*: Az örmény etnográfia a szovjet hatalom éveiben. SzE 1962. 5. sz. 111—116.
- Kulijev O. K., Szoszonkin I. L.*: A történettudomány alkotó fellendülése Türkmenisztánban. ISzSzSzR 1962. 4. sz. 213—217.
- Babahodszajev A. H.*: A történettudomány fejlődése Üzbekisztánban a XXII. kongresszus után és feladatai a kongresszus határozatainak fényében. ISzSzSzR 1962. 5. sz. 234—238.
- Smith R. F.*: Orosz történelem és a Szovjetunió. CSSH IV/3. (1962. ápr.) 375—387.
- Rogger H.*: Nacionalizmus és állam: orosz dilemma. CSSH IV/3. (1962. ápr.) 253—264.
- Davidovics A. M., stb.*: Új munkák a szövetségi köztársaságokban folyó szovjet államépítésről. VI 1962. 12. sz. 112—117.
- Jakubovszkaja Sz. I.*: A Szovjetunió közoktatásügyének szovjet történetírása. VI 1962. 12. sz. 3—17.
- Kim M. P., Poljakov Ju. A.*: A szovjet társadalom fejlődésének néhány problémája. VAN 1962. 11. sz. 35—41.
- Zlupko Sz. N.*: Tanulmányok a gazdasági eszmék történetéről. UIZs 1962. 5. sz. 95—99. (Szemle)
- Raupach H.*: A szovjet gazdaság mint történeti jelenség. VIZg 1962. 1. sz. 1—16.
- Belov G. A.*: A Szovjetunió mezőgazdaságának kollektivizálásának történetével kapcsolatos dokumentumanyag publikálásának néhány kérdéséről. VI 1962. 4. sz. 133—139.
- Kunajnev G. A.*: Tudományos ülésszak a szovjet munkásosztály kialakulásáról és fejlődéséről. VI 1962. 9. sz. 104—106.
- Szenteljünk több figyelmet a Szovjetunió munkásosztálya történetének. VI 1962. 6. sz. 3—16.
- Kurjanov Ju. I., Potapova L. A.*: Az oroszországi proletariátus történetét tanulmányozó csoport munkájáról. VI 1962. 6. sz. 167—168.
- Ivanov L. M., Szabalgin Ju. N.*: A szovjet történetészek kutatásai az oroszországi proletariátusról. ZPW 1962. 4. sz. 63—76.
- Losz F. Je., Kullaj A. Sz.*: Az ukrán munkásosztály története tanulmányozásának állapota és feladatai. UIZs 1962. 5. sz. 87—94.
- Csugajev D. A.*: A Szovjetunió története szovjet időkának forráskutatás feladatai a XXII. kongresszus határozatainak fényében. IA 1962. 1. sz. 165—173.
- Csisztovonov A. Sz.*: „A kapitalizmus keletkezése” problémájával foglalkozó tudományos tanács tevékenysége 1961-ben. VI 1962. 6. sz. 121—122.
- Szancevics A. V.*: A háború utáni szovjet—ukrán város historiográfiája. UIZs 1962. 4. sz. 104—110.
- Udalcov I. I.*: Az SzKP XXII. kongresszusa és a népi demokratikus országok problémáinak tanulmányozása. NNI 1962. 3. sz. 12—27.
- Hvosztov F. M.*: Az európai népi demokratikus országok története tanulmányozásának jelenlegi állapota a Szovjetunióban és a tudományos kutatómunka feladatai. NNI 1962. 3. sz. 3—11.
- Ratnyer N. D.*: A szláv—német kapcsolatok tanulmányozására alakult csoport munkája. VI 1962. 9. sz. 157. (A Szlavisztikai Intézetben.)
- Koroljuk V. D.*: A szláv—német kapcsolatok kutatása (A SZTA Tudományos Akadémiájának Szlavisztikai Intézetében.) NNI 1962. 3. sz. 185—186.
- Gosztinszka Je. V.*: A lengyel—szovjet kapcsolatok történetének szektora a Lengyel Tudományos Akadémián. VI 1962. 10. sz. 202—203. (1955—1961)
- A Román—Szovjet Tudományos Intézet 15 éves tevékenysége. S 1962. 5. sz. 1275—1276.
- Orlik O. V.*: A kultúra problémáinak megvilágítása a „Szovjetunió története” I—VI. kötetében. VI 1962. 8. sz. 165—166.
- Kopilov A. N.*: Az ötkötetes „Szibéria története” prospektjének megvitatása. VI 1962. 2. sz. 122—125.
- „A Szovjetunió Nagy Honvédelmi Háborújának története” III. kötetének fő problémái. VI 1962. 10. sz. 3—20.
- Szuszlov M. A.*: Az SzKP XXII. kongresszusa és a társadalomtudományi tanszékek feladatai. Kom 1962. 3. sz. 15—16.

- Plotnyikov K.*: Az SzKP és a társadalomtudományi tanszékek feladatai a gazdasági kutatások fejlesztésében. VE 1962. 3. sz. 98—107.
- Bicsatyin V. Je.*: Az ateizmus kérdései az SzKP programjában. UIZS 1962. 2. sz. 14—24.
- Szavocskin P. Z.*: A tudományos kutató munka a belorusz egyetem történelmi fakultásán. VI 1962. 9. sz. 107—109.
- Pozgnyjeva I. V.*: Az ókori történet és nyelvek tanulmányozása a moszkvai egyetemen 18. század 50—70-es éveiben. VDI 1962. 3. sz. 3—23.
- Szmirnov N. A.*: Jobban készítük elő a tudományos kérdéseket. VI 1962. 10. sz. 207—208.
- Gyemcsenkov M. V.*: A tudományos kutató munka a kievi Lenin-rendes Sevcenko-egyetemen. VI 1962. 4. sz. 127—132.
- Dunajevszkij V. A., Moszkalenko A. Je.*: A történészek tudományos munkája a voronyezi egyetemen és az egyetemi történelmi képzés néhány kérdése. VI 1962. 5. sz. 124—128.
- Fjodorov K. G., Hliszlov I. P.*: A rosztovi egyetem történészeinek kutatásai. VI 1962. 12. sz. 109—112.
- Velikanova R. F.*: Tudományos kutatómunka a kabard-balkár egyetemen. VI 1962. 10. sz. 112—115.
- Csernih A. G., Kutjik V. N.*: A távolkeleti egyetem történelmi katedrának munkájáról. VI 1962. 8. sz. 125—127.
- Murasov Sz. I., Szmirnov A. Sz.*: Az SzKP történetének oktatási anyaga az egyetemeken. VIK 1962. 6. sz. 215—222.
- Az SzKP XXII. kongresszusa és a Szovjetunió története specialistainak képzése. ISzSzsZR 1962. 5. sz. 3—16.
- Szmirnov A. Sz.*: A párt a háború előtti időszakban. (1937—1941. jún.) (Az SzKP történeti kurzus 14. témájának tanulmányozásához.) VIK 1962. 5. sz. 134—144.
- Szlopov L. A.*: Az SzKP története — rendkívül fontos társadalmi tudomány. (Az SzKP történeti kurzusa bevezető témájának tanulmányozásához.) VIK 1962. 5. sz. 126—134.
- Csernomorszkij M. N.*: Az SzKP története forrásainak oktatásáról. VIK 1962. 6. sz. 164—167.
- Varsavcsik M. A.*: A SzKP történet forrástudományának néhány kérdése. VIK 1962. 4. sz. 165—174.
- Szmirnov I. Sz.*: Nagy és fontos feladat. VIK 1962. 5. sz. 160—166. (Varsavcsik M. A., „Az SzKP története forráskutatásának néhány kérdéséről” c. cikkével kapcsolatban.)
- Nyikolszkij N. M., Menszinszkij V. I.*: Az SzKP tevékenységének nemzetközi jellege. VIK 1962. 1. sz. 151—163.
- Smidt Sz. O.*: A forrástudomány oktatásának kérdései. NNI 1962. 4. sz. 112—119.
- Perezsgin M. A., Ugarov I. F.*: Az SzKP története forráskutatási kézikönyvről. VIK 1962. 5. sz. 156—159.
- Kasztanov Sz. M., Kurnoszov A. A.*: A forrástan elméletének néhány kérdése. IA 1962. 4. sz. 173—196.
- Jakubovszkij V. A.*: A „fajta”-elv következetes betartása a forrástani előadások felépítésénél. NNI 1962. 5. sz. 98—101.
- Jasztrebov L. B.*: A Szovjetunió története szovjet periódusa forrástana problémáinak megvitatása. ISzSzsZR 1962. 4. sz. 230—232.
- Trifonova T.*: A szovjet irodalom. CHM VII/1. (1962) 98—108.
- Szimonova M. Sz.*: A telekeleadások statisztikai lapjai, mint a parasztság osztálydifferenciálódásának tanulmányozását szolgáló források. IA 1962. 6. sz. 152—158.
- Goleman M. T.*: Hogyan használják fel a statisztikai anyagokat a történészek. ISzSzsZR 1962. 6. sz. 222—223. (A szerkesztőségi postából.)
- Drobizseva L. M.*: A helyi szovjet és gazdasági szervek beszámolóit mint történelmi forrásokat. IA 1962. 6. sz. 137—148.
- Oresnyikov A. Sz.*: A legrégebb emlékek textológiai kérdéseinek megvitatása. IA 1962. 6. sz. 183—185.
- Hellmann M.*: Megjegyzések néhány orosz forrás újabb kiadásához. JGO 1962. 3. sz. 305—316.
- Ijblinszkij V. Sz.*: Technika a történészek szolgálatában. VI 1962. 5. sz. 84—89.
- Usztyinov V. A.*: Elektronikus matematikai gépek alkalmazása a történettudományban. VI 1962. 8. sz. 97—117. (numizmatikai példán)
- Kirejeva R. A.*: „A történettudomány története a Szovjetunióban” problémájával foglalkozó tanács munkájáról. VI 1962. 5. sz. 122—123.
- Szaharov A. M.*: „A Szovjetunió története historiográfiája” egyetemi diszciplína tárgya és tartalma. VI 1962. 8. sz. 18—28.
- Nyecsakina M. V.*: A szovjet történettudomány történetének periodizációjáról folytatott vita eredményeihez. ISzSzsZR 1962. 2. sz. 57—78.
- Inglezi R. M., stb.*: A történettudomány történetének bibliográfiája a Szovjetunióban. VI 1962. 1. sz. 209—214. (Az eddigi bibliográfiák és a tervek.)
- Slepakov A. N.*: Az SzKP új programja és burzsoá „kritikusainak” esődje. UIZS 1962. 1. sz. 3—11.
- Smidt Sz. O.*: A szovjet történetírás tárgyáról és a szovjet historiográfia periodizálásának néhány alapelveiről. ISzSzsZR 1962. 1. sz. 94—104.
- Pasuto V. T.*: Oroszország története német neofasiszta koncepciójának forrásai. VI 1962. 10. sz. 61—79.
- Barszov A. A.*: Hogyan torzítja el a szovjet parasztság történetét a burzsoá történetírás. ISzSzsZR 1962. 2. sz. 189—210.
- Szrod G. P.*: Lettország történetének meghamisítása a mai nyugatnémet és emigráns lett történelmi irodalomban. ISzSzsZR 1962. 4. sz. 185—200.
- Cserepnjin L. V.*: Teljes fegyverzetben szálljunk harcba a burzsoá történetírással. (A SZTA Történettudományi Intézete feüldízi-kori osztályának munkatapasztalatából.) ISzSzsZR 1962. 1. sz. 200—208. A levéltárügy 250 éve országunkban. IA 1962. 6. sz. 133—137.
- Kozinceva B. I., Rutjenburg V. I.*: A SZTA Történettudományi Intézete leningrádi tagozatának levéltárában. VI 1962. 2. sz. 160—166.
- Anyikejev V. F., stb.*: A helyi pártlevéltárak munkája. 1961 szemléje. IA 1962. 6. sz. 181—183.
- Roszlova A. Sz., Szeleznyev M. Sz.*: A tudományos kutatómunka a főiskolákban: A moszkvai állami történész-levéltáros főiskolán. VI 1962. 3. sz. 124—128.
- Drobizsev V. Z., Novikova A. A.*: Növekszik levéltáraink gazdagsága. VI 1962. 12. sz. 198—200.
- Belov G. A.*: Az állami archívumok feltöltésének tudományos alapjai. IA 1962. 5. sz. 184—189.
- Baszakov E. G., stb.*: A Szovjetunió állami levéltári állagainak feltöltése a külföldi levéltárakból beszerzett dokumentációk anyaggal. VI 1962. 1. sz. 206—208.
- Kozlov V. Sz.*: Új beérkezett anyag az OSzSzsZK Központi Állami Levéltárába. VI 1962. 8. sz. 163—165.
- Hotesinszkij V. G.*: A szűzföldek állami levéltárai. IA 1962. 6. sz. 159—163.
- Zaksz A. B.*: A történelmi profilú múzeumok 1917—1934-ben. ISzSzsZR 1962. 5. sz. 163—170.
- Baszakov E. G.*: Kéziratok források az orosz történelemtől az USA levéltáraiban. ISzSzsZR 1962. 2. sz. 214—219.
- Matei P.*: Tapasztalatsere a Szovjetunió Állami levéltáraival. RA 1962. 1. sz. 255—283.
- Ungureanu Gh.*: Románia történetére vonatkozó iratok a moszkvai és leningrádi állami levéltárakban. RA 1962. 1. sz. 27—45.
- Jakobsz A. L.*: Középkori falvak a Krim délnyugati részén. VV XXI. (1962) 165—177.
- Riasanovszky A. V.*: A 838. évi követség új beállításában. Megjegyzések a korai orosz történet egy „normanista” forrásával kapcsolatban. JGO 1962. 1. sz. 1—12.
- Tyhomirov M. N.*: Az orosz föld kezdetei. VI 1962. 9. sz. 40—42.
- Petrov V. P.*: Kijev kezdetéről. (Kijev első említése krónikában 1100 évvel ezelőtt.) UIZS 1962. 3. sz. 14—21.
- Maorogyin V. V.*: A kievi állam társadalmi-gazdasági rendszerének szovjet történetírása. ISzSzsZR 1962. 1. sz. 52—73.
- Ribakov B. A.*: Az orosz történelem közös jelenségei a 9. századtól a 13. század derekáig. VI 1962. 4. sz. 34—57.

- Voronjin A. N.: Andrej Bogoljubszkij és Lucas Chrysoverg. (A 12. századi orosz—bizánci kapcsolatok történetéből.) VV XXI. (1962) 29—50.
- Rabinovics M. G.: Moszkva eredeti lakosság etnikai összetételéről. SZE 1962. 2. sz. 59—71.
- Zsdanko T. A.: A karakalpakok etnogenézisének problémája. KSZE XXXVI. (1962) 3—11.
- Limonov Ju. A.: A rosztov-szadali évkönyvírás a 12. század derekán. (Jurij Dolgorukij évkönyvírója.) IZ 72. (1962) 184—216.
- Ozols J.: Földvárak a lovagrendek korából Lettországbán. ZfO 1962. 4. sz. 700—704. (A 12. sz. végétől.)
- Merpert N. Ja., Pasuto V. T., Cserepnin L. V.: Csingisz kán és hagyatéka. ISzSzSzR 1962. 5. sz. 92—119.
- Kargalov V. V.: Volt-e „katonai-politikai baszkak szervezete” Oroszországban a mongol hódítás idején? ISzSzSzR 1962. 1. sz. 161—165.
- Jaromnok I. I.: A novgorodiak útözéte a tatár—mongol csapatokkal „Ignacia Kreszl”-nél. ISzSzSzR 1962. 5. sz. 252—253. (1238)
- Gardanov V. K.: A főúri ifjak nevelői a régi Oroszországban. IZ 71. (1962) 236—250. (A 13. századtól.)
- Szszkolszkij I. P.: Kola város létrejötte. IZ 71. (1962) 270—279. (1264)
- Szmirnov J. I.: Megjegyzések a 14—15. századi feudális Oroszországról. (L. V. Cserepnin: „A központosított orosz állam létrejötte a 14—15. században” c. tanulmányának margójára.) ISzSzSzR 1962. 2. sz. 138—161., 3. sz. 137—162.
- Dilten G.: Chalcondylas tudósításai Oroszországról. VV XXI. (1962) 51—94.
- Heinsius P.: Fafaragások a stralsundi Nikolai-templomban. Adalék egy Hanza-polgár szemléletéről Oroszországot illetően a 14—15. században. ZfO 1962. 2. sz. 243—252.
- Dunsdorfs E.: Rujen és Helmet urbániuma. ZfO 1962. 3. sz. 479—482. (1420—1530. A livóniai rend mesterének falvai.)
- Graboveckij V. V.: A feudális elnyomás elleni felkelők elnevezései Ukrajnában. UIZs 1962. 2. sz. 113—118. (A 15—19. században.)
- Buganov V. I.: A városi prikaz Oroszországban a 16. században. VI 1962. 10. sz. 211—214.
- Harden von Gersdorff E.: Az alsó rendek a moszkvai fejedelemségben német jelentések fényében a 16. században. ZfO 1962. 2. sz. 274—291.
- Az Adasev család földbirtokairól, 16. század. A dokumentumokat publikálja: V. I. Koreckij. IA 1962. 6. sz. 119—132.
- Bajko I. D.: Ukrajna kézműipara a 16. században és a 17. század első felében. UIZs 1962. 1. sz. 57—67.
- Benninghoven Fr.: Oroszország a livlandi „Schonnen Hysthorie, 1508” tükrében. ZfO 1962. 4. sz. 601—625.
- Dorosenko V. V.: A robotgazdálkodás Livland déli (lett) részén a 16. században. SzV XXI. (1962) 122—140.
- Dorosenko V. V.: A földesúri birtok Livónia déli (lett) részén a 16. században. SzV XXII. (1962) 100—115.
- Seeberg-Elverfeldt R.: Heinrich von Staden Reval szolgálatában. JGO 1962. 3. sz. 317—322. (16. század második fele.)
- Dewey H. W.: Az 1550. évi törvénykönyv mint a reform eszköze. JGO 1962. 2. sz. 161—180.
- Kazimierski J.: A paraszток nyomorgatása Holszany és Pasikiszki birtokokon Fehér-Oroszországban 1554-ben. PH 1962. 4. sz. 809—818.
- Dencker R.: Juusten finn püspök küldetése Oroszországban. ZfO 1962. 2. sz. 253—273. (1560—70)
- Johann Taube 2 levele. Publikálja: E. Wintyer. IA 1962. 3. sz. 140—155. (1562—1563)
- Zimin A. A.: A földbirtokpolitika az opriesnyina éviében, 1565—1572. VI 1962. 12. sz. 60—79.
- Zimin A. A.: Az 1566. évi zemskij szobor. IZ 71. (1962) 196—235.
- Kopisszkij Z. Ju.: A belorusziai és lengyelországi városok kereskedelmi kapcsolatainak történetéből. (A 16. század vége és a 17. század első fele.) IZ 72. (1962) 140—183. (1583—1605)
- Intlova Je. I., Probrzenszkij A. A., Tjihonov Ju. A.: A parasztság polgári differenciálódása Oroszországban a 17—18. században. ISzSzSzR 1962. 3. sz. 80—105.
- Pohilevics D. L.: Paraszteselődés a Litván Nagyfejedelemségben a 17—18. században. SzV XXI. (1962) 141—169.
- Lohtyjeva G. N.: A troickij gledenszkij kolostor felelőbéli a 17. században. IZ 72. (1962) 119—139. (Velikij Usztyug mellett.)
- Busujeva V. L.: A társadalmi-gazdasági viszonyok az udmurt faluban, Csepceben, a 17/18. század meggyűzőjén. ISzSzSzR 1962. 4. sz. 118—127.
- Alekszandrov V. A.: A nagykereskedő szerepe a prêmes állattenyésztés megszervezésében a jénisei szőrme-kereskedelemben a 17. században. IZ 71. (1962) 158—195.
- Bogucka M.: Az orosz búza az amszterdami piacon a 17. század első felében. PH 1962. 4. sz. 611—628.
- Soom A.: A balti városok harca az idegen tőke ellen a 17. században. SW XLIX. (1962) 433—458.
- Hatz G.: Denningek. ZfO 1962. 1. sz. 1—38. (17. századi és 18. század eleji orosz pénzek az északi nemzet. közli kereskedelmén.)
- Gejman V. G.: Néhány sajátos jogi dokumentumról a 17. századból. IA 1962. 3. sz. 185—192.
- Zernack Kl.: Oroszország és Svédország a 17. században. Új kutatások, 1957—1960. JGO 1962. 1. sz. 103—116.
- Kondrasenkov A. A., Lapin N. A.: Kurgan város alapításáról. VI 1962. 10. sz. 209—211. (1600/1621 [?])
- Gorfunkel A. H.: A 17. század elején lezajlott parasztháború történeti jelentőségének kérdése. ISzSzSzR 1962. 4. sz. 112—118.
- Leitsch W.: Az orosz történelem Romanov Mihály megválasztásától Pál megöléséig, 1613—1801. II. rész JGO 1962. 2. sz. 2. sz. 215—264.
- Koloszov Je. Je.: A tüzérégi felszerelés fejlődése Oroszországban a 17. század 2. felében. IZ 71. (1962) 259—269.
- Weckerka H.: S. Glavinich káplán leírása a moszkvai államról. ZfO 1962. 3. sz. 423—454.
- Prochl Fr. K.: Moszkva leírása a Kurlandi J. Reuternfelstől. ZfO 1962. 3. sz. 455—475.
- Szenjonova L. Je.: Állandó diplomáciai kapcsolatok felvétele Havasalföld és Oroszország között a 17. század végén és a 18. század elején. RS V. (1962) 29—51.
- Szaharov A. N.: I. Péter egy ismeretlen rendelete. VI 1962. 12. sz. 201—203. (1699)
- Anfimov A. M.: A majoratusi földbirtok a cári Oroszországban. ISzSzSzR 1962. 5. sz. 151—159. (18. század)
- Nyelszov G. A.: B. Siegbahn úr történeti kirándulásai a 18. századi orosz—svéd kapcsolatok történetébe és a reális tények. ISzSzSzR 1962. 3. sz. 192—209.
- Kamenceva Je. I.: A hosszúságmértékek a 18. század első felében. ISzSzSzR 1962. 4. sz. 127—132.
- Geyer D.: I. Péter és Szentpétervár. JGO 1962. 2. sz. 181—200.
- A. N. Gyemidov utasításai az üzemevetőknél. A dokumentumokat publikálja: N. I. Pavlenko. IA 1962. 5. sz. 148—160. (1732—1742.)
- Dorosenko A. P.: Az otthoni munka Moszkva textiliparában a 18. század derekán. IZ 72. (1962) 259—275.
- Serczyk W.: A paraszток helyzete a Jobbparti-Ukrajnában a 18. század második felében. UIZs 1962. 4. sz. 67—73.
- Seserbakov D. I.: M. V. Lomonoszov és a mai tudomány. VF 1962. 2. sz. 57—64. (Születésének 250. évford.)
- Tyihonov M. N.: M. V. Lomonoszov történeti munkái. VI 1962. 5. sz. 64—73.
- D. M.: Tudományos ülésszak N. V. Lomonoszov születésének 250. évfordulójára. UIZs 1962. 1. sz. 155.
- Figurovskij N. A.: A nagy orosz tudós és felvilágosító, M. Lomonoszov. WZHU XI/1. (1962) 11—20.
- Volkov M. Ja.: Az 1753—57. évi vámreform. IZ 71. (1962) 134—157.
- Strange M.: Jean-Jacques Rousseau és orosz kortársai. AIHRF XXIV/170. (1962 okt.—dec.) 515—528. (1760—70-es évek.)
- Confino M.: A szentpétervári „Szabad Gazdasági Társaság” gazdasági unkéjai, 1765—1820. RH CCXVII. (1962. jan.—márc.) 155—180.

- Kovalszkij J. Sz.*: Az 1765—1769. évi összeírás mint a társadalmi-gazdasági viszonyok tanulmányozásának forrása a Balpatari Ukrajnában. UIZs 1962. 2. sz. 97—101.
- Pavlicović Br.*: Vasil Petrovici metropolita missziója Oroszországba 1765—1766-ban. IG 1962. 1—4. sz. 51—68.
- Forstreuter K.*: Litván és lengyel hivatalos hirdetések kinyomtatása Poroszországban (1772 előtt). ZFO 1962. 4. sz. 640—644.
- Uszmanov A. N.*: Kinza Arsizlanov, Pugasov kiváló harcos-társa. IZ 71. (1962) 113—133.
- Levitasz I. Ja.*: A polgárháború az Egyesült Államokban és az orosz forradalmi demokraták. PIS 1962. 3. sz. 26—32.
- Goldok A. I.*: „Az egészséges ítélőkészség könyvtára” — az ateizmus enciklopédiája a 18. század végén és a 19. század elején. VF 1962. 5. sz. 130—135.
- Lacour-Guyet H.*: Calonne Szent-Péterváron és Londonban, 1794—1796. RHD LXXVI. (1962. ápr.—jún.) 117—133.
- Kovalcsenko I. D.*: A kisáru-termelés a 19. századi Oroszországban. ISzSzSzR 1962. 1. sz. 74—93.
- Rubinsztein V. I.*: A kisárutermelet és a kapitalizmus fejlődése Oroszországban a 19. században. ISzSzSzR 1962. 4. sz. 66—86.
- Kovalcsenko I. D.*: A kapitalizmus keletkezése Oroszország paraszti gazdaságában. ISzSzSzR 1962. 6. sz. 65—87.
- Karpacsev A. M.*: A kényszermunkával dolgozó manufaktúra és jelentősége a kapitalizmus fejlődése számára. VI 1962. 8. sz. 59—74.
- Kahk Ju. Ju.*: A cárizmus agrárpolitikája Livlandban a 19. század elején. ISzSzSzR 1962. 2. sz. 124—137. Dokumentumok Oroszország távol-keleti politikájáról, a 19. század elején. Közli: V. G. Szirotkin. IA 1962. 6. sz. 85—99.
- Ionudzskij Sz. N.*: A nemzetiségi élet maradványai Nyugat-Turkménia állattenyésztőinél a 19. században. SZE 1962. 4. sz. 46—56.
- Karcev A. A.*: Levéltári források az orosz—arab kapcsolatokról a 19. században és a 20. század elején. KSZINA 58. (1962) 16—23.
- Jevsztyignejev I. V.*: Oroszország külpolitikájának céljai 1804—1805-ben. VI 1962. 5. sz. 203—210.
- Oroszország viszonya a latinamerikai szabadságharc kezdetéhez. A dokumentumokat publikálta: N. N. Bolhovityinov. IA 1962. 3. sz. 120—131. (1811—1812)
- Az 1812. évi Honvédő Háború 150. évfordulója. VAN 1962. 12. sz. 113—115.
- Druzinszjin M. N.*: Az 1812. évi Honvédő Háború történeti jelentősége. VI 1962. 12. sz. 48—59.
- Beszkrornij L. G.*: Az 1812. évi Honvédő Háború történetének néhány kérdése. VI 1962. 10. sz. 50—60.
- Beszkrornij L. G.*: Az 1812. évi Honvédő Háború. (Néhány eredmény és a további kutatási feladatok.) VAN 1962. 9. sz. 97—103.
- Okuny Sz. B.*: Az orosz nép és az 1812. évi Honvédő Háború. ISzSzSzR 1962. 4. sz. 52—65.
- Beszkrornij L. G.*: A borogyinói csata (a 150. évfordulóra). ISzSzSzR 1962. 6. sz. 3—18.
- Bucik A. K.*: Halhatatlan esemény. (A nagy borogyinói csata 150. évfordulója.) UIZs 1962. 4. sz. 155—156.
- Fagyjejev I. Ja.*: Az 1812. évi Honvédő Háború. PIS 1962. 5. sz. 12—22.
- Goldberg A. L.*: A Szalikov-Sesedrin Könyvtár nyomtatványai az 1812. évi háborúról. VI 1962. 6. sz. 208—212.
- Aleskin P. Ja., Golovnyikov V. K.*: A moszkvai népfelkelés az 1812-es Honvédő Háborúban. VI 1962. 9. sz. 22—33.
- Pronsztejn A. P., Csebotarev B. V.*: A doni kozákok az 1812-es Honvédő Háborúban. VI 1962. 9. sz. 34—39.
- Abalihin B. Sz.*: Az 1812. Honvédő Háború ukrán népfelkelésének történetírása. UIZs 1962. 5. sz. 99—103.
- Gerbilzskij G. Ju.*: Az ukrán nép részvétele az 1812. évi Honvédő Háborúban. UIZs 1962. 5. sz. 24—34.
- Abalihin B. Sz.*: Az ukrán népfelkelők 1812-ben. IZ 72. (1962) 87—118.
- Vologyin P. M.*: Az 1812. évi moszkvai népfelkelők száma és szerepe. IZ 72. (1962) 246—258.
- Gutkina I. G.*: Az 1812. évi Honvédő Háború visszhangjai Angliában. NNI 1962. 5. sz. 84—91.
- Bolhovityinov N. N.*: Az 1812. évi Honvédő Háború visszhangjai az Egyesült Államokban. NNI 1962. 6. sz. 93—97.
- Vlaszkin A. G.*: Az 1812. évi Honvédő Háború és a német hazafiak mozgalma. NNI 1962. 5. sz. 72—83.
- Osztrák—orosz kapcsolatok az 1812. évi Honvédő Háború idején. A dokumentumokat publikálta: F. A. Fjodorova, T. I. Mihajlova. IA 1962. 4. sz. 95—120.
- Straube Fr.*: Az orosz hadsereg és a német nép 1813 tavaszán. ZG 1962. 5. sz. 1124—1140.
- Szirotkin V. G.*: Az 1812. évi háború a mai francia történészek egyetemes történeti munkáiban. ISzSzSzR 1962. 6. sz. 181—192.
- Bicskov L. N.*: Az osztylharc Oroszországban az 1812-es Honvédő Háború éveiben. VI 1962. 8. sz. 43—58.
- Kafengauz B. B.*: Az 1812. évi háború hatása Oroszország társadalmi-gazdasági életére. (A Gyemidov-vállalatok Anyaga alapján.) VI 1962. 7. sz. 69—80.
- Fagyjejev A. V.*: Az 1812. évi Honvédő Háború és az orosz társadalom. ISzSzSzR 1962. 6. sz. 19—26.
- Scsipanov I. Ja.*: Az 1812. évi Honvédő Háború és hatása a társadalmi gondolkodás fejlődésére Oroszországban. VF 1962. 12. sz. 74—83.
- Sutoj V. Je.*: Az orosz hadsereg 1813-es történelmi hadjáratainak nevezetes helyein. VI 1962. 9. sz. 201—208.
- Marjanov B. M.*: A Sz. Puskin mint történész. (A nagy orosz költő halálának 125. évfordulójára.) UIZs 1962. 1. sz. 149—151.
- Gyeborin A. M.*: V. G. Bjelinszkij nézeteinek historizmusáról. VI 1962. 3. sz. 51—71.
- Bortnyikov A. I.*: Orosz katonák és tiszték részvétele az 1830—31. évi lengyel-felkelésben. UIZs 1962. 2. sz. 78—85.
- A haladó gondolkodású tiszték és katonák együttérzése az 1848—49-es magyar forradalommal. A dokumentumokat közli: V. G. Verbszickij. IA 1962. 4. sz. 121—133.
- Laszlo M. A.*: Ukran—román kapcsolatok a 19. század második felében. UIZs 1962. 5. sz. 114—117.
- Feszunyenko I. Sz.*: Változások az ukrán lakosság földrajzi elhelyezkedésében a 19. század második felében. UIZs 1962. 3. sz. 117—120.
- Putyincev V. A.*: A nagy forradalmi gondolkodó hagyatéka. (A I. Herzen születésének 150. évford.) VAN 1962. 4. sz. 51—55.
- A. I. Herzen születésének 150. évfordulója. VAN 1962. 6. sz. 119—122.
- Volgin V. P.*: A. I. Herzen szocializmusa. (Születésének 150. évford.) VI 1962. 5. sz. 39—63.
- Volgin V. P.*: A. I. Herzen szocializmusa. Penseé 106. (1962. nov.—dec.) 63—86.
- Jusztrebov F. O.*: Az ukrán nép nagy barátja. (A. I. Herzen születésének 150. évfordulója.) UIZs 1962. 2. sz. 140—141.
- A. I. Herzen válasza 1834-ben a 2. vizsgáló bizottság kérdéseire. Közli: M. G. Vandalkovszkaja. IA 1962. 1. sz. 192—193.
- Ejgyelman N. Ja.*: Az egyház harca a szabad orosz szó ellen. IA 1962. 1. sz. 194—199. (A Kolokol ellen, 1856—1862.)
- A. I. Herzen levelezésgyűjteményének sorsa. A dokumentumokat közli: N. Sz. Rogova. IA 1962. 1. sz. 94—104.
- Pavlov A. T.*: A. I. Herzen új leveleiről. VF 1962. 4. sz. 70—72. (Levelei K. Vogthoz. 1852—1870.)
- Boriszov K. M.*: A. I. Herzen és D. I. Mengyelejev. VF 1962. 4. sz. 63—69.
- Mirosnycsenko P. Ja.*: A. I. Herzen filozófiai munkáinak társadalmi-politikai jelentősége. VF 1962. 4. sz. 56—60.
- Okszjuzov B. V.*: A. I. Herzen fordulata az I. Internacionálé felé. VF 1962. 4. sz. 47—55.
- Linkov Ja. I.*: A. I. Herzen és a forradalmi szervezetek, az első „Zemlja i Volja” elődei. VI 1962. 4. sz. 80—97.
- Vologyin A. I.*: Egy felújított legenda. (A. I. Herzen hagyatékának felújítása a mai burzsoá történetírásban.) ISzSzSzR 1962. 5. sz. 193—224. (V. Pirosh-

- kov: Alexander Herzen. München 1962. c. könyvről.)
- Sztyepanov N. N.*: A. I. Herzen etnográfiai munkái a 19. század 30-as éveiből. *SzE* 1962. 4. sz. 93—105.
- Szannjyikova T. P.*: Tudományos konferencia az Oroszországban a 19. század második felében lezajlott társadalmi mozgalmak történetéről. *VI* 1962. 12. sz. 150—152.
- Ohovszkij Je. R.*: *Je. Sz. Fjodorov* akadémikus forradalmi és társadalmi-politikai tevékenységének kérdéséhez. *IZ* 72. (1962) 217—228. (1853—1919)
- Bossy R.*: Az orosz diplomácia és a román fejedelemségek egyesítése, 1858—1859. Goresakoff-Giers levelezése alapján. *RIID LXXVI.* (1962. júl.—szept.) 255—266.
- Gurzsjij I. A.*: Ukrajna részvétele Oroszország külkereskedelmében, (19. század 60—90-es évei). *UIZS* 1962. 5. sz. 35—47.
- Besancon A.*: Egy nagy probléma: az orosz festészet elszakadása 1860—1922. *Ann* 1962. 2. sz. 252—282.
- Raeff M.*: Az állam, a kormányzat és a politikai hagyomány a cári Oroszországban 1861 előtt. *RHMC IX.* (1962. okt.—dec.) 295—308.
- Jelavich B.*: Az orosz diák külföldön, 1861. *JCEA XXII/2.* (1962. júl.) 220—221. (Az USA-ban.)
- Tjulicsev D. V.*: Hogyan adták ki és terjesztették M. V. Lomonoszov történeti munkáit kortársai között. *ISzSzSzR* 1962. 1. sz. 159—161. (18. század második fele.)
- Szigyelnyikov Sz. I.*: Ljuben Karavelov részvétele az orosz időszaki sajtóban. *IP* 1962. 5. sz. 66—84. (1860—71.)
- Grindzjunszkij P. G.*: Rubinstejn N. L.: „A parasztság felbomlása és az ún. eredeti felhalmozás Oroszországban” c. cikkének margojára. *VI* 1962. 3. sz. 206—213.
- Buskanyec Je. G. N. A.* Dobroljubov részvétele a forradalmi illegitimitásban, 1861. *ISzSzSzR* 1962. 5. sz. 160—163.
- Koberdova I.*: Oroszország és a lengyel januári felkelés. *KH* 1962. 4. sz. 875—890.
- Miller I. Sz.*: Orosz—lengyel forradalmi kapcsolatok az 1863. évi forradalom időszakában. *NNI* 1962. 6. sz. 71—92.
- Abramovics G. V.*: A kapitalizmus fejlődése a mezőgazdaságban és az iparban az 1861. évi reform után. *PIS* 1962. 2. sz. 41—50.
- Borzunov V. F.*: Konferencia a szibériai kapitalizmus történetéről, 1861—1917. *ISzSzSzR* 1962. 5. sz. 248—250.
- Lejkina-Szivirszkaja V. R.*: A Bajkál tó mellé száműzött lengyelek felkelésének jellege 1866-ban. *IZ* 72. (1962) 229—245.
- Ityenberg B. Sz.*: Az I. Internacionálé Orosz Szekciója kiadványainak terjesztése Oroszországban forradalmi illegitimitásban. *VI* 1962. 10. sz. 40—49. (1870-es években.)
- Orosz—szerb forradalmi kapcsolatok a 19. század 70-es éveinek első felében. A dokumentumokat közli V. G. Karasev. *IG* 1962. 1—4. sz. 87—109.
- Levin S. M.*: A hetvenes évek forradalmi narodnyikjai V. I. Lenin megvilágításában. *ISzSzSzR* 1962. 2. sz. 19—41.
- Sirokova V. V.*: Még egyszer a forradalmi demokráciáról és a narodnyikokról. *ISzSzSzR* 1962. 3. sz. 72—79.
- Zaharina V. F.*: A forradalmi propaganda irodalma a 19. század 70-es éveiben. *IZ* 71. (1962) 74—112.
- Trockij N. A.*: A nagy propagandatársaság 1871—1874. (Az ún. „csajkovcekek”) *ISzSzSzR* 1962. 5. sz. 74—91.
- Nahirny Vl. C.*: Az orosz értelmiség: az eszmék embereitől a meggyőződés embereig. *CSSH IV/4.* (1962. júl.) 403—435. (19. század)
- Scheibert P.*: „A forradalom gyökerei”. *JGO* 1962. 3. sz. 323—336. (Megjegyzések Fr. Venturi: Roots of Revolution. A History of the Populist and Socialist Movements in 19th cent. Russia. London 1960. c. könyvéhez.)
- Antonov V. Sz.*: I. N. Miskin társadalmi nézetei. *IZ* 72. (1962) 63—86. (Forrad. narodnyik az 1870-es években.)
- Lensen G. A.*: Japán és a cári Oroszország. A változó kapcsolatok, 1875—1917. *JGO* 1962. 3. sz. 337—348.
- Zaliskin M. M.*: Románia külpolitikája függetlenségi háborúja küszöbén. *NNI* 1962. 2. sz. 116—129. (1876. évi orosz—román tárgyalások.)
- Wawrzjykoska-Wierciochowa D.*: Aldona Gruzewska az orosz és lengyel ifjúság forradalmi mozgalmában. *PII* 1962. 1. sz. 128—141. (1876—1883.)
- Adónioaie N.*: A román csapatok részvétele az orosz—török háborúban, 1877—1878. *RRH I/1.* (1962) 99—123.
- Ado F. I.*: I. Sz. Akszakov fellépései a berlini kongresszus ellen 1878-ban és ennek visszhangjai Oroszországban és Bulgáriában. *ISzSzSzR* 1962. 6. sz. 125—139.
- Hejfec M. I.*: A második forradalmi helyzet Oroszországban. (A felső rétegek válságának kérdése 1879—1881-ben.) *VI* 1962. 2. sz. 44—66.
- A „Narodnaja Volja” négy alapszabály-dokumentuma. Publikálta: B. Sz. Ityenberg. *IA* 1962. 3. sz. 132—139. (1880—1881.)
- A szlisszeljeri foglyok ismeretlen irodalmi művei. Publikálta: Je. G. Buskanyec. *IA* 1962. 2. sz. 203—210. (1880—1890-es évek.)
- Gavrilov D. V.*: Új anyagok a Fedoszejev-kör illegális könyvtárának sorsáról. *ISzSzSzR* 1962. 2. sz. 120—124. (1889—1891.)
- Geyer D.*: A munkásmozgalom és a „kulturforradalom” Oroszországban. *VIz* 1962. 1. sz. 43—55. (A 19. század végétől 1917-ig.)
- Furszenko A. A.*: A Párizsi Rotschildok és az orosz olaj. *VI* 1962. 8. sz. 29—42. (1890-es évek.)
- Borzunov B. F.*: A vasúti építési vállalkozók szerződésai a munkásokkal mint történeti forrás. *IA* 1962. 5. sz. 189—197. (1891—1904.)
- H. v. Laue Th.*: A cári munkapolitika, 1895—1903. *JHM XXXIV/2.* (1962. jún.) 135—145.
- Kerblay B.*: A mezőgazdasági élelmény fejlődése Oroszországban, 1896—1960. *Ann* 1962. 5. sz. 885—912.
- Mesvelian K.*: A gruz közvélemény és néhány esemény a bolgár nép életében. *IP* 1962. 2. sz. 59—62. (19. század vége.)
- Vrba P.*: Janáček orosz könyvtára. *SS* 1962. 2. sz. 242—249. (19. sz. vége—20. sz. eleje.)
- Kosztadinova L.*: Orosz—bolgár tudományos kapcsolatok a 19/20. századforduló körül. *IP* 1962. 5. sz. 113—119.
- Szirojed P. Ja.*: A külföldi tőke Kelet-Galicia gazdaságában, a 20. század kezdetén. *UIZS* 1962. 4. sz. 61—67.
- Anfimov A. M.*: Egy nagybirtokos gazdasága a 20. században. *IZ* 71. (1962) 43—73. (P. P. Durnov birtoka 1904—1910-ben.)
- Bukoveckij A. I.*: A cárizmus pénz- és adópolitikája Oroszország gyarmati végein. *ISzSzSzR* 1962. 1. sz. 142—156. (Az első világháborúig)
- Jakovlev I. I.*: Újabb adatok arról, hogyan juttatták el a bolshevik kiadványokat az 1901—1902. években Oroszországba. *VI* 1962. 6. sz. 212—214.
- Morozova V. P.*: V. Boncs-Brujevics és Lenin szocialdemokratikus pártirodalmi kiadója, 1904. aug.—dec. *VIK* 1962. 4. sz. 92—102.
- Szamedov V. Ju.*: A bolshevik propaganda a „Baku” illegális újságban 1905-ben. *VIK* 1962. 3. sz. 94—100.
- Sternstejn A. M.*: A Kommunista Kiáltvány első legális kiadása Oroszországban. *VIK* 1962. 3. sz. 169—171. (1905)
- Smorgun P. M.*: A Kommunista Kiáltvány első legális kiadása Oroszországban. *UIZS* 1962. 6. sz. 105—106.
- Sahnazarova K. V.*: A „Proletarij” bolshevik lap. (A szerkesztőség levelezése a helyi pártvezetékkel, 1906—1909.) *VIK* 1962. 5. sz. 176—182.
- K. Sz. Sztanyiszlavszkij és V. I. Nycmirovics-Dancesenko levelezéséből.* 1902—1917. Publikálta: Sz. Sz. Podolszkij. *IA* 1962. 2. sz. 3—58.
- Szemelvények D. N. Ljubimov emlékirataiból, 1902—1904. Közli: A. L. Sziporov. *IA* 1962. 6. sz. 69—84.
- Scharlau W.*: Parvus és Trockij, 1904—1914. Adalék a permanens forradalom elméletéhez. *JGO* 1962. 3. sz. 349—380.

- Sevcenko F. P.*: Georgi Szemenarovi bolsevik, a bolgár nép fia. UIZs 1962. 5. sz. 73—79. (1908—10.)
- Harc Oroszország kormányzó körében a külpolitika kérdéseiben a boszniai válság idején. A dokumentumokat publikálja: I. V. Besztuzsev. IA 1962. 5. sz. 113—147. (1908)
- Raznatovic N.*: Orosz beavatkozás a montenegrói—szerb kapcsolatok ügyébe a bomba-perctől az annexió válságig. IZCG XIX/3—4. (1962) 540—562.
- Szohan R. Sz.*: Bolgár—orosz forradalmi kapcsolatok, 1907—1914. UIZs 1962. 5. sz. 68—73.
- Zsebokriktó V., Kulinitics I.*: Az orosz—bolgár kapcsolatok az első Balkán-háború idején, 1912—1913. IP 1962. 3. sz. 70—78.
- Sacillo K. F., Szahajgin Ju. N.*: Tudományos ülésszak a Pravda, a lennai események ötvenedik évfordulóján és az oroszországi új forradalmi fellendülés évfordulója alkalmából. VI 1962. 8. sz. 118—125.
- Avreh A. J.*: A lennai sortűz és a június 3-i rendezés válsága. VI 1962. 4. sz. 58—79.
- Salaginova L. M.*: A lennai események visszhangjai Oroszországban. Az 1912. évi levéltári anyag alapján. IA 1962. 1. sz. 176—185.
- Salaginova L. M.*: A bolsevik szervezetek visszhangjai a lennai eseményekről. (A CGAOR anyagának áttekintése 1913—1916.) VIK 1962. 2. sz. 175—180.
- Szuorov K. I.*: A prágai pártkonferencia 50. évfordulója. VI 1962. 5. sz. 161—162. (Ülés Moszkvában 1962. jan. 18-án.)
- Petrov Sz. M., Klimusev V. Ja.*: V. I. Lenin és az OSZDMP prágai konferenciája. VIK 1962. 1. sz. 77—94.
- Cserepenyin N. V.*: Prága, 1912. VIK 1962. 2. sz. 224—225. (A VI. (prágai) konferencia 50. évfordulójának megünnepléséről.)
- Smorgun P. M.*: Kiemelkedő esemény a párt történetében. (Az OSZDMP VI. prágai konferenciájának 50. évfordulója.) UIZs 1962. 1. sz. 140—141.
- Jerman L. K.*: A Pravda és az értelmség az új forradalmi fellendülés éveiben. VI 1962. 5. sz. 25—38.
- Loginov V. T.*: V. I. Lenin és a Pravda, 1912—1914. VI 1962. 5. sz. 3—24.
- V. I. Lenin levelei a Pravda szerkesztőségéhez, 1912—1914. Közli: V. T. Loginov. IA 1962. 1. sz. 3—12.
- Volobujev P. V., Potapov L. A.*: A Pravda és az 1910—1914. évi forradalmi fellendülés. VAN 1963. 7. sz. 104—106. (Konferencia Harkovban, ápr. 16—20-án és Moszkvában május 3-án.)
- Kirjanov Ju. I.*: Tudományos ülésszak a Pravda 50. évfordulóján. ISzSzSzR 1962. 4. sz. 218—221. (Harkov, 1962. ápr. 16—20.)
- Sztyepanov V. P.*: A lenini párt harc fegyvere. (A Pravda 50. évfordulója.) VIK 1962. 2. sz. 26—42.
- Jerman L. K.*: A lenini Pravda az új forradalmi fellendülés éveiben. PIS 1962. 2. sz. 19—28. (A Pravda megjelenésének 50. évfordulója.)
- Agajev S. F., Popov G. N.*: Tudományos ülésszak a Pravda 50. évfordulóján és az 1910—1914. évi oroszországi forradalmi mozgalom fellendüléséről. UIZs 1962. 4. sz. 160—162. (1962. ápr. 16—20.)
- Petrijakov G. V., Szazonov I. Sz.*: A bolsevik Pravda 1912—1917-ben. (A párttörténeti irodalom szemléje.) VIK 1962. 2. sz. 162—174.
- Rotstejn E.*: Kiállítás Londonban a Pravda 50. évfordulóján. VI 1962. 9. sz. 197—198.
- Bitov D. V.*: Új dokumentumok a Pravda történetéből, 1914. VI 1962. 8. sz. 210—215.
- Bitov D. V.*: A Pravda hősi történetének kevésbé ismert lapja. ISzSzSzR 1962. 3. sz. 130—133.
- Portjanin I. A.*: A Pravda és a biztosiási kampány, 1912—1914. VIK 1962. 2. sz. 95—105.
- Najdus IV.*: Lengyel kérdések a Pravdában 1912—1914-ben. (A Pravda megjelenésének 50. évfordulója.) ND 1962. 5. sz. 102—108.
- Szarbejev V. G.*: Az ukránai munkásmozgalom megvilágítása a Pravdában, 1912—1914. UIZs 1962. 2. sz. 35—45.
- Makszimov A. M.*: A Pravda elterjedtsége a Donyec-medencében 1912—1914-ben. VI 1962. 11. sz. 209—214.
- Veszolov Sz. P.*: A lenini Pravda Tverben, 1912—1914. VIK 1962. 5. sz. 145—148.
- Snitman A. M.*: A Pravda bolsevik lap Bulgáriában 1912—1914-ben. VI 1962. 5. sz. 199—201.
- Gorjakina V. Sz.*: A krimi munkásmozgalom történetéből, 1912—1914. UIZs 1962. 2. sz. 111—113.
- Hogyan készült fel a carizmus az első világháborúra. Az anyagot publikálja: A. L. Szidorov. IA 1962. 2. sz. 120—155.
- Kirjanov Ju. I.*: A munkások gazdasági helyzete Oroszországban az első világháború éveiben. IZ 72. (1962) 30—62.
- Appatov Sz. I.*: Az amerikai tőke behatolása Dél-Ukrajna gazdaságába, 1914—1917. okt. UIZs 1962. 2. sz. 73—78.
- Jakusina A. P.*: A bolsevikok háborúellenes tevékenysége V. I. Lenin vezetése alatt. (Az 1914—1917-ben Leninhez intézett levelek áttekintése.) VIK 1962. 2. sz. 155—162.
- Klevanszkij A. H.*: A csehszlovák politikai szervezetek Oroszországban, 1914—1917. febr. UIZs XXV. (1962) 60—102.
- A. M. Kollontaj amerikai naplója, 1915—1916. Közli: I. M. Dazsina. IA 1962. 1. sz. 128—159.
- Ljudvinszkaja T. F.*: Az emigráció éveiben, 1914—1917. (Emlékezés.) IA 1962. 4. sz. 144—162.
- A. V. Lunacsarszkij irodalmi hagyatékának értékeléséhez. Kom 1962. 10. sz. 32—40.
- Csernyikov I. F.*: A lenini iskola egy kiváló diplomataja. (G. V. Csicserin születésének 90. évfordulójára.) UIZs 1962. 5. sz. 144—145.
- Kraszín L. B.*: Rövid megemlékezés V. P. Noginról. IA 1962. 2. sz. 168—170. (A KP egyik legrégibb tagja, 1878—1924.)
- Pankov Ju. V.*: A nép java mindenkéltől. (F. E. Dzerzsinszkij születésének 85. évfordulója.) VIK 1962. 6. sz. 227—228.
- Volobujev P. V.*: Az Ideiglenes Kormány munkáscellenes politikája 1917. márc.—okt. VI 1962. 6. sz. 32—53.
- Az OSZD(b)MP KB Irodájának jegyzőkönyvei és határozatai, 1917. márc. VIK 1962. 3. sz. 134—157.
- A pártfunkcionáriusok összoroszországi (márciusi) értekezletének jegyzőkönyve, 1917. márc. 27—ápr. 2. VIK 1962. 5. sz. 106—125., 6. sz. 130—152.
- Jevgrafov V. Je.*: A párt 1917. márc.—ápr. eleji taktikájának néhány kérdése. VIK 1962. 3. sz. 35—61.
- Volobujev P. V.*: A munkásfelügyelet lenini eszméje és a mozgalom a munkásfelügyeletért 1917. márc.—októberben. VIK 1962. 6. sz. 39—55.
- Gaponyenko L. Sz.*: Az orosz proletariátus forradalmi alkotómunkája a Nagy Október előestéjén. VI 1962. 7. sz. 48—47.
- Oroszország lakosságának összetétele és száma a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előestéjén. A dokumentumokat közli: I. Sz. Gaponyenko, stb. IA 1962. 5. sz. 57—82.
- Sztarcev V. I.*: A pétervári Munkás Vörös Gárda összetételének kérdéséhez. ISzSzSzR 1962. 1. sz. 136—141.
- Cipkin G. A.*: A Központi ipari körzet Vörös Gárdája szervezésének történetéből, 1917. febr.—okt. VI 1962. 11. sz. 78—96.
- Frajman A. L.*: A bolsevikok pétervári bizottságának agitációs propaganda munkája, 1917. okt.—1918. jan. VIK 1962. 4. sz. 103—116.
- Kann P. Ja.*: A pétervári munkások harca a részeg pogromok ellen, 1917. nov.—dec. ISzSzSzR 1962. 3. sz. 133—136.
- Ganreckij Ju. M.*: A bolsevikok mennviségi összetétele Ukrajnában 1917-ben. UIZs 1962. 5. sz. 15—23.
- M. V. Frunze és a turkesztáni front hadiflottájának megalakítása. A dokumentumokat publikálja: A. Blinov, stb. IA 1962. 3. sz. 70—89.
- Zaleszkij N. A.*: Az Északi Jeges tengeri flottilla a polgárháborúban. IZ 71. (1962) 251—258.
- Szteklou A. P.*: A kaukázusi front hátszínházai garnizonjainak katonatömegei az Októberi Forradalom győzelméért vívott harcban. ISzSzSzR 1962. 5. sz. 120—135.
- Manuszzevics A. Ja.*: Internacionalisták részvétele az októberi fegyveres felkelésben. NNI 1962. 6. sz. 39—52.
- Deutsch H.*: Az oroszországi román forradalmi csoportok részvétele a szovjet rezsim védelméért folytatott harcban, 1917—1920. SMIC II. (1962) 433—462.

- Kuznyecov A. Sz.*: Vállvetve az orosz testvérekkel. (Az olasz internacionalisták a polgárháború frontjain a Szovjetunióban.) ISzSzSzR 1962. 5. sz. 135—145.
- Ignatyev A. V., Joffe A. Jc.*: A nemzetközi helyzet Október küszöbén. VI 1962. 11. sz. 54—77.
- Gaponyenko L.*: A Lenini párt hősi győzelmé 1917 Októberében. Kom. 1962. 15. sz. 11—21.
- Obicskin G.*: A Nagy Október előkészítésének kongresszusa. (A VI. pártkongresszus 45. évfordulójára.) Kom 1962. 11. sz. 9—16.
- Dubinyin A. Sz.*: Az Októberi Forradalom előkészítésének kongresszusa. (Az OSzD(h)MP VI. kongresszusának 45. évfordulójára.) VIK 1962. 4. sz. 38—54.
- Vermeersch J.*: Az Októberi Szocialista Forradalom 45. évfordulója. CC 1962. 11. sz. 47—59.
- Volohjev P. V.*: A szocialista forradalom történeti törvényszerűsége Oroszországban. PIS 1962. 6. sz. 10—18.
- Koszicin A. P.*: A proletárdiktatúra történelmi szerepe. VIK 1962. 5. sz. 27—45.
- Golikov G. N.*: A Nagy Október történetének tanulmányozásához. VI 1962. 11. sz. 33—53.
- Minc I. I.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetének problémái a Szovjetunió Kommunista Pártjának történetében. VI 1962. 11. sz. 9—20.
- Petrov I. F.*: Az Októberi Forradalom néhány problémájának megvilágítása a párttörténeti irodalomban. VI 1962. 5. sz. 5—26.
- Kleckij L. R.*: V. I. Lenin és a szovjet állam külpolitikája. UIZs 1962. 2. sz. 3—13.
- Gingyin A. M.*: V. I. Lenin és a bankok nacionalizálása a Nagy Október győzelmé után. ISzSzSzR 1962. 2. sz. 3—18.
- Daszkiewicz W.*: A Szovjetunió harca a békéért és biztonságért, 1817—1925. SM 1962. 11. sz. 10—33.
- Szkljarenko Je. M.*: Tudományos illusztráció a munkássztyájl és a munkaszocializmus történetéről Oroszországban 1917-ben. ISzSzSzR 1962. 6. sz. 205—208. (Kievben)
- Osztapenko I. P.*: A szovjet munkássztyájl kialakulása és fejlődése, 1917—1961. Tudományos illusztráció az SZTA Történettudományi Intézetben. ISzSzSzR 1962. 5. sz. 245—247. (1962. ápr. 24—27.)
- Marunya V. P.*: A munkanap a Szovjetunióban. UIZs 1962. 4. sz. 26—33. (1917-től)
- Levszkij A. A.*: A lakáskérdés megoldásának útján a Szovjetunióban. ISzSzSzR 1962. 4. sz. 3—25. (1917—1961)
- Selesztov D. K.*: A szibériai dolgozó parasztságnak a szovjet hatalom felé való fordulása; a kezdeti időszak. ISzSzSzR 1962. 1. sz. 122—135. (1918)
- Ratnyer A. V.*: A szovjet színház történetéből, 1917—1919. ISzSzSzR 1962. 6. sz. 115—124.
- Morozov V. P.*: Lenin levelezése a penzai bolsevikokkal, 1918-ban. ISzSzSzR 1962. 4. sz. 100—112.
- A szovjet köztársaság hadseregének építése az Október utáni első hónapokban. A dokumentumokat publikálja: Je. N. Gorogyeckij, Sz. M. Kljackson. IA 1962. 1. sz. 83—93.
- Kljackin Sz. M.*: A szovjet állam hadserege építésének kezdeti időszaka, 1917. okt.—1918. jan. ISzSzSzR 1962. 2. sz. 90—106.
- Golub P. A.*: Mikor alapították a Vörös Hadsereg katonai hízsóainak intézményét? VIK 1962. 4. sz. 155—160.
- Camerjan I. P.*: A soknemzetiségű szovjet állam létrejöttének és fejlődésének törvényszerűségei. VIF 1962. 11. sz. 36—48.
- Grinberg A. J.*: Dokumentumok a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a polgárháború történetéből Ukrajnában. UIZs 1962. 1. sz. 103—107.
- Resogyko P. F.*: A Harkov-környéki parasztkok fellépései a papok ellen 1917-ben. UIZs 1962. 3. sz. 78—85.
- Koliser T. M.*: Ukrajna bolsevikjainak harca Kálegyin ellen (1917. nov.—1918. febr.). UIZs 1962. 5. sz. 3—14.
- Gamreckij Ju. M.*: Az ukrán szovjetek történetének néhány kérdése, 1917. VI 1962. 11. sz. 124—134.
- Szinkov V. A.*: A diplomáciai szövetség létrehozása Ukrajna, az OSzSzSzK és a többi szovjet köztársaság között. UIZs 1962. 6. sz. 40—50. (1917—1922)
- Huszecynov Sz. Sz.*: Az imperialista hatalmak beavatkozása a szovjet—kínai tárgyalásokba, 1917—1918. NAA 1962. 5. sz. 83—91.
- Lasch Chr.*: Az amerikai intervenció Szibériában. Új interpretáció. PSQ 1962. 2. sz. 205—223. (1918)
- Manuszecics A. Ja.*: A szovjetkormány harca a világháborúból való kilépésért és a lengyel internacionalisták Oroszországban, 1918. jan.—márc. UZISz XXV. (1962) 11—59.
- Sztisov M. I.*: A bolsevik illegálitás Szibériában 1918—1920-ban. VI 1962. 1. sz. 14—33.
- Szibéria bolsevik szervezeteinek illegális munkájáról, 1918—1919. A dokumentumokat publikálja: K. N. Zalunyna, A. Ja. Kazakov. IA 1962. 2. sz. 96—119.
- Kulikov M. I., Krjuk V. A.*: A patriarchális ösközöségi rendről a szocializmusban. (A társadalmi-gazdasági viszonyok átalakítása Északkelet-Szibéria népeinél.) ISzSzSzR 1962. 2. sz. 42—56.
- Szibelygin N. P.*: Milyen szerepet játszott V. I. Lenin a keleti fronton bekövetkezett fordulat létrehozásában. VIK 1962. 3. sz. 101—112. (1918. aug.—sept.)
- Linde G.*: Kurland és Litvánia odacsatolása. Német koncepciók a korábbi orosz peremállamok jövőjéről 1918 nyarán. JGO 1962. 4. sz. 563—580.
- Panaiofov P.*: Még egyszer néhány bolgár kommunista moszkvai tevékenységéről 1918-ban és 1919 elején. IP 1962. 6. sz. 53—64.
- Kim G. F.*: Az Októberi Forradalom és Ázsia s Afrika népeinek történeti sorsa. VI 1962. 11. sz. 21—32.
- Buck T.*: A Nagy Októberi Forradalom hatása a munkásmozgalomra Kanadában. NNI 1962. 6. sz. 8—21.
- V. I. Lenin rendelkezései és ezek teljesítése. Közli: Sz. A. Bakurova, stb. IA 1962. 1. sz. 13—62. (A Népbiztosok Tanácsa ügyeiben 1918. januártól 1922. októberig.)
- Poznanszkij V. Sz.*: V. I. Lenin és a szovjet feltalálómozgalom. VI 1962. 4. sz. 3—17.
- A. I. Jegorov a Szovjetunió marsallja életrajzához. Közli: N. Ja. Kopilov. IA 1962. 1. sz. 200—207. (1919—1926.)
- M. I. Kalinyin és N. K. Krupszkaja beszédei a kulturális építés kérdéseiről. Közli: L. M. Zak, T. I. Markelova. IA 1962. 4. sz. 38—56.
- Poljakov Ju. A.*: Az agrárforradalom a Szovjetunióban tartalma és szakaszai. VI 1962. 8. sz. 204—210.
- Danyilov V. P.*: Az agrárforradalom ügynevezett harmadik szakaszáról. (Válasz Ju. A. Poljakovnak.) VI 1962. 9. sz. 208—215.
- Malinowski H.*: Harca a lenini agrárprogramért a Kommunista Internacionáléban, 1919—1923. ZPW 1962. 1. sz. 20—43.
- Sztrizskov Ju. K.*: Az élelmiszerelosztás bevezetésének történetéből. IZ 71. (1962) 25—42. (1918—20.)
- Golicsenko V. D.*: Az Összukrán Rendkívüli Bizottság (Cseka) harca az ellenforradalom ellen, 1918—1922. UIZs 1962. 4. sz. 52—61.
- Pavljuk M. Sz.*: Az Összukrán Forradalmi Bizottság tevékenysége, 1919. dec. 11.—1920. febr. 19. UIZs 1962. 2. sz. 102—106.
- Csmiga A. F.*: Az Ukrán Kommunista (bolsevik) Párt III. kongresszusának határozatai a földkérdésről. VIK 1962. 5. sz. 97—105. (1919)
- Frejliher L. Ja.*: Az első tömeges kommunista szombatok Ukrajnában, 1920. ISzSzSzR 1962. 5. sz. 145—151.
- Szkljar Je. N.*: Litvánia és Beloruszlia KP agrárpolitikájához. VI 1962. 2. sz. 106—117. (1919 tavaszán)
- Szvivak B. I.*: Kárpátukrajna dolgozóinak harca a Magyar Tanácsköztársasággal, 1919. UIZs 1962. 2. sz. 107—110.
- Vasszer M. M.*: A pártban levő anarcho-szindikalista elhajlás szétzúzása. VIK 1962. 3. sz. 62—78. (1919 ősz)
- Antonova K. I.*: A munkássztyájl munkahústettei a második békes pihenő időszakában (1920. jan.—ápr.) VI 1962. 3. sz. 41—50.
- Morozov L. F.*: Az államkapitalizmus a szovjet kutatók megvilágításában. VI 1962. 10. sz. 21—39.
- Levin A.*: Az államkapitalizmus átmeneti időszakban. VE 1962. 5. sz. 136—144.

- Genkina E. B.*: Az ipar helyreállításának sajátosságai a Szovjetunióban, 1921—1925. ISzSzSzR 1962. 5. sz. 45—73.
- Loburec V. Je.*: Hogyan állították helyre a munkásosztály káderei Ukrajnát, 1921—1925. UIZs 1962. 2. sz. 65—72.
- Janyenkó V. I.*: Az ukrainai ipar igazgatásának átszervezése a Nep első éveiben. UIZs 1962. 1. sz. 48—57. (1921—1922)
- Ginzburg M. A.*: Az ukrán szakszervezetek harca a munkásosztály kulturális-technikai színvonalának emeléséért (1921—1925). UIZs 1962. 6. sz. 99—105.
- Ieffec A. N.*: A keleti népekkel való barátság lenini politikájának történeti dokumentumai. (A szovjet állam első szerződési Afganisztánnal, Iránnal és Törökországgal.) NAA 1962. 2. sz. 82—101. (1921)
- Aminova R. H.*: A közép-ázsiai nők felszabadításának történetéből. ISzSzSzR 1962. 2. sz. 106—120. (1921—1927.)
- Az Antonov-zendülés felszámolásának történetéhez, 1921. A dokumentumokat közli: K. P. Orlov. IA 1962. 4. sz. 203—208.
- Drohizseva L. M.*: A lenini „Munka- és Honvédelmi Tanács (SZTO) utatitása a helyi szovjet szervezetek”, kidolgozása és megvalósítása. VI 1962. 6. sz. 17—31. (1921)
- Ieffec A. N.*: M. V. Frunze missziójának szerepe a szovjet—török baráti kapcsolatokat megerősítésében. VI 1962. 5. sz. 90—104. (1921—22.)
- Csernyikov I. F.*: Emlékeztes dátum a szovjet—török kapcsolatok történetében. (M. V. Frunze küldött-gészek 40. évfordulója és meggyezés az Ukrán SzSzK és Törökország között.) UIZs 1962. 1. sz. 146.
- F. Nansen tevékenysége, hogy segítséget nyújtson az Oroszországban éhezőknek, 1921—1922. A dokumentumokat publikálja: N. P. Barinov, B. P. Geraszimov. IA 1962. 3. sz. 57—69.
- Kukin D.*: A XI. pártkongresszus. Kom 1962. 5. sz. 43—49. (1922)
- Ahmedov M. Sz.*: V. J. Lenin és a Szovjetunió megalakulása. VIK 1962. 6. sz. 22—38.
- Kulicsenko M. I.*: A Szovjetunió létrejöttének kérdései a szovjet történelem újabb munkáiban. VI 1962. 1. sz. 127—137.
- Csugajev D. A.*: A Szovjetunió megalakulása. (Historiográfiai szemle.) VIK 1962. 6. sz. 173—181.
- Bacinszkij P. P.*: Össznépi mozgalom Ukrajnában a Szovjetunió megalakításáért. UIZs 1962. 6. sz. 29—40.
- Kamenceva Je. I., Luppó A. N.*: Hogyan jött létre a szovjet címer? VI 1962. 12. sz. 194—198. (1922)
- A Mordva ASzSzR megszervezésének történetéhez. A dokumentumokat publikálja: P. I. Anyiszimova, Sz. Ja. Arapov. IA 1962. 3. sz. 90—99.
- Gyjasarov Z. L.*: Vlagyivosztoiki lelet. (A Távkeleti Köztársaság első írott története.) ISzSzSzR 1962. 1. sz. 157—159. (1922)
- A kommunisták harca a nemzeti felszabadulásért, a háború fenyegető veszélye ellen, a proletárok sorainak egységéért. (A Kommunista Internacionale dokumentumai.) VIK 1962. 1. sz. 142—150. (1922)
- Indukajeva N. Sz.*: A Kínai Keleti Vasútvonalra irányuló amerikai és japán expanzió kudarca, 1922—1923. NAA 1962. 2. sz. 114—119.
- Ja. E. Rudzutak beszámolója a genovai konferencián. Publikálja: G. A. Turkan. IA 1962. 2. sz. 80—95. (1922)
- Taborko V. A.*: A szovjet áttörőmozgalom 40 éve. PIS 1962. 3. sz. 20—25.
- Oszipova A. V.*: Az OK(b)P távkeleti irodájának harca a távkeleti pártszervezetek megerősítéséért, (1922 nov.—1925. nov.) VIK 1962. 6. sz. 104—115.
- Moszkalenko I. M.*: Az OK(b)P Központi Ellenőrző Bizottságának tézisei a pártmunkáról, a párt etikáról, 1924. VIK 1962. 5. sz. 151—155.
- Sortin P.*: A Kommunista (bolsevik) Párt válsága és a „Bolshevik” megindulása, 1924. ápr.—1925. ápr. RHMC IX. (1962. ápr.—jún.) 81—110.
- Piha D. D.*: Az ukrainai pártszervezetek tevékenysége a Szovjet Fegyveres Erők megerősítéséért, 1924—1928. UIZs 1962. 6. sz. 76—85.
- Daszkievics W.*: A szovjet állam és a béke és leszerelés problémái 1925—1929-ben. SM 1962. 12. sz. 26—44.
- Bergman A.*: A Belorussz „Hromada” paraszt- és munkásszervezet, 1925—1927. ZPW 1962. 3. sz. 73—99.
- Vvrobjev Ju. F.*: A Szovjetunió nemzeti köztársaságiban levő ipar fejlődési színvonalának kiegyenlítése a szocializmus építésének időszakában. ISzSzSzR 1962. 4. sz. 26—51. (1926)
- Egy mezőgazdasági kollektiva dokumentumai a termelési szerződések rendszeréről, 1927—1931. Publikálja: Je. M. Kaplinszkij, N. I. Szalehov. IA 1962. 5. sz. 83—95.
- Zselezovszkaja V. G.*: A gyapottermelés szocialista rekonstrukciójának történetéből. ISzSzSzR 1962. 4. sz. 87—100. (1927—32.)
- Lelesuk V. Sz.*: A vegyipar fejlődése a moszkvai gazdasági körzeten az első öt éves terv idején. IZ 72. (1962) 3—29.
- Markov Sz. F.*: A falusi pártszervezetek megerősítése a kolhozötmegmozgalom előkészítésének időszakában, 1928—1929. VIK 1962. 3. sz. 113—122.
- Ivnyickij N. A.*: A teljes kollektivizáció kezdeti szakaszáról, 1929. ősz—1930 tavasz. VIK 1962. 4. sz. 55—71.
- Ivnyickij N. A.*: A teljes kollektivizáció kezdeti szakaszának történetére vonatkozó források kritikai elemzéséről, 1929. ősz—1930 tavasz. IA 1962. 2. sz. 191—202.
- Mihajlov A. A.*: A kulturális építés néhány kérdése az ukrán falvakban a kollektivizálás időszakában, 1929—1932. UIZs 1962. 6. sz. 65—75.
- Boggyenko M. L., Zelenyin I. Je.*: A mezőgazdaság kollektivizálásának története a mai szovjet gazdaságtörténeti irodalomban. ISzSzSzR 1962. 4. sz. 133—151.
- Kuzmin V. I.*: A párt — a munkásosztály munkafelüldülésének szervezője. VIK 1962. 3. sz. 123—133. (1929)
- M. V. Nyeszterov levezetése és a róla szóló megemlékezések. Születésének 100. évfordulójára. A dokumentumokat közli: N. I. Filippova. IA 1962. 1. sz. 105—127. (1933—1945.)
- Kraszovszkij I. D., Szavics O. I.*: Hareban a nép sorsáért (A lesztalvai felkelés 30. évfordulójára.) UIZs 1962. 5. sz. 141—142.
- Belszkaja M. V.*: Az ukrán munkásosztály a második öt éves terv idején. UIZs 1962. 6. sz. 89—94. (Szemle)
- Stein G. H.*: Orosz—német katonai együttműködés. Az utolsó fázis, 1933. PSQ LXXVII/1. (1962. márc.) 54—71.
- Thacs N. I.*: Ukrajna pártszervezeteinek tevékenysége a kolhozparasztság közti politikai tömegmunka kifejlesztése érdekében, 1934—1937. UIZs 1962. 4. sz. 41—51.
- Beluszova Z. Sz.*: Az 1935. évi francia—szovjet szerződés történetéből. VI 1962. 6. sz. 76—91.
- Vilcan M. A.*: A kolhozok 1935—1939. évi összefoglaló jelentései mint történeti forrás. IA 1962. 6. sz. 148—151.
- Csigrinov G. A.*: A párt intézkedései a mezőgazdasági termelés fejlesztésére a háború előtti években. VIK 1962. 1. sz. 127—141.
- Vilcan M. A.*: A kolhozrendszer a Nagy Honvédő Háború előestéjén. ISzSzSzR 1962. 1. sz. 32—51.
- A szovjet és kínai kultúra munkásainak levezetése, 1940—1945. Közli: A. T. Pavlov. IA 1962. 1. sz. 63—82.
- I. A. Bunyin levelei N. D. Tyelesovhoz, 1941—1947. Publikálja: A. K. Baboreko, A. N. Tyelesov. IA 1962. 2. sz. 156—167.
- Szireova Sz. M.*: Az ukrainai munkásosztály alkotó kezdeményezésének fejlődése a harmadik öt éves tervben. UIZs 1962. 5. sz. 58—67.
- Maamjagi V. A.*: A baltikumi szovjet köztársaságok áttérése a szocializmus építésére, 1940—1941. ISzSzSzR 1962. 6. sz. 27—43.
- Majszkij I. M.*: Chamberlain Münchenben. (Emlékezéseimből.) VI 1962. 1. sz. 98—113. (Majszkij 1932—1943-ban a Szovjetunió londoni követe.)
- Udalcov Je. I.*: A marxista—leninista pártok internacionális kapcsolatai és testvéri együttműködése a háború utáni időszakban. NNI 1962. 6. sz. 58—70. (A második világháború után)
- Constantinescu-Iasi P.*: A román—szovjet kapcsolatok. RS V. (1962) 5—14. (1944 óta)

- Amburger E.*: A német—orosz tudományos kapcsolatok a német és orosz irodalomban 1945 óta. JGO 1962. 3. sz. 395—434.
- Kowalski W. T.*: A szovjet diplomácia harca az Odera-Neisse határrét. (A jaltai és potsdami konferenciák.) SM 1962. 9. sz. 58—81.
- Szavcsenko Je. M.*: A falu- és kolhozépítés Ukrajnában a háború utáni első években. UIZs 1962. 3. sz. 63—70.
- Bogodiszt I. P.*: A föld-társulások szerepe a nyugat-ukrajnai falu szocialista átépítésében. UIZs 1962. 3. sz. 113—116. (1945—1950.)
- Jorcsuk V. I.*: A pártszervezetek helyreállítása és megerősítése Ukrajnában 1945—1953-ban. VIK 1962. 6. sz. 74—87.
- Szmirnov A. V.*: A nehézipar munkáskáderei 1946—1958-ban a Szovjetunióban. IZ 71. (1962) 3—24.
- Sztojarenko V. P.*: Ukrajna nyugati területei pártszervezeteinek szerepe a falu feletti városi védőnközség megszervezésében, 1948—1950. UIZs 1962. 1. sz. 40—48.
- Janovjark E.*: A munkáskáderek kiképzése és továbbképzése Észtországból a negyedik öt éves terv éveiben. ISzSzSR 1962. 1. sz. 105—114.
- Hizsuk A. A.*: Állandó gépesítő-káderek képzése Ukrajnában, 1953—1961. UIZs 1962. 6. sz. 58—65.
- Tulepbajev B. A.*: Uzbecisztán Kommunista Pártjának harca az SzKP mezőgazdasági határozatainak megvalósításáért, 1953—1961. VIK 1962. 6. sz. 88—103.
- Kozsukalo I. P.*: A pártapparátus körzeti láncolatának megerősítése Ukrajnában, 1953—1958. UIZs 1962. 5. sz. 48—57.
- Petrenko V. Sz.*: Az ukrán kolhozparasztság kulturális színvonalának és kommunista öntudatának emelkedése 1953—1961. UIZs 1962. 1. sz. 16—25.
- Kosztjcnok D. P.*: A dnyepropetrovszk-környéki pártszervezetek harca az élelőanyag-tapasztalat bevezetéséért a kolhoztermelésbe, 1953—1961. UIZs 1962. 1. sz. 33—39.
- Karamélev A. N.*: A harmincezresek mozgalma és a kolhozok megerősítése. VIK 1962. 1. sz. 115—126.
- Motorziuk M. M.*: Internátus-iskolák Ukrajnában, 1956—1961. UIZs 1962. 6. sz. 51—58.
- Svidak O. M.*: Az ukránjai kulturális-nevelő szervezetek történetéből, 1956—1961. UIZs 1962. 3. sz. 70—78.
- Skumat I. P.*: Az Ukrán KP tevékenysége a sebelinei gázlelőhely fejlesztéséért, 1956—1961. UIZs 1962. 2. sz. 46—53.
- Romancov V. A.*: A Donyec-medencei bányászok politikai és termelési aktivitásának fellendülése a kommunizmus kibontakozott építésének időszakában. UIZs 1962. 4. sz. 3—14.
- Filimonjenko V. Ja.*: A lenini Kömszomol védőnközsége kohászati objektumok felállításán a Donyec-medencében, 1958—1961. UIZs 1962. 2. sz. 54—64.
- Krivko P. Sz., Ptusenko V. A.*: A verseny új formái a mezőgazdaságban. (A vinnyicai terület példáján.) UIZs 1962. 1. sz. 25—32. (1959—60.)
- Kozir P. P.*: A területi termelési igazgatóságok tevékenységének első eredményei. UIZs 1962. 6. sz. 3—12. (1961)
- Bovin A.*: A proletárdiktatúra államától az össznépi államig. Kom 1962. 5. sz. 20—30.
- Csubarjan A. O.*: A Szovjetunió 45 évi harca a békés egymással mellett élésért. NNI 1962. 6. sz. 22—38.
- Dzsunsuzov M. Sz.*: A szovjet nemzetek közlekedése egymáshoz a szocializmus és a kommunizmus építése során. A folyamat jellegzetességeihez. ISzSzSR 1962. 3. sz. 26—47.
- Tijimofjev T.*: Az SzKP programja és az emberiség haladása. MEMO 1962. 11. sz. 7—17.
- Kim M. P.*: A szovjetunióbeli szocialista építés történeti tapasztalata tanulmányozásának feladatairól a XXII. kongresszus határozatainak fényében. VI 1962. 2. sz. 3—19.
- Gládkov I. A.*: A szocializmus Szovjetunióbeli építési tapasztalatainak világtörténelmi jelentősége. VIK 1962. 1. sz. 3—22.
- Triomphe J.*: A szovjet mezőgazdaság a XXII. kongresszus után. ÉP 91. (1962. febr.) 38—54. (A távlati terv)
- Dzsurajev A. D.*: Új szakasz a szocialista nemzetek fejlődésében és közlekedésében a Szovjetunióban. VIK 1962. 5. sz. 46—60. (A XXII. kongresszus után)
- Tadeocszjan E. V.*: A nemzeti viszonyok a Szovjetunióban a kommunizmus kibontakozott építésének időszakában. PIS 1962. 2. sz. 29—40.
- Jefimov V. P.*: A társadalmi viszonyok fejlődése falun a kommunizmus kibontakozott építésének szakaszában. VIK 1962. 2. sz. 43—62.
- Bor M. Z.*: A kommunizmus anyagi-technikai bázisának megteremtése. PIS 1962. 1. sz. 19—30.
- Majdanyik K., Holodkovszkij K.*: A kommunista építés a Szovjetunióban és a proletariátus harca a kapitalista világban. MEMO 1962. 1. sz. 40—55.
- Visnyev Sz.*: A Szovjetunió a világgazdaságban. MEMO 1962. 2. sz. 3—19.
- Lavallée L.*: A Szovjetunió gazdasági problémái. ÉP 92. (1962. márc.) 34—45.
- Karpuhin D.*: A munkatermelékenység a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban. MEMO 1962. 11. sz. 56—67.
- Jarosszewicz P.*: A Szovjetunió szerepe a szocialista országok gazdasági együttműködésének fejlődésében. ND 1962. 11. sz. 15—24.
- Lewandowicz Zb.*: A külkereskedelem fejlődése a Szovjetunióban. SM 1962. 5. sz. 43—49.
- Grünberg M.*: A demokratizálás problémái a Szovjetunióban. WZ 1962. 6. sz. 404—412.
- Iljuhina R. M.*: A szovjet társadalom történetének kérdései a „The American Slavic and East-European Review” folyóirat hasábjain, 1941—1961. ISzSzSR 1962. 3. sz. 170—191.
- Vinokurova R. F.*: A szűzföldek meghódításáért indult össznépi mozgalom. VI 1962. 8. sz. 3—17.
- Grusin B. A., Csikin V. V.*: „A kommunista munkáért” mozgalom problémái a Szovjetunióban. ISzSzSR 1962. 5. sz. 17—44.
- Szinyica M. Sz.*: Az Odessza-vidék kommunistái — a kommunista kölcsönös segítség szervezői a falusi dolgozók között. UIZs 1962. 6. sz. 13—21.
- Kobljakov I. K.*: A Szovjetunió harca a fasiszta agresszió ellen, a kollektív biztonságért a második világháború előestéjén. ISzSzSR 1962. 3. sz. 3—25.
- Korabljev Ju. I., Satalin M. N.*: A Párt a Nagy Honvédő Háború időszakában, 1941. jún.—1945. VIK 1962. 6. sz. 153—163.
- Omeljanyenko I. Ja.*: A donyec-medencei földalatti pártszervezet történetének kevésbé ismert lapjai. UIZs 1962. 3. sz. 47—53. (1941—1943.)
- Kiricsenko Sz. N.*: Ukrajna pártszervezeteinek tevékenysége a köztársasági életének hadivégágyára való átalakításában, (1941. jún.—nov.) UIZs 1962. 3. sz. 22—32.
- Danyiljuk M. Z.*: Az ukrán nép hazafias mozgalma a védelmi alap megteremtéséért, 1941—1945. UIZs 1962. 3. sz. 53—62.
- Koval A. Je., Szoszjedov Sz. V.*: A párt illegálisban és a partizan sajtó az ellenség hátában, 1941—1944. VIK 1962. 2. sz. 63—79.
- Muszjakov P. I.*: A szvasztopol pártszervezet a város védelmének napjaiban, 1941. okt.—1942. júl. VIK 1962. 2. sz. 80—94.
- Zaharov M.*: A szovjet nép egyszerű győzelmeinek annalese. „A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának története 1941—1945.” IV. kötetének megjelenése alkalmából. Kom 1962. 14. sz. 41—49.
- Jeremenko A. I.*: A szovjet nép elhomályosulhatatlan győzelme. NNI 1962. 1. sz. 29—45. (A hatkötetes „A Nagy Honvédő Háború története” első három kötetének megjelenése alkalmából.)
- Prilipko K. A.*: Koordinációs konferencia a Nagy Honvédő Háború történelmének kérdéseiről. UIZs 1962. 5. sz. 148—149. (1962. máj.)
- Nazarenko I. D.*: „Az Ukrán SzSzk és a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborúja 1941—45-ben”. e. 3-kötetes mű előkészítéséről. UIZs 1962. 6. sz. 22—28.
- A szovjet nép dicső győzelmének 20. évfordulójára. VIK 1962. 1. sz. 230—233. („A német-fasiszta csapatok szétzúzása Moszkva alatt”, elméleti konferencia, 1961. dec. 6—13.)
- Belov K. A.*: Az 1941. évi moszkvai népfelkelés. ISzSzSR 1962. 1. sz. 16—31.

- Cigankov V. P.*: A szovjet nép Moszkva alatti nagy győzelméről megjelent könyvek. VI 1962. 12. sz. 117—120. (1941. évszén.)
- A volgai csata 20. évfordulójára. A városi védelmi bizottság határozatai, 1941. okt.—1945. ápr. Közl.: 1. I. Belonoszov, stb. IA 1962. 3. sz. 3—56; 4. sz. 3—37; 5. sz. 3—35.
- Csujanov A. Sz.*: A nagy csata napjaiban. (A sztálingrádi városi védelmi bizottság feljegyzései.) IA 1962. 5. sz. 161—183. (1941—1942.)
- Adler-Bresse M.*: Paulus marsal és a sztálingrádi csata. RHDM XII/48. (1962. okt.) 1—12.
- Szlinyko I. I.*: Harc a Krimért a Nagy Honvédő Háborúban. UIZs 1962. 2. sz. 146—147. (Ülőszak Sztálingradban, 1961. decemberben.)
- Mariupol és Doni-Rosztov építői 1941—1942-ben. A dokumentumokat publikálják: V. B. Tyelpuhovszkij, stb. IA 1962. 4. sz. 78—94.
- Szlinyko I. I.*: A partizánmozgalom erejének forrásai. UIZs 1962. 3. sz. 40—46.
- Mazilo V. N.*: Ukrajna KP-jának harca partizán csapatok és az illegális megszervezéséért a háború elején. UIZs 1962. 3. sz. 32—39.
- Jacenko V. D.*: Az ejtőernyős csoportok szerepe a partizánmozgalom fejlődésében Ukrajnában. UIZs 1962. 6. sz. 95—98.
- Grancsak I. M.*: Egy harcok a kárpát-ukrán dolgozók sorsáért. Oleksz Borkanjuk halálának 20. évfordulójára. UIZs 1962. 5. sz. 142—144.
- Szamojlo N. A.*: A Krasznodár-vidéki kommunisták a partizánharc élén Kubában, 1942—1943. VIK 1962. 4. sz. 117—129.
- Grudcina A. V.*: A kabard—balkár partizánok harca a hitlerista rablók ellen 1942-ben. ISzSzsR 1962. 3. sz. 121—130.
- Szlinyko I. I.*: Szovjet-Ukrajna német-fasiszta megszállók alóli felszabadulásának kezdete, 1942. dec. UIZs 1962. 6. sz. 138—140.
- Brodzskij Je. A.*: A kommunisták a hitleri Németországban fogvatartott szovjet hadifoglyok felszabadító harcának élén. VIK 1962. 3. sz. 79—93. (1942. végétől.)
- Bucko M. A., Taranyenko V. M.*: A Szovjetunió népeinek barátsága és együttműködése Ukrajna népgazdasága helyreállításának és további fejlődésének időszakában, 1943—1950. UIZs 1962. 4. sz. 15—25.
- Kucsma I. P.*: A Krivoj-rogi medence és Marganec pártvezetéseinek helyreállítása és megerősítése, 1944—1950. UIZs 1962. 4. sz. 33—41.
- Gubenko M. P.*: Az ÖSzFSzK fasiszta megszállás alól felszabadított körzetének gazdasági jellemzőihez, 1943. ISzSzsR 1962. 1. sz. 114—121.
- A kolhozok Honvédő Háború alatti beszámolóinak összegzése. Közli: Ju. V. Arutjunjan, V. P. Danyilov. IA 1962. 6. sz. 19—68.
- Birjuzov Sz. Sz.*: A 3. Ukrán Front csapatai az Isztkisinyovi támadó hadműveletekben. ISzSzsR 1962. 6. sz. 44—64.
- Grosznl Já. Sz.*: Milyen történelmi jelentőségű volt Molotva Oroszországhoz való kapcsolása a moldvai nép számára. VI 1962. 7. sz. 48—68.
- márc. S 1962. 3. sz. 698—699. (Bulgária török iga alóli felszabadulásának 84. évfordulóján.)
- Popov M. V.*: Tudományos illúzzak Afganisztán, Irán és Törökország történetének és gazdaságának kérdéseiről. VI 1962. 10. sz. 161—163. (Baku, május 22—25.)
- Petroszjan Ju. A.*: A romániai könyvtárak és levéltárak török kézirat állagai és ezek tanulmányozása. NAA 1962. 3. sz. 235—238.
- Ahrweiler H.*: Kis-Azsia és az arab betörések, 7—9. század. RH CCXXVII. (1962. jan.—márc.) 1—32.
- Jeremejev D. Je.*: A jürükök letelepedése Törökországban. VE 1962. 6. sz. 71—84.
- Ruffini M.*: A Ghinu Buia Spata és a macedóniai románok harca a janinai győzelemért, 1360—1400 a „Historia Basilissae Mariae atque Thomas et Esau despoton Joanninae” c. krónikában. S 1962. 5. sz. 1127—1154.
- Mioc D.*: A román—török kapcsolat a 14—18. századok idején. A román föld harca az idegen uralom ellen. S 1962. 6. sz. 1491—1504.
- Frances E.*: A bizánci feudalizmus és a török hódítás. SAO IV. (1962/1963) 69—90.
- Dinić-Knežević D.*: A szerb fejedelemség és a törökök Konstantinápoly meghódításától Belgrád ostromáig, 1453—1456. GNS VI. (1961) 126—142.
- Câmpina B. T.*: Vlad Tepeş seregeinek győzelme H. Mohamed felett. (Az 500. évfordulóra.) S 1962. 3. sz. 533—556.
- Mutaftesieva V.*: A vakuf szerepe a balkáni városok gazdaságában a török uralom idején, 15—17. század. IIB 10. (1962) 121—145.
- Beldiceanu-Steinherr I., Beldiceanu N.*: Egy oszmán bányászati szabályzat Süleyman Kanuni korából. SoF XXI. (1962) 144—157.
- Barkan O. L.*: A munka megszervezése egy nagy mecset építésénél Isztambulban a 16. században. Ann 1962. 6. sz. 1093—1106. (A Süleymaniye mecset.)
- Matkovskij A.*: Hajdu-akciók Macedóniában a 17. század első felében. SoF XXI. (1962) 394—401.
- Guboglu M.*: Evliya Çelebi a román fejedelemségekben a 17. század közepén uralkodó társadalmi-gazdasági helyzetről. SAO IV. (1962/1963) 153—196.
- Wójcik Zb.*: Tatar közvetítés Lengyelország és Törökország között 1672-ben. PII 1962. 1. sz. 32—50.
- Veselá-Pfenosilová Zl.*: Adalék Thököly Imre és az oszmán birodalom kapcsolatának tanulmányozásához. HČ 1962. 4. sz. 569—577.
- Stanojević G.*: Grbal velencei uralom alatt a moreai háborúban. IZCG XIX/2. (1962) 274—279. (1886)
- Stanojević G.*: Ničiči törzsenek részvétele a moreai háborúban. IZCG XIX/4. (1962) 65—75.
- Gobuglu M.*: Ada Kale sziget oklevelei és fontosságuk. RA 1962. 1. sz. 117—147. (18—19. sz.)
- Kurat A. N.*: A pruti hadjárat és békekötés, 1711. JGO 1962. 1. sz. 13—66.
- Stanojević G.*: Dalmácia az 1714—1718. évi velencei—török háború idején. IG 1962. 4—6. sz. 11—49.
- Guboglu M.*: Dimitrie Cantemir mint orientalista. SAO III. (1960/1961) 129—160. (Az „Incrementa atque decrementa aulæ Othomanicæ” 1716. szerzője.)
- Dimitrov S. A.*: A vezető réteg politikája Törökországban a szpáhiság ellen a 18. század második felében. IP 1962. 5. sz. 32—60.
- Mehmet M. A.*: Egy török fermán-jegyzék Alexandru Ypsilanti uralkodása idejéből, Moldvából, 1786—1788. S 1962. 2. sz. 405—429.
- Neacșu I. I.*: Az olteniák harca a törökök ellen az 1821. évi felkelés utolsó szakaszában. S 1962. 5. sz. 1205—1214.
- Pavicević B.*: A Törökország és Montenegro közötti 1862. évi háború kezdetei. IZCG XIX/1. (1962) 5—34.
- Gyésznyica G. D.*: A szerb—török háború (1876) és az ukrán közvélemény. UIZs 1962. 5. sz. 79—82.
- Adâniloiaie N.*: A román csapatok részvétele az orsz—török háborúban, 1877—1878. RRH I/1. (1962) 99—123.
- Rakočević N.*: A muzulmánok kivándorlása és a határ megvonása Montenegro és Törökország között Kolasin térségében a berlini kongresszus után. IZCG XIX/2. (1962) 255—273.
- Szalimzanova F. A.*: A „Szerveti Fünun” és Tefvik

Svájc

Girod R.: Genf 1809—1845: az oktatási színvonal és az intellektuális különbségek. Ann 1962. 3. sz. 459—476.

Sühner E.: A genfi „Espérance” c. lap „Aus Deutschland” c. rovatának szerzőségéhez. IRSH VII/3. (1962) 441—445. (1860—61.)

Törökország

A VI. török történeti kongresszus. NAA 1962. 1. sz. 218. (Ankara, 1961. okt. 20—25.)

R. J.: A VI. török történeti kongresszus Ankarában. KH 1962. 1. sz. 281—283.

A VI. török történeti kongresszus. SAO IV. (1962/1963) 350.

Chiaehir N.: Tudományos illúzzak Leningrádban, 1962.

- Fiktet munkássága, 1896—1901-ben. KSZINA 60. (1962) 35—47.
- Trumpener U.*: Törökország belépése az első világháborúba: a felelősség felbecsülése. JMH XXXIV/4. (1962. dec.) 369—380.
- Filipenko D. M.*: A francia imperializmus expanziója Törökországban, 1918—1922. UIZs 1962. 1. sz. 74—83.
- Efendijeva N. Z.*: A török nép felszabadító harca a francia megszállók ellen Anatólia déli részén 1919—1921-ben. KSZINA 60. (1962) 119—134.
- Hejfec A. N.*: A keleti népekkel való barátság lenini politikájának történeti dokumentumai. (A szovjet állam első szerződési Afganisztánnal, Iránnal és Törökországgal.) NAA 1962. 2. sz. 82—101. (1921)
- Hejfec A. N.*: M. V. Frunze missziójának szerepe a szovjet—török baráti kapcsolatok megerősítésében. VI 1962. 5. sz. 90—104. (1921—22.)
- Csempalov I. N.*: Franz v. Papen, Hitler ankarai követe, tevékenysége a második világháború kezdetén. (1939. ápr.—1941. jún.) IP 1962. 2. sz. 54—59.
- Trofimov A. Z.*: Az elemi és középiskolai oktatás Törökországban a második világháború után. KSZINA 60. (1962) 116—118.
- Mojszejev P. P.*: Törökország gazdasági fejlődésének néhány problémája. NAA 1962. 4. sz. 63—73.
- Alibekov I.*: Az államkapitalizmus Törökországban. MEMO 1962. 2. sz. 83—94.
- Vdovicsenko D.*: A „második köztársaság” Törökországban és ennek gondoljai. MEMO 1962. 6. sz. 139—142.
- Közel-Kelet**
- Popov M. V.*: Tudományos ülésszak Afganisztán, Irán és Törökország történetének és gazdaságának kérdéseiről. VI 1962. 10. sz. 161—163. (Baku, május 22—25.)
- Rathmann L.*: Az arab népek antiimperialista felszabadító mozgalmainak visszatükrözése a német polgári történetírásban. ZG 1962. 3. sz. 548—574.
- Filitsinszkij I. M.*: A középkori arab irodalom periodizálásának kérdései. NAA 1962. 4. sz. 144—156.
- Mähl S.*: Jeruzsálem középkori szemmel. WAG 1962. 1—2. sz. 11—26.
- Szmilanszkaja I. M.*: Az adóteher Szíriában, Libanonban és Palesztinában a 18. században és a 19. század elején. KSZINA 58. (1962) 44—52.
- Vaucelles P.*: Az élet Irakban száz évvel ezelőtt, ahogy Konzulaink látták. I—II. RHD LXXVI. (1962) júl.—szept. 211—226., (okt.—dec.) 335—359.
- Ruinadz D. A.*, *Fedcsenko A. F.*: Irak a bagdadi paktum megkötésének előestéjén. KSZINA 58. (1962) 75—82.
- Landau J. M.*: Az izraelita arabok és a választások a negyedik izraeli parlamentben, 1959. nov. 3. IRSH VII/1. (1962) 1—32.
- Abdarahmanov D.*: Külföldi olajmonopóliumok Szíriában. NAA 1962. 4. sz. 3—8.
- Szmirnov Ju. A.*: Az ipar és a mezőgazdaság Jordániában. KSZINA 58. (1962) 53—62.
- Sahbazjan. G. Sz.*: A kuveiti-szaudi semleges övezet. KSZINA 58. (1962) 89—94.
- Liszeskin Sz.*: A tőkés monopóliumok és a keleti olaj. MEMO 1962. 1. sz. 121—127.
- Gurevics N. M.*: A gyáripar fejlődése Afganisztánban. NAA 1962. 3. sz. 41—50.
- Irán**
- Popov M. V.*: Tudományos ülésszak Afganisztán, Irán és Törökország történetének és gazdaságának kérdéseiről. VI 1962. 10. sz. 161—163. (Baku, május 22—25.)
- Nikki Koddie*: Vallás és vallástalanság a korai iráni nacionalizmusban. CSHH IV/3. (1962. ápr.) 265—295. (19. sz.)
- Hejfec A. N.*: A keleti népekkel való barátság lenini politikájának történeti dokumentumai. (A szovjet állam első szerződési Afganisztánnal, Iránnal és Törökországgal.) NAA 1962. 2. sz. 82—101. (1921)
- Arabadzsjan A. Z.*: A nemzetközi kőolaj-konzorcium és Irán közgazdasága. NAA 1962. 2. sz. 58—70.
- Khalathari P.*: Az agrárkérdés Iránban. DAp 1962. 9. sz. 1073—1084.
- India**
- Orajevszkij P. Sz.*: A tudomány szervezésének általános kérdései Indiában. KSZINA 51. (1962) 193—211.
- Alajev L. B.*: A „Journal of Indian History” folyóiratról. (Trivandrum). VI 1962. 9. sz. 177—181.
- Gordon I. A.*, *Vafa A. H.*: Az indiai munkásmozgalom történetének tanulmányozása a Szovjetunióban. VIK 1962. 4. sz. 174—185. (Szentele.)
- Alajev L. B.*: A zamidari, pattidari és bhajacsara típusú észak-indiai faluközösségek kérdéséhez. NAA 1962. 5. sz. 103—110.
- Floris G. A.*: Megjegyzések az indiai dakoitokról. CSHH IV/3. (1962. júl.) 467—472. (A felső kasztok harcoss ellenségei.)
- Sztruve V. F.*: Régi indiai feliratok. VDI 1962. 3. sz. 28—48.
- Bongard-Levin G. M.*: Agramesz-Ugraszena-Nanda és Csandragupta trónralépése. VDI 1962. 4. sz. 3—20. (I. e. 314/313.)
- Bregel L. D.*: Portugália gyarmati politikája Indiában a 16. században. KSZINA 51. (1962) 183—192.
- Ljusztjernij Je. Ja.*: Audzsarát állam harca a portugál hódítókkal (a 16. század 30—40-es éve). NAA 1962. 3. sz. 83—92.
- Csicserov A. I.*: Hogyan rendelte maga alá a kereskedő tőke a kőműipart India ÉK és DK-i körzeteiben a 17. században. KSZINA 51. (1962) 111—132.
- Rabe H.*: Részvénytőke és kereskedelmi befektetések a tengereitől kereskedelemben a 17. században. SW XLIX. (1962) 320—368. (Dán, angol, német-alföldi kelet-indiai társaságok.)
- Peremaher V. V.*: A marathok harca az európai hódítókkal szemben, 1698—1756. NAA 1962. 3. sz. 73—82.
- Bertin G.*: Az India-társaság gyarmati kereskedelmének könnvévelési és pénzügyi kérdései 1719 és 1730 között. RHES XL/4. (1962) 449—483.
- Voigt J.*: A nemzeti ébredés és nacionalizmus Indiában. GWU 1962. 12. sz. 759—772.
- Ovcsinnjovok R. V.*: Az asztraháni indiai kereskedelmi kolónia történetéhez. NAA 1962. 4. sz. 129—132.
- Kunwar M. J.*: Kína és a háború a Himalájában, 1792—1793. EHR LXXVII/303. (1962. ápr.) 283—297.
- Antonova K.*: Tipu Szultán harca az angol gyarmatosítókkal ellen. (Ülvelevéltári dokumentumok.) NAA 1962. 4. sz. 113—128. (1793—1797)
- Tipu szultán harca a brit gyarmati hatalom ellen. A dokumentumokat publikálja: K. Antonova. NAA 1962. 4. sz. mell. 1—24. (1795—1796. Miszore).
- Alajev L. B.*: Az indiai faluközösség fejlődésének néhány kérdése a 18. század végén — a 19. sz. elején. VI 1962. 8. sz. 85—96.
- Kumar D.*: A kaszt és földnélküliség Dél-Indiában. CSHH IV/3. (1962. ápr.) 337—363. (19. század)
- Jung R. D.*: Ram Mohan Roy — an indiai korai polgárság egy haladó képviselője. WZHU XI/6. (1962) 902—903. (19. sz. első harmada. Dissz. kiv.)
- Metcalfe Th. R.*: A britek és a pénzkölesőnzök a 19. század Indiában. JMH XXXIV/4. (1962. dec.) 390—397.
- Cohn B. S.*: A britek Benaresben. A gyarmati társadalom a 19. században. CSHH IV/2. (1962. jan.) 169—199.
- Frykenberg R.*: A brit társadalom Gunturban a 19. század elején. CSHH IV/2. (1962. jan.) 200—208.
- Jha J. C.*: Törzsi zendülések a bengáli elnökségi körzet dőnyugati határán. BIHR XXXV/91. (1962. máj.) 400—401. (Dissz. kiv.)
- Alajev L. B.*: A földtulajdon a radzsputanai hercegségekben a 19. század első felében. KSZINA 51. (1962) 133—150.
- Levin Sz. F.*: Reformátori mozgalom az iszmailiták indiai kereskedelmi kasztjában 1829—1866-ban. KSZINA 51 (1962) 151—166.
- De Silva K. M.*: Társadalompolitika Ceylonban, 1840—1855., különös tekintettel a missziós szervezetek

- befolyására. BIHR XXXV/92. (1962. nov.) 231—234. (Dissz. kiv.)
- Franz-Willing G.*: Az 1857—1859. évi indiai felkelés. WaG 1961. 29—48., 109—130.
- McRae M.*: Sir Ch. Trevelyan indiai levelei, 1859—1865. EHR LXXVII/305. (1962. okt.) 706—712.
- Jegorov I. I.*: A gyarmati India állami költségvetése az imperializmus korszakában (bevételi rész). KSZINA 51 (1962) 71—87. (1860—1940-es évek.)
- Goszwami D.*: A szakszervezeti mozgalom kezdetei Indiában. KSZINA 51 (1962) 104—110. (1880-as évektől)
- Harmetty P.*: Az indiai gyapotvám ellentétek 1894—1896-ban. EHR LXXVII/305. (1962. okt.) 684—792.
- Rothermund D.*: Mozgás és alkotmány. (Tanulmány a politikai akaratképződésről Indiában, 1900—1950). VfG 10/2. (1962. ápr.) 126—148.
- Shelvanikar K. S.*: A tengereitől fejlettségének elmáradása: India példája. Ann 1962. 3. sz. 517—532.
- Kumar H.*: Az indiai kormány feljegyzései a Berlin-Bagdad vasút kérdéséről. THJ V/1. (1962) 70—79. (1903)
- Rajkov A. V.*: Az indiai emigránsok hazafiúi szervezeteinek tevékenysége 1905—1917-ben. NAA 1962. 2. sz. 120—128.
- Sirokov G. K.*: A szakmai szövethetetek tevékenysége az indiai iparban. KSZINA 51 (1962) 3—17. (1930—50-es évek)
- Gankovszkij Ju. V.*: „Azad Kasmír”, 1947—1958. (A kasmíri kérdés történetéhez.) KSZINA 51 (1962) 167—182.
- Sevcova T. I.*: Az angol tőke helyzete az Indiai köztársaság külkereskedelmében. KSZINA 51 (1962) 60—70. (1950-es évek)
- Alekszandrov M. A.*: Hogyan használja fel az USA a Nemzetközi Helyreállítási és Fejlesztési Bankot Indiában. KSZINA 51 (1962) 88—103. (1950—60-as évek.)
- Rasztyannikov V. G., Makszimov M. A.*: A termelőerők fejlődésének üteme a reform utáni India mezőgazdaságában (1950/51—1960/61). KSZINA 51 (1962) 37—48.
- Cicszerov A. I., Kuzmicsjev G. K.*: India a függetlenség útján. NAA 1962. 4. sz. 22—38.
- Ghosh A.*: Goa felszabadítása. PA 1962. 2. sz. 42—49.
- Braganza B. M.*: Itt a portugál kolonializmus ellen Goában. PA 1963. 1. sz. 34—41.
- Gordon L. A., Freedman L. A.*: A munkásosztály helyzete Ázsia és Afrika gazdaságilag kevésbé fejlett országaiban. (India és az EAK példája nyomán.) NAA 1962. 1. sz. 30—48.
- Thorner D.*: India ma: az agrárkérdés. Ann 1962. 1. sz. 56—74.
- Orleanszkaja L. K.*: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek fejlődése Indiában. KSZINA 51 (1962) 49—59.
- Kondratyev V. A.*: Az államkapitalizmus és az ipari fejlődés a mai Indiában. KSZINA 51 (1962) 18—36.
- Gosh A.*: Egy nemzeti demokratikus frontért Indiában. WZ 1962. 4. sz. 273—278.
- Gangal S. C.*: Közeledés az indiai federalizmushoz. PSQ 1962. 2. sz. 248—253.
- Dange S. A.*: India és a közös piac. PA 1962. 11. sz. 42—44.
- Közép-Kelet**
- Bouvier J.*: Az imperializmus keletkezéséhez. II. P. nzcsoportok betelepülése Közép-Keleten. 1860—1882. Pensée 101. (1962. jan.—febr.) 115—129.
- Pokatejeva T. Sz.*: A délkelet-ázsiai országok kommunista pártjainak harca a nemzeti függetlenségért és demokráciáért, 1948—1962. VIK 1962. 5. sz. 61—78.
- Vaszilovszkaja I. I.*: Japán gazdasági terjeszkedési módszerei a délkelet-ázsiai országokban, 1957—1961. KSZINA 50. (1962) 96—113.
- Sztratanovics G. G.*: Nyugat- és Közép-Indokína népeinek hiedelmei a buddhizmus előtt. KSZIE XXXVI. (1962) 60—68.
- Zserebilov V. A.*: A gyarmati Malaya gazdasága. NAA 1962. 1. sz. 68—78.
- Iszkoldszkij V. J.*: A tailandi kormány politikája a kínai nemzeti kisebbség irányában. KSZINA 52. (1962) 17—30.
- Levtonova Ju. O.*: Spanyol—angol ellentétek a Fülöp-szigeteken a 18. század második és a 19. század első felében. KSZINA 52. (1962) 31—51.
- Levtonova Ju. O.*: Az ún. „holer lázadás” kérdéséhez Manilában 1820-ban. NAA 1962. 4. sz. 107—112.
- Meadows M.*: A Fülöp-szigetek igénye Észak-Borneóra. PSQ 1962. 1962. 3. sz. 321—335.
- Birma**
- Kozlova M. G.*: A társadalmi viszonyok történetéből Birmában az angol uralom előtt (a miotudzi földbirtoklás). KSZINA 52. (1962) 52—65. (A 18. század vége—19. század eleje.)
- Gledhill A.*: A burmai jog a 19. században, különös tekintettel a nők jogállására. CIIM VII/1. (1962) 172—194.
- Azovszkij I. P.*: A külföldi tőke a gyarmati Burma gazdaságában. NAA 1962. 2. sz. 102—113.
- Klimko G.*: Burma gazdasági fejlődésének problémái. Ww 1962. 4. sz. 582—589.
- Vietnam**
- Haj Khaty*: A vietnami folyóiratok szemléje. VI 1962. 12. sz. 167—170.
- Dudnyik Z.*: Az agrárkérdés Vietnamban. MEMO 1962. 10. sz. 106—111.
- Rasztorgujev V. Sz.*: Vietnam Demokratikus Köztársaság pénzforgalma. KSZINA 52. (1962) 66—90.
- Indonézia**
- Szikorszkij V. V.*: Lenin és az indonéz irodalom. NAA 1962. 2. sz. 130—134.
- Winkler H.*: Indonézia népgazdasága. Ww 1962. 2. sz. 247—269.
- Andrejev M. A.*: Indonézia nyolcéves terve és gazdasági fejlődésének néhány problémája. NAA 1962. 3. sz. 32—40.
- Sabalina G. Sz.*: A külföldi monopoltőke helyzete a gyarmati Indonézia gazdaságában. NAA 1962. 4. sz. 86—97.
- Pahomova L. F.*: A nemzeti tőke Indonézia külkereskedelmében. NAA 1962. 4. sz. 53—62.
- Kína**
- Fedorenko N. T.*: A kínai irodalom történetének periodizációs kérdései. NAA 1962. 3. sz. 118—134.
- Szmolin G. Ja.*: A kínai történetek útjait a feudalizmus korában lezajlott paraszmozgalomról. NAA 1962. 2. sz. 192—200.
- Nyikiforov V. N.*: P. J. Szaekov művei Kína történetéről. (70. születésnapjára.) VI 1962. 3. sz. 155—156.
- Liszevics I. Sz.*: Az irodalmi gondolat a régi Kínában. NAA 1962. 4. sz. 157—165.
- Bánájeanu T.*: Etnográfiai jegyzetek a turfáni oázis ujurjairól. (Hszin-kiang tartomány, KNK) SAO III. (1960/1961) 3—14.
- Duman L. I.*: A rokonság rendszere és a házasság reális formái a Jin korszakban, i. e. XIV—XI. század. KSZINA 53. (1962) 3—24.
- Perelomov L. Sz.*: Népmozgalmak Kínában i. e. 209—202-ben. KSZINA 53. (1962) 40—55.
- Perelomov L. Sz.*: Az i. e. 209—202-ben Kínában lezajlott háború mozgató erőinek jellegéről. NAA 1962. 1. sz. 79—90.
- Bikov F. Sz.*: Materialista elköpzelések létrejötté a régi Kínában. A primér elemekről való tan a Csan-kuo kor előtt. KSZINA 53. (1962) 25—39.

- Szvisztunova N. P.*: „A Ming dinasztia törvénygyűjteménye” a Kínában a 14–17. században uralkodó társadalmi-gazdasági viszonyokról. NAA 1962. 3. sz. 93–106.
- Hohlov A. N.*: A nyolc-zászlós hadsereg birtokai Kínában és felbomlásának okai, 18–19. század. KSZINA 55. (1962) 8–31. (Ming dinasztia)
- Hohlov A. N.*: Az agrárviszonyok Kínában a 18. század második felében — a 19. század végén. KSZINA 53. (1962) 95–115.
- Marsh R. M.*: A hivatalos áruba bocsátása Kínában és összehasonlító távlatban. CSSH IV/3. (1962. júl.) 454–466. (1778–1879.)
- Kunwar M. J.*: Kína és a háború a Himalájában, 1792–1793. EHR LXVII/303. (1962. ápr.) 283–297.
- Porsnyeva Je. B.*: Az 1796–1803. évi felkelés. KSZINA 53. (1962) 78–94.
- Huard P., Wong M.*: A technológia fellendülése Kínában a 19. században. CHM VII/1. (1962) 68–85.
- Iljusecskin V. P.*: A taipingok agrárpolitikája. NAA 1962. 4. sz. 98–106.
- Levenson J. R.*: Konfuciózus és tajping „menyország”. Útközö vallási nézetek politikai háttere. CSSH IV/3. (1962. júl.) 436–453.
- Monyina A. A.*: Az 1870. évi tien-esini események történetéből. KSZINA 55. (1962) 32–44.
- Grigorjev A. M.*: A kínai burzsoázia forradalmi szárnya nemzeti követeléseinek kialakulásáról, 1895–1900. KSZINA 55. (1962) 45–66.
- Nyikiforov V. N.*: A kínai burzsoázia-forradalmi mozgalom történetének néhány problémája az utóbbi évek külföldi történetírásában. KSZINA 55. (1962) 67–83. (19. sz. vége–20. sz. eleje.)
- Cselutov A. N.*: A földadó sajtáságai Kínában a 19. század végén és a 20. század elején. KSZINA 55. (1962) 84–93.
- Garusjanc Ju. M.*: A szovjet történeti irodalom az 1911. évi kínai forradalomról. NAA 1962. 2. sz. 168–183.
- Behrsing S.*: Néhány megjegyzés az 1911. évi kínai forradalom polgári ábrázolásához. WZHU XI/3. (1962) 415–419.
- Gillin D. G.*: Közoktatás és militarizmus modern Kínában: Jen Hszü-san Sanszi tartományban, 1911–1930. JMH XXXIV/2. (1962. jún.) 161–167.
- Nyikiforov V. N.*: A hszin-haj forradalom 50. évfordulójára. VI 1962. 1. sz. 166.
- Garusjanc Ju. M.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom első visszhangjai Kínában. (Historiográfiái szemle.) ISzSzSzR 1962. 1. sz. 190–199.
- Huszzejnov Sz. Sz.*: Az imperialista hatalmak beavatkozása a szovjet–kínai tárgyalásokba, 1917–1918. NAA 1962. 5. sz. 83–91.
- Chesneaux J.*: A kínai munkásmozgalom történetéről, 1919–1927. MS 41. (1962. okt.–dec.) 1–12.
- Vinogradov N. P.*: Kínai KP-jának harca egy antiimperialista egységfront megalakításáért, 1922–1923. KSZINA 55. (1962) 94–111.
- A szovjet és kínai kultúra munkásainak levelezései, 1940–1945. Közl.: A. T. Pavlov. IA 1962. 1. sz. 63–82.
- Martinov K. A.*: A népi-demokratikus hatalom építése Kína felszabadított körzeteiben a harmadik forradalmi polgárháború időszakában. KSZINA 55. 112–135. (1945–1949)
- Schretner H.*: A sanghaji munkások része a város felszabadításában. WZHU XI/3. (1962) 431–439. (1949)
- Tang Tsou*: Az amerikai politikai hagyomány és Amerika képe a kínai kommunizmusról. PSQ 1962. 4. sz. 570–600.
- Chesneaux J.*: Kína jelenkori történetéről. IGSS III/2. (1962) 377–390. (Szemle)

Korea

- Uskov A. M.*: A filozófiai gondolkodás Koreában a feudalizmus korában. VF 1962. 5. sz. 106–115.
- Kim Sz. V.*: A szocializmus alapjainak építése a Koreai Népi-Demokratikus Köztársaságban. NAA 1962. 2. sz. 18–29.
- Musil V.*: A szocialista Korea perspektívái. NM 1962. 1. sz. 37–47.

Mongólia

- Cedev D.*: A mongol történészek tevékenysége. ZG 1962. 5. sz. 1159–1162.
- Roscain Sz. K.*: A gazdaságtudomány a Mongol Népköztársaságban. Az 1959–1961-es irodalom szemléje. NAA 1962. 3. sz. 164–166.
- Okładnyikov A. P.*: Új eredmények Mongólia legrégibb történetének tanulmányozásában. (Az 1960. évi ásatások alapján.) SzE 1962. 1. sz. 83–90.
- Mihajlov G. I.*: A mongol irodalom történetének periodizációjáról. NAA 1962. 4. sz. 133–143.
- Jakimov A. T.*: V. I. Lenin beszélgetése a mongol forradalmárokkal 1921-ben. VIK 1962. 5. sz. 149–151.
- Zakrzewski B.*: A Mongol Népköztársaság fennállásának 40 éve. SM 1962. 1. sz. 63–70.
- Vidal J. E.*: A mongol mezőgazdaság fejlődése. ÉP 92. (1962. márc.) 65–73.

Japán

- Toyoda T.*: A japán civilizáció és az európai civilizáció. ANN 1962. 4. sz. 746–750.
- Pozdnyakov I. G.*: A haladó japán történetírás a japán feudalizmus jellegéről. NAA 1962. 3. sz. 167–177.
- Kawano K.*: Rövid heterodox megjegyzések Japán újkori történetéről. ANN 1962. 6. sz. 1137–1140.
- Pozdnyakov I. G.*: A 15–16. századi japán parasztfelkelések néhány sajátosságáról. KSZINA 50. (1962) 35–49.
- Dore R. P.*: Tehetség és társadalmi rend a Tokugava Japánban. PP 21. (1962. ápr.) 60–72.
- Lensen G. A.*: Japán és a cári Oroszország. A változó kapcsolatok, 1875–1917. JGO 1962. 3. sz. 337–348.
- Kishimoto H.*: A japán nép önarcúja és aspirációi a 20. században. CHM VII/1. (1962) 86–97.
- Pozdnyakov I. G.*: A szocialista mozgalom Japánban 1905–1907-ben. KSZINA 50. (1962) 19–34.
- Malahovszkij K. V.*: Japán Kommunista Pártjának 40. évfordulójára. VI 1962. 11. sz. 165–167. (Ünnepi üldés az Ázsiai Népek Intézetében.)
- A Japán Kommunista Párt 40. évfordulójára. A Marxizmus-Leninizmus Intézetének anyagából. NAA 1962. 5. sz. 70–82. (Részletek Szen Katajama memóriájából.)
- Budkevics Sz. L.*: Egy sikertelen imperialista összeesküvés kísérletéről. (Az 1941. évi japán–amerikai tárgyalásokról.) KSZINA 50. (1962) 3–18.
- Pirogov G.*: Mi történt a japán gazdaságban. MEMO 1962. 3. sz. 65–77.
- Vasziljevskaja I. I.*: Japán gazdasági terjeszkedési módszerei a délkelet-ázsiai országokban (1957–1961). KSZINA 50. (1962) 96–113.
- Markarjan Sz. B.*: A mezőgazdasági szövetkezetek hitel-tevékenysége a háború utáni japán falun. KSZINA 50. (1962) 77–95.
- Markarjan Sz. B.*: Néhány adat a háború utáni japán falun levő mezőgazdasági termelőszövetkezetekről. NAA 1962. 1. sz. 59–67.
- Angora D. A.*: Japán külkereskedelme, 1958–1961. KSZINA 50. (1962) 114–123.
- Angora D. L.*: Néhány tendencia a japán vaskohászat háború utáni fejlődésében. KSZINA 50. (1962) 50–61.
- Vlaszov V. A.*: A fűtőanyag-energia probléma a háború utáni Japánban. KSZINA 50. (1962) 62–76.
- Hoshino Y.*: Japán békealkotmányának védelmében. PA 1962. 7. sz. 45–50.
- McNelly Th.*: A háború eltűlése a japán alkotmányban. PSQ 1963. 2. sz. 350–378.
- Ejdusz H. T.*: Japán semlegessége és a békeharc. NAA 1962. 5. sz. 49–59.

Amerikai Egyesült Államok

- In memoriam Leo Wolman, 1890–1961. PSQ 1962. 3. sz. 481–483. (számozatlan.) (Közgazdász)
- Kirchner W.*: Az American Historical Association ülésszaka. JGO 1962. 1. sz. 156–157. (Washington, 1961. dec. 28–30.)

- Kitzinger E.*: A bizánci studiumok Dumbarton Oaks-ban. JGO 1962. 3. sz. 484–491.
- Wagner Fr.*: Amerikai történelem. Az irodalom szemleje. GWU 1962. 5. sz. 328–332.
- Malkov V. L.*: A mai amerikai burzsoá történetírás az USA munkásmozgalmról. VI 1962. 10. sz. 80–98.
- Pierce R.*: Szociológia és utópia. Simone Weil korai írásai. PSQ 1962. 4. sz. 505–525. († 1943)
- Fischer W.*: Újabb kutatások a gazdaság- és társadalomtörténetről az USA-ban. SW XLIX. (1962) 459–538.
- Averkíeva Ju. P.*: A fő irányzatok a mai burzsoá etnográfában az Egyesült Államokban. VI 1962. 7. sz. 98–110.
- Ernst Fr.*: A világtörténet új amerikai bibliográfiájáról. WaG 1962. 3–4. sz. 220–222.
- Az Egyesült Államok és a XXII. kongresszus. PA 1962. 1. sz. 3–8.
- Bolhovitinov N. N.*: A „mozgó határok” szerepe az USA történetében. (F. Turner koncepciójának kritikai elemzése.) VI 1962. 9. sz. 57–74.
- Farnie D. A.*: Az Atlanti Óceán kereskedelmi nagyhatalma, 1607–1783. EchR XV/2. (1962) 205–218.
- Echeverria D.*: Amerika és a francia közvélemény, 1734–1870. A módszer és értelmezés kérdései. RHMC IX. (1962. jan.—márc.) 51–62.
- Marshall P.*: Radikálisok, konzervatívok és az amerikai forradalom. PP 23. (1962. nov.) 44–56. (1760–1790)
- Palmer R. R.*: Jean-Jacques Rousseau és az Egyesült Államok. AHRF XXXIV/170. (1962. okt.—dec.) 529–540.
- Baylin B.*: Politikai tapasztalat és felvilágosodási eszmék a 18. századi Amerikában. AHR LXVII/2. (1962. jan.) 339–351.
- Levy L. W.*: A szabadság és az első módosítás, 1790–1800. AHR LXVIII/1. (1962. okt.) 22–37.
- Habakkuk H. J.*: Fluktuáció a házépítésben Britanniában és az Egyesült Államokban a 19. században. JEH XXXII/2. (1962. jún.) 198–230.
- Williamson J. G.*: A hosszú hullámvonal: Összehasonlítások és kölcsönhatások a brit és amerikai fizetési mérleg között, 1820–1913. JEH XXII/1. (1962. márc.) 21–46.
- Gyemihovszkij M. V.*: A közös-alapba tartozó földért folytatott harc az USA-ban a 19. század 20–30-as éveiben. NNI 1962. 1. sz. 112–124.
- Frenkel M. Ju.*: Két mítosz az Amerikai Telepítési Társaságról. NAA 1962. 6. sz. 99–105. (1822. Négerrek visszatelepítése Afrikába.)
- Wagner Fr.*: A Monroe-doktrína és az USA világhatalmi politikája. GWU 1962. 12. sz. 749–758.
- Tumarkin D. D.*: Az amerikai misszionáriusok „felvilágosító tevékenysége” a Hawaii szigeteken. KSZINA 52. (1962) 3–16. (1823–1853)
- Umanszkij P. B.*: Az USA néger tömegeinek részvétele a 19. század 30–50-es évi abolitionista mozgalmaiban. NNI 1962. 3. sz. 119–127.
- Feller I.*: Feltalálói tevékenység a mezőgazdaságban, 1837–1890. JEH XXII/4. (1962. dec.) 560–577.
- Schmoekler J.*: A feltalálói tevékenység gazdasági forrásai. JEH XXII/1. (1962. márc.) 1–20. (1840–1950., amerikai)
- Lamar H. R.*: Birtokpolitika a spanyol délnyugaton, 1846–1891. A kontrasztok vizsgálata. JEH XXII/4. (1962. dec.) 498–515.
- Fogel R. W.*: A vasutak az amerikai gazdasági fejlődésben. A kérdés mennyiségi megközelítése. Beszámoló néhány kezdeti eredményről. JEH XXXII/2. (1962. jún.) 163–197. (1850-es évekről)
- Bogina S. A.*: Irországiak az USA-ban. (A 19. század 60-as éveit.) NNI 1962. 6. sz. 113–124.
- Primack M. L.*: A föld megtisztítása 19. századi technikával. Néhány előzetes számítás. JEH XXII/4. (1962. dec.) 484–497. (1850/1900)
- Dovring F.*: Európai visszhang a Homestead törvényre. JEH XXII/4. (1962. dec.) 461–472.
- Novack D. E., Perlman R.*: Az árák struktúrája az amerikai vas- és acéliparban, 1860–1890. JEH XXXII/3. (1962. szept.) 334–347.
- Levitas I. Ja.*: A polgárháború az Egyesült Államokban és az orosz forradalmi demokraták. PIS 1962. 3. sz. 26–32.
- Beljajevskaja I. A.*: A burzsoázia szerepe a polgárháborúban az USA-ban, 1861–1865. NNI 1962. 3. sz. 76–91.
- Obermann K.*: Az amerikai munkásmozgalom a polgárháború előtt harcban a demokráciáért a rabszolgatartók uralma ellen. ZG 1962. 1. sz. 103–135.
- Morton W. L.*: Brit Észak-Amerika és egy kontinens felbomlása, 1861–71. H XLVII/160. (1962. jún.) 139–156.
- Rasmussen W. D.*: A technológiai változás hatása az amerikai mezőgazdaságra, 1862–1962. JEH XXII/4. (1962. dec.) 578–591.
- Saloutos Th.*: Birtokpolitika és viszonya a mezőgazdasági termeléshez és elosztáshoz, 1862–1933. JEH XXII/4. (1962. dec.) 445–460.
- Aszkoldova Sz. M.*: Az USA ipari proletariátusa a 19. század nyolcvanas éveiben és harca a nyolcórás munkanapért. NNI 1962. 2. sz. 91–105.
- Ratner Miller A.*: A munkaerő növekedésének komponensei. JEH XXXII/1. (1962. márc.) 47–58. (1890–1950)
- Pollack N.*: A populista antiszemizmus mítosza. AHR LXVIII/1. (1962. okt.) 76–80.
- Lasch Chr.*: Az amerikai intervenció Szibériában. Új interpelláció. PSQ 1962. 2. sz. 205–223. (1918)
- Krizman B.*: Archibald Coolidge amerikai missziójának tevékenysége a volt Ausztria-Magyarország jugoszláv területein, 1919. IG 1962. 1–4. sz. 111–146.
- Szivacev N. V.*: Az USA munkássztyálynak harca a szociális törvényekért, 1933–1935. NNI 1962. 2. sz. 29–42.
- Smith A. L. jr.*: The Kameradschaft USA. JMII XXXIV/4. (1962. dec.) 398–408. (Amerikai–német bajtársi szövetség, 1938-ban alapítva.)
- Budkevic Sz. L.*: Egy sikertelen imperialista összekülvései kísérletről. (Az 1941. évi japán–amerikai tárgyalásokról) KSZINA 50. (1962) 3–18.
- Burns A. F.*: Gondolatok az alkalmaztatási törvényről. PSQ 1962. 4. sz. 481–504. (1946–)
- Zolotuhin V. P.*: Az amerikai farmerek a második világháború éveiben. NNI 1962. 4. sz. 47–62.
- Mihajlov B. Ja.*: Az USA munkásmozgalma a második világháború előtt és alatt az amerikai írrok megvilágításában. NNI 1962. 4. sz. 120–132.
- Aphtheker H.*: Az állampolgári jogok ma az Egyesült Államokban. PA 1962. 1. sz. 20–28; 2. sz. 29–41; 3. sz. 35–44; 4. sz. 28–39.
- Wheeler G. S.*: A jobboldali radikálisok az Egyesült Államokban. DAP 1962. 2. sz. 146–155.
- Johnson E. A. J.*: Föderalizmus, pluralizmus és belpolitika. JEH XXII/4. (1962. dec.) 427–444.
- Kac A.*: Hogyan hamisítják meg a hivatalos létfenntartási indexet az USA-ban. MEMO 1962. 7. sz. 78–88.
- Koloszova Ju.*: A lakosság migrációja az Egyesült Államokban. MEMO 1962. 5. sz. 71–84.
- Zolotarevskaja I. A.*: Indiai hatás az USA népeinek kultúrájára. VE 1962. 6. sz. 55–70.
- Karpuhin D.*: A munkatermelékenység a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban. MEMO 1962. 1. sz. 56–67.
- Schlesinger J. R.*: Állásfoglalások a pénzügyi politika iránt. PSQ LXXVII/1. (1962. márc.) 1–48.
- Wheeler G.*: A vasutak az Egyesült Államokban. MEMO 1962. 9. sz. 75–86.
- Becsles az 1962. évi választásokra. PA 1962. 12. sz. 1–6.
- Johnson A.*: A Kennedy program. PA 1962. 2. sz. 1–12.
- Lan V.*: Kennedy elnök egy éve. MEMO 1962. 3. sz. 90–103.
- Bemis S. F.*: Amerikai külpolitika és a szabadság áldásai. AHR LXVII/2. (1962. jan.) 291–305.
- Rubin D.*: Az ifjúság és Amerika jövője. PA 1962. 10. sz. 1–12.
- Lupu N.*: Az USA KP a demokratikus szabadságjogok védelmében. LC 1962. 1. sz. 76–85.
- Murat V. P.*: Új szakasz az USA négerk felszabadító harcában. Sze 1962. 2. sz. 51–58. (Békés demonstrációk)
- Aphtheker H.*: Az FBI és az amerikai demokrácia. PA 1962. 11. sz. 5–12.

- Spira L.*: Militarizmus és antikommunizmus az USA-ban. WZ 1962. 1. sz. 23—33.
- Dupré J. S., Gustafson W. E.*: Az állam szerződése védelmi berendezéseket gyártó vállalatokkal: Magáncégek és közérdek. PSQ 1962. 2. sz. 161—177.
- Tandescu V.*: Az amerikai kapitalizmus gazdasági ellentmondásainak kiéleződése. LC 1962. 9. sz. 69—83.
- Az agrárválság az USA-ban. BDW 1962. 19. sz. 1—21.
- Bert E.*: A kapitalista koncentráció az Egyesült Államok mezőgazdaságában. ÉP 98. (1962. szept.) 61—70.
- Bert E.*: Az elnök farm-programja. PA 1962. 5. sz. 14—23.
- Bert E.*: A mezőgazdaság struktúrájának fejlődése az Egyesült Államokban. Ww 1962. 7. sz. 1085—1099.
- Vjeszerov L.*: A tőkeberuházások alapvető sajátosságai az Egyesült Államokban. MEMO 1962. 2. sz. 109—120.
- Zahmatov M.*: Az USA tőkeexportja és külkereskedelme. MEMO 1962. 1. sz. 68—82.
- Kanuser K.*: Az állami kiadások és a piac problémája az Egyesült Államokban. MEMO 1962. 12. sz. 38—48.
- Bloom J.*: A közös piac és az USA. LM 1962. 2. sz. 80—83.
- Allen J. S.*: Az Egyesült Államok és a közös piac. PA 1962. 2. sz. 13—28. 3. sz. 6—23.
- Jarry Y., Ollivier D.*: Az Egyesült Államok és a közös piac: az amerikai befektetések Franciaországban. ÉP 100—101. (1962. nov.—dec.) 199—214.
- Stefanowicz I.*: Az USA távolkeleti politikája. SM 1962. 11. sz. 50—69.
- Aptheker H.*: Délkelet-Ázsia és az Egyesült Államok. PA 1962. 7. sz. 21—35.
- Uljanovszkij N.*: Az USA és a kevéssé fejlett országok iparosításának problémái. MEMO 1962. 9. sz. 45—59.
- Perlo V.*: Az USA monopóliumok profitja a hadiüzletből és a külföldi beruházásokból. MEMO 1962. 6. sz. 58—67.
- Uljanovszkij R. A.*: Az USA által a kevéssé fejlett ázsiai országoknak nyújtott „segély” imperialista politikája. NAA 1962. 2. sz. 39—57.
- Amerika egyéb országai**
- Dabagjan E. Sz.*: Latinamerika tanulmányozásának problémái. (A SzTA Történeti Osztályának ülészaka.) NNI 1962. 5. sz. 177—178. (1962. máj. 16.)
- Mihajlov Sz. Sz.*: Latinamerika problémáinak tanulmányozása. VAN 1962. 5. sz. 54—59.
- Mihajlov Sz. Sz.*: Latinamerika tanulmányozása a Szovjetunióban. (Néhány eredmény és az előttünk álló feladatok.) VI 1962. 4. sz. 98—106.
- Fausel E.*: Ibero-Amerika. Az irodalom szemléje. GWU 1962. 1. sz. 46—55.
- José de Castro*: Az éhínség és fejletlenség Latinamerikában. VF 1962. 10. sz. 105—109.
- Karapenev H.*: Latinamerika gazdasági problémái. NV 1962. 9. sz. 88—94.
- A nemzetközi monopóliumok gazdasági nyomása Latinamerikára. BDW 1962. 22. sz. 5—10.
- Morse R. M.*: A latinamerikai várostörténet néhány jellegzetes vonása. AHR LXVII/2. (1962. jan.) 317—338.
- Morse R. M.*: A latinamerikai városok, funkciójuk és felépítésük. CSSH IV/3. (1962. júl.) 473—493.
- Vesely M.*: Latinamerika mozgásban. NM 1962. 7. sz. 817—828.
- Rodrigo J.*: Tömeharc Latinamerikában. PA 1962. 8. sz. 33—41.
- Rama C. M.*: A társadalmi és munkásmozgalom Délamerikában. (Argentína, Chile, Uruguay) 1929—1939. WZHU XI/1. (1962) 69—79.
- Dabagjan E. Sz.*: A kommunista és munkásmozgalom a latinamerikai országokban. Az irodalom szemléje. VKK 1962. 1. sz. 164—176.
- Martillo Tr.*: Az USA politikája Latinamerikában. MEMO 1962. 3. sz. 50—64; 4. sz. 37—52.
- Armani A.*: A politikai státus és a tulajdonjog a paraguayi jezsuita missziós területen. RHES XL/3. (1962) 289—321. (17—18. sz.)
- Bonnel U.*: A Santo-Domingo-i tengerészeti állomás története, 1803—1809. RHES XL/1. (1962) 48—89.
- Richards E. W.*: Louis Napoleon és Közép-Amerika. JMII XXXIV/2. (1962. jún.) 178—184. (1861)
- Bazarjan Zs. A.*: Lima Berreto halálának 40. évfordulójára. VI 1962. 11. sz. 214—217. (Brazíliai demokrata, 1881—1922.)
- Koval B. I.*: A forradalmi harcok 1935-ben Braziliában. NNI 1962. 2. sz. 15—28.
- Rozskov A.*: A munkásosztály struktúrája Braziliában. MEMO 1962. 10. sz. 112—118.
- Millon R., Hall C., Diaz M.*: Összeütkezés a modern teotihuacan öntözési rendszerben. CSSH IV/3. (1962. júl.) 494—524.
- Alperovics M. Sz.*: A történettudomány Mexicóban. (A munkászervezés, intézmények és sajtószervek.) VI 1962. 8. sz. 198—202.
- Alperovics M. Sz.*: Mexico indiai lakosságának száma a gyarmati időszakban. SzE 1962. 3. sz. 71—80.
- Jimenez A. N.*: Machado önkényuralmának bukása. NNI 1962. 6. sz. 53—57. (1925—34.)
- Lawreckij I. R.*: E. Roig de Leuchsenring kubai történész. VI 1962. 5. sz. 195—197.
- Masbik Ja. G.*: A kubai forradalom elméleti folyóirata. „Cuba Socialista” — La Habana. VI 1962. 11. sz. 184—190.
- Caraudy R.*: A munkásosztály, a párt és az állam a kuba i forradalomban. CC 1962. 6. sz. 65—82.
- Tannenbaum F.*: Castro és a társadalmi változás. PSQ 1962. 2. sz. 178—204.
- Guavara E. C.*: Kuba és a Kennedy terv. PA 1962. 3. sz. 24—34.
- Calas R.*: A kubai forradalom és a latinamerikai népek felszabadító harcai. CC 1962. 10. sz. 111—121.
- Torrado O. D.*: Az új Kuba munkásosztálya. PA 1962. 10. sz. 36—40.
- Tjernovoj O. Sz.*: Kuba nemzeti hőse, José Marty — az USA imperializmusa elleni harcoss. NNI 1962. 1. sz. 46—54.
- Afrika**
- Potjehin I. I.*: Az afrikánisztika néhány kérdése a XXII. kongresszus fényénél. NAA 1962. 1. sz. 6—16.
- Nerszsovsz G. A.*: A szovjet afrikánisták kutatásainak koordinálása. VAN 1962. 7. sz. 109—112. (Moszkva, ápr. 23—24.)
- Braunschwig H.*: Atlanti Afrika történeti irodalma. Szemle. RH CCXXVII. (1962. jan.—márc.) 197—226.
- Pegusev A. M.*: Új munkák Afrika történetéről és etnográfijáról. VAN 1962. 7. sz. 125—129.
- Új folyóirat a trópusi Afrikáról. (Cahiers d'études africaines.) Ism. V. A. Szubbotyin. NAA 1962. 6. sz. 150—153.
- The Journal of African History, London, 1960—1961. évf. — Ismertetni: Sz. I. Kuznyecova. NAA 1962. 6. sz. 142—149.
- Kvame Nkruma*: Afrika felszabadulása és egysége. NAA 1962. 1. sz. 13—32.
- Davidson A. B.*: Az Afrikai Nemzeti Kongresszus megalakítása. NAA 1962. 6. sz. 78—88. (1912)
- Korotkova Je. N.*: Az Afrikán-belső gazdasági együttműködésről. NAA 1962. 6. sz. 33—38.
- Potjehin I. I.*: A földviszonyok Afrika országában. NAA 1962. 3. sz. 16—31.
- Ázsia és Észak-Afrika kevéssé fejlett országainak (gazdasági helyzete 1961-ben. NAA 1962. 3. sz. 51—72.
- Dobroczyński M.*: Afrika gazdasági perspektívái. SM 1962. 10. sz. 21—37.
- Suret-Canale J.*: A kolonializmus Afrikában. PA 1962. 6. sz. 30—37.
- Sarr M.*: Afrika és a közös piac. PA 1962. 11. sz. 37—41.
- Llallé P.*: Afrika és a közös piac. LM 1962. 3. sz. 126—130.
- Nkrumah K.*: Afrika harcol a közös piac ellen. LM 1962. 8. sz. 419—423.
- Meynard J. P., Prejean A.*: A közös piac és a neokolonializmus Afrikában. ÉP 100—101. (1962. nov.—dec.) 178—198.
- Dobroczyński M.*: A nyugat-európai országok gazdasági dominanciája Afrikában. ND 1962. 10. sz. 74—88.

- Goncsarov A., Rubinyin A.*: Az „EURAFRIKA” Afrika ellen. MEMO 1962. 11. sz. 95—107.
- Etyingjer Ja.*: Az imperializmus új manőverei Afrika felszabadult országaiban. MEMO 1962. 4. sz. 92—95.
- Filštinszkij Sz. J.*: Az imperialisták katonai-stratégiai tervei Afrikában. NAA 1962. 6. sz. 46—52.
- Moksvogo Okoye*: A kommunizmus és afrikai perspektívák. PA 1962. 4. sz. 47—51.
- A Szovjetunió és Afrika országal. NAA 1962. 6. sz. 5—10.
- Sarevszkaja B. I.*: A vezérek hatalmának jellege tropikus Afrikában a gyarmatosítás előtti időszakban. SzE 1962. 1. sz. 67—70.
- Karcev A. A.*: Levéltári források az orosz—arab kapcsolatokról a 19. században és a 20. század elején. KSZINA 58. (1962) 16—23.
- Frenkel M. Ju.*: Két tintosz az Amerikai Telepítési Társaságról. NAA 1962. 6. sz. 99—105. (1822. Négerok visszatelepítése Afrikába.)
- Halfin N. A.*: Amerikai expanzió Ázsia és Afrika országaiban a 19. század 40—60-as éveiben. NAA 1962. 6. sz. 67—77.
- Gavin R. J.*: B. Frère küldetése Zanzibárba, 1873. THJ V/2. (1962) 122—148.
- Stokes F.*: A milnerizmus. THJ V/1. (1962) 47—60. (Lord Milner Afrika-politikája az 1880-as évektől 1902-ig.)
- A spanyol gyarmatosítók büntetőexpedíciója Marokkóban 1909-ben. A dokumentumokat publikálja: G. I. Volcsenkova. NAA 1962. 1. sz. 91—99.
- Braddeek H. B.*: Az amerikai politika új megvilágításban az olasz—abesszín válság idején, 1935—1936. JMII XXXIV/1. (1962. márc.) 64—73.
- Leonov L. A.*: Az egyiptomi munkásosztály helyzete a második világháború éveiben, 1939—1945. NAA 1962. 5. sz. 92—102.
- Valette J.*: Madagaszkári történeti tanulmányok, 1940—1960. RH CCXXVII. (1962. jan.—márc.) 185—196.
- Avakov R. M., Mirszkij G. I.*: Az egyiptomi nép ant imperialista harcának tíz éve, 1952—1962. NAA 1962. 4. sz. 39—52.
- Leclant J.*: A fáraók Egyiptoma és Fekete Afrika. RH CCXXVII. (1962. ápr.—jún.) 327—336. (E. Meyerovitch könyvével kapcsolatban.)
- Sztruve V. V.*: A hellenisztikus Egyiptom társadalmi szervezete. VI 1962. 2. sz. 67—95.
- Pljaszun G.*: Egyiptom harca az angol gyarmatosítás ellen a 19. század 70—80-as éveiben. UIZs 1962. 3. sz. 85—97.
- Abd el-Rahman I. H.*: Az Egyesült Arab Köztársaság összesített nemzeti terve. Ww 1962. 5. sz. 152—155.
- Kiesevetter W.*: Az egyiptomi forradalom 10. évfordulójára. DAp 1962. 7. sz. 753—764.
- Raimbekov D.*: Az olajipar fejlődése az Egyesült Arab Köztársaságban. KSZINA 58. (1962) 69—74.
- Vatolina L. N.*: Az agrárreform néhány eredménye az Egyesült Arab Köztársaságban. KSZINA 58. (1962) 9—15.
- Ziadov V. A.*: Kulturális irányvonalak Észak-Afrikában. CHM VII/1. (1962) 109—136.
- Gordon L. A., Freedman L. A.*: A munkásosztály helyzete Ázsia és Afrika gazdaságilag kevéssé fejlett országaiban. (India és az EA K példája nyomán.) NAA 1962. 1. sz. 30—48.
- Penzin D. Ja.*: Az államtöke Szudán mezőgazdaságában. KSZINA 58. (1962) 63—68.
- Landa R. G.*: Algír újkora és legújabbkori története a „Revue Africaine” hasábjain. VI 1962. 6. sz. 188—190. (Szemle)
- Genyin I. A.*: Az algériai. SzE 1962. 4. sz. 138—149.
- Marthelot P.*: A tuniszi lakosság megoszlása. Ann 1962. 2. sz. 283—301.
- Hmeleva N. G.*: Az algériai állam belpolitikája a francia gyarmatosítók elleni nemzeti-felszabadító harc idején, 1832—1847. KSZINA 58. (1962) 83—88.
- Landa R. G.*: Arab írók Algíriáról és az algériai forradalomról. NAA 1962. 3. sz. 160—163.
- Landa R. G.*: Algír eredeti lakosságának osztálytagozódása és az algír nép nemzeti forradalma. KSZINA 58. (1962) 24—33.
- Az algériai KP programja. CC 1962. 6. sz. 83—107.
- Landa G. G.*: Az algériai nép történelmi győzelme. NAA 1962. 6. sz. 11—22.
- Feir L.*: Franciaország és Algéria: demokrácia és béke. PA 1962. 5. sz. 24—36.
- Chauveau H.*: A béke Algériában és a nemzeti érdek. CC 1962. 3. sz. 5—21.
- Préjean A.*: Az algériai gazdaság a függetlenség elnyerésének idején. EP 95. (1962. jún.) 20—31.
- Lewis M. D.*: Százmillió francia: az „asszimilációs” elmélet a francia gyarmati politikában. CSSH IV/2. (1962. jan.) 129—153.
- Landa R. G.*: A hazafias mozgalom fellendülése Algír városában 1960—1961-ben. NAA 1962. 2. sz. 30—38.
- Meynard J. P.*: A marokkói gazdaság tapasztalatai. EP 91. (1962. febr.) 55—76.
- Caillé J.*: Breugnon gróf követése Marrakesben 1767-ben. II. RIID LXXVI. (1962. jan.—márc.) 58—84.
- A Tuniszi Kommunista Párt VII. kongresszusára. LC 1962. 11. sz. 76—84.
- Sziradzsidinov Sz.*: A nemzeti-felszabadító mozgalom Ománban. KSZINA 58. (1962) 34—43. (1957—)
- Moniot H.*: Fekete-Afrika történetének megírásáért. Ann 1962. 1. sz. 46—55.
- Brunschwig H.*: A történelem, a múlt és a jogfosztás Fekete Afrikában. Ann 1962. 5. sz. 873—884.
- Barbé R.*: Fekete Afrika gazdasági fejlődésének orientációs problémái. EP 92. (1962. márc.) 46—64.
- Gavrilov N. I.*: A mezőgazdaság fejlődésének tendenciái trópusi Afrikában. NAA 1962. 6. sz. 23—32.
- Hourjol M.*: A nemzetközi monopóliumok bányászati tervei Fekete Afrikában II. EP 90. (1962. jan.) 66—80.
- McIntyre W. D.*: A brit politika Nyugat-Afrikában: Az Ashanti-expedíció, 1873—74. THJ V/1. (1962) 19—46.
- Letnyev A.*: Az agrárviszonyok Nyugat-Afrikában. MEMO 1962. 7. sz. 66—77.
- Prokopczuk J.*: Fejlődési tendenciák Nyugat-Afrikában SM 1962. 9. sz. 31—47.
- Winder R. B.*: A libanoniak Nyugat-Afrikában. CSSH IV/3. (1962. ápr.) 296—333. (Eunigráció 1850 óta. II. A. Fallers megjegyzései a cikkhez. Uo. 334—336.)
- Letnyev A.*: Az agrárviszonyok Nyugat-Afrikában. MEMO 1962. 7. sz. 66—77.
- Polsikov P. I.*: A független Ghana gazdasági fejlődése. NAA 1962. 6. sz. 39—45.
- Folyó események Ghanában. PA 1962. 1. sz. 45—56.
- Woddis J.*: Mi történt Kongóban? PA 1962. 1. sz. 29—33.
- Sarevszkaja B. J.*: Antikoloniális vallási-politikai mozgalom Dél-Kongóban. NAA 1962. 6. sz. 89—98.
- Uzsov G. A.*: Az angol monopólium Kelet-Afrikában. NAA 1962. 1. sz. 49—58.
- Uzsov G.*: Nemzeti burzsoázia és a felszabadító mozgalom Kelet-Afrikában. MEMO 1962. 4. sz. 82—87.
- Fagyeev L. A.*: A délkelet-afrikai középkori bantu államok létrejöttének burzsoáz történetírása. VI 1962. 4. sz. 107—114.
- Sevelenka A. Ja.*: Madagaszkár lakóinak eredete. A kérdés történetírása. VI 1962. 7. sz. 179—184.
- Zotova Ju. N.*: A közvetett kormányzás rendszere Nigériában az imperialisták szolgálatában. SzE 1962. 5. sz. 69—81.
- Danyilov M. A.*: A nemzeti-felszabadító mozgalom Ugandában 1945—1955-ben. VI 1962. 1. sz. 85—97.
- Pribitszkovszkij L. N., Fridman I. A.*: A munkásosztály helyzete és a munkásosztály Sierra Leoneban. NAA 1962. 4. sz. 74—85.
- Campbell J.*: Sokféle faj és a politika Zanzibárban. PSQ LXXVII/1. (1962. márc.) 72—87.

A feldolgozott folyóiratok jegyzéke

- AHR = The American Historical Review (Richmond—New York—London)
- AHRF = Annales Historiques de la Révolution Française (Paris)
- AIIC = Anuarul Institutului de Istorie din Cluj (Cluj)
- Am = Archivmitteilungen (Berlin, DDR)
- Ann = Annales (Economics, sociétés, civilisations) (Paris)
- AV = Arhivski Vjesnik (Zagreb)
- BDW = Berichte, Deutsches Wirtschaftsinstitut (Berlin, DDR)
- BIHR = Bulletin of the Institute of Historical Research (London)
- BS = Byzantinoslavica (Praha)
- CC = Cahiers du Communisme (Paris)
- ČCH = Československý Časopis Historický (Praha)
- CCM = Cahiers de Civilisation Médiévale. X—XI. siècles (Poitiers)
- CHM = Cahiers d'Histoire Mondiale (Paris)
- CzPH = Czasopismo prawno-historyczne (Poznań)
- CSSH = Comparative Studies in Society and History (Hague)
- Dap = Deutsche Aussenpolitik (Berlin, DDR)
- Ddr = Der Donauraum (Wien)
- EcHR = The Economic History Review (London—New York)
- EHR = The English Historical Review (London)
- Ein = Einheit (Berlin, DDR)
- EP = Economic et politique (Paris)
- FVL = Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Klausenburg—Hermanstadt)
- GNS = Godišnjak Filozofskog Fakulteta u Novom Sadu (Novi Sad)
- GWU = Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)
- H = History (London)
- Hist = Historica (Praha)
- HČ = Historický Časopis (Bratislava)
- HJ = Historisches Jahrbuch (München—Freiburg)
- HŠ = Historické Študie (Bratislava)
- HZ = Historische Zeitschrift (München)
- HZb = Historijski Zbornik (Zagreb)
- IA = Isztorieszkij Archiv (M)
- IIB = Izvesztija na Insztituta za Isztorija (Szófia)
- IP = Isztorieszki Pregled (Szófia)
- IRSH = International Review of Social History (Amsterdam)
- ISzSzSzR = Isztorija SzSzSzR (M)
- IZ = Isztorieszkije Zapiszki (M)
- IZCG = Istoriski Zapisi Istoriskog Instituta NR Crne Gore (Titograd)
- JCEA = Journal of Central European Affairs (New York)
- JEH = The Journal of Economic History (New York)
- JGO = Jahrbuch für die Geschichte Osteuropas (München)
- JHM = The Journal of Modern History (Chicago)
- KH = Kwartalnik Historyczny (Warszawa)
- Kom = Kommunist (M)
- KSzIE = Kratkije Szooobszenija Insztityuta Etnografii (M)
- KSzINA = Kratkije Szooobszenija Insztityuta Narodov Azii (M)
- KSzISz = Kratkije Szooobszenija Insztityuta Szlavanovegyenyija (M)
- LC = Lupta de Clasă (Bucureşti)
- LM = Labour Monthly (London)
- MEMO = Mirovaja Ekonomika i Mezdunarodnije Otnosenija (M)
- MIÖG = Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck)
- MÖS = Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (Wien)
- ND = Nowe Drogi (Warszawa)
- NDVSIN = Naucnie Dokladi Viszej Skoli. Isztorieszkije Nauki (M)
- NM = Nová Mysl (Praha)
- NNI = Novaja i Novejsaja Isztorija (M)
- NRS = Nouva Rivista Storica (Roma—Napoli)
- NV = Novo Vreme (Szófia)
- PA = Political Affairs (New York)
- Pensée = La Pensée (Paris)
- PH = Przegląd Historyczny (Warszawa)
- PIS = Prepodavaniye Isztorii v Skole (M)
- PP = Past and Present (London)
- PSQ = Political Science Quarterly (New York)
- RA = Revista Arhivelor (Bucureşti)
- RH = Revue Historique (Paris)
- RHD = Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
- RHDGM = Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale (Paris)
- RHES = Revue d'Histoire Economique et Sociale (Paris)
- RHMC = Revue d'histoire moderne et contemporaine (Paris)
- RJA = Rad, Jugoslavenska Akademija (Zagreb)
- RS = Romanoslavica (Bucureşti)
- S = Studii, Revista de istorie (Bucureşti)
- SAO = Studia et Acta Orientalia (Bucureşti)
- SBBH = Studia Universitatis Babeş—Bolyai Historia (Cluj)
- SBBPO = Studia Universitatis Babeş—Bolyai, Phil.-Oec. (Cluj)
- SCSI = Studii şi cercetări ştiinţifice, istorie (Iasi)
- SF = Studia Filozoficzne (Warszawa)
- SH = Sbornik Historický (Praha)
- SM = Sprawy Międzynarodowe (Warszawa)
- SMIM = Studii şi Materiale de Istorie Medie (Bucureşti)
- SoF = Südostforschungen (München)
- SS = Slezský Sbornik (Opava)
- SW = Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)
- SzE = Szovjetskaja Etnografia (M)
- THJ = The Historical Journal (Cambridge)
- UIZs = Ukrainskij Isztoriesnij Zsurnal (Kijev)
- UZISz = Uconie Zapiszki Insztityuta Szlavanovegyenyija (M)
- VAN = Vesztnyk Akagyemii Nauk SzSzSzR (M)
- VDI = Vesztnyk Drevnej Isztorii (M)
- VE = Voproszi Ekonomiki (M)
- VF = Voproszi Filozofii (M)
- VIZg = Vicrteljahrshefte für Zeitgeschichte (Stuttgart)
- VI = Voproszi Isztorii (M)
- VIK = Voproszi Isztorii KPSzSz (M)
- VIMK = Vesztnyk Isztorii Mirovoj Kulturi (M)
- VV = Vizantijjszkij Vremennyik (M)
- WaG = Die Welt als Geschichte (Stuttgart)
- Ww = Wirtschaftswissenschaft (Berlin, DDR)
- WZ = Weg und Ziel (Wien)
- WZHU = Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin (Gesellsch. u. Sprachwiss. Reihe)
- ZfO = Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a. d. Lahn)
- ZG = Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin, DDR)
- ZHIIJA = Zbornik Istoriskog Instituta Jugoslavenske Akademije (Zagreb)
- ZPW = Z Pola Walky (Warszawa)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Дь. Дьёрфффи</i> : Данные к истории румын XIII века и к началу румынского государства (I.)	1
<i>Дь. Литван</i> : Международные связи Эрвина Сабо в отражении его писем	26
<i>И. Невелё</i> : Милитаризация предприятий и комитет жалоб в период первой мировой войны	64
<i>Л. Тильковски</i> : Экономические и социальные последствия первого венского решения на присоединенной к Венгрии территории	87
<i>П. Петёу</i> : «Поколение реформ» политического католицизма	112

ОБЗОР

<i>Л. Бенцеди</i> : Крестьянство и куруци в период Тёкёли	152
Выступления:	
<i>И. Н. Киши</i>	162
<i>В. Зимани</i>	167
<i>Л. Маккаи</i>	169
<i>Г. Хекенаст</i>	171
<i>К. Бенда</i>	172
<i>А. Р. Варкони</i>	174
<i>И. Барта</i>	177
Ответ Л. Бенцеди на выступления	178
<i>А. Р. Варкони</i> : Неизвестный Боттян Вак	181
Всесоюзная конференция историков в Советском Союзе (<i>М. Мийер</i>)	183
РЕПЕРТОРИЙ ИНОСТРАННЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ	188

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>Gy. Györfly</i> : Zur Geschichte der Rumänen im XIII. Jahrhundert und zu den Anfängen des rumänischen Staates (I. Teil)	1
<i>Gy. Litván</i> : Die internationalen Verbindungen Ervin Szabós im Spiegel seiner Korrespondenz	26
<i>I. Nevelő</i> : Die Militarisierung der Betriebe und die Beschwerdekommissionen zur Zeit des ersten Weltkrieges	64
<i>L. Tilkovszky</i> : Die wirtschaftlichen und sozialen Folgen der ersten Wiener Arbitrage in den an Ungarn rückgegliederten Gebieten	87
<i>P. Petőcz</i> : Die »Reformgeneration« des politischen Katholizismus	112

RUNDSCHAU

<i>L. Benczédi</i> : Bauern und Kurutzen im Zeitalter Thökölys	152
Beiträge von	
<i>I. N. Kiss</i>	162
<i>V. Zimányi</i>	167
<i>L. Makkai</i>	169
<i>G. Heckenast</i>	171
<i>K. Benda</i>	172
<i>Á. R. Várkonyi</i>	174
<i>I. Barta</i>	177
Erwiderung <i>L. Benczédi</i> s	178
<i>Á. R. Várkonyi</i> : Der unbekannte Vak Bottyán (Bottyán der Blinde).....	181
Gesamtstaatliche Historikerkonferenz in der Sowjetunion (<i>M. Mayer</i>)	183
REPERTORIUM AUSLÄNDISCHER GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHER ZEIT- SCHRIFTEN	188

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>Gy. Győrffy</i> : Contribution à l'histoire des Roumains au XIII ^e siècle et aux origines de l'État roumain (1 ^{ère} partie)	1
<i>Gy. Litván</i> : Les relations internationales d'Ervin Szabó à la lumière de sa correspondance	26
<i>I. Nevelő</i> : La militarisation des usines et les comités des plaintes à l'époque de la première guerre mondiale	64
<i>L. Tilkovszky</i> : Les conséquences économiques et sociales du premier arbitraire de Vienne dans les territoires annexés à la Hongrie	87
<i>P. Petőcz</i> : «La génération des réformes» du catholicisme politiciant	112

REVUE

<i>L. Benczédi</i> : Paysannerie et kouroutz à l'époque de Thököly	152
Interventions de:	
<i>I. N. Kiss</i>	162
<i>V. Zimányi</i>	167
<i>L. Makkai</i>	169
<i>G. Heckenast</i>	171
<i>K. Benda</i>	172
<i>Á. R. Várkonyi</i>	174
<i>I. Barta</i>	177
Réponse de <i>K. Benczédi</i> aux interventions	178
<i>Á. R. Várkonyi</i> : János Bottyán, l'inconnu	181
Conférence nationale des historiens en Union Soviétique (<i>M. Mayer</i>)	183
RÉPERTOIRE DES REVUES HISTORIQUES ÉTRANGÈRES	188

CONTENTS

ARTICLES

<i>G. Györffy</i> : Data concerning to the 13th Century history of the Roumanians and to the beginning of the Roumanian state (Part I)	1
<i>G. Lútván</i> : International connections of Ervin Szabó — as seen by his letter-relics	26
<i>I. Nevelő</i> : The militarization of the factories and the complaint-committees during the first World War	64
<i>L. Tilkovszky</i> : Economic and social consequences of the first Vienna decree on the area enclosed to Hungary	87
<i>P. Petőcz</i> : „The reform-generation” of the political catholicism	112

REVIEW

<i>L. Benczédi</i> : Peasantry and the kurucz in the Thököly-age.....	152
Comments by:	
<i>I. N. Kiss</i>	162
<i>V. Zimányi</i>	167
<i>L. Makkai</i>	169
<i>G. Heckenast</i>	171
<i>K. Benda</i>	172
<i>Á. R. Várkonyi</i>	174
<i>I. Barta</i>	177
Reply to the comments by <i>L. Benczédi</i>	178
<i>Á. R. Várkonyi</i> : The unknown Vak Bottyán (Blind Bottyán)	181
All-Soviet historical conference in the Soviet-Union	183
REPERTORY OF FOREIGN HISTORICAL JOURNALS	188

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1964. IV. 28. — Példányszám: 800 — Terjedelem: 18,9 (A/5) ív

---

64.58824 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

---

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46

Csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—612

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József Nádor tér 1.

Telefon: 180—850

Csekk számla: egyéni 61,257, közületi 61,066

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is)

Ára: 12,- Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,- Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1964 VII. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), KATUS LÁSZLÓ, KERESKES LAJOS, KISS ALADÁR,
KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő), NIEDERHAUSER EMIL,
RÁNKI GYÖRGY, M. SOMLYAI MAGDA, ZSILÁK ANDRÁS

E számot szerkesztette: MAKKAI LÁSZLÓ

Szerkesztőség: Budapest I., Űri u. 51. 53. — Telefon: 160—098
Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Ránki György:</i> Előszó	221
<i>Bartha Antal:</i> Kijev és Itál	223
<i>Aleksander Gieysztor:</i> A XIII. századi nagy városreform Lengyelországban	255
<i>Elekcs Lajos:</i> Rendi ellentétek és kutatási problémáik a XV. századi Magyarországon ..	264
<i>Josef Macek:</i> Michael Gaismair, a tiroli forradalmár	286
<i>Pach Zsigmond Pál:</i> A nacionalizmus elleni harc történettudományunkban	303
<i>Makkai László:</i> Robot — summa — taxa	330
<i>R. Várkonyi Ágnes:</i> A jobbágyság osztályharc a Rákóczi-szaladságharc idején	338
<i>Varga János:</i> A telektulajdon a feudalizmus utolsó századaiban	378
<i>Andrei Otetea:</i> Az Osborne-i egyezmény (1857. aug. 9.)	389
<i>Jemnitz János:</i> A politikai tényező a munkaidő megrövidülésében	406
<i>Ránki György:</i> A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben	423
<i>Puskás Júlia:</i> A földtulajdonosok és a földet bérlők társadalmi rétegződésének módosulásai az 1920. és 1930. évi népszámlálási adatok alapján	452
<i>Jürgen Kuczynski:</i> Mégis második ipari forradalom?	466
<i>Borus József:</i> Hadtörténet és társadalomtörténet	473
Molnár Erik akadémikus irodalmi munkássága 1929—1963 (Összeállította <i>Varga István</i>)	490
A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete tagjainak tudományos munkássága 1949—1963 (Összeállította <i>Kallós Pálné</i>)	501

*Folyóiratunk e számát megemlékezésül ajánljuk
Molnár Erik
akadémikus hetvenedik születésnapjára*

Wolfgang Eis

Tanítványai és tisztelői köszöntik e szerény kötettel a nagy magyar marxista tudóst, Molnár Eriket hetvenedik születésnapja alkalmából. Tanítványai, bár a kötet szerzői között viszonylag fiatalabb kutatóktól akadémikusig, a tudományos pálya különböző fokain levő történészek találhatók, valamennyiüknek Molnár Erik munkássága jelentette a marxista módszernek a magyar történelem menetére való alkalmazásában az első példát, a kiinduló pontot, az első nagy iskolát. Tisztelői, a kötet külföldi szerzői tanulmányaikkal azt a nagyrabecsülést s tiszteletet kívánták kifejezni, mellyel Molnár Erik személyét s munkásságát a szocialista országok tudományos élete — de azon túl is — illeti.

Tanultunk és tanulunk Molnár Eriktől, a nagy tudóstól, aki fáradhatatlanul kutatta és kutatja a társadalom és a történelem törvényszerűségeit, aki — mint minden igazán nagy tudós — a történelmet szerves egységként kezelve, úgy írja a múlt történetét, hogy abból a jelenben tanuljunk, s azért foglalkozik a jellel, hogy a múltat is megérthessük. Tanultunk és tanulunk Molnár Eriktől, akinek a tudomány „a történelmet mozgató forradalmi erő”, aki nemcsak megismerni, de megváltoztatni is akarja a világot, s mint forradalmár kommunista évtizedek óta ennek a célnak szenteli életét és tudományos munkásságát.

Tiszteljük benne a tudóst, aki otthonos nemcsak a társadalomtudományok minden területén, de képes volt továbbfejleszteni és megvilágítani a marxista társadalomtudományok számos kérdését a magyar őstörténettől a jelenkori kapitalizmus problémáig, a XX. századi magyar agrárfejlődés problémáitól a dialektikus törvény értelmezéséig. Ma, a tudományok nagyfokú specializálódásának időszakában Molnár Erik enciklopédikus tudása a legnemesebb hagyományokat testesíti meg s kapcsolja egybe a kommunista eszmékkel.

Molnár Erik születésének hetvenedik évfordulója egybeesik az MTA Történettudományi Intézete megalapításának tizenötödik évfordulójával. A Magyar Népköztársaság minisztertanácsa ezt az intézetet azzal a célkitűzéssel alapította, hogy legyen otthona és fejlesztője a marxista történettudománynak. Intézetünk igazgatójának, Molnár Erik akadémikusnak irányításával 15 év óta törekednek a Történettudományi Intézet munkatársai e megtisztelő megbízatásnak eleget tenni. A Történettudományi Intézet nagyszámú kiadvánnyal igyekezett kivenni részét az új,

marxista történeti kép megrajzolásában, igyekezett hozzájárulni népünk szocialista tudatának kialakításához. Munkánk mérlegét megvonni nem a mi feladatunk. De ennek a munkának kimagasló értéke lesz mindig Molnár Erik oeuvre-je.

„Du gleichst dem Geist, den du begreifst” — mondotta egykor Goethe —, „ahhoz a szellemhez vagy hasonlatos, amelyiket megérted.” És talán egy kicsit ahhoz is, amelyért lelkesedik. Molnár Erik megértette a marxizmus szellemét, s lelkesedik érte, ezért tudott olyan jelentékeny életművet alkotni. Ha a szocialista forradalom lehetőségeit kihasználva, mind erősebben fejlődik, s mind nagyobb szerepet tölt be népünk szocialista tudatának formálásában a magyar marxista történettudomány. úgy abban Molnár Erik életművének van kiemelkedő szerepe. Ennek az impozáns s egyre gazdagodó életműnek kívánt a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete e kötettel tisztelettel adózni.

Ránki György

BARTHA ANTAL

Kijev és Itil

A kijevi keleti szláv fejedelemség a IX. század utolsó negyedében, Oleg fejedelem uralmával jelent meg mint önálló politikai tényező Kelet-Európa történetében. Az északról délre vonuló Oleg katonai és politikai tevékenységével kezdetét vette a keleti szláv törzsi földek egyesítése. Az egyesítés politikai szereplőkben bővelkedő eseményeinek hátteréül azok a gazdasági és társadalmi folyamatok szolgáltak, amelyek szétzilálták az ősi nemzetségi formákat, ami együtt járt a nemzetségi arisztokrácia kiemelkedésével, a szabad szláv földművesek szolgaságba süllyedésével.

Az utóbb vázolt folyamatok jelentős mértékben a kazár uralom politikai keretei között következtek be.¹

A Kaganátus hatalma alá került keleti szláv törzsek történetének részletei alig ismertek. Az egyéb kazár függőségben élő népek sorsának analógiáját véve figyelembe a politikai függőség az egyes szláv törzseken és nemzetségeken belül formálódó hatalmi viszonyokat nemigen befolyásolhatta. Az Oleg előtti korszak eseményeire utaló feljegyzések az orosz évkönyvek különböző variánsaiban arra engednek következtetni, hogy különösen az északi törzsek között gyakoriak voltak az ellentétek, s mindegyik főnök önállóan uralta saját „nemzetségét”.² Különbözik ennek az Oleg előtti korszaknak a politikai eseményeit a különböző évkönyvváltozatok meglehetősen ellentmondásosan ismertetik.

A következőkben sorra vesszük a korai kijevi viszonyokra vonatkozó forrásadatokat, amelyek a továbbiakban következtetéseink alapját fogják szolgáltatni.

A korai orosz történet kijevi korszakát a novgorodi korszak előzte meg, maga Oleg is Kijev elfoglalása előtt novgorodi fejedelem volt. Nem véletlenül vált Kijev és a poljan törzs a koraközépkori orosz élet központjává. Kijev és a poljan törzs a Dnyeper középső folyásának vidékén a távolsági kereskedelem útvonalában, a kelet-európai folyók mentén élő keleti szláv törzsek vonzási pontjában feküdt. A keleti szláv fejedelmi központ csiráit képező települések — számszerint a feltételezések szerint három — jelentős gazdasági és politikai

¹ Д. С. Лихачев: Повесть временных лет. I. М—Л. 1950. 16. I. (A továbbiakban a Poveszty szövegére hivatkozáskor Повесть... D. Sz. Lihacssov, szövegmagyarázatkor Лихачев П.). М. И. Артамонов: История Хазар. Л. 1962. 365—399. I. С. М. Соловьев: История России с древнейших времен. I. М. 1959. 141. I. В. Н. Татищев: История Российская. I. М—Л. 1962. 354. I. D. M. Dunlop, The History of the Jewish Khazars. Princeton. 1954. 233—234, 237—238. I.

² Повесть... 13, 18. I. Лихачев, II. 234—238. I.

központok voltak.³ A kedvező lehetőségek valóraváltása aktív politikai tevékenység eredményeként következett be: ez a politikai aktivitás a korabeli szláv társadalom jellegéből következően nem volt békés, hanem agresszív fellépések sorozatát váltotta ki. Az erőszak nyílt alkalmazása, hitszegés és leplezetlen brutalitás, párosulva a társadalom teherbíró képességét mind gazdasági, mind pedig katonai vonatkozásban számba vevő politikai éleslátással, kimagasló szervező képességgel nyitotta meg az utat a feudális civilizáció felé.

Oleg, még mint a novgorodi helyi fejedelem, harcosaival elfoglalta Szmolenszket, a krivics törzs központját, Ljubecset — a későbbi kedvelt fejedelmi tartózkodóhelyet —, ahová saját férfiait⁴ ültette, s végül Kijevet, amelyet saját székhelyévé tett. A 907. évi bizáncellenes hadjárat során több törzsből álló kievi had és Oleg nevében Karl, Farlof, Velmud, Rulav és Sztomid követeltek a bizánci udvartól sarcot a harcosok, valamint Kijev, Csernigov, Perejaszlavl, Polock, Rosztov, Ljubecs és a többi orosz grád számára. A Bizánccal kötött egyezmény értelmében a szláv földről érkező kereskedők (goszti) közül elsősorban a kijevieknek, másodsorban a csernigoviaknak, a perejaszlavlaknak s az egyéb városokból érkezőknek ígért a bizánci udvar havi ellátmányt.⁵ Oleg és férfiainak⁶ a pogány istenek előtt esküvel fogadták a bizánciakkal kötött szerződés tiszteletben tartását.

912-ben Oleg férfiainak:⁷ Karl (Karli), Inegeld, Farlof, Veremud, Rulav, Gudi, Ruald (Hroaldr), Karn, Frelav, Ruar, Aktevu, Truan, Lidul, Foszt és Sztomid érkeztek Konstantinápolyba békét kötni. A felsorolt férfiak Oleg orosz nagyfejedelem és a hatalma alatt levő fényes és nagy fejedelmek,⁸ valamint a fényes bojárok⁹ nevében üdvözölték a bizánci uralkodókat.

945-ben Igor küldte el férfiainak¹⁰ békét kötni Bizánccal. A férfiak Igor követeiként és kereskedőiként mutatkoztak be a császári udvarban; Ivor a nagyfejedelem Igor követe, a közös követek közül Vuefaszt képviselte Szvjatoszlávot, Igor fiát, Iszkuszevi Olga fejedelemasszonyt, Szludi (Slodi) Igor nagyfejedelem szintén Igor nevű unokaöccsét, Uleb Volodiszlávot, Kanicar Predszlávát, Sihbern (Sigbjörn) Szfandr Uleb feleségét (az utóbbi olvasata bizonytalan: talán Uleb feleségének Szfandrának volt a követe), Praszten Turodov, Libiar Fásztov, Grim Szfirkov, Praszten Akun Igor unokaöccsét, a többi követek Kari Tudkov, Karsev Turodov, Jegri Jevlivszkov, Voiszt Vojkov, Isztr Aminodov, Praszten Bernov, Javtjag Gunarev, Sibrid Aldan (Halfdanr), Kol Klekov, Szteggi Jetonov, Szfirka . . . , Alvad Gudov, Fudri Tuadov, Mutur Utin kereskedők; továbbá Adun, Adulb, Iggivlad, Uleb, Frutan, Gomol, Kuci, Jemig, Turobid, Furosztén, Bruni, Poald, Gunasztr, Fraszten (Freysteinn), Igeld, Turbern, Mone, Ruald (Hroaldr), Szven, Sztir, Aldan (Halfdanr), Tilen, Apubekszár, Vuzlev, Szinko, Borics, akiket az orosz nagyfejedelmek kivül a többi fejedelmek és a bojárok

³ М. К. Каргер: Древний Киев. I. М.—Л. 1958.

⁴ Повесть . . . 20. l. — Лихачев, II. 250—251. l. — С. М. Соловьев: i. m. 139. l. — В. Н. Татищев: i. m. 110—111. l. — Ljubecs az Oleggel kapcsolatos események során a feltevések szerint a 907. évi kijevi—bizánci egyezmény szövegének analógiájaként került említésre. Szolovjev a szeverján törzs központjának tartja Ljubecset. Oleg kijevi megjelenésével kapcsolatban Tatischev nem említi sem Szmolenszket, sem Ljubecset.

⁵ Повесть . . . 24—25. l. — Лихачев, II. 266—268. l. — С. М. Соловьев: i. m. 147. l.

⁶ Повесть . . . 25. l.

⁷ Уо. 25. l.

⁸ Уо. 25—26. l.

⁹ Уо. 26. l.

¹⁰ Уо. 34. l.

küldtek.¹¹ A 945. évi orosz—bizánci szerződés tiszteletben tartására a pogány oroszok a maguk hite szerint, míg a keresztények, mert sok volt a keresztény varég és a kazár,¹² a Szt. Illés székesegyházban esküdtek fel a szerződés megtartására.

A drevljan törzs fejedelme Mal¹³ volt, aki törzse legkiválóbb férfait¹⁴ küldte Olga fejedelemasszonyhoz házassági ajánlatával. Olga kiskorú fiának, Szvjatoszlávnak a nevelője (kormilec, szószerint táplálója) Asz mud és Szveneld vajda (vojevoda)¹⁵ neve és méltósága fordul elő az Igor halálával és a drevljan Mal Olgának tett házassági ajánlatával kapcsolatos csemények során.

Igor kijevi fejedelmet druzsinája¹⁶ — fegyveres kísérete — beszélte rá a végzetes kimenetelű adóztatásra a drevljanok körében, és Igor férfiai erőszakoskodtak a drevljanok között. Igor kísérete arra panaszkodott, hogy Szveneld vajda fiatalabb druzsinája¹⁷ (otroci) fegyverbe és ruhába öltözött, míg ők — Igor harcosai — meztelenek.

A drevljanok azzal kérkedtek Olga előtt, hogy a drevljan fejedelmek¹⁸ (knjazi) jók, mert rendet tartanak a drevljanok földjén.

Olga, a drevljan központ Iszkoroszteny felperzselése után a grád seniorjait (sztarejsini)¹⁹ foglyul ejtette.

Szvjatoszláv, miután meghódította Bulgáriát, a Dunai Perejaszlavciban telepedett le. Távollétében a besenyők megtámadták Kijevet, ahol Olga unokáival, Jaropolkkal, Oleggel és Vladimírral nehéz ostromot állt ki. Az ostromlott Kijev felmentésére Pretics vajda²⁰ érkezett haddal. Pretics vajda a besenyő fejedelem kérdésére: nem a fejedelem vagy-e? — azt felelte, hogy ő — Pretics — a fejedelem férfiija.²¹

Szvjatoszláv a veszélyes besenyő ostrom után anyjának és bojárjainak²² kijelentette, hogy nem kedveli Kijevet, mert birodalma központjának Perejaszlavci-t tartja.²³ Fiának részfejedelemségeket adott; Jaropolk Kijevet, Oleg a drevljan földet, Vladimír pedig Novgorodot kapta.²⁴ Vladimírral együtt ment

¹¹ Уо. 34—35. l. — Лихачев, II. 289—290. l. — С. М. Соловьев: i. m. 147. l.

¹² Повесть... 39. l.

¹³ Повесть... 40. l. — В. Н. Татищев: i. m. 11. l. — Лихачев, II. 295—296. l. — А. А. Шахматов: Мстислав Лютый в русской поэзии. Сборник Харьковского Историко-филологического общества. XVIII. 82—91. l. — Уб.: Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Спб. 1908. 340—378. l. — Татищев: i. m. 11. l. megnevezi Niszkin-t, a drevljan Mal fejedelem apját. A XV. századi lengyel Dlugosz J. krónikájában Igor gyilkosa a drevljan Niszkin; feltehetően egy elveszett orosz forrás ismeretében került ez a név a lengyel krónikába. Sahmatov hipotézise szerint Niszkin azonos Msztisa-val, Szveneld fiával, ez a Niszkin-Msztisa Sahmatov szerint azonos Mal-lal.

¹⁴ Повесть... 40. l. Az őskrónika számszerint 20 legkiválóbb drevljan férfit említ a nevek felsorolása nélkül.

¹⁵ Уо. 40. l. Az őskrónika itt valóban Szveneld vajdát Msztisa apjának tartja. (Ld. a 13. jegyzetet.) — Лихачев, II. 295. l.

¹⁶ Повесть... 39—40. l. — Лихачев, II. 294. l.

¹⁷ Повесть... 39. l. — Лихачев, II. 294. l. — С. М. Соловьев: i. m. 150, 310. l. — Igor fegyveres kíséretének panaszát Szolovjev azzal magyarázza, hogy Szveneld vajda az adóztatásban és általában a kijevi állam életében nagyobb szerepet játszott, mint maga Igor.

¹⁸ Повесть... 40. l.

¹⁹ Уо. 43. l.

²⁰ Уо. 47. l.

²¹ Уо. 48. l. — Лихачев, II. 312—314. l. — С. М. Соловьев: i. m. 162—163. l.

²² Повесть... 48. l.

²³ Уо. 48. l. — Лихачев II. 314—315. l. — С. М. Соловьев: i. m. 163. l. — В. Н. Татищев: i. m. 111, 200. l.

²⁴ Повесть... 49. l.

Dobrynya vajda;²⁵ Vladimir anyai nagybátyja. Később, miután Vladimir fegyverrel elhódította testvérétől, Jaropolktól Kijevet, Dobrynya novgorodi fejedelemséget nyert Vladimirtól.²⁶

Vladimir Rognedának tett házassági ajánlatával kapcsolatos eseményekben szerepel Rogvolod polocki fejedelem.²⁷

A 980 körüli években a Vladimir testvére, Jaropolk kijevi fejedelem elleni intrikákban az utóbbinak Blud nevű hűtlen vajdája²⁸ szerepel. Ugyanennek az eseménynek a során Vladimir varég kísérete²⁹ Kijev elfoglalása után hadisarcot követelt a város lakóitól, emberenként (cselovek) két grivnát, Vladimir azonban nem engedte meg a sarcolást, s csak az esedékes ellátmányt helyezte kilátásba.³⁰ A csalódott varégek Bizáncha kívántak távozni, amit Vladimir megengedett, de előzőleg kiválasztotta az elégedetlen varégek közül a „jó, bölcs és bátor” férfiakat,³¹ akiknek városokat (grád) adományozott. A többieket útjukra engedte ugyan, de nem túl hízolgő jellemzést küldött róluk a bizánci udvarba.

A még pogány Vladimir győztes hadjáratai után a vének és a bojárok³²

²⁵ Uo. 50. l. Dobrynya vajda sugalmazta a novgorodi követeknek, hogy Vladimirt kérjék Szvjatoszlávtól. — *B. H. Тамшцев*: i. m. 111. l.

²⁶ *Повесть...* 56. l. — *С. М. Соловьев*: i. m. 175 skk. l. — *B. H. Тамшцев*: i. m. 111, 291. l. — Tatischev hivatkozik a Joakim-féle novgorodi évkönyvre, amely vagy elpusztult, vagy még a mai napig nem került elő. A Joakim-féle Évkönyv-változat szerint Jaropolk szelíd természetű, a keresztényeknek kedvében járó fejedelem volt, noha maga nem vette fel a keresztiséget. Tatischev az elveszett forrásra hivatkozva közli, hogy a pogányság hívei biztatták Vladimirt a keresztények iránt türelmet tanúsító Jaropolk ellen. A Poveszty szövegéből tudjuk (53. l.), hogy Jaropolk felesége egykor görög apáca volt, akit Szvjatoszláv hozott fia számára, ezt a házasságot a Poveszty kárhoztatja (55–56. l.). Jaropolk meggyilkolása után Vladimir erőszakkal feleségül vette Jaropolk várandós özvegyét. Az egykori görög apáca eredendően bűnös frigyének terhét tetézte Vladimírral kötött kényszerházassága, a két kárhozatos házasságból, két apától származott Szvjatopolk, akinek romlottságát a Poveszty (56. l.) anyja és apái bűnnel magyarázza.

Jaropolk a testvérharc során a besenyőkre támaszkodott, még a végzetes kimenetelű testvérharc utolsó drámai pillanatában is arra biztatta őt Varjazsko nevű vajdája, hogy meneküljön a besenyőkhöz és besenyő szövetséges hadakkal forduljon Vladimir ellen (55. l.). Jaropolk meggyilkolása után Varjazsko a besenyőkhöz menekült és sokáig harcolt Vladimir ellen (55. l.).

Feltehetően a Jaropolk és Vladimir közti ellentétben tényleg szerepet játszott a keresztényellenesség, nem véletlen ugyanis a Poveszty utalása arra, hogy a győztes Vladimir Kijevben, nagybátyja, Dobrynya pedig Novgorodban első politikai tevékenységként a pogány istenek szobraiát állították vissza (56. l.). Jaropolk egy rövid időre felülkerekedett a testvérharcban. Vladimir még Novgorodból is kénytelen volt elmenekülni (53–54. l.), valószínű, hogy Dobrynya és Vladimir éppen azért állították helyre a pogányság tekintélyét, mert a Jaropolk felett aratott győzelem tényleg a pogányság győzelmét is jelentette. A kijevi eredetű Poveszty, noha Jaropolk családját súlyos bűnökben marasztalja el s ebben eltér Tatischev forrásának szellemétől, de a testvérharc keresztény–pogány motívumát szintén sejteti.

²⁷ *Повесть...* 54. l. — Лихачев, II. 320–322. l. — *B. H. Тамшцев*: i. m. 308–309. l.

²⁸ Uo. 55. l.

²⁹ Uo. 56. l. — Лихачев, II. 323–324. l.

³⁰ *Повесть...* 56. l.

³¹ Uo. 56. l.

³² Uo. 56, 58. l. — *О. К. Трубачев*: История славянских терминов родства. М. 1959. 178–179. l. — *П. Я. Черных*: Очерк русской исторической лексикологии. М. 1956. 121–122. l. — Trubacsov véleménye szerint a стар, старый eredetileg nem öreg, hajlott kort, erőtlent jelentett, erre a ветхъ szó szolgált. A cseh starost 'gondoskodás' jelentésben az orosz старостának felel meg. Az orosz старая чадь 'uralkodó emberek'; *starěišь, *starěšьjь-ina, starosta a starь-ből s eredeti jelentésében a nemzetség befolyásos, vezető embere, starь 'fő' hatalommal bíró. Csernih megjegyzi, hogy a градские старцы 'a város katonai vezetői'.

Csernih a бояръ, боярин szó kapcsán felveti annak török-nomád eredetét a бай 'gazdag, előkelő', байар 'főúr'-ból. Ó-szláv болгаринъ, bulgár болерин, szerb боляр (harcos, katona értelemben is). Csernih feltételezi, hogy a keleti szlávba és a délszlávba más-más típusú török nyelvből került ez a szó.

javaslatára sorsot vetettek azokra a leányokra és ifjakra, akiket a pogány istenek oltárára szántak áldozatul. Egy esetben egy Kijevben élő keresztény varég³³ fiára esett a választás.

984-ben Vladimir a szláv radimics törzs ellen Volcsi Hvoszt nevű vajdáját³⁴ küldte.

985-ben Vladimir a tork segédhadakkal legyőzte a volgai bolgárokat. Az elfogott és láncra vert bolgár foglyokról Dobrinya (Vladimir novgorodi fejedelme és nagybátyja) azt mondta Vladimirnek: ezek csizmában vannak, sarcot ezek nem fognak fizetni, menjünk, keressünk magunknak bocskorosokat.³⁵

A felveendő hit kiválasztása ügyében Vladimir magához hivatva tanácsra bojárjait és a város véneit, akik azt tanácsolták, küldjön Vladimir dicső és bölcs férfiakat³⁶ idegen országokba. A visszatért férfiak a bojárrok, a vének és a fegyveres kíséret előtt számoltak be tapasztalataikról. Az összehívottak Olga bölcsességét magasztalták, aki a görög hitet vette fel, de a végső döntést a fejedelemre bízta.³⁷ Vladimir a görög, pravoszláv keresztiséget vette fel, példáját először fegyveres kísérete követte. Vladimir megparancsolta mindenkinek, gazdagnak, szegénynek, koldusnak és rabszolgának, hogy keresztelkedjék meg.³⁸

Vladimir fiainak részfejedelemségeket adott: Viseszláv, majd ennek halála után Jaroszláv kapta meg Novgorodot, Izjaszláv Polockot, Szvjatopolk Turovot, Jaroszláv Rosztovot, Borisz Rosztovot, Gleb Muromot, Svjatoszláv a drevljan földet, Vszevolod Vladimirt, Msztiszláv Tmutorokant kapta.³⁹ Az utóbbi felsoro-

³³ Повесть... 58—59. l. — Лихачев, II. 326—328. l.

³⁴ Повесть... 59. l. — Лихачев, II. 328. l. — С. М. Соловьев: i. m. 188—189. l.

³⁵ Повесть... 59. l. — Лихачев, II. 328—329. l. — Б. Д. Греков: Волжские болгары в IX—X вв. Исторические Записки. 14. 1945. 13—14. l. — С. М. Соловьев: i. m. 189. l. — В. Н. Татищев: i. m. III. köt. 63. l. — Nem egészen egyértelmű, hogy a volgai bolgárokról van-e szó. A forrás szövege szerint Vladimir és Dobrinya csónakon, a szövetséges torkok lovon mentek a bolgárok ellen. Szolovjev számára közömbös, hogy melyik bolgárokról van szó, Tatisceev emlegeti Vladimir bolgárok elleni hadjárata során a szerbeket, ez azonban Lihacsov véleménye szerint az ezüstös (szerebrenij) szó elírása folytán került Tatisceev művébe. Lihacsov és Grekov egyértelműen a volgai bolgárokkal hozza kapcsolatba Vladimir hadjáratát.

³⁶ Повесть... 74. l. A forrás szerint Vladimir tíz bölcs és dicső férfit küldött különböző országokba, hogy tájékozódjanak az egyes vallásokról.

³⁷ Повесть... 75. l. — Лихачев, II. 335. l. — А. А. Шахматов: Разыскания... 133—161. l.

³⁸ Повесть... 80. l.

³⁹ Уо. 83. l. Лихачев, II. 325—326, 342—343. l. — Vladimir fiainak száma és a fejedelmi hatalom pontos területi megosztása körül sok a tisztázatlan mozzanat. A Poveszty (56. l.) ad egy felsorolást Vladimir gyermekeiről, itt 10 fiúról és 2 leányról történik említés, akik különböző anyától származtak, de ez alkalommal a forrás nem emlékezik meg a hatalom területi megosztásáról, Sahmatov azt a nézetet vallja, hogy itt csupán Vladimir többnejűségének illusztrálását kell látni (Raziszkanija... 136—138. l.).

Az utóbbi idézett Poveszty tudósítás kapcsán Lihacsov megjegyzi, hogy Viseszláv halála után Jaroszláv, aki eredetileg Rosztovot kapta, novgorodi fejedelem lett, míg Rosztovot Borisz kapta. Kérdéses Msztiszláv tmutorokani fejedelemsége 988-ban; az utóbbival kapcsolatban felmerül a későbbi interpoláció gyanúja. Noha А. А. Zimin azon a véleményen van (Pamjatnyiki... 42. l.), hogy a 944. évi egyezményben említett knyaz, fejedelem, akit az egyezmény békére kötelezett Bizánccal szemben, a tmutorokani fejedelem volt; ellentétben ugyanis a kijevi nagyfejedelmi (velikij knyaz) címmel, ezt a békére kötelezett fejedelmet csak egyszerűen knyaz (fejedelemnek) nevezi a szerződés, a kérdéses fejedelmet a szerződés kötelezte a korszunai (herszonszki) bizánci földek határainak tiszteletben tartására, tudvalevőleg a tmutorokani szláv fejedelemség fekvött legközelebb a herszonszki, krími bizánci birtokokhoz. Zimin nézetét a velikij knyaz és knyaz különbözősége vonatkozásában erősíti Tatisceev (i. m. 368, 366. l.) hivatkozása a Joakim-féle évkönyvre; már Rürik a velikij knyaz címet használta, megkülönböztetve magát a hatalma alatt levő fejedelmektől (knyazei).

lás hitelessége kétes, de tény, hogy Vladimir még életében megosztotta hatalmát fiaival.

Vladimir Kijev körül újabb településeket hozott létre, melyeket a szlovén, krivics, csud és vjatics származású legkiválóbb férfiak⁴⁰ kezére bízott.

Ibn Ruszta művében olvasható egy szláv méltoságnév Šubang, Gardežinél Šupang, amelyik feltehetően azonos a szláv županec méltósággal.⁴¹ Egy a 943. évre datált dobrudzsai cirillbetűs glossza is megőrizte a zsupan⁴² szót.

A kijevi fejedelmek Chaqan címe megmaradt a keleti forrásokban, a kijevi Szofia székesegyház falán talált XI—XII. századi cirillbetűs glossza, „mentsd meg Uram a mi kaganunkat”, szintén kagan néven említi a kijevi fejedelmet.⁴³ E glossza alapján itélve nemcsak a IX. században, hanem jóval később is használták a kijevi fejedelmek a kagan címet.

992-ben a Trubezs folyó mentén, ahol Vladimir erődrendszert létesített, megütköztek a besenyő és a kijevi hadak. A hadjáratot a monda szerint párvialdal döntötte el, amelyben Vladimir és a besenyők egy-egy férfia⁴⁴ vett részt. A kijevi bajnok győzött, akit jutalomként Vladimir nagy hatalmú (velikij) férfitá tett apjával együtt.⁴⁵

Vladimir udvarában gyakran megvendégelte bojárjait, fegyveres kíséretét (gridi), századosait, tizedeseit és nevezetes férfiait. Vladimir szerette fegyveres kíséretét, megtanácskozta vele az ország ügyeit, törvényeit, többre értékelte azt, mint az aranyat és az ezüstöt.⁴⁶

A fejedelmi hatalom megosztásának gyakorlatát Kelet-Európában ld. *Ф. И. Успенский: Исгория Византийской Империи. III. М—Л. 1948. 804—805. I. és J. V. Bury: The Imperial Administrative System in the Ninth Century. London, 1911. 36. I.*

⁴⁰ *Повесть... 83. I. — Лихачев, II. 343, 346. I.*

⁴¹ *J. Marquart: Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. 468, 470. I. — Marquart a županec méltóságot nyugati szlávnak tartja. 471. I. — V. Minorsky: Hudud al-Ālam. London, 1937. 429. I. megjegyzi, hogy a szláv király címe qinnaz, князь, kņez, míg a déli horvátok urainak titulusa sūbanj (*shūbāng) *županets (*zupan) (431. I.) volt, ld. *Moravcsik Gyula: Biborbanszületett Konstantin. Bpest. 1949. 30 fejt. Horvátország egyes részei Зо-панцаи. Minorsky Marquart-tal szemben a 'subang, supang' méltóságot nem az északi horvátokkal, hanem a déli horvátokkal hozza összefüggésbe. Az érintett kérdéssel kapcsolatban ld. még Minorsky: A History of Sharvān and Darband in the 10—11th Centuries. Cambridge. 1958. 109. I. Tatischev számára teljesen érthetetlen volt a zsupan cím, ld. i. m. 365. I.**

⁴² *И. Гошев; Старобългарски глаголически и кирилски надписи. София 1961. 77—79. I.*

⁴³ *М. И. Артамонов: i. m. 365—366. I. — Н. К. Гудзий: История древнерусской литературы. М. 1950. 80. I. — П. К. Коковцов: Еврейско-хазарская переписка X. в. Л. 1932. 116. I. — D. M. Dunlop: i. m. 237—238. I. — В. Н. Татищев; i. m. 206, 365. I. — Коковцов Vladimirt, a szláv föld nagy kagánját, az uralmon levő Vladimir fia, Jaroszlav nagy kagánt említi. Megjegyzendő, hogy a nem kazár kagán korai IX. századi előfordulása nehezen választható el a Rus és a szláv azonosság vagy különbözőség kérdésétől. A Rus—szláv kérdést a későbbiekben érintjük. Tatischev bizánci forrásokra hivatkozva említi Szvjatoszláv kagan címét.*

Gudzij idézi Hilarion kijevi metropolita prédikációjából a kijevi fejedelmek kagan címét; maga Gudzij feltételezi, hogy a 'kagan', fejedelem szó kazár közvetítéssel került Kijevbe, s magát a szót zsidó eredetűnek tartja. Fontos utalni arra, hogy Hilarion kérdéses prédikációja 1037 és 1056 között, tehát a XI. század első harmadában keletkezett, Vladimir hatalmi címei közül *H. Paszkiewicz* megemlékezik Hilarion kagan említésén kívül a '...rator' végződésű megfejtethetetlen címről is.

⁴⁴ *Повесть... 84. I. — Лихачев, II. 347. I. — Az elbeszélés folklór jellegű, de plasztikusán jellemzi a férfi (muzs) eredeti jelentését és értelmét.*

⁴⁵ *Повесть... 85. I.*

⁴⁶ *Уо. 86. I. — Лихачев, II. 349—350. I. — И. Ю. Крачковский; Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. М—Л. 1939. 83—84. I. — Az oroszok (Rus-ok) fejedelmét állandóan 400 fegyveres vette körül. Ibn Fadlan adatainak hitelességével kapcsolatban ld. Hudud al-Ālam 215, 312—313. I. és I. 314, 425, 450—452, 461. lábjegyzeteket.*

997-ben a besenyők ostromolták Bjelgorod városát, a nehéz helyzetben a városban összehívták a vecse-t,⁴⁷ az ősi nemzetségi-törzsi intézmény, a vecse,⁴⁸ a népgyűlés beszélte meg a nehéz ostrommal kapcsolatban a teendőket.

1014 év alatt jegyezték fel az évkönyvek, hogy Jaroszláv Vladimirovics novgorodi részfejedelem nem volt hajlandó a Kijevnek járó évi 2000 grivna adót megfizetni.⁴⁹ Jaroszláv elődei mind fizették ezt az összeget, és évi ezer grivnát költöttek a novgorodi fegyveres kíséret eltartására.⁵⁰

1018-ban Jaroszláv a novgorodi férfiaktól 4 kunát, sztárosztáktól 10 grivnát és a bojároktól 18 grivnát szedettet háborús célokra.

Feltehetően még Olga fejedelemasszonnyal kerültek görög papok a kijevi fejedelmi udvarba, de tényleges hatalmi szerepet csak Vladimir fejedelemségétől kezdtek betölteni.

988-ban Vladimir Anna bizánci hercegnővel megkötött házassága után Korszumból (Herszonesz) papokat, egyházi kegytárgyakat és szent ereklyéket vitt magával Kijevbe.⁵¹

⁴⁷ Повесть... 87. l. — Лихачев, II. 351—352. l.

⁴⁸ Б. Д. Греков: Киевская Русь. М.—Л. 1949, 348—365. l. — С. В. Юшков: Общественно-политический строй и право Киевского государства. М. 1949. 102—104. l. — Греков а X. századra vonatkozóan a vecse-t mint ősi nemzetségi intézményt nem tartja jellemzőnek, szerinte csak a XI. század második felében elevenedett fel a vecse, mint a városi patríciusok által kézben tartott városi gyűlés. Juskov ezzel szemben a vecse-t a korai kijevi államra jellemző intézménynek tartja.

⁴⁹ Повесть... 88—89. l. — Лихачев, II. 356. l. — С. М. Соловьев: i. m. 200. l.

⁵⁰ Повесть... 97. l. — Лихачев, II. 365. l. — С. В. Юшков: i. m. 242. l. (Ld. még a 32. jegyzetet.) Jaroszláv elkeseredett harcot vívott Szvjatopolk ellen a kijevi nagyfejedelmi hatalomért, e harc egyik — Jaroszláv számára kedvezőtlen — epizódja után Jaroszláv kénytelen volt 1018-ban Novgorodba menekülni és ott új sereget szervezni Szvjatopolk ellen. Ezt megelőzően Jaroszláv viszonya a novgorodiakkal igen megromlott; 1015-ben Jaroszláv varég fegyveres kísérete erőszakoskodott Novgorod lakóival (Poveszty 95. l.), a város felbőszült lakói kiirtották Jaroszláv fegyveres kíséretét. Jaroszláv bosszút állt a város előkelőin varég fegyvereseinek meggyilkolása miatt (uo.). Miután Jaroszláv értesült arról, hogy Szvjatopolk Kijevben magához ragadta a hatalmat, a novgorodiak népgyűlése (vecse) előtt sajnálkozott fegyveres kíséretének pusztulása miatt, amelyre Szvjatopolk elleni hadjáratához szüksége lenne. A Szvjatopolk árulása és elkövetett testvérgyilkossága miatt új fegyveresek toborzására kényszerült Jaroszlávot a novgorodiak megsegítették „fejedelem, noha testvéreinket lekaszáboltad, mégis harcba megyünk érted” (uo.). 1017-ben Jaroszláv bevonult Kijevbe, de 1018-ban, amint láttuk, kénytelen volt újból a novgorodiak segítségéhez fordulni.

⁵¹ Повесть... 80. l. — А. А. Зимин: Памятники права киевского государства. М. 1952. 237, 247. l. — С. М. Соловьев: i. m. 83—84. l. — Иван Снегаров: Кратка история на современите православни църкви. II. София, 1946. 100—101. l. — Е. Голубицкий: История русской церкви. I. М. 1901. 130—135, 228, 239. l. — В. Н. Татищев: i. m. 112. l. — А Poveszty előadásában Vladimir megkeresztelkedésének története Vladimir korszun (herszoneszi) hadjáratával kapcsolatban olvasható. Tatisceva a kijevi szlávok keresztiségének kezdetét Vladimir bolgáriai hadjáratával és győzelmével hozta kapcsolatba, elsőnek Vladimir és fiai vetétek fel a pravoszláv keresztény hitet. Tatisceva jelentős szerepet tulajdonít Simeon bolgár cárnak a kijevi egyház megszervezésében, aki tudós papokat és egyházi könyveket küldött Kijevbe, szerinte Vladimir csak a bolgár egyházzal kialakított kapcsolat után lépett érintkezésbe a bizánci egyházzal, a konstantinápolyi patriarchával, aki a bolgár származású Mihail metropolitát és még négy püspököt küldött Kijevbe. Tatisceva erős kételkedéssel fogadta Vladimir herszoneszi megkeresztelkedésének variánsát, sőt Anna hercegnő bizánci császári családból való származásának gondolatát is elutasította. Annát bolgár származásúnak tartotta (i. m. 118—119. l. 42—48, 47. sz. tatiscevi jegyzetek), a keresztelési szertartás helye megállapíthatóságának kérdésében szkeptikus álláspontot foglalt el.

Szolovjev Vladimir megkeresztelkedésének és Anna bizánci hercegnővel kötött házasságának történetét a Poveszty előadása szellemében fogadta el.

A tömeges megkeresztelés után Vladimir parancsára számos kiváló ember⁵² (narocsitie) gyermekét Kijevbe rendelték, hogy azok megtanulják a könyvforgatást, azaz egyházi képezést nyerjenek.

Vladimir görög földről hozatott mestereket a Szűzanya Székesegyház felépítéséhez.⁵³ A felépült egyháznak adományozta a herszoneszi kegytárgyakat és ereklyéket, a templom élére Herszoneszi Anasztásziust állította, akinek herszoneszi papokat adott segítségül. A felépült székesegyháznak mind a fejedelmi, mind pedig az egyéb földeken élőkől Vladimir tizedszedési jogot adományozott. Külön tizedet kapott Anasztásziusz is.⁵⁴

A kezdetben alapított püspökségek száma bizonytalan, a kijevin kívül feltehetően öt püspökség volt vladimiri alapítású.⁵⁵ Az első püspök neve körüli

Sznezarov rámutatott a Vladimir megkeresztelkedése körüli események és verziók ellentmondásaira, de végül is a herszoneszi változatot tartotta hitelt érdemlőnek, bizánci forrásokra hivatkozva elfogadta Anna hercegnő bizánci származását.

Golubinszkij felfogása szerint Vladimir Kijevben egy helyi paptól, Joakim-tól nyerte el a keresztiséget.

Zimin műve foglalkozik Vladimir egyházi törvényével, amelynek bevezetője megemlíti, hogy Vladimir a keresztiséget Konstantin, Bazilios társesászároktól és Photius patriarchától nyerte. Photius patriarcha (820–891) említése Vladimir keresztisége kapcsán anachronizmus, Photius 858–867 és 878–886-ban, tehát a IX. század második felében volt konstantinápolyi patriarcha. Vladimir a keresztiségben a Vaszilij (Basilios) nevet kapta.

⁵² Повесть... 81. l.

⁵³ Уо. 83. l. — Лихачев, II. 344–345. l. — М. К. Каргер: i. m. II. 9–58. l. — Ф. И. Шмит: Заметки о поздневизантийских храмовых росписях. Византийский Временник XXII. (1915–1916) вып. 1–2. 105–112. l. — Г. Ф. Корзухина: К реконструкции Десятинной церкви. Советская Археология. 1957. 2, 78–90. l. — Каргер, a kijevi régészeti emlékek monografikus feldolgozója elveti Smit feltételezését a Szűzanya-templom építészeti eljárásainak kaukázusi és kazár forrásairól, ellenben megfontolandónak tartja a X. század végi, XI. század elejei kijevi építészeti eljárások bolgár forrásainak lehetőségét, noha szerinte az eddig ismert korai bolgár emlékek technikai eljárásai nem hozhatók kapcsolatba a kijevi kőépítéssel kezdeteivel. Каргер megjegyzi, hogy a fejedelmi városok közül Kijevben alakult ki először a kőépítéssel, s annak forrásait nem a herszoneszi, hanem a Bizánci Birodalom központi területeinek építészeti keretében keresi, de a korai kijevi téglakon talált fejedelmi nemzeti jelek előfordulása alapján feltételezi, hogy a Szűzanya-templom építészei között kijevi mesterek is voltak. A X. századi kijevi építészeti keretben a bizánci mesterek részvételének problémáját nem tartja lezártnak.

⁵⁴ Повесть... 83, 85. l. — Лихачев, II. 348. l. — Иван Снегаров: i. m. 101–102, 110. l. — А. А. Зиллин: i. m. 237, 248. l. — Vladimir egyházi törvényének rekonstruált szövege után ítélve a Szűzanya-templom az egész orosz földről, minden orosz fejedelemségtől, minden bírói ítélet után, a vásárok 10. hete után, minden nyáj és vagyon után tizedet kapott. Zimin véleménye szerint a Szűzanya (tized)-templom az egész orosz földtől nem kaphatott tizedet, a Poveszty szövege csak a kijevi fejedelmi birtok és vásárok után járó tizedre vonatkozik.

⁵⁵ Иван Снегаров: i. m. 102, 121. l. — Е. Голубинский: i. m. 292. l. — С. М. Соловьев: i. m. 185–187. l. — В. Н. Татищев: i. m. 112. l. — Н. Пасzkiewicz: The Origin of Russia. London. 1954. 68, 385. l. — Sznezarov először hat vladimiri alapítású püspökséget említ: kijevit, novgorodit, rosztovit, vladimir-volhiniait és bjelgorodit, majd, nem indokolva meg álláspontja megváltozásának okát, 7–8 vladimiri alapítású püspökséget emleget, amelyek száma 1237-ig, a tatárjárásig 15-re emelkedett. Golubinszkij úgy véli, hogy az említett hat püspökségen kívül Vladimir alapította a krivics vagy a polocsan törzs központjában a polocki, a dregovics-törzs központban a turovi, továbbá a tmutorokani püspökséget, az utóbbi szerző tehát valamiféle összefüggést lát a kijevi államban egyesített keleti szláv törzsi földek és a vladimiri alapítású püspökségek száma és lokalizálása között. Szolovjev tartózkodik a vladimiri alapítású püspökségek számának és azok székhelyeinek jelölésétől, de felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy Vladimir egyházszerkezési tevékenysége dél–észak irányú, a Dnyeper és annak vízrendszerét követő területre szorítkozott. Egyébként Szolovjev igen nagy jelentőséget tulajdonít a vízi útvonalaknak az egész kijevi állam kialakulási folyamatában. Пасzkiewicz igen elfogult és marxista

bizonytalanság⁵⁶ nem teszi lehetővé a nevek felsorolását. Kezdetben a kijevi püspökség nem rendelkezett a metropolita címmel, s csak analógia alapján kezdték ezt a címet használni a kijevi püspökség korai szakasza vonatkozásában.⁵⁷ Tény, hogy a kijevi egyház a konstantinápolyi partiarchának volt alárendelve, ez eléggé világosan kiderül az őskronika egyháztörténeti és teológiai fejtegetéseiből, amelyeket a kereszténység tömeges felvétele körüli események kapcsán jegyeztek fel az évkönyvek.⁵⁸ Az orosz egyház függetlenségi törekvése Vladimir fia, Jaroszláv (Bölcs) uralkodása idejében Hilarion metropolita energikus teológiai és egyházpolitikai tevékenységében érte el tetőpontját.⁵⁹ Jaroszláv 1037-ben elérte ugyan az önálló kijevi metropolita katedra felállítását, de az önálló kijevi egyházszervezetért folytatott harc még későbbben sem ült el.⁶⁰

Vladimir vezette be az egyházi bíraskodást, de az erről szóló nagyfejedelemi dekrétum a későbbi átirások következtében eredeti szövegezésben ismeretlen, s csak főbb vonásaiban rekonstruálható.⁶¹

Kolostori élet az orosz egyház központjában, Kijevben aránylag későn, csak a XI. század közepe körül a Kijevi Pecsorszkaja Lavra alapításával kezdődött. A kolostor alapítója, Antonij megfordult az Athos-hegyi tekintélyes görögkeleti kolostorokban, az Athoson feltehetően már a XI. század elején létezett

szempontból elfogadhatatlan koncepciójú munkájában teljes összhangot lát a kijevi államot képező keleti sláv törzsek hatos száma és a vladimiri alapítású püspökségek hatos száma között. A buzsan törzs új, szintén vladimiri alapítású Vladimir-Vollinia központban Paszkiewicz úgy véli, 988 körül alapított Vladimir nagyfejedelem püspökséget. Ezek szerint Paszkiewicz szemben Szolovjev nézetével a pravoszláv kereszténység Kijevtől északnyugatra való elterjedésének tényével számol, s ezt arra alapítja, hogy még Method moráviai érseksége alatt a pravoszláv térítések elterjedtek egészen a Stir folyó vidékéig, tehát szerinte a vladimir-volliniai területen a pravoszláv kereszténységnek egyévszázados tradíciói voltak.

⁵⁶ Иван Снегаров: i. m. 102. l. — Лихачев, II. 338—339. l.

⁵⁷ Лихачев, II. 339. l.

⁵⁸ Повесть... 77—80. l.

⁵⁹ Уо. 104—105. l. — Лихачев, II. 64—78. l. — Н. К. Гудзий: i. m. 78 — 79. l. — А. Кар-

ташев: Очерки по истории русской церкви. I. М. 1959. 160—164. l. — II. Paszkiewicz: The Making of the Russian Nation. London. 1963. 96. l. — G. Vernudsky: The Status of the Russian Church during the First Century Following Vladimir's Conversion. The Slavonic and East European Review. XX. 1941. London. 294—314. l. — Böles Jaroszláv 1037-ben energikus törekvése eredményeként elérte a konstantinápolyi patriarcha hatósága alá tartozó kijevi metropolita katedra felállítását, de a bizánci papok befolyása nem gyengült, e befolyás ellen lépett fel szenvedélyes hangú prédikációival és műveivel Hilarion beresztovi, Kijev környéki pap, akit még a kijevi Pecsorszkaja Lavra alapítója, Antonij fogadott szerzetessé, 1051-ben kijevi metropolita rangot kapott, de 1055 után ezen címen nem szerepel többé.

⁶⁰ Лихачев, II. 79. l. — Иван Снегаров: i. m. 105—108. l.

⁶¹ А. А. Зимин: i. m. 235—250. l. — С. В. Юшков: Исследование по истории русского права. Вып. I. Новоузенск, 1925. 235. l. — Памятники древне-русского канонического права. Ч. II. вып. I. Русская историческая библиотека. XXXVI. Пгр. 1920. Иван Снегаров: i. m. 122. 132. l. — Juskov megállapítása szerint Vladimir egyházi törvénye hat későbbi variációban maradt meg, a törvény eredeti szövegét a későbbi interpolációk miatt lehetetlen megállapítani. Juskov szövegrekonstrukcióját ld. Juskov és Zimin id. művében. A legkorábbi változatok a XII. század végén, a XIII. század elején keletkezettek. Az egyházi törvény rendelkezései az egyházi tized fizetésére (ld. jelen dolgozat 54. jegyzetét), az egyházi személyek, egyházi főhatóság alatt élő világiak világi bírói eljárás alóli mentesítésére, az egyházi bíraskodás jogilletékességére vonatkoznak. A feltételezett vladimiri egyházi dekrétum ismert szövegeinek hitelessége iránti kételyek Photius patriarcha dekrétumában előforduló (jelen dolgozat 51. jegyzet), valamint a 'csernec', 'csernica', szerzetes, szerzetesnő egyházi személyek közötti említése kapcsán merül fel; szerzetesek Kijevben csak a XI. században, Vladimir halála után jelentek meg. Sznegarov megjegyzi, hogy a XII. században a püspöki bíróság volt illetékes a bűbájosok ügyeiben és családjogi kérdésekben.

orosz kolostor és templom.⁶² Antonij azonban nem az athosi, hanem egy másik ismeretlen — feltételezések szerint — az iveri grúz kolostorban lett⁶³ szerzetes. Csak egy homályos utalást ismerünk arra nézve, hogy már Vladimir idejében élhettek szerzetesek Kijevben; Vladimir az Úr ünnepein vendégül látta a püspököket, a szerzeteseket (csernorizce) és a papokat.⁶⁴ „Csernorizce” kifejezéssel az orosz pravoszláv egyházban csak a szerzeteseket illették.

A püspökök tanácsára Vladimir az elfogott útonállókkal szemben megszüntette a feltehetően szláv szokásjogra visszavezethető pénzbüntetést, és helyette a halálbüntetést alkalmazta, de később a püspökök és a vének tanácsára újból visszatért a pénzbüntetésre, mert kellett a pénz fegyverre és lóra.⁶⁵

A 912. évi egyezmény említi a cseljadin-okat. Az egyezmény szerint a jogtalanul bizánci területre került cseljadin-t vissza kellett szolgáltatni szláv földre, görög részről a visszaszolgáltatásnak csupán megakadályozási szándéka is szankciókat vont maga után.⁶⁶ A 912. évi egyezmény a következőket állapítja meg a cseljadin-ról: — *a*) a cseljadin-t elrabolhatták, *b*) megszökhettek, *c*) erőszakkal eladhatták, *d*) a cseljadin-nak vételára volt, amely esetenként megegyezett a rabszolgának eladott hadifoglyok árával.⁶⁷

Igor 945. évi egyezménye szerint *a*) a szökött cseljadin-t a görögöknek vissza kellett szolgáltatni, *b*) ha a szökött cseljadin visszaszolgáltatására nem volt lehetőség, akkor a bizánci félnek a szokásos vételárat, két brokátszövetet kellett fizetnie a kárvallott szláv félnek, *c*) cseljadin-ja lehetett a Kijevi Fejedelemség embereinek, *d*) a fejedelmi városnak, *e*) más városnak, *f*) ha a cseljadin lopott valamit gazdájától, és a lopott tárgyat Bizáncba vitte, akkor a tolvaj cseljadin-t ki kellett szolgáltatni, s ha a lopott értékek még épségben voltak, úgy az elfogó elvehetett a cseljadin-tól két zolotnik⁶⁸ (egy zolotnik 4.25 gr ezüst) értékben jutalmat.

⁶² Повесть... 104—108. l. — Лихачев, II. 383—385. l. — Иван Снегаров: i. m. 113—114. l. — Б. Мошин: Русские на Афоне. Византинославика IX. 1. Praga. 1947. — А. А. Шахматов: Разыскания... — 257. skk. l. 269—275. l. — G. Rouillard, P. Gollomp ed.: Actes de Lavra. I. Paris. 1937. 18. sz. 51—52. l. — A Poveszty... az 1051. év eseményei kapcsán emlékezik meg a kijevi Pecsorszkaja Lavra keletkezésének körülményeiről. Lihacsov megjegyzi, ha Antonij 1072-ben halt meg és 40 évig élt a földalatti barlangkolostorban, akkor a kolostor alapítása 1032—1033 körül történhetett, a Kijevi-Pecsorszkij Paterik adatai után ítélve az első kolostor Bölcs Jaroszláv uralkodása idején keletkezett, tehát az utóbbi 1054-ben bekövetkezett halála előtt. A XI. század első felében az Athos hegyen létezett orosz kolostor, amelynek „Isten kegyelméből presbitere és igumene Geraszim” szerzetes volt.

⁶³ Лихачев, II. 384. l.

⁶⁴ Иван Снегаров: i. m. 127. l.

⁶⁵ Повесть... 86—87. l. — Лихачев, II. 350. l. — A Poveszty szövege szerint Vladimir a köztörvényes bűnözőkkel szemben újból visszatért a pénzbüntetésre: „Vladimir apái és nagyapái rendelkezései szerint élt.” A pénzbüntetés, a váltásdíj feltehetően a szláv szokásjogban kialakult büntetési forma volt, s a Poveszty szövege e helyen úgy értelmezhető, hogy Vladimir az ősi szokásjoghoz tért vissza.

⁶⁶ Повесть... 28. l. — Лихачев, II. 277—278. l. — Б. Д. Греков: Киевская Русь. М—Л. 1949. 152—165. l. — А. А. Зимин: i. m. 21—22. l.

⁶⁷ Повесть... 28. l.

⁶⁸ Уо. 36. l. — Лихачев, II. 291. l. — А. А. Зимин: i. m. 32 skk. l., 44. l. — A Poveszty... „tőlünk”, „hozzátok”, „mi birodalmunk” szóhasználatát Bizánc és a Kijevi Fejedelemség vonatkozásában eléggé következtetlenné teszi. Зимин pl. az egyezménynek azt a pontját, amelyik felsorolja a cseljadin-ok lehetséges tulajdonosait, csak Bizáncra vonatkoztatja. Зимин azonban nem jár el következtetesen, mert a 912. évi egyezmény kapcsán elismeri annak a lehetőségét, hogy a Kijevi Fejedelemség területéről Bizáncba szökhettek a cseljadin-ok, de a 945. évi egyezmény kapcsán

Igor nagyfejedelem a fenti egyezmény megkötése után a fejedelmi udvarát meglátogató bizánci követeket egyebek között cseljad-dal is megajándékozta.⁶⁹

955-ben Olga fejedelemasszony a keresztség felvétele után visszatért Bizáncból, a vele utazó bizánci követek a császár nevében ajándékokat kértek Olgától, többek között cseljad-ot.⁷⁰

969-ben Szvjatoszláv nagyfejedelem bulgáriai központjának, Perejaszlavci-nak az előnyét abban látta, hogy orosz földről oda viszik a cseljad-ot.⁷¹

1095-ben Szvjatopolk egy évvel a kunokkal kötött béke után feldúlta a kunok szállásait, lovakat, tevéket, sok marhát és cseljad-ot⁷² zsákmányolt.

1103-ban Vladimir Monomah kegyetlen csapást mért a kun szállásokra, és a gazdag zsákmány között sok cseljad⁷³ is volt.

*

A cseljadin, cseljad kifejezések a ,cseljado', ,csad', ,csado' kifejezésekkel hozhatók kapcsolatba, amelyek fiút, családtagot, gyermeket jelentenek,⁷⁴ a későbbiekben a nagycsalád szervezetében élő fiatalabb családtagokat, szolgákat és rabszolgákat, tehát általában alsóbbrendű családtagokat jelölték cseljad kifejezéssel.⁷⁵ A IX—X. és a XI. században is a cseljadin általában a szolgarendű lakosságot és nem csak a rabszolgákat jelentette. Jellemző, hogy a XI—XII. századi evangélium-fordításokban a cseljad szót soha sem használták rabszolga értelemben.⁷⁶ A Russzkaja Pravda a cseljad elnevezéssel illetve a bojárok vagy a fejedelmek gazdaságában dolgozó szolgákat általában.⁷⁷

A cseljadinról a fentiekben közölt adatok között figyelemre méltó a cseljadin erőszakkal történő eladásának megtiltása. Ha a cseljadin korabeli fogalma csak a rabszolgákra vonatkoznék, úgy ez a tilalom értelmetlen lett volna.

A cseljadin fogalmába beleértendő tehát nemcsak a szoros értelemben vett középkori mancipium, hanem a korai feudális állapotokra jellemző servus is, azaz általában a függő, szolgáltatásokra kötelezett, nem szabad jogállású réteg. De a cseljadinnak ára is volt, ez pedig felhívja a figyelmet arra, hogy a függő

---

minden különösebb indok nélkül tagadja a kijevei cseljadin-ok Bizáncba szökésének lehetőségét, noha a 912. és a 945. évi egyezmények kérdéses pontjainak szóhasználatá között nincs különbség.

⁶⁹ Повесть... 39. l.

⁷⁰ Уо. 45. l.

⁷¹ Уо. 48. l. — С. М. Соловьев: i. m. 163. l.

⁷² Повесть... 149. l. Szvjatopolk egy évvel a kérdéses hadjárat előtt az egyik kun kán: Tugor kánnak a leányát feleségül vette. Ld. G. Vernadsky: A History of Russia, II. New Haven. 1951. 88—89. l.

⁷³ Повесть... 185. l.

⁷⁴ Очерки истории СССР. IX—XV. вв. М. 1953. 67. l.

⁷⁵ Очерки... 67—68. l.

⁷⁶ Уо. 67—68 l.

⁷⁷ А. А. Зимин: i. m. 74—76, 78, 80. l.—A Russzkaja Pravda 11. és 38. cikkelye említi a cseljadin-t. Zimin összefoglalja a Russzkaja Pravda kialakulásának menetét. A törvény rövid változata, más néven Jaroszláv-féle vagy legrégebb Pravda az 1—17. cikkelyig 1016—1036 között került írásos rögzítésre, a 17—40. cikkelyig a Jaroszláv utódok Pravdája, 1068—1071 között mint bővítmeny került a Jaroszláv-féle dekrétumhoz. A 42. cikkely, amelyik 'Pokon Viruij' néven ismeretes ('Pokon' írásos, nem szokásjog) külön törvényalkotás, amelyik később került a Russzkaja Pravda állományába. A bővített vagy teljes Russzkaja Pravda a XIII. században alakult ki. Tanulságos, hogy a cseljadinra vonatkozó cikkelyek az orosz törvények két korai változatában szerepelnek. A 11. cikkely a szökött és elrejtett cseljadin visszaszolgáltatásáról rendelkezik, a sérteft fél 3 grivna ezüstöt kapott kártérítésként, a 38. cikkely rendelkezik a cseljadin-ok tanúskodásának módjáról.

lakosság fogalmát igen szélesen értelmezték a Kijevi Fejedelemség területén, abba beleértették a rabszolgákat is. Érdekes, hogy a hadifoglyok vonatkozásában a fentebb kivonatolt egyezmények nem használják a cseljadin kifejezést. Minden jel szerint a IX—X. században, sőt még jóval később is a függő, szolgáló lakosság igen széles változatot képviselt a szó meztelen, durva értelmében vett dologi tulajdon tárgyát képező rabszolgától a ma már nehezen körülírható szolgáló állapotú csoportig, amelynek képviselőit erőszakkal el nem adhatták, de függőségük vitathatatlan volt. A 945. évi Igor-féle szerződés szövege világos a tekintetben, hogy a bizánci hadifogságba került szlávok rabszolgasorsra jutottak.⁷⁸ Ugyanez az Igor-féle szerződés intézkedik az orosz földről Bizáncba irányuló rabszolgakereskedelem árviszonyai⁷⁹-ról is. Aligha férhet kétség ahhoz, hogy a keleti szlávok maguk is ismerték a rabszolgaságot, és voltak rabszolgáik. Az a tény, hogy a megállapíthatatlan árért eladott hadifoglyokat a cseljadin szokványos áráért lehetett megváltani, s az, hogy a cseljadinnak tényleg volt ára, arra enged következtetni, hogy a rabszolga és a cseljadin között a különbség nem volt határozott.

A XI. és XII. századból említett kunok elleni hadjárat során a foglyul ejtett kunokat cseljadin néven említik az évkönyvek, ezek az események már a Ruszkaja Pravda érvényességének korában zajlottak le. A fogoly kunok a kialakult joggyakorlatnak megfelelően nem rabszolgákká, hanem — a Ruszkaja Pravda szóhasználatának megfelelően — cseljadin-ná, szolgálókká váltak.

Volt-e a rabszolga jelölésére szolgáló önálló kifejezés az orosz állam kialakulásának korában? Említettük Vladimir parancsát a kereszttség felvételéről, ebben a parancsban találkozunk a rabszolga (rabotnik)⁸⁰ kifejezéssel. Igor nagyfejedelem és a többi fejedelmek követői a 945. évi szerződés alkalmából a szerződészegőket kiátkozás veszélyével és az örökös rabszolgaság (rab) kárhovatával fenyegettek, ugyanaz az egyezmény rendelkezik a Bizáncban élő orosz rabszolgákról (rusz rabotajuscse).⁸¹

A kijevi fejedelmek hadserege nemcsak a hivatásos fegyveresekből állt, hanem nagyobb hadjáratok esetén fegyverbe hívták a különböző szláv földek lakosait a „voi”-t: 882-ben Oleg varég, csud, szláv, merja, vesz és krivics harcosokat gyűjtött Kijev ellen; 907-ben Oleg sok varég, szláv, csud, krivics, merja, drevljan, radimics, poljan, szever, vjatics, horvát, duleb és tiverc harccsal ment Bizánc ellen; 944-ben Igor a tengeren túlra üzent a varégokért, ha akarnak, jöjjenek Bizánc ellen, s varég, poljan, szlovén, krivics és besenyő harcosokat toborzott; 946-ban Olga és fia, Szvjatoszláv a fegyveres kíséretén kívül sok derék harcost hívott össze a drevljanok ellen; 955-ben a bizánci követek emlékeztették Olgát, hogy a már említett cseljad-on kívül harcosokat (voi-t) ígért a bizánci udvarnak; 968-ban Szvjatoszláv nem fegyveres kíséretével, hanem összegyűjtött harcosokkal üzte el a besenyőket; 980-ban Vladimir ostrom alá fogta testvérét, Jaropolkot, aki fegyveres kíséretével és harcosaival védekezett; 988-ban Vladimir harcosaival Korszun (Herszoesz) ellen ment; 1015-ben Borisznak (Vladimir fiának) fegyveres kísérete azt sugalmazta, hogy az apjától örökölt fegyveres kísérettel és harcosaival menjen Kijev, azaz testvére, Szvjatopolk ellen. Borisz visszautasította ezt az ajánlatot, mire harcosai elszéledtek, s csak fegyveres kísérete maradt vele; 1015-ben Jaroszláv a testvérharc során össze-

⁷⁸ Повесть... 37. 1.

⁷⁹ Уо. 37. 1. — Лихачев, II. 292. 1.

⁸⁰ Повесть... 80. 1.

⁸¹ Уо. 37, 38. 1.

gyűjtött ezer varéget és negyven ezer egyéb harcost, a csatavesztés után a novgorodiaktól összeszedett pénzen új varég és egyéb harcosokat hívott zászlaja alá.⁸²

Az utóbbi rövid felsorolás adatai bizonyítják, hogy a fejedelmek a druzsinnán kívül a nagyobb hadjáratokhoz harcosokat (voi-t) gyűjtöttek.

A vezető réteg felsorolásakor kiemeltük a férfi (muzs) kifejezést. A hivatkozott összefüggésekből kiderül, hogy a szóban forgó kifejezés nem általában jelölt embereket, hanem bizonyos társadalmi helyzetre utalt. Ezt megerősíti Olga magatartása, aki a drevljan Izkorosztén elfoglalása után az elfogott drevljanok egy részét rabszolgául adta férfiainak.⁸³ Igor és Szvjatoszláv a már említett Szvenelda vajdának adományozták a drevljan földről járó adókat, ami nem tett szert a fegyveres kíséret többi tagjának, mert sok az egy férfi számára.⁸⁴ Szveneldát tehát, akinek a rangját pontosan ismerjük, a fegyveres kíséret férfiak nevezte. Tanulságos a Ruzkaja Pravdának a férfiakkal kapcsolatos rendelkezése. A feudális társadalmi hierarchiát rögzítő orosz törvénykönyv szövege után ítélve a férfiak rendelkeztek cseljaddal, szolgálakkal, akik a férfiak földjein dolgoztak. A férfiak fegyveres személyek voltak, jogaik közé tartozott a saját 'mir', föld és faluközösség területén a nyomozás, az ellopott fegyver, ló, egyéb felszerelés minden különösebb bíraskodás, pereskedés nélküli visszaszerzése.⁸⁵

A „férfi” kifejezés a IX–X. század folyamán tehát jelölhette a fegyveres kíséret, a fejedelmi környezet különböző rangú tagjait, akik a fejedelem belátása szerint hatalmi funkciókat tölthettek be, mint fejedelmi helytartók, fejedelmi követek vagy hadvezérek (vajdák). Gyanítható, hogy a XI. században megköpött ennek a terminusnak korábbi széles értelmezése: Jaroszláv a férfiakra csak 4 kunát rótt ki, szemben a sztárosztákkal és a bojárokkal, akikről ennek többszörösét, grivnákat szedetett.⁸⁶ Talán a Ruzkaja Pravda rendelkezése arról, hogy a férfiak már csak saját faluközösségük területén bíraskodhattak, jelzi ennek a „férfi” szóval jelölt rétegnek végső sorsát, s talán eredetét is. Az adatok azt sejtetik, hogy a keleti szláv társadalom osztályokra bomlásának kezdeti fázisában a nem közrendű, szabad nemzetségi és törzsi szenior réteget jelölte a „férfi” kifejezés. A korafeudális osztályképződés kezdeti folyamatában kiala-

⁸² Уо. 20, 23–24, 33–34, 42, 45, 48, 75, 90, 96. 1.

⁸³ Уо. 43. 1. — А. А. Зимин: i. m. 87. 1. — О. Н. Трубачев: i. m. 96, 104–105. 1. — П. Я. Черных: i. m. 121. 1. — С. М. Соловьев: i. m. 229. 1. — Зимин rámutat, hogy a мужь 'férfi' kifejezés minden szabad embert megilletett, néha az uralkodó osztály, a fegyveres kíséret tagjait is így nevezték. Csernih a княжий муж kifejezést azonosítja az idősebb fegyveres kíséret tagjaival, a bojárokkal. Trubacsov művében rámutat arra, hogy a муж a szláv nyelvekben rokonsági kifejezéssé vált; az ószlávban mužь 'férfi', 'férj', az ó-szlávban мъжь *ánъr*, *ánθροπος* az ó-oroszban мужь, мъжь 'homo', 'vir', szabad ember, előkelő, tiszteletreméltó ember. A muzs férj, házastárs értelemben késői eredetű, az utóbbi az ó-szlávban és az ó-oroszban сѣпрѣгъ volt. Szolovjev arra hívja fel a figyelmet, hogy a muzs kifejezés megillette általában a szabad embert, s megtisztelő jelentése volt, a kérdéses szónak volt egy szűkebb értelmezése is, amikor a fegyveres kíséret másodrangú tagjait illették ezzel a kifejezéssel, szemben az előkelő fegyveresek bojár címével.

⁸⁴ Повесть... 39, 53. 1. — Лихачев, II. 294. 1. — С. М. Соловьев: i. m. 150–151. 1. — Igor és Szvjatoszláv nagyhatalmú vajdája, Szveneld Igor fejedelemtől megkapta az uglics törzs adóját is.

⁸⁵ А. А. Зимин: i. m. 78, 90. 1. — Очерки истории СССР. IX—XIII. вв. — А Ружская Pravda rövid változatának 13. cikkelye intézkedik a férfiak jogáról. A Ruzskaja Pravda kialakulásának időrendjét ld. a 77. jegyzetben, figyelemre méltó, hogy a férfi jogairól intézkedő cikkely az orosz jog korai periódusához tartozik.

⁸⁶ Повесть... 97. 1. — Лихачев, II. 365. 1. — С. В. Юшков: Обществе нно-политический строй и право киевского государства. 242. skk. 1.

kult rendkívül tág jelentésű „férfi” terminus a Ruszkaja Pravda korában már csak egy szerényebb vagyónú szabad jogállású réteget jelölt. A IX—X. századi uralkodó réteg temetkezései is megerősítik azt a tényt, hogy az különböző vagyoni helyzetű csoportokból tevődött össze.⁸⁷

A vagyoni és jogi különbségek mellett hasonló tarkaság figyelhető meg etnikai vonatkozásban is. Az utóbbi kapesán figyelemre méltó az egyes keleti szláv törzsek közti viszony a kijevi állam kialakulásának korában. Az egyesülés objektív feltételei nem automatikusan realizálódtak. Az egyesülés erőszakos fellépések láncolatán keresztül vált valósággá: a törzsi szeparatív törekvések elleni céltudatos, kíméletlen eszközöket is igénybe vevő politikai és katonai fellépések sorozata Olegtól Vladimiriig (a IX. század 80-as éveitől a XI. század első évtizedéig) tartott.

Oleg az előzőleg a kazároknak adózó szeverjánokat és radimicseket saját adózóivá tette, a drevljánok és szeverjánok ellen erőszakkal lépett fel, az ulicsokkal és tivercekkal háborút folytatott; Szvjatoszláv két ízben harcolt a vjaticsok ellen és adót vetett ki rájuk; a fellázadt vjaticsokat Vladimir leverte és adót szedett tőlük, majd két egymást követő évben, 981 és 982-ben kellett ellenük harcolnia, Vladimiriak újból meg kellett hódítania a radimicseket.⁸⁸ Kijevi fennhatóság alá tartoztak nemcsak szláv, hanem egyéb — köztük finn-ugor — törzsek is; csud, merja, vesz, muroma, cseremis, mordva, perim, pecsora, jam, litva, zimigola, korsz, noroma és lib, ezeket a Kijevnek adózó törzseket az őskronika nem szláv nyelvű törzseknek mondja.⁸⁹ A keleti szláv törzsek közti ellenségeskedések felhívják a figyelmet arra, hogy a fegyveres konfliktusokig fajuló kiéleződött viszony az állam kialakulása korában nemcsak idegen népek között alakulhatott ki.

A Kijevi Fejedelemség területéről ismert IX—X. századi temetkezések ritusában felismerhető különbségeket a régészet etnikai keveredéssel magyarázza.⁹⁰ A kijevi központi területre letelepedtek az egyes keleti szláv törzsek képviselői és távoli országokból érkezett idegenek. Feltehetően a szláv törzsek közti keveredés és migráció nem mindenkor volt önkéntes, erre utal Vladimir már említett telepítési politikája, továbbá amikor előkelő ifjakat rendelt Kijevbe, hogy azokat papi hivatásra neveltesse. Az ifjak szülei megsiratták távozó gyermekeiket, mert nem tudták, miért viteti őket a fejedelem Kijevbe.⁹¹ A szülők minden jel szerint ismerték a túszedés szokását, és a papi pályára szánt fiaikban a kijevi fejedelmi udvar számára szedett túszoikat vélték. A kijevi követségek névsora, a harcosok és a hivatásos fegyveres kíséret toborzása, az egyes törzsek közti viszony fényt vet az idegen származású udvari méltóságokat betöltő férfiak jelentőségére a kijevi államban. Az előzőekben ismertetett névsorban jelentős számban vannak varég nevek (ezt még a vitathatatlan névtorzítások sem tehetik kétségessé), a fegyveres kíséretben és a harcosok között is sok varég volt, az utóbbira példa Vladimir Kijevet elfoglaló serege.

⁸⁷ М. К. Каргер: i. m. 166—211. l.

⁸⁸ Повесть... 20—21, 47, 58. l. — Лихачев, II. 310, 328. l. — С. М. Соловьев: i. m. 96, 150—151. l. — H. Paszkiewicz: The Origin of Russia. 385. l. — A kijevi fejedelmi központ és az egyes szláv törzsek közti harshevességét bizonyítja az, hogy Szveneld vajda három évig ostromolta Pereszecsent, az uglics törzsközpontját.

⁸⁹ Повесть... 13. l.

⁹⁰ М. К. Каргер: i. m. I. 166—211. l.

⁹¹ Повесть... 81. l.

Mivel magyarázható ezeknek az idegen származású lovagoknak előkelő helyzete a kijevi fejedelmi udvarban? A kijevi nagyfejedelmek nemcsak saját, hanem a kezük alatt élő egyéb fejedelmek és bojárok nevében küldték el követeket a bizánci udvarba.⁹² A kijevi fejedelmek felsőbbbségét elismerték ugyan a helyi törzsi földek fejedelmei, de igen fontos egyezmények megkötésekor nem elégedtek meg csak a kijevi nagyfejedelem követeivel, hanem személyes megbizottaikkal képviseltették magukat. Láthatóan a kijevi fejedelmek hatalma nem volt kizárólagos a formálódó fejedelemség egész területén. A törzsi területek sorozatos elpártolása és az ellenük indított hadjáratok bizonyítják a keleti szláv állami integráció bonyolultságát. Ilyen körülmények között a kijevi nagyfejedelmek politikájában azok a személyek kerültek előtérbe, akiknek személyes boldogulása csak a fejedelmektől függött.

Ennek a személyi függőségnek a körülményei ismerhetők fel Vladimir és a varégek közti viszonyban: a varégek Kijev elfoglalása után sarcot akartak kivetni a város lakóira, amibe Vladimir nem egyezett bele, de a bölcs és bátor varég férfiakat helyi hatalommal ruházta fel, a többit útjára engedte. Vladimir fia, Jaroszláv novgorodi fejedelem, évi ezer grivnát költött a lovagokra.⁹³ Figyelembe véve a novgorodi viszonyokat, aligha férhet kétség ahhoz, hogy a lovagok jórésze idegen, varég származású volt. Természetesen fejedelmi udvari méltóságok nemcsak idegen származásúak lehettek, példa erre Vladimir anyai nagybátyja, Dobrinya, aki neve után ítélve szláv származású volt. De milyen családból származott Dobrinya? Nővére — Maljusa — Olga szolgálója (kljucsnica) volt, akit Rogneda, a polocki fejedelem leánya rabszolganőnek nevezett.⁹⁴ Maljusa és Dobrinya esetében a kijevi fejedelmi udvarban szolgáló személyekről van szó. Vladimir egyik kedvenc embere tehát nem előkelő származása révén jutott méltósághoz; minden hatalmáért Vladimirnak volt a lekötöztetnie, s ennek megfelelően is viselkedett. Hasonlóan szláv származás tétélezhető fel Jaropolk-nak, Vladimir testvérének Blud nevű vajdájáról, aki Vladimirhoz pártolt. Talán szláv volt Vladimirnak a ragadvány néven szereplő Volcsi Hvoszt⁹⁵ (Farkas Farkok) nevű vajdája, aki a radimicskek ellen harcolt. A törzsi fejedelmek sorsát példázza a drevljan Mal és a polocki Rogvolod harca a kijevi nagyfejedelmi család tagjaival. A Mal és Rogvolod pusztulásával kapcsolatos események példázák, hogy az egyes törzsek ellen megisméltendő hadjáratok mögött a kijevi nagyfejedelmi család és a helyi fejedelmek hatalmi vetélkedése búvik meg.

A kijevi nagyfejedelmi cím birtokosai tehát már csak azért sem támaszkodhattak a szláv származású fejedelmi dinasztiákra, mert azok szembekerültek a központosítási törekvésekkel. Ez a körülmény magyarázza az idegeneknek vagy pedig a nem előkelő származású szláv családok tagjainak kijevi fejedelmi szolgálatba fogadását és hatalommal való felruházását.

A fentiekben jellemzett állapotok megvilágítják, hogy a kijevi nagyfejedelmek Bizánccal kötött szerződéseiben miért szerepelnek az összes fejedelmek, akiknek tényleges hatalmával, azaz a szerződések tartalmával kapcsolatos állás-

⁹² Повесть... 25–26. 34–35. 1. — Лихачев, II. 274–275, 289–290. 1. — Б. Д. Греков: Киевская Русь. М.—Л. 1949. 295. 1. — С. М. Соловьев: i. m. 147. 1.

⁹³ Повесть... 89. 1.

⁹⁴ Уо. 54. 1. — Лихачев, II. 322. 1. — С. М. Соловьев: i. m. 172. 1. — В. Н. Татищев: i. m. 111, 118. 1. — Mikor Vladimir feleségül kérte Rognedát, akkor az azt felelte a kérőknek, hogy „nem akarom a rabszolganő fiának lábáról lehúzni a csizmát”. Tatiscev megjegyzi, hogy Rogneda neve után ítélve normanni származású volt, Vladimir a Gordiszlava nevet adta a polocki fejedelem lányának.

⁹⁵ Повесть... 54, 55, 59. 1.

foglalásával a nagyfejedelmeknek számolniuk kellett. E fejedelmi központoknak is járt a bizánci sereből, amint azt a 907. évi események bizonyítják.⁹⁶

A kijevi nagyfejedelmek egy szerencsésnek éppen nem mondható intézkedéssel igyekeztek elhárítani a több alkalommal is behódoltatott törzsek elpártolásának megisméltődését. Igor még Oleg fejedelem életében adókat szedett és Oleg távollétében Kijevben fejedelmi hatalmat gyakorolt. Az előzőkben láttuk, hogy Szvjatoszláv megosztotta fiaai között a hatalmat, azaz a behódolt törzsi földek fejedelmi székébe ültette őket; így cselekedett Vladimir is. A Bizánchba küldött követségek összetétele is utal a kijevi fejedelmi családon belüli hatalmi viszonyokra; a fejedelmi család férfi-, sőt nőtagjai is saját követeik útján képviseltették magukat.⁹⁷ Különösen nagy méretet öltött a fejedelmi fiak helyi hatalommal történő felruházása Vladimir uralkodása alatt, aki a keresztység felvétele előtt többnejűségben élt, s ezért rendkívül kusza hatalmi érdekekkel kellett számolnia a népes fejedelmi családon belül.⁹⁸ Maga Vladimir is, aki apjától Novgorodot kapta, drámai fordulatokban bővelkedő testvérharcban jutott a nagyfejedelmi székhez. Vladimir fia, Jaroszláv az apja iránti engedelmesség megtagadásával demonstrálta a kijevi hatalmi központ elleni oppozícióját.⁹⁹ Ami azonban a Vladimir utáni testvérharcot illeti, az már nem azonosítható a törzsi fejedelemségek Kijev elleni fellépésével, már csak azért sem, mert e harc leplezetlenül a kijevi központi hatalom birtoklásáért folyt. De már a Svjatoszláv fiaai közt kitört viszály sem azonos az egyes törzsi földek közti harcral, már ebben is nagy szerepet játszottak a Kijev birtoklása iránt táplált aspirációk. Vladimir a testvérharc lezáródása után több ízben is kénytelen volt kétségtelen törzsi szeparatív törekvésekkel szállni szembe. A helyi fejedelmi hatalomhoz jutott kijevi fejedelmi fiak vetélkedésében még felismerhetők az egykori törzsi fejedelmek Kijev ellenes magatartásának tradíciói, de a hatalmi törekvések már túllépték az egykor törzsi földek határait; a szmolenszki fejedelemség bekebelezte az egykori krivics és radimics törzsi földeket.¹⁰⁰ Azaz a feudális viszonyok kialakulása közepette a törzsi függetlenségért vívott harc háttérében megjelent a kijevi fejedelmi trónért folytatott dinasztikus, feudális belháború. Természetesen a Kijev-ellenes oppozíciójukról ismert törzsi fejedelemségeket kézbentartó fejedelemfiak magatartását erősen befolyásolta a helyi környezet is, ennyiben a dinasztikus harcokat is befolyásolták a törzsi viszályok.

A központosításért vívott harcban a szemben álló feleket nem etnikai, hanem egészen más jellegű ismérvek választották el, vagy fűzték össze. A rokoni szálak sem küszöbölték ki a szeparatív törekvések veszélyét, ennek ellenére a

⁹⁶ Уо. 24. l. — Лихачев, II. 268. l. — Б. Д. Греков: Киевская Русь. 291—292. l.

⁹⁷ Повесть... 34—35. l.

⁹⁸ В. Н. Татищев: i. m. 118. l. — Лихачев, II. 320—322, 325. l. — С. М. Соловьев: i. m. 172—173. l. — A jelek szerint Vladimirnak különösen sok baja volt Rognedával. Rogneda (Gordiszlava) sértve érezte magát azért, mert Vladimir nem előkelő származásának megfelelően bánt vele. Egy alkalommal Rogneda gyilkossági kísérletet tett Vladimir ellen, Vladimir bosszúból Rogneda életét akarta venni, de a Rognedától származó fia, a kiskorú Izjaszlav fegyverrel kelt anyja védelmére. A bojárak azt tanácsolták Vladimirnak, hogy adjon Rognedának és Izjaszlávnak birtokot. A Poveszty szerint Rogneda egy falut kapott, amelyet Rogneda halála után leánya örökölt. Tatischev szerint a későbbiekben Rogneda apja fejedelemsége területére költözött.

⁹⁹ Повесть... 89. l.

¹⁰⁰ С. М. Соловьев: i. m. 72. l. — H. Paszkiewicz: The Origin of Russia. 73. skk. l. — Paszkiewicz rámutat arra, hogy a kijevi fejedelmek dinasztikus harcában a régi törzsi határok miatti viszályok motívumai is felfedezhetők.

kijevi nagyfejedelmi politika előszeretettel alkalmazta gyakran még a névleges rokoni kapcsolatok szövését is. Tatisceev a XVIII. század első felének orosz történésze egy azóta elő nem került, vagy végleg elveszett forrás alapján megemlíti, hogy Vladimir a keresztség felvétele után feleségeit és leányait nőilen híveihez adta feleségül.¹⁰¹ Amennyiben Tatisceev forrása hiteles adatot őrzött meg Vladimírnak hívei irányában alkalmazott kiházásítási politikájáról, úgy abból az következik, hogy a tényleges és névleges rokoni kapcsolatok kiépítése a kijevi fejedelmek összpontosítási törekvéseiben az állami politika rangjára emelkedett.

A központosítás Vladimir uralkodásának idejében érte el a lehetséges maximumát. Feltehetően a vladimiri alapítású püspökségek száma és területi elhelyezkedése még mutatja a törzsi megosztottság nyomait és a vladimiri korszak tényleges fejedelmi hatalmának határait. A meglehetősen kétes hitelességű adatok alapján is feltételezhető a világi és egyházi hatalom területi megoszlása közti összefüggés.

A kijevi fejedelmi hatalom kezdeti korlátozottsága ellenére is jelentős erőt képviselt, a 907. évi kijevi—bizánci szerződésben a görögöknek elsősorban Kijevnek kellett sarcot fizetniök, a Kijevből érkező követek és kereskedők élveztek elsőbbséget valamennyi város előtt Bizánc területén, Novgorodnak évi kétezer grivnát kellett fizetnie Kijev számára. Oleg még évi 300 grivnát vetett ki Novgorodra, amely összeg az őskronika szerint a varégoknak járt, ezzel szemben az egyes évkönyv-szerkesztések ellentmondóan tudósítanak az olegi 300 grivna sorsáról. Vladimir idejében már évi 2000 grivnáról tudunk, amely Novgorodtól járt a kijevi nagyfejedelmnek, s ezt az összeget már az előző korok novgorodi helytartói is fizették Kijevnek.¹⁰² Olga a drevljan földről szedett adó kétharmadát Kijevnek adta.¹⁰³ Kétségtelen, hogy a fejedelmi székhely rangot és tekintélyt biztosított Kijevnek mind szláv földön, mind annak határain kívül. A törzsi vetélkedésből tehát megfigyelhetően a kijevi nagyfejedelmi hatalom tekinté-

¹⁰¹ Лихачев, II. 342. l. — В. Н. Татищев: i. m. 113, 119. l. — С. М. Соловьев: i. m. 203—205. l. — И. Ю. Крачковский: i. m. 84. l. — Lihacsov a Tveri Évkönyv feljegyzését idézi: a hagyomány szerint Vladimir a keresztség felvétele után a sorsával elégedetlen Rognedának kijelentette, hogy mint kereszténynek csak egy felesége lehet, ezért Rogneda válasszon a főemberek közül egy férjet, akivel Vladimir összeházásíthatja. Rogneda azonban visszautasította Vladimir pogány ajánlatát, mert fejedelmői méltóság után nem akart senki rabszolgánője lenni, hanem Krisztus szolgálatát választotta, apáca lett Anasztázia néven. A hagyomány ezzel az eseménnyel hozza kapcsolatba Jarosláv felépülését, aki béna volt, de anyja szavait hallva jární kezdett. Tatisceev a Joakim-féle novgorodi évkönyv alapján adja elő az eseményeket; Olova (?) varég hercegnőt a tőle született Viseszlav fiával Novgorodba; Gordiszlavát (Rognedát) fiával, Iszjaszlávval Polockba, az utóbbi második fiát, Jaroslávot Rosztovba, Vszevolodot Vladimírbe; Predszlávát fiával, Szvjatopolkkal Turovba; Mulfridet fiával, Szvjatoszlávval Ovrucsbba; Adilt fiával, Msztiszlávval Tmutorokanba, Sztaniszlavot Szmolenszkbe küldte Vladimir. Annát két fiával, Borisszal és Glebbel Vladimir maga mellett tartotta, de Glebnek Muromot szánta. Többi feleségét és leányát híveihez adta feleségül. Tatisceev az őskronika szövegéhez fűzött kritikai megjegyzéseiben feljegyzí, hogy Predszláva, aki Szvjatopolk fiával Turovot kapta, előzőleg Jaropolknak — Vladimir előzőkben említett (lásd a 26. jegyzetet) — görög származású felesége volt. Adilt, akit az őskronika cseli származásúnak mond, Tatisceev németnek véli, eredeti nevét Adelheit-nek tartja. Annát bolgár származásúnak tartja Tatisceev, Szolovjev a Joakim-féle, tehát a Tatisceev művében olvasható változatot fogadja el. Kraevszkij Ibn-Fadlan kiadásában is olvasható az orosz fejedelmek többnejűségéről.

¹⁰² Повесть... 20, 88. l. — Лихачев, II. 253—254, 356. l. — Lihacsov hivatkozik a Nikon-féle évkönyvre, amelyik megjegyzí, hogy Jarosláv előtt Viseszlav is fizette Kijevnek az évi 2 ezer grivnát.

¹⁰³ Повесть... 43. l.

lyének növekedése és a keleti szláv földek egymásközi viszonyában kulcshelyzetének megszilárdulása következett.

Arra nézve, hogy a lakosság melyik rétege fizette az adót, a fogoly volgai bolgárokról adott jellemzés a mértékadó: nem a csizmás előkelők, hanem a bocsorosok fizettek adót.¹⁰⁴ Bizonyos rendkívüli esetekben a szabadok, sőt az előkelők is fizettek sarcot a fejedelmeknek, amint azt Jaroszláv novgorodi fejedelemsége idejének eseményeiből már tudjuk.

Az adószedés, sarcolás módját a keleti szlávoknál Bíborbanszületett Konstantin ismerteti; a kijevi fegyveres kíséret ősszel kiment a falvakba és kitavasodásig a falvak népén élösködött és szedte az adókat.¹⁰⁵ Hudud al-Ālam közlése szerint a Rus-ok évente fizettek adót a kormánynak a javak (zsákmanya) és a kereskedelmi haszon után. Az utóbbi Rus-ok azonosítása az őskronika Rus, szláv oroszaival, Kelet-Európa koraközépkori történetének megoldatlan problémáját veti fel. Hudud al-Ālam a kérdéses Rus-ok kapcsán megkülönböztetve említi a köztük élő szlávokat. Az orosz őskronika Oleg 907. évi bizánci hadjáratáról szólva szintén megkülönbözteti a Rus-t a szlávoktól.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Уо. 59. l.

¹⁰⁵ *Moravcsik Gyula*: Bíborbanszületett Konstantin. A birodalom kormányzása. Bpest, 1950. 63. l. — *C. M. Соловьев*: i. m. 157. l. Лихачев, II. 304—306. l. — *Б. Д. Греков*: Киевская Русь. 297. l. — *С. В. Юшков*: Общественно-политический строй и право киевского государства. 108—109. l. — *И. Н. Воронин*: К истории сельского поселения феодальной Руси. Л. 1935. 20. skk. l. — Igor és Olga is télen voltak adószedő körúton. A Poveszty . . . összekapcsolja Olga drevljánok elleni bosszúhadjáratát adószedő körútjának leírásával, a szövegben olvasható, hogy Olga szánon, azaz télen járta körbe a Kijevnek adózó földeket. Az adószedésnek ez a jellege illusztrálja azt is, hogy adózás szempontjából a kijevi nagyfejedelmek csak az elérhető, tehát lényegében a Dnyeper középső folyása vidékének lakosságára támaszkodhattak. Juskov feltételezi, hogy Olga fejedelmű adóztató körútját összekapcsolta a helyi, törzsi fejedelmek hatalmának megnyirbálásával, sőt hatalmuknak felszámolásával. Hasonló véleményen van Grekov is, míg Lihacsov óvatosabb megfogalmazásban megjegyzi, hogy Olga adóztató körútja során aligha érhetett el novgorodi területre. Juskov és Grekov következtetése a kijevi fejedelmi adminisztráció kiépítéséről az adószedő körút során a Poveszty . . . közlése alapján kételyeket támasztanak.

¹⁰⁶ Повесть . . . 25. l. — Лихачев, II. 270. l. — *В. Н. Татищев*: i. m. 207, 294—299. l. — *C. M. Соловьев*: i. m. 124—130. l. — *И. Ю. Крачковский*: i. m. 78—80. l. — *М. И. Артамонов*: i. m. 365—384. l. — *V. Minorsky*: Hudud-al-Ālam. 159, 215, 312—313, 432—434. l. — *V. Minorsky*: A History of Sharvān and Darband . . . 62, 108—112. l. — *V. Thomsen*: The Relations between Ancient Russia and Scandinavia. Oxford, 1877. 39. l. — *J. Marquart*: Streifzüge 200, 202. l. — A Rus-vareg-szláv problémára nem a megoldás igényével emlékeztetünk. Csupán három szerző álláspontjára kívánjuk felhívni a figyelmet: Szolovjev, a múlt század második felének kiemelkedő orosz polgári történésze nézetünk szerint mai érvénnyel állapította meg, hogy a történész a IX. század etnikai problémáit nem közelítheti meg saját korának nemzeti felfogása alapján. Az újabb marxista történeti feldolgozások közül Artamanov műve rámutat arra, hogy a normann Rus-vareg-normann elemek katonai szempontból számottevő szerepet vittek a IX—X. századi kelet-európai történetben, de a Dnyeper középső folyásának vidékén kialakult kijevi állam már csupán földrajzi fekvése, etnikai jellege következtében is felhívja a figyelmet arra, hogy a Kijevi Fejedelemség kialakításában nem játszhattak döntő szerepet az északi varég elemek. Az utóbbi évek nyugati polgári feldolgozásai közül figyelemre méltó Minorsky „A History of Sharvān” c. művében kifejtett álláspontja a szláv—skandináv kapcsolatokról. Minorsky felsorolja a Rus-ok kazár és kaukázusi területre irányuló hadjárait és azok kapcsán emlékeztet a Rus és a Slav kifejezések pontatlanságára a IX—X. századi forrásokban; az arab források Kelet-Európában megkülönböztetik a Rus-t a Saqlab (plur. Saqaliba) azaz a szlávokat; a Rus jelentésében azonos a Variag, Варягъ Βαγαγγοϛ, Βαργαρ kifejezéssel, Istakbri és Ibn Haukal szerint Rus háromféle van: Kūyāba, S. lāwiya és Arthā; Minorsky úgy véli, hogy Kūyāba, Κιοῦβα v. Κιοῦβα Kijevnek a polján területnek felel meg, ahol a vezetők eleinte skandinávok voltak, S. lāwiya (Saqāliba?) jelentheti a novgorodi szlovéneket, az arab kifejezés nem skandináv szóból ered, holott a novgorodi területen skandináv telepések éltek, az arabok Minorsky szerint az utóbbi esetben összekeverték a Rus-t és a szlávokat, az Artha jelenthetné

Minden jel szerint az évenként esedékes adó, sarc szedése elterjedt jelenség volt Kelet-Európában.

A 907-ben megkötött szerződés értelmében a kijevi követeket annyi ellátmány illette, amennyit azok kívántak; a szláv kereskedőket Bizánc területén hat hónapra havi ellátmány illette, amely kenyérből, borból, húsból, halból és főzelékfélékből állt.¹⁰⁷ A 945. évi szerződés azokat a kijevi szláv földről érkezőket, akik nem kereskedni jöttek Bizáncba, kizárta a havi ellátmányból, ugyanakkor ez az egyezmény részletezés nélkül megemlíti a követeknek járó ellátmányt.¹⁰⁸ 980-ban Vladimir a Kijevet sarcolni akaró varégokat arra intette, hogy várjanak egy hónapig, míg összeszedik számukra a sarcot. Aligha lehet a szláv—bizánci egyezmények havi ellátmánya és a Vladimir által kért egy havi várakozás között valamiféle összefüggést keresni, az előzőkben meszjacšina, meszjacna, meszjacnoe — 'havi, havonta esedékes' — olvasható, míg az utóbbi esetben za meszjac — 'hónap' — időhatározóként szerepel.¹⁰⁹

A szláv—bizánci egyezményekben rendszeresen szerepelnek értékösszehasonlítások, árak, büntetéspénzek, tehát a X. századi keleti szláv fejedelmi környezet ismerte az érték, a pénz fogalmát. Az újabb numizmatikai kutatások arra hívták fel a figyelmet, hogy az ezüst dirhemek játszottak döntő szerepet a keleti szláv társadalom pénzviszonyaiban.¹¹⁰

Noha a kijevi fejedelmi környezetben jelentős szerepet játszottak az idegen, elsősorban varég származású jövevények, a keleti szlávoknál a társadalmi tagozódást jelölő kifejezések csekély kivétellel szláv eredetűek. E kivételek közt szerepel a kagan kifejezés.

Biztosak nem lehetünk ugyan benne, de talán könnyebb feladat lenne a Kazár Kaganátus egyes társadalmi csoportjainak és politikai szereplőinek bemutatása, ha a spanyolországi Hasdai-ibn Safrut¹¹¹ zsidó főembernek a kazár királyhoz intézett levelére a kazár király a feltett kérdésekhez hasonló részletességgel felelt volna. E levelezés kapcsán mindennek előtt felmerül a zsidó—kazár levelezés

---

a mordva Erzya törzset. Artha vidékről ólmot exportáltak, de az Erzya földön nem ismeretes ólombánya. A Khagān Rūs a kijevi állam megalakulása előtti északi, novgorodi (Hólmgaðr) Rus-t jelenti. A korai arab források szerzői feltehetően jobban ismerték a nyugati szlávokat, noha az utóbbiakhoz soroltak nem szláv törzseket is. Igor-Ingvar, Olga-Helga skandináv nevek, míg fiuk, Szvjatoszláv már szláv nevet visel (az utóbbival kapcsolatban ld. Tatiscev idézett művét); a X. század közepétől a kijevi szolgálatban álló skandináv katonai réteg elszlávosodott; a skandináv nevek továbbélése nem feltétlen bizonyítja a származást, Szvjatoszláv kormányzata és hadserege döntő mértékben szláv elemekből állt; Minorsky egy Rus druzsina 989. évi sirvanai támadása kapcsán a druzsina kifejezést „comitatus” szóval magyarázza.

Magunk részéről az előzőekben kíséreltük meg rámutatni azokra a feltételekre, amelyek elkerülhetlenné tették az idegen, varég elemek kijevi szolgálatba fogadását.

¹⁰⁷ Повесть... 24. l. — Лихачев, II. 266—268. l. — А. А. Зимин: i. m. 66. l. — Lihačev és Zimin egyaránt kételkednek a 907. évi egyezmény hitelességében, a 907. évi egyezményt a 911. és a 945. évi bizánci—kijevi egyezmények alapján történt későbbi interpolációnak tartják. Igor 945. évi egyezménye úgy ismétli meg a 911. évi egyezményt, hogy az tartalmazza az évkönyv 907. év alatt említett egyezmény pontjait.

¹⁰⁸ Повесть... 36. l. — А. А. Зимин: i. m. 43. l.

¹⁰⁹ Повесть... 56. l. — Лихачев, II. 323—324. l.

¹¹⁰ В. Л. Янин: Денежно-весовые системы русского средневековья. М. 1956.

¹¹¹ П. К. Коковцев: i. m. VI—X. 61. l. Hasdai-ibn Safrut a cordovai kalifátusban élt év-Abd-al-Rahman III. al-Nasir (912—961) és Al-Hakim II. (961—976) idején udvari pénzügyi szakértő és diplomata volt, aki feltehetően 961 előtt levelezett Josif kazár királlyal. Hasdai-ibn Safrut kérdései rendkívül részletesen érdeklődnek Kazária ügyei iránt.

hitelességének¹¹² kérdése. A levelezés hitelessége iránti kétségeket teljesen eloszlatni mind ez ideig nem sikerült, ezért a Kaganátus társadalmi állapotait illetően Ibn Fadlan útijelentései és általában az arab tudósítások közlései tekinthetők mérvadónak, s a zsidó—kazár levelezés adatai csak annyiban hasznosíthatók, amennyiben az utóbbi forrás adatai valószínűsíthetők az előbbieké alapján.

A Kaganátus hatalmi szervezetének sajátos vonást kölcsönzött a türk eredetre visszavezethető kettős fejedelmi hatalom.

A kazár állami hierarchia csúcsán az Ibn Fadlan által említett nagy hákán (kagán) állott, akinek csak szimbolikus hatalma volt és istennek járó tiszteletben részesült. Csak négy havonként egyszer jelent meg népe előtt a hadserege élén,

¹¹² *П. К. Кокковцов*: i. m. VIII—X, XXIV, XXVIII—XXIX, XXXI, 63—66, 72, 90, 122—123, 131—133. l. — *М. И. Артамонов*: i. m. 8—12, 31, 270—273, 365, 382, 403. l. — *D. M. Dunlop*: i. m. 116—170. l. — *S. Schechter*: An unknown Khazar Document. The Jewish Quarterly Review. New-Series 1912. Vol. III. No. 2. 181 skk. l. — *J. Mann*: Hasdai ibn Shafrut and his diplomatic intervention on behalf of the Jews on Christian Europe. Texts and Studies in Jewish History and Literature. I. Cincinnati, Ohio. 1931. II. Philadelphia, 1935. I. 8, 21. skk. l. — *J. Marquart* Streifzüge, XLI—XLV. 7—11. l. — Kokovcov a levelezés hitelességének bizonyítása érdekében kifejtett érvelésében rámutat arra, hogy Cambridge-i Névtelen (C. A.) levele, amelynek eredetije 962 után keletkezett, Sepher zsidó könyv stílusjegyeit viseli, s valószínűleg a XII—XIII. század fordulóján íródott, de névtelen átirója ismerhette az eredeti zsidó—kazár levelezést is, noha a C. A. levele fantasztikus elemeket is tartalmaz. A XI—XII. század fordulóján Jehudah ben Barzilai (Barcelonai) Sepher ha' Ittim c. művében idézi Josif kazár király válasza hosszabb változatának néhány részletét. Maga Jehudah ben Barzilai kételkedett a levelezés hitelességében, és feltételezte, hogy azt előzően többen interpolálták.

Egy, a X. századi magyar történetet érintő problémát idézünk Kokovcov érveléséből, Mar-Saul és Mar-Josif azt javasolták Hasdai ibn Shafrutnak, hogy levelét küldje általuk a G.b.hin-ok királyához, aki H.n.g.rin (Kokovcov szerint Magyarország) területén élő zsidókhöz küldi, majd onnan közvetítéssel eljut B.l.gar földön keresztül a rendeltetési helyére. Josif kazár király válaszában közli, hogy Hasdai levelét egy N.m.c országból jövő Jakob hozta.

Artamonov határozottan kiáll a zsidó—kazár levelezés hitelessége mellett; különösen az egyik kairói zsinagóga Genizah-ában talált levéltöredékek adatai ismeretének következtében. A kérdéses levélmaradványok a bizánci udvarhoz szölettek, amelyekben Hasdai a bizánci udvar támogatását kéri, hogy levele eljuthasson Kazáriába. Megjegyezzük még, hogy Artamonov kazár történetének lapjain különösen a Kaganátus állami rendje tekintetében eléggé egyoldalúan a zsidó—kazár levelezés adataira támaszkodik.

Dunlop igen körültekintően közelíti meg a levelezés hitelességének problémáját, megjegyzi, hogy a levelezés anyagának hasznosítása fényt vet a kazár történet homályos részleteire, de a kazár történet a zsidó—kazár levelezés nélkül is jelentős tényező Kelet-Európában, s különösen a magyar történet szempontjából van nagy jelentősége. Egyébként, ha kritikával is, felhasználja a levelezés adatait, s Kokovcov kritikai kiadásáról igen meleg hangon emlékezik meg. Az Artamonov érvelésében jelentős szerepet játszó kairói Genizah-ból előkerült levéltöredékekről igen óvatosan csak annyit mond, hogy azok, benyomása szerint, nem hamisítványok. Marquart idézi ugyan a levelezés adatait, de csak Josif király válaszában rövid változatát ismerte, s a levelezés hitelességét illetően szkeptikus volt. A zsidó—kazár levelezés kritikai kiadása Magyarországon, amíg az Akadémiai Könyvtár mikrofilmen meg nem szerezte azt, gyakorlatilag hozzáférhetetlen volt, eltekintve a következő elavult kiadásoktól és feldolgozásoktól: *C. Cassel*: Magyarische Alterthümer. 1849. 195—219. l. — *P. Cassel*: Der Chazarische Königsbrief aus dem 10. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte des südlichen Rußlands. Berlin, 1877. — *Kohn S.*: Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. Bpest, 1881. 3—43. l. — *Bacher W.*: Egy midrás a kazárok áttéréséről. Magyar Zsidó Szemle, 1885. 2. 557—561. l.

Dolgozatunkban a jelzett fenntartások hangoztatásával hasznosítjuk a zsidó—kazár levelezés adatait, már csak azért is, mert annak említése Jehudah ben Barzilai művében a XI—XII. század fordulóján, valamint a kairói Genizah-ban talált töredékes levelek bizonyítják, hogy korai forrásról van szó, s ha magának a levelezésnek a ténye nem is bizonyítható egyértelműen, az kétségtelen, hogy a végső esetben is egy korai — talán arab forrásokat felhasználó — kompilációról van szó.

de ilyenkor sem volt szabad ránézni.¹¹³ A kagán hatáskörét illetően az általánosan elfogadott felfogás az, hogy nem volt tényleges kormányzati funkciója. Az új kagán kijelölése nemzeti elv szerint történt, azaz nem az elhunyt kagán egyenes leszármazottja következett a kagáni méltóságban, hanem nemzetségének valamelyik tagja, aki Ibn Haukal szerint lehetett teljesen jelentéktelen társadalmi helyzetű személy.¹¹⁴ A kagán beiktatásakor ősi türk szokás szerint a trónra lépő kagánt a főemberek fojtogatták és fojtogatás közben kellett megmondania, hány évig kíván uralkodni, s ha a megjelölt időn belül nem halt meg, akkor megölték. Ha valamely természeti csapás alkalmával az ország lakossága lázadozott, akkor követelhatték a kagán megölését, ezt azonban a kagán udvari méltóságai meg is akadályozhatták.¹¹⁵

A fentiek alapján kétségkívül jogos a kagán kormányzati funkciójának korlátozott jellegét hangsúlyozni. De ezekkel az ismérvekkel szemben figyelemre méltók azok az adatok is, amelyek a kagán kormányzati jogkörét bizonyítják. Mindenek előtt a kagánnak joga volt a hadjáratok alkalmával gyávának bizonyult főembereit zord büntetéssel sújtani, életüket vehette, családjukat nyilvános árverésen eladhatta, vagyonukat elkobozhatta. A zsákmányból először a kagán választotta ki azt, ami neki tetszett.¹¹⁶ A kagán helyettese naponta nagy alázattal járult a kagán elé, hogy beszámoljon neki az állami ügyekről; a vitás, nehezen tisztázható peres ügyekben a kagán döntött.¹¹⁷

A tényleges hatalmi funkciót a hákán bek vagy bek gyakorolta, ő volt a hadvezér, neki tartoztak engedelmességgel a vazallus fejedelmek.¹¹⁸

¹¹³ И. Ю. Крачковский: i. m. 84. l. — A. Zajaczkowski: Ze studiow nad zagadnieniem chazarskim. Krakow. 1947. 28—30. l. — V. Minorsky: Hudud al-Ālam 161, 451. l. — D. M. Dunlop: i. m. 93, 232. l. — Gy. Moravcsik: Byzantinoturcica II. Berlin, 1958. 332—334. l. — Zajaczkowski magyarázatában a kazár főkirály címe a törökös kagan, görögben δ χαγάνης, arab hákán, az orhoni feliratokban qaḡan, ld. még Hudud al-Ālam 451. l. és Byzantinoturcica II. i. h. a χαγάνος előfordulását a kazároknál és a különböző török népeknél.

¹¹⁴ Pauler Gy., Szilágyi S.: A magyar honfoglalás kútfoi. Bpest. 1900. 238—239. l. (MHK).

¹¹⁵ MHK 217—219, 237—238, 259. l.

¹¹⁶ И. Ю. Крачковский; i. m. 85. l. — MHK. 156—157. l.

¹¹⁷ И. Ю. Крачковский; i. m. 84. l.

¹¹⁸ Uo. 64, 84. l. — A. Zajaczkowski: i. m. 29—30, 32—33. l. — V. Minorsky: Hudud al-Ālam, 95, 97—98, 312, 451. l. — D. M. Dunlop: i. m. 28—31, 232. l. — Gy. Moravcsik: Byzantinoturcica II. 130—131. l. — J. Marquart: Streifzüge, 334. 498. l. — R. N. Frye: Some early iranian Titles. Oriens, 15. 1962. 356—358. l. — H. W. Bailey: Zoroastrian Problems in the Ninth Century Books. Oxford, 1943. 83. l. — G. Clauson: Turk, Mongol, Tungus. Asia Major 8. 1960. 115. l. — Zajaczkowski, Dunlop és Marquart a kagan utáni méltóságot azonosítják Theophanis Chronographia (Boor I. Lipsiae 1883) Ζιέβηλ (Ziebel)-t, a török žabγu, jabγu, yabgu méltóságnévvel. Minorsky megemlíti az azok yabghū főkirályát (Kraecovszki-nál jabgu) és küdärkin alkirályát, Ibn Khurdadbih-ra is hivatkozik, aki említ egy jabghuya-khāqān-t; a nyugati T'uchüeh király jabghu-qaḡhan címet viselte, a T'uchüeh nép általában a khāqān fiának, fiatalabb testvérének vagy rokonának adta a jabghū címet. A Khallukh (Qarlukh v. Karluk) országban a karlukok királya Jabghūy vagy Ybghū címet viselte. Kashghari szerint a yabghū két fokkal alacsonyabb mint a khāqān. Frye figyelemre méltó megállapításokat tesz a Yabgu méltóság eredetét illetően; megjegyzi, hogy újabban az altaji *davγu-tól származtatják. Kül Tegin feliratban *yabγu; Kínában a Han dinasztia idejében hi hou (*χιαρ g'u). A *yabgu a šad balján foglalt helyet; a második Türküt birodalomban a qaḡan utáni második méltóság. Elméletileg nem kizárt a jabgu iráni származása sem $\sqrt{\text{yam}}$ — 'to hold, stretch out, control', az — m — átmenet — b — általános az iráni nyelvekben, a kezdő j- lehet y-, ami bizonyítható a juva, Av. yud — 'to fight', gyasta-, Av. yasata, ahol gy = j. Iráni területen a jabgu akkor jelent meg először, amikor Ta Yüeh-chih elfoglalták Baktriát (i. e. 140 után) és a tartományt öt hi hou kormányozta. A kezdő néma χ nem szokatlan a kínaiiban az idegen *yabγu v. *yaβgu átadásában. A kushani hi hou egyesítette a meghódított tartományokat és az általa vert pénzen olvasható a yavugasa és yauasa, az -asa a Gen. Sing. végződése, az eredetileg *yavug, *yabγu helyett.

Kazária harmadik méltósága a k.nd.r hákán (kundur hákán) volt, akit egy jawshygh-r¹¹⁹ (dzsavisgar) méltóság helyettesített. A két utóbbi udvari méltóság hatalmi funkcióját illetően nem rendelkezünk adatokkal.

A yauasa görög megfelelője ZAOOY, amely reprodukálható a *jaw(γ) v. *zawu(γ)-ból, a Y genitívus és nem elírás. A jabgu három korai előfordulása az iráni területen *yabγu, *yavug és jawuγ (vagy ž-), a b ~ β ~ w ~ v és g ~ γ bizonytalan, de a *yabγu három variációjának használata világos. A y- j- és ž- variálása a későbbi török nyelvekben általános (ujgur, karahanida stb.) (Frye hivatkozik Moravcsik Byzantinoturcica Z.éβηλ-re). Feltételezi, hogy az arab és perzsa források említette jamūk kapcsolatba hozható a *yabγu-val, Buharában az arab hódítás idején volt egy jamūk méltóság. Feltűnőnek tartja a jmik, a partus ymg és a közép perzsa žmyy hasonlóságát, az utóbbi iráni szavak a *yβγu-hoz kapcsolódnak. A török *yabγu megfelel a mongol *da'amal < *dawamal 'chieftain'-nek, Pelliot P.-re hivatkozva elfogadja azt, hogy a jabgu a törökbe átvétel. Frye lehetségesnek tartja a szó iráni eredetét; az iráni Mahrnāmaq-ban žβγw és yβγw, ami összhangban van az iráni nyelvek adataival.

Az iráni átvételek szempontjából figyelemre méltó Sarkel erőd neve is, ld. *Czeglédy Károly: Sarkel. Magyar Nyelv XLVIII. 81—86. l. Úő. A kazár kil ~ kel eredete. MNy. XLIX. 176—177. l. Harmatta János: A kazár kil szó magyarázatához. MNy. XLIX. 183. l. Előző cikkében Czeglédy a csuvasból, šurə 'fehér' kil 'ház' vezette le Sarkel nevét. Itt hivatkozott a Kokovcov által kiadott zsidó—kazár levelezésre; a héber sin-šin a X. század táján és előbb is csak idegen nyelvi ő átirata lehetett, és csuvasos jellegű kazár nyelvmaradványt látott a Sarkel szóban. Czeglédy utóbb hivatkozott cikkében elfogadja ugyan a kil csuvas lakóalkalmatosság, udvar ház (szállás) jelentését, de iráni átvételnek tartja, s a középiráni gil-ből származtatja, amit Harmatta is megerősít. Az utóbbi szerint a közép-iráni (közép-perzsa) gil 'ház, gazdaság, család háznép' jelentéssel bírt. Egyébként a középiráni gil > török kil átvétel beleillik az iráni nyelvekből átvett lakásra, lakhelyre vonatkozó kifejezések sorába. Czeglédy valószínűnek tartja, hogy a Sarkel ~ Belaveža neve nem a várépítményt, hanem a nomádok vár körüli szállását jelölte. (MNy. XLIX. 183. l.)*

¹¹⁹ H. O. Кривокоцкі: i. m. 84. l. — A. Zajaczkowski: i. m. 32—33, 97. l. — V. Minorsky: Hudud al-Ālam 323—324. l. — D. M. Dunlop: 38, 111. l.

Zajaczkowski hivatkozik Ibn Rusta leírására, aki cundū (künde, kündu) néven említi a harmadik kazár állami méltóságot. Hudud al-Ālam k.nd.r khaqān néven említi. Zajaczkowski köndür hákān (qayān) változatot is említi. Dunlop a k.nd.r khāqān-t tartja a harmadik méltóságnak. Az utóbbi kazár méltóságnévvel kapcsolatban nem indokolatlan hivatkozni a magyar főkirály kende, kündü címére (lásd *Györfly György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bpest. 1959. 127—129. l. 2. jegy. 151—160. l.*), amely név szerint megegyezik a szóban forgó harmadik kazár állami méltósággal. Figyelembe véve a IX. századi magyar—kazár kapcsolatokat az összefüggés feltételezhető, de megnyugtató megoldás még a jövő feladata, ugyanis a magyar kendéhez hasonló félig független örökletes fejedelem címe a kazár hierarchiában Dunlop szerint (lásd 174. l. 16. jegy.) a 'tudun'-tól eltérően 'elteber' volt, igaz ez az utóbbi a volgai bolgárok között fordult elő, és az egyéb vazallus népek örökletes, félig független fejedelmi címe közvetlen is kapcsolódhatott az eredeti kazár állami hierarchia valamely fokozatához. Az 'elteber' vonatkozásában lásd *J. Marquart: Streifzüge, 114—115. l., J. Németh: Die Herkunft der Namen Kobrat und Esperüch. KCsA II. 441. skk. l. Czeglédy Károly: Egy bolgár-török yiltavār méltóságnév. Magyar Nyelv XL. 179—186. l. Németh Gyula szerint „Ein westkörtürkischer Fürst um 744 heisst El-etmiš Qutluy Bilgä d. h. „Der das Volk organisiert hat, der Glückliche, der Weise“. Um dieselbe Zeit führt ein uigurischer Kagan fast denselben Namen: Il-itmiš Bilgä. Zu einem manichäischen Texte kommt der Fürstentitel Il-tirgüg 'Volkssammler' vor. — A Kobrat, Qobrat török jelentése szintén kormányzati, szervezési funkció teljesítését jelenti. Czeglédy Ibn Fadlan-nál olvasható 'l.m.š. ibn Š.l.k.y y.l.t.wār malik as-saqāliba, vagy más összetételben, almalik y.l.t.wār malik Bulgār kapcsán feltételezi, hogy a kérdéses y.l.t.wār valószínű olvasata yiltavār, amely bolgár-török méltóságnév, és előfordul türk feliratos emlékekben továbbá az örmény Moses Kařankajtavaci-nál, türk ältäbār (iltäbar), örmény ilutver (iltiver). Az ältäbār előfordul az ujgur és az 'Az' nép fejedelmének címeiként is. Z. Validi az äl-t azonosítja a türk 'nép' szóval, Czeglédy azonban rámutat, hogy az ältäbār-t mint türk vagy török szót megfejteni nem sikerült, de nem zárja ki egy täbār, temir alakban a török 'vas' jelentésű szó változatának lehetőségét. Az ältäbār, yiltavār a tokuzoguzoknál Al-ältirir (Al-ältir) alakban a kazárokhhoz hasonlóan nem az uralkodó nép, hanem egy meghódolt nép főméltóságát jelölte.*

Czeglédy a MNy XLIII. 290—291. l. az előbbi méltóságnév egyik Marquart által feltételezett összetett előfordulása kapcsán megemlíti egy örmény forrásban szereplő řat'ir, török qadir 'hatalmas' előfordulását a kazár hatalmi hierarchiában.

A Kaganátus egyes tartományait és vazallus területeit esetenként a központi államhatalom megbízottai, a tudun-ok kormányozták. Herszonszt a kazár megszállás idején egy ilyen címet viselő kazár méltóság kormányozta,¹²⁰ arra nézve azonban nincs bizonyíték, hogy minden meghódított tartományt vagy országrészt tudun-ok kormányoztak. Bizonytalan a b.w.l.s.c.j kazár méltóság értelmezése, amelyik a feltételezések szerint azonosítható a bizánci forrásban szereplő kazár *Βαλυτζις*-szel.¹²¹

Itilben, a kazár fővárosban a főkirály mellett hét különböző vallást, két muzulmán, két zsidó, két keresztény és egy pogány hitet követő kormányzó (hákim) vagy bíró (hukkám) volt, akik minden jel szerint igen jelentős befolyással rendelkeztek és magas kormányzati funkciót tölthettek be, mert ha fontosabb perben kellett dönteni, akkor a nap bármely órájában felkereshették a királyt, hogy utasítást kérjenek, vagy tájékoztassák őt az általuk foganatosított döntésről.¹²² A pogány bíró a Rus-ok, a Saqaliba (szlávok) és egyéb pogányok ügyeinek intézésével volt megbízva. Ennek a bírói testületnek az összetétele felhívja a figyelmet a Kaganátus lakosainak etnikai összetételére, továbbá arra a politikai

---

A jawthygh-r (dzsavisgar-t) illetően Kraevkovszkij tartózkodik a véleménynyilvánítástól Dunlop 'Chävush Uigur', 'marshal of the Uigurs' értelmezést javasol, ezzel szemben Zajaczkowski 'jarashgir' a 'yarash', 'jarash', kibékít, egyeztet igéből '-gir' képzővel képzett 'döntőbíró', 'bíró' főnevet vél.

¹²⁰ A. Zajaczkowski: i. m. 31. l. — D. M. Dunlop: i. m. 174. l. — Gy. Moravcsik: Byzantinoturcica II. 317—318. l. — Д. Тухонов: Из истории форм зависимости у уйгуров. Известия Академии Наук Казахской ССР. Серия общественных наук 1963. вып. 3. Алма-Ата. 57—58. l. — Theophanes és Nicephorus említik *τοὺς ἄρχοντας* méltóságot, Zajaczkowski a szóbanforgó kazár méltóságot a kök-török tudun, az ujjur tutun, az orhoni feliratok tudun és a kínai tut'ung, tutuq, 'hadvezér'-ből vezeti le. Dunlop a tudun-t a kazár központi hatalom képviselőjének tartja, és összeveti a kínai tudun'j 'tartományi parancsnok' címmel. Tihonov felhívja a figyelmet arra, hogy a Tien-San keleti részén élő ujjuroknál a X—XIV. században ismert volt a tutuk méltóság a tut, 'elfog', 'megragad', 'kormányoz' igéből származtatja, az utóbbi szerző megjegyzi, hogy az elzalogosított családtag a kölcsönző függőségébe került, és a függőségnek ez a formája az ujjuroknál a tutuk függőség nevet viselte.

¹²¹ D. M. Dunlop: i. m. 166, 172. l. — П. К. Кокочов: i. m. 118—120. l. — М. И. Артамонов: i. m. 197. l. — Gy. Moravcsik Byzantinoturcica II. 86. l. — Kokocov a C. A.-ban szereplő Pesah zsidó nevet viselő kazár hadvezér említése kapcsán emlékezik meg a Bul.s.c.i (B.w.l.s.c.) méltóságról, és veti össze Theophanes említette *Βαλυτζις* boszporuszi kazár méltósággal. Kokocov szerint a bulšaci, bolšaci vagy bulšici címmel felruházott Pesah nevű hadvezér említése kételyeket kelt, mert az utóbbi XIII. századi zsidó név. Dunlop szerint a Bu(o)lsh-tsi hu' Pesah hinygr héber szavak megfejtése nehézséget okoz, az utolsó szó defektusos, és helyes olvasata ha-meyuqqar, a Pesah pedig nem egyéb, mint a Beg (Peh, Pesah < Pe-shad < Be-shad) leírása, azaz szerinte a helyes olvasat „Bulsh-tsi, who is the honored Beg”. Dunlop hivatkozik Zajaczkowski megfejtési kísérletére, aki Bulgi (Bolgi)tsi, Bolgichi 'kormányzó' megoldást javasol. Artamonov a kérdéses szót személynévként értelmezi, és városi főembernek, archontos-nak tartja.

¹²² П. К. Кокочов: i. m. 115—116. l. — И. Ю. Крачковский: i. m. 85. l. — D. M. Dunlop: i. m. 207. l. — V. Minorsky: Hudud al-Álam 162. l. — МНК. 215, 219, 225, 258. l. — Ibn Fadlan úti jelentésének orosz kiadásában az olvasható, hogy Kazária mohamedánjai felett a kazár király egyik megbízottja — haz áll. Az МНК közli Jakut folytatását, aki a kazár király kilenc bírájáról emlékezik meg. Maszudí, Ibn Haukal hét bírót említ. Hudud al-Álam hét bíróról tesz említést, akik bármikor felkereshették a királyt. Dunlop a kazár bírói testület hetes létszámát fogadja el, s megjegyzi, hogy a Rus-ok a Saqalibah és egyéb pogányok bírája vitás esetekben a muzulmán kádihoz fordul tanácsért. Kokocov idézi a C. A. közlését, amely szerint Kazárország egy férfit tett maga fölé bírónak, akit kazár nyelven kagan-nak neveznek, s e férfi után kagan-nak nevezik a bírókat. A kagáni funkció és cím eredetének ez a naív magyarázata talán annyiban megközelíti a valóságot, hogy a kagán valóban gyakorolt bírói funkciót.

magatartásra, amelyik számba vette az ország területén élő, vagy azon keresztül utazó különböző nemzetiségű és hitet követő emberek jogrendjét.

Kazária felső állami hierarchiája kiegészült a vazallus fejedelemségek, törzsek, esetenként a kazároktól függetlenül is kialakult hatalmi szervezetével.

Ibn Fadlan ismerteti a volgai Bolgária politikai méltóságait és a volgai bolgár királyság vazallusi kapcsolatát a Kaganátussal. A bolgár király fia a kazár fővárosban, a kagán udvarában élt túszként, a bolgár királylányt a kagán erőszakkal elvitte és feleségül vette.¹²³ A túszonek szedése és a vazallus fejedelmek lányainak feleségül vétele minden jel szerint a kagán politikájának részét képezte, mert valamennyi a kagánnal versengő fejedeleim leányát a kagán vagy erőszakkal, vagy az illető fejedelmek beleegyezésével feleségül vette.¹²⁴ A bolgárok adóztak is a kagánnak és háború esetén kötelesek voltak harcosokat küldeni a kazár hadsereg megsegítésére.¹²⁵ Talán helytálló az a feltételezés, hogy Ibn Fadlan azért nevezte a bolgár királyt malik al-Saqaľiba-nak (a szlávok királyának), mert feladata volt a Kaganátus szlávokkal határos területének védelméről gondoskodni.¹²⁶ Egyébként a kazár állam nem avatkozott bele a bolgárok belső életébe, még a zsidó vallást sem kényszerítette rájuk, hiszen a bolgárok a mohamedán hitet követték. A vazallusság ellenére a bolgár király meglehetősen szabadsággal rendelkezett a néptől begyűjtött adók, továbbá a Volgán hajózó

¹²³ М. Ю. Крачковский: i. m. 78. l. — D. M. Dunlop: i. m. 109—110. l.

¹²⁴ И. Ю. Крачковский: i. m. 84—85. l. — П. К. Коковцов: i. m. 117. l. — Д. Тихонов: Известия Казахской ССР. 1963. вып. 3. 60—61. l. — В. В. Радлов: К вопросу об уйгурах. Спб. 1893. 68—74. l. — А. Н. Бернштам: Социально-экономический строй орхоненисейских тюрок VI—VIII веков. М—Л. 1946. 111. l. — D. M. Dunlop: i. m. 109—110. l. — Dunlop kételkedve fogadja a kazár főkirály feleségei számát illető közléseket, de elfogadja azt, hogy az alárendelt fejedelmek lányainak feleségül vétele a kazár állami politika részét képezte. Коковцов forráskiadványában olvasható, hogy Josif kazár király legyőzte az alánok fejedelmét, a fogságba került alán fejedeleim leányát Josif erőszakkal feleségül adta fiához. Érdekes adatokat közöl Tyihonov az ujugurok körében kialakult túszszedés gyakorlatáról. Az ujuguroknál qadaš néven ismertek ezek a túszonek, akik egyébként lehettek a legkülönbözőbb társadalmi helyzetű emberek; qadaš lehetett előkelő származású idegen, aki a kagán vazallusa volt. Az ujugurok letelepedése után a föld adás-vételi, házassági szerződések kötésekor is szerepel a qadaš függő lakosság. Az alacsonyabb rendű vazallus nemzetség qadaš népe alantas szolgáltatásokat teljesített az uralkodó nemzetséggel számára. Radlov a kirgizeknél is találkozott a qadaš intézményével, illetve a qadaš terminussal jelölt függő lakossággal. Radlov a qadaš társadalmi helyzetét a 'kliens' kifejezéssel érzékelteti, akik lehettek valamely gazdag ideiglenes szolgálatában álló szegény szabadok, s ha csak nem adósodtak el, bármikor elhagyhatták urukat, de qadaš lehettek az alárendelt törzsek és nemzetségek főnökei is, sőt a qadaš utóbbi kategóriájának is lehettek qadaš-ai, azaz egy igen bonyolult függőségi rendszert fed ez a kifejezés. Bernstam a VI—VIII. századi török törzseknél is felfedezte a qadaš-t — 'barát', 'társ', 'közeli', 'rokon', 'kliens' függőségi, de mindenképp előtt politikai túszonek értelemben. A kazár állami politikának túszszedési gyakorlatában talán ezt a törökös függőségi rendszert vélhetjük. Egyébként a kiházasításon keresztül érvényesített politikai befolyás kialakításának volt egy másik rendszere is, amelyet a kazár állam a magyar törzsek vonatkozásában alkalmazott, Levédihez előkelő kazár hölgyet adtak feleségül. Feltételezhető, hogy kényszerházassági — azaz rokoni, családi, fiktív vérségi kapcsolatok létesítésén alapuló — politikai vazallusság megreemtésének mindkét változatát alkalmazták a kazár államban.

¹²⁵ МНК. 158—159. l. — И. Ю. Крачковский: i. m. 78. l.

¹²⁶ И. Ю. Крачковский: i. m. 86. l. — V. Minorsky: A History of Sharvān and Darband... 109—110. l. — J. Marquart: Streifzüge, 200. l. — Kracskovszkij interpretációjában a volgai bolgárok As-saqaľiba, a kazár király uralma alá tartoztak. Minorsky a bolgár király 'malik al-Saqaľiba' (szlávok királya esetében) feltételezi, hogy a bolgár király felügyelete alá tartozott a szláv határ. Khoraszan samanida kormányzója Peroz a „Khusanok nagy királya nevet viselte, mert ellenük őrizte országát”. 854-ben Yakuti Saniār (Felső Kahétia) urához mint a Rumok, Kazarok és Saqaľiba urához folyamodott.

kazár és Rus kereskedőktől esedékes vámok szedése tekintetében.¹²⁷ A bolgár királynak is voltak vazallus fejedelmek,¹²⁸ tehát egy eléggé bonyolult függőségi rendszer alakult ki a kazár állami méltóságoktól a vazallus fejedelmeken keresztül az utóbbiak vazallusaiig. A vazallus fejedelmek önként vagy kényszerűségből beilleszkedtek a kazár állami hierarchia mintegy második fokozatába.

A kazár társadalom előkelői vagyonuk arányában kötelesek voltak katonákat állítani a hadseregbe.¹²⁹ Hogy ezek az előkelők akár csak részben is, azonosíthatók-e a tarhan-okkal, a kazár társadalom nagyszámú szabad rétegével, vagy pedig a tarhan-ok a török népekhez hasonlóan a kisebb fejedelmeket jelentették-e a Kaganátus méltóságrendszerében? — nyitott kérdés.¹³⁰

Kazária köznépe az arab források tanúsága szerint földműveléssel foglalkozott. Ezt a tényt a régészeti feltárások adatai is bizonyítják.¹³¹ A régészet Kazáriát a szaltovo-majácki kultúra területként tartja számon, amelyen belül lokális csoportok is megkülönböztethetők. Régészeti feltárások eredményeként ismerjük egyes szaltovo-majácki települések szerkezetét, gazdasági keresztmetszetét.¹³² A csoroszlyás nehéz ekék, kerti művelésre szolgáló könnyű szerszámok bizonyítják a földművelésnek a kor agrotechnikai állapotaihoz mérten magas színvonalát. Az ekés és kerti földművelés kiegészült jelentős mérvű állattenyésztéssel, melynek két típusa különböztethető meg. Az ekés gazdálkodás követelményeihez alkalmazott házkörűli, és a nomadizáló állattenyésztés meglétére van bizonyító anyag. A gazdasági tevékenység egyik ciklusát közlik az arab források Itil, a kazár főváros lakóinak vonatkozásában: a város lakói tavasszal kivonultak a városból földjeikre, ahol őszig tartózkodtak és földjeiket művelték. Az utóbbi vonatkozásban hasznosíthatók a vitás hitelességű zsidó—kazár levelezés adatai is. A zsidó kalendárium szerinti Niszám hónapjától a Kiszlev hónap végéig

¹²⁷ И. Ю. Крачковский: i. m. 72—74, 78. l. A volgai bolgároknál a királynak nem volt tulajdonjoga a megművelt földekre, de a lakosok évente egy cobolyt fizettek minden ház után. A bolgár király, ellentétben a kagánnal, a zsákmányból a többi harcosokkal egyenlő arányban részesült. A köznép terménnyel adózott a királynak lakodalom vagy vendégeskedés esetén. A bolgár király tizedet szedett a Kazáriából érkezett kereskedőhajók áruiból, a Rus-ok által szállított rabszolgákból is tized vámot szedett. A volgai bolgár kereskedők a türköktől juhokat, a Viszu néptől coboly- és fekete rókaprémot hoztak. A viszu nép a finnugor vepszék őse.

¹²⁸ И. Ю. Крачковский: i. m. 67—68. l. Ibn Fadlan követi karavánját a bolgár király székhelyétől egy napi járóföldre négy vazallus fejedelem fogadta, ünnepségek alkalmából a király jobbán helyezkedtek el a vazallus fejedelmek.

¹²⁹ МПК. 155—156. 214. l.

¹³⁰ И. Ю. Крачковский: i. m. 65. l. — А. Zajaczkowski: i. m. 28—29. l. — V. Minorsky: Hudud al-Álam 451. l. — D. M. Dunlop: i. m. 72, 179—180, 190—192. l. — J. Marquart: Streifzüge, 114. l. — Ibn Fadlan említi a tarhan méltóságot az uzoknál. Zajaczkowski összeveti a tarhan címet a mongol tarhan, darhan szabad ember címével. Minorsky a tarkhān-t kisebb török fejedelemnek tartja. Dunlop idézi a kazár király Tarkhān Khāqān címét, felhívja a figyelmet a tarkan cím általános elterjedtségére a török népek körében, Zeki Validire hivatkozva közli, hogy eredetében a 'vaskovácsok leszármazottai' kifejezésre vezethető vissza. A VIII. század második felében az egyik kazár hercegnő kíséretét tarhānok alkották. Egy Rās Tarkhān néven szereplő kazár hadvezér hadjáratát is említi az utóbbi szerző. Feltételezi, hogy a tarhan nem tulajdonnév, hanem méltóságot jelent.

¹³¹ МПК. 158, 161, 225, 228, 232. l. — М. И. Артамонов: Саркел—Белая Вежа. — МИА. 62. М—Л. 1958. 29, 37. l.

¹³² И. И. Ляпушкин: Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. МИА 62. М—Л. 1958. 117. skk. l. — D. M. Dunlop: i. m. 224. skk. l. — A Kaganátus gazdasági szerkezetét illetően Dunlop csak az írásos források adataira támaszkodva tesz megállapításokat; az ország gazdasági erőforrásait korlátozottan tartja, igaz, sajnálkozva állapítja meg, hogy az újabb szovjet régészeti kutatások eredményeit nem ismeri, s a régebbi ásatások anyagáról is csak a szűkszavú referátumok alapján tud.

a Hanukka ünnepek napjáig minden itili lakos kiment saját örökletes nemzeti földjére,¹³³ ahol nemzetségek szerint szorgoskodtak a szántóföldeken, kertekben és szőlőkben.

A nemzeti földbirtoklás meglétéről a volgai bolgárok körében Ibn Fadlan tájékoztat, aki megjegyzi, hogy a bolgár királynak semmi joga nincs a megművelt földekre. A jelek szerint a nemzeti földtulajdon általánosan élő intézmény volt Kazária területén, s noha a volgai bolgár földtulajdon nemzeti formái csupán analógiaként szolgálnak a szűkebben vett kazár terület esetében, a nemzeti földtulajdon megléte a kazárok között a zsidó—kazár levelezés közlése alapján legalább is valószínűnek tartható. Ide vonatkoztatható talán Istakhri közlése arról, hogy a kazár királynak nincs hatalma alattvalói vagyona felett.¹³⁴

Mivel a tavasztól őszi tartó mezőgazdasági munkákkal kapcsolatos kivonulást a városból csak Itil lakosai esetében ismerjük, ezért a gazdasági tevékenységnek ezt a ciklusát nem lehet általánosítani egész Kazária területére. A régészeti feltárások nem adhatnak választ arra a kérdésre, hogy mennyire volt általános a települések elhagyása a tavasztól őszi tartó mezőgazdasági munkák idején.

Amint az a fenti adatok alapján megítélhető, Kazária területén még nem beszélhetünk a föld-magántulajdon meglétéről, de a köznép javai után vámot, adót fizetett a kazár államnak. A vagyonuk arányában katona állításra kötelezett gazdagok említése, valamint a kazár állam adóztatási politikája arra mutat, hogy a kazár társadalom felső rétege befolyásolta a nemzeti tulajdon-viszonyokat. A hadsereg fenntartására kötelezett gazdagok annak ellenére, hogy vagyonuk felett a kagán nem rendelkezett, szolgáltatással tartoztak. A nemzeti tulajdon fölé emelkedő arisztokrácia és kezdetleges államszervezet egyik jelentkező formáját sejtjük Kazária földtulajdon-viszonyaiban. A kazár állam legfontosabb jövedelme a kereskedelmi vámokból származott;¹³⁵ a Volgán hajózó kereskedők csak Kazárországon keresztül közelíthették meg a nagy kelet-európai folyam mentén élő népeket, tehát az ország földrajzi fekvése az átmenő távolsági kereskedelem esetében kedvezően befolyásolta az állami bevételeket. A kazár kereskedők felkeresték a bizánci piacokat,¹³⁶ ahová halat, bőrt és egyéb árut szállítottak. Jelentős volt a kazár rabszolgakereskedelem is. A hadifoglyok rabszolgakénti eladásáról tudunk a 907 és 917 között lezajlott események kapcsán, amikor Ali b. Haytham b. Muhammed sirvansah szövetségben al-Bab emirjével sikertelen hadjáratba bonyolódott Kazáriával. A kazár hadsereg tízezer muzulmán harcost ejtett fogságba, akik rabszolgapiacra kerültek. Ez az adat megerősíti azt a tudósítást, hogy szarvasmarhán, juhon kívül megszámlálhatatlan rabszolga is került ki Kazáriából¹³⁷ a különböző piacokra. Az adózó köznépen és vazallus népeken kívül Kazáriában voltak rabszolgák¹³⁸ is, noha a jelek szerint a függőségi viszonyban Kazária területén a rabszolgaság nem dominált. A közemberek csak végszükség esetén adták el gyermekeiket rabszolgának, míg az előkelőket

¹³³ МНК. 215, 228. l. — П. К. Кокочов: i. m. 85—87, 102, 111. l.

¹³⁴ D. M. Dunlop: i. m. 232. l.

¹³⁵ МНК. 155, 215, 225. l. — D. M. Dunlop: i. m. 232, 238. l. — V. Minorsky: 'Hudud al-Ālam 162. l.

¹³⁶ П. К. Кокочов: i. m. 63—64. l.

¹³⁷ V. Minorsky: A History of Sharvān and Darband... 58—59. l. *Uő*: Hudud al-Ālam 161. l.

¹³⁸ МНК. 216—217. 235. l. — D. M. Dunlop: 98, 227. l.

büntetésként a kagán juttathatta rabszolgá sorsra. Kazárországban a függőségi viszonyok jellegét elsősorban a közemberek adóztatása határozta meg.

A zsidó—kazár levelezés hitelessége iránti kételyek s a levelezés adatainak felhasználása kapcsán előforduló egyoldalúság¹³⁹ óvatosságra int a levelezésben közölt adatok vonatkozásában. A levelezés ismerteti a kazár király életmódját, kételyeket kelt azonban, hogy a király említésekor nem utal a kettős fejedelemségre, s ezért lehetetlen megmondani e levelezés alapján, hogy ez melyik kazár király életmódját ismerteti. Hitelt érdemlő viszont a levelezésnek az a megállapítása, hogy a király fallal körülvett városrészben lakott, ahol a királyi kertek, szőlők és szántók is voltak.¹⁴⁰ Sokkal érdekesebb azonban a levelezésnek az a tudósítása, amely ismerteti a kazár király tavasztól ősziig tartó körútját, azaz a király fővárosa lakóival egyidőben elhagyta városrészét és hercegei és rabszolgái kíséretében körbejárta országát.¹⁴¹ Talán a nemzeti földtulajdon viszonyai készítették a kazár állam felső vezető rétegét ezekre a tavaszi-őszi körutakra, mert az adó, a terménysarc beszédésének csak ez lehetett a reális módja. Ezzel a királyi körutazással kapcsolatban utalni lehet a kijevi fejedelmi udvar hasonló gyakorlatára, azzal a különbséggel, hogy az utóbbi ősztől tavaszig

¹³⁹ *M. И. Артамонов*: i. m. 275 skk. l. Artamonov a kazár kettős fejedelemség intézményének kialakulását a zsidó—kazár levelezésben közölt zsidó hitre térés motívumával magyarázza.

¹⁴⁰ *И. Ю. Крачковский*: i. m. 85. l. — *M. И. Артамонов*: i. m. 385—399. l. — *П. К. Коковцов*: i. m. 84—85, 87, 103, 121. l. — *V. Minorsky*: *The History of Sharvān and Darband*. . . 106. l. — *D. M. Dunlop*: i. m. 50, 106, 108. l. — Dunlop a Volga menti Itil (Atil) város alapítását a VIII. század 40-es éveire keltezi, amikor a kaukázusi Szemendert, a régi fővárost a kazárok kénytelenek voltak feladni. Itil keletkezését a szerző kapcsolatba hozza a zsidó hit felvételével kapcsolatos eseményekkel. Minorsky szintén az északkelet-kaukázusi Szemender városát tartja a régi kazár fővárosnak, de a főváros áthelyezését a Volga folyó deltájához a 723. évre keltezi, a főváros áthelyezését szerinte az arabok Kazáriára nehezdedő katonai nyomása magyarázza. Kraeskovszkij Ibn Fadlan fordításában a kazár király fővárosának egyik felében mohamedánok, a másik felében a király és környezete lakik. A Kokovcov kiadásában megjelent zsidó—kazár levelezés rövid változata a következőként jellemzi Kazária és a főváros területét: Kazárországban három város van (tartomány?); az egyikben a királyné él szolgálival, a város a csatlakozó falvakkal, elővárosokkal 50×50 farszah (1 farszah 1972,8 m, a babilonai Talmud szerint 1 farszah 4 római mérföld, tehát 5920 m). Itt zsidók, mohamedánok, keresztények és egyéb népek élnek. Kazárország második tartománya 8×8 farszah. A harmadik tartomány (város), ahol a király lakik, 3×3 farszah, ezt a várost falak veszik körül, és területén egy folyó folyik keresztül. Továbbá a rövid változat közli még: a király egy szigeten él, ahol földjei, kertjei, szőlőkertjei és parkjai vannak, majd így folytatja a király országának méreteit: keletre a G.r.gan (Káspi) tengerig 20 farszah, délre 30 farszah, nyugatra 40 farszah, északra 30 farszah út. A hosszú változat előadásában: Az Itil folyó mentén három város fekszik: 1/50×50 farszah köralakú város, ahol a királyné él, 2/8×8 farszah területű város, ahol zsidók, muzulmánok, keresztények és különböző fajtájú rabszolgák élnek, 3/3×3 farszah köralakú város, ahol a király, a hercegek, udvari emberek, lovászok és rabszolgák élnek. Az utóbbi város fallal van körülvéve. Majd következik a király országának leírása: a király országának kiterjedése kelet felé a G.r.gan (Káspi) tengerig 20 farszah, dél felé 30 farszah a Buzan folyóig, amelyik az Ug-ru folyóból ered, észak felé 20 farszah út a Buzan folyóig és a folyónak tengerbe torkolásáig. A király egy kis szigeten él, ahol földjei, szőlei és minden szükséges van. C. A. változatában a főváros neve Kazar. (Kokovcov megjegyzi, hogy az arab forrásokban Itil: Ibn Haukal Itil egy részét, ahol kereskedők és mohamedánok laktak, Hazaran-nak nevezi, Al-Mukkadasi ebből külön várost csinált.) Kokovcov úgy véli, hogy Hazar-Hazaran a kagan rezidenciájának, a város leg-
régebbi magjának a neve.

¹⁴¹ *П. К. Коковцов*: i. m. 102, 111. l. A kazár király csak télen lakik városban. Niszán hónapjában (április) elhagyja a várost, és a város lakóival kiköltözik a földekre, ahol a Kiszlev hónap végéig a Hanukki ünnep napjáig tartózkodik. Tavasz-nyári úton a király hercegeivel és rabszolgáival 20 farszah utat tesz meg, míg a V.d.san (?) nevű nagy folyóig nem ér, innen körbejárja országát, míg városa végéhez nem ér.

végezte a terményvámok és általában a sarc gyűjtését. Jellemző, hogy a Kazária kiterjedésére vonatkozó adatokhoz viszonyítva a levelezés említette kazár király aránylag kis területet utazott be. Egyébként a levelezés adatai Kazárország határaitra vonatkozóan számos esetben hiperbólikusak,¹⁴² noha Sarkel¹⁴³ említése a

¹⁴² *Π. Κ. Κοκοβου*: i. m. 80—83, 98—102, 110, 182. l. — *И. Ю. Крачковский*: i. m. 61, 64—66. l. — *V. Minorsky*: *Hudud al-Ālam*, 162, 452—453, 456—457. l. — *K. Minorsky*: *A History of Sharvān and Darband*. . . 111. l. — *H. Paszkiewicz*: *The Origin of Russia*. 378. l. — A levelezés hosszú változata szerint 4 hónapi úton a Volga folyó (?) mentén minden nép: Bur.t-s, Bul-g.r, S.var, C.r.misz, Ariszu, V.n.n.tit, Sz.v.r, Sz.l.vijun, amelyek nyílt és erődített településeken élnek, a kazároknak adóznak. Valamennyi népet nem is lehet meghatározni. Kokovcov meghatározásában a fenti népek észak és északnyugatra éltek Kazáriától (burtászok, bulgárok, szuvar [?], cseremisz [?], Vjatics [?], Paszkiewicz is azonosítja a hosszabb változat V.n.n.tit szavát a vjaticsokkal, szeverjan [?] és általában szlávok [?]). A rövid változat csupán a 4 hónapi járóföldre élő népek adózását említi, s közelebbi meghatározás helyett csak azt mondja, hogy kilenc nép ez, s nem lehet közelebről meghatározni őket. Kokovcov a déli határterületek azonosítását szinte reménytelennek véli, a déli területek adózó népei két hónapi járóföldön élnek egészen a konstantinápolyi tengerig. A rövid változat említi: a G.r.gan (Káspi) tenger mentén egy hónapi járóföldre élő népek mind a kazárok adózói, délen 15 nép él Bab-al-Abvab-ig (Derbent), ezek hegyek között élnek. A Bász (oszét), T.i.t (T.k.t) törzs a Fekete-tengerig s 2 hónapi úton minden egyéb nép a kazároknak adózik. Nyugaton 13 nép él, amelyek a Fekete-tenger partján élnek. A Fekete-tengertől a határ északnak fordul a Juz-g nevű nagy folyóig, itt sok nép él nem erődített településeken egészen a Ilin-dum országig (Kokovcov Magyarországot vagy Jugoszláviát véli ez utóbbiban), s mind a kazároknak adóznak. A hosszú változatban: a G.r.gan (Káspi) tenger partján élő népek egy hónapi úton mind a kazároknak adóznak. Sz.m.n.d.r (Szemender) 8 napi útra Bab-al-Abvab (Derbent) 7 napi útra van Itiltől. Szemender a T.d.lu (Bak-Tadlu) ország szélén fekszik. Krimtől a határ északnak fordul a B.c.ra ország felé (Kokovcov a besenyőket véli az utóbbiban). A B.c.ra ország népe nomadizál, nyílt (nem erődített) helyen lakik, sokan vannak, mint a homok, lakóhelyük 4 hónapi útra terjed és H.g.rim (Kokovcov szerint Magyarország) határáig legeltetnek. A hosszú változat a Krim-félszigeten megemlíti Szug-rai, Szug-dai, K.r.c, Sz.m.k.r.c kazár városokat, Kokovcov meghatározási kísérletében az első megfelelné az oszét Sughdag (tisza, szent hely), bizánci *Σουγδαία*, arab S.l.tatija, orosz Szurozsnak, a második Kercs, Korcsev, a harmadik talán Tmutorokan, *Ταμυταρχα, τὰ Ματράχα* feltörök, félszidő elnevezése. Az utóbbi szerepel a C. A. előadásában a már említett Pesah hadjárata kapcsán, aki H.l.gu (Oleg?) ellen vonult, és a Sz.m.k.rai-ban szedett zsákmányt visszaszedte tőle, ettől kezdve a Rus-ok kazár uralom alá kerültek. C. A. említi a kazárok ellenségeit is: Aszija, Bab-al-Ab-vab, Zitusz, türkök és Luznija (talán *Λευζανήου* szláv törzs), Kokovcov az elsőként a steppei alánokat, a türkökben az uzok-at vagy a magyarokat sejtí.

Minorsky a History-ban Istakhri és Ibn Haukal közlésére hivatkozva megjegyzi, hogy a besenyők elvettek a Rus területből, a kazárok és a Rum (Rus) között élnek. Ugyanő Hudud al-Ālam-ban rámutat, hogy a Hudud felsorolásában szereplő Sävghar nevű város kettő is található Transoxaniában, Kh.t.l.g.h, *Khutlugh talán a türk ~baligh 'város' valamilyen összetétele. Swr, 'Malik of Suwar, L.kn, 'Malik of al-Lau,' de egyik sem tartozott a X. században Kazáriához; Derbent a X. században Shirvan sah uralma alá tartozott. Lūgh-r népet azonosítja Aughaz, Abkhaz, *Αβασογῶ* néppel, amelyek a X. században nem tartozott Kazáriához, a Tül-ās, *Tül-ās, Ās, Ālans, az alánok lehetséges fő nemzetsége a D.hs-ās, D.hs, Dula a X. században nem tartozott Kazáriához.

Kracskovszkij Ibn Fadlan fordításában olvasható a gazdag uzoktól nyugatra lakó szegény besenyőkről, akik barna hajúak.

Ha figyelembe vesszük a levélváltás feltételezett időpontját, a 961 körüli éveket, akkor valóban tűzárnak hat szinte minden kelet-európai és kaukázusi népet a kazárok adózóinak tüntetni fel. Az elbizakodott, túlzó hangvétel ellenére is figyelemre méltó a levélváltozatok megállapítása az adózó bulgárokról, burtászokról és a szlávokról, az előzőekben láthattuk, hogy a keleti szláv törzsek egyesítése Kijev körül igen hosszú történeti folyamat volt. Figyelmet érdemel az is, hogy Szvjatoszláv éppen a 961 utáni években rohanta le a Kaganátust, és szorította ki a politikai élet színpadáról.

¹⁴³ *Π. Κ. Κοκοβου*: i. m. 102, 105—107. l. — *A. Zajaczkowski*: i. m. 54—55. l. — A hosszú változat említi Kazária nyugati határerődjét S.r.kil néven, Kokovcov a csuvasos sura 'fehér' és kil 'ház' formát véli a zsidó levélben, míg Zajaczkowski tagadja ezt, mert szerinte mind a két komponens általános valamennyi török nyelvben.

kazár király állítólagos levelében, mint az ország egyik nyugati pontja, hitelt érdemlő.

Kazária államszervezetében jelentős szerepet töltöttek be idegen etnikumok képviselői. Megjegyzendő, hogy a Kaganátus területén igen sokféle nép és népcsoport élt, nem szólva a vazallusi függőségben levő határterületekről. A tarka etnikai összetétel feltételezte az állami funkciók viselőinek különböző nemzetiségét. A legfontosabb hatalmi szervezetben, az állandó kazár hadseregben főként mohamedán, Rus és szláv harcosok szolgáltak.¹⁴⁴ Ezenkívül a IX—X. században határőr szolgálatra felhasználták a kazár területre betelepített uz és besenyő törzseket is.

Kazária határos volt a keleti szláv törzsekkel, sőt a keleti szlávok egyes csoportjai a Kaganátus területén éltek.¹⁴⁵ A kazáriai szlávokat többek közt Marwan b. Muhammed kalifa 733—34 évi kazár-ellenes támadása súlyosan érintette, e hadjárat alkalmából húszezer szláv családot a nevezett kalifa Transzkaukázia, Kahétiába hurcolt és letelepített.¹⁴⁶ Az Itilben működő kormányzói testület összetétele is példázza az ország etnikai összetételét, noha, amint azt fentebb jeleztük, e testület összetétele esetében számolni kell az országon átutazó kereskedők ügyeinek intézésével kapcsolatos szükségletekkel is.

Mindenek előtt figyelemre méltó a hadsereg, a kazár király fegyvereseinek idegen etnikai összetétele. A jelek szerint éppen a leghatékonyabb állami szervezetben sajátos kortűnet volt az idegen fegyveresek alkalmazása.

A kazár állam a türk törzsek szövetségére jellemző hatalmi formák és méltóságok kiteljesedését példázta. A kettős fejedelemség intézménye, a legfelsőbb és a kevésbé jelentős méltóságok elnevezése is jórészt türk eredetű nyúlik vissza. A különböző törvénykezési eljárások alapján működő bírói testület megteremtése azonban már túllépett a törzsszövetségi hatalmi formák keretein.

A fegyveres kíséret helyébe a központilag szervezett állandó zsoldos hadsereg lépett, amelyet kiegészítettek a vazallus népek segédcapatai. Kazária ismerte az elnyomó, hatalmi szervezet alapvető intézményeit, amelyeket azonban még átszöttek a nemzetségi-törzsi szervezeti formák.

A nemzetségi tulajdon és munkaszervezési formák fölé tornyosuló, törzsszövetségi hatalmi funkciókból kialakult kezdetleges kazár állam Kelet-Európa önállóan kialakult társadalmi és politikai képződménye volt, amelyik fontos szerepet töltött be a nomád gazdálkodás átalakításában, az ekés földművelés meghonosításában.¹⁴⁷ A Kaganátus és a Kijevi Fejedelemség hatalmi és politikai szervezetének együttes tárgyalása felhívja a figyelmet ennek a két nagy hatalmi csoportosulásnak tartalmi és formai hasonlóságára, de különbözőségére is. A Kijevi Fejedelemség területén mindenek előtt nem találkozunk a kettős fejedelemség intézményével, nem találkozunk a különböző törvénykezési eljárásokat követő bírói testülettel. Ezzel szemben mind a két kezdetleges állam rendelkezett fegyveres hatalmi szervvel, amely a Kijevi Fejedelemség területén a kíséret,

¹⁴⁴ МИИ. 256, 258. 1.

¹⁴⁵ М. И. Артамонов: МИА. 62. 56, 61—62. 1.

¹⁴⁶ V. Minorsky: A History of Sharvān and Darband... 109. 1. Nem világos, hogy a keleti szlávok melyik csoportjáról van szó, Minorsky a szeverjan, vjatics és a polján törzsre gondol. Ibn Khurdadbeh a Rus kereskedőket a szlávok egy fajtájaként jellemzi, a Don-t szláv folyónak nevezi, Idrisi (a XII. század első felében) a Don-t nahr al-Rusiya nevezi, az ő idejében a Rus szó már elvesztette előző kettős értelmét, és kizárólag a szláv orosz államot jelentette.

¹⁴⁷ М. И. Артамонов: МИА. 62. 29—30. 47—48. 1. — И. И. Ляпушкин: МИА. 62. 126—127. 1.

druzsina elnevezést őrizte meg, de a kíséret jellemzőin kívül már felvette a szoldos hadsereg vonását is. Ezt bizonyítja Vladimirnak és fiainak magatartása a varég fegyveresekkel szemben. A kijevi fejedelmek a kazár kagánokhoz hasonlóan alkalmazták a vazallusi népek és törzsek irányában az adóztatást és a fegyveres szolgálat kikényszerítésének politikáját. A kijevi állam, a kazár államhoz hasonlóan, a behódolt törzsek fejedelmeit engedelmességre szorította, de a vazallusi függőséget, a reális erőviszonyokkal számolni tudó helyi fejedelmeket meghagyta törzsük élén. Ha azonban a helyi fejedelmek fellázdáltak a kijevi hatalom ellen, akkor az utóbbi leszámolt a lázadókkal. Jeleztük, hogy a kazár kagán a vazallusi függőség jeléül feleségül vette a függőségben élő fejedelmek leányait és túszokat szedett. A vazallusi viszony megpecsételésének e primitív formájával találkozunk a Kijevi Fejedelemség jellemzésekor is. Igor özvegyét, Olgát a drevljan Mal azért akarta feleségül venni, mert akkor a törvényes kijevi örökösrel, a kiskorú Szvjatoszlávval azt tehet, amit akar. Vladimir erőszakkal vette feleségül a polocki Rogneda fejedelem leányát. Feleségeinek nagy száma jelzi, hogy a házassági kapcsolatok útján is megerősített vazallusi függőség nem csak a kazár politika módszere volt. E fejedelmi házassági szokásban a patriarchális családon belüli függőségi rendszer állami politika rangjára emelésének példáját láthatjuk. Figyelmet érdemel Ibn-Fadlan jelentése a Rus-ok fejedelmének zárt életmódjáról s helyetteséről, a hadvezérről, aki védte a fejedelmet és alattvalóit. A fejedelmet 400 fegyveres vitéz vette körül, akikből állandó kísérete állt. A Rus fejedelem családi életének az a jellemzése, amelyet Ibn-Fadlan közléséből tudunk, kiegészíti az előzőekben mondottakat.¹⁴⁸ A tanulságos hasonlóságok sorát növelve még egy érdekes, Olga adóztatási rendszerével kapcsolatos adatra érdemes felfigyelni: az orosz évkönyvek raszkolnyik (eretnek) változatából Tatischev idézi Olga fejedelemszony völegényadóját.¹⁴⁹ Ennek kapcsán nem csupán egy újabb adónem bevezetéséről volt szó, hanem egy egész új adózási rendszer kialakításáról, mert a völegényadó bevezetésével megszüntette a fejedelmi adót s helyette fekete nyest prémet szedett, ami a völegény közvetlen urát és a fejedelmi udvart illette. A házasulandótól szedett adó a volgai bolgároknál dívott; a kelet-európai népek társadalmi viszonyainak közös jellemzői tehát túlmutatnak a Kijev és Itil képviselte formákon.

A fejedelmi udvar körutazása mögött a keleti szlávok vonatkozásában is a nemzeti tulajdönt és munkaszervezetet sejthetjük. A két állam területén az uralkodó réteg egyaránt nem a rabszolgatartást részesítette előnyben, a rabszolga-szerzés inkább a külső rabszolgapiacokon történő értékesítés szempontjából játszott szerepet.

A társadalmi alá- és fölérendeltség mindkét állam területén a feudális viszonyok irányában fejlődött. A Kijevi Oroszország esetében ezt a megállapítást a későbbi fejlemények igazolják, míg a Kazár Kaganátus esetében inkább csak a feudális viszonyok kialakulásának kezdeti jeleivel találkozunk, s e kezdeti állapotok továbbfejlődését számos tényező megakadályozta. A Kaganátusnak állandó harcban kellett védelmeznie függetlenségét a Kalifátussal szemben; a népek országútjának középpontjában ránehezedett a Keletről áramló nomád népek nyomása, s végül a teljes ideológiai, politikai elszigeteltség közepette a Kijevi Oroszország a X. század 60-as éveiben lényegében felszámolta a Kaganátus hatalmi pozícióit a kelet-európai síkságon. Ezzel a fellépéssel Szvjatoszláv

¹⁴⁸ И. Ю. Крачковский: i. m. 83—84. l.

¹⁴⁹ В. Н. Татищев: i. m. 48. l.

kijevi nagyfejedelem eltávolította a kijevi fegyveres kereskedőknek a Káspi-tenger menti területek felé irányuló zsákmányoló és kereskedelmi expedícióit akadályozó hatalmat.

A kazár állam tekintélyét és jelentőségét bizonyítja, hogy a kijevi állam fejedelmét még két évszázaddal a Kaganátus pusztulása után is kagán néven emlegették. Hogyan került a kagán cím kijevi területre? A kagán méltóság-névnek kijevi területre történt behatolása egyes fázisaira vonatkozóan hiány-zanak az adatok. Aligha kétséges azonban, hogy a keleti szláv törzsek egykori kazár függősége nem múlt el nyomtalanul a kijevi központtal kialakult szláv hatalmi szervezet életében. Az előzőekben láttuk, hogy Kijev területén éltek keresztény kazárok, akik a keresztény hit szerint esküdtek fel a kijevi—bizánci egyezmények megtartására. A Kaganátus és a keleti szláv területek közti etnikai érintkezés, kölcsönös betelepülés jellemző volt a két korai állam történetére. A szaltovo-majácki kultúra népe, amint azt a régészet is bizonyítja, élénk kereskedelmi kapcsolatban állt a szláv területekkel, az előkelő fegyvereseket megkülönböztető, kazár földön honos ékszermotívum gyökeret vert a kijevi fejedelmek druzsinájában is. A két nagy hatalmi központ uralkodó és köznépi rétege számára ismeretlen volt az etnikai elzárkózás. A vetélkedések hátterében nem mutatható ki az etnikai, faji ellenszenv motívuma. Az ellenségeskedések, a fegyveres összecsapások hátterében a zsákmányszerzés a hatalmi, uralmi törekvések húzódtak meg.

Akármilyen is volt a kagán cím szláv¹⁵⁰ területen történt elterjedésének konkrét útja, egy kétségtelen, a kazárok kagánja, e méltóság viselője nagy tekintéllyel rendelkezett Kelet-Európában a korai középkor századaiban. A kagáni cím tekintélyt kölcsönző jellege nem utolsó sorban szerepet játszott abban, hogy a kijevi nagyfejedelmek használták ezt a címet.

Kelet-Európa síkságain tehát két nagy hatalmi képződmény jött létre, s ezek hol békében éltek, hol harcban álltak egymással; ebben a korban egyébként nehéz megállapítani, hol kezdődött az átmenet a békés kereskedő és a rabló karaván között. Az állam, az antagonisztikus ellentmondások kialakulásának korában aligha lehet kimutatni az abszolút béke állapotát. A kibékíthetetlen hatalmi vetélkedések közepette Kelet-Európában két gazdálkodási forma, az ekés földművelés és a nomád-félnomád állattenyésztés közti kölcsönviszony, a Kijevi Szláv Fejedelemség és a Kazár Kaganátus területén kialakult gazdasági és társadalmi állapotok kölcsönviszonya határozta meg a IX.—X. századi fejlődést. Nem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy a kijevi fejedelem kagán címe éppen a Volga és a Dnyeper közti földműves és steppei nomád állattenyésztő lakosság felé irányult; a kagáni cím a steppei népek irányában hivatva volt igazolni a kijevi fejedelem hatalmi aspirációjának legitimitását.

¹⁵⁰ D. M. Dunlop: i. m. 237—238.

А. БАРТА

КИЕВ И ИТИЛЬ

Резюме

Исследование посвящено формам управления и общественной структуре Хазарского Каганата и ранней Киевской Руси.

К господствующим слоям Киевской Руси относились князья, бояре, воеводы, гриди — рыцари, члены вооруженной дружины и городские старейшины. Общий термин «муж» служил для обозначения отдельных представителей господствующего слоя, сгруппировавшегося вокруг киевских князей.

Этнический состав господствующего слоя (мужей) был смешанным, в него входило значительное число норманов. Наличие чужих по этническому происхождению элементов в киевском господствующем слое объясняется тем, что киевские князья в борьбе против отдельных племенных (древлянских, вятических, радимических) князей вынуждены были опираться на славян незнатного происхождения и чужих рыцарей, богатство и господствующее положение которых зависели исключительно от степени заслуг в пользу киевского великокняжеского двора, т. е. от милости киевских князей.

Предположительно за отличным от постоянной вооруженной дружины термином «вой» скрывается рядовое население, которое вполне определено обнаруживается термином «челядь». Правовое положение слуг в раннем русском государстве во многом напоминает положение рабов: слугу (челядина) можно было продать, он имел определенную цену, его могли подарить. Но насильственная продажа челядина в Киевском государстве была запрещена, т. е. он получил и юридическую защиту, следовательно, рядовое население не было в положении раба в классическом смысле, а оно было подневольным населением раннефеодального типа.

Взаимосвязи между Киевской Русью и Хазарским Каганатом были весьма разнообразными. В 8—9 веках большая часть восточнославянских племен находилась в хазарской зависимости, даже в 10 веке значительные группы восточных славян находились под хазарским господством.

Напоминание об этих связях хранит титул киевских князей 11 века «каган».

В ходе изложения структуры господства и общества Хазарского Каганата исследование показывает дуалистическую верховную власть и ее тюркское происхождение. После сакрального князя (каган, хан) следовали второй князь, полководец (хакан бек, бек) и третий князь (к. нд. р. хакан), а за ними шла прочая придворная знать; jawshgh-г, тудун, предположительно управляющий вассальными областями, затем неизвестного значения b.w.l.s.c.j. По всей вероятности хазары сохранили оригинальный титул вассальных князей. В Итиле вокруг главного князя стояла корпорация судей, состоявшая из мусульман, евреев, христиан и из одного язычника.

Представители хазарской знати в зависимости от величины своих богатств были обязаны выставлять воинов в постоянную армию, этнический состав которой был пестрым. Пестрота этнического состава постоянной вооруженной власти в Восточной Европе в период раннего средневековья была общим явлением, независимым от государственных границ.

Подневольное население имело свои родовые земли, но они уже не были родовыми владениями, свободными от дани. Налоговая политика хазарского государства поставила рядовое население в зависимое положение.

Проведение параллелей между формами государства, общественного строя и данничества обращает внимание на общие тенденции. Употребление титула «каган» при киевском дворе 11 века было неслучайным явлением; за этим явлением скрывается стремление киевской княжеской власти господствовать над степными народами.

ALEKSANDER GIEYSZTOR

(Varsó)

A XIII. századi nagy városreform Lengyelországban

(A problémák és kutatások összefoglaló áttekintése)

A lengyel városoknak a X. századba visszanyúló fejlődéstörténetét boncoló kutatások arra az eredményre vezetnek, hogy a XII. század folyamán a lengyel városok a hazai gazdasági-társadalmi átalakulások hatására a lengyel falvakhoz hasonlóan megérették a reformra, és hogy ebben jelentős szerepet játszottak mind a saját, mind az idegen tapasztalatok.¹ Amíg ugyanis a XIII. században Szakállas Henrik és más lengyel fejedelmek kezdeményezésére érvénybe nem lépett a német jog, addig hazai és más idegen eredetű jogformák voltak érvényben. Így például a XI. és XII. századi lengyel vásárok (forum) szervezeti típusával találkozunk Csehországban, még korábban pedig a Rajna-, Maas- és Mosel-menti országokban is. A feudális rendszer keretein belül ez volt az egykorú Európa jelentős részében a városi élet szervezésének általános módja.² Nyílt kérdés azonban az idegen betelepedők részvételének kérdése az idegen jog bevezetésében.

Hosszú éveken át tartó vita után a történettudomány ma megfelelően értékeli az idegen telepesek szerepét. A helyes értékelésének azonban elengedhetetlen feltétele a lengyel városok XII. és XIII. századforduló előtti önálló kialakulásának figyelembevétele, funkcióik, társadalmi és gazdasági viszonyaik megfelelő analízise. A lengyel területeken letelepedő jövevények minden bizonnyal hozzájárultak a falu és város gazdasági és társadalmi életének további fejlődésére ösztönző társadalmi energia felszabadításához. Az idegen — főként német, flamand, vallon és zsidó — telepesek a technikai fejlődés meggyorsítása, a társadalmi struktúra modernizálása és átépítése aktív tényezőjének szerepében léptek fel, s így hozzájárultak a felgyülemlett mennyiségi változások minőségi ugrásához, ami a XIII. és a XIV. század folyamán következett be.³

¹ A lengyel városok keletkezésének kérdésével számos munka foglalkozik, a legjelentősebb szempontok irodalmát az alábbi — mindenekelőtt a régészeti kutatások legújabb eredményeit érintő — művek tartalmazzák: Les origines des villes polonaises, ed. P. Francastel. Paris. 1960; L'Artisanat et la vie urbaine en Pologne médiévale. Ergon III (fasc. suppl. au vol X n° 1-2), 1961, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej; Frühe polnische Burgen, Berichte über archäologische Grabungen, Weimar. 1960; W. Hensel: Archeologia o początkach miast słowiańskich. Warszawa. 1963; T. Lalik: Kształtowanie się miast za pierwszych Piastów, in: Początki Państwa Polskiego, I, Poznań. 1962, 107—136. l.; L. Leciejewicz: Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim. Wrocław. 1962.

² Vö. E. Ennen: Frühgeschichte der europäischen Stadt. Bonn. 1953; H. Ludat: Frühformen des Städtewesens in Osteuropa, in: Vorträge und Forschungen IV. 1958, 527—553. l.

³ Z. Kaczmarszyk: Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry. Poznań. 1945; S. Trawkowski: W sprawie roli kolonizacji niemieckiej w przemianach kultury materialnej na ziemiach polskich. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej VIII, 1960, 183—206. l.

A jövevények áradata azonban nem egyenlő mértékben oszlott el a lengyel területeken. A városi és a falusi kolonizáció legerősebb hulláma Alsó-Sziléziát, Nyugat-Pomerániát és a porosz területeket érintette, ahol néhány évszázad leforgása alatt megváltozott az uralkodó nyelv. Az uralkodó osztály, a fejedelmi udvarok és a nagybirtokosok viszonylag rövid időn belül behódoltak a germanizáló törekvéseknek, a német paraszttelepések pedig kiszorították a szlávokat és a poroszokat, korlátot szabva fejlődési lehetőségeik elé.⁴ Felső-Szilézia, Wielkopolska (Nagylengyelország), Gdański Pomeránia és Małopolska (Kislengyelország) területén azonban a jövevények csak néhány nagyobb városban jutottak túlsúlyra, falun kisebbségben maradtak, s az újkor küszöbén mind a városokban, mind falun túlnyomó részük ellengyelesedett. Néhány jelentősebb városban, mint pl. Gdańskban és Toruńban az idegen telepek megőrizték anyanyelvüket az ekkor már soknemzetiségű lengyel államban.⁵ Lengyelország középső területein, Mazóviában, Podlasie-ben, Ruś Czerwonában és a Litván Nagyhercegségben a német elem elenyésző volt és aránylag hamar beolvadt a városi és a falusi lakosságba.⁶ Még azokban a városokban is, ahol a németnyelvű patríciusréteg kezében volt a vezetés, s amelyek lakosságát főleg az e rétegből származó kézművesek és kereskedők alkották, a lengyel városi lakosságnak számszerűen igen jelentős része tartozott a kézművesek, az iparosok közé. Az így keletkező társadalmi és politikai feszültség azonban ritkán fejlődött a nemzetiségek egymás közötti harcává; az osztálytagozódás folyamata komplex jellegű volt, s nem egy esetben összekapcsolta a különböző nemzetiségű tömegeket és rétegeket a német patríciusok ellen.⁷ A német telepek és a lengyel nagybirtokosok közötti nyílt konfliktusok mellett — mint pl. Albert krakkói városbíró lázadása 1311-ben⁸ — számos példát ismerünk a két nyelvet beszélő uralkodó osztály képviselőinek együttműködésére, sőt, az idegen-nyelvű patríciusoknak a lengyel nemességbe való beolvadására is.⁹

Ma a nagy lengyel városreformnak két fő szakaszát különböztetjük meg. A német jogi mintáknak a lengyel városokban történő alkalmazása, amely Lengyelországban is lokáció (*locatio civitatis*) néven ismeretes, a XIII. század első felében indul meg nagyobb lendülettel, néhány kereskedőtelepülés kezdeményezése nyomán. E települések elnyerték Szakállas Henrik, a jó gazdasági érzékkel rendelkező sziléziai fejedelem támogatását.¹⁰ Szakállas Henrik várospolitikája, a szomszéd országok uralkodóihoz hasonlóan, arra irányult, hogy az ország egyre fejlődő áru- és pénzgazdálkodásának érdekében bevezesse a máshol már kipró-

⁴ G. Labuda: *Geschichte der deutschen Ostkolonisation in den neueren westdeutschen Forschungen*, Polish Western Affairs II. 2, 1961, 261. l.

⁵ Lásd: H. Samsonowicz: *Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańska w 2. połowie XV w.* Warszawa. 1960; *idem*, *Studien über Danziger Kaufmanns-Kapital im 15 Jh.*, Hansische Studien, Berlin, 1961, 332—340. l.; E. Cieślak: *Walki ustrojowe w Gdańsku i Torniu oraz w niektórych miastach hanzeatyckich w XV w.* Gdańsk. 1960.

⁶ Aligha szükséges hozzátennünk, hogy a *locationes civitatum* elterjedése a lengyel területeken nem felel meg — különösen a XV. századtól kezdve — a német betelepülők elszaporodásának, még a városokban sem.

⁷ Mint Wrocławban a XV. század elején; lásd: E. Maleczyńska, in: *Historia Śląska I.* 2. Wrocław. 1961. 188. l.

⁸ E. Długoborski: *Władysław Łokietek na tle swoich czasów.* Wrocław. 1951, 138. kk. l.; S. Piekarczyk: *Studia z dziejów miast polskich w XIII—XIV w.* Warszawa. 1955, 134—146. l.

⁹ Lásd egyebek közt J. Ptaśnik: *Studia nad patrycjatem krakowskim.* Rocznik Krakowski, XV. 1913; *idem*: Bonerowie, *ibidem* VII, 1905.

¹⁰ Szakállas Henrik várospolitikájának elemzését H. Münch tanulmányai tartalmazzák, ld. még a 14. és 15. sz. jegyzetet.

bált jogformákat. Szeme előtt valószínűleg nem csupán pénzügyi célok lebegtek, hanem a gazdasági élet általános fellendítése is, a kézműves- és bányászszakemberek összegyűjtése s a kereskedelmi tőke összpontosítása útján. Városszervezési politikáját inkább csak a kisebb településekre alkalmazta, ahol a földtulajdonjogi viszonyok kedvezőbb talajt kínáltak a reform végrehajtására, mint pl. a fejedelemség fővárosában, Wrocławban (Boroszlóban), amelynek városagglomerátumában összeszővődtek a fejedelem, az egyházi és világi nagybirtokosok, valamint a lengyel és idegen kereskedők és kézművesek érdekei. 1211-ben Szakállas Henrik az ismert nemesérelőhelyre, Złotoryjába települő hospes-csoportnak kiváltságot adományozott, amelynek értelmében a letelepülők élhettek a magdeburgi polgároknak 1188-ban adományozott érseki jogokkal.¹¹ Néhány évvel később, 1214 előtt hasonló kiváltságban részesült Środa Śląska — Nowy Targ (Novum Forum), a termékeny földekkel körülvett, fontos közlekedési útvonalon fekvő település. A kiváltság alapját a magdeburgi jog képezte, több flamand jogból származó előírással kiegészítve.¹² Ez utóbbiak Nysában (1221) léptek véglegesen érvénybe.¹³ Az ezután következő sziléziai locationes civitatum a Środában kidolgozott magdeburgi jogváltozaton alapultak, innen ered a „środai jog” elnevezés (ius Novi Fori, ius Sredense), amelyet később széles körben alkalmaztak Közép- és Dél-Lengyelország nagyterjedésű területein, az idegen hospesek részvételével, vagy anélkül.¹⁴

Nyugat-Pomerániában a szececini német kereskedő-patriciusokat 1237-ben kivonták az igen számottevő szláv településben érvényben levő ius civitatis alól; 1243-ban pedig I. Barnim fejedelem a magdeburgi jog alapján kezükbe adta a város igazgatását.¹⁵ A kezdetben jelentéktelen német kolóniák Gdańskban és még néhány más, a Hanza hatókörébe eső pomerániai városban azonban a lübecki jogot alkalmazták.¹⁶ Sokkal mélyrehatóbb változás előidézője volt az a városreform-centrum, amelyet a keresztes lovagrend a porosz területeken hívott életre, felszámolva az itt talált balti árucserre- és kézművesközpontok csiráit: a vásárokat és az ún. váraljakat (*liszki, pilate, palte*).¹⁷ Míg a Lovagrend teljesen le nem igázta a porosz földeket és nem indította meg az intenzív kolonizálási akciót, fő tevékenységi területe a chełmnoi vidék volt, ahol a régi chełmnoi védvár mellett 1232-ben új város keletkezett, amelynek lakosságát német hospesek alkották.¹⁸ E város kiváltságjoga, az ún. chełmnoi jog (ius Culmense), nem csupán a Lovagrend városai, hanem Mazóviával együtt egész Észak-Lengyelország számára mintául szolgált.¹⁹

¹¹ K. Maleczyński, in: Historia Śląska, k. I. 1. Wrocław. 1960, 449. l.; az okmány szövege: Codex diplomaticus necnon epist. Silesiae, k. II. Wrocław. 1959, edd. K. Maleczyński, A. Skowrońska, 146, 147. l.

¹² Maleczyński: i. m. 449. l.

¹³ Uo. 449. l.

¹⁴ Środa város szervezési rendszerének a többi lengyel városra gyakorolt hatását illetően ld. még; J. Pudelko: Uwagi o niektórych zagadnieniach rozplanowania miast średniowiecznych w świetle studiów nad układem Środy Śląskiej. Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, VII. 1962. n° 1, 71—78. l.

¹⁵ B. Zientara: U początków szececińskiego patrycjatu. Przegląd Historyczny LIII, 1962. 763—781. l.; Dzieje Szczecina. Warszawa, II. 1963 (pod red. G. Labudy); 59. kk. l.

¹⁶ E. Rosenkranz: Początki i ustrój miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia. Gdańsk. 1962.

¹⁷ Vö. Ludat: i. m. 547—548. l.

¹⁸ K. Górski: Siedemsetlecie prawa chełmińskiego, Tydzień o Pomorzu. Poznań. 1933. 112—117. l.

¹⁹ Rosenkranz: i. m. 262. l.

Annak ellenére, hogy az elkövetkező évszázadokban egyes városok berendezkedési módja igen erősen hatott más városokra, alaptalan lenne az a vélekedés, hogy a reform első szakasza, amelyet Dél-Lengyelországban az 1241-es tatár betörés zár le, világosan kirajzolódó határvonalat jelent a korábbi és a lokációs időszak között. Ezek az esztendőik inkább a legjobb megoldások gyakran sikertelen, vagy csupán részben sikeres keresésének időszakát jelentik. Megesett, hogy a lokációt meg kellett újítani, mint pl. Wrocławban 1242-ben és 1261-ben.²⁰ Krakóban a Szentháromság-templom melletti település lokációjának nyomai Fehér Leszek fejedelem uralkodásának időszakáig, pontosabban kb. 1220-ig vezethetők vissza. A város végleges lokációja csak Szemerms Boleslaw alatt, 1257-ben következett be.²¹ A legelső locationes civitatum lényegében csupán a városbírói hivatal bevezetését és a főként idegen telepeseknek a lengyel jog alól való kivonását jelentették; a lengyel jog a település régebbi lakóira vonatkozólag továbbra is érvényben maradt. Mindez tehát lényegében a bíraskodással és a kincstárral szembeni immunitás egy fajtája volt, a ius ducale terheinek — amelyek legnagyobb haszonélvezői a fejedelmi udvar magasrangú főurai voltak — hagyományos megjelenési formáiban. E városi lokációk messze vannak még a városi önkormányzattól; a városbíró továbbra is fejedelmi hivatalnok volt, s a fejedelem pénzügyi beavatkozása a kereskedelembe, amelyet nem egyszer a piaci felszerelések (macella, taberna stb.) fenntartására szűkített le, továbbra is jelentős maradt. Maga a lokációs kiváltság bevezette a bíraskodási és kereskedelmi jog normáit, azonban nem szabályozta — a XIII. és a XIV. században sem — a városi kormányzat berendezését. Ez szokásjogi úton alakult ki a különböző társadalmi-politikai erők összecsapásainak eredményeképpen kiforrólódó, eltérő helyi tényezőktől függően.²²

A lokáció második szakasza, a XIII. század második felében már Lengyelország nagyobb területeire és több más városra is kiterjedt, mint pl. Poznań (1253),²³ majd Kalisz (1253—1260),²⁴ Krakó (1257),²⁵ amelyeket számos város követett; Wielkopolska területén pl. a XIII. században 38 város lokációja ment végbe.²⁶ Annak ellenére, hogy a már német jogra áttért városok néhány lakosára érvényes lengyel jog a forrásokban előfordul még a XIII. század végén is,²⁷ a jogszabályok egységesítése nagy lendülettel haladt előre, úgy, hogy a XIV. században a német jog hatásköre már a teljes városi polgárságra kiterjedt; innen ered a ius teutonicum-nak a ius civile-vel, a városi honossággal való azonosítása.

²⁰ K. Maleczyński, in: Dzieje Wrocławia do roku 1807. Warszawa. 1958. 59. kk. I.; M. Młynarska: Burgum milickie. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej VIII, 1960, 447—477. I.

²¹ Az összegyűjtött bibliográfiát H. Münch cikke tartalmazza: Kraków do 1257 roku włącznie. Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, III, 1. 1958. 1—40. I.

²² H. Samsonowicz: Z zagadnień ustrojowych miasta średniowiecznego. Wieki Średnie — Medium Aevum (T. Manteuffel). Warszawa. 1962. 151—157. I.

²³ T. Ruszczyska, A. Sławska: Poznań. Warszawa. 1953; Dziesięć wieków Poznania. Poznań—Warszawa. 1956, I—III.

²⁴ Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu kaliskiego, Poznań, I—III. 1960—1963; mindenekelőtt M. Młynarska cikke, I. köt. 103—130. I.

²⁵ Kraków. Studia nad rozwojem miasta. Kraków. 1957 (pod red. J. Dąbrowskiego).

²⁶ O. Lange: Lokacje miast Wielkopolski włościwej na prawie niemieckim w wiekach średnich. Lwów. 1925; H. Münch: Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV w. Kraków. 1946.

²⁷ K. Buczek: Problem prawa miejskiego w Polsce przed kolonizacją na prawie niemieckim. Sprawozdania Oddziału PAN. Kraków. 1959. 1—6. I.; A. Rutkowska-Placchińska: Gmina miejska w pocz. XIII w. w Polsce, in: Wieki Średnie, 143—150. I.

A város élén a városbíró (advocatus) állt, Gdański Pomerániában pedig továbbra is a községbíró (scultetus), aki a fejedelemnek volt alárendelve, hivatala örökölhető volt és független a városi vezető patríciusoktól; adókból és a bírói díjakból származó jövedelme tekintélyes összeget tett ki. A városi patríciusok Pomerániában igyekeznek először a túltengő bírói hatalom alól kiszabadulni, hivatalát megvásárolják, s így a város legtehetősebb kereskedői, a városi tanács veszi kezébe az irányítást. Tezew városa már 1258-ban példával szolgál erre.²⁸ Más városoknak erre még hosszú évtizedeken át kellett várniok s csak a XIV. század második felében ment végre ez a folyamat a városok túlnyomó részében.²⁹

A városi kormányzat átalakulásának okai alighanem a város gazdasági feladatainak kibővülésében keresendők, mind a helyi piac, mind a távolsági kereskedelem vonatkozásában. Ma az első szempont fontosabbnak tűnik a másodiknál. A falu fejlődését a történettudomány hosszú évtizedeken át a városokban végbemenő átalakulásokkal magyarázta. Ezt az okozati viszonyt az ellenkezőjére kellene fordítani, vagy legalább is egyenlő mértékben vizsgálni a falu és a város fejlődési mozzanatait, mint egy egységes gazdasági folyamat két oldalát. A XIII. század nagy agrárváltozások színtere volt (a falu áttérése a pénzfizetésre), amelyek eredményeképpen a földesúrnak adót fizető parasztok nagy része a polgárság komoly árucere-partnerévé vált.³⁰ A parasztság gabonát, szarvasmarhát és egyéb jószágot szállított, amelyekért kézműipari termékeket igényelt. Ezek közül az olyan cikkek, mint a posztó vagy a vasművestermékek, ettől kezdve hosszú évszázadokon át a lengyel falvak aránylag széles körébe eljutottak.³¹ Az áru- és pénzesere felélénkülése a helyi piacokon még laza szerkezetű, de forrásaiban homogén gazdasági területegységek keletkezéséhez vezetett, amelyek városai saját hierarchiával rendelkeztek, a terület fővárosától kezdve egészen a vásáros településekig, amelyeknek egyre nagyobb része részesült a német privilégiumban.³² A városi élet központjainak száma nem változott, vagy csak minimális mértékben emelkedett. Gazdasági tartalmuk azonban alapvetően újszerű jelleget öltött funkcióik egyre határozottabb elkülönülése következtében.³³

A helybeli és a regionális belkereskedelem mellett a nagyobb városok, mindenekelőtt Krakkó, Wrocław, Poznań, Toruń és Gdańsk élénken kivették részüket a távolsági kereskedelemről. Piacaikon és vásárnapjaikon megjelentek a távolabbi területekről és más országokból származó áruk. Kiszélesedett a luxus-cikkek választéka, nagy számban özönlöttek a piacokra a selymek és a drága külföldi, pl. flandriai posztók, a fűszerek. Nagyobb jelentőségük volt a köznapi használatban fontosabb szerepet játszó áruknak, a durva posztóknak, a fémből

²⁸ *Rosenkranz*: i. m. 268. l., vö. *F. Lenczowski*: *Z zagadnień ustrojowych miast śląskich w okresie XIII—XIV w.* Studia Historica (R. Grodecki). Warszawa. 1960. 168—180. l.

²⁹ *Z. Kaczmarczyk*: *Początki miast polskich. Zagadnienia prawne.* Czasopismo Historyczno-Prawne XIII, 2. 1961. 9—45. l.

³⁰ Az agrárreform problémaköréből *H. Dąbrowski* tanulmánya nyújt tájékoztatást, *Rozwój gospodarki rolnej w Polsce od XII do połowy XIV w.*, Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego V, 1. 1962.

³¹ *B. Zientara*: *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV—XVII w.* Warszawa. 1954; valamint a *Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa.* Warszawa c. gyűjteményben közzétett tanulmányok, 1957-től, eddig 8 kötet jelent meg.

³² A gazdasági területegységek vizsgálatai kezdeti stádiumban vannak, vö. *Piekarczyk* megjegyzéseit.

³³ Ez tűnik ki a Sziléziát érintő összehasonlításokból: *Historia Śląska. Wielkopolski, Mińch*: *Genewa és Mazowska, S. Pazyra*: *Genewa i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa. 1959.

készült árucikkeknek, az érceknek, a sónak, a heringnek, valamint a helyinél jobb minőségű sörnek.³⁴ A XIII. század második felében a Hanza-városok működési körzetébe eső Balti-tenger jelentősége megnőtt. A Hanza-városok közül Lübeck volt az, amely együttműködést épített ki a nagyobb visztulamenti városokkal, s így a Visztula hamarosan a lengyel területek legjelentősebb vízi útjává vált.

A Gdańskon keresztül lebonyolított gabonaexport kezdetei erre az időre nyúlnak vissza.³⁵ Ebbe a balti áramlatba kapcsolódott be a Magyarországról érkező, főként rezet és bort szállító áruforgalom Krakkón keresztül Toruń, Gdańsk és Elbląg felé.³⁶ A keleti—nyugati irányban lebonyolódó forgalom — amelynek egyik elágazása a Fekete-tenger és Oroszország felől a Balti-tenger irányába, a másik pedig Csehország és Németország felé vezetett — az egyik irányba szőrmét, bőrt, szarvasmarhát, selymet és fűszereket szállított, az ellenkező irányba pedig nürnbergi fémárukat, díszműárukat és posztót.³⁷ Ehhez a tranzitforgalomhoz a lengyel városok saját helyiiparuk és agrárkörzetük termékeivel járultak hozzá, valamint bányatermékekkel, mint pl. a XIII. századtól a só, a XIV. századtól pedig az ólom.³⁸

A kereskedelem jelentősen gyarapította a fejedelmi udvar jövedelmét az útkényszer rendszere révén, vagyis a kereskedők számára kizárólagosan kijelölt útvonalak segítségével, ami a számos szárazföldi és vízi vám behajtását volt hivatva szolgálni.³⁹ A városok arra törekedtek, hogy az egyes fejedelemségek összes vámjai alól részleges vagy teljes felmentést nyerjenek. Ez sikerült 1283-ban Poznańnak,⁴⁰ 1288—1306-ban Krakkónak,⁴¹ sőt arra is volt eset, hogy, mint pl. Wrocław, a városok megváltották a vámhelyeket, ami az idegen kereskedőkre kivetett vámok révén jelentős haszonnal kecsegtetett.⁴² A vámhelyek konkurrenciájával vívott harc során néhány város megszerezte Lengyelországban is az árumegállító jogot, amely abban állt, hogy idegen kereskedők áruikkal nem utazhattak át a városon anélkül, hogy áruikat ne állítsák ki eladásra a helyi kereskedőknek teljes egészében, vagy pedig meghatározott számú napon keresztül. Wrocław 1274-től, Szczećin 1283-tól, Krakkó 1306-tól rendelkezett árumegállító joggal.⁴³

A városi foglalkoztatottság ritmusának megváltozása, a kereskedelmi és ipari tevékenység fejlődése, a polgárság társadalmi szerkezetében végbemenő változások az idegen jogrendszerrel egyetemben igen erősen rányomták bélyegüket a lengyel városok térbeli berendezésére is. A legújabb történettudományi munkák ennek a kérdésnek igen sok figyelmet szentelnek. A jelenség legin-

³⁴ Rosenkranz: i. m. 52. kk. l.

³⁵ S. Weyman: *Clia i drogi handlowe w Polsce Piastowskiej*. Poznań. 1939.

³⁶ Weyman: i. m.; J. Ptaśnik: *Miasta i mieszczaństwo w Polsce*, 2. kiad. Warszawa. 1949; S. Kutrzeba, J. Ptaśnik: *Dzieje handlu i kupiectwa krakowskiego*, Rocznik Krakowski. XIV. 1910.

³⁷ H. Ammann: *Wirtschaftsbeziehungen zwischen Oberdeutschland und Polen im Mittelalter*, Ergon III. 1962. 337. kk. l.

³⁸ H. Lesiński: *Handel na wybrzeżu słowiańskim w XIII w. w świetle ceł morskich*, Przegład Zachodni VII. 1951. 53—64. l.

³⁹ A Sziléziát érintő újabb elemző munka: J. Nowakowa: *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku*. Wrocław. 1951.

⁴⁰ L. Koczy: *Handel Poznania do połowy XVI w.* Poznań. 1930.

⁴¹ S. Kutrzeba: *Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski*. Kraków. 1903 (Rozprawy PAN, Wyd. Hist.-fil. XLIV).

⁴² *Dzieje Wrocławia*. 111. kk. l.

⁴³ Pl. *Dzieje Szczecina* 90. l.

kább a nagyobb városközpontokban szembetűnő, bár előfordul a kisebbekben is. A XII. századbéli lengyel város koraközépkori szerkezetét, amely a várból, váraljából és néhány vásáros településből állt,⁴⁴ a XIII. században új rendszer váltja fel, amely a lakosságot zárt beépítésű, szabályos utcahálózattal és aránylag nagy, négyszögletes piactérrel rendelkező városokba tömöríti. Az új berendezési elv alapvető egysége a nyújtott téglalap alakú háztelek volt, amelynek rövidebb oldala a térre ill. utcára nézett, s amelyet a lakóhelyiség és a műhely ill. az üzlethelyiség foglalt el. A telek többi részén a gazdasági épületek és az udvar helyezkedett el. A telkek, terek és utcák megtervezésében, a középületek (városháza, városi mércé, posztócsarnok, hentesárudák, pékségek, plébániatemplomok, kőből épített, vagy cölöpökkel megerősített, földből vert városfalak, kapuk és védőbástyák) elhelyezésében különféle megoldásokat alkalmaztak, amelyek közös vonása az elosztás rendszeressége volt. E rendszeresség alapját egész Közép-Európa földmérési és urbanisztikai tapasztalatai vetették meg.⁴⁵

Az új elvek alapján építendő települések számára történő helyválasztást gyakran komoly mértékben gátolták az egyházi és világi főurak tulajdonjogai, nem egyszer pedig a topográfiai viszonyok játszottak kényszerítő szerepet. Voltak tehát olyan esetek, mint pl. Trzebnica, ahol a régi település határai között jött létre az új elrendezés⁴⁶, olyanok is voltak, mint Gniezno, amely a várhoz és a váraljához közel eső egyik vásárhelyből fejlődött új várossá.⁴⁷

Gyakori volt az a jelenség, hogy a korábban beépített területet nem fejlesztették tovább, hanem a központot valamivel távolabb, néha több kilométernyi távolságban helyezték el, ahol új lokációs város keletkezett, a régi település pedig „őváros” néven dezurbanizálódott, s faluvá vagy városkörnyéki településsé alakult át. Ez történt Sandomierzben, Łęczycában, Radomban, Kaliszban és még számos más városközpontban.⁴⁸ A transzlokáció nem egyszer eléggé összetett módon zajlott le, mint pl. a Poprząd dunajeci torkolatának környékén elterülő Sącz Medencében, ahol a Váralját, valamint Stary Sącz-ot (Ó-Sącz) és Nowy Sącz-ot (Új-Sącz) aránylag jelentékeny távolság (8–12 km) választja el egymástól.⁴⁹ Azonban az új és a régi városközpontok topográfiai közelségének esetében is a régi központ jelentősen elnéptelenedett és funkciói új, nem egyszer kizárólagosan rezidenciális jelleget öltöttek. Jól megfigyelhető ez a jelenség a poznańi székesegyházi és papnöveldei szigetek esetében, Wrocławban és Głogówban, ahol a hajdani, várból és váraljából álló központok fokozatosan kultikus centrumokká alakulnak, lakosságuk a klérus képviselőiből és a templomszolgákból rekrutálódik.⁵⁰ Egyes városokban mindmáig jól megfigyelhetők a lokációt megelőző elhelyezkedés nyomai, amelyek beleolvadnak a lokációt követő rend-

⁴⁴ H. Münch: Początki średniowiecznego układu miejskiego w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem Śląska. Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, V, 1960, 357, 375. l.; J. Pudelko: Zagadnienie wielkości i proporcji rynków w badaniach nad rozplanowaniem miast średniowiecznych. Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej, Architectura, IV, 1960, 25. kk. l.

⁴⁵ H. Münch: Kraków i Wiślica (Studium z topografii miast polskich). Kronika Miasta Krakowa 1959–1960 (1962). 9–31. l.

⁴⁶ K. Dziewoński: Geografia Trzebnicy i ujazdu trzebnickiego w okresie wczesnośredniowiecznym (problemy badawcze). Studia wczesnośredniowieczne I, 1952. 25–34. l.

⁴⁷ Dzieje Gniezna. Warszawa. 1964 (sajtó alatt, pod red. J. Topolskiego).

⁴⁸ T. Lalik: Stare Miasto w Łęczycy. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej IV, 1956. 631–678. l.

⁴⁹ A. Rutkowska-Plachcińska: Sądeczyzna w XIII i XIV w. Przemiany gospodarcze i społeczne. Wrocław. 1961.

⁵⁰ Lásd: Münch: Geneza rozplanowania. V. l.

szerezésbe. Jellegzetes példával szolgál erre a krakkói Grodzka-utca, a régi Okól-település tengelye.⁵¹ A Teuton Lovagrend által „in cruda radice” alapított porosz városokat viszont különlegesen szigorú mértani elrendezés jellemzi, amelyre Reszel szolgáltatja a legjellemzőbb példát.⁵²

Nem egy esetben a frissen tervezett város már rövid idő elteltével szűknek bizonyult a helyi piac és a távolsági kereskedelem szükségletei számára. Ez történt Toruńban is. A keresztetek eleinte Górszban, Ó-Toruńban telepedtek le, majd 1233-ban, a Visztulán felfelé tíz kilométernyi távolságban lokációs várost alapítottak szabálytalan ötszöget képező alakban, a keleti fal felett emelt lovagvárral. 1264-ben már kialakult az erős kereskedőréteggel rendelkező, iparosjellegű, a vártól az Óváros falaiig terjedő Toruń Újváros, amely saját városi kormányzattal rendelkezett.⁵³ Leggyakrabban azonban a városfalakon belül még hosszú ideig elegendő hely maradt az intenzívebb beépítésre; ez a kijelölt háztelkek tekintélyes méreteivel függött össze. A falakat a fejedelem segítségével emelték; a fejedelem a régi földvárból gyakran áttette székhelyét a kőből épített, megerősített várba, amely a város védelmi övezetének egyik eleme volt. Példa erre Wrocław, Poznań, Łęczyca és más városok.⁵⁴

A városokban tömörülő lakosság a szellemi kultúra és művészetek terén kezdi felvenni a versenyt a feudális udvarokkal. Sziléziában a XIII. században születik türingiai apától és lengyel anyától Witelo csillagász és filozófus, aki Olaszországban és Franciaországban fejti ki munkásságát.⁵⁵ A városi papi iskolák nemcsak az egyházi, hanem a kereskedelmi és kancelláriai szükségletek kielégítése érdekében is terjesztették a műveltséget. A városok növekvő szerepe érzékletesen tükröződik két új szerzetesrend tevékenységében, amelyek írott és cseleves szóval, az építőművészet és képzőművészet segítségével hatottak a városi lakosságra és a városba érkező jövevényekre. A domokos- és ferencrendi kolostorok a nagy és közepes nagyságú városok elmaradhatatlan alkotóelemeivé váltak.⁵⁶ A XIII. század derekán feltűntek az első eretnekmozgalmak, amelyeknek a városok készséges menedéket nyújtottak, mint pl. a flagellánsok, vagy a sziléziai waldensek esetében, akik ellen a XIV. század elején harcot indított az inkvizíció. A népi eretnekmozgalmak azonban csak a XV. században nyernek szélesebb társadalmi perspektívát.⁵⁷

A városi életben bekövetkezett változások a XIII. század folyamán, bár mélyrehatóak és a további fejlődés irányát tekintve döntő jelentőségűek, nem mentek végbe minden városban, és még a vezető városközpontokban sem érték el a késő-középkori városra jellemző formák kiteljesedését. Csupán az áru- és pénzgazdálkodás teljes győzelme, a lengyel falu pénzfizetési rendszerének általánossá tétele, valamint a hazai és a külföldi kereskedelemben fontos szerepet játszó nagyobb gazdasági területegységek kialakulása változtatja meg a XIV.—

⁵¹ *Münch*: Kraków.

⁵² *T. Zagrodzki*: Regularny plan miasta średniowiecznego a limitacja miernicza. Wrocław. 1962. *Studia wczesnośredniowieczne* V, 1, 73. l.

⁵³ *S. Herbst*: Toruńskie cechy rzemieślnicze. Toruń. 1933.

⁵⁴ Lásd még; *J. Rozpędowski, J. Kazimierzcyk*: Palatium w Legnicy, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, VI. 1961. 177—203. l.

⁵⁵ *Ld. A. Birkenmajer*: *Astronomowie i astrologowie śląscy w wiekach średnich*. Katowice. 1927. 13—15. l.

⁵⁶ *J. Kłoczowski*: *Dominiowanie polscy na Śląsku w XIII—XIV w.* Lublin. 1956; *C. Baran*: *Sprawy narodowościowe u franciszkanów śląskich w XIII w.* Warszawa. 1954.

⁵⁷ *K. Dobrowolski*: *Pierwsze sekty religijne w Polsce, Reformacja w Polsce*, I. 1925. 7. kk. l.

XV. századi városok arculatát és járul hozzá az ország komoly mértékű urbanizálásához.⁵⁸ Jelen tanulmány célja azoknak az újabb tudományos eredményeknek felvázolása volt, amelyek ezzel az átalakulási folyamattal függnek össze.

A. GIEYSZTOR

LA GRANDE RÉFORME DES VILLES DANS LA POLOGNE DU XIIIe SIÈCLE

Résumé

L'évolution des villes de Pologne dont l'origine remonte au Xe siècle atteignit au XIIIe le niveau qui nécessita des réformes juridiques conformes à l'état avancé où se trouvèrent à l'époque l'économie marchande et celle monétaire. Les souverains se mirent à y introduire des formes qui ailleurs firent déjà leurs épreuves. Les réformes urbaines connaissent deux étapes, la première assiste à l'application dans les villes polonaises du modèle juridique allemand, à savoir la «locatio» et n'accuse un essor plus considérable que dans la première moitié du XIIIe siècle. Pour la plupart des cas c'est le droit de Magdebourg qui fut emprunté, tandis que le pays riverain vit l'expansion du droit de Lübeck et dans les territoires prussiens l'Ordre de Chevalerie Allemand y introduisit un droit urbain local. Les premières «locationes» se limitant à la création de la mairie et, au premier chef, à la libération des colons étrangers de sous le droit polonais, ne parvinrent d'établir une autonomie urbaine effective. Les débuts de la seconde étape sont contemporains du milieu du XIIIe siècle, étape dont l'essence consiste dans le fait qui vise à l'unification successive des droits juridiques où se trouvèrent assujettis d'une part la population primitive et les colons étrangers de l'autre. La formation de l'autonomie urbaine commence, elle aussi, à cette époque pour ne toucher à son achèvement qu'à la fin du XIVe siècle. Cette réforme juridique recèle d'une part l'évolution de l'activité commerciale et industrielle et d'autre part la modification survenue dans la structure sociale de la bourgeoisie, ce qui s'exprime également dans l'aspect extérieur des villes: la construction de maisons serrées, de réseaux réguliers des rues et de vastes places du marché se réalise, elle aussi.

⁵⁸ Befejezésül hozzá kell még tennünk, hogy egészen ezekig az időkig számos lengyel város maradt meg a lengyel jog mellett, amelyek nem tértek át a német jogrendszerre; lásd: *G. Labuda*: *Miasta na prawie polskim*, in: *Studia Historica* (II. Łowmiański). Warszawa. 1959. 181—198. l.

ELEKES LAJOS

Rendi ellentétek és kutatási problémáik a XV. századi Magyarországon

Harminc esztendeje nem csökken a tudományos kutatók érdeklődése a rendiség és az állam rendi kormányzata iránt. A Comité International des Sciences Historiques égisze alatt működő bizottság kiadványai, valamint a hozzájuk kapcsolódó s a kutatók széles körének eredményeire támaszkodó munkálatok igen tekintélyes forrásanyagot tártak fel és sok érdekes részkérdést világítottak meg — ugyanakkor számos további kutatást követelő problémát emeltek napvilágra — mind a vizsgált témakör egészének általános vonatkozásai, mind pedig (különösen) egyes nyugat-európai országok konkrét fejlődésbeli viszonyai tekintetében.¹ A római és a stockholmi történészkongresszusok örvendetesen tanúsították ezt a gyarapodást és egyben a kutatások megfelelő folytatását ígérik, alkalmasint az eddiginél tágabb körben, mind forrásanyag mind elvi-elméleti alapozás tekintetében szélesebb bázison. A munkából a magyar történetkutatás így igyekszik kivenni a maga részét.

A magyar történetkutatásban a rendiség és a rendi kormányzat vizsgálatainak nem jelentéktelen előzményei vannak. A régebbi szakirodalom azonban, kevés kivétellel, túlnyomórészt közjogi, jogtörténeti illetőleg alkotmánytörténeti vonatkozásaiban vizsgálta a problémát. Viszonylag későn s kevesen figyeltek fel a társadalmi bázis, a strukturális összefüggések olykor rejtett, ám a korszerű kutatás szempontjából annál fontosabb kérdéseire. Az újabb kutatások, a nyelvet javarészt már a marxizmus szelleme, történet szemlélete irányít, érhetően főleg éppen ez utóbbiakat törekszenek feltárni és megvilágítani. Az utolsó tíz-tizenöt év tudományos terméséből kiemelkedő fontosságúnak, anyagbeli gazdagságuk és elemző értékeik alapján kiemelkedőnek tartjuk Mátyusz Elemér tanulmányait a magyar feudális állam Zsigmond és Hunyadi kori kormányzati rendszeréről. Tanulságos részeredményekkel rendelkezünk fiatalabb kutatóink, így Gerics József és Kubinyi András munkássága nyomán a kormányzatnak a rendi átalakulást megelőző s részben előkészítő formáiról, illetőleg a rendi keretek közt megkísérelt központosítás egyes intézményeiről s az átalakulás társadalmi hátterének

¹ A Comité égisze alatt a harmincas évek óta működő bizottság: *Commission Internationale pour l'Histoire des Assemblées d'États*. Működése nyomán számos közös kiadvány és egyes országoként indított kiadvány-sorozat, feldolgozás illetőleg forrásközlés keletkezett. Ezt követte 1950-ben ugyancsak a Comité égisze alatt a *Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions*, amely a tárgyra vonatkozó nyugat-európai és amerikai kutatásokat igyekszik összefogni. A kutatások főbb eredményeiről hasznos összefoglalás található a római történészkongresszus anyagában: *H. M. Cam—A. Marongiu—G. Stöckl: Recent work and present views on the origins and development of representative assemblies. X. Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Roma. 1955. Relazioni. Vol. I. Tárgyunkat érintően figyelmet érdemelnek a római és a stockholmi kongresszusokon a feudális állam fejlődésére, nevezetesen az abszolutizmusra vonatkozó bemutatott anyagok és a hozzájuk kapcsolódó viták. Az utóbbi kérdéskörre magyar részről vö. Történelmi Szemle 1959. 467. s köv. l., illetőleg az alább idézendő irodalmat.*

egyes vonatkozásairól.² Nem mondhatjuk, hogy nem maradtak tisztázatlan sőt úgyszólván feltáratlan kérdések. Ellenkezőleg, az eredményes kutatások egyik legfontosabb eredményének éppen az látszik, hogy új összefüggések felderítésével új tennivalókra, további munkálatok szükségére hívták fel a figyelmet. Remélni lehet, hogy a szükséges kutatások a jövőben megfelelő erővel és ütemben folytatódnak s az eddig tisztázatlan vagy nem kielégítően tisztázott kérdések megnyugtató megoldását eredményezik. Az eddigi eredmények alapot adnak arra, hogy megközelítő pontossággal vázolhassuk a fejlődés fő vonalait, vázlatosan az előzményeket, részletesebb és biztosabb ismeretek alapján a XV. század első felének és derekának viszonyait, ismét csak vázlatosan — nem egy vonatkozásban még csak hipotetikusan — a XV. század végének s a XVI. század elejének, ennek a magyar állam és a magyar nép fejlődésében egyébként olyannyira fontos időszaknak az állapotait. Egyúttal módunkban áll jelezni a további tennivalók s a megközelítések útjában álló kutatási problémák közül a főbbeket.

Jelenlegi ismereteink szerint Magyarországon a szorosabban értett rendi fejlődés — egyes XIII. századig visszanyúló előzményeit nem számítva — a XIV. században indult meg és a XV. század elején bontakozott ki. Ez a fejlődés eredményezte a XV. század derekára a feudális állam rendi formájának, rendiképviseleti kormányzatának létrejöttét. A fejlődés főbb vonalai, állomásai ismeretesek, noha nem egy vonatkozásuk még felderítésre, további megvilágításra vár.

Újabb történetíróink egybehangzó véleménye szerint a XIII. század (közelebről a század közepétől) egyfajta átmenet időszaka a magyarországi feudalizmus fejlődésében. A formáció „korai” szakasza véget ér, kibontakoznak az „érett”, a „kiteljesült” feudalizmus jellegzetes viszonyai. A jobbagyparaszti gazdálkodásban uralkodóvá lesz a telekrendszer; az adózásban a járadék korábbi formái, a robot és a már előbb túlsúlyra jutott termékszolgáltatás mellett megjelenik és mind a földesúr mind egyéb adóztatók: állam és egyház viszonylatában terjedni kezd a pénzbeli teher. Az egyszerű árutermelés kezdeti fejlődésének megfelelően terjednek az áru- és pénzviszonyok; a munkamegosztás fejlődése az ipar (a céhes illetőleg egyelőre a céhet közvetlenül megelőző formákban tömörülő középkori ipar) fokozatos különválását eredményezi; fejlődésnek indulnak a — középkori értelemben — „fejlett” iparral, kereskedelemmel rendelkező városok, s mellettük szaporodnak a mezőgazdasághoz még szorosan kötött, de már a polgári foglalkozásokat is fejlesztő, városias útra induló félfalusi-félvárosi mezővárosi települések.³

² *Mályusz E.*: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok 1957, és kny.; *Uő.*: Zsigmond király központosító törekvései Magyarországon. Történelmi Szemle 1960. (Németül: *Études Historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois.* I. Bpest. 1960); *Gérics J.* idevágó tanulmányai közül különösen: A királyi bírói jelenlét a XIII.—XIV. század fordulóján. Jogtudományi Közöny 1962; *Kubinyi A.* tárgyunkat érintő dolgozataiból a kincstartósági működését tárgyalók mellett (Tanulmányok Budapest múltjából. XII. Bpest. 1957, Levéltári Közlemények 1958); vö.: A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén. Tanulmányok Budapest múltjából. XV. Bpest. 1963.

³ A magyarországi fejlődés fő vonalainak nem csupán anyagukban, hanem szempontjaikban is leghasználhatóbb, legmodernebb összefoglalásai *Molnár E.*: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Bpest. 1949, *Elekes L.—Lederer E.—Székely Gy.* Magyarország története. I. Bpest. 1961 (egyetemi tankönyv), illetőleg rövidebb áttekintésben *Molnár E.—Pamlényi E.—Székely Gy.* (szerk.): Magyarország története. I. Bpest. 1964. — A rendiség és az állam fejlődésének alább érintendő problémáit tárgyaltam egy korábbi tanulmányomban: Rendiség és központosítás a feudális államokban. Problémák a kérdés kelet-európai vonatkozá-

A gazdaság és társadalom szerkezetének ezek az alapvető fontosságú változásai természetesen éreztetik hatásukat a feudális felépítmény viszonyaiban, az uralkodó osztály rétegeinek helyzetében és egymás közti kapcsolataiban valamint az állami intézmények, a kormányzati módok ezekkel összefüggő változásaiban. A század elején felbomlik, a század második felében eltűnik a korai feudalizmus időszakában jellemzőnek tartott „nagy” — relatíve nagy, még inkább annak látszó — királyi hatalom, amely az uralkodói birtok relatív túlsúlyán nyugodott és általában a gazdasági-társadalmi viszonyok kezdetlegességével állt összefüggésben. A relatív túlsúly áttolódik az egyházi majd egyre inkább a világi nagybirtokra, aminek első következménye, hogy az állami tisztségeket annak tulajdonosai sajátítják ki s hogy részben ennek, részben magánhadseregeik segítségével is alátámasztott, minden téren növekvő hatalmuknak révén döntő befolyásra tesznek szert a királyi tanácsban és általában az államügyek irányító intézésében. A század végén az uralkodó éppen csak „primus inter pares”; az államot darabokra szabadalja a széttagoltság szélső formája, a tartományi-tartományúri rendszer; az országrészeket birtokló vagy ellenőrző tartományurak, a Csákok, Henrikfiak, Abák és társaik mint igazi kiskirályok vezetnek udvartartást, gyakorolnak államfői jogokat és lépik át az „igazi” király iránt kötelező hűség feudális korlátait. Belső befolyásuk óriási arányú növekedésének egyik emelője az a nyugati vazallitásra emlékeztető, Magyarországon familiaritásnak nevezett függőviszony volt, amelynek folyamatos kiépültével az uralkodó osztály közép- és kisbirtokos elemeinek zöme valamelyik nagyúr uszályába került, s fegyveres vagy egyéb feudális úri szolgálatot teljesítő hűbérsévé vált.

Bár a vazallusviszonynak, e viszony familiaris formájának voltak előzményei, terjesztése ellen a XIII. század elején, első felében az uralkodó osztály közép- és kisbirtokos elemeinek jelentős része tiltakozott. Elterjedt sőt úgyszólván általánosnak tekinthető felfogás szerint ezzel függ össze (egyéb motívumokról itt nem szólva) a királyi serviensek mozgalma, amely az 1222. évi Aranybulla kiadását eredményezte; ezzel függ össze a zalai serviensek néhány évvel későbbi szervezkedése, amely a megyei bíraskodás átalakításának, a később országosan elterjedő szolgabírói intézmény megalapozásának, távlatában pedig a felbomlott királyi megye helyén a nemesi megye szervezésének kezdeti lépéseit jelzi. Mint régóta tisztázott, az uralkodó osztály kis- és középbirtokos (és részben nagybirtokos, de a nagyurak közé nem sorolható) elemeinek szervezkedése, vagyona, jogai és kiváltságai biztosításáért illetőleg kiterjesztéséért folytatott harca vezet a század folyamán a felette különböző helyzetű elemekből álló, a továbbiakban azonban bizonyos tekintetben, egyebek közt éppen a későbbi rendi küzdelmek vonatkozásában egységnek tekinthető „köznemesség” — forrásainkban többnyire egyszerűen: nemesek, nobiles — kialakulásához. Ennek létrejöttével párhuzamosan szilárdul meg az uralkodó osztály legfelső, leghatalmasabb, számra kiesiny rétegének elnevezésére a „bárá” kifejezés, szűkebb értelmében („országbárá”, barones regni), állami főtisztviselő, tágabb — ám az előbbivel csaknem egybeeső — értelmezésben egyszerűen: nagyúr. A XIII. szá-

---

sainak kutatásában, különös tekintettel a XV. századi Magyarország viszonyaira. Bpest. 1962 (Fontosabb részei franciául: *Studia Historica* 53. sz.), és egy e tanulmányom írásakor sajtó alatt álló, a magyar állam történetét megalapításától Mohácsig tárgyaló könyvben. A továbbiakban főleg az ott kifejtett szempontokat követem.

zad végén a leghatalmasabb bárók egyúttal kiskirályok, nem csupán a főtisztségek viselői vagy kisajátítói, hanem egyben az ellenőrzésük alá vont területeken államfői hatalmat gyakorló, uralkodói jogokat bitorló tartományurak. Valamennyi báró — sőt hovatovább valamennyi nagybirtokos — élvezi a kiterjedt immunitas jogát, vagyis azt a kiváltságot, hogy saját birtokán adóztatás, bírászkodás tekintetében állami jogokat gyakorolván, azt kivonja az állami megbízottak hatásköréből. Sokuk még a pallosjogot: a főbenjáró vétségért hozott halálos ítélet végrehajtásának jogát is megszerzi és gyakorolja. Különbözőleg már ekkor kialakul a később elvileg, törvényesen elismert feudális joggyakorlat, amelynek értelmében a főbenjáró vétségek kivételével minden birtokos maga — illetőleg az úriszék — illetékes ítélkezni jobbágyai ügyeiben. Ezzel és a hadügy — a földesúri magánhadseregek — valamint az adóztatás (többek közt az állami adók földesúri kisajátítása) párhuzamos fejlődésével kialakul az a feudális eme szakaszán jellemző berendezkedés, amelynek értelmében elvileg minden birtok, gyakorlatilag legalábbis minden nagybirtok „állam az államban”.

Régebbi történetírásunkban sok vitára és sok félreértésre adott alkalmat a fentebb röviden jelzett tények értelmezése és értékelése. A félreértések nem csekély részét a régebbi kutatók egyoldalúan közjogi szemlélete, a források adatainak ebből fakadóan egyoldalú, sőt olykor gyökeresen téves magyarázata okozta. Az ilyen természetű hibákra már egyes korábbi kutatók — Szekfű, Mályusz és mások — rámutattak és az ilyenekből eredő félreértéseket alapjukban helyesbítették. Újabb történetírásunk — mindenekelőtt Molnár Erik útmutatásai nyomán — főként azzal vitte előbbre a kutatást, hogy hangsúlyozta a szoros összefüggést a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok változásaiiban. E lényegi szempont többé-kevésbé következetes érvényesítésével sikerült a korábbinál teljesebb és hitelesebb képet alkotnia a XIII. század sajátos átmeneti időszakának lényegéről, társadalmi és politikai átalakulásának fő jellegzetességeiről. Mindamellet jogosnak véljük az aggályt, hogy egyes, nem is éppen jelentéktelen összefüggések értelmezése, értékelése tekintetében még nem sikerült teljesen kiküszöbölni a félreértés lehetőségeit. Nem csupán arról van szó, hogy eddig nem történt meg valamennyi forrásadat rendszeres, aprólékos elemzésen alapuló feldolgozása (az államapparátus vonatkozásában ez most folyó és ezután folytatandó rész kutatások feladata); gondot okozhat az is, ha fogalmaink, amelyeket elemző-értelmező munkánkban használunk, nem eléggé s nem egyértelműen tisztáztak. Más országok újabb és régibb szakirodalmának, folyó vitáinak példáját sem hagyva figyelmen kívül, ilyenféle aggodalmunk támadhat mindjárt egyes alapvető fogalmak, például a „rend” mint feudális társadalmi, politikai kategória használata körül. Nem szólnunk a félreértések olyan lehetőségeiről, amelyek egyes társadalmi vagy politikai általános kategóriák — mondjuk: állam vagy akár társadalom — későbbi, esetleg éppen mai (konkrét és korhoz kötött) értelmezésének történetiellen visszavetítéséből származhatnának. Jóllehet egyes kiváló, főleg nyugati szakemberek szükségesnek tartják, hogy óva intsenek az ilyen visszavetítés — sőt tovább, általában az ilyen kategóriák használata — veszedelmétől, magunk azt tartjuk, az általános kategóriák használata nem mellőzhető, a konkrét elemzés pedig kellőképpen megóv a történetiellenesség és a torzítás valóban súlyos hibáitól. Más a helyzet, ha a használt fogalom, adott esetben a feudális „rend” fogalma önmagában sem tiszta, a szakirodalomban sem egyértelműen használatos. Ez a legpontosabb elemzés mellett is félreértések forrása lehet, mint nem egy példa mutatta és mutatja napjainkban

is. (Közbevetőleg említjük: az a gyanúnk, hogy a magyar történetírásban a XIII. századi nemesi rétegharcok értelmezése, rendi vagy nem rendi jellegűnek minősítése körül folyt s nem egyszer meddő viták nem csekély része is ilyen fogalmi tisztázatlanságra vezethető vissza.) Részben hazai, részben külföldi viták tanulságai nyomán szükségesnek érezzük, hogy — részletes okfejtést ezúttal mellőzve — röviden jelezzük, mit értünk a feudális „rend” illetőleg a kormányzat rendi formája fogalmán.

Abban a kérdés minden kutatója egyetért, hogy a (feudális) „rend” fogalma jogi helyzetet, éspedig örökletes jogi helyzetet, többnyire valamely kiváltságon alapuló, illetőleg ilyenrel kifejezett örökletes jogi helyzetet jelöl. Ezzel meg lehet határozni a fogalom egyik leglényegesebb, mindenestre legszembeeszkőbb tartalmi kritériumát. De korántsem valamennyit. A probléma ott kezdődik, ha azt próbáljuk meghatározni: mikor, milyen körülmények közt tekinthető a kiváltságban kifejezett, örökletes jogi helyzet rendi jellegűnek. Mert hiszen nem minden kiváltságot, örökletes jogi állapot rendi jellegű. S nem minden rendi jellegű viszony, intézmény, berendezkedés jut tételen szabályozott, írásban összefoglalt, örökletes jogi kifejezésre. Mi az, amit ilyen körülmények közt a további, pontosabb meghatározásnál döntő ismérvek minősíthetünk? A szakirodalomban világszerte folyó viták, amennyiben a rendiség lényegének problémáját érintik, voltaképpen az imént jelzett kérdés körül folynak.

Mint egy korábbi tanulmányomban alkalmam volt kifejteni, a magam részéről úgy vélem, hogy a rendiség az „érett” feudalizmus terméke. Egyes előzményei — például egyes utóbbi renddé szerveződő rétegek, elemek némely kiváltságai — visszanyúlhatnak a feudális fejlődés korábbi szakaszára, de maga a rendiség, kifejezett formájában, nem jöhet létre az egyszerű árutermelés kifejlődése, az ennek nyomán fellépő gazdasági, társadalmi, politikai változások nélkül. Ellenkezőleg, azokkal szoros összefüggésben, mintegy azok talaján s részint azok összegezéséeként keletkezik. Tehát viszonylag késői képződmény, relatíve fejlett gazdasági-társadalmi viszonyok függvénye és kifejezője. Kialakult rendszerébe átépíti az előző korszak számos jogi és egyéb hagyatékát, ezeket azonban más összefüggésbe állítja és ezáltal tartalmilag módosítja. Egésze tehát — egyes elemeinek régebbi eredete, korábbi jelenségekkel kimutatható egyezése alapján — az egyszerű árutermelés kialakulását, az „érett” feudalizmus kifejlődését megelőző időkre nem vetíthető vissza.

Hajlunk arra, hogy a rendiségben az „érett” feudalizmus (legalábbis európai formája) jellegzetes jogi-politikai, tehát felépítmenyi jelenségét lássuk. A rendi jellegű — örökletes kiváltsággal összefüggő — rétegszerű tagozódás általánosan jellemzőnek tekinthető az európai feudális társadalmak fejlődésének megfelelő fokán. Nézetünk szerint nem szól ez ellen, ha megállapítjuk, hogy az egészében jellegzetesen horizontális, rétegszerű tagozódást a vertikális összefüggések különböző szálai bonyolítják, akár az előző idők vazallus-piramisának hagyatéka, akár a következők uralkodó-alattvaló, fölé- és alárendeltségi viszonyainak előzménye gyanánt. S nem szól ellene az ugyancsak helytálló megfigyelés, amely szerint a rendiség számos helyi (részben különállást jelentő) privilégiumot olvaszt rendszerébe, sőt maga is alkot ilyeneket. Megítélésünk szerint az összkép lényegi, jellegzetes vonásain mindez nem változtat. Még kevésbé változtat az a sokak részéről fontosnak, sőt döntőnek tartott tény, hogy a rendi kiváltság nem mindenütt, nem egyformán jutott országos szintű, egységes írott jogi szabályozásig. Magának a rendiségnek helyi viszonyoktól függő fejlett vagy kevésbé fejlett alakja mellett összefügg ez a jogrend és az írásbeliség ugyancsak helyi körül-

ményekben gyökerező sajátosságaival. Nem kizáró ok, amennyiben a tények megengedik az adott társadalmi képlet rendi jellegűnek minősítését.

Felfogásunk szerint tehát a feudális „rend” fogalma olyan rétegszerű társadalmi képletet jelöl, amely (legalább Európában) az „érett” feudalizmusra jellemzően az egyszerű áruterelés — illetőleg az ezzel összefüggésben fellépő gazdasági, társadalmi, politikai változások — talaján keletkezik és kiváltságban kifejezett örökletes jogi helyzetet biztosít. A feudális „rend” létrejöttében és további fejlődésében lényeges szerepet játszik az a küzdelem, amelyet részesei a kiváltságaikban kifejezett gazdasági és egyéb előnyök, érdekek biztosításáért, illetőleg lehető kiterjesztéséért folytatnak. Mihelyt ez a küzdelem eléri a törvényhozás, az állami politika szintjét, természetszerűen vonja maga után a fejlődő rendek részéről a törekvést az állam irányításának, kormányzatának közvetlen befolyásolására. Ez a törekvés a kiindulópontja a feudális állam szervezete és kormányzata rendi jellegű átforgalmódásának. Közvetlen kiindulópontból beszélünk, tágabb értelemben ugyanis a folyamat alapja tágabb és mélyebb gazdasági-társadalmi összefüggésekben, az áru- és pénzviszonyok fejlődésével kapcsolatosan végbemenő átalakulás egészében, az osztályviszonyok átalakulásában s nem utolsó sorban az osztályellentétek, az osztályharc fejlődésében keresendő. Mindezekhez képest alárendelt, bár esetenként meghatározónak látszik — nem egy kutató véleménye szerint valóban meghatározó, nézetünk szerint pedig olykor csakugyan fontos, de önmagában sohasem döntő — egyes uralkodók, tanácsosaik vagy kormányzatuk állásfoglalása, esetleg kezdeményező fellépése a rendek kormányzati szerepének kialakítása vagy szabályozása tekintetében.

Magyarországon a XIII. század: átmenet a korai feudalizmusból az „érett” feudalizmusba. Kimutathatók a városi fejlődésnek az ipar elkülönülésével összefüggő lépései, de számottevő városiasságról még nem beszélhetünk, a városok renddé szerveződéséről természetesen még annyira sem. A kiváltságoltak közül számosan rendelkeznek olyan jogokkal, amelyek később beolvadnak a rendi jogba, ezek azonban egyelőre, önmagukban nem tekinthetők rendi jellegűnek. Az egyház, pontosabban az egyházi vezetők ilyenféle kiváltságai jórészt a klérus testületi különállásából és a korai feudalizmusban játszott kiemelkedő szerepéből származnak. A világi birtok, főként a nagybirtok „állam az államban” jellege, valamint az immunitas rendszere ugyancsak az előző időszak hagyatékának tekinthető, legalábbis annak viszonyaiban gyökerezett, noha teljes kiterjedését később érte el. S bár különböző elemi szintén beolvadtak a későbbi rendi jogba, önmagában nem fogható fel úgy, mint kialakult rendi viszonyok létezésének bizonyítéka. Nem fogható fel így azok a rétegharcok sem, amelyek az uralkodó osztályon belül egyrészt a hatalmasok különböző csoportjai, másrészt általában a hatalmasok és a nyomásuk ellen tiltakozó gyengébbek — sommásan: nagyurak és köznemesek — közt folytak s a század végén helyel-közzel igen erőteljesnek látszó megnyilvánulásokig jutottak. A századvég nemesi gyűlései a régebbi kutatók némelyikét a százötven-kétszáz évvel későbbi rendi gyűlésekre emlékeztették. Megítélésünk szerint nem tekinthetők rendi jellegűnek, legfeljebb a később, más körülmények közt kibontakozó s immár valóban rendi jellegű fejlődés előzményeinek. Körülbelül olyan mértékig, amint az immunitas felfogható a később kialakuló rendi jog előzménye, részösszetevője gyanánt.

A XIV. század első felében az Árpádház kihalását követő interregnum, dinasztikus trónharcok és feudális pártháborúk elesitultával a központi hatalom átmeneti, viszonylagos megszilárdítása következett. Történetírásunk azért

nevezi ezt a megszilárdítást viszonylagosnak, mert bár felszámolta a széttagoltság tartományi formáit, nem szüntette meg a széttagoltságot és az anarchiát, sem ezek fő okozóját, a nagybirtok „állam az államban” jellegét. Ellenkezőleg, ez a század folyamán inkább erősödni látszik. (Ekkor válik általánossá a földesúri bíráskodás, az úriszék intézménye. A bárók magánhadseregei sem tűnnek el, inkább erősödnek. Mindössze annyi történik, hogy az uralkodó bizonyos feltételek mellett — nem ellenszolgáltatás nélkül — ezeket is igénybe veheti az állam céljaira.) Az uralkodói hatalom átmeneti, viszonylagos megszilárdításának alapja a kiváltságoltak olyan rétegeinek összefogása volt, akik érdekeltséget vállaltak a tartományi rendszer s a hozzá kapcsolódó szélsően anarchikus jelenségek felszámolásában, illetőleg korlátozásában. Szorosan összefüggött az áru- és pénzviszonyok fejlődésével, ami lehetővé tette a kincstár regale-jogon alapuló jövedelmeinek számottevő növelését. József Károly Róbert bánya-, pénz- és adóügyi reformjai erre támaszkodtak, s mint már a régebbi történetírás kimutatta, nem csupán jelentősen növelték a kincstári bevételeket, hanem részben új alapokra fektették az államháztartást, már amennyire e korban ilyenről egyáltalán beszélhetünk. A központi hatalom kiemelkedésének átmeneti jellege összefüggött viszonylagosságával, bázisának bizonytalanságával. A hatalom gyakorlásának módjában történtek ugyan bizonyos változások, de nem lényegi jelentőségűek. A tartományurak eltűntek, az uralkodó osztály vezető rétege kieserlődött. De az állam irányítása megmaradt a királyi tanácsban tömörülő, az országos tisztségeket birtokló s a legnagyobb birtoktestekkel rendelkező bárók kezén. Legtöbbjük új ember lévén, egyelőre támogatta az uralkodót. Utóbbi elődei mintájára a központi hatalom rovására igyekezett gyarapítani saját vagyonát, hatalmát és befolyását. Ennek során hovatovább iparkodott megszerezni a kincstár új bevételi forrásainak egyikét-másikat is. Mindezek eredményeképpen a század végére olyan állapotok keletkeztek, amelyek anarchikus jellegükben nem maradtak el az előző század végén megfigyeltektől. Abban különböztek tőlük, hogy nem vezettek a széttagoltság tartományi formáinak felújítására. A gazdasági, társadalmi, politikai fejlődés túlhaladt ezen az állapoton, felújítását nem tette többé lehetővé, noha nem kétséges, hogy a nagyurak részéről nem hiányoztak az ilyen irányú tendenciák.

A század folyamán az egyszerű árutermelés tovább fejlődött. A városok ipara nőtt, a vezető városokban feltűntek és differenciálódni kezdtek az első céhek. A jobbágyparaszti gazdálkodásban új, intenzívebb földhasználati módok terjedtek. A parasztság növekvő része kezdte termékeinek egy részét piacon értékesíteni. Az adózásban a termékforma uralma mellett egyre erősebben terjedt a pénzforma, főként a század végétől kezdve. Egyidejűen megindult és a század végére számottevő mértékig haladt a parasztság differenciálódása. Nőtt a paraszti ellenállás a földesúri és egyéb terhekkel szemben. Ez a hagyományos formák: elköltözés, szökés stb. mellett eretnek ideológiával áthatott mozgalmakban nyilvánult meg, amelyek a következő században beletorkolltak a Magyarországon is elterjedő huszitizmusba. A parasztság elnyomásában és kizsákmányolásában egyaránt érdekelve volt az uralkodó osztály, a feudális földbirtokosok valamennyi rétege. De lehetőségeik nem voltak egyformák: a saját elnyomó apparátussal s emellett egyéb lehetőségekkel — így például új telepítések érdekében átmeneti kiváltságok, könnyítések ígérétének lehetőségével — rendelkező nagybirtokosok kétségkívül kedvezőbb helyzetben volt a kisebbnél. A kisebb birtokú nemeseket ezen túl egyéb okok is nyugtalanították. A familiaritas ellen már nem tiltakoztak, csupán a senior megválasztásának jogához s ezen túl a királyhoz,

mint legfőbb bírójukhoz fűződő kapcsolatok fenntartásához ragaszkodtak. De érezték a nagybirtok nyomását, elégedetlenné tette őket, hogy az új rendből is főleg az hús hasznot. Elégedetlenségük leszerelését célozták az 1351-ben kiadott törvények, amelyek mind a nemesi birtokjogot, mind a jobbágyparaszti adózást a kisebb birtokosok érdekeinek szem előtt tartásával igyekeztek szabályozni.

Magát az 1351. évi törvényt még nem tekintjük rendi jellegűnek. A király és tanácsa adta ki, semmi jele rendi erők, szervezetek részvételének. A követelményben azonban, amely a törvény kiadását kiváltotta, felfedezhetők olyan mozzanatok, amelyek bizonyos fenntartással a századforduló táján kibontakozó nemesi-rendi törekvések kiinduló pontjának tekinthetők. Emellett a törvény egy olyan elvet mond ki, amely később más összefüggésben a nemesi-rendi jog sarkalatos principiumává lett. A nemesség egyes bizonytalan helyzetű elemeire kiterjesztvén az országban általánosuló nemesi jogokat, kimondja az „egyazon nemesi szabadság” (*una eademque libertas nobilium*) követelményét, amelyet később Werbőczy Tripartituma fogalmaz meg határozottabban, akkor már egyértelműen báróellenes éllel s annak a fikciónak — köznemesi vágnak — kifejezésekképpen, mintha az uralkodó osztály nagyon is különböző helyzetű elemei közt legalább jogi téren valóságos egyenlőség volna. Nem bizonyos, hogy az „*una eademque libertas*” elvét már első megfogalmazásakor így értették, de értelmezheték így is. Nem kétséges, hogy ez az értelmezés már jóval Werbőczy előtt, a XV. század rendi küzdelmei során kialakult, és a nemesi ideológia egyik jellegzetes vonásává vált.

A XIV. század utolsó két évtizedében, újabb trónviszályokkal súlyosbítva, ismét kitértek a nagyúri csoportok harcok, nyomukban elharapódtak az anarchia szélső formái. A nagyúri csoportok ekkor időleges szövetségekbe, ún. ligákba tömörülve igyekeztek érdekeiket, hatalmi törekvéseiket biztosítani. A ligák összetétele folyton változott, ami növelte a rendszerrel járó bizonytalanságot. A ligák rendszere azonban, mint a főhatalom gyakorlásának döntő eszköze, közel félszáz esztendeig fennmaradt. Alatta és részben ellene fejlődtek, bontakoztak ki azok az új erők, amelyeknek későbbi tömörülése elvezetett a feudális államvezetés új, rendi jellegű formáinak kialakulásához. Megjegyezzük, hogy a ligák rendszere nem magyarországi különlegesség; analógiái megtalálhatók Európa számos országában a fejlődés azonos fokán: a feudális államszervezet rendi formájának kialakulását közvetlenül megelőző időszakban. A rendszer viszonylag hosszú fennmaradása sem áll párhuzamok nélkül. S a fejlődés, amely végül megszűntetéséhez vezetett, analóg Európa más országainak rendi fejlődésével. Lényegét tekintve azonos is, noha ütemében és arányaiban sok eltérő, sajátos vonást mutat.

A XV. század első felében a városok, mezővárosok számottevő gyarapodása figyelhető meg Magyarországon. Újabb kutatások alapján úgy látszik, a század harmincas éveire a legfejlettebb városok létszáma elérte, egyeseké meghaladta az öt-hatezer főt; lakosságuknak immár legalább harminc százaléka, ha nem több, iparból élt. Előrehaladt a városi lakosság belső differenciálódása, helyenként éles harcok bontakoztak ki a városvezetés demokratizálásáért, a patríciusok korábbi egyeduralmának a céhes iparosok részesedésével való felváltásáért. Azonos jogú, hasonló helyzetű városok közt helyi szövetségek jöttek létre. A leg-erősebb városok harcot indítottak felső bíróságuk, a tárnokmester (*magister tavernicorum*) ítélőszékének olyan, számukra kedvező átalakításáért, hogy a nagyúr oldalán ne nemesek, hanem városi küldöttek ítélkezzenek. (E törekvés

csírái már a XIV. század végén kimutathatók. Sikereit a XV. század derekán királyi dekrétum rögzítette.) Később szokásossá vált, hogy országos jellegű tanácskozásokra — a XV. század derekától az akkortájt rendszeressé váló rendi országgyűlésekre — meghívják a vezető városok képviselőit. Történetírásunk e jelenségekben joggal keresi a városok rendi szervezkedésének, e szervezkedés eredményességének kezdeti jeleit.

A ligák elhatalmasodása, a bárók nyomásának növekedése idején, részben éppen ezzel szemben — s ezen túl, alapjában az erősödő jobbágyparaszti ellenállás letörésére — a köznemesség egyre határozottabb és erőteljesebb fellépése figyelhető meg. A köznemesi törekvések középpontjában ekkor is, mint hajdan, a megyei bíraskodás és igazgatás átalakításának kérdése áll. Számos úton, keresve a király, a központi hatalom támogatását is, törekszenek a köznemesek az őket vitálisan érintő ügyek, elsősorban a birtokpercek, utóbb az adószedés meg a katonai állítás intézésében, ellenőrzésében nagyobb befolyáshoz jutni. Törekvéseiket több-kevesebb következetességgel támogatja a központi hatalom, a király is, aki szükségképpen támaszt keres a nagyurak kényelmetlen nyomásával szemben, s ezt a támaszt egyelőre — nem előzmények nélkül — főként a köznemességben véli megtalálni. Király és köznemesség együttműködésének eredményeképpen már a századvég törvényhozása, különösen az 1397. évi, súlyos belpolitikai zavarok közt és amellet a nikápolyi csatavesztés után a török veszedelem árnyékában tartott temesvári országgyűlésből kiadott dekrétum számos olyan intézkedést hozott, amelynek nyilvánvaló célja a köznemesség helyi, megyei befolyásának növelése volt. Ez intézkedések legtöbbször ugyan papíron maradt, de későbbi hasonló, sőt az ekkor hozottakon túlmenő törvényes és kormányzati rendszabályok kiindulása és konkrét köznemesi-rendi követelések, küzdelmek jogi alapja lett.

A köznemesség politikai törekvése, király és köznemesség együttműködése hamarosan túlnőtt a megye keretein. Már a XV. század elején kialakult a gyakorlat, hogy bár a törvényeket továbbra is a király és a jórészt nagyurakból álló tanács adta ki, a javaslatot előzetes véleményezésre megküldték a megyéknek. Ennek első, mai tudásunk szerint egyelőre elszigetelt példája Zsigmond 1405. évi dekrétumával kapcsolatban ismeretes. Hasonló, immár tágabb körű eljárás nyomait fedezhetjük fel az 1433/35. évi törvényhozás előkészítésével kapcsolatban. A XV. század derekán, újabb kormányzati zavarok — trónharcokkal súlyosbított nagyúri pártharcok — mellett a török fenyegetés nyomasztóvá növekedésének és az osztályharc nagyarányú élesedésének körülményei közt az országgyűlések rendszeressé váltak. 1439/40 után úgyszólván egymást érték az immár valóban rendi jellegűnek (egyre világosabban annak) tekinthető helyi és országos gyűlésezések, amelyekben a köznemesség olykor tömegesen, olykor megyénként néhány küldött útján vett részt, emellett rendszeresen részt vettek a nagyobb városok képviselői is. A század derekától iratlan szabállyá vált, hogy törvényt többé nem a tanács, hanem csak a király és az országgyűlés együttesen hozhat. A későbbiről ismert gyakorlat szerint a királyra tartozik a javaslattevés, a gyűlésre a tárgyalás és jóváhagyás (vagy elutasítás), ismét a királyra a törvényes rendelkezést magában foglaló dekrétum kiadása. Ennek a szisztémának létrejöttével és megszilárdulásával — nagyjából a XV. század derekán — nézetünk szerint lényegében lezárul a hosszantartó folyamat, amelynek eredménye a feudális állam rendi formájának, rendi irányításának (a nyugati szakirodalom néhány képviselőjénél „rendi dualizmus” néven említett kormányzati rendszernek) kialakulása volt.

A szakirodalomban vita tárgya, miben keresendő az ilyen természetű átalakulás lényegi oka. Mint másutt módomban volt bővebben kifejteni, felfogásom szerint a rendek (a rendeknek megfelelő képződmények) részesedése az állam irányításában természetes és szükséges a fejlődés meghatározott fokán. Velejárója, következménye ez a rendek kialakulásának és megerősödésének, aminek alapja viszont — mint fentebb röviden utaltunk rá — a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyoknak az „érett” feudalizmus körülményeiben gyökerező, az áru — pénzviszonyok kezdődő kibontakozásával összefüggő fejlődése. E fejlődés során bonyolultabbá válnak az osztályviszonyok, élesedik az alapvető ellentét földesurak és jobbágyaik közt, erősödik s nagy — többnyire már országérszi vagy éppen országos méretű — felkelések küszöbéig ér a jobbágyparaszti osztályharc, amelyet ekkor több-kevesebb határozottsággal városi, mezővárosi elemek is támogatnak. Mindez szükségessé teszi a feudális állam, mint feudális erőszakapparátus erősítését, rendező-szabályozó és mindenekelőtt: elnyomó szerepének hatékonyabb érvényesítését. A hatalom gyakorlásának korábbi formáival szemben ezt hivatott biztosítani a rendi kormányzat, ami — sokak felfogásától eltérően szükséges hangsúlyozni — létrejöttékor erősödést jelent az állam szempontjából a kormányzat bárói rendszeréhez, vagy éppen a széttagoltság tartományi alakjához képest. Mint már utaltunk rá, a rendiség, a rendi kormányzat az előző időszak számos elemét konzerválja, magába olvasztja (így a széttagoltság nem egy maradványát is); egészében ennek ellenére az állam kormányzati egységének, erői összefogásának jóval több lehetőségét nyújtja, mint az előző forma. Egyes államok sajátos fejlődése szempontjából igen fontos lehet, de a lényegen, az általánosnak tekinthető összefüggéseken nem sokat változtat, melyik országban mennyire erősek, szívósak a széttagoltság maradványai a rendi szervezet új keretei közt. Úgy látszik egyes országokban — legalább eleinte — maga a rendiség is tartományi keretek közt erősödött, emellett országos megnyilvánulásai sokáig másodrendűek. (Mint ismeretes, a Német Birodalomban ez az állapot tartósodott.) Magyarországon ezzel szemben az országos megnyilvánulások látszanak jelentősebbnek, ezek mellett a helyi jellegűek hamar háttérbe szorulnak, nem tekintve itt a speciális fejlődésű szlavón területeket és talán részben Erdélyt. Nézetünk szerint a magyarországi fejlődésnek ez a szembeütnő vonása specifikus okokkal, főként a külső (török) fenyegetés aggasztó súlyával függhet össze.

Nem vitás, az államszervezet rendi formáinak kialakulása Magyarországon is, mint másutt, szorosan és közvetlenül függött össze az osztályharc élesedésével, az elnyomó apparátus hatékonyabbá tételének szükségével. Világosan mutatja ezt úgyszólván valamennyi forrásadat, amellyel a rendi szervezkedés időszakából rendelkezünk. Az erdélyi országrész három „nemzetének” (a kiváltságoltak három fő csoportjának) uniója, alapokmányának betű szerinti szövege szerint elsősorban az 1437. évi nagy parasztfelkelés elfojtása — és csak másodsorban a török támadások elhárítása — céljából keletkezett. Az északkeleti megyék nemeseinek terebesi gyűlése a huszita mozgalmak elfojtására hozott határozatot. S hasonló célok olvashatók ki más effajta dokumentumainkból is.

Ugyanakkor valamennyi dokumentum utal — minél magasabb szinten keletkezett, annál nagyobb nyomatékkal — a török fenyegetés súlyára, a mozgósításnak, az erők összefogásának szükségességére. Az országgyűlési határozatokban 1397 és főleg 1439 után ez szerepel talán a legnagyobb súllyal. Más kérdés, mi valósult meg az országgyűléseken hozott határozatokból s mi nem. (Feudális viszonyok közt nem várható, hogy valamely törvényes rendelkezést

maradék nélkül teljesítsenek, kivált ha ez veszélyt vagy számottevő áldozatot jelent az uralkodó osztály tagjai számára. A török ellen nem egyszer elhatározott nemesi mozgósítás többnyire kudarcot vallott, a zsoldosok toborzására szánt adók behajtása súlyos nehézségekbe ütközött.) Forrásainkból annyi bizonyos, hogy a török probléma napirenden volt s a kormányzat köreiben, sőt mű több: országosan számoltak vele. Az állam erősítésének szükségességét ez is aláhúzta. Kormányzati körök utóbb, a rendi formák kialakítása során és azt követően tudatosan igyekeztek érvül használni ezt az állam s benne a központi hatalom erősítése, újabb erőforrások megnyitása (adók megszavazása, katonaság állítása stb.) érdekében.

Elterjedt felfogás szerint a rendiség súlyosan korlátozza a központi hatalmat, akadályozza annak kifejlését. Bizonyos megszorításokkal ez igaz is, főként a feudális állam későbbi, fejlettebb alakjának, az abszolutizmusnak viszonyaihoz képest. A rendi fejlődés kezdeti, korai szakaszára azonban nem teljesen érvényes. A rendek saját kiváltságaik védelmében, további követeléseik érdekében kezdetől fogva korlátozzák a központi hatalmat, pontosabban a növelésére irányuló törekvéseket. Részérdekeik húzzák meg a határt, ameddig a központi hatalom növekedését megengedhetőnek tartják. Eddig a határig azonban támogatják, minthogy szükségük van rá a hatalom régebbi birtokosaival, a megszokottság fő haszonélvezőivel, a nagyurakkal és kormányzati képviselőikkel szemben. S a korábbi viszonyokhoz, a „primus inter pares” állapotához képest ez a csupán szabott határig terjedő, korlátozott és korlátozó támogatás is erősödést jelent a központi hatalom s képviselője, az uralkodó számára.

Magyarországon a központi hatalom növelésének ez a — nézetünk szerint a rendi fejlődés kezdeti szakaszán általánosnak tekinthető — tendenciája az átlagosnál erőteljesebben érvényesült. A rendek itt is, mint másutt, igyekeztek beleszólni a régebben uralkodói, illetőleg tanácsi jogkörbe sorolt kérdések: külügy, hadügy intézésébe. De viszonylag könnyen, kevés zúgolódással beletörődtek, ha e kívánalmaik nem vezettek kellő eredményre. Itt is, mint másutt, központi kérdés volt a hadisegély címén kivetett, 1439 óta lényegében rendszeressé váló rendkívüli adó megszavazása. Másutt az ilyen kérdések hosszas huzavonákat váltottak ki. Magyarországon is okoztak olykor zúgolódást, ez azonban viszonylag hamar elült. A rendek igyekeztek beleszólni az adó kivetésébe, behajtásába, felhasználásába, de követeléseiket és esetleges ellenvetéseiket a központi kormányzat viszonylag könnyen elhallgattatta. Fő érve ilyen eljárásaiban mindenkor a védelem szüksége a török fenyegetéssel szemben. Mindezek alapján úgy hisszük, jogosnak tekinthető a felfogás, amely szerint Magyarországon a feudális állam rendi formájának létrejöttében s vele a központi hatalomnak a korábbi állapotokhoz képest számottevő erősítésében az általánosan döntő belső okok mellett jelentős szerepet játszott a külső ok is: a török fenyegetés.

Hihetőleg ugyancsak a török veszély elhárításának szükségleteivel függ össze a központi hatalomnak és hivatali—katonai apparátusának az a feltűnően gyors és relatíve nagyarányú — Európa keleti részsein ekkor, legfeljebb a nyolcvanas évek orosz államát számítva le, úgyszólván egyedülálló — fejlődése, ami Magyarországon a XV. század hatvanas és főleg hetvenes éveiben, Mátyás uralkodása idején tapasztalható. Ennek fontosabb tényei ismeretesek. A legfontosabbak: a jelentős létszámú (állandó keretében mintegy nyolc-tízezer főnyi, hadjáratok esetén toborzás útján ennek mintegy háromszorosa vagy még nagyobbra növelhető) és közvetlenül a királytól, illetőleg az általa kinevezett

paranesnokoktól függő zsoldos haderő létrejötte; a központi hivatalok: a kancelláriák, a kincstartóság, a hivatalszerűen működő ún. személynöki (personalis) bíróság kifejlődése illetőleg működésük differenciálódása és kormányzati szerepük nagyarányú megnövekedése; mindezek és a közvetlen királyi utasítások mellett a rendi gyűlések — s még inkább a régi nagyurak — szerepének fokozatos háttérbe szorulása. Történetírásunk, úgy véljük, jogosan emelte ki e tények jelentőségét. Ugyanakkor nem kevésbé jogosan utal a központi hatalom bázisának fogyatékosságára, gyors és nagyarányú kiemelkedésének ezzel szorosan összefüggő bizonytalanságára. A központi hatalomnak a század harmadik negyedében megfigyelhető gyors és nagyarányú kiemelkedését a belső és külső körülmények megfelelő alakulása, Mátyás és kormányzata részéről ennek ügyes és rugalmas (noha korántsem hibáktól mentes) kihasználása tette lehetővé. Nem volt azonban szilárd biztosítéka az elért eredmények tartóssá tételének. Mint a fejlődés hasonló fázisában más államoknál is megfigyelhető, a központi hatalom erősítésében, a központosítás menetében a körülmények változása megtorpanást, esetleg súlyos visszaesést eredményezhetett. Így történt Magyarországon Mátyás halála után, a XV—XVI. század fordulójának és a XVI. század elejének számottevően megváltozott körülményei közt.

Társadalmi bázisát tekintve, a központosítás Mátyás korabeli kísérlete — túl a katonai, hivatali apparátus személyzetén — főként a rendi erők, mindennekelőtt a köznemesség (annak vezető rétegei) és a városok (a városi rendi követeléseket elsősorban képviselő legfejlettebbek) időleges összefogására támaszkodott. Ez az összefogás a XV. század derekának rendi harciban jött létre, amelyek a ligauralom, a bárói-nagyúri kormányzat felszámolását, az állam rendi irányításának kialakítását célozták. A rendi erők, köznemesség és városok céljai természetesen lényegileg különböztek. Amellett mindkettőt belső — helyi és rétegszerinti — érdekeltérések is megosztották és gyengítették. Ennek ellenére alapjában azonos irányt követtek, legalábbis a bárói kormányzat, illetőleg a velejáró, szélsően anarchikus jelenségek megszüntetése tekintetében. Magában egyik rendi erő sem volt képes céljai elérésére. Mindkettő rá volt utalva a másik s azon túl a központi hatalom támogatására. S ennek biztosítása érdekében bizonyos határig segítette, vagy legalábbis elviselte a központi hatalom növekedését. Elviselte, sőt részben (noha nem ellentmondások nélkül) támogatta még akkor is, amikor ez már kezdett túlnőni a rendi kívánalmak szerint megengedhető mértéken. Mint szó volt róla, ebben az engedékenységekben a viszonyok kiforratlanságán túl számottevő szerepet játszott a török fenyegetés. Mátyás idején a központi kormányzat ügyesen kihasználta a helyzetet, a rendi fejlődésben meghatározott erőviszonyok alakulását. Kihasználta a városokat, de konkrét intézkedésekkel segítette fejlődésüket, sőt reménybeli tartalékaik: a városi irányú fejlődésben többé-kevésbé előrehaladt kisvárosok, mezővárosok érvényesülését is. A köznemesség szerepét az állam irányításában az országgyűlések ritkításával látszólag korlátozta; valójában a korábbinál teljesebbé tette, amennyiben segítette érvényesíteni régi törekvéseit: döntő befolyáshoz jutni a helyi, megyei igazgatásban és bíraskodásban. (Ekkorra vezethető vissza a később általánosuló gyakorlat, amely szerint a megyei bíróság és közigazgatás tényleges vezetőjét, az alispánt — akit korábban a nagyúr főispán nevezett ki familiarisai közül — a megye nemesei választották. Törvény rendelkezett arról, hogy a megyei bíróság illetékessége alól a megye területén fekvő nagyúri birtokok se legyenek mentesítve, illetőleg, hogy azok után is fizetni kell a megyei hatóság céljaira — egyebek közt országgyűlési követküldés céljára — kivetett ún. háziadót stb.)

Mindezek következtében Mátyás idején köznemesség és városok, központi hatalom és rendi erők egymásra utaltsága és együttműködése ha, nem is éppen zavartalan, egészében mégis hatásos és eredményes volt. Ez a sajátos összefogás, együttműködés tette lehetővé a központi hatalom Mátyás korabeli kiemelkedését. Ennek felbomlása okozta Mátyás halála után a központi hatalom hanyatlását, a nagyúri kormányzat egy új, ám a réginél nem sokkal haladottabb formájának kialakulását és nyomában a rendi harcok egy új, felettébb anarchikus és a hajdaninál jóval retrográdabb formájának létrejöttét, mindezekkel összefüggésben pedig az államszervezet jelentős gyengülését, némely vonatkozásban csaknem azt mondhatni: bomlását.

Közvetlen okokról beszélünk. Távolság tekintve olyan gazdasági, társadalmi, politikai jelenségekre kell felfigyelnünk, amelyek kisebb-nagyobb eltérésekkel jellemzőnek tekinthetők a kor Európájának keleti térségein. Mindenekelőtt a gazdasági-társadalmi viszonyoknak az ún. „második jobbágyságot”, a „jobbágyság második kiadását” előkészítő, azt mintegy megalapozó és bevezető változására gondolunk. Kelet-Európa országaiban a „második jobbágyság” rendszere, mint ismeretes, általában a XVI. században terjedt el és még később szilárdult meg. Lényegileg a jobbágyparasztság röghözkötését, személyi függése szorosabbá tételét (jogi helyzetét tekintve a régi szolga-jobbágyok: servusok állapotához való visszatérítését vagy közelítését), szolgáltatások tekintetében — egyebek mellett — főként a robot súlyosbítását jelentette. Mindez összefüggött az árutermelés fejlődésében egy új, a fejlődés korábbi — a városok és a parasztság haladásának kedvezőbb, viszonylag szabadabb — vonalától eltérést, elkanyarodást jelentő, ilyen vonatkozásban egyenesen retrográd irányú: a majorgazdasággal kapcsolatos földesúri árutermelés kialakulásával és terjeszkedésével. Ez mindenütt, ahol létrejött, a feudális viszonyok tartós konzerválását, a feudális elnyomás különösen súlyos formáinak elterjedését és huzamos fennmaradását eredményezte. S bár keretei közt tovább haladt a fejlődés a haladottabb gazdasági-társadalmi viszonyok irányában, ez hasonlíthatatlanul lassúbb és a társadalom túlnyomó többsége számára sokkalta kínosabb, keservesebb folyamatnak bizonyult, mint aminőnek a fejlődés, a feudalizmusból való kibontakozás másik, a városi-paraszti árutermelés túlsúlyával összefüggő, Nyugat-Európa országainak legtöbbszörre jellemző útja mutatkozott.

Haagsúlyozzuk, a XV—XVI. század fordulóján Kelet-Európa más országaiban sem alakult ki, semmiesetre sem vált még uralkodóvá a „második jobbágyság”, sem az árutermelésnek roboton alapuló, majorgazdasággal egybekötött földesúri rendszere. Legfeljebb egyes előzményei figyelhetők meg s azok sem mindenütt. Magyarországon ekkor még szó sem lehet ilyesmiről. Vannak földesúri majorok, de számuk és terjedelmük elenyésző a telekrendszerbe tartozó vagy esetleg azon kívül álló jobbágyparaszti gazdaságokéhoz képest. Az árutermelés, amennyiben ilyenről beszélhetünk, túlnyomó részben városi, mezővárosi és jobbágyparaszti elemek kezében van. A paraszti terhek súlyosak, de a robot általában — kivételeket itt nem tekintve — mondhatni jelentéktelen. A jobbágyparasztság, ha fizetési kötelezettségeit teljesítette, rendelkezik földje és egyéb javai átörökítésének jogával; rendelkezik továbbá az ún. szabad költözés — gyakorlatban: a földesúr felcserélése, elvileg azonban: a függőviszony felmondása — jogával is, amit elődei országosan a XIII. század küzdelmeiben vívtak ki. Mindez gyökeresen eltér a „második jobbágyság” jellegzetes állapotaitól. S mégis, a XV—XVI. század fordulóján, még inkább a XVI. század elején megfigyelhetők olyan jelenségek (nem egyszer inkább csak halványan körvonalazott ten-

denciák), amelyek felfoghatók úgy, mint a fejlődés irányváltozásának előjelei. Mozzanatok, amelyek alapjukban, eredeti értelmükben másneműek ugyan, később azonban, változott körülmények közt részévé válhatnak, részévé is válnak a „második jobbágyság” útjára elkanyarodó, eltorzult menetű fejlődésnek. S e jelenségek tárgyunk, a rendi fejlődés és a rendi ellentétek jellegének alakulása tekintetében sem közömbösek.

Újabb kutatások, főleg Pach Zsigmond Pál átfogó eredményei (s emellett mások, így Fügedi Erik egyes részletekben fontos észrevételei) nyomán határozottan állítható, hogy a XV. század végén, a XVI. század elején Magyarországon nem folyt szoros értelemben vett földesúri áruterelés, legalábbis számottevő mértékű nem. Éppen ilyen határozottan állítható viszont, hogy már a XV. század derekán és utóbb egyre fokozódó arányokban a földesurak jelentős része kezdett bekapcsolódni egyes mezőgazdasági termények (kivált a könnyen szállítható és értékesíthető bor és élőállat) kereskedelmébe. Egyes földesurak ezt személyesen, a legtöbben azonban — főként a nagyvagyonúak — megbízottak útján, és pedig néha városi-polgári közvetítők, rendszerint azonban „officialis” kategóriába tartozó alárendeltjeik: várnagyok, gazdatisztek segítségével tették. Ez utóbbiak sorából kerül ki a nemesi eredetű üzletemberek egy sajátos és a századforduló táján szaporodni látszó csoportja, amelynek tagjai részint adó fejében beszedett, részint felvásárolt, esetleg egyházi tizedbérlet révén összegyűjtött terményeket rendszeresen visznek vagy vitetnek piacra és az így vagy egyéb úton szerzett pénzzel további kereskedelmi (vagy esetleg hitel- és zálogügyleti) üzlethez folytatnak. A jelenség tanulságos és figyelemre méltó, párhuzamait megtaláljuk más országok más irányú fejlődésében, nemegyszer mint a nemesség vagy egy része elpolgáriasodásának, egyfajta „új nemességgé” válásának (illetőleg ilyen értelmű folyamat megindulásának) első jelét. Magyarországon azonban a tárgyalt jelenség — mint megfelelői Kelet-Európa országaiban — más irányú, más-nemű további fejlődésbe torkolt.⁴

A nemesség egy részének bekapcsolódása egyes mezőgazdasági termékek kereskedelmébe egyebek közt azt jelentette, hogy az uralkodó osztály (legalábbis annak közvetlenül érdekelt csoportja) a piacon tulajdon jobbágyságainak konkurrensként, de mindenesetre a termények piaci értékesítését korábban úgyszólván kizárólag kézbentartó polgári és paraszti elemek vetélytársaként jelentkezett. Ebben az egyenlőtlen versenyben a polgári és paraszti elemeket a szokás és a tapasztalat mellett korábban szerzett kiváltságaik segítették, különösen az olyanokat, akik — mint a városok és a fejlettebb mezővárosok, kivételképpen egyes királyi falvak privilegizált lakosai — vámmmentességgel és egyéb kereskedelmi előjogokkal rendelkeztek. A nemesség ezt a kezdeti hátrányt feudális kiváltságainak, továbbá törvényhozási és kormányzati befolyásának érvényesítésével (később pedig ezen túl a nem nemesi kiváltságok korlátozásával) igyekezett ellensúlyozni. Korábban is szokás volt vámmmentességet adni olyan termények, áruk után, amelyeket nemesek saját háztartásuk céljaira szállítottak. A századforduló feudális törvényhozása kiterjeszti a mentességet minden olyan árra, amelyet

⁴ Pach Zs. P.: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bpest. 1963, és: Das Entwicklungsniveau der feudalen Agrarverhältnisse in Ungarn in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts. Études Historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. Bpest. 1960; Fügedi E.: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Századok 1960; vö. Székely Gy.: Landwirtschaft und Gewerbe in der ungarischen ländlichen Gesellschaft um 1500. Études Historiques I., ill. Agrártörténeti Szemle 1961.

nemesek szállítanak vagy szállíttatnak (tehát a nem saját szükségletüket, hanem egyéb — például kereskedelmi — célokat szolgálókra is), az egyik ilyen intézkedés jellegzetesen nemesi-rendi felfogást tükröző indokolása szerint azért, mert méltánytalan, hogy ilyen jogokkal polgárok és parasztok rendelkezzenek, csak éppen a nemesek nem, „akiknek elődei ezt az országot vérük hullásával megszerezték és megtartották”.⁵

A nemesség jogainak ez a kiterjesztése nyilvánvalóan a városi-paraszti árutermelés, illetőleg kereskedelem érdekeinek rovására, konkrét korábbi eredetű városi-mezővárosi (részben paraszti) jogok, szokáson alapuló és részben írott kiváltságban is szentesített hagyományos gyakorlati eljárások sérelmével történt. Ezzel párhuzamosan, illetőleg ezt követően megfigyelhető a nemesi jogok további kiterjesztése a korábban kialakult városi kiváltságok rovására más területeken is, például a városokba költöző nemesek adózása, városi hatósághoz való viszonyuk alakulása vonatkozásában. Mindez együttvéve azt jelenti, hogy a nemesség körében, amelynek egyes rétegei korábban, a rendi átalakulás időszakában a városok szövetségeiként léptek fel, most olyan törekvések bontakoznak ki, amelyek objektíve sértik a városok érdekeit és eleve magukban hordozzák egy-fajta városellenes nemesi politika kialakulásának csíraformáit.

Ma még nem tudjuk pontosan lemérni, mennyiben befolyásolták az imént tárgyalt jelenségek a századforduló törvényhozásának és igazgatási gyakorlatának egyes irányukban, kihatásukban kétségtelenül városellenes intézkedéseit. Ezek létrejöttében a tárgyaltakon kívül egyéb okok is közrejátszhattak. Most folyó és ezután indítandó részutatások feladata feltárni az ilyeneket, ezek egymásra hatását és összefüggéseit. Tény, hogy a századforduló törvényhozásában és kormányzati intézkedéseiben — szöges ellentétül az előbbi korok nem zökkenésmentesen, nagyjából mégis egyenes vonalon város- és mezővárospártoló politikájával — sorozatosan találkozunk a növekvő város- és mezővárosellenesség (legalábbis a városi, mezővárosi fejlődés szempontjából káros, azt korlátozó tendenciák) jeleivel. Ezek sorában különös figyelmet érdemel — mint már egyes régebbi kutatóink érdeklődését felkeltette — a XV. század végének az a két törvényes rendelkezése (1492., 1498.), amely a földesúri „kilenced” fizetésének kötelezettségét kiterjeszti minden feudális tulajdonban levő földre, tekintet nélkül használatának és birtoklásának módjára; kiterjeszti tehát ezt a jobbágy-paraszti kötelezettséget az olyan szőlőkre, szántókra és egyéb területekre is, amelyek valamely földesúr tulajdonába tartoztak ugyan, de bérletként városi vagy mezővárosi polgárok használatában lévén, addig a bérleti díjon kívül minden egyéb feudális terheléstől mentesek voltak. Hogy ez az intézkedés mennyiben függött össze a kibontakozó földesúri kereskedelem érdekeivel, mennyiben az ekkor már mutatkozni kezdő város- és mezővárosellenes tendenciákkal és mennyiben — ezeken túl — egyéb okokkal, mai tudásunk szerint nem végérvényesen eldönthető kérdés. (Mint másutt jeleztem és alább itt is érinteni fogom, magam hajlandó vagyok az elősoroltak mellett egyéb indítékok feltételezésére.) Annyi bizonyos, hogy a kilenced-kötelezettség kiterjesztése olyan intézkedés volt, amellyel a századforduló törvényhozása ismét csak városi és főleg mezővárosi érdekeket és kialakult jogi gyakorlatot sértett. Amellett közvetve súlyos-

⁵ Ezt valamint a szövegben idézett törvényeket általában lásd Magyar Törvénytár. Corpus Iuris Hungarici 1000—1895 (szerk. Márkus D.) I. (kiad. Nagy Gy.—Kolosvári S.—Óvári K.) Bpest. 1899; Werbőczy Tripartituma uo. (kiad. Kolosvári S.—Óvári K.) Bpest. 1897.

bította a parasztság helyzetét, amely ekkor egyéb okok, közvetlenül a parasztságot illető intézkedések következtében amúgy is számottevően súlyosbodott.

Ha végigtekintjük a jobbágyparasztság helyzetének alakulását a XIII. század második fele — az országosan szabad költözés jogának kivívása és a telekrendszer mint alapvető gazdálkodási forma és adózási alapegység elterjedése — óta, nagy vonalakban a következőket tapasztaljuk. A jobbágyparaszti terhek, a XIII—XIV. században még inkább a terménybeliek, a XIV. század végétől egyre fokozottabban a pénzbeliek folyamatosan nőttek. A XV. század derekán, úgy látszik, az átlagos jobbágytelekre nehezedő földesúri pénzterhek elérik, talán túlszárnyalják a régebbi típusú s helytel-közzel már avultnak számító egyéb járadékformák — robot és termékszolgáltatások — pénzegyenértékét. A század folyamán gyakran találkozunk ezek némelyikének pénzben történő megváltásával is. Ha pedig figyelembe vesszük a parasztság nem földesúri — állami, egyházi — adózását, határozottan állíthatjuk, hogy pénzterhei felülmúlják a többit. Mind a földesurak, mind egyéb adóztatók (a XV. század második felében főként az állam) részéről általános a törekvés a terhek, főként a pénzbeliek növelésére, ám a jobbágyparaszti ellenállás még képes ezt a törekvést oly mértékig egyensúlyban tartani, hogy ne veszélyeztesse a paraszti gazdaságok összességének és vele a paraszti árutermelés egészének emelkedő tendenciájú fejlődését. Ugyanakkor azonban megfigyelhető a jobbágyparasztság növekvő differenciálódása: az egyik póluson egy viszonylag vagyonos, több igaerővel és esetleg több telekkel (vagy ennél is jövedelmezőbb termelési formákkal: kertekkel, szőlőkkel, állattartásra alkalmas területekkel) rendelkező gazdag paraszti réteg, a másik végleten a csupán telektörredéssel, házhellyel vagy azzal sem rendelkező zsellerek és nincstelnek növekvő, a XV. században és kivált a következő század elején számra is jelentős csoportjai. A kettő közt számra, úgy látszik, még a XVI. század elején is messze a legjelentősebb a telekkel (gyakorlatilag azonban egyre inkább csak fél- vagy negyedtelekkel) rendelkező középréteg. E különböző rétegek jelenléte, követeléseiknek helyzetükből eredő eltérése világosan kiolvasható a kor jobbágyparaszti mozgalmaira vonatkozó adatokból is.

A most leírt fejlődés lényegileg annyit jelent, hogy a magyarországi jobbágyparasztság a XIII—XV. században, az „érett” feudalizmus időszakában, a feudális kizsákmányolás növelésének (és pedig az egyszerű árutermelés fejlődésének körülményei közt főleg pénzterhek formájában történő növelésének) súlya alatt megindult és számottevően előrehaladt a vagyoni differenciálódás útján. Egészének helyzete nehéz, egyes rétegeinek helyzete pedig — a zselléréké s kivált a nincstelneké — a falusi gazdálkodás addigi rendszerében tarthatatlanná vált. Ezek csak akként segíthettek magukon, hogy eselédként vagy nap-számosként munkába szegődtek a vagyonosoknál, esetleg elkóboroltak vagy a városok, mezővárosok plebejus elemeit szaporították. Bármennyi terhet, megpróbáltatást jelentett a jobbágyparasztság egésze és különösen egyes rétegei számára, a fejlődésnek ez a menete haladást jelentett, és pedig a haladásnak, a feudalizmusból való későbbi kiemelkedés előkészítésének viszonylag rövidebb, viszonylag szabadabb útját jelezte. Azt, amelyen Nyugat-Európa országainak parasztsága járt. Nem azt, amelyre utóbb Kelet-Európa országainak, köztük Magyarországnak parasztságát a „második jobbágyosság” rendszere kényszerítette.

Bármennyire súlyos volt a növekvő pénzterhek, ha terjedése a járadék régebbi formáinak rovására, esetleg éppen azok megváltásával (tehát visszaszorításával) együtt történt, nem jelentéktelen könnyebbé válást is hozott a jobbágyéletben. Mindenekelőtt személyi függésének lazulását, továbbá a gazdasága

fejlesztésére fordítható idő (és részben: anyagi lehetőségek) növekedését eredményezhette. Egyes művelési ágak — kert, szőlő stb. — vonatkozásában kétséget kizáróan kimutatható, hogy így is történt. Pontos felmérések híján egyelőre nem állítható határozottan, de az eddig elemzett adatok alapján feltehető, hogy a XV. században ez volt a fejlődés általános tendenciája. Külön figyelmet érdemel emellett a paraszti differenciálódás, szelléresedés során elpusztásodott, majd utóbb vagyonos parasztok vagy mezővárosi lakosok, esetleg polgárok által bérbe vett és a bérmunka valaminő elődjének tekinthető módon, szegények és nincstelének fizetett munkájával újból művelés, használat alá fogott földek helyzete. Ezekre, bár feudális tulajdonban maradtak, a bérleti díjon kívül rendszerint semmiféle feudális teher, a telekrendszerben egyébként jellemző jobbágyi szolgáltatás nem nehezedett. Feudális tulajdonának — s emellett esetleg művelője, sőt bérlője személyes függésének — fennmaradt szálaitól eltekintve, az ilyen föld lényegileg bérletnek tekinthető. Az „érett” feudalizmus Magyarországnak mezőgazdaságában ez a jelenség egy jövőbe mutató, haladottabb munkaviszony és, gazdálkodási mód csíraformáját jelenti; ebbeli fontosságát már egyes régebbi kutatók felismerték, újabb történetírásunk pedig Molnár Erik okfejtése nyomán behatóan vizsgálta. Statisztikai jellegű, országosan érvényesíthető feldolgozások híján nem tudunk pontos adatokkal szolgálni a jelenség elterjedéséről; azt azonban eddigi ismereteink alapján is határozottan állíthatjuk, hogy kiterjedése az ország számos vidékén — főként a mezővárosok környékén — a XV. század derekán és végén nem volt jelentéktelen.⁶

A feudális tulajdon, a föld és művelője fölött gyakorolt uralom szempontjából az imént vázolt fejlődés bizonyos értelemben lazulást, ennélfogva veszedelmet jelentett. Érthető, ha a földesurak köreiből — réteggülönbségekre mindinkább tekintet nélkül — kezdett kialakulni a törekvés a lazulás jelenségeinek megszüntetésére, a föld és ember feletti hatalom megszilárdítására. Nem utasítva el a fentebb jelzett felfogást, amely szerint a századforduló törvényhozását és kormányzati intézkedéseit számottevően befolyásolhatták a nemességnek vagy egy részének kereskedelmi érdekei, a magunk részéről ez intézkedések alapját, legfőbb okát a fentebb jelzett összefüggésben látjuk. Első renden erre vezetjük vissza már a XV. század végének a kilenced kiterjesztéséről szóló (s főként a bérleti jellegű földek jobbágyi terhelését, tehát feudális függését hangsúlyozó, azt előtérbe állító) intézkedéseit; még inkább és még határozottabban azokat a későbbi, nagyrészt az 1514. évi parasztháború leverésével és megtorlásával kapcsolatos rendelkezéseket, amelyek kimondott fő célja — túl a bosszún és megtorláson — a jobbágy személyi függésének szorosabbá tétele. Ezt jelenti a „perpetua rusticitas”: a röghözkötéssel összefüggően kimondott „örökös” jobbágyság vagy inkább szolgaság. Ugyanilyen fontos célja továbbá a nem nemesi elemek, kivált a jobbágyok előzőleg kialakult földhasználati jogainak korlátozása, illetőleg részben teljes eltörlése. Ez különösen akkor nyilvánvaló, ha a törvényeket egybevetjük Werbőczy egyidejű, a nemesi jogot rendszerbe foglaló Tripartitumának megfelelő részeivel, amelyek szerint a jobbágnak az általa művelt földön — szemben a korábbi tényleges gyakorlattal — semmi joga nincs, hanem csupán munkájának „bére” illeti meg. Most mellékes a sokat tárgyalt kérdés, mennyiben befolyásolta Werbőczy gondolatmenetét és fogalmazását a római jog; tárgyunk

⁶ Ezekre az összefüggésekre Molnár E., *Pach Zs. P., Székely Gy.* i. m., valamint saját i. írásaim mellett vö. *Makkai L.*: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. Kelemen Lajos Emlékkönyv. Kolozsvár-Cluj. 1957.

szempontjából a tendencia fontos, amelyet kifejez. Ennek fő tartalma, nem kétséges, a föld és jobbágy feletti nemesi uralom kiterjesztése és megszilárdítása.

Mint ismeretes, a Tripartitum nem emelkedett törvényerőre, mindamellett évszázadokon át szinte szentírásként használták, főként a megyei és más hatóságok nemesi vezetői, mint a nemesi jogok alapvető foglalatát. Az 1514. évi törvényeket gazdasági és politikai okok következtében nem lehetett maradék nélkül megvalósítani; a jobbágyok röghözkötését, költözési joguk megszüntetését illető intézkedéseket a XVI. század derekán törvényesen is módosítani kellett. Ám a „véres” törvény szelleme tovább élt és hatott a következő időszakban és beletorkolt a „második jobbágyság” később kialakuló rendszerének későfeudális jogalkotásába.

Mind ezt azért tartottuk szükségesnek elmondani, hogy nagy vonalakban jelezzük az alapvető gazdasági, társadalmi viszonyok alakulását a XV—XVI. század fordulójának Magyarországon. Jelezzük az alapot, amelyen a nemesi rendek — az elvileg egységes nemesi renden belül ténylegesen létező két rend, az ezeknek megfelelő nagyúri és köznemesi „párt” — egymás közti harcai és egyre egységesebben paraszt- és városellenes (a fejlődés viszonylag szabadabb irányával egyre határozottabban szembeforduló) állásfoglalásai kibontakoztak.

Mint adatszerűen jórészt már a régebbi történetírás megvilágította, Mátyás halála után a bel- és külpolitikailag egyaránt zavaros helyzetben ismét nagyúri kormányzat került az ország élére. Ez a hajdaniaktól abban különbözött, hogy bár magába foglalta a régi bárók utódait, feladatát és céljait csak a Mátyás idején nagyfontosságúvá lett központi hivatalok útján, az akkor vezető szerephez jutott katonai-hivatali arisztokrácia segítségével, azzal megegyezve és összefogva tudta ellátni. A köznemesség a nagyúri kormányzat új formájával szemben eleinte a régi módon a központi hatalom támogatását kereste. De mert az új királyt, Jagello Ulászlót, akinek az országban sem birtoka, sem társadalmi bázisa nem volt, a nagyurak segítették hatalomra, mindvégig sikerült őket befolyásuk alatt tartaniuk. (Amint akkoriban mondták: olyan királyt akartak, akinek „üstökét a markukban tartják”. Sikerült olyant szerelniük.) Ilyen körülmények közt a központi hatalom — köznemesség — városok közti szövetség Mátyás korára jellemző formáinak felújításáról szó sem lehetett. A köznemesség vezetői ezt felismervén, új, önálló rendi politika útjára tértek. Különböző — trónigénylőnek is alkalmas — hatalmasok (előbb Mátyás természetes fia, Corvin János, majd ennek halála után a Szapolyai család) uszályába szegődve, őket támogatva és tőlük remélve támogatást, felleptek az államvezetés köznemesi rendi ellenőrzésének, illetőleg az irányítás átvételének igényével. A két nemesi „párt” — nagyurak és köznemesek — közt harminc évig tartó, egyre élesebb küzdelem kezdődött az államvezetés, a hatalom gyakorlásának módja, rendi megosztásának jellege és mértéke kérdéseiben. A harcok homlokterében a tisztségek elosztása, a hivatalok ellenőrzése, az állami bevételek behajtása és felhasználásuk mikéntjének megállapítása és más ezekhez hasonló, lényegileg tehát valóban az államapparátus működését meghatározni látszó kérdések álltak. Mélyebbre tekintve alig tartathatjuk kétségesnek, hogy a nemesi-rendi csoport- és rétegellentétek mögött végső soron az alapvető feudális érdekek: a minél több föld, minél több adózó feletti hatalom (e hatalom megosztásának mértéke) kérdései húzódtak meg. Az állam, az erőszakapparátus irányításának mikéntje, az abban való részesedés mértéke más, közvetlenebb érdekek és előnyök mellett végső soron ezért volt fontos a nemesség valamennyi rétege, mindkét pártja számára.

Éles és mindinkább élesedő, sőt elfajuló ellentétek közepette a nemesi pártok képesek voltak összefogni alapvető földesúri osztályérdekeik védelmében. Ez történt 1514-ben a nagy parasztháború idején: a nagyúri párt vezetőjét esküdt ellensége, az ellenpárt vezetője menti meg Temesvárnál Dózsa hadainak ostromló gyűrűjéből. A nemesi összefogás azonban csak a parasztháború leverésének és megtorlásának idejéig tartott. Utóbb az előzőknél is élesebb, elkeseredettebb ellentéteknek, belső harcoknak adott helyet. E harcokban az állam belső ereje, ellenálló képessége csökkent, külső befolyása és tekintélye úgyszólván semmivé vált. A központi hatalom lehangyolott, helyzete bizonytalanná vált, teljesen függetlenül attól, mikor melyik nemesi párt volt éppen uralmon vagy hatalmi túlsúlyban. Mátyás korabeli bázisa felbomlott. Akkori támogatói közül a köznemesség, tárgyaltuk, új utakra tért. A városok keresték ugyan a központi hatalommal a kapcsolatot, de annak megváltozott helyzetében és a korábbtól eltérő irányú politikája mellett nem kaptak tőle megfelelő támogatást. Önmagukban gyengének bizonyultak nemhogy a központi hatalom megsegítésére, hanem még legsajátabb érdekeik védelmére és rendi követeléseik érvényesítésére is. A nemesi pártok kormányzatában mindinkább kibontakozó paraszt- és városellenesség körülményei közt visszahúzódtak a politikai jellegű küzdelmekről. Az állam irányítása körül folyó rendi harcokban egyáltalán nem vettek részt.

Van olyan felfogás (újabb történetírásunkban ezt képviseli például Szücs Jenőnek a XV. századi magyarországi városfejlődést egyébként szépen megvilágító munkája),⁷ amely szerint már a századfordulón, sőt talán már a XV. század derekán megkezdődött volna a magyarországi városfejlődés utóbb kétségkívül kimutatható megrekedése, megtorpanása. Nem osztjuk ezt a felfogást, noha szükségesnek tartjuk magunk is hangsúlyozni, hogy a magyarországi városok és mezővárosok fejlődésének, e korbeli problémáinak teljes tisztánlátásához további kutatások kívánatosak. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a magyarországi városfejlődés — igen jelentős XIV—XV. századi eredményei ellenére — elmaradt a nyugatihoz képest. Ez súlyos bélyeget nyomott az ország gazdasági, társadalmi, politikai viszonyaira. Gyengeséget jelentett a központosító kísérletek belső bázisában. Gyengeséget, torzulást, retrográd vonásokat eredményezett a magyarországi rendiség arculatán.

Fentebb jelzett felfogásunk szerint a rendiség elvileg és általánosan, lényegénél fogva feudális, pontosabban a feudalizmus fejlődésének meghatározott fokán fellépő, annak viszonyaiban gyökerező jelenség. Ilyen értelemben feudális, noha tartalmaz olyan vonásokat, amelyek megkülönböztetik a „feudalizmus” fogalmának alapvető jegyeitől, illetőleg az ennek alapjául vett tipológiától, akár a szó marxista (földesúr—jobbúgy viszony), akár régebbi — és olykor ma is használatos — nem marxista (vazallus függés) értelmezését nézzük. A megkülönböztető jegyet nem annyira a kapcsolatok vertikális vagy horizontális jellegében látjuk (noha, mint érintettük, ezt sem tekintjük elhanyagolhatónak), hanem mindenekelőtt a városok és az érdekeiket, követeléseiket politikai síkon érvényesíteni törekvő városi rend létében. A városi rend, mint a középkori városok érdekeinek,

⁷ Szücs J.: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bpest. 1955 és másutt. Vö. Ember Gy.: Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században. Bpest. 1958 és: Magyarország külkereskedelmének XVI. századi történetéhez. Századok 1961, továbbá Kubinyi A.: i. m. (Tanulmányok Budapest múltjából XV.), Pácz és Székely i. m. stb. — A mezővárosok városi „tartalék” szerepére illetőleg az ezzel kapcsolatosan vitatott kérdésekre vö. Elekes: i. m. és az ott i. irodalmat.

törekvéseinek összegezője, maga is jellegzetesen középkori képződmény. Maga is a feudális viszonyokban — az „érett” feudalizmusnak az egyszerű árutermelés fejlődésével meghatározott viszonyaiban — gyökerezik és azokon nem lép túl, legfeljebb egyes önmagukat túlélő maradványaival. Mindamellet a rendiségen belül, annak egyéb összetevőíhez képest valami újat, jövőbe mutató jelenséget képvisel. Bármennyire a feudális viszonyokba ereszti gyökerét, a középkori város a jövő haladottabb — polgári — gazdaságának és társadalmának csíráit érleli. Helyzete sajátosan ellentmondásos: megfér a feudalizmus keretei közt, ugyanakkor lazítja, tágítja, feszegeti annak kötelekeit. Ezért meghatározó jelentőségű a városi rend megléte, ereje, relatív súlya a rendiség jellege s alakulásának perspektívái szempontjából.

A városok gyengesége következtében a magyarországi rendiség — mint általában Kelet-Európa országainak hasonló képződményei — kezdetől fogva hangsúlyozottan feudális, közelebről nemesi-földesúri vonásokat mutat. Noha fejlődésének kezdeti szakaszán nem csupán teret enged a városi követeléseknek, hanem kifejezetten támogatja, pártolja azokat, a nemesi-földesúri igények, törekvések már ekkor messzemenően dominálnak benne. Jóval nagyobb mértékben, mint ez a rendiség természete, alapvetően feudális meghatározottsága alapján természetes; jóval nagyobb mértékben, mint a nyugati feudális államok rendiségében vagy akár a német birodalmi tartományokban. A magyarországi rendiségnek ez a szembeszökően nemesi-földesúri jellege eleve korlátozást jelentett abban a vonatkozásban, milyen mértékig támogathatja — egyáltalán képes-e támogatni — a rendi erőkre támaszkodó kormányzat a feudális keretek közt bontakozó, azokon túl nem lépő, de azokon túlmutató, gazdasági-társadalmi haladást képviselő erőket. Mint földesúr, a király érdekelt volt a jobbágyok költözési jogának fenntartásában; míg az uralkodó osztálytól vagy legalább annak egy részétől megfelelő támogatásban részesültek, királyaink elvileg és gyakorlati kormányzati intézkedéseikkel ezt az álláspontot képviselték. Mint a városok adóztatói, vagyoni gyarapodásuk haszonélvezői, közvetlenül érdekelve voltak a városok — és reménybeli tartalékaik, a városias úton fejlődő helységek — fejlődésének előmozdításában. Noha nem teljes következetességgel, a XV. században a királyok általában erre törekedtek. A század derekán, különösen Mátyás kormányzata idején ezenfelül létrejön egyfajta politikai együttműködés központi hatalom és városok (és tartalékaik) közt, ami a rendi államszervezet keretei közt a központosítás érdekeit hivatott szolgálni. Ez azonban nem változtat a tényen, hogy döntő mértékben még a központosításra törekvő uralkodó, Mátyás is a nemességre, közelebről a köznemesség vezető rétegeire volt kénytelen támaszkodni. Ami eleve korlátozást jelentett mind a központosító törekvések és kibontakozásuk, mind pedig különösen eredményeik tartóssá tétele szempontjából.

A Mátyás halálát követő zavarok, az anarchia új formáinak elhatalmasodása, a központosítás eredményeivel szemben mutatkozó rendi visszahatás, a nemesi-rendi pártvillongások akkor is súlyos következményekkel jártak — járhattak — volna, ha mögöttük csupán a magyarországi rendiség eredeti alkati, szerkezeti gyengeségei húzódnak meg. De mint jeleztük, emellett és ezen túl többről is volt szó. Az alapvető gazdasági és társadalmi viszonyokban olyan változások érlelődtek, amelyek végül, kibontakozásuk folyamán megváltoztatták a fejlődés menetét, eltérítették azt korábbi irányától, előkészítették beletorkollását egy új, a korábbinál kedvezőtlenebb, a haladás ütemét lassító, bizonyos értelemben mondhatni: az előzményekhez képest retrográd irányba. Ismételten hang-

súlyozzuk, nem magyarországi sajátosság ez; lényegileg ilyesmi történt Kelet-Európa összes országaiban. Magyarországon a helyzetet a török terjeszkedés, a nyomában következő szétdaraboltság, a másfél évszázadra tartósuló hadiállapot bonyolította és súlyosbította.

A XV—XVI. század fordulójára jellemző, a továbbiakban erősödő gazdasági-társadalmi ellentmondások, belső feszültségek 1514 nagy parasztháborújában robbantak ki. Mint ismeretes, a parasztháború törökellenes népfelkelésnek, keresztres háborúnak indult. Leverésével és véres megtorlásával, valamint ezt követően a parasztság megmaradt erejét gúzsbakötő intézkedésekkel a kormányzat, az uralkodó osztály azt az erőt semmisítette meg, amely Mátyás hatalmas hadseregének a nagyúri kormányzat első intézkedései során végrehajtott szétzüllesztése után talán még képes lehetett a fenyegető külső ellenség feltartóztatására — mint erre 1456-ban Belgrádnál példát mutatott. Mint már a régebbi történetírás egyes képviselői hangsúlyozták: 1514-től egyenes út vezetett 1526-ig, a parasztháború leverésétől a mohácsi csatavesztésig, a középkor magyar államának rákövetkező összeomlásáig. A rendi kormányzat, a hatalomért versengő két nemesi párt nem volt képes a folyamatot feltartóztatni.

Történettudományos kutatásokban kerülni szokás a „mi lett volna, ha . . .” indítású kérdésfeltevést. Nem áll módunkban megállapítani, milyen módon alakult volna a magyarországi rendiség, rendi kormányzat a török hódítás és következményei: a függetlenség elvesztése, az államterület szétdarabolása, a hadiállapot tartósulása nélkül, töretlen vonalú fejlődés esetén. Annyit azonban a tények elemzése alapján is megállapíthatunk, hogy a magyarországi rendiség súlyos korlátokat hordozott, a rendi kormányzat még súlyosabb zavarokat és gyengeségeket mutatott. Egyéb okok, mindenekelőtt a külpolitikai helyzet és az európai hatalmi viszonyok kedvezőtlen alakulása mellett ez nem csekély mértékben járult hozzá, hogy a magyar rendi állam a XVI. század derekán képtelennek bizonyult a ránehezedő külső nyomás elhárítására vagy legalább időleges enyhítésére.

A magyarországi rendiség, rendi kormányzat Mohács előtti fejlődésének fentebbi vázlatos áttekintésében igyekeztünk az eddigi kutatások legszilárdabbnak látszó eredményeire támaszkodni. Mégis több helyen utalhattunk, kötelességünk volt utalni a megállapítások hézagaira, problematikus vagy hipotetikus jellegére, további beható részkutatások szükségességére. Alaposabb, a részletekre jobban kiterjedő előadás esetén még több problémát, velük a kutatás még több tennivalóját jelezhetjük volna. Mint előljáróban érintettük, okunk van remélni, hogy folyó és ezután indítandó munkálatok (a kérdéskör ismert és tapasztalt kutatói mellett számítva most jelentkező fiatalok, disszertánsok eredményeire is) nem nagy idő múltán tisztázni fogják a ma még számunkra tisztázatlan, nem kielégítő módon kimunkált kérdéseket is.

L. ELEKES

**ANTAGONISMES DES ORDRES DANS LA HONGRIE DU XVe SIÈCLE
ET LES PROBLÈMES DE RECHERCHE EN SURGIS**

(Résumé)

Se fondant sur le vif intérêt observable depuis quelque trente années à l'échelle internationale à l'égard des problèmes posés en connexion avec le régime des Ordres et le gouvernement de ce même régime, l'auteur de l'étude résume ses propres conceptions formulées ailleurs quant aux critères précisant la notion du régime «des Ordres», quant à la forme que ce régime connut dans le cadre de l'État féodal. Il se met à esquisser les prémisses de l'évolution du régime des Ordres remontant au XIIIe siècle, son développement et caractère épanoui au cours du XIVe et du XVe siècles et les formes prédominantes que ce régime accusa dans le gouvernement de l'État. L'auteur traite également des corrélations intérieures et extérieures se faisant prévaloir dans la base interne de l'évolution, dans le renforcement relativement considérable présenté par le pouvoir central et soumet à l'examen ces mêmes corrélations en connexion avec les résultats transitoirement notables montrés par les essais de centralisation dans la seconde moitié du XVe siècle. Il procède à une analyse de la réaction témoignée par les Ordres à l'égard de ces essais, examine l'anarchie survenue dans ce même régime à la rencontre du XVe et du XVIe siècles, ses principales formes: les luttes des partis des Ordres nobiliaires, leurs rapports avec les changements accomplis sur le plan des conditions économiques et sociales; il ne manque pas de renvoyer aux rapports existants entre ces changements et la guerre paysanne de 1514, respectivement entre les tendances de représailles qui suivirent sa défaite et finit par relever les corrélations observables entre l'anarchie du régime des Ordres, le défaite de la guerre paysanne et la perte de l'indépendance de l'État hongrois accomplie par suite de l'avance des troupes ottomanes. Pour terminer l'auteur de l'étude n'est pas sans alléguer à des corrélations plus lointaines, où les phénomènes en question se présentent comme les antécédents et, en partie, comme les prédécesseurs de l'évolution connue en Europe orientale, région où la féodalité tardive s'était engagée dans la voie d'un détour suivi dans la direction du «deuxième servage». L'auteur n'omet pas d'attirer l'attention à la nécessité des recherches à poursuivre encore à cet égard, en précise les moyens et les problèmes majeurs qui y sont surgis.

JOSEF MACEK

Michael Gaismair, a tiroli forradalmár

Vannak az emberiség történetében maradandó értékű pillanatok és korszakok, amelyekről mindig és minduntalan megemlékezünk, mert előre vezetnek a múltból a jövőbe. Ilyen emlékezetes időszak az 1525—1532 évi tiroli parasztháború, melynek története szorosan egybefonódik Michael Gaismair életével és tevékenységével.¹

A mi korunkban neve sajnos viszonylag kevésbé ismert, mert az olasz, osztrák, német és svájci történészek csak csekély figyelmet szentelnek neki.² De meg vagyok róla győződve, hogy Michael Gaismair a történészek teljes figyelmét, sőt az egész emberiség csodálatát és szeretetét is megérdemli. Ő nem egy jelentéktelen lázadás helyi vezetője volt csupán, hanem a reformáció egyik legnagyobb férfija, minden idők egyik legzseniálisabb politikusa és gondolkodója.³

Mint ahogy a középkor nagy személyiségei esetében ez lenni szokott, Michael gyermekkoráról és ifjúságáról is csak keveset tudunk; még születésének évét sem ismerjük. Külső megjelenésének egy 1526. évi leírása szerint⁴ 1490 körül születhetett. Bölcsője egy magányos hegyi faluban, Cèves-ben (Tschöfs) ringott. Ott élt a Gaismairok szerteágazó családja.⁵ Jakob Gaismair gazdálkodó volt, de a tizenötödik század vége felé kezdett a tiroli ezüsbányászat fellendüléséből hasznot húzni; Telves-ben (Teffs) az „Under der Kalch wandt” nevű bánya az övé volt.⁶ Jómódba jutott és vállalkozó szelleme jóvoltából végül is Miksa császár hivatalnokká lett. E bányatulajdonos, császári tisztviselő és vagyonos szabad paraszt családjában látta meg a napvilágot Michael Gaismair és két testvére, Hans és Jakob. Nem egy bányászlegény fia volt tehát, mint ahogy a hagyomány tartja, hanem egy magasállású, jómódú emberé. Ebben a családban a

¹ Ez a tanulmány *J. Macek* monográfiáján alapszik: Tyrolská selská válka a Michal Gaismair (A tiroli parasztháború és Michael Gaismair). Praha. 1960.

² Az 1. jegyzetben idézett művem az egyetlen, amely Gaismair életét és tevékenységét a forradalmi mozgalommal összefüggésben tárgyalja. A tiroli parasztháború irodalmában sok téves és hibás adat szerepel. Pl.: *G. Franz*: Der deutsche Bauernkrieg (1933), 286. l. Gaismair halálának időpontjaként tévesen 1530 szerepel; *Otto Stolz*: Geschichte des Landes Tirol (Innsbruck—Wien—München. 1955), 522. l. nem tudja, hogy Gaismair 1532-ben halt meg.

³ Ezt már Engels is sejtette, ld. *Engels F.*: A német parasztháború. (Budapest. 1949) 109. l.

⁴ *L. F. Baumann*: Akten zur Geschichte des Bauernkrieges aus Oberschwaben. Freiburg i. B. 1877 és *H. Sander*: Vorarlberg zur Zeit des deutschen Bauernkrieges. (MIÖG IV. kieg. köt. 1893. 362. l.).

⁵ *E. Auackenthaler*: Michael Gaismairs Heimat und Sippe (Der Schlern 21. 1947, 18—19. l.), *ugyanő*: Der Schlern, 1928, 410—413. l.

⁶ Landesregierungsarchiv (a továbbiakban: LRA) Innsbruck, Cod. 3241, fol. 139°.

szabadság, a bátorság, sőt az akkori viszonyokkal szembenálló dac légré uralkodott. Persze, az idősebb Jakob a társadalmi ranglétra magas fokára emelkedett, tekintélyes vagyont szerzett; de mennyivel többre vihette volna, ha nincsenek a nemesi előjogok és mindazok az akadályok, melyek az alacsony származású embereknek útjukat állták. E rátermett, vállalkozókedvű, gazdag embernek a tizenhatodik század elején olyan törvények és előírások kötötték meg a kezét, amelyek csak a nemes származásúak felemelkedését engedték meg, míg a többieket előre megszabott, és állítólag az isten akaratának megfelelő korlátok közé szorították. Tirolban is érvényesült a középkori egyháznak a „három rend”-ről szóló alapelve, mely szerint a társadalomban az első hely a papságot illette, a második hely a nemességre volt, míg a dolgozó nép a harmadik helyre szorult: „Te imádkozz, te küzdj, te pedig dolgozz” — volt a jelszó. A harmadik rendbe tartozók arra voltak ítélve, hogy — isten akarta, így rendelte — a két első rendet, az egyházat és a nemességet eltartsák. Joggal feltételezhetjük, hogy Jakob Gaismair családja aligha lelkesedett azért a társadalomért és a „három rend”-ről szóló tanításért. Miért nem nyerheti el egy személyében arra alkalmas, Fortuna⁷ által kegyelt egyén ugyanazokat a méltóságokat és jogokat a társadalomban, mint a nemes ember? Ilyen és hasonló kérdések foglalkoztathatták a Gaismair-családot falusi életében, miközben lázas iparkodással kutatták a föld gyomrában az ezüstereket, és napról-napra küzdöttek boldogulásukért.

Így Michael Gaismair a családi körből pontosan meg nem fogalmazott, inkább megsejtett elégedetlenséget hozott magával a fennálló társadalmi renddel szemben. Elégedetlenségét még fokozta az elnyomott emberek nehéz életének és a bányászok küzdelmes munkájának látványa.⁸

Sokat írtak a történészek a középkori Tirol lakosságának szabadságáról. De nem nagyon írtak arról, hogy ezt a viszonylagos politikai szabadságot, amelyet a gazdag parasztek önkormányzat formájában élveztek — de amely szabadság korántsem vonatkozott a kisparasztekra, szellőkre, napszámosokra és a cselédségre —, teljes mértékben ellensúlyozta a gazdasági elnyomás. Michael Gaismair megfigyelhette, hogyan érvényesíti jogait a nagybirtokosság. Láta, hogy a brixeni püspöknek és kanonokainak tisztviselői, a Thun, Völs, Wolkenstein, Firmian és más nemesi családok hivatalnokai hogyan hajtották be évente kétszer az ún. censust, ti. pénz- és terményadót, mely utóbbi főleg borból, ézenkívíül sajtól és húsból állt. Éppen a tizenötödik század elején kezdett a városi piac nagyobb méreteket ölteni, és az egyházi méltóságok viselői, valamint a hűbéruak megkettőzött igyekezettel törekedtek lehetőleg nagy pénzbevételre szert tenni. A ládáikba ömlő csengő pénz legbőségesebb forrása ismét az alárendelt nép lett. A régi hagyományos adókhöz egyszerűen újabb, ún. rendkívüli adók járultak. Lassanként ezek a rendkívüli adók is rendszeresekké váltak és „egyes községekben” még a rendes censust is meghaladták. A piacgazdálkodás rabjává vált nemesek mindent áruvá alakítottak át. Az erdőből, a rétből, sőt még a pata-

⁷ A renaissance „Fortuna”-fogalmáról ld. pl. A. Doren: *Fortuna im Mittelalter und in der Renaissance* (Vorträge der Bibliothek Warburg, 1922—1923, I. Leipzig—Berlin, 1924, 119. l.). — L. Gasparetti: *Il de fato, fortuna et casu di Coluccio Salutati* (La Rinascita, Firenze, 1941), N. Badaloni: *Discussioni umanistiche su fato e libertà* (Critica storica I. 1962, 258—294. l.). Összefoglaló értékelést ad: E. Garin: *Der italienische Humanismus*. Bern, 1957. 64 l.

⁸ A tirolai nép nehéz helyzetéről a legjobb tájékoztatást — inkább a konkrét események ábrázolásában, mint következtetéseiben — H. Wopfner: *Die Lage Tirols zum Ausgang des Mittelalters und die Ursachen des Bauernkrieges* (Berlin—Leipzig, 1908. — Abhandlungen zur Mittlere und Neuere Geschichte, 4. köt.) adja.

kok vizéből is áru lett. Az alattvalók csak akkor legeltethettek a réteken, vadászhattak az erdőben és halászhattak a patakokban, ha a megfelelő adót előre megadták. Aki vonakodott fizetni, aki képtelen volt pénzt adni urának, azt erőszakkal kényszerítették. Birtokát (mely úgyszólván csak addig volt az övé, amíg földesurának úgy tetszett) elkobozták, őt magát gyakran börtönbe is vetették.⁹

A fiatal Michael Gaismair mindenütt ezt a kizsákmányolást látta maga körül és a bányászok keserves életét is. Tirolt akkoriban ezüstláz fogta el.¹⁰ Az újonnan feltárt bányákban összefutott a szegénység egész Európából. Voltak köztük kalandorok, akik szerencsecsillagukban bíztak, de főként munkanélküliek, szegények jöttek, akik a bőkezű anyaföldtől reméltek kenyeret népes családjuknak. A bérért dolgozó bányászok elszegődtek a bányabirtokosokhoz és nagy kereskedő cégekhez, amelyek a bányakutatás jogát és az összes kiváltságokat megszerezték Tirol grófjától. Bár a legtöbb nagy dél-német kereskedőház, nevezetesen Fugger,¹¹ Ilöchstetter, Paumgartner az Inn völgyében nyitottak bányákat, hatalmuk és befolyásuk az Alpok déli lejtőin Colle Isarco-ig (Gossensass), Vipiteno-ig (Sterzing), Chiusi-ig (Klausen), a Val di Pusteria-ig (Pustertal) és Trident körül egészen Primiero-ig, a Velencei Köztársaság akkori határáig terjedt. A technika elmaradottsága miatt a bányamunka nehéz és veszélyes volt, a vállalkozók éhbérekért fizettek, és a munkaidőt napi 16 órára hosszabbították meg. A bányászok fellázadtak ezek ellen az embertelen állapotok ellen. A XV. század vége óta halljuk dühkitöréseiket, bérköveteléseiket; csoportosulásokra kerül sor és 1493-ban Primieróban tanúi leszünk az első bányász-sztrájkoknak.¹²

A fiatal Gaismair első tanítómestere az élet volt. Megismertette vele az emberi nyomort és igazságtalanságot, a felsőbbiségekért keményen dolgozó nép nélkülözéseit; de egyben nyomor és fényűzés, éhezés és vagyon, munka és henyélés álltak szemben egymással. Családjá és barátai hatására Michael Gaismair az egyszerű dolgozó néphez tartozónak érezte magát, és gyűlölni kezdte az előkelők és kizsákmányolók világát. Lehet, hogy túlzottan egyértelmű szavakat használok, mert inkább homályos sejtelmek és érzések élhetnek Gaismair tudatában, mint világosan átgondolt eszmék. Maga az iskola (nyilván a püspöki iskola Brixenben)¹³ sem gyújtott tisztább fényt az ifjú lélekben. Ellenkezőleg, az iskola keltette fel benne átmenetileg a vágyat, hogy az előkelők soraiba emelkedjék. Ezért lesz először irnok a leghatalmasabb dél-tiroli nemes, Leonhard von Völs.

⁹ Az 1. jegyzetben idézett monográfiámban elemeztem az egyes községek (falvak) 1524—1525 években benyújtott hatalmas panaszanyagát. (A panaszpontok megtalálhatók *H. Wopfner: Acta Tirolensia. Quellen zur Geschichte des Bauernkrieges in Deutschtirol, 1525. I. rész, Innsbruck, 1908*).

¹⁰ A tiroli bányákról ír *Max v. Isser Gaudenthurm: Schwazer Bergwerksgeschichte (Berg- und Hüttenmännisches Jahrbuch 52, Wien, 1904, 432. sk. 1.)*, a tiroli rézkereskedelemtől *Jacob Strieder: Die Entstehung eines deutschen frühkapitalistischen Montanunternehmertums im Zeitalter Jacob Fuggers des Reichen (1459—1525); Beiträge zur Geschichte der Technik und Industrie, XIX. köt. Berlin. 1929. 5. sk. 1.)*.

¹¹ *Friedrich Dobel: Über den Bergbau und Handel des Jacob und Anton Fugger in Kärnten und Tirol (1495—1560). Zeitschrift des historischen Vereins für Schwaben und Neuburg, IX, Augsburg, 1882, 198. sk. 1. — Götz v. Pölnitz: Jakob Fugger I. Tübingen. 1949. 39. sk. 1.*

¹² *L. H. Wopfner: Die Lage Tirols. 143. I. 3. jegyz.*

¹³ *Anton Zingerle: Dom- und Stiftschulen Tirols im Mittelalter (1896). 6. 1.*

tartomány-főnök kancelláriáján,¹⁴ és végre Sebastian Sprentz brixeni püspök titkára.¹⁵

De Michael Gaismair, a művelt irnok és titkár, nemcsak az élet gazdagságát, ünnepségeit és érzéki örömeit figyelte maga körül és nemcsak a politikai és pénzügyi műveleteket; hanem meglátta az uralkodó osztály létének forrását és alapját is. A püspöki bíróság elé léptek a szegények, akik képtelenek voltak adójukat megfizetni, vagy ellenszegültek a püspöki fegyveresek önkényének, és most lehorgasztott fejjel várták az ítéletet: egyik kezük levágását, nyelvük kitépését — mert az „isten kegyelméből” lett felsőbbség ellen zúgolódni merészelték, — vagy évekig tartó börtönt. Az ilyen ítéleteket Michael Gaismair bevezette egy könyvbe, melynek szélén, gondolataiba mélyedve, a megalázottak és megkínzottak iránti együttérzését fejezte ki:

„Ich leid und schweig
und trag Geduld
mit aller Unschuld”

és valamivel alább:

„Nem marad jó jutalmazatlanul, gonosz bosszúlatlanul” és végül „lassan is messzire lehet jutni”. Az ilyen feljegyzések¹⁶ bepillantást engednek a művelt irnok gondolkodásába és megmutatják, hogy lelke mélyén nem azonosította magát a hűbérurak praktikáival, a néppel érzett és kiutat keresett. Hogyan lehetne ezeken az embereken segíteni? Nekik van-e igazuk, vagy a püspöknek? Melyik oldalra álljon? A lusta élőködők érdekeit védje, vagy álljon a dolgozó nép mellé? E gyötrő kétségek útvesztőjében a reformáció gondolatai jöttek segítségére, amelyek 1517 után Németországból és Svájcból kiindulva egész Európában elterjedtek. Luther és főként Zwingli tanai, amelyeket számos vándor hitszónok hirdetett, és amelyekről számtalan vitairat, röplap és könyv szólt, segítették Michael Gaismairt az igazság útjának keresésében.¹⁷ A reformáció eszméi harcra szólítottak a bűnös, birtokkal és vagyonnal terhelt egyház ellen, az egyszerű hitre helyezték a hangsúlyt, a bibliai egyszerűséget és az apostolok szegénységét állították példaképül; szigorúan bíralták a fennálló viszonyokat és letépték a dicsfényt az egyházi tisztségviselők és az előkelőségek homlokáról. Bár a reformáció az ősegyház aranykorának megújhodását kívánta, mégis előbbre vitte az embereket, mert segítségükre volt abban, hogy az akkori társadalmi rendnek véget vessenek. Különösen az egyszerű, szegény prédikátorok értelmezésében kapott a reformáció nem egy gondolata forradalmi csengést. Michael Gaismair a reformációnak ezeket a nép köréből származó eszméit szomjas lélekkel fogadta magába, és hatásukra kapcsolatba lépett a titkos forradalmi bizottságokkal, melyek 1524-ben alakultak az „Adige-menti ország”-ban.

A forradalmi szervezet megalakítása során több személy került szóba. Elsősorban Peter Pässler,¹⁸ a híres lázadó; akinek a börtönből való megszabadí-

¹⁴ Franz Schweiger's Chronik der Stadt Hall von 1303—1572 (ed. v. Schönherr), 88. l.

¹⁵ Gaismair és a püspök barátai kapcsolatát tükrözi pl. az 1525. jún. 19-én kelt levél. (A. Holländer: Michael Gaismairs Landesordnung 1526. Der Schlern XIII. 1932, 378—379. l.).

¹⁶ Beda Weber: Die Stadt Bozen (1849). 78. l. Ezeket a feljegyzéseket azonban a brixeni hercegrészi levéltárban nem tudtam megtalálni.

¹⁷ J. Macek: Tyrolská selská válka, 87—131. l.

¹⁸ J. Macek: Petr Pässler v tyrolské a salcburské selské válce (Pässler Péter a tirolí és salzburgi parasztháborúban). Československý časopis historický (a továbbiakban ČSCH) VI. 1958. 1—33. l.

tása volt a tulajdonképpeni jeladás a forradalmi kitörésre (1525. május 9.). Peter Pässlert hosszú fogság után 1525. május 9-én végezték volna ki; mikor azonban a poroszlók a vesztőhelyre vezették, felkelt a nép és kiragadta kedvelt emberét a püspök kezéből. Természetesnek látszott hát, hogy Pässler álljon a közeli és távoli hegyi falvakból Brixenbe sereglett forradalmár csapatok élére. De a nép választása mégis 1525. május 13-án¹⁹ Michael Gaismairra esett, mert a parasztok és bányászok benne látták a legjobban felkészült és sokoldalúan képzett vezért.

1525. május 9-én kitört tehát a tiroli parasztháború, és így Tirol grófság paraszti népe és bányászai a német, svájci és osztrák parasztság mellé álltak. Akkor már Dél- és Közép-Németország széles vidékei a parasztcapatok uralma alatt voltak és a tiroli felkelők kapcsolatba léptek velük; mindenekelőtt az „Allgäui sereg”-gel, melynek Brixenben küldöttei voltak és a következő közös lépésekről tárgyaltak.²⁰ Figyelembe kell azonban vennünk azt is, hogy a tiroli parasztháború akkor tört ki, amikor a német parasztok hatalma már hanyatlóban volt, és megindult a sváb és bajor nemesség támadása. A forradalmi mozgalom kibontakozása szempontjából tehát a nemzetközi helyzet kezdettől fogva hátrányosan alakult. Ez azután a tiroli parasztháború erőinek aláásására vezetett. A nemesség, a császár és az egyház számára lehetővé vált, hogy az egyes felkelő csoportokat egymás után semmisítsék meg.

További gyengéje volt a tiroli mozgalomnak 1525-ben a helyi széttagoltság és a belső egycenitelenség. A felkelők között hamarosan két szárny alakult: egyik oldalon álltak a konzervatívok — a gazdag parasztok, bányászok és polgárok, szemben velük a radikálisok — a szegény parasztok, bányászok, napszámosok és béresek, a „szegény nép”. A konzervatívok úgy gondolták, hogy a helyzet javítását tárgyalások és követküldések útján érhetik el. A polgárok és parasztok a „községek” intézményére támaszkodtak, valamint a polgárok és jómódú parasztok azon jogára, hogy a helyi és tartományi gyűléseken részt vehettek. Azt hitték, elegendő lesz a tartományi gyűléseken felvetni a vitás kérdéseket, és ezáltal a rendkívüli adók, a robot és a census megszüntetésére ösztönözni. A radikálisok viszont, akiknek még ahhoz sem volt joguk, hogy részt vehessenek a községi és tartományi gyűléseken, fegyveres erővel akarták a nemességtől és az egyháztól az engedményeket kiesikarni. Sőt azt hangoztatták, agyon kell ütni a nemeseket és prelátusokat, meg kell szabadítani a világot a „nagy kutyák”-tól;²¹ eljött az általános özönvíz ideje, melyet számos jóslat hirdetett. A forradalmár szegény nép az alattvalói adók és kötelezettségek, a robot teljes megszüntetését, a bűnös és kapzsi egyház szétrombolását és egy népszerű evangéliumi egyház létesítését követelte. A felkelés kezdetén a lázadók csapataiban a radikálisoknak ezek az elképzelései voltak az uralkodók. Egész Tirolban rohamra indult a nép a várak ellen, elfoglalta azokat, elkergette a nemeseket, elégette az alattvalói kötelezettségekre vonatkozó feljegyzéseket, feldúlta a

¹⁹ G. Kirchmair: Denkwürdigkeiten. Fontes rerum austriacarum I. Wien, 1855. 472. l. Néhány parasztvezér kihallgatásakor azt vallotta, hogy Gaismairt a községek képviselői választották meg. (LRA Innsbruck, Hofreg. R.A. IV, 30, és L'archivio di Stato, Bolzano, L. 38. N. 14F).

²⁰ LRA Innsbruck, Buch Tirol 1523—1527, Fol. 61^v; LRA Innsbruck, Causa Domini 1523—1526, Fol. 224.

²¹ Így szidalmazta Martin, a brixeni kovács, a főpapokat és a nemeseket (L'archivio di Stato, Bolzano, L. 38. No. 14 F. Col. 27), hasonlóképpen a brixeni Andre Müller is (LRA Innsbruck, Hofreg. IV. A 30, Fol. 295). De főként a novacellai Leinhart Püchler lépett fel ilyen forradalmár beszéddel. (LRA Innsbruck, Hofreg. A. IV. 30, Fol. 46^v—47, és L'archivio di Stato, Bolzano, L. 38. No. 14, Fol. 28^v).

kolostorokat és plébániákat, elpusztította azt, ami a Fuggereké volt. 1525. május 9-én megszállták a felkelők Brixen városát és várát, utána a neustifti (Novacelle) kolostort, majd kemény harcok után elfoglalták Prössels, Kaldiff, Enn és Königsberg várát. Szinte harc nélkül jutottak május 13-án Bolzano és 14-én Merán birtokába.

A felkelés nem korlátozódott csupán a németnyelvű parasztek és polgárok lakta vidékekre, hanem kiterjedt a Val di Non, a Val di Sole, a Val Sugana területére és a tridenti püspökség jelentős részére is, ahol még éltek a régebbi — főként az 1477. évi, Val di Non-i — parasztfelkelések hagyományai.²² Magában Tridentben május 13-án tört ki a felkelés; a püspök, Bernhard von Cles, fejtelten zavarban és félelemben menekült dél felé.²³ Követték őt a menekülésben a többi egyházi méltóságok és hűbérurak, s a lázadók dühös haragja elől a Velencei Köztársaságban kerestek menedéket. 1525. május 20-a körül már a Brenner hágótól egészen Giudicariáig Dél-Tirol hatalmas területei a forradalmár plebejusok kezén voltak.

Ekkor azonban már lassanként szóhoz jutottak a konzervatívok és a polgárok, akik kezdték a felkelésben saját koncepciójukat megvalósítani. Nagymértékben segítségükre volt ebben a tartomány uralkodója, Tirol grófja, V. Károly császár fivére és képviselője, Habsburg Ferdinánd.²⁴ Ferdinánd rendkívül művelt és tehetséges uralkodó volt, és bár akkor még nem értett németül (spanyolul, latinul és olaszul beszélt), rögtön átlátta, hogyan fojtható el leginkább a felkelés. Nem hallgatott buzgó tanácsadóira és segítőire, akik kegyetlen megtorlást és katonai beavatkozást sürgettek a felkelők ellen, hanem azt a taktikát választotta, hogy részleges engedményeket tett és egyidejűleg a konzervatívokat támogatta.²⁵ Higgadt logikával mérlegelte a helyzetet, látta a Németországból, Svájból, az osztrák tartományokból, Salzburgból Tirolba átesapó lángokat; ismerte a nehézségeket, amelyekkel császári fivérének seregei a Pó síkságon találtakoztak, és lemondóan tekintett üres kincstárára. Mindebből arra a következtetésre jutott, hogy a leghelyesebb kívárni, jelentéktelen időleges engedményeket tenni, közben pedig titokban összegyűjteni az erőket a visszavágásra. Ez a taktika színleg alkalmazkodott a felkelők konzervatív szárnyának nézeteihez és egyúttal megfelelt a régi néphitnek az igazságos és jólelkű uralkodóról, mert a jóslatok és mondák szerint egy ilyen uralkodó fogja meghozni a nép boldogságát. Ilyen reményeket keltett és erősített meg a fiatal, akkor 23 éves Ferdinánd, és a felkelő nép azt hitte, hogy megbízható támaszra talált az ő személyében. „Nem a herceg ellen lázadunk, hanem kegyetlen hivatalnokai, a nemesség és a főpapság ellen, akik a herceget félrevezetik”, mondták a felkelők, és ebben a hitükben egyetemesek voltak valamennyien, konzervatívok és radikálisok.²⁶

²² *Giambattista Sardinia*: La guerra rustica nel Trentino (1525), Venezia. 1889. 105. l.

²³ A parasztháború benyomásairól ír Bernhard von Cles Ferdinánd főhercegnek (Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Grosse Korrespondenz 25a). A Tridentben és környékén lejátszódott eseményekre sok új adat található gróf Thun Zsigmond levelezésében (ma: Dëčini Levéltár. (1525—1526 év). E forrásokat én használhattam elsősorban. Időrendi adatokat közöl *I. Porri Pincii Mantuani*: De gestis ducum Tridentinorum. Mantova, 1546. 67v—68.

²⁴ *W. Bauer*: Die Anfänge Ferdinands I. (Wien—Leipzig. 1907) 7. l. A fiatal főherceg jellemzéséhez *Marino Sanuto*: I Diarii XL. Venezia. 1890. Col. 291. XLIV. Venezia. 1890. Col. 383.

²⁵ Ezt a taktikát már abban az utasításban is megtaláljuk, amelyet az 1525. májusi novacellai rész-tartományi gyűlésre küldött megbízottai számára adott. Az utasítás szövege a dëčini levéltárban: 1925. év, 1525. máj. 13. dátum alatt valamint ugyanez: LRA Innsbruck, Cod. Tirolische Empörung, Fol. 29.

²⁶ Dëčini Levéltár 1525. május. Pl. a Kaldiff-i lázadók.

Michael Gaismair is bízott Ferdinándban, hitt ígéreteiben, mikor az Innsbruckból érkező levelekben azt olvasta, hogy „az uralkodó” meg fogja oltalmazni mindazokat, akiket jogtalanság ért, és magáévá akarja tenni panaszait. Ezért értett egyet azzal, hogy az egyes „községek” kérelmeiket és panaszait írásba foglalják s ezeket előbb a novacellai résztartománygyűlés tárgyalja,²⁷ később pedig a meráni tartománygyűlés, ahol azt a részleges programot kellett volna megfogalmazni, amelyet Ferdinánd főherceg elé akartak terjeszteni.²⁸ Gaismair nem értette meg, hogy Ferdinánd ezzel az ügyes manőverrel megbontotta a forradalmi nép egységét, és azt a kompromisszumok és hosszadalmas tárgyalások útvesztőjébe vezette. De a forradalom kapitánya minden felszólítás ellenére sem oszlatta fel hadseregét, sőt maga is erősítette és védelmezte általa a felkelt vidék középpontját, Brixent.

Az innsbrucki tartományi gyűlésen 1525. június 12-én²⁹ kezdődtek a tárgyalások a nép összes követeléseiről, amelyeket az ún. meráni pontokban foglaltak össze. A felkelők a reformáció programjával és azzal a kéréssel járultak a herceg elé, hogy csökkentsen az adókat és enyhítsen nyomasztó helyzetükön. Ez tehát semmiképp sem volt forradalmi program, mert a tiroli parasztháború akkorra már teljesen a konzervatívok kezébe került. A polgárok pedig, a tiroli városok fejlődésének általános elmaradottsága folytán, rövidesen a nemességgel és az egyházzal való teljes egyetértés elérésére törekedtek. Ebben a vonatkozásban Trident városát illeti a kétes értékű elsőség. Ennek ellenére teljesen szokatlan jelenségek mutatkoztak az innsbrucki tartományi gyűlésen. A küldötteket ugyanis, a korábbi gyakorlattól eltérően, a községek, a forradalmi nép választotta. Így jelent meg első ízben a tartományi gyűlésen a szegény nép (túlnyomórészt Tridentből és Brixenből). A képviselők már a tárgyalások elején elérték, hogy az egyházi tisztségek viselői az ülésekről kirekesztessenek, és hogy a szavazás nem a rendi kvóta szerint, hanem fejenként történjék. Tudomásom szerint ez volt Európa történetében az első eset, hogy a népnek sikerült a tartományi gyűlésen az egyházi méltóságok politikai jogait elvitatni és a rendi képviselet közepkori alapelvét hatálytalanítani. Nagy számbeli fölényük folytán a parasztoknak döntő szavuk volt a tartományi gyűlésen; ezért nevezik az innsbrucki tartományi gyűlést gyakran paraszttartományi gyűlésnek is.

A tartományi gyűlés kezdetben viharos lefolyása nem riasztotta vissza Ferdinánd főherceget. Megfigyelte, hogyan szenvedtek lassanként vereséget a németországi paraszthadseregek, kapcsolathá lépett a tartományi gyűlésen a nemességgel és a városokkal, és teljesen elszigetelte a radikálisokat. Állandóan késleltette a tárgyalások menetét, ígéreteket tett, de azok teljesítését halogatta; így az innsbrucki tartományi gyűlés július 21-ig megszakítás nélkül gyűlésezett, és egy olyan határozattal ért véget, hogy bizottságokat kell kiküldeni, amelyek az egyes panaszokról tovább fognak tárgyalni. Ferdinánd kénytelen volt a brixeni püspökség szekularizációjához hozzájárulni, amely így világi igazgatás alá került. Az alattvalóknak néhány jelentéktelen könnyítést engedélyezett, és megparancsolta a mértéktelen rendkívüli adók eltörlését; ugyanakkor elutasította

²⁷ Dëčiben őrzik a novacellai (Neustift) rész-tartományi gyűlés tárgyalásának másolatát. Ez a tendencia fellelhető Gaismair Ferdinánd főherceghez írt levelében is. (Dëčini Levéltár, 1525 május végén.)

²⁸ A novacellai (Neustift), innsbrucki és kiváltképp a meráni tartományi gyűléseket részletesen tárgyaltam egy tanulmányomban; *J. Macek: Zu den Anfängen des Tiroler Bauernkrieges. Der Landtag der Bauern in Meran und die sogenannten Meraner Artikel. Historica I. Praha. 1959. 135—196. l.*

²⁹ *J. Macek: Zu den Anfängen des Tiroler Bauernkrieges.*

az olyan követelések nagyrészét, melyek a legelők, erdők és vizek szabad használatára vonatkoztak, vagy a nyomasztó külkereskedelmi és belső vámok, valamint az adók eltörlésére irányultak. Másnap Ferdinánd elutazott Innsbruckból, hogy a félrevezetett és magukra maradt felkelők ellen külföldön gyűjtsön haderőt.

Michael Gaismair még akkor sem látott át a főherceg ravasz politikáján, sőt az ígért garanciákban bízva 1525 augusztus havában átadta a brixeni várat őrségével együtt a herceg megbizottainak,³⁰ és tárgyalni kezdett Ferdinánd hivatalnokaival. Ezek azonban egy kedvező alkalmat felhasználva, augusztus 20-án csellet elfogták a gyanútlan parasztkapitányt, s az innsbrucki várbörtönbe zárták.³¹

Csak az innsbrucki kormánynak ez az árulása nyitotta fel Gaismair szemét. Elfogatása a forradalmi mozgalom számára halálos csapást jelentett. Amint azt a középkori forradalmi mozgalmakban gyakran megfigyelhetjük, a vezetők és alkalmas politikusok elvesztése a felkelés széthullásához vezetett. Hiába fordult a nép újra a fegyverekhez, hiába vonultak az olasz alattvalók és bányászok újra Bernhard püspök és a nemesség ellen. Megkezdődött a tirolai parasztháború második szakasza.

Míg az innsbrucki tartományi gyűlésig a felkelés Tirol grófság teljes területére támaszkodott, 1525 júliusában a forradalmi mozgalom bázisa Dél-Tirolban (azaz a Brennertől délre) és Tridentben volt. A felkelést az olasz alattvalók kezdték Nomiban,³² további csoportok csatlakoztak hozzájuk Val Sugana-ban, Val di Non-ban és Val di Sole-ban.³³ Trident környékén is tömörültek a forradalmi szegény nép és a bányászok csapatai. Újból felhangzott a követelés, hogy a nemességet és a főpapságot teljesen meg kell semmisíteni, s a dolgozó embert meg kell szabadítani, újból feltűntek a népi reformáció eszméi is. De nem sikerült az egyes csoportokat az ostromlott Trident alatt egyesíteni; a felkelők magukra maradtak, és szétzavarták őket (1525. augusztus 30.). Így jártak a felkelő csoportok Merán és Brixen közelében is. Az egész tartományt megszállták az újonnan toborzott zsoldos csapatok, és 1525 szeptember végére a nyugalmat egész Tirolban erőszakkal helyreállították. A felkelők százait száműzték az országból, vagyonukat elkobozták, vagy kivégezték őket. Michail Gaismair fogóságában értesült a szomorú eseményekről és tehetetlenségében ökölbe szorult a keze. Forradalmi tevékenységéért rá is a fejedelem büntetése, a vérpád várt. Az idő haladt és a forradalom kapitánya újból végig gondolva sikereit és veréseit, felismerte az elkövetett hibákat. Szilárd meggyőződésévé vált, hogy még nem veszett el minden; ahogy a „közember” felszabadítása a hűbéri elnyomás alól és az evangéliumi tanítás hirdetése oly magasztos gondolatok, amelyekért érdemes újból harcban állni. És 1525. október 7-re virradó éjjel sikerült az innsbrucki börtönből megszöknie.³⁴

Menekülése után első útja Sterzing körüli szülőhelyére, fivéreihez, barátaihoz és ismerőseihez vezetett. Kárbavesztett a kormányzat minden igyekezte,

³⁰ LRA Innsbruck, Tirolische Empörung 1525. Fol. 193v, LRA Innsbruck, An d.F.D. II. Fol. 4.

³¹ A rendi bizottság Gaismairt 1525. aug. 11-re Innsbruckba megidézte (LRA Innsbruck, Tirol. Empör. Fol. 177v és Fol. 180v).

³² *Raffaele Zotti*: Storia della Valle Lagarina II. Trento. 1863. 27—28. l. Új források található Tridentben (Bibliotheca communale Trento, Cod. 776, Fol. 114v—115), ahol a lázadók kihallgatását jegyzőkönyvezték.

³³ Figyelembe veendő itt az Archivio Trentinoban található anyag is (IX. 1890, 1893 stb).

³⁴ LRA Innsbruck, Tirol. Empör. 1525. Fol. 358v.

hogy „az ország első és legnagyobb lázadóját” — ahogy a kémekhez és tisztviselőkhez intézett számos felhívásban írták — újból kézrekerítsék. Nyomtalanul eltűnt. De egy napon megjelent az innsbrucki templom kapuján Gaismair „búcsúlevele”,³⁵ amelyben kifejtette, hogy miért menekült el. A tartományi jog szerint szabad embert nem lehetett börtönbe vetni, amíg bűnét nem bizonyították rá. Szégyenletes volt a herceg hatóságaitól, hogy így jártak el vele szemben, s hogy ezenfelül még feleségét és kisgyermekét is durván bántalmazták. Ünnepelesen tiltakozott ilyen önkény ellen, és bejelentette elhatározását, hogy küzdeni fog az igazságért, „mivel parazsa még nem hült ki”³⁶ — a felkelés a küszöbön állt.

A forradalmár tiltakozása világosan mutatta szándékait, a szavakat tett követte. Fáradhatatlanul látogatta barátait, a titkos forradalmi bizottság tagjait és szervezte az új felkelést. Az innsbrucki udvari tanács azonban erélyesen lépett fel Gaismair családjá ellen; börtönbe vetették feleségét és fivéreit, és újabb zsoldos csapatok örködtek a tartomány békéjén.³⁷ Michael Gaismairnak nem maradt más választása, elhagyta Tirolt, hogy a forradalmat a határon túl készítse elő. Ezzel kezdődött a dráma következő felvonása.

-November elején Gaismairt Graubündenben,³⁸ majd Zürichben³⁹ találjuk, barátjánál, a már akkor híres hitújítónál, Ulrich Zwinglinél.⁴⁰ Mint már említettük, a svájci reformáció hatása Tirolba is eljutott.⁴¹ De eljutottak annak a szabadságharcnak az eszméi is, amelyet a svájci kantonok szövetsége a Habsburgok, a nemesség és az egyház ellen vívott. A tirolai nép szemében akkor Svájc a szabadság hazája volt. A „Schwizerle” szó lázadót, izgatót jelentett.⁴² Ezenfelül a főpapság elleni fellépésével újból felszította a nép reményeit. Gaismair a művelt gondolkodót látta Zwingliben, aki képes volt arra, hogy az emberek új életének koncepcióját minden szempontból átgondolja. Gaismair viszont a gyakorlati, politikai és katonai kérdésekben segítette tanácsaival barátját, Zwinglit. Gaismair befolyását világosan mutatja a „Haditerv”, amelyben Zwingli Dél-Németország, Svájc és Tirol nagy evangéliumi szövetségének gondolatát fejtegeti.⁴³ Az evangéliumi szövetség haderejének fel kellett volna szabadítania az országokat a császár és öccse hatalma alól, és biztosítania kellett volna teljes szabadságukat. Viszont éppen így megtaláljuk Zwingli befolyásának nyomait Gaismair ideológiai főművében, a „Tirolai Alkotmány”-ban.⁴⁴

³⁵ A levelet A. *Holländer* jelentette meg. (Der Schlern, XIII., 1932. 381—383. l.)

³⁶ Der Schlern, XIII., 1932. 383. l.

³⁷ LRA Innsbruck, Tirol. Empör. Fol. 359, 365, 367^v—368.

³⁸ LRA Innsbruck, An die Fürstliche Durchlaucht II. Fol. 61^v, 62^v.

³⁹ *Karl Schadelbauer*: Drei Schreiben über Michael Gaismair im Staatsarchiv zu Zürich (Tiroler Heimat, N.F. III. 1930. 90—91. l.).

⁴⁰ Zwingliről *R. Staehelin*: Huldreich Zwingli. Sein Leben und Wirken nach den Quellen dargestellt I—II. (Basel, 1895. 1897), *O. Farner*: Huldreich Zwingli I—III. (Zürich, 1943, 1946, 1954).

⁴¹ *O. Seitz*: Die Theologie des Urbanus Rhegius speziell sein Verhältniss zu Luther und Zwingli (Gotha. 1898) 84. sk. l. Egy Zwingli eszméit hirdető prédikátornak Gaismairra gyakorolt befolyásáról írt az Udvari Tanács 1526. ápr. 11-én (Tirol. Empör. Fol. 563).

⁴² *Val. Lötscher*: Der deutsche Bauernkrieg in der Darstellung und im Urteil der zeitgenössischen Schweizer (1938), 41. l.

⁴³ *O. Vasella*: Ulrich Zwingli und Michael Gaismair, der Tiroler Bauernführer (Zeitschrift für Schweizer Geschichte XXIV. 1944), 388—413. l.

⁴⁴ A Tirolai Alkotmány eredetét és elemzését ismerteti tanulmányom, *J. Macek*: Das revolutionäre Programm des deutschen Bauernkrieges von 1526 (Historica II. Praha. 1960. 111—114. l.).

Gaismair Klostersben, Graubünden kanton Prättigau körzetében, egy hegyi kunyhóban gondolta végig és vetette papírra a „Tirol Alkotmány”-t. A hegyek magányában keletkeztek a népállam és a szocialista köztársaság fantasztikus távlatainak zseniális gondolatai. A forradalmi gondolkodó értékesítette itt a parasztháború addigi tapasztalatait, támaszkodott a tirolai nép szabadságharcának régi hagyományaira, felhasználta a Zwingli reformációjától nyert ösztönzéseket is, és megalkotta Tirol új államrendszerének képét. Az országban érvényesüljön minden polgár teljes egyenlősége, „hogyanis senki se legyen a másik fölé rendelve. Ezért a nemesség és az egyházi méltóságok előjogait meg kell szüntetni, a városokat — Brixen és Trident kivételével — le kell rombolni, és a népnek falvakban kell élnie. A mezőgazdasági művelésre alkalmas föld kerüljön a parasztok birtokába; az egyetlen teher — adó formájában — az államkincstárba legyen befizetendő. Minden ipari vállalkozás felett egyedül és kizárólag az állam rendelkezze, s ez irányítsa a kézművességet és a bányászatot is. Az új társadalom tehát a termelőeszközök kollektív állami tulajdonának alapján épüljön fel. Így válnék a nép a gazdasági élet savává és az állami hatalom főforrásává és megtestesítőjévé . . . Tirol tehát olyan köztársasággá alakulna, amelyben az egész lakosság választja a helyi igazgatási szerveket és az ország kormányát. Ez utóbbi székhelye az ország ideális középpontjában fekvő Brixen lehetne. Az iskola-ügy és a kultúra hathatós támogatására a paraszt- és bányász-küldöttek mellé három tudós egyetemi tanárt kellene választani. Az oktatás állami, világi legyen, az egyház nemcsak tulajdonát és minden földbirtokát, de a nevelés terén élvezett előjogát is veszítse el; a papok csupán a köztársasági hivatalok szolgái legyenek. A régi kormány feladatát képezné az Adige-völgyi mocsarak kiszáritása, így az Adige folyó mentén tágas, Tridenten is messze túlterjedő nagy legelők keletkeznének, új termékeny talaj volna nyerhető és megjavulnának a lakosság egészségügyi viszonyai is. Minden tekintetben támogatni kell a hazai, állami kereskedelmet, az egész ország területén egyaránt érvényes pénz- és mértékrendszert kell bevezetni. A népköztársaság az öregekről és szegényekről is gondoskodnék. A megszüntetett kolostorokban ápoljanak betegeket és az állami kórházak hálózatát egészítse ki az aggod menhelyeinek állami hálózata. Természetesen az egészségügyi és népjóléti szolgáltatások ingyencsek lennének.

Gaismair tartományi alkotmánytervezetének nem egy gondolata bizonyára ma is élnek, aktuálisnak hat; zseniálisan vázolja fel a forradalmi távlatokat és századokkal előzi meg saját korát. A népköztársaság, melyben a termelést államosították, a népjóléti gondoskodás és a kulturális intézmények tökéletes rendszerével, még ma is inkább a forradalmi harc célkitűzése, mint valóság. Ezért kincse a Tirol Alkotmány minden idők politikai és filozófiai örökségének, melyhez hasonlót nem találtunk sem a reformáció korában, sem az azt követő századok során. Még leginkább a XVIII. és XIX. századi utópista szocialisták nagy műveihez mérhető.

De Michael Gaismair nem utópiára gondolt. A forradalmi Tirolról alkotott képét fogalmazta meg a néptömegek harci programjaként. Biztosan tudjuk, hogy Gaismair forradalmi szervezetének tagjai ismerték a Tirol Alkotmányt, és annak eszméi szerint éltek. Az innsbrucki kormány hírszerzői, akik a forradalmárok egy csoportját a hegyek között felkeresték, jelentették, hogy ezek az emberek valamennyien betéve tudják a Tirol Alkotmányt.⁴⁵ Éppen ezért keveredik

⁴⁵ Két kém 1527. szept. 15-i jelentésének másolata LRA Innsbruck, Miscellanea 106, Fol. 194.

Gaismair tervezetében az utópia a realitással; a forradalmi távlatok a tiroli valóságból következnek.

1526 tavaszán Gaismair már nem állt egyedül. Több, mint 1000 fegyverese volt, akik hozzászegődtek. Graubünden és a határhegység vált ugyanis sok forradalmár menedékhelyévé, akik a parasztháború leverését követően Németországból, az osztrák tartományokból és Tirolból elmenekültek.⁴⁶ Gaismair egymásután kereste fel és gyűjtötte maga köré a menekülteket, és a Tiroli Alkotmányban határozta meg forradalmi harci programjukat. Közösén készítették elő egy tiroli betörés tervét és a parasztháború új szakaszát. Ezt a tervet hűsvétra kellett volna megvalósítani. A tiroli parasztoknak és bányászoknak kellett volna fellázadniuk, és Gaismair seregéhez csatlakozniuk. De mielőtt még az akciót megkezdték volna, elárulták a felkelést és a forradalmi bizottság tagjait, élükön Gaismair fivérével, Hans-szal, kivégezték.⁴⁷ A kormány ugyanakkor katonaságot küldött Glurns felé, hogy a forradalmi csapatok felvonulását Graubündenből feltartóztassa.⁴⁸

De Michael Gaismair most sem vesztette el a bátorságát, hanem megragadta az alkalmat, amelyet a salzburgi érsekség területén, Pinzgauban és Pongauban dúló parasztháború nyújtott. Már 1525 tavasza óta folytak itt szívós harcok, melyek során a forradalmi csapatok kerekedtek felül és megtartották állásaikat a hegyvidékeken.⁴⁹ Gaismair titkos összeköttetésben állott ezekkel a felkelőkkel és elhatározta, hogy embereivel segítségükre siet. A harcot a kizsákmányolók ellen a világ bármely részén megvívhatjuk, Tirol népének szabadsága Pinzgauból is eljöhét — így gondolkodott a forradalmár, mikor csapataival megindult. Merész vállalkozásba kezdett. Néhány száz harcos titkos hegyi ösvényeken és szorosokon át jutott Tirolon keresztül a több mint 200 km távolságra fekvő Zillertalba és Pinzgauba.⁵⁰ A lakosság támogatása nélkül ez aligha sikerülhetett volna. 1526 májusában Gaismair már Radstadt-nál állt csapataival, mint a paraszthadsereg egyik, kb. 5000 főnyi részének főparancsnoka.⁵¹ A másik rész parancsnokává Peter Pässlert, a neves tiroli forradalmárt választották. A két jóbarát már előre megegyezett; nemzetközi tekintélyük olyan nagy volt, hogy a Pinzgauból, Salzburgból, az osztrák tartományokból és különböző német és svájci kerületekből, valamint a Tirolból érkezett harcosok is engedelmességet fogadtak nekik. Megkezdődött a német parasztháború következő szakasza, a pinzgau-i parasztháború.

De Radstadt alatt nem teljesültek Gaismair reményei. Eredménytelen volt a parasztsereg kísérlete, hogy hatalmába kerítse a várost; a balsiker aláásta a támadók harci szellemét, és az idő eközben a nemeseknek dolgozott. Gaismair győzött ugyan a Mandling-i szorosban, de a közelgő összeomlást nem volt képes

⁴⁶ Magában az appenzelli tartományban az egykori parasztseregek 700 tagja állt Gaismair parancsnoksága alatt (LRA Innsbruck, An die Fürstliche Durchlaucht II. Fol. 265v).

⁴⁷ Hans Gaismairt 1526. máj. 28-án végezték ki. (LRA Innsbruck, An die Fürstliche Durchlaucht, II. Fol. 277).

⁴⁸ LRA Innsbruck (Tirol. Empör. Fol. 565v—567).

⁴⁹ K. Köchl: Die Bauernkriege im Erzstift Salzburg in den Jahren 1525 und 1526 (Mitteilungen der Gesellschaft der Salzburger Landeskunde 47, 1907. 18. l.). — A. Holländer: Studien zum Salzburger Bauernkrieg 1525 mit besonderer Berücksichtigung der reichsfürstlichen Sonderpolitik (Mitteilungen für Geschichte und Salzburger Landeskunde 73. 1933) 91. l.

⁵⁰ A Gaismair seregének útját feltüntető térkép megtalálható J. Macek: Tyrolská selská válka, 480. l.

⁵¹ Leonhard Dürnpacher radstadti irnok naplója 1526. jún. 4. (Mitteilungen für Geschichte und Salzburger Landeskunde. II. 1861—1862. 167. l.)

elhárítani; közben ugyanis a felkelő sereg Peter Pässler vezette része 1526. július 1-én döntő vereséget szenvedett, és a parasztok páni félelemtől űzve, a hegyekbe vagy hazájukba menekültek.⁵² Gaismair ekkor kiváló parancsnoki tehetségnek adta tanújelét. Sikerült a forradalmi hadsereg magvát megtartania és harci készségbe rendeznie. Visszaverve a Sváb Szövetség zsoldosainak támadásait, a nemzetközi forradalmi hadsereg kereken 2000 emberével Michael Gaismair rendezetten vonult vissza.⁵³ A Hohe Tauern felé vette útját, tüzérségével együtt átkelt annak legmagasabb hegygerincén (2600 m felett), és a kelet-tiroli Lienz felé ereszkedett le.⁵⁴ Zseniális harcászati teljesítményével nem csekély zavarba hozta a Sváb Szövetség katonai szakértőit, akik kizártnak tartották, hogy egy ilyen erős katonai alakulat ilyen gyorsasággal tudjon a magas hegységen átkelni. Végre Tirolban voltak tehát Gaismair forradalmi csapatai, s az első városok és várak tárt kapukkal fogadták őket.

1526 nyarán terveinek megvalósítására törekedve Michael Gaismair megkísérelte, hogy a tiroli parasztháborút az európai magas politika egyik láncszemévé tegye. Hosszabb ideje állt már kapcsolatban Franciaországgal és főként a Velencei Köztársasággal,⁵⁵ mely évek óta folytatott szívós harcot a habsburgi seregekkel Észak-Itáliában. És most érkezett el számára a különösen kedvező pillanat. 1526. május 22-én megalakult a franciaországi Cognac városában a Habsburgok ellen irányuló nagy koalíció Franciaország, Velence, Firenze, Milano és VII. Kelemen pápa részvételével.⁵⁶ A Cognac-i Liga létrejötté új reménnyel töltötte el a parasztsereget, amely évek óta véres harcban állt Habsburg V. Károly császárral és fivérével, Ferdinánd főherceggel. Michael Gaismair már Velence követével tárgyalt, hogy biztosítsa magának a Köztársaság katonai és pénzügyi segítségét. Az emberiség történetében ez volt az első eset, amikor egy lázadó paraszthadsereg kísérletet tett arra, hogy a bonyolult nemzetközi politikába tevékenyen bekapcsolódjék.

Michael Gaismair bízott Tirol népének széleskörű támogatásában; ezért csapataival a Pustertal felé vonult és Sterzing felé közeledett. Parancsba adta embereinek, hogy csak a nemesek várait és az egyházi birtokokat támadják.⁵⁷ Így akarta a tiroliakat fegyvereseinek forradalmi és nemesség-ellenes érzelmeiről meggyőzni. De a várt segítség helyett a nép csak tétován és vonakodva támogatta, mert halálosan félt a kegyetlen büntetésektől és az ország zsoldos megszállásától. A forradalom több vezetőit megölték; akik még éltek, a börtönökben senyvedtek. Nagy zsoldosseregek vonultak be Tirolba a császári főparancsnok, Georg von Frundsberg vezérlete alatt, aki később a Róma elleni támadás (sacco di Roma) vezetőjeként vált ismertté. Michael Gaismair győzött ugyan néhány esetepatében a zsoldosok felett, végül mégis kénytelen volt Agordonál a

⁵² K. Köchl: i. m. 98. l.

⁵³ Marino Sanuto: I Diarii 42, Col. 82, Col. 169.

⁵⁴ LRA Innsbruck, An d. F. D. II. Fol. 305—306; Causa Domini 1523/26, Fol. 288—288v.

⁵⁵ W. Vogt: Die Correspondenz des schwäbischen Bundeshauptmanns Ulrich Artzt von Augsburg aus dem Jahre 1524 und 1525 (Zeitschrift des historischen Vereins für Schwaben und Neuburg. VII. Augsburg, 1880. 211. l.).

⁵⁶ G. Salvioli: Nuovi studii sulla politica e le vicende del l'esercito imperiale in Italia nel 1526—1527 (Archivio Veneto XVI. 1878. 273—274. l.). — K. Brandi: Kaiser Karl V. (3. kiad. München, 1941), 208. l. — Az itáliai eseményekkel kapcsolatban pl.: Storia di Milano VII. Milano. 1957. 265. l.

⁵⁷ M. Sanuto: I Diarii 42, Col. 125; LRA Innsbruck Hofreg. R.A IV 30, Fol. 48—49. (L. Püchler vallomása).

Velencei Köztársaság területére visszavonulni.⁵⁸ Ezzel megkezdődött a tirol parasztháború utolsó fejezete.

Velence tisztviselői — a korábbi egyezség értelmében — Gaismair seregei előtt megnyitották a határt, és megakadályozták a császáriakat az üldözésben. De ezzel együtt felmerült a kérdés Velencében, hogy mi történjék a 2000 forradalmárral, akiknek mindegyike tapasztalt és edzett harcos volt. Elérkezett a pillanat Michael Gaismair számára, hogy kifejtse szerteágazó nemzetközi politikai terveit.

Az 1526. július 17-éről 18-ára virradó éjszakán⁵⁹ érkezett Gaismair seregének 12 képviselőjével Velence városába és kihallgatást kért a Dogétól és a Köztársaság főtisztviselőitől. Velence patriciusai meg tudták becsülni 2000 tapasztalt katonát értékét, és szerették volna azokat céljaiknak megnyerni. Titkos tárgyalásaikon ígéretet tettek, hogy Gaismair Tirol elleni betörését fegyveresen és anyagilag támogatni fogják.⁶⁰ De előbb ő segítse a velencei hadsereget, amely Cremona és Bergamo vidékén küzd a császáriak ellen; hiszen csak a császáron aratott győzelem után valósíthatja meg Velence támogatásával Tirol felszabadítását. A forradalmárok nem sejtették, hogy az „Adria királynője” álnok politikájának áldozataivá váltak. A Velencei arisztokraták nem azonosították magukat a szegény nép harcával, nem tanúsíthattak megértést a forradalmi hadsereg iránt, amely az elnyomás bilincseit akarta szétörtni. De a francia király követe is sürgette,⁶¹ hogy Velence kormánya hagyja abba a kacérkodást a keresztény világrendet fenyegető lázadókkal. A pápa is teljesen elzárkózott attól, hogy forradalmat szítson Tirolban. Velence ezért azt tervezte, hogy néhány éven belül a forradalmi paraszthadsereget szokványos zsoldossereggé alakítja át.

De Michael Gaismair 1526-ban még nem sejtette, hol végződik az út, amelyen a Velencei Köztársaság szolgálatában elindult. A Habsburg-Monarchia ellen harcolt Tirolban és Pinzgauban, és bízott benne, hogy a Pó-síkságon is sikerülni fog a Tiroli Népköztársasághoz vezető utat a császári hadsereggel szemben kiverekedni; ezért merészkedett ki az európai politika széles tengerére, és nem vette észre, hogy annak hullámai egyre távolabb ragadják Tirol partjaitól. A forradalmi hadsereg első haditettei az itáliai csatamezőkön nagyon eredményesek voltak. Sok dícséretet hallunk a bátran küzdő parasztseregről,⁶² és tanúi vagyunk cremonai győzelmének.⁶³ De az ellenfél erős volt, és a küzdelem csak lassan haladt előre. A Pó moesaras vidékén elszálltak az illúziók, csökkent a sereg morális ereje, különösen amikor Velence nem küldött sem fegyvert, sem pénzt. Tetézte még a bajt, hogy az amúgy is gyenge egészségű kapitányt alattomos láz támadta meg, s 1526. szeptember 1-én betegsége oly súlyosra fordult,⁶⁴ hogy Bresciába kellett szállítani, ahol feleségét a Köztársaság már korábban elhelyezte. 1526 november elején⁶⁵ Gaismair már annyira felépült, hogy visszatérhetett seregéhez. Itt azonban nagy csalódás érte, mert embereinek egy része

⁵⁸ G. Kirchmair FRA I, 1855. 476. l.

⁵⁹ Dr. Angerer Georg Frundsberghez (Děčini Levéltár, 1526. júl. 19.).

⁶⁰ *M. Sanuto*: I Diarii 42, Col. 154. A Habsburgok erről dr. Angerer követtől kaptak titkos tájékoztatást (Děčini Levéltár i. h.).

⁶¹ *M. Sanuto*: I Diarii 43, Col. 210.

⁶² A velencei Tizek Tanácsa úgy nyilatkozott, hogy Gaismair „nemcsak Tirol, de Németország legjobb kapitánya, kitudó hadvezér, akivel a parasztok együttéreznek”. (L'archivio di Stato Venezia, Consiglio dei X. Reg. 1525/26. Fol. 79—79v).

⁶³ *M. Sanuto*: I Diarii 42, Col. 432 („lauda molto il capitano Michiel Gosmaier . . .”).

⁶⁴ *M. Sanuto*: i. m. Col. 545.

⁶⁵ Uo. 43, Col. 165.

elhagyta a csatateret és bűnbánattal eltelve megindult a hazába visszavezető úton. Gaismair kimeríthetetlen tetterővel más felkelő csoportokkal egészítette ki seregét, és újra sikeresen beavatkozott a harcokba.⁶⁶ De hiába fordult Velencehez segítségért, csak üres ígéretekot kapott a patríciusoktól, de semmi támogatást nem nyújtottak a felkelőknek, akik Tirolba akartak betörni.

Gaismair továbbra is küldött partizán egységeket a tiroli határra, sőt ő maga is odament, hogy fenntartsa a kapcsolatot a titkos forradalmi szervezetekkel Tirolban. Baráti kapcsolatban állt Peter Pässlerrel, és elérte a Signoriánál, hogy a velencei börtönben fogvatartott Pässlert szabadon engedjék, és csapata élén ismét harcolhasson a brixeni püspök ellen.⁶⁷ 1527 októberében azonban a bátor Pässler orgyilkosság áldozata lesz; egy barátja öli meg, és az innsbrucki kormány kifizeti a judáspénzt.⁶⁸

Ferdinánd főherceg ugyanis már 1525-ben vérdíjat tűzött ki Gaismair és Pässler fejére. Gaismair gyilkosának 1400 forint járt és bűnbocsánat összes korábbi vétkeiért.⁶⁹ Abban az időben 1400 forintért egy kisebb uradalom lehetett vásárolni — nem csoda tehát, hogy az ilyen magas jutalom csábított és elvakított sok kalandort. Sokan próbálkoztak, hogy közelébe férkőzve Gaismairt kelepcébe csalják. Kémek figyelték minden lépését és küldték jelentéseiket Ferdinándnak. Ferdinánd, 1526 óta Csehország és Magyarország királya, évek óta lázas erőfeszítéssel azon igyekezett, hogy a fáradhatatlan forradalmártól megszabaduljon. Szakadatlanul számonkérte hivatalnokaitól, mikor ütik végre agyon a „lázadót” és biztatta őket, hogy tanúsítsanak nagyobb kezdeményező készséget, és bármi módon, mielőbb tegyék el Gaismairt láb alól. De Gaismair körül hű barátok tömörültek, így minden lesvetés megghiúsult. Peter Pässler azonban a hajsza áldozatává vált, nem is sejtve, hogy az árulás egyik barátja törhüvelyében rejtőzött.

1527-ben Gaismair folytatta fáradozásait, hogy Velence támogatásával Tirolba betörjön. Szüntelenül ostromolta követeléseivel a velenceieket, küzdött társaival együtt a császáriak ellen a haretereken, és közben támogatta a forradalom titkos szervezeteit Bolzano, Trident és Brixen környékén. Eközben újabb heves lázroham szakította el hosszabb időre hűséges embereitől, és hosszadalmas lábadozása alatt képtelen volt seregét együtt tartani. A forradalmi sereg további csoportjai morzsolódtak le és tértek vissza Tirolba és a német területekre. Az egykori parasztsereg maradéka a velencei haderő szerves részévé vált, a forradalmárokból zsoldosok lettek. 1528-ban a Velencei Köztársaság Nagytanácsa hozzájárult, hogy a beteg Gaismair kapitány a hadseregből örökre kilépjen, hogy feleségével és gyermekével Padovában telepedjék le, és hogy a Velencei Köztársaság szolgálatában szerzett érdemeiért évi 300 dukát⁷⁰ nyugdíjban részesüljön. Nyugdíját Gaismair még azzal is meg akarta szolgálni, hogy az elégedetlen svájci, német, osztrák és tiroli parasztszok és bányászok körében katonákat toborzott a Velencei Köztársaság számára.

Gaismair kiválása a hadseregből és átköltözése Padovába nem azt jelentette, hogy minden tervét feladta. Ő maga állandóan a Tiroli Alkotmány szelle-

⁶⁶ Uo. Col. 270.

⁶⁷ *J. Macek*: Petr Pässler, 27. l.

⁶⁸ LRA Innsbruck, Buch Tirol I. Fol. 245v.

⁶⁹ LRA Innsbruck, An Königl. Majestät III. Fol. 295; LRA Innsbruck, Vom K. M. Fol. 241—241v.

⁷⁰ *M. Sanuto*: I Darii 46. 1897. Col. 491.

mében élt, terjesztette azt maga is, barátai révén is; titokban Tirolban és Svájcban járt és fegyvereseket toborzott a Ferdinánd elleni harcra.⁷¹ Ezért köröztek körülötte az Innsbruckból pénzelt kémek és gyilkosok továbbra is, mint a keselyűk. 1529-ben Gaismair volt a lelke annak az új, szétágazó Ligának, melyben Zwingli, Velence, Hesseni Fülöp tartománygróf és a többi német protestánsok fogtak volna össze V. Károly császár és Ferdinánd király ellen.⁷² Gaismair időnként Zürichben tartózkodott, ahol díszpolgárrá is kinevezték, és Velencében a Signoriával tárgyalt. Az 1526. év tervei egy nagy evangéliumi szövetség megalakításáról új alakban, új életre keltek. De a merész tervek ez alkalommal is összeomlottak; Ulrich Zwingli halála, aki 1531. október 11-én elesett a kappeli csatában, végleg eltemette Gaismair reményeit.

Padova egyik elővárosában, egy tágas házban élte le utolsó éveit egy idő előtt megrokkant férfi, aki olasz módra öltözködött. Alig múlt negyven éves, és mégis több emberöltőt élt át. Úgy látszott, mintha beletörődött volna vereségébe; de nem így volt, olthatatlan láng lobogott szívében. A csendes ház éjnek idején küldöncök és titkos megbízottak egész hálózatának központjává vált, akik utasításokat és parancsokat vittek Tirolba. Ez összeköttetések fenntartására főleg az anabaptista közösség titkos szervezete szolgált, amely egyaránt elutasította a katolikus és a protestáns egyházat, és az evangéliumi testvériség teljes egyenrangúságának eszméi szerint élt.⁷³ A tiroli nemesség ezért látott az anabaptistákban veszedelmes lázítókat, akiket máglyán égettek el, börtönökben tartottak fogva, vagy kiutasítottak az országból. A tiroli anabaptisták akkoriban százával vándoroltak Husz János és az evangéliumi szabadság honába, Morvaországba. Köztük voltak Gaismair rokonai is; maga Michael Gaismair azonban nem tartozott az anabaptisták közé, valószínűleg ateista volt. Minden esetre elhagyta vallását, gyermekeit nem kereszteltette meg, templomba soha nem járt.⁷⁴ Ezzel magára haragította ugyan Velence és Padova tisztviselőit, akik azonban nem mertek ellene nyíltan fellépni, mert ismerték nagy érdemeit, és tudták, hogy a velencei kormányzat legmagasabb köreiben is nagy kedveltségnek örvend. Úgy tűnt, hogy a világ megfedkezett a padovai polgárról, a forradalom egykori kapitánya meg a világról. De ez csak látszat volt; Ferdinánd királynak nem volt nyugodt álma a távoli Prágában és Bécsben, amíg az „oelmány forradalmár és lázító” életben volt.⁷⁵

1532. április 15-én viharos, esős reggelre ébredt Padova. Hajnalban zörgettek Michael Gaismair házának kapuján. Hiányos öltözékben, oldalán ezüst törével nyitott kaput, amelyen barátja, Jacometo Cavalcatore lépett be két kereskedővel, akik Gaismairtól állítólag lovakat szándékoztak vásárolni. Az istállóba lépve az áruló barát és a két ismeretlen (olasz zsoldosok voltak Nápoly-

⁷¹ Gaismair prättigauai tartózkodásáról Ferdinánd király kéme 1528. máj. 18-án tesz jelentést. (LRA Innsbruck. Miscellanea 106, Fol. 162.)

⁷² Zwingli terveiről követeinek a velencei Signorián elhangzott beszéde ad tájékoztatást. *J. Strickler: Die Eidgenössischen Abschiede aus dem Zeitraume v. 1529 bis 1532*, 4. köt. 1b. szakasz. Zürich, 1876. 487—488. I. Gaismair zürichi díszpolgárságáról ld.: LRA Innsbruck, Buch Tirol II. Fol. 189—189v.

⁷³ *J. Loserth: Der Anabaptismus in Tirol, von seinen Anfängen bis zum Tode Jakob Huter's (1526—1536)*. Archiv f. österr. Geschichte. 78. Wien, 1892. 431—570. l.

⁷⁴ Ez Magdalena Gaismairnak a velencei Signoriához intézett kérelméből látható. (*M. Sanuto: I Diarii* 56. Col. 67—68.)

⁷⁵ Pl.: LRA Innsbruck, Geschäft v. Hof 1530. Fol. 106; An d. K. M. IV. Fol. 326; Gemain Missiven 1530, Fol. 263 stb.

ból) a forradalom vezérére vetették magukat és 42 törzsúrással megölték.⁷⁶ Végre, két év elmúltával teljesült az „isten kegyelméből” uralkodó, Ferdinánd király parancsa. Magdalena, Gaismair özvegye és az árvák zokogva borultak a megcsónkított tetemre; egy a forradalomnak szentelt élet véget ért, ismét egy jóbarát árulása következtében. Az eretnek egyházi temetését a hatóságok megtagadták; csak a velencei kormány közbelépésére helyezték a forradalmár holttestét örök nyugalomra, valószínűleg a padovai Szt. Zsófia székesegyházban. Michael Gaismair 1532-ben bekövetkezett halálával ért véget a tiroli parasztháború, és lezárult a nép szabadságáért folytatott hősi küzdelmek sorozata, egyúttal a német parasztháború utolsó fejezete is. Meg vagyok róla győződve, hogy Gaismair nemcsak a múlthoz tartozik, de része a jelennek, sőt a jövőnek is. Tirol tartomány e nagy fia nemcsak hátorságával és merészségével, de forradalmi célkitűzései iránt tanúsított hűségével is követendő példát mutatott az egész emberiségnek. A nép jólétéről, az igazságos társadalmi rendről, az egyszerű emberek boldogulásáról nem elég beszélni és tárgyalni, azért küzdenünk is kell. Erre tanít ma is bennünket a hátor tiroli forradalmár élete. A Tiroli Népköztársaság eszméje egy reményekkel teljes jövő távlatai felé mutat, ezért ma is őszintén csodáljuk és a forradalmi hagyományok ékkövének tekintjük.

A tiroli parasztháborúval kapcsolatban egy további fontos körülményt is hangsúlyozni kívánok. Michael Gaismair vezetése alatt német és olasz forradalmárok harcoltak egy igazságos társadalmi rendért; a nyelvi és nemzetiségi különbség nem gátolta egyetértésüket. Michael Gaismair és társai ebben a vonatkozásban is ragyogó példát nyújtottak a nemzetközi testvériségről és szolidaritásról a következő nemzedékeknek.

J. MACEK

MICHAIL GAISMAIR, DER TIROLER REVOLUTIONÄR

Zusammenfassung

Gaismair war keineswegs nur der örtliche Anführer einer bedeutungslosen Revolte, sondern einer der größten Männer der Reformation, einer der genialsten Politiker und Denker aller Zeiten. Er wird aus dem Familienkreise eine nicht genau formulierte, eher geahnte als bewußte Unzufriedenheit mit der bisherigen Gesellschaftsordnung in sein weiteres Leben mitgenommen haben. In dieser Unzufriedenheit bestärkte ihn noch der Anblick des schweren Lebens untertäniger Menschen und der mühseligen Arbeit der Bergleute. Er nahm die aus dem Volk kommenden Ideen der Reformation mit hungriger Seele in sich auf und durch sie trat er zu den geheimen Revolutionsausschüssen in Verbindung, die 1524 »im Lande an der Etsch« entstanden.

Am 9. Mai 1525 entbrannte der Tiroler Bauernkrieg, wodurch sich das Landvolk und die Bergleute der Grafschaft Tirol den deutschen, schweizerischen und österreichischen Bauern zur Seite stellten. Nichtsdestoweniger war die internationale Lage von allem Anfang an der Entwicklung der revolutionären Bewegung nicht günstig. Eine weitere Schwäche der Revolutionsbewegung war ihre örtliche Zersplitterung und innerer Zwiespalt. Unter den Aufständischen bildeten sich bald zwei Flügel: auf der einen Seite die Konservativen — vermögende Bauern, Bergleute und Bürger—, auf der anderen die Radikalen — arme Bauern, Bergleute, Tagelöhner, Gesinde, »das arme Volk«. Zu Beginn des Aufstandes herrschten in den rebellischen Haufen die Vorstellungen der Radikalen, später kamen aber allmählich schon die Konservativen und Bürger zu Wort, die begannen, ihre eigenen Konzeptionen in den Aufstand zu tragen. Von großer Hilfe war ihnen dabei der Landesfürst, Ferdinand von Habsburg, ein ungewöhnlich gebildeter und fähiger Herrscher. Er wählte die Taktik teilweiser Zugeständnisse, indem er zugleich die Konservativen unterstützte.

⁷⁶ Gaismair megölésének részletes leírását „sier Zuan Badoer, dottor et cavalier, podesta di Padova” levelében közli a velenceiekkel. (*M. Sanuto: I Darii 56. Col. 61—63.*) Ugyancsak a gyilkosságról ír Cyprian von Thun fivérének, Zsigmondnak (Děčini Levéltár, 1532. ápr. 25.).

Auch Michael Gaismair vertraute Ferdinand, glaubte seinen Versprechungen. Die Aufständischen traten vor den Fürsten mit einem Reformprogramm und mit dem Ersuchen um Milderung der Abgaben und der drückenden Verhältnisse. Dieses Programm war keineswegs revolutionär. Ferdinand gewährte den Untertanen einige geringfügige Erleichterungen und befahl die Abschaffung übermäßiger außerordentlicher Abgaben. Hingegen lehnte er den Großteil solcher Forderungen ab, die Freiheit der Weiden, Wälder und Gewässer betrafen oder die Abschaffung drückender Zölle, Mauten und Steuern.

Die Aufständischen wurden auseinandergetrieben. Michael Gaismair blieb nichts anderes übrig, als Tirol zu verlassen und die Revolution jenseits der Grenzen vorzubereiten.

Er sah in Zwingli den gebildeten Denker, der in stande war, die Konzeption des neuen Lebens der Menschen nach allen Seiten hin zu überlegen. Hingegen half Gaismair seinem Freunde Zwingli mit Ratschlägen in praktischen, politischen und militärischen Fragen. Sein Einfluß ist deutlich in dem »Feldzugsplan«, in welchem Zwingli den Gedanken eines großen evangelischen Bundes von Süddeutschland, der Schweiz und Tirol auseinandersetzt. Andererseits finden wir Spuren von Zwinglis Einfluß in den Ideen von Gaismairs ideologischem Hauptwerk, der »Tirolischen Landesordnung«. Gaismair hat damit in genialer Weise revolutionäre Perspektiven entworfen und ist seiner Zeit um Jahrhunderte vorausgeeilt. Die Volksrepublik mit ihrer verstaatlichten Erzeugung und einem vollendeten System sozialer Fürsorge und kultureller Institutionen ist immer noch eher das Programm des revolutionären Kampfes als Wirklichkeit. Die Tiroler Landesordnung ist daher eines der Kleinode aus dem politischen und philosophischen Erbgut aller Zeiten, sie hat nicht ihresgleichen weder zur Zeit der Reformation noch in späteren Jahrhunderten. Am ehesten nähert sie sich den großen Werken der sozialistischen Utopisten des 18. und 19. Jahrhunderts.

Im Mai 1526 begann Gaismair eine weitere Etappe des deutschen Bauernkrieges, den Pinzgauer Bauernkrieg auszufechten. Er vertraute auf die allseitige Unterstützung durch das Volk von Tirol. Die erwartete Hilfe wurde jedoch nur zögernd und ungerne geleistet. Das Volk lebte in Todesangst vor den grausamen Strafen, fürchtete die Besatzung des Landes von Söldnern. Michael Gaismair siegte zwar in einigen Scharmützeln mit den Söldnern, war aber sodann gezwungen, sich auf das Gebiet der Republik Venedig zurückzuziehen. Die Patrizier von Venedig wußten den Wert von 2000 erfahrenen Soldaten zu würdigen und wünschten, sie für sich zu gewinnen. In geheimen Verhandlungen versprachen sie Gaismair bewaffnete und finanzielle Unterstützung für seinen Einfall in Tirol. Die Revolutionäre ahnten nicht, daß sie der arglistigen Politik der Königin der Adria zum Opfer fallen sollten, daß sie die Wellen weiter und weiter von den Ufern Tirols fortrissen. Der Rest des einstigen Bauernheers war zu einem regelrechten Bestandteil der venezianischen Armee geworden, die Revolutionäre wurden zu Söldlingen. Im Jahre 1528 gestattete der Große Rat der Republik Venedig dem kranken Hauptmann Michael Gaismair, das Heer für immer zu verlassen.

In einem geräumigen Hause eines Vororts von Padua verlebte er seine letzten Lebensjahre. Mit seiner Ermordung im Jahre 1532 endete der Tiroler Bauernkrieg und zugleich schloß das letzte Kapitel des deutschen Bauernkrieges, des heldenhaften Kampfes für die Freiheit des Volkes.

PACH ZSIGMOND PÁL

A nacionalizmus elleni harc történettudományunkban

Közvetlenül főként XVI—XVIII. századi történelmünkhöz, ezen belül Habsburg-ellenes függetlenségi küzdelmeink témaköréhez kapcsolódott a közelmúlt évek legszélesebbkörű történészvitája: az a vita, amelynek középpontjában Molnár Erik akadémikus újabb nagyértékű tanulmány sorozata állott, — kezdve 1959—60-ban a XVI—XVIII. század magyar történelmét tárgyaló egyetemi tankönyv nacionalista jellegű hibáinak bírálatától, történetírásunk 15 éves fejlődéséről szóló beszámolójától s a nemzeti kérdésről tartott akadémiai előadásától; folytatva a Történelmi Szemlében, az akadémiai Osztályközleményekben és más folyóiratokban megjelent tanulmányaival, előadásaival; egészen az Új Írásban publikált, nagy visszhangot kiváltott cikke szerteágazó diszkussziójához írt válaszáig. Molnár Erik elvtárs, akinek a művei oly fontos szerepet töltek be a materialista történet szemlélet hazai elterjesztésében, a magyar történet marxista kidolgozásának megalapozásában; akinek minden könyve, cikke, előadása új szempontokkal, új gondolatokkal, új megállapításokkal gazdagította-fejlesztette marxista történet- és társadalomtudományunkat, — ez alkalommal is történetírásunk egyik kulcskérdését ragadta meg: a haza és nemzet fogalmának történeti értékelését, a történet szemléletünkben meglevő nacionalista maradványokat, az ezek ellen folyó harc követelményeit tette mélyreható vizsgálódásainak tárgyává. Így tanulmány sorozata és annak vitája mind eszmei-tudományos jelentőségével, mind történelmünknek úgyszólván egészét átfogó problematikájával messze túlnőtt az eredetileg érintett történeti periódus fentemlített kronológiai keretein.

Ehhez a kérdéskörhöz kívánunk a következőkben néhány megjegyzést fűzni. Talán nem felesleges, ha visszanyúlunk 1944—45-ig, és onnan kezdve próbáljuk meg nyomon kísérni — persze csak igen vázlatosan — történeti irodalmunk idevágó fejleményeit.

1.

Milyen történelmi-ideológiai helyzetben lépett fel pártunk a felszabadulás után, mint az ország, a nemzet vezető ereje; milyen előzmények után kezdett hozzá a marxista—leninista eszmék széleskörű terjesztéséhez; milyen körülmények között kezdte bontogatni szárnyait a legális porondon a marxista történettudomány?

Olyan előzmények után, amikor a reakciós uralkodó osztályok amint a „hazát”, úgy a „hazafiságot” is a maguk számára mintegy kisajátították—monopolizálták; magukat hirdették a „nemzeti gondolat” kizárólagos hordozójának, következésképpen a „nemzetvezető szerepre” egyedül hivatottnak. Olyan előz-

mények után, amikor az ellenforradalmi reakció rendkívül céltudatos, szerteágazó és mételyező nacionalista propagandája a „keresztény nemzeti eszme”, majd a „szociális nemzeti eszme” örve alatt tömegeket tudott hatása alá vonni; olyan előzmények után, amikor az uralkodó osztályok ideológiai befolyásolása széles rétegeket tudott megteveszteni a kommunisták céljairól, a marxizmus tartalmáról: mindenekelőtt szertefröcskölte azt a rágalmat, hogy a kommunisták nemzetellenesek, „hazafiatlanok”, „hazátlan bitangok”. Minden rendű és rangú reakcióssok lépten-nyomon arról beszéltek, hogy a kommunisták le akarják rombolni azt, amit ők a legfőbb értéknek deklaráltak: a hazát és a nemzetet, — persze kizsákmányoló osztálycéljaikhoz idomítva ezeket a fogalmakat, egy-egy nemzethez állítva azt, amit a legélesebb osztály-antagonizmus szabdalt, minden magyar hazájának hirdetve azt, amiből a nép széles rétegei ki voltak semmizve.

A pártnak, a kommunista ideológusoknak — ha a realitás talaján akartak maradni, ha valóban számot vetettek az adott, konkrét és sajátos, „nemzeti” feltételekkel — szükségképpen azon az „ideológiai terepen” kellett eszmei-politikai küzdelembe bocsátkozniok, amelyet az osztályharc magyarországi viszonyai mintegy rájuk kényszerítettek; a haza és nemzet kategóriáiban, gondolati kereteiben kellett kifejtieniök a társadalmi haladás követelményeit: a hazafias és nemzeti jelszavakkal űzött reakciós fasiszta demagógiával egy antifasiszta-demokratikus haza- és nemzetfogalmat, az álhazafisággal az igazi hazafiságot állítva szembe. A kommunista ideológusoknak, a marxista történészeknek ebben a helyzetben szükségszerűen azt kellett egyik fő feladatuknak tekinteniök, hogy leleplezzék az uralkodó osztályok nacionalizmusának valóságos tartalmát; hogy közvetlen harcba szálljanak a kommunisták haza- és nemzetellenességéről terjesztett rágalmakkal, annak továbbélő hatásával, — amelyet a reakció politikai erői természetesen a felszabadulás után is megpróbáltak felszínen tartani; hogy bebizonyítsák: nem a nemzetvesztő uralkodó osztályok, hanem éppen a dolgozó tömegek, a munkásosztály a nemzeti törekvések letéteményese, a haladó hazafias hagyományok folytatója, továbbvivője az önálló Magyarorszáért vívott küzdelemnek, végrehajtója 1848 forradalmi hagyatékának, — éppen a munkásosztály a történelmileg hivatott arra, hogy a nemzetet, annak erőit tömörítve, kivezesse a katasztrófából, amelybe a reakciós uralkodó osztályok, a fasiszmus, a második világháború döntötte. Ez alapvetően helyes célkitűzés, szükségszerű politikai és tudományos feladat vállalása volt: Révai Józsefnek, Andics Erzsébetnek, Mód Aladárnak ilyen irányú — részben még a felszabadulás előtt íródott, az antifasiszta nemzeti függetlenségi front létrejöttét elősegíteni célzó, majd az ország demokratikus átalakításáért vívott harcot alátámasztó — történeti munkái gyökeres fordulatot jelentettek az ellenforradalmi korszak történetfelfogásával szemben, és hathatós eszközei voltak a közvélemény demokratikus átnevelésének.

A hazafiság körül folyó harc tehát mintegy része volt a hazáért folyó harcnak; a hazafiság demokratikus tartalmának tudatosítása része az ország demokratikus átalakításának; a munkásosztály nemzeti szerepének kimutatása része annak a döntő feladatnak, hogy a párt a munkásosztályt az ország vezetésére felkészítse, s a társadalom dolgozó rétegeit-tömegeit a reakció ideológiai-politikai befolyása alól kiszabadítva, a munkásosztály hatókörébe vonja.

A haza és nemzet „terepén” folyó ideológiai harc persze nem volt könnyű és nem volt mentes bizonyos veszélyektől sem. Szükségképpen együttjárt azzal, hogy a demokratikus átalakulás irányába álló, a munkásosztály, a párt vonzó-

körébe kerülő társadalmi rétegek, tömegek gondolkodása, tudata még korántsem szabadult meg a hosszú időn át reá zúdított nacionalista mótely maradványaitól; hogy még nem csapódott élesen szét benne, hanem számos vonatkozásban összevegyült a demokratikus hazafiság és a reakciós nacionalizmus. Ezek szétválasztása, az előbbi teljes kiszorítása, a demokratikus hazafiság szocialista hazafisággá fejlesztése természetesen hosszú folyamat, s bekövetkeztét csak a későbbi évek fejleményeitől lehetett várni. Hogy a kommunisták feltétlenül szükségszerű, alapvetően helyes irányú eszmei-nevelő munkája ez időben milyen következetességgel szolgálta ezt a folyamatot; hogy az ideológiai tevékenység területén is megjelentek-e már a későbbi hibák csírái, erre a kérdésre a felszabadulás utáni évek részletes ideológiatörténeti kutatása hivatott választ adni. Annyit azonban már most is el lehet mondani: az a tény, hogy a felszabadulást közvetlenül követő években szinte tudatosabban, határozottabban vállaltuk 1848 hagyományát, mint ahogyan magunkénak vallottuk 1919 örökségét; hogy inkább csak hallgattunk az első magyar proletárdiktatúráról, semmint méltattuk volna, inkább csak hibáiról beszéltünk (mint amelyeket a párt ez alkalommal nem fog elkövetni), semmint korszakos érdeméről; hogy a Magyar Tanácsköztársaságnak, történetileg tekintve, inkább csak nemzeti jellegét emlegettük, a győzelmes északi hadjáratot (szembeállítva a magyar uralkodó osztályok hazaáruló szerepével 1918—19-ben); hogy tehát hasonlíthatatlanul többet beszéltünk nemzeti tradícióinkról, mint legnagyobb internacionalista (s egyben nemzeti) forradalmi hagyományunkról, — ez a tény (bármiféle megfontolásból vagy kényszerűségből eredt is) a párt eszmei küzdelmének hatékonyságát, a nacionalizmus elleni harcot nem erősítette, hanem gyengítette. Hiszen a munkásosztály, a munkásmozgalom megjelenése óta éppen az internacionalizmus kérdése a vízvonalzó, a legfőbb katalizátor a reakciós és haladó nemzeti ideológia között.

Az alapvetően helyes irányban elinduló és kedvező hatást kiváltó marxista történetírás így kezdettől fogva bizonyos problémák, veszélyek csíráit is magában rejtette. Ezek nemcsak az 1919 évi proletárforradalommal, hanem történetünk korábbi, az 1848—49 évi polgári forradalmat megelőző korszakaival kapcsolatban is felmerültek. Múltunk utolsó századainak ama széles ívelésű szemlélete, amely szerint „az idegen és magyar gazdasági érdekek közt feszülő alapvető ellentét 400 éves függetlenségi küzdelemnek vált forrásává”, így „Magyarország történetének utolsó 400 esztendejét a német elnyomatás, az Ausztriától való függés elleni küzdelem töltötte ki”, amely küzdelem „egymást követő fázisaiban a vezető szerep az országnak mind mélyebb és szélesebb rétegei felé tolódott el, tetőpontján azonban — a Rákóczi-felkelés idején ugyanúgy, mint az 1848-as szabadságharcban — a magyarság minden osztályának és rétegének többségét egyesítette,” — ez átfogó történeti perspektívájú mű (amelynek más munkákkal együtt jelentős szerepe volt XVI—XIX. századi történetünk marxista kutatásának elindításában) az újabkori magyar történelem egyik fontos sajátosságát emelte ki, a gazdasági és politikai fejlődés összefüggései, a magyarországi polgári-nemzeti átalakulás és előtörténete megvilágításához gyümölcsöző szempontokat nyújtott; külön érdeme, hogy már a kezdet kezdetén viszonylag részletesen kidolgozott összefoglaló áttekintést adott egy széles olvasótábornak. Ugyanakkor azonban a függetlenségi küzdelemnek az utolsó 400 év történelme fő vonalába állításával s szinte megszakítatlan folyamatként való ábrázolásával nem sarkallt annak kidomborítására, hogy történelmünk e századainak is az osztályharc volt az alapvető jellemzője, s az antagonisztikus osztályok bizonyos mértékű együtt-

működését, összefogását megvalósító függetlenségi küzdelmek történelmileg kivételes helyzetet fejeztek ki: az ellentétes osztályok átmeneti érdekközösségét, amelyet az osztályok alapvető érdekkellentéte és harca előbb-utóbb szükségszerűen újból szétrobbant. Másrészt haza (nemzet) és haladás összefüggésének fő vonalát érzékeltetve — persze ez volt akkor a közvetlen feladat — szinte teljesen egyértelműnek, közvetlenül egybeesőnek ábrázolta a nemzeti harc és osztályharc, a nemzeti függetlenség és társadalmi haladás követelményeinek (történetileg nem egyszer ellentmondásos bonyolultságban jelentkező) kapcsolatát.

Az úttörő kezdeményezések nyomán elinduló-továbbblépő marxista történetírás ilymódon — amikor éles és helyes harcba bocsátkozott az ellenforradalmi korszak hivatalos történetírásának vezető irányzatával, a „habsburgiánus-labanc” felfogással szemben — nem tudta teljesen kivonni magát polgári történetírásunk másik, „kuruc-függetlenségi” irányzatának hatása alól: bizonyos pontokon akaratlanul is érintkezésbe jutott a korábbi nacionalista szemléletmód egyik változatával. Ebben az is közrejátszott, hogy az első időkben — természetesen — szinte teljesen a polgári történészek által feltárt, tehát szükségképpen egyoldalú tényanyagra volt utalva, ami óhatatlanul befolyásolta az általa felvázolt történeti képet.

Súlyosan igaztalanok volnánk azonban, ha a jelzett nyomdokokon kibontakozó marxista történeti irodalmunkat csak ebből a szempontból ítélnők meg. A kommunista történészek egy kezdetben szűk, később bővülő csoportja — akik ekkor főképp a pártoktatásban vagy középiskolákban dolgoztak, ill. ez időtájt végezték egyetemi tanulmányaikat — már a felszabadulást közvetlenül követő években eltökélt marxista igénnyel fordult a történelem tanulmányozása felé; mohón olvasták a marxista klasszikusokat, a marxista társadalom- és történettudomány neves magyar művelőinek munkáit; s hovatovább kezdték maguk is megkísérelni a marxista elmélet és módszer alkalmazását történelmünk egyes korszakaira, problémáira. A fordulat éve után pedig létrejöttek a marxista történeti kutatás és felsőoktatás intézményei, előrehaladt a marxizmus—leninizmus elterjedése, tanulmányozása történészeink szélesebb körében (még ha dogmatizmustól, szektásságtól terhelt is). A marxizmus térhódítása XV—XVIII. századi történetünk kutatóit is olyan kérdések vizsgálata, olyan új forrásanyagok feltárása felé irányította, amelyek majdnem vagy teljesen kiestek a „kuruc-függetlenségi” történetírás látóköréből: a korszak gazdasági viszonyainak, az árutermelés fejlődésének, a tőkés termelésre való átmenet akadályainak tanulmányozása, az alapvető osztályviszonyok kutatása, a jobbágyság, a dolgozó nép, a hajdúk, a szegénylegények, a „vitélő rend” szerepének, harcának beható vizsgálata felé. A marxista történeti kutatások időtálló eredményeinek sorába tartozik többek között annak bemutatása, hogy a törököt feltartóztató haderők, a végvárok katonasága magyar és nem magyar falvak jobbágnépességéből sereglett össze, és a Habsburg-ellenes felkelések tömegerejét — sőt nem egyszer kezdeményezőit — a rendi kiváltságok bástyáin kívülálló elemek, a feudális viszonyok, utóbb az örökös jobbágyság, a „második Leibeigenschaft” magyarországi változata nyűgéből kitörni igyekvő társadalmi rétegek, csoportok alkották, — amint erre Élekes Lajos, Sinkovics István, Esze Tamás, Várkonyi Ágnes, Makkai László, Benczédi László és mások munkái fényt derítettek. Nem kevésbé jelentős és még nagyobbarányú, részletekbe hatoló történész-tevékenység bontakozott ki a reformkor és 1848—49 gazdasági és politikai problematikája kutatásának-feldolgozásának területén, — támaszkodva Révai József korábbi, úttörő érdemű tanulmányaira, amelyek 1848—49-nek nemcsak alapvető jellegét.

osztálytartalmát tisztázták, hanem számos fontos részvontakozását is marxista módon világították meg. Az 1848-as forradalmi örökség folytatásának és továbbfejlesztésének politikai irányvonalába eső évfordulók: a forradalom centenáriumának, majd Kossuth születése másfélszázados fordulójának megünneplése a „történezsfront” széles erőit mozgósította és történetirodalmunkat fontos munkákkal gyarapította, — hogy csupán a Forradalom és szabadságharc 1848—49 (1948), ill. a kétkötetes Kossuth-életrajz (1952) gyűjteményes köteteire, bennük Nemes Dezső, Andics Erzsébet, Ember Győző, Mód Aladár, Hanák Péter, majd Szekfű Gyula, I. Tóth Zoltán, Révész Imre, Sinkovics István, Kosáry Domokos, Spira György, Borus József és mások tanulmányaira hivatkozunk.

Másrészt viszont kétségtelen, hogy a fordulat éve után kialakuló politikai légkör, a személyi kultusz elhatalmasodása számos igen fontos vonatkozásban éppenséggel nem kedvezett, hanem súlyosan ártott történetírásunk fejlődésének, benne haladó történelmi tradícióink, így Habsburg-ellenes küzdelmeink tudományos marxista megvilágításának, (— úgy, hogy az eredmények és hibák nem külön-külön, hanem együtt, egymással csaknem összenöve jelentkeztek, aholis igen gondos sebészi munkát kíván az egészséges alapszövet és a kóros túlburjánzás szétkülönböztetése).

A régi pártvezetés, amikor politikájában dogmatikussá merevült, mechanikusan másolt és — a felszabadulást követő évek gyakorlatával mindinkább felhagyva — immár egyre kevésbé vetett számot a reális feltételekkel, a konkrét adottságokkal, a sajátos nemzeti mozzanatokkal, mintegy ellensúlyozás céljából annál gyakrabban, egyre szólamszerűbben, sablonszerűbben hivatkozott a nemzeti hagyományokra, azoknak a jelenben szerves és közvetlen folytatására. — Az osztályharc állandó éleződésének hibás elméletét és gyakorlatát, a szövetségi politikának, a dolgozó osztályok szocializmus építését szolgáló széles osztályszövetsége marxista—leninista elveinek durva megsértését, a párt tömegkapcsolatainak lazulását — a szavak és tettek kiáltó ellentétéként — a nemzeti egység annál gyakoribb deklarálása, annál harsányabb és stereotippá váló emlegetése „rekompensálta”; ennek felelt meg a nemzeti egység szempontjának erőltetése a múltra vonatkozólag, a nemzeti összefogás követelményének visszavetítése régebbi történelmi korszakokba, amikor pedig az osztályok együttműködése sohasem válhatott folyamatossá, hanem csak különleges feltételek között s időlegesen jöhetett létre; ennek felelt meg a függetlenségi küzdelmek eltúlzott, történetietlené váló aktualizálása.

Hasonló irányban hatott a fordulat éve után a külpolitikai viszonyok, a nemzetközi helyzet alakulása is. Az amerikai imperializmus háborús politikája agresszivitásának fokozódásával, másrészt a háború elkerülhetetlenségének légkörében és a Jugoszláviával való viszony elmérgesedésével, a haladó nemzeti tradíciók közül is főként a honvédő hagyományok, az idegen agresszorok — a nyugatról s délről jött támadók — ellen vívott küzdelmek kerültek leginkább előtérbe, s határozták meg mindjobban történetírásunknak, ezen belül első-sorban XV—XVIII. századi történelmünk kutatásának-ábrázolásának fő irányát.

A nemzeti összefogás és a honvédő háborúk egyoldalú kidomborítását, a történelmi fejlődés egész menetéből és bonyolult viszonylataiból való mesterkéltséget, erőltetett kiemelését — a személyi kultusz légköréből közvetlenül lecsapódóan — a honvédő-függetlenségi harcok vezetőinek idealizálása, a személyiség történelmi szerepének antimarxista eltúlzása kísérte. Ez részben olyan értékelésekben

mutatkozott meg, amelyek nem vetettek kellően számot e vezető személyiségek feudális-jobbágytartó földesúr voltával, ill. túlbecsülték politikai törekvéseiket s azok objektív lehetőségeit. Ami a Habsburg-ellenes küzdelmek vezetőit illeti, kétféle — egymással persze átmeneti változatokon keresztül sokszor egybemosódó — értékelés nyert kifejtést. Az egyik koncepció szerint a 400 éves függetlenségi küzdelem első szakaszában, 1711-ig, az árutermelésbe való bekapcsolódásának gazdasági talaján, „maga a nagybirtokos osztály” — néhány évvel későbbi (1951) megfogalmazásban „a nagybirtokos osztály haladó nemzeti része” — vezette az ellenállást. A másik nézet — amely az ellenforradalmi korszak történetírásának fő irányzata ellen, a Habsburgokkal szövethető nagybirtok „honmentő” szerepét hirdető felfogás ellen harcolva, e korszakban is a nagybirtokos osztály nemzetellenes, hazaáruló szerepét hangsúlyozta — úgy vélekedett, hogy a Habsburg-ellenes küzdelmek főúri vezetői kivételes egyéniségek voltak, akik „túlnőttek a rendi világ keretein”, „felülemelkedtek osztálykorlátaikon”, „felülemelkedtek a feudális osztályérdekeken”; tudatosan és a siker lehetőségével munkálták a nemzeti abszolutizmus célkitűzéseit; sőt a tőkés fejlődés tendenciájának képviselői, „erősen polgári vonások” hordozói voltak. Holott marxista történészként — a vezető egyéniségek kiemelkedő, előremutató vonásainak teljes méltánylása mellett — elsősorban ama feudális-rendi *osztály*-érdekeknek kellett volna a fő figyelmet szentelnünk, amelyek a földesúri osztály, ill. annak egyes csoportjai Bécshez való viszonyát ellentmondásosan szabták meg: alapvetően a Habsburg-államhatalomhoz kapcsolták őket, másrészt viszont — főként a XVI—XVII. század fordulójától kezdve — szembe is fordították azzal, s a felkelések vezető egyéniségeinek (így Bocskaynak, Rákóczinak) „személyes körülményeiben” oly szembetűnően nyilvánultak.

Am nemesak az uralkodó osztály kiemelkedő egyéniségei, hanem a népi tömegek, a parasztság idealizálásának tendenciái is felbukkantak történetírásunkban. A hibák itt megint nem önmagukban, hanem az eredményekkel összefonódva jelentkeztek. A népi megmozdulásokat úgyszólván kirekesztő, az osztályharcot elködösítő, a tömegek történeti szerepét lebecsülő burzsoá szemléleti mód elleni ideológiai harc sodrában, annak a már említett nagy horderejű történelmi ténynek a felismerése, hogy a török ellen harcolók magvát, a Habsburgok elleni felkelések tömegerejét jobbagyi-népi elemek tették ki, arra indított, hogy magát az objektív tényt — az e harcokban való tömeges részvétel tényét — szemantikusan leegyszerűsítéssel, azonosítsuk a szubjektív motívummal, az eszmei hajtóerővel, s a parasztságnak nagyfokú eszmei tudatosságot, közelebbről pedig kifejlett nemzeti tudatosságot tulajdonítsunk a feudális osztályrend viszonyai között is. Az objektív tett és a szubjektív hajtóerő emez egyenlősítése egyfelől útját szegte annak, hogy amit a korábbi, kifejezetten parasztfelkelések esetében (hadd utaljunk itt főként Székely György tanulmányaira) kevésbé mulasztottunk el: a függetlenségi küzdelmekkel kapcsolatban nem tettük komoly vizsgálat tárgyává a népi-paraszti elemek, a katonáskodó rétegek ideológiáját, tartalmait; nem tettük mérlegre az eszmevilágukban jelentkező haza- és nemzetfoglalat: mennyiben illúzió az, tévhit, az uralkodó osztály ideológiai befolyásolásának terméke, — s mennyiben tükrözi a valóságot, az elnyomott osztály tényleges érdekeit, viszonyait, a feudális renddel szembeszegülő törekvéseit. Másrészt ugyanennek következtében, ha nem is mulasztottuk el, de többnyire csak fogyatékosan mutattuk meg, hogy a magyar, szlovák, kárpátaljai ukrán, román parasztnak a XVII. századi—XVIII. század eleji Habsburg-ellenes harcokban való részvétele — bármiféle tudat-tartalmak képezték is ennek köz-

vetlen eszmei hajtóerejét — alapvetően objektív helyzetükből, osztályérdekeikből sarjadt, osztályharcuknak részét képezte.

Nem abban volt tehát a hiba, hogy történelmünket osztályharcok mellett egyszersmind függetlenségi és szabadságharcok sorozatának tekintettük, hanem abban, hogy történetirodalmunk már-már azt a benyomást keltette: nemzeti múltunkat függetlenségi és szabadságharcok mellett tekintjük osztályharcok történetének is; abban, hogy magukat az osztályharcokat is a nemzeti összefogás követelményeinek perspektívájából — így a Bocskaytól Rákócziig terjedő évszázadban a kuruc nemzeti összefogás előzményei, majd megvalósulása nézőpontjából — ábrázoltuk-értékeljük; abban, hogy nem tartottuk következetesen szem előtt: antagonisztikus társadalmi formációk keretei között az osztályok időleges együttműködését — így a Habsburg-ellenes küzdelmeket is — csak az osztályok ellentétéből és harcából kiindulva, azzal összefüggésben lehet megérteni és megvilágítani. Ilymódon történetírásunk csakugyan nem állott távol az olyan kijelentések leegyszerűsítő szemléletétől, amelyek szerint: „A magyar nép története: szabadságharcok története. Bocskay, Bethlen, Rákóczi, Kossuth harcai, az 1919-es proletárforradalom a magyar nép minden hősiessége dacára nem tudták tartósan kivívni a szabadságot.” (Rákosi Mátyás, 1955.)

Az előbbieken vázolt kettős, ellentmondásos fejlődés folyamányaként állott elő az a helyzet, hogy miközben tudományágunkat alapjában áthatotta a marxista elmélet, s történetírásunk elvitathatatlan lendülettel dolgozott és eredményekben gyümölcsözött, ugyanakkor azok a problémák és veszélyek, amelyek korábban mintegy csirájukban jelentkeztek, s 1944—45-ben, ill. a felszabadulást közvetlenül követő időszakban úgyszólván szükségszerűen adódtak elő, a proletárforradalom győzelmét, a marxizmus—leninizmusnak tudományágunkban vezető szerephez jutását követő években nemhogy kiküszöbölődtek, tisztázódtak volna, hanem megrögződtek, sőt éppen kiterelvényesedtek, s a marxista történetírás tematikai és szemléleti torzulásaihoz vezettek.

Történeti irodalmunkat, mint az előadottakból is kitészik, már tematikai struktúrájában is bizonyos eltolódás veszélye fenyegette: a függetlenségi küzdelmek, valamint a reformkor és 1848 vizsgálatára való koncentráltasága — ezek persze önmagukban rendkívül fontos kutatási témák voltak, s így ezen a ponton is világos az eredmények és hibák egymásba fonódó jelentkezése — ilyen mértékben, ilyen arányban túlzásba, egyoldalúságba ment át. Másrészt a történetmunkának ez a beállítottsága — amikor helyesen reagált dolgozó népünknek, közvéleményünknek történeti érdeklődésére, fogékonyságára, hazafias érzületére, a nemzeti hagyományok iránti megbecsülésére — nem volt mentes attól a hatástól, hogy valamiféle „nemzeti dicsfényel” vonja be, övezze hazánk múltját; nem volt mentes attól, hogy a hamis nemzeti büszkeségnek nacionalista, a szocialista hazafisággal és nemzetköziséggel összeegyeztethetetlen velleitáit legyezgesse. A történeti szemlélet ilyen eltolódása nem ritkán óhatatlanul maga után vonta, hogy múltunkat ne teljes valóságában, hanem mintegy megszépítve ábrázoljuk, az olvasók figyelmét akarva-akaratlan eltereljük történelmünk reakciós korszakairól, s főként annak a ténynek mély, felelősségteljes és gyötrelmes átélésétől, hogy a magyar nép éppen a szóbanforgó korszakban, a XV. század végétől kezdve, egyre inkább, majd századosan elmaradt a haladás élvonalától, gazdasági-társadalmi fejlődése lelassult, deformálódott, elkanyarodott, — úgyhogy csak most, felszabadulva, a szocialista rend győzelmével, *gyökeresen új* körülmények között nyílik lehetősége a késés, az elmaradás végleges és minden tekintetben való felszámolására, — amikor is a feudális és tőkés

századok mulasztásait persze a leghaladottabb termelési-társadalmi viszonyok között sem pótolhatjuk egyik napról a másikra, hanem csak szívós munkával, céltudatos és áldozatos, de immár — a *gyökeresen megváltozott osztályviszonyok* mellett — világos perspektívájú erőfeszítéssel.

Úgy hittük, úgy éreztük történetkutató és író munkánkkal, múltunk fel-emelő-lelkesítő hagyományainak megjelenítésével jól szolgáljuk a jelen harcait, a szocialista építést, — pedig voltaképpen csak egyoldalúan tettünk eleget történetírói tisztünknek, „a történelem az élet mestere” feladatának, fogyatékosan tettünk eleget történelmünk tanulságai szigorú marxista tudományossággal, elvhű kommunista pártossággal történő s a szocializmus építését éppen ezáltal igazán szolgáló levonása követelményének.

Kétségtelenül lendületes és eredményekben sem szűkölködő történész-munkánk jelzett tematikai és szemléleti egyoldalúságának veszélyét még fokozta, hogy a függetlenségi mozgalmak és nemzeti harcok feltárásához képest jóval kevesebbet tettünk amaz osztály történetének vizsgálatában, amelynek vezetésével népünk ismét a társadalmi haladás élvonalába zárkozhatott fel, amely a szocializmus építését szolgáló nemzeti összefogás vezetésére egyedül hivatott: a munkásosztály történelmének, küzdelmeinek és fejlődésének kutatásában. Anélkül, hogy ezen a ponton a témakör részletesebb vizsgálatába bocsátkoznánk, csupán jelezni kívánjuk: az 50-es évek első felében a magyar munkásmozgalom történetének tárgyköréből úgyszólván egyetlen időtálló, maradandó értékű monográfia látott napvilágot: Nemes Dezső munkája az Általános Munkásegylet történetéről (aminthogy korábban, a centenáriumi idején is ugyanő, valamint Mérei Gyula foglalkozott a kialakuló munkásosztály önálló osztályköveteléseiről való fellépésével az 1848 évi polgári forradalom időszakában). A létrejövő Munkásmozgalmi Intézet jelentősnek ígérkező tevékenységét és hasznos erőfeszítéseit a magyar munkásmozgalom története forrásainak feltárására és publikálására, egyes kérdéseinek feldolgozására, a szektáság és személyi kultusz viszonyai a legközvetlenebbül béklyózták, az 1919 évi Magyar Tanácsköztársaság tudományos igényű kutatását pedig lényegében lehetetlenné tették. Így a nemzeti harcok s 1848 bőven buzdgó történetirodalma mellé nem sarjadt fel egy, azt terjedelmében akárcsak megközelítő és tudományos színvonalában — néhány értékes kivételtől eltekintve — hozzá felérő munkásmozgalmi történelmi irodalom; egész történettudományunk nem érzékeltette eléggé — inkább csak szólamszerűen hangoztatta —, hogy a korábbi századoknak — osztálymeghatározottságuk korlátai között — haladó társadalmi osztályai, rétegei, egyéniségei *főle* történetünknek utolsó századában hogyan magasodott fel az új osztály, a munkásosztály, harcokon és vereségeken, céltudatos nekilendüléseken és keservesen tévedő kerülőutakon keresztül, de a történelmi szükségszerűség felismerésével, hogy — éppen osztálymeghatározottságának minden más osztályhoz képest gyökeresen eltérő volta révén — gyökeresen megváltoztassa a társadalmi osztályviszonyait, és „önmagát a nemzet vezető osztályává” emelje, „*hár semmi esetre sem burzsoá értelemben*” (Kommunista Kiáltvány).

Az ama nagyhorderejű történelmi tanulság kimunkálása mellé — aminek kimunkálása a felszabadulást közvetlenül követően égető követelmény volt, s ami persze a továbbiakban sem veszített időszzerűségéből —: a munkásosztály a haladó nemzeti tradíciók őrzője, letéteményese, folytatója, — a munkásosztály hazafiságának, nemzeti szerepének ábrázolása mellé nem nyomult fel elégséges súllyal s főként éles elvi tisztasággal ama nem kevésbé döntő tény marxista elméleti megvilágítása és történelmi kifejtése, hogy a munkásosztály nemzeti és

egyben — döntően — nemzetközi; hogy hazafisága a múlt haladó, demokratikus hagyományából is táplálkozik, de alapvetően saját, *gyökeresen új* társadalmi létfeltételeiből sarjad, — tehát új, más, magasabbrendű, szocialista *hazafiság*, amelynek elválaszthatatlan része a szocialista *nemzetköziség*. Történettudományunk egész ocuvre-je nem árasztotta, nem sugározta magából eléggé, hogy a munkásosztály, a párt nemcsak megbecsüli, ápolja és továbbviszi nemzeti hagyományainkat, hanem egyúttal bírálja és meghaladja azokat; hogy nemcsak szerves és közvetlen folytatásról, hanem gyökeresen újról, forradalmi ugrásról, új minőségről van szó. Nemcsak idéztünk az olyan kijelentéseket: „amiért hiába küzdöttek Rákóczi kurucai, Kossuth honvédei, az 1919-es forradalom vöröskatonái, azoknak a céloknak az elérését most a történelem lehetővé tette”, hanem az ilyen idézetek nyomában történészek magunk is utánafoalmaztuk: a Habsburg-ellenes függetlenségi küzdelmek történetünk ama fő vonalába tartoznak, „amely *egyenesen elvezet* mai küzdelmeinkhez és győzelmeinkhez”.

Mínt hogy elméleti tevékenységünkben, történetírói munkánkban nem tisztázódott szilárd marxista—leninista eszmeiséggel, elvi s egyben konkrét történeti dialektikával, a pártnak, a munkásosztálynak, a szocialista jelennek a múlthoz, a történelemhez, a nemzeti hagyományokhoz, a hazafias és haladó elődökhöz való viszonya, kapcsolata, pozíciója — e viszonyok a folytatás és elhatárolás, a folyamatos és a gyökeresen új ellentéteinek egységében jelentkező dialektikája, — történészeink számottevő részét (még ha ösztönösen törekedtek is marxista elméleti felkészültségük bővítésére, s növekvő mértékben tanúsítottak érdeklődést teoretikus problémák iránt) sarkalatos kérdésekben elméleti elbizonytalanodás s ebből következően végletekben mozgás jellemezte (amint ezt az 1953 előtti, ill. 1953—56 közötti történészviták szembeszökően mutatták). Éreztük, tudtuk, hogy hibák csúsztak haladó nemzeti tradícióink ápolása — történetírásunk e fontos feladata — megoldásába, megvalósításába; de alig jutottunk tovább annál, hogy (nem függetlenül az általános politika cikkekajaitól) hol a haladó hagyományok köre túl szélesre tárása, hol merev leszűkítése kritikai szempontjának adjunk nagyobb hangsúlyt. Holott történetírásunk hibája abban rejlett, hogy „nem raktuk helyükre” progresszív tradícióinkat, nem jelöltük ki valóban pártosan, ellentmondásaik teljes feltárásával helyüket a történelmi fejlődésnek szükségszerűen a szocializmushoz, a kommunizmusához vezető folyamatában.

Ama körülmény következtében, hogy a marxista történetírás dogmatikus elhajlása maga is együttjárt nacionalista színezetű hibákkal, történettudományunk nem vált „immunissá” a *másik* oldalról, a revizionizmus oldaláról jelentkező nacionalista fertőzéssel szemben sem. Ezen eszmei elbizonytalanodás jele volt például, amikor 1954 őszén marxista történészeknek egy nem is szűk köre már-már hajlamosnak mutatkozott arra, hogy elfogadja és a történészmunka fontos útmutatásává avassa az akkori Hazafias Népfront nyilatkozatának ama formuláját, amely szerint a magyar nép múltbeli fejlődésének is a nemzeti összefogás volt „egyik legdöntőbb hajtóereje”; elhajoljon egy olyan felfogás felé, amely a nemzeti összefogást az osztályharcotól függetlenül és mintegy azzal szembeállítva, szinte az egész magyar történelem fő rugójának minősítette.

Dogmatikus torzulás és revizionista támadás ekképp sajátos módon—vagy talán inkább: egészen természetesen — éppen a nacionalista tendenciákban találkozott, keveredett, csomósodott össze, a történettudománynál még inkább a közgondolkodásban; éppen ez a kérdés vált a közvélemény jelentős részén eluralkodó eszmei zűrzavar csomópontjává, — „kedvező” feltételeket nyújtva

arra, hogy e ponton keresztül feltörjön az „örökölt” s következetes ideológiai harcban le nem küzdött burzsoá nacionalizmus mindenféle árnyalata, egészen a nyílt fasiszta megnyilvánulásokig, — lehetőséget nyitva arra, hogy a belső és külső reakció éppen a „hazafiságot” állítsa szembe a szocializmussal, az internacionálizmussal, a Szovjetunióval, s ne riadjon vissza attól, hogy ismét a „nemzetietlenség,” a „hazátlanság” vádját próbálja rásütni a kommunistákra, — miként ez az 1956 évi ellenforradalom idején történt.

2.

Az ellenforradalom leverésével, a szocialista konszolidáció előrehaladásával egyidejűleg indult meg és haladt előre a Magyar Szocialista Munkáspárt harca az eszmei zűrzavar leküzdésére, az ellenséges, burzsoá ideológiai hatásoknak az emberek fejéből való kiszorítására, a marxizmus—leninizmus eszméinek torzításmentes propagálására, a szocialista társadalmi tudat szilárd alapokon nyugvó kifejesztésére-megerősítésére. Ezt az ideológiai küzdelmet — amely a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusa útmutatásainak a magyarországi konkrét viszonyokra való alkalmazását jelentette — fő irányában ugyanaz a kétfrontos harc jellemezte, mint pártunk általános politikáját.

A párt ideológiai harca — a VII. és VIII. kongresszus alapvető dokumentumain kívül — az ideológiai és kulturális munkáról szóló speciális pártdokumentumokban is kifejezésre jutott, többek között „A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról” 1959-ben közrebocsátott tézisekben. A tézisek világosan kifejtették: az ellenséges ideológiák közül kiemelkedő szerepe van a nacionalizmusnak; a — különböző forrásokból táplálkozó és különböző alakokat öltő — nacionalizmus jelenti a fő veszélyt kulturális-ideológiai életünkben.

A fentebb előadottak után nem szorul különösebb bizonygatásra, milyen messzemenően indokolt volt, hogy a történettudomány is bekapcsolódjék a nacionalizmus elleni eszmei küzdelembe; mindenekelőtt saját házatáján söpörve, önkritikusan elemezze saját fejlődését és helyzetét, s felvegye a harcot a magában a történettudományban meglevő nacionalista maradványok ellen.

Ennek az önkritikának, szemléletünk nacionalista csökevényei kritikus (egyben pozitív kifejtésre törekvő) és mélyreható elemzésének kezdeményezője, legaktívabb és legszenvédélyesebb szószólója a történettudomány területén Molnár Erik volt. Persze, mint mélyen képzett marxistát, már korábban is zavarták-bántották a marxista történetírásban jelentkező nacionalista beütések; joggal mutattak reá egyes élesen szembenálló vitapartneri is arra, hogy „Molnár Erik immár 1952 óta — sőt 1950 óta — figyelmezteti a magyar történészeket, hogy a XVII—XVIII. századi Habsburg-ellenes felkeléseket helytelenül, nacionalista és provinciális módon értékeli”. Valóban: lényegileg már akkoriban megfogalmazta azt a követelményt, történettudományunknak azt a feladatát, hogy a korszakra vonatkozó polgári-nacionalista történetírás *mindkét* irányzatától: a „labanc” és a „kuruc” irányzattól magát *egyaránt* élesen elhatárolja, s további források feltárásával a bonyolult problémakör következetesen marxista koncepcióját kialakítsa.

Az 1956 évi ellenforradalom után már sokkal szélesebben vetette fel a kérdést: vajon eleget tett-e addigi marxista történettudományunk a burzsoá nacionalizmus elleni harc, népünk proletár internacionalizmusra nevelése követelményeinek; vajon magának a marxista történetírásnak a nacionalista jellegű hibái is (többek között éppen a XVII—XVIII. század mozgalmainak értékelésében)

nem játszottak-e közre az eszmei elbizonytalanodás és zűrzavar kialakulásában, — abban, hogy (mint 1956-ban tanúi voltunk) a burzsoá nacionalizmus-veszélyessége teljes nagyságában feltáruljon előttünk.

Idézzük fel csak újabb idevonatkozó tanulmányai egyik elsőjét, — még jóval az Új Írás-cikk és polémia előtt; idézzük fel annak problémaállítását, hangvételét: „Valamennyien emlékezhetünk az 1956 októberi napokra, az ellenforradalom akkori jelszavára: aki magyar, velünk tart. . . A történelem azonban másként teszi fel a döntő kérdéseket. . . Az igazi kérdés 1956 októberében is ez volt: kivel tartunk, azokkal-e, akik a hibák kijavításával tovább akarják építeni a szocializmust, vagy pedig azokkal, akiknek tevékenysége, tudatosan vagy öntudatlanul, a kapitalizmus helyreállítására irányult? A történelem a maga alapvető kérdéseit az osztályharc és nem a nemzeti kérdés szempontjából teszi fel.”

Voltak a vitában — persze csak egynéhányan —, akik régen meghaladott, eldöntött kérdések, poros, megcáfolt elméletek felmelegítését vetették Molnár Erik szemére. Ezekkel a vélekedésekkel távolról sem tudunk egyetérteni. Molnár Eriket új történelmi-politikai jelenségek, friss és mélyen megrázó élmények-tanulságok ösztönözték újabb elméleti-történelmi vizsgálódásaira: az 1956 évi ellenforradalom átélése. Ez volt az az éppen nem poros, hanem rendkívül elevenen sajnó probléma, amely az osztályharc és a nemzeti kérdés viszonyának, a társadalmi haladás és a nemzeti függetlenség kapcsolatának újbóli és széleskörű felvetését, mint kommunistának, mint marxista magyar történésznek, mintegy lelkiismereti kötelességévé tette; ez vezette a haza- és nemzetfogalom történelmi megjelenésének és alakulásának, osztálytartalma változásainak tanulmányozásához, ezzel összefüggésben történetszemléletünk nacionalista jellegű hibáinak elemzéséhez.

A problémakomplexum kritikai vizsgálatában — számos jelentős szakkérdés felvetésén túl (az ideológiatörténettel, a nemzettudat kialakulásával kapcsolatos szempontjait az egyik hozzászóló méltán nevezte historiográfiai jelentőségűnek) — csakhamar (először talán történettudományunk 15 éves fejlődéséről szóló előadásában) egy általános politikai-ideológiai érdekű álláspontot, tételt is felvázolt, persze történettudományi vetületben. Azt, hogy a felszabadulás utáni történetírásunkban észlelhető nacionalista színezetek nemcsak, ill. nem egyszerűen a burzsoá múlt tudati maradványai, hanem e maradványok továbbélésének és virulenciájának a párt politikájának torzulásai is tápot adtak, — nemcsak az 1953-tól kezdve erősödő revizionista behatások, hanem már a fordulat éve után mindinkább kidomborodó szektás-dogmatikus vonások; hogy tehát a nacionalizmus beütései nemcsak a *jobboldali* opportunizmusnak, hanem a szektariánizmusnak, a *baloldali* opportunizmusnak is lehetséges velejárói, s ekként „a dogmatizmus . . . nacionalista tendenciáival a revizionizmus felé hajlik el”.

E megállapításnak — amelyet kezdetben bizony erős fenntartással fogadtunk — mély igazsága azóta a történettudománynál sokkal átfogóbb és döntőbb szférákban világosodott meg, bizonyosodott be; maga az élet, a nemzetközi munkásmozgalmak fejleményei igazolták, hogy a nacionalizmus tendenciáinak a szektás dogmatizmus is táptalaját szolgál. S éppen a nacionalizmus a legfőbb ideológiai akadálya a szocialista nemzetközi munkamegosztás kifejlesztésének és ezzel a szocializmus nemzetközi építésének. A nyugati imperialisták éppen a nacionalista tendenciák megerősödéséhez, ezeknek a szocialista tábor bontó hatásához fűzik reményeiket. Mint látszik, ebben az összefüggésben sem „poros”, hanem fölöttébb időszerű kérdésekről van szó.

Ami pedig szűkebben magát a történettudományt, a magyar történetírásnak a felszabadulás óta megtett fejlődését illeti, talán a fentiekben megkísérelt rövid áttekintés is megmutatja, hogy mennyire jogosult volt Molnár Erik állásfoglalásának, kritikájának lényege; mennyire helytelen — hogy úgy mondjuk, történetietlen — volna a történetiszemléletünkben mutatkozott nacionalista maradványokat a személyi kultusztól, dogmatikus-szektás torzulásoktól külön kérdésként kezelni, azoktól elvonatkoztatva tekinteni, megérteni, kiküszöbölésük útját megtalálni. Előbbi rövid áttekintésünknek számos fő eleme, fő vonásai javarészt bennefoglaltatnak, benne rejlenek Molnár Erik cikkeiben, tanulmányaiban.

Magunk úgyszólván nem is tettünk mást az előbbieik áttekintésében, mint kiemeltük Molnár Erik megállapításainak, éles megfigyeléseinek, bíráló megjegyzéseinek helyes magvát, lehántani-lyenesegetni igyekeztünk túlzásait; s néhány, általa nem érintett mozzanattal kiegészítve, az egész elemzést bizonyos fokú elméleti absztraktságából-statikusságából igyekeztünk közelebb vinni a magyarországi konkrét viszonyokhoz, azok alakulásának dinamikájához, az 1944—45-ös helyzettől kezdve. Ami persze — s nyilván ez sem kerülhette el a figyelmet — nemcsak a Molnár Erik kifejtette kritika számos lényeges elemének, vonásának elfogadását, hanem több ponton ellenvetést, vitát is jelentett Molnár Erikkel (és persze számos felszólalással, ill. a polémiában felmerült jónéhány észrevétellel).

Bár a legtöbb elvi kérdésben az előbbi áttekintés során szükségképpen állást foglaltunk, úgy gondoljuk, mégsem zárhatjuk le a témakör tárgyalását anélkül, hogy a vitának két, hogy úgy mondjuk, neuralgikus pontjára külön kitérnénk. Az egyik: a „hamis tudat” (vagy: hamis ideológia) fogalma; a másik: a Kommunisták Kiáltvány „hazátlanság”-tételének értelmezése, — összefüggésben a Kiáltvány egy másik tételének: az uralkodó osztály eszméi az egész társadalomban uralkodó voltáról szóló megállapításnak az interpretálásával.

3.

A nacionalizmus burzsoá osztálylényegét bemutatva, Molnár Erik utal azokra a gazdasági, társadalmi és politikai feltételekre, amelyek hatása alatt a burzsoázia ideológusai kialakították a nemzeti ideológiát, — „anélkül, hogy gondolataik osztálygyökeréről tudomással bírtak volna”. Ehhez kapcsolódik a *hamis tudat* fogalmának (egyik) kifejtése, többek között Marxnak a Brumaire-ben olvasható mélyértelmű gondolatai nyomán: a francia forradalom vezetői „a római köztársaság klasszikusan szigorú hagyományaiban lelték meg azokat az eszményeket és művészi formákat, az önámítást, amelyre szükségük volt, hogy harcuk polgári módon korlátozott tartalmát önmaguk előtt elleplezzék, s szenvedélyüket a nagy történelmi tragédia magaslatán tartsák”. Az egyik ilyen önámító, hamis tudatforma, a hazafias-nemzeti ideológia, volt annak az illúzióknak egyik fő forrása, hogy „valami rendkívülit teremtenek, amikor a valóságban a burzsoá társadalom megalkotásán fáradoztak”, — állapítja meg a továbbiakban Molnár Erik. Az ideológia, nem utolsósorban a nacionalista ideológia révén a felemelkedő burzsoázia ahhoz az illúzióhoz jut, hogy helyzete és törekvései egyszer s mindenkorra teljes összhangban állnak a társadalom alapvető érdekeivel, s „ameddig ez a hamis tudat zavartalan, olyan lélektani tényező, amely növeli a burzsoázia önbizalmát és ezzel együtt politikai erejét”.

Nagyonis érdemes a történészeknek megiszívlelniök ezeket a marxista megállapításokat, mert konkrét alkalmazásuk valóban hozzájárulhat a történelmi folyamat sokoldalúbb, árnyaltabb, differenciáltabb ábrázolásához, sematizáló

egyszerűsítések leküzdéséhez. Érdeemes elgondolkozni azon, hogy osztályellentmondásoktól korlátozott, de a maguk korában haladó társadalmi osztályok, rétegek, történeti személyiségek nem voltak szükségszerűen tudatában annak, hogy voltaképpen meghatározott osztályérdekeket képviselnek, hanem — bizonyos körülmények között — maguk is azt hitték, hogy az egész társadalom, az egész nemzet érdekében lépnek fel; érdemes volna ebből a szempontból is mérlegre tenni a haza és nemzet-fogalom történeti előfordulásait már a Habsburg-ellenes függetlenségi küzdelmek korszakának forrásaiban is; helyes lenne a múlt ábrázolásából a — modernizáló, visszavetítő — „tudatosításokat” kiküszöbölni.

Ez az egyik fő problémája egyébként a haladó, a haladást osztálykorlátaik ellentmondásaival képviselő történeti személyiségek — korábban kezdeményezett, majd kialakuló, a közeljövőben magasabb szinten feltétlenül megújítandó — marxista életrajz-irodalmának is. Meg kell mutatnunk, hogy e személyiségek osztályhelyzete, osztályérdekei *végső soron* hogyan határozták meg tudatukat és tevékenységüket, de nem közvetlen, mechanikus, egyszerűsítő levezetéssel, hanem számbavéve az eszmei hajtóerők, a tudati — köztük hamis tudati — elemek rendkívüli sokrétűségét. Eközben persze — marxista módon — állandóan szembesíteni kell e szubjektív tudati elemeket az objektív anyagi érdekekkel, osztályérdekekkel és végső fokon azokra visszavezetni, — nehogy egyes tudatelemekből, eszmetörédekekből vagy éppen a forrásokban megőrzött stiláris fordulatokból túlzó következtetéseket vonva le, fiktív vonásokat konstruálva, elszakadjunk a kortól, az antagonisztikus osztályviszonyoktól, — nehogy a marxizmus elmélyültebb, differenciáltabb, sematizmustól ment alkalmazására törekedve (vagy annak jogcímén) elszakadjunk magától a marxizmustól, amelynek alapkövetelménye, hogy a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai formák, leplek mögött meglássuk és felfedjük az anyagi érdekeket, az osztályérdekek jelentkezését és összeütközését.

Hogy a hamis tudat fogalma — amit marxista történetírásunk eddig nagyrészt valóban mellőzött — a vitában mégis oly sok ellenvetést váltott ki, annak okát főleg ott látjuk, hogy a fogalom nem egyértelműen, hanem két — persze egymáshoz kapcsolódó, de azért lényegesen különböző — értelemben került alkalmazásra. Az egyik vitacikk szerzői, Otta István és Nagy László, helyesen tapintottak rá, hogy a hamis tudat fogalmának a vitában való használata körül valami ninesen rendjén; de a kiutat inkább csak érezték, semmint megtalálták azzal a megállapításukkal, hogy a függetlenségi küzdelmek időszakában a nemzeti-hazafias ideológia világnézetileg ugyan hamis, de politikailag nem hamis szerepet játszott.

Miben áll valóban az értelmezés kettőssége? Az egyik, az eredeti az, amit fentebb már idéztünk: a hamis tudat olyan ideológiai forma, amely osztályérdekeket fejez ki, anélkül, hogy kidolgozói vagy hordozói ennek tudatában lennének; „az ideológia öntudatlanul is kifejezheti az osztályérdekeket, s ebben az esetben a marxizmus terminológiája szerint hamis tudat”.

Az osztálytársadalom fejlődésének folyamán az anyagi érdekek, osztályérdekek különböző ideológiai formák burkolatában jelennek meg, — nem közvetlenül, hanem eszmei köntösben, vallási, nemzeti vagy más formában, s e burkokat-lepleket le kell fejtenünk, hogy az anyagi érdekeket megléjük, az osztálytartalmat feltárjuk. A munkásosztály ideológiája — annak az osztálynak a világnézete, amely a korábbi haladó osztályoktól gyökeresen eltérően immár nem érdekelt semmiféle kizsákmányolásban, hanem a kizsákmányolás minden formájának megszüntetésében — a marxizmus—leninizmus az első és egyetlen

olyan ideológia, amely nem öltözteti semmiféle leplező burokba az alapvető érdekeket, az osztályérdekeket, — amely felfedi minden történeti társadalom osztályszerkezetét és osztályellentmondásait, — amely következetesen végigviszi a világtörténelmi jelentőségű felismerést: „minden eddigi társadalom története osztályharcok története”. Ebben az értelemben állapítja meg Molnár Erik — s ebben az értelemben persze teljes joggal —, hogy „az emberek anyagi harcukat egészen a szocializmus korszakáig hamis tudat- vagy ideológiai formákban vívják meg”; hogy az osztálytársadalmak történetében a haladás erői is hamis tudatformákba burkolóznak, ami azonban „egy cseppet sem változtat haladó jellegükön”.

A vitában azonban a felszólalók csaknem kivétel nélkül — és egyszer-másszor talán maga Molnár Erik is — *másképp* értelmezték a fogalmat, egy másik értelmet tulajdonítottak a hamis tudat kategóriájának. E másik értelmezés: olyan tudat-, ideológiai forma, amelynek nincsen valóságtartalma, amely a tényleges viszonyok ellenképe, amely visszájára fordítva, feje tetejére állítva, meghamisítva tükrözi az objektív viszonyokat, az osztályérdekeket, az anyagi valóságot. A két értelmezés közt természetesen van kapcsolat, van egy palló, amely mintegy összeköti azokat. Mert az olyan ideológia, amelynek hordozói nincsenek tudatában annak, hogy eszméik voltaképpen osztályérdekeket fejeznek ki, — ill. az olyan ideológia, amely az alapvető osztályérdekeket, anyagi érdekeket nem közvetlenül, nem a maguk valójában fejezi ki, hanem azokat ilyen vagy amolyan — vallási, nemzeti vagy egyéb — köntösbe, burokba öltözteti, — az ilyen ideológia természetesen nem híven, nem adekvát módon, nem teljesen, hanem fogyatékosan, felemásan, „hamisan” tükrözi a valóságot (amelynek hű, adekvát tükrözéséhez csak a marxizmus—leninizmus jut el). Ámde a két értelmezés ugyanakkor — kivált végletes alkalmazásában, s a vitában éppen ez történt — élesen el is válik egymástól. Mert hiszen más dolog a tudatosság *foka*, a tényleges osztályhelyzet kifejezésének, az objektív valóság tükrözésének *mértéke*, — s más dolog az, hogy van-e az adott eszmének, képzetnek *egyáltalán reális valóságtartalma*, tükröz-e egyáltalán objektív viszonyokat — még ha korlátozottan, töredékesen vagy éppen felemás módon, keveredve is —, vagy pedig mindencstül hamis ideológiáról, visszájára fordított tükörképről, a valóságos helyzetnek a feje tetejére állításáról van szó. A fogalom első, eredeti értelmében — az osztályérdekeknek ideológiai burokba öltöztetése — ismételte hajlíthatatlan következetességgel Molnár Erik, hogy a burzsoá-nemzeti ideológia kezdettől fogva hamis tudatforma volt; a másik értelemben tiltakozott ez ellen a megállapítás ellen a vita számos résztvevője — Sőtér István pl. így: Molnár Erik nézetének „kisarkított” alkalmazása azt jelentené, hogy a nemzeti-polgári átalakulás korszakának egész irodalmát a „jóhiszemű megtévesztés irodalmának” kellene tekinteni —, s hangoztatta különböző megfogalmazásokban, hogy a burzsoá-nemzeti ideológia haladó korszakában éppen nem tekinthető teljességgel hamis, mindenestül a tömegek megtévesztését, becsapását szolgáló tudatformának, hanem — minden ellentmondásosságával, korlátozottságával, fogyatékos-ságával — az egész társadalom fejlődésének érdekeit, a társadalmi haladás valóságos irányát tükröző ideológiának.

S itt jutottunk el a kétféle értelmezés, az ebből fakadó nézeteltérés magvához. A felemelkedő társadalmi rétegeket, a burzsoáziát haladó korszakában nemcsak az jellemzi, hogy nincsen tudatában annak, hogy eszméi saját anyagi érdekeit, burzsoá osztályérdekeket fejeznek ki; nemcsak az jellemzi, hogy magamagát társadalom-megváltó illúziókkal táplálja-ámítja; hogy ama tévhitben él,

hogy célkitűzései egyszer s mindenkorra teljes összhangban állnak a társadalom alapvető érdekeivel, tehát a haza, a nemzet összességének javát szolgálják, — ennek a fontos történeti-ideológiatörténeti szempontnak a mellőzését vagy alig-alig alkalmazását Molnár Erik joggal veti a történészek szemére —; hanem még inkább és elsősorban az jellemzi, hogy a burzsoázia osztályérdekei, a feudális renddel szembenálló osztálytörekvései ebben az időszakban még *valóban* egybeesnek a társadalmi haladás általános érdekeivel; hogy a polgári-nemzeti eszmék ekkor még, ha ellentmondásosan, következtlenül, visszatörpanásokon át, de mégis a társadalmi fejlődés *valóságos* követelményeit tükrözik, objektív szükségleteit fejezik ki; hogy a felemelkedő burzsoázia, ill. a polgárosuló rétegek anyagi érdekei, osztályérdekei, amelyek a feudális viszonyokból való kibontakozást követelik, bizonyos és éppen nem lényegtelen pontokon ekkor még *valóban* találkoznak, összekapcsolódnak a feudalizmus alávetett osztálya, a jobbágyság antifeudális érdekeivel, a feudalizmus megdöntésére, a jobbágyság rendszer nyűgöző kötelékeiből való felszabadulására irányuló forradalmi osztálytörekvéseivel. Ha erről csupán annyit mondunk: „a hamis ideológia nem akadályozza annak, hogy egy mozgalom meghatározott körülmények között haladó szerepet ne játsszék”, — félő, hogy a hamis tudat esetleges közös *formája* mögött elmosódik a haladó és a reakciós *tartalom* különbsége.

Mert a polgári forradalom korszakának lezárultával, a tőkés rend uralkodóvá válásával, a burzsoázia történeti útját alapvetően éppen az jellemzi, hogy haladó osztályból reakciós osztállyá válik; vagyis osztályérdekei immár nem állnak összhangban (még korlátozottan, felemásan sem) az egész társadalom alapvető érdekeivel, a társadalmi haladás szükségleteivel, hanem a létrejött burzsoá rend megszilárdítását, megőrzését követelik a társadalom elnyomott és feltörekvő osztályaival-rétegeivel szemben; hogy osztálytörekvéseiknek nincsenek már kapcsolódó pontjaik a dolgozó tömegek létérdekeivel, hanem csak kiegyenlíthetetlen érdekellentétük. A burzsoázia, ill. a burzsoásodó rétegek *objektív* történeti útjának ez a peripetiája természetesen a burzsoá *ideológia*, ezen belül a nemzeti ideológia, a burzsoá nacionalizmus történeti szerepének fordulatát is maga után vonja. Az ideológiai fordulat nem abban áll, mintha az ideológia osztálylényege változott volna meg: nem, a nacionalizmus kezdettől fogva mindvégig burzsoá osztályideológia volt és maradt; csak hogy — s a döntő fordulat ebben áll — míg korábban, az antifeudális-nemzeti átalakulás periódusában a burzsoázia osztályérdekeit fejezve ki, ha felemásan, korlátozottan, ellentmondásosan, de egyben a társadalmi haladás általános szükségleteit is tükrözte, a társadalom elnyomott osztályának érdekeit is bizonyos mértékig kifejezte, addig most, a polgári átalakulás lezárultával, a burzsoázia osztályérdekeit kifejezve, immár nem tükrözi (még csak töredékesen sem) a társadalmi haladás újabb követelményeit, a társadalmi fejlődés további irányát, hanem csupán a létrejött burzsoá rend megőrkítésének, megrögzítésének érdekeit; immár nem tükrözi (még csak egyes pontokon sem) a társadalom dolgozó tömegeinek érdekeit, hanem csupán azok kordában tartásának, elnyomásának, kizsákmányolásának érdekeit és követelményeit.

Ebben az értelemben tehát, a *lényeg*et, a tartalmat tekintve, éppen most válik a burzsoá nacionalizmus csakugyan teljességgel hamis ideológiává: a közös haza, a nemzeti közösség burzsoá eszméje, amely az antifeudális harcban bizonyos fokig valóságos viszonyokat tükrözött, a burzsoázia és a társadalom dolgozó osztályai-rétegei tényleges érdekkapcsolatát fejezte ki bizonyos pontokon, most immár egyáltalán nem tükröz tényleges viszonyokat, hanem éppen elfedi,

meghamisítja, feje tetejére állítja a valóságot: az antagonisztikus osztályok kiegyenlíthetetlen érdekellentétét.

Ugyanakkor a másik értelemben, *formai* szempontból tekintve a burzsoázia tudatának alakulását, egy ellentétes folyamat halad előre, játszódik le: a kiábrándulás, a „csömör” bekövetkezése, hogy Marxot—Engelst idézzük, az „elvezett illúziók”, hogy Balzac-kal szóljunk. Megszületett íme az új társadalom, amiről azonban csakhamar kiderült, hogy nem valami világrengetően rendkívüli, hanem csak a kizsákmányolás új formája; hogy nem az ész, az igazság társadalma, a dolgok természetes állapotának visszaállítása vagy létesítése, a salut public, az össznemzeti érdek rendje, hanem a tőke rendje, a kapitalizmus társadalma. Maga a burzsoázia, a burzsoá jellegű rétegek is csakhamar „megszabadulnak” ama szubjektív illúzióktól, amelyekkel eddig táplálták-ámították magukat, hogy ti. törekvéseik a közjó, a közös haza, a nemzet teljessége érdekeit szolgálják; ez illúziók eléggé gyorsan szertefoszlanak a burzsoázia, mint *osztály*, tudatában, amikor csontjában érzi a forradalom tömeg megmozdulásait, s kívált amikor megjelenik mögötte az osztályharcos munkásmozgalom, a kommunizmus „kísértete”. Korábbi „hamis” tudata ebben az értelemben tehát éppenséggel „megtisztul”, „megigazul”: burzsoá osztályérdekeiket immár nem leplezve, burkoltan tükrözi, közvetíti, hanem pőrén, csupaszon, egyre inkább lemeztenítve, a maga rideg valóságában. De éppen ez által válik tudatuk teljesen hamissá, burzsoá ideológiájuk minden eleme, így burzsoá nacionalizmusuk ízig-vérig hamis ideológiává. Míg korábban szubjektíve többé-kevésbé jóhiszeműen és bizonyos fokig objektív alappal hivatkoztak a haza, a nemzet közös érdekeire, a nemzeti összefogás követelményeire, — addig most már szubjektíve többnyire rosszhiszeműen, objektíve pedig minden alap nélkül járnak el így, — a valóságos viszonyokat nem kifejezve, hanem meghamisítva, a dolgozó tömegeket megtévesztve, becsapva, a kizsákmányolás ideológiai eszközökkel való biztosítása érdekében. A klasszikus jelmezek, a koturnusz és tóga a kelléktárba kerülnek, hogy átadják helyüket a polgári öltözetnek; az önámítás elenyészik, hogy helyébe lépjen a „rossz lelkiismeret és az apologetika gonosz szándéka” (Marx).

4.

A polgári-nemzeti átalakulás vezető ereje, a burzsoázia funkcióját gyakorló liberális nemesség történeti útjának fordulata, s ezzel együtt a burzsoá-nemzeti ideológia vezető irányzata, a liberális-nemesi nacionalizmus történeti szerepének fordulata természetesen Magyarországon is bekövetkezett.

A feudalizmus válságának, a polgári forradalom érlelődésének periódusában egyfelől a burzsoásodó nemesi (s mellette városi polgári) rétegek, a burzsoázia funkciójának betöltése útján előrehaladó nemesség, másfelől a jobbágyság osztályérdekei (nem is beszélve itt magának a jobbágyságnak a polgárosodó rétegéről) bizonyos pontokon összekapcsolódtak, amaz alapvető osztályellentét dacára is, amely nemes és jobbágy között természetesen továbbra is fennállott. Az „érdekegyesítés” liberális-nemesi koncepciója, vagyis a közös burzsoá haza eszméje, a közös haza burzsoá-nemzeti tartalommal telítődő fogalma ebben a korszakban nemcsak megtévesztés, nemcsak parasztfogás, nemcsak hamis tükörkép, hanem bizonyos fokig *reális* viszonyokat tükröz: a polgárosuló, liberalizálódó nemesség osztályérdekeinek és a jobbágyság osztályérdekeinek bizonyos fokú tényleges kapcsolatát tükrözi a feudális rendet konzerválni karó, még a 40-es években is csak „újkonzervatív” köntöst öltő, a jobbágyság

irányában minimális engedményekre is alig szorítható, a tőkés rend felé csak aprócska lépésekre hajlandó, vezető szerepéhez mindenáron ragaszkodó, feudális vagy junker-típusú arisztokráciával és fő támaszával, a Habsburg-udvarral szemben; ekként — minden ellentmondásosságával együtt — a polgári átalakulás általános követelményeit, a társadalmi fejlődés objektív szükségleteit juttatja kifejezésre. Ezt a tényt — Révai József megállapításai nyomán — marxista történetirodalmunk (ha idealizáló túlzásoktól nem is mindig mentesen) nagyjában és egészében tisztázta.

A liberális nemesség, élén Kossuthal, történeti pályájának csúcspontjához 1848 márciusában, majd az 1848 szeptemberi balratolódás idején jutott el: ekkor került leginkább a forradalmi tömegek nyomása alá, ekkor kerültek osztálytörekvései viszonylag leginkább összhangba az antifeudális átalakulás követelményeivel, hazafias-nemzeti ideológiája ekkor tükrözte viszonylag legnagyobb mértékben a társadalmi haladás általános érdekeit, a „közös haza” érdekeit a fegyveresen támadó ellenforradalommal szemben (bár még ez időszakban is kiütközött felemássága, korlátozottsága, kivált a földkérdésben és a nemzetiségekkel szemben). Objektív pályafordulata (s ezzel nacionalista ideológiája szerepének fordulata) viszont már az 1849 elejétől meginduló jobbratolódásban, a „Békepárt” előretörésében kifejezésre jutott: már ekkor hajlandóvá vált arra, hogy Béccsel kiegyezzen, a reakció erőivel osztálykompromisszumra lépjen. Minthogy azonban a szabadságharc leverése után a bosszúszomjas Habsburg-ellenforradalom még éppenséggel nem volt hajlandó ilyen kompromisszumra, sőt semmiféle kompromisszumra (nemhogy a liberális nemességgel, de a még tőle jóval jobbra álló „ó-konzervatív”-főúri erőkkel sem), hanem a közvetlen elnyomás katonai, majd polgári formáját valószínűsítette meg, — a középnemesség kiegyezési hajlandósága egyelőre nem realizálódhatott, sőt a megtorlás és közvetlen elnyomás viszonyai között átmenetileg szükségképpen gyengült, visszaszorult (— anélkül azonban, hogy osztályméreteket tekintve túlment volna a passzív rezisztencián, vagy termékeny talajra találtak volna benne a Kossuth-emigráció, ill. az emigráció más csoportjainak, önmagukban is ellentmondásos törekvései). Mindez legalábbis egy évtizedig olyan sajátos, átmeneti helyzetet teremtett, amelyben a nemesség nemzeti ideológiája még mindig tartalmazhatott bizonyos progresszív vonásokat, még mindig tükrözhetette a haladás objektív követelményeinek bizonyos mozzanatait a neoabszolutizmus nemzeti elnyomásával szemben; másrészt alkalmas volt arra, hogy a nemesség „hamis tudatát”, azt az önámítását, hogy az egész nemzet érdekeit képviseli, valamennyire táplálja, többé-kevésbé fenntartsa. A fordulat így — Szabad György és mások kutatásai erre vallanak — csak 1860—61-től bontakozhatott ki, amikor egyrészt Bécs is hajlandóvá vált már valaminő kompromisszumra (bár még csak az ó-konzervatívokkal); másrészt tömegmegmozdulások, egy újabb forradalom fenyegetése rémített fel a nemesség tudatában (bár kétes, minő reális alappal); majd 1867-ben vált teljessé, amikor a liberális középnemességet is bevonó osztálykompromisszum csakugyan megvalósult. Ettől kezdve, a kiegyezés körüli évektől kezdve, a magyar liberális nacionalizmus ízig-vérig reakciós, hamis ideológiává vált, — még akkor is, ha a „közös ügyi alku” az osztálykompromisszumot olyan formában hozta létre, az Ausztriához való viszonyt olyan módon rendezte, amely a középnemességnek nem volt egészen szájaíze szerint való, amelynél kedvezőbbet — ti. a létrejött rendszerben a maga, és nem, amint történt, a nagybirtok hegemoniáját biztosítót — áhított volna. Ízig-vérig reakciós, hamis ideológiává vált, mert bárhogyan handabandázott az 1867-es rendszer *formája*

ellen, a közös ügyek rendezésének módja ellen, a liberális nemesség osztályérdekei immár alapvetően a létrejött rendszer fő vonásainak megőrkítését, a burzsoá átalakulás „felülről” való megoldásának *lényegi* rögzítését kívánta a társadalom dolgozó és feltörekvő osztályai-val-rétegeivel szemben, a polgári forradalom demokratikus továbbvitelének követelményével szemben.

Mindezt tetézte, hogy a kiegyezés körüli években (ide számíthatjuk már az 1860-as évek első felét is) rohamos gyorsasággal haladt előre az illúziók szertefoszlásának, a „köz javára”, a „nemzet érdekére” hivatkozó önámítás maradványai lehámlásának folyamata. Az osztályérdekek csupasz, önáltatással immár aligha burkolható érvényesítését a kiegyezést közvetlenül követő Deák-párti érásban, marxista történetírásunk — többek közt Sándor Vilmos és Markovics Pálné munkái — meggyőzően szemléltette. Az anyagi érdekek, osztályérdekek e lemeztelenedésének gyors processzusára egyesek — kevesen — a liberális nemességből a doktrinerség elefántcsont-tornyába próbálnak húzódni, mint ekkor Eötvös József, vagy csömörös kiábrándulással reagálnak, mint Deák Ferenc; mások — tömegesen — nyílt cinizmussal, mint e típus valóságos megtestesítője, Tisza Kálmán, a bihari pontokat „szegre akasztva”. Akadtak-e olyanok a liberális nemesség sorából, akik az objektív fordulatra s a szubjektív dezilluzionálódásra progresszív irányban reagáltak, a társadalmi haladás követelményeinek egy-egy mozzanatát megragadva próbálták kitörni — Mocsáry a nemzetiségek felé, Bőszörményi a parasztság felé, talán Simonyi a munkásosztály felé — a folyamatban levő és további vizsgálódásoknak, Tóth Ede és mások kutatásainak kell megvilágítaniok. De ebben az esetben már nem maradtak a liberális-nemesi nacionalizmus keretei között, hanem éppen e kereteket feszegetve-bontogatva, a demokratizmus felé léptek.

5.

A burzsoázia történeti útjának objektív fordulata Angliában és Franciaországban 1830 körül vált teljessé, Németországban 1848-ban bontakozott ki. Nyugat-Európában véget ért az a történelmi korszak, amikor a „közös haza” polgári eszméje bizonyos fokig reális viszonyokat fejezett ki; a burzsoá nacionalizmus immár teljességgel hamis, a tőke és a munka antagonizmusát visszajára fordító ideológiai alézzattá vált. Ebben a történeti helyzetben, ezzel a burzsoá haza-fogalommal szegezte szembe a Kommunista Kiáltvány a forradalmi tételt: „A munkásnak nincs hazája, nem lehet elvenni tőle azt, ami nem az övé.” S alig néhány hónappal később az a sortűz, amely a haza nevében zúdult a párizsi barrikádok munkásharcosaira, nemhogy elnyomta volna, hanem megsokszorozta e forradalmi szavak meggyőző erejét, messzehangzó igazságát.

„A munkások hazátlanságáról szóló tétel a Kiáltványban — fejti ki Molnár Erik — nem jelent többet, de nem is jelent kevesebbet, mint hogy a burzsoáziát és a proletariátust semmiféle állandó érdekközösség nem fűzi egybe, hanem a legélesebb, legkiegyenlíthetlenebb érdekellentét választja el őket egymástól.” Ez a tétel — folytatja — „magában foglalja azt, hogy a feudális parasztoknak sincsen vagy még kevésbé van hazájuk”; „magától értetődik — írja másutt —, hogy mutatis mutandis a marxizmus álláspontja ugyanez a feudális társadalommal kapcsolatban is, amely nem kevésbé alapul az osztályok érdekellentétén, mint a polgári társadalom”.

Csakugyan magától értetődőnek, vitathatatlanak tűnik előttünk Molnár Erik álláspontjának igaza abban az értelmezésben, amelyet kifejt. Nyilvánvaló,

hogy amint a kapitalizmusban a burzsoáziát és a proletariátust, úgy a feudalizmusban a kizsákmányoló földesúri osztályt és a kizsákmányolt jobbágyosztályt semmiféle állandó érdekközösség nem köti össze, hanem kibékíthetetlen, antagonisztikus érdekellentét állítja szembe egymással. Kétségtelen, hogy „a kizsákmányolás meghatározott formája” — ti. a tőkés kizsákmányolástól eltérő, feudális formája, amikor is a jobbágyok, eltérően a bérmunkásoktól, földet és munkaeszközöket tartanak birtokukban, részben tulajdonukban — „nem teremt semmiféle objektív érdekközösséget... a jobbágyok és a nemesi földesurak között, mert a kizsákmányolás formája nem változtat a kizsákmányolás tényén, amely kibékíthetetlen érdekellentétre vezet a jobbágyok és a földesurak viszonyában”.

Ebben az értelmezésben tehát — s Molnár Erik cikkei, előadásai ezt veszik alapul — a tétel érvénye méltán terjeszthető ki a feudális társadalomra, a feudális parasztságra. Ámde a tételnek ez általános, általánosítható tartalmán belül van egy szűkebb, sajátos értelme is. A Kiáltvány e tétele nemesak azt *tagadja*, hogy az uralkodóvá lett tőkés rend viszonyai között valamely ország proletariátusát bármiféle objektív (állandó) érdekközösség kötné „saját” *burzsoáziájához*, — ami a „közös haza” osztályegyüttműködést hirdető burzsoánacionalista jelszavának lényege —, hanem azt is *állítja*, hogy bármely ország proletariátusát állandó és objektív érdekközösség fűzi a többi országok, minden más ország *proletariátusához*, — ami a „Világ proletárjai, egyesüljetek” osztályharcos-internacionalista jelszavának alapja. A vita során Balogh Sándor és Simon Péter hivatkoztak is a Kiáltvány szóbanforgó tételének ama lenini értelmezésére, amely éppen ezt a sajátos, szűkebb tartalmat emeli ki: a munkásosztály *nemzetközi* jellegét, mind gazdasági helyzete, mind osztályharca és felszabadulásának feltételei szempontjából. A jobbágyparasztság viszont „nem nemzetközi osztály. Vagyis — vonták le a következtetést — *őreá ebben a vonatkozásban nem érvényes*” ez a tétel. Valóban: amíg az objektív érdekközösség hiánya, nemlétezése burzsoázia és proletariátus között, ill. a köztük fennálló antagonisztikus ellentét magából a kizsákmányolási viszony *általános* tényéből folyik, tehát lényegileg érvényes a feudális urak és jobbágyok viszonyára is; addig a munkásosztály nemzetközisége a kizsákmányolás *sajátos* tőkés formájából következik, tehát nem terjeszthető ki a feudális társadalom alávett osztályára (sőt éppen *gyökeresen újat* jelent ahhoz képest).

Eszerint — mint ahogy az egyik vitacikk írta — a munkások „hazátlanságáról” szóló tétel „bizonyos fenntartásokkal” alkalmazható a jobbágyokra, a feudalizmusra is. Pontosabban fogalmazva: a tétel fenti általános tartalma érvényes a feudális rendre is; sajátos értelme azonban nem vonatkoztatható arra.

A jobbágyparaszt és a proletár objektív helyzete s ebből folyóan osztályideológiája közötti lényeges eltérést azonban — s ezt hangsúlyosan kell az eddigiekhez hozzáfűznünk — semmiképpen sem szabad úgy felfogni, hogy a jobbágyosság — mint birtokos és részben tulajdonos osztály — „kevésbé hazátlan”, vagy éppen „hazafiasabb”, mint a munkásosztály; hogy — amint erről mostanában egy sokszorosított vitaanyagban olvashattunk — „a jobbágyosság kizsákmányolásának sajátos formájából nem a jobbágyosság hazátlansága következik” (eltérően a proletariátusétól), mert a „jobbágyparasztságnak éppen mint birtokos és részben tulajdonos osztálynak volt mit védenie a külső ellenséggel, az országot függő helyzetbe döntő idegen államhatalommal szemben”. Az ilyen felfogást csak egy lépés — ti. a kapitalista korszakra való kiterjesztése — választja el attól,

hogy akaratlanul is érintkezésbe kerüljön éppen a burzsoá nacionalizmussal, annak egyik jólismert változatával, amely csak a birtokos (vagyonos) osztályokat — akiknek „van mit megvédeniök” — ismerte el hazafias osztályoknak, viszont a birtoktalan-vagyontalan osztályokat, a proletariátust ipso facto hazafiatlannak tekintette. Éppen ezen az alapon próbált éket verni a „hazafias érzületű” parasztság és a „hazátlan” munkásosztály között, mely utóbbit, úgymond, — minthogy birtokhoz, tulajdonhoz juttatni persze lehetetlen — „szívós szervező és nevelő munkával” kell a „hazafiatlan, internacionalista tanoktól” megtisztítani, a közös haza testébe bekapcsolni, az egységes nemzet eszméjének megnyerni. (Lásd pl. Szekfű Gyula: Történetpolitikai tanulmányok.)

Aminthogy Molnár Erik előadásainak, cikkeinek vitájában is éppen e kérdés körül, a burzsoá nacionalista rágalmak visszaverésének, leleplezésének követelménye körül kerekedett a legnagyobb vihar: nem a tételnek a feudalizmus kizsákmányolt osztályára való kiterjesztése, hanem mind a jobbágyosztályra, mind a munkásosztályra való sommás és elvont alkalmazása váltotta ki a legtöbb ellenvetést.

Ebben az összefüggésben két megjegyzést szükséges tennünk.

Az egyik: A Kiáltvány „hazátlanság”-tételének az az általános tartalma, amely érvényes mind a feudalizmusra, mind a kapitalizmusra — a kizsákmányoló osztályt és a kizsákmányolt osztályt „semmiféle *állandó* érdekközösség nem fűzi egybe, hanem a legélesebb, legkiegyenlíthetlenebb érdekellentét választja el őket egymástól” — nem zárja ki annak lehetőségét, hogy *különleges* történelmi feltételek között osztálytársadalomban is, akár a feudalizmusban, akár a kapitalista rendben is, létrejöjjön az alapvető osztályok *átmeneti* együttműködése a „haza védelme” jegyében. Ez történelmileg kivételes helyzetet: az ellentétes osztályok átmeneti érdekközösségét fejezi ki, az idegen hódítók elleni küzdelemben, a nemzeti elnyomás megdöntéséért vívott harcban, az antifeudális nemzeti háborúkban, ill. az antifasiszta vagy antiimperialista nemzeti felszabadító mozgalmakban. Az antagonisztikus osztályok érdekközössége és együttműködése azonban — amely különleges történelmi körülmények között jön létre — szükségképpen *ideiglenesnek* bizonyul: előbb-utóbb újból szétfeszíti az osztályok alapvető érdekellentéte és harca. A földesúri osztály csak úgy, mint a burzsoázia a közös harc gyümölcsét csupán a maga javára akarja leszűretelni, ill. a közös (nemzeti) célokkal szemben már a harc folyamán saját osztálycéljait állítja előtérbe. „A nemzeti kötelesség és osztályérdek állott szemben egymással” — írta Marx az 1871 évi Franciaországról — „a nemzeti védelem kormánya pillanatig sem tétovázott — a nemzeti árulás kormányává változott”. — Ez a problémakör a vita során és Molnár Erik Új Írás-beli válaszcikkében kellő tisztázást nyert.

Másik megjegyzésünk a következő. A Kiáltványnak az uralkodó osztály eszméi uralkodó voltáról szóló tétele — amely az uralkodó osztály haza-eszméjének, a feudális, majd a burzsoá hazafias-nemzeti ideológiának a feudális, majd a tőkés társadalomban való *uralkodó* helyzetét is magában foglalja — egyáltalán nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az *alávetett* osztály is kifejlessen saját társadalmi létéből, objektív helyzetéből olyan gondolatokat, ideológiai formákat, amelyek *szembenállnak* az uralkodó osztállyal az egész társadalomban uralkodó gondolataival: antifeudális, majd antikapitalista eszméket, — demokratikus-népi, majd szocialista-proletár hazafiságot. Ez utóbbi eszmék a feudális, majd a tőkés rendben persze nem tudnak kibontakozni; még kevésbé képesek az uralkodó osztály ideológiai hegemoniáját megtörni, uralkodó eszmévé válni; de — ha

felemásan, töredékesen is — élnek, léteznek; ha változó erővel-intenzitással is, hatnak, szolgálják és segítik az elnyomottak osztályharcát.

Erre a kérdéskörre vonatkozólag a vita tanulságait érdemes még néhány szóban összefoglalni és kiegészíteni.

6.

A rendelkezésre álló forrásanyag kritikai elemzésével Molnár Erik kimutatta, hogy a haza és nemzet fogalmát — amelyek korábbi történeti megjelenéseikben szülőföldet és etnikai közösséget, majd pedig a *nemesi* nemzetet és az *urak* hazáját jelentették — az uralkodó osztály ideológusai terjesztették ki az országban élők „közös hazájának”, „minden magyar” nemzeti közösségének eszméjévé, hogy ezzel harcra mozgósíthassák a parasztságot a török és a német ellen, a magyar feudális állam védelmében, — annak a „nemes hazának”, földesúri-jobbágyi rendnek az oltalmazására, amit az urak az „édes hazán” voltaképpen értettek. Így történt, hogy a parasztokat az idegen támadók elleni harcra nemcsak közvetlenül anyagi létfeltételeik védelme, hanem a (hit és) haza védelme, a haza szabadságának oltalma is sarkallta. Másrészt viszont — ezt nyomatékkal kell közbevetni — maguk a jobbágyok saját anyagi érdekeik védelmét az idegen támadók ellen, tudatukban a haza fogalmával kezdték összekapcsolni, a haza védelmével kezdték azonosítani, sőt a földesurak elleni közvetlen osztályharcuk antifeudális céljait is hovatovább a haza és nemzet tudatformába kezdték beleérteni. Aligha kétséges, hogy Rákóczi Cum deo pro patria et libertate feliratú zászlóit a felkelő paraszti tömegek éppen ekként fogták fel, ha a latin szavakat elolvasták és lefordították előttük; a kuruc szegénylegények énekei igazolják — s erre éppen Molnár Erik hívta fel a figyelmet — ez osztályharcos haza-fogalom felbuklását a Rákóczi-szabadságharc idején: az uralkodó feudális haza-fogalommal *ellentétes* „szegény haza”, az elnyomottak hazája eszméjének megjelenését, ami osztálytörökvéseik kifejezőjévé vált a földesúri iga enyhítésére, majd lerázására: arra, hogy a „nemes hazával” szemben a „szegény hazát” tegyék uralkodóvá, az országot urak hazájából a nép hazájává változtassák.

Lehetséges — amint erre a vitában Elekes Lajos utalt —, hogy e *népi haza-eszme* (vagy ennek kezdetei) már korábban is megjelentek az elnyomottak tudatában, de forrásszerű nyomai — minthogy a történet egykorú forrásai az uralkodó osztály szemszögéből íródtak — nem maradtak reánk. Jellemző, hogy — amint erről Molnár Erik is említést tett — a kuruc szegénylegények osztályharcos hazafiságának és nemzeti érzésének ez az ideológiai hagyománya évtizedekig elevenen élt a nép gondolatvilágában. (Lásd erre nézve pl. Várkonyi Ágnes és Esze Tamás tanulmányát. — Hogy azután újabb évtizedekre „majdnem nyomtalanul” tűnt-e el, vagy csak bűvő patakká szorult alá, a további kutatások hivatottak megvilágítani.) Bizonyos azonban, hogy — amint erre egyik akadémiai vitafelszólalásában Nemes Dezső is célzott — már a feudális korszak hazafias-nemzeti ideológiáját, a „feudális nacionalizmust” sem lehet *egységesnek* tekinteni. Az uralkodó osztály objektív érdekeit kifejező s ideológiailag is uralkodó *feudális* hazafisággal szemben már ekkor is megjelent annak *ellentéte*: az *antifeudális* hazafiság, az osztályharcos nemzet-tudat, — amely (lüggetlenül attól, hogy az uralkodó osztály ideológusai által kidolgozott gondolatot formáltak-alkalmazták az elnyomottak a maguk képeire, idomították saját társadalmi helyzetüknek megfelelő ideológiává) ekként már nem egyszerűen hamis, fonák

tudati forma, hanem az alávetett osztály *valóságos* érdekeinek válik bizonyos fokig kifejezőjévé, tükrözőjévé, — persze az uralkodó osztály- és ideológiai rend által kibontakozásában fékezve-korlátozva.

És bizonyos az is, hogy ha korábban a tömegeknek „saját érdekeiket *vallásos* öltözetben kellett bemutatni, ha nagy vihart akartak előidézni” (Engels), — akkor most már egyre inkább közeledett az a korszak, amikor a tömegeknek (s ez vonatkozik a társadalom minden osztályára, rétegére) osztályérdekeiket *nemzeti* formában kellett tudatosítaniok, ha szenvedélyes társadalmi mozgalmakat akartak felidézni. Különösképpen áll ez azokra a közép- és kelet-európai országokra, ahol nem jött létre centralizált nemzeti monarchia, — amint e szempontot a vitában főleg Arató Endre érintette. Közeledett immár a burzsoánemzeti mozgalmak korszaka.

Ezt a periódust is részletesen tárgyalják Molnár Erik tanulmányai. Nyomatékosan figyelmeztetnek a kor hazafias-nemzeti eszméinek *burzsoá* jellegére: a (szó szoros értelmében vett) nemzeti ideológia, nacionalizmus a polgári átalakulás objektív talaján sarjad, annak követelményeit fejezi ki eszmei formában. Ámde — kell itt megint közbevetni — a polgári átalakulás, a feudalizmusból a kapitalizmushoz való átmenet, a tőkés rend kibontakozása maga sem egyöntetű, egyvonalú folyamat: nemcsak országokként (ill. országcsoportonként) különböző útjai-módjai vannak — a nyugat-európai fejlődésment a maga klasszikus (angliai) és kontinentális (franciaországi) változataival, az ettől jelentősen eltérő, sajátos közép-kelet-európai fejlődési út, a maga egyedi variánsaival, stb —, hanem egy adott országon belül is *különböző objektív tendenciái* lépnek fel és ütköznek össze egymással (hogy azután — összeütközésük credójeként — uralkodóvá váljék az a tendencia, amely meghatározza az illető országban a tőkés rend kibontakozásának útját, mintegy ráüti bélyegét az adott ország polgári-nemzeti átalakulása megoldásának módjára). A feudalizmus válságának, a polgári forradalomnak a periódusában a polgárosodásnak Magyarországon is különböző objektív tendenciái és eszmei koncepciói jöttek létre, mi több, csaptak össze egymással: a juncker-nagybirtokosi, a liberális-nemesi és a demokratikus-plebejusi tendenciák. Ezeknek a különböző irányzatoknak a *nemzeti ideológia különböző, egymással is élesen összeesapó áramlatai* feleltek meg.

Ha tehát az imént megjegyezhetjük, hogy már a feudális korszak „nacionalizmusát”, a feudális hazafiságot sem lehet egységesnek tekinteni, — akkor most a polgári átalakulás időszakában még inkább fel kell figyelünk a szorosabb értelemben vett nemzeti ideológia ellentétes irányzataira; *még kevésbé lehet* a korszak haza-eszméjét egyértelműnek, a polgári hazafiságot *egységesnek minősítenünk*. Ez a tény a vita során — Molnár Erik egyik akadémiai előadásának vitájában — részletes kifejtést nyert. „1848 táján nem csak egy nemzeti ideológia volt, hanem *kettő*. A nemesi és a plebejusi” — hangsúlyozta Sötér István. „A nemzeti ideológia nem egységes, hanem két *alapvető* áramlata van” — fogalmazta meg még pontosabban Nemes Dezső, rámutatva, hogy Petőfi és Táncsics plebejus-demokratikus nemzeti ideológiája „nem azonos a liberális nemesség nemzeti ideológiájával, nem beszélve az *egész* nemességéről”. Ez a pontosítás nagyon is helyénvaló, hiszen a polgárosuló földesúri osztályon *belül* is különböző objektív fejlődési irányzatok és ideológiai-politikai koncepciók merültek fel a feudális rendből való kibontakozást, az ország polgári átalakulását illetően, és ezeknek természetesen megvolt a vetületük a nemzeti eszme síkján is. S ha már a polgárosuló földesúri osztály különböző rétegei-csoportjai is a polgári átalakulás egymástól eltérő koncepcióit, következésképpen a polgári nacionalizmus eltérő

eszméi változatait termelték-dolgozták ki saját objektív létezési és fejlődési feltételeikből, — mennyivel inkább áll ez az antifeudális átalakulás ama tendenciájára, amely a rendiségen kívül álló társadalmi elemek, az alávett és feltörekvő népi erők létérdekeiben gyökerezett, — mennyivel inkább áll ez a feudalizmusból való kiemelkedés plebejus-demokratikus tendenciájára, az ennek megfelelő eszméi koncepcióra, hazafias-nemzeti ideológiára.

Petőfi, Táncsics demokratikus-plebejusi hazafisága *élesen szembefordul a hazafiság uralkodó, liberális-nemesi eszméjével*, a hazafias-nemzeti ideológiának a magyarországi polgári átalakulás időszakában mindvégig hegemon áramlatával, a reform-nacionalizmus korlátozottságával-felemáságával; a feudalizmus következetes felszámolására, a népszabadság megvalósítására, földesurak hazája helyén szabad hazának, a nép hazájának megteremtésére irányul. Ebben az értelemben a kuruc szegénylegények antifeudális haza-eszméje *folytatásának* tekinthető, még ha a kuruc népi hazafiság hagyományának folyamatos továbbélése, a 48-as plebejus-demokratikus hazafisággal való közvetlen kapcsolata nem is mutatható ki.

A kuruc szegénylegények antifeudális haza-fogalma folytatásának, egyben meghaladásának, *új és magasabbrendű* alakjának, — amint hogy a Rákóczi-kor társadalmi viszonyaihoz képest (amikor a feudalizmus magyarországi fejlődési lehetőségei még nem voltak kimerítve) jóval fejlettebb szociális talajról, a feudalizmus ellentmondásai roppant kiélezettségének, a feudális társadalom mélyreható válságának talajáról szökkenet szárba: olyan történeti körülmények között, amikor a feudális rend meghaladása immár elkerülhetetlen szükségszerűséggé vált. Új és magasabbrendű folytatásának, amelyben — kivált Petőfinél — egyebek mellett egy új (másfél század előtt fel sem merülhetett) elem is megjelenik: az elnyomottak, bármily nemzetbéliék legyenek is, együvé tartozásának, szolidaritásának gondolata, a magyar haza felszabadításának összekapcsolása más népekével, a magyar szabadságé a világszabadsággal. Magasabbrendű folytatása ez egy korábbi előzménynek, s egyben maga is *előzmény*, ideológiai előkép egy későbbi magasabbrendű folytatáshoz: gyökeresen megváltozó társadalmi viszonyok közepette majdan bekövetkezendő megújodáshoz, átlényegüléshez, újászületéshez.

A kialakuló munkásosztály az a társadalmi erő, amely erre a folytatásra, egyben gyökeres megújításra történelmileg hivatott. Amikor a burzsoázia, ill. a burzsoá funkciót teljesítő rétegek pályájának reakciós fordulata teljessé válik; amikor a nemzeti ideológia liberális-nemesi és demokratikus-népi áramlatának szétválása és szembefordulása végleg megpecsétlődik, — a szervezkedő, öntudatosuló munkásosztály kezdi kifejleszteni most már — az ízig-vérig hamissá lett burzsoá nacionalizmussal szemben — a maga haza-fogalmát, a demokratikus hazafiság hagyományaiból is táplálkozva, de alapvetően a maga objektív helyzetéből, a maga osztályérdekeiből sarjadóan. Objektív helyzete, amely gyökeresen eltér minden addigi társadalmi osztályétól, képessé teszi, hogy lényegesen más, minden addiginál magasabbrendű haza-eszmét dolgozzon ki, küzdjön ki a maga számára — persze egyáltalán nem könnyen és gyorsan, hanem kínnal-keservesen, esetleg kerülőutakon át —: *a proletárhaza fogalmát, a szocialista hazafiságot*, amely már nem a szabad paraszti magánbirtoklást, a kispolgári tulajdont emeli piedesztálra, hanem a magántulajdonon alapuló társadalmi viszonyok teljes felszámolását, mindennemű kizsákmányolás és elnyomás megszüntetésének célkitűzését, — egy olyan *nemzet-fogalmat*, amely elválaszthatatlanul összeforr a *nemzetköziség fogalmával*.

Ez a — feudális és burzsoá nacionalizmussal élesen szembenálló, a demokratikus-népi hazafiságot magasabb fokon megújító — szocialista haza-eszme persze a kapitalizmus idején korántsem tud teljesen kibontakozni, korántsem tud kidolgozott-befejezett ideológiává, még kevésbé uralkodó eszmévé válni; *alávetett*, elnyomott, kifejlődésében fékezett eszme marad mindaddig, amíg a tőkés osztály uralkodik a társadalomban, a burzsoázia gondolatai a társadalmi ideológiában. A munkásosztály nemzet-tudatának, az internacionalista szocialista hazafiságnak teljes kibontakozása, a nemesi és burzsoá-nacionalista hazafogalommal szemben *uralkodó* eszmévé válása — csak a szocialista forradalom után következhetnek be: azután, hogy urak-és burzsoák hazája helyén csakugyan megvalósult a nép hazája.

És akkor sem rögtönösen, akkor sem máról-holnapra. A szocialista tudat kifermálódása, uralkodóvá válása elmarad a társadalom anyagi létfeltételeinek gyökeres megújulása mögött; a polgári gondolkodás, a nemesi-burzsoá nacionalizmus többé-kevésbé súlyos esőkevényei még sokáig kísértenek; a megdöntött kizsákmányoló osztályok egykori ideológiai uralmának továbbélő maradványai még sokáig szennyezik a gazdasági-politikai uralmuk alól már felszabadult néptömegek közösségi tudatát és nemzeti érzését is. A marxizmus—leninizmus eszmei offenzíváját, az ideológiai harcot a nacionalizmus maradványai ellen, a szocialista hazafiságért és nemzetköziségért, bonyolult feltételek között kell megvívni. Hiszen — mint Molnár Erik hangsúlyozza —: „A dolog . . . nem úgy áll, hogy az egyik oldalon található a burzsoá nacionalizmus, a proletár osztályharc szempontjából negatív elemeivel, a másik oldalon pedig a széles néptömegek nemzeti érzése, a proletár osztályharc szempontjából semlegesíthető, vagy pozitív, vagy osztályharcossá átalakítható elemeivel. A dolog úgy áll, hogy . . . a burzsoá nacionalizmus elemei a széles néptömegek érzéseiben is fellelhetők”, a visszahúzó és az előremutató mozzanatok még sokáig összekeverednek tudatában. „A nemzeti érzést tehát elemeznünk kell és meg kell tisztítanunk reakciós vonásaitól”: el kell vetnünk, le kell küzdenünk mindazt, ami a nemesi-burzsoá nacionalizmus hagyatéka; ápolnunk és őriznünk kell mindazt, ami a népi hazafiság, a demokratikus nemzeti eszme örökségeként a szocialista közösségi tudat alkotórészévé fejleszthető.

„Érthetően a szocialista nemzeti közösségi tudat nem mondhat le saját nemzeti előtörténetéről sem” — fogalmazta meg ezt az igényt Erdei Ferenc a már említett akadémiai vitaülésen. És nem is kell lemondania róla, — tehetjük most hozzá. Nem kell lemondanunk történetünknek az antagonisztikus formációkban is haladó hagyományairól — ezeket, köztük „elsősorban a dolgozó nép valóságos erőfeszítéseivel és küzdelmeivel kapcsolódókat” (hadd szögezzük le a félreértésekkel szemben) tanulmányaiban Molnár Erik is kiemelte —; de nem kell lemondanunk a feudális és kapitalista korszakból származó haladó *ideológiai* hagyományainkról sem, amelyeket mint a „hamis tudat körébe tartozókat” a vitatott cikkek hajlandónak mutatkoztak kirekeszteni. Vajon ma mi, akik a földbirtokosok és tőkésék hazáját a nép hazájává változtattuk, miért ne tekinthetnők eszmei elődünknek a kuruc szegénylegények amaz osztályharcos ideológiáját, amely a „fondorkodó urak” hazájával éppen a népi hazafogalmat szegezte szembe? Miért ne tekinthetnők még közelebbi előképünknek Petőfi demokratikus hazafiságát, amelyben a magyar szabadság a világszabadsággal forrt össze, — még ha a hazafias-nemzeti ideológiának ez a plebejusi iránya akkori-ban még átmenetileg sem juthatott hegemoniához —, amikor ezek az ideológiai elemek, a gyökeresen megváltozott társadalmi létfeltételek alapján, éppen ma

bontakozhatnak teljesen ki s válhatnak uralkodóvá: egy gyökeresen új, magasabbrendű, de nem előzménymentes szocialista hazafiságban-proletár internacionalizmusban.

Hiszen magának a marxizmus—leninizmusnak is megvannak a maga ideológiai előzményei. A marxizmus három forrása és három alkotórésze című tanulmányában Lenin, mint ismeretes, megvilágította a közvetlen előzményeket — köztük a klasszikus angol politikai gazdaságtant, a polgárság haladó korszakának e nagyjelentőségű alkotását —, s hangsúlyozta, hogy a marxizmusban „nyoma sincs semmiféle szektáriusságnak, . . . a marxizmus nem valami begubózott, megcsontosodott tanítás, amely a civilizált világ fejlődésétől *távol* jött létre”. Leninnek ez útmutatását követte s idézte Molnár Erik, amikor vagy másfél évtizeddel ezelőtt értékes könyvet szentelt a történelmi materializmus ideológiai előzményeinek, s nemcsak a polgári vagy a feudális korszaktól, hanem (teljes joggal) egyenesen az ókori rabszolgatartó társadalmi formációtól, Arisztotelész-től kezdve kísérté nyomon a marxista történetszemlélet eszmei *előtörténetét*, — rámutatva egyben, hogy „a történelmi materializmus ideológiai előzményeivel szemben is *forradalmian újat* hozott”. Éppen ebben az értelemben tartjuk most szűkkeblűnek Molnár Erik ama felfogását, amely a magyar történet haladó hagyományait az ideológia szférájában nem véli feltalálhatni (csak az ideológián *innen* hajlandó elismerni), s ezzel összefüggésben tagad bárminemű folytonosságot, fejlődésbeli kapcsolatot a szocialista hazafiság és a hazafiságnak a dolgozó nép törekvéseihez és harcaihoz fűződő, szocializmus előtti formái között. Történetírásunk felett gyakorolt kritikája való ellenséget talál, amikor a legélesebben elhatárolja a szocialista hazafiságot a feudális, ill. a burzsoá nacionalizmustól; de vélt ellenség ellen küzd, amikor a — feudális nacionalizmussal szembenállott — antifeudális hazafiságot, ill. a — liberális nacionalizmustól elváló és azzal szembeforduló — demokratikus nemzeti ideológiát is kirekeszti a szocialista hazafiság eszmei előtörténetéből.

Ezt a fejlődésbeli kapcsolatot — amelyet a folytatás és a gyökeres megújítás ellentétének dialektikus egységében kell felfogni —, a szocialista hazafiság ideológiai előzményeinek kérdését, úgy véljük, Lenin ugyancsak tisztázta. A vitában számos hivatkozás történt Leninnek A nagyoroszok nemzeti büszkeségéről írott munkájára, s Molnár Erik válaszcikkében részletesen interpretálta ennek mondanivalóját. Mi úgy látjuk — s ez megfelel Molnár Erik említett interpretációjának is —, hogy Lenin itt (és más megnyilatkozásaiban) a burzsoá nacionalizmussal az öntudatos proletárok nemzetköziségét és hazafiságát éppen úgy állította szembe, hogy egyben rámutatott utóbbinak a forradalmi hagyományokban, a demokratikus-népi hazafiságban rejlő eszmei-érzelmi *forrásaira*; éppen ezen a módon harcolt *mind* az egységes nemzetről—közös hazáról harsogó nacionalista népámítás, *mind* a szocialista munkások nemzetietlenségéről-hazafiatlanságáról rikoltozó nacionalista rágalmazás ellen.

Ezt a — kopott, de mégsem hatástalan — rágalomsablont, mint fentebb már szó esett róla, a magyarországi reakció is lépten-nyomon alkalmazásba vette. Ezt hajtogatták az ellenforradalmi rendszer évtizedeiben, ezt próbálták feltámasztani 1956-ban, az ellenforradalom napjaiban. Az effajta előzmények szilárd elvi következetességet, egyben különös körültekintést, a hazára és nemzetre vonatkozó marxista—leninista álláspont teljes, félreérthetetlen és félremagyarázhatatlan kifejtését teszik kötelességünkké a nacionalista történetszemlélet maradványai elleni harcban, — nehogy esetleges hiányok vagy félreértések akaratlanul éppen a még nem is olyan távoli múlt reakciós propagandájának reminiscenciáit idézzék. Kiváltképp parancsolóan lép fel ez a követelmény, ha

a történelemszemlélet nacionalista maradványai elleni küzdelmet nem korlátozzuk a szakemberek szűk körére, hanem — s ezt a kérdés ideológiai-politikai jelentősége teljességgel indokolja, sőt megkívánja — a közvélemény széles nyilvánosságára elé visszük, ahol állíthatjuk-e, hogy nincsen már semminő talaja az efféle rezonálásnak? A burzsoázia és a proletariátus között „a haza kérdésében folyó több mint évszázados polemia” s e harc magyarországi tanulságai is arra köteleznek, hogy a nacionalizmus ellen harcolva *egyszerre* küzdjünk a hazánknemzetnek osztályfeletti kategóriává, örök értékévé hamisítása és a proletároknak, kommunistáknak hazafiatlansággal, a nemzeti érdekek iránt közömbös-séggel való rágalmazása ellen; arra köteleznek, hogy ne érijük be a Kiáltvány szóbanforgó tételének általános és elvont értelmezésével, hanem azt, híven Lenin útmutatásához, „történelmileg, . . . más tételekkel összefüggésben, . . . a konkrét történelmi tapasztalatokkal összefüggésben” vizsgáljuk, — úgy, amint ezt most legteljesebben éppen Molnár Erik valósította meg a vitacikkekre írt válaszában.

De sajnos — csak a *válaszában*. Ha Molnár Erik a válaszcikkében (annak I. pontjában) foglalt sokoldalú elemzést, amely Lenin csaknem valamennyi idevágó megjegyzésének számbavételén nyugszik, már a kiindulásnál olvasói elé tárta volna; ha nem lett volna az a (vitatható) véleménye, hogy a „kivételek” felsorolásával talán „gyengíti” a marxizmus alaptételét, — akkor szükségtelemmé vált volna egy sor jogos ellenvetés és kiegészítés, elkerülhetővé egy sor félreértés (nem utolsó sorban az olyan nézet, hogy a tárgyalt cikksorozat „a Kommunisták Kiáltvány haza és nemzet kérdésével kapcsolatos megállapításainak marxizmustól idegen, egyenesen a burzsoázia rágalmait igazoló leegyszerűsítését teszi gondolatmenetének elvi kiindulópontjává”). Egyben inkább lett volna elérhető, hogy a vita ne Molnár Erik fejtegetéseinek hiányaira, hanem történetírásunknak, történetiszemléletünknek Molnár Erik által feltárt hiányaira, hibáira koncentrálódjék.

*

A nacionalista szemlélet maradványai elleni ideológiai harc, a nacionalizmus osztályjellegére vonatkozó marxista—leninista tanítás kifejtése és konkrét alkalmazása tehát továbbra is egyike történettudományunk legfontosabb és legidőszorúbb feladatainak.* S még korántsem merítettük ki azokat a lehetőségeket sem, amelyeket a Molnár Erik tanulmányorozatában kifejtett szempontok nyújtanak ehhez az eszmei harchoz, marxista történettudományunk további fejlődéséhez.

ZS. P. PACH

LUTTES CONTRE LE NATIONALISME DANS LA SCIENCE HISTORIQUE HONGROISE

Resumé

Accusant un développement de plus en plus vigoureux au cours des années succédant à 1956 la lutte idéologique menée contre le nationalisme connaît son porte-parole le plus actif et le plus passionné dans la personne d'Erik Molnár. Sa constatation de grande portée d'après laquelle les phénomènes du nationalisme se faisant prévaloir dans notre historiographie ne sauront être considérés tout simplement comme les vestiges d'une conscience d'inspiration bourgeoise, mais la survie de ces vestiges se vit encouragée par les erreurs commises dans l'appli-

* Ezért is üdvözölni kell A magyar nacionalizmus kialakulása és története c. mű megjelenését. A közelmúltban napvilágot látott gyűjteményes kötet értékelésére jelen tanulmányban még nem térhettünk ki.

cation du marxisme et non seulement par l'effet du révisionnisme s'accroissant successivement à partir de 1933, mais aussi par les traits dogmatiques devenus prédominants dès après 1948, l'année de tournant, s'avère être parfaitement justifiée.

Sa conception qui considère l'idéologie nationale comme une des formes de la «fausse conscience» venait de provoquer, elle aussi, de débats fort animés. Cependant l'interprétation de cette notion n'excita point l'intérêt des spécialistes; suivant les uns la fausse conscience se révèle être une forme idéologique qui exprime les intérêts de classe sans que les porteurs de ceux-ci en soient conscients. D'autres disent qu'elle est une forme de conscience qui défigure la réalité objective et la reflète à rebours. Dans sa période de progression la bourgeoisie n'est pour la plupart consciente de ce que ses idées expriment ses propres intérêts, mais elle se laisse dérouter par des illusions qui lui dictent d'être le sauveur de la société. Cependant à cette époque son idéologie d'esprit bourgeois-national se trouve encore susceptible — si ce n'est que d'une manière contradictoire — de refléter les exigences réelles du progrès social. L'époque de la révolution bourgeoise une fois close, un tournant se présente quant au rôle historique du nationalisme bourgeois; l'idée bourgeoise «de la patrie commune» arrive à défigurer, à voiler la réalité, c'est à dire l'antagonisme insolvable des intérêts de classes. Du même coup la bourgeoisie parvient à se «débarasser» successivement des illusions fomentées par elle antérieurement et finit par prendre conscience de la fonction de classe des idées prêchées par elle. La Hongrie assiste, elle aussi, à la venue de ce tournant. A partir de 1867 le nationalisme libéral hongrois devint jusqu'aux moelles une idéologie entièrement fausse.

Les débats les plus aiguisés se centrèrent autour de l'interprétation de la thèse relative au «dépaysement» professé par le Manifeste Communiste, débat qui allait de pair avec celui axé sur la même thèse: l'interprétation de cette constatation suivant laquelle les idées de la classe dirigeante dominent toute la société.

La substance générale de la thèse «de dépaysement» accentuée par le Manifeste Communiste, thèse selon laquelle les classes exploitatrices et celles exploitées ne se trouvent liées par aucune communauté d'intérêt, mais se voient séparées par des antagonismes les plus exacerbés, n'exclut point la possibilité qui permette — dans les conditions particulières du régime féodal ou capitaliste — une coopération transitoire entre les classes fondamentales de la société et cela en vue «de la défense de la patrie» (lutttes contre les envahisseurs étrangers, guerres nationales de caractère antiféodal, mouvements de libération nationale antifascistes ou anti-impérialistes).

La thèse du Manifeste Communiste portant sur la prédominance des idées des classes dirigeantes, y comprise la notion de la patrie dans le régime féodal ou capitaliste — permet toutefois aux classes subordonnées de développer de la base de leur existence sociale des formes idéologiques qui s'opposent aux idées des classes régnautes prédominant toute la société, telles les idées antiféodales et anticapitalistes. Le patriotisme de la classe ouvrière, inséparable de l'internationalisme prolétarien, plonge dans les conditions d'existence propres et radicalement neuves de cette même classe, mais quant à la préhistoire idéologique de ce patriotisme les formes attachées aux aspirations et aux lutttes du peuple travailleur et ayant existé dès avant la venue du socialisme n'y sauront être point exclues.

En combattant le nationalisme nous avons à lutter à la fois contre cette fausse conception qui considère la patrie et la nation des catégories au-dessus des classes et étant de valeur éternelle, et contre les calomnies accusant les prolétaires et les communistes d'un manque de patriotisme et d'une indifférence à l'égard des intérêts nationaux.

MAKKAI LÁSZLÓ

Robot — summa — taxa

(Az örökös jobbágyság rendszerének fejlődési tendenciái a XVII. század második felében)

Történetírásunk ma már világosan meg tudja rajzolni az örökös jobbágyság rendszerének fejlődési vonalait és stádiumait a XVII. század közepéig. Általánosan elfogadott véleménynek tekinthetjük, hogy a robotgazdálkodás a XVI. század második harmadában alakult ki, s a XVII. század első felében szilárdult meg. E folyamat mögött a paraszti és a földesúri árutermelés harca húzódik meg, mely hosszú távra eldőlt a XVII. század elején, és pedig abban a formában, hogy nemcsak a paraszti árutermelés szorult vissza, hanem a földesúri árutermelés tőkés tendenciái is: a bér munka helyett a robotmunka vált általánossá a major-sági gazdálkodásban. A köztudat szerint a robotgazdálkodás uralmán az első réseket csak a XVIII—XIX. századfordulón ütötte a tőkés fejlődés. A XVIII. század valóban a robotgazdálkodás teljes kifejlődésének a korszaka volt. De vajon arra kell ebből következtetnünk, hogy a XVII. század közepétől kezdve a robotgazdálkodás egyenletesen, töretlenül fejlődött, erősödött?

Ennek a kérdésnek a felvetésére elsősorban a kuruckor társadalomtörténetének számos homályos pontja kényszerít. A Dózsa-felkelés óta ez volt a magyarországi paraszti osztályharc legaktívabb korszaka. Ezt az aktivitást történetírásunk általában annak az elnyomatásnak reakciójaként fogja fel, amelyet a magyarországi parasztságnak az abszolút kormányzást katonai erőszakkal bevezetni akaró Habsburg állambatalom részéről kellett szenvednie. A parasztságnak a Habsburg-ellenes küzdelmekben való részvételét ez valóban elégségesen indokolja. De önmagában nem indokolja a kuruckor parasztságának azt a világosan megnyilatkozó törekvését, hogy az idegen elnyomástól való megszabadulással egyidejűleg az örökös jobbágyság bilinesei is lazítson, mégpedig nem földesurai elleni felkeléssel, hanem azoknak beleegyezésével, mintegy ellenszolgáltatásként a közös küzdelemben hozott áldozatokért. Mi indíthatta a parasztokat arra, hogy engedményekre képeseknek tartsák földesuraikat? Pusztán a kuruc felkelő vezérek ígéretei? Dehát Esze Tamásék akciója minden előzetes ígret nélkül indul el! Önkéntelenül is arra kell gondolni, hogy a XVII. század második felében a magyarországi társadalomfejlődésben kellett olyan tendenciáknak lenniök, amelyek az örökös jobbágyság rendszerének merevségét lazították, s ezeknek a tendenciáknak a sodrában vélhette a parasztság lehetők sorsa megjavulását.

Ilyen tendenciát látott már eddig is történetírásunk a hajdúszabadságok osztogatásában, s a Rákóczi-szabadságharc parasztkatonái valóban hajdú-kiváltságok elnyerésére törekedtek. De vajon a hajdúvá válás lehetősége volt-e az egyetlen rés az örökös jobbágyság rendszerén, s nem tartozik-e ez maga is egy szélesebb fejlődési folyamatba? Ezt a kérdést kívánom ezúttal — a végleges megválaszolás igénye nélkül — felvetni, s néhány olyan mozzanatra rámutatni, amelyek legalábbis meggondolkoztatóknak látszanak. Teszem ezt azért is, mivel legutóbb igen komolyan veendő, határozott állítás hangzott el arról, hogy „a

XVII. század közepe nem hozott számottevő változást a jobbágyszolgáltatások rendszerében”.¹

Az egykorú források arra mutatnak, hogy a XVII. század közepén a robotgazdálkodás fejlődésében megtorpanás állt be, s míg addig a robotnak pénzen való megváltása aránylag ritka volt (úgy szólván csak egyes mezővárosokra és olyan — hegyvidéki vagy hódoltsági — területekre korlátozódott, ahol nem voltak meg a majorsági szántógazdálkodás feltételei), ezután egyre gyakoribb jelenséggé válik. Ismeretes a Batthyányak egyik dunántúli horvát falujának esete, ahol 1648-ban a major „haszontalansága miatt elbontatott és oláh szabadság szcrint . . . a jobbágyokra fölméretett”.² Hasonlóképpen feladta a majorkodást Lorántffy Zsuzsanna a csetneki uradalomban. 1651-ben bérbeadta a 227 háztartást számláló jobbágyságnak a telki, valamint a majorsági földeket évi 900 forint „summáért”, a kilencedet pedig 25 köből búzával és 40 köből zabbal (kb. 75 forint értékben) váltatta meg, s csak évi 1—2 heti robotot követelt a csetneki vár fenntartására. Ugyanebben az évben engedte meg az özvegy fejedelemszony királyhalmeci jobbágyainak kérésére, hogy a heti szerjársát évi 400 forinttal megváltásák, s csak egy heti aratási, három napi behordási, valamint szőlőművelő robotot teljesítsenek.³ A terhes hetente való robotolás mellett ezáltal a szántóvető munkáktól is mentesültek. A szolgáltatások megváltása azonban itt nem volt olyan teljes, mint Csetneken, mert bizonyos fajta robotmunkák mellett a terményszolgáltatások is fennmaradtak, az uradalom többi helységében pedig nem történt változás a járadékformákban. Ez esetben tulajdonképpen csak annyiról van szó, hogy egy mezőváros a falvaknál kedvezőbb helyzetbe került, olyan helyzetbe, amilyent addig a kiterjedt Rákóczi-birtokokon csak Mád és Pelsőc élvezett, s nem nyert el pl. Sárospatak vagy Sátoraljaújhely. De I. Rákóczi György szűkkeblű jobbágypolitikáját tekintve ez is a jég megtörésének számított.

Ezidőszerint nem tudjuk, hogy Lórántffy Zsuzsanna más birtokain is bevezette volna a summás adózást.⁴ De hogy eljárása nem volt elszigetelt jelenség, s nem csupán Felsőmagyarországon fordul elő, azt a lékai uradalom példája mutatja. 1608-ban Léka mezővárosnak és az uradalom falvainak jobbágylakossága még robotolt, 1670-ben viszont Léka és a falvak többsége vagy együttesen, vagy telkenként pénzben váltotta meg a cenzust, a szárazkoecsmát és a robotot.⁵

¹ *Pach Zsigmond Pál*: Nyugateurópai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII században. Bpest, 1963. 293. l. Az idézett megjegyzés e sorok írójának azzal, a „Magyarország története 1526—1790” c. egyetemi tankönyv 237. lapján olvasható állításával vitázik, hogy „a robotgazdálkodás a 17. század közepén a tömeges szökések és a paraszti igaerő esikkenése miatt válságba került, ami a jobbágyszolgáltatások eddigi rendszerének átalakítását tette szükségessé”. A továbbiakban a század közepén elterjedő „summás” adózásról esik szó, mely lényegében robotmegváltás. Az előzmények tekintetében arra a megfigyelésre támaszkodtam, hogy a Rákóczi-birtokokon az ország különböző vidékein egyaránt a XVII. század közepén érték el a robotkihasználás felső határát, amelyen már súlyos zavarok álltak be, s ha a robotot tovább erőltették volna, az magának a robotrendszernek az alapját, az önálló jobbágygazdaságot rombolta volna szét (I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bpest, 1954. 67. l.). Ami a summás adózás perspektíváit illeti, annakidején magam is úgy láttam, hogy az irányzat hamarosan elsorvadt. Azóta mások és a magam kutatásai azt a véleményt alakították ki bennem, amelyet az alábbiakban ismertetek.

² Magyarország története 1526—1790. Bpest, 1962. 238. l.

³ Csetnekre uo.; az eredeti irat OL. Rákóczi-Aspremont lt. c. 48. f. 5. no. 16.; Királyhelmece ld. uo. c. 36. f. 1. no. 14.

⁴ Egy 1689. évi feljegyzés említi, hogy a Zemplén megyei Sztancson 60 hold allodiális földet a jobbágyok közt szétosztott. Uo. c. 5. no. 1. p. 50.

⁵ *Maksay Ferenc*: Urbáriumok. Bpest, 1959. 20. s. köv. 1.

1695-ben a csejtei uradalom jobbágyai, akik azelőtt minden második hetet robotban töltöttek, háborús terheikre való tekintettel azt az engedélyt kapták, hogy robot helyett pénzt, és pedig egy robotnapért 12 dénárt adjanak, sőt a falvak egy részében 100 nap helyett csak 52-t kellett megfizetniök.⁶ Nemcsak nagy uradalmakban, hanem köznemesi birtokokon is terjedt a summás adózás. Így 1670-ben az Ispán és a Keczer család Gömör, Borsod, Heves és Nógrád megyei falvainak pénzdón kívül „egyéb szolgálattok semmi”.⁷

A példákat folytathatnók, de a robotolás fennmaradására, sőt helyenkénti fokozódására is van példa.⁸ Mi több, az is előfordul, hogy a század közepén bevezetett summás adózást a század végére újból a munkateljesítményben megkövetelt robot váltotta fel. Így történt ez pl. a csetneki uradalom egyes falvaiban is. A falvak többsége azonban továbbra is telkenként 7—8 forint summát adott, 1686-ban az urbáriumot összeállító udvarbírónak viszont az volt a véleménye, hogy „ha különféle munkák teljesítésére köteleznék őket, akkor ettől a múltbeli és jelenleg is szedett censustól szabadoknak és menteseknek kellene lenniök, egyébként többet érne munkájuk ő szent felsége [a császár] hasznára, mint ez a census”.⁹

Ez a megjegyzés mutatja, hogy a summás adó nem ért annyit, mint az általa megváltott robot, tehát a földesurak nem jövedelmeik fokozása végett engedték meg a robot pénzre váltását, hanem kényszerből, számolva azzal, hogy különben jobbágyaik elszöknek.¹⁰ A fenti példából az is kiderül, hogy ahol ilyen kényszert nem éreztek, önként változtattak a régi rendszeren, sőt, ha változtatniok is kellett, visszatértek hozzá, mihelyt erre lehetőség nyílt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy itt nem egy, a robotgazdálkodást fessegető, azon túlmutató tendencia küzdött az érvényesülésért, különben a földesuraknak nem kellett volna még átmenetileg sem engedni a jobbágyok részéről megnyilvánuló robotmegváltási törekvéseknek.

Lehet viszont úgy vélekedni, hogy a summás adózásban semmi új nincs, hiszen — mint ismeretes — mezővárosok és sajátos helyzetben levő falvak már a XVII. század közepe előtt részesültek ebben a kedvezményben. Ha a XVII. század közepe után ez az adózási mód terjedni látszik (országos érvényű statisztikai evidenciával nem rendelkezünk), ez önmagában még csak egy régi tendencia — esetleg — átmeneti felújulását jelenti, s valóban nem egyértelmű a jobbágyszolgáltatások addigi rendszerének átalakításával. Ahhoz, hogy a summás adózás terjedésében minőséginek tekinthető változást láthassunk, ezzel azonos irányú egyéb új jelenségeknek is mutatkoznok kellene a hazai agrárviszonyokban. Ilyen új jelenségnek tekinthetjük a taxás jobbágyok feltűnését.

A taxa különböző korszakokban, különböző adónemeket jelentett. A XVI. század végétől kezdve elsősorban a jobbágytelken élő kismesek állami adóját nevezték így, melyet az 1595: 5. tc. rótt ki rájuk. Ez a részben elszegényedett birtokos nemesekből, részben — és egyre növekvő részben — megnevesített parasztokból álló társadalmi réteg paraszti sorban, jobbágytelken élt, de a föl-

⁶ Uo. 255. s. köv. l.

⁷ Uo. 303. s. köv. l.

⁸ Uo. a murányi (330. l.), szepesvári (411. l.), szendrői (483. l.), szentmiklósi (553. l.), nagybányai (627. l.) és más uradalmakban 1670 után is robotgazdálkodást találnok.

⁹ Uo. 514. l.

¹⁰ Ezt Pach Zsigmond Pál is így látja (i. m. 232. l.), s maga is felsorolja néhány esetét a summás adóztatásnak, de nem lát benne semmiféle új tendenciát, hanem „sajátos helyi feltételek közt” létrejött „eltéréseket” a fejlődésnek továbbra is a természetes járadékformák túlsúlyát mutató fővonalától.

desúrnak nem teljesített jobbágyszolgáltatást, hanem azok egyetemleges megváltása fejében pénzdótot fizetett, amelyet szintén taxának neveztek. A taxás nemesek száma, különösen Habsburg-Magyarországon, de kisebb mértékben Erdélyben is, rohamosan nőtt a XVII. század folyamán. Különösen a mezővárosokat szállták meg, amelyekben nem egy esetben számbeli többségre is jutottak a jobbágyokkal szemben. Ezideig Orosz István foglalkozott legbehatóbban a taxás nemesség történetével, mégpedig a hegyaljai mezővárosokban. Kimutatta, hogy a XVII. század elején ez a társadalmi réteg a 12 hegyaljai mezőváros, összlakosságának mindössze 2—3⁰/₁₀-át tette, a század végére azonban számaránya 35⁰/₁₀-ra emelkedett, s Tállyán, Szerencsen, Tokajban és Bodrogkeresztúron abszolút többségre jutott. A taxás nemességnek számbeli súlyánál is jelentősebb volt gazdasági súlya: mind a gabona- és bortermésből, mind az állatállományból számarányánál nagyobb mértékben részesült, azaz lényegileg elfoglalta a korábbi gazdagparaszság helyét az agrártársadalom struktúrájában. A XVII. század végén a megfogyatkozott jobbágyság gazdaságilag is alárendelt szerepet játszott a hegyaljai mezővárosokban.¹¹

Figyelmét a taxás nemességre koncentráva, Orosz István idézett tanulmányában éppen csak érinti, hogy a hegyaljai mezővárosokban a XVII. század második felében felnövekedett egy taxás jobbágyréteg, mely ugyanúgy egyenként pénzen váltotta meg a jobbágyszolgáltatásokat, mint a taxás nemesség. A Hegyalja nagyrésztére kiterjedő sárospataki, tokaji és regéci uradalmaknak a század negyvenes éveiben készült urbáriumokban taxás jobbágyoknak még nincs nyoma, illetőleg taxának nevezik a „mesterségükkel szolgáló” jobbágy kézművesek természetbeni szolgáltatását. A taxás nemesek száma elenyésző a későbbihez képest, ezek is csak néhány helyen, Tokajban, Szántón, Tállyán, Horváton, Patakon, Kispatakon, Tolesván, Erdőbényén, Sátoraljaújhelyen és Kistoronyán élnek, a kisebb falvakban nem találhatók. Rajtuk kívül két szabad királyi városi polgár fizet taxát erdőbényei telke után. A jobbágytelkes nemesek nagyrésze ekkor még nem taxás, hanem robotot teljesít.¹² A hatvanas években azonban már Zemplén megyében is feltűnnek a taxás jobbágyok,¹³ a század végére pedig mezővárosokban és számos faluban megtalálhatók.

Regéc 1689. évi urbáriumában 11 helységben 82 birtokos nemes, 130 taxás nemes, 17 taxás jobbágy, 25 marhas és 217 marhátlan szolgáló jobbágy található, a háztartások fele tehát nem teljesít jobbágyi szolgálatot. A taxás jobbágyok közül csak 5 él mezővárosban (Szántón és Tállyán), a többiek három faluban. A 11 közül mindössze három helységben nincs sem nemesi, sem paraszti taxás.¹⁴ Tokaj 1688. évi urbáriumában magában Tokajban 11 szolgáló jobbágy (ezek is nagyrészt halászok) mellett 105 taxás nemes, Tarcalon 42 szolgáló jobbágy mellett 74 taxás található, 8 faluban csak szolgáló jobbágyok vannak, viszont Nyíregyházát és Püspökladányt kizárólag fejenként taxálók, Nyíradonyt pedig egyetemlegesen summát adók lakják. Az eredetileg teljesen adómentes büdi, löki és téglási hajdúk ezidőben szintén taxások.¹⁵ Az 1704. évi csakán fennmaradt sárospataki urbáriumban szereplő Sárospatak, Kispatak, Csernahó, Kis-

¹¹ *Orosz István*: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században (Kny. az „Agrár-történelmi Tanulmányok” e. kiadványból), h. n. 28—44., 56—57. l.

¹² *Makkai László*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 248. s köv. l. (Sárospatak 1648), 374. s köv. l. (Tokaj 1640), 382. s köv. l. (Regéc 1646).

¹³ Pl. a megye taxás nemesinek 1664. évi összeírásában Kisazaron 5 nemes taxás mellett 18 „paraszt taxás” (Zemplén megye lt. Sátoraljaújhely f. 27. no. 609).

¹⁴ OL. U. et C. 41/21.

¹⁵ *Maksay*: i. m. 765 sköv. l.

toronya és Sátoraljaújhely egytől-egyig vegyes, taxás nemesek és jobbágyok, valamint szolgáló jobbágyok által lakott falvak. Bejegyzések alapján megállapítható, hogy a jobbágyok „taxára bocsátása” zömmel 1689 körül történt.¹⁶

Hogy milyen változásokat jelentett a „taxára bocsátás” Hegyalja mezővárosainak és falvainak társadalmi szerkezetében, azt példaképpen a sárospataki uradalom egy mezővárosának, Sátoraljaújhelynek és egy falujának, Kistoronyának 1648 és 1704 évi helyzetét összehasonlítva, világosan láthatjuk.

Sátoraljaújhely 291 jobbágytelkén 1648-ban 134 szolgáló jobbágy (ebből 30 ideiglenes mentességet élvező „officiális”), 33 „mesterségével szolgáló” kézműves, 7 robotoló nemes és 8 taxás nemes élt. Ezenkívül 21 telek birtokos nemesek „szabad” tulajdona, 88 pedig puszta volt. 1704-ben a 294 telek a következőképpen oszlott meg: a szolgáló jobbágyok száma 12, a taxás jobbágyoké 56, a taxás mesterembereké 7, a taxás nemeseké 29, ezenkívül 38 „szabad” telek volt birtokos nemesek tulajdonában, 142 pedig pusztán állt (39 nemesi, 103 jobbágyi). A valaha nagy többséget képviselő szolgáló jobbágyság tehát úgyszólván eltűnt, a lakosság többségét pedig taxások alkotják, akik közül szinte kétszerannyi a jobbágy, mint a nemes.

Kistoronyán 1648-ban 70 szolgáló jobbágy (ebből 7 „officiális”) és mindössze 3 taxás nemes élt. 1704-ben viszont a szolgáló jobbágyok száma mindössze 24, a taxásoké viszont 55, ezek közül 33 jobbágy, 6 mesterember, 16 nemes. 4 „szabad” telek birtokos nemeseké. Ha nem is olyan óriási fölényben, mint Sátoraljaújhelyen, a taxások itt is többségben vannak, s itt is kétszerannyi közöttük a jobbágy, mint a nemes.

Hogy kikből lettek a taxások és kik maradtak robotosok a jobbágyok közül, arra következtetni enged az állatállomány megoszlása. Sátoraljaújhelyen 1704-ben a 19 marhás jobbágy közül 17, Kistoronyán 10-ből 7 a taxás, tehát elsősorban a jómódúak váltották meg pénzen szolgálataikat.

Ezt egyébként megerősíti Bajomi Jánosnak, Zrínyi Ilona prefektusának a királyhelmecci uradalom 1683. évi összeírásához fűzött megjegyzése is, mely a taxa társadalmi jelentőségére olyan éles fényt derít, hogy érdemes szószerint közölni.

„Vagyon ilyen dolog is közöttük — írja a királyhelmecekről —, hogy az város közönséges megtaxálása után némelyek magoknak külön taxa levelet váltottak és supplicáltak, mellyel mind az város közönséges dolgaiból s mind penig az úr dolga alól is eximáltatták magokat. Őnagyságok szabadok ugyan véle, de ha értékes jobbágyok aránt ez fog observáltatni, az jószágnak nem utolsó pusztulása következik, mert az szegénye az jobbágyoknak nem taxálhat, nem is immunitáltathatja magát, azért az jobbágyi munkának terhe (mind az majorsági s mind az heti szer aránt) az tehetetlen szegény jobbágy nyakában szakadván, meg nem felelhet néki, melyet mi követ, mind az Őnagysága haszna és mind az olyan szegény jobbágy aránt, akárki is általlátja. Az haszonban gyönyörködő gazda egy jó ekés jobbágyot öt vagy hat forintért vagy 16 köből borért esztendeig nem adna el; még csak egy jó alkalmas gyalog ember is esztendeig annyinál többre szolgálna ura dolgán. Ha az értékes jobbágyok valami kevés taxa által eximáltatnak, mit tud mívelni a számadó szolgál a tehetetlen szegény jobbággal?”¹⁷

A „város közönséges megtaxálása” nyilván a fentebb említett Lórántffy Zsuzsánna-féle summás adóztatás. Láttuk, hogy ez nem vonatkozott mindenféle robotra, csak a heti szerjára és a majorsági szántás-vetésre. Az egyéb (aratási,

¹⁶ O. L. U. et C. 40/9. és irr. 11/13.

¹⁷ O. L. U. et C. 11/36.

behordási, fuvarozó, szállóbeli stb.) robot, s azon kívül a kilenced meg az ún. ajándék továbbra is terhelte a jobbágyokat. Ezek alól is mentesültek azok, akik „külön taxa levelet váltottak”. Ezek az „értékes”, a „jó ekés” jobbágyok voltak, s a robotot a „szegény, tehetetlen, gyalog emberek” végezték. Érthető, hogy a majorsági gazdálkodásra beállított gazdatiszt a taxára bocsátást vesztéségnak tartja, mert az 5—6 forint vagy az ezzel nagyjából egyenértékű taxabor valóban kevesebbet ért egy ekés jobbágy évi robotjánál abban az időben, mikor egy béres konvenciója körülbelül tízszer annyit tett ki.¹⁸ A béres mellé pedig még urasági eke és igaerő is kellett, úgy, hogy egy béresekének legalább 20 jobbágyeke robotját kellett volna pótolnia (ami lehetetlen), hogy kifizesse magát. Bajominak nyilván igaza volt, ha a taxára bocsátást rossz üzletnek mondotta.

A földesurak mégis engedték az „értékes” jobbágyokat „taxálni”, s ennek végső fokon nem is annyira a készpénzhez való jutás előnye volt az oka (a taxa általában jóval kevesebbet tett ki, mint az egyéb pénzjövedelem, főleg mint a kocsmabevétel), mint inkább az a meggondolás, hogy a jómódú jobbágy robotja előbb-utóbb amúgy is veszendőbe megy. A szökés nem a gazdagok, hanem a szegények menedéke volt, de volt más kiút is a robotterhek elől. A XVII. század közepén országos jelenség, hogy marhás jobbágyok eladják igásállataikat, csak-hogy ne kelljen robotolniuk, s bortermeléssel vagy vágómarhatenyészéssel kárpótolják magukat a kieső gabonatermésért. De ennél is nagyobb súllyal esett latba a nemességszerzés lehetősége, amellyel a jobbágyság egyre növekvő tömegei éltek, mint azt a taxás nemesek számának nagyarányú szaporodása mutatja. A nemeslevél megszerzésére elsősorban a jobbágyterhektől való szabadulás csábította a jobbágyot (az állami adót a jobbágytelken ülő nemesnek fizetnie kellett), s a földesúr még mindig jobban járt, ha örökös jobbágya megmaradt fennhatósága alatt, akár a taxára bocsátás árán is, mert így még remélhette, hogy alkalomadtán visszakényszerítheti a jobbágyi szolgálatra.

A nemesi taxa így szinte automatikusan vonta maga után a jobbágyi taxa terjedését. Orosz István idézett munkájában helyesen mutat rá arra, hogy a taxa már félig-meddig nemességet jelentett és sok taxás jobbágy nemeslevél nélkül is nemesnek állította magát. A kétféle taxás közötti különbség a gyakorlatban valóban elmosódott, annál inkább, mivel a jobbágyból lett nemesektől a földesurak megkövetelték, hogy velük szemben nem élhetnek nemesi jogaikkal, ami elsősorban az úriszék hírói hatósága alatti megmaradásukat jelentette.

A taxa tehát a paraszti differenciálódás kifejezője s egyben előmozdítója volt. A gazdagparasztok akár mint jobbágyok, akár mint kismesek, lényegileg szabad hérlökké lettek általa. A jobbágyságból való kiemelkedésük ugyanakkor még mélyebbre taszította a jobbágysorban maradtakat, mert a taxások robotterheit a földesúr igyekezett a szolgálók nyakába varrni. Erre nemcsak Bajomi idézett szavai utalnak, hanem az urbáriumok megjegyzései is. Az 1704. évi sárospataki urbárium elmondja, hogy a sárospatakiak valaha 36 hold földet tartoztak megszántani, „most pedig a kiknek marhájuk vagyon és nem taxálnak, az ő erejekhez képest minden szántást, vetést, aratást és behordást úgy viszik végbe a többi jobbágyokkal és majorsági béresekkel együtt, valamint az tisztek parancsolják és hozzá érkehetnek”.¹⁹ A kiszabott mennyiségű robot ezzel határo-

¹⁸ A regéci uradalomban, Fónyon egy béres 1687-ben a következő évi fizetést kapta: 18 forint készpénz, 18 kassai köből gabona, 2—2 daróc, szűr, abanadrág, süveg, 6 pár saru, 2—2 véka lenese, borsó és kása, egy 3 forint értékű verő disznó, 30 font turo, 5 itce vaj, 2 kósó és 16 sing vászon. (O. L. Városi és kamarai iratok, Szalay-gyűjt. 51. k. 141. f.)

¹⁹ O. L. U. et C. irr. 11/13.

zatlanná s egyben korlátlaná vált, a tisztek önkényének szabad út nyílt. Bajominak igaza volt, ez a rendszer a nem taxáló, szegényebb jobbágyok pusztulására vezethetett. Mivel a taxás jobbágyok robotjának a szolgálatban maradtakéval való pótlása csak részben volt lehetséges, bizonyos határon túl való erőszakolása pedig szökésre vezetett, megpróbálták a bérmunkát nagyobb mértékben alkalmazni. A XVI. század dereka óta elsősorban vált a majorsági bérmunka a robot alkalmi kiegészítése helyett annak pótlásává. Mivel a robotgazdálkodásra berendezkedett uradalomnak ehhez nem volt elegendő igaerejük, egyes helyeken a taxát elengedték, s helyett a jobbágyokat béres ökrök vásárlására, tartására és a béresek fizetésére kötelezték. Hamarosan kiderült azonban, hogy a taxa kevesebb volt, mint amennyibe az általa megváltott robotmunkának bérmunkával való pótlása került. 1688-ban a regéci uradalom Szántó mezővárosának lakosai panaszos levéllel fordultak a prefektushoz: „tehetetlenek és teljességgel elégtelenek vagyunk a béres ökröknek tartására s mellette való béreseknek fizetésére, mely ökröknek vételében annyira megterhelteünk, hogy sokan közülünk megfizethetetlen adósságba keverték magukat, . . . inkább akarnánk megtaxálni a régi mód szerint, mint marhákat venni, azok mellett és azokon kívül is minden nap szolgálattal terhelteni. Igértünk vala ez előtt is esztendeig, noha nagy szorongatásunkra leszen, 40 forintokat . . . azt is úgy, hogy mint azelőtt, aratáson és szüreten kívül csaknem mindennapi munkával ne terhelteünk.” A prefektus kénytelen engedni a kérésnek és a régi taxára bocsátja őket, megemelve azt nem 40, hanem 100 forinttal. Hasonlóképpen járt el a tállyaiakkal is.²⁰

A fenti esetben a prefektus még meg akarja menteni a bérmunka anyagi alapjait és a taxát próbálja emelni. Batthyány Ádámnak birtokai vezető tisztviselőihez intézett 1687. évi utasítása már határozott visszalépést mutat, mert míg egyrészt elrendeli, hogy „ha valami olyan falut találának, az kiknek robotjuk nélkül el lehetnének, azt pénzre venni tentálják”, másrészt úgy intézkedik, hogy „ha valamely faluban a polgárság a nagy szegénység miatt nekünk járandó adót meg nem adhatnák, legyenek azon, hogy valami robotlásra bírassák helyette, és ha reá állanak, olyan robotra applicálják, amelyet ennek előtte készpénzzel kellett volna végben vinni”.²¹ Egyazon utasításon belül „érhetjük tetten” itt a kor előremutató és visszahúzó tendenciáját, az egyiket gyöngülőben, a másikat régi pozícióinak visszahódítása közben. A főlősleges robot (de csak az!) megváltandó taxával, de ahol a szegénység miatt a taxa behajthatatlannak bizonyul, ott robotot kell követelni, s azt (jellemzően) a bérmunka helyettesítésére kell felhasználni. A bérmunka ez esetben már nem cél, hanem egyenesen teher, amelytől meg kell szabadulni.

A majorsági bérmunkára való áttérést tehát meghiúsította a parasztság szegénysége.²² A taxát nem lehetett olyan magasra srófolni, hogy abból a feudális úr megszokott életmódjának biztosítása mellett a gazdálkodás átszervezéséhez szükséges befektetésekre is teljék. Nem egyébről van itt szó, mint a belső piac fejletlenségéről, a városok elesettségéről, ami lehetetlenné tette mind a

²⁰ O. L. Városi és kamarai iratok. Szalay-gyűjt. 51. k. 93. f.

²¹ O. L. Batthyány lt. Instr. 366. sz. Zimányi Vera szíves közlése.

²² Orosz István a Magyar Történelmi Társulat 1963. évi sárospataki vándorgyűlésén „A hegyaljai mezővárosok harca kiváltságaikért a 18. század második felében” c. gondolatébresztő referátumában a szőlőrobotot felváltó bérmunka terjedéséről hoz tanulságos adatokat a XVII. század végéről. A szőlőmunka sajátos természete miatt a robot alkalmazása korábban sem volt kizárólagos a földesúri szőlőkben, s ezért érthető, hogy a XVII. század végéig általános robotmegváltási tendenciája elsősorban a szőlőmunka terén érvényesült s a legtovább kitartott, amennyiben a szőlőrobotmenteségek a Hegyalján a XVIII. század közepéig sértetlenül fennálltak.

paraszti, mind a földesúri árutermelés fejlődését. Éppen ezért a taxára bocsátás tömeges jelenségét nem tekinthetjük a pénzjáradékra való áttérés piacdiktálta tendenciájának. Nem az árutermelés növekedésének, hanem a robotgazdálkodás válságának a következménye volt, olyan válságnak, amelyből az adott viszonyok között nem volt kiút, s ezért a fejlődésnek előbb-utóbb vissza kellett kanyarodnia a robotoltatáshoz. A kuruc háborúk különleges körülményei (bár a taxára bocsátást nem a parasztságnak a háborús csapások miatti elnyomorodása kényszerítette ki, mint arra gondolni lehetne,²³ hiszen a tendencia már a hetvenes évek zavarai előtt jelentkezik) ezt a visszakanyarodást hosszú időre elodázták, s a parasztságban azt a reménységet keltették, hogy a robotlástól való megszabadulást akár a taxálás, akár a hajdúszabadság által végérvényesen elérheti. Ezeknek a reménységeknek azonban csak a növekvő árutermelés alapjám lett volna biztos talaja, ennek híján illúzióknak — bár politikailag igen termékeny illúzióknak — bizonyultak.

Vizsgálódásainkat az országnak egy viszonylag kicsiny és sajátos jellegű részére, a Hegyaljára korlátoztuk. Egyes adatok azonban arra mutatnak, hogy a summa és a taxa egymásbakapcsolódó jelenségei mögött rejlő gazdasági-társadalmi fejlődési tendencia országos jellegű, legalábbis Habsburg-Magyarországon.²⁴ Ha ez a későbbi kutatások során bebizonyosodnék, úgy joggal beszélhetnénk arról, hogy a XVII. század második felében a robotgazdálkodás válsága átmenetileg réseket nyitott a szabadparaszti fejlődésnek, ami ha nem is bizonyult tartósnak, hozzájárult a parasztságnak a kuruc szabadságharcokban való részvételét előidéző indítékokhoz. Ezzel a felismeréssel viszont közelebb jutottunk a kuruc szabadságharcok osztályproblémáinak jobb megértéséhez.

L. MAKKAI

CORVÉE — SOMME — TAXE

(Les tendances d'évolution du servage perpétuel dans la deuxième moitié du XVIIe siècle)

Résumé

Correspondant au «deuxième servage» connu en Europe orientale, le système du «servage perpétuel» formé en Hongrie au cours du XVIe se vit consolidé au début du XVIIe siècle, système caractérisé par la dépendance du serf à l'égard du seigneur et par des corvées considérables effectuées par lui sur l'alleu seigneurial. Étant donné que ce système ne se mit à se désagréger qu'à la fin du XVIIIe siècle et ne cessa d'exister qu'en résultat de la révolution bourgeoise de 1848, les historiens hongrois étaient portés à croire qu'entretemps aucun changement ne s'était accompli quant aux redevances serviles. L'auteur de l'étude entend démontrer qu'au milieu du XVIIe siècle le travail en corvée connut une crise (les serfs vendirent leurs bêtes et prirent la fuite, etc.), dès lors les seigneurs essayèrent de passer à la rente en argent tout en espérant qu'avec l'argent reçu à titre de rachat de la corvée ils seront capables d'engager des ouvriers salariés pour la culture de leurs alleux. Au début des communautés entières se mirent à racheter leurs redevances serviles (somme), dans la suite c'était le rachat individuel qui prit le dessus (taxe), rachat ne pouvant être payé que par les payans plus aisés, ce qui fit que le passage à la rente en argent accentuât la différenciation de la paysannerie. Cependant l'état arriéré où se trouvèrent les conditions de marché en Hongrie ne fit que limiter tant la production marchande seigneuriale que celle paysanne, dès lors le processus du passage à la rente en argent connut vers la fin du XVIIe siècle un arrêt et l'économie basée sur la corvée, elle, se restitua au XVIIIe siècle.

²³ Így Pach Zsigmond Pál: i. m. 293. l. és Orosz István: i. m. 56. l. is.

²⁴ Pl. a sárvári uradalom falvaiban az 1663. évi összeírás szerint vegyesen élnek „szolgáló, katona, inscriptionális és beneplacentaria”, valamint „nemesi” elemek. O. L. U. et C. 40/30. Taxás jobbágyokra kell gondolnunk a fraknoi uradalom 1687—1690. évi számadásainak „kontraktuális pénz” elnevezésű bevételi tételei mögött. Ez a bevétel egyébként az uradalom összjövedelmének harmadát — felét teszi és a kocsmajövedelmet messze meghaladja. O. L. Eszterházy hercegi lt. Pál nádor iratai, 10536. sz. Zimányi Vera szíves közlése.

R. VÁRKONYI ÁGNES

A jobbágyság osztályharca a Rákóczi-szabadságharc idején

„Soha egyszer nagyobb veszedelemben nem forogván nemes emberek állapotja, mint most — írja 1704 végén II. Rákóczi Ferencnek egy kárvallott nemes, aki úgy érezte magát a szófogadatlan, az urakat öléssel fenyegető jobbágyok között, mint a „ragadozó madár előtt a bokorba beszaladt madárka”. A példa kiragadott, de az eset nem elszigetelt jelenség. Bárhol tekintünk a nyolc esztendő történetének mélyebb rétegeibe, a társadalmi élet sűrűjéből merített tényanyag mindig és mindenütt a jobbágy—nemes ellentét kirobbanásainak és forrongásainak gazdag képeit villantja elénk. Mégis, a somlyói nemes instáns szorongásából nehéz lenne, az egyéni félelem helyett, az egész kiváltságos osztályra általában jellemző rossz közérzetet kiolvasnunk.

Hiszen nemesak a romantikus köznemesi szemlélet látta a magyar nemes-ség hosszúra nyúlt históriája legdicsőségesebb idejének a Rákóczi-szabadságharcot, hanem ennek az irányzatnak a legigényesebb polgári kritikusa, Szekfű Gyula is az erőre kapott rendiség kóros tüneteit állapította meg, mikor az orvos gyanakvásával végigvizsgálta az ország történetének e — szerinte lázbeteg — időszakát. Pedig éppen a polgári történetírók munkái során előkerült tényanyag pergeti még most is bőségesen a szabadságharc egész folyamán szakadatlan és frissen áradó osztályharc jeleneteit. Mégis, mikor az anyag feldolgozására került a sor, a történetbúvárok a varázslók szerepére vállalkoztak: észficamító és nyakatekert magyarázatokkal próbálták bebizonyítani, hogy a történeti valóság más volt, mint amiről a kuruc jobbágyok és tisztek beszélnek, s a nép, eltelve hűséggel és szeretettel urai iránt, önfeláldozóan harcolt a csatatereken. A tényanyagnak Szekfű sem adott hitelt; a felszabadulásukban bízó jobbágyreményeket alaptalanoknak, minden történeti gyökeret nélkülözőknek mondja, Rákóczi jobbágyrendeleteit pedig a fejedelem „rendi korlátoktól megszabadult egyéniségé”-nek rovására írja. S mikor nem durva elhallgatással, hanem a korabeli polgári történetírás legmodernebb eszközei, a legáns mozdulattal a kuruc história periferiájára tolja a szegények, az elnyomottak társadalmi kérdéseit, ő is bírált ellenfeleinek álláspontjára csúszik. Pedig éppen az, akit Szekfű előszeretettel nevez mindig elődjének, éppen Szalay László próbálta meg, a múlt század 50—60-as éveinek lehetőségei között, a politikai, társadalmi, gazdasági kérdések egységében föltárni a szabadságharc történetét. Nagykonceptiójú elgondolását nem tudta megvalósítani, munkájának pedig nem akadt méltó folytatója. A polgári történetírás Rákóczi-szabadságharc történetét a hadjáratok és csaták, egyéni politikai tervek és nemesi hősök tragédiáinak részletkérdéseire szabdalta fel, s a nagy egész történetét is egyik vagy másik szemszögből, nagyon is futólag és esetlegesen tekintette át. Hatalmas állóképen,

melyet ránk hagyott, sémákká merevedett a történelem szüntelen, változó, mozgalmas valósága: a császári hatalom ellen indított harcot s a jobbágyoknak a feudális elnyomás ellen folytatott küzdelmét szakadék választja el egymástól, s az egyik kizárja a másikat, Rákóczi harca a nemzet szabadságáért a nemesi érdekekkel azonos. E koncepció összefüggéseiben, aki a feudális uralkodó osztály érdekeivel fordult szembe, az tulajdonképpen Rákóczi politikája alatt vágta a fát és a szabadságharc győzelme elé emelt gátat.

Annak a néhány polgári történetírónak, aki a szabadságharc jobbágykérdése fölött nem tekintett el, megnemértés vagy agyonhallgatás lett az osztályrésze. Olyannyira, hogy noha a Szegénylegények éneke c. kuruc vers társadalmi mondanivalójának lényegét még a század első évtizedében meglátta egy jószemű historikus, s a hajdúvárosi kiváltságot követelő jobbágyok harcáról is írtak, mindezt ötven, negyven év múltán új fölfedezésként kellett üdvözölnie történetírásunknak.

A marxista történeti kutatás soha nem került ki a szabadságharc alatt is eleven jobbágyi osztályharc tényeit, mégis összefüggő, monografikus feldolgozásával adós maradt. Rákóczi Emlékiratait, a szabadságharc történetének első összefoglalását, a jobbágyok magatartásának realista ábrázolásában máig sem múlta felül tudományos mű. Ki is tudta volna a valóság kemény igazságainak könyörtelen kimondásával s mégis annyi megértő szeretettel ábrázolni a kuruc jobbágyok érzéseit, harcait és vágyait, mint maga a fejedelem?

A Habsburg-ellenes harcok nemzeti ideológiájáról fölszikkázó viták során éppen e mozgalmak társadalmi valósága, a jobbágyság magatartása került az ellentétes nézetek kereszttüzebe. A kiragadott adatok és idézetek azonban még nem mutatják meg, hogy merre mozdult Rákóczi fejedelemsége alatt a jobbágyi élet. Merre vitte őt a szabadságharc és merre vitte ő a szabadságharcot? A jobbágyi élet hétköznapija az adófizetés, robotolás, dézsmaadás kötelessége változott-e a szabadságharc kibontakozásának pirosbetűs eseményeivel? A fegyverre kelt jobbágy kitartott-e a család, a falu s az egész jobbágyosztály érdekei mellett, vagy öntudatlanul is nemesi célok kiszolgálója lett? Meddig jutott el a kuruc katona és az egész jobbágyság ügye, s milyen indulattal és milyen gondolatokkal harcolta végig a falvak népe a hétesztendő küzdelmet? Tanulmányunkban a jobbágyi osztályharc és a szabadságharc fordulatai között fel-lelhető szerves kapcsolatokról kísérünk meg néhányat fölvázolni.¹

¹ A polgári történetírás egyes irányzatainak állásfoglalását a Rákóczi-szabadságharc társadalmi kérdéseiről ismerteti: *R. Várkonyi Ágnes*: Bercsényi Miklós pátenze a fegyverre kelt jobbágyok felszabadításáról 1704 tavaszán. Századok (a továbbiakban Sz). 1958. 222—223. l., *uő.*: Kuruc költészet és pozitívizmus. Sz 1961. 730—731. l. — A marxista történetírás valamennyi alkotása számol a jobbágyi osztályharc jelentőségével. A kérdés elméleti összefüggéseit összefoglalta: *Pach Zsigmond Pál*: A nemzeti összefogás kérdései a Rákóczi-szabadságharcban. Sz 1954 1—14. l. — Az új tényanyag jelentős részét feltárta, a szegénylegény mozgalmat és a jobbágykatonaságnak a hajdúvárosi kiváltság elnyerésére indított mozgalmát rekonstruálta: *Esze Tamás*: II. Rákóczi Ferenc tisztántúli hadjárata. Sz. 1951. 30—119. l.; *uő.*: A szegénylegények éneke. Irodalomtörténeti Közlemények (a továbbiakban: ITK) 1953. 5—28. l.; — *Molnár Erik* a Habsburgellenes harcok ideológiai kérdéseit elemezve kimutatta, hogy a burzsoá nacionalista eszmék átszűrődése a feudalizmus osztályviszonyainak elkendőzését idézheti elő, s az osztályharc elvének következetes érvényesítéséért szállt síkra. E témakörbe vágó tanulmányai közül: A nemzeti kérdés (Magyar Tudomány [a továbbiakban MT], 1960. 10. sz.), Ideológiai kérdések a feudalizmusban (Történelmi Szemle [a továbbiakban TSz] 1961. 9. sz.), Történetiszemléletünk nacionalista maradványai (Új Írás, 1962. 11. sz.). E tanulmányok nyomán kibontakozó széleskörű vita (a vitacikkek közül: *Pach Zsigmond P.*: A „haza” fogalma az osztálytársadalmakban. Sz 1962. 393. l., *Balogh—Simon*:

II. Rákóczi Ferenc sok töprengés után szánta rá magát, hogy hazai erőkkkel indítson harcot az egyik legtekintélyesebb európai nagyhatalom, a Habsburg-állam ellen. Mikor a jobbágyok kezébe adta a felkelés zászlóit, maga sem gondolta, milyen kockázatot vállal. A felkelő jobbágyok nem azért fogtak fegyvert, hogy gyűlölt uraik javait gyarapítsák, hanem mert úgy gondolták, hogy ha kiverik az ország elnyomóit, nem lesznek többé mostohagyermekai a hazának. Reményük nem volt alaptalan. 1703 tavaszán Rákóczi mindennemű úrbéri tehtől mentes, örökös szabadságot ígért az idegen elnyomás ellen fegyverrelélőknek.

A pápens, amelyben a fejedelem ezt leszögezi, máig sem került elő, de annyi egykorú forrás utal rá közvetlenül és nagy meggyőző erővel, hogy nem lehet megkerülni a kérdést: valóban létezett-e, létezhett-e a XVIII. század elején, a feudális Magyarországon ilyen pápens.

Az első hónapokban a megyék és a császári tisztek felsőbb utasításra, de a maguk jólfelfogott érdekéből is, elkohozták és Bécsbe küldték a felkelők kiáltványait. A császáriak tehát nem szállingózó hírek alapján, vagy kuruc toborzó-tisztek beszédeinek hitelt adva állították egybehangzóan, hogy Rákóczi az örökös szabadság ígéretével szóltotta fegyverbe a jobbágytársaikat.²

Maguk a jobbágykatonák, mikor fegyverfogásuk indítékairól beszélnek, határozottan leszögezik, hogy a jobbágyi szolgálatok terhe alól megígért felszabadításuk reményében állottak zászlók alá.³ A történészek csaknem fél-

Megjegyzések Molnár Erik „Történet szemléletünk nacionalista maradványai” c. cikkéhez. MT 1963. 2. sz.) ma még nincs lezárva. A Rákóczi-szabadságharcot illetően a különböző álláspontok képviselői megegyeznek abban, hogy csak az osztályharc és az osztályerőviszonyok alapján tárható fel a valóság megragadásának igényével a Rákóczi-szabadságharc társadalmi valósága, de az ország történetében betöltött szerepének megítélésében eltérőek a vélemények.

Tanulmányunk a jobbágyi osztályharc és a szabadságharc döntő mozzanatai között kimutatható törvényszerű összefüggések feltárásához kíván — a teljesség igénye nélkül — tényanyagával és szempontjaival hozzájárulni.

² „A lázadók az oltalom és a kiváltságolás hiú ígéretével a szegény népet” saját pártjukra hódítják... „az ellenség kiáltványai, melyek a nép félrevezetését célozzák, semmi szín alatt ne engedjék terjeszteni, és az ezeket terjesztők elfogassanak” — Lipót császár rendelete Szatmár vármegyének. 1703. aug. 13. Sz 1874. 406—407. l.; — 1703. nov. 26. Fejér megyének. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSzKK), Thaly Gyűjtemény a továbbiakban (ThGy.) 1389. Fasc. XXIII. fol.: 666. — „Weilen der Rákóczy dem Landmann die Freyheit der Religionen, die Exemption a dominio domini terrestis, die Aufhebung der Portionen, und des verhassten Jobbaginatus, oder Leibeigenschaft durch offene Patenten verspricht” gr. Seeau, az erdélyi Cameratica Commissio elnökének jelentései. Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens. II. köt. 302—309. l. — Huszár János Pest megyei szolgabíró, mikor elrendeli Rákóczi kiáltványainak beszolgáltatását, „biztató” pápensről beszél (1703. aug. 18. *Hornyik János*: Kecskemét város története IV. köt. Kecskemét. 1866. 234. l.). Bercsényi is „biztató pápens”-nek nevezi azt a kiáltványt, melyben szabadságot ígér a fegyverforgatóknak.

³ A Rákóczi szabadságígéretére hivatkozó — ma már tudjuk, hogy nagyszámú — jobbágykatonafolyamodvány közül néhányat elsőnek *R. Kiss István* adott ki: Adatok II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választásához Történelmi Tár (a továbbiakban TT) 1906. I—III. közl. 1, 198, 408. l. — Újabb katonafolyamodványok mintegy félszázad múltán kerültek kiadásra. *Esze Tamás* (szerk.): Kuruc vitézek folyamodványai (a továbbiakban KVF) Bpest. 1955. 627 l. Annak ellenére, hogy mindmáig késik a fegyverfogás indítékaira hivatkozó katonafolyamodványok kritikái, a teljesség igényével történő feltárása, az eddigi adatok alapján is nyilvánvaló, hogy a jobbágykatonák reménye nem korlátozódott egyetlen seregbe vagy ország-részre. A marosszéki jobbágyok ismert folyamodványa mellett arról, hogy e vélekedés milven általánosan élt az erdélyi katonák körében, az a folyamodvány vall, melyet több sereg főhadnagyai írtak az erdélyi országgyűlésnek: „A mi seregeink nagyobb részént és más seregek is jobbágyi rendekből állanak, kik is szabadságok megnyeréséért biztatván először fogtanak fegyvert.” *R. Kiss*: Adatok. 144. l. — A munkácsi katonák és hajdúk vélekedéséről: „Mikor Isten

évszázadon át hitetlenül és kétkedve forgatták e határozott hangú jobbágy-folyamodványokat. Ma már senki nem vádolná haszonleséssel vagy megalapozatlan remények hangoztatásával ezeket a kuruc jobbágyokat, mint a polgárság történetírói tették, akik a nemzeti önfeláldozásról szépen esengő, de üres frázisokat és egy sereg, azóta hamisítványnak bizonyult, kuruc balladát vetettek a folyamodványok hétköznapi szavai ellenébe. De a fegyvertfogó jobbágyokat történetírásunk sem fogadta el sokáig koronatanúknak. Csupán annyit látott valószínűnek, hogy Rákóczi a határon, az egybegyűlt felkelőket lelkesítő szavaiban ígérte meg a szabadságot. A Beszkidek lejtőjén csupán néhány száz fegyveres állott, a jobbágyszabadság reményétől viszont egész vármegyék és országrészek visszhangzottak. A hidasi jobbágyok folyamodványukban határozottan Rákóczi pátensére hivatkoznak: „Az ő Nagysága kegyelmes rezolúciója és pátense continentiája azt tartja, hogy az kik az ő Nagysága hűsége mellett fegyvert fognak és táboroznak, azok a jobbágyság alól felszabadulnak.”⁴

Nem lehetséges viszont, hogy csupán a seregyűjtő hadnagyok vetették el a sulykot? A nép között ezerek kapitányok maguk fogalmazta kiáltványai forogtak? Aki ismeri a szabadságharc kirobbanását követő hónapok lázas iramát, a kuruc hadsereg első tisztjeit — a nemesi származásúak között is nem egy a nevét sem tudja papírra vetni —, az nem kétkelhet e feltevés alisztorikus jellegében. A feudális osztálytársadalom gondolatvilágának hierarchiájában melyik egyszerű hadnagy mert volna, ilyen nagyhorderejű kérdésben, csupán a maga szakállára könnyelmű ígéretek tenni?

A történeti forrásanyag belső logikája pedig a jobbágyfolyamodványok igazát bizonyította be. Beresényi Miklós 1704. április 2-án a lévai táborból kiadott kiáltványában határozottan kijelenti, hogy a fegyvertfogóknak egyéni vagy hajdúvárosi szabadság jár. Akik fegyvert fognak — írja —, „mind maghok, mind jövendő maradikok minden adózások, terhek s földes urak hatalmából örökösen föl szabadittatnak és szabadsággal meghajándikoztatnak”, a közösen felkelő helységek pedig, „helységekkel együtt örögh szabadsághot nyernek”. Beresényi e pátensében nincs egyetlen olyan állítás sem, mely nem ugyanazt mondaná, mint amire az ország különböző területein, nem is egyidőben, a jobbágyok maguk hivatkoznak.

Beresényi pátense szövegeiben, gondolati anyagában és szerkezeti felépítésében a csaknem egy évvel előbb keletkezett brezáni pátenssel rokon, de hasonló egyezéseket mutat azzal a kiáltványával is, melyet ugyancsak ő 1703. szeptember 17-én — Rákóczi korábbi Rác pátensét megerősítendő —, Tokaj

Nagyságotat mi közinkben Magyar Országgra kihozta az szegény nemzetnek ígája alól fel szabadítására, akkor azt fogadta Nagyságod, hogy valaki Nagyságod mellett fegyvert köt, mindenféle úrdolgától, adózástól és szerjársától immunitáltatnak.” KVF. 133. l. — Az Ugocsa megyeiek, szatmáriak, Máramaros, Bereg megyéből való katonák ugyancsak „Fejedelmi igirt kegyelmességét is elméjekben tartván” . . . Kajdi István mezei gyalog ezereinek folyamodványa. KVF. 253. l. — Mennyire erős volt Rákóczi ígéréteinek számontartása Szatmár megyében, arról az ecseদি lakosok folyamodványa beszél: „Ecsedi lakosok jelentik Nagyságodnak, hogy Nagyságod midőn szegény hazánkba bejőne a Lővei erdőn, midőn Nagyságodhoz mentek volna illy ígérést vetek, hogy Nagyságod az előtt való szabadságokban, megtartja, melyet, hogy Nagyságod confirmállyá alázatosan kívánnyák.” Extractus Instantiarum (a továbbiakban Extr. Inst.) 1574. O. L. A Rákóczi-szabadságharc levéltára (a továbbiakban RSzlt.) II. 2. i. — Rákóczi ígéréteire hivatkoznak a Nyitra megyei katonák is: „Mocsonaki katonák alázatosan instálnak Nagyságodnak emlékeztetvén Nagyságotat Kegyelmes ígéréte . . .” Prot. Exp. Cons. 54. l. 99. no. OL. RSzlt. II. 2 i.

⁴ A hidasi jobbágyok folyamodványát idézi *Esze*: Bevezetés. KVF. 10. l. — A kérdés historiográfiai áttekintését ld.: *R. Várkonyi*: Beresényi pátense. 222—223. l.

alól bocsátott ki. A kiáltvány nemcsak mentességet ígér minden adófizetés és teher alól, nemcsak a hajdúvárosokéval egyenlő szabadsággal kínálja meg a kurucokhoz csatlakozó rációkat, hanem leszögezi, hogy nem kerülnek idegen bíróságok hatalma alá sem. A szabadságharc vezetői a rációk csatlakozásának később is fontos feltételét látták a katonatelepek önkormányzatának biztosításában. A magyarországi rácság megnyerésére tett kísérletek azt mutatják, hogy Rákóczi és Bercesényi rendkívül alaposan ismerték a lakosság e csoportjának történeti előzményekben gyökerező társadalmi igényeit, és kísérletet sem tettek arra, hogy ezeknek megkerülésével vagy elhanyagolásával próbálják megnyerni őket.⁵

Az ország belső tájain élők történeti hagyományáival Rákóczinak még inkább kellett számolnia. Az északkeleti országrészt s a hozzá kapcsolódó vidékek láncolatát egészen a Dunántúl s a Felvidék nyugati széléig a XVIII. század elején olyan jobbágyi sorban élők népesítették be, akiknek magatartását, uraihoz való viszonyának alakulását másfél évszázadon át hosszabb rövidebb ideig a hadiállapot, a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek határozták meg.

A XVI. században a török bennléte az országban, az ellenség közé szorult helyzet kényszerítette arra az országot főurait, hogy Erdélyben és Magyarországon is visszaadják a jobbágyok szabad költözködési jogát, majd a végvárakban fegyveres szolgálatot vállalókat akarva-akaratlanul is kiereszzék földesúri hatalmuk alól. Az erdélyi fejedelmek katonai erejüket az úrbéri szolgálatból kiemelt jobbágykatonákkal erősítették meg. Bocskai [hajdúkiváltságát más főurak — Rákóczi György, Zrínyi Miklós, Batthyány — katonatelepítései követték.⁶ A lánc nem szakadt meg: Rákóczi György dédunokáját, az ifjú II. Rákóczi Ferencet meleg baráti kapcsolat fűzi Batthyány Ádámmal. Birtokaira is ellátogat, ahol Batthyány megerősítette a nagyapja adományozta katonakiváltságokat. Ahogyan a végvárak vonala kanyarította körbe a törökké lett területeket, úgy húzódik a XVII. század folyamán a Muraköztől az erdélyi végeig félkörben a szabad hajdú, katonáskodó, fegyverrel szolgáló helységek láncolata.

II. Rákóczi Ferenc ígérete tehát gazdag történelmi előzmények és tapasztalatok alapján született meg. Betetőzése mindennek, de ugyanakkor magasabbrendű kibontása is. A korabeli Magyarországon nem hangzott újnak és rendkívülinek. Hatását viszont joggal tekinthetjük páratlannak. Tömegmozgósító ereje példa nélkül való: a Tiszántúltól a Morva határig, a Székelyföldtől a Dunántúlig forrongásba hozta a népet.

⁵ *R. Várkonyi*: Bercesényi pátense... 230. l. — Bercesényi Miklós rácz pátense. Tokaji tábor, 1703. szept. 17. OSzKK. ThGy. 1389 Fasc. 1703, fol. 20. — Rákóczi 1703. aug. 9-én a székelyhídi táborból kibocsátott rácz pátensét idézi: *Esze*: Rákóczi tiszántúli hadjárata. 77. l. — A szentendrei rációk megnyerésének érdekében írja Bercesényi 1703. nov. 29-én Szikszóról Károlynak: „Kegey med maga írása által is igen parancsolhatna nekik inkább az magyar nemességen és német praedának gazdagságán kapianak, mint sem veszedelmeken. Jó volna valakit közülük az Despotasággal föl biztatni, kit Kecskeméti Rácz lakosok vihetnének ismeretségek által véghez.” A Károlyi nemzetség levéltára (a továbbiakban Károlyi lt.). 1703. nov. Fasc. 2. B. 17. — Rákóczi 1704. szept. 2-án kiadott „Rácokra küldött pátens”-ben arról beszél, hogy a császár a rációk privilégiumát elrontotta, s a németek mindenféle terhekkel jobbágyokká tették őket. OSzKK. ThGy. Fasc. 1704. fol. 52—53.

⁶ A kérdésnek nincs az egész országot átfogó egységes monografikus feldolgozása. *Benda Kálmán*: A Bocskai-szabadságharc. Bpest. 1954. 124—129. l. — *Komáromy András*: Hajdú szabadságlevelek. TT 1901. 605—610. l. — *Zimányi Vera*: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. Sz 1960. 586. l. — *Somogyi Éva*: A határőrvidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharc alakulására a XVII. században. TSz. 1962. 149—172. l. — *Mezősi Károly*: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692). Bpest. 1943. 208—213. l. — Az erdélyi katonáskodó rétegről: *R. Várkonyi Ágnes*: A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben. Sz 1954. 22. l.

Kétségtelen, hogy az országot végromlásba döntő Habsburg-elnyomás elleni harc 1703 nyarán olyan program volt Magyarországon, mely különösen a könyörtelenül behajtott adókkal tönkretett szegénység s a minden kiváltságtól megfosztott régi fegyverviselők körében talált visszhangra. A jobbágy azonban a porciótól akkor is megszabadulhatott volna, ha császári zászlók alá áll, a letelepedett végváriakra pedig a császári ezredekben jó zsold várt. Mégis a Felvidék és a Dunántúl lakossága, mikor még csak a híret hallotta Rákóczinak, a császári toborzótisztek szava előtt becsukta a fülét. A kétszeres zsold ígérete sem indítja meg, sőt arra is van példa, hogy néhányan, akik felesküdték, visszadják a pénzt.

A régi polgári történetírók a nagy Rákóczi-várás okát irracionális tényezőkben keresték. A kortársak Rákóczi szabadságot ígérő pátenseinek s e pátensek hírének tulajdonították. A kortársi vélemény azonban bármennyire is a valóság ismerete alapján született meg, önmagában még nem ad elégséges magyarázatot. Hiszen Magyarország és Erdély távoli, egymástól fejlődésben és helyzetben eltérő vidékei szinte egycsapásra, néhány hónap leforgása alatt fogott fegyvert a jobbágyság. A feudális társadalom olyan osztálya tanúsít egységes magatartást 1703 nyarán, amelyet a XVIII. század elején a különböző anyagi helyzet, az életforma számtalan rétegre és csoportra osztott. A szellemeket, a nincsteleneket, a szőlőtulajdonos tehetősebbeket, az árendát, taxát fizető jobb módúakat csupán a kiváltságosak táborából való kívülrekesztettség állapota kapcsolta össze. Mintahogyan a volt végváriakat, a sókereskedő, a marhaesordákat tartó, a hegyaljai, tiszaháti, mezővárosi, alföldi jobbágyokat, a főúri majorkok cselédeit s a mezővárosok civis gazdáit sem tartotta össze más, mint az alávett társadalmi helyzet. E sokrétű társadalmi osztály körében a belső feszültséget egyes vidékeken a jobbágysorba süllyedt régi katonarétegek vagy kiváltságaikat vesztett szabadok növelték. Másutt a bécsi politika új földesúrként grasszáló exponense, a várparancsnok, a harmincados, a sótiszt vagy a kamara tisztviselője szította. Közben a két évtized leforgása alatt hallatlanul felszökött állami adó növekvő terhe, behajtásának brutális módszerei az elnyomottak elkeseredését az ország egész területén a robbanás határáig feszítették. A hazai urak s a jobbágyok ellentéteit pedig az abszolút hatalma kiépítésén rendkívül durva eszközökkel munkálkodó Habsburg-állam vám- és kereskedelempolitikája sokszorozta meg.

A berendezkedő abszolutizmust a kiváltságokból kirekesztett lakosság számára különösen az tette nyomasztóvá, hogy áthatolhatatlanul eltorlaszolta a jobbágysorból való felemelkedés régi és kipróbált útjait.

A végvári élet s a katonáskodás a földesúri függésből való kiszakadás legáltalánosabb módját jelentette másfél évszázadon át. Fegyverforgatással nemcsak egyes vitézek, hanem nagyobb jobbágyközösségek, falvak vagy vidékek is szabadságra emelkedtek. A magyarországi jobbágyság nem sajnálta a véráldozatot, élt, amikor tehetette a karddal szerzett szabadság elnyerésének lehetőségével. A karddal szerzett szabadság, a katonaszabadság az évszázados háborúk során sokrétű tartalmat nyert. Jelentette a katonáélet szabadságát a jobbágysorral szemben, a társadalmi felemelkedéshez utat nyitó, vitézi tettel könnyen elnyerhető nemeslevelet, de kifejezhette a katonaparaszti életformát is.

Mire azonban az ország váraitól lekerültek a török lófarkas harci jelvényei, az is nyilvánvalóvá vált, hogy a katonáskodás, mint a kiváltságon kívüliek életformája, nem tartható továbbra fenn. Bécs 1690-ben a török ellen felkelő balkáni népeknek önkormányzatot, vallásszabadságot, adómentességet ígért,

a magyarországi katonákat viszont jobbágy sorba vetette vissza. A szélnek eresztett végvári katonák — ahogy magukat nevezték — végbeliek, bástyások, páljasok, hajdúk, boerek, armások és más, régen fegyverrel szolgáló csoportok — a várak körül letelepedve, földesurak hatalma alá szorultak, a fegyverrel szolgáló helységek elvesztették kiváltságaikat, mert a haza csak jobbágyi ígében adott megélhetést a hozzájuk hasonlórúnek.⁷ De nemcsak egy többé-kevésbé számottevő réteg személyes szabadságát rontották el, hanem Lipót császár Magyarországon — úgy tűnt — semmivé foszlik mindaz az eredmény is, amit a jobbágyi osztályharc e szabad rétegek létével és e rétegek által, az ország ellenségeivel folytatott másfél évszázados háborúk során a katona életformába akkumulált.

A jobbágy az alávetett sorból a XVII. század végén, ha nem akart kiszakadni a feudális termelési rend kereteiből, csak egyetlen úton emelkedhetett ki: pénzzel megváltotta szabadságát és nemesi levelet vásárolt magának. Lipót császár krónikus pénztelenséggel küzdő udvara a bevételnövelés e sovány módja elől sem zárkózott el, bőven osztotta a nemesi leveleket. Ellenben olyan viszonyok között, amikor az államhatalom a szegénymesség csoportjait sőt a nemeseket is adófizetésre szorítja, mikor az egész ország hitelhiánnyal küzd, természetes, hogy az egyéni felemelkedés e szűk ösvénye sokat vesztett csábító erejéből, és csak kevesek számára volt járható. Az udvar kereskedelempolitikája, mely egy évszázados próbálkozás után végleg egyes főurak és idegen hitelezők kiváltságává tette a só-, a bor-, a marha- és a gabonakereskedelmet, amely szigorú vámrendszerrel, harmincadosok rajával védte a maga embereinek érdekeit, a jobbágyiség előtt az áruértékesítésnek és árutermelésnek, vagyis a gyarapodásnak azt a keskeny útját is lezárta, amelyet a század folyamán a földesúri érdekekkel vívott harca során sikerült még megtartania. Nem esoda tehát, hogy a XVII. század végére a végvárak helyett a „zöld várba” állnak a vállalkozó szellemű jobbágyok, s a hegyek és erdők rejtett ösvényein kerülnek meg a harmincadhivatalokat.

A szegénylegénnyé süllyedt katona, aki a jobbágyi iga helyett a tengődést választotta, s a csempészélet veszedelmeit vállaló jobbágy csupán elenyészően kis csoportját alkotja Magyarország korabeli jobbágyságának. A bújosó csoportok megjelenése nem is általános jelenség az országban, egyes területeken, az országhatárok közelében tűnnek fel, s mint „tolvajok”, „predok”, „latrok”, ismételt gondokat adnak a megyei tiszteknek s a császár harmincadosainak.

A jobbágyi osztályharc történelmi távlataiban viszont a szegénylegények s a hegyekbe szorult parasztok jelentősége rendkívül nagyra nő. Megtestesítői

⁷ *Hornyik János*: A rácok ellenforradalma 1703—1711. Sz. 1868. 532—533. l. — 1700-ban a kamara császári rendeletre összeírta a hajdúvárosokat azzal a megfontolással, hogy privilégiუმok az új viszonyok között nem maradhat meg, s a hajdúvárosok a császár javára lefoglalandók. Az összeírást a Bihar megyei hajdúhelységek lefoglalása (1701. febr. 2.), fiscalis birtoკoknak nyilvánítása követi, majd a császár Eszterházy Pálnak adományozza elmaradt nádori fizetésének fejében. Az erdélyi fejedelem parancsára katonák állítására is köteles Diószeg kilenced-és robotmegváltás, mészárszék és kocsmáltatást bérlő kiváltságát 1692-ben a kamara megszüntette. *Mező*: i. m. 185—186, 208—213. l. — *Gottreich László*: A bihari nép harca 1703-ban. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban Hdtk.) 1955. 3—4. sz. 100—101. l. — A körmen-diek katonáskodással szerzett jogaik ellen Batthyány Ádám özvegye indít a század végén táma-dást. *Zimányi*: i. m. 290. l. — Erdélyben a katonáskodók szabadságának elvesztése, a boerek, a dragonyosok, puskások s az új, zsoldért szolgáló császári őrség drámai összeütközése során ment végbe. *R. Várkonyi*: A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben. 22. l. — *Magyari András*: A parasztság helyzete, habsburgellenes és antifeudális harca a XVII. század fordulóján Máramaros tartományban. Studia Universitatis Babeş—Bolyai. Ser. IV. Fasc. 1. 1961. Cluj.

ők a jobbágyság általános tiltakozásának. Öntudatlanul, csupán létükkel objektív kifejezői annak, hogy a jobbágyság nem nyugodott bele az évszázad során a felemelkedés felé vágott utak lezárulásába.

A jobbágyi osztályharc történelmi tapasztalatai, az elért eredmények elvesztésének még nagyon is eleven élménye volt a gyúanyag, mely Rákóczi fegyverbeszólító, szabadságot ígérő pátenseinek társadalmi hatóerejét mindent felülmúlóvá tette.⁸

A XVIII. század elején, mikor még alig zúgtak el a hallatlan vér- és anyagi áldozatokat követelő török háborúk, de már nyilvánvaló, hogy Bécs hosszú időszakra igyekszik berendezkedni Magyarországon, a falvak népét nem is lehetett volna mással, mint azzal az ígérettel a zászlók alá állítani, hogy megszabadulnak a földesúri függésből. A mezőszentjakabi jobbágyok szerényhangú kijelentése határozottan fejezi ki a jobbágyi fegyverrekelés általános feltételét: „Ha méltóságod olyan jövendőbeli nagy jó reménységgel biztatna bennünket, hogy az jobbágyság alól megszabadulhatnánk, mi kegyelmes urunk vitézi seregeiben zászló alá állnánk.” Valamennyi ismert jobbágykatonafolyamodványnak visszatérő motívuma az a meggyőződés, hogy ha fáradozásuk, vérhullatásuk után ismét csak nyakukba kell venni a jobbágyi ígát, semmi haszna nincsen fegyverviselésüknek.⁹

Abban a történelmi pillanatban tehát, amikor Rákóczi a tiszaháti felkelők élére állt, ha hadsereget akart maga mögé állítani, nem is tehetett mást, mint hogy szabadságot ígért a fegyvertfogó jobbágyoknak. Cselekedete nem volt rendkívüli vagy szokatlan. Korábban — mint láttuk — néhány főúr már próbálkozott hasonlóval. A jobbágyi osztályharc gyakorlatában pedig a katonaszabadság, a fegyveres szolgálattal szerzett függetlenség, mélyen az ország történelmi körülményeiben gyökeredzett.

A hazai történelmi fejlődés törvényszerűségeiből leszűrhető tapasztalatok alapján tehát a kortársak véleményével és a jobbágykatonák tanúvallomásával egybehangzó eredményekre jutunk. 1703 tavaszán és kora nyarán az ország

⁸ *Sinkovics István*: Eszterházy Pál nádor és az erdélyiek kereskedelmi társasága. Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve 1937. — A volt végvári katonaságnak a Thököly-felkelésben vitt szerepéről: *Benczédi László*: A vitézrend ideológiája a Thököly-felkelésben. TSz. 1963. 44. l. — Lipót abszolutizmusának gazdaságpolitikájáról: *R. Várkonyi*: A Habsburg-abszolutizmus a XVII. sz. második felében. Kézirat. A bújdosóélet és a csempésztevékenység összefonódásáról: *ua.*: A „népi kurucság” ideológiája. TSz. 1963. 44—55. l. — Nincs arról országos áttekintésünk, hogy milyen mértékben változott meg a jobbágyi élet a török kiűzése után. A helytörténeti feldolgozások alapján két ellentétes irányú tendencia állapítható meg: 1. a háborús pusztítások és zaklatások után a nyugodtabb élet kedvez a gazdasági fejlődésnek (benépesednek a falvak, növekszik az állatállomány). 2. A bécsi udvar az ország egész lakosságát adó alá igyekszik szorítani. A privilegizált helységek elvesztik mentességüket. Nagy területek kerülnek új földesúr vagy a fiscus hatalma alá, itt a jobbágyság úrbéri terhei növekednek. Összevéve: az adók, a katonatartás, Lipót különböző gazdasági rendeletei — vámrendelet, a dézsma visszaadása a klérusnak — a századfordulóra minden eddiginél nagyobb terheket ró a jobbágygazdaságra. — *Pálffy Ilona*: A kamarai igazgatás bevezetése a töröktől visszafoglalt területeken. Domanovszky Emlékkönyv. Bpest. 1937. 474—487. l. — *Holub József*: Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után. Kézirat. *Thury József*: Pest vármegyei községek panaszai az 1696. évből. TT 1901. 422—429. l.

⁹ A mezőszentjakabi jobbágyok instantiája. 1704 július. *R. Kiss*: Adatok 147. l. — „Ugyanis ha véreket kiontván (ezt mondják) csak az lesz jutalmunk nekünk, hadviselő embereknek, mint az otthon magok dolgát űző s nem fáradozó embereknek, az jobbágyság, micsoda haszna fegyverkötésünknek egy részént. ha csak jobbágyok leszünk.” Több sereg főhadnagyainak kérésére az országgyűléshez. 1704 július. *R. Kiss*: Adatok 144. l. — *Benczédi László*: Parasztok és katonák a XVII—XVIII. századi Habsburg-ellenes mozgalmakban. Új Írás 1963. 6. sz.

politikai helyzete s a társadalmi fejlődés adott szakasza nemcsak lehetővé tette, hanem egyenesen megkövetelte, hogy Rákóczi kiáltványba foglalva tegyen ígéretet a fegyverrelő jobbágyok felszabadításáról.

A szabadságharc alatt kibontakozó jobbágyi osztályharc indítékait, céljait és számos fordulatát is csak akkor mérhetjük fel társadalmi és politikai összefüggéseiben, ha számolunk ezzel a ma még lappangó, de minden bizonnyal még a szabadságharc elején kiadott fejedelmi kiáltvánnyal.

Rákóczi ígérete gazdag történelmi előzményekből sarjadt ki, a fejedelem mégis tovább lépett, mint elődei, a hajdú kiváltságot, katonaszabadságot adományozó földesurak. Ő nem egyetlen falu vagy vidék, esetleg uradalom jobbágyságának nyitott módot pátensében a szabadság elnyerésére, hanem mint az idegen nemzet ellen kezdett háború vezetője, az ország minden földesúri elnyomás alatt sínylődő lakosának lehetőséget adott a szabadulásra. Páratlanul nagy pillanat volt ez a feudalizmus kori jobbágyi osztályharc történetében. Felszabadult és országos méretekben összegeződhetett mindaz az energia, amit 1514 óta a jobbágyság időben és térben egymástól meglehetősen elszigetelt csoportjai a fegyveres szolgálattal járó szabadulásuk elnyeréséért vívott harcukba fektettek bele.

A kuruc támadás megindulásának idején, ha nem országos méretekben és nem az egész jobbágysorban élő társadalmat felölelő lehetőséggel ígér szabadságot a fejedelem, a helyi felkelés semmiképpen nem bontakozhatott volna országos méretű szabadságharcáé.

A szabadságharc első nagy csatáját a császáriakkal szemben Rákóczi akkor nyerte meg, amikor vállalta a fegyvertfogók felszabadításának kockázatát. 1703 nyarán és kora őszén a fejedelmi pátensben foglalt ígéret mozgósító erejével a császári hadvezetőség nem tudott megbirkózni. Bécs, mikor meggyőződött róla, hogy a felkelőket a várbeli helyőrségek katonáival képtelen levérni, vagy akárcsak visszaszorítani is, mikor a megyék felültetésének teljes csődjét kellett tapasztalnia, az Észak-Nyugati Felvidéken és a Dunántúlon nagyarányú toborozásba kezdett. Arra számított, hogy a volt végváriakból és jobbágyokból ütőképes ezredek állíthat Rákóczi ellen. A részleges adóelengedés, a terhek egy része alól kilátásba helyezett mentesség, és a felemelt zsold, mely felévvél ezelt az egész országnak óhajtott, de elérhetetlen kívánsága volt, most a jobbágyi sorban élők előtt, a szabadságharc nyitotta lehetőségek mellett, értéketlen semmiséggé törpült.¹⁰

¹⁰ A Haditanács 1703. júl. 28. és aug. 30. között kiadott rendeleteinek (a Dunántúlon és az Észak-nyugati Felvidéken felállítandó ezredek toborzásának megszervezéséről, a katonaság fizetéséről, a portiószedés felfüggesztéséről). Archivum Rákocianum (a továbbiakban AR) IX. köt. 79—89. l. — Az 1703. okt. 7-én tartott minisztertanácsi ülésről, amelyen az adó részleges elengedéséről, az executio felfüggesztéséről, az adóhátralékok törlesztésében adott kedvezményekről s a védelem szélesebb körű megszervezéséről születnek határozatok: Feldzüge des Prinzen Eugen v. Savoyen. Bécs. 1876—1878. V. köt. 611—613. l. — A felkelők részére általános bocsánatot hirdető császári kiáltvány. 1703. okt. 18. Közl.: *Hornnyik*: i. m. IV. köt. 250—253. l. — Az ellenállás erdélyi megszervezéséről ld. *R. Várkonyi Á.*: A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben. 35, 38—39. l. — „Én se tiszteket, se katonaságot, ha duplán fizetek is, nem találok” . . . „az parasztság várja (a kurucokat) mint az Isten irgalmát.” Bottyán János levele Koháry Istvánnak Strigoni, 1703. szept. 25. AR. IX. köt. 111. l. — „A magam Compania szaporításában nem igen munkálkodhattam, mindazonáltal csak ekkoráig is, akik kezeket, parolájokat adták, lettek volna vagy 40 való, de az mostani zür-zavar időben igen megh ütköztek, el annyira, hogy sokan erővel vissza hozták ream az pinzt, sokan pedig akiknek megh pinzt nem adtam volt is, noha be iratták magokat, csak egyáltalán fogva el nem akarnak gyünni . . . igen kevésé e

Az ország bármely vidékén, aki földesúri iga alatt élt, vagy az uraságtól függött, árendát vagy taxát fizetett, bármennyi ideje és bármilyen feltételek mellett kényszerült is a terhek viselésére, kapva kapott azon a lehetőségen, melyet az idegen elnyomó kiűzésével együtt a fejedelmi pátenis csillantott meg előtte.

1703 nyarán egész Magyarországon jobbágyfelkelés söpört végig. A Rákóczi-szabadságharc történetével foglalkozó munkákban annyira általános ez a megállapítás, hogy emlegetése ma már szinte tudományos közhelynek számít. Ennek ellenére e mérhetetlen sokaságú ténnyel bizonyítható társadalmi jelenség jellege máig tisztázatlan. Pedig a felkelő csoportok társadalmi helyzetéből s tetteikből világos képe rajzolódik ki az első kurucok céljainak.

A régen végvárakban szolgáló s a várak körül letelepedettek csoportjai elsők között állnak Rákóczi zászlói alá. „Somlyai, Kállói, Károly és más helyeken letelepedett katonaság, hajdúság seregestül mennek hozzájuk.” — „A szatmári és szentjobbi seregek is velük voltak.” „Az ónodi fegyverviselő nép a Tiszán által ment volt kurucságra” — olvassuk a kuruc tábor növekedéséről beszámoló levelekből. Tudjuk, hogy Erdélyben a várak körül élő lakosság körében talált leggyorsabban visszhangra a kuruc háború híre. Kékkő várában „nemely régi lakós katonák” kuruc hajlandóságáról Dul Mihály tájékoztat. A dunántúli kuruc ezredek magját, amint azt az 1704 és 1705-ös hadjáratok tanúsították, a letelepedett végbeliek s régi katonakiváltsággal élő helységek lakói alkották.

A várakban, többnyire német parancsnok alatt, ténylegesen szolgáló, császári zsoldot élvező magyar katonaság magatartása már nem ilyen egyértelmű. Az érsekújvári vitézek megüzenték Bercsényinek, hogy „az ü fegyverek se most, se ha oda megyek, ellenünk nem lesz”. Az „Esztergomi Vitézlő Rend” viszont valóságos ideológiai vitairattal válaszol Füleki Szöcs János kuruc kapitány felszólítására. Általánosságban azonban a régi vagy még szolgáló katonaelemek magatartását erőteljesen befolyásolja pillanatnyi helyzetük, az, hogy mennyire részesei a katonaelettel járó szabadságnak, és milyen biztonságban élhetnek vele.¹¹

Ha számításba vesszük, hogy nemesi kiváltságokkal nem rendelkezőket fegyverbe szólító pátenis nem ígért kevesebbet, de többet sem mint katonaszabadságot, mentességet a földesúri terhek alól, akkor érthetővé válik a sza-

táján bizhatom a katona fogadásához, ha csak megh nem chillapodhatik valamennyire ezen a tájon az kuruc hir.” Náray L. levele Koháry I.-nak. Újvár, 1703. szept. 21. OSzKK. ThGy. 1389 Fasc. 1703 fol. 104. — A dunántúli katonatoborzás sikertelenségéről Koháry F. számol be, ld. evelét Nádasdy F.-nek Markovecz, 1703. dec. 20. OSzKK. Fol. Hung. 181, 168—III.

¹¹ Csáky I. levele Barkóczy Ferencnek Szatmár, 1703. júl. 29. OSzKK. ThGy. 1389 Fasc. 1703 fol. 146—147. — Perjéssi János, Szabolcsi István rimaszombati bírák levele, Rimaszombat, 1703. aug. 25. no. fol. 184. — A szentjóbíai csatlakozásáról: *Esze: Rákóczi tiszántúli hadjárata* 45. l. és KVF. 131. l. — A Tiszavidéken letelepedett katonák magatartásáról: KVF. 33. l. — A kékkői katonaságról: Dul M. levele Koháry Istvánnak, Kékkő, 1703. szept. 4. OSzKK. ThGy. 1389 Fasc. 1703, fol. 240. — A kővárvidékiekről *Második Teleki Mihálynak életéről való maga írásai ab anno 1703.* Másolat. A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (a továbbiakban MTA Kt.) MS. 42. aug. 11—17-i bejegyzés. — Dunántúl volt végvári lakosságának jelentőségéről: *R. Várkonyi Ágnes: A Dunántúl felszabadítása 1705-ben.* Sz. 1952. 412—414. l. — Az azóta előkerült adatok tanúsága szerint a letelepedett katonák úgy álltak 1704-ben zászlók alá, hogy megtartották régi szervezetüket, maguk tisztjei alatt voltak csak hajlandók szolgálni. A körmendi lakosok Károlyinak. Körmend, 1704. jan. 28.; Szőke Mátyás levele ua. Kapuvár, 1704. febr. 29.; Hellepront János levele ua. Moroklovicze, 1704. márc. 4. Károlyi lt. 1704 Fasc. 1. A. 6, Fasc. 3. C. 12, 20. — Az érsekújvári katonaság üzenetéről Bercsényi ír Károlyinak. 1703. dec. 12. Károlyi lt. 1703. dec. Fasc. 5. E 11. — Füleki Szöcs Mihály és vicehadnagyának levele az esztergomiaknak és azok válasza 1703. okt. 2., 5. AR. IX. köt. 121—123. l.

bolcsi hajdúvárosok habozó, sőt tartózkodó magatartása is. A császári udvar elismerte kiváltságos helyzetüket, sőt a megye hatalma alól is kivette őket. Nekik Rákóczi ígérete nem jelentett társadalmi emelkedést, olyanért kellett áldozatot hozniok, amit már régen elértek és viszonylag háborítatlanul élveztek a Habsburg-hatalom alatt is.¹²

Annál nagyobb visszhangra talált a fejedelmi pátens azok körében, akik régi kiváltságos helyzetből sülyedtek jobbágyi állapotba. A marosszéki jobbágyok úgy tudják, hogy nem régen viselik a jobbágyi terheket: „mivel ennek-előtte a mű szülccatyáink is szabadsággal élő emberek voltak, az mint némelyeikünknek igazságunkból is kitetszik, s donációs levelünk is megmutatja”. Régi privilégiumok visszaszerzése ösztökéli a nagyszöllősi lakosokat, mikor földesuraikon, de még kishitű társaikon is készek átgázolni, csak hogy elnyerhessék a hajdúvárosi kiváltságot. A belényesi, ottományi, gönczi lakosok ugyancsak úgy vélik, hogy a kuruc világban fegyverfogásukkal együtt felelevenednek azok a régi, eltemetett privilégiumok is, melyek apáikat a feudális szolgálat terhe és a dézsmaadás, a vám, a harmincadfizetés kötelessége alól mentesítette. Hasonlóképpen gondolkoznak Kismarján, Sápon, Földesen.¹³

Bármilyen nagy számban csatlakoztak azonban a kuruc csapatokhoz a volt végváriak, régi katonaelemek s privilegizált helységek lakói, a felkelők tömegeit szolgáló, vagy szolgálatukat megváltó jobbágyok ezrei alkották. A források tanúsága szerint a kuruc jobbágyoknak először mindenütt földesurával gyűlt meg a baja. Rendkívül kézenfekvőnek kínálkozott tehát az a következtetés, hogy a jobbágyok először uraikkal akartak leszámolni, s csak azután fordultak az idegen elnyomó ellen. A tisztán antif feudális jobbágyfelkelés azonban a szabadságharc első hónapjainak eseményláncolatába nem illeszthető be ellentmondások nélkül. Ha az ország lekülönbözőbb vidékein felkelő jobbágyok magatartásának, viselkedésének egyes mozzanatait vesszük számba, megállapíthatjuk, hogy az erdélyi, a tiszántúli, a felvidéki jobbágyok tetteiben nem az az általános és közös vonás, hogy felégetik a földesúri kúriákat, vagy megölik a tisztartókat. Ilyen is bőven előfordul. De az ismert esetek száma elenyészően kicsi a felkelés országos méretei mellett.

1703 tavaszán és nyarán a jobbágyság általános magatartására a következő mozzanatok a jellemzőek: megtagadják a földesúri szolgálatokat, otthagyják a falut, a majorságot, katonának mondják magukat, s fegyvert, ruhát, lovat szereznek, ahol tudnak. A jobbágyok tudatosan nem a feudális társadalom megsemmisítésére törnek, hanem az adott társadalmi kereteken belül akarnak élni azzal a lehetőséggel, ami az idegen elnyomó ellen támadt háborúban szabadságuk megnyerésére kínálkozott. A katonának azonban fegyverre, lóra van szüksége s vitézi seregben rongyos gúnyában, foltos bocskorban sem szégyenkezhet. Nem sokat teketóriázik tehát, hanem az első útjába kerülő kúriából vagy nemesembertől megszerzi magának a fegyvert, a ménesekből kiragadja a lovat. Nincsen pénze, hogy ruháért, csizmaért, ennivalóért fizethessen, ott vesz hát, ahol kap. A mezővárosok, a parasztgazdaságok is bőven megadják az árát az első kurucok mohóságának, de természetesen, hogy a spontán katonaillesítésnek a

¹² A szabolcsi hajdúvárosok magatartásának reális képe *Esze*: Rákóczi tiszántúli hadjárata. 61–62. l.

¹³ *R. Kiss*: Adatok. 27. l. A nagyszöllősiekről *Reviczky Imre* harmincados ír *Diarium Secundumjában*. Idézi: *Esze*: A szegénylegények éneke. 15. l. — Göncz folyamodványa Rákóczihoz 1704. jún. 3. — *Iványi Béla*: Göncz szabadalmas mezőváros története. Karcag. 1926. 192–193. l. — Prot. Exp. 1464, 1469. sz. OL. RSzlt. II. 2 i; — Prot. Exp. 21–22. l. OSzKK. Hung. 978.

nemesek, a földesurak vallják kárát. 1703 nyarán a parasztság antifeudális tetteinek az az indítéka, hogy megteremthesse a maga számára a hadbaállás feltételeit. Otthagytja a paraszti munkát, a falut, nem áll be szolgának, még ha kétszeres bérrel biztatják sem. Ugyanakkor megszerzi a katonaelethez szükséges felszerelést. Mint a népmesékben a legkisebbik fiú, vagy a mondabeli Toldi Miklós, felmondja urainak a szolgálatot és kiharítja jussát: „pénzt, paripát, fegyvert!”¹⁴

Mennyi áldozatot vállal; magára hagyja a családot, lemond a szűkös és terhes, de megszokott paraszti munka nyugalmaról, s magára veszi a háború minden viszontagságát. Úgy is megfogalmazhatnánk ezt a magatartást, hogy számol a meglevő elvesztésének kockázatával. Ha nincsenek is tetemes javai, ha csupán munkaképességét vagy munkaeszközeit tekintjük, a XVIII. század elejének jobbágyi világában az is igen sokra megy. De tudjuk, hogy sok magát jól bíró, szőlőtulajdonos, marhás parasztember ment el kurucnak, s a taxát, árendát fizető család- és faluközösségek is nagy számban elküldték képviselőiket a táborba. Bátran fogalmazhatunk tehát úgy, hogy a parasztság, a szabadságharc kirobbanásának pillanatában, közvetlen anyagi érdekeinek előbehelyezte osztályérdekeit, s osztályérdekei az ország függetlenségével estek egybe.

Míg csak egyes falvak jobbágysai törnek rá a portiót követelő császári zsoldosokra, ölik meg az adószedőket és a harmincadosokat, addig a jobbágyok közvetlen anyagi érdekeiket s a maguk gazdaságának épségében a nemesi osztály érdekeit is védik. Míg néhány száz szegéry áll hajdúnak és harcol földesura mellett, addig a jobbágyi fegyveresek a feudális társadalmi rend segédesapatai. De mihelyt az ország jobbágyi sorban élő lakosságának számottevő része nyúl fegyverhez a személyes szabadság elnyerésének reményében, a feudális társadalmi rend alapjai kerülnek veszélybe. Rákóczit a nemesség tartózkodó magatartása, majd az első csatlakozók kikötései, s nemesi híveinek naponta hallatszós panasza döbbsentették rá, hogy 1703 nyarán nemcsak egyes földesurak önzése vagy egyes nyughatatlan jobbágyok gyűlése kelt birokra, hanem a jobbágyi és a nemesi osztály alapvető érdekei között szikrázott fel a harc.

„Minket az rajtunk való fegyveres erő hányt amire hányt.” „... az ember elevenen magát el nem temetheti...” — ilyen, a máramarosi és a nógrádi nemesek mentegőtödzéséhez hasonló szavakkal kerekedtek fel a várakba és

¹⁴ „... egyebet nem bánt lónál és fegyvernél, németnél, és az ki fegyvert fog ellene.” Károlyi levele Koháry Istvánnak. Károly, 1703. máj. 27. OSzKK. ThGy. 1389 Fasc. 1703 fol. 31—32. — „... itt Jánosiban az ott lakos nemességet felverték: az honnan lovakat, fegyvert kiváltképpen bőven elvitték s ahol pénzt s más portékát kaphattak csak elvitték.” A rimaszombati bírák levele Dul Mihálynak, Rimaszombat, 1703. aug. 25. uo. fol. 181—182. — „Már ezen a földön labanc hírére még a paraszt ember is támad, s valaki csak fegyverhez nyúlhat, kurucnak mondja magát lenni.” Kovács J. levele Koháry Istvánnak, Csabrágh, 1703. szept. 30. uo. fol. 112—113. — Erdélyben, mikor Radvánszky János fejedelmi biztos kivizsgálja a katonaság elleni panaszokat, ugyancsak az derül ki, hogy az első kurucok a lovakat és fegyvereket vitték el. Pl. Miksa M. panasz 1704. júl. 25. OL. Radvánszky-család levéltára (a továbbiakban Radvánszky esld.) III. o. XLIII. cs. 66. sz. — Cegléden a zsellérek és cselédek „eladták kevés vagyonukat, hogy lovat és kardot vehessenek és beálltak kurucnak”. Idézi: *Kosáry Domokos*: Néhány tanulság Pest megye kuruc kori történetéből. TSz 1963, 94 l. — Rákóczi a prédálók ellen a szatmári táborból 1703. szept. 18-án kiadott rendeletében írja: mivel a katonák szétcsélednek, hogy lovat és fegyvert szerezzenek, „minthogy peng sem edszer sem másszor olly Pátens Leveleink nem adattak ki, melyben azon fegyver és ló vételt egyáltalában megengedtük volna”, — megparancsolja, hogy a tisztek embereiket kemény büntetés terhe alatt tiltsák az ilyen prédálástól. OL. RSzlt. I. 2/a. — 1703 végén Rákóczi a fegyvert s lovat elvitt kurucokat — annyira általános volt — amnesztiában részesíti. — A régi katonakiváltságolásnak alapvető feltétele volt, hogy a mentességet élvező jó lovat, pisztolyt, karabélyt tartson. Ld. Zrínyi Miklós pátensét (*Mráz Vera*: Egy Zrínyi-irat. ITK. 1957, 125. l.).

kúriáikba szorult nemesurak, hogy Rákóczi táborába menjenek, s csak akkor tettek hűségesküt, mikor biztosítékot nyertek, hogy nemesi kiváltságaikat nem fenyegeti veszély. Máramaros megye leszögezi, hogy továbbra is a nemes ember legyen első bírója a jobbágnak, a Kékkő várába szorult nemesség csak úgy kapitulál, ha jószágát, majorjait háborítatlanul és szabadon használhatja, s bizonyára nem egyedülálló több északkeleti megyéből Lőcsére zárkózott nemes kívánsága, hogy: „Kik uruk engedelme nélkül (jobbágyok, szolgák, kocsmárosok, restantiariusok) a Vitézlő Rendhez... állottanak volna... az olyatinok kiadattassanak.”¹⁵ A szabadságharc kibontakozása tehát együttjárt a két ellentétes osztály érdekeinek összeütközésével, mindkettő egymást gyűlölő és felő osztály a maga határozott érdekeivel kapcsolódott bele.

A fejedelem a szabadságharc kezdeti heteiben szabadságot ígérő pátensének ilyen méretű országos hatásával nem számolhatott. Amint kibontakoznak előtte e megmozdulás távlatai és társadalmi következményei, azonnal igyekszik is gátakat emelni a jobbágylakosság tömeges hadbaözlése előtt. Mihelyt számíthat arra, hogy a nemesség is fegyvert fog, többet nem hívja felkelésre a jobbágyokat. A tiszaháti felkelők kezébe adott első ismert kiáltványában, a *Brezáni pátens*ben a nemesekhez és nemtelen otthon lakosokhoz fordul, de szavait a nemesség nem értette meg, s a jobbágyság is másként értelmezte. Olyannyira, hogy Rákóczi a szabadságharc folyamán többet sohasem bocsát ki hasonló, az ország minden rendű lakosához közösen szóló kiáltványt.

Külön a megyékhez, amint azt a történeti kutatás kiderítette, először július 18-án a *naményi táborból* kiadott nyílt levelében fordul: a szabadságharc olyan indítékait tárja elénk, amelyek elsősorban a nemesi osztály sérelmeiben gyökereztek, s leszögezi, hogy nem az egyéni érdekeit keresi, hanem a nemzet eltapodott törvényeit és diplomáit akarja visszaállítani. Nem lehet kétségünk felőle, a pátens az ország kiváltságokat élvező lakosainak szól.

A naményi pátens mondanivalóját hónapokon át ismétli a fejedelem. Ha egymás mellé állítjuk ezeket a hasonló, sőt azonos szövegű kiáltványokat, látnunk kell, hogy a naményi kiáltvány mögött nemcsak a nemesség megnyerésének, megnyugtatótatásának szándéka húzódik meg. A Szatmár, Heves, Borsod, Pest, Esztergom megyéknek kibocsátott kiáltvány után a Kővárvidéket is a naményi gondolatok jegyében szólítja fegyverbe a fejedelem. A stílárius módosítások most sem változtatnak semmit az első megfogalmazás tartalmi jelentésén, s Kővárvidékre is azoknak küldi, akiket Naménynál szólít meg: „Egyházi, Világi, Úri, Nemesi, és Fegyverviselő avagy viselhető, egyszerűval minden rendű embereknek.” E pátensok jól tükrözik a fejedelem szándékát: már nem a jobbágysághól, hanem a társadalom kiváltságos, vagy a kiváltságok egy részét élvező rétegeiből, a nemesség és a fegyvertviselők soraiból akarja továbbépíteni a kuruc hadsereget. A Kővárvidék lakossága is jórészt fegyveres félszabadokból és kisenemesekből áll. A naményi pátenssel kezdenek bezáródni a jobbágyok tömeges fegyverfogásának lehetőségére a néhány hónappal ezelőtt

¹⁵ A máramarosi nemesség utolsó levele Bethlen Miklóshoz. Rosály, 1703. aug. 7. OL. Bethlen-család levéltára. Máramarosi szükséges irások. 1703. — Máramaros vármegye ülésjegyzőkönyve 1703. 329—331. l. (Prot. Máramaros.) Román Népköztársaság (RNK) Máramaros vármegye levéltára Máramarosszigeten a nagybányai Állami Levéltár kezelésében (a továbbiakban Máramarosszigeti lt.). — Kékkő vár Kapitulációja 1703. okt. 17. OL. Rszlt. 2 d. — Lőcsére szorult nemesek kikötései. Csehszlovák Szocialista Köztársaság (CsSZK) Levoča, Státny Archiv (a továbbiakban StA). 1703 N° 176.

tágra nyitott kapuk. A kiáltványban a fegyvertfogott jobbágykatonák az ország hatalmát képviselik: az elhúzódozó, ellentvető nemesség bennük féli a fegyvernek, tűznek, vasnak keménységét s birtokai elkobzását, de az is nyilvánvaló, hogy ezt a katonai erőt Rákóczi nem a jobbágyság soraiból akarja tovább növelni. Most próbál először sorompót eresztetni a falvak otthon maradt népe s a katonának állottak közé.¹⁶

A gazdasági élet területén a teherviselés, az úrdolga, szolgálatadás és földesúri engedelmesség kérdéseiben a *vetési pátens* feladata volt, hogy elhatárolja a jobbágyság zászlók alá gyűlt seregeit az otthonlakosoktól. A fejedelem a szabadságharc folyamán mindig a gondos gazda figyelmével kísérte a mezei munkát. 1703 nyarának végén megállt az élet a földeken, sokhelyütt már nem is arattak, a csapatok takarították be a maguk számára a termést, de a szántás és a vetés Erdélyben csakúgy, mint a Tiszántúlon „a mint több uri, fő és nemesi rendek jószágaiban is az akkori időben való fegyverkezés és a jobbágyok vakmerősége, szófogadatlansága miatt nem folyhatott”. A falvak lakóinak fele, háromnegyedrésze táborba szállt, az otthonmaradtak pedig, mint rokonai, hozzátartozói a katonának, vagy mint tagjai a falu közösségének, úgy értelmezték a fejedelem ígérését, hogy máris részesei lehetnek a véren szerzett szabadságnak. Megtagadták az engedelmességet, nem fizették az árendát, taxát, és nem lehetett őket úrbéri szolgálatra szorítani. A vetési pátensnek belső felháborodást tükröző, szinte indulatos első mondatai jól érzékeltetik az eseményeket, a valóságos helyzetet, amely Rákóczit ennek az intézkedésnek a meghozására kényszerítette. „Mivel sok rendbeli panaszokból értjük, hogy... az eddig jobbágyi, napos szellér, taxás, árendás állapotban lévő akármely lakosok mind közönségesen mind személy szerint, magok eddig ország törvénye, sőt magok szabad akaratyok szerint való kötelességeket teljességgel nyakokból ki akarván tenni, elvetni, semmiben földesuraknak és előttük való tiszteteknek engedelmeskedni, annyival is inkább szokott jobbágyság és elrendelt napszámbeli szolgálattal szolgálni, taxájokat, árendájokat egyéb rendes, eddig igazságosan adni szokott cenzusokat megh adni és befizetni nem akarják, holott...” Felleletül a szabadságharc céljait fogalmazza meg oly módon, hogy közben nagyon világosan és tömören elhatárolja a földesurak jussát bontogató jobbágyfelkeléstől. Majd kemény parancsot ad, hogy a jobbágyi állapotban levő helységek és személyek úgy fizessék a taxát, árendát és a mindenféle adót, mint ennek előtte. S csak ezután következik, meglehetősen röviden, a hadbaállt jobbágy s a katona szűkebb családját „mindennemű teherviseléstől” mentesítő határozat. A vetési pátens — ahogyan a fennmaradt formula címe mondja — „Jobbágságrul való pátens”. A jobbágyi munkán van a hangsúly, a nyári hónapok — vagy ahogyan akkoriban emlegették — a „revolúció” után vissza kell zökkenteni az életet a régi kerékvágásba.

A katonák családjáról, helyzetükről meglehetősen szűkszavúan szól. Noha a rendelkezés értetlen, közömbös sőt ellenséges fogadtatásának elsősorban mélyrenyúló társadalmi okai vannak, a katona-hozzátartozók jogainak és köte-

¹⁶ A naményi pátens jelentőségét a nemesség megnyerésében *Esze: Rákóczi tiszántúli hadjárata*. 49—50. l. — Szatmár megyének júl. 21-én — (uo. 50. l.), Hevesnek aug. 29-én, Borsodnak szept. 12-én (MTA Kt. Tört. Ivr. 46), Pest-Pilis-Solth megyéknek szept. 13-án (*Hornyk: i. m. IV. köt. 242—244. l.*), Esztergom megyének szept. 29-én (OL. Radvánszky eslt. III. o. V. cs. 450—452. l.), Kővár vidékének pedig nov. 29-én adja ki.

lességeinek szűkszavú megfogalmazása is közrejátszott abban, hogy a pátensnek éppen ez a részlete szorul majd a legtöbb magyarázatra.¹⁷

A katonacsaládok otthoni helyzete annyira tisztázatlan marad, hogy rövidesen a fejedelem újabb rendelkezésére van szükség, amely a vetési pátens szellemében, de egyedül a katonáskodók közvetlen hozzátartozóit veszi védelmébe. Leszögezi, hogy „a ki a haza szabadsága helyre állatásában fegyvert fogván itt táborunkban vadnak és szenyvednek, azoknak otthon maradt cselédgyek s házok népe az egy élésbeli gazdálkodáson kívül semmi egyéb féle szolgálattal vagy szekerezéssel, falu szerbevaló járással, szállásadással s annak kívántató gazdálkodással ne terheltessenek”.

De hiába hontotta ki bővebben, magyarázta maga és magyaráztatta tiszteivel és prefektusaival a jobbágyságrul való végzésének egyes rendelkezéseit, a vetési pátens teljes mondanivalójában pusztába kiáltó szó maradt csupán. Mire a szabadságharc a második évébe fordul, egyre növekvő, ki-kirobbanó vagy fojtottan izzó társadalmi ellentétek légkörétől terhes a Habsburg-hatalom ellen harcoló ország.

A jobbágyok nem adnak hitelt a vetési pátensnek. Hadadi István helyzetjelentése a modern riportok életszerűségével villantja elénk 1703. szeptember 30-án a somlyói uradalom jobbágyainak magatartását: „Az jobbágyok minden faluba és városba, az mely emberek cselédesebbek és magokat jobban birják, egy-egy fiokat az katonák közé küldötték; magok ötöd, hatod magokkal annak árnyékában csak nyugosznak, ha mutatom az Nagyságod arrul való Kegyelmes parancsolatját, arra csak azt mondják; csak ti kértétek arra az Méltóságos fejedelmet, de eő Nagysága azt nem kívánnya.” A jobbágyok továbbra is urok engedelme nélkül otthagyják a szolgálatot, ahonnan hadba mentek, ott az ott-honiakat semmiképpen sem lehet teherviselésre szorítani. Helyenként, mint Máramaros megye egyes helységeiben, a „contumax jobbágyok minden teherviselés alól szabaddá akarják magokat tenni”. A vármegye tiszteit nem uralják, félelmük elfogyott, a talaborfalusiak felszántják és bevetik hatalmasul a földesúr földjét, másutt malma alól vezetik el a vizet, vámot nem adnak, fizetség nélkül öröltetnek a földesúri malmokban, s mindenfelé szabadon akarnak gazdálkodni. 1704 elején Hevenesi János arról tájékoztatja Károlyit, hogy Szécsény környékén „4 vagy 5 száz paraszt eszveverte magát, és az nemeseket, ugy tisztviselőket tüzzel sütögetnek, kínozzák és pénzt sajtolnak tülök”. Az év novemberében pedig Somlyó környékén a földesurukat azzal biztatják, „hogy csak úgy bánnak velek, mint más földesuraknak jobbágyi, hogy megölték az urokat nimelyek, nimelyek penig meg verték...” s Rákóczi „mandátumát is szidalommal illették volna a falusiak”.¹⁸

¹⁷ A vetési pátens fogalmazványa: Prot. Exp. 14—15. l. OSzKK. Fol. Hung. 978. — Első ismert kiadása Ugocsa megyének szól. Szatmári tábor, 1703. szept. 27. *Komáromy András*: Kurucvilági emlékek Ugocsa vármegye levéltárából 1681—1711. TT. 1901, 398. l. — Egykorú másolata: „II. Rákóczi Ferenc pátense 1703. szept. 28. Szatmár alatt.” OL. RSzlt. I/2. — Újabb kiadásainak dátumai: Tokaji tábor, 1703. nov. 7.; Miskolc, 1704. jan. 24. (*Esze*: Rákóczi tiszántúli hadjárata. 113. l.); Miskolc, 1704. jan. 10. (Autographum in Archivu Szemere F. XI. No. 45. OSzKK. Fol. Hung. 894. 15/b 36.); Apostag, 1704. ápr. 9. (OSzKK. ThGy. 1389 Fasc. 1704 fol. 33); Gyöngyös, 1704. aug. 30. (MTA Kt. Tört. Ivr. 46). — A vetési pátent ismétli meg Forgách S. Borsod megyének kiadott rendeletében. Enyicke, 1704. szept. 17. uo.

¹⁸ Hadadi I. levele Rákóczinak Somlyó, 1703. szept. 30. OL. RSzlt. 11. 2. E/A. — Hunyad vármegye sérelmei 1704. júl. *R. Kiss*: Adatok. 206. l. — Darvay Klára Lónyai Istvánné Budai Istvánnak Namény, 1704. márc. 24. AR. I. k. 320. l. — Varatkay I. levele Sennyeknek Kisvárda, 1704. nov. 12. uo. 174. l. — Kolozs és Doboka vármegye panasza: „A táborozó egyes jobbágyok

Hogyan rendült meg ennyire a bizalom a jobbágyok szívében? S vajon a vakmerők és szófogatlanok nem az ország szabadításáért kezdett háború alapjait bontogatják, nem kerékkötői-e annak a munkának, amelynek elkezdői s legáldozatkészebb segítői egy esztendővel ezelőtt éppen a jobbágyok voltak? Választ e kérdésekre csak az általános jobbágyelégedetlenség okainak behatóbb vizsgálata alapján adhatunk, s közben tisztáznunk kell azt is, hogy a fellobogó jobbágy—nemes ellentét során a katonaság hol áll. Hiszen a jobbágyi társadalom húsából-véréből szakadt ki, de már nemesi tisztek vezetése alatt szolgál, tilalmak, regulák kerítik, s rendeletek biztosítanak számára jobb, kiváltságosabb helyzetet és biztatóbb jövőt.

Hadadi István arról tájékoztat, hogy amikor meg akarta büntetni az engedetlen jobbágyokat, „az hajduk reám jöttek, és nem engedték”. Szolnok vármegye pedig úgy látja, hogy a „nemesi rendre semmi tekintettel” azért nincsenek a jobbágyok, mert „a vitézek elhitették a vármegye lakósaival, hogy a vármegye már nincsen, a vármegye tisztitül mit sem kell függenni”. Mégis azt a tényt, hogy a fegyverviselők nem szakadtak el az otthonmaradottaktól, az a sok katonafolyamodvány tanúsítja, mely 1704 elejétől kezdve szünet nélkül ostromolja a fejedelmi kancelláriát. A legkülönbözőbb ezredek katonái, az ország legkülönbözőbb vidékeiről származó fegyvertviselők kérik a fejedelem segítségét, hogy védje meg otthon maradt családjukat a földesurak hatalmaskodásától.¹⁹ Mégsem csupán a magános földesurak és a jobbágykatonák ellentéte az, amit meg kell vizsgálnunk. Éppen a katonafolyamodványokban foglaltak, a sokrétű valóságot apró részletekre bontó egyes esetek tükrözik drámai erővel azt az ellentmondásos helyzetet, amelybe a népi tömegek erejére támaszkodó, de államhatalmát nagyobb részét a feudális társadalom keretei közé felépítő kuruc szabadságharc került. Rákóczi és a jobbágykatonaság egyaránt kereste a kivezető utat. Az országot kifosztó idegen hatalom ellen vívott háború kimenetele vallotta kárát, hogy csak súlyos összezapások után, lényegében már későn találtak rá.

A katonafolyamodványok tanúsága szerint az otthon maradt hozzátartozókat nemcsak magános földesurak erőltetik teherviselésre, hanem a *fiskális birtokok* tisztartói is. Mentességüket nemcsak a megyei tisztek nézik görbe szemmel, hanem a falu egyéb katonamentesség alá nem eső lakói is. Az otthoniak nemcsak azok alól a terhek alól tekintik immunisnak magukat, melyeket

nemhogy valami segítséggel lennének földes uroknak, sőt ahol egy háznál három négy férfiak vannak is, tellyességgel semmi szolgálatot praestálni nem akarnak.” 1704. Idézi *Esze*: Bevezetés. KVF. 16. l. — A máramarosi követek panasza a hadbavonultak hozzátartozói ellen és Rákóczi válasza. 1704. jan. 10. OL. Eszterházy Törzssanyag 20. — A talaborfalusiak hatalmaskodásáról: Prot. Máramaros. 1704. máj. 1. 361. l., 1704. jún. 9. 365. l., 1704. aug. 13. 372. l. — Rákóczi Máramaros megyének. Illdvégi tábor, 1704. szept. 19. RNK. Máramarosszigeti lt. — Hevenesi J. levele Károlynak 1704. febr. 6. AR. I. köt. 100—101. l. — Paulus Szenás S. levele Somlyó, 1704. nov. 6. i. h., Rákóczi válasza: Sentei tábor, (1704.) nov. 25. OL. RSzlt. 11. 2 i.

¹⁹ Hadadi I. jelentése i. h. — A jelentés arról is tájékoztat, hogy miben szenvednek a jobbágyok a katonaság hatalmaskodásától: „Az szegény jobbágyoknak hitvány lovakat elhozzák az katonák és hajdúk; annak keresésére feljönnek szegények; és az hol megtalálják s kérik ott szegényeket elő veszik és mindaddig verik, valamig szeretik, s vérbe keverik, s gyalázatunkra úgy járnak sírva szegények . . . kit ha Nagyságod nem méltóztatik megorvosolni, mind elidegenednek az szegény jobbágyok.” — Szolnok megye panasza Rákóczinak 1703. dec. 6. OL. RSzlt. 11. b. — Otthonmaradott hozzátartozók terhelése, a családot nyomorító földesurak hatalmaskodása ellen tiltakozó katonafolyamodványok. *R. Kiss*: Adatok, és *Esze*: KVF. A kor levelezési anyagában s a cancelláriai íktatókönyvekben azonban az ismerteknél sokkal több katonafolyamodványra találunk utalást.

Rákóczi a vetési pátensben megjelölt, hanem a katonaságnak sem akarnak éléssel szolgálni. A katonák pedig, akiket rág az idős szülők, testvérek, rokonok panasza, semmikképpen nem fogják fel, nem értik meg a vetési pátensnek azt a megkötését, hogy a katona családját csak a feleség és a kiskorú gyerek alkotja.²⁰ A jobbágyság tehát a szabadságharc első évében nemcsak közvetlen földesurival kerül összeütközésbe, hanem a tiszttartókon és az élést követelő katonákon át szembe találta magát a kuruc állam gazdaságpolitikájával, a háború terheit a jobbágyokra hárító gyakorlatával is. A parasztság gazdaságának szükségleteiből kisarjadt család szemlélete összeütközött a fejedelemnek a családok egyedeiben gondolkozó szemléletével. A faluközösségek egysége meghasadt: az otthonlakosok nem vállalják magukra a fegyverrekelte jobbágy terheit. Mennyire szövevényes labirintusa volt ez a fejlődést serkentő és visszahúzó öröknek, a fegyveres harcot segítő és akadályozó tényezőknél, azt csak akkor látjuk, ha meggondoljuk, hogy pl. a jobbágyság nagycsalád-szemlélete a parasztság gazdasági érdekeit védte, Rákóczi pedig, mikor kisesaládokra bontja a jobbágyháztartást, a kor legmodernebb államépítő gyakorlata, az abszolút hatalom elveinek megvalósításával próbálkozik. A jobbágyság hosszú harcok során vívta ki, hogy az egyhelyben lakók közösen viseljék vagy válthassák meg a földesúri szolgálat terheit, s most e közösség terheit az örökös szabadság elnyerésének tudatában fegyvertfogott jobbágykatona családja nem vállalja tovább. A paraszti osztályharc melyik formája itt a korszerűbb, a messzebbrelátó?

A sokrétű ellentét közös forrásterületét a kuruc államépítés s a háború okozta terhek elosztásának kérdései körül kell keresnünk.

Rákóczi átlátva, hogy mennyire minden társadalmi réteg elevenébe vágott a Habsburg-állam adópolitikája, mennyire kimerítette az országot, meg talán azért is, hogy a Habsburg-ellenes támadás vonzóerejét fokozza, nem szedett adót, hanem a külföldi segélyekből és a *fiskális birtokok és jövedelmek* hozamából akarta fedezni a háború költségeit és az állam kiadásait. Ám mindjárt a szabadságharc első hónapjaiban kiderült, hogy rendszeres és tetemes külső támogatásra nem számíthat. Fokozott gonddal próbálta meg tehát minél eredményesebben kihasználni a fiskális jövedelmeket. Ezen a téren a nem várt akadályok egész regimentjével kellett birokra kelnie.

A kuruc csapatok sarkában a felszabadított területekre mindenütt a fiscus emberei vonulnak be. Lefoglalják az ország szükségére a császári tisztek és tisztviselők birtokait, a „pártos Urak”, labancok jószágait, minden ingó és ingatlan javait. Rákóczi számbavétet minden ládát, gabona- vagy borkészletet, s adót, melyet már összeszedtek, de elszállítására nem futott idő. Sőt nem engedi el a német tisztektől felvett adósságokat sem, hanem összeírta és az ország szük-

²⁰ Béri Berczai A. katona folyamodványa 1704. febr. 11. KVF. 124. l. — Kaszás P. ezeré- nek folyamodványa 1704. júl. 8. TT. 1906. 20—22. — Kajdi I. ezerének folyamodványa 1705. KVF. 253. l. — A nagyfalusiak instanciája és Rákóczi válasza Eger, 1705. máj. 24. OL. RSzlt. 11. 2. f. — Tóth A. instanciájában azt panaszolja, hogy „otthon maradt öreg atyját mőfelett terheli”. Rákóczi válasza: „Ha földeket, réteket bír az attyja s jobbágykodik, az adózástól s szolgálattól ment nem lehet, mindazonáltal proporcióján felett a falu ne aggravallya.” Eger, 1705. jún. 17. Uo. — Tótújfalusiak instanciája (Bars megye): „Kevesen lévén az ki terhet visel- jünk; hadban mentek tőlünk n. 23, maradtunk a filligh terhet viselljük n. 20 azoknak pediglen az kiknek feleségii vagy es gyermekiei odhon maradtak, semminemű segítséggel falunak sem akarnak lőnni . . . holott csaknem mindennap kövödközigh új új executió reánk.” (1705. jan. 17.) Uo.

ségére lefoglalja.²¹ Már 1703. szeptember 22-én meghagyja Csongrádi Pálnak, hogy vegye számba a jószágot, confiskálja, az oeconomiát folytassa, kocsmákat, vámot, malmokat fenntartsa és működtesse. Október 7-én pedig kinevezi Ramocsaházy Györgyöt a tiszántúli fiscális javak, december 6-án Szathmáry Jánost a Gömör, Heves, Külső-Szolnok megyék fiscális birtokainak prefektusává. Másutt is szinte a területek meghódításával egyidőben gondoskodik a kuruc államot illető javak kézbeviteléről. Ennek ellenére 1704 tavaszán a fiscalitások új számbavételére, összeíratására van szükség, egyes adatok arra engednek következtetni, hogy a tisztviselőkar átalakítására, sőt az egész fiscális igazgatás megreformálására is sor kerül.²² A kuruc állam gondozásába vett birtokok igazgatásának felülvizsgálására és mintegy átszervezésére azért volt szükség, mert a reményeket, melyeket a szabadságharc anyagi bázisának előteremtésén munkálkodó fejedelem a fiscalitásokba vetett, azok közelről sem váltották be.

Az eredményes gazdálkodás megindításának első akadályja a fiscális birtokokon élő jobbágyság magatartása volt. Az első prefectusi jelentések arról tájékoztatják a fejedelmi kancelláriát, hogy a jobbágysággal a gazdálkodásban semmi előmenetelük nem lehet, szavukat nem fogadják, sőt hatalmasul rájuk támadnak.²³ Mi készítette ilyen heves ellenállásra a fiscális birtokok jobbágyságát, arra a fiscális területek történeti előzményei és az itt lakó jobbágyság helyzete ad választ.

Tudomásunk szerint a magános földesurak uradalmaiban a török kiűzését követő évtizedekben a jobbágyság élete nem nehezedett meg annyira, nem fordult elviselhetetlenné olyan hirtelenül, mint a kamarai kezelésbe vett kincstári vagy császári tiszteknek, tisztviselőknak adományozott birtokokon. Ha számbavesszük, hogy itt szenvedte a lakosság legcsontigthatóbban a Habsburg-abszolutizmust, nemcsak adópolitikáját, fizetetlen zsoldosainak hatalmaskodását, hanem a nyakára ültetett új birtokosainak mohóságát, gazdasági anarchiát teremtő követeléseit is, valószínű, hogy az ország legkiéltebb és leginkább tönkrement uradalmi és vidékei kerültek a kuruc állam kezébe. A különböző

²¹ „Föl karózás alatt mai naptól fogva élést, szénát, vágott fát, abrakot . . . beszoigáltatni ne merészeljen.” Mindezt Rákóczi számára foglalja le. „Adó pedig, ami van a bírák és ispánok kezénél, azt ne merjék kiadni, amíg nem rendelkeznek róla.” Duló Á. levele a csabrági és a nyitrai dominiomokhoz tartozó falvaknak. Carponac, 1703. okt. 6. OSzKK. Fol. Hung. 1389 ThGy. Fasc. 1703 fol. 204. — A németektől felvett kölesönök összeírását Rákóczi 1703. dec. 24-én kelt levelében rendelte el. Gömör megye levéltára. Történelmi Emlékokmányok (Itr. TE) CsSzK StA Rimavská Sobota. — Kendy Zs. írja Károlynak 1705. márc. 31-én, hogy a megyének a szatmári német tiszteknek tartozó adósságát (5662 frt.) Rákóczi az ország szükségére foglalta le. Károlyi lt. 1705. márc. Fasc. 1 A. 18. — Ilosvay B. levele Rákóczinak Nagyszöllös, 1703. szept. 2. RSzlt. OL. 11. 2. E/A. — Losonczy Szigyártó I. a Pest megyei földesurak jószágainak, javainak lefoglalásáról. 1703. dec. 19. *Hornnyik*: i. m. IV. köt. 267—268. l.

²² Instructio Csongrádi P. számára. Szatmári tábor, 1703. szept. 22. OL. RSzlt. I. 2/e-k. — Ramocsaházy kinevezése: Szatmári tábor, 1703. okt. 7. uo. I. 2. — Szathmáry J. kinevezése a Miskolci Múzeum levéltárában. Idézi: *Esze*: KVF. 127. l. — Bercsényi pátense a nagyszombati fiskális adminisztráció felállításáról 1704. jan. 23. CsSzK. StA. Trenčín M. R. 214. — Rákóczi instructioja Kajalinak a nógrádi fiscális jószágok prefectusának. Miskolc, 1704. jan. 22. OL. RSzlt. I. 2—2. — Rákóczi rendeletei a fiscális javak összeírásáról; Árva megyének: Gyöngyös, 1704. márc. 26. (CsSzK. StA. Bojnice. Árva vm. lt. Act. Publ. Polit. Fasc. 111. No. 1.), Pozsony megyének: ua. (uo. Bratislava, Pozsony vm. lt. 1704-es iratok), Gömör megyének: 1704. márc. 20. (Glt. TE.), Borsod vármegyének: Dunaordas, 1704. máj. 2. (MTA. Kt. Tört. Ivr. 46).

²³ Rákóczi levele Sennyei Istvánhoz. Tokaji tábor, 1703. dec. 22. AR. I. köt. 153. l. — „A jószág megátalkodott, teljességgel rajtok semmit sem vehetni.” Szentgyörgyi J. Ramocsaházyznak Ecsed, 1704. jan. 18. uo. 282. l. — Szathmáry J. jelentése Rákóczinak és Rákóczi válasza. Miskolc, 1704. febr. 8. OL. RSzlt. II. 2. E/A. másolat: OSzKK. ThGy. Fasc. 1703. fol. 16—19.

privilégiumokkal élő helységekre ugyancsak a kincstár tette rá a kezét, s az új földesúr tovább növelte szolgaságba vettetésük terheit. Honnan került volna ki tehát a legtöbb felkelő jobbágy, hajdani szabadságának visszanyerésében reménykedő katona, ha nem éppen ezekről a területekről? Éppen a fiscalis birtokokon ébredtek fel a legvérmesebb reménységek a jobbágyi iga lerázásáról. S itt volt legmegrázóbb a csalódás is.²⁴ A fiscalis birtokokon az otthon maradt jobbágy-ságra és a katona nagycsaládjára azért is, mert sokan álltak fegyverbe, de főleg, mert a német világban többet követeltek rajtuk, rendkívül nagy teher jutott.

Szentlászlói János, Rákóczi hevesi tisztartója írást kér Rákóczitól arról, hogy a dominiumhoz tartozó jobbágyok úgy szolgáljanak és annyi taxát fizeszenek, mint amennyit a német világban fizettek. A fejedelem ugyanis nem szabályozta az úrbéri terheket, hanem az addig szokásban levőt mondotta ki érvényesnek. A fiscalis birtokon ez egyet jelentett azzal, hogy a kuruc támadás eredményei a paraszti élet hétköznapjaira átváltva semmivé foszlanak, vagy legalább is nagyon megsoványodnak.

A jobbágyok nem ok nélkül hitték, hogy a császári földesúr, a németes urak elűzésével végetér a teherviselésnek az a fölöttébb terhes módja is, mely éppen a török kiűzése után szakadt a nyakukba. Göncz mezőváros lakóin, e privilégiumokat semmibe véve, a földesúr német executioval hajtotta be követeléseit s az adófizetésre serkentő császári rendeleteknek általános fenyegetése a rác executio. A fiscalis birtokokon élők úgy hitték, ha elűzik fejük fölől a kamarai tiszteket, elővehetik ismét a régi urbáriumokat, melyeknek érvényességét éppen Lipót császár új berendezkedése szüntette meg néhány évvel vagy évtizeddel ezelőtt. Az abarai jobbágyok, a Rákóczi-ház örökös jobbágyai, a szabadságharc elején a régi Rákóczi eleinek idejében szokott szolgálatot akarják visszaállítani, mert, mint írják, akkor kezdték őket fölöttébb terhelni, mikor más kézre szállottak. A lucskai, boldogasszonyfalusi, szielniczei, németlipcsei dominiumhoz tartozó lakosok ugyancsak azt kérik, hogy ne a „német világban” bevezetett nehéz és magas szolgálat szerint terheljék őket, hanem a régi, Thököly és Rákóczi eleinek idejéből valókkal. A drégelyi, sipiki, honti, hedvigi szegénység is méltatlannak tartja, hogy Rákóczi tisztjei ugyanolyan magas terheket követeljenek rajtuk, mint amilyeneket az „elmúlt német világban” raktak a vállaikra. A fülekpüspöki szegény fiscalis jobbágyok pedig azzal a kéréssel fordulnak Rákóczihoz, hogy mivel a „német prefektus” forgatta ki őket „régii igazságukból”, az vetett rájuk új adókat és „öregbítette észendőnként summájukat”, „legyen kegyelmes hozzájuk és a régi summájukat tartsa meg”. Kérésükre a fejedelem elrendelte a régi urbáriumok előkeresését és megvizsgáltatta, mennyivel emelkedtek a régi terhek, hogy elengedte volna, arról mindezidáig nincs tudomásunk. De ez is már 1705 tavaszán történt. Korábban inkább a drégelyiek kérésére adott válasz a gyakori: „Az mostani sok féle országos szükségek nem engedik...”²⁵

²⁴ Milyen jelentős birtoktekstek kerültek elkobzásra a Wesselényi-féle összeesküvés után, ld. *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-curópai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bpest. 1963. 205. l. — A Rákóczi-birtokokon a kincstári igazgatás alatt megnehezült jobbágyi életre: *Köpeczi Béla—Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc. Bpest. 1955. 83. l.

²⁵ Szentlászlói J. instanciája a fejedelemhez. OL. RSzlt. II. 2. f. — A hevesi uradalom Glöckelsperg császári tábornoké, az ostromzár alatt tartott szatmári vár parancsnokáé volt. Szentlászlói instanciájának pontos dátumát nem ismerjük, de minden bizonnyal 1704 első felében keletkezett, mert a birtokot 1704. júl. 24-én Rákóczi Károlynak adományozta. *Esze*: KVF. 127. l. — OL. RSzlt. 11. 2. i. Extr. Inst. 77. 1446. — Szegedi tábor, (1704.) aug. 8. A fülekpüspökiek és a drégelyiek kérvénye no. 11. 2. f. — *Iványi*: Göncz szabadalmas mezőváros. 193. l.

Nem csoda, hogy éppen a fiscalis birtokokon csap magasra 1703 őszén és 1704 tavaszán a jobbágyi ellenállás tüze. Hiszen az objektív történelmi körülmények s Rákóczi szubjektív elgondolásai következtében az ország szabadságáért indított háború terheinek tetemes többsége közvetlenül vagy közvetett úton ide esett. Mikor a fejedelem a fiscalis gazdálkodásban akarta megteremteni a szabadságharc anyagi bázisát, az ország egészének társadalmát védte. Ha elgondolása beválik, a nemes, de a jobbágyság tetemes része is lélegzethez jut. A Habsburg-berendezkedés ilyen messzeható, terveinek éppen alapjait kikezdő következményeivel azonban Rákóczi nem számolhatott. Aki a szabadságharc folyamán esz fehérvagy fekete színekben képes felvetíteni a fejedelem és a jobbágyság viszonyát, annak ezért a kétségtelenül kényelmes megoldásért cserében le kell mondania az ország történelmi fejlődéséből adódó ellentmondásos helyzet megértéséről, le a valóság megismeréséről.

Éppen a kuruc szabadságharc társadalmi valóságának megismerése érdekében kell szembenéznünk azzal a ténnyel is, hogy Rákóczi a fiscalis dominiók jobbágynépességének mozgalmát mindjárt a szabadságharc elején fegyveres erővel törli le. A fiscalitások praefectusainak hatalmat ad, hogy akár a fegyver erejével is kényszerítsék engedelmességre a jobbágyokat. „Esett értésemre — írja a fejedelem 1703. december 22-én Sennyei Istvának, a tiszántúli kuruc hadak főparancsnokának —, hogy a Tiszán tul lévő fiscalis jószágokban annyira elmerültenek az istentelenségben és a vakmerő szófogatatlanságban a jobbágyok, hogy teljességgel semmiben nem engedelmeskednek általunk praeficiált tiszteknek, ... Hogy azért annyivaléknább securrossak lehessenek az fiscalis tisztek, és hasonló casus, mint minap, mikor tisztartójkra támadván az jobbágyok, más (már!) nemes embert öltének meg, — eltávoztassék s egyéb alkalmatosságok is elhárítottassanak: requiráltatván ... Ramocsaházy György praefectus hívüknkül, alattalévő hadaink által legendő assistentiával legyen, és amint specificálni fogja, az engedetlen helyeknek biráit, harmad-magokkal, a kik másokat is szófogatatlanságokra felindítottak, megfogatván, táborunkba küldje, hogy azok példájokkal mások az engedelmességet megtanulhassák.” Militaris assistentia adásra utasítja Buday Istvánt is a tiszántúli fiscalitások szófogatatlan jobbágysága ellen, s meghagyja — nyilván mert előfordult már hasonló —, hogy azokat a jobbágyokat, akik a katonaságra támadnak, vessé szoros fogságba. De nemesak a Tiszántúlon tűnnek fel a kuruc katonák, hogy engedelmességre szorítsák a jobbágyokat; a Külső-Szolnok, Gömör, Heves megyei tisztartók sem mernek kimenni fegyveres védelem nélkül a falvakra, s Rákóczi a szendrői és a murányi vár hajdúit rendeli segítségükre. Ugyanakkor Hellepront János a Dráva partjáról írja: „Fiscalitásokban elő nem mehetek, hanem ha Sándor László, Zana György kapitányok assistentiát adnak.”²⁶ Híába

²⁶ Rákóczi levele Sennyei L.-nak, Tokaji tábor 1703. dec. 22. AR. I. cs. 153. l. — Buday L.-nak Solti tábor, 1704. jún. 2. AR. I. köt. 166—167. l. — Szatmári J. jelentése és Rákóczi válasza ad. 19, 20. i. h. — Rákóczi pátense az apostagi táborból, 1704. ápr. 29.: „Mivel a fiscalitások jobbágysága annyira elmerült a szófogatatlanságban, minthogy pedig ellebeni kegyelmes Resolutionk szerint az olly otthon maradott házas és cselédes gazdák, ha szintén Fiok, vagy akármelley rendbeli Rokonságok, az Hadakban continuoskodnak is magok személyében, az eleitül fogva gyakorlott paraszti szolgálattal s taxájoknak megfizetésétül nem immunaltatnak ... különben adtunk oly hatalmat Szatmári J. praefectus hívükneknek, hogy az oly házas szolgálatjatul magokat elvonó s szót nem fogadó jobbágyokat és selléreket közelebb található Hadi Tiszteink s hadaink assistentiája által is az szokott engedelmességre kemény mediumoknak elkövetésével is compellalhassa.” OSzKK. ThGy. Fasc. 1704 fol.: 33. — Hellepront J. Károlynak, Páli réten a Dráva partról, 1704. febr. 26. AR. I. köt. 107. l.

jelennek meg azonban fegyveres kísérettel a praefectusok a falvakon, a jobbágyok nem veszik fel a munkát. Olyannyira nem, hogy 1704 tavaszán a fiscus szőlőit, melyek „műveletlenül állanak”, melyeket „a fiscalis tisztek műveltetni” nem tudnak, s melyek „az ország nagy kárára” pusztán mégsem maradhatnak, kénytelen Rákóczi felesbe kiadni.²⁷ Műveltetésükhöz nemcsak a jobbágy-lakosság készsége, hanem a megfelelő számú munkaerő s az esetleges bérfizetés-hez szükséges pénz is hiányzott.

Rákóczi csupasz országban kezdett szabadságharcot, ahonnan minden pénzt kisöpört a császár. A pénztelenség országos méreteivel az elmaradt fejlődés s a császári adó és kereskedelempolitika kiáltó következményeivel a fegyveres erő nem bírkozhat meg. A fiscalis dominiumokon élő árendásoktól és taxásoktól nem tudják behajtani tartozásaikat. A fiscalis tisztek jelentései egyöntetűen bizonyítják, hogy a parasztság „kínzást”, „áristumot” szenved, mégsem ad pénzt, mert nincs neki. „A taxát nem denegálják; de a pénznek szűk volta miatt sok kizárás után is egy pénzt nem vehettem rajtok” — jelenti Kéri Márton Ramocsaházy Györgynek. „Máramarosi jóságban urbáriális adót, pénznek nem léte miatt, semmiképpen nem exigálhatni: rabságot szenved, vasba verettetik, — marhájával kínálkozik pénz helyett” számol be Ramocsaházy György Rákóczinak a tiszántúli fiscalis jóságokat számbavevő körútjáról.²⁸ Általános adófizetés kötelezettségének, a szabadságharc elején az ország parasztsága sem jósántából, sem ha fegyverrel erőltették volna rá, nem tudott eleget tenni. Reális körülményekkel számolt tehát Rákóczi akkor, amikor az ország szükségére pénzt nem a jobbágyok adójából, hanem a fiscalitásokból akart előteremteni. Kerti vetemények s gyümölcsök termesztésére inti a borsodi fiscalis birtokok inspectorát, hogy minél több „pénzt árulhasson” belőlük. A kőszegi Dicasteriumnak is az lenne a feladata, hogy a fiscalis jóságokból olyasmit vegyen be, melyből „pénzt teremthet”.²⁹ A pénzelőteremtés legfőbb jövedelmi forrásának azonban Rákóczi nem a fiscalis uradalmakat, hanem a bányajövedelmet s később a marha mellett az ország sóját és borát tekinti.

A sómonopóliumról kiadott rendeletében — 1704. február 29. — majd kiáltványában — 1704. március 11. — egyaránt hangsúlyozza, hogy a „feles pénzbeli imposito” „mostani hadakozásunkra kívántató feles költségek” pótlására, mivel nem akar adót vetni az országra, kellett elrendelnie, hogy „sóból kereskedés ne indíttassék, hanem tulajdon a nemes ország számára continualtassék”. A magános sókereskedő tilalma viszont a legkülönbözőbb rétegek érdekeit sértette, s főleg olyan szabadságra törekvő jobbágyokat vagy áruértékesítéssel foglalkozó kis- és középnemeseket, volt katonaelemeket kedvetlenülített el, akiknek zöme az északkeleti országrészt lakta, s elsőik között állt zászlók alá.³⁰

A tiszaháti felkelés szervezője, Esze Tamás nem az eke mellől, hanem a sószállító szekereéről került a zöld várba, s nem földesurával, hanem a császári

²⁷ Rákóczi Bereg megyéhez: Gyöngyös, 1704. márc. 22. OL. Bethlen-család levéltára. — Ua. Ugoesa megyéhez uo. *Komáromy*: Kurucvilági emlékek. TT. 1901. 399. l.

²⁸ Kéri M. jelentései Ramocsaházyinak. Huszt, 1704. jan. 10. 19. AR. I. köt. 276—277. l., 282—283. l. — Ramocsaházy levele Rákóczinak Szatmári tábor, 1704. febr. 4. AR. I. köt. 292—293. l. — Hevenyesy J. levele Károlynak Kőszeg, 1704. márc. 9. uo. 342. l. — Az általános pénztelenségről ír Grubacsévics F. Károlynak. Károlyi lt. 1704. jún. Fasc. I. A. 25.

²⁹ *Köpeczi—Várkonyi*: II. Rákóczi Ferenc. 135. l. — A Kőszegi Dicasterium levele Károlynak 1704. márc. 4. AR. I. köt. 66—67. l. — Rákóczi utasítása máramarosi jóságigazgatójának 1704. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (a továbbiakban MGSz.) 1897. 69. l.

³⁰ Rákóczi Ramocsaházyinak Miskolc, 1704. febr. 29. AR. I. köt. 163—164. l. — Pátens a sómonopóliumról. Eger, 1704. márc. 11. OSzKK. ThGy. Fasc. XXVII. fol: 417/b.

sómonopóliumot védő sótisztékkel gyűlt meg a baja. A Hunyad megyei rác katonaság szabad sókereskedési kiváltságot élvezett a szabadságharc kitörése előtt, s ez a kurucokhoz csatlakozás egyik feltétele is. A Brezáni pátenst nem csupán Károlyi értelmezi úgy, hogy a felkelés egyik oka a sóval való szabad kereskedés elontása, hanem másutt is elhangzik, hogy Rákóczi „a Portiot az országbul kiüzni, a só t felszabadítani” jött be az országba. Nem ábrándokat kerget, hanem a reális helyzettel számol Károlyi Bécsben, nikor kifejti, hogy a császár némi adóbeli könnyítés mellett feloldja a sómonopóliumot Szatmár, Ugoesa és Bereg megyékben, több reménye lehet a kuruc felkelés elfojtására.³¹ A kuruc támadás első gazdasági sikere: a só megolesósodása.

Csupán az események felületét látánk, ha a kuruc katonák prédaéhségének tulajdonítánk azt az általános jelenséget, hogy a vitézek elhordják és szabadon árulják a sókockákat. A feudális államnak e legértékesebb, az arannyal vetekedő ásványi valutája, az élelemgazdálkodás alapja — a konzerválás általános és szinte egyedüli eszköze —, a kor egyik fő kereskedelmi cikke, évtizedek után ekkor, 1703 nyarán és őszén került ismét a lakosság kezébe. Szolnok megvételénél nem az elnyert 24 ágyú és puska a legértékesebb zsákmánya Borbély Balázs ezerének, hanem az ott összehalmozott nagymennyiségű — 40 000 — kő só. Rákóczi sóinspektorainak a szó szoros értelmében a katonaság kezéből kell kivennie a só t, mikor a fejedelem parancsával megjelennek a sóaknákon. Hadadi István 1703 őszén nem tud eleget tenni Rákóczi utasításának, mert a katonák és a hadnagyok maguk hordják Magyarországra a só t. Ha a fejedelem parancsát számlálja eléjük, öléssel fenyegetik, s hiába árestáltatja az ellenszeggölöket, semmire sem megy.

A sókereskedés monopolizálása ellen Erdélyben olyan nagy a felháborodás, hogy 1704 nyarán a fejedelem kénytelen feloldani azt. Magyarországon eleinte csak részleges engedményekre kerül sor, hiába instantiáznak a máramarosi kisnemesek s az északkeleti országrész taxát és árendát fizető lakosai, hogy életük fenntartásának egyetlen módjától fosztották meg. Hiába szemléli só tét szemmel a katonaság, hogy olyan generális, mint Károlyi Sándor 1704 nyarán pénzen a maga hasznára árul só t, a sómonopóliumot országos méretekben csak 1704 novemberében oldja fel Rákóczi.³²

³¹ Esze Tamás sókereskedő tevékenységéről legkorábbi adatunk a szepesi kamara iratanyagának 1676. évi csomójából előkerült kelet nélküli kérvény, melyet Pap Istvánnal közösen írt (OL. Representationes 3235 fol. 122. *Benzédi szíves közléséből*). Valószínűleg valamivel 1676 után keletkezett, hiszen Esze Tamás születési éve — addigi tudomásunk szerint — 1666 (*Esze Tamás—Köpeczi Béla: Esze Tamás*. 8. l.). — A Hunyad megyei rác katonaság folyamodvánva 1704. júl. 31. KVF. 166. l. — Károlyi levele Koháry Istvánnak Károly, 1703. máj. 27. OSzKK. ThGy. Fasc. 1703 fol. 31—32. — Ismeretlen levele Tokajból 1703. jún. 30. uo. 137. — Károlyi memoranduma Sz 1874, 329—330. l. — Rákóczi, mikor kiáltvánnyal fordult a keresztény világhoz, a szabadságharc okait felsorolva a só drágaságát és a sóval való szabad kereskedés elontását is említi. Manifestum 1704. január. Ráday Pál iratai (Szerk.: *Benda K., Esze T., Maksay F., Papp L.*). Bpest. 1955. 102. l.

³² Kajali P. levele Kovács J.-nak Gács, 1703. szept. 23. Ráday iratai. I. köt. 59. l. — Bajtai I. levele Pest, 1703. szept. 22. OSzKK. ThGy. Fasc. 1703 fol. 105. — Hadadi I. levele Rákóczinak Somlyó, 1703. nov. 28. RSzlt. II. 2. E/A. — Instancio Soos Pál sóinspector számára Tokaji tábor, 1703. okt. 20. OSzKK. Fol. Hung. 978 11—b—12—a. — Máramaros instantiája Rákóczinak és a fejedelem válasza: Tokaj, 1704. jan. 10. OL. RSzlt. II. 2—c. — Máramaros vm. 1704. évi gyűlései, főleg az okt. 15 és dec. 19-i gyűlés. Prot. Máramaros 1704. 386, 402. l. i. h. — Pápay J. levele Máramarosnak Vihnye, 1704. szept. 1. OL. RSzlt. III. —b. — A sómonopóliumot 1704. nov. 24-i rendeletével oldotta fel Magyarországon a fejedelem. Levele Pest megyének. Sentei tábor, 1704. nov. 24. *Hornyik: i. m. IV. köt. 239—240. l.* — A sómonopólium erdélyi

Hasonlóképpen összeütközött a fiscus érdeke a jobbágy- és szegénylegénykatonaság reményeivel a borárultatás kérdésében is. A *kocsmáltatás* mindjárt a szabadságharc elején a földesúr és a jobbágy, a katona és a főtiszt, a kuruc állam és az egyén érdekeinek ütközője, s az maradt az utolsó hónapokig.³²

Rákóczi már a tokaji táborban megírt pátensében kijelentette, hogy a tokaji szőlők jövedelmét az ország szükségére kívánja fordítani, s a katonai táborokon kocsmákat állít föl. A máramarosi kamaraispánnak adott instrukciójából kiderül, hogy a kocsmákból behozható jövedelmekhez nagy reményeket fűz, és nem is alaptalanul, mert két éves tapasztalat után a tábori kocsmák és mézszárszékek várható hasznát Plathy Sándor évi 600 000 ft-ra teszi. Álláspontja a szabadságharc utolsó éveig változatlan: a várakban és a táborokban az ország szükségére a kuruc államnak tartja fenn a borárultatás jogát.

A diószegiei, mikor 1703 őszén kézhez veszik a fejedelem parancsát, hogy a csapszékeket azonnal adják át inspectorának, „mivel az ország számára kívánjuk fordítani”, úgy érzik, régi privilégiumukat éri sérelem, hiszen maguk hasznára bérelték régen a német világ előtt a kocsmáltatás jogát. A szentjóbíai ugyancsak „a kocsmát s mézszárszéket magoknak akarják tulajdonítani,” a szentimreiek hasonló kiváltságokat vindikálnak maguknak. Az abauji, az ugoicsai s a Hunyad megyei nemesség egyaránt arról panaszkodik, hogy a katonáskodó jobbágyok vagy otthon maradt hozzátartozóik szabadon árulják a bort a földesurak nagy rövidségére és sérelmére. Az ezredekben és a várakban pedig a tábornokok és a commendánsok, de az ezereskapitányok is, kocsmákat állítanak. Jó példával szolgál a szatmári tábor. A tábor parancsnoka, Sennyei István, a tiszántúli hadak főparancsnoka, távollétében írja: „A kocsmáim pedég folyjanak, — ámbár Urunk számára is árulják is (itt!) a bort.” Kiss Albert ezereskapitány ugyancsak tart kocsmát a táboron.

Mikor a fegyvertfogottak maguknak tulajdonítják a kisebb földesúri haszonvételeket és a táboron vagy odahaza szabadon árulják a bort, régi történelmi hagyományt, a végváriak szokását elevenítik föl. A várak katonasága elmaradt fizetése helyett, vagy a zsold kiegészítésére több helyütt megkapta a múltban a királytól vagy a földesúrtól a kocsmáltatás és húsárulás jogát. Az ónodi lovas és gyalog vitézeknek I. Rákóczy György 1624-ben engedi meg, hogy a maguk hasznára mézszárszéket tartsanak. Gyakran szerepel a dunántúli katonakiváltságlevelekben is a borkimérés jogának, a vámok és a mézszárszékek jövedelmének hosszabb-rövidebb ideig engedélyezett szabad használata. A sümegi vitézlő rend a szabadságharc alatt is magának kéri a tapolcai és a sümegi kocsmát.

Természetes tehát, hogy a szabadság katonák értelmezte fogalmában — a katona-paraszti életforma lehetőségeiben — bennefoglaltatott a borkimérés joga is. De ha a katonák vagy a katonák hozzátartozói gyakorlatban is érvényt szereztek vélt jogaiknak, a nemesség nemzeti-nemesi kiváltságainak rombolását, elrontását sérelmezte, Rákóczi pedig az ország jövedelmét féltette. A katonák, a régi kiváltságos helységek a szabadságharc elején többnyire elesnek e fontos jövedelmi forrástól. Vagy úgy járnak, mint a szentimreiek, akik nem tudták kiváltságlevelüket felmutatni, s a fejedelem az ország számára foglalta le helységük csapszékét, malmát és mézszárszékét, vagy maguk maradnak a földesúrral, nemesi tisztekkel, főúri tábornokokkal kezdett, nagyon is egyenlőtlen feltételekkel folyó harcban. Gödény Pált 1705-ben borárultatása miatt csukják árestumba. Visszont Fáy István murányi várkapitány, akit a fiscalis birtok

kérdéseiről: Radvánszky J. levelei Rákóczinak. Alba Julia, 1704. júl. 13., aug. 27. OL. Radvánszky cslt. III. o. XXXVI. cs. 125, 131. sz.

védelmére rendelt a fejedelem, a legnagyobb haszonélvezője, lefölözője lett az ország javainak. Bár többször tartanak hatalmaskodásai, nyilvánvaló visszaélései miatt inquisitiót, háborítatlanul árultatja a jobbágyoktól erőszakosan elvett pálinkát a maga kocsmáján, és a szabadságharc utolsó éveiben már nyíltan bonyolítja le borkereskedelmi ügyleteit a császári tisztekkel.³³

Az eredményes fiscalis gazdálkodást az adott társadalmi viszonyok, a fejlődés mélyén munkálkodó törvényszerű mozzanatok s a felszínen mutatkozó érdekellentétek egyaránt akadályozták. Nem kedvezett a fiscalis javakból próbálkozó országépítésnek a katonaság mindennapi magatartása sem. Az első hónapokban a katonaság nyereségét rendszeres fizetés vagy zsold helyett a zsákmány alkotta. Ezt úgy értelmezték a vitézek, hogy a labancok, a németek javaiból közvetlenül, maguk kedvére, szabad kótyavetyére gazdálkodhatnak. Nem pedig tisztartók aprólékos nyugtáinak ellenében kell élelmükről, lovaikról gondoskodniok. „Valahol valakik akarják a fiscalis jószágokban involválván, nem gondolnak senkivel semmit: bort, gabonát, marhát, juhot és amit kaphatnak, csak elhajtják.”³⁴

Korán, mindjárt a szabadságharc első hónapjaiban át kellett látnia Rákóczinak, hogy csupán a fiscalitások jövedelme a háború és az állam költségei viselésére semmiképpen sem elegendőek. A kincstári dominumokon fellángoló jobbágyi osztályharc, az általános szorongatottság, melybe az egyéni érdekek keresztüze alatt tartott fiscus került, arra készítette a fejedelmet, hogy a katonaság eltartását a társadalom jelentős részének kötelességévé tegye.

„Bandákban jöttek, kenyeret, húst és más szükséges élelmiszert hoztak” — a szabadságharc vezetője a határon elébesereglett nép áldozatkészségéről másfél évtized távlatából sem feledkezett meg. 1703. június 16-át követő hetekben és hónapokban, ahol megjelentek a kuruc csapatok, ott a vidék tartotta őket élelemmel. Mire a felkelés országosmértű szabadságharccá bontakozott, s az idő télbe fordult, ezeken a vidékeken a parasztgazdaságok teljesen kimerültek. A hadsereg átteleltetése, a katonák szállása, lovak takarmánya égető gondként jelentkezett.

Gyakorlatban a katonaság eltartása az otthonlakós jobbágyságra esett, a zászlók alá katonát küldött családokat a szabadságharc elején egyáltalán nem lehetett rászorítani, hogy részt vállaljanak a parasztság e legsúlyosabb terhéből. A maradék lakosság készletének, különösen a sereg útjába eső területeken s a várak körül, a készletek hiánya s maga a paraszti gazdaság szabott határt.

³³ Rákóczi levele Szabolcs megyének Tokaji tábor, 1703. nov. 17. TT. 1909 150. l. — Majos F. máramarosi kamaraispán instructiója (másolat) s. d. OL. RSzt. I. 2. — Plathy S. előterjesztése a miskolci tanácsülésen 1706. febr. (OL. Törzssanyag 827/1703 b.: Pall. 11). — Utasítás Szalay Pálnak a hegyaljai kocsmákról OL. RSzt. II. 1. a. — Rákóczi levele a Somlyai commendánsnak, Károly, 1708. febr. 13. AR. II. köt. 632. l. — Rákóczi levele a diószegiekhez Szatmári tábor. 1703. okt. 2. OL. RSzt. I. 2. e. — Szalay J. Rákóczinak Szentjób, 1703. okt. 30. AR. I. köt. 173. l. — KVF. 223—224. l. — Abaúj megye panaszja OSzKK. ThGy. Fasc. 1704 fol. 217—218. — Hunyad megye sérelmei. 1704. júl. TT. 1906, 206—208. l. — Hadady I. Ramocsaháznak Somlyó, 1704. jan. 13. AR. I. köt. 278. l. — Sennyei I. levele Sennyei F.-nek Bottyán, 1704. febr. 1. uo. 291. l. — Sennyei I. tiszántúli generális ellen folytatott vizsgálat. 1704. márc. 4. OL. RSzt. V. 2. h. — Az ónodiak kiváltsága: OL. Urb. et Cons. 1704. Fasc. 25 N° 51. — I. Rákóczi Gy. hajdú kiváltság-leveleiben mindig külön intézkedik a kocsmáltatásról. A hajdúnémetieknek a kocsmát és a mézszárszékét átengedi azzal a megkötéssel, hogy az esztendőben egy hónapig a maga borát árulja benne. *Komáromy*: Hajdúszabadságlevelek. 606. l. — *Zimányi*: Adatok a dunántúli hajdútelepekhez. — Eölyös J. kapitány és ezere Károlynak Várad, 1705. máj. 19. Károlyi lt. 1705. máj. Fasc. 3. C. 24. — Extr. Inquis. Muraniensis. OL. RSzt. V. 2. h.

³⁴ Kőszegi Dicasterium Károlynak. 1704. márc. 4. AR. I. 66—67. l.

Ezért foglal határozottan amellett állást a fejedlem 1704 elején, hogy az egész felszabadított országreszen egyenletesen elosztva és a katonahozzá tartozókat is bele vonva viseljék a hadsereg tartás terheit. Sőt az *élelmiszeradó* alapjává nem az egyes parasztgazdaságokat, hanem a portát tette meg. Ily módon elméletben kiszélesedett a katonaeállítás társadalmi bázisa, mert a nemesség legalsóbb rétegeit, az armalistákat és a kurialistákat is a portákhoz számolták. A rendelkezés egyedeiben védelmet jelentett volna a jobbágyságnak, de a jobbágysági osztályt súlyosan megterhelte. Hiszen gyakorlatban meghalványította a jobbágyság fegyverforgással elnyerhető szabadságába vetett reményeit, s a háború minden terhét a falvak népére hárította. Rákóczi, mikor elrendeli: a táborra szálltak „otthon maradt házoknépe, atyafiai és cselédei... élés vágó és egyéb naturalék adminisztrációjában... más otthonlakós hiveinkkel concurráljanak”, azt tartja szem előtt, hogy egyéb közteher és szolgálat nincs rajtuk, s ha katoná hozzá tartozójuk otthon lenne, éléssel csakúgy kellene táplálniok. Gyakorlatban nem jelentett könnyebbséget a feleség és a kiskorú gyermekek mentessége sem, hiszen a szolgáltatások alapját a nagycsalád és a porta alkotta. Nehezítette a helyzetet, hogy a rendelkezések a megyén keresztül jutottak el a falvakba, a naturalék összeszedése a megyei tisztek feladata volt. De később is, a commissariatusságok megszervezése után, a parasztság földesuraival, a nemességgel került szembe az őt marha-, gabona- és szénaadásra erőltető tisztviselő személyében.

Nem csoda, hogy a jobbágyság általában az élelmiszeradót megyei tehernek tekintették, annál nehezebben állottak rá, mert remélték, hogy Rákóczinál megtalálhatják igazságukat. A fejedelmi cancellárián az élelemkivetés általános elrendelése után megsokasodnak az instantiák, és a katonák, a lakosok, a katonahozzá tartozók sorai a jobbágyság dőhbent csalódásáról és csontigthatoló sérelméről beszélnek. Az igazság gyökeréig — keresetlen szavakkal — a szalonczai lakosok ástak le: „Minthogy közülök minden külön kenyeres ember az hadban volt s most is oda vagyon, mindazonáltal őket szekér s vonó marha adással, étel, széna, abrak s szállás adással terheli a N. Vármegye, a nemesek pedig mindezekből magokat kihuzzák.”

Máramaros megye még az 1703 őszen nyíltan megkérdezte a fejedelmet, hogy a főurakra és a nemesekre vonatkozik-e a katonatartás kötelezettsége. Áldozatkészségükre bízta, vagyis lemondott róla. Pedig éppen a nemesi osztály bevonásával talál majd rá a kivezető útra.³⁵

Az élelmiszeradás elleni jobbágytiltakozások a kuruc zászlók alá gyűlt feudális társadalom belső ellentéteit jelezték. A katonahozzá tartozók, Rákóczi ígéretére hivatkozva, továbbra sem vállaltak részt a terhekből. Az otthoniak magukat elegendőnek nem tartván, inkább nem fizetik. A jobbágykatonák mihelyt fölökbe jut hozzá tartozóik terhelésének híre, fölzendülnek, odahagyják a zászlókat és hazamennek. Az ellátatlan ezerek rászállnak a falvakra, kiélik a vidéket, s öléssel fenyegetik tiszteiket. Nyáron a falvak nem mennek ki a

³⁵ II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. Bpest, 1951. 39. l. — Rákóczi F. pátense Szabolcs megyének. 1703. dec. 4. TT. 1909. 151—152. l. — Ugocea megyének. Miskolc, 1704. jan. 30. AR. I. köt. 290—291. l. — Methodus Intentionis Militiae. 1704. febr. 15. — *Hornjik*: i. m. IV. köt. 282. l.; Buday I. pátense 1704 jún. 6. AR. I. köt. 325. l. Az egész országra vonatkozóan Rákóczi 1704. nov. 13-án Érsekújvárott rendelkezett az élelmiszeradóról. Egy portának havonként egy mázsa húst, 6 köböl búzát, 11 köböl zabot kellett beszolgáltatnia. MTA. Kt. Tört. Ivr. 46. Az egyes megyékhez kiküldött rendeletet ismerteti: *Takács János*: Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában. Zalaegerszeg. 1951. 103—104. l.

rétékre, nem gyűjtik be a takarmányt, mondván „ugyis nem magok, hanem hadaink által émszertetnék meg”. Olyannyira; hogy Rákóczinak kemény büntetésekkel megfenyítve kell a nyári munkák elvégzésére szorítani őket.³⁶

Mind általánosabb lesz az a kívánság a katonaság, de az egyes helységek körében is, hogy a megígért szabadságról már most bizonyosságot nyerhessenek. A hajdúvárosi kiváltságlevél vonzereje a legnagyobb, hiszen nemcsak az egyén, hanem a közösség is mentesül a terhek alól, s olyan jogokat biztosít — vámmentesség, kocsmáltatás, mézszárszékeltartás stb. —, melyekkel csak a nemesek élhetnek. Megszabadul a szolgáltatásoktól a nagycsalád, megszűnik a huzakodás a község otthonlakos és fegyverviselő lakói között.

A hajdúvárosi kiváltság elnyerésének igénye nemcsak Salánkon és Nagyszöllősen támadt fel. Tudunk Tasnád, Ottomány, Belényes lakóinak éppen 1704 folyamán jelentkező hasonló igyekezetéről. Valószínű, hogy a balmazújvárosiak ugyancsak ebben az évben mozdulnak meg, hiszen földesuruk, Hallerné Barkóczy Julianna, aki a szabadságharc bukása után kárörvendően adja tudtukra: „a kurucvilági hajdúvárosi szabadság füstbement, elolvadt”, éppen 1704 januárjában kényszerül parasztruhában a barátok klastromába menekülni. De nincs kizárva az sem, hogy Tarpa, Diószeg, Gönc és az őrszegi tartomány lakói, akik 1706—1708 folyamán nyerték el a hajdúvárosi kiváltságot, már most jelentkeznek igényeikkel.³⁷

A hajdúvárosi kiváltságot, katonaszabadságot biztosító fejedelmi privilegium elnyeréséért indított mozgalom minden valószínűség szerint általánosabb és differenciáltabb, mint ahogyan azt az eddig ismert esetek alapján véltük. 1704 folyamán országos méretekben, de a tájegység történeti hagyományait is magán viselve, rendkívül gazdag változatokban jelentkeznek.

A katonaság és a jobbágyság közösen támasztja azt a vihart, mely 1704 első felében az egész országon végigsöpör s belső válságot idéz elő. A nagyszöllősiék s Kis Albert czerének zendülése, a Bercsényi parancsnoksága alá tartozó Északnyugati Felvidéken állomásozó hadak bomlása, a dunántúli kuruc támadások összeomlása — jelzik e válság országos méreteit, de társadalmi mélységeit is. A nagyszöllősi és salánki földesurak még maguk mellé állítják a fejedelmet. Sennyei István Kis Albert czerét „a nemességre inkább és urakra, mintsem a németre feltámadott had”-nak mondja. A maga szorongatottságában — hiszen a katonaságnak meggyőződése, hogy árulása miatt veszett el a szatmári sánc, öléssel fenyegetik, javai felprédálására készülnek —, az egész nemesi osztály veszedelmét látja fölremleni: „Egyébiránt, ha ezen gaz nép halálunkra igyekező s cselző mocskolódásátul meg nem zaboláztatik, most nekem s az után más becsületes főrendekbül álló tiszteknek . . . se böcsületünkhöz se jószágunkhoz, se életünkhöz securitásunk nem lehet.” Amiért őt vádolják, a szatmári bloquád elrontásának felelősségét — noha a tanúk nagy többsége ellene vall —, Kis Albert nyakába varrja, s a jobbági-szabadparaszti érdekeket legradikáli-

³⁶ Rákóczi Borsod megyének: Solti tábor, 1704. jún. 4. MTA. Kt. Tört. Ivr. 46. — Pozsony-nak uo. 1704. jún. 6. Csehszlovákia, Pozsony vm. lt. 1704. — Pest megyének 1704. jún. 6. *Hornyjik* i. m. IV. köt. 302—304. l. — Rákóczi levele Máramaros megyének, melyben a „Hadaink számára kívántató naturálék s élés adminisztrációjában refractariuskodó parasztság iránt kiadatott” pátenséről ír. Egri tábor, 1704. ápr. 5. RNK. Máramarosszigeti lt.

³⁷ A salánki, nagyszöllősi mozgalomról *Esze: A szegénylegények éneke*. 13, 20—25. l. — Tasnád és Ottomány: Extr. Inst. 1388, 1469. OL. RSzt. II. 2. i. — Őrszeg uo. II. 3—4. II. 433—434. — Balmazújvárosra: Haller Sámuelné Barkóczy Julianna levele a balmazújvárosiakhoz 1713. jún. 16. *Varga Antal: Balmazújvárosi levéltár okmányai*. Kézirat. 78. sz. irat.

sabban képviselő ezereskapitányra a bitófa árnyéka borul. A Felvidéken azonban Bercsényi csak úgy emelhet gátat az ezredek teljes eloszlása elé, hogy kiadja ismét azt a pátenst, melyben a szabadságharc elején szabadságot ígértek a fegyvertfogóknak. A Dunántúlon pedig, ahol főleg a végvidékiek elkedvetlenedése hiúsította meg a kuruc sikereket, Rákóczi feleleveníti és megerősíti a simontornyai fegyverviselők hajdú kiváltsággal egyenértékű privilégiumát.³⁸

A simontornyai privilégium felelevenítése 1704 viszontagságos nyarán eredményét, de első nagy lendületének végét is jelenti a katona-paraszti osztályharcnak. Nem a belső feszítő erők elfáradásával kell számotvetnünk. A nemesi társadalomból kiépülő kuruc államszervezet próbálta meg gátak közé szorítani azokat az energiákat, melyeket az első kuruc katonák s a katonák mögött a nagycsalád, a falunépe s az egész jobbágyi és jobbágyságba taszított társadalom szabadságvágya s igát tovább viselni nem akaró indulata táplált.

Kis Albert kivégeztetése után Sennyeit külön gyalogság vigyazza, hogy „a köznépnek . . . felindult motusi miatt, valamely olly véletlen casus ne essék” rajta.³⁹ A szabadságharc nemesi résztvevőinek olyan katonaságra volt szükségük, amely hathatós védelmet nyújt nemcsak a császáriakkal, de a fölindult földnépével szemben is. Támasza a feudális államnak külső ellenségeivel, de belső támadóival szemben is. Első feltétele egy ilyen hadsereg megteremtésének az, hogy a katonákat ne fűzzék erős szálak, eleven kapcsolatok az elnyomottak társadalmához. Ne csak egyedileg, de egész közösséggel, más, az otthoniakéval semmiképpen sem azonos érdekkörökbe kapcsolódjanak bele. Rákóczi, amikor szabadságot ígért a fegyvert fogóknak, a feudális állam fegyveres ereje és a jobbágyság között legerősebb s legéletképesebb kapcsolatot elevenítette fel.

Maga sem gondolta, hogy a zászlója alá állt 30—50 ezer jobbágy nemcsak önmagát, hanem csaknem az egész jobbágyi társadalmat jelenti. Akkor kezdi sejteni a valóságot, mikor az otthonmaradt falunépe kijelenti, hogy ha a katonához tartozók kivonják magukat, ők olyan kevesen maradnak, hogy képtelenek viselni a terheket. Bizonyosságot akar, világos számokban látni a katonák s az otthonmaradtak csoportjait. Tudni akarja, mennyi a realitás az olyan általános kijelentésekben, hogy „a falvakban senki sem maradt a terhek viselésére”, „a parasztság nagyobb része fegyverben vagyton”, „minden jobbágyim katonává löttenek”.⁴⁰

Nem ismerjük a fejedelmi utasítást, amelynek alapján az 1704-es katonai összeírás készült, de a kész összeírásokban kiütköznek a határozott elgondolások körvonalai.⁴¹ Összeírják, hányan állottak katonának és hányan maradtak otthon „a terhek viselésére”. Az adatokat a falvak bíráinak vallomásai alapján veszik fel. A teherviselők csoportjának megállapításairól a vetési pátenst szempontjai szolgálhattak alapul, mert külön írják fel a gazdát, az otthonlakós katona bátyjak, öccsök és külön a fiúk számát. A határvonalak a hadbaállottak

³⁸ *Esze: A szegénylegények éneke.* 10—15, 20—23. l. — A felvidéki hadak zendülésére: *R. Várkonyi: Bercsényi pátense.* 226. l. — Sennyei I. levele Rákóczinak 1704. febr. 24. OL. RSzlt. 2. 11. E/A. — Sennyei I. ellen folytatott vizsgálat 1704. márc. 4., Sennyei magát tisztázó folyamódványa 1704. máj. 28. és hadbírósi felmentése. Uo. OL. RSzlt. V. 2. h. „Oly dolgokat esküsznek — írja Barkóczy Krisztina Sennyéről —, hogy még az jó akarói is gyanúba eshetnek, nem hogy az közrend ne, ki is csak egész árulónak tartja.” Károlyi lt. 1704. márc. Fasc. 4. C. 59.

³⁹ Rákóczi levele Sennyei I.-nak s. d. OL. RSzlt. I. 2 b.

⁴⁰ A tótújfalusiak (Bars vm.) instanciája. OL. RSzlt. II. 2. f.

⁴¹ Borsod megyében 1704. febr. 2-án, Bars megyében ápr. 9-én kelt felszólítás rendel el az összeírást. Rákóczi Borsod megyének. MTA. Kt. Tört. Ivr. 46. — Vay Ádám levele Bars megyének. Bars vm. lt. 1704. Fasc. 1/b.

és az otthonmaradottak — vagy ahogyan az Abauj megyei összeírásban megkülönböztetik őket „hajdú”, „lovas” és „rusticus” — között minduntalanul összekészülődnek. Beregben azokat írják össze, akik „vállalják a terheket”, és nem az otthonmaradottakat, mert van, ahol a katonák közül „csak egynek maradt otthon gazdája” (Kucsova), másutt „hármuknak maradt gazdája, de nem viselik a terheket” (Ignécz), vagy „a kurucoknak pedig mindnek maradt otthon gazdájuk, de nem mindegyik viseli a terheket” (Dávidháza). Az cesedi uradalomhoz tartozó Báthorból 120-an mentek katonának, 19-en zsoldosnak, 23-an vannak otthon, „de katonáknak tartozóknak mondják magukat, csak addig vannak otthon, míg meg lovasodnak. Semmi szolgáltatást fizetni nem akarnak.” Fő tanulságaként az 1704-es összeírásnak, a fejedelem nyilván leszámolt azzal, hogy a katonáállítás addigi formái között válassza szét a hadakat a néptől, a szabadságukban reménykedő és máris bizonyos mentességet élvező egyes katonákat, a terhek viselésére szorított jobbágyságtól.⁴² Az 1704-es összeírás nagy többsége 1704 nyár elejére elkészült s 1704. július 27-én Rákóczi már ilyen meggondolásokkal veti papírra az új elvek szerint felállítandó kuruc hadsereg tervét: „fizetett hadakkal akarván mind Magyar-, mind Erdélyországban erigálni, s ennek utánna tartani, hogy így, mind a közjó jobban folyjon, s mind a földesurak is magok jószágoknak hasznát vehessék”.

A reguláris hadsereg terve nem máról holnapra született meg. Már a zvadkai táborban osztott zsoldot a fejedelem, hogy — mint írja — a hadat „fegyelem alatt és a zászlók körül könnyebben megtarthassam”, s úgy tűnik, a szabadságharc kezdetétől fogva a szabad prédának éppen rendszeres zsoldfizetéssel akart minél előbb és gyökeresen végetvetni. A prédáló, húzó-vonó katonák nemesak a nemesi házaknak, de a falvak lakóinak is csapást jelentettek. Az a politika, amely az állam sokasodó terheit sorba mind a parasztságra helyezi, ha célt akar elérni, szükségszerű, hogy védje is a jobbágyot. Senki nem büntette kegyetlenebbül és következetesebben a falvak, parasztporták fölött hatalmaskodó, a jobbágyokkal kegyetlenkedő katonákat, mint Rákóczi. Vizsgálatot rendel el a katonához tartozókat zaklató földesurak ellen, meghagyja a megyéknek és a tisztartóknak, hogy „a szegénység hírünk nélkül ne terheltesék”. Borsod megyét azzal tiltja el a sűrű követküldözgetéstől, hogy ne szaporítsa a költséget, amely „a sok szegénységnek, melynek nagyobb része velünk együtt éjjel-nappal a köz ügynek elősegelésében fáradoz s fegyvert forgat, nem kevés oppressiójára practicáltatik . . . , abban a szegénységen fenn forgó terh viselés szaporodván”.

Három nappal később, hogy Radvánszkynek a reguláris hadak felállításával a földesurak könnyebbségét fejtegeti, Torna megyének szigorú parancsot ad: ne merészeljen a megye executiot küldeni a falvakra. Meghagyja, hogy a kint levő executorokat is azonnal hívja vissza, ha ellenszegülnének, büntesse meg, „a szegénység conserváltassék”. A megyében állomásozó Kenyhecz János ezerskapitánynak pedig megparancsolja, hogy tartóztassák magukat a „szegénység oppressiójából”, „mivel rövid időn fizetésektől teszünk dispositiót”.⁴³

⁴² Az összeírás megyénként és uradalmanként történt. Jelentős rész van együtt: OL. RSzlt. I. 2. e, de még sok lappang. A beregszászi (OL. U. e. C. Fasc. 19. N° 137), az ónodi uradalombeli (uo. Fasc. 25. N° 51) és a Bereg megyei összeírásokra (uo. Fasc. 19. N° 13), *N. Kiss I.* hívta fel a figyelmemet.

⁴³ Rákóczi levele Radvánszkynek Szeged, 1704. júl. 27. TT. 1906 203—204. l. — Rákóczi Emlékiratai 27. l.; OSzKK. ThGy. Fasc. XVII. 209. — Instructio amáramarosi fiscalitások praefectusának. Lipótvári tábor, 1704. dec. 6. OL. RSzlt. I. 2—c. — Rákóczi Borsod megyének Miskolc,

Sokakat megtévesztettek a jobbágyok védelmében írott kegyelmes fejedelmi sorok. Gyökerét Rákóczi jó szívében keresték, és csupán csak az érzelmi motívumokban látták a haladó jobbágypolitika legszebb magaslatait. Kétségtelen, hogy feudáliskori történelmünk nagyjai közül senkit sem indított meg annyira a szegény nép nyomorúsága, mint a fejedelmet, de az oltalmazó intézkedések mögött tervszerű jobbágyvédő politika szilárd váza áll. Ez a jobbágyvédelem nem kapcsolódik szükségszerűen a jobbágyiség társadalmi felemelésének, esetleg a jobbágyi alávetettség eltörlésének politikájához. Különösen nem ebben az időben. Inkább éppen a jobbágyi osztály megerősítése, mintegy konzerválása a célja. Hiszen az állam terheinek elviselésére akarja erőssé, időtállóvá tenni a feudális társadalom alávetettjeit. Megbízható adófizető csak a magát jól bíró jobbágy lehet, akit nem szípoloz a földesúr, nem tesz földönfutóvá a katonaság. Ennek — inkább már a felvilágosult abszolutista uralkodókra, mint Rákóczi kortársaira jellemző — jobbágypolitikának fontos láncszeme kellett hogy legyen a néptől független, fizetett, fegyelmezett reguláris katonaság. Túlzás lenne azonban olyan következtetéseket levonnunk, hogy Rákóczi ezzel megelőzte korát, inkább egy korábbi államelméleti elgondolás, Lipsius Magyarországon is népszerű „Politica”-jának és Zrínyi munkásságának hatásával kell számot vetnünk.⁴⁴ Rákóczi jobbágypolitikája azonban nemcsak összefoglalása és betetőzése régi elgondolásoknak, hanem előrelátó is. E messzebbvívő kezdeményezésekre a szabadságharc második felében, a jobbágyi osztályharc hatására kényszerült rá. Tudjuk, a reguláris hadsereg megteremtésén munkálkodó politikája nem ért el tartós eredményeket.

A kudarcot lászólag a rézpénz okozta. Az ország legendás szegénysége, az a teljes lemeztelenítettség, amelyben a császári csapatok hagyták, szinte hivalkodó bőségben kínálja a nyomósabbnál nyomósabb indokokat. Azokat, melyek szükségpénz kibocsátására, mégpedig Lipót császár sikertelen kísérletének, a fedezetnélküli fizetőeszköz verettetésének megisméltésére kényszerítették a fejedelmet. Valójában az országos pénzhiány és a rézpénz önmagában még nem ásta volna alá a kuruc hadsereg regularizálását. Nem a rézgaras okozta, de az erősítette fel a társadalmi ellentéteket. Feszült légkörben szolgált alkalmul viharos kirobbanásokra. Ellenkező szerepet játszott végig, mint amire alkotói szánták: nem könnyítette a bajokat, hanem felnagyította, nem járult hozzá az ellentétek elsimitásához, sőt felszította a kárvallottság, becsapottság érzéseit. Pedig eleinte úgy tűnt, valóban sikerül áthidalnia a nehézségeket. Már nem hiába követelik a taxát és az árendát, van miből fizetni a vámot, s a táborokban rendszeresen kezdenek zsoldot osztani. Az országban eluralkodott nagy szegénység azonban olyan, mint a mesebeli sárkány, ha levágják az egyik fejét, száz nő helyette. Másfél év leforgása alatt a rézpénz is a kuruc gazdasági élet sokfejű szörnyévé növekedett: értéke rohamos gyorsasággal a nullára zuhant, a magános földesurak ezüstpénzt követeltek jobbágyaiktól, ezüstpénzen árulják a hort a kuruc főtisztek és az uraság kocsmáiban, s hiába szedeti be Rákóczi rézpénzen az árendát, veszi meg a vámot, mire az állam pénze a katonákhoz kerül, semmit nem kapnak érte.

1704. jan. 27. MTA. Kt. Tört. Ivr. 46. — Válasz a horti, adácsi és viszneki lakosok panaszára. Szeged. 1704. aug. 4. OL. RSzlt. II. 2. i; Torna megyének uo. II. 1 a.

⁴⁴ Wittman Tibor: A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. sz. eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz (I. Lipsius). Filológiai Közlöny 1957 és kny. Bpest. 1957. 62. 1.; Heckenast Gusztáv: II. Rákóczi Ferenc könyvtára (1701) ITK. 1958. 34. 1.

Kétszeresen nagy a megcsalattatás. Fegyveres szolgálatukért bért kapnak, jutalmat — kiváltságot — nem várhatnak. 1705 elején az otthonmaradottak mentességét kérő folyamodványokra ilyen, a tótújfalusiak instanciájára adott válaszhoz hasonló feleleteket írnak a fejedelmi kancellárián: „Az kik pedig lladbamentenek, azoknak lévén fizetések, az haza szolgálattýára kívántató élés adástul ... nem eximáltathatnak.”

Le kell mondaniok arról, hogy maguk válasszák tisztjeiket, letegyék a nem nekik valókat, nemes urak parancsnoksága alá kényszerülnek. De mind mi ez, a nagy megdöbbenéshez képest: „csak hiába fogott volna az jobbágyság fegyvert, mert mihelyt az had száll, ismét ugyancsak jobbágyok lesznek”. Így beszélnek az úri rendek, így a közemberek, de tapasztalja reményei elhalványulását a katonaság is. „Lévén fizetések, az adózástól mentek nem lehetnek” — a mindennapi életre átváltva a katonák számára ez azt jelenti, hogy marad minden ahogyan volt, adófizető szolgáló jobbágyok maradnak. Hiszen egész vármegyék vannak már, ahol a földesurak erőszakkal otthonfogják a katonát, vagy addig nyomorgatják a háznépét, míg jószántából haza nem jön.⁴⁵ Az ott-honiakra pedig sokasodnak a terhek, szinte egyidőben a regularizálás megkezdésével, mivel a kuruc állam árendába veszi, Rákóczi emberei szedik be a dézsmát.

Fegyver, abaposztó vásárlására az ország nemesfém készlete kevésnek, a réz elégtelennek mutatkozott, a libertas pedig alkalmatlan volt. Rákóczi az ország mezőgazdasági termékeiből, borból és marhából próbált előbb kereskedelem, majd később közvetlen csere útján jó pénzt, majd alkalmas ellenértéket előteremteni. Legtöbb jövedelmet a boreladásból remélt, és joggal, hiszen a magyarországi borkereskedelemnek bevált útjai és nagy hagyományai voltak. A kincstár tehát semmiképpen nem mondhatott le az őt, mint földesurat illető termékjáradékról, sőt igyekezett növelni azt. Rákóczi 1704 végén és 1705 elején, a klérus képviselőinek hangos tiltakozása és Bercsényi vésztijszó rosszállásának közepette, hatalmasul árendába veszi az egyházi dézsmát. De a *dezsmarendelet* kétélű kard volt. A klérus Bécs sorozatos támogatásának több évtizedes élvezése során elkényeztetett képviselői, noha a múltban már bőven volt rá példa, most a dézsma állami árendába vételét hallatlan jogtalanságnak érzik. Zsigrai János szepesi prépost még a tömlőben is követeli: „a decimák adattassanak vissza a katolikus papoknak”. Bercsényi attól tart, hogy a „dezsmákkal éppen ellenünk fordítjuk az egész klérust”. Aggodalomra viszont az az ellenállás adott inkább okot, amelyet a dezsmarendetek, majd a dezsmaadás szigorú megkövetelése a jobbágyság és a jobbágykatonaság körében ébresztettek.⁴⁶

⁴⁵ A tótújfalusiak instanciája (Bars vm.), Rákóczi válasza. Kis-Tapolcsány, 1705. jan. 17. OL. RSzlt. II. 2. f. — Több sereg főhadnagyainak kérése az országgyűléshez a jobbágyok érdekében 1704. júl. R. Kiss: Adatok 144. l.

⁴⁶ Szala J. Ramocsaháznak. Diószeg, 1703. dec. 10. AR. I. köt. 258. l. — Rákóczi vallásügyi rendelete, 1704. aug. 12. Szeged. *Lehoczky Tivadar*: Bereg vármegye története. Ungvár, 1881. I. köt. 220. l. — Rákóczi rendelete „a klérust illető minden névvel nevezendő dezsmák” megárendáltatásáról. Galgócz, 1704. dec. 13. MTA. Kt. Tört. Ivr. 46. — További rendeletek a dezsmáról: 1705. ápr. 29. *Hornyik*: i. m. IV. köt. 358—360. l. 1705. máj. 2. TT. 1909. 281. l. — Bercsényi levele Rákóczinak 1704. júl. 8. AR. IV. köt. 75. l. — A bozói domíniumbeli szegénység kérése. Estr. Inst. 1704. OL. RSzlt. II. 2. i. — A zselizi jobbágyok és a lévaiak folyamodványa és Rákóczi válasza no. II. 2. f. — Zsigray János tiltakozásáról: Eszterházy A. levele Rákóczihoz Lőcse, 1705. máj. 30. Idézi: *Takács*: i. m. 90. l. *Takács* állapotása szerint Rákóczi a szabad szőlőket nem dezsmáltatta, csak a paraszto két: i. m. 87. l. — A katonaság felzúdulása a dezsma miatt: Károlyi levele Rákóczinak 1705. szept. 12. RSzlt. II. 2. e/A — Rákóczi Károlynak Szécsény

1703 végén a parasztság még oly reménységben volt, hogy a „dézsmá elengedődik”. Már Rákóczi vallásügyi rendelete is nagy esalódást keltett, mivel a fejedelem kimondta, hogy a tizedjog a fennálló gyakorlat szerint élveztesék. De az egyháziak, bár megkövetelték, nem tudták behajtani a dézsmát. A bozói dominium jobbágysai pedig egyenesen a fejedelemtől kérnek védelmet az őket „két dézsmára, tizedre és kilencedre” erőltető nagyszomati jezsuita földesuraikkal szemben. Mikor viszont a kuruc állam tisztjei követelik rajtuk a dézsmát, hiába fordulnak a fejedelemhez. „Mostani sok szüksége a nemes országnak nem engedi, hogy a dézsmát elengedjük” — veszik kézhez a választ a dézsmá elengedéséért folyamodó zselizi jobbágysok. A lévaiaknak mentesség helyett meg kell elégedniök a magyarázattal: „oly jövedelmekből lévén a nemes ország haszna”.

A békétlenség zendülésekbe, a nyugtalanság tömeges hazaoszlásba csap át, ahogy eljut a táborokba a dézsmaszedés híre. Forgách Simon elégettetí a katonafeleségek panaszkozó leveleit, nem meri odaadni a vitézeknek, nehogy magára hagyják. Másutt csak az a katona marad, akinek szüntelen a sarkábau van a tiszt, a zászlók elnéptelenedése fenyegeti az egész kuruc hadsereget. Egerszeriben a kuruc hadvezetés legnagyobb gondja a katonaaállítás lesz.

Rákóczi már 1705 első felében portális hajdúság felállításával akarja biztosítani a hadseregben az utánpótlást. Először 12, majd 10, végül 4—4 hajdú kiállítására kötelez minden parasztportát. A jobbágság azonban megmaka-csolja magát, executioval sem lehet — bár van rá példa, hogy megpróbálják — rávenni, hogy ilyen feltételek mellett hadba szálljon. Szabolcs és Ung megye csakúgy a sikertelenségről számolhat be, mint Ugocsa: sem szép szóval, sem fenyegető ijesztgetéssel, sem „nemesi atyánkfiaiinak a falukra executioképpen való kiküldésével”, sem a Munkács várbeli hajdúkkal nem tudják elérni, „hogy ez megáلتalkozott népség praestállya az gyalogságot. Még prédálhatások tart-hatott, repültek a fegyverkezésre, most már a reguláris igazgatástul irtózván kéréssel, ígéretekkel, ajándékokkal sem vehettyük hadra cököt, allegálván oda elment attyok, bátyyoknak, öcesüknek, fioknak, sógoruknak számát, mivoltát, szenvedéseket”. „Értetlen, önön boldogulását gyűlölő” parasztságnak mondja Rákóczi az ellenszegülőket, s nem mentesíti a kiállítás kötelessége alól a már hadbavonult egykenyéren élő családját sem: „mivel országtul vészik az ollyak fizetéseket”.⁴⁷

De milyen fizetés? Néhány rézgaras. Nemcsak értéktelenségével forral haragot a szegénylegény szívében, hanem azzal is, amit cserébe kellett érte adnia. Hiszen a libertás a szabadságmegváltás elvesztését jelképezi. A jobbágy-katonaság azonban nem adta el nagy reménységét, a jobbágyi állapotból való szabadulás elnyerésének jogát fizetésért, nem lehetett már zsoldossá szelidíteni.

Az országgyűlésre készülő Magyarországon 1705 várakozásteljes nyarán addig soha nem tapasztalt erővel lobban fel a jobbágyok és katonák haragja a

1705. szept. 14. A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. (Sajtó alá rend.: *Géresi Kálmán.*) Bpest. 1897. V. köt. (KCsO.) 191—192. l. — Hosvay B. ezerében harcoló porcsalmi katonák tiltakozása, hogy „a dézsmát . . . úgy megveszik a tisztek, mint szintén a német világban”. KVF. 363. l.

⁴⁷ Eszterházy A. Rákóczinak Eperjes, 1705. márc. 24. és Vörösalmas, 1705. márc. 25. OL. RSzlt. II./2 E/A. — Ugocsa megye Károlyinak Sasvár, 1705. máj. 22. Károlyi lt. 1705. máj. F. 3. C. 43. — Rákóczi Szabolcs, Ung és Ugocsa megyéknek, Eger, 1705. jún. 17. OL. RSzlt. II. 3. d. — A portális hajdúság kiállítására vonatkozó rendeleteket ismerteti *Takács*: i. m. 98. l. — *Esze T.* kifejti, hogy a portális gyalogság harcásztsége és katonai értéke messze elmaradt az önként felkelő vitézeké mögött. KVF. Bevezetés 29. l.

főtisztek, nemesek, földesurak ellen. Az élelmiszeradó és a dézsma, a hajdú-kiváltság megtagadása, az értéktelen kongó, a reguláris hadseregszervezés, az otthoniak fölött grassáló fiscalis tisztek és nemesurak hatalmaskodása együttesen olyan erős ellenhatást váltottak ki a jobbágykatonaságból és a falvak népéből, amelyet nem lehetett gátak közé szorítani. Áttört néhány rendi korlátot, továbblényítette a szabadságharcot a nemesi érdekek állóvizeiről, és megteremtette a katonakiváltság törvényes, országos elnyerésének feltételeit.

A gyömrői tábor elszánt, égőszemű katonái közé 1705 nyarán tisztjeik már napok óta nem mertek kimenni, mikor Rákóczi őszinte felindulástól fűlött beszéde még lecsillapítja őket. De másutt fegyveres csoportok szakadnak ki az ezredekéből, s maguknak új tiszteket választanak, az ezred zászlója helyett új zászlót emelnek maguknak. Rátörnek a nemesi kúriákra, mint Erdélyben, vagy kiállnak a hegyekbe. Abauj, Gömör, Liptó, Szepes és más vármegyékben elszaporodik a „tolvajság”. Az erdélyi megyék azt panaszolják, hogy „az nemesiség obtincalássá reménsége alatt táborozó parasztság, hova tovább magának nagyobb nagyobb praerogatiót vendicálni akarván, már arra is elmentek, hogy egy familiából csak egy táboroz is és addig külön kenyéren, szolgáltatón, sőt külön házhelyeken laktak is, edgyüvé confugiálván, semmi szolgálatot a földes uraknak praestálni nem akarnak, sőt a földes urak földet, ahol szeretik és akarják széltében colallyák”, semmi szolgáltatást nem adnak, a nemesek marháit prédálják, magukat öléssel fenyegetik s féltő — mondja a memoriale —, hogy meg is teszik. A Máramaros-megyei Remetén ugyancsak magukénak tekintik a földet. Vácott pedig a hajdúk egymás között osztják fel hatalmasul a fiscalis szőlőt.⁴⁸ Domahidy László beszámolója szerint a tisztek elvesztették hatalmukat a gyalogság fölött: „az tisztek szavát nem akarják fogadni, sőt mind az bokrot, ökört úgy szidják szemtől szembe, fizetésüket, kárvallásokat nagyon emlegetik, de az mint eszemhez vöttem, csak meg unták az kutya eblelkük az katonaságot”. Hasonló képet fest Orosz Pál is a maga ezeréről: „rend kívül való excessusok vadnak ... fosztás, Isteni káromlás, gyűlkosság...”

Gömör megyében májusban, Ugocsában júniusban parasztgyűlésekről adnak hírt. Mennyivel többet látnánk a Rákóczi-szabadságharc társadalmi változásából, ha ismernénk e parasztgyűléseken elhangzott szavakat. Csak annyit tudunk, hogy a „Tekeházán összegyűlt parasztok követeit” maga elé rendeli a fejedelem, hogy vakmerőségükért méltóan lakoljanak.⁴⁹ De vajon mikor elébekerültek, nem változtatta-e meg szándékát? Ő, aki 1703 tavaszán fontolóra vette

⁴⁸ Rákóczi levele Eszterházy A.-nak. Eger, 1705. máj. 9. OL. RSzt. II. 2. c/A. — Az erdélyi vármegyék követéinek memoriálisa (1705) uo. I. 2. f. — Máramaros megye levele Rákóczinak. Máramarossziget, 1705. jan. 13. uo. II. 2. c. — Szabó M. levele Bethlen Miklósnak Kisvárdra, 1705. okt. 18. uo. Bethlen-család lt. — Mágócsy Mihály provisor felterjesztése Rákóczinak. Vác, 1705. márc. 26. uo. RSzt. II. 2. c/A. — Pásztón Horvát István kapitány foglalt és osztott földet a lakosoknak s a pásztóiak a szabadságharc alatt és utána is néhány évig nem hajlandóak földesurat ismerni maguk fölött. Tanúvallatás a pásztói Szentlélek templom ügyében. Jobbágyi, 1765. aug. 27. *Békefi Remig*: A pásztói apátóság oklevéltára. Bpest, 1902. 259—304. l.

⁴⁹ Gömör megye gyűlésének határozata 1705. máj. 20. Gömör megye lt. Megyei ülésjegyzőkönyv 1704—1706. f. 116—117. — Rákóczi levele Ugocsa megyének. TT 1901. 401. l. — Domahidy I. Károlynak Újfalú, 1705. máj. 10. Károlyi lt. 1705. máj. Fasc. 2. B. 18. — Orosz P. Rákóczinak Penyigé, 1705. jún. 26. OL. RSzt. II. 2. c/A. — Rákóczi jobbágyvédelmi intézkedéseinek az a célja, hogy a terhek viselésére képessé tegye a jobbágyaságot, a dézsma árendába vételének indoklásából is kiderül: „Hogy az Dézsmáknak a N. Ország közönséges szükségére lett árendálásával, annak az Hladak számára kiadattatásával, az szegénység terhe könnyebbégyék, az tovább való terhek viselésére is erejek s tehetségek szolgáltatassék.” (Kiemelés tőlem — V. Á.) Rákóczi rendelete Pest megyének. Eger, 1705. ápr. 29. *Horuyik*: i. m. IV. köt. 358—360. l.

a tarpaiak üzenetét, most mit válaszol, mikor eljutnak hozzá Ramocsaházy izgatott hírei: a tarpaiak nem adnak kaszást, aratót, kőműveseket Ecsed építésére, kádárokat esőbrök, dézsák csinálására. Ramocsaházy hajdúkat küldött rájuk, erre félreverték a harangot, megfutamították a katonákat s kijelentették, hogy nem vesznek fel semmi paraszti munkát. A paragrafusokban gondolkozó praefectus még mindig nem érti, hogy miért akar a hadban levő attya, öccse, bátyja is immunis lenni, mikor éppen ellenkező a parancsolat. Az ecsedi uradalomban többeknek sem veheti semmi szolgálatját. Úgy tűnik, Tarpa után igazodnak, mint valami várba, úgy húzódnak ide vissza azok a jobbágyok, akik éppen clindítói voltak a küzdelemnek. 1705 szeptember 12-én, a szécsényi országgyűlés megnyitásának napján, Bessenyei Zsigmond ezredében a dézsma miatt zendülés tör ki.⁵⁰

A szécsényi országgyűlés a szabadságharc legegységesebb kimenetű, de leghomályosabb lefolyású országgyűlése. Milyen erők csaptak össze, csak sejtjük, de tudjuk, hogy felülkerekedett és megerősödött a rendi szellemű nemesi vezetés. Bár a vallási végzés, mely véget vet a „földesúri juss alatt a lelkiismereteken való uralkodás”-nak, a feudális állam eresztékei közé ver éket, de a fejedelmi propositiók ismert szövegei mind a katonaság kérdésénél szakadnak meg, s a 19. törvénycikk kemény fenyegetéssel próbálja ismét fegyverfogásra készíteni a „letelepedett”, a hadakozástól elfordult hadi népet.

A szécsényi mezőn a confederatio kihirdetése után néhány katonát árestomba vetettek, mert „lövöldöztek”. Kint a táborokon nem akarnak felesküdni a confederációra. Ma még nem látjuk világosan a részleteket, de bizonyos, hogy a szécsényi országgyűlés felemásan vagy sehogysem oldotta meg azokat a feladatokat, melyeket a fejedelmi propositiók s az országos helyzet elébetártak.⁵¹

A legfontosabbról, a háború terheinek viseléséről, mindjárt 1706 februárján kénytelen tárgyalni a senatus. A zsigóci csatavesztés miatti elkeseredés s a katonaság fokozódó haragja forrósítja a levegőt. Plathy Sándor javaslata világosan megmondja, hogy a rézpénzt ki kell vonni a forgalomból s a nemesek és egyháziak, főurak és majorságot tartó földesurak vagyonuk arányában fizessenek adót. A terv főnemesi ellenzékét Károlyi képviselte: a szabadság minden adózástól való mentességet jelent, fejtegeti, „mivel pedig az törvény szerint az szabadsággal az hazában csak a négy status ékesítettetett fel, azért helyeslem és méltónak itélem lenni, hogy azon négy státus . . . absolute legyen immunis és semmi contributióval ne agraváltassék, hanem nemesi szabadságában conser-váltassék”. — Nem helyes viszont, hogy az ország contributio nélkül marad. — Ezért — írja — „az parasztság (kit az ország törvénye soha szabadnak nem concludált, hanem mindenütt jobbágyinak nevez) — igen is pro conservatione regni facultása szerint adózzon és fizessen”. A rézpénznek pedig bőséges és szabad folyását javasolja. Egyelőre Károlyi véleménye győzött.⁵²

⁵⁰ Ramocsaházy levele Károlyinak Ecsed, 1705. máj. 21., júl. 24. Károlyi lt. 1705. máj. Fasc. 3. c. 36, júl. Fasc. 3. c. 29. — Krucsay M. levele Károlyinak Debrecen, 1705. jún. 20. uo. 1705. jún. Fasc. 4. D. 18.

⁵¹ A szécsényi országgyűlés törvénycikkei: *Thaly Kálmán* (szerk.): Rákóczi Tár. Pest, 1866. 436—448. l. — Bercsényi levele Rákóczinak. Jókai mező, 1705. okt. 24. — A levelet Thaly idézi (A székesi gróf Bercsényi család. III. köt. Bpest, 1892. 442—443. l.) s a hadak békétlenségének abban látja az okát, hogy Bercsényinek az országgyűlés nem adott érdeméhez méltó tisztséget (i. m. 444. l.).

⁵² Plathy S. előterjesztése a miskolci tanácsülésen, i. h. „Károlyi Sándornak az ország politikai és hadi kérdéseiről készített véleménye és fejtegetései a miskolci gyűlés előtt. 1706. jan. 22.” KCSO. V. köt. 364—374. l.

1706 februárjában azonban a vita csak az uralkodó osztály két csoportja között dőlt el. Hátra van még a jobbágykatonák voxa. Heves és hosszantartó összecsapások láncolata az 1706-os esztendő.

Kis Albert Kajdi István parancsnoksága alá került ezerének katonái, mikor 1705 nyarán Rákóczitól ígéretének beváltását, szabad hajdútelepülésre alkalmas hely — lehetőleg Szatmár vára helyét — kérik, azt mondják: akik a katonák eselégeit (családját) háborgatják „színes magyarok”. A szabadságharc három esztendeje a jobbágykatonaság gondolkozásában jelentős nyomokat hagyott. Már 1703-ban vannak kisebb csoportok, amelyek meggyőződéssel vallják, hogy az ország szabadsága szétválaszthatatlanul összekapcsolódik a maguk egyéni szabadságával. Ami akkor csak a tiszaháti felkelők, a volt végváriak, régi privilegizált helységbeliek körében, a társadalom elszórt szigetein élt, most a katonaság általános meggyőződése lett, s a családi kapcsolatok, helyi események és a lakosság szeme előtt játszódó országos dolgok révén többé-kevésbé átítatta az egész jobbágyságot. Az egyszerű, iskolázatlan nép fejében a fegyverfogással elnyerhető szabadság gondolatát a háború éveit mintegy összeforrasztották a nemzeti harc eszméivel. Rákóczi tudatosan terjesztette a szabadságharc nemzeti ideológiáját. Ami rendi vonásai, nemesi elemi a táborokban nagyon megkoptak, s a katonaság nemzeteszmeje a maguk osztályköveteléseire épül. 1706-ban az ezerekben már nem azon van a hangsúly, hogy aki fegyvert fog, szabadságot nyer, hanem azon, hogy aki gátat emel a fegyveresek felszabadulása elé, az a nemzet ellensége. Megsokasodnak a politizáló parasztemberek, katonák s a piacokon, csapszékeken vagy akár az őrségen is a tisztek fülét minduntalan megüti a „hajdú beszéd”. Az efféle ügyeket kivizsgáló tanúvallatási jegyzőkönyvekben szinte népmesei fordulatok fejezik ki a szegénység általános vélekedését: a főtisztek s az urak állottak a nép és Rákóczi közé. Az ebben az időben keletkezett és sokat idézett szegénylegény énekek művészi ereje éppen a sokrétű valóság hiteles ábrázolásában rejlik.

Az 1706-os esztendő s a következő évek jobbágykatonai mozgalmi a tiszaháti felkelők, a volt végváriak, az otthonmaradt jobbágyok, a Kis Albert ezerbeliek harcaiból nőttek ki, de most az indulatokat az országos ügy eszmei tudatossága kapcsolja már össze. Az 1706 nyarán felzendülő katonák, mikor a nemesi tisztek, tollasodó comisszáriusok, borral, marhával kereskedő generálisok ellen támadnak, meggyőződéssel vallják, hogy az ország, a nemzet elleneségei a szegénységet zaklatókkal, rézzel fizetőkkel egy bőrből laknak.⁵³

A rézpénzt nem fogadják el. Ezüstpénzt követelnek. A tiszteket „átkozzák”, öléssel fenyegetik, s a fejedelemig mennek kívánságaikkal. „Valóba, kesereg a szívem — írja Rákóczi —, hogy az hadak elhíttván magokkal a bányáknak temérdek jövedelmét, fizetéseket annyira óhajtják . . .” Az első felkelők, a régi ezerekapitányok köré gyűlt csoportok a lehangosabbak. Rákóczi úgy véli, jobb egész ezereknek inkább „a tizedét megöletni”, mintsem fogyatkozásokat szenvedni rossz voltuk miatt. A zenebona indítókat, mégha olyan régi, kipróbált kurucok is, mint Kos Mihály, ekkor még szívesebben

⁵³ Kajdi I. ezerének folyamodványa i. h. — A szegénylegény-énekek társadalmi mondani-valójáról: *R. Kiss*: Adalékok a Rákóczi kor irodalomtörténetéhez. 691—697. l. — Az énekekben kifejezésre kerülő hajdúvárosi igényt feltárta *Esze*: A szegénylegények éneke. 5. l. — Az Hajdúk Fassoja (1709. jan.) OL. RSzlt. V. 2/h. — Inquisitio Franciscus Kovács eszmadia mester legény ellen. Húszt, 1707. jún. 26. Az a vád ellene, hogy így beszélt: „Rákóczi egy hamis hitű ember, mert azt fogadta: . . . az melly szegénység az nemes ország szolgálatyára fel állott fegyverben azokat nemessé teszi, abban semmi sincs.” Uo. l. 2. f.

tudná az eke mellett.⁵⁴ Milyen elsöprő, magával ragadó erejű és főleg belső igazságukat hirdető volt mégis a „véres szájú” szegénylegények mozgalma, hogy végül is megnyerte, maga mellé állította a nemrég még megtizedelésükre is elszánt fejedelmet.

Rákóczi már 1705-ben gondolkozott azon, hogy a privilegialis hajdúszabadság miként lenne leghasznosabb az országnak. 1706 júniusában katonakiváltságot adományoz az „őrszegi tartomány” lakóinak, az év novemberében pedig a földesurával egy évszázadon át harcban álló Göncz elnyeri Rákóczi privilegialis levelét: hajdúszabadságot kap.⁵⁵

A szabadságharc első hajdúvárosi kiváltságlevelét, amelyben nem régi privilegiumokat elevenít fel, hanem fegyveres szolgálatot jutalmaz, Rozsnyón, országos ügyek tárgyalása közben adja ki a fejedelem. Itt veszi kézhez „a Tiszántúl való hadak kívánságát” is. Bizonyára a katonaság állhatatos követelései állították meg kezében a tollat, hogy már nem írja rá a hajdú kiváltságot kérők levelcire, mint a szabadságharc első éveiben annyiszor: „földesurak jussát nem akarjuk bontogatni”. A katonaság tudatos harca adott okot és indítékot, hogy szembeszálljon a gönczi privilegium miatt felzúdult földesurakkal. Félésztesendős küzdelem után pedig a megye, az örökös és a zálogos urak, akiknek jussa volt Gönczhez, fejet hajtának Rákóczi határozata előtt, és országgyűlési végzés erősíti meg a göncziek privilegiumát.⁵⁶

Miképpen győzte le a földesurakat, kerülte meg vagy vágta át a jobbágy— földesúri érdekellentétet és hogyan nyugtatta meg saját, mindenki igazságát olyan aggodalmasan vigyázó lelkiismeretét? E kérdésekhez az ónodi országgyűlés adhatja kezünkbe a kulcsot.

Már a fejedelmi előterjesztés az addigi politika gyökeres megváltoztatásában jelöli ki az országgyűlési munka feladatait. Mivel a hadakozást — mondja — „azon utak és módok követése által, melyekkel eddig, folytatnunk nem lehet, válasszunk oly utat, mely által boldogulásunkat leginkább remélhetjük”. Vajon bekövetkezett ez a fordulat? Az országgyűlés részletes történetét máig sem ismerjük, de az új út néhány irányjelzője így is kiemelkedik: kikiáltják a függetlenséget, devalválják a rézpénzt, elrendelik, hogy adósságok, zálogos javak is fizethetők vele. Már ez az utóbbi intézkedés is alkalmas arra, hogy megcsapolják a nemesi javakat és felszökjék a zsold értéke, de a jobbágyság vállaira malomkőként nehezedő háborús terhek elosztásának gyökeres megváltoztatását az általános adókötelezettség kimondása jelenti. Ezután az ország minden lakosa köteles részt vállalni a háború és a kuruc állam terheiből, s az egyháziak, főurak, nemesek vagyonuk arányában kell, hogy fizessék az adót. Kényszerűségből vállalták, hogy hátukban érezték a békétlen, a lázongó hadak fegyvereit. Az általános adózásról hozott országgyűlési végzés, bár még messze esik a polgári államban megvalósuló adópolitikától, bár a nemeseket és a katonákat személyükben mentesnek tekinti, s végrehajtása nem valósulhatott meg, mégis nagy előrelépést jelentett a nemesi adómentesség addigi gyakorlatával szem-

⁵⁴ Rákóczi levelei Károlyinak. Eger, 1706. ápr. 13., 18., aug. 17., AR. I. köt. 522—524, 529, 591. l. — Rákóczi levele Pekry L.-nak. Tornaljai tábor, 1706. okt. 9. *Thaly Kálmán*: Történelmi Kalászkok, 1603—1711. 233—237. l. — Rákóczi levelei Károlyinak Torna, 1706. okt. 12., Daróc 1706. okt. 31. KCSO. V. köt. 537., 557. l., Bodoló, 1706. okt. 15. AR. I. köt. 639. l.

⁵⁵ Kálmáneczay I. Rákóczinak Szigeth, 1705. márc. 30. OL. RSzt. II. 2. e/A. — Az őrszegi tartományban lakók kiváltsága Újvár, 1706. jún. 7 (?) uo. II. 3/h II. 433—434. — A göncziek kiváltsága: Rozsnyó, 1706. nov. 23. Idézi: *Iványi*: i. m. 55—56. l.

⁵⁶ Rákóczi Bercsényinek Rozsnyó, 1706. dec. 8. — AR. II. köt. 54. l. — *Iványi*: i. m. 56. l.

ben. Méltán nevezhetjük úgy, ahogyan Rákóczi, a köztelherviselés kimondásának.⁵⁷

A szabadságharc társadalmi távlataiban az általános adókötelezettséget jól látható szálak kötik össze, a háború terheit egyedül viselni nem képes, de viselni egyedül nem is akaró falvak jobbágymozgalmaival s a katonakövetelésekkel. Jelentősége nemcsak azért megkerülhetetlen a magyar történetben, mert most mondta ki először országgyűlés, hogy a nemesség is általában és nem kivételesen köteles részt vállalni az ország terheiből, hanem azért is, mert alapot adott, hogy a jobbágykatonaság osztályköveteléseit a kor adott keretei között elégtessék ki. A megoldás útját Göncz hajdúvárosi kiváltságát megerősítő 24. articulus villantja fel. A rendek egyakarattal elfogadják, hogy a gönczi lakosok, kik „Hazánk szabadságáért indított hadakozásunknak mindgyárt kezdetitől fogva . . . fegyverben lévén” a hajdúvárosi szabadsággal „felékesíttessék”. Annál is inkább — és ezt nagyobb gonddal szövegezik meg, mint magát a kiváltságról szóló részt —, mert a földesuraik veszteségét a fejedelem megtéríti. „Hogy az oda való örökös és zálogos földes uraknak, valami károk s praesudiciumok ne következzenek, megegyeztünk azon is és elvégeztük, hogy ő Fejedelemsége az örökös urakkal megalkuván, úgy a nemes Egri cáptalannal is, abban való Dézmájokért végezvén, mint azoknak az ő jussokért való megelégtetésben módot talályon és teljes satisfactiot adhasson számukra.”⁵⁸

Nem bizonyítják, de okkal teszik feltételezhetővé az eddig ismert töredékes adatok, hogy az elégtételt, a kielégítés alapját ebben az elgondolásban az ország pénze, az adóból származó bevétel alkotja. Az ónodi országgyűlés 6., az általános adókövetést kimondó articulusához, mint a láncszem kapcsolódik a 24., s a kettő együtt már a jobbágyi osztályharc új távlatait előtt nyit utat. A nemes pillanatnyi érdekei most nem szenvednek esorbát, de a hajdú kiváltság állami megváltással történő adományozása lehetőségeiben, a fejlődés jövőbe futó pályáját nézve, a nemességnek mint osztálynak érdekeit ássa alá.

A gönczi hajdúvárosi privilegium a XVII. század jobbágyi osztályharcának eredményeit és további elkövetkezendő lehetőségeit sűríti össze. A hajdú kiváltság nem egyéni földesúri szándékból, a megyék ellenére született meg, hanem országos szinten megerősítve, állami rendeletre jött létre. Nem a földesúr vonja meg magától a falut vagy pusztát birtokot, hanem a nemesség részéből hasítja ki a kuruc állam, és ezért kártérítést fizet. Az ónodi országgyűlés 24. articulusában, igaz hogy még csupán egyetlen helysége és a jobbágyi társadalom egyetlen, fegyverviselő csoportjára leszűkítve, de már a 48-as jobbágyfelszabadító törvény egyik alapelgondolása is megvillan.⁵⁹

⁵⁷ Wellmann Imre hívta fel először a figyelmet a romantikus köznemesi történetírás ferdlítésre az ónodi országgyűlést illetően, s történetét a társadalmi realitás igényével vázolja fel. Az ónodi országgyűlés történetéhez. Szentpétery Emlékkönyv 1938. — „Beresényi úr olyakat is immunitált az *köztelherviseléstől*, . . .” (kiemelés tőlem — V. Á.). Rákóczi levele Eszterházy D.-nak Kísér, 1708. márc. 31. AR. III. köt. 225. l. — „ . . . parancsoljuk, hogy a köztérh egyenlőképpen supportáltassék . . .” Rákóczi levele Máramaros megyének. Eger, 1708. ápr. 5. AR. III. köt. 392. l. — *Heckenast Gusztáv* (Magyarország története 1526—1790. Bpest. 1962. 363. l.) a személyi mentességet hangsúlyozza.

⁵⁸ „Articulusok, melyet a Magyar-Ország, Hazájok Szabadságáért össze-szövetkezett Statusok és Rendek . . . 1707 Esztendőbeli Pünköst Havának 16. napjára . . . az Onod táján levő mezőben tartatott közönséges Gyűlésben concludáltattak és végeztettek. 24. Articulus.” Országgyűlési Könyvtár. Gyurikovics Gyűjtemény B 1/81 (87).

⁵⁹ Az eddigi ismeretek szerint a korabeli gyakorlatban annyira egyedülálló a jobbágyszolgálatások állami megváltása — ami Göncz esetében történt —, hogy feltehető, Rákóczi egyedül a

Az ónodi országgyűlés intézkedéseinek hatóságait igen kis körre szűkítette le a szabadságharcot fojtogató katonai helyzet és a külpolitikai viszonyok. Nem érhetek be az általános adózás eredményei sem. De a katonai igények érvényesítése előtt, mondhatnánk, szabad kapukat nyitott. 1708-ban elnyeri a hajdúvárosi kiváltságot Diószeg, majd augusztus 25-én Rákóczi Tarpának ad kiváltságlevelet. A város lakói fegyveres harcuk érdeméért szabadulnak meg a jobbágyi kötelesegektől, csak katonai szolgálattal tartoznak. A katonaszabadság azonban már nem zárt életforma; kiváltságaik között a vámmentesség, a harmincadmentes szabad kereskedés is szerepel, s a futó jobbágyok náluk menedékjogot nyernek.

A jobbágyiség szabadparaszti életformába lendülő fejlődésének ezt a szilárd kiindulási alapját minden fegyverre kelt jobbágy elnyerheti, ha hűségesen kitart a zászlók alatt. A sárospataki országgyűlésen 1708 decemberében hozott törvény minden jobbágykatonát felszabadít a földesúri hatalom alól.

Nem csupán a veszteségek sorozata, az általános kétségbeesés szorította rá a szabadságharc vezetőjét a sárospataki katonafelszabadító törvény megalkotására. Létrejött szerves következménye volt a jobbágyiség osztályharcának és egyenes folytatása az ónodi országgyűlés intézkedéseinek. Ugyanakkor megalkotására a nemesség magatartása is sürgetett; valószínű, hogy nem csupán a hadiszerecse elfordulása hajtja a császár oldalára a földesurakat és a nemesi tiszteket. 1708 folyamán Rákóczi az addigiaknál is nagyobb figyelemmel kíséri a jobbágyokat. Aggodalmas gonddal vizsgálta ki minden, a jobbágyok magatartásáról árulkodó esetet. Károlyi márciusban azt írja, hogy a jobbágyok „a dica iránt nem annyira refractáriuskodnak, hanem egész faluk zászlót emelnek s emelni igyekeztenek”, s Rákóczi ez időben írott leveleiben sorozatosan a szegények igazsága mellé áll.

Már 1708 szeptemberében kiadott pátensében mentesíti minden adótól és contributiótól a fegyverre kelőket. A trencsényi csata nagy vérvesztesége után a parasztság általános felfegyverzésével akar új hadsereget teremteni. Az új hadseregtoborzás már az általános katonaszabadság szellemében történt. A sárospataki törvény sem csupán a már fegyverviselők kielégítésére született meg, hanem a további hadseregkiegészítés alapjául szolgált. Nem tudni bizonyosan, hogy 1708 őszén vagy 1709 elején keletkezett-e az a hadfogadó utasítás, amely a portalis hajdúk felállítására módoszatairól szólva a jobbágyiságból való felszabadulást és a szabad letelepedést minden fegyverfogó jobbágyának biztosítja. A kapitányok számára kiadott utasítás hetedik pontja szerint: „Hogy pedig ebben is a népnek kedve indíttassék, mindenütt promulgáltassa” . . . hogy akik felkelnek és állhatatosan fegyverben maradnak . . . „ha csak maguk szánt szándékkal vissza nem akarnak menni előbbeni lakóhelyekre, bizonyos föld adatik letelepedésekre, és minden jobbágyi szolgálattal, s kötelesegtől maga személyében és maradékiban felszabadíttatnak”. A fegyveres szabadságát országos törvény hitelesíti és átfogó terv, országépítő elgondolás és történelmi tapasztalatok sora áll mögötte.

Mikor a jobbágyok tudomást szereztek „a confederalt nemes Magyar Haza statutumiról”, már pusztított a pestis és teljességgel kimerültek a hadakozáshoz

kényszer hatása alatt jutott ilyen megoldásra. Az úrbéri viszonyok állami kárpótlással való teljes megszüntetését 1848-ban a köztelviseléssel együtt mondják ki. Az országgyűlés 1848. márc. 15-én reggel hozott mindkét kérdésben elvi határozatot. Az állami kárpótlás jelentősége a kelet-európai jobbágyfelszabadításokhoz: *Niederhauser Emil*: A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Bpest. 1962. 138—140, 309—310. l.

szükséges energiák. A nemesség a hajdúvárosi kiváltság kimondásának nem adott hitelt. Bagossy Pál generális futár 1709 elején éppen Tarpán hirdeti a vitélő rendnek és a lakosoknak, hogy — mint Rákóczi ír róla — „igéretünknek és Hajdúvárosi szabadság adásunknak is ne hidgyenek”.⁶⁰ A várakat, nagy területeket elfoglaló császári csapatok pedig végérvényesen elsöpörték minden lehetőségét a katonaszabadság elnyerésének.

Végigtekintve a jobbágyok harcain, melyet a Rákóczi-szabadságharc alatt mint katonák vagy otthonlakos parasztok egyéni felemelkedésükért vívtak, megállapíthatjuk, hogy annak minden mozzanata szorosan összefonódott az ország függetlenségéért indított küzdelemmel. Az idegen abszolút államhatalom ellen kezdett háború az elnyomottak jelentős számú csoportjának teremtett lehetőséget arra, hogy levethesse a jobbágyi igát. A kuruc állam nemesi keretei közé a jobbágykatonák vertek éket. A harcoló társadalmat pedig a falvak és táborok forrongó, nyakas népe kényszerítette rá, hogy megkíséreljen átlendülni a rendi kiváltságok fenntartásának holtpontjain. Az elért eredményeknek még szinte a megízlelésére sem jutott idő. Meghiúsította a szatmári béke, betemette a XVIII. század új erőre kapott feudális világa. Az emlékezet azonban sokáig őrizte. 70—80 éves emberek vallják 1765-ben, hogy a „Rákóczi revolúció” idején „földesurat nem ismertek”.

⁶⁰ Tarpa hajdúvárosi kiváltságát ismerteti: *Esze—Köpeczi*: i. m. 82. l. — Radvánszky János Beresényinek Radvány, 1708. aug. 13. OL. Radvánszky cslt. III. o. XXXVI. cs. 16. sz. — Károlyi levele Rákóczinak Olesva, 1708. III. 25. AR. XII. köt. 367. l. — Rákóczi maga is az ónodi országgyűlést tekinti az 1708-as katona-jobbágy intézkedések alapjának, s már a sárospataki országgyűlés előtt felmenti a fegyverfogókat minden teheről: „Jóllehet mind ekkoráig is, minék utána . . . neimzetséges fegyverünket fel kötöttük mindenkoron az volt feltett első szándékunk, hogy az Haza Lakosinak sérelme nélkül az fegyvert viselő rendeknek (kiemelés tőlem — V. Á.) . . . vigasztalást abban is nyújthassunk, hogy mind magok, mind pediglen házoknál maradt cselédgyi csendesebben maradhassanak; A mint hogy ezen Attyai indulatunknak, és jó igyekezetünknek czellyára, még az ónodi közönséges gyűlésünknek alkalmatosságával, köz akarattal tettünk vala végzést . . . az következendő közönséges gyűlésünkben leendő statusoknak ratificatiojáig is, mivel az réz pinznek, mellyel másként az Hadak szoktak vala fizettetni, böcsi annyira meg romlot, hogy a mi fizetése adattatot is, annak éppen semmi hasznát nem vehetik, kegyelmesen resolváltuk, hogy nem csak minden Portiobeli, egy egy Dicajok relaxaltassék, hanem, tellyességgel minden contributioit mentek legyenek.” Szerencsi tábor, 1708. szept. 30. MTA. Kt. Oklevelek. 1708. — Az általános mentesség és szabadság ismét csupán a családfőt és feleségét, vagy a fegyverviselő maga személyét illeti: „azzal, hogy ha valamelly meg irt mód szerént a Haza szolgálattýára kötelezi magát, Apját, Bátyát, Eöcsét, Sógorát, vagy más akármelly attyafiát az közterhektül, következendőképpen Földesur Jussától nem szabadéhattya, hanem egyedül maga, Felesége, exemptus és immunis lézen azon terhektül . . .” Beresényi pátense: *Lelesz*, 1708. dec. 22. *Hornytik*: i. m. IV. köt. 419—420. l. — A sárospataki országgyűlés végzései: Eszterházy Antal tábori könyve. Bpest, 1901. 286. l. — Puncta observationum de Modalitate Suppletationis Militiae. s. d. OL. RSzlt. V. 2/c. Eszterházy Antal táborikönyvében lényegében azonos utasítás az 1709. febr. 3. és febr. 6-i levelek közé van bejegyezve. Itt a fegyverfogók letelepedésére nem bizonyos föld, hanem falu adatik; i. m. 320—325. l. — Rákóczi levele Károlyinak 1709. febr. 4. AR. XII. köt. 444—445. l.

A. R. VÁRKONYI

DER KLASSENKAMPF DER LEIBEIGENEN ZUR ZEIT DES FREIHEITSKAMPFES RÁKÓCZIS

Zusammenfassung

Initiatoren des gegen den Absolutismus der Habsburger im Frühjahr 1703 im nordöstlichen Teile Ungarns ausgebrochenen Aufstandes waren Leibeigene, das Los der Leibeigenen teilende gewesene Soldaten, Bewohner der Marktflecken, Mitglieder des niederen Adels, deklassierte Elemente, die »Herumirrende«, »Diebe« genannt wurden und die sich in Gruppen in die Berge zurückgezogen hatten. Diese Gesellschaftsschicht bildete auch die Massenkraft des unter der Führung Franz Rákóczi II. aus dem Aufstand sich entfaltenden Freiheitskampfes. Die Studie erschließt die gesellschaftlichen Motive des antihabsburgischen Kampfes dieser Gesellschaftsgruppen und analysiert die Gegensätze, die innerhalb des Lagers des Freiheitskampfes zwischen dem die Führerpositionen innehabenden Adel und den um die Unabhängigkeit des Landes, zugleich aber auch um ihre persönliche Befreiung kämpfenden Leibeigenen bestanden.

Die Einrichtung des Absolutismus der Habsburger in Ungarn am Ende des 17. Jahrhunderts diente der Festigung der feudalen Gesellschaftsordnung. In der Nähe der in der Mitte des Landes dahinziehenden türkischen Grenze lebten in großer Zahl Gesellschaftsschichten, die dem Könige, den Fürsten von Siebenbürgen oder ihren Gutsherren bewaffneten Dienst zu leisten hatten und dafür von allen, ihrem Gutsherrn oder dem Staat zu leistenden Lasten befreit waren. Wien hat nun nach der Vertreibung der Türken diese Heiduckenprivilegien oder Soldatenfreiheit genießenden Schichten der Macht der Gutsherren unterworfen und zu Steuerzahlung gezwungen. Ebenso wurden den in den Festungen dienenden ungarischen Soldaten, die, da sie keinen Sold erhielten, ihren Lebensunterhalt in der Landwirtschaft, als Wein- und Viehhändler zu sichern suchten, die Möglichkeiten eines freien Lebens entzogen. Den freien Bauern der Marktflecken wurden durch das staatliche Steuersystem und die monopolisierende merkantilistische Wirtschaftspolitik des Staates horrende Lasten auferlegt, die durch Warenproduktion wirtschaftlich erstarkenden Einwohner der Marktflecken und solche unternehmungslustige Leibeigene, wie Tamás Esze aus Tarpa, der vom Salzhandel lebte, dann aber wegen des staatlichen Salzmonopols gezwungen war, in den Bergen mit Seinesgleichen, mit »Dieben«, Praedones herumzuirren, wurden zugrunde gerichtet.

Als sich Franz Rákóczi II. an die Spitze des Aufstandes stellte, rief er die Leibeigenen mit dem Versprechen unter die Fahnen, daß alle, die zu den Waffen greifen, von sämtlichen gutsherrlichen und staatlichen Lasten befreit werden. Dieses Versprechen des Fürsten hat im Laufe des ganzen Freiheitskampfes im Verhalten der Leibeigenensoldaten eine ungemein große Rolle gespielt. Der Anschluß des Adels konnte nämlich nur zum Preise der Sicherung und des Schutzes ihrer feudalen Vorrechte und Privilegien und der Zurückdrängung der Forderungen der Leibeigenen gesichert werden. Auf den staatlichen Fiskalgütern wiederum wurden im Laufe des Krieges die urbairalen Leistungen und Roboten der daheim gebliebenen Familienmitglieder der Leibeigenen in erhöhtem Maße benötigt. Außerdem mußte Rákóczi — da er keine Steuern einnehmen ließ und vom Ausland nur minimale Unterstützung erhielt — die Kosten der Kriegführung größtenteils aus den inneren Kraftquellen des Landes, durch die Verwertung der Naturschätze decken: die Versorgung des Militärs mit Lebensmitteln belastete den Haushalt der Leibeigenen. Von der Leistung derartiger Lasten hat der Fürst nur die unmittelbarsten Angehörigen der zu den Waffen Gegriffenen befreit. Ja, nach 1704 wollte er mit der Schaffung einer systematisch besoldeten regulären Armee die Soldaten endgültig von der Gesellschaft der Leibeigenen trennen. In der ersten Hälfte des Freiheitskampfes wird die Leibeigenenpolitik Rákóczis durch die Praxis der absolutistischen Staaten charakterisiert: er beschützt die Leibeigenen gegen die Übergriffe der Gutsherren, um sie zu befähigen, die Lasten des Staates zu tragen.

Die vom Fürsten in Sachen der Leibeigenen getroffenen Verfügungen haben jedoch die Leibeigenensoldaten nicht befriedigt, und sie kämpften konsequent weiter, um mit ihren weiteren Angehörigen die erbliche Befreiung von der Abhängigkeit von ihrem Gutsherrn zu erreichen.

Die inneren Verhältnisse des gegen den Habsburgischen Staat kämpfenden Ungarns sind durch den Ausbruch der Gegensätze zwischen Leibeigenen und Adeligen und durch leidenschaftliche Zusammenstöße gekennzeichnet. Der Gegensatz zwischen Leibeigenen und Adeligen wurde in der Armee, auf den Fiskalgütern, ja auch auf den Gütern von privaten Grundherren besonders im Jahre 1706 ungemein gespannt. Militärrevolten folgten einander, die fiskalischen Güter werden besetzt, die Leibeigenen wieder gehorchen ihren Grundherren nicht, drohen, sie zu ermordern, halten Versammlungen ab, ja es kommt sogar vor, daß sie die Güter der Grundherren besetzen.

Anfangs versucht Rákóczi, die Unzufriedenheit der Bauern mit Waffengewalt zu brechen, nach 1706 ändert er jedoch seine Innenpolitik. Er verfügt die allgemeine Steuerpflicht, läßt diese am Landtag von Ónod im Jahre 1707 auch inartikulieren; dies bedeutet, daß in Hinkunft auch der Adel verpflichtet ist, Steuern zu zahlen. Einigen Ortschaften verleiht er Heiduckenprivilegien. Das Beispiel des Marktflleckens Göncz zeigt, daß er die Rechte der Grundherren mit Geld ablöst. Und darin kann schon ein blasses und frühes Vorbild der Erblösung des Jahres 1848 erblickt werden. Schließlich sichert im Jahre 1708 ein Landtagsbeschluß den unter den Waffen stehenden Leibeigenen die erbliche Befreiung von ihrer Abhängigkeit, und das neue Patent über die Soldatenwerbung stellt ihnen in Aussicht, daß sie nach dem Kriege freien Boden oder Dörfer zur Niederlassung erhalten.

Während des Freiheitskampfes zeigten bisher unbekannte Momente des bäuerlichen Klassenkampfes, daß sich der Kampf um die Erlangung der staatlichen Unabhängigkeit mit dem — oft überhaupt nicht bewußten, jedoch immer lebendigen — Kampf um den gesellschaftlichen Fortschritt verknüpfte. Die Berücksichtigung der drückenden Verhältnisse betont aber noch mehr, wie vorwärtsweisend, weitschauend Rákóczis staatspolitische Tätigkeit war.

VARGA JÁNOS

A telektulajdon a feudalizmus utolsó századaiban

Történetírásunk nem tárta fel minden vonatkozásban kielégítően, hogy az egyes történeti szakaszokban miképp alakult a jobbágnak és az általa használt jobbágyteleknek a jogviszonya.¹ E kérdésben nem is könnyű az eligazodás: a törvények és uralkodói döntések nem egyértelműen és következetesen foglaltak vele kapcsolatban állást, a gyakorlati jogszolgáltatás egyszer egybeesett, más-szor ellenkezett a hatályban levő tételes jogelvekkel; végül pedig a mindig egykorú közvélemény, illetőleg az egyes osztályok — sőt ugyanazon osztály különböző csoportjai — érdekeiktől függően gyakran egymással ellentétes nézeteket vallottak a jobbágnak és telkének viszonyáról. Ehhez járul még az is, hogy mindmáig sem tisztázott, hogyan határozható meg szabatosan a magyarországi feudális földtulajdon fogalma.

Marx a polgári földtulajdont olyan földtulajdonformaként határozza meg, amely „feltételezi bizonyos személyeknek azt a monopóliumát, hogy a földgolyó meghatározott része felett minden mást kirekesztve rendelkezzenek, s e területen kizárólag az ő magánakaraturk érvényesüljön”, azaz: „a földbirtokos azt teheti földjével, amit minden árutulajdonos a maga árujával”. Mindehhez hozzáfűzi, hogy a földtulajdon eme formája történeti kategória.² Nyilvánvalóan következik ebből, hogy a feudális földtulajdon nem azonosítható a polgári földtulajdonnal, mégpedig nemcsak a feudális földbirtokosok, hanem a jobbágyok viszonylatában sem. Ugyanakkor a fejlődés a polgári földtulajdon irányába halad, a kutatónak tehát azokat a mozzanatokat kell elsődlegesen szem előtt tartania és vizsgálnia, amelyek a polgári földtulajdon fogalma, alkotóelemeinek kialakulása felé hatnak és mutatnak. Ezen alkotóelemek legfontosabbjai: az átörökítés, az elidegenítés és — ez nagyon fontos! — a bármely formájú használat joga.

Marx — anélkül, hogy a kérdés egészét kifejtette volna — a földjradék különböző formáit taglalva, summázva több helyen is megállapítja, hogy a feudalizmus klasszikus formájában általánosságban „a közvetlen termelő nem tulajdonos, hanem csak birtokos, és a valóságban minden többletmunkája de jure a föld tulajdonosát illeti”. Másutt: „a jobbágy a föld igazi megművelője és birtokosa, akinek meg nem fizetett többletmunkáját közvetlenül a földtulajdonos

¹ Az úttörés érdeme e tekintetben Szabó Istváné, aki e kérdésnek az örökös jobbágyország korszakára vonatkozóan mély elemzését adta. Ld. *Szabó István: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyország korában. Értekezések a történeti tudományok köréből*, XXVI. köt. 4. sz. 35. l. A vizsgálódást a telek viszonylatában a XIX. század első felére is kiterjeszti *Sarlós Márton: A magyar jobbágytelek tulajdonjogi viszonyai 1848 előtt, Acta facultatis politico-iuridicae universitatis scientiarum Budapestiensis de Lorando Eötvös nominatae*. Tom. I. fasc. 1

² *Marx: A Tőke* III. köt. Bpest. 1951. 677—678. l.

kapja”, vagy: a jobbágy „a saját újratermeléséhez szükséges munkafeltételek birtokosa”, a földesúr pedig „a föld, mint az adott állapotban mindent magában foglaló munkafeltétel tulajdonosa”.³ Ugyanakkor azonban ő maga hangsúlyozza, hogy ez általában vonatkozik a feudalizmusra mint termelési rendszerre és társadalmi formációra, mert országonként és korszakonként a jobbágy és földesúr viszonyának, a két fél földhöz való viszonyának rendkívül széles skálája lehetséges. Nemesak oly értelemben, hogy a jobbágy — amint írja — „a föld örökös vagy általában *hagyományos* birtokosa”⁴ lehet, hanem abban a vonatkozásban is, hogy a földesúr tulajdonjoga erős korlátok közé szorulhat. Angliával kapcsolatban azt állapítja meg, hogy: a földesúr „erőszakkal kergette el a parasztságot arról a földről, amelyre ugyancsak hűbéri jogcíme volt, mint neki magának”, sőt: „Sohasem szabad megfeledkeznünk arról, hogy maga a jobbágy nemesak a házához tartozó teleknek volt a tulajdonosa (habár szolgáltatásra kötelezett tulajdonosa), hanem a községi földek társtulajdonosa is.”⁵ Az eredeti német szövegben Marx a jobbágyról nem mint Pecsitzerről, hanem mint Eigentümerről beszél. Ugyanezt a nézetet vallja a sziléziai jobbágyföldről is, amely pedig a magyarországi jobbágyfölddel rokontípust képvisel.

Mindebből azonban nem az következik, mintha Marx a jobbágyot és a földbirtokost a jobbágyföldek, illetőleg a telkiföld egyenlőjogú tulajdonosainak tekintené. Sokkal inkább annak kiemeléséről van itt szó, hogy távolról sem lehet mindig és minden körülmények között beszélni a földbirtokosok *korlátlan* feudális földtulajdonjogáról, mert akár a hagyomány, akár a törvényalkotás következtében országonként és koronként olyan viszony jöhet létre a jobbágy és megművelt földje közt, hogy ez már túlmegy a pusztá haszonélvezeti jog határán.

Ha e viszony alakulását vizsgáljuk a XVIII—XIX. századi Magyarországon, mindenekelőtt rá kell mutatni a magyarországi jobbágyság kialakulásának két fő útjára. (A XIII—XIV. századtól megsokasodó szabad települések problémájától ezúttal eltekintünk.) Az egyik út: a feudális birtokossá emelkedő hűbérúr előzetes vagy utólagos uralkodói megerősítéssel, adományozással szolgáltatásokra kötelezi a föld-, legelő- stb. közösségben élő szabadok kisebb vagy nagyobb csoportjait. A másik út: egy meghatározott földterületre jogot szerzett jövedő feudális nagyrúr — elsősorban pedig maga az uralkodó! — szolganepeket telepít a fenti területre — esetleg munkaeszközökkel ellátva őket —, és immár járadékot követel tőlük munkaerejük egésze helyett. Nálunk a korai típusú rabszolga-felszabadítás kisebb mértékben vált gyakorlattá, mint a klasszikus rabszolgatartó államokban, ezért, legalábbis kezdetben, az előbbi volt a domináló forma, míg például az itáliai államok a fejlődés utóbbi útját járták végig. A magyarországi — és általában a közép- és kelet-európai — fejlődés e kinutatható két fő vonalával állhatott összefüggésben az a körülmény, hogy a feudalizmus kibontakozásának századaiban a királyi adomány vonatkozhatott *csak* a munkaerőre, *csak* a földre, vagy egyszerre mindkettőre. Ennek megfelelően a kialakuló jobbágyság egyes egyedei vagy csoportjai egyidejűleg két földesúrhoz is kapcsolódhattak: az egyikhez, amelynek birtkán laktak, személyes függéssel is kötődtek, neki *személyes szolgálattal* is tartoztak, a másiknak viszont csak termény-, esetleg pénzjáradék-

³ Uo. 860. sk. 1.

⁴ Uo. 864. 1.

⁵ Marx: A Tőke. I. köt. Bpest. 1949. 775. sk. 1. — A német eredetiben: Man muss nie vergessen, dass selbst der Leibeigene nicht nur Eigentümer, wenn auch tributspflichtiger Eigentümer der zu seinem Haus gehörigen Bodenparzellen war, sondern auch Miteigentümer der Gemeindetümer.

kal adóztak. Hogy e következtetés nem pusztá spekuláció, azt bizonyíthatja az 1492:49 tc., amely a következő intézkedést tartalmazza: Bármely nemesnek azon jobbágysai, akik más urak földjén bírnak szőlőt vagy ott szántanak, boruk és gabonájuk kilenced részét ugyancsak kötelesek a szokott adókkal együtt földesuraiknak megadni. Ha mindennek nem tesznek eleget, akkor „azok az örökségek, amelyek után a fizetést teljesíteniök kellene, legot örök időkre a földesúrra szálljanak”. E törvénycikk aligha értelmezhető másként, mint úgy, hogy fizetés elmulasztása esetén azon szőlők és földek, amelyek után a paraszt nem róttá le tartozását, korlátlan rendelkezési joggal kerülnek annak a földesúrnak a tulajdonába, akinek eddig is birtoka részét képezték. Más magyarázat nem lehetséges, hiszen képtelenség volna, ha a jobbágy hanyagsága miatt az egyik földbirtokos elvesztené birtokát azon másik földesúr javára, akihez a jobbágy személyes függéssel tartozott. Mindebből viszont következik, hogy maga a földbirtokos nem, vagy legalábbis *nem mindig* rendelkezik korlátlanul birtoka azon részével, amely jobbágyörökség, amelyet a jobbágy művel. Annak, hogy a XV. század végén a nyilvánvalóan tényleges problémák alapján ilyen törvénycikk született, csak két oka lehet: vagy a megelőző századokban is, épp a jobbágyország kialakulásának egyik útjával kapcsolatban, a hagyomány és a gyakorlat birtokjogi szempontjából oly erős kapcsolatot érzett a jobbágy és megművelt földje között, hogy külső erőnek — nevezetesen a földesúrnak — alapos indok nélkül nem volt törvényes joga a kettőt egymástól elszakítani; vagy pedig a belső fejlődés következtében alakult ily erőssé azok viszonya. Olaszországban, ahol elsősorban a latifundiumok urai által telekre ültetett servusok lettek colonusokká, amint Marx rámutat, a jobbágyot akkor szabadították fel, mielőtt bármiféle jogcímet biztosíthatott volna magának arra, hogy földjén maradhasson.⁶ Magyarországon viszont a jobbágyvá válás egyik, sőt a kezdeti szakaszban fő útja az volt, hogy a hűbérúr az itt talált népesség, valamint a magyar szabadok állattenyésztő és földművelő közösségeire telepedett rá; ennek pedig úgy látszik szerepe lehetett abban, hogy a jobbágy jogcíme az általa használt földre *teljes egészében* még a Tripartitumot megelőző évtizedekben sem halványodott el.

A Tripartitum létrejöttének történelmi, gazdasági-társadalmi körülményei és indítékai többé-kevésbé ismeretesek. Maga az annyiszor idézett III:30. pont elvileg és jogilag döntő változást hoz az 1492:49. tc.-hez képest, — ha e bizonyos 30-ik címet helyesen értelmezzük. Tudniillik e címe először arról beszél, hogy az örökös nélkül elhalt jobbágy *ősi* örökségei a hozzá tartozó külsőséggel együtt a földesúrra szállnak. Ezután azonban az 1. pont azt kezdi fejtegetni, hogy mi történjék a jobbágy javaival, ha azokat *önmaga* szerezte, tehát *nem* ősiek. E vonatkozásban történet- és jogtörténetírásunknak egy nagyon fontos kérdést kellene megnyugtatóan tisztáznia. Azt tudniillik, hogy mi értendő *ősi* és mi *szerzett* örökségen. E fogalmak értelmezésében ugyanis a joggyakorlatban, legalábbis a XVIII. századtól kezdve, következtelenség uralkodik. Egyszer azt tekintik *ősi* birtoknak, amely a birtokosra elődjektől rámaradt, és ennek megfelelően a szerzett birtok az olyan jószág, amellyel az illető saját életében gyarapította állományát. Máskor viszont a bírósági szervek döntései a telket és annak külsőségeit minősítik *ősi* birtoknak, a telkenkívüli állományt, tehát az irtásokat, szőlőket stb. pedig szerzett jószágnak tekintik, függetlenül attól, hogy használója azt *önmaga* szerezte-e, vagy elődeitől maradt-e reá. Az e területen mutatkozó bizonytalanság megnehezíti a telek jogviszonyai alakulásának vizsgálatát.

⁶ Uo.

A Tripartitum III:30 címe 7. pontjáról ugyanis, amely szerint a paraszt örökségeit a földesúrtól nem lehet örökös joggal elidegeníteni, egyrészt nincs kellően bizonyítva, hogy az ősi örökségekre vonatkozik, hiszen a megelőző összes pontok a szerzett örökség áthagyományozását szabályozzák; másrészt az is vitatható, hogy e rendelkezés hatálya kiterjed-e minden vonatkozásban a telkiföldekre, azaz lehet-e a telek egyszer szerzett, másszor pedig ősi birtok, vagy pedig csupán a telkenkívüli állományra érvényes-e e paragrafus. Mert például az 1836:IV. tc. a telkiföldekre is értelmezi ezt, az irtványvisszaváltó, szőlőkibecsülő stb. perekben viszont szinte kivétel nélkül mindig e pontra hivatkoznak a bírósági szervek döntései oly esetekben is, ha nem az illető jobbágyok, hanem már az őseik által irtott vagy beültetett területek visszaváltását rendelik el. E kérdés mindenestre alaposabb elemzést igényel.

De tételizzük fel, hogy e 30. címben foglalt intézkedések a telkiföldekre is érvényesek, aminthogy egyes periódusokban a birtokososztály és az érdekeit képviselő joggyakorlat valóban így is magyarázta azokat. Hogy a későbbi változások kézzelfoghatóbban tűnjenek ki, álljon itt eredetiben az előbbi cím 8. pontja: *Per hujusmodi igitur legationem, aut venditionem colonus nonnisi laboris sui mercedem et praemium, condignam scilicet aestimationem terrae, prati, molendini, vel vineae, cuiusmodi legare, vel vendere potest, perpetuitate domino salva semper remanente. Qui dum voluerit terras, prata et molendina secundum aestimationem communem; vineas vero, juxta condignum carum valorem ad se recipiendi habet facultatem.* Azaz: Az ilyen hagyományozás útján a jobbágy csupán munkájának bérét és jövedelmét, tudniillik a föld, a rét, a malom vagy a szőlő méltányos becsülését — azaz meliorizációs befektetéseit — hagyományozhatja vagy adhatja el, mindig sértetlenül fennmaradván a földesúr részére a szakadatlan birtoklás. Ő — ti. a földesúr — a földeket, réteket és malmokat közönséges becsárjuk, a szőlőket pedig azok méltányos belső értéke mellett a saját birtokába azaz jószágához visszaválthatja, *amikor akarja!*

Ha elfogadjuk, hogy a fenti paragrafus a telki földekre is érvényes — ami egyébként nagyon is vitatható —, akkor meg kell állapítanunk, hogy Werbőczy jogalkotása a paraszttal szemben korlátlanra tette a földesúr tulajdonjogát a telkiföldek felett. Vagyis amíg az 1514-es törvények hozzáláncolták a jobbágyot földjéhez, Werbőczy törvényes jogot biztosított a parasztnak és földjének végleges szétválasztásához. E két, egymást keresztező intézkedés a valóságban nem érvényesülhetett egyidejűleg *ugyanazon* a területen. Engels határozottan leszögezte, és ezt a kutatások újra meg újra megerősítik, hogy a középkorban nem a népnek a földtől való megszabadítása, hanem a földhöz való láncolása lehetett csak a kizsákmányolás forrása. Magyarországon a földesúrnak a földtulajdon bármely kategóriájára korlátlan rendelkezési jogot biztosító intézkedés akkor született meg, amikor az ismert történelmi körülményeknél fogva alkalmazására nem nagyon kerülhetett sor.⁷ A parasztfelkelés, a felkelést követő megtorlás, a török- és németellenes harcok nagy vérvesztéssel jártak, és a feudális munkaerőnek oly nagy kereslete támadt, hogy annak biztosítási módját illetően eltértek egymástól a birtokos osztály különböző csoportjainak és rétegeinek érdekei. A kérdés körül kieleződő ellentéteket takarják az 1538:21. és 22. törvénycikkek, amelyek lazítottak a 24 évvel előbb megszületett röghöz kötő intézkedésen,

⁷ Szabó István is arra a megállapításra jutott, hogy Magyarországon „a gazdasági szükség-szerűség” hiánya miatt nem fejlődött ki a „rendszeres telekelvétel”. Szabó: A jobbágy birtoklása... 36—37. l.

valamint az 1556:29. törvénycikk, amely bizonyos feltételek mellett a szabadköltözést is kimondotta.⁸ Az egykorú Magyarországon — sajátos történeti helyzeténél fogva — az eredeti felhalmozásnak másutt a jobbágyság kisajátításával járó tendenciái is oly viszonyok közt indultak csírázásnak, amelyek a *telkiföldre* alapozott roboterő megtartását és növelését tették kívánatosszá. Így Werbőczynek a földesúr korlátlan tulajdonjogát kimondó hirhedt paragrafusa a telkiföldekre vontakozóan létrejötté korában is, később is *elvileg* lehetett ugyan teljes hatályú jogalap, a *gyakorlatban* azonban az ország nagy részén csak fikció maradt.⁹

Tagadhatatlan azonban, hogy a földesúr bizonyos esetekben épp az ismertetett paragrafusok mögé bújva tette rá kezét a jobbágytelekre, amikor is azokat a saját érdekében megfelelően értelmezte és a telkiföldekre is vonatkoztatta. Ilyenek előfordultak egyes majorságok kiépítésekor vagy bővítésekor, és az ellenreformációs viszálykodásokban is alkalmazták e jogi tétel fegyverét a protestáns jobbágyokkal szemben. Hogy azonban Werbőczy nem tudta teljesen száműzni annak az erős jogi kapcsolatnak hagyományos tudatát, amely a jobbágy és a művelése alatt álló föld között fennállott, azt számos példa igazolja. Elég, ha az olyan törvényekre utalunk, mint pl. az 1655:48-as, amely a földesúrnak szolgálatot teljesítő jobbágyokat örökségeikkel kapcsolatban egyenesen „possessor”-oknak nevezi. A jobbágytudattal, amely mindvégig sajátjának tekintti a telkiföldet, nem kívánok külön foglalkozni.

Mégis azt kell mondanunk, hogy a Tripartitum III:30. címe, akár kiterjedt annak hatálya eredetileg a telkiföldekre, akár nem, adott történeti periódusban épp azért, mivel kétféle értelmezés is adható neki, végzetes eszközzé válhatott volna a telkesjobbágyok egész csoportjai ellen. Erre a történelmi állomásra Magyarország, pontosabban annak nyugati és északi vidékei a XVIII. század közepe táján érkeztek el. E vidékeken viszonylag nagy arányokban indult ismét bontakozásnak a majorsági gazdálkodás, tehát oly vidéken és oly korban, amikor a feudális rend keretein belül a termelőeszköz: a *föld* a munkaerővel, az utóbbi *viszonylagos* megszorodása miatt egyenlő értékű tényezővé kezdett válni, sőt egyes helyeken még nála is fontosabbnak bizonyult. F's e helyeken ném késtek a földbirtokosok a Tripartitumot földrablásaik törvényes jogalapjaként magyarázni. Ekkor, sőt részben ezért került sor Mária Terézia úrbéri rendeletére.

E rendeletnek, akárcsak minden más történelmi jelenségnek megítélésében nem lehetnek elsődlegesek és döntőek a szubjektív mozzanatok. Nem az a leglényegesebb, hogy milyen indítékok vezették a kormányzatot, hiszen nyilvánvaló, hogy annak központi szervei mindenképp a saját maguk helyesnek ítélt érdekeinek megfelelően jártak el. Intézkedésük azonban számos ponton egyirányba esett a kizsákmányolt osztály jelentős részének érdekeivel. Ezek közül az egyik legfontosabb épp a telek jogviszonyaival kapcsolatos. A feudális földtulajdon különböző típusait Werbőczy jogalkotása, illetőleg annak földesúri értelmezése egybemosta, holott annak két szélső válfaja közt Werbőczy idején is, főleg azonban a majorsági termelés nekiindulása után éles különbséget tett a

⁸ Ugyancsak Szabó István ismertette azokat az uralkodó osztályon belül ható ellentétes érdekeket, amelyek egyfelől a jobbágy röghöz kötését, másfelől viszont annak szabadabb mozgását igényelték. Vö. *Szabó István: Az örökös röghözköttöttség rendszere. Tanulmányok a magyar parasztság történetéből.* Bpest. 1948.

⁹ Sőt, nem annyira a törvény, mint inkább a gyakorlat következtében a jobbágy bizonyos fajta birtokjogot élvezett telke felett. Ez azonban, amint erre Szabó István rámutatott, „nem sérthette a földesúr alapjogát”. *Szabó: A jobbágy birtoklása ...* 35. l.

mindennapi gyakorlat.¹⁰ Az egyik a földesúrnak saját kezelésében használt vagy másoknak ideiglenes, de *csak* ideiglenes használatra átengedett tulajdona: az *alldiális* vagy *curiális* tulajdon, amely nagyjából már az eljövendő polgári földtulajdon valamennyi lényeges elemének csíráit tartalmazza: azaz bizonyos megszorítások közt az elidegenítés, az átöröklés, valamint a használat bármely formájának korlátlan jogát, noha ugyanakkor e megszorítások — az ősiség, a fiscalitás stb. — élesen elválasztják a polgári földtulajdontól. A másik: a telektulajdon, amelyet a földbirtokosok, ha érdekük úgy kívánja, épp Werbőczyre hivatkozva, részben vagy egészen a tulajdon alldiális formájával azonos jogállásúvá igyekeznek változtatni. Ez utóbbi törekvésnek vágja útját, Werbőczy földesúri értelmezésének veszi elejét Mária Terézia Urbárium. Mert Werbőczy óta ez az Urbárium az első olyan törvényerejű rendelet a telek jogviszonyainak történetében, amely nemcsak a telkijáradék nagyságát szabja állandóra, hanem a *jobbágytelek terjedelmének egyidejű rögzítése mellett*¹¹ szövegi le, hogy úrbériséget, azaz telkiállományt a jobbágytól többé elvenni nem lehet, sőt ha nagyobb területű földet birtokol telkiállomány gyanánt, mint amennyi őt az előírások szerint megilleti, akkor is e remanenciából új telkeket kell alakítani, és azt mint úrbériséget a jobbágyok birtokába átengedni; ha pedig valamely jobbágy alkalmatlannak bizonyul a telekhasználattal együtt járó terhek viselésére, akkor az illető kibecsülhető ugyan, de telkét a földesúr nem veheti saját használatába, hanem másik, a terheket vállaló jobbágy birtokába kell azt bocsátania. A földesúrnak a Tripartitum III. k. 30. címére alapozott formájú tulajdonjogára tehát a telek viszonylatában az Urbárium mérte az első igazi, és a gyakorlatot Werbőczyhez többé visszatérni nem engedő csapást akkor, amikor kimondta, hogy az összeíraskor úrbéres telkiföldnek talált területből a földesúr semmit sem esatolhat saját majorsági birtokához, azaz a *telekre vonatkozóan megsemmisítette a földbirtokos korlátlan használati jogát*. Ezzel a földesúr elesett attól a lehetőségtől, hogy egyenesvonalú fejlődés esetén a telkiföld az ő tulajdonaként alakuljon át polgári tulajdonná.

Azt jelenti-e mindez, hogy a földesúr kiesett a telek tulajdonából, vagy legalábbis osztoznia kellett e tulajdonon saját jobbágyával? Korántsem. Ennek azonban elsősorban nem az a bizonyítéka, hogy a jobbágy továbbra is csak mezőgazdasági módon használhatta a földet, azaz például nem termelhetett ki

¹⁰ Erre a gyakorlatra hivatkozik pl. a Magyar Hírlap 1851. jún. 15-i száma is, amikor azt bizonyítgatja, hogy az Urbárium „csak a fennállott törvényes és szokásos intézményeket rendszerezéséért”.

¹¹ Szükséges ezt hangsúlyozni azzal az ellenvetéssel szemben, amely szerint az Urbárium nem lépett túl az 1723:62. tc.-nek a megyei adóalap védelmében hozott azon intézkedésén, hogy a földesúr még engedéllyel is csak akkor vihet át adófizető személyt más megyei birtokaira, ha a távozó helyére egy másik, az adó viselésére alkalmas személyt állít. Ez az törvény legfeljebb mint az Urbárium *előfutára* fogható fel, mert szó sínes benne a teleknagyságról, azaz nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy az adózó földek terjedelmét, tehát a jobbágykézen úrbériség formájában található földterület kiterjedését — az állami adó kirótt összegének változatlanul hagyása mellett — a földesúr szűkíthesse az alldiális föld javára. Hiszen ebben a történeti szakaszban a jobbágytelek külső illetményeit az ország jelentős részén nem jellemezte a stabilitás: az újraszámításos gazdálkodási forma mellett a szántóknak-réteknek nemesak *helye* változott, de — számtalan példa erre a bizonyíték — különböző okok folytán az ugyanazon telek után járuló illetmény *nagysága* is. Nem véletlen, hogy munkája legelején azt emeli ki Pauly, hogy az Urbárium értelmében az összeírónak a jobbágyok teleknagyságának rögzítésekor az utolsó osztáskor nekik jutott területet kellett zsinórmértékül venniök. Vö. *Carolus Pauly: Constitutio rei urbialis Regni Hungariae. Viennae, 1817. I. köt. 3—4. l.*

agyagot, homokot, követ stb. Mindezek ugyanis a regáliák körébe tartoznak, más az eredetük, mint a telkijáradéknak, és *nem* elválaszthatatlan kapcsolatban állnak a telkekkel. Amellett, hogy a földesúr nem vesztette el tulajdonjogát a telekre, felhozhatnánk azt is, hogy egyetlen esetben az Urbárium sem tilalmazta, azaz más oldalról közelítve a kérdéshez, megengedte, hogy a telek a földesúr közvetlen használatába kerüljön anélkül, hogy a kibecsült jobbágnak régi telke helyett más telket kelljen adnia. Ez az eset a kurializáció szükségessége, azaz olyan helyzet, amikor a földbirtokos nem tud minden egyes felnőtt gyermekének külön lakhelyet biztosítani. Ilyenkor peres úton, az illetékes államhatalmi szervek döntése alapján kibecsültheti telkéből — és a hozzátartozó külsőségekből — jobbágyát, hogy saját fiát helyezze azokba. Jellemző és nem minden tanulság nélkül való azonban az a tény sem, hogy az ilyen kurializációknál a kurializálók az Urbárium előtt is, de főleg az Urbárium után csupán az esetek említésre is alig érdemes részében próbáltak hivatkozni a Tripartitum III:30-ra: jogalapként csaknem mindig a Tripartitum I:40-et citálták, amely közvetve megengedi, hogy amennyiben a közös birtokból nem futja arra, hogy valamennyi nemesi testvérnek kellő nemesi lakot építsenek és ahhoz megfelelő mennyiségű földet adjanak, akkor a jobbágytelekhez tartozó belső- és külsőségeket vehessék ily célra igénybe. Ez megint csak azt látszik igazolni, hogy a közfelfogás sem vonatkoztatta egyértelműen a Tripartitum III:30-at a telkiföldekre, hiszen akkor elég lett volna csupán azt idézni, és nem lett volna szükség arra, hogy Werbőczy egy időben két olyan paragrafust is alkosson, amelyek egyike lényegében tartalmazza a másikat. Emellett a Helytartótanács is mindig az I:40 alapján hagyta jóvá a kurializációt, azaz a III:30-tól e vonatkozásban minden érvényességet megtagadott.

A telkiföld tulajdonjogi viszonyainak megítélésénél — nem beszélve most a szolgáltatások, a járadék fennmaradásáról — elsőrendű tényező az a körülmény, hogy bár a földesúr elvesztette felette korlátlan használati jogát, ezt a használati jogot a telket művelő jobbágy elvileg *nem* személy szerint kapta meg, hanem az államhatalom érdekeivel összefüggésben a *jobbágyság egésze*.¹² Azaz végérvényesen megszűnt a földesúr *egyéni korlátlan használati joga*, és helyébe lépett a *jobbágyosztály javára az örökös használat kollektív joga*. (Azaz nem a kollektív használaté!) Mindez nem jelenti azt, hogy a jobbágy a telkiföldek viszonylatában a földesúr társtulajdonosává lépett volna elő: nincs itt szó valamiféle *osztott tulajdonról*, hanem csupán a tulajdonviszonyokon belül a tulajdonjog egyes alkotóelemeinek eltolódásáról, de — és ez rendkívül fontos! — a jobbágyság javára. Ezzel az eltolódással olyan viszony állt elő, amely *több* a pusztá hasznélvezetnél,¹³ mégpedig éppen abban több, amiben más vonatkozásban kevesebb: abban, hogy jelen esetben *nem egyes személy*, hanem *egy egész társadalmi osztály örökös használati jogáról* beszélhetünk egy meghatározott mennyiségű földterület felett az *egyik* oldalon, azaz szó sem lehet ennek a jognak automatikus megszűnéséről magának a jobbágyságnak, mint osztálynak a megszűnése, tehát végeredményben a feudális rendnek megdőlése előtt; és korlátozott földesúri tulajdonról kell beszélnünk a *másik* oldalon.

¹² *Sarlós* (i. m. 13. l.) hívta fel rá a figyelmet, hogy Pfahler volt az egyetlen feudális-kori jogtudós, aki észrevette, hogy az Urbárium tárgyalt intézkedése nem annyira az egyes jobbágnak, mint inkább a jobbágyok osztályának szolgált előnyére. Vö. *Carolus Pfahler: Jus Georgicum Regni Hungariae. Viennae* (1820). I. köt. 35. l.

¹³ E vonatkozásban egyet lehet tehát érteni Frankkal, aki ugyancsak nem tekinti hasznélvezetnek a jobbágy és telkének viszonyát az úrbérrendezés után. *Ign(atius) Frank: Principia Juris Civilis Hungarici. Pest. 1829. I. köt. 216. l.*

Akár vonatkozott tehát eredetileg a Tripartitum III:30 a telkiföldekre, akár nem: az Urbárium mindenképp nagy lépést jelentett előre. Ha vonatkozott, akkor azért, mert hatályon kívül helyezte annak a telektulajdon jogviszonyait illető egyik legfontosabb intézkedését; ha pedig nem vonatkozott, akkor azért, mert rendet teremtett a zűrzavarban és egyszer s mindenkorra elejét vette, hogy a továbbiakban jogi ürügy legyen a telkiföldek kisajátítására. Az Urbárium a kormányzat érdekeinek szolgálatában nem utolsó sorban a hagyomány, és a Werbőczyre hivatkozva épp akkor vitatni kezdett valóságos helyzet alapján — hiszen a majorsági birtokok és a telkiföldek eltérő használati módja az Urbárium előtt is tény volt — jogilag is éles különbséget tett a földesúr szempontjából korlátlan használati jogú földesúri tulajdon: az *allodium*, a *majorság*, és a korlátozott használati jogú tulajdon: a *telek*, az *úrbériség* között. Mindez azt jelentette, hogy bár fennmaradtak a telket illető szolgáltatások, bár a földesúr beavatkozhatott adminisztratív úton a jobbágyok örökösödésébe, noha a gyakorlatban cselekvőleg ezt egyre ritkábban tette, a használatforma *korlátlan* jogának megszűnése csökkentette annak esélyét, hogy a telkiföld a földbirtokos tulajdonaként váljék polgári tulajdonná. A másik fél: a jobbágy számára viszont, bár ő maga személyileg továbbra is csak birtokosa és nem tulajdonosa maradt telkének, nagymértékben megnövelte annak lehetőségét, hogy a használat örökös joga révén a telkiföldek ne mint úri, hanem mint paraszti tulajdon alakuljanak át polgári tulajdonná. Ily módon tehát Werbőczy óta az Urbárium tekinthető a paraszti földtulajdon első jogi kiindulópontjának.

Külön kérdés, hogy milyen álláspontot foglaltak el az Urbárium tárgyalt intézkedésével kapcsolatban az uralkodó osztály, a törvényhozás és maguk a központi magyar kormányzati szervek. Az adatok tanúsága szerint még a XIX. század fordulóján is eltérő vélemények éltek a telek-tulajdonról. A birtokos osztály nagy részében az Urbárium kiadása heves ellenérzést váltott ki, és természetesen nem egy földbirtokos a konkrét ügyek kapcsán igyekezett azt kijátszani. Az viszont jellemző, hogy a kijátszást általában épp az Urbárium által rögzített jogalapra támaszkodva kísérelték meg, azaz földkisajátító műveleteik során mindig azt igyekeztek bizonygatni, hogy a visszavenni szándékolt földdarab nem úrbériség, nem telkiállomány, hanem valóságos majorsági birtok. Vagyis: maguk is elismerték, hogy a telkiföld az allodiummal ellentétben *nem korlátlan használati jogú tulajdonuk*. Sőt: egy-két évtized múltán, a magyar feudalizmus történetében most először, létrejöttek az első örökváltságok: 11 uraközi jobbágyközség az 1790-es években, Nyíregyháza 1804-ben pénzzel egyenlítve ki járadékkötelezettségét, örökre megváltotta magát, majd követte őket Kecskemét is. Minthogy most, azaz még az 1836-i örökváltsági törvény *előtt* bekövetkezett, hogy *telkiföldek* mentesültek állandó jelleggel és örök érvénnyel minden szolgáltatási kötelezettség alól, és az őket birtokló parasztnak immár hagyományozható és bármilyen formában használható tulajdonává lettek, e tény önmagában is arról vall, hogy egyes földbirtokosok de facto ismerték el a paraszti tulajdonjogát az általa használt földekre. Az uralkodó osztály egy része egyre inkább tartott attól, hogy a telkiföldek, sőt talán még egyéb, jobbágykézen levő földek is kiesésznak a kezei közül. Nemcsak a tényleges majorsági üzem földterületének gyarapítása végett indult meg oly hatalmas méretekben, mint még soha, például az irtványok visszaváltása, hiszen a visszaváltott irtványokat a helységek egész sorában, most már azok majorsági jellegét hangsúlyozva, ideiglenes szerződés mellett és pontosan megszabott, általában rövid időre ismét a jobbágyoknak adták árendába. Ilyen esetekben a cél nem egyszer pusztán az volt, hogy jó előre

legalizálják a kérdéses föld allodiális minőségét, s ezzel jogalapot teremtsenek arra, hogy közvetlen kezelésükbe vehessék azt, ha a jövedelemszerzés érdeke úgy kívánja. Ezért végződnek ezek az ideiglenes szerződések az esetek jó részében olyan záradékkal, hogy a földesúr fenntartja magának a tetszés szerinti visszavétel jogát. Akadtak azonban oly birtokosok is, akik reménykedtek abban, hogy tulajdonjoguk a telkiföldekhez mégiscsak megmarad; ezek gyanútlanul a telkenkívüli állományból, főleg az irtásokból is telkiföldet formáltak olyan esetekben is, amikor pedig erre nem lettek volna kötelesek, mert a kérdéses földek még nem vesztették el irtványjellegüket; és nem tudatosult bennük, hogy épp ezzel az akcióval tették meg az első lépést a szóban forgó földek tulajdonjogának teljes elvesztése felé. Mindez arról tanúskodik, hogy az uralkodó osztály egyik — igaz kisebbik — része vagy nem ismerte fel idejekorán az Urbáriumnak a telkiföld jogviszonyának alakulására való kihatását, vagy pedig nem akart arról tudomást venni.

A központi szervek álláspontját legtisztábban a Helytartótanácsnak az egyes úrbéri ügyekben hozott döntései tükrözik. Ha egy földdarab hovatarozásáról vita támad a földesúr és a jobbágyok között, a Helytartótanács mindig azt kutatja, hogy a kérdéses földdarab beíródott-e az urbáriumba vagy sem, azaz telkiföldnek számít-e, mert ha igen, akkor nem járul hozzá a föld elvételéhez, ha azonban az urbáriumba nincs felvéve, akkor a földesúr javára ítélt. A telkiföld jogviszonyainak értelmezéséről nem egyszer árulkodnak edöntések indokolásai. A Helytartótanács az irtványvisszaváltó perek egész sorában azért hagyja jóvá az irtások elszedését a jobbágyoktól, mert, mint pl. a Vas megyei Miske esetében, világosan kimondja: az irtás tiszta nemesi tulajdon, ellentétben az úrbériséggel.¹⁴ Vagy például: amikor Festetics László a XIX. század húszas éveiben pert kezdett a muraközi községek örökváltságának megsemmisítéséért, és a megye, 1828-ban, a falvak javára ítélt, a Helytartótanács húzta-halasztotta az ügy érdemi tárgyalását, mert, amint Festetics egyik ágense bizalmasan írta: nem ítéltetett volna a felperes javára, legfeljebb az allodiális javak és haszonvételek tekintetében, hiszen az úrbériség nem tiszta, nem oly értelmű tulajdona a földesúrnak, amely után a jobbágy feltétlenül *évi* szolgálatra és fizetésre köteles.¹⁵ A példák szaporítása nélkül is meggyőző az a megállapítás, hogy a Helytartótanács, az Urbárium alapján állva, ugyancsak nem tekinti korlátlan nemesi tulajdonnak a telkiállományt.

Az Urbárium kiadása után összeülő első diéta: az 1790-i, a jobbágyok szabad költözésének helybenhagyásával egyidejűleg a 35. tc.-kel úgy határoz, hogy a végleges úrbért majd a következő országgyűlés dolgozza ki, addig is ideiglenesen Mária Teréziának a földesúr és jobbágy viszonyát szabályozó intézkedései maradnak érvényben. Az 1792:12. tc. ugyanígy dönt, tehát az Urbárium hatályát ismét meghosszabbítja a soron levő diétáig. Így járnak el a rendek pontosan 10 országgyűlésen át egészen 1836-ig, amikor is országos törvényben nyer elismerést a jobbágy joga terhei évenkénti örökös megváltására. Mindez mellett tanúskodik, hogy a törvényhozás a telek jogviszonyait illetően 1836 előtt ugyancsak elfogadta az Urbárium rendelkezéseit, az 1832-es diétán pedig azoknak a polgári öröknek, amelyek a jobbágyot kezdték a telek igazi tulajdonosának és a földesurat csak haszonélvezőjének tekinteni, a telek jobbágyi adásvételét és örökítését korlátozó jogi intézkedések lazításával még annál is többet sikerült elérniök.

¹⁴ OL. Batthyány es. lt. P 1363 (49. rsz. cs.) 1817.

¹⁵ OL. Festetics lt. A csáktornyai urad. iratai. P. 277. 1832.

Ugyanakkor azonban a jobbágy az 1836-os és 1840-es törvényekkel sem lett telkének civilis jogi, polgári értelemben vett tulajdonosa, noha e státust újból nagy lépéssel közelítette meg. Nem lett még akkor sem, ha a liberális mozgalom harcának eredményeként az 1840-i örökváltsági törvényben az uralkodó osztály *másik* részének jogi felfogásával ellentétben¹⁶ az a felfogás győzött, hogy örökváltság esetén a földesurat csak a telek után kapott járadékok összességéért, és nem a földért illeti meg kárpótlás. Nem lett, hiszen az 1836;V. tc. a telek immár elvben szabaddá tett adásvevésénél még mindig megkövetelte a földesúr beleegyezését, ugyanakkor a jobbágy semmiféle állásfoglalásra sem kapott jogot oly esetben, ha addigi földesura eladta másnak azt az úrbéres birtokot, amelyet pedig a jobbágy használt. A törvények meghatározott esetekben fenntartották a földesúr részére az egyes jobbágy kibecsültetésének jogát, amely, habár a földesúr köteles volt is a telket más jobbágy használatába bocsátani, mégis csak azt jelentette, hogy az egyes jobbágy nem formálhatott a telekhez minden körülmények közt végleges érvénnyel személyes jogot. (Egyébként az adatok tanúsítják, hogy e joggal egészen 1848-ig éltek is a földesurak.) Sőt a törvények kimondták, hogy a telket vásárló jobbágyok a törvényes teleknagytságot felülhaladó telkiföldet regulációk esetén egyáltalán nem igényelhetik maguknak; tiltották a telek zálogba bocsátását, a telek felosztásánál minimumot írtak elő, és annak tényleges eszközzését a földesúr beleegyezéséhez kötötték stb. Az 1840-i örökváltsági törvény lehetővé tette ugyan, hogy a jobbágyok meghatározott összegért minden időkre megváltsák földesúri tartozásaikat, és ezzel a megváltásra magukat rászánó jobbágyok viszonylatában gyakorlatilag valóban illuzóriussá változtatta a földesúr tulajdonjogát a telekre. Mivel azonban egy szóval sem emlékezik meg arról, hogy az előbbieken érintett és vitathatatlanul a földesúri tulajdonjogból eredő megkötéseket — akárcsak az örökváltságra lépett községek esetében is — hatályon kívül helyezi, e megkötések egészen 1848-ig érvényben maradtak. E törvények nyomán az a sajátos helyzet állt elő, hogy a jobbágyság az 1844:IV. törvénycikkkel az allodiális javakra is már akkor megkapta a tulajdonszerzés jogát, amikor e jobbágyság óriási többsége saját úrbéres állományának még nem vált civilis jogú tulajdonosává.

A paraszt ugyanis csak akkor minősíthető a telek valóságos, civilis jogú tulajdonosának, ha ő maga is teljesen szabad ember, a telek személyes és földesúri járadéktól mentes használatában, adás-vételében és örökítésében pedig semmi sem korlátozza, ha effajta jogügyletei nem kötődnek semmiféle földesúri befolyáshoz, vagy akár csak beleegyezéshez, illetőleg felügyelethez; végső soron tehát akkor, amikor magának a földtulajdonnak a jellege is polgárivá változik át. A feudális tulajdonnak polgárivá alakulása pedig mind a telkiföldek, mind az allodiális földek viszonylatában, nem tekintve itt a magukat megváltott jobbágyok telkiföldjének az úrbéres lakosságéhoz képest mégiscsak kis hányadát, csupán a feudalizmus megdőltékor, az 1848-i forradalom törvényalkotásával következett be. Az utolsó szájak, amelyek a földbirtokost, mint — bár egyre korlátozottabb jogú — feudális tulajdonost, a telekhez, mint feudális tulajdonhoz fűzték, akkor szakadtak el, amikor az 1847—48-i országgyűlés IX. törvénycikke az úrbérből eredő összes szolgálatok és fizetések örökös eltörlésével *egyidejűleg és egyazon helyen* kije-

¹⁶ Mailáth János még 1838-ban, tehát az 1836-i törvények után is azt írta: az új urbárium alapelve, „dass der Edelmann allein Eigenthümer des Grundes und Bodens ist” és „der ungarische Bauer Pächter ist, und zwar, wie es sich in der Folge zeigen wird, eine Art Erbpächter”. Ld. *Johann Mailáth: Das ungarische Urbarsialsystem oder des Grundherrn und des Bauers Wechselverhältniss in Ungarn. Pest und Leipzig. 1838. 7. l.*

lentette, hogy „az úri törvényhatóság megszüntetett”, és ezzel többek közt azokat a feudális eredetű korlátokat is lerombolta, amelyek megléte esetén a telkiföld nem tekinthető a paraszt polgári tulajdonának. Abban viszont, hogy a telkiföld *paraszt-tulajdonként* vált polgári tulajdonná, nem lebecsülendő az úrbériséget és az allodiumot jogilag élesen elkülönítő úrbérrendezés szerepe. Annak tárgyalása, hogy az úrbéri rendelkezések nélkül nagyobb mennyiségű föld maradt volna-e a polgári tulajdonként a hajdani jobbágyok kezén, már más kérdés csoportba tartozik. Mindenesetre elgondolkoztató, hogy Erdélyben, ahol nem történt úrbéri szabályozás, és a telkiföld meg az allodiális föld eltérő jogállását legfeljebb a hagyomány tartotta fenn, élesen azonban nem voltak megkülönböztethetőek egymástól, a jobbágyszabádként után azon a címen, hogy a birtokukban levő terület majorsági föld, viszonylag lényegesen nagyobb számú jobbágyot raktak ki telkéből mint Magyarországon.

Я. ВАРГА

НАДЕЛЬНАЯ СОБСТВЕННОСТЬ В ПОСЛЕДНИЕ ВЕКА ФЕОДАЛИЗМА

Резюме

Автор анализирует те юридические отношения, которые существовали, с одной стороны, между наделью и пользовавшимся им крепостным и, с другой стороны, — между крепостным и феодальным собственником земли в последние два века, предшествующие буржуазным преобразованиям.

Автор устанавливает, что Трипартит 1514 года по отношению к крестьянину сделал неограниченным право собственности помещика на надельную землю, которой крепостной пользовался и на которую его древнее право еще сохранилось до возникновения Трипартита, т. е. Трипартит дал законное право для окончательного отделения крестьянина от его надельной земли. Эти две исключаящие друг друга меры не могли проявляться одновременно на одной и той же территории. Таким образом, при специфических венгерских условиях параграф, обеспечивающий неограниченное право собственности помещика на землю в принципе мог стать действительным правовым основанием, а на практике в большей части страны остался только на бумаге, потому что в течение длительного времени рабочая сила была важнее земли — средства производства.

Однако в середине 18 века земля становилась равноценной рабочей силе, и помещики в интересах создания своих майоратов начали пользоваться тем неограниченным правом собственности, которое в понимании господствующего класса было обеспечено Трипартитом и надельными землями. Тогда-то Мария Терезия в защиту налоговых единиц издала Урбарий. Это праспоряжение одновременно с определением размеров крепостного надела запретило лишать крепостного надельной земли, ликвидировало неограниченное право помещиков относительно использования наделов, и на его место было поставлено коллективное право вечного пользования в пользу крепостных, и этим самым было сильно ограничено право собственности помещика и был открыт путь к тому, чтобы надельные земли не как барские, а как крестьянские могли превратиться в буржуазную собственность.

Однако право собственности помещика на надельную землю все же не было отменено совсем вплоть до буржуазной революции 1848 года, потому что по Урбарии крепостной получал право пользования не в индивидуальном, а в коллективном порядке, кроме того, право удаления крепостного неизменно сохранилось и практиковалось помещиком до 1848 года, правда, в этом случае надел должен был передаваться другому крепостному, это право не распространялось на наделы крестьян, которые выкупались навечно. Только революция 1848 года превратила крестьянина в собственника надела на гражданских правах, когда с отменой барской юрисдикции были порваны последние нити, которые привязывали помещика как собственника к наделу и к его владельцу — крестьянину.

ANDREI OTETEA

Az Osborne-i egyezmény (1857. aug. 9.)

A dunai román fejedelemségek egyesítésének eszméje, mely a XVIII. század vége óta állandóan terjedt, az 1848-as forradalom után a román nemzeti program főpontjává vált, a krími háború pedig nemzetközi kérdéssé tette. Egy ütköző állam létrehozásáról volt szó Moldva és Havasalföld egyesítése által, melynek az a szerepe, hogy semlegesítse Oroszország, Ausztria és Törökország összeütközéseit, s elzárja Oroszország előtt a konstantinápolyi utat.

A XIX. század első felében az orosz csapatok három ízben jutottak el a Dunáig, kardcsapás nélkül, a román lakosság segítségével, amely Oroszországnak Törökország feletti győzelmei révén függetlenségét remélte visszaszerezni.

A fejedelemségek 1853. évi elfoglalásában a nyugati hatalmak a török birodalom felosztási tervének első szakaszát látták, mely tervet I. Miklós az év elején az angol követnek terjesztette be Szentpétervárott. Anglia indiai és iráni kapcsolatait féltette, Franciaország pedig a háborúban alkalmat keresett a bécsi szerződések által teremtett helyzet felszámolására, ezért csatlakoztak Törökországhoz és hadat üzentek Oroszországnak (1854. március 27.).

Annak gondolatát, hogy a török birodalmat megvédjék Oroszország ismétlődő támadásai ellen, s egyben az európai egyensúlyt az európai Törökország északi határán egy független állam létrehozásával biztosítsák, Resid pasa nagyvezír vetette fel. Egyébként ő nem tett mást, mint hogy felújította Ion Ghica javaslatát, aki mint Havasalföld 1848-as forradalmi kormányának képviselője a Portánál, 1854 októberében Benedettinek, Franciaország konstantinápolyi ügyvivőjének tervezetet nyújtott be arról, hogy a fejedelemségek egyesülése által egy független államot hozzanak létre, s ezáltal kiküszöböljék Törökország és Oroszország közvetlen érintkezését Európában. Az elgondolással együtt Resid annak minden következményét elfogadta: egyesítés idegen fejedelem alatt, a török hűbérúri hatalomtól független alkotmány, a hatalmak által közösen garantált semlegesség és teljes függetlenség az adó tökéltetésének árán, ami Törökországnak lehetővé tenné, hogy a béke helyreállításakor háborús terheit fedezze.¹ Ezt a nyilatkozatot Lord Cowley, Anglia párizsi nagykövete sürgönyileg továbbította külügyminisztere, Lord Clarendon számára.²

A diván azonban nem csatlakozott Resid pasához, mert félt a nép ellenállásától, mely nem érthette volna meg, hogyan vezethet a birodalom megvédése érdekében indított háború a birodalom megcsónkítására.

¹ *L. Thouvenel: Trois années de la Question d'Orient. Paris. 1897. 4—5. l. jegyzet.*

² „Three years ago Reshid was rather in favor of it (of union) and the French Emperor was ardently desirous of it.” *Harold Temperley: The Union of Rumania. 229. l.*

Resid tervezetét 1855 elején Anglia újból felvetette. Az angol kormány elgondolásai azonban bizonytalanok voltak, mivel tagjai nem tudtak egy véleményre jutni az új állam megszervezését illetően. A miniszterelnök, Lord Palmerston, aki a képviseleti rendszert egyetemes csodaszernek tartotta, Moldovát és Havasalföldet szabad alkotmánnyal, képviseleti rendszeren alapuló nemzetgyűléssel és a szultán által élethosszig vagy tetszés szerint meghatározott időtartamra kinevezett egy vagy két fejedelemmel akarta megajándékozni. Így tehát határozatlan volt az egyesítés ügyében, mivel „egy vagy két fejedelmel” fogadott el. Lord Clarendon egy idegen fejedelmet javasolt, „mint Egyiptomban”. Egy hónappal később elfogadta a teljes függetlenséget is.³ Alighanem az angol kormány nyerte meg III. Napóleon beleegyezését is a fejedelemségek egyesítéséhez. Cowley, akit megbíztak, hogy ilyen irányú kezdeményezéseket tegyen a francia kormánynál, 1855. október 22-én jelenti, hogy „Walewski nem rokonszenvez a fejedelemségek idegen fejedelem alatt történő egyesítésének eszméjével”. Több sikere volt a császárnál, mert egy héttel később azt írhatta, hogy III. Napóleon csatlakozott Clarendon tervéhez. Ezekről a kezdeményezésekről maga Cowley számolt be 1857 májusában, amikor Anglia és Franciaország eltérő nézetei a fejedelemségek kérdésében szövetségük megszakadásával fenyegettek, s ezért tisztázást célzó tárgyalást kísérelt meg Walewskivel és a császárral. „Walewski állásfoglalása az, hogy a francia kormány ebben a kérdésben előzőleg semleges volt, és bár ő felvetette a kérdést a bécsi konferencián s az angol kormánynak elfogadásra javasolt memorandumában újból előterjesztette azt a párizsi kongresszus megnyitása előtt, elhatározta, hogy nem ragaszkodik hozzá, ha a királynő tanácsosainak ellenállásával kellene szembekerülnie; de amint Őn (Clarendon) Párizsba érkezésekor közölte a császárral és vele magával is (Walewskivel) beleegyező álláspontját ebben a kérdésben, a kormány nagy örömmel tette magáévá azt a kongresszus ülésein és később is. Ilyen körülmények között a francia kormány álláspontja némi méltánylást érdemel, hiszen e kérdésben való érdekeltsége azon a feltételezésen alapul, hogy az angol kormánnyal közös megegyezésben járt el.” Cowley elismeri, hogy Clarendon kezdetben helyeselte az egyesülést, de mielőtt elhagyta Párizst, megíngatták őt Ali pasa érvei.⁴

Mégsem valószínű, hogy III. Napóleon Clarendon beszélt rá a fejedelemségek egyesítésének gondolatára, és hogy Franciaország nagykövetének, Bouqueney-nek a javaslata a bécsi konferencián egyszerű kísérleti léggömb lett volna. A fejedelemségek egyesítése tökéletesen beleilleszkedett Napóleon Ausztria-ellenes politikájába és gazdasági terjeszkedési tervéibe.

A román emigránsok az egyesítés érdekében folytatott propagandájukat nemcsak a liberális és demokratikus közvéleménynek szánták, hanem a pénzügyi és ipari köröknek is, úgy tüntetve fel az egyesült fejedelemségeket, mint előnyös piacot tőkájük és ipari termékeik elhelyezésére és országaiknak mezőgazdasági termékekkel való ellátására. Az egyesítés érdekében folytatott propagandájuk így támaszra talált a francia kapitalistáknál is.

A krími háború helyreállította Franciaország tekintélyét Keleten, és lehetővé tette konstantinápolyi nagykövetének, Thouvenel-nek, hogy elvitassa az angol nagykövettől, Lord Stratford of Redcliff-től a vezető szerepet. Franciaország azonban nem elégedett meg azzal, hogy helyreállította tekintélyét; hasznot akart húzni a háborúból azzal is, hogy gazdasági vezető szerepét is

³ Palmerston Clarendonhoz, 1855. febr. 28-án. Co. 219. l.

⁴ *W. G. East: The Union of Moldavia and Wallachia. Appendix III. 197—198. l.*

biztosítja. Levantei kivitele az 1836. évi 17 millió frankról 1856-ban 92 millióra emelkedett, bevitele pedig 19 millióról 132 millióra nőtt. Természetesen meg akarta őrizni, sőt fejleszteni kívánta kereskedelmét, a kivételes körülmények gyümölcsét. Ehhez azonban gátat kellett vetnie az angol konkurrenciának.

A francia tőke próbálkozásai annak érdekében, hogy behatoljon a fejedelemségek gazdaságába, 1853-tól indultak meg, amikor egy francia kereskedő Moldovába ment, hogy ott búzát vásároljon. Ezek a próbálkozások 1855 után fokozódtak. Mérnökök, pénzberek és kereskedők járták be Moldvát, hogy feltárják és felmérjék az ország erőforrásait, majd terveket készítettek ezek értékesítésére. Javasolták a kormánynak, hogy bankokat és hajózási társaságokat hozzon létre, vasutakat és korszerű utakat építsen. A párizsi Crédit Mobilier hajlandónak mutatkozott vasút létesítésére Moldván keresztül az osztrák határtól Galacig. Az egyik folyami hajózási társaság képviselője, Michel Magnan 1856 májusában megszerezte a hajózási monopóliumot a Prut és Szeret folyókon 30 évre. Ausztria megsemmisítette az engedélyt a Porta által.⁵

III. Napóleon, akinek a fejedelemségek egyesítéséből becsületbeni kérdést kellett csinálnia, nem azért lépett háborúba, hogy megvédje a török birodalom integritását, hanem hogy bosszút álljon Oroszországon az első császárság bukása miatt, és hogy az 1815-ös egyezmények művét lerombolja. A szentföldi vita számára nem jelentett mást, mint alkalmat Franciaországnak az elszigeteltségből való kilépésre, valamint arra, hogy megegyezést keressen Angliával és elsőrendű szerepet játsszék a nemzetközi politikában. Az orléansi ház bukását külpolitikájának erélytelenségével magyarázta. Mivel III. Napóleon politikája számára a főakadályt Oroszország és Ausztria jelentette, 1854-ben védelmére kelt Törökországnak Oroszországgal szemben, a fejedelemségeknek egyesülésük érdekében 1855-ben és Szardíniának 1859-ben Ausztria ellen.

Európa térképének megváltoztatása volt a császári politika uralkodó gondolata, és ez a nemzeti elmélet formáját öltötte magára, mert ezzel elvi igazolást adhatott Oroszország, Ausztria és Törökország elleni ellenségeskedésüknek. 1854-ben a császár bevallotta Ausztria párizsi nagykövetének azt a reményét, hogy Lengyelországot feltámadni lássa.⁶ Az angol királynő férjével Boulogne-ban 1854 szeptemberében történt találkozója alkalmából egyre csak Portugália és Spanyolország egyesítéséről, Lombardia felszabadításáról és Lengyelország feltámadásáról beszélt.⁷ Stratford neki tulajdonította azt a szándékot, hogy Szerbiát, Montenegrot, Hercegovinát és Bosznia egy részét egy szláv fejedelemségben egyesítsék. Lord Cowley, aki erről beszámol, lehetségesnek tartja ezt, mert, amint hozzáfűzi, „az egy fajból származó népek egyesítése egy kormányzat alatt olyan szépen cseng a császár fülében, hogy Ófelsége örömmel fogad minden olyan érvet, amely egy nemzet helyreállítására irányul”.⁸

Így történt, hogy jóindulattal fogadta a fejedelemségek egyesítésének szándékát, melyet azok a román emigránsok képviseltek, akik az 1848-as forradalom után Párizsban hozták létre propagandaakciójuk központját.⁹

⁵ *L. Boicu*: Tentatives de pénétration du capital français dans l'économie de la Moldavie (1853—1859). *Revue Roumaine d'Histoire*, 1963. 2. sz. 287—326. l.

⁶ *T. Hübnér*: Neuf ans de souvenir d'un ambassadeur d'Autriche à Paris. Paris. 1904. 243. l.

⁷ *O. Aubry*: Le Second Empire. Paris, 1938. 152. l.

⁸ *W. G. East*: i. m. Appendix III. 195. l.

⁹ *N. Corivan*: Din activitatea emigratilor romini in Apus 1853—1857. București. 1931. — *N. P. Smochîna*: Les émigrés roumains à Paris. Paris. 1933. — *Al. Marcu*: Conspirații și conspi-

Magáévá tette programjukat (Havasalföld és Moldova egyesülése egy semleges autonóm államban, mely a Porta hűbérese egy idegen fejedelem örökös és alkotmányos kormányzása alatt), és a végtelékig védelmezte, még akkor is, amikor kormányának tagjai már a megalkuvás felé hajlottak.

III. Napóleon tehát nem várta meg, hogy az egyesülés gondolatára az angolok beszéljék őt rá, viszont előnyt látott abban, hogy a kezdeményezést nekik engedje át s így jobban biztosítsa magának segítségüket. Így azután a párizsi kongresszuson Clarendon támogatta Walewski javaslatát a fejedelemségek egyesülése érdekében, és, hogy meghiúsítsa az osztrák ellenállást, kérte, hogy kérdezzék meg a moldovai és havasalvi lakosság véleményét.

Clarendon azonban, még mielőtt elhagyta volna Párizst, engedte, hogy Ali pasa érvei megingassák véleményét, aki megértette vele, hogy az egyesülés egy idegen fejedelem alatt nem képezne gátat az orosz előrenyomulás ellen, hanem a függetlenség, következőképpen a török birodalom szétbomlásának előjátéka lenne. Londonba való visszatérte után „az angol kormány újból vizsgálat tárgyává tette a kérdést, és felmérve, hogy az egyesült fejedelemségek orosz intrikák központjai lennének, nem pedig védőgátak Oroszország ellen”, Palmerston „a különállás fenntartását” javasolta.¹⁰

Augusztus 19-én Cowley-t bízták meg az elhatározás közvetítésével a francia kormány felé, de Clarendon egy magánlevelében megadta neki azt a szabadságot, hogy enyhítse a formulát, amennyiben csak Ali pasa érveit hozza fel és azt a tényt, hogy Angliának nincsenek érdekeltségei a fejedelemségekben, „csak olyan mértékben, amennyire azok az orosz agresszió elleni védőgátakká válhatnak”.

Walewskinak az volt a benyomása, hogy az angol miniszter véleménye még ingadozó, és azt remélte, hogy a brit kormány a közvéleménytől való félelmében nem mer majd nyíltan szembeszegülni az egyesítéssel, különösen akkor, ha azt a díván is megszavazza. Így Cowley közvetítése csak növelte a zavart, és súlyosbította a két kormány közötti megnehezítést. Walewski azt hitte, hogy az angol kormány még nem határozott az egyesítés kérdésében, amikor az már törölte programjából az idegen fejedelmet és ezzel együtt a fejedelemségek egyesítését és függetlenségét.¹¹

Az egyesítés legkérelmezhetlenebb ellenfele Ausztria volt. Törökország ellenállása nem bírt sem ekkora jelentőséggel, sem ekkora hatékonysággal. Ausztria elhítette a törökökkel, hogy birodalmuk jövője a fejedelemségek kérdésének megoldásától függ. Thouvenel szerint „Törökországnak egyetlen elfogadható érve sincs. Ausztriának azonban van tíz is.”¹²

A bécsi kormány azt állította, hogy „Törökország Ausztria számára biztosabb határt képez, mint a tenger”.¹³ Egy román állam létrehozása, három szomszédja között, „Ausztria számára egy Svájcot jelentene — mondta az internuncius — egy rettenetesen agresszív, eszközt Oroszország kezében Ausztria és

ratori în epoca Renașterii politice a Rominei (1848—1877). București, 1930. — C. Bodea: Lupta pentru Unire a revoluționarilor exilați (Studii privind Unirea Principatelor. București, 1960. e. kötetben).

¹⁰ Cowley Clarendonhoz 1857. máj. 12-én. *East*: i. m. Appendix III. 198. és *H. Temperley*: *More Light*. 317—318. l.

¹¹ *H. Temperley*: *The Union of Roumania*. 225. l.

¹² *L. Thouvenel*: i. m. 14. l.

¹³ *H. Friedjung*: *Der Krimkrieg und die österreichische Politik*. Stuttgart — Berlin. 1907. I. köt. 15. l.

Törökország ellen és az utóbbi számára a testébe vert éket . . .¹⁴ Az 1854/1857-es okkupáció alatt Ausztria nagy befektetéseket eszközölt a fejedelemségekben, melyekkel az volt a célja, hogy fokozzák gazdasági és politikai uralmát ezekben az országokban. Az egyesítés mindezeket az előnyöket tönkretelthette volna.

Ausztria legfőbb gondja azonban politikai jellegű volt: „Az a vonzóerő, melyet ez az új állam gyakorolna egész román lakosságára, a birodalmat két millió alattvalójának kivándorlásával fenyegetné.”¹⁵

A fejedelemségek egyesítésének kérdése tehát 1856 augusztusában kritikus fázisába lépett, amelyet a „szerencsétlen bolgrádi ügy” még csak súlyosbított. A besszarábiai határ áthelyezése nagy konfliktust okozott Anglia és Oroszország között és Franciaország vállalta az utóbbival a közösséget.¹⁶ Anglia leghevesebb ellenvéleményét nyilvánította ki és hadiflottát küldött a Fekete Tengerre. Ausztria megtagadta a fejedelemségek kiürítését a besszarábiai határrendezés előtt. Anglia és Oroszország hajszálnyira voltak a háborútól.

Az ellentét, melyet az 1857. január 6-i párizsi jegyzőkönyv az angol értelmesség szellemében oldott meg, III. Napóleon diplomáciai vereségét jelentette a krími háború után, és közvetlen hatása volt a fejedelemségek kérdésére. A császár az egyesítésből személyes kérdést csinált, és véghezvitelét veresége megboszulásának eszközüül szánta. Másrészről a bolgrádi kérdés megrendítette a francia nagykövet helyzetét Konstantinápolyban, és Angliát Ausztriához közelítette. „Anglia megvásárolta Ausztria véleményét Bolgrádról saját véleményének árán a fejedelemségek egyesítésének kérdésében.”¹⁷

Bár a párizsi kongresszuson az első teljhatalmú francia megbízott által Havasalföld és Moldva egyesítéséről előterjesztett javaslatot Anglia, Oroszország, Poroszország és Szardínia megbízottjai támogatták, az a legélesebb ellenállással találkozott Ausztria és Törökország részéről. Mivel a kongresszus kebelében lehetetlenné vált az egyesítés kérdésében való megegyezés, elhatározták, hogy megkérdézik a moldovai és havasalföldi lakosság véleményét. A Porta beleegyezett, hogy mindkét fejedelemségben ún. ad-hoc-dívánt hívjanak össze a lakosság kívánságainak tolmácsolására. A Porta volt köteles előkészíteni, a párizsi szerződést aláíró hatalmak konstantinápolyi képviselőivel egyetértésben, a gyűléseket összehívó rendeletet, melynek a társadalom minden osztálya számára engedélyt kellett adnia arra, hogy képviseltesse magát a dívánban.

Ugyanakkor egy „európainak” nevezett bizottságot hoztak létre, hogy az átvegye a dívánok által kinyilvánított kívánságokat, és hogy a lakosság helyzetének megjavítását célzó intézkedéseket javasoljon. A bizottság 7 tagja — Talleyrand Périgord (Franciaország), Bazilij (Oroszország), Henry Bulwer (Anglia), Safvet (Törökország), Liehmann (Ausztria), Richthoffen (Poruszország) és Benzi (Szardínia) — Konstantinápolyban várta az osztrák csapatok kivonását, hogy Bukarestbe utazhasson. Résztvettek a választási rendelet előkészítésében és módjuk volt arra, hogy megismerkedjenek az egyesítés problémáival, még mielőtt ez a Konstantinápolyban kítő nagy diplomáciai háború középpontjába került.

¹⁴ *L. Thouvenel*: i. m. 6—7. l.

¹⁵ Prokesch Thouvenelhez: *D. A. Sturdza*: i. m. III. köt. 618. l.

¹⁶ A párizsi szerződés 20. cikkelyének értelmében Oroszország beleegyezett egy besszarábiai határkügazításba. Az új határnak Bolgrádtól délre kellett húzódnia. Minthogy azonban két helység viselte a Bolgrád nevet, az oroszok azt állították, hogy a szerződés Bolgrad-tabacra vonatkozik, és nem arra a Bolgrádra, amelyet kijelöltek a kongresszuson használt térképen. A határvonal ilyen megvonása lehetővé tette Oroszország számára, hogy megőrizze a Dunához való kijutását.

¹⁷ *Thouvenel*: i. m. 66. l.

A választási rendelet a társadalom minden osztálya számára lehetővé tette, hogy képviseltesse magát a dívánban és hallgatólág elismerte, hogy ezek a gyűlések az egyesítésre szavazhatnak majd. A Porta az internuncius tanácsára szerette volna csökkenteni a dívánok illetékességét a belső berendezkedés vonatkozásában. Franciaország nagykövetének ellenállása azonban megghiúsította ezeket a mesterkedéseket és a dívánok megőrizték teljes kiterjedésükben azokat a jogokat, melyeket számukra a párizsi szerződés biztosított.

Ausztria, mivel nem sikerült kizáratnia a dívánok tanácskozásából az egyesítés kérdését, legfőbb erőfeszítését arra fordította, hogy Moldovában szeparatista dívánt választasson meg. Semmit sem mulasztott el annak érdekében, hogy megbénítsa a nemzeti pártot a sajtószabadság eltörlésével, az unionista klubok bezárásával, a választási jegyzékek meghamisításával, a hazafias hivatalnokok elbocsátásával, korrupcióval és terrorral.

A Portát figyelmeztették, hogy Franciaország őt teszi felelőssé minden olyan kísérletért, „amely a választások tisztaságát befolyásolja”. Ez a figyelmeztetés azonban csak akkor fejtette volna ki teljes hatását, ha Stratford csatlakozott volna a francia nagykövet fellépéséhez. Ezzel szemben Stratford makacsul úgy tett, mintha nem tudná, mi történik Moldovában. Ellenérzését az egyesítéssel szemben csak növelte a francia követ portai befolyása, mely az ő tekintélyét kisebbitette. Így a francia—angol versengés azzal fenyegetett, hogy elfojtja a moldovai és havasalföldi lakosság véleményének szabad nyilvánítását.

A választási jegyzékek kidolgozása során néhány homályos pont jelentkezett a választási rendeletben. Havasalföld kajmakámja, Al. Ghica az európai bizottság felvilágosításait kérte, ez azonban az illetékességet elhárította és az ügyet Konstantinápolyba továbbította. A Porta azonban visszaküldte az ügyiratot a bizottságnak, melyet így illetékesnek ismert el a kétes esetek megoldásában. A bizottság döntését várva, a választási műveleteket kénytelenek voltak felfüggeszteni a két fejedelemségben

Egy konferencia, melyet május 30-án a Portán tartottak a párizsi szerződés aláíró hatalmai és a török miniszterek között, elhatározta, hogy Moldova kajmakámjának, Vogoridesnek tudomására hozza a Havasalföldön felhozott kétes pontokra adott választát, amelynek értelmében a választási rendeletet azonos módon kellett végrehajtani a két fejedelemségben „kivéve a különleges eseteket, melyek Moldova sajátos körülményeiből fakadnak”.¹⁸

Amíg a válasz meg nem érkezik, Vogoridesnek halasztania kellett a választási jegyzékek nyilvánosságra hozását. Ennek ellenére azzal az ürüggyel, hogy a havasalföldi kétes esetek nem vonatkoznak Moldovára, a jegyzékeket június 15-én kiadta. A moldovai kormány választási menőverének eredménye valóságos vihart kavart fel. Vogorides, a választók számát 40 ezerről 4 ezerre csökkentve, a lakosság kilenc-tizedétől megvonta a szavazati jogot.

Az európai bizottságot tiltakozásokkal árasztották el. Az orosz bizottsági tag, Bazilij, a kajmakám felfüggesztését javasolta, mivel az félremagyarázta a bizottság döntését és a rendelet alkalmazásában törvénytelenégeket követett el. Talleyrand „semmisnek és illetéktelennek” nyilvánította az ilyen jegyzékek alapján választott dívánt. A bizottság felfüggesztette működését, a Porta lépéseit várva.

A Porta úgy határozott, hogy 15 nappal elhalasztja a választásokat és követeli Vogoridestől, hogy vizsgálja felül a jegyzékeket a bizottság javaslatai-

¹⁸ D. A. Sturdza: Actes et documents. V. köt. 703. l.

nak megfelelően. A szultán szentesítette ezt a döntést. Stratford és Prokesch tiltakozására a halasztást nyolc napra csökkentették és Vogoridest felhatalmazták, hogy magyarázatot adjon. Így az előbb 12-re kitűzött választásokat július 19-ig napolták el.

Július 11-én Stratford táviratozott Londonba, hogy a Porta nyolc nappal elhalasztotta a választásokat, nem említve azonban, hogy ez a döntés megsemmisítette a Thouvenelnek aznap megígért kéthetes halasztást, amiből súlyos félreértés származott a londoni és párizsi kormány között. Clarendon 14-én azt válaszolta Stratford július 11-iki táviratára, hogy a francia kormány kielégítőnek találta a halasztást, amennyiben időközben a jegyzékeket felül fogják vizsgálni. A francia kormány azonban a 14 napos halasztásba egyezett bele, amelyet Thouvenelnek a török császári díván adott. Hogy ezt bebizonyítsa, Thouvenelnek nem kellett mást tennie, mint hogy bemutassa a nagyvezírnek Walewski sürgönyét.

Normális körülmények között a félreértés London és Párizs közt négy vagy öt nap alatt megszüntethető lett volna, de 17-én, amikor Stratford közölte Clarendonnal a Thouvenel-féle változatot, már nem tudtak volna ehhez visszatérni a július 19-re kitűzött választások újabb elnapolása nélkül.¹⁹

A választások eredménye általános meglepetést okozott. Az annyira gondosan megrostált választók tömegesen maradtak távol. A 40 ezerről 4 ezerre csökkentett választók tartózkodtak a szavazástól. 48 apátból 5 szavazott, ezek közül is egy külföldi. 3263 pap közül csak 29, a több mint 20 ezer birtokos közül 200-nál kevesebb volt a szavazó. Az egyik választási kollégiumban egy nagy bojárt választott meg — egyhangúlag — egyetlen középbojárt.²⁰

Thouvenel rendeletet adott ki a bukaresti francia tanácstagnak, hogy tiltakozzék „a nyilvánvalóan semmis szavazás eredménye ellen”, és követelte a Portától a „választások azonnali és teljes érvénytelenítését”. A Porta elhatározta, hogy elnapolja a dívánok összehívását és felajánlotta, hogy „aláveti magát egy Párizsban összeülő konferencia határozatainak a moldovai választásokra vonatkozóan”.²¹

A Portához intézett újabb jegyzékben július 28-án Thouvenel ezt elutasította, mint „nevetséges” ajánlatot és hozzáfűzte, hogy „a császár utasításai sem teszik lehetővé számomra, hogy elfogadjam akár a visszautasítást, akár a halogatást”.²²

III. Napóleon helyeselte Thouvenel eljárását és előírta neki, hogy követelje „a moldovai választások teljes és egyszerű megsemmisítését, és ha ezt az elégtételt nem nyújtják, a diplomáciai kapcsolatok ünnepélyes megszakítását Franciaország és Törökország között”.²³

Mínthogy a Porta nem egyezett bele abba, „hogy a moldovai választások megsemmisítésének megaláztatását eltűrje”, augusztus 5-én Thouvenel megszakította hazájának kapcsolatait Törökországgal. Oroszország, Poroszország és Szardínia ugyanezt tették.²⁴

A fejedelemségek kérdése már másodízben sodorta a hatalmakat a háború szélére. 1857. július 26-án Napóleon Plombières-ből azt sürgönyözte Walewski

¹⁹ *L. Thouvenel*: i. m. 135. l.

²⁰ *Uo.* 133. l.

²¹ *Uo.* 136. l.

²² *Sturdza*: i. m. V. köt. 388. l.

²³ *L. Thouvenel*: i. m. 141. l.

²⁴ *Sturdza*: i. m. V. köt. 388. l.

grófnak: „Most erőt kell mutatnunk Konstantinápolynak. Ha a Porta fenntartja a moldovai választásokat, mondja meg Thouvenelnek, hogy kérje ki útlevelét.”²⁵

Palmerston azzal válaszolt, hogy Müszürüsz, Törökország londoni nagykövetét teljes támogatásáról biztosította arra az esetre, ha a Porta ellenállna Thouvenel követelésének, és augusztus 3-án írásban figyelmeztette Persigny-t: „Elkészültünk minden eshetőségre, még ha a legkellemetlenebbekre is.”²⁶ Clarendon viszont meg volt győződve arról, hogy ha a francia—angol szövetség felbomlana, Franciaország és Oroszország egy hónapon belül szoros szövetséget kötnének Törökország lerohanására.

Ehhez a félelemhez járult az a növekvő nyugtalanság is, melyet a nagy indiai felkelés váltott ki és amelyet Oroszország felhasználhatott Anglia zavarainak növelésére. Az angol kormány így a megkönnyebbülés érzésével fogadta III. Napóleon elhatározását, hogy megteszi május óta esedékes látogatását Viktória királynőnél, aki Osborne-ban (Wight szigetén) tartózkodott. „Egy véleményen vagyok önnel — írta Cowley Clarendonnak augusztus 10-én, mielőtt megtudta az egyezmény eredményét —, hogy ha a dolgok nem rendeződnek Osborne-ban, vége a szövetségnek.”²⁷

Ami III. Napóleont illeti, ő is forrón óhajtotta, hogy véget vessenek a konstantinápolyi krízisnek és helyreállítsák az egyetértést Angliával, amely külpolitikájának alapvető elvét alkotta.

Ilyen hangulatban nyílt meg az Osborne-i konferencia. III. Napóleon és Eugénie császárnő a francia vendégekkel együtt augusztus 6-án érkeztek Osborne-ba, reggel 9 és 10 óra között. A reggeli után III. Napóleon megragadta az alkalmat, hogy sétát tegyen a királynő férjével és kicseréljék nemhivatalos véleményüket a főbb politikai problémákról. A császár azonnal rátért a fejedelemségek kérdésére és panaszkodott Ausztria és Törökország heves ellenállására az egyesítéssel szemben.

Albert herceg emlékeztette őt arra, hogy Anglia és Franciaország a török birodalom megvédése érdekében lépett a legutóbbi háborúba, márpedig a fejedelemségek egyesítése a kezdete lenne e birodalom széthullásának. „Amennyire mi is elhatároztuk, hogy megvédjük a török birodalmat — jelentette ki Albert herceg —, az oroszok is elhatározták, hogy meg akarják azt semmisíteni, és hogy ezt elérjék, mindent elkövetnek, hogy közeledjenek Franciaországhoz.” Ezért történt, hogy Anglia helytelenítette az egyesítést és szövetkezett Ausztriával, mert az éppen úgy érdekelt abban, hogy az oroszokat eltávolítsák a Dunától.

²⁵ *Gr. Nandriș*: i. m. 117. l.

²⁶ *T. W. Riker*: *The making of Roumania*. 130. l.

²⁷ *H. Temperley*: *More Light*. 316. l. Az Osborne-i egyezményt *W. G. East* (*The Union of Moldavia and Wallachia, 1859. An Episode in Diplomatic History*. Cambridge. 1929. és *T. W. Riker* (*The Making of Roumania. A Study of an International Problem, 1856—1866*. Oxford, 1931) hivatalos dokumentumok alapján tanulmányozták. Harold Temperley és Alice M. C. Carter az Osborne-i egyezmény tárgyalásairól és eredményeiről kiadta Palmerston, Clarendon és Cowley magánlevelezését. *Alice M. C. Carter*: *New Light on the Pacte of Osborne* (*The Cambridge Historical Journal*, V. [1936] 2. sz. 214—223. l.). — *Harold Temperley*: *The Union of Roumania in the private letters of Palmerston, Clarendon and Cowley, 1855—1857* (*Revue Historique du Sud-Est Européen*, XIV [1937] 7—9. sz. 218—242. l.). Ezek a magánlevelek ugyanúgy, mint az angol és francia kormány szövegváltozatai az egyezményről, valamint D. A. Sturdza és mások nagy gyűjteménye (*Actes et documents relatifs à l'histoire de la régénération de la Roumanie*. Bucarest, 10. köt. 1900—1909) lehetővé teszik, hogy jobban tanulmányozhassuk az Osborne-i egyezmény jellegét és jelentőségét. (Ld. még *Gr. Nandriș*: *Napoléon III et le Pacte d'Osborne* (1857) (*Revue des Études Roumaines*, VII—VIII [1961], 115—129. l.).

III. Napóleon azzal érvelt, hogy az egyesített és lecsendesített Moldova és Havasalföld, főleg egy idegen fejedelem kormányzása alatt, gátat képezne Oroszország ellen, míg ha el vannak választva és elégedetlenek, mindig arra lennének kényszerítve, hogy az orosz birodalomnál keressenek támaszt.

A császár végül érintette azt a problémát, mely leginkább a szívén fektült: az 1815-ös szerződés revízióját, mely „Európa szövetségének dokumentuma Franciaország ellen”. Albert herceg érvelésére, hogy e szerződések revíziójának kísérlete — melyeken 40 éve alapult az európai béke — általános felfordulást hívna ki, III. Napóleon a beszélgetést azzal zárta le, hogy biztosította őt jószándékáról, miszerint ő minden esetre az angol—francia szövetség fenntartására törekszik.²⁸ Ez a baráti és bizalmas beszélgetés kétségkívül hozzájárult ahhoz, hogy megjavítsa a hangulatot és megkönnyítse a hivatalos tárgyalásokat, melyek ugyanaznap kezdődtek Napóleon, Walewski, Persigny és Clarendon között. A meghívó téves közvetítése folytán Palmerston nem vehetett részt az első találkozón.

Bár egyetlen, két részről aláírt okirat sem rögzítette az egyezmény pontjait, birtokunkban van az Osborne-i tárgyalásokról három fontos okirat: az angol memorandum, Walewski levele Bourqueney-hoz, Franciaország bécsi nagykövétéhez, mindkettő augusztus 9-ről datálva és hitelesítve, ami tartalmuk pontosságát illeti a másik fél részéről; továbbá Clarendon augusztus 11-iki magánjellegű levele Stratfordhoz. Ezek a dokumentumok lehetővé teszik, hogy a tárgyalások menetét rekonstruáljuk és hogy jobban meghatározzuk az elért eredményeket.

Az első találkozón — írja Clarendon Stratfordnak — Napóleon nyugodtnak és barátságosnak látszott, „de véglegesen elszántnak is, hogy legkevésbé sem fogad el semmilyen más elégtételt, mint amit (Konstantinápolyban) követelt, mert ha ezt megtenné, Európa szemében elvesztené becsületét”.²⁹

Ebből a majdnem ultimátum jellegű hangból az angol miniszterek megértették, hogy ha a Portának a dívának összehívását tanácsolják „a császár, Oroszországot maga mögött tudva, ezt az eljárást úgy fogja megítélni, mint a bizalom hiányát és támadást, a Törökországnak szóló hadüzenet fenyegető közölségbe kerülne, a szakítás Franciaország, Anglia és Ausztria között *befejezett tény*é válnék, ami megerősítené Franciaország és Oroszország szövetségét”.³⁰

Palmerston és Clarendon ezenkívül arra is gondoltak, hogy a jövőbeni párizsi kongresszuson Anglia szembekerül majd III. Napóleonnal és szövetségeseivel, akik többségben vannak és ellentétbe a moldovai és havasalföldi lakosság törekvéseivel, amelyekkel szemben az angol közvélemény nem volt közömbös. Kétségkívül, gondolták, Anglia, Ausztria és Törökország meg tudná akadályozni az egyesítést, de Franciaország és Oroszország képes lenne kirobbantani egy felkelést a fejedelemségekben, előre nem látható következményekkel.

²⁸ Le mémoire du Prince Albert sur son entretien avec Napoléon III à Osborne, 1857. aug. 6. — *Theodor Martin*: Das Leben des Prinzen Albert. IV. köt. 102—107. l. Újból kiadta D. A. Sturdza: Actes et Documents. V. köt. 395—400. l.

²⁹ *Alice M. C. Carter*: New light on the Pacte of Osborne. *Cambridge Historical Journal* (1937). 321. l. Walewski majdnem ugyanezekkel a kifejezésekkel ír Bourqueneynek szóló levelében: „Nem fogadhatunk el kevesebbet, bármilyen formában is történjék, mint amit Konstantinápolyban követeltünk.” *Cambridge Historical Journal*, V. (1937) 3. sz. 321. l. Amit Konstantinápolyban követeltek, az a moldovai választások megsemmisítése és a választási jegyzékek felülvizsgálása volt.

³⁰ *H. Temperley*: *More Light*. 320. l.

Végül nem tekinthettek el attól, hogy a négy hatalom diplomáciai kapcsolatainak megszakítása a Portával, „még ha csupán komédia volt is”, Anglia számára igen kritikus helyzetet teremthet Konstantinápolyban.

Ezek az okok, valamint az olyan komplikációktól való félelem, melyeket Oroszország és Franciaország szövetsége provokálhatna Ázsiában, ahol a szípojlázadás állandóan tovább terjedt, végül is az angol kormányt kiegészítéshez vezették.

Ekkor történt, hogy Palmerstonnak és Clarendonnak az a gondolata támadt, hogy „két legyet ütnek egy csapásra”, azaz kihúzzák Franciaországot, Angliát, Ausztriát és Törökországot a zsákutcából, ahová Konstantinápolyban kerültek és ugyanakkor rendezik a fejedelemségek kérdését.³¹ A javaslat kedvező fogadtatásban részesült és a moldovai választások semmissé nyilvánítását már 8-án elhatározták, s Walewski még aznap táviratozott Thouvenelnek, hogy ne hagyja el Konstantinápolyt. Az Osborne-i egyezmény első pontja tehát Franciaország nagy harcának sikere volt.

Ez a pont világos és precíz, nem is hívott ki magyarozatbeli eltéréseket. Kimondották, hogy az angol kormány, miután Walewski révén meggyőződött azokról a nyilvánvaló törvénytelenégekről, melyek a moldovai választásokon előfordultak, elhatározta magát, hogy a Portának tanácsolja azok megsemmisítését és a választási jegyzékek felülvizsgálását a május 30-án Konstantinápolyban elfogadott határozatnak megfelelően. A felülvizsgálást az európai bizottság fogja végezni, Moldova kajmakámjával egyetértésben, kétheti határidőre attól a naptól számítva, amikor a választások megsemmisítését laşiban nyilvánosságra hozzák. Az új választásokat a határidő letelte után kell megtartani.

Ezek a rendelkezések képezik az angol memorandum első pontját. Az egyetlen engedmény, amelyet itt a francia kormány tett, az a kötelezettségvállalás volt, hogy nem nézi meg túlságosan közélről azokat a módszereket, melyekkel a választási jegyzékek revízióját végrehajjták.

Maradt még a fejedelemségek jövendő megszervezésének rendezése. Erre a második pontra vonatkozólag az egyezmény kevésbé pontos és valóban két érezhetően különböző változattal találkozunk az angol memorandumban és Walewskinék Bourqueney-hoz írt levelében.

Az angol memorandum előírja, hogy „a bukaresti tanácstagok jelentéseit és Havasalföld, valamint Moldova dívánjainak óhajait a Párizsban tartandó kongresszus veszi tárgyalás alá, s az angol és francia kormány egyrészt arra fog törekedni, hogy biztosítsa a szultán hűbériségét a dunai tartományokban, másfelől arra, hogy e tartományok számára olyan szervezetet biztosítson, mely fenntartja régi privilégiumaikat és elősegíti haladásukat, virágzásukat.”

Ezért egyetértettek abban, hogy kívánatos lenne a két fejedelemség számára hasonló szervezeti intézményeket és közös polgári és katonai rendszert létrehozni, fenntartva azonban különálló igazgatásukat (*while retaining their separate governments*).

Az angol memorandum a két következő bekezdést is tartalmazza, melyek még részletesebben fejtették ki, hogy mit ért az angol kormány „hasonló szervezeti intézményeken”.

„Such arrangements would include a Coinage which should pass current in both Provinces, a Tariff that should be the same in both, a Customs Union and the absence of any Customs Duties payable on goods passing from one province:

³¹ Alice M. C. Carter: New Light. 216. l.

to the other; a Provision that Decrees of Courts of Justice in one Province should have force against Persons, who might have withdrawn from that Province to the other; and a common system of Military arrangements for the defense of the Two Provinces.”

„Al these arrangements when completed to be placed under the collective guarantees of the Six Powers”.

E két bekezdést helyettesítette Persigny két módosítása: „Ami a végső elrendezés részleteit illeti, melyeket ezen elv alapján kell végrehajtani, Anglia és Franciaország kormányai megegyeznek e tárgyban a párizsi konferencia ülései előtt, amely majd a végső szót kimondja. Addig is megegyeztünk abban, hogy a jelenlegi megállapodásnak teljes mértékben a két kormány között kell maradnia”.³²

Ezekre a szövegekre alapozott Palmerston és Clarendon, amikor megállapították, hogy a moldovai választások megsemmisítésével beállott változással a francia kormány lemondott a fejedelemségek egyesítéséről. Valóban felhozhatták ennek a magyarázatnak az érdekében a szultáni hűbériség garanciáját és „a tartományok” kifejezés követhetetlen használatát „fejedelemségek” helyett. Ezek az érvek azonban kizárhatták a függetlenséget, de nem az egyesítést.

Ezenkívül felhozták érvként azt a mondatot, mely utal a „separated government” fenntartására és két hoszpodárról beszélt. A memorandum szerzői eredeti szövegükben valóban a „governors and legislatures” kifejezéseket alkalmazták, amelyek szándékaikat jól kifejezték, viszont a császár nem fogadta el ezeket, ezért törölniök kellett és helyesbítenieök a „separated governments” kifejezéssel, mely nem zárja ki az egyesítést, mert az angol *government* szó *igazgatást* jelent, mint azt a „local government” kifejezés mutatja. Cuza fejedelem kettős megválasztása után a fejedelemségek, habár egyesítve, három évig éltek a perszonálunió rendszerében külön igazgatással, országgyűléssel és fővárossal.

Ezekből a megállapításokból következik, hogy III. Napóleon nem mondott le Osborne-ban a fejedelemségek egyesítéséről, hogy nem vállalt semmiféle fontos elkötelezettséget jövőbeli szervezetüket illetően (mint ahogy ezt bizonyítja a Persigny-féle módosítás behelyettesítése az angol kormány által javasolt szervezeti tervbe), és csak azt ígérte meg, hogy megegyezésre jut a brit kormánnyal a kongresszus összeülése előtt.

Walewskinek Bourqueneyhoz intézett levele sokkal világosabb az egyezmény jellegére vonatkozólag. Először megállapítja, hogy a császár ígéretet tett az angol kormánnyal való megegyezésre „a párizsi kongresszuson a fejedelemségek végleges szervezetét illetően tanúsítandó magatartás dolgában,” de nem mond semmit a török hűbéruraság fenntartásáról. Végül leszögezi, hogy „e tranzakciók területe széles igazgatási unió lesz, amely legalább is a mi szemünkben egy teljes egyesítés előjátéka lehet. Semmi végleges és határozott döntés sem született; de megmondottuk az angol kormánynak, miután az kinyilvánította hajlandóságát a kívánságunknak megfelelő konstantinápolyi eljárásra . . . , hogy nekünk mindig szándékunkban állt a megegyezés keresése és az egyetértésre jutás a kölesönös engedmények eszközével és hogy ha a teljes egyesítés az idegen fejedelemmel — ezt a kombinációt találjuk a legjobbnak — túlságosan nagy nehéz-

³² Az angol memorandumot Clarendon széljegyzeteivel és a francia kormány által követelt módosításokkal, *Alice M. C. Carter* publikálta: *New Light of the Pacte of Osborne* 222—223. l. Gr. Nandriş még nem ismerte ezeket.

ségekbe ütköznek, hajlandók vagyunk módosítani nézeteinket, hogy elkerüljük a nézeteltérést szövetségeseinkkel.”

Végül, mivel a két hatalom egyike sem akarta, hogy kitudódjék, miszerint már előre eldöntötték a jövő kongresszus elhatározásait, mint Clarendon³³ megjegyzi, és minthogy Napóleon maga akarta informálni szövetségeseit a frontváltásról, melyet az egyesítés kérdésében kieszközölt, megegyeztek abban, hogy megőrzik mindannak a titkát, amit Osborne-ban ez ügyben kimondtak.³⁴

Ami legvilágosabban kiderül a második pont kétértelmű kifejezéseiből, az az, hogy a két kormány szilárdan ragaszkodik az egyetértéshez és szövetségük megőrzéséhez. A fejedelemségek szervezetének kérdését a párizsi kongresszus elé utalták és a francia kormány elfogadva a jövőbeli tranzakciók alapjául a széles igazgatási unió elvét, elutasította, hogy egy ilyen unió megvitatásába belemenjen, és az angol tervezetet törölték. A császár meg akarta őrizni a jövőt és nyitott kapukat akart hagyni a teljes egyesítés felé. Számított az angol közvélemény nyomására, mely kétszer is meggondolkoztatja majd a kormányt, mielőtt a román lakosság óhajai ellen nyilatkoznék. Ezért nem vállalt részletes és formális elkötelezettségeket, és Walewski hangsúlyozza is ezt a tényt: „Semmi végleges és határozott döntés nem történt.”

Az Osborne-i találkozót mindkét fél teljes megelégedésével ért véget. Amikor a királyi családtól búcsút vett, III. Napóleon kifejezte örömét „a keleti nehézségek szerencsés megoldása felett”. Albert herceg válaszolt: „Soha sem lehetünk elég hálásak a Gondviselésnek, hogy lehetővé tette ezt a látogatást, és pontosan ebben a pillanatban.”³⁵ Lord Clarendon a királynőnek tett jelentésében úgy jellemezte III. Napóleon látogatását, mint „Isten által küldött” eseményt (*Godsend*).

Valójában a létrejött egyezmény egy kétértelműségeen alapult. A két fél annyira szövetségük megőrzésére törekedett, hogy nem nézték meg közelebbről a fejedelemségek jövőbeli státusának kérdését. III. Napóleon elégedett volt, hogy elérte a moldovai választások megsemmisítését — ami lehetővé tette Franciaország és szövetségeseinek a konstantinápolyi válság megoldását és diplomáciai kapcsolataik helyreállítását a Portával —, és hogy e valóságos és azonnali engedményt megfizethette azzal az egyszerű ígérettel, hogy a fejedelemségek végleges szervezetével kapcsolatban megegyezik az angol kormánnyal a párizsi kongresszus előtt. Programjából csak az idegen fejedelmet áldozta fel.

Így nem csodálatos, hogy az értelmezési eltérések már az egyezmény megkötésének másnapján jelentkeztek. Az angol miniszterek annál szenvedélyesebben bocsátkoztak vitába, minél inkább hátrányos helyzetbe jutottak az egyezmény bizalmas jellege miatt, mely kötelezte őket az ár titkának megőrzésére, amelyet a francia kormány fizetett a moldovai választások megsemmisítéséért. Ha ezt a kötelezettséget tiszteletben tartanák, a közvélemény azt gondolhatná, hogy az angol kormány feltétel nélkül kapitulált. Ezért nemsokára nyilvánosságra hozták a megkötött egyezményt. Augusztus 9-én Clarendon táviratozott Cowleynek: „Mi beleegyeztünk abba, hogy a szultánnak a jegyzékek felülvizsgálását és a választások megsemmisítését tanácsoljuk, de a császár lemond a fejedelemségek egyesítéséről.”³⁶ Lord Cowley pedig így válaszolt: „Önök elnyerték a lényegét,

³³ Stratfordhoz írott levelében, kiadta *Alice M. C. Carter*: New Light. 216. l.

³⁴ *H. Temperley*: More Light. 320—321. l.

³⁵ *Th. Martin*: i. m. ld. *D. A. Sturdza*: i. m. V. köt. 404. l.

³⁶ *H. Temperley*: More Light. 316. l.

míg Franciaország egy árnyékért harcol és nem éri meg, hogy ellentmondjunk, ha a lényeges pontban nyertünk.”³⁷ Ezt a formulát ismételték és terjesztették a hivatalos propaganda összes szervei.

Clarendon augusztus 11-i Stratfordhoz írott levelében még túlozza is az angol kormány által elért előnyöket, azt bizonyítva, hogy: „Most, amikor a császár elkötelezettségét birtokoljuk a két *hoszpodárt* illetően, az az érdekünk, hogy lecsillapítsuk az egyesítés érdekében kifejtett agitációt olyan nagy mértékben, amennyire ez lehetséges.”³⁸

Clarendon augusztus 10-én informálta Müszürüszt, a londoni török nagykövetet az Osborne-i határozatokról. Az egyezmény első pontját híven tolmácsolta, de nem így történt a második pont esetében! „Ezzel szemben megegyeztünk, hogy bármi legyen is az adhoc divánok véleménye, Anglia és Franciaország a párizsi kongresszus összeülésekor fenn fogja tartani a felséges Porta hűbéruraságát és minden erőfeszítésükkel azon lesznek, hogy a fejedelemségekben olyan szervezetet állítsanak föl, amely egyesíti őket katonai, pénzügyi és jogi viszonylatban, de két *hoszpodár uralma* alatt.”

A memorandum pedig egy szót sem ejt sem két *hoszpodárról*, sem a divánok óhajainak semmibebevéséről.

Másnap Clarendon kijelentette Müszürüsznak, hogy „Franciaország lemondása a fejedelemségek egyesítéséről teljes volt”, és hogy „ezeken a szavakon: egyesítés a katonai, pénzügyi és jogi viszonylatokban, olyan katonai és vámügyi uniórendszeret értenek, mint amilyenre a német államok nyújtanak példát”.³⁹

Mivel Anglia elkötelezte magát Ausztria és Törökország felé, nehezen őrizhette volna meg az egyezmény második pontjának titkát. Ami meglepő, az a szövegnek adott hamis magyarázat és a Walewski elleni vádaskodás, mely szerint *hazudott* volna, amikor azt ismételte, amit Bourqueneyhoz intézett levelében megírt, vagyis hogy „semmilyen *elhatározásra* sem jutottak, hogy mindkét oldalról akkorra halasztották a tranzakció megkezdését, amikor a kongresszus összeül majd, hogy határozzon a bizottság jelentése felől”.⁴⁰

Konstantinápolyban az Osborne-i egyezményt nem ismerték augusztus 18-a előtt, amikor Thouvenel megkapta Walewski 14-i táviratát, csak Müszürüszt távirata révén. Maga Thouvenel egy másolat útján szerzett róla tudomást, amelyet Ali pasa adott át neki. Augusztus 14. és 18. között az „egyesítés feladásának híre betöltötte a várost”.

Resid pasa, Stratford barátjának környezetében azt a szólamot ismételtették, hogy „Franciaország megnyerte a formát, míg Anglia, Ausztria és Törökország erőfeszítéseik lényegét és célját érték el”.⁴¹

Bécsben meg voltak győződve arról, hogy III. Napóleon elkötelezte magát, „hogy teljesen lemond az egyesítésről és hogy ezen a téren a bécsi udvar számára nincs nyugtalanságra ok”.⁴² Buol augusztus 15-i sürgönyében Prokeschnek úgy tüntette fel az Osborne-i egyezményt, mint az osztrák politika által elért sikert.

³⁷ Uo. 317. l.

³⁸ Alice M. C. Carter: New Light. 216. l.

³⁹ D. A. Sturdza: Actes et documents. V. köt. 435—436, 447. l.

⁴⁰ H. Temperley: More Light. 319. l. Clarendon írta Cowleynek, aug. 19-én: „We must allow him (Walewski) to lie ad libitum provided that at last he keeps his promise, however lighty that may appear to sit upon him.”

⁴¹ D. A. Sturdza: Actes et documents. V. köt. 483. l.

⁴² Uo. 474. l.

A Párizsban keletkezett első benyomás az Osborne-i egyezményről a „teljes sikeré” volt.⁴³ A francia kormány nézőpontja az volt, hogy egyetlen olyan kötelezettséget sem vállalt, amely a fejedelemségek szervezeti kérdésének alapját érinti, annál az egyszerű oknál fogva, hogy a párizsi szerződés értelmében ez csak a kongresszuson fog eldőlni.⁴⁴

Walewski elküldte Thouvenelnak Bourqueneyhoz írt levelét másolatban, „hogy bebizonyítsa, ha ez egyáltalán szükséges, mennyire megalapozatlan lenne azt állítani, hogy lemondunk a dunai tartományok újraegyesítésének arról a módjáról, amely mindig szándékunkban állt, annak érdekében, hogy elérjük az angol kormány beleegyezését a moldovai választások megsemmisítésébe”.⁴⁵ A külügyminisztérium politikai ügyeinek vezetője, Benedetti még erőteljesebben fejezi ki a Walewski által képviselt tételt: „Követeléseinkből, amelyeket elsőként megfogalmaztunk és amelyeknek érvényesítését Anglia vállalta Konstantinápolyban, egyetlen szótagot sem vontunk vissza.”⁴⁶

T. W. Riker a francia kormány kettős politikájáról beszélt és szemrehányást tett Walewskinek, hogy három egymásnak ellentmondó változatát adta az Osborne-i egyezménynek: „egy széles igazgatási unióról beszélt”, egy év múlva Cowleynek „egy törvényhozási unióról” szólt, Hübnernek viszont azt állította, hogy „semmiféle intézkedés”, „semmiféle tranzakció” nem történt.⁴⁷

Erre azt lehet válaszolni, hogy az első és a harmadik változat csak Walewski Bourqueneyhoz intézett levelének kifejezéseit reprodukálja, melyet az angol miniszterek láttak és elfogadtak. Ami „a törvényhozói uniót” illeti, arról nem volt szó, csak a párizsi konferencia idején, 1858-ban. Egyébként is az „igazgatási unió” csak bizonyos közös intézmények által valósulhatott meg és a Focșani-i központi bizottság, melyet a párizsi 1858. augusztus 19-i egyezmény hozott létre, fel volt ruházva törvényhozói hatalommal (35. cikkely).

T. W. Riker még azon csodálkozott, hogy Walewski visszautasította az angol memorandum aláírását, bár annak pontosságát elfogadta. Walewski visszautasította az aláírást, először, mert e memorandumot neki Palmerston úgy mutatta be, mint olyan iratot, amelyet a kabinet informálására szerkesztettek, és amelyet ő (Walewski) nem ismerhetett el hivatalos dokumentumnak; továbbá, mert „a császár kormánya élesen jelezni kívánta a különbséget a Portától adandó elégtétel és azon intézkedés között, amelyet *később* kell hozni a fejedelemségekkel kapcsolatban. Ha aláírta volna a memorandumot, azt lehetett volna állítani, hogy Franciaország engedményt tett az egyezmény második pontjára vonatkozólag azért, hogy rávegye a szultánt az első pont elfogadására.”⁴⁸

⁴³ Uo. 575—576. l.

⁴⁴ Uo. 560. l.

⁴⁵ *L. Thouvenel*: i. m. 149. l.

⁴⁶ Uo. 149. l.

⁴⁷ *T. W. Riker*: *The Making of Roumania*. 136. l.

⁴⁸ Ezek az igen fontos megállapítások 1857. aug. 10-ről datálva és C(larendon) által aláírva egy a memorandum margójára írt jegyzetben található. Szövege a következő: „This memorandum, together with the amendment of the French Ambassador, was shown to Count Walewski this morning at Osborne by Lord Palmerston, who said that as it had been drawn up for the information of the Cabinet he desired to know if its correctness was admitted by Count Walewski. Count Walewski admitted to Lord Palmerston and myself the accuracy of the statements contained in the Memorandum, but he declined to consider it an official document, or to Sign it, upon the ground that the Government of the Emperor desired to keep the satisfaction to be obtained from the Porte and the arrangement hereafter to be made respecting the Principalities entirely distinct from each other, and that if he were to sign the Memorandum it would appear that France

Ez a jegyzet új fényt vet a két fél álláspontjára és az egyezmény jelentőségére. A moldovai választások megsemmisítése feltétel nélküli engedmény volt az angol kormány részéről, melynek közbe kellett lépnie a Portánál, anélkül, hogy azt függővé tehetné volna a fejedelemségeket érintő intézkedésektől. A moldovai választások megsemmisítése ezért képezi az első pontot és ez a pont határozott és világos, míg a fejedelemségek szervezetével kapcsolatos rendelkezések homályosak és a kongresszushoz vannak utalva, melynek majd állást kell foglalnia a fejedelemségek végleges szervezetét illetően. Az egyetlen határozott engedmény, melyet a francia kormány tett, az volt, hogy lemond a fejedelemségeknek egy idegen fejedelem alatti egyesüléséről, és ezt azért tette, hogy a jövőben emiatt ne kerüljön nézeteltérésbe szövetségeşével.

Lord Malmesbury, Lord Clarendon utóda a Foreign Office-ban, maga is elismerte a francia változat igazát, mivel kijelentette Ausztria londoni nagykövetének, Apponyi grófnak, hogy véleménye szerint „a császár csak az idegen fejedelem alatti egyesülésről mondott le, de sohasem vetődött fel Osborne-ban a hoszpodárok számának kérdése, és hogy a hoszpodár szót még csak ki sem ejtették”⁴⁹

Franciaország tehát Osborne-ban csak az idegen fejedelem alatti egyesítésről mondott le és a fejedelemségek kérdésének végleges elrendezését a párizsi kongresszusra halasztva, a maga javára akarta fordítani a jövőt, számítva az angol közvéleménynek a kormányra gyakorolt nyomására abban az esetben, ha a divánok az egyesítés mellett szavaznának.

A legilletékesebb bíró azonban annak a kérdésnek az eldöntésében, hogy ki nyerte a lényegét és ki fogott árnyékot, kétségkívül Lord Stratford. Ő a konstantinápolyi diplomáciai háború középpontjában volt és ő volt a fő sugalmazója a török politikának, mely minden eszközzel arra törekedett, hogy unióellenes divánt választasson és ezáltal lehetetlenné tegye az egyesítést. Nos, Lord Stratford az Osborne-i egyezményben egész politikája összeomlását és eljárásának teljes megtagadását látta, sőt mi több: árulásnak és esküszegésnek tekintette. Mikor értesült az Osborne-i elhatározásról, Clarendonhoz egy szabályos vádiratot intézett a létrejött egyezmény miatt (a bill of indictment against the agreement).⁵⁰ Kétségkívül ennek következtében szakította meg Clarendon minden kapcsolatát Stratforddal, aki decemberben kénytelen volt lemondani állásáról.

Stratford miatt az Osborne-i egyezmény nem szüntette meg azonnal a konstantinápolyi feszültséget. Nem volt könnyű arra kötelezni „Európa hatodik nagyhatalmát”, ahogy őt Thouvenel nevezte, „hogy elfogadtassa a Portával azt, aminek visszautasítására kötelezte előbb”.⁵¹ Annak ürügyén, hogy az instrukciók, melyek számára előírták, hogy a Portánál a moldovai választások megsemmisítését tanácsolja, nem voltak világosak, tíz napig, augusztus 22-ig halasztotta kormánya rendelkezésének végrehajtását. Az ő rosszindulata folytán keletkezett helyzet olyanná vált, hogy a francia kormány kénytelen volt augusztus 22-én táviratozni Thouvenelnek, hogy távozzék, ha három napon belül a Porta nem

had made a concession upon the latter point for the purpose of inducing the Sultan to agree to the former.” (F. o. August 10/57. C. *Alice M. C. Carter*: New Light. 222. l.)

⁴⁹ *H. Temperley*: More Light. 233—333. l.

⁵⁰ Lord Clarendon to the Queen. August 12th 1857. — „A regular bill of indictment against the agreement came by telegraph from Lord Stratford late tonight. I(or)d C(larendon) has desired that a copy of it and of the answer w(hi)ch he has returned sh(oul)d be sent to Your Majesty in the morning.” *G. Nandriş*: Napoléon III et le pacte d’Osborne. 128. l. Kár, hogy Nandriş nem kutatta fel és nem közölte Clarendon választát.

⁵¹ *L. Thouvenel*: i. m. 149. l.

semmisíti meg a választásokat. Végül 22-én megtette lépését az internúciussal egyetértésben, és 23-án a Porta elhatározta, hogy megsemmisíti a moldovai választásokat. Végül 24-én rendeletet adtak Vogoridesnak, hogy 15 napon belül vizsgálja felül a jegyzékeket és szervezzen új választásokat. Az így törvénybe iktatott moldovai díván két szavazat híján egyhangúlag megszavazta az egyesülést és ezt követőleg a havasalföldi díván is egyhangúlag megszavazta azt.

Lord Stratford tehát a moldovai választások megsemmisítésében látta az Osborne-i egyezmény „lényegét”, és az idő, amely a politikai döntések tulajdonképpen igazolója, ugyanebben az értelemben döntött. A moldovai választások megsemmisítése a fejedelemségek egyesülésének kérdését a román nép kezébe tette le, Cuza fejedelem kettős megválasztásával fokozatosan véghez vitte a nemzeti párt teljes programját és az adhoc dívánok egyhangú óhaját: a két fejedelemség egy államban való egyesülését egy örökös és alkotmányos fejedelem kormányzása alatt, valamint a politikai függetlenséget.

A modern Románia megteremtésének ebben a folyamatában az Osborne-i egyezmény fordulópontot jelent. Kétségkívül a moldovai választások fenntartása sem akadályozhatta volna meg az egyesülést, mely természetes végcélja volt a román népnek, de bizonyára késleltette volna. Ez nem azt jelenti, hogy a fejedelemségek egyesülése a nagyhatalmak politikai versengésének eredménye. Olyan államnak, melynek léte csak a külső körülmények kedvező összejátzásának köszönhető, nem lett volna meg sem tartóssága, sem vonzóereje, hogy az egész román nép gravitációs központjává válhassék.

Azonban bármekkora is volt a román nemzeti mozgalom ereje a XIX. században, egyedül önmagában nem győzhetett volna ebben az időben Ausztria és Törökország tántoríthatatlan ellenállásával szemben, másrésről viszont a párizsi szerződés egész konstrukciója felborult volna a román nép egyesülési akarata nélkül. E két eseménysorozat egybekapcsolódása biztosította az egyesülés győzelmét.

A. OJTEA

L'ACCORD D'OSBORNE (9 août 1857)

Résumé

L'idée de mettre l'Empire ottoman à l'abri des attaques périodiques de la Russie et d'assurer l'équilibre européen par la création d'un état indépendant sur la frontière septentrionale de la Turquie européenne fut tout d'abord proposée par Ion Ghica, représentant du gouvernement révolutionnaire de Valachie de 1848 près la Porte. Le projet fut repris au début de 1855 par l'Angleterre. Il n'est guère vraisemblable que Napoléon III ait été converti à l'idée de l'Union des Principautés par les diplomates anglais. L'union des Principautés s'encadrerait parfaitement dans la politique antiautrichienne de Napoléon III et dans ses projets d'expansion économique.

Bien qu'appuyée par les plénipotentiaires d'Angleterre, de Russie, de Prusse et de Sardaigne, la proposition faite au Congrès de Paris, par le premier plénipotentiaire français d'unir la Valachie et la Moldavie rencontra la plus vive opposition de la part de l'Autriche et de la Turquie. Devant l'impossibilité de s'entendre sur l'union au sein du Congrès, on décida de consulter les vœux des populations moldo-valaques.

L'Autriche reporta son principal effort en Moldavie pour y faire élire un Divan séparatiste. La France réclama de la Porte l'annulation des élections moldaves, mais l'Angleterre devenue jalouse à cause de l'accroissement de l'influence française dans la Levante, commença à appuyer la politique autrichienne. La rivalité franco-anglaise menaçait d'étouffer la libre manifestation des vœux des populations de Moldavie et de Valachie.

Mais la volonté ferme des deux gouvernements de s'entendre et de sauver leur alliance, conduisit enfin à l'entrevue d'Osborne, terminée à la satisfaction complète des deux partis.

En fait l'accord conclu reposait sur une échivoque. Les deux parties étaient si soucieuses de sauver leur alliance, qu'elles ne regardèrent pas de trop près la question du statut futur des Principautés. Napoléon III était content d'avoir obtenu l'annulation des élections moldaves, et d'avoir payé cette concession réelle et immédiate d'une simple promesse d'entente avec le gouvernement anglais sur l'organisation définitive des Principautés à la veille du Congrès de Paris, en ne sacrifiant de son programme que le prince étranger.

La vraie signification de l'accord c'est que l'annulation des élections moldaves fut une concession inconditionnée de la part du gouvernement anglais, qui devait intervenir auprès de la Porte sans pouvoir la faire dépendre de l'arrangement concernant les Principautés. C'est pourquoi l'annulation des élections moldaves figure au premier point, et ce point est précis et clair, tandis que les arrangements relatifs à l'organisation des Principautés sont vagues et réservés pour le congrès qui devait statuer sur l'organisation définitive des Principautés. Le seul engagement précis que prit le gouvernement français fut de renoncer à l'union des Principautés sous un prince étranger et celui d'éviter à l'avenir un désaccord avec son allié à ce propos.

L'annulation des élections moldaves fit passer la question de l'union des Principautés entre les mains du peuple roumain qui, par la double élection du prince Couza, fit aboutir graduellement tout le programme du parti national et les vœux unanimes des Divans ad-hoc: l'union des deux Principautés en un seul État, sous le gouvernement d'un prince héréditaire et constitutionnel et l'indépendance politique.

Dans ce processus de la constitution de la Roumanie moderne, l'accord d'Osborne marque un point tournant.

JEMNITZ JÁNOS

A politikai tényező a munkaidő megrövidülésében

(Adalékok)

Az emberiség, a dolgozók életkörülményei megváltozásának egyik legfontosabb mozzanata a munkaidő megrövidülése. A XX. században felnőtt nemzedékek számára már szinte teljességgel érthetetlen, hogy emberek fizikailag miként voltak képesek 16—18 órán át nehéz testmunkát végezni. A XX. század derekán a munkaidőt a fejlettebb, iparosodottabb országokban s természetesen a szocializmust építő országokban mindenütt a felére szorították, ami közvetlenül kihat a munkásság fizikai, egészségi, kulturális színvonalára, életére.

E folyamat mindenki által ismert. Ehelyütt néhány összefüggést kívánunk csak jobban kidomborítani, s másokat, amelyek alighanem már kevésbé tűnnek szembe, megvilágítunk, néhány megvizsgálandó problémát pedig megjelölünk.

Történeti közvéleményünkben nálunk is, idegenben is eléggé elterjedt, hogy e folyamatot a technikai fejlődéssel kapcsolják össze. Ennek az összefüggésnek valóban rendkívül nagy a jelentősége. Általában rámutattak, hogy technikailag finomabb, bonyolultabb gépek magasabb kulturális színvonalat követeltek meg a munkásoktól. E magasabb képzettséget az embertelenül hosszú munkaidő mellett nem lehetett megszerezni. A munkaidő megrövidülésével egyidejűleg rátértek a több váltásos termelésre, ez a termelés növekedésére vezetett, s így a tőkésék végeredményben nem fizettek rá a munkaórák csökkenésére. Ezekre az összefüggésekre történetírók, politikusok és közgazdászok hosszú sora mutatott rá. Ismeretes viszont az is, hogy bármekkora is volt ezeknek a technikai-gazdasági tényezőknek szerepe, egyedül mégsem határozták meg a munkaidő hosszát. Ezt a történeti példák is igazolják, hiszen adott technikai feltételek mellett, sőt gazdasági cikluson belül a munkások lényeges rövidítéseket értek el. Cikkünkben e politikai faktort kívánjuk közelebbről megvizsgálni.

A munkaidő az ipari forradalom előtt általában egy szinten stagnált. A gépek megjelenésével a munkáltatónak érdekében állt, hogy gépeit maximálisan kihasználja, anüt a világitás tökéletesedése is lehetővé tett. A munkaidő ezután mindenütt gyors ütemben növekedett. Különbségek azonban mutatkoztak. A legborzalmasabb feltételek Angliában voltak, ahol az ipari forradalom leggyorsabb, a munkanélküli tartalékhadcsereg legnagyobb volt, így a tőkésék legkönnyebben diktálhatták a munkafeltételeket. Ezt a gazdasági adottságokon túl azért is megtehették, mert ekkoriban a munkásság még teljesen szervezetlen volt.

A XIX. század első évtizedeiben a 14—18 órás munkaidő Angliában nem volt ritkaság, s a szociálpolitikai törekvések az 1830-as években — miként Marx kimutatta — arra irányultak, hogy visszaállítsák, legalább a gyerekek számára a

hatvan évvel korábban általános 12 órás munkaidőt. Európa más országaiban azonban, noha ugyancsak a XIX. század első harminc éve képezte a mélypontot, a viszonyok mégsem voltak ennyire borzalmasak. Ekkor ebben az említett gazdasági tényezők voltak a meghatározók. Németországban például Kuczynski számításai szerint az angol mélypont éveiben az annál sokkal kedvezőbb 12 órás átlaggal lehet számolni, míg a rosszabbodás csak később, az 1830—40-es években következett be, amikor az átlag 13—14 órára emelkedett, de akkor is az angol mélypont fölött maradt.¹ A gépesítés ugyanis nem volt oly gyors, a munkaerő sem állt oly fölös mértékben rendelkezésre. Lényegileg ugyanezen okok következtében az Egyesült Államokban is kedvezőbb volt a helyzet, mint Angliában. Kuczynski a különböző források alapján olyan következtetésre jut, hogy a munkaidő 14 óra körül mozgott (esetenként annál több volt) nyáron, míg télen az alap 11 óra lehetett.² E munkaidőhatárok egyaránt vonatkoztak férfiakra, nőkre és gyerekekre. Franciaországban a viszonyok az adatok szerint — a kutatók hangsúlyozzák az iparágak és területek szerinti eltéréseket — a munkaidő 14—15 óra között mozgott, miközben egyes iparágakban 16—18 órás munkaidő is előfordult — főként a textiliparban.³

Ez volt a kiindulópont a XIX. század kezdetén. Néhány érdekes jelenséget azonban már ebben az időpontban is megfigyelhetünk. Kuczynski mutatja ki munkájában, hogy a párizsi építőmunkások munkanapja a nagy forradalom előtt 14 órát tett ki (beleszámítva a 2 órás étkezési szüneteket), majd a forradalom és Napóleon idején ez 12 órára csökkent, a restauráció nyomán 13 órára emelkedett, majd 1820, a konszolidáció s egyúttal nyilván az új évjáratok felnövekedése után a munkaidő elérte a forradalom előtti maximumot, a 14 órát.⁴

A közgazdasági kategóriákra tehát a politikai tényezők olykor azonnali, közvetlen befolyást gyakoroltak. A politikai küzdelmek, az osztályharc felső fokon megnyilvánuló jelentkezése mellett a munkaidő alakulására a tudati elemeknek, az erkölcsi felfogásnak is hatása volt. Ez utóbbiak természetesen korszakok és osztályok, társadalmi rétegek szerint különböztek. Viszont éppen e változásokat érdemes alaposabban szemügyre vennünk, megvizsgálunk, hogy mekkora szerepet is játszottak — járulékos tényezőként — a munkaidő megrövidülésében. Kuczynski az angol királyi iparfelügyelői bizottság 1818-as jelentéséből idézi a következő, e vizsgálódás szempontjából igen értékes sorokat: „A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy az alsó rétegek erkölcsének romlását a rendelkezésükre álló szabadidő növelé”⁵ Ugyanitt Kuczynski példákat idéz arra is, hogy gyártulajdonosok az erkölcsre hivatkozva helyeselték a gyermekmunka alkalmazását akkor, amikor a gyermekeket még semmiféle törvény nem védte, mikor nekik is 14—16 órás munkanapokat kellett teljesíteniük.

A tőkés és az ő érdekeiket kifejezők politikai-erkölcsi világképe kiegészítette és alátámasztotta a fennálló állapotokat. Ezeket azonban csakhamar több oldalról támadás érte. Egyfelől a munkásság ösztönös osztályharca volt a legnagyobb erő, amely adott esetekben a munkásság helyzetének javítását elősegítette. Ez tömegharc volt, és gyakorlati eredményekben lehetett lemérni sike-

¹ Jürgen Kuczynski: Germany, 1800 to the present day. London. 1945. 46. l.

² J. Kuczynski: A short history of the labour conditions in the United States of America. 1789 to the present day. London. 1946. 26. l.

³ J. Kuczynski: A munkásosztály helyzete Franciaországban. Bpest. 1951. 95. l. P. Louis: La condition ouvrière depuis cent ans. Paris. 1950. 11—12. l.

⁴ J. Kuczynski: A munkásosztály helyzete Franciaországban. 95. l.

⁵ J. Kuczynski: A munkásosztály helyzete Angliában. Bpest. 1951. 39. l.

rét. Ugyanakkor az embertelenül hosszú munkanapok rendszerét igazoló eszmeierkölesi dietsfényszerű burok ellen is megindult a támadás. A bírálóknak két köre alakult ki (csak fő vonásokra utalunk). Egyfelől az utópista szocialisták léptek fel egy humánusabb társadalmi rendszer megteremtésének igényével, aminek keretébe mind Fourier, mind Owen a rövidebb munkaidőt is beleértette. Owen eszméi elterjedésének különösen nagy hatása volt a munkásság öntudatosodására. Elemi tiltakozásaik után, részint Owen befolyására, a munkások fejében már kezdett meghonosodni a gondolat, hogy jobb körülményeket, szebb világot is kialakíthatnak.⁶

A bíráló másik góciát a konzervatív-párti nagybirtokosok képezték. Ez az az irányzat volt, amelyről Marx a Kommunista Kiáltványban mint „feudális szocializmusról” írt. Noha a munkásságot a feudális szocializmus eszméi, képviselői visszatartották önálló érdekeinek felismerésétől, e vonatkozásban, főként Angliában az 1830-as években — mint arra Marx az Internacionálé Alapító Üzenetében is rámutatott — elősegítették a liberális burzsoáziával folytatott torzsalkodásuk során a szociálpolitikai törvénykezés úttörését, s ennyiben egy időre ténylegesen progresszív befolyásuk is volt.

Szembetűnő azonban, hogy ez a hármas befolyás együttesen mikor kezdett gyakorlatilag hatni. A Szent Szövetség korszakának tudvalevőleg az 1830-as párizsi júliusi forradalom vetett véget. A legitimitás, az erőszakos ellenforradalmi szellem meggyöngyülésével együtt az idézett „munkaerkölcsös” szigor is felengedett. Az első munkavédelmi törvények, amelyek a gyermekmunkát korlátozták, 1833-ból valók, s hat évvel később Angliában megszületett az első munkaidőkorlátozás: a 13 éven aluliak számára a maximális napi munkaidőt 9 órában, a hetit 48-ban határozták meg, míg az idősebbekét 12 órában maximálták (az étkezési két óra beszámításával).⁷

Ezzel megkezdődött a harc a 10 órás munkaidőért. A gyerekek és nők munkavédelme sokszor csak elővédcsatározását képezte az összmunkásság általános munkaidőcsökkentésének. Noha Owen már 8 órás munkaidőről beszélt, a munkásság a 10 órát tekintette reális követelésnek, s ezért indultak meg Angliában az első munkaidő-sztrájkok.⁸ Szembetűnő megint, hogy milyen egyetemes jellegűek voltak ezek a törekvések, mennyire nem a specifikus történeti körülmények hatottak e téren. Philadelphiában ugyancsak ekkoriban, 1827-ben robban ki nagy építőmunkássztrájk a 10 órás munkanapért, s e harc során kerülnek kapcsolatba egymással a város különböző szakszervezetei.⁹ Két évvel később pedig a New Yorkban megalakult Workingman's Party a 10 óra megvalósítását tűzte lobogójára. New Englandban 1832—34 között tevékenykedik egy munkáspárt, ugyancsak a 10 óra elérésének igényével. 1835-ben Philadelphiában, Bos-

⁶ Az 1830-as évek kezdetén az egyik angol munkászervező, John Doherty is lendületesen követeli a 8 órás programot, sőt ennek megvalósítására a kontinens és Amerika munkásainak segítségét kéri. A gondolat ekkorra már rokonszenvre talált a korszak több reformerénél, így W. Cobbettnél is. Cobbett részint a múltba visszanzelve vetette az angol kapitalizmus órára a borzalmas viszonyokat, és Albert királyra hivatkozott, mint „az angol szabadság és angol jog megteremtőjére”, aki „törvénybe foglalta, hogy a nap 24 órájának 8 óra munkára, 8 óra pihenésre és 8 óra felüdülésre kell tagolódni”. (Cobbett lapjából idézi *Page Arnot: The miners*. London. 1949. I. köt. 122. l.) Ez az ítélet mindenesetre élesen szemben állt az uralkodó „laissez faire” szemlélettel, az olyan felfogással, amely az erkölcs érdekében követelte meg a 14—16 órás munkanapot.

⁷ *G. B. Jones—A. G. Pool: A Hundred Years of Economic Development in Great Britain*. London. 1948. 148. l.

⁸ *James Jefferys: The story of the engineers*. London. 1945. 21. l.

⁹ *Édouard Dolléans et Michel Crozier: Mouvements ouvrier et socialiste. Chronologie et bibliographie*. Paris. 1950. 72. l.

tonban és New Yorkban folynak szakmaközi sztrájkok a 10 óra kivívására. Nem kis részben e harcok nyomán adja meg Van Buren elnök 1840-ben az állami alkalmazottaknak a 10 órás munkaidőt. S megint nem tekinthető véletlennek, hogy a népek tavaszának előestéjén, 1847-ben biztosítja az angol törvényhozás a 10 órás munkanapot a gyerekeknek és nőknek, s ugyanabban az évben szavazza meg az Amerikai Egyesült Államok egyik államának törvényhozó testülete (New Hampshire-é) a 10 órás munkaidő bevezetését — általánosan.

Természetesen mindebben a gazdasági tényezőknek is nagy szerepük volt. A technikai haladás, a népesedési viszonyok változása ezzel kapcsolatban mind figyelembe veendő. Marx a Tölkében már rámutatott, hogy a tőkés az érték-többlet növelése céljából szívesen nyúlnak a munkaidő növelése „abszolút” módszeréhez, de főként a technikai haladás révén ezt a munkaidő relatív megnyújtása váltja fel, a szükséges munkaidő csökkentése, valamint a munkaintenzitás megsokszorozása. Az 1840—60-as években Kuczynski megfigyelései szerint mind Amerikában, mind Angliában ez a jellemző. Mindamellet hangsúlyozandó, hogy e folyamat nem automatikusan, a gazdasági hatóerők egyszerű felismerése nyomán ment végbe, hanem igen gyakran a munkásság gazdasági-politikai osztályharca kényszerítette ki. Európában ennek első nagy győzelmét az említett angol tízórás törvény jelezte. Ez törte meg a híres „laissez faire” liberális elvet, amely tagadta, hogy tőkés—munkás viszonyába valaki beleszólhat, vagyis kizárták a törvényes munkavédelem lehetőségét. E félévszázados elv csorbult meg 1847-ben, ezért írta később Marx az Internacionálé Alapító Üzenetében: „A tízórás munkanap törvénye ezért nem csupán nagy gyakorlati siker volt, hanem egy elv győzelme; ez volt az első eset, hogy a burzsoázia politikai gazdaságtana nyílt színen kapitulált a munkásosztály politikai gazdaságtana előtt.”¹⁰

Az egyszer elért eredmény serkentően hatott az egész angol munkásságra. A tét a tízóra kivívása volt — de most már a felnőtt, a férfimunkásság számára. Ugyanakkor az angol példa vonzerővel bírt a többi ország proletariátusa számára is. Marx ugyanebben az írásban jegyzi meg: „A kontinens legtöbb kormányának többé-kevésbé módosított formában át kellett vennie az angol gyári törvényt.”¹¹ De hogy az „átvétel” mennyire az osztályharc eredményességétől függött, arra példa Franciaország. Az 1848-as februári forradalom után, március 2-án törvénybe iktatták a munkaidő leszállítását Párizsban 10—11, vidéken 11—12 órára. Ez egy órás munkaidőcsökkentést jelentett. A júniusi provokáció, a munkásfelkelés vérbefojtása után, szeptember 9-én a márciusi törvényt hatálytalannították, és a gyáriparban ismét bevezették a 12 órás munkanapot.

A munkaidő alakulása és az osztályharc összefüggésének kirívó bizonyítékai is vannak. 1840—1860 között sehol sem változott meg lényegesen az ipari struktúra. A technikai haladás ugyan állandó volt, a termelés is fokozatosan növekedett, a munkaidő megrövidülése azonban sokkal gyorsabb ütemet vett. Ez utóbbi utalás ugyan csak Angliára és Amerikára vonatkoztatható, de a munkaidőcsökkentés elővédharcait eddig is ezekben az országokban vívta a szervezett szakmák munkássága.

Miután a munkások első csoportjai elérték a 10 órát, nyomban kiadták az új jelszót: a kilencórás munkanap kivívását, vagy legalább a rövid-szombat biztosítását. Angliában e küzdelmet elsősorban az építőmunkások, ezek között is a kőművesek folytatták legállhatatosabban, az 1850-es évek második felében

¹⁰ *Marx—Engels*: Válogatott művek. Bpest. 1949. I. köt. 360. l.

¹¹ Uo. 359. l.

pedig a kárpitosok jól szervezett szakszervezete lépett fel ezzel a követeléssel. A kárpitosok és építőmunkások szakszervezete összefogott, s ezután került sor a híres 1859-es négyhónapos építőmunkássztrájkra, amely ha nem is vezetett a munkások 9 órás követelésének teljesítéséhez, a tőkésék is visszavonultak, kénytelenek voltak feladni a legaktívabb szakszervezeti vezetők elbocsátását célzó elképzeléseiket.

Az 1859-es felsiker csak újabb erőfeszítésekre sarkallt, hiszen a munkások egy tapodtat sem jutottak előbbre. A kilenc óra gondolata viszont annál inkább elterjedt. Igaz, ezt ekkoriban részben ellensúlyozta az 1866—1868. évi gazdasági depresszió, amikor a munkásságnak elsősorban bérei megvédésével kellett törődnie, s így a munkaidőkövetelések a második vonalba szorultak vissza. Mindazonáltal a munkaidő megkurtításának óhaja egyik forrása volt az Internacionálé létrejöttének. Az Internacionálé első munkakongresszusa előtt tudvalevően Marx dolgozta ki a Munkásszövetség tevékenységére vonatkozó „Utasításokat”, amelyekben egyik legfontosabb szerepet éppen a szakszervezeti tevékenység, s ezen belül a munkaidő-harcnak szentelte. Marx ebben az írásában, csakúgy mint az Alapító Üzenetben, a proletariátus tényleges előrehaladását elősegítő valamennyi irányzat tömörítésére törekedett. Ezért jelentős, hogy már ekkor megérettnek ítélte — éppen az 1866-os amerikai baltimorei munkáskongresszus döntésére hivatkozva — a 8 órás munkanap követelését. Egyúttal felvetette a nők és gyermekek munkája további szabályozásának, korlátozásának szükségességét.¹²

Igen érdekes és tanulságos e javaslat kongresszusi vitája. Az angol küldöttek ellenvélemény nélkül tették magukévá Marx indítványát, a franciák azonban szinte teljesen irreálisnak tartották, s megelégedtek volna a 10 órás munkanap bevezetésével. Az angol és amerikai szervezett szakmunkásság ezen az akadályon ekkor már túl volt, s az olyan tekintélyes „meghiggadt” angol szakszervezeti vezetők, mint Odger és Cremer az angol—amerikai munkások már gyakorlatban folyó harcaira hivatkozott e követelés indokoltságának alátámasztására.¹³ (A jelszó népszerűségét bizonyítja, hogy azt a német és svájci küldöttek is magukévá tették.)

A munkaidő csökkentéséért, a 8 órás munkanap bevezetéséért vívott harc szükségsszerűségét, távlatait ezután is ismételten megtárgyalták a munkáskongresszusok. Ezek a viták mind kevésbé váltak akadémikus jellegűvé, minthogy 1867—1868-tól kezdve a nyugati országokban, Angliában, Franciaországban, Svájcban és Belgiumban kiterjedő és mind hevesebbé váló sztrájkmozgalmak bontakoztak ki. 1869-től kezdve újabb gazdasági fellendülés volt tapasztalható, a munkásság a védekezésből támadásba ment át.

Nem sokkal ez előtt, a brüsszeli kongresszus előestéjén, 1868 nyarán folytatott igen érdekes tanácskozásokat a Munkások Nemzetközi Szövetsége Főtanácsa a gépek alkalmazásának tapasztalatairól. A tanulságokat végül is Marx összegezte, s ugyancsak ő volt az, aki aláhúzta, hogy a munkaidő csökkentésének óriási hordereje van, mert a munkásság ennek révén válik fizikailag és szellemileg képessé önmaga felszabadítására. A munkásság legöntudatosabb része

¹² Protokolu Generalnogo Szovjeta Pjervogo Internacionala. 1864—6. Moszkva. 1961. 263—264. l.

¹³ La Première Internationale. Recueil de documents publié sous la direction de Jacques Freymond. Genève. 1962. 48—49. l.

osztotta ezeket a gondolatokat¹⁴. Az Internacionálé azonban ekkor még csak „messzire előrehajította a dárdát” a 8 órás jelszó kitűzésével. Angliában 1869—1873 között a munkásság legjobban szervezett csoportjai, a gépészek is csak kitartó, áldozatos harc után érték el a 9 órás munkanap elismerését (Skóciában), míg Angliában az 57 órás „rövid szombat” is korszakos eredmény volt, amit — a dátum megint sokat mond — 1871/2-ben értek el, s 1878-ban már csak megvédelmezni kellett,¹⁵ — addig Franciaországban a legmesszebbmenő követelések is csak a 10 óra megjelöléséig mentek, s még eléggé elterjedt volt a 14—18 órás munkanap is.¹⁶

A munkaidő „törvényszerű” csökkenése, amit a technikai haladás és még számos ok kényszerített ki — közöttük a nagyobb kulturális képzettség szükségessége — mindenütt éreztette hatását. A haladás azonban nem volt sem egyenletes, sem automatikus. Míg Angliában egy győzelmes sztrájk sorozat nyitotta meg a kilenc órás munkanap diadalútját, Franciaországban még a bukott forradalom is hozzájárult ahhoz, hogy a hosszabb munkaidő megrövidülése az 1865—1899-es periódusában ismét meggyorsult. Megnövekedett azoknak az üzemeknek száma, amelyek 11 óránál kevesebbet dolgoztattak. A szakmák egész sorában viszont még megmaradt a 12 órás munkanap, s előfordult a 81—84 órás munkahét is.¹⁷

Németországban a kép stagnálóbb helyzetet mutat. A munkásság nagyobb harcokat nem vívott, a társadalmi szerkezetben, ipari struktúrában nagyobb változások nem tapasztalhatók, s a munkaidő sem csökkent — egyes kivételes eseteket leszámítva — lényegesen. Általában a 11—12 órás munkanap volt a legelterjedtebb az 1860-as években, s ez is eredmény volt a tíz-húsz évvel azelőttihez képest. A textiliparban viszont még ekkor is 16 órás munkaidőt jegyeznek fel. A legjobb körülményeket a bányászok vívták ki maguknak, s csak ezen a területen — a Ruhr-vidéken — szorították a munkaidőt 10 óra alá (az 1860-as években 8—9 órára, ami azután 1914-ig nem változott).¹⁸

Molnár Erik „A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája” című munkájában megállapítja, hogy az 1820—50-es időszakban Angliában átlag 10—11 órás munkaidővel, az 1870-es évekre 9,5 órás, majd az 1890-es években 9 órás munkaidővel lehet számolni.¹⁹

A folyamat kiváltó okai között Molnár Erik elsősorban a gazdasági tényezőkkel, főként a munkanélküli tartalékhadsereg csökkenésével, felduzzadásával, illetőleg az ezt kiváltó technikai fejlődés, a termelés kibővülésének összefüggéseivel foglalkozik. Magunk részéről utaltunk arra, hogy a hetvenes évek elején a gépipariak, építőipariak miként érték el az eredményt s mennyire nem egyszerűen a gazdasági automatizmus hatott. (Molnár Erik ugyancsak nyomtatékosan utal az osztályharc fontosságára, de ennek az összefüggésnek történeti kifejtése

¹⁴ Protokolu Generalnogo Szovjeta Pjervogo Internacionala (1866—8). Moszkva. 1963. 173—174. l.

¹⁵ J. Jefferys: i. m. 86—87. l. Kuczynski idézett munkájában (A munkásosztály helyzete Angliában) az 1860—80-as évekre részletesebb statisztikai kimutatásokat közöl az egyes munkáskategóriák munkaidejére. Az adatok tükrözik az eltérő viszonyokat, s arra utalnak, milyen sok függött az egyes szakmák szervezettségétől (93—94. l.).

¹⁶ P. Louis: i. m. 25—26. l.

¹⁷ J. Kuczynski: A munkásosztály helyzete Franciaországban. 172—173. l.

¹⁸ J. Kuczynski: Germany... 97—98. l.

¹⁹ Molnár Erik: A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémájáról. Bpest. 1959. 196, 201, 205. l.

már nem tartozhatott könyve keretébe.) Érdemes nyomon követnünk, hogy az 1890-es évekre miként következik be az újabb időkurttítás.

Az 1880-as években Angliában nagyobb sztrájkharcokra nem került sor, ekkoriban a munkaidő is a régi maradt. Gyakorlati szempontból ezt az évtizedet szinte „üresjáratnak” lehetne tekinteni, de ugyanekkor annál nagyobb előrehaladás mutatkozott a „fejek forradalmasodásában”. A szakszervezetekben ekkor kezdett kibontakozni az „új trade-unionista” irányzat, amely a munkásköveteléseket markánsabban fogalmazta meg, s szakított a liberális pártiakkal való együttműködéssel. (Az új trade-unionizmus jelentkezésének gazdasági-társadalmi okaira itt nem térhetünk ki.) Az új, harcosabb irányzat egyik fő követelése a 8 órás munkanap volt. A régi jelszó az új trade-unionisták tevékenysége révén — akiknek javarésze fiatal munkásvezető volt — vált ismét a munkásmozgalom sajátjává. 1883-ban a Szakszervezetek Kongresszusán Adam Weiler, aki még az I. Internacionálé idejében állott Marx oldalára, megszavaztatta a 8 órás munkanap követelését.²⁰ A szakszervezeti vezetők azonban belsőleg még nem hitték el, hogy elérkezett e jelszó megvalósításának ideje, a határozat fiókba került. Az 1880-as években a bányászok, gépipari munkások között olyan vezetők tűnnek fel, mint Keir Hardie, Tom Mann, akik e követelést már nem jámbor óhajnak tekintették, hanem mindennapi szervezőmunkájuk középpontjába állították. S 1889-ben az eddig szervezetlen gázmunkások nagy sztrájkja, amely új szakaszt nyitott az angol munkásmozgalomban, a munkásság képzettségben és fizetésben alsóbb kategóriáinak harcba indulását hirdette meg — egyúttal meghozta az első nagy sikert, a 8 órás munkanapot.

Ugyanakkor Amerikában a nyolevanes években a Munka Lovagjai ugyancsak a 8 órás munkanap kivívását jelölték meg fő feladatuknak. Az 1884-es kongresszus 1886. május 1-ét tűzte ki a nagy demonstratív tüntetés napjává. A Munka Lovagjai munkásszervezet tagsága ebben az időben 100 000-ről 750 000 főre emelkedett. Az 1886-os tüntetés pedig, noha rendőrterrorba fulladt s a napnak számos mártírja volt, elérte, hogy az Egyesült Államok egész területén az állami üzemekben bevezették a 8 órás munkanapot. (Igaz, hogy a későbbi években még számos intézkedést kellett hozni a rendelkezés megszegői ellen.)

Az 1886-os, 1889-es sikerek nyomán hirdette meg az 1889-beo megalakuló II. Internacionálé a 8 órás munkanapért megindítandó harcot.²¹ Ekkor ez a határozat már sokkal nagyobb tömegeket tudott megmozgatni, mint az I. Internacionálé hasonló tartalmú 1866-os genfi döntése. Az 1890. május 1-i tüntetéseken, amelyeknek ez volt a fő jelszavuk, tízezrek felvonulása készítette a kormányokat, polgári pártokat, hogy nagyobb figyelmet szenteljenek a szociálpolitikának. Az 1880-as években a munkásság szervezett csoportjai ugyanis osztatlanul magukévá tették a 8 óra követelését, s már csak erő és idő függvényévé lett ennek gyakorlati megvalósítása.²² (Ezúttal megint csak az általunk vizsgált hatóerőről szól-

²⁰ G. D. H. Cole: A Short History of the British Working Class Movement. 1789—1927. London. 1927. II. köt. 154. l.

²¹ Protokoll des Internationalen Arbeiter Congresses zu Paris. 1889. Nürnberg. 1890. 121—122. l.

²² Érdekes megfigyelni a munkaidő-törvénykezés kelet-európai úttörését. A kezdeti fázis itt jóval későbbi, mint a nyugat-európai, s nyilvánvalóan az ottani munkásság sikereinek nagy részük volt a keleti megfelelő törvények meghozatalában. Emellett a helybeli politikai viszonyoknak, illetőleg osztályküzdelmeknek is nagy szerepük volt a reformok megszületésében. Így

tunk, s mellőztük a gazdasági tényezőket, valamint azt, hogy részint a gazdasági erők, részint politikai tényezők, a munkásmozgalom hatására a polgári pártok, politikusok is hogyan érlelődnek meg a szociálpolitika fokozott bevezetésére, ami azután esetenként megkönnyítette a munkaidő csökkentését.)

Molnár Erik idézett könyvében a következő gazdasági ciklusnál (1894—1914) jelzi, hogy ekkor a munkaidő Angliában 8.5 órára csökkent. Ez a periódus ismét a bizonyítékok hosszú sorát kínálja, hogy a Molnár Erik által megvilágított gazdasági összefüggések mellett milyen nagy szerepet játszott a politikai faktor, a munkásság osztályharcra e nagy eredmény elérésében.

A munkásmozgalomban, miként említettük, a fellendülési ciklus kezdete a 80-as évek közepére-végére nyúlik vissza. S megint jellemző a nemzetközi szimultaneitás, az egyik országban elért eredmények átgyűrűzése a többire. Londonban a gázmunkások 1889-ben értek el eredményt, egy évvel később, 1890 áprilisában a Clyde-vidék gépészeinek egy csoportja kikényszerítette a szombat déli zárórát, s ugyanakkor a new-yorki kárpitosok sztrájkja győzelemre vitte a 8 órás műszak követelését. 1894-ben, jóval az Egyesült Államok után, az angol kormány is megszavazta az állami alkalmazottak 8 órás munkarendjét. Ezek a munkáscsoportok voltak az úttörők. Az olyan jólszervezett munkások, mint a nyomdászok is csak hosszú harc után 1898-ban nyerik el az Egyesült Államokban a 9 órás műszak bevezetését. Ugyanekkor az angol gépészszakszervezet 50 000 tagja sztrájkol hat hónapon át — a többi szakszervezet támogatásával — a 48 órás munkahétért, de hiába.

A haladás azonban feltartóztathatatlan volt, s az első világháborút megelőző tizenöt évben különösen meggyorsult. Németországban a századfordulóra az 1870-es évek 12 órás átlagából egy órát sikerült lefaragni, s 1913-ra a német munkások nagyobb része már 9—10 órás műszakban dolgozott.²³ Az Egyesült

Oroszországban az első munkaidőt szabályozó törvények ugyancsak a gyermekmunkát védték. Az 1882-es cári törvény 12—15 év közötti 8 órában maximálta a napi munkát. Ezt megelőzték azonban a pétervári, narvai, permi kerületi sztrájkok. 1885—1886-ban a központi kerületekben új sztrájkhullám kezdődik, s mintegy ennek folyományaként 1885-ben a cári rendelet eltülta a 17 éven aluliak és nők éjszakai munkáját. 1895—1896-ban Pétervárott robbannak ki tömegméretű sztrájkok, s ekkor hozzák meg az 1914 előtti cári Oroszország legfontosabb, legáltalánosabb érvényű munkaidő-rendezését: a munkaidőt 11,5 órában maximálják. Ezzel egyidejűleg azonban alaposan megritkítják az eddigi munkaszüneti ünnepek számát. (D. M. Konakov: Munkabér és munkanap. Bpest. 1951. 66. l.) A valóságban azonban még ez a maximálás sem érvényesült általánosságban. 1912-es feljegyzés szerint a Donyec-medence 110 000 szagbányásza 1912-ben is még 12 órán át dolgozott naponta a föld alatt. A lénai aranybányákban pedig az 1910-es években is elterjedt volt a 15—18 órás munkanap, s a híres 1910-es sztrájkmozgalom is a túlóradíjak megfizetését célozta (i. m. 64—65. l.).

A kisebb proletariátussal rendelkező délszláv országokban a szocialista politikai szervezetek, valamint szakszervezetek ugyan már az 1880—1890-es években megvetik lábukat, s megkezdik küzdelmüket a 8 órás munkanapért is, de a tényleges reformokat csak a századforduló után érik el.

²³ A másfélmilliós réteg helyzetét tükröző kollektív szerződések szerint 1908—1913 között a 8—9 órát teljesítők aránya 32%-ról 41%-ra emelkedett, a 9—10 óráské 64%-ról 55%-ra csökkent, s a munkásoknak még mindig több mint 40%-a dolgozott többet, mint 10 órát. J. Kuczynski: i. m. 145. l. J. Kuczynski az 1908 decemberi német munkásvédelmi törvénykezelés elégtelenségét taglalva megjegyzi, hogy ezek amúgy sem honosítottak meg rendszerint jobb viszonyokat, csak a tényleges helyzetet tükrözték. Hozzáfűzi, hogy többnyire akkor törvényesítettek munkaidőkorlátozásokat, amikor a tőkésék ezt gazdaságilag nem itélték magukra nézve sérelmesnek, veszteségesnek, minthogy inkább a munkaintenzitás növekedésére törekedtek. (J. Kuczynski: Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus. Berlin. 1963. 18. köt. 181. l.) Ezt a megállapítást érdeemesnek tartanánk közelebbről megvizsgálni. A történeti tények úgy mutatják, hogy az előbbi „gazdaságossági szempont”, vagyis a tőkésék önkéntes munkaidő-

Államokban az egész iparra kiszámított átlag munkahét 1897-ben 57,7, a következő évben 57,6 óra volt, 1905—1906-ra ez 55,7, illetőleg 55,3 órára esett, s a csökkenés folytatódott 1912—1913-ra 54,2, illetőleg 53,8 munkaóra.²⁴ Franciaországban a munkaidő valamelyest rövidült, Kuczynski pontosabb becslésre nem mer vállalkozni, de a rendelkezésre álló adatok nyomán 1900—1910 között a munkaidő véleménye szerint 10 óra felett maradt, míg 1910—1914 között az átlag végre 10 óra alá süllyedt.²⁵ A legnagyobb eredményt a bányászok érték el, míg — s ez megint nemzetközi jelenség — a kisiparban, az otthonülők között sokkal kedvezőtlenebbek maradtak a munkaviszonyok. Az 1905/6-os európai forradalmi mozgalmak nyomán tapasztaljuk mindenütt a gyorsabb javulást.²⁶ Franciaországban 1905 júliusában adják meg a bányászoknak első ízben a 8 órás munkanapot, ami csak fokozatosan érvényesül a hétköznapi gyakorlati valóságában. Három évvel később Angliában érik el a bányászok a 8 órás munkanap törvénybe iktatását.²⁷ Ugyanezen évben az Egyesült Államokban a nyomdaipariak jut-

leszállítása a gyakorlatban alig érvényesült. Sokkal jellemzőbb, hogy rájuk kényszerítettek munkaidőcsökkentést, amiről később derült ki, hogy gazdaságilag nem viselte meg őket. Sőt ez gyakran a termelés modernizálására kényszerítette őket, s így a termelés tökéletesedését segítette elő.

²⁴ J. Kuczynski: A short history of labour conditions in the USA. 147. l.

²⁵ J. Kuczynski: A munkásosztály helyzete Franciaországban. 228. l. A francia viszonyok kedvezőtlenebb voltára, a szociálpolitikai intézkedések elmaradottságára jellemző, hogy a 10 éven aluliaknak 1874-ben hozták csak meg a 6 órás munkanap-törvényt, a 12 éven aluliak számára viszont csak 1892-ben a 10 órás maximálást. A nőknek viszont még ekkor is csak 11 órás maximumot szabtak meg. A vegyes (férfi-nő-gyerek) műhelyekben 11 órás munkanapot vezettek be, s az állami vasutaknál az 1889—1902-es törvényerejű rendeletek is csak 10—12 órás munkanapról intézkedtek. (P. Brisson: Histoire du Travail et des Travailleurs. Paris. 1906. 471—472. l.)

²⁶ A magyar viszonyokra Berend Iván—Ránki György: Magyarország gyáripara. 1900—1914 című írása (Bpest. 1955) vet fényt. A szerzők által közölt adatok szerint a munkásság több mint 70%-a a századfordulón több mint 10 órát dolgozott. 1905—1907 között több munkás-kollektíva eredményt ért el, de jöllehet a szociáldemokrata párt és szakszervezet már kiadta a 8 órás jelszót, s ezt a fejekben tudatosította is, a gyakorlatban az 1910-es években is sok helyütt a 10 óráért kellett küzdeni. A munkásságnak 68%-a még ekkor is naponta több mint 10 órát dolgozott (i. m. 338—339. l.). Oroszországi vonatkozásban a forradalmas években sok területen érnek el a munkások sikereket, de nem országos méretekben, hanem mindenkor a helyi erőviszonyoknak, sztrájk-klendületnek megfelelően. 1904 decemberében az igen heves bakui olajmunkás-sztrájk nyomán a bakuiaknak sikerült a cári Oroszországban első ízben kivívniuk a 10 órás munkanapot. A moszkvai Danyilovka-gyárban ugyancsak az 1905. évi októberi—decemberi sztrájkok után szorították a napi munkaidőt 15 órától 10 órára (D. M. Konakov: i. m. 65—66. l.), vagyis a forradalmi hullám segítségével hozták be több évtizedes lemaradást. Általános rendezésről azonban szó sem volt.

A délszláv területeken újabb rohamokat vezettek a magas munkaidő ellen. Bulgáriában az átlagos munkanap hossza 12 óra maradt, s csak a szervezettebb nyomdászoknak sikerült jobb munkafeltételeket kivívniuk. 1901-ben a nagy szófiai villamossztrájk idején a cél a 10 órás műszak, a fennálló 16—18 órás helyett. 1904-ben a parlament elé még olyan indítvány kerül, hogy 14 éven aluliak 8 órát dolgozzanak, de a női-gyermekmunka védelmet is csak 1905-ben (!) szavazzák meg. Szerbiában 1910-ben a megerősödött szociáldemokrata párt, valamint a kiterjedt sztrájkmozgalom nyomása alatt a szkupcina 1910-ben általános rendezést fogantatott. Eszerint 10 órás maximumot szabnak, de mindjárt engedélyezik az esetenkénti két túlórárt, megtiltják azonban a nők és 18 éven aluliak éjszakai foglalkoztatását, s engedélyezik egy-egy hónapra kollektív szerződések kötését. (Jovan Marjanovics: Nastanak i razvitak radnicskog pokreta u jugoslovenskim zemljama. Beograd. 1958. 120. l. — Isztorija Jugoszlavii. Moszkva. 1963. I. köt. 506. l.) Az adatokból kiderül, hogy míg Nyugat-Európában már ténylegesen a 9, sőt mindinkább a 8 órás munkanapért folyt a tényleges harc, a Keleten még a 10 óra biztosítása volt a cél. Közép-Európa, Németország e tekintetben is a maga sokszínűségével közbülső helyet foglalt el.

²⁷ Itt nem szabad megfeledkeznünk az 1906-os választások jótékony hatásáról, mikor a Labour Party választási sikerét követően a parlamentben is erős frakciót teremthetett meg. Minthogy a munkavédelmi törvényeket végül is a parlamentben hozták meg, nem volt közömbös,

nak 8 órás műszakhoz. Mindez összefüggésben áll azzal, hogy az első világháborút megelőző tíz évben az ultrareakciós, konzervatív politikai csoportokat liberálisabb pártok, kormányok szorították ki, az angol liberális párt a francia és olasz radikálisok-liberálisokhoz hasonlóan reformokat hirdetett, s részint valósított meg. 1910—1914 között pedig valamennyi fejlett ipari országban heves sztrájk-harcok bontakoztak ki, amelyeknek egyik tétje a munkaidő további leszorítása volt. Franciaországban ekkoriban vált népszerűvé az „angol hétért” jelszó, ami egyértelmű volt a 48 órás munkahéttel.

A további részeredmények ellenére 1914 előtt a 8 órás munkaidő egy országban sem terjedt igazán el, sehol sem lehet jellemzőnek tekinteni. Az első világháború éveiben pedig a munkaidő a hadigazdálkodás viszonyai között, a katonai igazgatás mellett alaposan megnyúlt. A háború végén, az általános politikai forrongás talaján a munkaidőviszonyokban is valóságos forradalom ment végbe. Egy sor szakma munkásainak a háborús kormányok még 1916—1918 folyamán megígérték a háború utánra a 8 órás munkanapot. Az 1917-ben Bernben megtartott nemzetközi szakszervezeti konferencián ugyan még olyan álláspont alakult ki, hogy a 8 órás munkanapot csak fokozatosan lehet megvalósítani, de nem sokkal később Oroszországban győzött a szocialista forradalom, s már november 12-én napvilágot látott a 8 órás munkanap bevezetéséről szóló dekrétum. A jég megtört. A háború után pedig Európában ennek a követelésnek már nem állhatták útját. A legyőzött országok számára a Párizs környéki békeszerződések révén alátámasztott Népszövetség mellett létrehozott Nemzetközi Munkaügyi Hivatal is a 8 órás munkaidőt javasolta. E munkarendszer elfogadását a békeszerződések XIII. része meg is követele az illető kormányoktól. A német, osztrák, magyar forradalmak, a szociáldemokrata kormányzatok pedig ráléptek erre az útra.²⁸ De hasonló értelmű rendezésre került sor a győztes Angliában, Franciaországban, Csehszlovákiában, vagy a semleges Hollandiában, Spanyolországban és Portugáliában. Volt, ahol állami általános érvényű törvény, volt, ahol iparági rendelkezés, másutt egyes üzemekben kötött kollektív szerződések révén vezették be a 8 órás rendszert. Nem egy esetben a törvény betűje nem érvényesült a valóságban. A korszellem igénye és a gyakorlat között így feszültség lépett fel, s az osztály-politikai erőviszonyok döntötték el a megoldás mikéntjét. Lengyelországban 1918—1919-ben a munkástanácsok szorgalmazták a 8 órás munkanap bevezetését, és kényszerítették rá a kormányra ennek törvényesítését — amit még sok választott el ezután a tényleges megvalósulástól.²⁹

hogy a szocialista pártok a választásokon milyen eredményeket érnek el. A munkásság gazdasági és politikai harca ebben a vonatkozásban is összefonódott. Anglia esetében például a szakszervezetek támogatták a Labour Partyt, minthogy a tőkés és a kormány erőszakosan léptek fel a szakszervezetek ellen, miután a Labour Party védelmezte politikai erejével a szakszervezeteket, illetőleg szorgalmazta a munkavédelmi törvényeket. A kormányra segített liberális párt pedig szintén szociálpolitikai törvényekkel határolta el magát a konzervatívoktól.

²⁸ Megjegyzendő, hogy az ellenforradalmi Magyarország egyike volt azoknak az államoknak, amelyek nem csatlakoztak a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal által szorgalmazott megállapodáshoz. Az 1919 márciusi idevágó rendeletet a Ilorthy-rendszer eltörölte, s azt csak 1935—1937—1939 között vezették be fokozatosan újra, de egy év múltán a háborús körülmények közepette a szeptember 1-i és 2-i kormányrendeletek azt ismét felfüggesztették.

²⁹ A kormány összetétele is kihatott minderre. 1918 novemberében a lublini I. Daszynski—Moraczewski-kormány hozza meg a vonatkozó döntést, vagyis a jobboldali szocialisták, akik a munkástömegektől nem szakadtak és nem is szakadhattak el teljesen. Később a lengyel forradalmi kísérletek elnyomásán túl a kormány összetételének megváltozása, jobbratolódása is kikezdte az 1918—1920. évi progresszívebb határozatokat. Olyannyira, hogy 1924 tavaszán kiterjedt sztrájkokat kezdenek a sziléziai és dombrovai bányászok a 8 órás műszak megvédésére — több-

Az 1918—1920 között elért eredményeknek volt néhány egyéb tanulságuk is. Nemcsak olyan jelenségek mutatkoztak, hogy egyes államokban meghirdetett papírforma nem valósult meg, hanem szembetűnő volt az is, hogy számos ország nem csatlakozott a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal által időszerűnek vélt 48 órás rendezéshez. Amerika távol maradt, s nem írta alá az egyezményt Anglia sem, ami jelentősen megtépázta a kezdeményezés tekintélyét. Japán ugyan csak megtagadta az aláírást, jöllehet a speciális japán viszonyokra tekintettel nem követelték volna meg a 8 órás munkanap azonnali bevezetését. A 48 órás munkahét tehát még nem aratott teljes győzelmet. Inkább csak európai jelenségnek volt tekinthető. Az európai és az észak-amerikai munkások által egyszer elért vívmány azonban világszerte forradalmasítón hatott, és a két világháború között a latin-amerikai forradalmaknak, szocialista—kommunista mozgalmainak nemegyszer éppen a 8 órás munkanap megteremtése volt egyik fő jelszavuk.³⁰ S noha az indiai—japán munkaviszonyok még sokkal kedvezőtlenebbek voltak, a munkaidő csökkentéséért itt is megkezdődött a küzdelem — nagyjából olyan követelésekért, amilyeneket Európában 30—50 éve meghaladtak.

A 48 órás munkahét azonban nem volt végcél. A munkásságnak azon előosztagai, amelyek már 1914 előtt ezt a célt elérték, most nyomban tovább léptek. Az angol bányászok a 7 órás munkanapot vívták ki, a Clyde-vidék gépipari-hajóépítő munkásai a 40—44 órás munkahétért sztrájkoltak. E gondolat megvalósítása a Szovjetunióban is felmerült, de a háborúk, majd az intervenciók háborúk közepette, később pedig az ország szörnyű gazdasági leromlása folytán ez nem volt megvalósítható. (Átmenetileg ugyan az 1930-as években rátértek a hatvasárnapos rendszerre, majd rövidebb időszakokra a 7, illetőleg a nehezebb fizikai munkánál a 6 órás munkanapokat is megvalósították. A nemzetközi helyzet alakulása ezt a folyamatot megszakította. Az 1938 decemberi kormányrendelet 6—7—8 órás munkanapokat rögzít, majd a háborús veszély fokozódása után a szakszervezetekkel összhangban a Legfelsőbb Tanács 1940. június 26-iki határozata értelmében visszatértek a 8 órás munkanapra, míg azok, akik korábban 6 órán át dolgoztak, a 7 órás műszakokra. — *A. Pacherstnik*: La législation du travail en URSS. Paris. 1947. 61—71. l.) A fejlettebb európai országokban a munkásság néhány év politikai forradalma után mégis olyan követeléseket való-

---

nyire eredménytelenül sztrájkolnak olykor heteken át. Később, 1936—1937-ben e sztrájkok mindinkább politikai, antifasiszta jelleget öltenek. A délszláv országokban is értek el az 1918—1920-as forradalmi hullám idején eredményeket. Bulgáriában 1918 novemberében a Todorov-kormány kényszerül a hazai forradalmi helyzettel, a lázongó katonákkal, a „kenyeret és munkát” követelő munkanélküliekkel szemben a 8 órás munkanap meghirdetésére. Az 1923-as ellenforradalmi-fasiszta puccs után a helyzet módosul, s a válság éveiben, az 1930-as esztendőkből a munkásság ismét a 8 órás munkanapért küzd.

Jugoszláviában az 1919 szeptemberi kormányrendelet, illetőleg az 1922. évi munkavédelmi törvény rendelkezik a 8 órás munkanap bevezetéséről. A dátumok egyúttal a nagy belső forrongás kezdetét és végét is jelzik. A burzsoá államapparátus a tömegmozgalmakkal szemben 1919-ben a legtehetősebb, s 1921-ben ellenforradalmi terrorintézkedésekhez nyúlnak a munkásszervezetekkel szemben. A terrort kiegyensúlyozandó, a munkásrétegeket megnyugtatóndó hozta a Pasic-kormányzat a rendkívül sok kivételt engedő intézkedést. (*Kovrig Béla*: A munka védelme a dunai államokban. Kolozsvár. 1944. 96—97. l.)

³⁰ Mexikóban az 1910—1917-es forradalmat lezáró 1917-es alkotmány biztosítja papíron a 8 órás munkanapot. Braziliában tömegmozgalmak után 1919-ben, Argentínában pedig a liberális Irigoyen-kormányzat 1920-ban hoz hasonló intézkedést. A liberális, progresszív kormányok bukásával azonban az intézkedések elvesztik kormánytámogatásukat, s tulajdonképpen hatálytalanná válnak. Ezért marad a latin-amerikai munkásoknak még hosszú évtizedekig (lásd pl. az 1933-as kubai forradalmat, az azt megelőző pártprogramokat, kiáltványokat) jelszavuk a 8 óra kivívása.

síthatott meg, amelyekre 1914 előtt mégcsak nem is gondoltak, átlépték a Rubikont, megkezdődött a munkaidő 48 óra alá szorítása.

Az előrerohanások nem voltak hosszú életűek. A politikai forrongás csúcspontján értek el eredményeket — a kísérletek egyrésze akkor is elbukott —, amikor még a háború utáni gazdasági konjunktúra is hatott. Az 1920—1921-es gazdasági válság ezt a folyamatot leállította, a vívmányok egy részét megszüntette. Az angol szénbányászat krónikussá váló válsága, a válság tőkés megoldása pedig az angol bányászokat fosztotta meg a 7 órás munkanaptól. A munkaidő 8 óra lett. A második munkáspárti kormány viszont a bányászok munkaidejét ismét 7.5 órára csökkentette. A cipészeknek az 1930-as években sikerült a munkaidőt 45, a malomipari munkásoknak 44 órára csökkenteni,³¹ de ezek voltak a kivételek. A gépipari munkások szakszervezete 1929-ben hiába adta ki a 44, 1933-ban pedig a 40 órás jelszót, ez ekkor megvalósíthatatlan volt.³²

A két világháború között így Európában a 8 órás minimumot alig-alig szorították lejjebb, illetőleg sok helyütt, sok iparágban még ennél is többet dolgoztak.³³ Az 1930-as években két helyütt újra jelentős eredményeket értek el. S e folyamat megint azt bizonyítja, mennyire determináló szerepe volt adott esetben a politikai faktornak. A munkások a legnagyobb sikert Franciaországban aratták, ahol átütőerejű sztrájkjuk nyomán a Népfrent-kormányval elfogadtatták a 40 órás munkahét bevezetését. A törvény becikkelyezésére 1936-ban került sor. A tőkések ellenállása nyomban megmutatkozott, az ő részükről semmiféle „belátásnak”, vagy főként kezdeményezésnek nem volt nyoma. Ellenben megkezdődött a „tőkészkés”, a kormányzat gazdasági nehézségei fokozódtak, s mikor 1937-ben a szociáldemokrata L. Blum helyébe a radikális Chautemps lépett, a kormány hajlamosnak mutatkozott a 40 óra eltörlésére. Ekkor erre még nem került sor, a Népfrent s a munkásság elég erős volt ennek megakadályozására, a nagy vívmányt azonban már csak rövid időre tarthatták fenn, az 1938—1939-es esztendő ingatagrá tette a rendezést, a háború, majd megszállás viszonyai pedig évekre elsöpörték a rövidebb munkaidő rendszerét.

A francia kiugrás világosan politikai mozzanatokra, a munkásság erejének megnyilvánulására vezethető vissza — csakúgy mint az angol proletariátus előretörése az 1920-as években. Ugyancsak a politikai tényező jelentőségét bizonyítják az Egyesült Államokban bekövetkezett változások, ahol a munkaidő lerövidülése ugyancsak az 1918-as években gyorsul meg, de ahol az ún. „nyitott üzemekben”, ahonnan a szakszervezeteket távol tudták tartani, továbbra is sokkal rosszabb munkakörülmények között dolgoztak — így az acéliparban³⁴ vagy a húsfeldolgozóknál. A huszas években a munkaidő az Egye-

³¹ G. B. Jones—A. G. Pool: i. m. 399. l.

³² J. Jefferys: i. m. 238, 244. l.

³³ Jellemző, hogy a sokkal kedvezőbb struktúrájú, régi munkásmozgalmi múltra visszatekintő Svájcban sem volt általános a 8 órás munkaidő gyakorlata. A svájci szakszervezetek felmérése szerint a munkásoknak csak 52%-a dolgozott 8 órát, 44%-a többet, többnyire 52 órát (Max Weber: Verkürzung der Arbeitszeit. Zürich. 1931. 11. l.). Svájc egyébként nem írta alá a washingtoni munkaidőegyezményt, s a Bundesrat törvényei szerint az 52 órás munkahét megengedett munkaidő volt. — Romániában ugyancsak nagyon megkésve hozták meg az első munkavédelmi törvényeket. 1928-as általános rendelkezés után az 1937-es törvény biztosítja végül határozottan nemcsak a heti 48, hanem a napi 8 órás műszakot is — legalábbis papíron (Kovrig Béla: i. m. 96—97, 100—101. l.).

³⁴ Egy, az antikapitalista felfogással egyáltalán nem rokonszenvező új amerikai munka is megállapítja, hogy a munkaidő „mai fogalmak” szerint sokáig maradt szerfelett hosszú. E szerzők — akik vagy egyetemi, vagy állami tisztségeket viselnek — rögzítik, hogy az említett acéliparban

sült Államokban a 45 órás szint körül ingadozott (1923-ban az átlag munkaidő 45.6 óra, 1925-ben 44.5 óra, 1927-ben 45 óra, 1929-ben 44.2 óra).³⁵ Az átlagmunkaórák terén az erőteljesebb csökkenés a gazdasági válság éveiben köszöntött be,³⁶ az esés azonban összátlagot tekintve 3—5⁰/₀-os. A következő évtizedben, a harmincas években a munkahét átlagmennyisége tartósan a 40 óra alá szorult s ebben már tekintélyes szerepe van a politikai mozzanatnak. A Rooseveltt által kezdeményezett New Deal keretében ugyanis megvalósították a társadalombiztosítást, a munkásság anyagi helyzete javult, ami szükségtelessé tette a túlórázást. Ezzel magyarázható, hogy depressziós szakasz után a megélénkülés idején sem érte már el az amerikai munkahét a 40 órát. A részadatok a következő képet mutatják: 1933: 37.9; 1935: 36.6; 1936: 39.1; 1937: 38.5; 1938: 35.6; 1939: 37.7; 1940: 38.1.³⁷

Megjegyzendő, hogy a munkaidő törvényes maximálásának már a két világháború között mutatkozott egy érdekes árnyjelensége is. A munkások már a XIX. század folyamán gyakran tudatosan azért küzdöttek a kedvezőbb — rövidebb — munkaidőért, hogy vagy a munkanélküliséget csökkentsék, vagy a túlórázás lehetővé tételével nagyobb keresethez jussanak. Így Franciaországban 1937-ben a leszállított munkaidő ellenére a munkások 2/3-a 48 órán át dolgozott. A törvényes és a ténylegesen teljesített munka között így új oldalról keletkezett rés. Amerikában viszont 1937-ben a tényleges munkaidőt tekintve kezdték megközelíteni a francia politikai reform által hozott vívmányt — a 40 órás munkaidőt. A franciáknál tapasztalt hasadás ott terjedhetett el legkönnyebben, ahol a munkahét-rendszerrel szemben munkaórákban számoltak el, s így a munkaórák megrövidülése egyúttal bércsökkenésre is vezethetett, ha azt a munkásság ereje nem gátolta meg.

A második világháború ímént rendkívüli viszonyokat teremtett, a hadigazdálkodás, háborús erőfeszítések közepette a munkaórák felszöktek még az Egyesült Államokban is. 1945 új fázist nyitott a munkaidőviszonyok helyzetében. Franciaországban a IV. Köztársaság visszaállította a Népfrent-kormány törvénykezését. A szakadás azonban megint megmutatkozott a törvényes lehetőségek és a tényleges helyzet között. Az 1937—1939-es 40 órás munkahéttel szemben 1946-ban az átlagos munkahét 43.3 órát tett ki, de a munkaidő nem csökkent a háborús károk helyreállítása után sem. 1948-ban az átlagos munkahét 44.6, 1949-ben 43.8, 1950-ben 44.8 órát tett ki. Az átlagos munkahét tehát 44 óra körül állapodott meg, vagyis a munkások jórészenek állandó túlórázását jelentette, amit nyilvánvalóan a munkások többnyire maguk szorgalmaztak bérciegészítés végett.³⁸ Mindez annál jelentősebb lehetett, mert ugyanakkor rész-

1923-ig bevett volt a 12 órás munkaidő. *Samuel P. McCutchen, George L. Fersh, Nadine I. Clark: Goals of democracy.* New York. 1962. 463. l.

³⁵ Statistical Abstract of the United States. 1948. 217. l.

³⁶ Ez persze nem egyszerűen amerikai jelenség volt. Kuczynski idézett munkájában kimutatja, hogy míg Németországban a kollektív szerződések az 1920-as években 49—50 órás munkahétre köttettek, a válság éveiben (1929—1932 között) a szerződések ugyan továbbra is 49 órára szóltak, a tényleges munkaidő 1929-ben 46, 1930-ban 44,5 s az 1932-es mélypontra 41,5 órára süllyedt (*J. Kuczynski: Germany... 247. l.*). Ez azonban ekkor nem tekinthető a munkásság sikerének. A munkaórák csökkenése egyúttal bércsökkenést jelent, az anyagi helyzet romlását fejezi ki. Az 1930-as évek második felében, a fasiszta háborús készülődés idején, főként a hadiiparban a munkaidő viharos gyorsasággal felszökött, s a törvényes 10 órás maximálás ellenére gyakran 12—14 órán át dolgoztak. *J. Kuczynski: Germany; Economics and Labour Conditions under Fascism.* New York. 1945. 163—164. l.

³⁷ Statistical Abstract of the United States. 1938. 320—321. l. és 1948. 217. l.

³⁸ Statistical Yearbook, 1951. United Nations. New York. 1951. 79. l.

leges munkanélküliség mutatkozott, ami időnként az érintett iparágak révén mintegy 1 millió embert sújtott, akik így 40 óránál kevesebbet dolgoztak. Az 1946—1955 év közötti átlagos munkahét a metallurgiában mégis 47.6 órát tett ki,³⁹ az egész iparban pedig 45 óra felett maradt. 1955 után pedig ez a tendencia még inkább elmélyült. Az évenkénti átlagos munkahét a következőképpen alakult: 1956: 46; 1957: 46.3; 1958: 45.8; 1959: 45.6; 1960: 46.1.⁴⁰

Hasonló jelenségeket tapasztalhatunk a többi fejlett európai tőkés országban. Németországban az 1938-as „utolsó békeévben” már a hadigazdálkodás viszonyai között 49.6 óra volt az átlagos munkahét. Ez a háború utáni gazdasági szétesés idején 1946-ra 39.7-re zuhant, 1948-ban viszont már 42.4-re emelkedett, s 1949-re, a helyreállítás éveére elérte a francia átlagot, az átlagos munkahét itt is 46.5 óra.⁴¹ Svédországban, ahol a háborús viszonyok nem játszottak ekkora szerepet, az átlag sokkal kisebb ingadozást mutat. 1936-ban az átlagos munkahét 47.6, 1939-ben 45.6 és 1946-ban 46.8 órát tesz ki. Angliában az átlag 1938-ban 46.3, 1946-ban 46 és 1948-ban 44.9 óra.⁴² Lényegesebb süllyedés csak az Egyesült Államokban volt tapasztalható, ahol a heti átlag 1949-ben 39.2-re esett vissza, de ebben az ideiglenes gazdasági válságnak lehetett lényeges szerepe, amit bizonyít, hogy 1950-re a munkaidő már 40.5 munkaórára emelkedik. A fenti adatokból mindenesetre megállapítható, hogy a második világháború után a fejlett tőkés országokban általában a munkaidő a 48 óra alá szorult, de minthogy a munkások nem heti-időbért kapnak, gyakran túlóráznak, hogy kiegészítő keresethez jussanak, s a tőkés ellenállás mellett ez lett a munkaidő tényleges csökkenésének egyik akadályává. A jelenség pontos kimutatása figyelmet érdemel, s pontos statisztikai kimutatásokat követelne.

A második világháború kifejlésének, a fasiszta hatalmak összeomlásának, a gyarmati rendszer szétesésének, a demokratikus erők előretörésének megmutatkozott a hatása az Európán kívüli világ munkaidő viszonyaiban. A politikai faktor itt mutatkozott meg talán legtisztábban. A legrikítóbb példát az Európán és az Egyesült Államokon kívül legiparosodottabb ország, Japán kínálja. Japánban az átlagos munkanap 1932-ben 9.6, 1936-ban 9.8 órából állt. A munkaidő a második világháború éveiben csak fokozódhatott. 1946-tól kezdve Japánban rátértek a 8 órás munkanapra!⁴³ Kínában a munkaidő az 1930-as években 10.5—11 órát tett ki. 1946-tól az átlagos munkanap 10 óra alá szorult, 9.5 órára esett,⁴⁴ majd a népi forradalom beteljesedésével Kínában is megvalósul a 8 órás munkanap. Mindez bizonyítja, hogy nem egyszerűen az ipari struktúra megváltozása, a technikai haladás, hanem a második világháború kiváltotta politikai forradalom, a demokratikus eszmék hallatlan népszerűsége hozta meg a „színes népeknek” életkörülményeik viharosan gyors megjavulását. S ebben természetesen nem kis szerepet játszott a kínai nép fegyveres harca a szocialista eszmékért, a japán proletariátus millióinak sztrájkharca, amely az egyetemes haladás-hoz igazította az illető országok óráját. A japán munkaidőcsökkentésben nagy szerepet játszott Mac Arthur diktatórikus kormányzása is, akinek elhatározásában a korszellem érvényesítésén túl valószínűleg még nagyobb szerepet játszott

³⁹ Problemü ekonomiki i politiki Francii poszle vtoroj mirovoj vojnü. Moszkva. 1962. 224. l.

⁴⁰ Uo. 225. l. — Idézi az *Annuaire statistique de la France* 1959. 75. l.-t és a *Bulletin mensuel de statistique* 1961 márciusi számát.

⁴¹ 1950-re már 48,2 óra. *Statistical Yearbook*. 1951. 79. l.

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo.

az a megfontolás, hogy a jelentős munkaidőcsökkentéssel a japán ipari dömpinget kívánta korlátozni. Jellemző különben, hogy az utóbbi időben Japánban a munkaidő ismét hosszabbá vált. Míg 1954-ig a munkaidő átlag heti 49 óra alatt maradt, 1955—56-ban az átlag már 50.2, 1959-ben 50.5, 1960-ban 50.6 munkára. Csak 1961-re esik, mutatkozik megint valamelyes csökkenés 50 órára.⁴⁵ Mindazonáltal ez az emelkedés nem hasonlítható össze az 1945 előtti állapotokkal, ami megint csak a politikai tényező jelentőségét húzza alá.

Ezt domborítják ki a kínai adalékok is. Tajvanon, ahol a politikai ellenforradalom konzerválódott, a munkaidő terén is vigasztalan a helyzet, a világ egyik legelmaradottabb rendszerét bélyegzik meg az adatok: a munkanap itt ugyanis még mindig átlag 9—9.5 órát tesz ki.⁴⁶ Ceylonban, a Fülöp-szigeteken azonban már 8 órás munkaidő érvényesül az 1950-es években. A más struktúrájú, gyéribb lakosságú Új-Zélandban pedig 39—40 óra az átlagos munkaidő.⁴⁷ A gyengébben fejlett Latin-Amerikában a munkakörülmények eltérőek, s nyilván nemcsak az országok, hanem az egyes iparágak, szakmák, területek között is. A hiányos felmérések alapján olyan kép rajzolódik ki, hogy a legtöbb országban 46 óra körül alakulhatott ki az átlag.⁴⁸ Megjegyzendő, hogy a latin-amerikai viszonyokkal szemben a jobb gazdasági struktúrájú Kanadában sokkal kedvezőbbek a munkaviszonyok. A változás azonban itt is politikai eseményekhez fűződik. 1932—1937 között a heti átlag 48—49 órát tett ki, 1938-ra is csak 46.7 órára csökkent, majd a háború éveiben 50 órára emelkedett. 1945-ben a heti átlag azonban már 44.3 s 1946-ban 42.7 óra. Az 1950-es években az átlag 41 óra körül mozog.

Az 1950-es években a fejlett tőkés országokban a technikai haladás meggyorsulásával, az automatizálással egyidejűleg a szervezett munkásság előléptett régebbi követeléseivel, amit úgy érez, hogy immár megvalósíthatókká váltak: a 40 órás munkahét bevezetésének igényével. Ezt nagyrészt azzal indokolják, hogy a termelés növekedésének gyümölcseiből ők is részesedni akarnak, de szerepet játszik a XIX. század történetéből ismerős érv is: a munkaidő csökkentésével kívánják elhárítani az esetleges munkanélküliség veszélyét. A gondolat az 1950-es évek második felében népszerűsödött. Az egyik legnagyobb angol szakszervezet, a XIX. században oly sok harcot viselő, úttörő gépész-szakszervezet (AEU) az 1957-es kongresszusán megszavazta a 40 órás munkahét követelését (ez ugyan már az 1930-as években felmerült, de akkor sokkal kevésbé lehetett realitásával számolni). Ugyanakkor meghalt a nagyhatalmú szállító-munkás-szakszervezet jobboldali beállítottságú vezetője, A. Deakin, aki ragaszkodott a bérbefagyasztás figyelembe vételéhez, s elhárította az energikusabb osztályharcot. A szakszervezet új vezetője, F. Cousins kezdeményezőbb volt, s az angol szakszervezeti szövetség (TUC) immár egészében szorgalmazza a 40 órás munkahét, illetőleg a bányászok számára a 35 órás munkahét bevezetését.⁴⁹ Megjegyzendő, hogy az angol munkásigényeket az a helyzet is sarkallja, hogy az 1950-es évek második felére Angliában maradtak a fejlett tőkés országok közül a leghosszabbak a munkanapok. Míg Ausztriában, Finnországban, Norvégiában a heti munkaidő 44 óra körül mozog, de inkább ez alatt marad, s Fran-

⁴⁵ Statistical Yearbook 1962. New York. 1962. 57. 1.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uu.

⁴⁸ Mexikóban tartósan 46 óra volt az átlag, Kolumbiában az 1957-es 52 órától csökkent a munkahét, 1961-ben 49 órára, Peruban viszont ugyanekkor 44,5-ről emelkedett 45,9 órára (uo.).

⁴⁹ A. *Hutt*: British Trade Unionism. A short history. 1800—1961. London. 1962. 199—203. 1.

ciaországban 44 órától lassan közeledett a 46 óra felé, a Német Szövetségi Köztársaságban viszont az 1953-as 48 órától következett be a lerövidülés az 1961-es 45,3 munkaórára, addig Angliában az elmúlt évtizedben a heti átlag 47—48 órát tett ki, vagyis ez képezte a plafont,⁵⁰ a hasonlóan hosszú olasz napi 8 órás munkatartammal.

Az igények bejelentésénél megint nem angol specialitásról van szó. Ugyanezt hallani az Egyesült Államokból, ahol a az ottani szakszervezet (AFL—CIO) szintén a 35—36 órás munkahét bevezetését igényli. Természetesen a munkaidő-csökkentést bérvesztés nélkül szorgalmaznák. Nem kétséges, hogy az óhajok megvalósulása csak a munkásság szervezett erejének bevetése révén képzelhető el, s a technikai fejlődés bármily gyorsulása nem hozná ezúttal sem magával sem a tőkés, sem a tőkés kormányok részéről a munkaidő önkéntes csökkentését. A történeti fejlődésnek eme újabb jelene még csak most fog szemünk előtt leperegni.

Új tények és remények rajzolódtak ki a szocialista országokban is, amelyek szintén a munkaidő csökkenése irányába mutatnak. Nem kérdéses, hogy az ipari-technikai fejlődés mellett itt is a szemlélet megváltozása, az embert és életkörülményeit szem előtt tartó humanista szocialista felfogás győzelme volt az a tényező, amely a XX. kongresszuson diadalmaskodott, s a XXII. kongresszuson meghirdette a 7 órás, illetőleg egyes szakmákban 6 órás munkahét bevezetését.⁵¹

⁵⁰ *Heti átlagmunkaidő*

	Ausztria	Finnország	Norvégia	Franciaország	Anglia	NSZK	USA*
1948	—	45	44,2	44,6	46,5	—	40
1953	44	44,1	44,8	44,1	47,9	48	40,5
1955	45,5	44	44,3	44	48,7	48,8	40,7
1957	44,9	43,2	44,6 nőknek 38,8	45,7	48	46,4	39,8
1959	43,7	43,3	43,4 (38,8)	44,9	48,2	45,6	40,3
1960	43,5	44,4	42,9	45,5	47,4	45,6	39,7
1961	43,3	44,6	42,1 (37,5)	45,7	46,8	45,3	39,8

* Megjegyzendő, hogy az amerikai átlagot megszépíti, hogy nagy számmal vannak rövidített munkaidővel dolgozók, akiknek bizonyos részét a részleges munkanélküliek közé kellene számítani. *Statistical Yearbook. 1962. 57. l.*

⁵¹ A Szovjetunióban már 7 órásk a munkanapok, a nehéz fizikai munkát végző, az egészségre káros munkahelyeken pedig bevezették a 6 órás munkanapot. A legkedvezőbb gazdasági struktúrával rendelkező, legfejlettebb ipari szocialista ország, Csehszlovákia pedig már 1953-ban 42,7 órás munkahetet mutathat fel, ami 1957-re már 41,6, majd 1961-ben 40,7 munkaórára csökkent (uo.). A csehszlovák proletariátus így világviszonylatban is kiemelkedően kedvező munkakörülményekhez jutott a munkaidő tekintetében.

J. JEMNITZ

LE FACTEUR POLITIQUE DANS LE RACCOURCISSEMENT DU TEMPS DE TRAVAIL

Résumé

L'influence de la durée du temps de travail est indiscutable quant à l'existence et aux conditions de vie des hommes. L'étude n'omet pas de renvoyer à ce que la formation de la durée du temps de travail dépend de l'évolution technique tout aussi bien que des cycles économiques plus importants. A noter que les circonstances politiques, le gouvernement de l'État, les forces sociales influent, à leur tour, directement ou indirectement sur le processus du prolongement, respectivement du raccourcissement du temps de travail. L'auteur ne manque pas de remarquer que des facteurs de conscience, voire moraux pourront également jouer quant aux changements, alors que ces facteurs se transforment, eux-mêmes, avec le temps.

L'étude porte une attention toute particulière à la question de savoir comment le mouvement ouvrier international réagit à la réclamation visant au raccourcissement du temps de travail, comment cet objectif passa au premier plan de ses revendications. D'autre part l'auteur suit avec une vive attention comment le mouvement ouvrier international réussit à conquérir le raccourcissement du temps de travail au XIXe et au XXe siècles. Les résultats sont dûs aux luttes de grèves «journalières» menées successivement par des générations, tout aussi bien qu'aux transformations politiques, aux révolutions survenues plus rarement, mais donnant lieu à un raccourcissement plus radical du temps de travail. Se fondant sur l'enseignement des révolutions déroulées au XIXe siècle l'auteur cite les données qui représentent les révolutions et les transformations révolutionnaires accomplies en 1917—18 et en 1945. L'étude n'omet pas de renvoyer à un nouveau problème intérieur de l'évolution connue au cours des dernières 40—50 années, à savoir que les ouvriers se chargent souvent, eux-mêmes, des heures supplémentaires, dès lors entre le temps de travail légal et effectif les ciseaux s'ouvrent non seulement dans l'intérêt des employeurs capitalistes mais aussi dans ceux des employés. L'article expose l'évolution connue après 1945 tout en faisant percevoir — en présence d'un nouveau raccourcissement du temps de travail — la stabilisation aussi, de même que le fait qui veut qu'en raison du développement technique et politique accompli de nos jours de nouvelles réclamations s'inscrivent à l'ordre du jour, réclamations conçues par les masses ouvrières. Tout cela ne tarde pas de poser un nouveau problème qui est celui du loisir et de ses conséquences sur le plan social.

RÁNKI GYÖRGY

A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben

A XIX. század derekától mind világosabban érezhető volt, hogy a közös vámterület keretében egyre jobban kiéleződik a fejlődésbeli különbség az osztrák, illetőleg a magyar területek között. A Monarchia nyugati tartományaiban kibontakozó ipari forradalom gyors ütemben bővítette a korábban céhes ipari vállalatokat vagy manufaktúrákat, s a gőzgép elterjedése nemcsak a vállalatok technikáját, termelési folyamatát forradalmasította, de a vállalatok méreteit is rohamosan tágította. Magyarországon viszont ez a folyamat sokkal ellentétebben érvényesült. Az osztrák nagyipar versenye egyfelől bomlasztóan hatott a meglevő magyar kisiparra, a magasabb technikán alapuló tömegtermelés alacsonyabb árai a magyar piacon is mindinkább a gyáripar térhódítását segítették elő, másfelől azonban, mivel jórészt gátlólag hatottak a hazai gyáripar kialakulására, szükségszerűen a kisipar konzerválódását is előmozdították. A magyar kapitalista fejlődés sajátos tényezői a kisárutermelés konzerválása irányában hatottak. Hiszen a textilipartól a gépiparig, a vasipartól a mezőgazdasági szesz-főzdekig a XIX. század harmadik negyedének legfontosabb jellemzője, hogy a magyar ipar képtelen túljutni a kisárutermelés színvonalán.¹ Bár a közlekedés viszonylag gyors ütemű kiépítése évek alatt bekapcsolta az ország legelhagyottabb vidékeit is a gazdasági élet egészének vérkeringésébe, s ezzel hamar teljessé vált az egységes belső piac kialakulásának folyamata, a helyi piacok ellátásában a kisárutermelés döntő szerepe mégis hosszú ideig fennmaradt. Az ipari kisárutermelés részben a nagybirtok függvénye volt, annak gazdasági mechanizmusához kapcsolódott. A nagybirtokrendszer a maga konzerváló hatásával ugyanis nemcsak a falusi kézműipart állította szolgálatába, de a belső piac korlátozásával, a maga körül kialakított alacsony fogyasztási igénnyel eleve táplálójává válhatott a kisipari termelési formáknak.

Ezek a termelési formák ugyanebben az időben jórészt szintén belső változáson mennek keresztül. A gyáripar fejlődése, ha ahhoz nem is bírt elegendő erővel, hogy a kisárutermelés helyébe lépjen, mind teljesebben alakította át azt, s a feudalizmusra jellemző, rendelésre dolgozó kézműiparból piacra termelő kisárutermelő üzemeknek teremtett helyet. Ha hitelt adhatunk a kisiparosok létszámára vonatkozó első — meglehetősen pontatlan — adatoknak, úgy 1852-ben 227 229 volt az önálló iparosok száma, és ez a szám 1870-ben 291 091-re, 1880-

¹ A kérdést a nagyipari fejlődés szempontjából elemzi *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900 (Bpest. 1954) c. munkája.

ban pedig 387 636-ra emelkedett.² Tekintettel arra, hogy ezzel szemben 1880-ban kb. 400 000 munkás volt, kiknek háromnegyedrésze szintén a kisiparban dolgozott, képet nyerhetünk a kisipar szerepéről. Tehát mintegy 6—700 000 ember (önálló és munkás) dolgozott a kisiparban, s 110 000 a nagyiparban.

A 80-as évek a gazdasági fejlődés színvonalát illetően nem okoztak lényeges változást az ország iparában. Az évtized első évtizedeiben még a 70-es évek válságát követő dekonjunktúra uralkodott, az elhúzódó agrárválság sem mozdította elő a belső piac növelését, néhány évi nem túl erős konjunktúra után ismét válságjelenségek mutatkoztak. Nem csoda ezek után, ha az 1890-es népszámlálás létszámban nem utal lényeges gyarapodásra; a magyarországi ipari népességben 353 000 önálló iparost írtak össze. Tekintettel arra, hogy ezek közül a nagyipari vállalatok száma alig haladta meg az ezret — jórészt azonosnak kell vennünk a kisiparosok létszámával.

Igen nehéz lenne kideríteni, hogy ténylegesen csökkent-e 1880 és 1890 között a kisiparosok száma, vagy pedig a 80-as adat pontatlansága nyert-e a megbízhatóbb 90-es népszámlálás által korrigálást. Elméletileg mindkét eset lehetséges, hiszen az ipari forradalom terjedése hazánkban, s méginkább az osztrák területeken előidézhetett bizonyos visszaesést akkor is, ha a nagyipar belső kibontakozása szükségszerűen maga is hozzájárult a kisipar fenntartásához, sőt, terjedéséhez.³

Kétségtelen vannak adataink, hogy ezekben az években számos régi áru-termelő kézműves ipar, mely sokkal inkább a kapitalizmusba való átmenet, semmint a kapitalista fejlődés eredménye volt, tönkrement. A timár- és takácsmesterség a beözönlő osztrák bőr- és textilárukkal szemben alig tudott helytállni, még akkor sem, ha háziipar formájában a falusi textilipar még mindig továbbélt. De a XIX. század kisvárosainak jellegzetes mesterségei (gombkötő, kékgyártó, szappanfőző) is rohamosan hanyatlottak. Ezzel szemben áll a városi lakosság növekedése: Budapest 1880-tól 90-ig 130 000 fővel, az összes városok lakossága pedig 300 000-rel növekedett. Tehát a kapitalizmus kibontakozásával a kisipar fejlesztése irányában ható egyik tényező feltétlen adva volt. A városi lakosság növekedése ugyanis szükségszerűen maga után vonja az élmezőny kisipar

² Ezek a számok a gyárosokat is tartalmazzák, ami azonban maximálisan 1/2 százalék erejéig módosíthatja a képet. Az első adatok az iparosnépességre és ipari munkásságra vonatkozóan rendkívül pontatlanok. *Konek Sándor*: Magyar Birodalom statisztikai kézikönyve. Bpest. 1878. 336. l., tartalmazza az 1857- és 1870-es adatokat. 1880-ban mi a népszámlálás adatait használtuk, bár ennek az 1884-es iparstatisztika adatai ellentmondanak. Ez 278 000, illetve 258 000 főre teszi az iparosok létszámát. (Ezt idézi *Lackó Miklós* is [Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867—1949. Bpest. 1961, 42. l.]) De az 1880-as népszámlálás, illetve az 1884-es iparstatisztika adatai közötti eltérés nem tényleges csökkenésből, hanem a felvételi szempontok különbözőségéből ered. Az iparstatisztika csak a tulajdonképpeni ipart vette figyelembe; bár elméletileg ez a felvétel tisztább, mégis a népszámlálás adatait vesszük figyelembe, tekintettel arra, hogy az összehasonlíthatóságot ez biztosítja.

³ *Lackó Miklós*: i. m. 42. l. helyesen szögezte ezt le, jóllehet anyagszerű bizonyítása nem meggyőző. Egyrészt következtetéseit a 84-es iparstatisztika és a 90-es népszámlálás adataiból vonja le, ilyen közeledő két különböző statisztikai felvétel azonban nem bizonyíthat. Egyébként az 1884-esről a Statisztikai Hivatal is megállapította: „A lakosságnak csak egy részére terjedt ki, és így megtörténhetett, ami a népszámlálásnál nem fordulhat elő, hogy a felvételnél eljárt hatóságok több iparost nem vettek számba.” Másrészt nem a kisipar abszolút pusztulását kell figyelniünk, hiszen a társadalmi munkamegosztás terjedése folytán állandó átáramlás mutatkozik a mezőgazdaságból az iparba, s a lakosság viszonylagos gyors gyarapodása folytán szükség-szerű a kisipar számbeli gyarapodása is. A kisipar helyzetének tényleges megítéléséhez tehát — nézetünk szerint — a kisiparosság viszonylagos részesedését kell figyelembe venni a lakosság egészében, valamint a kis- és nagyipar arányát kell nyomon kísérni.

terjedését, a ruházati kisipar bővülését; bizonyos strukturális átalakulással a szolgáltató ipar irányába létrehozza az építőipart, ennek kihatásával az építkezésekkel kapcsolatos vasipari ágazatokra. A nagyipar, elsősorban a vas- és gépiparban, mintegy kiegészítő bedolgozó ágazatként szintén létrehoz számos kisipari ágazatot, s ezt tekinthetjük a kisipar másik életető forrásának, bár ennek hatása 1880 és 1890 között még alig jelentkezhett.

Az 1890-től az első világháborúig terjedő közel negyedszázad az ipar igazi kibontakozásának, rohamos terjeszkedésének időszaka. Ez a negyedszázad a magyar kapitalizmus leggyorsabb fejlődésének időszaka is. Így — tekintettel arra, hogy statisztikai anyagaink révén ettől az időtől tudjuk részletesen végigkísérni a kisipar fejlődését — alapjában nem követünk el hibát, ha 1890-et vesszük a magyar kisipar nemzetgazdasági szerepével foglalkozó cikkeink kiindulópontjának. Erre az időre véleményünk szerint ugyanis már nagyjából végbement a régi kézművesipar felbomlása, kialakult a kapitalista ipar a maga nagyipari formáival s szélesebb mértékű kisárutermelő bázisával. A kapitalista viszonyokhoz alkalmazkodó magyarországi felfejlődésnek időszaka kétségtelenül a 90-es évekre esik. Itt azonban mindenekelőtt avval a hamis beállítással vagy tévhitel kell szembezállnunk, amely a 90-es éveket a magyar kisipar robbanásszerű kibontakozása időszakának tekinti. Ez a felfogás adatszerűen Laky Dezső két munkájából⁴ származik, mely szerint a tulajdonképpeni iparvállalatok száma 1890 és 1900 között 293 135-ről 426 090-re, azaz 45,3%-kal emelkedett.⁵ Adatait átvette Lackó Miklós⁶ és részben Sándor Vilmos is⁷. Az utóbbi ugyan nem értékelte a kisipar fejlődését, átsiklott a probléma felett, Lackó viszont határozottan rendkívül gyors kisipari fejlődésről beszél. Valójában azonban itt mindenekelőtt rendkívül súlyos statisztikai tévedésről van szó. A modern polgári foglalkozásstatisztika Magyarországon a századfordulóra alakult ki. Ez 14 csoportba sorolta a tulajdonképpeni ipart, elválasztva tőle egyfelől a bányászatot, másfelől a vándor- és háziipart. A 90-es népszámlálás viszont ettől eltérő módon készült. A tulajdonképpeni ipart 21 csoportba sorolták, s ettől elválasztva tették közzé az ún. személyes szolgálati és élvezeti ipart. 1900-ban a korábban külön kezelt személyes szolgálati és élvezeti ipar megszűnt, jórészt beleolvadt a tulajdonképpeni iparba, részben annak külön (XIII. Szállodás és vendéglős ipar) iparcsoportját képezte, részben a ruházati iparba nyert besorolást (mosás, varrás, borbély), egy kisebb részét viszont a közlekedéshez sorolták. Nem tudni, mi okból, Laky Dezső, aki a magyar polgári statisztika egyik kiváló ismerője volt — ezt a változást nem vette figyelembe, s nyomában a munkáira támaszkodó újabb feldolgozások sem.

Ha ezt a statisztikai tévedést kiküszöböljük, a növekedés már mérsékeltebbnek tűnik. Ugyanis ebben az esetben 1890-ben nem 293 000 ipari vállalattal kell számolnunk, mint ezt Laky, s őt követően Lackó is állítja, hanem kereken 352 000-rel. (A személyes szolgálati és élvezeti iparból 35 257 a ruházati iparhoz, 24 839 a vendéglátó iparhoz tartozik; eltekintünk attól a 12 302 főtől, mely a közlekedéshez [fuvaros, bérkocsis] nyert 1900-ban besorolást).⁸ A kisipari vállala-

⁴ *Laky Dezső*: Budapest Székesfőváros népességének fejlődése 1900-tól 1920-ig. Bpest. 1927 és *Laky Dezső*: Az iparosok szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bpest. 1930.

⁵ *Laky D.*: Budapest, 78. l., ill. Az iparosok 65. és 76. l.

⁶ *Lackó Miklós*: i. m. 70. l.

⁷ *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon. 515. l.

⁸ 1890. évi népszámlálás, II. 532. l. — A tulajdonképpeni iparban 292 001 kisipari (20 munkáson aluli) vállalatot tartottak nyilván; ehhez adtuk hozzá az élvezeti és szolgáltató ipar

latok száma tehát nem 45%-kal, hanem csak valamivel több mint 20%-kal növekedett. A kisiparban alkalmazott munkáslétszám 1890-ben 280 000 főre tehető,⁹ 1900-ban viszont 334 000-re emelkedett. Nagyjából tehát a kisiparosság és kisipari munkásság létszáma azonos mértékben emelkedett, sőt a kisiparosság valamivel jobban; leggyorsabb volt viszont a gyáripar felvevőképessége, több mint 100 000 fő, bár a kisipar egészében még mindig több munkaerőt szivott fel mint a gyáripar.¹⁰

Ennek a folyamatnak gazdasági mutatóit csak akkor tudjuk kitapintani, ha a statisztikai adatokat megkíséreljük részleteikben elemezni. Mindenekelőtt az a tény keltheti fel figyelmünket, hogy a múlt század utolsó évtizedében az önálló, segéd nélkül dolgozó kisiparosok száma gyarapodott leginkább; viszonylagos részesedésük is növekedett, mindenekelőtt Budapesten. 1890-ben az ipari vállalatok 36,6, a századforduló elején 59,6%-át tették ki.¹¹ Budapesten 10 év alatt 5000 önálló segéd nélküli kisiparos szerzett új műhelyt, illetve kapott új iparjogosítványt. De a századforduló körüli 19 300 önálló alkalmazottat nem tartó budapesti kisiparosból 15 530 szabó volt, további közel 1000 főt a szálloda- és vendéglátóipar jelentett, tehát a többi iparágban ezeknek a száma jelentékeltelen.

A budapesti kisiparosság számbeli gyarapodását így legtisztábban a kapitalizmus gyors kibontakozásával hozhatjuk kapcsolatba. A főváros népessége 210 000 fővel gyarapodott, s a gyorsan bővülő városi népesség nyilván az ún. szolgáltató iparok rohamos kiterjedését igényelte. A ruházati ipar, mely ebben az időben magában foglalta a szabót, a cipészt és a csizmadiát, a szűcsöt, a borbélyt, a tisztítót, varrónót, kalapost — s amely 1900-ban a vállalatok 60%-át tette ki —, a vendéglő ipar, majd az építőipar — a 90-es években rohamosan épült Budapest —, az élelmiszeripar voltak a legjelentősebbek. Jóllehet Budapesten már a századfordulón túlhaladta a nagyipari munkáslétszám a kisiparit — 65 396 nagyipari munkás mellett 35 279 munkás dolgozott a kisiparban.¹² A kisiparosokat is tartalmazó népességi létszám, mely szintén valamelyest túlhaladta a nagyipari munkásokat, a következő lapon közölt táblázatban van kimutatva.

A 90-es években tehát a kisiparnak olyan fejlődési folyamatával állunk szemben, melyre nem ad kielégítő magyarázatot, ha rámutatunk a kapitalizmus fejlődésének sokoldalúságára, a nagyipar és kisipar egymást kizáró ellentétére, illetve kölcsönös feltételezettségére, a kapitalista fejlődés hatásának dialektikus egységére. A kisipar visszaszorítása a nagyipar által, ugyanakkor bizonyos fokú újrateremtődése éppen a nagyipar közvetlen vagy közvetett — a városfejlődés,

---

ből származó 60 106 önálló vállalkozót, mivel itt vállalati statisztikával nem rendelkezünk.

⁹ Természetesen az a statisztikai hiba, melyre Lakynál utaltunk, itt is jelentkezik (uo. 90. l.). Mi ez alkalommal is figyelembe vettük az ún. szolgáltató ipar és élvezeti ipar segéd-személyzetét (levonva azokat az ágazatokat, melyek a közlekedéshez sorolhatók). Sajnos, nem állnak rendelkezésünkre adatok az iparvállalatok megoszlása vonatkozásában ebben az iparágban. Azonban a nagyipart itt teljesen jelentéktelennek tekinthetjük, hiszen az idesorolt ruházati iparágazatok kizárólag kisipari jellegűek, és a szálloda- és vendéglátóiparban még 1900-ban is csak 6639 ember dolgozott 20 munkásnál többet foglalkoztató üzemben. Ennek 1890-ben a felét vettük figyelembe, és így a nagyipari munkáslétszámot kerekén 106 000 főre tehetjük (bányászat nélkül), továbbá 40 000 munkanélküli ipari munkással lehet számolnunk. Uo. 107. 121, 532, 533. l.

¹⁰ Lackó Miklós: i. m. 70. l. idevonatkozó adata szintén téves.

¹¹ A növekedés arányait nyilván megváltoztatná, ha 1890-re rendelkezniénk a szolgáltató iparba sorolt vállalatok nagyságára vonatkozó adatokkal.

¹² Szálloda- és vendéglátó ipar nélkül.

	Kisipari	Nagyipari	Kisiparos létszám	Kisipari munkások aránya az összmunkás- ságban %	Nagyipari munkások aránya a kisipari népességben %
	munkáslétszám				
	1900-ban				
Magyarország.....	333 998	212 097	348 693	61,2	31,2
Budapest	41 908	68 502	30 778	38,0	94,2
Vidék.....	291 952	143 595	317 915	67,0	23,5 ¹³

az ipari proletariátus növekedése — szükségletei révén, ez az ellentétes folyamat' melyet a koncentráció speciális körforgásának is tekinthetünk, ugyanis egy meghatározott — bár természetesen viszonylag tág határok között mozgó — arányt feltételez, melyben bizonyos fejlődési periódusokban — s ezt a periódus-egységet ciklusnak tekinthetjük — a kapitalizmus uralkodó tendenciájának kell érvényesülnie. Mivel magyarázható, hogy ez rendkívül korlátozottan történt meg a 90-es években? Úgy véljük, a probléma gyökereit a magyar kapitalista fejlődés, így az iparfejlődés sajátosságaiban kell keresnünk.¹⁴

A XIX. század utolsó harmadában gyors ütemben kapitalizálódott a magyar gazdaság. Jellegzetes mozzanatai: a modern közlekedési és szállítási hálózat kiépülése, a belső piac egységének, de evvel egyidőben a helyi piacok rendszerének kialakulása, erős urbanizálódás, viszonylag fejlett tőkés hitelszervezet, a mezőgazdasági termelés fellendülése. A kapitalista fejlődés tehát mind teljesebben áthatotta, lendületbe hozta a magyarországi gazdasági életet, jóllehet a fejlődés torz vonásai következtében a nagyipar fejlődése — mely ebben az időszakban általában a kapitalizálódás legáltalánosabb mutatója — messze elmaradt a fejlődés más területei mögött. A kapitalista fejlődés porosz útja, a mezőgazdaságban a nagybirtok uralkodó szerepe, a tömegek alacsony életszínvonala, a paraszti termelőerők elmaradottsága révén ugyan korlátozóan hatott a belső piacra, de a belső piac, az ipar és mezőgazdaság jórészt teljes különválásával mégis megteremtődött, igényeivel, szükségleteivel mind erősebben jelentkezett. Az osztrák nagyipar ezt a piacot igekezett mind teljesebben saját piacává tenni, de ez a belső piac számos olyan sajátos igényt is támasztott, melynek kielégítésére a nagyipar, a termelőerők korabeli fejlettségét, alkalmazkodó képességét tekintve, nem tudott berendezkedni, s különösen nem, ha ez a nagyipar ezt a piacot eleve mint exportpiacot fogta fel, s így speciálisan helyi szükségletek kielégítésére nem volt képes, s a nagy távolság stb. versenyt csökkentő hatása érvényesült. Ilymódon mind az urbanizálódás, mind a mezőgazdasági termelőerők fejlődése, város és falu különválása nemcsak az osztrák nagyipar számára teremtett piacot, de megteremtette az előfeltételeit a kisipar gyors behatolásának. A szolgáltató iparok, az építőipar, a javítóiparok fejlődésének lehetőségei tehát adva voltak. Ha városiasodás volt — a városokban a kézművesség a lét szükséges alkateleme¹⁵ —, ha a paraszt nem saját maga állította elő iparcikkeit (a régi mezőgazdaságtól való elszakadás

¹³ *Laky Dezső*: Budapest székesfőváros népességének fejlődése 1900-tól 1920-ig, 113. l. — Bányászat nélkül, vendéglátóiparral.

¹⁴ A kérdésre általánosságban lásd *Sándor Vilmos* rendkívül alapos munkáját: Nagyipari fejlődés Magyarországon. — Sajnos, a szerző figyelmét a nagyipar fejlődésére koncentrálni, teljesen elsziklott a kisipari fejlődés e rendkívül fontos sajátossága felett.

¹⁵ *Lenin*: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bpest. 1949. 329. l.

legbiztosabb jele), úgy a szabóra, varrónőre, cipészre szükség volt, mége akkor is, ha textil- és bőrárakat importáltak, s az osztrák nagyipar állította elő zeket. Az élelmiszeripar terén szintén a városiasodás termelte legjobban ki az igényeket de a falun is kialakult már egy olyan fejlett munkamegosztás, hogy minden községben helye lehetett a mézárósnak, a péknek stb. Egyébként is az élelmiszeripar volt az a terület, ahol a fejlődés jórészt a legarányosabb volt, hiszen itt a nagyipari fejlődés sem maradt el. A szálloda- és vendéglátóipar fejlődése jórészt szintén hasonló vágányokon haladt. 1890 és 1900 között, részben a városfejlődés, részben a falu építkezési stílusának átalakulása, viszonylag nagyszámú új lakóházépítkezés az építőipar iránt támasztott keresletet, melynek kielégítését még városban is erősen a kisipar látta el — az építőipar munkafolyamataiban egészen a XX. század 50-es éveigi kisipari jellegű maradt Magyarországon, s jórészt ilyenek volt tekinthető munkaerőkoncentráció tekintetében is —, a falun pedig kizárólag. Itt a fejlődés elsősorban állandó építőipari önálló iparosgárda kialakulásában állapítható meg. Részben az építkezések hatottak kedvezően a vas- és gépiparban a kisiparosság fejlődésére, hiszen a házakkal kapcsolatos számos szerelő, majd később javító szolgálat kizárólag erre épült. De a vidéken is szélesült a vas- és gépipari kisiparos- és munkásréteg, mely most már nem merült ki a továbbra is igen fontos, szinte minden faluban nélkülözhetetlen kovácsokkal, de bővült uradalmakban alkalmazott, mezőgazdasági gépek megjavítását vállaló szakmunkásokkal, a vasút néhány javító munkásával stb. Végül nem kétséges, hogy különösen a gépiparban a kisipar elég szervesen kapcsolódott a nagyiparhoz.

Mindebből tehát arra kell következtetnünk, hogy a kisipar fejlődésében mennyiségi szempontból semmi természetellenest nem fedeztünk fel a XIX. század utolsó évtizedeiben. Jóllehet ha Magyarországon ebben az időben fejlettebb nagyipar van, akkor jónéhány nem teljesen speciális kisipari területről kizorítható volna a kisárutermelő iparost, — egészében azonban a kisipar terjeszkedése azokon a területeken érvényesült, melyek a kor termelőeszközei mellett sajátosan kisipari jellegűek voltak. A kisiparosság számbeli gyarapodása tehát teljesen megfelelt az ország kapitalista fejlődése követelményeinek, s az a torz arány, mely a kisipari és nagyipari munkásság gyarapodásában mutatkozott, elsősorban a nagyipar rendkívül gyenge fejlődésének volt a következménye. Pontosabban kell tehát fogalmaznunk azon tételünket, mely szerint Magyarországnak — jórészt az erős feudális maradványokból s a Monarchián belüli egyoldalú ipari fejlődésből származó — gazdasági elmaradottsága a kisipar erős súlyában is jelentkezik. Nem arról van ugyanis szó, hogy a magyar kapitalizmus fejlődésbeli sajátossága az ipari termelőerők fejlődését a kisipar irányába módosította, vagy azon a szinten megrekesztette volna. Illetőleg csak részben erről van szó. Sokkal inkább arról, hogy ezek a körülmények a kisipar fejlődését kisebb mértékben tudták akadályozni; feltehetőleg részben itt is megtették,¹⁶ hiszen fejlettebb társadalmi munkamegosztás, fejlettebb belső piac a kisipar számára is növelte volna a keresletet, a nagyipar mellett is. Így a kisipar viszonylag egészséges, teljesebb fejlődése mellett a nagyipar kínosabb kialakulási

¹⁶ Ha a lakosság ellátását szolgáló iparosok arányát az összlakossághoz viszonyítjuk, így ez világosan kiderül. Pl. Ausztriában minden 386, Németországban minden 241, Magyarországon minden 1295 lakosra jutott egy pék. *Mattekovits Sándor*: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. Bpest. 1898. II. 184. l. — Ausztriában háromszor annyi iparos volt, mint Magyarországon, tehát míg a lakosság aránya 42,00 : 58,00, addig, az ipari lakosságé 25,02 : 74,98 Ausztria javára. Uo. 82—83. l.

folyamata, a munkaerő iránti keresletet rendkívül korlátozó belső szerkezeti torzulása sokkal élesebben tűnik szemünkbe. Ha a kapitalista fejlődés folyamatát csak a nagyiparban vizsgáljuk, úgy a kisipar számaiból, a fejlett országokhoz viszonyítva túl nagy nemzetgazdasági jelentőségéből tévesen arra a következtetésre juthatunk, mintha a kisipar fejlődése a nagyipar rovására történt volna.¹⁷ Ha viszont a kisipar fejlődési folyamatát is behatóbb vizsgálat alá vetjük, világossá válik, hogy a kisipari fejlődés csak részben van kapcsolatban a nagyipar elmaradottságával.

Állításainkat a következő adatokkal tudjuk igazolni.

A kisipar szerepe világosan kitűnik már akkor is, ha a kisiparosok, illetve a kisipari és nagyipari munkások számát iparáganként állítjuk szembe egymással:

	Önálló ¹⁸		Kisipari	A+B összesen	Nagyipari munkás
	munkás				
	A	B			
Vas- és fémipar	38 932	36 824		75 756	34 172
Gépipar	15 988	11 668		27 656	38 973
Kő-, agyag-, üvegipar	5 678	14 321		19 999	18 908
Faipar	25 370	28 502		53 872	21 195
Bőripar	5 341	5 437		10 778	3 766
Textilipar	11 224	8 002		19 226	11 622
Ruházati ipar	151 276	90 993		242 269	3 451
Papíripar	731	1 530		2 261	4 732
Élelmiszeripar	32 741	53 608		86 349	43 440
Vegyészeti ipar	1 314	2 457		3 771	9 220
Építőipar	28 261	23 952		52 213	9 997
Nyomdaipar	1 723	5 131		6 854	7 291
	318 579	282 425		601 004	206 767

Négy iparágban a nagyipari munkások létszáma messze túlhaladja a kisiparban foglalkoztatottak (önálló és munkás) együttes számát, mégpedig a gépiparban, a papíriparban, a vegyészeti iparban és valamelyest a nyomdaiparban. A ruházati ipart — ahol a kisiparban közel negyedmillió, a nagyiparban harmadfelezer ember dolgozott — most figyelmen kívül hagyva, az építőipar kerekén 5 : 1, a bőripar 3 : 1, a faipar 2,5 : 1, a vasipar 2,2 : 1, az élelmiszeripar 2 : 1 arányában a nagyobb a kisipar részesedése a foglalkoztatottakat illetően a nagyiparral szemben. Ha azonban ezeket az iparágakat szakmákra bontjuk, úgy kitűnik, hogy olyan jellegzetes szakmák idézik elő a kisiparosok vagy a kisiparban foglalkoztatottak túlsúlyát, melyek nincsenek, vagy csak kevésbé vannak kapcsolatban a nagyipar elmaradottságával. A vas- és fémipar 38 932 önnállója között 26 356 kovács, 4998 lakatos, 3077 gépész és 2657 bádogos

¹⁷ Természetesen nem akarjuk azt állítani, hogy a kisipar és nagyipar fejlődése szerves egységet kell alkosson, s valamiféle termelői érdekazonosság uralkodik közöttük. A modern gyáripár fejlődése vonzza, de rombolja is a kisipart. A termelés koncentrációjának folyamata nyilván az utóbbi tendenciát erősíti anélkül, hogy az előbbit bármikor is teljesen kiküszöbölne.

¹⁸ Az ipari önállók száma mindig jóval alatta marad az iparvállalatok számának. Részben, mivel a vállalatok tulajdonosai között jogi személyek is voltak, részben mivel a tulajdonos külföldön élt, végül nagy számban azért is, mivel sok esetben a vállalat tulajdonosának más főfoglalkozása volt. Az adatokra lásd az 1910. évi népszámlálás, III. rész. Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat, 52. köt. 6—18. l.

volt. A munkások között is elsősorban ezek az iparágak dominálnak: 24 777 kovács-, 2046 gépész-, 14 823 lakatos-, 2657 bádogosmunkás, kiknek zöme kimondottan a kis munkahelyeken dolgozik, ugyanakkor a vasgyártásban dolgozó 23 688 munkás kimondottan nagyüzemi, hasonlóan az 1363 munkás az arany- és ezüstgyártásban, valamint a 2440 munkás a rézműves iparban is. A gépgyártásban az önállók zöme két szakmához kapcsolódik: a kocsigyártáshoz (13 485 fő) és az órás (órajavitó) iparhoz (1580 fő); a kisipari munkásság is csak erre a két szakmára épül (kocsigyártás 8871 és órás 1381 fő). Az építőanyagiparban a fazekasiparban találjuk az önállók 50%-át. A faiparban 17 585 önálló asztalos mellett a hordógyártás (3881), az esztergályos és kosárfonóipar a kisipar táptalaja, a munkások is elsősorban ezekben az iparokban dolgoznak (28 739 asztalos, 3881 hordóipari), míg a fűrészárugyártás (15 594) jellegzetesen nagyipar. A bőriparban a szíjgyártás a leginkább kisipari; bőrdíszmű- és bőröndösipar szintén, de ezek az ipari népességben nem képviselnek számottevő réteget. A ruházati iparban 33 199 szabó, 4436 szűcs, 57 800 cipész, 7834 borbély és mosás-vasalás 24 198.¹⁹ Az élelmiszeriparban 12 472 önálló volt a malomiparban, 4749 a sütőiparban, 11 889 a hentesiparban. Végül az építőiparban az ács és kőműves (mindkettő 10 000 fölött) kisiparosok domináltak. Összefoglalóan tehát a századforduló körüli kisipar gyors fejlődése elsősorban a magyar kapitalizmus gyorsuló kibontakozásának kifejezője, s csak részben tekinthető alacsony színvonalra eredményének. Kétségtelen; magasan fejlett, jól szervezett nagyipar a felsorolt legjelentősebb kisipari ágazatok közül egynéhányat kiszoríthatott volna. Ha a munkafolyamat szempontjából nem is, a munkaerőkoncentráció szempontjából a városi építőipar már erősebben nagyiparrá válhatott volna. A gépgyártásban ugyan a kisiparosoknak így sem volt túl nagy szerepük, de a kocsigyártást nagyüzemi alapon kétségtelenül meg lehetett volna szervezni. A bőr- és faipar egynémely ágazata is az osztrák verseny miatt rekedt meg a kisárutermelői színvonalon. De a legtöbb embert tömörítő kisipari ágak: ruházati ipar, a kovács, a kis malmok, a pékek, hentesek stb. a termelőerők korabeli színvonalával aligha voltak még alkalmasak nagyipari szervezésre, így jelentős szerepük nem tekinthető a nagyipar elmaradottságát tükröző fejlődés szimpptomájának.

A századfordulón a magyar kisipar ágazati struktúráját és nagyság szerinti megoszlását a 431. oldalon közölt adatok jellemzik.

Az adatokból világosan kiderül, hogy a segéd nélküli vállalatok száma elsősorban a ruházati és építőiparban a legjelentősebb. Ezekben az ágazatokban a vállalatok 75%-a nem tartott alkalmazottat. A legkisebb a segéd nélküli vállalatok aránya a nyomda-, papír- és építőanyagiparban.

A foglalkoztatott segédszemélyzet számát tekintve is a ruházati iparé a vezető szerep. A kisipari munkások közel egyharmada talált itt alkalmazást. A segédszemélyzet megoszlása azonban elég világosan utal arra, hogy a ruházati ipar távol áll a szélesebb értelemben vett kisárutermeléstől. A legkisebb létszámú munkással dolgozó kategóriákban még messze kimagaslik a ruházati munkások száma, a legfelső kategóriában a gyáriparral érintkező, géphasználat esetén a gyáriparhoz is sorolható, 10—20 munkást alkalmazó kategóriában mind az élelmiszeripar, mind az építőipar több munkást alkalmaz, de az építőanyag- és faipar is közel annyit.

¹⁹ A mosónőket a munkások közé számíthatjuk, a statisztika azonban önállóként tekintett minden „iparos”-t, akinek nem volt üzletszerű munkaadója, s közvetlenül a lakosságtól vállalt munkát.

Kisipari vállalatok száma²⁰

	Összesen	Segéd nélkül	1—5 segéddel	6—10 segéddel	11—20 segéddel
Vas- és fémipar	42 513	22 700	19 077	554	182
Gépgyártás	18 407	12 320	5 804	161	122
Kő, föld	8 580	4 438	3 487	411	244
Faipar	29 256	17 418	10 887	700	251
Bőrpar	5 739	3 192	2 410	103	34
Textilipar	14 166	10 045	3 930	139	52
Ruházati-ipar	172 718	127 016	43 931	1 487	284
Papíripar	875	386	417	45	27
Élelmiszeripar	48 156	25 580	20 866	1 259	451
Vegyészeti ipar	2 097	1 313	667	67	50
Építőipar	38 468	28 864	8 757	528	319
Nyomdaipar	1 984	862	818	191	113
	382 959	254 134	121 051	5 645	2 129

A kisiparban alkalmazott segéd személyzet megoszlása²¹

	1—5 segédet	6—10 segédet	11—20 segédet
	a l k a l m a z o t t		
Vas	30 099	4 051	2 674
Gép	8 708	1 203	1 757
Kő	6 648	3 177	3 526
Fa		5 123	3 589
Bőr		738	515
Fonó és szövő		1 006	718
Ruházati	76 447	10 660	3 886
Papíros	808	340	382
Élelmiszer	37 913	9 258	6 437
Vegyészeti	1 211	514	732
Sokszorosító	2 044	1 464	1 653
Építő	15 409	3 949	4 594
	209 469	41 483	30 463

Jóllehet a foglalkoztatott népességet tekintve a kisipar messze túlhaladta a nagyipar méreteit, a termelésben, illetőleg a nemzeti jövedelemben betöltött szerepét illetően már alatta maradt annak. Természetesen hangsúlyozni kell, hogy a kisipari termelés értékét csak becslés, hozzátehetjük: rendkívül durva becslés útján állapíthatjuk meg. Azt a 800 millió K-t, melyet a kereskedelmi minisztérium egyik kiadványa az 1900-as termelési érték gyanánt feltüntet,^{21a} csak

²⁰ Az 1900-as népszámlálás adatai. A vendéglátóipart nem vettük figyelembe. Ebben az iparágban 41 548 vállalat volt; 1—5 segéddel 22 751, 6—10 segéddel 957, 11—20 segéddel 338 üzem dolgozott.

²¹ Vendéglátóipar nélkül. Itt a segéd személyzet kategóriáinként a következők szerint oszlott meg: 41 116, 6639 és 4828.

^{21a} Emlékirat a hazai kis- és gyáripár fejlesztéséről. Bpest. 1909. 108.

hozzávetőlegesnek tekinthetjük. Mindenesetre arra enged következtetni, hogy az egész ipar termelésében mintegy 38⁰/₀-kal részesedett a kisipar.²²

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy ha a magyar kapitalizmus fejlődésében még ennyire domináns a kisipar, ha az ipari fejlődés súlya még ennyire ide helyeződik, mennyiben beszélhetünk a századforduló után a monopolkapitalizmus kialakulása folyamatáról. Hiszen a kapitalizmus klasszikus fejlődésenete a kisárutermeléstől a nagyipari fejlődési folyamatig vezet, s ennek viszonylag hosszabb történeti szakaszán keresztül jut el a monopolkapitalizmus kibontakozásáig. Az a körülmény azonban, hogy a kapitalizmus szélesebb kibontakozása Magyarországon viszonylag később történt, számos folyamatot időben eltolva, egymáshoz való viszonyukban és formájukban torzultan idézett elő. Igaz ugyan, hogy a magyar kapitalista fejlődés későn, az osztrák fejlődéstől korlátozva indult, mégis nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a hatást, mely abból adódott, hogy Magyarországnak földrajzi fekvésénél fogva — Európa közepén — viszonylag szoros gazdasági kapcsolata volt a fejlett tőkés országokkal, s mint az Osztrák-Magyar Monarchia egy részében — s ez a Monarchia, jóllehet elmaradt Nyugat-Európától, mégis a világ gazdasági szempontból fejlettebb területei közé tartozott — mindazon gazdasági folyamatoknak mutatkoznok kellett, amelyek a Monarchia fejlettebb gazdasági részében jelentkeztek akkor is, ha erre Magyarországon a belső feltételek nem is értek meg teljesen. Nem kétséges, ez bizonyos fokig, és egy bizonyos fejlődési szakaszban meggyorsította a fejlődést, a történeti szakaszokat egymáshoz közel hozta, sőt egymásbamosta.²³ A 90-es években egyszerre több folyamat jelentkezik, illetőleg viszonylag gyorsan, alig egy évtized alatt végbemegy. Egyfelől néhány iparágban a kisárutermelés konzerválódása, elsősorban azokban az iparágakban, ahol a nagyipar válthatná fel a kisárutermelést, de az osztrák nagyipar versenye ezt jó részt lehetetlenné teszi, — másfelől a városok kialakulása folytán ez az időszak a városi kézműipar — főleg szolgáltatási ipar — kibontakozásának az ideje, s végül, de nem utolsósorban, ebben az évtizedben gyorsul meg a nagyipar fejlődése, s a viszonylag erősen koncentrált ipar mellett megjelennek a monopolkapitalizmus jellemző formái: a kartellek, a finanszírozások. Az elkésett és eltorzult kapitalista fejlődés eredménye tehát, hogy a kisiparnak a kapitalizmus első szakaszára jellemző fellendülése időben az imperializmus európai — s bizonyos fokig magyar — kibontakozásával esik egybe. Ez sajátos bázist teremtett a monopolkapitalizmus kialakulása szempontjából, részben leszűkítette azt a gazdaság bizonyos szféráira, részben — tekintettel arra, hogy az új modern kapitalizmusra jellemző formák mellett a gazdaság viszonylag széles területei még a kapitalista fejlettség alacsonyabb színvonalán maradtak — a

²² Az 1898-as gyáripari statisztika szerint a gyáripar termelése (bányászat nélkül) 1366 millió K volt. Horvátországra kb. 50—60 millió K termelést számíthatunk. Sándor Vilmos véleményünk szerint tévesen csak 30⁰/₀-ra teszi a kisipar termelésének részesedését. *Sándor Vilmos: i. m. 518. l.*

²³ Érdemes összevetni a magyar kisipar fejlődését a német fejlődéssel. Németországban a kisárutermelés régebbi szélesebb kiterjedtsége mellett már a XIX. század közepén végbemegy a modern városfejlődés követelte kisipari ágazatok kiépülése is. Berlinben pl. 1846 és 1867 között az élelmiszeri iparban megduplázódik, a ruházati iparban megnégyszereződik az önálló száma (*Sartorius von Waltershausen: Deutsche Wirtschaftsgeschichte. 179. l.*). A XIX. század utolsó harmadában viszont, bár az új kisiparok kiépülése a városfejlődéssel együtt még tovább tart, már lassúbb ütemben, s számbelileg nem ellensúlyozza a nagyipar versenye folytán felbomló kisipar számbeli visszaesését. Az önálló iparosok száma az 1882-es 2 270 339-ről 1895-re 2 146 972-re, és 1907-re 2 086 339-re esett vissza (*Waltershausen: i. m. 448. l.*). Nem kétséges, itt döntően esett latba a pamutipar több mint 20 000, a posztóipar 19 000, a lenipar 50 000 főnyi csökkenése (*i. m. 173. l.*).

monopolkapitalizmus s a kispolgárság társadalmi és gazdasági ellentéteit sokkal élesebben tartalmazta, sokkal inkább felépítménnyé tette a modern formákat az elmaradott szinten álló régi kapitalista alapon.

A századforduló után a magyar kapitalizmus kibontakozása még gyorsabbá vált. Jóllehet gazdasági válság, belső politikai krízisek, közvetlen háborús veszély jónéhány esztendőn keresztül zavarta a gazdasági életet, mégis a századfordulót követő másfél évtized a magyar kapitalizmus fejlődésének legrohamosabb időszaka. Lényegében ez az az időszak, midőn a magyar kapitalizmus fejlődésében a mezőgazdaságról az iparra tevődött át a hangsúly, az került a tőkeberuházások, a fejlődés üteme szempontjából a vezető helyre. De sajátos módon ez az az időszak, midőn a monopolkapitalizmus jelenségei mindinkább áthatják a magyar gazdasági életet. A nagyipar fejlődése — nemcsak ugrásszerű ütemében — Európa-szerte az első közé tartozik, viszonylag erősen koncentrált, alapot teremt a monopólszervezetek kibontakozásához, melyekből már közel száz fonta át a gazdasági élet különböző területeit. Az ipari és bankmonopóliumok élén már nálunk is összefonódott a finánc-tőke, hogy birtokába vegye, vagy legalábbis ellenőrzése alá vonja a gazdasági élet kulcspozícióit. A századforduló után tehát Magyarországon is megtalálhatók mindazon új jelenségek, melyeket a modern kapitalizmus Európa-szerte kitermelt, s ezek már nem elszórt, csemere jelenségek voltak, hanem olyan tényezők, melyek legadekvátábban kifejezték a fejlődés lényegét és formáját.²⁴ Hogy viszonyult mindez a kisipar fejlődéséhez? A fordulatot, a jelentős különbséget a XIX. század utolsó, illetve a XX. század első évtizede között kétségkívül tapasztalhatjuk. Az előbbi évtizedben 73 000, az utóbbiban 53 000 új kisipari vállalatot mutatnak ki a statisztikák, azaz míg korábban 20%-kal, most 120%-kal gyarapodott a kisiparosok száma. A kisipari munkások száma 104 000 fővel szaporodott, szemben a nagyipari munkásság 181 000 főnyi növekedésével. Míg az előbbi évtizedben a kisiparban foglalkoztatottak (önálló és munkás) több új munkaerőt szívtak fel, mint a nagyipar, most már csak nagyjából annyit. Mindebből — mielőtt a kisipar századforduló utáni fejlődésének részleteibe belebocsátkoznánk — két következtetést vonhatunk le. Az egyik: a századforduló után megszűnt a kisipari vállalatoknak az a gyors szaporodása, amely a századforduló előtt jelentkezett, s egyre világosabban mutatkozott, hogy alapjában a magyar kapitalizmus fejlődése sem mutat más vonásokat, mint az európai kapitalizmusé, a kis- és kézművesipari vállalatok jelentősége itt is háttérbe szorult a nagyipar mögött.

	Kisipari	Nagyipari	Kisiparos létszám	Kisipari munkások a á .ya az összmunkásság- hoz	Nagyipari munkásság aránya a kisipari (1+3) népességhez viszonyítva
	munkáslétszám				
	1910-ben				
	1	2	3		
Magyarország.....	438 728	392 939	399 300	52,7	46,8
Budapest	62 359	128 358	34 781	32,6	132,1
Vidék.....	376 369	264 581	354 519	58,8	36,2

²⁴ Mindezekre a kérdésekre lásd *Berend Iván—Ránki György: Magyarország gyáripara 1900—1914.* Bpest. 1955. 63—166. l.

Itt a századforduló adataival összevetve tehát a tendenciát világosan megfogalmazhatjuk. Budapesten a nagyipari munkásság létszáma már túlhaladja a kisipari összes népességet, országos méretekben már megközelíti a felét, míg 10 évvel azelőtt alig haladta túl az egynegyedét. Ezt a folyamatot más oldalról is bizonyíthatjuk. Nemcsak a kisipari vállalatok összessége gyarapodott, mind abszolút számban, mind ütemében jóval lassabban, mint az előző évtizedben, de a kisipari vállalatok kategóriáján belül is a fejlődés súlya azon vállalatok felé tolódott át, melyek kibontakozván a kisárutermelés kereteiből, egyre több munkást, esetleg gépet alkalmazva — a robbanómotorok feltalálása megkönnyítette bizonyos kisüzemek gépesítését —, a gyár felé tendálnak.

Kisipari üzemi kategóriák fejlődése százalékban²⁵

	1890—1900	1900—1910
1 segéddel	30,3	11,4
2 „	46,4	17,1
3—5 „	53,1	29,3
6—10 „	48,1	56,9
11—20 „	62,4	72,5

A másik következtetés: Magyarország a századforduló után sem jutott el addig a fejlődési fokig, midőn a nagyipar már a kisipar abszolút pusztulását idézi elő. Az imperializmus jelentkezése ugyan már véget vetett a kisipari konjunktúrának, érvényre juttatta a monopolkapitalizmushoz szükséges termelési formákat, fokozta a koncentrációt, sőt azt mondhatnánk, lényegében megteremtette Magyarországon a modern nagyipart, de a kisiparra gyakorolt fejlesztő befolyása még mindig erősebb volt, mint a kisárutermelésre gyakorolt bomlasztó hatása. A magyarországi monopolkapitalizmus tehát nemcsak a feudális maradványokat olvasztotta magába, de a kapitalizmus kezdetlegesebb formáit is sokkal kevésbé küszöbölte ki, mint a nyugati országokban. Mindez azt jelentette, hogy mind a gazdasági életben, s ennek következményeként a politikai életben is a modern kapitalizmusra jellemző ellentmondások részben élesebben, részben torzultabb formában jelentkeznek. A modern, fejlett hitel-szervezet, az európai viszonylatban erősen koncentrált nagyipar a gazdasági élet szféráinak egy részét hatotta át, de ott volt a nagybirtokrendszeren alapuló, súlyos feudális maradványokkal terhelt poroszas mezőgazdaság, s a széleskörű kisipar — nemcsak mint a modern civilizáció fejlődésének következménye, de a termelőerők fejletlenségének eredménye, az ország elmaradottságának szimbóluma. Az uralkodó osztályokon belül a nagybirtok—nagyítke ellentéte, illetve — ahogyan az a századforduló után nem tisztán jelentkezik: — az agrárius—merkantil ellentét bonyolítja hazánkban a monopolkapitalizmus belső ellentéteit. A monopoltőke és a monopóliumokon kívül álló burzsoázia ellentéte is torzult formákat ölt, nemcsak s nem annyira a liberális burzsoázia, amely a szabadversenyt áhítja s azt konzerválni óhajtja, száll szembe a monopolkapitalizmussal,

²⁵ *Laky Dezső*: Az iparosok szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bpest. 1930, 102. l. — Számszerűleg 1890 és 1900 között erősen módosul az alsóbb kategóriák gyarapodása; ha 1890-ben figyelembe vesszük a kimaradt szolgáltató iparosokat, de a tendencián nem változtat. Mindenesetre a segéd nélküli vállalatokat nem is vettük figyelembe.

hanem a monopóliumokkal szembenálló polgári rétegek ideológiájában, célkitűzéseiben döntő befolyással bír a kisiparos, a kisárutermelő zavaros elképzelése, mely — mondhatjuk — „a termelés és forgalom régi eszközeit akarja visszaállítani... vagy a termelés és forgalom modern eszközeit akarja erőszakkal a régi tulajdonviszonyok korlátai közé szorítani”.²⁶ Végül, de nem utolsósorban, a munkásmozgalom, a munkásosztály soraiban is érezhető a gazdasági fejlődés e sajátos kettősségének ellentmondása. A monopolkapitalizmus létrehozta egyfelől a koncentrált nagyipari munkásosztályt, mint a jövő hordozóját, kielezi a társadalom belső ellentmondásait, s megteremti azt az osztályt, mely eme ellentmondások feloldásáért vívott harc vezetésére hivatott, másfelől ugyanakkor még a munkásosztályon belül is nagy létszámban termeli újra és bővíti azt a részt, mely a szétszórt, elaprózott termelészközökhöz, s az ezeknek megfelelő termelési módhoz igazodik, mely életfeltételeiben és ideológiájában erős kispolgári — nemcsak reformista, de reakciós antikapitalista — hatást testesít meg és érvényesít, egyfelől határt szabva a munkásmozgalom kibontakozásának, másfelől sajátos irányba terelve azt.

A századfordulót követő kisipari fejlődés abban különbözött a korábbi szakasztól, hogy a nagyipar előretörése, viszonylagos súlyának növekedése már egyértelműbben érezhetővé vált. Ennél többről volt szó. A kisiparosok összlétszáma növekedett, de néhány iparágban már abszolút visszaesérről is számot adhatunk: azokban az iparágakban, ahol a kisárutermelés konzerválódása korábban a nagyipar elmaradottságának volt a következménye. 1900 és 1910 között öt iparágban csökken a kisipari vállalatok abszolút száma: az építőanyag-, a bőr-, a textil — itt leginkább —, az élelmezési és a vegyészeti iparban. A csökkenés mintegy 5000 fő, aminek 70%-a a textiliparra jut. Ezt még többszörösen túlhaladja azon kisipari vállalatok bővülése, melyek a modern városi élet új követelményeinek eredményei (építőipar, ruházati ipar, szolgáltató ipar), valamint a nagyipar részmunkálatait is végző szükséges kiegészítők (vas-gépipar), illetőleg javítómunkát végző ágazatok.

A ruházati ipar vezető szerepe a kisiparban továbbra sem változott. A vállalatok több mint 43%-a tartozott ide, s a kisiparban alkalmazott munkáslétszámának is közel 30%-a. Mögéje a második helyre, az élelmezési ipart megelőzve, a századfordulót követő évtizedben a kisipart tekintve leggyorsabban fejlődő építőipar zárkózott fel, mind az önálló vállalkozók, mind a munkások számát illetően messze elmaradva a ruházati ipartól, sőt, a munkások számát illetően, az élelmezési ipartól is. Az élelmiszer-, a vas- és fémipar, majd a vendéglátóipar következik ezután. Az egyes kisipari szakmákat illetően is van belső eltolódás. A vezető kisipari szakmák közül 1000 fővel nagyobb gyarapodás az önállók között a következő szakmákban volt: Kovács (1800), épület- és műlakatos (1200), kocsigyártás (1600), asztalos (4100), szabó (csak nők: 13 000),²⁷ cipész (4000), mosónő (3000), borbély (3500), fodrásznő (1100), hentes (1300), kőműves (6800), ács (4000), szobafestő (1300).

1910-ben a kisipari munkásság már csak a ruházati és az építőiparban haladta túl a nagyipari munkásság létszámát, s az élelmiszeriparban nagyjából azonos volt vele. E három iparágban, mindenekelőtt a ruházati iparban azonban olyan óriási túlsúlya volt a kisipari munkásságnak, hogy egészében — ha a bányászatot és a vendéglátóipart figyelmen kívül hagyjuk (ezek egyébként a

²⁶ Marx—Engels: A Kommunista Kiáltvány. Bpest. 1948, 52—53. l.

²⁷ Részben varrónőből átcsoportosítva; ott ugyanis 4000 főnyi csökkenés van.

kis- és nagyipar javára kölcsönösen kiegyenlítik egymást) — a nagyipar munkásszáma alig haladta túl a kisipart.

A kisipari fejlődés súlya ebben az időszakban szinte teljesen a vidékre tevődik át. Budapesten a tíz esztendő alatt mindössze 3500 új kisipari üzem alakult, ami számban azonos a Pestkörnyéki kisipari vállalatainak gyarapodásával. Ez arra utal, hogy Budapesten már a szolgáltató iparok és a javítóiparok is számbelileg telítve voltak, a lakosság gyarapodása itt már viszonylag kevés új önálló egzisztenciát hívott életre. A kisipari munkásság számbeli gyarapodásának 80%-a a vidékre jutott. A nagy vidéki városokban (törvényhatósági városok) 12 000 fővel gyarapodott a kisiparosok száma, de a városok zöme így is teljesen kisipari jellegű volt. Csupán néhány olyan város volt, ahol egy iparos önállóra háromnál több ipari munkás jutott. Ilyen volt Arad, Győr, Pécs, Sopron, Pozsony, Temesvár, Kassa és Selmecbánya.

Ami a kisipar struktúráját illeti, itt távolról sem figyelhetjük meg azt a szerkezeti torzulást, ami a nagyipar sajátja. Ha összevetjük a magyar és német kisipari vállalatok iparági megoszlását, úgy ez világosan kiderül:²⁸

Segédnélküli illetve 1—5 munkást foglalkoztató vállalatok megoszlása százalékban

	Magyarország	Németország
Vasipar	11,0	10,5
Gépipar	5,0	4,5
Építőanyagipar	2,0	3,0
Faipar	7,0	11,1
Bőripar	1,0	2,1
Textilipar	2,0	4,1
Ruhaipar	48,0	24,0
Papíripar	0,2	1,0
Élelem	11,0	25,5
Vegyészet	0,4	1,8
Építés	12,0	11,1
Nyomda	0,4	1,3
	100,0	100,0

Az arányok itt nagyrészt azonosak; a textil- és bőripar viszonylag nagyobb szerepe itt csupán arra vezethető vissza, hogy a német nagyipar, korlátlan uralma mellett sem tette tönkre ezen iparágak kisárutermelését olyan mértékben, mint Magyarországon, ahol ezekben az iparágakban már az elmaradottabb viszonyok, az osztrák ipartól való függés folytán, a kapitalizmus kezdetén sem volt ezen ágazatokban erősebb kisárutermelés. Itt azonban a viszonylagos arányok eltérése amúgy sem túl feltűnő. Sajátos jelenség, hogy az eltérés döntően két iparágra, a ruházati és az élelmiszeriparra összpontosul. A nagyiparral ellentétesen — ahol Magyarországon az élelmiszeripar vezetőszerpe közismert — a kisiparban az arány mintegy fele a németnek, ezzel szemben a ruházati iparban a kétszerese.

Ausztriában az 1902-es üzemmstatisztika felvételei nyújtanak támpontot a kézműipar szerepére. Ezek szerint 911 020 kisiparos volt, kik közül 509 147

²⁸ A német adatokra *Waltershausen*: i. m. 500. l. — A magyar kisiparra is alkalmazható *Werner Sombart* kategorizálása (*Das Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus*. München. 1927. II. köt. 961. l.), mely szerint a kisipar a szolgáltató, a helyi jellegű és a javítóiparban marad fenn elsősorban.

dolgozott segéd nélkül. Ha figyelembe vesszük, hogy a két ország lakossága 1 : 1,5 aránylik, úgy a kisiparosok 1 : 1,9 aránya világosan utal az osztrák tartományok fejlettebb társadalmi struktúrájára. A Monarchia Lajtán-túli tartományaiban a nem utolsó sorban a magyar piacon naggyá fejlődő osztrák gyár-
ipar háromszor annyit termelt, mint a magyar gyár-
ipar. Emellett számszerűleg kétszer akkora kisiparral egészült ki.²⁹ (Elképzelhető, hogy termelési értékben még valamelyest jelentősebb volt az eltérés.) Ez utal arra a korábbi megállapításunkra, hogy a magyarországi kisipar helyzete csak részben áll kapcsolatban a gyár-
ipar fejletlenségével, s fejlettebb kapitalista társadalomban a gyár-
ipar szerve-
vesebb fejlődése is megteremthette volna szélesebb kisipar kiépítését.

A kisipar viszonylagos szerepe a háború előtti évtizedben egyébként már csökkent; közvetett módszerrel kiszámíthatjuk a kisipari termelés értékét. Abból indulhatunk ki, hogy 1900-ban 800 millió korona volt a kisipar termelési értéke, azaz egy főre évi 1050 K termelési érték jutott. 1910-ben 158 000 emberrel több dolgozott a kisiparban; azonos évi termelési értékkel számolva ez 166 millió termelési többletértéket jelentett. Fel kell azonban tételeznünk, hogy a munka termelékenységének növekedése folytán az egy fő által előállított termelés 10—15%-kal emelkedett az évtized folyamán a kisiparban is. 15%-os termelés-növekedéssel számolva, 1,1 milliárd koronára tehetjük a kisipar 1910 évi termelését, azaz 40%-kal haladta meg a századfordulót. Ugyanebben az időszakban a gyár-
ipar 120%-kal növelte termelését.³⁰ Ennek következtében az ország ipari termelésében a kisipar részesedése 25%-ra csökkent. Hozzávetőlegesen azonos volt a kisipar részesedése az ipar által előállított nemzeti jövedelemben. De míg Ausztriában az ország egész nemzeti jövedelmében 10%-kal részesedett a kisipar, addig Magyarországon csak 6—7% körül mozgott a kisipar részesedése. Mindenesetre, ha a kisipar szerepe, jelentősége a nagyiparéhoz képest az imperia-
lizmus időszakában csökkent, a nagyiparhoz viszonyítva még mindig aránytalanul nagy volt a fejlett országokéhoz képest, a nemzetgazdaság egészéhez viszonyított aránya viszont még nem érte el az ezen országokban elért színvonalát. A feudális maradványok, a fejletlen termelőerők, az alacsony társadalmi munkamegosztás, az Ausztriától való gazdasági függés együttes hatása idézte elő azt a rendkívül ellentmondásos helyzetet, a kisiparnak a nagyiparhoz viszonyított túlfejlettségét, ugyanakkor az egész népgazdasághoz viszonyítva elmaradottságát. Ez mindenekelőtt még a magyar falu elmaradottságára utal, arra, hogy számos olyan iparág, mely fejlettebb kapitalista viszonyok mellett teljesen önálló létet kapott, Magyarországon még mindig bizonyos fokig paraszti, mező-
gazdasági mellékfoglalkozás maradt.

Nem kétséges, 1910 körül a magyarországi iparosodás elérkezett arra a fokra, midőn a monopolkapitalizmus hatása folytán a nagyipar versenye egyre világosabban érvényesült, midőn a városfejlődés stb. már létrehozta azt a telítettségi fokot, melynél a kisipar fejlődése messze elmarad a nagyipar mögött. De a háború, méginkább a háború, illetve forradalom utáni helyzet, új, sajátos konjunktúrát teremtett a kisipar számára. 1919 őszén, a véres ellenforradalom időszakában a magyar gazdasági élet ugyanis a teljes lezúllás állapotába került. A politikai zűrzavar mellett mindenekelőtt a súlyos nyers- és fűtőanyaghiány idézte elő a gyár-
ipari termelés visszaesését — ha változatlan határokat veszünk figyelembe, úgy az 1919-es termelés 15—20%-a volt a háború előttinek —, de az

²⁹ *Fellner Frigyes*: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. Bpest. 1916. 64—109. l.

³⁰ *Berend Iván—Ránki György*: Magyarország gyár-
ipara 1900—1914. 296. l.

új határok okozta piacproblémák, a hadigazdaságról a béketermelésre való áttérés nehézségei is közrejátszottak ebben. A szakszervezetek adatai szerint a munkanélküliek létszáma több mint másfélszázezerre rúgott.³¹ De a munkanélkülivé vált munkások egy része, vagy a leszerelt, hadifogolytáborból hazaöznlő, szakmával rendelkező katonák között is számosan akadtak, akik, mivel a forradalom veresége következtében intézményesen és kollektíve nem változott proletár helyzetük, legalább egyénileg próbáltak szerencsét. A zavaros gazdasági helyzetben, a tobzódó infláció körülményei között tömegesen szereztek iparengedélyt, önállósultak. Az adott helyzetben erre számos kedvező segítség kínálkozott. Mindenekelőtt az ellenforradalom tőkeellenes jelszavai között bőven találhatóunk kisipart támogató frázisokat; ebben a légkörben sokan ringatták magukat abban a hiedelemben, hogy a kapitalizmusnak valamiféle megreformált változata alakul ki, mely a nagyiparral szemben a kisiparnak különleges védelmet nyújt, s a „zsidó” nagytőke helyett a „magyar” kisipar fog vezető szerephez jutni. Egyesek az új ipartörvényhez fűztek nagy reményeket, mely elképzelésük szerint a régi liberális törvénnyel szemben számos megkötöttséggel, mindenekelőtt azzal, hogy iparengedélyt csak szakképzett iparos kaphat, valamint fokozott állami támogatással biztosítja a kisiparosok egészen új életlehetőségeit,³² a kapitalista fejlődés általános törvényszerűségeinek kiküszöbölését. De a közvetlen gazdasági igények is elősegítették a kisipar megerősödését; fogyasztási cikkekben, bizonyos iparcikkekben hiány volt, s a nagyipari termelés ezt nem elégítette ki. Ha országos méretekben komoly nagyipari termeléshez hiányozt a nyers- és tüzelőanyag, a kisipar ilyen gonddal kevésbé küzdött. A leszereléssel feleslegessé váló hadianyagok révén nyersanyaghoz és szerszámhoz is jutott, műhelyt viszonylag könnyen szerzett, esetleg lakásán dolgozott. Az infláció is előmozdította a kisipar erősödését. A pénz értékállonóságának hiánya felborította az önköltség korábbi arányait, lehetővé tette, hogy viszonylag jelentéktelen forgótőkével lehessen dolgozni, azaz a termelési költségekben a nagyipar által érvényesíthető előnyök ideiglenesen nem hatottak, végül, 1920 körül néhány iparág speciális jelentkezése is a kisműhelyekben kezdődött. A 20-as évek elején a cukrászati és csokoládéipar, a vegyszeti ipar néhány ága, pl. a kozmetikaipar, emellett egy egészen új szakma, különösen a 20-as évek második felében a női fodrászipar, a kisiparnak szintén új táptalajt adott.

Ezek után az 1920-as népszámlálás, mely már az új országhatárok között adott számot a magyar kisiparosok számbeli erejéről, jelentőségéről, ismét nem is jelentéktelen gyarapodást mutatott. Az új országterületen 1910-ben 244 248 kisipari vállalat volt, 1920-ban viszont 244 187, tehát közel 15%-kal több.³³ De micsoda sajátos eltorzulás: 1900 és 1910 között az iparvállalatok szaporodása jóval elmaradt az iparral foglalkozók számbeli növekedése mögött. 1910 és 1920 között viszont az iparvállalatok aránya emelkedik, de az iparral foglalkozók aránya csökken. Ebben az időszakban mindenütt a segéd nélküli vállalatok aránya növekszik, gyarapodik az egy segédet alkalmazó vállalatok száma is, a többi vállalat viszont az alkalmazott segédszemélyzet nagyságával párhuzamosan, progresszív arányban csökken. Ily módon a háború utáni gazdasági leromlás következtében a kisipar jelentősége ismét megnőtt. Ez két összetevőből száрма-

³¹ A szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1919—1922. Bpest. 1923.

³² *Laky Dezső*: Az iparosok szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. 129. kk. 1.

³³ Az 1920. évi népszámlálás, II. rész 11. l. — Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat: 71. köt.

zik: egyrészt, míg az önállók száma növekedett, a segédszemélyzeté általában csökkent, és különösen csökkent a nagyipari munkások aránya.

Ipari keresők száma

	1910-ben	1920-ban ³⁴
	az 1920-as országterületen	
Önállók	186 238	218 531
Segédszemély	484 365	450 697
Összesen	670 603	669 228

Számbelileg tehát az önállók növekedése azonos volt a munkáslétszám csökkenésével. A munkáslétszámon belül azonban a gyáripar több mint 50 000-es visszaeséséről adnak számot a statisztikák, azaz a visszaesés csak a nagyiparban jelentkezik, a kisiparban növekedett a munkáslétszám, mintegy 20 000 fővel.

	Kisipari	Nagyipari	Kisiparos létszám	Kisipari munkások aránya az összmunkássághoz	Nagyipari munkások aránya a kisipari népességhez viszonyítva
	munkáslétszám				
Magyarország.....	188 364	172 999	218 531	53,2	42,5
Budapest	58 180	88 952	40 430	39,5	90,1
Vidék.....	130 184	84 047	178 101	60,7	27,2

Az ipari munkásságon belül tehát 52⁰/₀-ról 54⁰/₀-ra növekedett a kisipari munkások aránya, ami nemcsak azt jelentette, hogy megszakadt a nagyipari munkásság arányának több mint félévszázados gyarapodása, de azt is, hogy a kis- és nagyipari munkásság arányában a századforduló körüli helyzet felé történt közeledés.

Iparági szempontból a vas- és gépipar aránya növekedett viszonylag legjelentősebben a kisiparban; 1910-ben az összes ipari keresők 22,5⁰/₀-a, 1920-ban 27,1⁰/₀-a dolgozott itt. Erősen visszaesett az építőanyagipar: 4,9-ről 2,6⁰/₀-ra, valamint az építőipar 12-ről 9,7⁰/₀-ra. A ruházati iparban csekély növekedés volt (25,9-ről 27⁰/₀-ra). Az önállók közel fele továbbra is a ruházati iparban összpontosult (46,9⁰/₀), a második helyet viszont a már jelzett építőipari pangás következtében a vasipar foglalja el, az építőipar pedig a harmadik helyre szorult vissza. A segédszemélyzet létszámában viszont a ruházati ipar nem egészen 16⁰/₀-os részesedése alig haladta túl a vas- és gépipar egyenként 14—14⁰/₀-os részesedését.

³⁴ Az ipari önállók száma nem esik egybe az iparvállalatok tényleges számával, mivel főleg jogi személyek és részvénytársaságok ezt kiegészítik; egyébként a vállalati statisztikáknál a mellékfoglalkozást is figyelembe vették; végül a fő- és mellékfoglalkozás különbözősége esetén egy személyt több vállalatnál is figyelembe vettek. Az 1920. évi népszámlálás, II. rész, 31. l.

Kis- és nagyipari munkások aránya iparáganként³⁵

	Szám	%	Szám	%
Vasipar	25 604	50,2	25 402	49,8
Gépipar	12 944	19,3	54 347	80,7
Kő	4 406	31,7	9 484	68,3
Fa	15 375	63,3	8 759	36,8
Bőr	2 984	38,7	4 734	61,3
Textil	3 397	29,0	8 300	71,0
Ruha	56 964	91,2	5 472	8,8
Papír	1 050	44,3	1 318	55,7
Élelmezési	25 453	48,6	26 893	51,4
Vegyészeti	2 437	23,6	7 906	76,4
Építő	16 326	74,5	5 577	25,5
Nyomda	3 664	32,8	7 498	67,2
	170 604	50,8	165 690	49,2

Utaltunk már arra, hogy nemcsak az 1920-as esztendő jelezte a kisiparoság számbeli felduzzadását, de ez a folyamat 1924-ig, az infláció befejeződéséig jórészt változatlan intenzitással tartott. A háború után mindenekelőtt a szabóipar erősödik. Okai közül mindenekelőtt arra a körülményre kell utalnunk, hogy az önálló vámterület nemcsak az osztrák textilipar, de a — természetesen jóval fejlettebb — osztrák konfekcióipar versenyétől is mentesítette a magyar szabóipart. Hazai nagyipari konfekció nem lévén, a kisipar töltötte be kizárólag az igények kielégítőjének szerepét. Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a szabóiparban a legkönnyebb az önállósodás, hiszen üzemi tőkére szinte egyáltalában nincs szükség. Végül, de nem utolsósorban, egy sajátos gazdasági, társadalmi folyamat is felduzzasztotta a szabóipar önálló keresőinek számát. Az a nagymértékű anyagi leromlási és társadalmi szétzúllási folyamat, mely a háború következtében megindult, s a háborút követő esztendőkből az ún. középosztály tisztviselői rétegében erősen elterjedt, hatását ebben a vonatkozásban is éreztette. Az anyagi egzisztenciáját elvesztő középosztály — sok esetben férfi kereső nélkül maradó (hadiözvegy) — nőtagjai kényszerülvé önálló foglalkozás után nézni, nagy számban próbáltak varrással foglalkozni, ami számukra még mindig kisebb társadalmi lesüllyedést jelentett, mint esetleg munkásnak elmenni. Erősen fellendülő tendencia mutatkozott a borbély- és fodrásziparban is, ahol különösen a női fodrászat válik majd kultivált szakmává. Az infláció időszaka az építőipar önállóinak számát is gyarapította. Megindul a műszaki értelmiség önállósodási törekvése, elcsúszta csak kis építőipari vállalkozások számának emelkedésével. Városban, érdekes módon — hiszen az infláció időszakának sajátja a „Flucht an Sachwerte” — építkezés alig volt. Nyilván az alacsony, kötött lakbérek miatt ez nem mutatkozott jól profitáló befektetésnek. Ilyen módon igen sok építőipari szakmunkás ment vissza a fővárosból vidékre, hogy ott önálló kőművesként keresse életlehetőségét. Ezek mellett ismét adódik néhány olyan iparág, ahol a nagyipar, a modern technika fejlődése vonzó hatást gyakorolt, pl. a szerelőipar. A közművesítés előrehaladása a gáz-, vízvezeték-, központi fűtés-szerelők számát gyarapította. Az elektromos ipar fejlődésével párhuzamosan, amilyen mérték-

ben váltotta fel a gáz- és petróleumlámpát a villanyvilágítás, erősödött a villanszerelők jellegzetesen kisipari szakmája. A rádió elterjedése pedig nemcsak az elektrotechnikai nagyipart erősítette, hanem a rádiószerelő és javító kisipart is életre hívta.³⁶ Az élelmiszeriparban a cukrászipar fejlődött erősen, a vegyészeti iparban főleg az illatszertipar indul jellegzetes kisipari szakmaként.³⁷

Nem állnak rendelkezésünkre adatok a kisiparosok számának növekedésére vonatkozóan, de bizonyos következtetéseket a budapesti adatok is sugallnak. Ezek szerint 1921 és 1925 között a budapesti ipartestületeknél nyilvántartott mesterek száma 22 000-ről 26 000-re emelkedett. A szanalási válság viszont, mely 1925—26-ban az ország gazdasági életét áthatotta, tömegesen tette tönkre az infláció keltette új egyszintenciákat, s pusztító hatása nemcsak a megalapozatlan gründolásokat tüntette el a gazdasági életből, de a nemrég önállósodott s minden gazdasági alapot nélkülöző kisiparosok is tömegesen voltak kénytelenek önállóságukat feladni. De a konjunktúra sem gyarapította az önállók számát, így az 1920-tól 1930-ig terjedő évtized az első olyan szakasz a magyarországi kapitalizmus történetében, midőn az ipari koncentráció viszonylag szűkülő bázis keretében történik, midőn a kisipari vállalatok száma nemcsak relatíve, de abszolút számban is csökken.

Kisipari vállalatok száma

1920	1930
244 187	222 813

Mintegy 10%-os csökkenés mutatkozik tehát a kisiparban, ugyanabban az időben, mikor a kisiparban alkalmazottak létszáma növekszik, s még inkább növekszik a nagyipari munkások száma.

	Kisipari munkás	Nagyipari munkás	Önálló kisiparos ³⁸
1920	188 366	172 999	218 531
1930	206 233	233 864	204 564

Az adatok mindenekelőtt azt mutatják, hogy a kisipari népesség már csupán 4000 fővel gyarapodott, a nagyipar 60 000-es létszámgyarapodásával szemben. A századforduló utáni évtizedben³⁹ a kisiparosok és kisipari munkások száma még közel olyan mértékben gyarapodott, mint a nagyipari munkásoké. Az adatok azonban sokkal világosabban beszélnek az iparosodási folyamat lelassulásáról is. Hiszen a századforduló után az ipar 338 000 új keresőt tudott felvenni; ugyanilyen arányú növekedés (figyelembe véve, hogy az 1920-as ország területén a lakosság 40%-ával számolhatunk) mintegy 130 000 új ipari keresőt feltételezett volna. Ezzel szemben az iparban ténylegesen jelentkező 65 000 új mun-

³⁶ Gyulai Tibor: A gazdasági élet alakulása és a kisipar. Kenéz Béla Emlékkönyv. Bpest. 1932, 66. kk. l.

³⁷ Pesti Tőzsde 1923. ápr. 26. — 1922-ben pl. 20 kisüzem alakult.

³⁸ 1920. évi népszámlálás, III. 10. l. és 1930. évi népszámlálás, VI. 114. l.

³⁹ Az 1910- és 20-as adatok összevetése a háború és a háború utáni gazdasági helyzet miatt nem reális.

kás (ezeknek egyrésze nem tekinthető tényleges gyarapodásnak, mivel korábban is munkások voltak, csak a háború után, 1920-ban voltak kénytelenek vidékre menni) azt jelenti, hogy az évi gyarapodás mintegy a felét tette ki a háború előttinek, azaz az ipar népességfelszívó hatása már alig haladta túl a természetes szaporodás ütemét, a mezőgazdaságból már alig tudott új munkaerőt átvenni.

A kisipari vállalatok száma — mint már előzőleg kimutattuk — több mint 20 000-rel csökkent; a visszaesés — a gép-, az élelmiszer- és a nyomdaipartól eltekintve, hol minimális számbeli gyarapodás van — minden iparágban mutatkozik. Ha a 20-as évek kezdetének inflációs konjunktúrája éppen a legkisebb, a segéd nélküli vállalatok számát duzzasztotta fel, úgy most itt jelentkezik közel 30 000-es csökkenés is. 1920-ban a vállalatok 66,9, 1930-ban 60,5%-a volt segéd nélküli kisiparos.

Ez az eltolódás a nagyobb vállalatok felé a kis- és nagyipari munkásság arányában, valamint a kisiparon belül a több munkással dolgozó üzemek nagyobb arányában is mutatkozik. A kisipari munkások 1920-ban az ipari munkásság 52,1%-át, 1930-ban csak 46,8%-át tették ki.

A kisipar megoszlása 1930-ban⁴⁰

	Vállalatok száma	Munkások száma
Segéd nélkül	135 804	—
1 munkással	43 843	43 843
2 „	20 111	40 222
3—5 „	16 418	59 303
6—10 „	4 628	34 278
11—20 „	2 009	28 587
Összesen	222 813 ⁴¹	206 233 ⁴²

Ha csak a munkaerő megoszlását vizsgáljuk, úgy 1930-ban a kis- és nagyipart illetően a következő a helyzet:⁴³

	Kisipar	%	Nagyipar	%
Vas	20 590	43,0	27 380	57,0
Gép	12 850	18,0	58 419	82,0
Kő	5 353	23,7	17 140	76,3
Fa	17 352	71,2	7 012	28,8
Bőr	2 108	22,7	7 164	77,3
Fonó	4 863	11,7	36 823	88,3
Ruházati	59 647	88,3	7 897	11,7
Papír	1 452	30,4	3 328	69,6
Élelmiszer	32 303	49,0	33 655	51,0
Vegyészeti	1 961	14,5	11 547	85,5
Építő	23 779	76,6	7 315	23,4
Nyomda	4 699	36,2	8 305	63,8
	186 957	45,2	225 985	54,8

⁴⁰ 1930-as népszámlálás, VI. köt. 125, 129. l.

⁴¹ Ebből 18 304 a vendéglátóiparban.

⁴² Ebből 19 270 a vendéglátóiparban.

⁴³ 1930. évi népszámlálás, III. köt. 213. kk. l.

A nagy- és kisipari munkások aránya tehát az 1910-es állapotnál kedvezőbbé válik a nagyipari munkásság javára; a fa-, ruházati és építőipartól eltekintve, minden iparágban a nagyipari munkások dominálnak. Ennek ellenére a kisipari munkások arányát a fejlett tőkés országokhoz viszonyítva rendkívül jelentősnek becsülhetjük.

A 30-as évek statisztikai felvételei lehetővé teszik, hogy a kisipar helyzetét és fejlődését más oldalról is megpróbáljuk felmérni. 1930-ra ugyanis elkészült egy speciális kisipari statisztika,⁴⁴ amely most már a kérdést nem a népesség foglalkozása szempontjából, hanem ténylegesen a kisiparnak a gazdasági életben elfoglalt helye szempontjából vizsgálta. Ez mindenekelőtt a kisiparosok számában okozott lényeges eltérést. Mindenekelőtt azért, mert a népszámlálás önálló iparosnak tüntette fel azokat is, akik valóban (kiöregedés stb. miatt) már nem foglalkoztak ténylegesen az iparral. Tovább menve, az iparstatisztika csak azokat foglalta össze, akik saját munkahellyel rendelkeztek, ezért egy sor iparágban, melyekben az ipar üzéséhez ez nem feltétlenül szükséges, jelentős létszámmal csökkentette az iparosok számát (különösen nagy létszámban estek ki női iparosok: varrónők, mosónők, tisztítók stb.). Ennek megfelelően az önálló iparosok számában az iparstatisztika szerint 44 000, a kisipari üzemek számában 64 000 különbség mutatkozik. Az utóbbi különbség azonban csak részben a helyes tudományos iparstatisztikai felvétel eredménye; részben a felvétel hibáiból származik, amennyiben a jogi személyek által fenntartott kisipari üzemek számát nem vette figyelembe, ami mind az üzemek számában, még inkább az általuk foglalkoztatott munkáslétszámban és a termelési értékben komoly kiesést jelentett.

Kisipari üzemek száma 1930-ban

	Népszámlálás szerint	Kisipari statisztika szerint
Vasipar	24 786	17 732
Gépipar	14 436	9 721
Kőipar	2 799	1 710
Faipar	16 410	14 263
Bőripar	2 626	1 910
Textilipar	5 007	2 741
Ruházati ipar	88 169	57 435
Papíripar	624	345
Élelmezési ipar	21 278	17 140
Vegyészeti ipar	776	267
Építőipar	24 798	19 205
Nyomdaipar	2 475	1 522
Szállodai stb. ipar	18 304	14 128
	222 488	158 119

Bár minden iparágban mutatkozik eltérés, a különbség zöme a ruházati iparból származik, ahol a kisipari statisztika módszerét tárgyunk szempontjából

⁴⁴ *Farkasfalvi Sándor*: Kisipari statisztika Magyarországon. Magyar Statisztikai Szemle, 1935, 525. l.

ténylegesen megbízhatóbbnak tarthatjuk.⁴⁵ A kisipari statisztika adatai szerint a kisiparban foglalkoztatott munkáslétszám 169 687 főre rúgott; a különbség érdekes módon itt kisebb, mint az önállóknál, s a jogi személyek által fenntartott műhelyek kihagyása erre lényegében magyarázatot adhat. De a kisipari statisztika nem is annyira a létszám-problémára ad választ, hiszen ebben több-kevesebb pontossággal a népszámlálás adataira támaszkodhatunk, sokkal fontosabb számunkra az általuk alkalmazott gépi erő felmérése, s a termelés értékének tisztázása, ami most már nemcsak a foglalkoztatott munkaerő szempontjából, de más oldalról is lehetővé teszi a kisipar nemzetgazdasági jelentőségének lemérését. A több mint másfélszázézer kisipari műhelyből mindössze 9660 (6,1%) használt erőgépet. Az itt alkalmazott 13 535 erőgép összes lóerőszáma 88 565-re rúgott, azaz egy-egy gépi hajtóerőt használó kisipari üzemre 9,2 lóerő esik. Az üzemek több mint fele 5 HP-nél kevesebb lóerővel dolgozik. Az élelmiszeriparra esik a kisipari lóerő közel 60%-a (51 017); emellett a vasipar több mint 20%-os (18 511) és a faipar 10%-os (9236) részesedése említendő. Közismert és természetesen, hogy a gyáripár a tőke szerves összetételének jóval magasabb fokát valószínűsíti meg, s a gépi erőt sokkal nagyobb mértékben koncentrálja, mint a munkaerőt, mégis meglepő, hogy míg a munkáslétszám szempontjából a gyáripár alig haladta meg a kisipart, hajtógépek teljesítőképesége tekintetében 96,4 (1,466 278 HP) és 3,4% az arány. (A jogi személyek által fenntartott kisipari üzemek gépi felszerelése legfeljebb 2%-ban módosíthat ezen az arányon.)

Ha a munkaerő-foglalkoztatottság szempontjából rendkívül jelentős, a gépi erő szempontjából viszont jelentéktelen a kisipar súlya, úgy az ipari termelésben való részesedés szempontjából a két véglet között középső helyet foglal el. Éppen a jelentéktelen gépi felszerelés következtében a kisiparban a munka termelékenysége annyira elmaradt a nagyipar mögött, hogy bár a kisiparosok és alkalmazottaik száma több mint 150%-a a nagyipari munkások létszámának, a kisipar termelése kb. egyharmadát tette ki a gyáripárénak. Az 1930-as kisipari statisztika szerint a kisipar termelési értéke 756,6 millió P-re rúgott. Ez az összeg azonban két szempontból is módosításra szorul. Egyrészt éppen a kisipari termelés szorosabban vett felfogása értelmében a szálloda- és vendéglátóipar termelési értékétől (116,3 millió P) eltekintünk; fontosabb viszont az a módosítás, melyet a jogi személyek által fenntartott üzemek termelési értékének kiszámításával eszközölhetünk. (Nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy ezek az üzemek elsősorban a kisipar felső kategóriáihoz tartozván, a termelési érték szempontjából játszották a legnagyobb szerepet.) Viszonylag megbízható támaszt nyerhetünk a termelési érték módosítására az 1940 évi kisipari statisztika adataiból.⁴⁶ Ekkor ugyanis a jogi személyek által fenntartott üzemek termelési értéke 30%-kal emelte a kisipari termelés volumenét. Feltételezve, hogy az arány ebben a tekintetben nem változott, 30%-kal növelhetjük az 1930-as termelési értéket. Ez esetben a vendéglátóiparral együtt 980, anélkül 830 millió P-re becsülhetjük a kisipari termelés értékét. Ugyanebben az esztendőben a gyáripár termelése 2,4 milliárd P volt. Az egész ipari termelésben tehát a kisipar 25–26%-kal részesedett. Ez az arány nagyjában azonos az első világháború előtti helyzettel. Két évtized alatt tehát nem tudta a nagyipar visszaszorítani a kisipart. Nyilván

⁴⁵ A továbbiakban a Statisztikai Hivatal későbbi anyagát használjuk a kisipar fejlődésére vonatkozóan. Itt ugyan az adatsorok csak 1938-tól vannak meg, de ezek arra engednek következtetni, hogy a kisiparosok létszámát a népszámlási adatnál valamelyest alacsonyabban, de a Farkasfalvi közölte adatoknál lényegesen magasabban állapíthatjuk meg.

⁴⁶ Magyar Statisztikai Szemle 1943, 5–6. sz. 271, 276. l.

itt szerepet játszott a kisipar jelentős előretörése és a nagyipar visszaesése a világháborút követő években;⁴⁷ ennél azonban általánosabb, s a magyar gazdasági fejlődés egészét meghatározó ok is közrejátszott. Nevezetesen az, hogy a viszonylag gyengén fejlett tőkés országok — s ezek közé sorolhatjuk Magyarországot is — fejlődésének sajátja, hogy különböző okok miatt a munkacéró igen olcsó, s az igen alacsony munkabérek miatt a kisipar minőségi munkája számos területen képes felvenni a versenyt a gépesített tömegtermelő nagyipar termékeivel. Világos, hogy azokban az országokban, ahol a munkaerő drága, a nagyipari termelés önköltségsökkentő hatása sokkal jobban érvényesül, s a kisipar sokkal kisebb területre — a nagyipar bizonyos szükségszerű kiegészítésétől eltekintve — kizárólag a javítóiparra szorul vissza.

A kisiparon belül a nagyiparhoz hasonlóan az élelmiszeriparé volt a vezető szerep, a termelés 28%-ával; közvetlenül követte a ruházati ipar (25%), majd az építőipar (18%), a vas- és a faipar (7,5—7,5%-kal).⁴⁸ Jórészt ezeknél az iparágaknál volt a legjelentősebb a kisipar részesedése az egész ipar termelésében.

Magyarország teljes ipari termelése 1930-ban ezer P-ben⁴⁹

	Nagyipar	Kisipar	Összesen	A kisipar %-os részesedése
Vasipar	264 596	61 967	326 563	18,6
Gépipar	234 390	43 213	277 603	15,5
Kőipar	104 509	15 626	120 135	12,9
Faipar	67 211	63 385	130 596	48,4
Bőripar	93 515	8 966	102 981	8,7
Textilipar	362 486	17 825	380 311	4,7
Ruhaipar	54 842	209 027	263 869	79,3
Papíripar	36 209	4 214	40 423	10,1
Élelmiszeripar	882 327	237 715	1 120 042	21,2
Vegyészeti ipar	205 869	5 997	211 866	4,0
Építőipar	—	148 075	148 075	100,0
Nyomdaipar	68 004	16 455	84 459	19,5
	2 373 958	832 465	3 206 423	25,9

A nemzeti jövedelem szempontjából még jelentősebb a kisipar szerepe mint a bruttó termelési értéket tekintve. A kisipari termelés értékének ugyanis mintegy 50%-ra tehetjük az anyagköltséget, a további 50% a kisipari munka értéknövelésének eredménye.⁵⁰ A gyárparban ennél valamivel kedvezőtlenebb a helyzet: a nyers- és tüzelőanyagköltségek levonása, az amortizáció, a felújítási és karbantartási szükséglet figyelembe vétele után a bruttó termelés értékének itt viszonylag kisebb hányadát tekinthetjük a megtermelt új értéknek. A gyárpar netto termelési értéke — ez tekinthető a nemzeti jövedelemhez való hozzá-

⁴⁷ A 20-as évekre nincs kisipari termelési értékünk, 20—21-ben azonban a kisipar termelési értéke a nagyipari termelés 60—70%-a körül lehetett.

⁴⁸ Magyar Statisztikai Szemle 1935, 545. l. A vendéglátóipart figyelmen kívül hagytuk.

⁴⁹ A kisipari termelési adatokat minden iparágánál 30%-kal növeltük.

⁵⁰ Ilyen adatot közöl Farkasfalvi (Magyar Statisztikai Szemle 1935, 529. l.) és lényegében — különböző más számításokkal megközelítve a kérdést — hasonló következtetésre jutnak: *Matolcsy—Varga: Magyarország nemzeti jövedelme 1924/25—1934/35* (Bpest. 1936) című munkájukban (40—45. l.).

járulásnak — 1929/30-ban 1089 millió P;⁵¹ ezzel egyidőben a kézműipar netto termelése 415 millió pengőre rúgott. Ezek szerint kb. 28⁰/₀ volt a kisipar részesedése az iparnak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásában.⁵² Az ország nemzeti jövedelméhez a kisipar tehát 8,3⁰/₀-kal járult hozzá.⁵³

A gazdasági válság éveiben ez az arány még valamelyest növekedett. Az agrárválság, a mezőgazdasági termékek katasztrofális áresése ugyanis a nemzeti jövedelem arányát tovább módosította az ebben az időszakban szintén hanyatló ipar javára. A válság a kisipari termelés összezsugorodását, a kisiparosok és az általuk foglalkoztatott munkások számának jelentős csökkenését vonta maga után. Mind adataink, mind a kisipar jellege folytán ezt elsősorban a termelés vonalán tudjuk jobban nyomon kísérni: 1930 és 1933 között a kisipari termelés értéke mintegy 25⁰/₀-kal csökkent.⁵⁴ Figyelembe véve azonban a válság alatti árváltozásokat, a termelés névleges értékének csökkenése nem fejezi ki a volumen alakulását, a tényleges csökkenést ennek megfelelően mintegy 10⁰/₀-ra tehetjük.⁵⁵ (Matolcsy—Varga véleményét, mely szerint a kisipar termelési értékének alakulása a válság alatt nem párhuzamosan haladt a nagyiparéval, nem tudjuk magunkévá tenni.) Tekintettel arra, hogy a kisipar termelési értékére vonatkozó adatainkat nem tarthatjuk teljesen megbízhatóknak, megengedhető, hogy a kisipari termelés hanyatlását ennél jelentősebbnek — legalább 15⁰/₀-ra — becsülhetjük. Mindezt alátámasztja, hogy ezekben az években több ezer kisiparos ment tönkre, a csődök száma megháromszorozódott, a kisiparosok 40⁰/₀-a nem fizetett 1933-ban általános kereseti adót, mert jövedelme az adómentes létminimumot sem érte el. Egyes beadványok szerint az iparosműhelyek több mint 80⁰/₀-a minden munka nélkül állt.⁵⁶ Ugyanakkor azonban a kisipari termelés jellegéből következően bizonyos sajátos mozzanatok is figyelembe kell vennünk. Igaz ugyan, hogy a gyáripar versenye a válság éveiben különösen súlyossá válik,⁵⁷ de a kisipari termelés értékében mindig szerepet játszik a javítási munka értéke, mely éppen a rosszabb gazdasági viszonyok idején jut fokozottabb szerephez. S arról sem szabad megfeledkezni, hogy mutatis mutandis Lenin szavai a kisiparozásról ebben az időszakban bizonyos fokig a kisiparosokra (itt természetesen csak a saját munkaerővel dolgozó kisiparosokra gondolunk) is alkalmazhatók: „A mezőgazdasági kisüzemi termelés mindenféle rablógazdálko-

⁵¹ A gyáripar termelésének netto értékét *Matolcsy—Varga* munkájából vettük (uo. 80. l.); az ott közölt kisipari adatokat módosítottuk, s az általunk közölt kisipari termelési érték 50⁰/₀-ával számoltunk.

⁵² Adatunk realitását a korabeli nemzeti jövedelem-számítások is alátámasztják. *Fellner Frigyes*: Csonka-Magyarország nemzeti jövedelme (Bpest. 1930) szerint 23⁰/₀ volt a kisipar részesedése az ipar nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásában. *Konkoly-Thege Gyula* (Hungary Economic Statistical Data 1928—1932, Bpest. 1933. 38—39. l.) 32⁰/₀-ra becsüli ugyanezt az adatot. *Szigeti Gyula* (Die Volkswirtschaft Ungarns im Jahre 1933. 124. l.) viszont 25⁰/₀-ról beszél. A 28⁰/₀-ot tehát lényegében a két szélső érték átlagának tekinthetjük.

⁵³ *Matolcsy—Varga*: i. m. 79. l. — Tekintettel arra, hogy a Matolcsy—Varga-féle nemzeti jövedelem felfogás nem azonos a mai nemzeti jövedelem felfogással, szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a materiális jószágtermelésben (ez tekinthető jórészt azonosnak a mai nemzeti jövedelem tételeivel) a kisipar 12,3⁰/₀-kal részesedett.

⁵⁴ *Tahy István*: Kézműipari politika. Bpest. 1941, 35. l.

⁵⁵ Az árcsökkenésekre vonatkozóan az adatokat *Incze Miklós*: Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon (Bpest. 1955) c. munkából vettük (131. l.).

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ „A csökkent vásárló erejű lakosság a konjunktúraromlás éveiben nagyobb mértékben ejegíti ki szükségletét olcsóbb gyári tömegcikkkel.” Az Ipartestületek Országos Központja V. évi jelentése. Bpest. 1938, 27. l.

dással tartja fenn magát, rablógazdálkodás a földműves munkájával és életerejével.”⁵⁸ Nemcsak a válság, de az azt követő esztendőök sem mutatkoztak kedvezőnek a kisipari termelés szempontjából. Az a fellendülés, mely 35-től a gyáriparra kiterjedt, a kisipart jóval kevésbé érintette, erre engednek következtetni azok az adatok, melyeket a Gazdaságkutató Intézet tett közzé. Ezek szerint a kisiparban a válság előtti termelési szint túlhaladása csak 1938 után, a háborús konjunktúra hatására következett be, s a 30-as években a kisipari munkásság egy része a nagyiparba vándorolt át.⁵⁹

A második világháború első esztendejének általános gazdasági konjunktúrája tehát nemcsak a nagyipar egészére terjedt ki, hanem magával ragadta a kisipart is. Magyarországon sem ekkor, sem a háború későbbi esztendeiben nem került sor, a termelés koncentrálásának állami elősegítése ellenére, a kisipar erőszakos elsorvasztására. Sőt, a gyáripari termelés kiegészítéseként a kisipar bizonyos háborús rendelést kapott, másrészt a munkáslétszám növekedése folytán kitáguló belső piac kielégítésébe is fokozott mértékben kapcsolódhatott bele. 1938 után tehát a kisipar is rohamosan vont be új munkaerőt, különösen a gépgyártás, a ruházati ipar, mely egyre inkább a nagyipar szétszórta manufaktúrája szerepét töltötte be, valamint a teljesen kisiparinak számítható építőipar, mely nagyarányú hadiépítkezéseket is végzett, növelte az általa foglalkoztatott munkaerő számát. Ez a konjunktúra nézetünk szerint az önálló kisiparosok számát nem növelte jelentősen. Adataink itt meglehetősen ellentmondóak. A népszámlálás által készített 1941 januári, de 1940 őszére vonatkozó felvétel 188 218 kisipari üzembről ad számot.⁶⁰ A 30-as kisipari statisztika adataival szemben 30 000-es gyarapodást észlelhetnénk, de utaltunk már a 30-as felvétel pontatlanságaira. Egyébként a két felvétel nem teljesen azonos módszerrel készült.⁶¹ Ha ezt az adatot a 30-as népszámlálás kisipari adataival vetjük össze, akkor viszont 34 000 fős csökkenést állapíthatunk meg. Közel járunk az igazsághoz, ha arra a következtetésre jutunk, hogy ebben a 10 esztendőben — ha a belső mozgástól most eltekintünk — nem mutatkozott számottevő változás a kisipari üzemek számában. Az önálló kisiparosok, illetve kisipari üzemek 200 000 körüli számát más oldalról világítja meg a Központi Statisztikai Hivatal egy újabb kiadványa.⁶²

Ez a kisipari önállóak létszámát 1938-ban 201 007 főben, 1939-ben 184 456 főben, 1940-ben 180 143 főben, 1941-ben ismét 205 539 főben állapítja meg. Ez a kimutatás azonban már a mai iparcsoportbeosztást alkalmazza; tartalmazza ugyan a szolgáltatató ipart, de ide nem a vendéglátóipart, hanem olyan ágazatokat sorol, melyek korábban más iparcsoportokhoz voltak sorolva. Ha viszont a népszámlálási iparstatisztikában eltekintünk a vendéglátóipar 26 690 üzemétől, akkor másfélszázezerre redukálódik a kisiparosok száma, ami túl kevésnek tűnik. Ezért a kisipari üzemek összlétszámát tekintve a 200 000 körüli számot tekinthetjük reálisnak.⁶³

⁵⁸ *Lenin*: Az agrárkérdésről. Bpest. 1950. I. köt. 136. l.

⁵⁹ *Szentmiklóssy Lajos (Molnár Erik)*: Magyarország osztályszerkezetének változásai. Gondolat. 1935. 188. l. *Berend T. Iván—Ránki György*: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában (1933—1944), Bpest. 1960. 248. l.

⁶⁰ Itt és a továbbiakban adataink az 1938-as területre vonatkoznak.

⁶¹ Magyar Statisztikai Szemle 1943, 5—6. 270. l.

⁶² A magyar magánkisipar. Statisztikai Adatgyűjtemény, 1938—1960. Bpest. 1961.

⁶³ A magyar magánkisipar, 34. l. — Nézetünk szerint a 39- és 40-es csökkenést nem indokolja semmi, lehet, hogy a statisztikai felvétel hibájából származik. Bennünket elsősorban az érdekel, hogy 190—200 000 között mozgott az önálló iparosok száma.

A kisiparban foglalkoztatott munkások számát illetően a két statisztika között lényegesen kisebb az eltérés. A népszámlálás statisztikája szerint a kisipar 1940-ben 282 841 főt alkalmazott, de ha a jogi személyek által fenntartott üzemekkel kiegészítjük a felvételt, akkor ez a létszám mintegy 310 000 főre emelkedik.⁶⁴ A másik említett statisztikai kiadvány viszont 253 080 főre teszi a kisipari munkások számát. Az eltérés látszólag igen nagy, több mint 50 000 fő, de ha figyelembe vesszük, hogy az utóbbi felvétel nem tartalmazza a vendéglátóipart, ahol — jogi személyek tulajdonában levő üzemeket nem tekintve — 46 021 alkalmazott volt, akkor ez a különbség már minimálisra csökken.⁶⁵ Egészében tehát 250—260 000 főre tehető a kisipari munkások létszáma. A gyár-
iparban ebben az időben már 350 000 munkás dolgozott, ami egyfelől utal a gyáripari munkásság további viszonylagos előretörésére, de arra is, hogy a kisipar még mindig — a vendéglátóipar nélkül is — több mint 40%-át foglalkoztatta az ipari munkaerőnek.

Ami az ipari termelésben elfoglalt helyét illeti, itt valamelyes csökkenés a gyáriparhoz képest ismét tapasztalható, de távolról sem olyan mértékű, hogy a magyar ipar elmaradottságát tükröző termelési formák felszámolásáról beszélhetnénk.

1940-ben a kisipari termelés értéke 1475,8 millió P-re rúgott;⁶⁶ ha a vendéglátóipartól eltekintünk, úgy 1171,3 millió pengőre csökkenthetjük a fenti összeget.⁶⁷ Ezek szerint 25%-ról 22,5%-ra csökkent a kisipar részesedése az egész ipar termelésében.

A kisipari termelés megoszlása ágazatonként

	Ezer P	%
Vasipar	90 897	7,6
Gépipar	100 134	8,4
Kőipar	25 733	2,2
Faipar	63 385	5,3
Bőripar	27 477	2,3
Textilipar	26 386	2,2
Ruházati ipar	268 686	23,0
Papíripar	16 719	1,4
Élelmiszeripar	254 021	22,0
Vegyészeti ipar	27 495	2,3
Építőipar	242 985	21,0
Nyomdaipar	27 387	2,3
	1 171 305	100,0

⁶⁴ Sajnos, az alkalmazottak össz-számát a statisztika nem adja meg pontosan. Az egész kisipari alkalmazotti számot 401 000 főben adják meg, melyből 82 000 főre teszik az ún. vissza-csatolt terület kisipari alkalmazottait. Tekintettel arra, hogy itt a termelési értékre vonatkozóan a 272., illetve 275. oldalon közölt adatokban 100 millió P-s eltérés van, bizonyos hibaszázalékot a munkáslétszámnál is feltételeztünk: 310 000 főre becsültük az alkalmazottak összlétszámát az 1938-as területen.

⁶⁵ Ha a vendéglátóiparban is ugyanolyan mértékben gyarapodik, a jogi személyek tulajdonában levő üzemek figyelembevételével, a munkáslétszám, mint az egész kisiparban, úgy mintegy 50 000 fővel számolhatunk.

⁶⁶ Magyar Statisztikai Szemle, 1943, 276. l.

⁶⁷ A kisipari termelés értéke 45%-kal növekedett, de az árváltozások folytán 25—30%-nál aligha beszélhetünk többről a termelés növekedésével kapcsolatban. A gyáripar termelése ebben az időben változatlan áron emelkedett 45%-kal.

Az iparágak egymás közötti megoszlását illetően a ruházati ipar visszazerezte vezető szerepét az élelmiszeriparral szemben. Ez két tényezőre vezethető vissza: a háborús konjunktúra a ruházati iparban a kisiparra is kiterjedt, annál is inkább, mivel ezekben az években indult meg nagyobb méretű ruházati nagyipar kialakulása, mely a kisipart mint bedolgozót erősen igénybe vette. Ugyanabban az évben az élelmiszeripar viszont erősen visszaesett, amit 1940-ben az árvíz és a kedvezőtlen időjárás idézett elő. Erősen növekedett a továbbra is teljesen kisipari építőipar termelése, ami az 1940-ben megnövekedett hadiépítkezések számából következett, de szerepet játszott az is, hogy az 1939-es átmeneti visszaesés után a polgári építkezések is magasabb szintre futottak fel 1940-ben.⁶⁸ Végül, a faipart is megelőzve, előre tört a gépipar, mely részben maga is közvetlen hadi cikket termelve, részben a hadiiparnak dolgozó gyár-
ipar helyett bizonyos polgári piacot elfoglalva, több mint megkétszerezte termelését a válság alatti szinthez képest. Ez a négy iparág szolgáltatta a kisipari termelés kb. 70%-át; jórészt hasonló arányban foglalkoztatta a kisipari munkacserőt is.

Adataink szerint a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás terén nem következett be a kisipar visszaesése, 1940-ben az iparon belül ugyanúgy 28%-kal részesedett, mint egy évtizeddel korábban. Itt azonban az adatokat nem tudtuk változatlan áron számítani, s tekintettel arra, hogy a kisipari cikkek és kisipari munkálatok áremelkedése túlhaladta a gyáripari cikkek áremelkedését,⁶⁹ a számítások a kisipar javára torzítanak; az árváltozások kiküszöbölésével kb. 25%-ra csökkenne a kisipar részesedése az iparnak a nemzeti jövedelemben való hozzájárulásában.

Mindez azonban a képen nem sokat változtat. Elérkeztünk a magyar kapitalizmus fejlődésének utolsó időszakához, s adataink egyértelműen bizonyítják: a magyar kapitalizmus két világháború közti lassú fejlődése alapján nemcsak a mezőgazdaságban konzerválta a feudális maradványokkal terhelt nagybirtokrendszer formájában az elmaradottabb termelési módszereket, de az iparban is. Ha a századforduló után még arról beszéltünk, hogy bármily erős a nagyipar versenyének bomlasztó hatása a kisárutermelésre, az urbanizálódás, a társadalmi munkamegosztás előrehaladása folytán, valamint annak következményeként, hogy a termelési eszközök adott színvonala mellett bizonyos — elsősorban a közvetlen, személyes szükségletekre termelő — iparágakban szükségzerű a kisipar fennmaradása, tehát a kisipar súlyát nem tekinthetjük egyértelműen az ország elmaradottsága kifejezőjének, úgy a második világháború

⁶⁸ A magyarországi kézművesipar gazdasági helyzete 1943-ban. Bpest. 1944. 45—46. l.

⁶⁹ Uo. 35. l.

	Kisipari		Nagykereskedelmi		
	munkálatok	árucikkek	általános	ipari gyártmányok	gyári eladás
	á r i n d e x				
1936. júl.	100	100	100	100	100
1938. dec.	107	114	110	105	105
1940. dec.	120	150	141	122	119

időszakában ez a helyzet lényegesen módosult. A termelőeszközök fejlődése a fejlett tőkés országokban már éppen olyan iparágakban — élelmiszer-, ruházati-
ipar, építőipar — teremtette meg a termelés modernizálásának, a tömegtermelésnek a feltételeit, amelyek korábban mindenütt sajátos bázisát alkották a kisiparnak. Magyarország termelőerőinek fejlődése azonban a két világháború között annyira elmaradt a fejlett tőkés országokhoz viszonyítva, a gyáripar fejlődése annyira egyoldalúan a textilipar — s annak is elmaradott termelési eszközökkel, gépekkel való — kiépítésére szorítkozott, hogy nemcsak a nehézipar kiépítésére, modernizálására nem került a sor, de a három millió koldus országában uralkodó éhségmunkabérek mellett a ruházati, élelmiszeriparok gépesítése, nagyüzemivé tétele sem mutatkozott a tőke számára eléggé profittermelőnek. A kisipar konzerválódása nemcsak a termelés alacsony színvonalának volt a kifejezője, tükrözte az ország társadalmi viszonyainak elmaradottságát is. Az ellenforradalmi Horthy-rendszer kormányai társadalmi és politikai szempontból egyenesen szükségesnek tartották a kisipar konzerválását. Bármennyire panaszkodtak ugyanis a kisiparosok a gyáripar pusztító versenyére, alacsony nyomor-életszínvonalukra, bennük az ellenforradalom mégis bizonyos társadalmi támaszt talált a proletariátussal szemben. A kisiparosok társadalmi elégedetlenségét könnyebben tudta demagóg, fasiszta jelszavak irányába terelni. Igaz ugyan, hogy a fináncsőke éles ellentétben áll a kis- és középtőkével, de ez a reális ellentét sokszor eltűnik a mögött az ellentét mögött, mely a proletariátus — a kisárutermelő illúzióit lehántó — ideológiája és a kisárutermelő hamis tudata között fennáll. Ez a réteg, mivel képtelen önálló osztálypolitika kialakítására, szükségképpen uszálypolitikát folytat. Uszálypolitikát, mely könnyű zsákmányává teszi mindenfajta, nagytőkeellenes jelszavakat hangoztató demagógiának. Ez a réteg politikailag a reakció tartaléka lesz, mivel „minél kisebbre zsugorodik a háza, annál nagyobb súlyt helyez arra, hogy ő legyen az úr a saját házában”.⁷⁰ A kisiparosság is a kispolgárságnak azon részéhez tartozik, mely hajlamos minden erőszakpolitika támogatására, ha az a munkások ellen fordul, így a két világháború között nagymértékben a fasiszta célok játékszerévé válik. A kisiparosság konzerválódása nemcsak ebből a szempontból teremtett, illetve teremthetett ütközőerőt a proletariátus és a burzsoázia között, illetve — pontosabban — segéderőt a burzsoázia számára a munkásmozgalommal szemben, s közvetlenül is befolyásolta a munkásosztályt, illetve a munkásosztály harcának fejlődését. Bár a kisipari munkások közül is szép számban kerültek ki a munkásmozgalom, az illegális kommunista párt harcosai, mégis az a körülmény, hogy az ipari munkásságnak közel fele még mindig kisüzemekben dolgozott, aligha kedvezett a munkásmozgalomnak. Sőt, ha a századforduló után ez a szociáldemokrata párt reformista politikájának nyújthatott bázist, most a főveszély az volt, hogy a kisipari munkásság jelentős része magával a munkásmozgalommal kerül szembe, s nagy teret hódít soraiban a fasiszta demagógia, a nyilaspártok, a kormány támogatta keresztényszocialista és más akciók.

A kisipar gazdaságilag szükséges funkcióját nem vitatva, következtetéseinket tehát avval zárhatjuk: a magyar kapitalizmus fejlődésének alacsony színvonalára és torz arányai társadalmilag és gazdaságilag clyan fokozottan konzerváltak a kisüzemi termelési formákat, mely nem segítette elő, hanem bizonyos fokig gátolta a termelőerők és az osztályharc fejlődését. A társadalmi és gazdasági átalakulásnak tehát elkerülhetetlen feltétele és velejárója kellett legyen a kisiparnak a nemzetgazdaságilag hasznos funkciójáig terjedő visszaszorítása.

⁷⁰ R. Hilferding: A fináncsőke, Bpest. 1960. 45. l.

GY. RÁNKI

**LE RÔLE DE LA PETITE INDUSTRIE DANS LE DÉVELOPPEMENT
DU RÉGIME CAPITALISTE EN HONGRIE**

Résumé

L'auteur de l'étude soumet à l'analyse le rôle de la petite industrie à partir de la fin du XIXe siècle, époque où un développement plus considérable se fit prévaloir dans le régime capitaliste de Hongrie. Tout en renvoyant aux erreurs retrouvables dans les données des groupements statistiques établis en 1890 il ne manque pas de souligner que les conceptions relatives à un accroissement extrêmement accentué survenu dans le nombre des petits industriels se révèle être fausse. L'article renvoie au fait d'après lequel au cours des années 90 et après le tournant de siècle, en présence d'une évolution accélérée témoignée par la grande industrie, la petite industrie, se trouve, elle aussi, sur la voie de développement, étant donné que la disparition de ses anciennes branches et les besoins lui exigés directement ou indirectement par la grande industrie provoquèrent la formation de nouvelles branches dans cette même industrie. L'évolution des villes, etc., n'était pas sans encourager la formation des petites industries de service, alors que l'industrie, elle, en général, posséda encore nombre de branches où le niveau des forces de production ne permirent pas encore une organisation réclamée par la grande industrie. L'auteur est d'avis que l'état arriéré où se trouvait l'économie en Hongrie ne remonte point à l'extrême importance dont fit preuve la petite industrie, la faiblesse de la grande industrie dans le cadre de l'évolution du capitalisme de Hongrie ne s'explique point par la situation de la petite industrie.

Pour continuer l'étude procède à une analyse fouillée de la structure de la petite industrie hongroise, et cela suivant la répartition des branches, l'effectif ouvrier, la concentration, la place que cette industrie occupa dans la production et la part qui lui revint dans les revenus nationaux. L'auteur ne tarde pas de signaler qu'après le tournant de siècle l'évolution de la petite industrie n'arriva point à rattraper celle de la grande industrie, bien que le capitalisme ne parvint à cette époque au stade où le développement de la grande industrie pût provoquer la désagrégation totale de la petite industrie. Après la première guerre mondiale l'évolution de la petite industrie se trouva liée à plusieurs facteurs: 1. conjoncture inflationniste se présentant au cours des années 20; 2. objectifs politiques de caractère démagogique clamant la nécessité d'un appui à fournir à la petite industrie; 3. apparition de certaines branches spécifiques modernes dans le cadre de cette même industrie.

Quant aux années 1930 l'étude revient à l'examen plus détaillé de la structure de la petite industrie et lui fixe la place dans l'économie et la société du pays. Pour terminer l'auteur soumet à l'examen l'effet de la guerre sur la petite industrie et ne manque pas de souligner que pendant les années de guerre celle-ci ne perd rien de son extrême importance, fait qui témoigne de ce que l'évolution modérée accusée par le capitalisme dans la période de l'entre-deux-guerres ne fit que conserver les modes de production arriérés non seulement dans l'agriculture, mais dans l'industrie aussi. Dans la Hongrie de l'époque la petite industrie — au premier chef en raison d'une main-d'oeuvre peu couteuse — ne cesse d'exister même dans ces domaines économiques où les forces de production auraient permis une organisation grande-industrielle plus rentable et plus productive.

A titre de conclusion l'article n'omet pas d'accentuer que le niveau bas présenté par l'évolution du capitalisme en Hongrie et les formes défigurées du régime finirent par conserver sur le plan social et économique les formes de production de la petite industrie, ce qui n'encourageait guère, mais au contraire, mit obstacle au développement des forces de production et de la lutte des classes.

PUSKÁS JÚLIA

**A földtulajdonosok és a földet bérlők
társadalmi rétegződésének módosulásai
az 1920. és 1930. évi népszámlálási adatok alapján**

Az 1920. és 1930. évi népszámlálások eredményeit összefoglaló kötetekben¹ a földtulajdonosokról és a földbérlőkről két igen értékes adatsor található. Az egyik a népesség számát és rétegződését a főfoglalkozás alapján csoportosítva ismerteti. Ez az adatsor forráshasználhatóságának összes korlátai ellenére nélkülözhetetlen,² nemcsak a népesség foglalkozási megoszlásának ismeretéhez, hanem az agrárnépesség osztálytagozódásának feltárásához is. Ebből következően az adatsor elemzését, eredményeinek hasznosítását a marxista gazdaság- és társadalomtörténeti munkákban megtalálhatjuk.³ Nem került azonban a figyelem középpontjába a másik adatsor,⁴ amely a földtulajdonnal és a földbérléssel rendelkező egyének összességét tartalmazza, mégpedig úgy, hogy egyúttal azok főfoglalkozását is megjelöli. Pedig ennek tanulmányozása révén tájékozódhatunk arról, hogy az agrárérdckeltségű népesség száma — a földtulajdonban és a földbérlésben való részesedés révén — mennyivel volt szélesebb a *főfoglalkozás szerint is* földtulajdonosok és földbérlők számánál; továbbá arról, hogy mely társadalmi rétegekből és milyen arányban kerültek ki a földtulajdonosok és a földbérlők.

A két népszámlálás adatsorainak összevetése pedig mutatja azokat a változásokat és fejlődési tendenciákat, amelyeket a kapitalizmus adott szakasza a földtulajdonosok és földbérlők számában és rétegződésében hozott.

A tárgyalás folyamatosabbá tétele érdekében a földtulajdonosokat és a földbérlőket — eltekintve most a birtoknagyság szerinti számbavételtől — a következő főbb csoportosításban tárgyaljuk.

¹ Magyar Statisztikai Közlemények 72. sz. 1920. Népszámlálás III—V. és 96. sz. 1930. Népszámlálás IV.

² A polgári statisztikai feldolgozások természetesen adataikat nem olyan rendezésben és csoportosításban közlik, amelyekre a marxizmus fogalmának pontos alkalmazásához szükség van. Használhatóságukat ez korlátozza, és gyakran azt eredményezi, hogy az egyes csoportok mennyiségi adataiból kielemezhető fejlődési irányvonalak csak a hozzávetőlegesség elemének alkalmazásával közelíthetők meg.

³ A polgári statisztikai források kiaknázását a magyarországi gazdaság- és társadalomtörténet marxista kutatásához Molnár Erik kezdte el. Az 1930-as években különböző neven írt tanulmányaiban (*Pálfalvi István: A mezőgazdasági népesség osztálytagozódása Magyarországon. Társadalmi Szemle 1932; Molnár Erik: A magyar középparaszt. Társadalmi Szemle 1933; Szentmiklóssy Lajos: A magyar agrárkérdéshez. 1937. Gondolat*) éppen az 1920. és 1930. évi népszámlálások adatai alapján elemzi a magyarországi kapitalista fejlődés jellegzetességeit, az agrárnépesség osztálytagozódását.

⁴ Egyedül *dr. Thüring Lajos: A földbirtokosok és földbérlők száma c. tanulmánya* foglalkozik a kérdéssel. Magyar Statisztikai Szemle. 1936.

1. Az összes földtulajdonosok és földbérlek.
2. Akiket főfoglalkozásuk is földtulajdonukhoz vagy földbérletükhöz köt. (Ide lehet számítani az önálló keresőket.) A továbbiakban: főfoglalkozásúak.
3. Azok, akik az agrárnépességhez tartoznak, de főfoglalkozásuk már nem a tulajdonukon vagy bérletükön való gazdálkodás (pl. gazdasági cseléd, mezőgazdasági munkás stb.). A továbbiakban: „agrárfoglalkozásúak”.
4. A 2. és 3. csoporthoz tartozók együtt a továbbiakban: őstermelők.
5. Akik földtulajdonnal vagy földbérlettel rendelkeznek, de főfoglalkozásuk alapján már nem az agrárnépességhez tartoznak (pl. ipar, kereskedelem stb.). A továbbiakban: „nem őstermelők”.

A földtulajdonosok száma és rétegződése 1920-ban és 1930-ban

Magyarországon az 1920. évi népszámláláskor 4 449 104 mezőgazdasági lakost írtak össze, 1930-ban pedig 4 499 393-at. Az eltelt tíz év alatt tehát alig változott a mezőgazdasági lakosság száma, a természetes szaporulat jelentős részét más foglalkozási ágak szívták fel. Ugyanezen időszakban viszont kiszélesedett a földtulajdonosok rétege: mégpedig azok körében is, akik főfoglalkozásuk szerint agrártermelők voltak, és azok csoportjában is, akiket főfoglalkozásuk nem kötött a mezőgazdasághoz. A főfoglalkozású földbirtokosok száma 1920 és 1930 között 616 465-ről 736 975-re (19,5⁰/₀-kal), az összes földtulajdonosok száma pedig 867 600-ról 1 282 035-re (47,8⁰/₀-kal) gyarapodott.

Az összes földtulajdonosok rétege így mindkét időszakban jóval szélesebb volt azoknál, akiket főfoglalkozásuk a földtulajdonhoz kötött, és 1920—1930 között főleg az előbbieik száma gyarapodott meg. (Lásd a következő oldalon közölt táblázatokat.)

A főfoglalkozású földtulajdonosok számának növekedése nem volt általános és egyenletes valamennyi birtokcsoportban.

A főfoglalkozású földbirtokosok száma az 50 kat. holdnál nagyobb területű csoportokban nem szaporodott, hanem csökkent, mégpedig párhuzamosan a birtokkategóriák területének növekedésével. Így az 1000 kat. holdnál nagyobb területű birtokcsoportban esett vissza a tulajdonosok száma a legszembetűnőbb mértékben (27,6⁰/₀-kal). A kisebb birtokkategóriákban viszont emelkedett a tulajdonosok száma, legkiugróbban (34,6⁰/₀-kal) az 1—5 kat. holdas csoportban.

Ha arra gondolunk, hogy ebben az időszakban hajtották végre az 1920. évi XXXVI. tc.-kel elhatározott földreformot, akkor már részben megtaláltuk a törpebirtokosok számának ugrásszerű felduzzadásához, valamint az 5—10 kat. holdas birtokosok jelentősebb szaporodásához is a magyarázatot. A földreform során ugyanis nemcsak nincstelenek jutottak parcellákhoz, hanem esetenként törpe- és kisbirtokosok tulajdonja is kiegészült kisebb-nagyobb földdarabbal.

Figyelemre méltó, hogy a főfoglalkozású földtulajdonosok számának szaporodása jóval kisebb, mint a földreform révén földhöz juttatottak száma.¹⁰ Ez azt jelzi, hogy a földhözjuttatottak tekintélyes része nem a főfoglalkozásúak, hanem az agrárfoglalkozásúak sorából került ki. Annál is inkább, mivel az 1—5 és az 5—10 kat. holdas birtokosok számának növekedésében a föld-

¹⁰ Az OFB 1930. év végi jelentése szerint a földhözjuttatott földnélküli mezőgazdasági munkások száma 186 000, a más foglalkozásúaké 51 000, és a hadirokkantaké stb. 59 000 volt. Ha az utóbbi két kategóriát teljes egészében birtoktalannak tekintjük, a jelentés alapján kb. 296 000-re tehető azoknak a száma, akik a földreform révén földtulajdonosi kategóriába kerültek.

A földtulajdonosok száma birtokkategóriánként 1920-ban és 1930-ban⁵

I. A főoglalkozás szerint földbirtokok

Megnevezés, birtokkategória	Szám szerint		Százalékban		Lélekszám különbözet	
	1920	1930	1920	1930	szám szerint	%
					1920—1930	
Birtokos (önálló kereső)						
1000 kat. holdon felül	727	626	0,1	0,1	— 201	— 27,6
500—1000 kat. holddal	2 333	622	0,4	0,1	— 99	— 4,2
200—500 kat. holddal		1 612		0,2		
100—200 kat. holddal	3 051	2 991	0,5	0,4	— 60	— 2,0
50—100 kat. holddal	9 494	9 467	1,5	1,3	— 27	— 0,3
20—50 kat. holddal	51 637	53 060	8,4	7,2	+ 1 423	+ 2,8
10—20 kat. holddal	95 389	105 945	15,5	14,4	+ 10 556	+ 11,1
5—10 kat. holddal ⁶	127 936	151 005	20,7	20,5	+ 23 069	+ 18,0
1—5 kat. holddal ⁶	218 921 ⁷	294 705	35,5	39,9	+ 75 784	+ 34,6
1 kat. holdon alul ⁶	106 977 ⁷	117 042 ⁸	17,4	15,9	+ 10 065	+ 9,4
Együtt	61 465	736 975	100,0	100,0	+ 120 510	+ 19,5

II. Összes népesség⁹

Megnevezés, birtokkategória	Szám szerint		Százalékban		Lélekszám különbözet	
	1920	1930	1920	1930	szám szerint	%
					1920—1930	
1000 kat. holdon felül	864	637	0,1	0,0	— 227	— 26,3
200—1000 kat. holdas	3 222	3 082	0,4	0,2	— 140	— 4,3
100—200 kat. holdas	3 895	4 105	0,5	0,3	+ 210	+ 5,4
50—100 kat. holdas	11 152	12 027	1,3	1,0	+ 875	+ 7,9
20—50 kat. holdas	56 455	62 530	6,5	4,9	+ 6 075	+ 10,8
10—20 kat. holdas	103 606	124 537	11,9	9,7	+ 20 931	+ 20,2
5—10 kat. holdas	144 626	190 714	16,7	14,9	+ 46 088	+ 31,9
1—5 kat. holdas	300 801	564 343	34,6	44,0	+ 263 542	+ 87,6
1 kat. holdon alul	242 979	320 060	28,0	25,0	— 77 081	+ 31,7
Összesen	867 600	1 282 035	100,0	100,0	+ 414 435	+ 47,8

reform mellett természetesen a tulajdonátruházás szokásos módjának (öröklés, vásárlás, elárverezés) és az osztózásnak is szerepe kellett hogy legyen. Más források ugyanis azt jelzik, hogy a birtokforgalom ezekben az években az átlagnál jóval nagyobb méreteket öltött.

A háború utolsó éveiben felszínre tört paraszti földkövetelés, amelyet sem a polgári demokratikus forradalom, sem a Tanácsköztársaság nem elégített ki, a levert forradalmak után lázas földvásárlásban próbált realizálódni. A parasztság tehetősebb rétegeinek viszont még a háborús konjunktúrából származó jövedelem teremtett módot a földvásárlásra, annál is inkább, mert az infláció a szerzett jövedelmek konzerválására ösztönözte az embereket. Tény, hogy a föld utáni kereslet a háború utolsó éveitől az 1920-as évek elejéig rendkívül kiszélesedett, és felverte a földárakat. E kedvező eladási konjunktúra a nagyobb birtokosok egy részének is kapóra jött; rossz földjeiktől megszabadulva, pénzhez juthattak, s egyszersmind a méregdrágán átengedett parcellák révén a kieleződött szociális feszültséget is csökkenthették.

Anélkül, hogy ezek taglalásába a tanulmány keretein belül részletesebben belebocsátkozhatnánk, csupán jelezni akarjuk, hogy a statisztika által tükröződő változások mögött milyen többirányú mozgás húzódik meg.

Az összes földtulajdonosok száma sem növekedett egyenletesen, és ugyancsak nem terjedt ki valamennyi birtokcsoportra.

Számuk a legnagyobb birtokcsoportokban ugyancsak csökkent, bár valamelyest kisebb mértékben, mint a főfoglalkozású földbirtokosoké. A nagyobb eltérés ott kezdődik, hogy a főfoglalkozású földbirtokosok számának esik vissza csak az 50 kat. holdas kategóriánál áll meg, az összes földtulajdonosoké viszont megszakad már a 200 kat. holdas csoportnál. Számbeli gyarapodásuk az összes földtulajdonosoknak is az 1—5 kat. holdas birtokcsoportban volt a legnagyobb. A szaporodás mértéke azonban majdnem kétszer akkora, mint ugyanezen csoportban a főfoglalkozású földbirtokosoknál, mivel a csúcsot itt 87,6⁰/₀ jelzi, szemben a főfoglalkozásúak 34,6⁰/₀-ával. A más forrásokból ismeretes nagy telekvásárlási láz eredményezte részben ezekben az években a nem őstermelő földtulajdonosok számának kiugró növekedését.

Ez a 87,6⁰/₀-os növekedés a földtulajdonosok megoszlási struktúráját olyan irányba módosította, hogy az 1—5 kat. holdas földtulajdonosok aránya az összes földtulajdonosok között 34,6⁰/₀-ról 44⁰/₀-ra emelkedett, míg az összes többi birtokcsoportokhoz tartozó földbirtokosoké (esetleg számbeli szaporodásuk ellenére is) kisebb lett 1930-ban, mint 1920-ban.

⁵ A táblázatot *Thirring Lajos*: Eltolódások a népesség foglalkozásában 1920 és 1930 között c. tanulmányának adatai alapján állítottuk össze. Magyar Statisztikai Szemle 1935. évf. 964—983. l. Valamint „A földbirtokosok és földbérletk száma” c. tanulmányának alapján Magyar Statisztikai Szemle 1936. évf. 412—421. l. Az 1920. és 1930. évi népszámlálás adatainak összevetésénél az 5 kat. holdon aluli csoportokra vonatkozó adatokat csak kiegészítő számításokkal lehet összevetni. 1930-ban ugyanis az 1—5 kat. holdas „kisbirtokos” napszámok és „földmíves” napszámok.

⁶ A kisbirtokos (fm) napszámokkal együtt.

⁷ Az 1—5 kat. holdas, illetve 1 kat. holdon aluli birtokkal rendelkező, de 1920-ban fm. napszámoknak kimutatottak hozzászámításával.

⁸ Az 1 kat. holdon aluli bérlettel bíró földmíves napszámokkal együtt; ideszámításuk miatt az adat néhány ezer fővel magasabb, mint a valóságban.

⁹ Az összehasonlítást kétségtelen valamelyest zavarólag befolyásolja, hogy az összes földtulajdonosok számában általában bennefoglaltattak a csupán telekkel és valamelyest földdel bíró eltartottak is. Abból a szempontból, hogy Magyarországon hány egyénnek volt földje, azonban mégis e csoportra vonatkozó adatok lehetnek iránytadók.

Az 1—5 kat. holdas birtokcsoporthoz tartozó összes földtulajdonosok rétegének kiszélesülése már sokkal kisebb mértékben magyarázható a föld-reformmal.

A földhözjuttatottak más forrásokból ismert számát ugyanis jelentősen meghaladja az összes földtulajdonosok számának szaporulata: e jelentős számbeli gyarapodásban tehát még nagyobb szerepe lehetett a birtokszerzés más formáinak, és a két népszámlálás adatainak ily kiugró eltérését csak kis mértékben indokolhatja a feldolgozási módszereknek esetleges ingadozása.

1920-ban a 867 000 összes földtulajdonos közül őstermelési foglalkozási ágakhoz tartozott 706 510, az összes földtulajdonosoknak 81,43%-a, 1930-ban az 1 282 035 összes földtulajdonos közül őstermelési foglalkozási ágakhoz tartozott 991 523, az összes földtulajdonosoknak 77,34%-a. 1930-ban az összes földtulajdonosok sorában tehát nagyobb méretű volt a nem őstermelő főfoglalkozásúak aránya. Ez az eltolódás abból jött létre, hogy 1920 és 1930 között az őstermelői foglalkozási ágakhoz tartozó földtulajdonosok száma 40,3%-kal,¹¹ a nem őstermelők pedig 80,3%-kal szaporodott meg. Az őstermelők (főfoglalkozásúak és agrárfoglalkozásúak együtt) és a nem őstermelők számának egybevetése azt mutatja, hogy 1930-ra a magasabb kategóriákban mindkét esetben csökkent, az alacsonyabbakban viszont itt is, ott is emelkedett a földtulajdonosok száma. A változás arányaiban viszont lényeges különbségek vannak az őstermelők és nem őstermelők kategóriái között: a nem őstermelők felsőbb birtokcsoportjaiban a csökkenés mértéke kisebb, alsóbb csoportjaiban viszont a növekedés mértéke nagyobb, mint az őstermelők azonos birtokkategóriáiban. Így például a gyarapodásban maximumot mutató 1—5 kat. holdas birtokcsoportban az őstermelői foglalkozásúak 77,64%-os számbeli gyarapodásával szemben a nem őstermelőkének már 141,6%-os növekedése áll. A legnagyobb különbség a 100—200 kat. holdas kategóriában tapasztalható, ahol a nem őstermelő földtulajdonosok viszonylagos számbeli gyarapodása már nem még egyszer, hanem háromszor-négyszer akkora volt, mint az őstermelő csoportban.

A számbeli változások különböző mértéke az őstermelő és nem őstermelő földtulajdonosok arányát 1920—1930 között birtokcsoportonként a következőképpen módosította:

Az agrárfoglalkozásúak %-os aránya az összes földtulajdonosok között a különböző birtokcsoportokban

Földbirtokkategóriák	1920	1930
1000 kat. holdon felül	87,96	84,45
200—1000 kat. holdások	76,19	78,09
100—200 „ „	81,76	77,41
50—100 „ „	87,31	82,18
20—50 „ „	93,37	89,37
10—20 „ „	94,44	91,76
5—10 „ „	92,52	90,83
1—5 „ „	84,32	79,80
1 kat. holdon aluliak	62,70	56,74
agrárfoglalkozásúak összesen	81,43	77,33

¹¹ Ezt a jelenséget az 1920 és 1930 közti foglalkozásváltoztatások, az 1920-ban még az őstermeléshez sorozott, s valamelyest földdel bíró vagy földhöz juttatott lakosságnak tömegesen az ipar, forgalmi és más foglalkozásokhoz való átáramlása szintén jelentősen előmozdította.

Mindkét időszakban az összes földtulajdonosok között a nem őstermelői foglalkozási ágakhoz tartozó földtulajdonosok aránya viszonylag legmagasabb volt a 100—200, valamint az 1—5 kat. holdas és természetesen az 1 kat. holdon aluli birtokkategóriában, legkisebb viszont a 10—20, a 20—50, valamint az 5—10 kat. holdas birtokkategóriákban.

1920 és 1930 között a nem őstermelői foglalkozási ágakhoz tartozó földtulajdonosok aránya valamennyi birtokkategóriában növekedett — kivéve a 200—1000 kat. holdast —, legnagyobb mértékben az 1 kat. holdon aluli birtokcsoportban. 1930-ban az 1 kat. holdon aluli területtel rendelkező földtulajdonosnak már közel a fele a nem őstermelői foglalkozási ágakhoz tartozott. Ez arra is figyelmeztet bennünket, hogy a birtokstatisztikában kimutatott 1 kat. holdon aluli birtoknak jelentős részét nem számíthatjuk a mezőgazdasági népesség tulajdonához és általában a birtokstatisztikából kimutatható birtokmegoszlás nem esik egybe a mezőgazdasági népesség birtokviszonyaival.

Az őstermelési foglalkozási ágakhoz tartozó földtulajdonosok részletes adatai (a főfoglalkozás birtokkategóriák kimutatásai) már nemcsak azt tükrözik, hogy a földtulajdonosok száma 1920 és 1930 között a kisebb birtokcsoportokban szaporodott meg leginkább, hanem azt is, hogy e szaporodás elsősorban a nem főfoglalkozású földművelők számát érintette, azaz a gazdasági cselédek, a részes földművelők, a mezőgazdasági munkások s.b. csoportjaiban növekedett meg a parcellatulajdonosok rétege a legnagyobb mértékben. Ezeknek gyarapodása következtében az egyéb agrárföldtulajdonosok száma 1920 és 1930 között 90 045-ről 254 548-ra, tehát már 182,7%-kal ugrott meg. Természetesen e statisztikai adatok értékelésénél arra is kell figyelni, hogy a parcellabirtokok egy része a magasabb birtokcsoporthoz tartozó birtokosok családtagjainak önálló tulajdonából került ki.

A nem őstermelő foglalkozási ágakhoz tartozó földtulajdonosok száma az egyes foglalkozási csoportokban a következőképpen alakult:

Foglalkozási főcsoport	1920	1930	Az összes föld tulajd. számának növekedése %-ban
Bányászat és kohászat	4 974	6 826	+ 37,2
Ipar	72 933	121 894	+ 67,1
Kereskedelem és hitel	14 732	24 447	+ 65,9
Közlekedés	16 707	27 705	+ 65,8
Bányászat és ipar-forg. együtt	109 346	180 872	+ 65,4
Közszolg. és szabadfogl.	18 588	38 545	+ 107,4
Véderő stb.	5 216	3 852	— 26,2
Napszámosok, k. m. n.	4 465	10 240	+ 129,3
Nyugdíjasok, tőkepénzesek stb.	18 422	45 659	+ 147,9
Házicselédek	1 927	7 293	+ 278,5
Egyéb és ismeretlen foglalkozásúak	3 126	4 051	+ 29,6
Nem agrárfoglalkozásúak együtt	161 090	290 512	+ 80,3

A nem agrárfoglalkozású földtulajdonosok száma ugyancsak különböző mértékben változott az egyes foglalkozási főcsoportokban. Leginkább a „házi-cselédek” (278,5%-kal), a „nyugdíjasok és tőkepénzesek stb.” (147,9%), vala-

mint a „közszolgálat és a szabadfoglalkozásúak” (107,4⁰/₀-kal) csoportjaiban szaporodtak meg a földtulajdonosok és számuk 1920—1930 között egyedül a „véderő” csoportban csökkent.¹²

A nem agrárfoglalkozású földtulajdonosok főfoglalkozásuk és birtokkategóriáik szerinti megoszlása néhány figyelemre méltó jellegzetességet mutat. Ipari főfoglalkozású parcellatulajdonosok nagyobb számban a falun is fellelhető iparágakban találhatók. 50 kat. holdon felüli birtokokos viszonylag kisebb számban fordultak elő közöttük mindkét időszakban, mint nem agrárfoglalkozású földtulajdonosok többi csoportjaiban. Csak az ipari tisztviselők, molnárok és kocsmárosok, vendéglősök, hentes és mészárosok között található nagyobb területtel néhány földbirtokos, akiknek száma 1920 és 1930 között elsősorban a 20—100 kat. holdas birtokcsoportokban növekedett meg. Az 1000 kat. holdon felüli birtokkategóriában azonban 1930-ban mindössze 2 földtulajdonost mutat ki a statisztika az ún. „egyéb iparágak” foglalkozású csoportból.

A 100 kat. holdnál nagyobb földbirtokkategóriákban viszonylag a legtöbb földtulajdonos az ún. „szabad foglalkozásúak”, a „kereskedelem és hitel”, valamint a „nyugdíjasok, tőkepenzesek stb.” foglalkozású csoportokból került ki. A 100—200 kat. holdas birtokkategóriában például 1920 és 1930 között a „nyugdíjasok, tőkepenzesek” száma 177-ről 339-re, a „szabadfoglalkozásúaké” 316-ról 387-re és a „kereskedelem és hitel” csoportba tartozóké 81-ről 128-ra szaporodott.

Hogy a nem őstermelői foglalkozási ágakhoz tartozó népesség körében milyen volt a földtulajdonnal rendelkezők aránya, milyen módosulás ment végbe 1920 és 1930 között, arról az alábbi táblázat tájékoztat.

A nem őstermelői foglalkozásúak közül földtulajdona van

	1920	1930
	% -ban	
Bányászat és kohászat	12,43	13,15
Ipar	10,73	13,41
Kereskedelem és hitel	8,02	10,37
Közlekedés	14,20	16,60
Közszolg. és szabadfogl.	11,08	16,75
Véderő	5,92	17,02
Napszámosok km. n.	8,91	16,07
Nyugdíjasok, tőkepenzesek stb.	18,55	20,59
Házicselédek	1,23	4,04
Egyéb és ismeretlen fogl.	7,10	3,53
Mindössze		13,22

A nem mezőgazdasági népesség körében a földtulajdonosok aránya 1920—1930-ig — mint a táblázat adatai mutatják — figyelemre méltóan megnövekedett. A „közlekedési” foglalkozásúak körében a földtulajdonosok magasabb arányszámát nyilván a félig parasztnak maradt vasutasok növelték meg, míg a „nyugdíjasok és tőkepenzesek stb.” körében a termelő, vagy aktív értelmi-

¹² A „véderő” foglalkozási ághoz tartozó összes népesség száma is jelentősen kevesebb 1930-ban, mint 1920-ban.

ségi munkakörből nyugdíjba vonuló emberek megtakarított jövedelme öltötte fel a földtulajdon formáját. A népességnek tehát, bár többségben parcellákon keresztül, szélesebb rétege kapcsolódott a „földtulajdonosok” sorába.

A földbérlők száma és rétegződése

A statisztika 867 600 földtulajdonos mellett 1920-ban 98 160 olyan egyént mutat ki, akik földbérlettel is rendelkeztek, vagy csak földbérletük volt, 1930-ban pedig az 1 282 035 földtulajdonos mellett 160 388-at.¹³ Főfoglalkozásuk alapján földbérlőt azonban 1920-ban mindössze 31 085-öt, és 1930-ban is csak 32 510-et számláltak.

A földbérlettel rendelkezők össz-száma tehát a tíz év alatt még sokkal nagyobb arányban (63,4%-kal) szaporodott meg, mint a földtulajdonosoké; ezen belül azonban a főfoglalkozású bérlők száma csak 4,6%-kal, tehát nem különösen szembetűnő ütemben növekedett.

A főfoglalkozású bérlők az összes földbérlőknek 1920-ban is mindössze 31,66%-át alkották, 1930-ban pedig arányuk az összes földbérlők számának ugrásszerű megszorodása következtében 20,3%-ra módosult.

Az összes földbérlők száma tehát mindkét időszakban, különösen azonban 1930-ban, többszörösen meghaladta a főfoglalkozású bérlők számát. A különbség így a főfoglalkozású és nem főfoglalkozású bérlők száma között még sokkal nagyobb volt, mint a főfoglalkozású földbirtokosok és az összes földtulajdonosok száma között.

A földbérlettel rendelkezők 1920 és 1930. évi számát birtokcsoportok szerint összevetve, a következő változásokat tapasztalhatjuk:

Az összes földbérlettel rendelkezők megoszlása birtoknagyság csoportok szerint 1920-ban és 1930-ban

Megnevezés, kategória	szám szerint		százalékban		lélekszámkülönbség	
	1920	1930	1920	1930	szám szerint	%
					1920—1930	
Összes népesség						
1000 kat. holdon felüli	387	321	0,4	0,2	— 66	— 17,1
200—1000 kat. holdas	1 096	1 095	1,1	0,7	— 1	— 0,1
100—200 „ „	892	949	0,9	0,6	+ 57	+ 6,4
50—100 „ „	1 825	2 229	1,9	1,4	+ 404	+ 22,1
20—50 „ „	5 697	8 895	5,8	5,5	+ 3 198	+ 56,1
10—20 „ „	7 881	14 596	8,0	9,1	+ 6 715	+ 85,2
5—10 „ „	12 736	23 674	13,0	14,8	+ 10 938	+ 85,9
1—5 „ „	43 571	86 011	44,4	53,6	+ 42 440	+ 97,4
1 kat. holdon aluli	24 075	22 618	24,5	14,1	— 1 457	— 6,1
Összesen	98 160	160 388	100,0	100,0	+ 62 228	+ 63,4

Az adott időszakban az összes földbérlők számának változásai az egyes birtokcsoportokban nagy vonalaiban azonos tendenciájúak, mint a földtulajdonosoké. A 200 kat. holdon felüli birtokcsoportokban számuk visszaesett, a 200

¹³ Keresők és azok az eltartottak, akiknek külön földbérletük volt, együtt.

kat. holdon felüli birtokcsoportokban viszont egyre növekedett. Maximális gyarapodás a bérlőknél is az 1—5 kat. holdas birtokkategóriában, ahol számuk a 10 év alatt csaknem megkétszereződött (97,4%). Érdekes viszont, és ez már elüt a földtulajdonnal rendelkezők számának növekedési arányától, hogy a bérlők száma az 1 kat. holdos aluli birtokcsoportban 1920—1930 között nem szaporodott, hanem visszaesett. Valószínűleg a korábban bérelt parcellák egy részét tulajdonul megvásárolták, valamint a két felvétel közötti eltérések is közrejátszanak e nagy különbségekben.

A földbérlettel rendelkezők száma az őstermelő és nem őstermelő foglalkozású csoportokban a következőképpen alakult: Az egyes birtoknagyság-csoportokban az őstermelői foglalkozásúakhoz tartozó földbérlek száma általában hasonló irányban módosult, mint a földtulajdonosoké. Ugyancsak a 100 kat. holdon felüli birtokkategóriában esett vissza számuk — meghaladva a földtulajdonosok számának csökkenési arányát is — a legnagyobb mértékben. A 200 kat. holdnál kisebb birtokcsoportokban viszont az alsó kategóriáknál fokozódó szaporodás figyelhető meg. Az őstermelői foglalkozási csoporthoz tartozó földet bérlők száma azonban 1920—1930 között jelentősen megnövekedett már a 20—50, méginkább az 5—20 kat. holdas birtokcsoportokban, a maximális szaporulatot azonban — ha már nem is olyan kiugró eltéréssel — ugyancsak az 1—5 kat. holdas birtokcsoport mutatja. A kis- és középparasztok körében tehát azok a rétegek szélesedtek leginkább, akik „önállóságukat”, gazdaságaik „életképességét” a hozzábérlet révén igyekeztek alátámasztani. Az 1 kat. holdos aluli területet bérlők száma viszont az őstermelői foglalkozási csoportban esett vissza a legnagyobb mértékben — bár itt különösen óvatosan kell értékelnünk a számadatokat, mivel a két felvétel módszere itt ingadozhatott legjobban.

Egészen elütő és sajátos irányt mutat a nem őstermelő foglalkozási ágakhoz tartozó földbérlek számának alakulása. Az 1000 kat. holdon felüli birtokcsoportokban számuk 1920—1930 között csökkenés helyett gyarapodott, mégpedig az összes többi birtokcsoport növekedésének arányát meghaladva 272,2%-kal. (Meg kell azonban itt jegyezni, hogy abszolút számuk nem volt oly magas, a szaporodás elsősorban viszonylag nagy.) A 200—1000 kat. holdas birtokcsoportban is a nem őstermelő földbérlekénél mutatkozik a legnagyobb arányú gyarapodás (61,5%). A 10—100 kat. holdas birtokcsoportban a növekedés mértéke viszont messze lemarad az őstermelő foglalkozási ágakhoz tartozó bérlőkéitől — míg az 1—5 kat. holdas birtokkategóriában megelőzi azokat (106,1%), és az 1 kat. holdos aluliban is a csökkenés helyett valamelyes (1,9%-os) növekedés mutatkozik.

Az őstermelői és más foglalkozási csoportokhoz tartozó földbérlek társadalmi rétegződésénél ugyanazon jellegzetességek mutatkoznak, amelyeket a földtulajdonosok rétegződésének vizsgálatánál tapasztalhattunk: az egyazon birtokcsoportokhoz tartozó földbérlek is különböző társadalmi rétegekből kerülhetnek ki. A sokszínűség ellenére is az egyes birtokcsoportokat bérlők kategóriái árulkodnak a bérlők társadalmi rétegződéséről. A parcella-arendások nagy többségét mezőgazdasági munkások, gazdasági cselédek, részes földművesek és 5 kat. holdnál kisebb törpebirtokosok, napszámosok alkották; 1920 és 1930 közt a földet bérlők száma az ő soraikban szaporodott meg a legnagyobb mértékben.

Az 5—100 kat. holdas birtokcsoportokban viszont a földet bérlők zöme az ugyanezen birtokcsoportokhoz tartozó parasztok közül kerül ki. Az adott időszakban — bár kisebb mértékben, mint a parcellákat bérlőké — az ő számuk is figyelemre méltóan gyarapodott. Ugyanakkor a 100 kat. holdnál nagyobb

területet bérlők nagy többségükben a főfoglalkozás szerint is elsősorban tőkés nagybérlők és a 100 kat. holdon felüli tulajdonnal rendelkező birtokosok. A vizsgált periódusban e tőkés haszonbérlők, valamint az 1000 kat. holdon felüli birtokosok száma csökkent, viszont a 200—1000 kat. holdas földbirtokosok között szélesedett a földet bérlők rétege.

A földet bérlőknek ez a rétegződése már önmagában is sejteti, hogy az egyes birtokcsoportokban más és más a földbérlés szerepe; a különböző nagyságú területtel bíró bérlők számának módosulásai pedig azt tükrözik, hogy a korszak kapitalista fejlődése hogyan befolyásolta a különböző irányú bérlési tendenciákat.

A mezőgazdasági munkások, gazdasági cselédek és az 5 kat. holdnál kisebb területet bíró földművelők parcellabérlete elsősorban azt a célt szolgálta, hogy az árendás föld termése részlegesen biztosítsa élelemszükségletüket. Ily parcellabérletek nyújtására az olcsóbb munkaerő lekötésének igénye mellett nem utolsósorban az vezette a földbirtokosokat, hogy a földkérdésben kielegződött szociális feszültséget számukra legkedvezőbb formában (drága parcellabérletek nyújtása révén) tompítsák.¹⁴

Az 5—100 kat. holdas birtokcsoportokhoz tartozó földművelők bérlési tevékenysége mögött már különböző célok húzódnak meg. Az alsó birtokkategóriákban a többség nyilvánvalóan üzemét kívánta életképesebbé tenni, „önálló egzisztenciáját” akarta védeni a földbérlés révén, a felsőbb kategóriákhoz tartozó földművelők viszont ugyanezen az úton piacra termelő gazdaságuk kereteit igyekeztek kiszélesíteni.

A kapitalista korszak adott szakasza egyidejűleg kényszerítette a kisparasztokat az ún. „szükségbérletekre”, és ösztönözte a különböző parasztrétegeket, hogy a földbérletek útján egyrészt gazdasági üzemüket stabilizálják, másrészt árutermelésüket fokozzák. A földszerzés felgyülemlett, de ki nem elégített vágya, az iparosodás átmenetileg lassúbb üteme, ennek révén a városok felszívó hatásának a csökkenése, a kivándorlás akadályai a leromlott háborús gazdálkodás után a mezőgazdasági termékek iránti kereslet — legalább is a 20-as évek első felében — mind abba az irányba hatottak, hogy a kisparasztookban táplálják a földtulajdon, a földbérlés „biztos megélhetést”, „önálló egzisztenciát” nyújtó családok illúzióját. Nagyrészt ezekkel magyarázható a parasztság alsóbb kategóriáinak ez időben a földbérlésért való túlkedése, az a más forrásokból ismert jelenség, hogy a bérbeadási árveréseken sokszor erőiket meghaladó földbérlési díjakat licitáltak egymásra.¹⁵

¹⁴ A földreform és az azt kiegészítő rendeletek a kishaszonbérletek, az ún. „kényszerbérletek” alakításáról. A Pallavicini birtokon pl. az O. F. B. 5000 kat. holdon létesített 25 évre „kényszerbérleteket”.

¹⁵ Amikor az 1920-as évek elején Szeged városa nagyobb területet árverésen kishaszonbérletekbe bocsátott, elsősorban a csongrádi földnélküliek, a sövényházi Pallavicini-uradalom emberfeleslege tódult Szegedre, „egymást gázolták le a parcellákért folytatott versenyben, amely a legképtelenebb bérleteket eredményezte”.

Pigniczky János szegedi kisbérlő 1923-ban 10 holdas parcellát mint pusztá legelő területet vett bérbé, árverésen kat. holdanként 325 kg búzáért. Csekély értékű sivar homokbucka, mely jobb években sem termett 4 1/2 q roznál többet.

Szél Pál József ugyancsak 10 holdas parcellát vett bérbé 1926-ban 55 pengő holdankénti bérért. Azelőtt napszámos ember volt, aki az összes megtakarított pénzt — 7 millió koronát — befizette a városnak óvadék és félévi bér fejében. Félig a homokba vájt kunyhójában lakik és rettenetes körülmények között él. A föld ugyan árverésen lett kiadva, de már a kikiáltási ára 45 pengő volt. A 4 mázsa rozsot termő föld bérét a múlt évben 28 pengőre redukálták. (*Kérék Mihály*: Szeged sz. kir. város kisbérlőinek helyzetéről. 34., 5. l.)

A kapitalista fejlődés által követelt racionálisabb gazdálkodás, a piaci verseny fokozódása ugyanakkor a gazdagparasztok szemében is növelte a földbérletszerzés értékét, különösen az alföldi területeken, ahol a gazdagparasztok piacra termelő gazdaságaiknak kereteit elsősorban még mindig a terület növelése révén tágították.

Az 1000 kat. holdon felüli birtokcsoportban földbérlettel foglalkozók számának változásai ugyancsak több irányú mozgást takarnak. Általában a nagybérlők számának csökkenésében szerepet játszott a bérleti konjunktúra fokozatos elmúlása is. Az 1919—20-as évek elején hirtelen felszökött a kereslet a tőkésbérletek iránt is.¹⁶ A háborúban felhalmozott ingótlók konzerválásának egyik útját ugyanis a földvásárlások, valamint a bérletszerzések jelentették. A nagybérletek térhódítása, a bérlők számának gyarapodása kb. az 1920-as évek közepéig tartott.¹⁷ A 20-as évek második felétől azonban a tőkés piac elsődlegesen akkor kedvezett a nagybérlőknek, ha gazdálkodásukat egyéb üzleti, kereskedelmi vagy ipari tevékenységgel is egybekapcsolták. Ebbe az irányba mutat a nem őstermelési foglalkozási csoportokhoz tartozó földbérlek számának gyarapodása is. Az viszont, hogy az őstermelői foglalkozási csoportokon belül leginkább a főfoglalkozású bérlők száma esett vissza, az ún. „középbirtokos” réteg bérleti tevékenysége viszont szélesedett, magában foglalja a fejlődésnek azt a tendenciáját is — ez egyébként számos adatból és az irodalomból ismeretes —, hogy egyes korábbi haszonbérlek tulajdonvásárlás révén a birtokosok sorába kerültek át.

A nem őstermelői foglalkozású ágakhoz tartozó földbérlek rétegződése és számuknak változásai ugyancsak hasonló jellegzetes vonásokat és tendenciákat tükröznek, mint amelyeket ugyanezen csoportok földtulajdonosainál már megfigyelhettünk.

Az ipari főfoglalkozásúak közül elsősorban a falun is fellelhető iparágakból kerültek ki legnagyobb számban a parcellákat bérlők. Az 50 kat. holdon felüli területet bérlők viszont az ipari főfoglalkozásúak között kisebb számban találhatók, mint a többi nem agrár-foglalkozású csoportokban. A nagyobb

„A földéhes tömegek az árveréseken — írja Féja idézett munkájában — hallatlanul felverték a földek bérét. Nagybirtokról kiszorult mezei munkások, volt uradalmi béresek jöttek, egyre sűrűbb rajokban, rendszerint némi kis tőkével is rendelkeztek. Más út nem volt előtük, mint a kisbérlet megszerzése, vagy a földönfutás. Árvereztek tehát a végső elszántsággal, s arra gondoltak, hogy valahogy majd csak lesz. Arra törekedtek, hogy a haszonbér első részletét kifizethessék és a régóta sóvárgott földet talpuk alatt érezhessék.” (Féja Géza: Viharsarok, 360—361. l.)

¹⁶ A „... bérletekben ugyanaz a hausse volt, mely többször a tőzsdén is jelentkezett”. Sokszor a közvetítőknél horribilis összegeket fizettek, hogy bérletbe ajánlják őket. „... nem volt olyan bérbeadó birtok, amiért bármi bért még nem adtak volna. Tekintet nélkül a jövedelmességre, tekintet nélkül a jövő kilátásokra, tekintet nélkül az üzleti óvatosság legelemibb szabályaira: úgy szólván repdestek a levegőben az egymást túlszárnyaló bér ajánlatok... Számos olyan esetnek voltunk tanúi, midőn a közbenjárásokért, pártfogásokért több tiszteletdíjat fizettek egyesek, mint amennyit az egész bérleti időtartam alatt maguk a bőkezű vállalkozók évek munkájával és nagy tőkék kockáztatásával józan számítás mellett egyáltalán keresni remélhettek volna.” (A föld, 1925. nov. 7.)

¹⁷ Erre engednek következtetni az 1925. évi gazdacímtár adatai is. A Bérlők lapjának tudósításai szerint is a nagybérletek utáni láz 1924-ben hirtelen lehült. A tőke értékének konzerválására és növelésére a mezőgazdaság már nem jelentette azt a szinte egyedülálló csábító lehetőséget, amit közvetlenül a háború után. 1924-től állandó, sőt javuló koronaérték mellett és dollár alapon évi 30%-ra is lehetett biztos pénzt elhelyezni. A kialakuló új piaci viszonyok is kezdték hatásukat éreztetni és a termelés konszolidálódásával növekvő termékfelesleg elhelyezése elé az akadályok mindinkább tornyosultak. A bérletek utáni láz révén felcsigázott haszonbérleti díjak a bérlők profitját veszélyeztették.

területet árendáló néhány bérlő — főfoglalkozása szerint — kocsmáros, vendég-lős, hentes és mészáros, valamint molnár volt. Számuk 1930-ra a 200 kat. holdon felüli birtokcsoportban még jelentéktelenebbé törpült.

A 100 kat. holdnál nagyobb területet bérlők sorában foglalkozásuk szerint elsősorban „nyugdíjasok, tőkepenészek, életjáradékosok stb.”, „kereskedelem és hitellel tevékenykedők”, valamint ún. „szabadfoglalkozásúak” találhatók. Számuk 1920 és 1930 között viszonylag legnagyobb mértékben az 1000 kat. holdon felüli területet bérlők között növekedett meg. A nyugdíjasok, tőkepenészek, életjáradékosok stb. csoportjában például 2-ről 42-re, a kereskedelemmel és hitellel foglalkozók csoportjában pedig 3-ról 22-re emelkedett. A 200—1000 kat. holdas bérlők sorában is elsősorban e két foglalkozási csoport száma gyarapodott.

*

Még ha figyelembe vesszük is a két népszámlálás adatainak nem minden esetben pontos összehasonlíthatóságát, valamint azt, hogy a területek és a tőke pontos ismerete nélkül a birtokstruktúrára, valamint a tulajdonosok és bérlők társadalmi rétegződésére, ezek módosulásaira csak nagyon feltételeesen és hozzávetőlegesen utalhatunk, nem tévedünk akkor, ha a vizsgált adatsorok összefüggései és más források jelzései alapján az adott korszakban a kapitalista fejlődés főbb jellegzetességeit, tendenciáit a következőkben jelöljük meg. A koncentráció körforgásában az aprózódás e korszakban kapott a legnagyobb teret, mégpedig olyan aprózódás, amely ugrásszerűen a legéletképtelenebb törpegazdaságok számát szaporította meg, ennek révén viszont földhöz kötődött és mozgásában akadályozva lett a bér munkára utaltak széles tömege.

Az életképtelen parcellák számának felduzzadása elsődlegesen objektív, de nem elhanyagolhatóan szubjektív tényezők eredménye is. Szerepe volt ebben a feudális eredetű hatalmas latifundiumok meglétének és azok kapitalista fejlődésének, amelyeknek a „természetes aprózódás” általában mindenütt kísérő tünete volt, de ez sem a birtokstruktúrában, sem a társadalmi rétegződésben nem hozott lényegbevágó módosulást. De szerepet játszott ebben a parasztnak és a falvak ninestelenjeinek a háború utolsó éveiben felszínre tört és a földreformmal távolról sem kielégített földkövetelése, amelyet teherbíróképességüket sokszor meghaladó földvásárlással és földbérléssel próbáltak realizálni. A földdel rendelkező rétegek kiszélesülése — elsősorban a törpegazdaságok felduzzadásán keresztül — a parasztság proletarizálódásának folyamatát azonban gazdaságilag nem tartóztatta fel. A közgazdaságtan már rég megállapította, hogy az 5 kat. holdon aluli birtokosok egyedül földjükből általában már nem tudnak megélni. Ez a vizsgált korszak vonatkozásában azt jelenti, hogy hasztalan növekedett meg az 1—2 hold földdel rendelkezők rétege; e réteg saját létfenntartása érdekében továbbra is változatlanul bér munkára kényszerült, azaz a birtokos parasztságon belül nőtt meg a bér munkára is utaltak aránya. A parcellagazdaságokkal rendelkezők számának emelkedése viszont ugyanakkor magukban a parasztnakban lassította a proletarizálódási folyamat tudatosulását, és keserves tapasztalatokat kellett szerezniük ahhoz, hogy „tulajdonosi rangjuk” proletárnyomorúsága kendőzetlenné váljék előttük.

E korszak kapitalista fejlődésének másik jellegzetességét tükrözik azok az adatok, amelyek a nagyobb birtokcsoportokhoz tartozó földbérlők számára és a rétegződésük módosulásaira vonatkoznak. A mezőgazdaságon kívüli tőke térhódításának növekvő tendenciája bontakozik ki közvetett és közvetlen for-

mában. Közvetett formában akkor, amikor azt tapasztaljuk, hogy az 1000 kat. holdon felüli nem főfoglalkozású földtulajdonosok száma csökken a legkisebb mértékben (tehát az összesen belül arányuk növekszik), és közvetlenül akkor, amikor számuk az adott időszakban egyes nagyobb birtokcsoportokban abszolút is figyelemreméltóan növekszik.

Általában: arányuk a magasabb földbirtokkategóriákban mindenütt szélesedett.

És végül, de nem utolsósorban, számot kell vetnünk a földtulajdonosokra és földbérletre vonatkozó azon adatokkal, amelyek azt tükrözik, hogy a nem mezőgazdasági népesség soraiban is figyelemre méltó a parcellatulajdonnal vagy bérlettel rendelkezők aránya, és 1920—1930 között itt öltött viszonylag legnagyobb mértéket a földtulajdon és a földbérlet szerzése.

Ebben a növekedésben benne foglaltatnak az 1920 és 1930 közötti foglalkozás-változtatások is; a földtulajdonosok vagy földbérletkötők közül 1920-ban számosan még mint őstermelők vétettek számba, s közben átvándoroltak más, nem őstermelői foglalkozási ágakba, és ott szaporították a földtulajdonosok számát. Még inkább benne foglaltatik azonban e növekedésben a magyarországi kapitalizmusnak az a sajátossága, hogy az alsó kategóriákban sem szakadt el a földtől a nem mezőgazdasági népesség jelentős része és a földtulajdon még mindig tartotta rangját a vagyonőrzés és szerzés különböző lehetőségei között, és a valamelyes földtulajdonnal (legalább egy telekhellyel, vagy egy kerttel) való rendelkezés még mindig — különösen közvetlenül a háború után — növelte a társadalom széles rétegeiben a gazdasági biztonságot érzését.

Ю. ПУШКАШ

ИЗМЕНЕНИЯ В СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ ЗЕМЕЛЬНЫХ СОБСТВЕННИКОВ И АРЕНДАТОРОВ НА ОСНОВЕ ДАННЫХ ПЕРЕПИСЕЙ НАСЕЛЕНИЯ 1920 и 1930 ГОДОВ

Резюме

Автор путем сопоставления данных переписей населения 1920 и 1930 годов анализирует изменения в численности и в социальной структуре земельных собственников и арендаторов в данный период.

Между 1920 и 1930 годами вообще росла численность земельных собственников и арендаторов: численность земельных собственников, исключительно занятых в сельском хозяйстве увеличилась на 19,5%, а численность арендаторов, исключительно занятых в сельском хозяйстве, увеличилась на 4,6%. Однако общее число лиц, имеющих земельную собственность или аренду возросло в гораздо большей степени, этот рост у первых был 47,6%, а у вторых 63,4%.

Численность земельных собственников и арендаторов между 1920 и 1930 годами по отдельным категориям владений и профессиональным группам изменилась в весьма различной степени и направлении.

Численность земельных собственников и арендаторов в категории самых крупных владений сократилась, а в категории более мелких владений в связи с сокращением размеров земельных владений их рост во все большей степени увеличился, максимальный рост был достигнут везде по категории земельных участков от 1 до 5 кадастровых хольдов (1 кадастровый хольд = 0,56 га). Численность владельцев, имеющих нежизнеспособное парцелярное хозяйство, увеличивалась скачкообразно. Это означало, что прослойка вынужденная идти на наемную работу, увеличилась среди крестьян-земельных собственников, т. е. рост абсолютного числа крестьянских хозяйств далеко не остановил процесса пролетаризации крестьян.

Другая характерная черта изменений заключалась в том, что относительная численность земельных собственников и арендаторов, занятых исключительно в сельском хозяйстве, росла сравнительно медленно.

Изменения в численности и в расслоении земельсобственников и арендаторов показывают растущую тенденцию проникновения несельскохозяйственного капитала в сельское хозяйство, а значительное увеличение численности парцелярных хозяев и арендаторов, занятых не исключительно в сельском хозяйстве, показывает ту характерную черту венгерского капитализма, которая заключается в том, что значительная часть сельскохозяйственного населения в низшей категории не оторвалась от земли.

JÜRGEN KUCZYNSKI

Mégis második ipari forradalom?

A „második ipari forradalom” kifejezést, mely az automatizálással összefüggésben keletkezett, elsősorban a nyugat-német szociáldemokraták terjesztették, „a proletariátus automatizálás általi megszüntetése” elméletének kialakításával kapcsolatban.

A fogalmazást és az elméletet marxista részről visszautasították, már csak azért is, mert az automatizálás a kapitalizmus alatt sohasem terjedhet el olyan mértékben, hogy a munkásosztályt „ellenőrök és irányítók kiemelt rétegévé” változtassa. Kapitalista viszonyok között nem jöhet létre második ipari forradalom, mely az első ipari forradalom által létrehozott ipari proletariátus megszüntetéséhez vezet.

Ez a gondolatmenet azonban ne akadályozzon meg bennünket abban, hogy újból, elfogulatlanul megvizsgáljuk a termelőerők szerepét és hatását-ezúttal a jelenkori társadalomra, esetleg az ipari forradalom kérdésére vonatkozólag is.

Ipari forradalmon értjük, az eredeti megfogalmazás alapjár, Angliában az 1760-tól 1830-ig terjedő időben a termelőerők olyan döntő átalakulását, mely az összes társadalmi viszonyokat, köztük a társadalom szerkezetét is, elsősorban ipari proletariátus és burzsoázia keletkezése által módosította.

A kérdés mindenekelőtt ez: olyan mértékben fejlődtek-e a termelőerők a legutóbbi időben, volt-e oly hatásuk a társadalmi viszonyokra, hogy jogos legyen — legalább is meggondolni — a „forradalom” kifejezés használatát? Úgy gondolom, hogy a kérdésre igennel kell felelni. Az atomenergia felhasználása, vagy helyesebben és pontosabban: a vele való visszaélés megváltoztatta a kapitalista társadalom osztályviszonyait és — ezzel részben összefüggésben — módosította a világproletariátus általános irányvonalát. A következőkben ezt részletesen meg fogjuk vizsgálni.

I. A burzsoáziának az atomenergia által okozott kettészakadása

Valamennyi társadalmi rendszerben megvan az egyetértés abban, hogy milyen egy atomháború technikai-gazdasági hatása: a gazdasági élet termelő- és újratermelő ereje nagy részének, különösen az iparnak a pusztulása járna vele. Egyidejűleg le kell szögezni, hogy a monopoltörke mint az imperializmus központi ereje kész megkockáztatni egy atomháborút, először is azért, mert a háború a modern kapitalista monopólium létformájának szerves alkotórésze, másodsor pedig, mert a mindenkori „nemzeti” monopólium (az amerikai, az angol, a nyugat-német stb.) ellentétben a „normális” polgári vállalkozással,

olyannyira kozmopolita, a föld tőkés gazdálkodású részén a legkülönbözőbb vállalatok révén annyira „otthonos”, hogy számítása szerint elegendő mennyiségű gyárral, bányával stb. élhet túl minden atomháborút. Ha pl. az USA monopoltőkéjének nagy része az Egyesült Államokban elpusztulna, számíthat „saját üzemeire” Latin-Amerikában és egyebütt.

Ezzel azonban a burzsoáziának mint osztálynak a monopolprofit által máris megbontott alapvető érdekegysége nyíltan széthasad.

Ha egy ország kapitalistáinak túlnyomó többségét egy háború nem csupán ideiglenesen akadályozza a tőke bővített újratermelésében és nem számíthat egy fokozottan bővített újratermelésre a „háború győzelmes befejezése” után, hanem biztos lehet abban, hogy a háború, bárhogy fejeződjék is be, tőkét teljesen és végérvényesen tönkre teszi;

és ha a kapitalisták elenyésző kisebbsége, azaz a monopoltőke, mégis megkockáztat egy háborút:

akkor hatalmas szakadék keletkezik — objektíve, a termelési viszonyokban! — a kapitalisták osztályán, a burzsoázián belül, akkor egy rendkívül jelentős változás jön létre az osztályviszonyokban.

Hamis az az elképzelés, hogy az atomenergia alkalmazása csupán a háború romboló erejének további fokozása. Itt hirtelen minőségi változás jött létre, igen nagy társadalmi következményekkel. A termelő, ill. romboló erőknek ez a gyors kifejlődése nem hozott ugyan létre új osztályokat, mint 200 évvel ezelőtt az ipari proletariátust és az ipari burzsoáziát, de előidézte egy régi osztály, a burzsoázia hasadását, két csoportba osztotta a kapitalistákat, akiknek a „háború vagy béke” kérdésében profitérdekeik szerint ellentétes válaszokhoz kell jutniuk.

Hasznos, ha ezt a jelentékeny történelmi folyamatot egy másikkal hasonlítjuk össze, azzal, amely az előző társadalmat rombolta szét. A feudalizmus végéről Engels a következőket írta: „Mielőtt az új fegyverek szétrombolták a lovagvárat, a pénz már aláásta őket; a lőpor úgyszólván ítéletvégrehajtó volt a pénz szolgálatában. A pénz volt a polgárság nagy politikai simító gyaluja.”¹

Természetes, hogy a világproletariátus küzdelmei és győzelmei már jóval az atomfegyverek keletkezése előtt aláásták a mai burzsoázia helyzetét, és az atomerő, mely a monopoltőke kezében a legnagyobb rombolóerő lett, a lőporhoz hasonlóan nem egyéb ítéletvégrehajtónál. Mégis nagy különbségek vannak a lőpor és az atomerő között.

A lőpor nánt a pénz ítéletvégrehajtója egy új, haladó társadalmi rend bevezetését segítette elő. Az atomerő azonban inkább annak az emberiségnek a történetében ítéletvégrehajtó, amely eltúrte, hogy a már félszázad óta a történelem által halálra ítélt monopoltőke hatalmon maradhasson, egészen addig, amíg méhében olyan termelőerők nem fejlődtek ki, amelyek jellegükénél fogva egy új: szocialista társadalmi rendhez tartoznak, a régi uralkodó monopolisták kezében azonban romboló erők formájában az egész emberiség fenyegetőivé váltak. Ez a modern ítéletvégrehajtó, társadalmi különbségekre való tekintet nélkül, az egész emberiséghez fordul, a monopoltőke elenyészően kis rétegének kivételével az egész emberiséget szólítja fel az őt fenyegető legnagyobb szerencsétlenség elhárítására az ultrareakció elleni harcban. A lovagvárok lakói nem

¹ F. Engels: Über den Verfall des Feudalismus und das Aufkommen der Bourgeoisie. Berlin. 1947. 5. l.

a pusztulásra ítélt osztály döntő rétegét alkották, a monopoltőke viszont döntő, alapvető rétege a kapitalizmus halálra ítélt rendszerének. Ezért lesz az atomerő ítéletvégrehajtó; éppen azért, hogy nem romboló erőként használjuk fel, noha különböző társadalmi rendszerek képviselőihez fordul, az egész emberiség társadalmi haladásában lesz rendkívül nagy jelentőségű erő.

II. A kommunista világmozgalom irányvonalához. — Állásfoglalás a nem monopolista burzsoáziával szemben a békeharcban

Ebből a történelmi fejlődésből két jelentékeny változás adódik a kommunista világmozgalom irányvonalában.

Az egyik a burzsoáziával szemben tanúsított magatartásra vonatkozik.

A „Kommunista Kiáltvány”-ban Marx és Engels a következőket írta: „Németországban a kommunista párt, mielőtt a burzsoázia forradalmi módon lép fel, együtt küzd a burzsoáziával az abszolút monarchia, a feudális földtulajdon és a kispolgáriság ellen.

De nem mulaszt el egyetlen pillanatot sem, hogy a munkásokban mennél világosabban tudatosítsa a burzsoázia és a proletariátus közötti kibékíthetetlen ellentétet, hogy így a német munkások azokat a társadalmi és politikai feltételeket, amelyeket a burzsoáziának uralmával meg kell teremtenie, azonnal mint megannyi fegyvert a burzsoázia ellen fordíthassák, hogy a németországi reakciós osztályok megdöntése után nyomban meginduljon a harc maga a burzsoázia ellen.”

A „kommün” óta elmúlt az az idő, amelyben a polgárság egyes rétegei a haladó kapitalista országokban még forradalmian léphetnek fel.

Ma azonban a haladó kapitalista országokban a burzsoázia egyes csoportjai is felléphetnek (és objektíve fel is kell lépniük), ha természetesen nem is forradalmian, a társadalmi rend megbuktatását célozva, hanem olyan értelemben utasítva vissza és ezáltal támadva a társadalmi viszonyokat, hogy saját tőkés érdekükben fordulnak szembe a monopólium számára döntően fontos háborús érdekeltiségekkel és ezáltal részt vesznek a dolgozók harcában, mely az imperialista háborús uszítók megfékezését célozza.

Világos tehát, hogy a kommunista világmozgalom taktikája és stratégiája számol a burzsoázia nagy része helyzetének objektív átalakulásával.

Ha mostanáig a burzsoáziában lefolyó vitákat és küzdelmeket az osztályharc közvetett tartalékeként szemléltük, akkor a nem monopolista burzsoázia objektív termelőviszonyokon alapuló állásfoglalása a monopólium atomháborús fenyegetésével szemben nem közvetett tartalék, hanem a békeharcban szövetségessé teszi a nem monopolista burzsoáziát, mely nem tehet mást, mint a proletariátus hegenióriája alatt fellépni a béke megóvása érdekében.

Természetesen, mint azt Marx 1848-ban tette, egy percig sem mulasztjuk el „lehetőleg világosan a munkásság tudtára adni a burzsoázia és a proletariátus közötti kibékíthetetlen ellentétet”. Hiszen a burzsoázia mint tőkés, mint az egyéni javak magántulajdonosa továbbra is kizsákmányolja a proletariátust, és ezért ellensége.

Azonban, amint a nem monopolista burzsoázia akár érdekből, akár félelemből, vagy humánus okokból fellép a háború ellen, és követeli az atomfegyverek betiltását, akkor közösen küzdünk a burzsoáziával az imperializmus alapvető rétege, a monopoltőke ellen.

Ilyen helyzetre vonatkozólag nem találunk Leninnél idézhető utalást. De ki az, aki ezt a problémát Marx, Engels és Lenin szellemében végiggondolva, nem ismeri fel, hogy a kommunista pártok vezetői, akik ma a burzsoáziát felszólítják arra, hogy saját érdekében csatlakozzék a dolgozóknak az atomfegyverek használata és gyártása elleni harcához, valóban Marx és Lenin szellemében gondolkodnak és cselekednek! Ki az, aki nem állapítaná meg harci kedvvel eltelve, hogy Marx, Engels és Lenin tanainak a SzKP vezetése alatt kidolgozott s az új, az elavult múlthoz képest megváltozott viszonyokra átvitt alkalmazása gyorsan közelebb visz bennünket az imperializmus elleni győzelemhez!

III. A kommunista világmozgalom irányvonalához. — Állásfoglalás a háborúval szemben

Még egy fontos változást kell megvizsgálnunk a proletariátus irányvonalában: állásfoglalásunkat a háborúval szemben.

Ez a mi állásfoglalásunk soha, egészen a mai napig nem változott meg és nem is fog megváltozni, amennyiben mindig a proletariátus forradalmi érdekeit szolgálta és fogja szolgálni.

Ezeken a megingathatatlan alapokon azonban a társadalom változásaival együtt természetesen állásfoglalásunk is változásokon ment keresztül, és meg is kellett változnia a változó körülményekkel.

Amikor Kautsky és Plehanov az első háború folyamán hivatkoztak Marx és Engels nyilatkozataira, hogy igazolják saját sovíniszta, áruló magatartásukat, Lenin így válaszolt nekik: „A Marxra és Engelsre történt hazug utalások ütőkártyául szolgálnak a szociálsóvinizmus eme két vezérének bizonyítási eljárásában. Plehanov emlékeztet Poroszország 1813-as nemzeti háborújára és az 1870-es németországiakra. Kautsky tudálékos képpel bizonygatja, hogy Marxnak döntenie kellett abban a kérdésben, hogy kinek az oldalán, azaz melyik burzsoáziának az oldalán lett volna az 1854—55, 1859, 1870—71-es háborúkban leginkább kívánatos a győzelem, és hogy a marxistáknak az 1876—77-es és 1879-es háborúkban is el kellett döntenüök ezt a kérdést. A szofisták módszere régtől fogva abban állt, hogy olyan példákat választottak, amelyek bebizonyíthatóan elvben más fajtájú esetekre vonatkoztak. A korábbi háborúk, melyekre utalnak, csupán a burzsoázia többéves nemzeti mozgalmainak s az idegen nemzeti elnyomás és az abszolutizmus elleni (török, orosz) mozgalmak „politikájának folytatásai” voltak. Más kérdés, mint pl. az, hogy melyik burzsoázia győzelme kívánatosabb; akkor nem is létezhetett, a marxisták az e fajta háborúk viselésére a népeket eleve felszólíthatták és amellet szíthatták a nemzeti gyűlölködést is, mint ahogy Marx 1848-ban és később is buzdított az Oroszország elleni háborúra, és Engels szította a németek nemzeti gyűlöletét elnyomóik: III. Napoleon és az orosz cár ellen. A feudalizmus és abszolutizmus elleni küzdelem, azaz a bilincseiből kitörő burzsoázia „politikájának folytatását” nem lehet összehasonlítani a végelgyengülésben szenvedő, azaz imperialista, azaz reakciós burzsoázia „politikájának folytatásával”, amely kifosztotta az egész világot és a hűbérurakkal szövetségben elnyomja a proletariátust. Egy ilyen összehasonlítás teljesen elhibázott lenne. Ez éppen olyan, mintha Robespierret, Garibaldit és Seljabovot mint a „burzsoázia képviselőit” összehasonlítanánk Millerand-nal, Salandrával és Gueskovval mint a „burzsoázia képviselőivel”².

² W. I. Lenin: Werke. 21. köt. Berlin. 1960. 214. l.

Teljes joggal utalt Lenin az első világháborúban arra, hogy a kapitalista viszonyok keretében olyan döntő módon megváltozott a helyzet, hogy a forradalmi világmozgalom érdekeivel éles ellentétben áll, ha az imperialisták egyik vagy másik oldalára szegődnének, amint azt Marxnak és Engelsnek meg kellett tenniük, amikor feltették a kérdést, hogy „melyik burzsoáziának a győzelme a kívánatosabb?” Ez a kérdés a XIX. századnak Lenin által olyan világosan jellemzett viszonyai között nemcsak lehetséges volt, de más kérdésfeltevés nem is jöhetett szóba. Az imperializmus stádiumában azonban nem merülhetett fel ilyen kérdésfeltevés a háborúval kapcsolatban. Csak egy, mégpedig egészen másfajta kérdés jöhetett szóba: hogyan buktatjuk meg belső ellenségünket? milyen módon alakíthatjuk át a mindkét oldalon folyó imperialista, igazságtalan háborút forradalmi polgárháborúvá?

Ugyanott, az imént idézett helyen, Lenin folytatólag megjegyzi: „Ha pl. a szocializmus 1920-ban Amerikában vagy Európában győzne és akkor — tegyük fel — Japán és Kína Bismarckjaikat — hacsak diplomáciai úton is — mozgósítanák ellenünk, akkor mi forradalmi támadó háborút javasolnánk ellenük.”³

Mi ma nem így járnánk el. Forradalmi támadó háború egy ellenforradalmi diplomáciai agresszió miatt ma ellentmond a kommunista világmozgalom vezérelvenek, sőt ma a kommunista világmozgalom általános irányelve teljesen kizárja a forradalmi támadó háborút.

És pedig azért, mert az a háború, mely akkor Lenin szeméi előtt lebegett, nem egy gyarmat nemzeti felszabadító háborúja volt, amelyet ma a szocialista tábor természetesen messzemenően támogat, hanem egy világháború (jelenleg egy atomvilágháború), és ez elpusztítaná annak az emberiségrek nagy részét, melynek érdekében javasolták Marx, Engels és Lenin bizonyos körülmények között a forradalmi háború viselését.

Mi kommunisták sohasem tartottuk az egyén életét a legfőbb jónak. Mindig küzdöttünk az osztály- és hazaárulók „inkább rabszolga mint halott” jelszava ellen. Ezért nem leszünk sohasem pacifisták, akik minden körülmények között elutasítják a háborút. Egy szocialista ország megtámadása halálos visszavágást kell hogy kiváltson és vált ki a kapitalizmus ellen.

Ugyanakkor a megváltozott viszonyok alapján visszautasítjuk a forradalmi támadó háború Marx, Engels és Lenin által történelmileg jogos pártolását, amely, mint Lenin példája mutatja, természetesen sohasem azonos az ún. forradalomexporttal, amit mindig értelmetlen vállalkozásnak tartottunk.

Visszautasítjuk a termelőerők legújabb, megváltozott viszonyokat teremtő fejlődésének alapján, mely romboló erő formájában fenyegeti az emberiséget.

Az atomháború nemcsak az emberiség legnagyobb részét pusztítaná el, hanem lakhatatlanná tenné hosszú időre a föld óriási területeit is és elpusztítaná a legfontosabb technikai termelőerőket. Hosszú időre késleltetné a szocializmusból a kommunizmusba való átmenetet, megsemmisítené az emberiség által az utolsó 1000 évben alkotott haladó kulturális teljesítmények többségét.

De nem elég, ha az általános helyzet teljességét bizonyos fokig csupán negatív értelemben jellemezzük.

Pozitívan a következőket állapíthatjuk meg:

Míg az atomháború egy súlyosan megsebesült szocializmus győzelmét hozza a küzdelemben megsemmisült kapitalizmus felett, a béke fenntartása a mindinkább erősödő szocializmus biztos győzelmét jelenti a kapitalizmus felett.

³ Uo. lábjegyzet.

Míg egy atomháborúban a szocializmusnak a kapitalizmus felett aratott győzelme valamennyi ország munkásosztálya létének rovására megy, a béke fenntartása az állandóan emelkedő társadalmi színvonal alú munkásosztály biztos győzelmét jelenti.

Míg egy atomháborúban a szocializmusnak a kapitalizmus feletti győzelme a szocialista társadalom legnagyobb részének anyagi és technikai alapját tönkretenné, a béke fenntartása a szocializmus biztos győzelmét jelenti éppen az anyagi és technikai színvonal állandó emelkedése révén.

Ki kételkedhetik mint szocialista vagy kommunista abban, hogy a kommunista világmozgalom a béke fenntartását, az atomháború elkerülését, a monopolisták és az imperialista atombombakedvelők megfékezését és végső megsemmisítésüket célozza?

IV. A termelőerők szerepe együgyyanazon társadalmi rend keretében

Sokan csodálkoznak talán azon, hogy a termelőerők fejlődése ilyen nagyszabású változást idézhetett elő a kommunista világmozgalom fő irányvonalában.

Ezért emlékeztetünk arra, hogy a világforradalom alakulására vonatkozó elemzésünk legalább olyan mérvű változásokon ment át a termelőerők fejlődése alapján.

Marx és Engels tudvalevőleg arra számítottak, hogy a világforradalom hasonló folyamat formájában tör ki egyidejűleg a vezető kapitalista országokban. Marx és Engels stratégiája és taktikája pl. 1849 áprilisában (kilépésük a kispolgári demokrata testületek választmányából és átlépésük a munkásegyletek szövetségébe) csak úgy érthető, hogy számítottak a francia forradalom újabb fellángolására, mely előre hajtaná a németekét.

Az a tény, hogy a proletariátus a XIX. században nem győzött, a kapitalizmusnak a termelőerők különböző mértékű fejlődése folytán annyira egyenlőtlen gazdasági (és ennek megfelelően politikai) fejlődést tett lehetővé, hogy egy egyidejűleg mindenütt, vagy legalábbis a legfontosabb haladó kapitalista országokban győzelmes forradalom formájában fellépő világforradalom elveszítette alapját. Lenin volt az, aki elsőnek felismerte ezt és rámutatott a megfelelő szükséges változtatásokra a világproletariátus stratégiájában és taktikájában. Lenin volt az, aki az álbaldali szeptásokkal való küzdelemben a világkapitalizmus termelőerőinek új, egyenlőtler fejlődése alapján szükségessé vált új irányt a világproletariátus vonalvezetésében keresztülvitte; és az utolsó 47 év tényei a főirányvonalnak ezt a világforradalom fejlődési formái új elemzése alapján történt megváltoztatását igazolták.

*

Foglalkoztunk itt a termelőerők fejlődésében az atomerő alkalmazása által létrejött minőségi ugrás rendkívüli nagy társadalmi jelentőségével. De beszélhetünk-e ennek a jelentőségnek alapján második ipari forradalomról? Úgy gondolom, hogy ez a kifejezés különböző okoknál fogva tévútra vezetne.

Az atomerőt használják mind szocialista, mind kapitalista viszonyok között. Szocialista körülmények között sohasem fogunk ipari forradalomról beszélni. Először azért, mert a szocialista, illetve kommunista társadalom bizonyos fokig állandóan nagyértékű technikai újításokat hoz és fog hozni. Olyan

„forradalmak”, mint a gépesítés, az elektromosság és az atomenergia bevezetése, mindennapi események a szocialista és kommunista életben. Azonkívül nem az effajta forradalmak alakítják át az osztályviszonyokat, ezek csak sietetik az osztályok egymáshoz való közeledésének s később egy osztály nélküli társadalomban való egybeolvadásának a szocialista és kommunista társadalom napirendjén szereplő állandó folyamatát. A szerszámgép ipari proletariátust és ipari burzsoáziát teremt, de egyetlen termelőerő nem teremt osztály nélküli társadalmat.

Nem tartanám azt se helyesnek, ha a kapitalizmusra korlátozva beszélénk ipari forradalomról, bármilyen legyen is annak hatása az osztályrétegződésre. Mindenekelőtt, az atomenergia nem teremt új osztályokat. Meg kell azután vizsgálni, hogy az itt érintett átalakulások a monopolista és nem monopolista burzsoázia közötti viszonyban eredetüket nem abból veszik-e, hogy az átlagprofitráta helyett a monopolprofitráta lett a tőke „létminimuma”.

J. KUCZYNSKI

DOCH EINE ZWEITE INDUSTRIELLE REVOLUTION?

Zusammenfassung

Der Ausdruck »zweite Industrielle Revolution«, im Zusammenhang mit der Automation geprägt, wurde von marxistischer Seite abgelehnt. Eine zweite industrielle Revolution, die zur Abschaffung des Industrieproletariats, das die erste industrielle Revolution geschaffen hatte, führt, kann es unter kapitalistischen Verhältnissen nicht geben.

Die Nutzung oder richtiger: der Mißbrauch der Atomenergie hat jedoch einmal zu einer Wandlung der Klassenverhältnisse in der kapitalistischen Gesellschaft und sodann, zum Teil, im Zusammenhang damit, zu einer Modifizierung der Generallinie des Weltproletariats geführt.

Wenn die überwältigende Mehrheit der Kapitalisten eines Landes durch einen Krieg nicht mehr nur zeitweilig, bei der erweiterten Reproduktion des Kapitals behindert ist, sondern sicher sein muß, daß ihr Kapital durch den Krieg völlig und für immer zerstört wird, ganz gleich wie der Krieg ausgeht, und wenn eine winzige Minderheit der Kapitalisten, nämlich das Monopolkapital, trotzdem bereit ist, einen Krieg zu riskieren, dann tut sich hier eine gewaltige Kluft innerhalb der Bourgeoisie auf, dann hat eine hochbedeutsame Wandlung in den Klassenverhältnissen stattgefunden.

Sobald die nicht-monopolistische Bourgeoisie aus Profitinteresse oder aus Angst oder aus humanen Gründen gegen den Krieg und für die Abschaffung der Atomwaffen auftritt, wird sie gemeinsam mit dem Proletariat gegen das Monopolkapital, gegen die Kernschicht des Imperialismus kämpfen.

BORUS JÓZSEF

Hadtörténet és társadalomtörténet

A hadtörénet meghatározását keresve, a magyar és a külföldi irodalomban különböző, egymástól eltérő, gyakran egyenesen ellentétes megfogalmazásokat találunk. A Pallas Lexikonban a „hadtörténelem” címszó még nem szerepel; a Révai Nagy Lexikonának nem sokkal az első világháború előtt megjelent IX. kötetében pedig ez áll: „Hadtörténelem, részint egyes hadjáratok v. korszakok katonai történetének leírását, részint pedig valamely korszaknak (pl. a napoleoni korszak) katonai méltatását foglalja magában. A hadtörténelemnek, mint a hadtudományok egyik igen fontos ágának, hogy hivatásának megfelelően, lekiismeretesen és pártatlanul kell az eseményeket leírnia . . .”¹ Tehát: a hadtörténelem = katonai történet, ill. a hadtudomány egyik ága.

Teljesen ellentétes ezzel az Új Idők Lexikonának megállapítása. Eszerint a hadtörténelem „a történetírásnak az az ága, amely katonai szempontból dolgozza fel egyes államok v. korok hadviselését. A hadtörténelem szempontja lehet: hadászati, harcászati, harceljárás, hadseregszervezési. A feldolgozás összehasonlító módon, a hadművészet ill. haditechnika fejlődése, hadvezérek életrajza szempontjából is történhetik . . .”²

E kétféle, egymással szembenálló, és így egyoldalú meghatározás szerint a hadtörténelem a hadtudomány, illetve a történetírás ága lenne. Ez a — valójában mesterséges — szembeállítás azonban a későbbi időben sem szűnt meg, és még napjainkban is találkozunk vele. A nálunk fellelhető legújabb keletű meghatározás szerint a hadtörténelem „a hadtudomány egyik rész tudománya, amely a hadviselés tapasztalatait tanulmányozza és összegezi. Feltárja a fegyveres erők fejlődésének törvényszerűségét, vizsgálja a hadviselés alakulását a hadviselő felek adott társadalmi rendjének, gazdasági és politikai berendezkedésének viszonyai között, elemzi a szubjektív tényezők hatását a hadviselésre (a hadvezérek szerepe, a hadsereg erkölcsi szelleme stb.). A hadtörténelem magában foglalja: a háborúk, a hadművészet, a fegyveres erők fajtáinak és fegyvernemeinek történetét, valamint a segéd tudományokat: a katonai történetírást, a forráskutatást stb. . . .”³

E megállapításból mindjárt szemünkbe tűnik, hogy a hadtörténelem „a hadtudomány egyik rész tudománya”, mely „a fegyveres erők fejlődésének törvényszerűségét” tárja fel, s melynek a „katonai történetírás” egyik rész tudom-

¹ Révai Nagy Lexikona IX. köt. Bpest. 1913. 290. l.

² Új Idők Lexikona 11—12. köt. Bpest. 1938. 2927. l.

³ Új Magyar Lexikon 3. köt. Bpest. 1960. 165. l., „hadtörténelem” címszó, összesen 29 sorban.

mánya. — Ettől — legalább is kiindulópontjában — lényegesen eltérő álláspontot foglal el az Új Magyar Lexikon idézett kötetével egyidőben megjelent „A magyar nyelv értelmező szótára”. Ennek megfelelő helyén a következőt találjuk: „Had-történelem. A történelmi tudományoknak az az ága, amely a hadviselés, egyes háborúk v. hadjáratok történetével foglalkozik.”⁴

Vegyük most szemügyre a hadtörténelemnek a külföldi irodalomban fellelhető néhány jellegzetesebb meghatározását. A Nagy Szovjet Enciklopédiában „hadtörténelem” címszó nincsen; az egyik legmodernebb szovjet összefoglalás, Razin: A hadművészet története című művének bevezető részében a következőket olvassuk: „A hadtörténelem a katonai-történelmi ismeretek összessége. Alkotó részei a következők: a háborúk története, a fegyvernemek története és a hadművészet története; a katonai történetírás és a hadtörténelmi forráskutatás ezen alkotórészek elemei.”⁵

A Razin könyvében és az Új Magyar Lexikonban található, itt idézett két meghatározás tartalmi azonossága kétségtelen. Mivel Razin meghatározása korábbi, nyilvánvalóan ő az Új Magyar Lexikon forrása, ezért vele szemben kell feltennünk a kérdést, kielégítőnek tekinthetjük-e meghatározását a hadtörténelem tárgyának, és ebből következőleg a hadtörténetírás feladatának megállapításához. Avagy másképpen fogalmazva: találunk-e az irodalomban ennél, illetve ennek az Új Magyar Lexikon által kibővített változatánál jobb, pontosabb, tehát használhatóbb meghatározást?

Az egyik legismertebb lexikon, a Brockhaus szerint a hadtörténelem „múltbeli hadi események kutatása és ábrázolása, mint az általános történetírás ága, vagy azzal a gyakorlati céllal, hogy katonai tanulságokat szerezzünk a jövő háborúi számára; ez utóbbi esetben a hadtudomány része . . .”⁶

Itt mindenképp meg kell jegyeznünk, hogy mindkét háború utáni Brockhaus, éppúgy mint a háború előtti kiadások, a „Kriegsgeschichte” szót használja, — viszont a legutóbbi években a német szakirodalomban, keleten és nyugaton egyaránt, elterjedt a „Militärgeschichte” kifejezés. Ezzel a szóval találkozunk a német nemzeti néphadsereg Potsdamban székelő hadtörténelmi intézetének nevében is, melynek „Institut für Deutsche Militärgeschichte”⁷ az elnevezése, és hasonló nevet visel a nyugat-német Bundeswehr Freiburg in Breisgauban elhelyezett „Militärgeschichtliches Forschungsamt”-ja is.⁸

A legújabb német hadtörténelmi irodalom az újabb „Militärgeschichte” kifejezés mellett továbbra is használja a régebbi „Kriegsgeschichte” szót is. Felmerül tehát a kérdés: mi a jelentése ennek a két kifejezésnek, azonos vagy hasonló fogalmakat jelölnek-e, vagy pedig különbséget kell közöttük tenni? — A válasz erre a jogos kérdésre az, hogy bár a német nyelvhasználatban e két kifejezés jelentését nem választják el egymástól mereven, mégis a „Kriegsgeschichte” inkább szűkebb, a „Militärgeschichte” tágabb fogalmat jelöl. A „Kriegsgeschichte”, mint a „Militärgeschichte” része, a háborúk történetével foglal-

⁴ A magyar nyelv értelmező szótára. III. köt. Bpest. 1960. 23. l.

⁵ Razin: A hadművészet története. I. köt. Bpest. 1959. 64. l.

⁶ Der Neue Brockhaus. 3. köt. Wiesbaden. 1959. 225. l. Szó szerint azonos ezzel a korábbi Der Grosse Brockhaus. VI. köt. Wiesbaden. 1955. 649. l. is.

⁷ Ld. a Zeitschrift für Militärgeschichte 1962. 1. számát, különösen E. Engelberg: Zu den Aufgaben der Militärwissenschaft der DDR im Lichte des Nationalen Dokuments c. cikkét.

⁸ U. v. Gersdorff: Das Militärgeschichtliche Forschungsamt. Truppenpraxis. 1960. 1. sz. 1. s. köv. 1.

kozik, a „Militärgeschichte” viszont ennél szélesebb, a fegyveres erő története, békében és háborúban egyaránt.⁹

Ezzel az újabban használt „Militärgeschichte” kifejezéssel kapcsolatban természetesen nyomban felmerül a kérdés, hogy mi ennek a szónak a magyar megfelelője. A német irodalomban korábban használt „Kriegsgeschichte”-t hadtörténelemnek fordították és fordítjuk ma is, ezért jogosnak látszhat az a törekvés, hogy a „Militärgeschichte”-re találjunk egy másik, jelentésében ugyan- csak szélesebb magyar kifejezést. E két német kifejezés magyar megfelelőjének tisztázására annál inkább is szükség van, mert a magyar irodalomban máris zavarok mutatkoznak pontos fordításuk körül.¹⁰

A kérdés megválaszolásához mindenekelőtt a magyar „hadtörténelem” kifejezés jelentését kell tisztázni. E szóösszetételnek voltaképpen csak az első tagja, a „had” szó érdekel bennünket. Ennek jelentése pedig, mint a „Magyar szövejtő szótár” és „A magyar nyelv értelmező szótára” egybehangzóan állítja: *hadsereg és hadakozás*.¹¹

A „had” szó tehát a magyar nyelvben egyaránt jelöli a hadat, a hadsereget és a háborút, melyet a had visel. Ebből nyilvánvalóan következik, hogy a német „Kriegsgeschichte” és „Militärgeschichte” helyes magyar fordítása egyformán: hadtörténet, vagyis ez a kifejezés a hadak, a hadseregek történetét és egyúttal a hadakozás, a háború történetét is jelenti.

Ez okfejtésből logikusan következik, hogy a hadtörténelem már idézett jónéhány meghatározása szinte kivétel nélkül pontatlan. Pontatlan azért, mert legtöbbször a hadjáratok, a háborúk, a hadviselés történetéből indul ki, és ezért a lényeg: a hadnak, a hadseregnek a története elsikkad, a súlypont egyoldalúan a hadakozásra, a háborúra esik. Ez idézett meghatározásoknak egy további, részben az előző pontatlanságból is következő hiányossága, hogy nem hangsúlyozzák eléggé a hadakozásnak, de még inkább a hadseregnek az állami léttel, a társadalommal való kapcsolatát, azt a körülményt, hogy valamely hadseregnek a történetét — akár béke idején, akár háborús viszonyok közötti történetről legyen szó — helyesen kutatni, megérteni, feltárni és ábrázolni csak az egész történettel, mindenekelőtt a társadalomtörténettel összhangban, annak keretében, annak részeként felfogva lehet.

Razin vagy az Új Magyar Lexikon idézett meghatározásából persze nem következik ennek az ellenkezője, vagyis az, hogy ők a hadtörténetet az általános történetből kiszakítva, attól függetlenül próbálnák szemlélni. És ellenkezőleg: A magyar nyelv értelmező szótárának idézett meghatározását olvasva sem gondol senki arra, hogy ez esetben viszont a hadtörténelemnek a hadtudománytól való

⁹ Ld. E. Engelberg id. tanulmányát, Zeitschrift für Militärgeschichte, 1/1962. sz. 8. s. köv. I. és G. Papke: Die Aufgaben des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes. Probleme militär- und kriegsgeschichtlicher Forschung. Wehrkunde, 12/1961. sz. 642. s. köv. I. — A nyugat-német hadtörténetírás részletes kritikájára ehelyütt nem térhetünk ki, csak utalunk az NDK-ban megjelenő nagyszámú cikkeire, így a Zeitschrift für Militärgeschichte legelső számában megjelent dolgozatra is (A. Charisius: Über die Rolle und die Organe der kriegsgeschichtlichen Arbeit in der Bundeswehr).

¹⁰ A Hadtörténelmi Közlemények 1962. 2. számának folyóiratrepertóriumában pl. a „Militärgeschichte”-t előbb „katonatörténet”-nek, majd nyomban ezután „hadtörténet”-nek fordítja (HK 1962. 2. sz. 295. l.).

¹¹ Bárczy G.: Magyar szövejtő szótár. Bpest. 1941. 348. l., ill. A magyar nyelv értelmező szótára. III. köt. Bpest. 1960. 14. l. — A szónak ez utóbbi helyen még egy harmadik jelentése is szerepel, ti. emberek nagyobb csoportja, ill. nemzetség, de ezt, mivel nem katonai jelentésű, figyelmen kívül hagyhatjuk.

elszakításáról lenne szó. Még ha figyelembe is vesszük, hogy az ilyen rövid, néhány soros vagy mondatos meghatározások már rövidegük miatt sem lehetnek eléggé sokoldalúak, akkor is fennáll az a tény, hogy a magyar történeti, vagy ha úgy tetszik, hadtörténeti irodalom mindmáig adós a hadtörténelem kifejezés tartalmának, a hadtörténelmi kutatás céljának és módszertanának meghatározásával. Ezért a ma legteljesebbnek tekinthető meghatározásnak a „Zeitschrift für Militärgeschichte” első száma bevezetőjének következő részét kell tekintelnünk:

„... A német hadtörténet a történettudomány egyik ága.

A hadtörténelem mindenekelőtt az osztályok katonai politikájának általános törvényszerűségeit kutatja a történelemben, a fegyveres erők belső és külső szerepét, háborúban és békében egyaránt, a fegyveres erők gazdasági, politikai-elméleti és katonai alkalmasságát funkciók betöltéséhez.”¹²

A kérdés most már az: mi az oka annak, hogy a magyar hadtörténeti irodalom mostanáig nem határozta meg a hadtörténelem kifejezés tartalmát? Ha keressük erre a választ, rájövünk, hogy valójában kísérlet sem történt ilyen meghatározásra, — és egész hadtörténelmi irodalmunkból általában hiányzik az elméleti kérdésekkel való foglalkozás.¹³ Nem folyik munka a magyar hadtörténetírás problémáinak tisztázására, az egyetemes hadtörténettel való összehasonlításra az egyes korszakokban, de hiányzik a jelenleg világszerte szélesbedő és mélyülő hadtörténeti kutatások ismertetése is, a velük kapcsolatos kritikai állásfoglalásról nem is szólva.

Az elméleti kérdésekkel való foglalkozás szinte teljes hiánya abban is kifejeződik, hogy nem ismerjük eléggé és egyáltalán nem ismertjük Marx és Engels katonai-tudományos és — nyugodtan mondhatjuk — hadtörténeti munkásságát. Ez egyben oka, mégpedig alapvető oka a magyar hadtörténetírás elméleti gyengeségének és nem kismérvű „problémamentességének”.

Engels katonai írásainak a magyar olvasókkal való megismertetésére az első komolyabb lépés 1960-ban történt, amikor a Zrínyi Katonai Kiadó megjelentette „Engels Frigyes válogatott katonai írásai”-nak I. kötetét.¹⁴ Az első kötetet a mai napig sem követte a második, de az elsőnek sem támadt visszhangja; a Hadtörténelmi Közleményekben róla ismertetést vagy az Engels által felvetett, magyarul először javarészt itt megjelent problémákra való visszatérést hiába keresünk.¹⁵

Tételezzük fel, hogy Engelsnek ebben a kötetben közreadott műveit ismerik a magyar hadtörténészek. Ezek azonban Marx és Engels katonai tárgyú írásainak csak egy, több vonatkozásban nem is a legfontosabb, leglényegesebb részét képezik. A „Marx Engels Művei” sorozat orosz- és németnyelvű kiadása 1955, illetve 1956 óta megjelenő köteteinek a magyar olvasó számára jórészt ismeretlen anyaga bizonyítja, hogy a marxizmus e két klasszikusa milyen inten-

¹² Waldemar Verner tengernagy, nemzetvédelmi miniszterhelyettes és a nemzeti néphadsereg politikai főcsoportfőnöke: Zum Geleit. ZfMG 1/1962. sz. 7. 1.

¹³ A Hadtörténelmi Közlemények 1954-ben, az újrainduláskor közölt elméleti jellegű cikket, jelen sorok szerzőjének tollából, „A magyar hadtörténetírás helyzete és feladatai” HK 1954. 1. sz. 64. s. köv. l. — Azóta azonban sem szerző, sem más nem tért vissza az ott felvetett kérdésekre, és újabb kérdéseket sem vetettek fel.

¹⁴ Az előszó szerint a kiadvány az 1958-ban megjelent orosz (!) és német kötet alapján készült. — Előzőleg a HK 1956. 3—4. számában megjelent Engelsnek eredetileg a New American Cyclopaediában közölt, „Hadsereg” c. írása, magyar fordításban.

¹⁵ A HK 1958. 1—2. sz., 209. s. köv. l. megjelent „Engels Frigyes válogatott katonai művei” címmel egy ismertetés, a Moszkvában, 1956-ban oroszul kiadott azonos című könyvről.

zíven és behatóan foglalkozott általában a hadtörténet, de különösen a XIX. század második fele katonai történetének kérdéseivel.

Engels 1857 augusztusában és szeptemberében írta a *New American Cyclopaedia* II. kötetében megjelent, „Hadsereg” című, terjedelmes művét. Ennek hadtörténeti szempontból is figyelemre méltó kezdősorai szerint a „hadsereg — felfegyverzett emberek egysége, melyet az állam támadó vagy védelmi háború céljára tart fenn”.¹⁶ A továbbiakban Engels részletezi az ókori, a középkori, majd az újkori hadseregek szervezetének, összetételének, fegyverzetének, taktikájának kérdéseit, és röviden kitér saját kora hadseregeire is.

Marx és Engels a *New American Cyclopaediába* közel hetven cikket írt, ezeknek egyrésze megtalálható magyarul is az említett „Engels Frigyes válogatott katonai írásai” I. kötetében. Teljesen ismeretlen azonban Engelsnek egy korábbi, eredetileg ugyancsak angolul megjelent cikke: „Európa hadseregei”. Ez az 1855 június végétől szeptemberig íródott cikk a „Putnam’s Monthly. A Magazine of Literatur, Science and Art” című folyóiratban látott napvilágot, 1855 augusztusa és decembere között.¹⁷

Cikkét Engels azzal kezdi, hogy a két éve folyó krími háború a katonákra, az európai hadseregekre irányította a figyelmet. A katonai kérdéseket manapság eléggé nyíltan kezelik, és ez lehetőséget ad megismerkedni az újításokkal és kihasználni mások tapasztalatait. Mivel csaknem minden európai hadseregnek szinte azonos a felépítése, szervezete és gazdálkodása, „mondhatjuk, hogy az egyik hadsereg körülbelül olyan jó mint a másik. Nemzeti jelleg, történelmi hagyományok és mindenekelőtt a civilizáció különböző foka mégis éppoly sok különbséget idéznek elő és minden hadsereg erős és gyenge oldalát alkotják. A francia és a magyar, az angol és az olasz, az orosz és a német lehet bizonyos körülmények között egyformán jó és derék katona, de azonos kiképzési rendszer ellenére, amelyik minden különbséget kiegyenlíteni látszik, mindegyik a maga módján lesz jó, mivel mindegyiknek sajátos, riválisától megkülönböztető tulajdonságai vannak.”¹⁸

Ezután Engels felteszi a kérdést: melyik nép katonái a legjobbak, majd így folytatja: „A hadtörténelem, mint tudomány, amelyben a tények helyes méltatása jelenti az egyetlen és legmagasabb ismérvet, még nagyon fiatal, és csak nagyon csekély irodalma van. Mégis, elismert ága a tudománynak, és egyre inkább elfújja, mint szél a pelyvát, azt a pimasz és ostoba henccegést, mely oly hosszú időn át jellemezte azokat a műveket, melyek történeti műveknek számítottak, mivel feladatuk volt minden bennük említett tény elferdítése...”¹⁹

Bizonyos — folytatja Engels —, hogy minden civilizált nemzet dicsekedhet azzal, hogy egyik vagy másik korban ő hozta létre a legjobb katonákat. Példának felhossa a késő középkor német landsknechtjeit, a XVI. század svájci katonáit, a spanyolokat, XIV. Lajos franciáit, Savoyai Eugen osztrákjait és Nagy Frigyes poroszait, Napóleon katonáit, akik Austerlitz idején koruk legjobb csapatai voltak, és akiket az angolok megverték Spanyolországban, ez utóbbiakat viszont 1815-ben New Orleansnál kiképzetlen és szervezetlen önkéntesek győzték le.

¹⁶ F. Engels: *Armeen. Karl Marx—Friedrich Engels Werke*. 14. köt. Berlin. 1961. 5. l. — Magyarul, eltérő fordításban *Engels Frigyes válogatott katonai írásai*. I. köt. Bpest, 1960. 265. l.

¹⁷ Német fordítása *Karl Marx—Friedrich Engels Werke*. 11. köt. Berlin, 1961. 411. s. köv. I. Terjedelme ebben a kiadásban 70 oldal.

¹⁸ Engels: *Die Armeen Europas. Karl Marx—Friedrich Engels Werke*. 11. köt. 412. l.

¹⁹ Engels: i. m. 412—413. l. — A cikknek ez a része — oroszról fordítva — megtalálható *Razin*: i. m. 63—64. l. Ez egyúttal az egyetlen idézet az egész cikkből!

„A múlt valamennyi hadjáratának tapasztalata tehát azonos eredményhez vezet bennünket, amit minden értelmes, öreg, előítéletektől mentes katona megerősít: A katonai tulajdonságok, mind a bátorság, mind a harcészség vonatkozásában, általában meglehetősen egyenlően oszlanak meg a világ különböző nemzetei között; a különböző nemzetiségek katonáit nem annyira a minősítés foka, hanem inkább ennek sajátos módja különbözteti meg egymástól; és a nyilvánosság következtében, amelyik a katonai dolgokban ma érvényesül, azt látjuk, hogy valamely hadsereg egyedül akkor kerülhet egy időre versenytársai elé, ha az állam katonai intézményei és erőforrásai révén állandóan felhasználja az ötleteket, ésszerűsítéseket és tanulmányokat, és fejleszti a nemzetre sajátosan jellemző katonai tulajdonságokat. Ezért rögtön felismerjük, milyen előnyt jelent katonai szempontból egy országnak a civilizáció magasabb fejlettsége, kevésbé fejlett szomszédjával szemben . . .”²⁰

Ezután Engels a fegyvernemek tagolásával foglalkozik, az elitesapatokkal, a lovassággal és a tüzérséggel, majd rátér az egyes hadseregekre. Mivel cikkének további részletezése túlságosan messzire vezetne, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy részletesen ismerteti az egyes hadseregek szervezeti felépítését, létszámviszonyait, a toborzás és behívás módjait, a hadseregek szociális összetételét, felszerelését, fegyverzetét és egyes fegyveremeit, tisztikarát, és értékeli is őket.

Érdemes megfigyelni, hogy a katonai kérdéseket Engels ebben az írásában is mennyire sokoldalúan és egyúttal a társadalmi-politikai viszonyokba ágyazottn tárgyalja. Engels — és azt az idézett részek is mutatják — ismételten hangsúlyozza a civilizáció fejlettségi fokának jelentőségét egyik vagy másik hadsereg értékének megítélése szempontjából. A civilizáció jelentősége ezen konkrét katonai, tehát hadtörténeti vonatkozására történetírásunk eddig nem fordított kellő figyelmet, noha ilyen irányú példákat mind az egyetemes, mind a magyar hadtörténelemben bőven találunk. A civilizáció magasabb fokából származó előny és alacsonyabb fokából származó hátrány természetesen nem mindig nyíltan és közvetlenül érvényesül. Előfordulhat, hogy a civilizáció ilyen vagy olyan foka esetleg valamely véletlen segítségével tesz szert hadászati befolyásra. 1051-ben, III. Henrik német császár magyarországi hadjárata idején döntő jelentősége lett annak a körülménynek, hogy Gebhardt püspöknek, Henrik egyik kiküldített serege vezérének a magyarok által elfogott levelét Endre király jegyzője, Miklós püspök meg tudta fejteni. Ő egyúttal félrevezető választ is írt Henrik nevében, s levelére Gebhardt serege, hajóinak elpusztítása után, kitakarodott az országból.²¹ III. Henrik serege így magára maradt annak következtében, hogy a magyar táborban akadt egy írástudó pap, aki nemcsak megfejtette az ellenség levelét, de olyan félrevezető választ is tudott írni, melyet Gebhardt valódinak fogadott el.

Máskor, fejlettebb viszonyok között az értelmiségnek a hadseregben levő százalékos aránya jelenthet döntő fölényt olyan ellenféllel szemben, amelyik sorkatonaságból áll. Így 1848—49-ben a honvédsereg kezdeti és későbbi sikereinek egyik tényezőjét kétségtelenül az jelentette, hogy a tanuló, általában értelmiségi ifjúság több honvédszászlóaljban jelentős számot képviselt.²² A volt diákok,

²⁰ Engels: i. m. 413—414. l.

²¹ Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I.² Bpest. 1899. 100. l.

²² Vö. Urbán A.: Honvédtoborzás a Tiszántúlon 1848 nyarán. HK 1955. 3—4. sz., 142., 144., 154—155. stb. l. A 3. honvédszászlóalj összetételére ld. még Hegyesi M.: Az 1848—49-iki harmadik honvédszászlóalj története. Bpest. 1898. 12., 14. s. köv. l.

akadémiai hallgatók vagy éppen már végzett jogászok és más értelmiségiek jelentős mérvben járultak hozzá a honvédszászlóaljok fölényéhez a részben kötéllel fogdosott, kényszerrel sorozott katonákból álló osztrák serezekkel szemben. Ez az értelmiségi jelleg kitörölhetetlenül rányomta bélyegét a honvédseregére, nem kis mértékben ez tette olyanná, amilyenek Kossuth oly megrendítően jellemezte híres viddini levelében: A sereg „fegyverét balanceba téve, lövés nélkül, Vörösmarty szózátát énekelve ment neki a keresztbateriának, s fél erővel verte ki erdős hegyekről, s sáncok és palisádák mögül az ellenséget, . . . szuronyal rohanta meg az ellenség rohanó lovasságát, . . . patron nélkül ment énekelve a csatába . . .”²³

Érdemes és hasznos feladat lenne annak vizsgálata is, hogy milyen hatása van a civilizáció előrehaladásának a hadsereg fejlődésére. Nyilvánvaló, hogy a hadseregen belüli munkamegosztás fokozatos létrejötté, a különböző fegyvernemek kialakulása általában a civilizáció, ezen belül mindenekelőtt a technikai haladás következménye. A hadsereg szükséglete állandóan igényelte a technikai fejlődés újabb és újabb eredményeinek mielőbbi meghonosítását; az ellenféllel szembeni felülkerekedés igénye jobb fegyverzetet, felszerelést, jobb támadó és védelmi eszközöket követelt. A hadseregnek a támadáshoz és a védelemhez műszaki eszközökre, különféle berendezésekre volt szüksége, hajítógépekre, várakra, erődítésekre, a támadó előnyomuláshoz a közlekedési lehetőségek biztosítására, utak, hidak, átkelőhelyek építésére, visszavonuláskor ezek járhatatlanná tételére, megsemmisítésére. Ezért már a középkorban ácsok, építőmesterek, mérnökök is vannak a hadseregben. Franciaországban már a XIII. században vannak műszaki szakemberek a hűbérurak és a király hadseregében, és rendelkeznek ilyenekkel a városok is.²⁴ Ezek a szakemberek kezdettől fogva saját szervezetben tömörültek, és rendfokozatuk is volt. 1445-ben már királyi rendelet szabályozta működésüket és feladatukat. A XVIII. század elején már feltűnik a „műszaki alakulatok” elnevezés; a korábbi szakemberek testülete kezd fegyvernemmé válni. 1797-ben azután a műszakiak külön testülete autonómiát és szakember: hadmérnök főnököt kap.²⁵

A második világháború előtti szabályzatok szerint a műszaki csapatok feladata műszaki záruk készítése, átkelés biztosítása, hadihidak építése, útépítés, tábori erődítések építése és táborok készítése volt, — és természetesen a különféle robbanások és robbantások elvégzése.²⁶

A mai hadsereg műszaki alakulatainak feladata még sokoldalúbb. Munkájukat: a hadsereg mozgásának, védelmének, harcának biztosítását atom-, biológiai- és vegyi fegyver alkalmazásának feltételei között látják el; felszerelésükben a különböző szerszámok, szállítóeszközök, földgyaluk, daruk, kompresszorok, csónakok és pontonok, különböző hídkészletek, cölöpverők mellett híradó és egyéb összeköttetési eszközök, robbantószerkek, kézi és gépfegyverek, aknavetők

²³ Kossuth 1849. szept. 12-én kelt levelét közli *Kacziány G.*: Görgeyről második könyvem. Bpest. 1937. Az idézet a 17. l. található.

²⁴ *H. Charnier*: Notes sur les origines du Génie, du moyen âge à l'organisation de l'An VIII. Revue du Génie militaire, 1954. 1. füz. 18. s. köv. l.

²⁵ *H. Charnier* id. cikke Revue du Génie militaire, 1954. 2. füz. 132. s. köv., ill. 143—144. l. — Érdemes ezt összevetni *Engels*: Zum englischen Militärwesen c. cikkének a műszaki csapatokkal foglalkozó részével. *Karl Marx—Friedrich Engels* Werke. 10. köt. Berlin, 1961. 597—598. l.

²⁶ Ld. pl. a Wehrmacht számára kiadott „Pionierdienst aller Waffen” c. szabályzatot. Berlin. 1935.

és páncélelhárító eszközök is vannak.²⁷ A nagyfokú gépesítés mellett egyre nagyobb súlyt helyeznek a páncélozásra is; a mai hadseregek már el sem képzelhetők aknaszedő, -taposó harcokcsik, utat szabadá tevő, akadályokat eltávolító vagy felrobbantó, végül hídfektető harcokcsik nélkül.²⁸ A műszaki csapatok jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy ma a szárazföldi hadseregek 12⁰/₀-át vagy még ennél is többet teszik ki!²⁹

Hasonló, de sokkal nagyobb méretű és jelentőségű fejlődést tett meg a tüzérség is. A tüzérség eredete voltaképpen az ókori hajítógépekre nyúlik vissza, komolyabb fejlődéséről pedig a lőpor és ennek lövés céljára való alkalmazása óta beszélhetünk. Tudjuk, hogy a bizánciak már a VII. évszázadban használták a „görögtüzet”, ennek segítségével semmisítették meg 678-ban az arab flottát.³⁰ Európában a lőfegyver a XIV. század első felében jelenik meg és terjed el.³¹ Az elterjedést elsősorban a kézművesek, mindenképp a városok kézművesei tették lehetővé. akik bronzból és vasból magát a fegyvert, öntés és kovácsolás útján, előállították. A városok mellett ebben a feudális urak és a lovagi rend is szerepet játszottak; Németországban például a lőfegyverek öntése és elkészítése volt a lovagoknak megengedett egyetlen kézműves tevékenység.³²

Magyarországon a tüzérség a XIV. század végétől kezd meghonosodni, itt is elsősorban a városokban. A városokhoz fűződnek első ismert adataink az ágyú- és a lőporkészítésről, de még a tüzérségi szervezetről is, különösen a Mátyás előtti korban.³³

A XIV—XV. század kezdetleges, alig mozgatható, naponta legfeljebb néhány lövés leadására képes tüzérségétől hosszú, de egyenesvonalú út vezet a mai modern, teljesen motorizált, terepjáró kerekes és lánctalpas járművekkel ellátott, rakétákkal is rendelkező tüzérséghez. A különböző könnyű, közepes és nehéz fegyverekkel és felderítő eszközökkel felszerelt tüzérség alakulataiban rakéta-tüzérség, páncélos-tüzérség, táborig tüzérség, hegyi tüzérség, légi úton szállított tüzérség és felderítő tüzérség van. Feladatának megoldását fegyvereinek és járműveinek sokfélesége, távközlési, mérő és tájoló berendezései, elektronikus műszerei, tűzvezetési és kiértékelési eszközei biztosítják.³⁴

„A tüzérség a felső és a középső vezetés legfontosabb eszköze az ütközet eldöntésére és a csata kimenetelének befolyásolására.”³⁵ Ezt a szerepet a szovjet

²⁷ Ld. pl. az osztrák Bundeswehr folyóiratának, a *Truppendienst* 4/1962. számának „Die Bewaffnung und Ausrüstung der Pioniere” c. képtábla-mellékletét.

²⁸ Major i. G. Dr. F. M. von Senger und Etterlin: *Pionierpanzer. Geschichte und heutiger Stand. Soldat und Technik*, 4/1963. sz. 184. s. köv. l.

²⁹ Oberst Ing. Herbert Müller-Elblein: *Pioniere im Krieg und Frieden. Truppendienst*, 4/1962. sz. 324. l.

³⁰ A görögtüztől ma sem tudunk közelebbit, csak azt, hogy a görögök az arabok hajóit gyújtólövedékekkel gyújtották fel. Hauptmann Dipl. - Ing. Winno von Löwenstern: *Das Griechische Feuer. „Ein Wunderwaffe” im Jahr 678 n. Chr. Soldat und Technik*, 4/1962. sz. 38. l.

³¹ A lőfegyverről ismert legkorábbi adat a genti évkönyvek 1311. évi bejegyzése: „Item, in dit jaer was aldereest ghevonden in Duutschland het gebruuk der bussen”. Idézi *Max Jähns: Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens von der Urzeit bis zur Renaissance. Leipzig. 1880. 774. l.*

³² Oberst Dr. Wolfgang v. Groot: *Aus der Historie der Feldartillerie. Soldat und Technik*, 5/1962. 272. s. köv. l.

³³ Ld. *Iványi B.: A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig. IHK 1926., 1927. és 1928. évf., összesen 12 közlemény.*

³⁴ Vö. Major *Hans Joachim Dismar: Offizier und Unteroffizier in der Artillerie. Soldat und Technik*, 5/1962. sz. 238. l.

³⁵ Major *Hermann Gronert: Das artilleristische Kraftfeld. Eckpfeiler des modernen Gefechts. Soldat und Technik*, 10/1963. sz. 559. l.

tüzérség a Nagy Honvédő Háborúban maradéktalanul betöltötte. Hans Friessner volt hitlerista vezérezredes, 1944-ben a Magyarországon harcoló német csapatok főparancsnoka megállapítja: „A Vörös Hadsereg sikerei nem utolsó sorban nehéz fegyverekkel való bőséges felszereléséből adódtak: harcokocsik, nehéztüzérség, az általunk félelmetesnek tartott sorozatvetők — a „Sztálinorgonák” — és a gránátvetők, melyeket egyébként kiválóan kezeltek. Tüzérségét a Szovjet nagyon találékonyan és sikeresen alkalmazta.”³⁶

A szovjet tüzérség a második világháború óta, az akkori tapasztalatoknak és az azóta megvalósult technikai fejlődésnek a hasznosításával, jelentősen fejlődött. „A szovjet szárazföldi erők tüzer fegyverneme többek között modern léghárító tüzérségből, páncélelhárító tüzérségből és nehéz tarackokból is áll. Az anyagi potenciál a tüzerparancsnok kezében ezáltal már eleve egyesül minden nehéz fegyver figyelemre méltó összpontosításával. Emellett tekintetbe kell venni, hogy a kiegészítő fegyverek kettős rendeltetésűek, ennélfogva tulajdonképpen céljukon kívül tüzérségi harcba is bevethetők.”³⁷

Ezen a világszerte elismert, hagyományos tüzérségi anyagon kívül a Szovjet Hadsereg a taktikai rakéták egész arzenáljával rendelkezik, a kisebb, néhány tíz kilométeres hatótávolságú rakétától a sokszáz, sőt ezer kilométeren feleli távolságra is kilőhető, atomfegyvel ellátott rakétákig. Ezeket a rakétákat első ízben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójára Moszkvában tartott díszszemlén mutatták be; azóta — újabb típusokkal is kiegészülve — világszerte ismertté váltak.³⁸

A haditechnikának és általában a hadügynek a második világháború befejezése utáni fejlődését vizsgálva, éppen az adódik első és legfőbb következtésként, hogy mennyire fontos, valósággal nélkülözhetetlen „béke idején” is foglalkozni a hadsereg történetével, a hadsereg fejlődésének történetével. Az Amerikai Egyesült Államok vezette kapitalista tábornak már a háború idején jelentkezett, a háború befejeződése után pedig megerősödött és kiszélesedett a Szovjetunió, majd az egész szocialista világrendszer bekerítésére irányuló politikája, és a Szovjetunió, majd a szocialista világrendszernek az e törekvéssel szembeni jogos és szükséges védekezése —, ez a két, egymással szembeni tényező példa nélküli fegyverkezési versenyt eredményezett az egész világon.

Felvetődhet a kérdés: vajon feladata-e a hadtörténésznek, hogy foglalkozék ezzel a mai, az imperializmus agresszivitása szülte, az egész világra hátrányos fegyverkezési versennyel, ennek különböző problémáival? E kérdésre csak igenlő választ lehet adni, mert napjaink legégetőbb, minden embert érintő és érdeklő kérdéséről van szó. Az atomfegyver és a modern rakéta gyökeres változásokat idéz elő a hadviselésben; ezért a jövő háborújában méginkább eltűnik az arcvonal és a hátország közötti különbség. Az általános történelemnek a második világháború utáni fejlődésével a történetírás foglalkozik, de a hadügyben bekövetkezett változásokat a hadtörténetírásnak kell feltárnia. Továbbmenve: a történetírás az általános kérdésekkel, a hidegháború problémáival nem foglalkozhat

³⁶ Hans Friessner: Verratene Schlachten. Die Tragödie der deutschen Wehrmacht in Rumänien und Ungarn. Hamburg, 1956. 244. l. — A könyv ismertetését ld. tőlem, HK 1957. 3—4. sz. 272. s. köv. 1.

³⁷ Hermann Gronert id. cikke, Soldat und Technik, 10/1963. sz. 559—560. l.

³⁸ A nyugati irodalomban e témáról számtalan cikk jelent meg, így pl. Die Flugkörper der sowjetischen Streitkräfte. Soldat und Technik, 9/1961. sz. 476. s. köv. 1., illusztrációkkal, vagy Oberleutnant Walter Gürth: Raketenwaffen, ein neuer Zweig der Artillerie. Soldat und Technik, 5/1962. sz. 246. s. köv. 1.

megfelelően, ezekkel kapcsolatban nem foglalhat helyesen állást akkor, ha e munkát egyedül, tehát a hadtörténetírás segítségével, együttműködése nélkül próbálja elvégezni.

1917. május 27-én Lenin „A háború és a forradalom” címmel tartott előadásában helyeslőleg idézte Karl von Clausewitznak, a XIX. század első harmadában élt porosz katonai írónak közismert mondását, hogy tudniillik „a háború a politika folytatása más eszközökkel”. Lenin mindjárt hozzátette, hogy Clausewitz a maga korában „harcolt az ellen a nyárspolgári és ostoba előítélet ellen, amely szerint a háború elválasztható az illető kormányok, az illető osztályok politikájától, amely szerint a háború akár csak egy esetben is úgy tekinthető, mint egyszerű támadás, a béke felborítása, majd ennek a felborított békének helyreállítása”.³⁹

Teljesen nyilvánvaló, hogy Clausewitznak ez a megállapítása nemcsak saját korára és a jelen század első évtizedeire érvényes, hanem fokozottan az a második világháború utáni időszakra, a mi korszakunkra. Kiegészítve természetesen azzal, és ez a kiegészítés csak aláhúzza az eredeti megállapítás helyességét, hogy a háborúra való készülődés, másfelől a küzdelem az új háború kirobbantásának megakadályozásáért politikai, gazdasági és katonai téren egyaránt folyik, és ezért a hadtörténetet, a katonai kérdések vizsgálatát ma még kevésbé lehet elválasztani az általános történettől. Mint a kommunista és munkáspártok 1960 novemberi moszkvai értekezletének kiáltványa is hangsúlyozza: „Létrehozták a legborzalmasabb tömegpusztító és romboló eszközöket. Ezeknek az eszközöknek az alkalmazása egy új háborúban hallatlan pusztításokat okozhat egész országoknak, s romba döntheti a világ termelésének és kultúrájának legnagyobb központjait. Az ilyen háború több százmillió ember pusztulásával és szenvedésével járna, még olyan országokban is, amelyek nem vesznek részt a háborúban. Az imperializmus súlyosan veszélyezteti az egész emberiséget.”⁴⁰

A fegyverkezési verseny, jelentékeny haderők fegyverben, sőt gyakran készenlétben tartása óriási terheket ró az államok gazdaságára, végső soron az egész népre. 1963-as adatok szerint a NATO-államok katonai kiadása 280 milliárd nyugat-német márka volt, a varsói szerződéshez tartozó államok 140 milliárd márkát kitevő katonai kiadásával szemben.⁴¹

A NATO-államoknak ez az óriási, dollárra átszámítva mintegy 70 milliárdot kitevő kiadása felülmúlja bármelyik korábbi év katonai összkiadásait. A NATO, ezen belül Európa és Amerika katonai kiadásai 1949 és 1961 között a következőképpen alakultak (millió nyugat-német márkában):

	NATO összesen	Európa	USA
1949	78 863	20 266	58 598
1950	86 096	22 868	63 227
1951	177 429	32 037	145 396
1952	251 823	42 971	208 853
1953	268 775	52 087	216 682
1954	236 951	49 334	187 618
1955	227 493	49 678	177 815
1956	238 551	55 174	183 376
1957	252 802	58 024	194 783
1958	252 706	54 281	198 421
1959	258 892	56 104	202 675
1960	262 109	59 549	202 436
1961	271 568	60 267	211 184 ⁴²

Ez a táblázat világosan szemlélteti, hogy a koreai háború mekkora emelkedést, valóságos ugrást idézett elő a NATO-országok katonai kiadásában. A koreai háború után, 1954-ben és 1955-ben, viszonylagos csökkenés állott be, majd 1956—57-ben újabb, azóta is tartó emelkedés vette kezdetét.

Még érdekesebb képet kapunk akkor, ha azt vizsgáljuk, hogy mire fordítják ezeket a csillagászati számokban kifejezett összegeket. Az USA által 1953 közepétől 1963 közepéig katonai célokra kiadott összesen 400 milliárd dollárból

194 milliárdot új fegyverek fejlesztésére és beszerzésére;

99 milliárdot támaszpontok és fegyver-rendszerek fenntartására, továbbá hadműveletekre;

120 milliárdot pedig zsoldra és eltartási költségekre fordítottak.⁴³

Hasonló képet ad az USA 1962—63-as katonai költségvetése is. Ebben a költségvetési évben — hivatalosan közzétett adatok szerint — összesen 52,5 milliárd dollárt fordítottak katonai célokra. Ebből

új fegyverekre	15,4	milliárd dollárt
zsoldra és eltartási költségekre ...	13,4	„ „
hadműveletekre és berendezések fenntartására	11,5	„ „
kutatásra és fejlesztésre	6,7	„ „
az atomenergia bizottság kiadásaira	2,7	„ „
külföldi államoknak juttatott katonai segélyre	1,4	„ „
egyéb kiadásokra	1,3	„ „

költöttek.⁴⁴

Ezek a számok igazolják a marxista közgazdasági irodalomnak azt a megállapítását, hogy az USA katonai költségvetéseiben „a katonai kiadásoknak egyre csökkenő hányada esik zsoldokra és fizetésekre és egyre növekvő hányada hadianyagra vagy hadianyagot termelő eszközökre. A hadsereg üzemében is lejátszódik ugyanaz a fejlődés, mint az ipari üzemekben — a gépek, a hadianyag jelentősége az emberanyaghoz képest nő.”⁴⁵

A hadianyagra fordított kiadások katonai költségvetésen belüli jelentős megnövekedésének kettős oka van. Egyrészt nő a gépeknek, a fegyvereknek a

³⁹ Lenin Művei 24. köt. Bpest. 1951. 414—415. l.

⁴⁰ A békéért, a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért, a szocializmusért. A kommunista és munkáspártok 1960 novemberi nyilatkozata és felhívása a világ népeihez. Bpest, Kossuth Könyvkiadó. 1960. 35. l.

⁴¹ Alastair Buchan—Philip Windsor: Eine Strategie für Europa. Bericht über eine britisch-französisch-deutsche Untersuchung der Rüstungspolitik und Stabilität in Europa. Frankfurt/M.—Berlin. 1963. 29. l. — 100 nyugat-német márka 25 USA-dollárral egyenlő.

⁴² A táblázatot — részletesebb adatokkal — közli a Wehrtechnische Monatshefte, 1962. márc.—ápr. száma, 163. l.

⁴³ Die Verteidigungslasten des Westens. Soldat und Technik, 1/1963. sz. 2. l.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Molnár Erik: A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája. Bpest. 1959. 380. l.

száma, másrészt ezek a technika már említett haladása következtében egyre bonyolultabbá válnak, egyre több elektronikus és egyéb berendezést tartalmaznak, — ezért hihetetlen mértékben megdrágulnak. A második világháborúban egy közepes bombázó ára 402 000 US-dollár volt, egy hasonló, természetesen sokkal modernebb bombázó 1956-ban már 3 476 000 dollárba került. Ugyancsak 1956-ban egy nehézbombázó modern célzókészüléke annyiba került, mint korábban az egész repülőgép. Egy puska ára a második világháborúhoz képest, 1956-ra 41 dollárról 95 dollárra emelkedett, egy rombolóé 909 000 dollárról 27 500 000 dollárra.⁴⁶

Szemléltetésül álljon itt még az a néhány adat, amelyet Messmer francia hadügyminiszter tett közzé. Szerinte egy páncélozott, terepjáró jármű 450 000 frankba, egy közepes harckocsi (30—40 tonna) 1,8 millióba, egy közepes helikopter 5 millióba, a „Mirage III C” elnevezésű vadászgép 7 millióba, a Transall típusú (a németek és franciák által közösen gyártott) szállító repülőgép 20 millióba, a „Mirage IV” bombázó 25 millióba, a NATO-nál rendszeresített „Atlantic”, tengeralattjárók leküzdésére alkalmas repülőgép 20 millióba, egy üteg „Pershing” rakéta (hatótávolsága 300—350 km) 300 millióba, egy közepes nagyságú repülőgéphordozó repülőgépek nélkül 400 millióba, egy Poláris-rakéta atom-robbanófej nélkül 5,5 millióba, végül egy atomtengeralattjáró rakéták nélkül 390 millió új frankba kerül.⁴⁷

A mai katonai költségvetések harceszközökre fordított részének jelentékeny százalékát a légierőre és a haditengerészetre, főleg az atomtengeralattjárókra szánt összegek teszik ki. A világ egyik legdrágább hadirepülőgépe az amerikai tengerészeti légierő Mc Donnell F 4 H-1 „Phantom II” megjelölésű, jelenleg legmodernebbnek és leggyorsabbnak tekintett gépe. Ennek maximális óránkénti sebessége 2237 km, ára pedig 7,4 millió dollár.⁴⁸ — Egy másik repülőgép, az US-légierő első és ezideig egyetlen sorozatban gyártott, hangsebességnél gyorsabb bombázója, a négy hajtóműves Convair B-58 A „Hustler”, melynek maximális sebessége mintegy 2220 km óránként, több mint 20 millió dollárba kerül darabonként.⁴⁹

Még jelentékenyebbek a haditengerészetre, mindenekelőtt az atomhajtású hajókra fordított kiadások. Az US-hadiflotta első — kísérleti — atomtengeralattjárója, a „Nautilus” mintegy 65 millió dollárba került, az utána következő atomtengeralattjárók ára — nagyságuktól függően — 40 és 110 millió dollár között van.⁵⁰ A költség nagyságát tekintve, a rekordot az amerikai haditengerészet első — és mindmáig egyetlen — atomhajtású repülőgéphordozója, a 85 000 tonna vízkiszorítású „Enterprise” tartja, melynek építési költségeit eredetileg

⁴⁶ K. C. *Armada*: Der USA Militäretat 1956. Wehrwissenschaftliche Rundschau, 7/1955 sz. 312. l.

⁴⁷ Was kostet die Verteidigung? Wehrtechnische Monatshefte, 9/1962. sz. 401. l. — 1 üteg „Pershing” rakéta 1 kilövőállványból áll, a hozzátartozó szállító- és egyéb járművekkel. *Ld. Otto Merk*: Das Arsenal wird übersichtlicher. Raketen der zweiten Generation sollen die Typen-Vielfalt bereinigen. Wehrkunde, 7/1962. sz. 361. l. — 100 francia frank kb. 20 USA dollárral egyenlő.

⁴⁸ Mc Donnell F4H-1 „Phantom II”. Schnellste und stärkste Maschine der US-Marine. Soldat und Technik, 1/1962. 16. l.

⁴⁹ Der Überschall Langstreckenbomber B—58 im Kommen. Soldat und Technik, 2/1960. sz. 89. l.

⁵⁰ F. E. Giese: U-Boot-Stärken und Abwehrmöglichkeiten. Wehrkunde, 2/1964. sz. 98. l. és Siegfried Breyer: Die „Atomflotte” der amerikanischen Marine. Soldat und Technik, 6/1962. sz. 297. s. köv. l.

314 millió dollárra tervezték, de ezek közben 50⁰/₀-kal megnövekedtek, s végül is 475 millió dollárra rúgtak.⁵¹ Nézzük meg, hogy mit jelent ez az összeg a világ egyik legnagyobb, elég fejletlen országában, Indiában. Ebben az országban a fejenkénti évi átlagjövedelem 54 dollár, vagyis az „Enterprise” csaknem annyiba kerül, mint amennyi 8 800 000 hindu évi átlagjövedelme.⁵²

Az ember és a technika viszonyának a modern hadseregben bekövetkezett óriási mérvű megváltozását számos példa, de leginkább a rakéta-fegyvernem és a légierő igazolja. A NATO jelenleg legmodernebbnek tekintett vadászgépében, a F-104 „Starfighter”-ben csak egyetlen pilóta ül, de ahhoz, hogy az ő gépe mindig rendben legyen, biztonságosan tudjon fel- és leszállni és repülni, 36 további katonára, köztük 19 szerelőre van szükség.⁵³

Ez az egyetlen példa, amit természetesen számtalan hasonlóval lehetne kiegészíteni, mutatja, hogy a fegyvert közvetlenül kezelő egy vagy néhány katona csak akkor tudja ellátni feladatát, ha őt nagyszámú kiszolgáló, segítő személyzet veszi körül. Az első, de még a második világháborús repülőgépeknél a földi kiszolgáló személyzet egy-két, később néhány főből állott, de semmiesetre sem több tucat katonából. Azok a gépek viszont — az atombomba megjelenése előtt — korántsem képviseltek olyan félelmetes rombolóerőt, mint a mostaniak, akár a mai vadászgépek percnként 6000 lövés leadására képes, elektronikus vezérlésű gépágyúját, vagy a második világháború legnagyobb, nehézbombázó által szállított bombájának rombolóerejét több-ezerszeresen felülmúló, kisebb méretű nukleáris bombáját vesszük. Az amerikai légierőnél az ötvenes évek elején rendszeresített, ma már erősen elavult Boeing B-47 „Stratojet” elnevezésű, 6 hajtóműves bombázó egynaga képes a második világháborúban ledobott összes repülőbomba robbanóerejének megfelelő erősségű atombomba szállítására.⁵⁴ E gép szolgálatba állítása óta a katonai repülés is, az atombombagyártás is sokat fejlődött; az amerikai stratégiai légierőhöz tartozó, már említett B-58 „Hustler”, amelynek már csak 3 főnyi személyzete van, nemcsak sokkal gyorsabban repül, hanem még nagyobb robbanóerejű atombombát visz magával.⁵⁵ — Még jelentékenyebb értékekkel kell számolnunk a világ jelenlegi legnagyobb, hangsebességet túlszárnyaló katonai repülőgépénél, az 1962 évi tusinói repülőnap egyik legnagyobb szenzációját jelentő, négy hajtóműves szovjet „Mjasziscsov” nehézbombázónál, amellyel szembe a kapitalista világ még csak hasonló gépet sem tud állítani.⁵⁶

A mai katonai és így hadtörténeti problémáknak ezen hiányos, csak néhány kiragadott példára szorítókozó felvetése természetesen nem tarthat igényt a

⁵¹ Flugzeugträger „Enterprise” vom Stapel gelaufen. Soldat und Technik, 11/1960. sz. 575. s. köv. l.; — az áremelkedésről Soldat und Technik, 5/1961. sz. 244. l.: Neue Kriegsschiffe befreudeter und fremder Marinen.

⁵² Az átlagjövedelmekre ld. Dr. Hans Edgar Jahn: Militärhilfen im Spannungsfeld zwischen Ost und West. Soldat und Technik, 12/1963. sz. 673. l.

⁵³ Ld. Starfighter — 1 : 36. Ein Sinnbild moderner Waffentechnik. Soldat und Technik, 3/1961. sz. 121. l.

⁵⁴ Edgar Schwaneberg: SAC. Das Strategische Luftwaffenkommando. Wehrkunde, 12/1961. sz. 635. l.

⁵⁵ Eisenhower 1961. január 12-én, az amerikaiakhoz intézett utolsó „State of the Union” üzenetében azt állította, hogy a B-58-as több romboló erőt vihet magával, mint amekkorát a második világháború összes harcoló csapatai — szövetségesek és tengelyhatalmak együttesen — bevetettek. Az üzenet német nyelvű fordítását ld. Neue Zürcher Zeitung, 1961. jan. 14. sz.

⁵⁶ A gép fényképét és rövid leírását ld. Flieger-Jahrbuch 1964. Eine internationale Umschau der Luft- und Raumfahrt. Berlin. 1963. 125. l.; ugyanitt több lényeges adat mai szovjet katonai repülőgépekre!

modern hadügy és hadtörténet összefüggéseinek még vázlatos tisztázására sem, még kevésbé e vizsgálatnak a társadalomtörténettel való alapos összekapcsolására. Ennél semmivel sem kisebb feladat lenne az egész magyar hadtörténelem felvázolása, társadalomtörténeti alapról kiindulva. Ezt a munkát hadtörténetírásunk eddig el sem kezdte, noha a magyar marxista történetírás a haditechnika és a haderő problémáit már a felszabadulás előtt társadalomtörténeti kutatás keretében vizsgálta. Molnár Erik már 1943-ban bebizonyította, hogy a haditechnika a termelő erők fejlődése nyomán emelkedik magasabb színvonalra, és elemezte a kialakult feudalizmusnak megfelelő hadszervezetet.⁵⁷

Ugyancsak Molnár Erik mutatott rá arra is, hogy a XIII. századi feudális magyar államháztartásnak a pénzgazdálkodás útjára terelésében a hadszervezet átalakulásából származó pénzszükséglet játszott elsődleges szerepet.⁵⁸ Munkássága nyomán 1949 óta összefüggő képünk van a magyar társadalomtörténet és katonai szervezet összefüggéseiről, a legrégebb időktől a XVI. század elejéig.⁵⁹

A hadtörténet és a társadalomtörténet összefüggéseinek az egész magyar történelmen végigvitt, az egyetemes történeti összefüggések szem előtt tartásával megvalósított vizsgálata, továbbá a modern hadügy kérdésével való foglalkozás rendkívül széles, csak kollektív munkával elvégezhető kutatási program kidolgozását, a kisszámú hazai, de annál óriásibb külföldi, szocialista és kapitalista katonai és történeti irodalom alapos számbavételét és felhasználását követelné meg. Egy ilyen vállalkozásra, erre az egész nagyszabású munkára azért is szükség lenne, hogy hadtörténeti kutatásunkat mai elmaradottságából és főleg kcszerületlenségéből kimozdítva, hadtörténészeink megkezdjék az elméleti kérdésekkel való elmélyült foglalkozást, és ezen belül a hadtörténelem fogalmának és feladatának tisztázását. Így lehet véglegesen állást foglalni a hadtörténetnek a történelemhez és a hadtudományhoz való kapcsolata és viszonya kérdésében is.

Had-történetírásunk egy másik megoldatlan feladata, egyben súlyos adóssága a történeti irodalmunkban, sőt újabban már szélesebb fórumokon folyó vitában: a nacionalizmus, a nacionalista maradványok elleni harc kérdéseiben való állásfoglalás. Ha ennek az országos érdeklődést kiváltott, országosnál is nagyobb jelentőségű⁶⁰ vitának az anyagát szemügyre vesszük, szemünkbe tűnik, hogy hadtörténészeink voltaképpen alig kapcsolódtak bele, és megjelent állásfoglalásuk erősen negatív képet mutat.⁶¹ Ez a magatartás, mely csaknem azonos a vitától való teljes távolmaradással, annál inkább is sajnálatos, mert az egész problémakörben szorosán összefonódnak a társadalom- és a hadtörténeti kérdések. A honvédő és függetlenségi harcok seregének összetétele; a társadalom egyes osztályainak e harcokkal kapcsolatos állásfoglalása és részvétele bennük vagy távolmaradása tőlük; a társadalmi haladás és e harcok kapcsolata; az osztályharcok és a „honvédő” harcok viszonya; a forradalmi és a „haladó”

⁵⁷ Ld. Molnár Erik Szentmiklósy Lajos néven megjelentetett Az árpádkori társadalom. A felépítmény c. könyvének (Bpest. 1943) A haditechnika ill. A haderő c. fejezetét. Vö. Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. 2. kiad. Bpest. 1949. 272. s. köv. és 276. s. köv. 1.

⁵⁸ Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. 37. l.

⁵⁹ Ld. Molnár Erik ez utóbb idézett munkája második része III. fejezetének 2. A katonai szervezet c. pontját, 277. s. köv. 1.

⁶⁰ Ilyen értelemben utal a vitára Orbán L.: Eszmei offenzíva és a tömegek közötti politikai munka. Társadalmi Szemle, 1964. 1. sz. 16. l.

⁶¹ Ld. az Új Írás 1963. 4. számában, legutóbb pedig a HK 1963. 2. számában megjelent hozzászólást, ill. vitacikket.

hagyományok kérdése nem tisztázható széleskörű hadtörténeti kutatások, tehát a hadtörténészek és a történészek együttműködése nélkül.

A háborúknak a honvédő és függetlenségi harcokban is megnyilvánuló egyik fontos társadalomtörténeti vonatkozását, pontosabban: hatását hadtörténetírásunk mindmáig alig vette figyelembe. A háború által előidézett pusztításról van szó arról, hogy ezrek, majd százerek, századunkban már milliók estek áldozatul a háborúnak; ugyanakkor egyre növekvő mértékben semmisültek meg az emberi munka eredményei, évszázadok, gyakran évezredek civilizációjának termékei. E pusztításokat észben maga a katonaság idézte elő, részben a harcok menete, különösen a tűzfegyverek elterjedése és sokasodása; századunkban pedig a légiháború és a „totális” hadviselés.

Történetírásunk a hajdú és a kuruc felkeléseknek, de még az 1848-as szabadságharcnak is a dogmatikus szemlélete idején, a katonaság és a hadakozás által előidézett pusztításokról egyszerűen nem vett tudomást, illetve csak az ellenség által elkövetett pusztításokat vagy a saját seregek által az ellenségnek okozott károkat vette figyelembe. Arról azonban szó sem esett, hogy a saját „honvédő” hadsereg katonái és hadműveletei is súlyos tehertételeket jelentettek a lakosságnak, s hogy például a „nemzeti ügy bajnokainak” tekintett hajdúk gyakran az ellenséggel, az idegen zsoldosokkal azonos módon kegyetlenkedtek azzal a néppel, melynek „legjobb fiai és védelmezői” voltak. Nyírbátor lakosainak 1606. március 29-én Boeckai István oltalomlevelet adott — a saját hajdúival szemben.⁶² Bethlen Gábor már azt hangoztatta, ő nem azért indult támadásra, hogy „az hadak szegény Bocskay fejedelem idejében történt módok szerint dúlnának szabatcsán”, és a katonái „nemhogy szentegyházat, de sem udvarházat, sem parasztházat sehoh fel nem vertek és ételen kívül semmit el nem vötteknek”. Mégis, ezek az állítólag fegyelmezett hadak 1619-ben kirabolták a szepesi protestáns lelkészeket, és Pozsonyban is hódító, rabló sereg módján viselkedtek.⁶³

Ilyen és hasonló példát számtalant találhatunk a hajdú és a kuruc felkelések korábbi történeti irodalmában, s méginkább levéltári anyagában. Történetírásunk eddig mégsem, vagy alig szerepeltette ezeket a tényeket, nem adatok hiányában, hanem egyszerűen azért, mert ezek nem illettek bele a korábbi dogmatikus, idealizált szemléletbe. Ilyen jellegű adatokra a „haladó” hagyományok kutatásához és méginkább kimutatásához egyszerűen nem volt szükség. Éppen ezért hadtörténetírásunknak lenne mindenekelőtt feladata, hogy a magyar hadtörténet teljes és részletes bemutatásához felkutassa és nyilvánosságra hozza a hajdúk, a kurucok és a negyvennyolcas honvédség, általában a saját hadsereg fegyelmét, lakossághoz való viszonyát a történeti valóságnak megfelelően bemutató tényeket. Itt természetesen sokféle probléma van, de bőven van adat is. Mindaddig például nem foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy 1849-ben, az intervenció idején a honvédsereg fegyelmének általános lazulását pontosan mi okozta, és milyen mérvű volt ez az egyes hadtesteknél. Kossuth 1849 július közepén szemrehányásokat tett a Duna—Tisza között álló sereg parancsnokának, Perczel tábornoknak, a népnek okozott károk miatt. Erre Perczel a következő, érdekes indoklással válaszolt: „Egy pár percz alatt összevaráslott tömeg közt csak Isten tud még

⁶² Magyarország vármegyei és városai. Szabolcs vármegye. Bpest, é. n. 146. 1.

⁶³ *Szekfü Gy.*: Bethlen Gábor. Bpest. 1929. 118—119. 1.; *Weber S.*: Újabb adalékok Szepes megye történetéhez. Bpest. 1905. 93—94. 1.; *Lukinich I.*: Bethlen Gábor és Pozsony városa. Száz. 1921—1922. 191—192. 1.

jobb rendet hamarjában állítani, mint én. A népség éjjel, nagy részt köpönyeg nélkül is, majd elfagy. Fa itt nincs, nem kapható. A hazát meg kell menteni, erre had szükséges. És így a két rossz közt kell ismét választani. Az az akár honnét ha házfedélről is, végre kell tüzelőt teremteni.”⁶⁴

Más természetű, de társadalomtörténeti szempontból semmivel sem kisebb jelentőségű problémát jelentenek a háború által az emberek soraiban okozott veszteségek. A háborús veszteségeknek külön irodalmuk van, melyben összehasonlító és összesített adatokat egyaránt találunk. Itt most csak Németország 3 nagyobb háborújának veszteségeit vegyük szemügyre, — mert ezek is érdekes következtetésekre adnak lehetőséget. Amíg az 1870—1871-es porosz—francia háborúban résztvett 1 146 355 német katonából 2,5⁰/₀ meghalt, 8⁰/₀ megsebesült, 1⁰/₀ pedig eltűnt, addig az első világháború 11 millió német katonájának már 20⁰/₀-a esett el, 40⁰/₀-a sebesült meg, és 2⁰/₀-a tűnt el. Ez utóbbi háborúban tehát a német hadsereg 62⁰/₀-os veszteséget szenvedett.⁶⁵

Az első világháborúban a németek saját bevallásuk szerint 2 millió halottat veszítettek, összesen pedig 8,5 millió katona lelte halálát. Ezzel szemben a második világháború összes katona-veszteségei mintegy 30 milliót tesznek ki.⁶⁶ Ennek több, mint 10⁰/₀-át a német veszteségek alkotják; a behívott 13 millió német katona 25⁰/₀-a, 3 256 000 meghalt és eltűnt, — és a német polgári lakosságból is félmillió veszítette életét.⁶⁷

A német haderő veszteségei tehát a második világháborúban az elsőhöz képest jelentékenyen megnövekedtek, és ezt az egész német nép fokozottan érezte. A növekvő veszteségek miatt a Wehrmacht egyre nagyobb emberhiánnyal küzdött; és a háború vége felé már az 1928-as és 1929-es évfolyamck, tehát a 16 év körüliek behívása sem volt elegendő. 1945. március 25-én Hitler parancsot adott, hogy az „Ostgoten”- és W.,estgoten”-Bewegung keretében a még otthon levő férfiakat a frontra kell dobni. E parancs végrehajtása csupán a betűszerinti értelemben vett ágyútöltelék növelte, mert a most behívottak csak kiképzetlen, gyerekekből és öregekből, továbbá sérültekből álló emberanyagot adtak.⁶⁸

A veszteségek egyre nőttek, s a német szárazföldi hadseregnél, mindenekelelt a gyalogságnál, állandóan fokozódott az emberhiány. Ez azután visszahatott a hadviselésre; a német gyaloghadosztályok nem kaptak elegendő és megfelelően kiképzett kiegészítést, utóbb már a kórházból vagy szabadságról visszatérőket is új alakulatokba irányították. Ugyanakkor a feladatok egyre nőttek, a gyalogság viszont mindjobban hiányzott, s ez egyik válságot a másik után okozta.⁶⁹ A háború céljára létrehozott hadsereget ily módon maga a háború tette mindinkább alkalmatlanná feladatának, a háború vitelének ellátására.

Ezzel visszaérkeztünk kiinduló-pontunkhoz, Engelsnek a „melyik hadsereg a jobb?” kérdéséhez. Nyilvánvaló, hogy a választ, akár a második világháború vonatkozásában is, — csak valamennyi körülmény alapos számbavételével, a

⁶⁴ Kossuth levele nem ismeretes; Perczel Abonyban, júl. 17-én, este 9 órakor kelt válasza másolatban Miskolci Állami Lt., Múzeumi törzsanyag, 1071. sz.

⁶⁵ W. Rehm: Die Zahl im militärischen Denken der Gegenwart. Wehrkunde, 4/1960. sz. 194. l.

⁶⁶ W. Rehm: i. m. 194. l.; A második világháború 1939—1945 c. munka szerint, Bpest. 1963. 538. l., az összes halottak száma 32 millió.

⁶⁷ W. Rehm: i. m. 194. l.

⁶⁸ Die Niederlage 1945. Aus dem Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht. Herausgegeben von P. E. Schramm. München. 1962. 463—464. l.

⁶⁹ Ld. erre mindenekelelt M. Fretter-Pico szolgálatonkívüli tüzérségi tábornoknak Missbrauchte Infanterie c. könyvét. Frankfurt/M. 1957. 132—133., 135. stb. l.

gazdasági, politikai, társadalmi és katonai tényezők mérlegelésével adhatjuk meg. Mindezek közül jeler dolgozat a hadsereg és a társadalom kapcsolatának eddig erősen elhanyagolt kérdésére kívánta ráirányítani a figyelmet, legalább néhány vonatkozásban. A társadalmi haladás problémájának, katonai kihatásainak, a társadalomtörténet és a hadtörténet kapcsolatának vizsgálata nehéz, sok munkát, kutatást igénylő feladat, olyan feladat, melyet érdemes elkezdeni, mellyel érdemes foglalkozni, mert megoldása egyaránt fogja gazdagítani történettudományunkat és bontakozó hadtudományunkat.

И. БОРУШ

ВОЕННАЯ ИСТОРИЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ

Резюме

Данное исследование, прежде всего, стремится к определению понятия военной истории, и в ходе этого констатирует, что венгерское понятие «военной истории» одновременно означает историю «войска», следовательно, историю вооруженных сил и историю «ведения войны», т. е. историю войн, следовательно, немецкие понятия *Kriegsgeschichte* и *Militär-geschichte* на венгерский язык одинаково переводятся как военная история.

В венгерской исторической литературе до сих пор не имеется удовлетворительного определения военной истории. Одна из причин этого явления заключается в том, что венгерские военные историки недостаточно знакомы с военнонаучной деятельностью Маркса и Энгельса, поэтому они недостаточно занимаются проблемами современных армий, военным значением развитости цивилизации. Этот вопрос приобретает особое значение в результате развития военной техники и вообще военного дела после второй мировой войны. Деятельность Энгельса имеет значение для военных историков и в том, что он, проделав анализ состава, обученности, оснащенности и командования своего времени, попытался дать ответ на вопрос — какая армия лучше?

В наше время, ведутся во всемирном масштабе и в политическом, и в экономическом, и в военном отношении, с одной стороны, подготовка к войне, с другой стороны, борьба за предотвращение новой войны. Именно поэтому исследователь современной всеобщей истории не может вести работу на должном уровне без помощи военной истории, но и военный историк не может прийти к нужным результатам без основательного знания общей истории.

Эта же проблема возникает и в отношении экономической истории. Известно, что расходы военного характера в бюджете современных государств составляют все растущий процент. Одна из причин этого явления заключается в том, что значение военных материалов постоянно растет по сравнению с людьми, а военное оборудование, оружие и боевые средства все в большей мере дорожают.

В интересах удовлетворительного выяснения всех этих вопросов, выяснения взаимоотношения военной истории и общей истории, связей военной истории и прочих отраслей исторической науки в первую очередь необходимы глубокие теоретические исследования и знание заграничных достижений.

Molnár Erik akadémikus irodalmi MUNKÁSSÁGA 1929—1963

1929

- Jeszenszky Erik*: Blanqui. 100%₀ II. év. 5. (febr.) sz. 235—238. l.
Jeszenszky Erik: A februári forradalom Franciaországban. 100%₀ II. év 6. (ápr.) sz. 267—269. l.
Jeszenszky Erik: A párizsi kommün. 100%₀ II. év 7. (máj.) sz. 337—339. l.
Jeszenszky Erik: Jaurès. 100%₀ II. év. 8. (jún.) sz. 361—364. l.
Jeszenszky Erik: Anarkizmus és marxizmus. 100%₀ II. év 9—10. (júl.—aug.) sz. 425—428. l.
Jeszenszky Erik: Egy filozófiai parádé vége: a bergsonizmus. 100%₀ II. év 9—10. (júl.—aug.) sz. 447—448. l.
Jeszenszky Erik: A guesdizmus: egy marxista párt története. 100%₀ III. év 1. (okt.) sz. 22—25. l.
Jeszenszky Erik: Szindikalizmus: egy „forradalmi” munkásmozgalom. 100%₀ III. év 2. (nov.) sz. 64—68. l.
Jeszenszky Erik: Egy társadalmi csodaszer: a magas munkabérek. 100%₀ III. év. 3. (dec.) sz. 119—126. l.

1930

- Jeszenszky Erik*: Sorel: Egy kísérlet a marxizmus „megmentésére”. 100%₀ III. év. 4. (febr.) sz. 159—163. l.
Jeszenszky Erik: A kapitalizmus válsága és az imperialista háború. 100%₀ III. év 5. (márc.) sz. 207—213. l.
Jeszenszky Erik: Osztálypárt és tömegek a francia forradalomban. 100%₀ III. év 6. (ápr.) sz. 268—271. l.
Jeszenszky Erik: A munkásarisztokrácia Angliában. 100%₀ III. év 7. (máj.) sz. 309—317. l.
Jeszenszky Erik: Marat. 100%₀ III. év 8. (jún.) sz. 369—371. l.
Jeszenszky Erik: Az angol kapitalizmus hanyatlása. 100%₀ III. év 9—10. (júl.—aug.) sz. 405—418. l.

1931

- Jeszenszky Erik*: A kapitalista termelési mód válsága. Korunk 6. évf. 5. (máj.) sz. 321—329. l.
Pálfai István: Magyarország és a társadalmi fejlődés iránya. Társadalmi Szemle I. évf. 1. (jún.) sz. 17—21. l.
Molnár Erik: Az angol kapitalizmus indiai gyarmatpolitikája. Társadalmi Szemle I. évf. 2. (júl.) sz. 66—76. l.
Jeszenszky Erik: A spanyol forradalom fejlődésének anyagi tényezői. Korunk 6. évf. 7—8. (júl.—aug.) sz. 497—504. l.
Molnár Erik: Babeuf. Társadalmi Szemle I. évf. 3. (szept.) sz. 115—118. l.
Jeszenszky Erik: Könyv a magyar mezőgazdaság válságáról. Korunk 6. évf. 9. (szept.) sz. 656—659. l. [Eörsi Béla: Magyar mezőgazdasági válság. Bpest. 1931. (Új Európa Könyvtár) c. könyvéről].
Pálfai István: „Marxista” ismeretterjesztés. A tőzsdés lelkiélete, mint termelőerő. Társadalmi Szemle I. évf. 3. (szept.) sz. 132—133. l. [Vita a Népszavával].
Jeszenszky Erik: Kapitalizmus és külkereskedelem. Korunk 6. évf. 10. (okt.) sz. 678—686. l.
Molnár Erik: MacDonald, a Népszava és a marxizmus. Társadalmi Szemle I. évf. 4. (okt.) sz. 187—190. l.
Jeszenszky Erik: A társadalom fogyasztóereje. Korunk 6. évf. 11. (nov.) sz. 753—760. l. [A „Kapitalizmus és külkereskedelem” c. dolgozat 2. közleménye.]

- Jeszzenszky Erik*: Tőkés fejlődés és tőkés piac. Korunk 6. évf. 12. (dec.) sz. 877—886. 1. [A „Kapitalizmus és külkereskedelem” c. dolgozat 3. közleménye.]
- Molnár Erik*: „Marxista” ismeretterjesztés. Társadalmi Szemle I. évf. 5. (dec.) sz. 230—231. 1. [Vita a Népszavával.]

1932

- Molnár Erik*: A paraszt az eredeti tőkefelhalmozás korszakában. Társadalmi Szemle II. évf. 1. (jan.) sz. 6—11. 1., 2. (febr.) sz. 69—72. 1.
- Jeszzenszky Erik*: A tőkés külkereskedelem. Korunk 7. évf. 1. (jan.) sz. 5—9. 1.; 2. (febr.) sz. 110—117. 1. [A „Kapitalizmus és külkereskedelem” c. dolgozat 4. közleménye.]
- Pálfai István*: Szocialisták a kapitalizmus fennmaradásáért. Társadalmi Szemle II. évf. 2. (febr.) sz. 81—82. 1. [A II. Internacionálé 1932. jan. 25-i Kölnben tartott üléséről.]
- [*Jeszzenszky Erik*]: Marxista válságelmélet és logika. Korunk 7. évf. 2. (febr.) sz. 153—159. 1. [Válasz „A társadalom fogyasztóereje” c. cikkkel kapcsolatban észrevételekre.]
- Jeszzenszky Erik*: A gyarmati kapitalizmus. Korunk 7. évf. 3. (márc.) sz. 170—178. 1.
- Jeszzenszky Erik*: A társadalom termelő- és fogyasztóerejének fogalma a marxizmus realizációs elméletében. Korunk 7. évf. 4. (ápr.) sz. 265—271. 1.
- Molnár Erik*: A saint-simonizmus. Társadalmi Szemle II. évf. 3. (ápr.) sz. 102—107. 1.
- Pálfai István*: „Baloldali frázis”. Társadalmi Szemle II. évf. 3. (ápr.) sz. 132—133. 1. [Vita a Népszavával.]
- Jeszzenszky Erik*: A tőkés külkereskedelem fejlődése. Korunk 7. évf. 5. (máj.) sz. 329—338. 1.
- Pálfai István*: Kítőrő lelkesedéssel fogadnók... Társadalmi Szemle II. évf. 4. (máj.) sz. 172—175. 1. [Vita a Népszavával.]
- Molnár Erik*: Programkritikák. Polgári kiáltvány a társadalom megmentéséről. Írták: Karinthy Frigyes, Lengyel Menyhért, Dr. Nagy Lajos, Püskösti Andor, Serényi Gusztáv. Kiadja: a Magyar Polgári Blokk. Társadalmi Szemle II. évf. 5. (jún.) sz. 221—227. 1.
- Pálfai István*: Szocializmus municiógyárosok használatára. Társadalmi Szemle II. évf. 5. (jún.) sz. 227—228. 1. [Peyer Károly és Márffy-Mantuano Rezső rk. követ és megh. miniszter megemlékezései az elhunyt szocialista Albert Thomas-ról, Franciaország egykori hadsereg-ellátásügyi miniszteréről, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal későbbi igazgatójáról.]
- Jeszzenszky Erik*: Válasz az előbbiekre. Korunk 7. évf. 6. (jún.) sz. 489—492. 1. [A „Marxista válságelmélet és logika” c. cikkkel kapcsolatban *Maibaum Gyula*: Még egyszer a marxista válságelmélet (Korunk 7. évf. 6. sz. 487—488. 1.) címen közölt reflexióira.]
- Jeszzenszky Erik*: Válasz az előbbiekre. Korunk 7. évf. 7—8. (júl.—aug.) sz. 612. 1. [Válasz *Bányai Imre*: A tőkés világkارتel kérdése és a marxizmus (Korunk 7. évf. 7—8. sz. 610—611. 1.) c. cikkére.]
- Pálfai István*: Noskétől Papeinig. Társadalmi Szemle II. évf. 7. (aug.) sz. 292—301. 1.
- Jeszzenszky Erik*: A tőkés világgpiac. Korunk 7. évf. 9. (szept.) sz. 613—622. 1.
- Pálfai István*: A mezőgazdasági népesség osztálytagozódása Magyarországon. Társadalmi Szemle II. évf. 8. (szept.) sz. 351—356. 1.
- Jeszzenszky Erik*: Skolasztika vagy dialektika (Válasz József Attilának). Korunk 7. évf. 9. (szept.) sz. 690—692. 1. [József Attila: Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet? [uo. 687—690. 1.) c. észrevételeire.]
- Jeszzenszky Erik*: A tőkés társadalom fejlődéstörvényei (Dialektikai kérdések). Korunk 7. évf. 10. (okt.) sz. 736—743. 1.
- Jeszzenszky Erik*: A tőkés tervgazdálkodás és a fasizmus. II. Korunk 7. évf. 10. (okt.) sz. 774—776. 1. [Válasz *Veres Péter*: A tőkés tervgazdálkodás és a fasizmus. I. (uo. 772—774. 1.) c. cikkére.]
- Jeszzenszky Erik*: Autarkia és világgpiaci függőség. Korunk 7. évf. 11. (nov.) sz. 810—821. 1.
- Pálfai István*: „Marxista” ismeretterjesztés. Társadalmi Szemle II. évf. 9. (nov.) sz. 415—419. 1. [Az osztályok közötti jövedelem-elosztás Magyarországon a „Szocializmus” szerint.]
- Molnár Erik*: Az értéktöbbletráta a magyar gyáripárban. Társadalmi Szemle II. évf. 10. (dec.) sz. 451—455. 1.
- Jeszzenszky Erik*: A birtokelosztás a mai Magyarországon. Korunk 7. évf. 12. (dec.) sz. 895—900. 1.

1933

- Jeszzenszky Erik*: Kapitalizmus és külkereskedelem. Cluj—Kolozsvár, Korunk, 66 1. (Korunk könyvei 1).
- Jeszzenszky Erik*: Eduard Bernstein. Korunk 8. évf. 1. (jan.) sz. 42—45. 1. [B. halála alkalmából.]
- Molnár Erik*: Bernstein. Társadalmi Szemle III. évf. 1. (jan.) sz. 14—19. 1.

- Jeszenszky Erik*: Az ipar és mezőgazdaság közti egyenlőtlen értékcseré kérdéséhez. Korunk 8. évf. 1. (jan.) sz. 83—88. l. [Reflexiók *Jócsik Lajos*: A keleteurópai paraszttömegek eladósodása (Korunk 7. évf. 7—8. sz. 525—534. l.) c. cikkére. — *Jócsik* válasza: Válasz az előbbiekre. Korunk 8. évf. 1. sz. 88. l.]
- Pálfi István*: A marxizmus kohójából. Társadalmi Szemle III. évf. 1. (jan.) sz. 36—37. l. [A Népszava a Szociáldemokrata Párt 1913. évi pártgyűlésének az Osztrák-Magyar Monarchia demokratikus átszervezése kérdésében kifejtett állásfoglalásáról.]
- Molnár Erik*: A magyar középparaszt. Társadalmi Szemle III. évf. 2. (febr.) sz. 53—59. l.
- Jeszenszky Erik*: A parasztság a polgári forradalom előestéjén. Korunk 8. évf. 3. (márc.) sz. 215—219. l.
- Jeszenszky Erik*: A magyar kapitalizmus jelzőszámai. Korunk 8. évf. 5. (máj.) sz. 345—351. l.
- Jeszenszky Erik*: Az ellentétek azonossága. Korunk 8. évf. 6. (jún.) sz. 462—470. l.; 7—8. (júl.—aug.) sz. 564—571. l.
- Pálfi István*: A munkásarisztokrácia Magyarországon. Korunk 8. évf. 9. (szept.) sz. 639—647. l.
- Jeszenszky Erik*: Szabad gazdasági rendszer vagy tervgazdaság. Korunk 8. évf. 9. (szept.) sz. 690—693. l. [*Diamant Izó*: Szabad gazdasági rendszer vagy tervgazdaság. Az öt éves terv kritikája. Bpest, Pantheon, 1933. c. könyvének ismertetése.]
- Jeszenszky Erik*: Mire tanít a gazdasági földrajz. Korunk 8. évf. 10. (okt.) sz. 770—773. l. [*Horrabin*: Mire tanít a gazdasági földrajz? A német ford. után átdolg. Foris Lajos. Cluj—Kolozsvár 1933. c. könyv kritikája.]
- Jeszenszky Erik*: A gondolkodás alapelveihez. (I.) Az azonosak ellentétessége és az ellentétek azonossága. (II.) A körülmények és az ember. Korunk 8. évf. 11. (nov.) sz. 817—821. l.; 12. (dec.) sz. 898—902. l.
- Jeszenszky Erik*: Nyílt levél Németh Lászlóhoz a „Tanú” szerkesztőjéhez. Korunk 8. évf. 11. (nov.) sz. 861—863. l.

1934

- Jeszenszky Erik*: Előszó. *Karl Marx*: A tőke. A közgazdaságtan bírálata. Sajtó alá rend. Friedrich Engels. Ford. Nagy Gábor [Gergő Zoltán.] Első könyv. A tőke termelési folyamata. I. kötet. Az értékelmélet és a pénz átalakulása tőkévé. Bpest, Mentor. 8—15. l.
- Jeszenszky Erik*: Előszó. *Mód Aladár*: Materialista lételmélet (Vázlat). Bpest, Phönix. 3—8. l.
- Jeszenszky Erik*: A véletlen és szükségszerűség a történelemben. Korunk 9. évf. 1. (jan.) sz. 37—41. l.
- Jeszenszky Erik*: Az előrelátás a történelemben. Korunk 9. évf. 2. (febr.) sz. 85—91. l.
- Jeszenszky Erik*: Megjegyzés az előbbiekre. Korunk 9. évf. 2. (febr.) sz. 156—160. l. [Viszontválasz Németh László észrevételeire (Válasz nyílt levélre. uo. 150—156. l.)]
- Jeszenszky Erik*: Technika és kultúra, szükségszerűség és szabadság. Korunk 9. évf. 3. (márc.) sz. 231—234. l. [*F. J. Jaroszlav*: „Értelmiség és marxizmus” Bpest, 1934, Phönix. c. munkájának kritikája.]
- Jeszenszky Erik*: A magyar gyáripari tőke a válságban. Korunk 9. évf. 4. (ápr.) sz. 245—251. l.; 5. (máj.) sz. 362—371. l.
- Jeszenszky Erik*: Válasz az előbbiekre. Korunk 9. évf. 5. (máj.) sz. 401—405. l. [Reflexiók *F. J. Jaroszlav*: Technika és kultúra (uo. 399—401. l.) c. cikkére.]
- Jeszenszky Erik*: Dialektikus materializmus és pszichoanalízis. Korunk 9. évf. 6. (jún.) sz. 450—454. l.
- Jeszenszky Erik*: Az egyénlélektan és a társadalmi jelenségek. (Dialektikus materializmus és pszichoanalízis. II.) Korunk 9. évf. 7—8. (júl.—aug.) sz. 547—553. l.
- Jeszenszky Erik*: Materialista lételmélet. Korunk 9. évf. 7—8. (júl.—aug.) sz. 595—599. l. [*Mód Aladár*: Materialista lételmélet. Bpest, 1934, Phönix. c. könyvének ismertetése.]
- Jeszenszky Erik*: A pszichoanalízis értelme és értéke. (Dialektikus materializmus és pszichoanalízis. III.) Korunk 9. évf. 9. (szept.) sz. 652—660. l.
- Jeszenszky Erik*: Válasz az előbbiekre. Korunk 9. évf. 10. (okt.) sz. 774—775. l. [Megjegyzések *Neufeld Béla*: A pszichoanalízis értelme és értéke (uo. 772—774. l.) c. cikkére.]
- Jeszenszky Erik*: Gyermeklélektan, jellem és lélektani irracionizmus. Korunk 9. évf. 11. (nov.) sz. 814—820. l. [Ismertetés *Székhely Béla*: A Te gyereked... A modern gyermeknevelés kézikönyve. Bpest, 1934, Bibliotéka. c. könyvről.]
- Jeszenszky Erik*: Mechanikai, fizikai és dialektikai törvények. Korunk 9. évf. 12. (dec.) sz. 937—942. l. [Vita *Mód Aladár*al.]

1935

- Szentmiklós Lajos*: A természettörvény materialista fogalmáról. Gondolat I. évf. 1. (jan.) sz. 59—63. l.
- Szentmiklós Lajos*: A magyar munkásosztály a kapitalizmus általános válságában. Gondolat I. évf. 2. (febr.) sz. 121—130. l.
- Szentmiklós Lajos*: Marx vagy Hendrik de Man. Sándor Pál könyve, Faust könyvkiadó, 1935. Gondolat I. évf. 2. (febr.) sz. 162—164. l. [Ismeretetés.]
- Jeszenszky Erik*: A dialektikus módszer a „Töké”-ben. Korunk 10. évf. 4. (ápr.) sz. 241—246. l.
- Szentmiklós Lajos*: A magyar munkásság osztályszerkezetének változásai a kapitalizmus általános válságában. Gondolat I. évf. 3. (ápr.) sz. 188—199. l.
- Szentmiklós Lajos*: Földreformillúziók. Gondolat I. évf. 4. (máj.) sz. 261—274. l.
- Szentmiklós Lajos*: A parasztság szemléletének alakulása. Gondolat I. évf. 5. (jún.) sz. 342—347. l.
- Jeszenszky Erik*: Az ellentmondás fogalma a materialista dialektikában. Korunk 10. évf. 7—8. (júl.—aug.) sz. 560—567. l.
- Pálfai István*: Napjaink átértékelői. (I—III.) Korunk 10. évf. 9. (szept.) sz. 665—669. l.; 10. (okt.) sz. 754—760. l.; 11. (nov.) sz. 823—827. l. [*Kassák Lajos*: Napjaink átértékelése. c. könyvről.]
- Jeszenszky Erik*: A totális állam és az érdekképviselési rendszer. Korunk 10. évf. 12. (dec.) sz. 927—933. l. [*Nemes Lajos*: A totális állam és az érdekképviselési rendszer. Bpest, 1935. Gyarmati Ferenc kny. c. könyvről.]

1936

- Pálfai István*: Napjaink átértékelői. (IV.) Korunk 11. évf. 1. (jan.) sz. 39—46. l. [*Kassák Lajos*: Napjaink átértékelése c. könyvről.]
- Szentmiklós Lajos*: A negyvennyolcas magyar forradalom osztályjellege. Gondolat II. évf. 1. (jan—febr.) sz. 31—41. l.
- Szentmiklós Lajos*: *Matolcsy Mátyás*: Az új földreform munkaterve. Gondolat II. évf. 1. (jan.—febr.) sz. 75—78. l. [Kritika.]
- Jeszenszky Erik*: A földbirtokviszonyok alakulása Magyarországon. Korunk 11. évf. 3. (márc.) sz. 206—213. l.
- Szentmiklós Lajos*: *Németh László*: Magyarság és Európa. Gondolat II. évf. 2. (márc.) sz. 138—141. l. [Kritika.]
- Jeszenszky Erik*: Az Alföld parasztsága. Korunk 11. évf. 4. (ápr.) sz. 364—366. l. [*Veres Péter*: Az Alföld parasztsága. Bp. 1936. c. könyvről.]
- Jeszenszky Erik*: Franklin Delano Roosevelt. Korunk 11. évf. 4. (ápr.) sz. 366—368. l. [Ismeretetés Cs. Szabó László: F. D. Roosevelt. (Kny.: Válasz 1935. 3—4. sz.) c. füzetéről.]
- Szentmiklós Lajos*: A magyar agrárkérdéshez. Gondolat II. évf. 4—5. (jún.) sz. 253—269. l.
- Szentmiklós Lajos*: A magyar agrárkérdéshez. (II.) Gondolat II. évf. 6—7. (szept.) sz. 352—359. l. *J. E.: Illyés Gyula*: Puszták népe. Nyugat kiadás 1936. Korunk 11. évf. 9. (szept.) sz. 783—784. l. [Ismeretetés.]
- Szentmiklós Lajos*: A magyar agrárkérdéshez. (III.) Gondolat II. évf. 8. (okt.—nov.) sz. 439—445. l.
- Szentmiklós Lajos*: Parasztság és értelmiség. Megjegyzések Veres Péter tanulmányához. Gondolat II. évf. 8. (okt.—nov.) sz. 477—481. l. [*Veres Péter*: A parasztság és értelmiség viszonya (Kny.: Válasz 1936. 7—8. sz.) c. tanulmányáról.]
- Szentmiklós Lajos*: A magyar agrárkérdéshez (IV.) Gondolat II. évf. 9—10. (dec.) sz. 507—518. l.
- Szentmiklós Lajos*: Válasz Veres Péternek. Gondolat II. évf. 9—10. (dec.) sz. 547—548. l. [Reflexiók *Veres Péter*: Megjegyzések egy megjegyzéshez (Gondolat II. évf. 9—10. sz. 545—547. l.) c. észrevételeire.]

1937

- Szentmiklós Lajos*: A magyar agrárkérdéshez. [Bpest] „Gondolat”, 42. l. (Gondolat-könyvtár 2.) — Ism. (G. G.) [Gaál Gábor]: Korunk 12. évf. 9. (szept.) sz. 796—797. l.; Literatúra 1937. 12. évf. ápr. 1. sz. 122. l.; *Nagy Imre*: Új Hang 1938. 1. évf. 4. sz. 104—109. l.
- Szentmiklós Lajos*: Az agrárproletariátus kialakulása Magyarországon. Gondolat III. évf. 1. (jan.—febr.) sz. 26—34. l.
- Szentmiklós Lajos*: Az agrárproletariátus kialakulása Magyarországon. (II.) Gondolat III. évf. 2. (márc.—ápr.) sz. 99—103. l.

- Szentmiklós Lajos*: Az agrárproletariátus kialakulása Magyarországon. (III.) Gondolat III. évf. 3—4. (máj.—jún.) sz. 147—154. l.
- Szentmiklós Lajos*: A néma forradalom. Megjegyzések Kovács Imre könyvéhez. Gondolat III. évf. 3—4. (máj.—jún.) sz. 178—179. l.
- Szentmiklós Lajos*: Az agrárproletariátus kialakulása Magyarországon. (IV.) Gondolat III. évf. 5. (júl.—aug.) sz. 247—252. l.
- Szentmiklós Lajos*: *Veres Péter*: Számadás. Gondolat III. évf. 5. (júl.—aug.) sz. 271—274. l. [Kritika.]
- Szentmiklós Lajos*: Zsidókérdés. I. (Zsidóság és fajta). Gondolat III. évf. 6. (szept.—okt.) sz. 299—303. l.
- Szentmiklós Lajos*: Megjegyzések az előbbiekre. Gondolat III. évf. 6. (szept.—okt.) sz. 334—337. l. [Válasz *Veres Péter*: Megint csak visszabeszélek (Gondolat III. évf. 6. sz. 329—333. l.), „Számadás” c. könyve kritikájával kapcsolatos írására.]
- Szentmiklós Lajos*: Zsidókérdés. II. (A zsidóság társadalmi múltja). Gondolat III. évf. 7—8. (nov.) sz. 360—366. l.
- Szentmiklós Lajos*: *Málnási Ödön*: A magyar nemzet őszinte története. Gondolat III. évf. 7—8. (nov.) sz. 399—404. l. [Kritika.]

1938

- Szentmiklós Lajos*: *Eörsi Béla*: A magyar földművesszegénység kialakulása. Bpest, Fővárosi könyvkiadó, 1937. Korunk 13. évf. 3. (márc.) sz. 270—272. l. [Kritika.]
- Szentmiklós Lajos*: A zsidóság múltja a magyarság körében. Korunk 13. évf. 6. (jún.) sz. 506—511. l.
- Szentmiklós Lajos*: A faj kérdése és a zsidóság. Korunk 13. évf. 7—8. (júl.—aug.) sz. 625—629. l.

1939

- Szentmiklós Lajos*: A magyarság ősi társadalma. Korunk 14. évf. 12. (dec.) sz. 1023—1031. l.

1940

- Szentmiklós Lajos*: A magyarok az őshazában. Korunk 15. évf. 1. (jan.) sz. 17—25. l.
- Szentmiklós Lajos*: A magyarság a pásztorkorban. Korunk 15. évf. 5. (máj.) sz. 407—414. l.
- Szentmiklós Lajos*: Család és vagyon a magyar pásztorkorban. Korunk 15. évf. 6. (jún.) sz. 496—504. l.
- Szentmiklós Lajos*: A magyar pásztortársadalom. Korunk 15. évf. 7—8. (júl.—aug.) sz. 630—640. l.

1941

- Jeszenszky Erik*: Dialektika. Bpest, [K. J. ny.] 94, 2 l.

1942

- Szentmiklós Lajos*: Magyar őstörténet. Bpest, [Márkus ny.] 116 l.
- Szentmiklós Lajos*: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. [Bpest,] Codex, 68 l.

1943

- Szentmiklós Lajos*: Az árpádkori társadalom. 1. A gazdasági alap. Bpest, [Pannonia ny. Debrecen], 108 l.
- Szentmiklós Lajos*: Az árpádkori társadalom. 2. A felépítmény. Bpest, [Pannónia ny. Debrecen], 97, 3 l.

1945

- Dialektika. Bpest, Szikra, 172 l. — Ism. *Fogarasi Béla*: Társadalmi Szemle 1946. I. évf. 2. (febr.) sz. 142—146. l.
- A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. Bpest, Szikra. 352 l. — Ism. *Fugène Major*: Revue d'Histoire Comparée 1948. VII. (XXVI.) tom. 1. nr. 109—112. l.; *Szekeres*

Pál: A magyar társadalom kialakulása. — hozzászólása Molnár Erik könyvéhez. Társadalmi Szemle 1946. I. évf. 7. (júl.) sz. 527—530. I. Molnár Erik válasza uo. 530—534. I. Szent István. Bpest, Szikra, 14 l.
Veszprém megye választóihoz! Bpest, Gerő Gy. Közlekedési ny. [4] l. [Kommunista választási röpiratok 7.]

1946

A zsidókérdés Magyarországon. (Hozzászóló: Katona Jenő.) Bpest, Szikra, 26 l. (A Magyar Kommunista Párt politikai akadémiaja 11.)
Magántulajdon, család, vallás. (Előadás haladó tanfolyamok számára.) [Bpest,] Magyar Kommunista Párt, 14 l. (Semináriumi füzetek.)
A zsidókérdés Magyarországon. Társadalmi Szemle I. évf. 5. (máj.) sz. 326—334. l.
Új történeti tankönyvek. Társadalmi Szemle I. évf. 8—9. (aug.—szept.) sz. 683—685. l. [Ismeretetés: 1. *Benda Kálmán*: Magyarország története az őskortól napjainkig. A polgári iskolák III—IV. és a gimnáziumok III. osztálya számára. 2. *Kosáry Domokos—Mérei Gyula*: Magyarország története a szatmári békétől napjainkig. A gimnáziumok VIII., a líceumok, gazdasági középiskolák és a tanítóképző-intézetek IV. osztálya számára.]

1947

A szocializmus történetéből. Bpest, Szikra, 94 l. (Tudomány és haladás 5.)
Vallás, család, magántulajdon. Bpest, MKP Orsz. Oktatási Ösztálya, 15 l. ([Magyar Kommunista Párt] Oktatási füzetek. Falusi tanfolyam. Politikai ismeretek 4.)
Fogarasi Béla: Marxizmus és logika. Bpest, Szikra, 1946, 181 l. Társadalmi Szemle II. évf. 1. (jan.) sz. 78—80. l. [Ismeretetés.]
Werbőczy és a rendi jog. Társadalmi Szemle II. évf. (febr.) sz. 109—114. l.
A kapitalizmus kezdetei Magyarországon (1200—1350). Társadalmi Szemle II. évf. 4. (ápr.) sz. 275—284. l.
Les débuts du capitalisme en Hongrie 1200—1350. Revue d'Histoire Comparée V. (XXV.) tom. 3. nr. 22—41. l.
Hegedüs Géza: Bevezetés a magyar társadalomtörténetbe. Studió-kiadás. Társadalmi Szemle II. évf. 7—8. (júl.—aug.) sz. 593—594. l. [Ismeretetés.]
Lederer Emma: A magyar társadalom kialakulása. Népszava-kiadás, 1947. Társadalmi Szemle II. évf. 7—8. (júl.—aug.) sz. 590—592. l. [Ismeretetés.]
Válasz Hegedüs Gézának. Társadalmi Szemle II. évf. 9—10. (szept.—okt.) sz. 722—724. l. [Észrevételek *Hegedüs Géza*: Vita Molnár Erikkal (uo. 718—721. l.) c. írására.]
Pach Zsigmond Pál és *N. Kiss István*: Gazdaságtörténet I. rész. Bpest, 1947, 102 l. (Tankönyv a dolgozók iskolái számára.) Társadalmi Szemle II. évf. 11. (nov.) sz. 827—828. l. [Ismeretetés.]
Demokratikus vagy idillikus történeti oktatás? (Történclem a VII. osztály számára. Általános iskolai tankönyvek. Kiadja a vallás- és közoktatásügyi miniszter. Bpest, 1947. Elekes Lajos és Tóth András munkája.) Társadalmi Szemle II. évf. 12. (dec.) sz. 905—907. l. [Kritika.]

1948

A finnugor ősnyelv kérdéséhez. Társadalmi Szemle III. évf. 4—5. (ápr.—máj.) sz. 340—343. l.

1949

A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. 2. kiad. Bpest, Szikra, 344 l.
A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. [Bpest,] Szikra, 370 l. — Vö.: Vita Molnár Erik: „A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig” c. könyvéről. Összeáll. Györfly Sándor—Pach Zsigmond Pál. Társadalmi Szemle 1950. V. évf. 5. (máj.) sz. 388—400. l. és Diskusia o knihe Erika Molnára Dejiny uhorskej spoločnosti od čias Árpádovcov po Moháč. A „Kapitoly z uhorských dejín.” Bratislava, 1952. c. kötetben.
Engels Frigyes: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Bpest, Szikra, 205 l. Századok 83. évf. 1—4. sz. 311—319. l. [Ismeretetés.]

1950

- A magyar társadalom a X—XII. században. 1949/50. tanév II. félévi előadások jegyzete. Bpest, Bölcsészettud. Kar soksz. 142 l.
- Magyar történet a XIII—XIV. században. 2. évesek számára. Bpest, VKM 2. Jegyzetsoksz. 190 l. (Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészkarának jegyzetei.)
- Babeuf. Babeuf válogatott írásai. Ford. Csatlós János. Szerk. és jegyz. Köpeczi Béla. Bpest, Hungária. (Forradalmárok.) 5—8. l.
- Előszó. *Tagányi Károly*: A földközösség története Magyarországon. [Bpest] Athenaeum. (A magyar múlt értékei.) 3—12. l.
- Lenin*: „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban.” Társadalmi Szemle V. évf. 2. (febr.) sz. 152—163. l. [Ismeretetés.]
- Rudas László. Társadalmi Szemle V. évf. 6. (jún.) sz. 487—492. l.

1951

- Основание венгерского государства. Bpest, Akadémiai Kiadó, 89 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 3.)
- Sztálin nyelvtudományi cikkei és a történettudomány. A Magyar Tudományos Akadémia I. és II. Osztályának Közleményei 1. köt. 1. sz. (Ünnepi szám a Magyar Tudományos Akadémia fennállásának 125. évfordulója alkalmából.); Sztálin nyelvtudományi munkái és a magyar tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia 125 éves fennállása alkalmából rendezett együttes ülés anyaga. Bpest, M. Tud. Akadémia, és kny. Bpest, Akadémiai Kiadó, 53—66. l.; Társadalmi Szemle VI. évf. 2. (febr.) sz. 142—153. l.
- Lenin* Műveinek 1. kötete (1893—1894.) Társadalmi Szemle VI. évf. 5. (máj.) sz. 360—371. l. [Ismeretetés.]
- Lenin* Műveinek 2. kötete (1895—1897). Társadalmi Szemle VI. évf. 10—11. (okt.—nov.) sz. 757—766. l. [Ismeretetés.]
- A magyar történetírás a felszabadulás óta; eredményei, hiányosságai és legsürgősebb feladatai. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei I. köt. 3—4. sz.; Hazai társadalmi és történettudományunk időszerű kérdései. A Magyar Tudományos Akadémia 1951. december 10—13. között tartott előadásainak anyagából. Bpest, M. Tud. Akadémia, és kny. Bpest, M. Tud. Akadémia, 13—25. l.

1952

- A történelmi materializmus ideológiai előzményei. Bpest, Szikra, 138 l.
- A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Az Árpádok kora. Bpest, Szikra, 27 l. (A Magyar Dolgozók Pártja Pártfőiskolájának előadásai 18.)
- A magyar történetírás a felszabadulás óta; eredményei, hiányosságai és legsürgősebb feladatai. Társadalmi Szemle VII. évf. 1. (jan.) sz. 53—65. l.
- Determinizmus és indeterminizmus a burzsoá világnézetben. Filozófiai évkönyv (I. évf.) és kny. Bpest, Akadémiai Kiadó. 99—131. l.
- Die Gründung des ungarischen Staates. (Gastvorlesung vor der Humboldt-Universität zu Berlin am 9. 10. 52.) Kny.: Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin 1952—1953. Jahrg. II. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe. Heft 2 und 3 [Berlin] 59—73.; 37—52. l.

1953

- A magyar nép őstörténete. (Kiad.) A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bpest, Akadémiai Kiadó soksz. 87 l.
- A magyar nép őstörténete. Bpest, Szikra, 113 l., 3 térk. — *Ism. Hajdu Péter*: A magyarság kialakulásának előzményei. Bpest, Akadémiai Kiadó. (Nyelvtudományi értekezések 2.) 55—63. l.; *Zsirai Miklós*: Megjegyzések Molnár Erik őstörténeti munkájáról. Szabad Nép XI. évf. dec. 3. (337.) sz.; A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése. 1953. december 1. Szerk. Czeglédy Károly—Hajdu Péter. Bpest, Akadémiai Kiadó, 1955. 93 l. (Nyelvtudományi értekezések 5.); *Lakó György*; Az újabb őstörténeti kutatások eredményei és a nyelvtudomány. Magyar Nyelv XLIX. évf. 3—4. sz. 266—278. l.; *Vértes Edit*: Randbemerkungen zu den neuesten Forschungen auf dem Gebiete der ungarischen Vorgeschichte. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 1954. Tomus IV. Fasc. 3—4., 427—462. l.; *Szabolcsi Bence*: Magyar őstörténet — magyar népzene. Irodalmi Ujság 1954. V. évf. 1. (jan. 2.) sz. 6. l. és *uő.*: Népzene és törté-

- nelem. Bpest, Akadémiai Kiadó, 1954. 132—144. l.; *Hajdu Péter*: A magyar őstörténet kérdéseiről. Irodalmi Újság 1954. V. évf. 3. (jan. 30.) sz.; *Szabolcsi Benec*: Mégegyszer: őstörténet és népzene. Irodalmi Újság 1954. V. évf. 4. (febr. 10.) sz. 4. l.; *Pais Dezső*: Nyék törzsnevünk és ami körülötte lehetett. Magyar Nyelv XLIX. évf. 3—4. sz. 278—279. l.; *Diószegi Vilmos*: A magyarság eredetének kérdéseiről. Ethnographia 1954. LXV. évf. 1—2. sz. 244—253. l.; *Kálmán Béla*: Megjegyzések Molnár Erik „A magyar nép őstörténete” c. művéhez. Nyelvtudományi Közlemények LV. köt. 266—270. l.
- Marx a nemzetközi munkásmozgalom vezére. Akadémiai Értesítő 60. köt. 499. sz. 94—108. l.; Társadalmi Szemle VIII. évf. 3. (márc.) sz. 281—297. l. Marx képmásával.
- Sztálin*: „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban” című műve és a magyar történettudomány. Magyar Történeti Kongresszus, 1953. június 6—13. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1954. 625—638. l.; Századok 87. évf. 1. sz. 1—13. l.; Társadalmi Szemle VIII. évf. 7—8. (júl.—aug.) sz. 646—660. l.
- Voluntarizmus és fatalizmus. A társadalmi törvényszerűség kérdése Sztálin „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban” c. művének megvilágításában. Hozzászólásokkal. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei III. köt. 3—4. sz. és kny. Bpest, Akadémiai Kiadó, 323—356. l.
- Molnár Erik*: Hozzászólás. A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitatülése 1953. december 1. Bpest, Akadémiai Kiadó, 1955, 45—49. l.

1954

- A magyar őstörténetírás és a szovjet tudomány. Szabad Nép XII. évf. 33. (febr. 2.) sz.
A magyar nép őstörténete. 2. átdolg. és bőv. kiad. (Kiad.) A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bpest, Szikra, 175 l., 3 térk.

1955

- A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái. Bpest, Szikra, 304 l.
Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа. Bpest, Acad. Scientiarum Hung., 137 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 13.)
- A magyar történetírás tíz esztendeje. A magyar tudomány tíz éve 1945—1955. Szerk. Ligeti Lajos. Bpest, Akadémiai Kiadó, 65—86. l.; Századok 89. évf. 2. sz. 169—190. l.
- Einige Fragen zur ungarischen Urgeschichtsforschung. Études des délégués hongrois au Xe Congrès International des Sciences Historiques. Rome 4—11 septembre 1955. Bpest, Akadémiai Kiadó; Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae IV. tom. 1—3. fasc. és kny. [Bpest,] Akadémiai Kiadó, 45—71. l.
- La conception historique des „lumières” françaises. Études des délégués hongrois au Xe Congrès International des Sciences Historiques. Rome 4—11 septembre 1955. Bpest, Akadémiai Kiadó; Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae IV. tom. 1—3. fasc. és kny. [Bpest,] Akadémiai Kiadó, 101—122. l.
- Десять лет развития венгерско-советской дружбы и сотрудничества. Доклады и сообщения Института Историй 7. sz. 7—15. l.
- Bolgár Elek 1883—1955. Akadémiai Értesítő 62. köt. 513. sz. 353—354. l.; Csillag 9. évf. 8. sz. 1689—1690. l.; [Név nélkül.] Századok 89. évf. 4—5. sz. 805—806. l.

1956

- A marxista filozófia és népi demokráciánk kérdései. Bpest, Szikra, 18 l. (A Magyar Dolgozók Pártja Politikai Akadémiája 5.)
Beköszöntő. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője VII. évf. 1—2. sz. 1—2. l.

1957

- A kapitalizmus gazdasági törvényeiről. Társadalmi Szemle XII. évf. 2. (jún.) sz. 29—43. l. — Reflexiók *Csapó László*: Hozzászólás *Molnár Erik*: „A kapitalizmus gazdasági törvényeiről” című cikkéhez. Társadalmi Szemle XII. évf. 4—5. (aug.—szept.) sz. 158—167. l.: A kapitalizmus gazdasági törvényeiről folytatott vitához. Társadalmi Szemle 1958. XIII. évf. 1. (jan.) sz. 73—77. l.

- Историки Венгрии к 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Вопросы истории 9. sz. 220—221. l.
 Válasz Csapó László hozzászólására. Társadalmi Szemle XII. évf. 7—8. (nov.—dec.) sz. 176—180. l.
 A Nagy Októberi Szocialista Forradalom. Magyar Tudomány II. köt. 11—12. sz. és kny. Bpest, Akadémiai Kiadó, 439—455. l.; Századok 91. évf. 1—4. sz. 1—7. l.; Társadalmi Szemle XII. évf. 7—8. (nov.—dec.) sz. 1—9. l.
 Anna Mihajlovna Pankratova (1897—1957). Magyar Tudomány II. köt. 5—6. sz. 231—232. l.; Századok 91. évf. 1—4. sz. 479—480. l.

1958

- Великая Октябрьская социалистическая революция. Acta Historica V. tom. 1—2. nr. és kny. Bpest, Akadémiai Kiadó, 3—11. l.
 Felszólalás. Történésvita a „népi” írókról. Századok 92. évf. 5—6. sz. 732—734. l. Ugyanez: Irracionalizmus és ösztönösség. [Bevezető a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében a „népi” írókról tartott vitához.] Kortárs 2. évf. 10. sz. 569—571. l.; Magyar Tudomány III. köt. 10. sz. és kny. Bpest, Akadémiai Kiadó, 409—411. l.
 Hozzászólás Fogarasi Béla: A marxizmus és a revizionizmus harca a tudományban. c. tanulmányhoz. Magyar Tudomány III. köt. 11—12. sz. 483—486. l.

1959

- A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája. Bpest, Kossuth Kiadó, 477 l. — Ism. Háy László: Társadalmi Szemle XIV. évf. 10. (okt.) sz. 153—165. l.; Kahulits László: Ankét Molnár Erik: A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája c. könyvéről. Társadalmi Szemle XIV. évf. 12. (dec.) sz. 85—95. l.; Ránki György: Századok 1961. 95. évf. 1. sz. 170—173. l.
 A történelmi materializmus néhány kérdése Lenin Materializmus és empiriokriticizmus c. művében. Magyar Filozófiai Szemle III. évf. 1—2. sz. 24—29. l.
 Великая Октябрьская социалистическая революция. Великая Октябрьская социалистическая революция и Венгрии. Сборник статей. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 17.) Bpest, Akadémiai Kiadó, 3—11. l.
 A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége. Magyar Tudomány IV. köt. 4. sz. és kny. Bpest, Akadémiai Kiadó, 171—177. l.; Történelmi Szemle II. évf. 1—2. sz. 1—7. l.
 Le rôle historique de la République Hongroise des Conseils. Acta Historica VI. tom. 3—4. nr. és kny. Bpest, Akadémiai Kiadó, 229—238. l.
 Révai József (1898—1959). Századok 93. évf. 5—6. sz. 771—772. l.; Történelmi Szemle II. évf. 3—4. sz. 463—464. l.
 Bevezető az 1918. é i októberi forradalom 40. évfordulója alkalmából (1958. október 31.) a Magyar Tudományos Akadémia ünnepi ülésén. Századok 93. évf. 1. sz. 183. l. [Kivonat.] Zárószó a Magyar Történelmi Társulat 1958. dec. 2-i igazgatóválasztmányi ülésén. Századok 93. évf. 1. sz. 80—182. l.
 Megnyitó „A kapitalizmus fejlődése az egykori Osztrák-Magyar Monarchia országaiban” tárgykörben tartott nemzetközi munkakonferencián. Budapest, 1958. december 10—13. Századok 93. évf. 5—6. sz. 927—928. l. [Kivonat.]
 Hozzászólás Balázs Béla: A Horthy-fasizmus társadalmának és ideológiájának néhány jellemző vonása c. tanulmányához. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei IX. köt. 1. sz. 116. l.
 Hozzászólás [az MSzMP Központi Bizottsága mellett működő Közgazdasági Elméleti Munkaközösség 1959. január 12-i vitaülésén.] Háy László: Az újratermelési ciklus alakulása a második világháború után. Bpest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 73—82. l.
 A kapitalizmus megdöntésének történelmi útjairól. Századok 93. évf. 2—4. sz. 718—720. l. [Kivonat.]

1960

- A magyar történetírás fejlődése az elmúlt évtizedben. Századok 94. évf. 1—3. sz. 45—58. l. Hozzászólások: Ember Győző (59—63.); Székely György (63—67.); Horváth Miklós (67—73.); Ságvári Ágnes (73—77.); Szabolcs Ottó (77—80.); Nemes Dezső 80—81. l.). — Ism. P (amlényi) E (rvin): Magyar Tudomány V. köt. 5—6. sz. 358—365. l.
 L'influence de la philosophie de l'histoire de Hegel sur l'historiographie marxiste. Études historiques. I. köt. Bpest, Akadémiai Kiadó, 149—162. l. és kny. Bpest, Akadémiai Kiadó, 14 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 47.)

A nemzeti kérdés. Magyar Tudomány V. köt. 10. sz. és kny. Bpest, Akadémiai ny. 571—587. I. — Reflexiók: *Dömötör Sándor*: Nemzeti jelleg, etnikai csoport. Magyar Tudomány 1961. VI. köt. 4. sz. 241—244. I.

1961

A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái. 2. átdolg. és bőv. kiad. Kézirat gyanánt. [Bpest,] Kossuth Kiadó Sokszorosító Üzeme. 252, 2 I. — Ism. *Pogány Róbert*: Az elméleti munkaközösség vitája Molnár Erik könyvéről. Magyar Filozófiai Szemle V. évf. 4. sz. 553—596. I.

Nemzet és haza. (Ideológiai kérdések a feudalizmusban.) A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei XI. köt. 1—3. sz.; Szegedi Akadémiai Napok. 1961. május 18—19. (Rend. a Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történelmi Osztálya és a Szegedi Tudományegyetem.) Bpest, Akadémiai Kiadó, 99—109. I.

Ideológiai kérdések a feudalizmusban. A nemzeti kérdéshez. A „haza” fogalma a feudalizmus korszakában. Történelmi Szemle IV. évf. 3. sz. és kny. Bpest, Akadémiai ny. 261—283. I. — Ism. *Pach Zsigmond Pál*: A „haza” fogalma az osztálytársadalmakban. (Hozzászólás *Molnár Erik*: Ideológiai kérdések a feudalizmusban c. tanulmányához.) Századok 1962. 96. évf. 3—4. sz. és kny. Bpest, 1962. Akadémiai ny. 393—399. I.

Das Problem des Zusammenhanges zwischen nationaler Unabhängigkeit und gesellschaftlichem Fortschritt. Kny.: Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Red. von *V(ilmos) Sándor, P(éter) Hanák*. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 51.) Bpest, Akadémiai Kiadó, 9—11. I.

Válasz *Dömötör Sándor* hozzászólására. Magyar Tudomány VI. köt. 4. sz. és kny. Bpest, Akadémiai ny. 245—248. I.

1962

Dialektikus materializmus és társadalomtudomány [Bpest,] Kossuth Kiadó, 505 I.

Az SzKP XXII. kongresszusa és a szocialista patriotizmus. Történelmi Szemle V. évf. 1. sz. és kny. Bpest, Akadémiai ny. 1—7. I. — Ism. *M. Kondor Viktória*: Magyar Tudomány 1963. VIII. köt. 1. (jan.) sz. 57—58. I.; *uő.*: Századok 1963. 97. évf. 2. sz. 460—461. I.

Az európai abszolutizmusról. Az abszolutizmus elvi kérdéseiről rendezett vita anyagából. Történelmi Szemle V. évf. 2. sz. 288—291. I. Kivonata: Századok 96. évf. 5—6. sz. 848—850. I. — Ism. *R. Várkonyi Ágnes*: Vita az abszolutizmus kérdéseiről. Történelmi Szemle V. évf. 1. sz. 89, 91, 98, 100, 101. I.

Vitazáró felszólalás. Az abszolutizmus elvi kérdéseiről rendezett vita anyagából. Történelmi Szemle V. évf. 2. sz. 299—302. I.

Unité de la loi sociale et de l'action humaine. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio philosophica. Tomus I. [Bpest,] 3—10. I.

Történetiszemléletünk nacionalista maradványairól. Új Írás II. évf. 11. (nov.) sz. 1236—1243. I. — Ism. *Varga János*: Történetiszemléletünk nacionalista maradványairól. (Beszámoló egy beszélgetésről). Történelmi Szemle 1963. VI. évf. 1. sz. 102—107. I.; *Pamlényi Ervin*: Történészek vitája a nemzet és a haza fogalmáról. Népszabadság 1963. XXI. évf. 98. (ápr. 28.) sz. 7. I. Ld. még a cikkkel és a kérdéskörrel kapcsolatos alábbi reflexiókat: *Vigh Károly*: Történetiszemlélet és politika. (Hozzászólás *Molnár Erik*: „Történetiszemléletünk nacionalista maradványairól” című cikkéhez.) Új Írás 1963. III. évf. 1. (jan.) sz. 111—113. I. *Tóth Ede*: Történetírásunk néhány problémája. Valóság 1963. VI. évf. 1. sz. 98—104. I. *Balogh Sándor—Simon Péter*: Megjegyzések *Molnár Erik*: „Történetiszemléletünk nacionalista maradványai” című cikkéhez. Magyar Tudomány 1963. VIII. köt. 2. (febr.) sz. 109—120. I. *Mathejka Jánosné*: Eszmei offenzívát! Új Írás 1963. III. évf. 3. (márc.) sz. 362—364. I. *Arató Endre*: A történelmi problémák sokoldalú elemzéséért. (Megjegyzések *Molnár Erik*: Történetiszemléletünk nacionalista maradványairól c. cikkéhez.) Új Írás 1963. III. évf. 3. (márc.) sz. 365—368. I. *Nagy László—Otta István*: Hozzászólás *Molnár Erik*: Történetiszemléletünk nacionalista maradványairól c. cikkéhez. Új Írás 1963. III. évf. 4. (ápr.) sz. 488—496. I. *Elekes Lajos*: Haza és jobbágyparaszt. Megjegyzések a hazafogalom történelmi fejlődésének kutatásához. Új Írás 1963. III. évf. 5. (máj.) sz. 615—620. I. *Mathejka Jánosné*: Eszmei offenzívát! Új Írás 1963. III. évf. 6. (jún.) sz. 735—737. I. *Benczédi László*: Parasztok és katonák XVII—XVIII. századi Habsburg-ellenes mozgalmakban. (Hozzászólás *Molnár Erik* cikkéhez.) Új Írás 1963. III. évf. 6. (jún.) sz. 738—743. I. *Sötér István*: Az irodalom szerepe a „nemzeti ideológiában”. Új Írás 1963. III. évf. 6. (jún.) sz. 732—735. I. *Mód Aladár*: Beszéljünk világosan. Új Írás 1963. III. évf. 7. (júl.)

- sz. 843—847. l. *Nagy László—Otta István*: Néhány szó az „Eszmei offenzívát!” című cikkhez. Új Írás 1963. III. évf. 8. (aug.) sz. 990. l. *Kálmán Endre*: Történelemfelfogásunk néhány kérdése. (Gondolatok Molnár Erik cikke kapcsán.) Új Írás 1963. III. évf. 8. (aug.) sz. 991—994. l. *Horváth Zoltán*: A nacionalizmus néhány kérdése Molnár Erik cikkei kapcsán. Új Írás 1963. III. évf. 10. (okt.) sz. 1381—1384. l.
- Zárószó a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről rendezett vitáján. Századok 96. évf. 1—2. sz. 239. l.
- Megnyitó a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén. 1962. március 9. Századok 1962. 1—2. sz. 353—354. l.

1963

- A XXII. kongresszus és a szocialista hazafiság. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei XIII. köt. 1—2. sz. és kny. A magyar történettudomány időszerű kérdései a Szovjetunió Kommunista Pártja 22. kongresszusa fényében. Bpest, Akadémiai ny. 135—142. l.
- Bevezető a „Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV—XVIII. század)” c. vitához. Történelmi Szemle VI. évf. 1. sz. 1—3. l. és kny. Bpest, Akadémiai ny. 3 l.
- A hazafias-nemzeti ideológiáról. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei. XIII. köt. 3. sz. 303—313. l. Hozzászólók: Erdei Ferenc (314—318.), Sőtér István (319—323.), Simon Péter (323—327.), Mód Aladár (328—333.) Barta István (334—335.) és Nemes Dezső (335—339. l.). Molnár Erik válasza: 339—344. l.
- Válasz a nacionalizmus kérdésében írt vitacikkekre. Új Írás III. évf. 7. (júl.) sz. 848—855. l.; 8. (aug.) sz. 984—989. l.; 9. (szept.) sz. 1111—1115. l. — Történelmi Szemle VI. évf. 2. sz. és kny. (Bpest.) Akadémiai ny. 238—259. l.
- Vestiges nationalistes dans notre conception de l'histoire. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philosophica. Tomus II. [Bpest,] 3—14. l.
- A hazafias-nemzeti ideológiáról. Kritika I. évf. 4. (dec.) sz. 21—29. l.

Összeállította: *Varga István*

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE TAGJAINAK TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA,
1949—1963**

Az alábbi bibliográfia a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete tagjainak 15 éves tudományos munkásságát sorolja fel, a szorosabb értelemben vett tudományos kutatómunka eredményeire korlátozva. E korlátozás következtében kimaradtak a bibliográfiából az alkalmi vitahozzászólások, beszámolók, könyvismertetések, valamint a népszerűsítő előadások és kiadványok. A bibliográfia szempontjából az Intézet tagjainak tekintettük azokat a volt tagokat is, akiket az Intézetből más munkahelyre való távozásuk után, később is intézményes szálak fűzték az Intézethez (pl. az Intézet Tudományos Tanácsának tagsága). Értelemszerűen maradtak ki a bibliográfiából Molnár Erik munkái, mivel azokat kötetünkben külön bibliográfia sorolja fel.

1949

1. Kossuth Lajos: Országgyűlési tudósítások. 3. köt. 1834. márc. 25. nov. 29. Sajtó alá rend. a Történettudományi Intézet munkaközössége *Barta István* vezetésével, Bp. 1949, Magyar Történelmi Társulat, 747 l. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Kossuth Lajos összes munkái 3.)
2. *Lederer Emma*: Az egyház szerepe az Árpád-kori Magyarországon. Sz. 1949. 83. évf. 79—105. l. és kny. Bp. 1950, Magyar Történelmi Társulat, 27 l. (A történettudomány kérdései 3.)
3. *Lukács Lajos*: Adalékok a nyugati imperialista hatalmak és a magyar ellenforradalmárok együttműködéséhez 1919-ben. Sz. 1949. 83. évf. 1—4. sz. 250—257. l.
4. *P[ach] Zsigmond Pál*: Szempontok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon. II. Sz. 1949. 83. évf. 106—145. l. és kny, Az eredeti tőkefelhalmozás gyarmati korlátai Magyarországon 1848 előtt. Bp. 1950, Magyar Történelmi Társulat, 42 l. (A történettudomány kérdései 4.)

1950

5. *Balázs Béla*: A klerikális reakció tevékenysége a fehérterror idején. Sz. 1950. 84. évf. 1—4. sz. 379—401. l.
6. *H. Balázs Éva*: A váradi püspökség jobbágynak megmozdulása a 18. század közepén. Sz. 1950. 84. évf. 1—4. sz. 320—332. l.
7. *Bálcescu Miklós* válogatott írásai. (Szerk., bev. és jegyz. *I. Tóth Zoltán*) Bp. 1950, Hungária, 224 l.
8. *Elekes Lajos*: Hunyadi hadserege. Sz. 1950. 84. évf. 1—4. sz. 85—120. l. és kny. Bp. 1951, Magyar Történelmi Társulat, 38 l. (A történettudomány kérdései 9.)
9. *Kovács Endre*: Bem József és a magyar szabadságharc. Sz. 1950. 84. évf. 1—4. sz. 1—36. l. és kny. Bp. 1951, Magyar Történelmi Társulat, 38 l. (A történettudomány kérdései 8.)
10. — — *Petőfi és Neruda*. IT 1950. 38. évf. 1. sz. 79—91. l.
11. *Lederer Emma*: (Magyarország története.) — előadása nyomán. (Szeged, 1950). (Egyetemi) Tanulmányi Oszt., II. évf. soksz.) 94 l.
12. Magyar Történeti Bibliográfia. 1825—1867. 1. köt. Általános rész, 3. köt. Politika, jog, oktatás-iskolák, tudomány, művészet, sajtó, vallás—egyházak. Szerk. a Történettudományi Intézet munkaközössége *I. Tóth Zoltán* vezetésével. Bp. 1950. Akadémiai Kiadó, 118 l.; 407 l.
13. *Niederhauser Emil*: A szláv államok kialakulása. Bp. 1949, 52 l. (Tanulj jobban.)
14. *Pach Zsigmond [Pál]*: Gazdaságtörténelem. (Egyetemi jegyzet) — előadása nyomán. (Bp. 1950), (Közgazdaságtud. Egyet. Jegyzetkiad. Oszt. soksz.) 242 a—d l.

15. *Sándor Pál, S.*: Adatok a parasztság kisajátításáról és mozgalmairól az abszolutizmus korszakában. (1849—1867). Sz 1950. 84. évf. 1—4. sz. 333—352. l.
  16. *Sándor Vilmos—Kolossa Tibor*: Magyarország államkölcseinek történetéből. Sz 1950. 84. évf. 1—4. sz. 353—378. l.
  17. *Székelgy György*: Bevezetés. Karl Kautsky: A szocializmus előfutárai. Bp. 1950, Szikra. I—XIV. l.
  18. — — A hűbéri Európa. Egyetemi jegyzet. 1949/50. 2. félév. (Bp.) 1950. Egyet. Bölcsészstud. Kar. soksz. 106 l.
  19. — — A magyar parasztháborúk, 1437—1514. (A magyar parasztháborúk irodalma, 1437—1514. Összeáll. Geréb László. Bp. 1950, Hungária.) 5—55. l.
- 1951**
20. *Barta István*: A magyar szabadságharc vezetői és a bécsi októberi forradalom. Sz 1951. 85. évf. 3—4. sz. 443—485. l.
  21. *Elekes Lajos*: „Minden vitéz ember példája”: Hunyadi János. (Kiad. a Magyar Történelmi Társulat, (Bp.) 1951, Művelt Nép, 100 l. 2. kiad. (Bp.) 1952.
  22. — — Hunyadi János. MTATT 1951. 1. köt. 3—4. sz. 53—73. l.
  23. — — Армия Гуниади, АН 1951. 1. köt. 1. sz. 5—59. l.
  24. *Frič, J[osef] V[aclav]*: Emlékeim. Szerk., bev. és jegyz. *Kovács Endre*. [Bp.] 1951. Művelt Nép, 272 l.
  25. *Györfly György*: Jegyzetek Anonymus tulajdonveveihez. MNy 1951. 47. évf. 1. sz. 46—50. l.
  26. *Hadrovics László—Wellmann Imre*: Parasztmozgalmak a 18. században. (Kiad. a Magyar Történelmi Társulat (Bp.) 1951, Művelt Nép, 95 l.
  27. *Haraszi Éva*: Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen. (Kiad.) a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete Bp. 1951, Közoktatásügyi Kiadó 380 l., 2 t.
  28. *Heckenast Gusztáv*: Magyarország történelme 1526—1790-ig. 1950/51. (tanév). Szeged, 1951. VKM 3. sz. Jegyzetsoksz. 92 l. (Egyetemi jegyzet.)
  29. Hunyadi János harcai a török hódítók ellen. (Előadó *Elekes Lajos*.) Bp. 1951, Szikra, 46 l. (A Magyar Dolgozók Pártja Központi Előadói Irodájának előadásai.)
  30. *Incze Miklós—Kubitsch Imre*: A magyar munkásosztály helyzete a világgazdasági válság éveiben. MSzKGSz 1951. 5. évf. 9. sz. 237—256. l.
  31. Jobbágylevelek. Összeáll., s az előszót írta *H. Balázs Éva*. (Kiad. a Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1951, Közoktatásügyi Kiadó, 318 l.
  32. Kossuth Lajos 1848—49-ben. 1. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847—49. Sajtó alá rend. és bev. *Barta István*. Bp. 1951, Akadémiai Kiadó, 772 l. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Kossuth Lajos összes munkái, 11.)
  33. Kossuth Lajos: Fel mindnyájan a hon védelmére! Válogatott cikkek, beszédek és egyéb iratok. 1848—49. (Összeáll. és sajtó alá rend. *Barta István, Spira György*. Bev. *Spira György*. (Kiad. a Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1951, Művelt Nép, 147 l. 3 tb. 2. kiad. Bp. 1952.
  34. *Kovács Endre*: Bem apó. (Kiad. a Magyar Történelmi Társulat Bp. 1951, Művelt Nép, 82 l., 2 t., 1 térk.
  35. — — Mickiewicz és a magyar szabadságharc. Sz 1951. 85. évf. 1—2. sz. 197—212. l.
  36. *Kulcsár Zsuzsanna*: Adalékok a Vatikán politikájához az 1929—33-as világgazdasági válság éveiben. Sz 1951. 85. évf. 1—2. sz. 239—250. l.
  37. A magyar nép története. Rövid áttekintés. Írták *Heckenast Gusztáv, Karácsonyi Béla, Lukács Lajos, Spira György* stb. (Kiad. a Magyar Történelmi Társulat. (Bp.) 1951, Művelt Nép, 534 l., 58 t., 4 térk.
  38. *Pach Zsigmond Pál*: Bevezetés. II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. Bp. 1951, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1—24. l.
  39. — — — Függetlenségi küzdelmeink a Habsburgok ellen a XVII. században. A Rákóczi szabadságharc. Bp. 1951, Szikra 55 l. (A Magyar Dolgozók Pártja Pártfőiskolájának előadásai.)
  40. — — — A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkájáról. AÉ 1951. 58. köt. 488. sz. 401—405. l.
  41. — — — A majorsági gazdálkodás és a parasztság kisajátítása a XVII. századi Magyarországon. Sz 1951. 85. évf. 3—4. sz. 391—414. l. MTATT 1952, 2. köt. 1. sz. 39—67. l. és kny. Bp. (1952) 24 l.
  42. Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában (1849—1867). Szerk. *Sándor Pál*. (Írták *Sándor Pál, Szabad György, Vörös Antal*.) (Kiad.) A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1951, Közoktatásügyi Kiadó, 320 l.

43. *Spira György*: A magyar nép története. (1711—1825.) Bp. (1951). VKM 2. Jegyzetsz. 30 l.
 44. *Szekely György*: A feudalizmus kialakulása és rendszere. Bp. 1951, Szikra, 30 l. (A Magyar Dolgozók Pártja Pártfőiskolájának előadásai 14.)
 45. *I. Tóth Zoltán*: Varga Katalin. (Kiad. a Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1951, Művelt Nép, 69 l., 1 térk.
 46. — — Parasztmozgalmak az Erdélyi Érc-hegységben 1848-ig. (Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1951, Közoktatásügyi Kiadó, 288 l., 1 térk.
 47. — — Az 1819. évi parasztmozgalom a zalatnai középső uradalomban. Sz. 1951. 85. évf. 1—2. sz. 169—189. l.
 48. *Várkonyi Ágnes*: Vak Bottyán. Művelt Nép. Bp. 1951, 106 l.

1952

49. *Arató Endre*: A cseh és magyar nép összefogásának hagyományai 1849-ben. Sz. 1952. 86. évf. 3—4. sz. 731—777. l.
 50. — — Sociálne motívy slovenského národného hnutia v r. 1845—48. Martin, 1952, Matica Slovenská, 79 l.
 51. *Barta [István]*: Die Anfänger des ungarischen Freiheitskampfes und die Wiener Oktoberrevolution. All 1952. 1. tom. 3. fasc. és kny. Bp. 1952, Akadémiai Kiadó, 325—386. l.
 52. — — Kossuth alföldi toborzó körútja 1848 őszén. Sz. 1952. 86. évf. 1. sz. 149—166. l. és kny. (Kiad. a Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1952, Akadémiai Kiadó, 20 l. (A történettudomány kérdései 16.)
 53. — — Kossuth és Csányi. Sz. 1952. 86. évf. 3—4. sz. 593—687. l.
 54. *Borus József*—Balázs József—Nagy Kálmán: Kossuth a forradalmi honvédelem szervezője. Kossuth-Emlékkönyv, 1952. 287—408. l.
 55. *Elekes Lajos*: A délkelet-európai népek összefogása a török hódítók ellen Hunyadi háborúiban. Sz. 1952. 86. évf. 1. sz. 93—117. l. és kny. (Kiad. a Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1952, Akadémiai Kiadó, 27 l. (A történettudomány kérdései 14.)
 56. — — Hunyadi. (Kiad. a Magyar Történelmi Társulat Bp. 1952, Akadémiai Kiadó, 509 l., 7 térk.
 57. Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. 1—2. köt. Szerk. *I. Tóth Zoltán*. Bp. 1952, Akadémiai Kiadó, VIII, 453 l., 9 tb.; 488 l., 7 tb.
 58. *Györffy György*: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. MTATT 1952. 2. köt. 3—4. sz. és kny. Bp. 1952, Akadémiai Kiadó, 325—362. l.
 59. *Hanák Péter*: Marx „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája” c. művének századik évfordulójára. TáSz, 1952. 7. évf. 6—7. sz. 626—638. l.
 60. *Hatvanyiné Elnick Doris*: A női és gyermekmunka Magyarországon 1890 és 1914 között. Sz. 1952. 86. évf. 1. sz. 209—243. l.
 61. *Heckenast Gusztáv*: A besztercebányai bányászfelkelés. (1525—1526.) Sz. 1952. 86. évf. 2. sz. 364—396. l.
 62. *Incze Miklós*: Válság és nyomor a Horthy-rendszerben. 1929—1933. (Bp.) 1952, Művelt Nép, 74 l.
 63. *Király István*: A parasztság felbomlásának néhány kérdése, 1900—1914. Sz. 1952. 86. évf. 2. sz. 437—468. l.
 64. Kossuth Lajos 1848/49-ben. 3. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. 1. r. 1848 szeptember—december. Sajtó alá rend. *Barta István*. Bp. 1952, Akadémiai Kiadó, 976 l. (Magyarország újjabkori történetének forrásai. Kossuth Lajos összes munkái 13.)
 65. *Kovács Endre*: Magyar—cseh történelmi kapcsolatok. (Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1952, Közoktatásügyi Kiadó, 375 l.
 66. *Lederer Emma*: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bp. 1952, Közoktatásügyi Kiadó, 260 l., 4 tb.
 67. — — A tatárjárás Magyarországon és nemzetközi összefüggései. Sz. 1952. 86. évf. 2. sz. 327—363. l.
 68. — — A történész-levéltáros képzés kérdései Magyarországon. LH 1952. 2. évf. jan.—márc. sz. 32—35. l.
 69. — — Úlaha cirkevi v Uhorsku za Arpádovcov. „Kapitoly z uhorských dejín.” Bratislava, 1952, Nakladateľstvo Slovenskej Akadémie Vied a Umení, 31—64. l.
 70. *Lukács Lajos*—Méri Gyula—*Spira György*: Kossuth Lajos. Rövid életrajz. Bp. 1952, Művelt Nép, 235 l.
 71. *Magos György*: Az amerikai imperialisták szerepe a Horthy-fasizmus stabilizálásában. (1924—1929.) Sz. 1952. 86. évf. 1. sz. 167—208. l., 1 tb. és kny. (Kiad. a Magyar Történelmi Társulat Bp. 1952, Akadémiai Kiadó, 44 l., 1 tb. (A történettudomány kérdései 17.)

72. Magyar történeti bibliográfia. 1825—1867. 2. köt. Gazdaság. Szerk. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkaközössége I. *Tóth Zoltán* vezetésével. Bp. 1952, Akadémiai Kiadó, 260 l.
73. *Makkai László*: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. (Kiad. a) Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1952, Akadémiai Kiadó, 190 l.
74. *Pach Zsigmond Pál*: Az eredeti tőkelfelhalmozás Magyarországon. (Kiad. a) Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1952, Szikra, 278 l.
75. — — — Boje proti Habsburgovcom za nezavislost' v XVII. storočí. „Kapitoly z uhorských dejín.” Bratislava, 1952, Nakladateľstvo Slovenskej Akadémie Vied a Umení, 113—135. l.
76. — — — K problémom pôvodnej akumulácie kapitálu v Uhorsku. Bratislava, 1952, Nakladateľstvo Slovenskej Akadémie Vied a Umení, 139 l.
77. — — — Magyar gazdaságtörténet 1790—1849. Bp. 1952, Közgazdaságtudományi Egyetem, 115 l. (Egyetemi jegyzet.)
78. — — — Первоначальное накопление капитала в Венгрии. Bp. 1952, Akadémiai Kiadó, 136 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 4.)
79. — — — Význam odboja Rákócziho II. v zápase za nezavislost' Uhorska. „Kapitoly z uhorských dejín.” Bratislava, 1952, Nakladateľstvo Slovenskej Akadémie Vied a Umení, 137—150. l.
80. *Spira György*: Kossuth Lajos forradalmi szövetsége a radikális baloldallal és a népi tömegekkel. Kossuth-Emlékkönyv, 1952. 143—247. l.
81. *Székelly György*: A török hódítók elleni védelem ügye a Dózsa-parasztháborútól Mohácsig. Sz. 1952. 86. évf. 1. sz. 118—148. l. és kny. (Kiad. a) Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1952, Akadémiai Kiadó, 33 l. (A történettudomány kérdései 15.)
82. — — — Uhorské roľnícke vojny r. 1437—1514. „Kapitoly z uhorských dejín.” Bratislava, 1952, Nakladateľstvo Slovenskej Akadémie Vied a Umení, 65—111. l.
83. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. Kidolg. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkaközössége. Szerk. *Spira György*. Bp. 1952, Akadémiai Kiadó, 472 l., 9 tb., 1 térk.
84. A tatárok betörése Magyarországra és pápai szövetségeik. (Előadó: *Lederer Emma*.) Bp. 1952, Szikra, 39 l. (A Magyar Dolgozók Pártja Központi Előadói Irodájának előadásai 19.)
85. *I. Tóth Zoltán*: Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848—49-ben. Kossuth-Emlékkönyv, 1952. 248—340. l.
86. — — — A Szemere-kormány nemzetiségi politikája. MTATT 1952. 2. köt. 1. sz. 69—91. l.
87. *Várkonyi Ágnes*: A Dunántúl felszabadítása 1705-ben. Sz. 1952. 86. évf. 2. sz. 397—436. l.
88. — — — Esze Tamás: A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a XVIII. században. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. Bp. 1952, 117—140. l.

1953

89. *Arató, Endre*: K hospodárskym dejinám Slovenska od r. 1849 do 1900. Historický Časopis 1953. 1. évf. 2—3. sz. 2. sz. 229—278. l. 3. sz. 431—490. l.
90. — — — *Kovács Endre*: K sedmdesátým pátým narozeninám Zdeňka Nejedlého. Zdeňku Nejedlému Československá Akademie Ved. Sborník prací k sedmdesátým pátým narozeninám. Praha, 1953. Nakladatelství Československé Akademie Věd, 27—32. l.
91. Bulgária új életéből. (Cikkgyűjtemény. Szerk. *Niederhauser Emil*.) Bp. 1953, Művelt Nép, 133 l., 12 tb., 1 térk.
92. Csernisevszkij a magyarokról. Ford. — — Bp. 1953, Akadémiai Kiadó, 212 l.
93. *Györffy György*: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. MTATT 1953. 3. köt. 1—2. sz. és kny. Bp. 1953, Akadémiai Kiadó, 69—104. l.
94. — — — Török női méltóságnév a magyar kútfőkben. MNY 1953. 49. évf. 1—2. sz. 109—111. l.
95. *Ханак, Петер*: Угнетенные народы Австрийской империи и венгерская революция 1848—1849 гг. Bp. 1953, Akadémiai Kiadó, 80 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 5.)
96. *Heckenast Gusztáv*: A Rákóczi szabadságharc. (Kiad. a) Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1953, Művelt Nép, 143 l., tb., 1 térk.
97. *Incze Miklós*: A néptömegek helyzete Magyarországon az 1929—1933. évi gazdasági válság idején. Sz. 1953. 87. évf. 2—3. sz. 233—311. l.
98. A klerikális reakció a Horthy-fasizmus támasza. 1. r. 1919—1930. Szerk. (és bev.) *Balázs Béla*. (Kiad.) a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1953, Művelt Nép, 451 l., 9 tb., 1 térk.

99. Kossuth Lajos 1848—(18)49-ben. 4. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. 2. r. 1849. jan. 1—ápr. 14. Sajtó alá rend. (és bev.) *Barta István*. (Kiad. a Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1953, Akadémiai Kiadó, 1031 l. (Magyarország újkori történetének forrásai. Kossuth Lajos összes munkái 14.)
100. *Ледерер Э(мма)*: Татарское нашествие на Венгрию в связи с международными событиями эпохи. АН 1953. 2. том. 1—2. fasc. 1—45. l. és kny. Bp. 1953, Akadémiai Kiadó, 45 l.
101. *Magos György*: Az angol és amerikai monopoltőke szerepe a Horthy-fasizmus megszilárdításában. (Kiad. a Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1953, Művelt Nép, 110 l.
102. — — The role of the British and American imperialists in the stabilisation of Horthy fascism. АН 1953. 2. том. 1—2. fasc. és kny. Bp. 1953, Akadémiai Kiadó, 161—216. l.
103. A magyar nép története. Rövid áttekintés. Írták *Heckenast Gusztáv, Ince Miklós, Karácsonyi Béla, Lukács Lajos, Spira György*. (Kiad. a Magyar Történelmi Társulat. 2. jav. kiad. (Bp.) 1953, Művelt Nép, 738 l., 82 t., 12 térk. 3. kiad. Bp. 1953.
104. *Makkai László*: Tolnai Dali János harca a haladó magyar kultúráért. ITK 1953. 57. évf. 1—4. sz. 236—249. l.
105. *Orbán Sándor*: A magyar katolikus egyházi reakció a Szovjetunió elleni háború támogatói sorában. Sz 1953. 87. évf. 1. sz. 108—141. l.
106. *Spira György*: L'alliance de Lajos Kossuth avec la gauche radicale et les masses populaires de la révolution hongroise de 1848—1849. АН 1953. 2. том. 1—2. fasc. és kny. Bp. 1953, Akadémiai Kiadó, 47—149. l.
107. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. [és bev.] *Székely György*. (Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete Bp. 1953, Akadémiai Kiadó, 412 l. A 3—103., 117—127., 192—212., 240—247., 276—319., 334—411. lapokra terjedő fejezeteket írta *Székely György*. A 104—116. és 248—275. l. *Györffy György*.
108. *Tóth Zoltán I.*: Bálcescu Miklós. (1819—1852.) Sz 1953. 87. évf. 1. sz. 52—71. l.
109. *Zsigmond László*: Adalékok a magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikájához 1929—1945. Bp. 1953, Szikra, 151 l.

1954

110. *Arató Endre*: A nemzetiségi kérdés története. 1795—1848. (Kiad. az) Eötvös Lóránd Tudományegyetem Történettudományi Kara. Kézirat. Bp. 1954, Felsőoktatási Jegyzet-ellátó Vállalat 134 l.
111. Csehszlovák—magyar munkásmozgalmi kapcsolatok, 1867—1890. Magyar Történetészkongresszus, 1953. június 6—13. Bp. 1954, 262—295. l.
112. *Balázs Béla*: A klerikális reakció szerepe a Horthy-fasizmus uralomrajutásában és konszolidálásában. Bp. 1954, Szikra, 71 l.
113. *H. Balázs Éva*: A parasztság helyzete és mozgalmi (1780—1787). (A felvilágosult abszolutizmus parasztpolitikájához.) Sz 1954. 88. évf. 4. sz. 547—568. l. és kny. Bp. 1955, Magyar Történelmi Társulat, 24 l. (A történettudomány kérdései 20.)
114. *Borus József*: A magyar hadtörténetírás helyzete és feladatai. HK 1954. 1. évf. 1. sz. 64—90. l.
115. — — A Rákóczi szabadságharc hadművészetének kérdéséhez. Magyar Történetészkongresszus, 1953. június 6—13. Bp. 1954, 100—111. l.
116. *Csepányi Dezső*: A hároméves terv első éve. (1947. augusztus 1-től 1948. július 31-ig.) Sz 1954. 88. évf. 1. sz. 98—147. l.
117. A dekabristák válogatott írásai. (Összeáll. és jegyz. *Niederhauser Emil*.) Bp. 1954, Művelt Nép, 321 l.
118. *G. Dián Éva*: A magyar—román munkásmozgalmi kapcsolatok történetéhez 1900—1918 között. Magyar Történetészkongresszus, 1953. június 6—13. Bp. 1954, 253—261. l.
119. *Elekes Lajos*: A magyar nép szövetségesei és ellenségei a török hódítókkal vívott harcban. Magyar Történetészkongresszus, 1953. június 6—13. Bp. 1954, 15—39. l.
120. — — A magyar történettudomány helyzetének és feladatainak kérdéséhez a Kongresszus tanulságai nyomán. (A Századok szerkesztőbizottságának a cikkel kapcsolatos vitáulése.) Sz 1953. 87. évf. 4. sz. 647—671. l., 1954. 88. évf. 1. sz. 148—188. l.
121. — — Die Verbündeten und die Feinde des ungarischen Volkes in den Kämpfen gegen die türkischen Eroberer. Bp. 1954, Akadémiai Kiadó, 44 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 9.)
122. *Hanák Péter*: Az 1905-ös orosz forradalom hatása Magyarországon. Magyar Történetészkongresszus, 1953. június 6—13. Bp. 1954, 369—402. l.; Az 1905—1907-es orosz forradalom

- nemzetközi jelentősége és magyarországi hatása. Bp. 1954, Szikra, 205 l. és Bp. 1955 Szikra.
123. *Heckenast Gusztáv*: Banskobystrické povstanie 1525—1526. Historický Časopis, 1954. 1. évf. 1. sz. 71—104. sz.
124. Rákóczi tevékenysége a gazdasági élet fejlesztése érdekében. Magyar Történészkongresszus, 1953. június 6—13. Bp. 1954, 112—120. l.; A Rákóczi szabadságharc történetéből. Bp. 1954, Szikra, 81—93. l.
125. *Incze Miklós*: A pénz- és hitelválság és a magyarországi fináncnövekedés az 1929—1933. évi világgazdasági válság idején. MTATT 1954. 5. köt. 1—4. sz. és kny. Bp. 1954, Akadémiai Kiadó, 173—214. l.
126. — — The conditions of the masses in Hungary during the world economic crisis of 1929—1933. AH 1954. 3. tom. 1—2. fasc. 1—93. l. és kny. Bp. 1954, Akadémiai Kiadó, 93 l.
127. — —, *Petőcz Pál*: A dolgozó parasztság helyzete az ellenforradalmi rendszerben. (Kiad. a Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1954, Művelt Nép, 130 l.
128. *Kovács Endre*: Bem József. (Életrajz.) (Bev.) Okecki Stanislaw. (Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1954, Hadtörténelmi Intézet, VII. 751 l., 16 tb., 1 térk.
129. — — Bem a magyar szabadságért. Magyar Történészkongresszus. 1953. június 6—13. Bp. 1954. 192—203. l.
130. *Lederer Emma*: A korábbi középkorra vonatkozó magyar polgári történetírás bírálata, *Elekes Lajos* hozzászólásával. MTATT 1954. 5. köt. 1—4. sz. és kny. Bp. 1954, Akadémiai Kiadó, 101—133. l.
131. — — Počiatky priemyselného kapitalizmu v Uhorsku. Bratislava, 1954, Slovenská Akadémia Vied, 253 l.
132. *Magos György*: A nyugati imperialista hatalmak szerepe a Horthy-rendszer megszilárdításában. Magyar Történészkongresszus, 1953. június 6—13. Bp. 1954, 153—164. l.
133. A magyar nép története. Összeáll. *Pamlényi Ervin*. 1. (1849-ig) Írták: *Pamlényi Ervin*, *Unger Mátvás*. 2. (1849—1945) Írták: *Almási János*, *Karsai Elek*, *Pamlényi Ervin*. Bp. 1954, Művelt Nép, 208; 158 l.
134. Magyarország története. I. köt. 1. rész. 1526-ig. Írták: *Elekes Lajos*, *Lederer Emma*, *Székely György*. (Bp. 1954), Akadémiai Kiadó soksz. 3 tb. 191: 157; 314, 1 l. [Egyetemi tankönyv.]
135. Magyarország története. I. köt. 2. rész. 1526—1790. Írták: *II. Balázs Éva*, *Ember Győző*, *Heckenast Gusztáv*, *Sinkovics István*, *Wellmann Imre*, *Wittman Tibor*. (Bp. 1954), Akadémiai Kiadó soksz. 3 db. 251; 180; 335 l. [Egyetemi tankönyv.]
136. Magyarország története. (Egyetemi tankönyv.) II. Magyarország újkori története, 1790—1918. Első könyv 1790—1849. Írták: *Arató Endre*, *Mérei Gyula*, *Spira György*, *Varga Zoltán*. (Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Kézirat. Bp. 1954, Akadémiai Kiadó soksz. 4 db. 2, 225, 224/a—e, IV; 2, 264, IV; 1—352., VI; 353—445., VII—VIII. l.
137. Magyarország története. (Egyetemi tankönyv.) II. Magyarország újkori története, 1790—1918. (Második könyv.) 1849—1918. 1. füzet (1849—1867). (Szerk. és bev. *Pach Zsigmond Pál* és *Hanak Péter*.) (Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1954, Akadémiai Kiadó soksz., 145 l.
138. Magyarország története (1790—1825). *Arató Endre* közreműködésével írta *Varga Zoltán*. Kézirat. (Kiad. az) *Eötvös Lóránd Tudományegyetem Történettudományi Kara*. Bp. 1954, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 250 l.
139. Magyarország története (1848—1849). *Arató Endre* közreműködésével írta *Spira György*. Kézirat. (Kiad. az) *Eötvös Lóránd Tudományegyetem Történettudományi Kara*. Bp. 1954, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 479 l.
140. Magyar Történészkongresszus. 1953. június 6—13. (Kiad. a) Magyar Történelmi Társulat. (Szerk. *Lukács Lajos*, *Varga István*.) Bp. 1954, Akadémiai Kiadó, 688 l.
141. *Makkai László*: I. Rákóczi György tüzérségének történetéhez. HK 1954. 1. évf., 2. sz. 110—135. l.
142. — — A felsőtiszavidéki parasztfelkelés 1631—1632. (Kiad. a) Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1954, Művelt Nép, 90 l., 1 térk.
143. *Niederhauser Emil*: Herzen és Magyarország. Magyar Történészkongresszus, 1953. június 6—13. Bp. 1954, 341—348. l.
144. — — Герцен и Венгрия. AH 1954. 2. tom. 3. fasc. és kny. Bp. 1954, Akadémiai Kiadó, 251—264. l.
145. *Orbán Sándor*: A szovjetellenes háború klerikális támogatói. (Kiad. a) Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1954, Művelt Nép, 107 l., 5 tb.
146. *Pach Zsigmond Pál*: A nemzeti összefogás kérdése a Rákóczi-szabadságharcban. Magyar Történészkongresszus, 1953. június 6—13. Bp. 1954, 87—99. l.; Sz 1954. 88. évf. 1. sz. 1—14. l.

147. — — Le problème du rassemblement des forces nationales pendant la guerre d'indépendance de François II Rákóczi. AH 1954. 3. tom. 1—2. fasc. és kny. Bp. 1954, Akadémiai Kiadó, 95—113. l.
148. — — Zur Frage der Übereinstimmung der Produktionsverhältnisse mit dem Charakter der Produktivkräfte beim Übergang vom Feudalismus zum Kapitalismus. Wirtschaftswissenschaft. (Berlin) 1954. 2. évf. 6. sz. 709—711. l.
149. *Pamlényi Ervin*: Horváth Mihály. (Kiad. a) Magyar Történelmi Társulat Bp. 1954, Művelt Nép, 100 l.
150. *I. Rákóczi György* birtokainak gazdasági iratai. (1631—1648.) Sajtó alá rend. és bev. *Makkai László*. Bp. 1954, Akadémiai Kiadó, 679 l., 3 tb., 1 térk.
151. *Sándor Vilmos*: A magyarországi ipari kapitalizmus kezdeti kibontakozásának néhány kérdése (1849—1867). Sz 1953. 87. évf. 2—3. sz. 384—426. l.
152. — — Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. (Kiad. a) Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1954, Szikra, 771 l.
153. *Spira György*: Szlovák bányászok az 1848—49-i magyar szabadságharcban. Magyar Történeti kongresszus, 1953. június 6—13. Bp. 1954. 296—307. l.; A csehszlovák és a magyar nép közös küzdelmeinek magyarázataiból. Bp. 1954, Szikra, 51—67. l.; Fáklya (Bratislava) 1954. 10. sz. 35—37. l.; 12. sz. 37—40. l.
154. *Székely György*: Kapcsolatok a kelet európai népek harcaiban a feudális német hódítók ellen a 11—14. században. HK 1954. 1. évf. 1. sz. 139—170. l.
155. — — A kelet európai népek harca a feudális német hódítók ellen a XI—XIV. században. Magyar Történeti kongresszus, 1953. június 6—13. Bp. 1954, 40—47. l.
156. *Szmirin, M. M.*: Münzer Tamás népi reformációja. Ford. *Niederhauser Emil*. Bp. 1954, Művelt Nép, 578, 1 l.
157. *Szokolay Katalin*: A Magyar Tanácsköztársaság visszhangja a lengyel nép körében. Magyar Történeti kongresszus, 1953. június 6—13. Bp. 1954, 204—211. l.
158. *I. Tóth Zoltán*: Bálcescu Miklós a magyar és román nép összefogásáért 1848—49-ben. Magyar Történeti kongresszus, 1953. június 6—13. Bp. 1954, 212—231. l.
159. — — Кочуш и национальный вопрос в 1848—1849 гг. Bp. 1954, Akadémiai Kiadó, 122 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 8.)
160. *Várkonyi Agnes*: A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben. (1703—1704. júl.). Sz 1954. 88. évf. 1. sz. 15—73. l.
161. *Zsigmond László*: Az amerikai és angol imperialisták a magyar nép felszabadítása ellen (1919—1944). Magyar Történeti kongresszus, 1953. június 6—13. Bp. 1954, 121—145. l.

1955

162. *Arató Endre*: A magyar nemesség és az osztrák udvar nemzetiségi politikája a szabadságharc előtt. Sz 1955. 89. évf. 2. sz. 191—210. l. és kny. Bp. 1955, Magyar Történelmi Társulat, 22 l. (A történettudomány kérdései 21.)
163. — —, *Mérci Gyula*—*Varga Zoltán*: Magyarország története 1790—1848. Átdolg. *Vörös Antal*. Kézirat. (Kiad. az) Eötvös Lóránd Tudományegyetem Történettudományi Kara. Bp. 1955, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 222 l.
164. *Balázs Béla*: A nemzeti bizottságok szerepe népi demokráciánk létrejöttében. Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Bp. 1955. 155—236. l.
165. — — A személyes visszaemlékezések felhasználása népi demokráciánk történetének feldolgozásában. Sz 1955. 89. évf. 6. sz. 882—896. l.
166. *H. Balázs Éva*—*Ember Győző*—*Wellmann Imre*: Magyar történelem 1711—1790. Kézirat. (Kiad. az) Eötvös Lóránd Tudományegyetem Történettudományi Kara. Bp. 1955, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 255 l.
167. *Barta István*: Az 1849. január 2-i haditanács és a főváros kiürítése. HK 1955. 2. évf. 2. sz. 66—100. l.
168. — — A kormány parasztpolitikája 1849-ben. Sz 1955. 89. évf. 6. sz. 849—881. l.
169. *Borus József*: 1849 hadtörténeti irodalmának néhány kérdése. HK 1955. 2. évf. 3—4. sz. 167—203. l.
170. *Csepányi Dezső*: A hároméves terv. Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Bp. 1955. 451—498. l.
171. *Elek Lajos*: A központosító politika belső erőforrásai a XV. század második felében. Sz 1955. 89. évf. 1. sz. 1—33. l. és kny. Bp. 1955, Magyar Történelmi Társulat, 35 l. (A történettudomány kérdései 18.)
172. Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. *Incze Miklós*.

- (Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1955, Akadémiai Kiadó, VI, 526 l.)
173. Felszabadulás, 1944 szeptember 26—1945 április 4. Dokumentumok hazánk felszabadulásának és a magyar népi demokrácia megszületésének történetéből. (Összeáll. *Mayer Mária*, Déz László, Szabó Éva.) (Kiad. a Magyar Munkásmozgalmi Intézet — MTA Történettudományi Intézete. Bp. 1955, Szikra, 512 l., 14 tb., 2 térk.)
174. *Hanák Péter*: A dualizmus válságának elmélyülése a XX. század első éveiben. Sz 1955. 89. évf. 3. sz. 359—414. l. és kny. (Kiad. a Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1955, Akadémiai Kiadó, 58 l. (A történettudomány kérdései 22.))
175. — — L'influence de la révolution russe de 1905 en Hongrie. Études des Délégues Hongrois au Xe Congrès International des Sciences Historiques. Bp. 1955, Akadémiai Kiadó; AH 1955. 4. tom. 1—3. fasc. és kny. [Bp.] 1955, Akadémiai Kiadó, 279—317. l.
176. — — Первая русская революция 1905—1907 гг. и рабочее движение в Венгрии. А «Первая русская революция 1905—1907 гг. и международное революционное движение. (Ред. А. М. Панкратова.) Москва, 1955, Госполитиздат.» с. mű 1. részében, 375—416. l.
177. — — Rapport storici italo—ungheresi verso la metà del secolo XIX. Études des Délégues Hongrois au Xe Congrès International des Sciences Historiques. Bp. 1955, Akadémiai Kiadó; AH 1955. 4. tom. 1—3. fasc. és kny. [Bp.] 1955, Akadémiai Kiadó, 211—234. l.
178. *Heckenast Gusztáv*—Sinkovics István—Wittmann Tibor: Magyar történet 1526—1711. Kézirat. [1]—2. sz. füzet. (Kiad. az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Történettudományi Kara. Bp. 1955, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 229; 2, 229—371. l. Rövidített kiadás: Bp. 1956, 362 l.)
179. *Kleinné Nagy Zsuzsa*: Baranya megye történetének néhány vonása a Tanácsköztársaság idején. Pécs, 1955. 30 l. (Dunántúli tudományos gyűjtemény 2.)
180. — — Küzdelem a Dunántúlon az ellenforradalom hatalomrajutása ellen (1919 augusztus—december). Sz 1955. 89. évf. 2. sz. 211—240. l. és kny. Bp. [1955], Akadémiai Kiadó, 30 l.
181. *Kolossa Tibor*: A szénbányák államosítása. Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Bp. 1955, 399—450. l.
182. Kossuth Lajos 1848—49-ben. 5. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai, 1849. április 15.—augusztus 15. Sajtó alá rend. (és bev.) *Barta István*. (Kiad. a Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1955, Akadémiai Kiadó, 974 l. (Magyarország újkori történetének forrásai. Kossuth Lajos Összes munkái 15.))
183. *Niederhauser Emil*: A bolgár történettudomány fejlődése. Sz 1955. 89. évf. 2. sz. 270—286. l. és kny. [Bp.] 1955, Akadémiai Kiadó, 17 l.
184. *Orbán Sándor*: Az egységes állami iskola megteremtése. Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Bp. 1955. 543—584. l.
185. *Pach Zsigmond Pál*: A dualizmus rendszerének első évei Magyarországon. Sz 1955. 89. évf. 1. sz. 34—74. l. és kny. Bp. 1955. Magyar Történelmi Társulat, 44 l. (A történettudomány kérdései 19.)
186. — — — Magyarország története 1867—1880. Bp. 1955, 133 l. (Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának jegyzetei.)
187. — — — Об особенностях первоначального накопления капитала в Венгрии. Вопросы Истории. 1955. 2 sz. 69—75. l.
188. — — — О работе Института Истории Академии Наук Венгрии. Доклады и сообщения Института Истории АН СССР 1955. 6. sz. 147—157. l.
189. — — —, S. Sándor Pál: Magyar gazdaságtörténet 1849—1900. (A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem jegyzetei.) Bp. 1955, 228 l.
190. — — —, — — — A szabadversenyen alapuló kapitalizmus viszonylagos fellendülése és az ipari proletariátus kialakulása a kiegyezés után. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Évkönyve. Bp. 1955, 133—189. l. és kny. [Bp. 1956.] Közgazdasági és Jogi Kiadó. 59 l.
191. — — —, — — — Über einige Fragen der Wirtschaftsgeschichte. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. (Berlin) 1955. III. évf. 1. sz. 90—100. l.
192. *Ránki György*—Berend Iván: Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában. 1900—1914. Bp. 1955, Szikra, 396 l., 1 tb.
193. — — —, — — — Német gazdasági expanzió és a magyar gyáripar a szovjetellenes háború idején. 1941—1945. Sz 1955. 89. évf. 4—5. sz. 634—660. l.
194. — — —, Földi Tamás: A Szovjetunió gazdasági segítsége az újjáépülő Magyarországnak (1945—48). Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Bp. 1955, 373—398. l.
195. *M. Somlyai Magda*: Az 1945-ös földreform néhány kérdéséről. Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Bp. 1955, 237—280. l.

196. Szovjet történeti tanulmányok. 1. (Szerk. *Niederhauser Emil*. Ford. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkaközössége.) Bp. 1955, Akadémiai Kiadó, 556 l.
197. Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. (Kiad. a) Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. (Szerk. *Lackó Miklós*, *Varga István*.) Bp. 1955, Akadémiai Kiadó, 685 l.
198. *I. Tóth Zoltán*: Mișcările țărănești din Munții Apuseni pînă la 1848. (Timișoara), 1955, Acad. Republicii Populare Romîne, 354 l. 1 tb.
199. — — Quelques problèmes de l'état multinational dans la Hongrie d'avant 1848. Études des Délégues Hongrois au Xe Congrès International des Sciences Historiques. Bp. 1955, Akadémiai Kiadó; AH 1955. 4. tom. 1—3. fasc. és kny. (Bp.) 1955, Akadémiai Kiadó, 123—149. l.
200. *R. Várkonyi Ágnes*—Köpeczi Béla: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1955, Művelt Nép, 407 l., 9 tb., 3 térk. (Magyar Történelmi Társulat 1.)
201. *Zsigmond László*: Az „Ostforschung” az újjáéledő nyugat-németországi imperializmus és militarizmus szolgálatában. Sz 1955. 89. évf. 4—5. sz. 695—702. l.

1956

202. *Arató Endre*: O význam idej slovenskej vzájomnosti v národnom hnutí uhorských Slovanov. L'udovit Štúr. Život a dielo. 1815—1856. Sborník materiálov z konferencie Historického ústavu Slovenskej akadémie vied. Bratislava, 1956, Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 449—475. l.
203. *H. Balázs Éva*: Die Lage der Bauernschaft und die Bauernbewegungen (1780—1787). (Zur Bauernpolitik des aufgeklärten Absolutismus.) AH 1956. 3. tom. 3. fasc. és kny. Bp. 1956, Akadémiai Kiadó, 293—327. l.
204. *Barta István*: A kormány parasztpolitikája 1849-ben. Sz 1956. 90. évf. 1—2. sz. 4—68. l.
205. *Benda K[álmán]*—*Hadrovics L[ászló]*: Kroatisches Freiheitsgedicht aus dem Jahre 1794. SSI 1956. 2. tom. 1—4. fasc. 381—388. l.
206. Dózsa népe. Parasztságunk sorsa és küzdelmei. (1849—1949.) (Szerk. *Hársfalvi Péter*.) Bp. 1956, Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Országos Szakszervezete, 145 l.
207. *Elekes Lajos*: Hunyadi János. Sz 1956. 90. évf. 4—6. sz. 509—516. l.
208. — — Mátyás és kora. Bp. 1956, Művelt Nép, 188 l. (Magyar Történelmi Társulat — Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete 5.)
209. *Grekov, B[orisz] D[mitrievics]*: Az orosz parasztság története a legrégibb időktől a XVII. századig. 1. köt. (Ford. *Lőrince Lajosné*. Átdolg. és jegyz. *Perényi József*.) Bp. 1956, Akadémiai Kiadó, 592 l.
210. *Györffy György*: Adatok a Pilis megyei monostorok középkori történetéhez. MűÉ 1956. 5. évf. 4. sz. 280—285. l.
211. — — A tihanyi alapítólevél földrajzi név-azonosításaihoz. Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Bp. 1956, Akadémiai Kiadó, 407—415. l. és kny. Bp. 1956, Akadémiai Kiadó, 9 l., 1 térk.
212. *Hanák Péter*: Az 1905. évi orosz forradalom magyarországi kutatásának néhány kérdése. Magyar—orosz történelmi kapcsolatok. Bp. 1956, 292—314. l.
213. — — Влияние русской революции 1905—1907 гг. на революционную борьбу венгерского народа. Доклады и сообщения Института истории. Вып 9. 1956. 94—106. l.
214. — — Az 1905-ös orosz forradalom hatása Magyarországon. „Az 1905—1907-es első orosz forradalom és a nemzetközi forradalmi mozgalom” c. mű 1. részében. (Kiad.) A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának történettudományi szakosztálya. Bp. 1956, Szikra, 517—591. l.
215. *Kovács Endre*: Maďarské a slovenské národné hnutie v prvej polovici minulého storočia. L'udovit Štúr. Život a dielo. 1815—1856. Sborník materiálov z konferencie Historického ústavu Slovenskej akadémie vied. Bratislava, 1956, Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, Nr. 2. 185—193. l.
216. — — Das Lebenswerk von Adam Mickiewicz und die ungarische Öffentlichkeit. SSI 1956. 2. tom. 1—4. fasc. és kny. Bp. 1956, Akadémiai Kiadó, 251—269. l.
217. — — A magyar—délsláv megegyezés ügye 1849 tavaszán. HK 1956. 3. évf. 3—4. sz. 158—185. l.
218. — — Puskin és a magyar társadalom. Magyar—orosz történelmi kapcsolatok. Bp. 1956, 169—237. l.
219. — — Działność Gen. Józefa Bema podczas walk w Siedmiogrodzie zimą 1848/49 roku. Studia i Materiały do Historii Wojskowości. III. k. Warszawa, 1956, 1—28. l.

220. *Lackó Miklós*: Az 1946-os márciusi győzelem. (A Baloldali Blokk megalakulása.) TáSz 1956. 11. évf. 3. sz. 23—45. l.
221. *Magos György*: *Trativatele Franco—Ungare din 1920. Studii. Revistă de istorie* 1956. 9. évf. 5. sz. 74—86. l.
222. Magyar—orosz történelmi kapcsolatok. Szerk. *Kovács Endre*. (Bev. *Hanák Péter*.) (Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1956, Művelt Nép, XV, 456 l., 2 térk.
223. Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában 1849—1918. 1. füzet (1849—1867), 2. füzet (1867—1880). Szerk. *Pach Zsigmond Pál és Hanák Péter*. (Kiad. az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Kara. Kézirat. Bp. 1956, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 132; 133 l.
224. *Makkai László*: A kuruc nemzeti összefogás előzményei. (Népi felkelések Felső-Magyarországon 1630—32-ben.) (Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1956, Akadémiai Kiadó. 344 l., 1 térk.
225. *Mayer Mária*: Adatok a magyar—szovjet kapcsolatokhoz a magyarországi partizánharcokban a II. világháború idején. Magyar—orosz történelmi kapcsolatok. Bp. 1956, 422—454. l.
226. — — Budapest felszabadulása. Tanulmányok Budapest múltjából. 11. kötet. Bp. 1956, Akadémiai Kiadó, 421—441. l.
227. *L. Nagy Zsuzsa*: Az osztály-erőviszonyok alakulásának néhány kérdése a Dunántúlon a Tanácsköztársaság idején. TIÉ 1956, 7. évf. 1—2. sz. 52—78. l.
228. *Niederhauser E[mil]*: *Geschichtswissenschaftliche Arbeiten in Ungarn über die Beziehungen zu den slawischen Völkern zwischen 1945—1955*. SSI 1956, 2 tom. 1—4. fasc. 437—441. l.
229. — — Magyar utazók Oroszországban a XIX. században. Magyar—orosz történelmi kapcsolatok. Bp. 1956, 131—168. l.
230. *Pach Zsigmond Pál*: A tőkés fejlődés sajátosságainak kérdéséhez Magyarországon. (Bevezetés a Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867—1918. c. kötethez.) Bp. 1956, Szikra, 1—19. l.
231. — — Beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkájáról (1950—1955). TIÉ 1956, 7. évf. 1—2. sz. 79—98. l.
232. *Paulinyi Oszkár*: Országos Levéltár. Bécsi levéltárakból kiszolgáltató iratok. Bp. 1956, Levéltárak Országos Központja, 86 l. (Levéltári alapleltárak I/11.)
233. *Perényi József*: A magyarok és a keleti szlávok kapcsolatai a honfoglalás előtt. Magyar—orosz történelmi kapcsolatok. Bp. 1956, 5—34. l.
234. — — *Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами*. SSI 1956, 2. tom. 1—4. sz. 1—29. l. és kny. Bp. 1956, Akadémiai Kiadó, 29 l.
235. *Ránki György—Berend Iván*: Az ipar háborús előkészítése és ennek hatása az ipari ciklus alakulására Magyarországon (1933—1938). KgSz 1956, 3. évf. 1. sz. 58—73. l.
236. — — — A monopolkapitalizmus gazdasági alaptörvénye érvényesülésének néhány kérdése Magyarországon az első világháború előtt. 1900—1914. Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867—1918. Bp. 1956, 141—218. l.
237. *Sándor Vilmos*: *Die grossindustrielle Entwicklung in Ungarn 1867—1900*. AH 1956. 3. tom. 3. fasc. és kny. Bp. 1956, Akadémiai Kiadó, 139—247. l.
238. *Spira György*: A honvédsereg stratégiai ellentámadása és a szabadságharc nemzeti egységfrontjának felbomlása 1849 tavaszán. HK 1956. 3. évf. 2. sz. 59—86. l. 3—4. sz. 186—207. l.
239. Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867—1918. Szerk. *Pach Zsigmond Pál, Sándor Pál*. (Kiad. a) Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem. Bp. 1956, Szikra, 391 l.
240. Tanulmányok a népi demokráciák történetéből. 1. (Szerk. *Perényi József, Varga István*.) (Kiad. a) Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1956, Akadémiai Kiadó, 336 l.
241. *Tokody [Gyulá]né Puskás Julianna*: A nemzetgazdaság militarizálásának hatása a parasztság helyzetére Magyarországon az első világháború idején. Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867—1918. Bp. 1956, 281—364. l.
242. *I. Tóth Zoltán*: A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről az 1848 előtti Magyarországon. MTATT 1956. 7. köt., 4. sz. és kny. Bp. 1956, Magyar Tudományos Akadémia, 259—279. l.
243. Újkori egyetemes történet 1871—1917. Egységes jegyzet. Szerk. *Incze Miklós*. (Kiad. az) Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Kara. Kézirat. Bp. 1956, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 288 l.
244. Zsigmond-kori oklevéltár. 2. (1400—1410.) 1. r. (1400—1406.) Összeáll.: *Mályusz Elemér*. Bp. 1956, Akadémiai Kiadó, XXV, 658 l. (Magyar Országos Levéltár kiadványai 2. Forráskiadványok 3.)

245. *Zsigmond László*: Németország hatalmi törekvéseinek összefüggése és gazdasági meghatározottsága az imperializmus korszakában. TIÉ 1956. 7. évf. 1—2. sz. 20—51. l.
246. — — A proletár internacionalizmus — a francia és a német nép békéjének alapja és záloga. TSz 1956. 11. évf. 8. sz. 77—92. l.

1957

247. *Baksay Zoltán*: Czelder Orbán, a Rákóczi-szabadságharc brigadérosa. Sz 1957. 91. évf. 5—6. sz. 751—772. l.
248. *Balázs Béla*: A demokratikus tömegmozgalom kibontakozása és a népi, forradalmi szervek megalakulása a felszabadult Magyarországon. Az antifasiszta tömegmozgalom a második világháború befejezése után. Sz 1957. 91. évf. 1—4. sz. és kny. [Bp.] 1957, Akadémiai Kiadó, 297—325. l.
249. *Benda Kálmán*: A magyar jakobinus mozgalom története. (Kiad. a Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1957, Akadémiai Kiadó, 95 l.
250. — — Verseghy útja a magyar jakobinus mozgalomig. Verseghy. Ferenc, 1757—1822. Szolnok, 1957, 4—12. l.
251. *Grekov, B. D.*: Az orosz parasztság története a legrégebbi időktől a 17. századig. 2. köt. (Ford. *Perényi József*. Az irodalomjegyzéket és a mutatókat összeáll. *Varga István*.) (Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1957, Akadémiai Kiadó, 560 l.
252. *Kovács Endre*: Az 1846. évi galíciai parasztfelkelés magyarországi hatásához. Sz 1957, 91. évf. 5—6. sz. 625—653. l.
253. — — Stosunki węgiersko—polskie w dobie polskich powstań narodowych. Kwartalnik Historyczny 1957. 64. évf. 4—5. sz. 90—94. l.
254. *Lederer Emma*: Bevezetés a történettudományba. Bp. 1957, (Egyetemi jegyzet.) Jegyzet-ellátó és Soksz. Váll. Kiadása, 167 l.
255. A magyar jakobinus mozgalom iratai. Sajtó alá rendezte *Benda Kálmán*. (Kiad. a Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1957, Akadémiai Kiadó, CIII, 1142 l., 16 tb. (Magyarország újkortörténetének forrásai. A magyar jakobinusok iratai 1.)
256. A magyar jakobinusok. Iratok. — Levelek. Szerk. és bev. *Benda Kálmán*. Bp. 1957, Bibliotheca, XXVIII, 319 l., 8 tb. (Aurora 8.)
257. Magyarország története. I. Magyarország középkori története a honfoglalástól 1790-ig. 1. *Elekes Lajos—Lederer Emma—Székely György*: Magyarország története a korai és virágzó feudalizmus korszakában. (A honfoglalástól 1526-ig.) (Bev. *Elekes Lajos*, a kép- és térképmellékleteket tervezte és összeáll. *Györfly György*.) 2. *Sinkovits István—Wittmann Tibor—Makkai László—Heckenast Gusztáv—Ember Győző—Wellmann Imre—H. Balázs Éva*: Magyarország története a késői feudalizmus korszakában 1526—1790. Szerk. *H. Balázs Éva, Makkai László*. II. Magyarország újkori története 1790—1918. 1. *Arató Endre—Mérei Gyula—Spira György—Varga Zoltán*: Magyarország története a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszakában 1790—1849. Szerk. *Mérei Gyula, Spira György*. Egyetemi tankönyv. Bp. 1957, Tankönyvkiadó, 359 l., 4 térk.; 489 l., 24 térk.; 523 l., 15 térk.
258. *Makkai László*: Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században. Bp.—Gödöllő 1957, Mezőgazdasági Kiadó, 31 l. (Az Agrártudományi Egyetem Központi Könyvtárának kiadványai. 5. sor. Agrártörténeti tanulmányok 2.)
259. *Mályusz Elemér*: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Sz 1957. 91. évf. 1—4. sz. 46—123. l., 5—6. sz. 529—602. l. és kny. Bp. 1958, Akadémiai kiadó, 152 l.
260. *Mátyás* a kortársak között. Írások, levelek. A szövegeket vál. *H. Balázs Éva*. Bev. *Elekes Lajos*. Bp. 1957, Bibliotheca, XXXIX, 201 l., 10 tb.
261. *Pach Zsigmond Pál*: Kiadatlan Görgey-iratok 1849 augusztusából. Sz 1957. 91. évf. 1—4. sz. 198—226. l.
262. — — — K otázce zvláštnosti vývoje kapitalismu v Rakousku-Uhersku do roku 1918. (Otázky vývoje kapitalismu v českých zemích a v Rakousku-Uhersku do roku 1918.) Praha, 1957, Státní Nakladatelství Politické Literatury, 32—38. l.
263. — — — Někteří zásadní otázky tak zvaného pruského typu kapitalistického vývoje zemědělství v Uhrách za dualismu. (Otázky vývoje kapitalismu v českých zemích a v Rakousku-Uhersku do roku 1918.) Praha, 1957, Státní Nakladatelství Politické Literatury, 98—137. l.
264. *Перену, Й(ожеф)*: Из истории закарпатских украинцев (1849—1914). Bp. 1957, Akadémiai Kiadó, 159 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 14.)
265. *Ránki György—Berend Iván*: Hadianyaggyártás Magyarországon a második világháború alatt. Sz 1957. 91. évf. 5—6. sz. és kny. [Bp.] 1958, Akadémiai Kiadó, 696—715. l.

266. *Sándor Vilmos*: Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom. MT 1957. 2. köt. 11—12. sz. és kny. Bp. [1958], Akadémiai Kiadó, 481—491. l.
267. *M. Somlyai Magda*: Túrkevei szegényparaszatok küzdelme a földért 1945—46-ban. Sz 1957, 91. évf. 5—6. sz. és kny. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó, 716—750. l.
268. *Surányi Bálint*—*Bárczi Géza*—*Pais Dezső*: Adalékok a „gallicus”-ok nemzeti hovatartozásának kérdéséhez. MNy 1957. 53. évf. 3—4. sz. 450—454. l.
269. *Schütz Ödön*: Katapán. MNy 1957. 53. évf. 1—2. sz. 221—223. l.
270. — — Misztótfalusi Kis Miklós szolgálatai az örményeknek. MKsz. 1957, 73. évf. 4. sz. és kny. Bp. 1957, 335—346. l.
271. — — Заслуги знаменитого венгерского гравера типографических букв перед армянской культурой. Известия АН Арм ССР 1957. 3. sz. 119—120. l.
272. *Tagányi Károly*: A régi magyar község az úrbériség rendezéséig. Közli *Varga István*. AtSz 1957. 1. évf. 1—2. sz. 8—14. l.
273. *I. Tóth Zoltán* munkái. (Bibliográfia.) Összeáll. *Varga István*. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiniensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica. Tomus I. (1957.) és kny. Bp. 1957, Tankönyvkiadó, 12—15. l.
274. *Tömöry Márta*: Az egyetemi hallgató *Ady Endre* és az egyetemi hallgatók. ITK 1957. 61. évf. 4. sz. 337—348. l.
275. *R. Várkonyi Ágnes*: A kurucok hősei. (Történelmi elbeszélések.) Bp. 1957, Bibliotheca, 241 l. 2. röv. kiad. Bp. 1962.
276. *Zsigmond László*: A versailles-i békeszerződés életbelépése. (1919. június 28.—1920. január 10.) Sz 1957. 91. évf. 1—4. sz. 270—296. l.

1958

277. *Balázs Béla*: A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében. Egy évszázad magyar történelmének néhány sajátosságáról. 1849—1945. Bp. 1958, Kossuth Kiadó, 234 l.
278. — — Роль национальных комитетов в создании Венгерской народной демократии. АН. 1958. 5. том. 1—2., 3—4. nr. és kny. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó, 109—152., 361—400. l.
279. *Barta István*: *Széchenyi István*. (Kiad. a) Központi Pedagógus Továbbképző Intézet. Bp. 1958, Felsőoktatási Jegyzetellátó soksz. 22 l. (Történelemtanároknak 2.)
280. — — Balásházy János pályafutása. TSz 1958. 1. évf. 1—2. sz. 3—20. l.
281. *Bartha Antal*: Honfoglalás kori kovácsmesterségünkről. Sz 1958. 1. évf. 3—4. sz. 315—327. l.
282. *Benda Kálmán*: Hozzászólás a Balugyánszky-vitához. (Csekey István tanulmánya Tardy Lajos könyvéről.) Sz 1957. 91. évf. 5—6. sz. 799. l.
283. — — История венгерского якобинского движения 1. АН. 1958. 5. том. 3—4. nr. 263—311. l.
284. — — Újabb adatok a magyar jakobinusok történetéhez. TSz 1958. 1. évf. 1—2. sz. 218—220. l.
285. — — Die ungarischen Jakobiner. (Maximilien Robespierre. 1758—1794. Beiträge zu seinem 200. Geburtstag. Szerk. W. Markov. Berlin, 1958.) 401—434. l. 2. kiad. Berlin, 1961.
286. *Bolgár Elek*: Válogatott tanulmányok. (Szerk. *Kerekes Lajos*.) Bp. 1958, Akadémiai Kiadó, 329 l., 1 tb.
287. *Csatári Dániel*: Román csapatok részvétele a Magyarország felszabeditásáért lefolyt harcokban. 1944. augusztus 23.—1945. április 4. (Adatok a magyar—román viszony történetéhez.) HK 1958. 5. évf. 1—2. sz. 25—50. l.
288. — — Román—magyar kapcsolatok. Történelmi vázlat. [Bp.] 1958, Kossuth Kiadó, 294 l.
289. *Győrffy György*: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Sz 1958. 92. évf. 1—4. sz. 12—87. l., 5 tb., 5—6. sz. 565—615. l., 5 tb., 2 térk.
290. *Heckenast Gusztáv*: Adatok *Bottyán János* életéhez. (1676—1682) TSz 1958. 1. évf. 1—2. sz. 215—217. l.
291. — — II. Rákóczi Ferenc könyvtára (1701). ITK 1958. 62. évf. 1. sz. 25—36. l.
292. *Katus László*: A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak. 1. Sz 1958. 92. évf. 5—6. sz. 644—684. l., 2. Sz 1959. 93. évf. 2—4. sz. 303—334. l.
293. *Kovács Endre*: Magyar—délsláv megbékélési törekvések 1848—49-ben. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó, 141 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 5.)
294. — — Węgiarskie echa twórczości Adama Mickiewicza. Adam Mickiewicz 1855—1955. Ossolineum, Wrocław, 1958. 550—569. l.
295. — — Comenius sárospataki művei. PSz 1958. 10. sz. 1024—1025. l.
296. *Lackó Miklós*: Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó, 64 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 6.)

297. — — Adalékok ipari munkásságunk összetételének alakulásához (1930—1949). TáSz 1958. 13. évf. 3. sz. 74—89. l.
298. — — A magyar ipari munkásság összetételének alakulásáról (1930—1949). (Történeti statisztikai tanulmány.) Sz 1958. 92. évf. 5—6. sz. 699—731. l.
299. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Sajtó alá rend. Györffy György. Bp. 1958, Gondolat, 266 l., 10 tb. (Nemzeti könyvtár. Történelem.)
300. Makkai László: Az anyagi kultúra történetének kutatásáról. TSz 1958. 1. évf. 3—4. sz. 305—314. l.
301. — — Gentis felicitas. PSz 1958. 8. évf. 10. sz. 964—974. l.
302. — — The Hungarian Puritans and the English Revolution. AH 1958. 5. tom. 1—2. nr. 13—45. l.
303. Mályusz Elemér: Az izmaelita pénzverőjegyek kérdéséhez. Budapest Régiségei, 18. köt. Bp. 1958, 301—311. l.
304. — — A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó, 139 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 9.)
305. A murányvölgyi vashámoros céh szabályzatai (1585—1713—1755). Közli Heckenast Gusztáv. TSz 1958. 1. évf. 3—4. sz. 430—447. l.
306. L. Nagy Zsuzsa: Munkáshatalom Veszprémben 1919-ben. VSz 1958. 2. évf. 1. sz. 89—98. l.
307. — — A Tanácsköztársaság dunántúli előzményeiről (1919. január—március). TSz 1958. 1. évf. 1—2. sz. 174—191. l.
308. Niederhauser Emil: A jobbágyfelszabadítás és a nemzetiségi kérdés Kelet-Európában. TSz 1958. 1. évf. 1—2. sz. 76—90. l.
309. — — Zur Frage der osteuropäischen Entwicklung. SSl 1958. 4. tom. 3—4. fasc. és kny. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó, 359—371. l.
310. Orbán Sándor: Adatok a Balatonvidék parasztlakosságának szociális arculatához. VSz 1958. 2. évf. 2. sz. 43—49. l.
311. — — A demokrata (Barankovics) néppárt történetéhez. 1945—1949. Sz 1958. 92. évf. 1—4. sz. 174—201. l.
312. — — Az iskolák államosításának 10. évfordulójára. TSz 1958. 13. évf. 6. sz. 70—79. l.
313. Pach Zsigmond Pál: A dualizmus rendszerének megszilárdulása az 1870-es években. (Kiad. a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet. Bp. 1958, Felsőoktatási Jegyzetellátó soksz., 50 p. (Történelemtanároknak 4.)
314. — — — A földesúri gazdaság „porosz utas” fejlődése Oroszországban a XIX. század második felében. Sz 1958. 92. évf. 1—4. sz. 146—173. l.
315. — — — A magyarországi és oroszországi poroszutas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a XIX. század második felében. KgSz 1958. 5. évf. 1. sz. 56—78. l.
316. — — — A tőkés földjáradék keletkezése a nyugat-európai agrárfejlődésben. (A tőke III. kötetének 47. fejezetéhez.) KgSz 1958. 5. évf. 12. sz. 1217—1239. l.
317. — — — О сходстве и различиях аграрного развития Венгрии и России по прусскому пути во второй половине XIX. века. Сборник статей памяти А. М. Панкратовой. Москва, 1958, 681—693. l.
318. Pamlényi Ervin: A Horthy-korszak választási visszaélései. Bp. 1958, Hazafias Népfront, 71 l.
319. Paulinyi Oszkár: A Garam-vidéki bányavárosok lakosságának lélekszáma a XVI. század derekán. TSz 1958. 1. évf. 3—4. sz. 351—378. l.
320. Pogány Mária—Rádics József: Malteroslányok. (Vallomások. Jegyezte — —.) Bp. 1958, Magvető, 188 l.
321. Puskás Julianna: Adatok a hadigazdálkodás kialakulásához és rendszeréhez Magyarországon az első világháború idején. SSz 1958, 1. évf. 1—2. sz. 136—153. l.
322. Ránki György: Das ungarische Wirtschaftsleben im Dienste der deutschen Kriegswirtschaft zur Zeit des zweiten Weltkrieges. (Probleme der Geschichte des zweiten Weltkrieges.) Berlin, 1958. II. 238—250. l.
323. — —, Berend I[ván]: Die deutsche wirtschaftliche Expansion und das ungarische Wirtschaftsleben zur Zeit des zweiten Weltkrieges. AH 1958. 5. tom. 3—4. nr. 313—359. l.
324. — —, — — A monopolkapitalizmus kialakulása és uralma Magyarországon (1900—1944). Bp. 1958, Kossuth Kiadó, 95 l.
325. Sándor Vilmos: Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában. TSz 1958. 1. évf. 1—2. sz. 91—113. l.
326. — — A tőkés gazdaság kibontakozása Magyarországon. 1849—1900. Bp. 1958, Kossuth Kiadó, 107 l.
327. Schütz Ö[dön]: Armenian Xaşar. AO 1958. 8. tom. 1. fasc. és kny. [Bp.] 1958, Akadémiai Kiadó, 17—20. l.

328. — — Néhány örmény eredetű betegségnvünkről. (Az Árpád-kori magyarországi örmények történetéhez.) MNy 1958. 54. évf. 3—4. sz. 450—460. l.
329. *M. Somlyai Magda*: Iratok a tiszántúli szegényparasztság földosztó törekvéseiről 1945-ben. TSz 1958. 1. évf. 1—2. sz. 221—234. l.
330. *Spira György*: A Pest megyei parasztság 1848 előtti rétegződéséhez. Sz 1958. 92. évf. 5—6. sz. 625—643. l., 4 tb.
331. *I. Tóth Zoltán*: Bălcescu Miklós élete. 1819—1852. (Gondozta, előszóval és névmutatóval ellátta *Csatári Dániel*) Bp. 1958, Akadémiai Kiadó, 243 l.
332. *Tömöry Márta*: Duczynska Ilona feljegyzései az 1918-as januári sztrájk előzményeiről. TSz 1958. 1. évf. 1—2. sz. és kny. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó, 154—173. l.
333. — — A Galilei Kör szerepe a korabeli egyetemi ifjúság életében. Felsőoktatási Szemle 1958. 7. évf. 12. sz. 765—771. l.
334. — — Szabó Ervin ifjúkori röpirata a nemzetiségi kérdéstről (1902). Sz 1958. 92. évf. 1—4. sz. 232—244. l.
335. Történešzvíta a „népi” írókról. Sz 1958. 92. évf. 5—6. sz. 732—757. l. [*Andics Erzsébet, Elekes Lajos, Hanák Péter, Lackó Miklós, Mályusz Elemér, Márkus László, Molnár Erik és Pamlényi Ervin* felszólalása a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében 1958 szeptember 12-én tartott vitáülesen.]
336. *Varga János*: A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt. (Statistikai forráselemzés.) TSz 1958. 1. évf. 1—2. sz. 21—54. l.
337. — — Négy levél 1848-ból a nemzetiségi kérdéstről. Sz 1958. 92. évf. 1—4. sz. 252—264. l.
338. — — A „Szilágyi és Hajmási” históriás ének harmadik változatának töredéke. ITK 1958. 62. évf. 4. sz. 526—529. l.
339. *R. Várkonyi Agnes*: Bercešényi Miklós pátense a fegyverre kelt jobbágyok felszabadításáról 1704 tavaszán. Sz 1958, 92. évf. 1—4. sz. 222—231. l., 1 tb.
340. — — Fadrusz János levelei Thaly Kálmánhoz. MűE 1958, 7. évf. 2—3. sz. 204—206. l.
341. *Vörös Antal*: Táncsics Mihály kiadatlan cikke a sajtószabadságról és a cenzúráról. TSz 1958. 1. évf. 1—2. sz. 55—75. l.
342. — — Michael Táncsics v predrevolučnom období (1831—1847). Historický Časopis 1958. 6. évf. 4. sz. 546—559. l.
343. Zsigmondkori oklevéltár. 2. (1400—1410) 2. r. (1407—1410) Összeáll. *Mályusz Elemér*. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó, VI, 630 l. (Magyar Országos Levéltár kiadványai 2. Forráskiadványok 4.)
344. *Zsigmond László*: Két dátum. Magyarország hadüzenetének (1941. június 27.) és németek által való megszállásának (1944. március 19.) előzményeihez. TSz 1958. 1. évf. 1—2. sz. 192—214. l.
345. — — Mehring Marx-életrajzának olvasása közben. TáSz 1958. 13. évf. 5. sz. 31—47. l.
346. — — Versuche des deutschen Imperialismus, seine Machtpositionen nach Ost- und Südeuropa hinüberzusetzen (1919—1920). AH 1958. 5. tom. 1—2. nr. és kny. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó, 47—107. l., 2 térk.

1959

347. *Бакшаи, З(олтан)*: Великая Октябрьская социалистическая революция и чепельские рабочие. (Великая Октябрьская социалистическая революция и Венгрия. Сборник статей. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó) 139—152. l.
348. *Balázs Béla*: Adalékok a Viharsarok baloldali mozgalmainak történetéhez az ellenforradalom korszakában. PtK 1959. 5. évf. 3—4. sz. 187—207. l.
349. — — A Horthy-fasizmus társadalmának és ideológiájának néhány jellemző vonása. Molnár Erik hozzászólásával. MTATT 1959. 9. köt. 1. sz. 97—116. l.
350. *Barta István*: Kőlcsey politikai pályakezdete. Sz 1959. 93. évf. 2—4. sz. 252—302. l.
351. *Benda Kálmán*: Két gazdasági utasítás a Ráday család birtokairól a XIX. század elejéről. AtSz 1959. 2. évf. 127—152. l.
352. — — Les jacobins hongrois. Annales historiques de la Révolution française. (Paris) 155. nr. 1959 jan.—márc. sz. 38—60. l.
353. — — История венгерского якобинского движения. 2. AH. 1959. 6. tom. 1—2. nr. 1—30. l.
354. — — A köszegi „jakobinusok”. Sz 1959. 93. évf. 2—4. sz. 534—541. l.
355. — — Rákóczi és a Vatikán. Brenner apát küldetése XI. Kelemen pápához. 1707—1708. TSz 1959. 2. évf. 1—2. sz. 8—24. l.
356. *Csatári Dániel*: Józsa Béla. PtK 1959, 5. évf. 1. sz. 94—120. l.
357. — — A magyar—román ellenállási mozgalmak történetéből. (1943 augusztus—1944 augusztus) HK 1959. 6. évf. 2. sz. 3—27. l.

358. *Elekes Lajos*: Az európai feudális államok központosításának néhány kérdéséről. TSz 1959. 2. évf. 3—4. sz. 272—290. l.
359. Fejezetek a magyar mérésügy történetéből. (Kiad. az Országos Mérésügyi Hivatal (Szerk. *Makkai László*) Bp. 1959, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 257 l., 1. tb.)
360. *Gonda Imre*: Néhány megjegyzés Robert A. Kann: „The Habsburg Empire” című könyvéhez. TSz 1959. 2. évf. 3—4. sz. 515—522. l.
361. *Győrffy György*: Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaosztendemer (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert. SSI 1959. 5. tom. 1—2. fasc. 9—74. l.
362. — — Puztaszer. Múemlékvédelem 1959. 3. évf. 4. sz. 193—199. l.
363. — — Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az oszágig. Kurszán és Kurszán vára. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó, 168 l., 5 tb., 3 térk. (A Magyar Néprajzi Társaság könyvtára.)
364. *Hanák Péter*: A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén. TSz 1959. 2. évf. 1—2. sz. 37—89. l.
365. — — Iratok az 1894—95. évi magyar kormányválság történetéhez. TSz 1959. 2. évf. 3—4. sz. 292—353. l.
366. *Jemnitz János*: Jean Jaurès születésének századik évfordulójára. TSz 1959. 2. évf. 3—4. sz. 405—423. l.
367. — — Jean Jaurès születésének 100. évfordulójára. (Harca a köztársaság védelmében, a gyarmati rablőháborúk ellen.) PtK 1959. 5. évf. 3—4. sz. 241—256. l.
368. *Katus László*: A mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb vonásai az Osztrák-Magyar Monarchia délszlávlakta területein. TSz 1959. 2. évf. 3—4. sz. 354—404. l.
369. *Kolossa Tibor*: Adatok az agrárproletariátus arányához és összetételéhez az Osztrák-Magyar Monarchiában (1900). TSz 1959. 2. évf. 1—2. sz. 104—127. l.
370. *M. Kondor Viktória*: Az 1875-ös pártfuzió. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó, 148 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 11.)
371. Kossuth Lajos: Országgyűlési tudósítások. 4. köt. 1834 dec. 1.—1835 aug. 26. Sajtó alá rend. *Barta István*. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó, 684 l. (Magyarország újkortörténeti forrásai. — Kossuth Lajos összes munkái 4.)
372. *Kovács Endre*: Diskusia maďarských historikov o zvláštnostiach vývinu vo východnej Európe. Historický Časopis 1959. 7. évf. 1. sz. 114—221. l.
373. — — A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon. (Függelék: Kossuth Lajos Beszéde Zemplén vármegye 1831 július 23-án Sátoraljújhelyen tartott közgyűlésén.) Bp. 1959, Akadémiai Kiadó, 429 l.
374. — —, Novotný J.: Maďari a my. Státní Nakladatelství Politické Literatury, Praha, 1959, 316 l.
375. *Lackó Miklós*: Népi demokráciánk történetéből. TSz 1959. 2. évf. 3—4. sz. 424—462. l.
376. *Lederer Emma*: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó, 208 l.
377. Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Az iratokat összegyűjt. és a bev. tanulmányokat írta: *Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos*. Szerk. és a bev. írta *Zsigmond László*. (Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1959, Kossuth Kiadó, 550 l. 6 tb., 1 térk. 2. kiad. Bp. 1961.)
378. Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában 1849—1918. 3. füzet (1880—1900). Összeáll. *Hanák Péter és Sándor Vilmos*. (Kiad. az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara. Kézirat. Bp. 1959, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 332 l.)
379. Magyar Történeti Bibliográfia 1825—1867. Bibliographia historica Hungariae. 4. köt. Nemmagyar népek. (Nemzetiségek.) Szerk. *Katus László*, Kemény G. Gábor. (Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó, XXXV, 675 l.)
380. *Mályusz Elemér*: Das Konstanzer Konzil und das königliche Patronatsrecht in Ungarn. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó, 120 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 18.)
381. *Л. Надь Ж(ужа)*: Рабочее движение и антивоенная борьба 1917—18 годов в задунайском краю (Великая Октябрьская социалистическая революция и Венгрия. Сборник статей. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó.) 153—178. l.
382. *Niederhauser Emil*: Bulgária története. Bp. 1959, Gondolat, 231 l., 4 térk. (Studium könyvek 10.)
383. *Orbán Sándor—M. Somlyai Magda*: Agrárátalakulás a Német Demokratikus Köztársaságban (1945—1955). TSz 1959. 2. évf. 3—4. sz. 488—501 l.

384. *Pach Zsigmond Pál*: A feudális földjáradék formaváltozásai a nyugateurópai agrárfejlődésben. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Évkönyve. 1958. Bp., 1959, 147—164. l.
385. — — — Развитие помещичьего хозяйства в России «по прусскому пути» во второй половине XIX века. АИ 1959. 6. том. 1—2. nr. 71—104. l.
386. — — — Über einige charakteristische Züge des sogenannten preussischen Weges der Entwicklung in der Landwirtschaft Ungarns in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin) 1959. VII. évf. 6. sz. 1231—1255. l.
387. *Pamlényi Ervin*: A Magyar Tanácsköztársaság kultúrpolitikájáról. Sz 1959. 93. évf. 1. sz. 109—116. l.
388. *Puskás Julianna*: A tőkés nagybirtokok a XIX. század végi Magyarországon. (Az 1895-ös mezőgazdasági statisztika adatai alapján.) TSz 1959. 2. évf. 1—2. sz. 90—103. l.
389. *Ránki György*: Adatok a magyar külpolitikához a Csehszlovákia elleni agresszió idején (1937—1939). (A német és angol külügyminisztérium iratai alapján.) Sz 1959. 93. évf. 1. sz. 117—158 l., 2—4. sz. 356—372. l.
390. — — — Magyarország belépése a második világháborúba. HK 1959. 6. évf. 2. sz. 28—48. l.
391. — — — *Berend T. Iván* Magyarország gyárpara a második világháború előtt és a háború időszakában. (1933—1944). Bp. 1958, Akadémiai Kiadó, 624 l., 2 tb. (Gazdaságtörténeti értekezések 2.)
392. — — — A nagybirtok és nagytőke „agrárius—merkantil” ellentétének kérdéséhez (1919—1925). TSz 1959. 2. évf. 1—2. sz. 141—161. l.
393. *Sándor Vilmos*: A budapesti nagymalomipar kialakulása. (1839—1880.) Tanulmányok Budapest múltjából. 13. köt. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó, 315—422. l.
394. — — — Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában. (Kiad. a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet. Bp. 1959, Főv. Nyomdaip. V. soksz. 17 l. (A magyar történelem problematikus kérdései 5.)
395. — — — A méterrendszer magyarországi bevezetéséről. (Fejezetek a magyar mérésügy történetéből.) Bp. 1959, 129—156. l.
396. — — — Роль национальных движений в распаде Австро-Венгерской Монархии и Великая Октябрьская социалистическая революция. (Великая Октябрьская социалистическая революция и Венгрия. Сборник статей. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó.) 87—105. l.
397. — — — Charakter závislosti Uhorska v období dualizmu. Historický Časopis 1959. 7. évf. 3. sz. 425—448. l.
398. *Schütz Ödön*: A mongol hódítás néhány problémájához. Sz 1959. 93. évf. 2—4. sz. 209—232. l.
399. — — — Messze van mint Makó Jeruzsálemtől. MNY 1959. 55. évf. 1. sz. 125—126. l.
400. — — — Nicholas Misztótfalusi Kis and the Armenian book printing. AO 1959. 9. tom. 1. fasc. 63—73. l.
401. *Spira György*: A magyar forradalom 1848-(18)49-ben. (A nemzetiségi kérdéssel foglalkozó alfejezeteket Arató Endre írta.) (Kiad.) A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1959, Gondolat, 676 l., 4 térk.
402. — — — A Neue Rheinische Zeitung utolsó cikke a magyar szabadságharcról. TSz 1959. 2. évf. 1—2. sz. 25—36. l.
403. *Surányi Bálint*: Kereskedőgilde Nagyszombatban a visegrádi kongresszus évében. TSz 1959. 2. évf. 3—4. sz. 249—271. l.
404. Széchenyi István válogatott írásai. Szerk., magy. és bev. *Barta István*. Bp. 1959, Gondolat, 469 l.
405. *Székely György*: Jobbágyparasztságunk kialakulása és harcai a mohácsi vész előtt. — *Malkai László*: A magyar parasztmozgalom „kuruc” korszaka. (1526—1793.) Bp. 1958, Táncsics Kiadó, 35 l. (A magyar parasztság kialakulása, története és mozgalmi 1.)
406. [— — —, *Berend Iván—Ránki György*]: Segédanyag a kapitalizmus politikai gazdaságtanának tanulmányozásához. 1959—1960. Bp. 1959, Kossuth Kiadó, 132 l.
407. *P. Szokolay Katalin*: A lengyel kommunista sajtó a Magyar Tanácsköztársaságról. TSz 1959. 2. évf. 1—2. sz. 128—140. l.
408. *Szuhay-Havas Ervin*: Adalékok az USA rabszolगतartó államainak gazdaság- és társadalomtörténetéhez, 1790—1861. Sz 1959. 93. évf. 5—6. sz. 893—909. l.
409. *I. Tóth Zoltán*: Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom. (1790—1848.) (Bev. Arató Endre. Gondozta (és a jegyzeteket kieg.) *Csatári Dániel*) Bp. 1959, Akadémiai Kiadó, 111 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 12.)
410. *Varga János*: Az úrbéres föld mennyiségének változása Bihar megyében az úrbérrendezés és 1836 között. AtSz 1959. 2. évf. 1—4. sz. 37—62. l.
411. *Zsigmond László*: Forradalom és ellenforradalom Németországban (1918—1919). TSz 1959. 14. évf. 21—48. l.

412. — — Az Osztrák-Magyar Monarchia széttörése és a nemzetközi erőviszonyok. Sz 1959. 93. évf. 1. sz. 70—101. l.
413. — — Ungarn und das Münchener Abkommen. AH 1959. 6. tom. 3—4. nr. 251—286. l.

1960

414. *Адам, Магда*: Из истории венгерско—чехословацких отношений накануне второй мировой войны. Вопросы истории 1960. 9. sz. 90—103. l.
415. *Andics Erzsébet*: A Habsburgok és a forradalom elleni cári segítség kérdése. (A münchengráti egyezménytől 1849 májusáig.) Sz 1960. 94. évf. 4. sz. 556—594. l.
416. — — Die Habsburger und die Frage der Zarenhilfe gegen die Revolution. (Vom Münchengrätzer Abkommen bis zum Mai 1849.) Études historiques. 2. köt. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 7—58. l. és kny. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 52 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 31.)
417. *Arató Endre*: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. 1790—1848. 1—2. köt. (A mutatókat összeáll. *Varga István*.) Bp. 1960. Akadémiai Kiadó. (2. köt. 337—439. l.)
418. *Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI—XIV. század.* Sajtó alá rend., (vál., bev. és jegyz. ell. *Makkai László* és *Mezey László*. Ford. *Ábrányi Boldizsárné, Makkai László* stb.) Bp. 1960, Gondolat, 450 l. (Nemzeti Könyvtár, Levelestár.)
419. *Baksay Zoltán*: Adatok a Csepeli Vas- és Fémművek munkásainak bérvizsgálataihoz 1931—43. TSz 1960. 3. évf. 4. sz. 510—524. l.
420. *H. Balázs Éva*: A reformkori nacionalizmus XVIII. századi gyökerei. TSz 1960. 3. évf. 2—3. sz. 319—322. l.
421. *Barta István*: A magyar reformkor és 1848/49 nacionalizmusának néhány vonása. TSz 1960. 3. évf. 2—3. sz. 322—325. l.
422. — — István Széchenyi. AH 1960, 7. tom. 1—2. no. 63—102. l.
423. — — Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása. TSz 1960. 3. évf. 2—3. sz. 224—240. l.
424. [*Benda Kálmán*]: II. Rákóczi Ferenc. (A bibliográfiát és a képanyagot összeáll. *Polónyi Péter*.) Szada, 1960, Múz. soksz., 25 l., 1. tb. (A Szadai Székely Bertalan Községi Könyvtár kiadványai 1.)
425. — — Le projet d'alliance hungaro—suédo—prussienne de 1704. Études historiques. 1. köt. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 669—694. l. és kny. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 26 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 25.)
426. Bibliographie d'oeuvres choisies de la science historique hongroise. 1945—1959. Библиография избранных сочинений венгерской исторической науки 1945—1959 гг. [Recueillie par les collaborateurs de l'Institut des Sciences Historiques de l'Académie Hongroise des Sciences, fut rédigée — sous la direction de *E[mil] Niederhauser*, — par *P[éter] Hanák, L[ászló] Katus, L[ászló] Makkai, Gy[örgy] Ránki* et *J[ános] Varga*.] Études historiques, 2. köt. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 487—765. l. és kny. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 279 l.
427. *Csatári Dániel*: A revizionizmus magyarországi és romániai hatása. TSz 1960. 3. évf. 2—3. sz. 356—360. l.
428. — — Veress Endre emlékezete. — Veress Endre: Báthori István Habsburg-ellenes politikája. Gyula 1960, Hódmezővásárhelyi ny. 28 l. (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 16.)
429. *Elekes L[ajos]*: Essai de centralisation de l'État hongrois dans la seconde moitié du XVe siècle. Études historiques. 1. köt. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 437—467. l. és kny. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 31 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 22.)
430. — — *Pach Zsigmond Pál*: Irányelvek Magyarország története c. egyetemi tankönyv 1526—1711 részének átdolgozásához. Sz 1960, 94. évf. 1—3. sz. 278—285. l.
431. Az emberiség története. Írták: *Hahn István, Makkai László, Ince Miklós, Jemnitz János*. (Szerk. *Márkus László*) A kultúra világa. 5. köt. Bp. (1960) Minerva, 643—1456. l. 2. kiad. Bp. (1963.)
432. Études historiques. Publ. par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Comité de Rédaction: Gy, Ember, *E Mályusz, E. Molnár, P. Zs. Pach, E. Pamlényi, Gy. Ránki, L. Zsigmond*. La bibliographie d'oeuvres choisies de la science historique hongroise 1945—1959, recueillie par les collaborateurs de l'Institut des Sciences Historiques de l'Académie Hongroise des Sciences, fut rédigée — sous la direction de *E. Niederhauser* — par *P. Hanák, L. Katus, L. Makkai, Gy. Ránki* et *J. Varga*. I—II. köt. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 825, 3; 765, 3. l.
433. *Gonda Imre*: Bismarck és az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 169 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 16.)

434. — — Az osztrák szociáldemokrácia és a Habsburg-monarchia fenntartásának kérdése. PtK 1960, 6. évf. 3. sz. 123—137. l.
435. *Györfly György*: *Diplomata Hungarica antiquissima 1000—1196*. TSz 1960. 3. évf. 4. sz. 525—535. l.
436. — — *Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts*. Études historiques. 1. köt. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 163—193. l. és kny. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 31 l. (*Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 42.)
437. — — A magyar törzsi helynevek. (Nyelvtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája 1958.) Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 27—34. l.
438. — — *Die Rolle des buyruq in der alttürkischen Gesellschaft*. AO 1960. 11. tom. 1—3. fasc. 169—179. l.
439. *Hanák Péter*: A magyar nacionalizmus néhány problémája a századforduló idején. TSz 1960. 3. évf. 2—3. sz. 335—341. l.
440. *H. Haraszi Éva*: A chartista mozgalom gazdasági és társadalmi előzményeihez. TSz 1960. 3. évf. 4. sz. 411—445. l.
441. *Heckenast Gusztáv*: Adatok a vaskohászat történetéhez Magyarországon. Bp. 1960, 22 l. (Kohászati Történelmi Bizottság közleményei 3.)
442. — — Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó; 148 l. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sor 13.)
443. *Iratok a felszabadulást követő hónapok szövetkezeti mozgalmának történetéhez*. Közli *Kővágó László*. LK 1960, 31. évf. 263—284. l.
444. *Jemnitz János*: A háború és béke kérdése a 2. Internacionálé koppenhágai kongresszusán. TSz 1960. 3. évf. 4. sz. 479—509. l.
445. — — A nemzetközi munkásmozgalom és a nacionalizmus 1914 előtt. TSz 1960, 3. évf. 2—3. sz. 341—347. l.
446. *Katus László*: A nem magyar népek nacionalizmusának jellemvonásai és szerepe a soknemzetiségű Magyarországon. TSz 1960. 3. évf. 2—3. sz. 330—335. l.
447. — — *Rapport sur les travaux de la Bibliographie Hongroise d'Histoire*. AH 1960. 7. tom. 1—2. nr. 183—189. l.
448. *Kerekes Lajos*: Magyar külügyminisztériumi iratok Ausztria annexiójának előzményeihez. Sz 1960. 94. évf. 1—3. sz. 303—332. l.
449. *Kovács Endre*: Az 1863. évi lengyel felkelés és a magyar emigráció. TSz 1960. 3. évf. 2—3. sz. és kny. Bp. Akad. Kiadó 241—280. l.
450. — — *Slovenské roľníctvo v hladových rokoch 1846—1847*. *Historické Študie*, Bratislava, 1960. V. 49—120. l.
451. — — *Uniwersytet krakowski a reformacja na Węgrzech*. *Mediaevalia in 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego*. Warszawa 1960, 393—414. l.
452. — — *L'insurrection polonaise de 1863 et l'émigration hongroise*. Études historiques. 2. köt. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 137—166. l. és kny. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 30 l. (*Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33.)
453. — — *Das slowakische Bauerntum in den Hungerjahren 1846—1847*. *Historické Študie* (Bratislava) 6. köt. 1960. 49—120. l.
454. *Lackó Miklós*: Gyári munkásságunk összetételéről az ipari forradalom időszakában. Sz 1960, 94. évf. 4. sz. 595—625. l.
455. — — *La naissance de la démocratie populaire hongroise 1944—1946*. AH 1960. 7. tom. 1—2. nr. 1—61. l.
456. — — *О составе венгерского фабрично-заводского рабочего класса в период промышленного переворота*. Études historiques. 2. köt. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 195—226. l. és kny. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 32 l. (*Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 20.)
457. *Lederer E[mma]*: La structure de la société hongroise du début du moyen âge. Études Historiques. 1. köt. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 195—218. l. és kny. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 24 l. (*Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 45.)
458. — — *Štruktura uhorskej spoločnosti v rannom stredoveku*. *Historický Časopis* 1960, 8. évf. 4. sz. 509—525. l.
459. *S. Lengyel Márta*: Egy osztrák röpiratíró (Franz Schuselka) útja a negyvennyolcas forradalom felé. 1. Sz 1960. 94. évf. 5—6. sz. 750—793. l. 2. Sz 1961. 95. évf. 1. sz. 47—82. l.
460. *Makkai László*: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. TSz 1960. 3. évf. 2—3. sz. 193—223. l.
461. — — *Koncepcja burżuazyjnego państwa narodowego w dziełach Komenskigo*. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* (5.) 1960. és kny. H. n. 1960, 127—143. l.
462. — — *Die Entstehung der gesellschaftlichen Basis des Absolutismus in den Ländern der österreichischen Habsburger*. Études historiques. 1. köt. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 627—668. l.

- és kny. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 42 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 43.)
463. — — A magyar nemzetévtől kezdeteiről. TSz 1960. 3. évf. 2—3. sz. 310—313. l.
464. *Mályusz Elemér*: Zsigmond király központosítási törekvései Magyarországon. Sz 1960. 3. évf. 2—3. sz. 162—192. l.
465. — — Die Zentralisationsbestrebungen König Sigismunds in Ungarn. Études historiques. 1. köt. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 317—358. l. és kny. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 42 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 50.)
466. — — Zakon Paulinów i devotio moderna. Mediaevalia. W 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego. Warszawa, 1960, 263—283. l.
467. *Márkus László*: A leninizmus hatása a szociáldemokrata történetfelfogásra a Tanácsköztársaság idején. Sz 1960. 94. évf. 4. sz. 626—645. l.
468. — — Szociáldemokratizmus és nacionalizmus a Horthy-rendszer idején. TSz 1960. 3. évf. 2—3. sz. 353—356. l.
469. A nacionalizmus történelmi gyökereiről. Ankét a Magyar Tudományos Akadémián. (1960. március) TSz 1960. 3. évf. 2—3. sz. 310—360. l.
470. *L. Nagy Zsuzsa*: Nacionalista jelszavak az ellenforradalom szolgálatában 1919-ben. TSz 1960. 3. évf. 2—3. sz. 347—350. l.
471. — — A Tanácsköztársaság Zala megyei történetéről. A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve. 1950—1960. Zalaegerszeg, 1960, Zalamegyei Tanács VB, 35—48. l.
472. *Niederhauser Emil*: Beiträge zur Bibliographie der Geschichte der slawischen Völker in der ungarischen bürgerlichen Geschichtsschreibung. SSl 1960. 6. tom. 3—4. fasc. 457—473. l.
473. *Oliver Cromwell*: Beszédeiből, leveleiből. (Összeáll., [bev.], magy. és jegyz. ell. *Małkai László*.) Bp. 1960, Gondolat, 287 l., 1 tb. (Európai antológia. Angol reneszánsz és polgári forradalom.)
474. *Orbán Sándor*: Az állam és a katolikus egyház megállapodása (1950). TSz 1960. 3. évf. 2—3. sz. 281—309. l.
475. — — Az esztergomi érsekség a proletárdiktatúra ellen és az ellenforradalom felülkerekedéséért. 1919. (A Tanácsköztársaság napjai Esztergomban. A felső Duna-szakasz hadműveleteinek leírásával. Szerk. Zolnay László. Kiad. az 1919-es Esztergomi Emlékbizottság.) Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 101—121. l.
476. *Pach Zsigmond Pál*: Magyar gazdaságtörténet 1526-ig. (Új, átdolgozott kiadás.) Bp. 1960. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem jegyzete. 262 old.
477. — — Die Abbiegung der ungarischen Agrarentwicklung von der westeuropäischen. (Thesen.) XIe Congrès International des Sciences Historiques. 5. köt. Stockholm 1960, 154—156. l. Actes du Congrès. Stockholm 1962, 168—169., 179. l.
478. — — Das Entwicklungsniveau der feudalen Agrarverhältnisse in Ungarn in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts. Études historiques. 1. köt. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 387—436. l. és kny. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 49 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 46.)
479. *Pamlényi Ervin*: Történetírásunk fejlődése az elmúlt évtizedben. (A Magyar Tudományos Akadémia 1960. évi nagygyűlése keretében ápr. 12-én rendezett történetész-vitaülés összefoglaló ismertetése.) MTATY 1960. 10. köt. 3—4. sz. 247—252. l.
480. — — О планах издания литературы по истории Венгрии в 1960 году. Вопросы истории 1960. 1. sz. 216—218. l.
481. — — О культурной политике Венгерской Советской республики. Вестник истории мировой культуры 1960. 1. sz. 39—54. l.
482. — — Развитие исторической науки в Венгрии в 1957—1958 годах. Вопросы истории 1960. 3. sz. 194—207. l.
483. *Puskás Júlia*: A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata az 1895. évi üzemstatistika adatai alapján. TSz 1960. 3. évf. 4. sz. 446—478. l.
484. *Ránki Gy[örgy]*—Berend T. I[ván]: The development of the manufacturing industry in Hungary (1900—1944). Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 169 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 49.)
485. — — — The Hungarian manufacturing industry, its place in Europe. (1900—1938.) Études historiques. 2. köt. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 421—457. l. és kny. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 37 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 27.)
486. — — — Magyarország a fasiszta Németország „életterében” 1933—1939. Bp. 1960, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 219 l. (Gazdaságtörténeti tanulmányok.) 2. kiad. Bp. 1961.
487. — — — Magyarország iparának XX. század eleji színvonala az európai összehasonlítás tükrében. KGSz 1960. 7. évf. 8—9. sz. 1026—1041. l.

488. *Sándor Vilmos*: A magyar uralkodó osztályok nemzet-állam eszméje. Tsz 1960. 3. évf. 2—3. sz. 328—330. l.
489. — — Die Hauptmerkmale der industriellen Entwicklung in Ungarn zur Zeit des Absolutismus. (1849—1867.) Études historiques. 2. köt. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 59—85. l. és kny. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 27 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 28.)
490. *Schütz Ö[dön]* Նիկոլա Միստոտճալուշի, Կիշ և Հայ գրքի սուպարութիւնը. [Nicholas Misztótfalusi Kis and Armenian Book Printing. Örmény nyelven.] Handesz Amszorja. Zeitschrift für armenische Philologie. (Wien.) 1960. LXXIV. 401—415. hasáb.
491. *M. Somlyai Magda*: Adatok a mezőgazdasági termelés megindulásának történetéhez 1945—46-ban. Sz 1960. 94. évf. 4. sz. 646—660. l.
492. *Széchenyi István*. (A Magyar Tudományos Akadémia Történeti Főbizottsága és Történettudományi Intézetének tiszteletére Széchenyi halálának 100. évfordulójára.) TáSz 1960. 15. évf. 2. sz. 30—35. l.
493. *Székely, Jerzy [György]*: Ideologia wojny chłopskiej na Węgrzech v 1514 r. Kwartalnik Historyczny 1960. 67. évf. 3. sz. 634—649. l.
494. *Tilkovszky Lőránt*: A tagosítás és legelőelkülönözés Széchenyi István pölöskei uradalmában. (A Göcseji Múzeum jubileum emlékkönyve. 1950—1960.) Zalaegerszeg, 1960. Zala megyei Tanács VB, 239—255. l.
495. *Tömörny Márta*: Új vizeken járok. (A Galilei Kör története.) Bp. 1960, Gondolat, 294 l., 8 tb.
496. *Varga János*: Borkezelés a XVIII. század első felében. TSz 1960. 3. évf. 1. sz. 130—140. l.
497. — — 1848—49 nemzetiségi problémáinak történetéhez. TSz 1960. 3. évf. 2—3. sz. 325—328. l.
498. — — A Görgey-kérdéshez. Valóság 1960. 3. évf. 2. sz. 94—104. l.
499. *R. Várkonyi Ágnes*: A Habsburg-ellenes szabadságküzdelmek történeti feldolgozásának problémáihoz. TSz 1960. 3. évf. 2—3. sz. 313—316. l.
500. *Vörös Antal*: A XVIII. század története értékelésének néhány problémája. TSz 1960. 3. évf. 2—3. sz. 316—319. l.
501. *Zsigmond L[ászló]*: Die Zerschlagung der Österreichisch-Ungarischen Monarchie und die internationalen Kräfteverhältnisse. Études historiques. 2. köt. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 305—353. l. és kny. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó, 49 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 23.)

1961

502. *Andics Erzsébet*: A Habsburgok és Romanovok szövetsége. Az 1849. évi magyarországi cári intervenció diplomáciai előtörténete. (Függelék: Iratok.) Bp. 1961, Akadémiai Kiadó, 452 l.
503. *Balázs Béla*: Népmozgalom és Nemzeti Bizottságok. 1945—1946. (Sajtó alá rend. és bev. Lackó Miklós.) (Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézeté. Bp. 1961, Kossuth Kiadó, 231 l.
504. *Balogh Sándorné*: A szocializmus építésének néhány tapasztalata a keleti szovjet köztársaságokban. Sz 1961. 95. évf. 6. sz. 889—908. l.
505. *Barta István*: Adatok a gácsi posztógyár reformkori történetéhez. TSz 1961. 5. évf. 1. sz. 113—122. l.
506. — — Az 1831. évi pesti koleramozgalom. Tanulmányok Budapest múltjából. 14. köt. Bp. 1961, 445—470. l.
507. — — Ki írta Kölcsey „Wesselényi védelme” című munkáját? Sz 1961. 95. évf. 4—5. sz. 720—728. l.
508. — — Korai örökvaltság szerződéses. AtSz 1961. 3. évf. 1. sz. 94—115. l.
509. *Bartha Antal*: A honfoglaláskori magyar kovácsmesterség társadalmi hátterének kérdéséhez. TSz 1961. 4. évf. 2. sz. 133—154. l.
510. — —, Erdélyi István: Népvándorláskori régészetünk módszertani és elméleti kérdéseire. ArchÉ 1961. 88. köt. 1. sz. 68—76. l.
511. *Benezédi László*: Bányavidéki várórség folyamodványai Esterházy Pálhoz 1668—1681. TSz 1961. 4. évf. 2. sz. 155—179. l.
512. *Benda Kálmán*—Irinyi Károly: A négyszáz éves debreceni nyomda. (1561—1961.) (Közrem. Bogdán István.) Bp. 1961, Akadémiai Kiadó. 432 l., 24 tb. (A magyar könyv.)
513. *Elekes Lajos*: Történelem és korszerű általános műveltség. Sz 1961. 6. sz. 805—830. l.

514. *Gonda Imre*: A „német nyomorúság” és a német sors. Valóság 1961. 4. évf. 6. sz. 19—26. l.
515. — — Bismarck und der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. AH 1961. 8. tom. 3—4. no. 257—311. l.
516. *Györffy György*: A magyar őstörténet néhány kérdéséről. TSz 1961. 4. évf. 4. sz. 417—426. l.
517. — — A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben. (Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 10. évfordulójára. Szerk. Györffy Lajos. Túrkeve 1961.) 35—38, 109. l.
518. *Hanák Péter*: A dualizmus korának néhány vitás kérdése. Sz 1961. 96. évf. 1—2 sz. 206—223 l.
519. — — Garibaldi felszabadító hadjáratának hatása Magyarországon 1860-ban. Sz 1961. 95. évf. 4—5. sz. 670—679. l.
520. — — A 67-es polémia. Ttan 1961. 6. évf. 2. sz. 1—7. l.
521. — — Probleme der Krise des Dualismus am Ende des XIX. Jahrhunderts. Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Bp. 1961, 337—381. l.
522. *H. Haraszi É[va]*: Contemporary Hungarian Reactions to the Anti-Corn Law Movement. AH 1961. 8. tom. 3—4. no. 381—403. l.
523. *Heckenast Gusztáv*: A feudáliskori magyarországi vaskohászat historiográfiája. TSz 1961. 5. évf. 1. sz. 123—129. l. és kny. Bp. 1961, 7 l. (Kohászati Történeti Bizottság közleményei 10.)
524. *Jemnitz János*: Az anarcho-szindikalizmus Magyarországon 1914 előtt. PtK 1961. 7. évf. 1. sz. 129—176. l.
525. — — Le centenaire de Jean Jaurès. AH 1961. 7. tom. 3—4. fasc. 297—319. l.
526. — — Az 1926. évi angol általános sztrájk előzményeiről. Bp. 1961, Akadémiai Kiadó. 73 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 20.)
527. — — A Párizsi Kommun az újabb történeti irodalomban. Emlékezés a Párizsi Kommun 90. évfordulójára. PtK 1961. 7. évf. 2. sz. 111—139. l.
528. *Juhász Gyula*: A Teleki-kormány külpolitikája a „furcsa-háború” idején. TSz 1961. 4. évf. 4. sz. 476—514. l.
529. — — Beiträge zu Ungarns Außenpolitik in den Tagen des Ausbruchs des zweiten Weltkrieges (August—September 1939). AH 1961. 8. tom. 1—2. no. 137—174. l.
530. *Katus L[ászló]*: Hauptzüge der kapitalistischen Entwicklung der Landwirtschaft in den südslawischen Gebieten der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Bp. 1961, 113—165. l.
531. — — Хорватская политика правительства Тиза и народные движения 1883 г. в Хорватии. AH 1961. 8. tom. 1—2. no. 1—55. l.
532. — — Il Risorgimento Italiano e gli ungheresi. (Annotazioni storico-illustrative alla mostra omonima. Bp. [1961]). Comitato Ungherese del Risorgimento, 60 l.
533. *Kerekes Lajos*: Olaszország, Magyarország és az osztrák Heimwehr-mozgalom (1920—1930). TSz 1961. 4. évf. 2. sz. 199—216. l.
534. — — Akten des Ungarischen Ministeriums des Äußeren zur Vorgeschichte der Annexion Österreichs. AH 1961. 7. tom. 3—4. fasc. 355—390. l.
535. *Kolossá T[ibor]*: Beiträge zur Verteilung und Zusammensetzung des Agrarproletariats in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1900). Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Bp. 1961, 239—266. l.
536. — —, Гунст, Петр: Изучение аграрной истории в Венгрии после 1945. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959. Москва 1961, 392—407. l.
537. *Kossuth Lajos*: Országgyűlési tudósítások. 5. köt. 1835. aug. 27. — 1836. máj. 2. (Sajtó alá rend. *Barta István*.) Bp. (1961), Akadémiai Kiadó, 850 l. (Magyarország újkori történetének forrásai. Kossuth Lajos Összes munkái 5.)
538. *Kövágó László*: „Szíveskedjék bizalmasan kezelni!” Munkások a Horthy-rendszerben. (Kiad. a) Levéltárak Országos Központja. Bp. 1961, Kossuth Kiadó, 93 l.
539. *Lackó Miklós*: Ipari munkásságunk összetételének alakulása. 1867—1949. (Kiad. a) Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1961, Kossuth Kiadó, 206 l.
540. *Ледерер, Эмма*: Венгерско-русские отношения и татарско—монгольское нашествие. (Международные связи России до XVII века. Москва, 1961, Изд. Академии Наук СССР.) 181—202. l.
541. Magyarország története. I. köt. *Elekes Lajos—Lederer Emma—Székely György*: Magyarország története az őskortól 1526-ig. (A kép- és térképmelléleteket tervezte és összeállította *Györffy György*. A kronológiai táblát készítette *Benczédi László*.) (Kiad. a) Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Egyetemi tankönyv. Bp. 1961, Tankönyvkiadó, 458 l.

542. Magyarország története. III. köt. Arató Endre—Mérei Gyula—*Spira György*—Varga Zoltán: A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka. 1790—1849. Szerk. Mérei Gyula, *Spira György*. (Kiad a.) Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Egyetemi tankönyv. Bp. 1961, Tankönyvkiadó, 645 l. 30 t., 14 térk.
543. *Mayer Mária*: A XIX. század végi kárpátukrán agrárnépesség társadalmi szerkezetének statisztikai ábrázolása. TSz 1961. 4. évf. 3. sz. 330—346. l.
544. *L. Nagy Zsuzsa*: Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon. 1919. (Kiad.) a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1961, Kossuth Kiadó, 202 l.
545. — — Развитие исторической литературы, касающейся Венгерской Советской Республики. АН 1961. 7. том. 3—4. fasc. 391—398. l.
546. *Niederhauser Emil*: A nagybirtok és a parasztság Kelet-Európában a polgári forradalmak után. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Tom. 7/1. és kny. Bp.—Debrecen, 1961, Tankönyvkiadó, 213—229. l.
547. *Orbán Sándor*: Adalékok a Somogy megyei úgazdák helyzetéhez (1945—1948). AtSz 1961. 3. évf. 1. sz. 116—125. l.
548. — — A földreform történeti forrásaihoz. LH 1961. 10 évf. 2. sz. 50—52. l.
549. *Pach Zsigmond Pál*: Die Entstehung der kapitalistischen Grundrente in der westeuropäischen Agrarentwicklung. (Zum 47. Kapitel des III. Bandes des „Kapitals“.) Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1960. II. Berlin, 1961, 76—112. l.
550. — — A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaiktól. (A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi sajátosságainak kérdéséhez.) AtSz 1961. 3. évf. 1. sz. 1—9. l.
551. — — A XV—XVIII. századi agrárfejlődés egyes kérdései a stockholmi történeztudományi kongresszuson. Sz 1961. 95. évf. 2—3. sz. 225—235. l.
552. — — Zur vergleichenden Untersuchung der Wirtschaftsentwicklung in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. (Schlußwort.) Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Bp. 1961, 298—300. l.
553. *R. Péter Katalin*: Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbagyság ellen. (Olasz-lizka küzdelme földesuraival a XVII. században.) TSz 1961. 4. évf. 4. sz. 427—441. l.
554. *Puskás J[úlia]*: Die kapitalistischen Großpachten in Ungarn am Ende des XIX. Jahrhunderts. (Auf Grund der Landwirtschaftsstatistik des Jahres 1895.) Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Bp. 1961, 195—210. l.
555. Ráday Pál iratai. 2. 1707—1808. Sajtó alá rend. *Benda Kálmán*, Maksay Ferenc. Bp. 1961, Akadémiai Kiadó, 560 l., 4 tb. (Archivum Rákócziánium. II. Rákóczi Ferenc levéltára I. 14.)
556. *Ránki György*: A német—magyar viszony az utolsó háborús évben és az európai biztonság. Megjegyzések Andreas Hillgruber [„A német—magyar viszony az utolsó háborús évben” című] tanulmányához. TSz 1961. 4. évf. 3. sz. 373—377. l.
557. — — A római hármas egyezmény és a német külpolitika. Sz 1961. 95. évf. 4—5. sz. 645—669. l.
558. — —, Berend T. Iván: A Budapest-környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének kérdéséhez. Tanulmányok Budapest múltjából. 14. köt. Bp. 1961, 535—573. l.
559. — —, — — Magyarország ipari színvonala az európai összehasonlítás tükrében a második világháború előtt. KGSz 1961. 8. évf. 1. sz. 59—73. l.
560. — —, — — German—Hungarian relations following Hitler's rise to power (1933—34). AH 1961. 8. tom. 3—4. no. 313—348. l.
561. — —, — — Das Niveau der Industrie Ungarns zu Beginn des XX. Jahrhunderts im Vergleich zu dem Europas. Studien zur Geschichte der Österreichisch—Ungarischen Monarchie. Bp. 1961. 267—289. l.
562. *Rozsnyói, Á[gnés]*: October fifteenth, 1944. (History of Szálasi's putsch.) AH 1961. 8. tom. 1—2. no. 57—105. l.
563. *Sándor Vilmos*: A technika fejlődése Magyarországon a kapitalizmus korában. TSz 1961. 4. évf. 3. sz. 305—329. l.
564. — — Der Charakter der Abhängigkeit Ungarns im Zeitalter des Dualismus. Studien zur Geschichte der Österreichisch—Ungarischen Monarchie. Bp. 1961, 303—330. l.
565. — — La rivoluzione industriale in Ungheria. Studi Storici. 1961. 2. évf. 748—779. l.
566. *Schütz, E. [Ödön]*: An Armeno-Kipchak Print from Lvov. AO 1961. 13. tom. 1—2. fasc. 123—130. l.
567. — — Новые данные о Габриеле Токатеци. Известия Академии Наук Армянской ССР, Общественные науки. (Ереван) 1961. 1. sz. 103—106. l.
568. — — On the transcription of Armeno-Kipchak. AO 1961. 12. tom. 1—3. fasc. és kny. [Bp] 1961, 139—161. l.
569. — — Ungarisch katapan, armenisch katapan. Handesz Amszorja. Zeitschrift für armenische Philologie. (Wien.) 1961. 75. évf. 10—12. füz. 515—520. hasáb.

570. *M. Somlyai Magda*: Szabadulás és magvetés. (Kiad. a) Hazafias Népfrent—Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1961, 179 l.
571. — — A földreform Túrkevé. (Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 10. évfordulójára. Szerk. Györfly Lajos. Túrkeve 1961.) 49—60. l.
572. *Surányi Bálint*: Az Árpád-kori Sopron topográfiájának kérdéséhez. TSz 1961. 4. évf. 2. sz. 220—223. l.
573. Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. (Red. von *V[ilmos] Sándor, P[éter] Hanák*.) Bp. 1961, Akadémiai Kiadó, 524 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 51.)
574. *Székely György*: A Dózsa-parasztháború ideológiájához. Sz 1961. 95. évf. 4—5. sz. 473—506. l.
575. — — Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV—XVI. században. AtSz 1961. 3. évf. 3—4. sz.
576. — — Le sort des agglomérations pannoniennes au début du moyen âge et les origines de l'urbanisme en Hongrie. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica. III. tom. Bp. 1961, 59—96. l.
577. Szerémi György: Magyarország romlásáról. (Bev. és jegyz. — —). Bp. 1961, Magyar Helikon, 318 l.
578. *Tilkowszky Lóránt*: Az elkülönözés és tagosítás Széchenyi István cenki uradalmában. AtSz 1961. 3. évf. 1. sz. 33—59. l.
579. Történelmi atlasz. Készítette és kiad. az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal Kartográfiai Vállalata. Szerk. Csatóry Mária, *Györfly György, Pamlényi Ervin*. Bp. 1959. 32 l. 2. jav. kiad. Bp. 1961, 32 l. (Történelmi világotlasz.) 3. kiad. Bp. 1962. 4. kiad. Bp. 1963.
580. *Varga János*: A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben Magyarországon. TSz 1961. 4. évf. 3. sz. 284—304. l.
581. *R. Várkonyi Ágnes*: Adalékok a Függetlenségi Párt történetéhez. (Kossuth Ferenc tíz levele.) Sz 1961. 95. évf. 2—3. sz. 339—369. l.
582. — — Kuruc költészet és pozitívizmus. Sz 1961. 95. évf. 4—5. sz. 729—737. l.
583. — — Thaly Kálmán és történetírása. (Thaly Kálmán munkái. Bibliográfia.) Szerk. *Pamlényi Ervin*. Bp. 1961, Akadémiai Kiadó, 502 l. (Tudománytörténeti tanulmányok 1.)
584. *Vörös Antal*—Fehő Ibolya: A Helytartótanácsi Levéltár. Bp. 1961, Akadémiai Kiadó, 599 l. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai 1. Levéltári leltárak 3.)

1962

585. *Ádám Magda*: Magyarország és a kisantant a második világháború előtti években (1936—1937). Sz 1962. 96. évf. 3—4. sz. 502—552. l.
586. — —, *Юхас, Дьюла—Керекеш, Лайош*: Венгрия и вторая мировая война. Москва 1962, Иностранная Литература, 570 l.
587. *Балог, Роза*: Разработка В. И. Лениным аграрной программы большевистской партии накануне и в период первой русской буржуазно-демократической революции 1905—07 гг. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio historica. Tom. 4. Bp. 1962, 135—148. l.
588. *Barta István*: Kölcsey-problémák. I. Megjegyzések egy új Kölcsey-kiadványhoz. Sz 1962. 96. évf. 1—2. sz. 183—190. l.
589. — — Még egyszer a Kölcsey-kérdéshez. (Vizontválasz Szauder Józsefnek.) Sz 1962. 96. évf. 1—2. sz. 190—198. l.
590. *Benda Kálmán*: II. Rákóczi Ferenc török politikájának első éve 1702—1705. TSz 1962. 5. évf. 2. sz. 189—209. l.
591. Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből. Összeáll., bev. és jegyz. *Kovács Endre*. Bp. 1962, Tankönyvkiadó, 409 l., 12 tb. (Neveléstörténeti könyvtár.)
592. Constantine Porphyrogenitus de Administrando Imperio. Vol. II. Commentary. London, 1962. — Ism. *Györfly György*: Byzantinische Zeitschrift 55. köt. (München) 1962. 302—309. l.
593. *Csatári Dániel*: A román fasizmus sajátosságairól. TSz 1962. 5. évf. 3—4. sz. 551—559. l.
594. *Elekes Lajos*: Rendiség és központosság a feudális államokban. Problémák a kérdés kelet-európai vonatkozásainak kutatásában, különös tekintettel a XV. századi Magyarország viszonyaira. Bp. 1962, Akadémiai Kiadó, 123 l.
595. *Gonda Imre*: Vizontválasz [Haynal Kornél: „Német alkat?” című cikkére.] Valóság 1962. 5. évf. 3. sz. 104—105. l.

596. *Györffy György*: Karmpaluk. AA 1962. 10. tom. 4. fasc. 413—415. 1.
597. *Hanák Péter*: A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához. Valóság 1962. 5. évf. 3. sz. 23—39. 1.
598. — — Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. TSz 1962. 5. évf. 2. sz. 210—245. 1.
599. *H. Harasztí Éva*: Fasiszta irányzatok Angliában. TSz 1962. 5. évf. 3—4. sz. 587—600. 1.
600. — — Hungary at the Great Exhibition in 1851. The New Hungarian Quarterly 1962. 3. vol. 5. no. 202—211. 1.
601. *Heckenast Gusztáv*: Lányi Pál. (A magyarországi korai kapitalizmus történetéhez.) TSz 1962. 5. évf. 1. sz. 18—36. 1.
602. — — A vaskohászat története Magyarországon a honfoglalástól a XVIII. század közepéig. Kohászati Lapok 1962. 95. évf. 7. sz. és kny. Bp. 1962. 330—334. 1. (Kohászati Történeti Bizottság Közleményei, 23.)
603. *Jemnitz János*: Az anarcho-szindikalizmus franciaországi történetéhez 1914 előtt. Sz 1962. 96. évf. 5—6. sz. 748—794. 1.
604. — — A 2. Internacionálé 1912-es rendkívüli bázei kongresszusa. TSz 1962. 5. évf. 1. sz. 61—88. 1.
605. — — Párizstól Bázelig. A háború kérdése és a 2. Internacionálé. PtK 1962. 8. évf. 4. sz. 85—122. 1.
606. — — A spanyol fasizmus jellegéről. TSz 1962. 5. évf. 3—4. sz. 536—544. 1.
607. *Juhász Gyula*: Adatok Magyarország külpolitikájához a második világháború kirobbanása napjaiban. 1939. augusztus—szeptember. Sz 1962. 96. évf. 3—4. sz. 565—600. 1.
608. — — Magyarország külpolitikája a 2. világháború kitérésének időszakában. 1939—1940. (Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1962, Akadémiai Kiadó, 904 l. (Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936—1945, 4. köt.)
609. *Kerekes Lajos*: A Berlin—Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója. 1936—1938. (Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1962, Akadémiai Kiadó, 823 l. (Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936—1945, 1. köt.)
610. — — Az osztrák kleriko-fasizmus problémájához. TSz 1962. 5. évf. 3—4. sz. 545—550. 1.
611. *Kolossa Tibor*: Adatok az agrárnépesség összetételéhez az Osztrák-Magyar Monarchiában (1900 körül). AtSz 1962. 4. évf. 1—2. sz. 95—128. 1., 3—4. sz. 447—536. 1.
612. *Kovács Endre*: A mai polgári történetírás. Bp. 1962, Gondolat, 209 l. (Studium könyvek 38.)
613. — — A Sarlós mozgalom és a magyar irodalom. (Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Bp. 1962.) 311—336. 1.
614. *Kővágó László*—Pintér István: Munkássors — munkásgond. 1919—1944. [Dokumentumok]. Bp. 1962, 352 l., 8 tb. (A Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront könyvtára 5.)
615. *Lackó Miklós*: Vázlat a szélsőjobboldali mozgalmak társadalmi hátteréről Magyarországon az 1930-as években. TSz 1962. 5. évf. 3—4. sz. 449—469. 1.
616. Magyarország története. II. köt. A késői feudalizmus korszaka, 1526—1790. Írták: Sinkovits István, Wittmann Tibor, *Makkai László*, *Heckenast Gusztáv*, Ember Győző, Wellmann Imre, *H. Balázs Éva*. Szerk. *H. Balázs Éva*, *Makkai László*. (Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1962, Tankönyvkiadó, 661 l., 16 tb., 11 térk.)
617. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről. Sz 1962, 96. évf. 1—2. sz. 206—239. 1. (*Hanák Péter* referátuma és *Ránki György*, *Pach Zsigmond Pál*, Szabad György hozzászólásával, *Molnár Erik* zárásával.)
618. *Makkai László*: Az abszolutizmus problematikája. TSz 1962. 5. évf. 2. sz. 285—288., 298—299. 1.
619. — — A technika történeti fejlődésének törvényszerűségeiről. Technikatörténeti Szemle, 1962. 1. évf. 1. sz. 9—34. 1.
620. *Márkus László*: A két világháború közötti francia fasiszta irányzatok jellegéről. TSz 1962. 5. évf. 3—4. sz. 575—586. 1.
621. *Mucsi Ferenc*: Földmunkás- és szegényparasztmozgalmak Magyarországon 1900—1906-ig. (Földmunkás- és szegényparasztmozgalmak Magyarországon, 1848—1948. 1. köt. Bp. 1962.) 315—393. 1.
622. *Niederhauser Emil*: A jobbgyfelszabadítás Kelet-Európában. Bp. 1962. Akadémiai Kiadó, 353 l.
623. — — A szláv népek. (Szláv népek és nyelvek. Szerk. Sulán Béla.) Bp. 1962., soksz. 5—58. 1.
624. *Orbán Sándor*: Egyház és állam. A katolikus egyház és az állam viszonyának rendezése. 1945—1950. (Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. [Bp.] 1962, Kossuth Kiadó, 232 l.

625. — — Церковь и государство в народной Венгрии. Наука и религия (Москва) 1962. 5. sz. 65—67. l.
626. — — A népi demokratikus korszak ábrázolása történetírásunkban. Sz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 611—619. l.
627. — — „Sajátos adottságok” a Balaton-parti szövetkezésben. Valóság 1962. 5. évf. 3. sz. 89—94. l.
628. *Pach Zsigmond Pál*: Az abszolutizmus vitás kérdéseire. TSz 1962. 5. évf. 2. sz. 291—298. l.
629. — — — A dualizmus kora történetének egyes vitakérdéseire. Sz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 232—235. l.
630. — — — Az ellenforradalmi történet szemlélet kialakulása Szekfü Gyula Három nemzedékében. (Tanulmányrészlet.) TSz 1962. 5. évf. 3—4. sz. 387—425. l.
631. — — — A „haza” fogalma az osztálytársadalmakban. (Hozzászólás Molnár Erik: Ideológiai kérdések a feudálizmusban c. tanulmányához.) Sz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 393—399. l.
632. *Памлени, Эрвин*: Новые труды венгерских историков. Новая и новейшая история. 1962. 2. sz. 180. l.
633. *Paulinyi Oszkár*: A bizottsági ügyvitel rendszeresítése a magyar udvari kamaránál (1749—1772). LK 1962. 33. évf. 1. sz. 15—26. l.
634. — — Tulajdon és társadalom a Garam-vidéki bányavárosokban. TSz 1962. 5. évf. 2. sz. 173—188. l.
635. *Pogány Mária*: A kialakuló kubikkosság munkaviszonyai. TSz 1962. 5. évf. 1. sz. 37—60. l.
636. *Ránki György*: Az olasz fasizmus útja. TSz 1962. 5. évf. 3—4. sz. 529—535. l.
637. — — Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején. TSz 1962. 5. évf. 3—4. sz. 353—369. l.
638. — — Ungarns Eintritt in den zweiten Weltkrieg. Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg. Berlin, 1962. 415—437. l.
639. — — Il patto tripartito di Roma e la politica estera della Germania. Studi Storici 1962. 3. sz. 343—375. l.
640. Repertorium fontium historiae medii aevi primum ab Augusto Potthast digestum. I. köt. Roma, 1962. (Magyar részét szerk. *Mályusz Elemér*.)
641. *Rozsnyói Ágnes*: A Szálasi-puccs. (Kiad. a) Levéltárak Országos Központja. Bp. 1962, Kossuth Kiadó, 107 l.
642. *Schütz Ödön*: Régi örmény nyomtatványok az Országos Széchényi Könyvtárban. Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. Bp. 1962, 166—173. l.
643. — — Armeno-Kipchak texts from Lvov (A. D. 1618). AO 1962. 15. tom. 1—3. fasc. 291—309 l.
644. *M. Somlyai Magda*: A mezőgazdasági munkásság és a szegényparasztság a felszabadulás után, 1945—1948. (Földmunkás és szegényparaszttorzalmak Magyarországon, 1848—1948. 2. köt. Bp. 1962.) 1030—1082. l.
645. *Somogyi Éva*: A határövidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharc alakulására a XVII. században. (Horvátországi parasztfelkelés 1653—59.) TSz 1962. 5. évf. 2. sz. 149—172. l.
646. *Spira György*: Tarnóczy Kázmér kísérlete az 1848-i jobbágyfelszabadítás megszorítására. AtSz 1962. 4. évf. 1—2. sz. 266—278. l.
647. *Surányi Bálint*: Az I. Lajos-kori Ars Notarialis városi vonatkozású formuláinak eredetéről. TSz 1962. 5. évf. 2. sz. 275—285. l.
648. *Szamuely Tibor*: A németországi fasizmus történelmi előzményeiről és ideológiájáról. TSz 1962. 5. évf. 3—4. sz. 497—528. l.; 6. évf. 2. sz. 217—237. l.
649. — — Az újkori egyetemes történelem dokumentumokban. (1870—1918.) Egyetemi segédkönyv. Bp. 1962, Tankönyvkiadó, 489 l.
650. *Tilkovszky Lóránt*: Balásházy János élete és munkássága. Sz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 409—439. l.
651. — — A magyarországi földmunkás- és szegényparaszttorzalmak történelmi előzményei. (Földmunkás és szegényparaszttorzalmak Magyarországon 1848—1948. 1. köt. Bp. 1962.) 13—34. l.
652. Történelmi olvasókönyv. 2. (Gunst Péter—Eperjessy Géza): Forrásszemelvények az egyetemes történelem (476—1640) és Magyarország története (1526-ig) tanításához. (Bev. *Makkai László*.) Bp. 1962, Tankönyvkiadó, 349 l., 8 tb.
653. *Varga János*: Katonaállítás és hadkiegészítés 1711—1867 között. Szücs Sándor: Szól a dуда, verbuválnak. Verbunkos- és obsitos-históriák a néphagyományban. Bp. 1962. 5—23. l.
654. *R. Várkonyi Ágnes*: Vita az abszolutizmus kérdéseiről. TSz 1962. 5. évf. 1. sz. 89—101. l.

655. Венгрия и вторая мировая война. *Ádám, M.—Kerekes, L.—Juhász, Gy.* Москва, 1962.—Иностранная Литература. 367 l.
656. *Zsigmond László*: A fasiszta fajelmélet térhódításának gazdasági és társadalmi tényezőiről (1939—1945). *PtK* 1962. 8. évf. 4. sz. 68—84. l.

1963

657. *Ádám, M[agda]*: Documents relatifs à la politique étrangère de la Hongrie dans la période de la crise tchécoslovaque (1938—39.) *AH* 1963. 10. tom. 1—2. no. 89—116. l.
658. *Balogh Sándorné*: A szovjet történettudomány napjainkban. *Sz* 1963. 97. évf. 5. sz. 1083—1102. l.
659. *Barta István*: Felsőbüki Nagy Pál és a bécsi kormány. *Sz* 1963. 97. évf. 4. sz. 747—781. l.
660. — — A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái. *TSz* 1963. 6. évf. 3—4. sz. 305—343. l.
661. *Bartha Antal*: Hungarian society in the tenth Century and the social division of labour. *AH* 1963. 9. tom. 3—4. no. 333—359. l.
662. — — A kelet-európai és a belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai. *Sz* 1963. 97. évf. 2. sz. 261—292. l., 3. sz. 503—527. l.
663. *Benczédi László*: A „vitélő rend” és ideológiája a Thököly-felkelésben. *TSz* 1963. 6. évf. 1. sz. 33—43, 96—98. l.
664. — — Parasztok és katonák XVII—XVIII. századi Habsburg-ellenes mozgalmainkban. (Hozzászólás Molnár Erik: „Történetiszemléletünk nacionalista maradványairól” című cikkéhez.) *Új Írás* 1963. 3. évf. 6. sz. 738—743. l.
665. *Benda Kálmán*: A végvári harcok ideológiája. *TSz* 1963. 6. évf. 1. sz. 15—18. l.
666. — — Zrínyi Miklós levele Sunyogh Gyulához. *ITK* 1963. 67. évf. 5. sz. 591. l.
667. *Elekes L[ajos]*: Système diétal des Ordres et centralisation dans les États féodaux. La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. 1450—1650. *Bp.* 1963, 331—396. l.
668. *Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. *Geographia historica Hungariae tempora stirpis Arpadianae*. 1. köt. *Bp.* 1963, Akadémiai Kiadó, 907 l., 17 térk.
669. — — Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. (Magyarország demográfiája. *Bp.* 1963.) 45—62. l.
670. *Hanák, P[éter]*: Skizzen über die ungarische Gesellschaft am Anfang des XX. Jahrhunderts. *AH* 1963. 10. tom. 1—2. no. 1—45. l.
671. *H. Haraszi Éva*: A chartismust megelőző angliai reformelméletek és mozgalmak az ipari forradalom idején. *Sz* 1963. 97. évf. 3. sz. 567—609. l.
672. A határban a halál kaszáj. Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Szerk. és bev. *Pamlényi Ervin*, Szabó Ágnes. (Kiad. a) Magyar Történelmi Társulat. *Bp.* 1963, Kossuth Kiadó, 385 l.
673. *Heckenast Gusztáv*: A Karácsony György-féle parasztfelkelés. (1569—1570) *TSz* 1963. 6. évf. 1. sz. 19—21. l.
674. — — Das Eisenhüttenwesen in Ungarn am Anfang des XVIII. Jahrhunderts. *AH* 1963. 9. tom. 1—2. no. és kny. *Bp.* 1963, Akadémiai Kiadó, 155—177. l.
675. — — Der Neusohler Bergarbeiter-Aufstand 1525—1526. (10. Bergmannstag. Oberkirchen (Saar), 1963.) 87—107. l.
676. *Jemnitz János*: Az első Internacionálé és a háború (1864—1866). *TSz* 1963. 6. évf. 3—4. sz. 386—413. l.
677. — — The relations of the American and the Americo—Hungarian labour movements as revealed in the correspondence of Ervin Szabó. *AH* 1963. 9. tom. 1—2. nr. 179—214. l.
678. *Juhász Gyula*: Zu einigen Fragen der Außenpolitik Ungarns von 1934—1941. *Bulletin des Arbeitskreises „Zweiter Weltkrieg”* (Berlin) 1963. 2. évf. 2—18. l.
679. — — La politique extérieure de la Hongrie à la „drôle de guerre”. *AH* 1963. 9. tom. 3—4. no. 407—457. l.
680. *Katus László*: Mad’arské vláduce triedy a národnostná otázka v 50. a 60. rokoch 19. storočia. *Historický Časopis* 1963. 11. évf. 2. sz. 236—267. l.
681. *Kerekes Lajos*: Anschluss, 1938. Ausztria és a nemzetközi diplomácia. 1933—1938. *Bp.* 1963, Akadémiai Kiadó, 407 l., 1 tb.
682. — — Ausztria német megszállása. (1938. március 12.) *Valóság* 1963. 6. évf. 1. sz. 105—112. l.
683. — — Bánffy Miklós politikai küldetése Romániába 1943-ban. *TSz* 1963. 6. évf. 2. sz. 259—261. l.
684. *Kovács Endre*: 1859. évi magyar—román egyezmény. *Sz* 1963. 97. évf. 2. sz. 293—331. l.

685. — — Melanchton und Ungarn. (Philipp Melanchton Humanist. Berlin, 1963. Akademischer Verlag.) 261—269. l.
686. — — Dąbrowska i współczesni jej pisarze węgierscy. Pióódziesiąt let twórczości Marii Dąbrowskiej. Warszawa. 1963. 62—81. l.
687. *Kövágó László*: Jugoszláv történetírók a két világháború közötti jugoszláviai fasizmusról. TSz 1963. 6. évf. 3—4. sz. 569—574. l.
688. *Lackó Miklós*: L'antisoviétisme — entrave principale de la lutte contre le nazisme. European Resistance Movements, 1939—1945. Proceedings of the 2. International Conference on the History of the Resistance Movements held at Milan, 26—29. March 1961. New-York, 1963. 2. köt. 146—154. l.
689. — — A magyarországi nyilas mozgalom történetéhez, 1935—37. Sz 1963. 97. évf. 4. sz. 782—809. l.
690. — — *Ránki György*: A legújabbkori történetkutatás néhány problémája a 22. kongresszus után. MTATT 1963. 13. köt. 1—2. sz. 155—165. l.
691. *Makkai László*: A hajduk „nemzeti” és „függetlenségi” ideológiája. ATSz 1963. 6. évf. 1. sz. 22—29, 68—74. l.
692. — — A magyar városfejlődés és városépítés történetének vázlata. Kézirat. Bp. 1963, Tankönyvkiadó soksz., 132, 16 l. (Mérnöki Továbbképző Intézet kiadványa É. 9.)
693. — — A termelőerők fejlődése a feudalizmus korában. Bp. 1963, Tankönyvkiadó, 51 l. (Történelemtanároknak 11.)
694. *Mályusz Elemér*: Budai Farkas László: Tanulmányok Budapest múltjából. 15. köt. Bp. 1963. 153—187. l.
695. — — Haza és nemzet a magyarországi feudalizmus első századaiban. Bartha Antal hozzászólásával. TSz 1963. 6. évf. 1. sz. 4—10, 56—58. l.
696. *Márkus László*: A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez. (A kezdetektől 1918-ig.) Bp. 1963, Akadémiai Kiadó, 210 l. (Tudománytörténeti tanulmányok 4.)
697. *Mucsi Ferenc*: A Szabó Ervin vezette ellenzéki csoport fellépése és tevékenységének kezdete a Magyarországi Szociáldemokrata Pártban (1904—1905.) A Legújabbkori Történeti Múzeum évkönyve. Bp. 1963, 21—73. l.
698. *L. Nagy Zsuzsanna*: Az antant segélyprogramja és az 1918/19-es forradalmak. PTK 1963. 9. évf. 3. sz. 37—68. l.
699. — — A nemzeti állam eszméje Beksics Gusztávnál. Sz 1963. 97. évf. 6. sz. 1242—1278. l.
700. — — Smuts tábornok budapesti küldetése 1919 áprilisában. TSz 1963. 6. évf. 2. sz. 195—214. l.
701. *Niederhauser E[mil]*: La société russe dans la première moitié du XIXe siècle, vue par des voyageurs hongrois. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Debrecen — Bp. 1963, 203—217. l.
702. — — Классовая борьба крестьянства в Восточной Европе во Второй половине XIX — начале XX в. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica II. 1963. Bp. 1963, 61—84. l.
703. — — Вопрос об отмене крепостного права в общественной мысли Восточной Европы. Annales Instituti Historici Universitatis Scientiarum Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének évkönyve, Bp. Tankönyvkiadó. 1963. 61—84. l.
704. *Pach Zsigmond Pál*: Kilenced és földesúri dézsma a XVII. századi Magyarországon. MTATT 1963. 13. köt. 1—2. sz. 47—69. l.
705. — — Magyar történelem — egyetemes történelem. (Hozzászólás a Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának kibővített osztályülésén, 1963. április 11.) MTATT 1963. 13. köt. 3. sz. 288—291. l.
706. — — Над чем работают венгерские историки. Вопросы истории 1963. 5. sz. 194—202. l.
707. — — Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. (Kiad. a) Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti tanszék. Bp. 1963, Kossuth Kiadó, 359 l.
708. — — Über die Tendenzen der ungarischen Agrarentwicklung im 16. Jahrhundert. La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. 1450—1650. Bp. 1963, 165—171. l.
709. Pápai János törökországi naplói. Válogatta, sajtó alá rendezte, előszóval és jegyzetekkel ellátta: *Benda Kálmán*. Bp. 1963, 470 l. (Magyar századok.)
710. *Pamlényi Ervin*: A marxista forráskritika néhány kérdése. MTATT 1963. 13. köt. 1—2. sz. 179—187. l.
711. *Paulinyi Oszkár*: A Magyar Kamara városi bizottsága. 1733—1772. LK 1963. 34. évf. és kny. Bp. 1963, Akadémiai Kiadó, 33—45. l.

712. *Puskás Júlia*: A földbirtokok bérbeadása Magyarországon az 1935. évi mezőgazdasági statisztika adatai alapján. TSz 1963. 6. évf. 3—4. sz. 356—385. l.
713. *Ránki György*: Néhány megjegyzés Zsigmond László: A fasiszta fajelmélet térhódításának gazdasági és társadalmi tényezőiről (1939—1945) című tanulmányához. — PtK 1963. 9. évf. 2. sz. 148—154. l.
714. — — Küzdelem a tervgazdaságért. Sz 1963. 97. évf. 1. sz. 68—106. l.
715. — — Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában. (1947—1949.) (Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1963, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 427 l.
716. — — A népgazdaság szocialista átszervezése és az öthónapos terv (1948). PtK 1963. 9. évf. 1. sz. 3—36. l.
717. — — Az ország német megszállása és Horthy hadserege. Valóság 1963. 6. évf. 3. sz. 9—18. l.
718. *Rozsnyói Ágnes*: Budapest hétköznapjai a felszabadulás után. Tanulmányok Budapest múltjából. 15. köt. Bp. 1963. 695—713. l.
719. *Somogyi Éva*: Adalék Zrínyi és az 1653—59. évi horvátországi parasztfelkelés történetéhez. ITK 1963. 67. évf. 2. sz. 232—235. l.
720. — — Az 1653—59. évi horvátországi parasztmozgalom ideológiai tanulságai. TSz 1963. 6. évf. 1. sz. 30—32. l.
721. *Spira György*: Egy pillantás a Hitel írójának hitelviszonyaira. TSz 1963. 6. évf. 3—4. sz. 344—355. l.
722. *Szücs Jenő*: Nándorfehérvár és a parasztság. TSz 1963. 6. évf. 1. sz. 11—49. l.
723. *Tilkoszkzy Lóránt*: Balásházy János agrártudományi nézetei. AtSz 1963. 5. évf. 1—2. sz. 67—93. l.
724. *Varga János*: Történetírásunk nacionalista maradványai. TSz 1963. 6. évf. 1. sz. 102—107. l.
725. *R. Várkonyi Ágnes*: Buckle és a magyar polgári történetírás. Sz 1963. 97. évf. 3. sz. 610—646. l.
726. — — Buckle and Hungarian bourgeois historiography. AH 1963. 10. tom. 1—2. no. 49—86. l.
727. — — A nemzet fogalma a feudalizmusban. MTATT 1963. 13. köt. 1—2. sz. 143—154. l.
728. — — A „népi kurucság” ideológiája. TSz 1963. 6. évf. 1. sz. 44—55. l.
729. *Vörös Antal*: Intenzívne hospodárstvo a chov dobytka na Juhozápadnom Slovensku koncom 19. a začiatkom 20. stor. Historický Časopis 1963. 11. évf. 1. sz. és kny. Bratislava, 1963, Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 101—123. l.

Folyóiratok, sorozatok

730. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia történelemtudományi közleményei. Tom. I—IV. Fasc. 1—3. Bp. Magyar Tudományos Akadémia, 1951—1955. Red. (Tom. I—IV:) *E. Andics*, *Adiuvantibus* (Tom. III—IV:) *Gy. Ember*, *E. Molnár*, *Z. I. Tóth*.
731. Acta Historica, Revue de l'Académie des Sciences de Hongrie. Tom. V—IX, Nr. 1—4.; Tom X, Nr. 1—2. Bp. Akadémiai Kiadó, 1958—1963. Főszerk. *E. Molnár*, szerk. *E. Pamlényi*. Szerk. titk. (Tom. VII, Nr. 3—4. — Tom. VIII.) *J. Jemnitz*, *L. Katus* (Tom. IX—X.) *I. Diószegi*, *J. Jemnitz*, *Zs. L. Nagy*.
732. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 1—31. sz. Szerk. *Barta István*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1957—1963.
733. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője. 7. évf. Bp. Művelt Nép. 1956. 1—2. sz. Főszerk. *Molnár Erik*. Fel. szerk. *Pamlényi Ervin*.
734. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 1—53. sz. Szerk. *Pamlényi Ervin*, Bp. Akadémiai Kiadó, 1951—1963.
735. Századok. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye. 82—88. évf. (1948—1954, 1—4. sz.) 89—97. évf. (1955—1963, 1—6. sz.) Bp. Tudományos Folyóiratok NV., (1949—51) Közoktatásiügyi Kiadó. (1952—63) Akadémiai Kiadó. Főszerk. (1948—56. 3. sz.) *Andics Erzsébet*, szerk. biz. elnök (1956. 4. sz. — 1958) *Molnár Erik*, főszerk. (1959—61) *Elekes Lajos*, szerk. biz. elnök (1962—63) *Elekes Lajos*. Fel. szerk. (1948) *Elekes Lajos*, (1949—1955. 5. sz.) *Ember Győző*, (1955. 6. sz. — 1956. 3. sz.) *Hanák Péter*, (1959—1963) *Pamlényi Ervin*. Szerk. titkár (1948—1955. 5. sz.) *Hanák Péter*, (1955. 6. sz. — 1958) *Pamlényi Ervin*.
736. Történelmi Szemle, A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője. 1—6. évf. Bp. Akadémiai Kiadó, 1958—1963. 1—4. sz. Főszerk. (1960)

Zsigmond László, (1961—63) *Molnár Erik*. Szerk. (1958—60) *H. Balázs Éva*, *Lackó Miklós*, (1961) *Bartha Antal*, *Lackó Miklós*, *R. Várkonyi Ágnes*, (1962—1963) *Bartha Antal*, *Lackó Miklós*.

737. A Történettudományi Intézet Értesítője. 1—6. évf. Bp. 1950—55. 1—12. sz. (Főszerk. *Molnár Erik*. Szerk. *Pach Zsigmond Pál*.) (Soksz.)

Középiszkolai tankönyvek

738. Történelem az általános iskolák 6. oszt. számára (Írták) *Zsigmond László*, *Heckenast Gusztáv*, *Pach Zsigmond Pál* stb. 1—10. kiad. Bp. 1948—57, Tankönyvkiadó, 131 l.
739. Történelem az általános iskolák 7. osztálya számára. (Írták) *Zsigmond László*, *Heckenast Gusztáv*, *Karácsonyi Béla*: 1—10. kiad. Bp. 1948—57, Tankönyvkiadó, 155 l.
740. Történelem az általános iskolák 8. oszt. számára. (Írták) *Zsigmond László*, *Fejér Klára*, *Heckenast Gusztáv* stb. 1—3. kiad. Bp. 1948—50, Tankönyvkiadó, 233 l.; 4. kiad. Bp. 1951, Tankönyvkiadó, 238 l.; 5—10. kiad. Bp. 1952—57, Tankönyvkiadó, 131 l.
741. Történelem a középiskolák 2. oszt. számára. (Írta) *Hanák Péter*, Bp. 1949, Tankönyvkiadó, 239 l.
742. Történelem a középiskolák 3. oszt. számára. (Írták) *Zsigmond László*—*Heckenast Gusztáv*—*P[ach] Zsigmond Pál* stb. Bp. 1949, Tankönyvkiadó, 215 l.
743. Egyetemes történelem. 1. rész. Az általános gimnáziumok 1. oszt. számára. (Írták) *Hahn István*, *Harmatta János*, *Telegdi Zsigmond*. *Zsigmond László*, *P[ach] Zsigmond Pál* közreműködésével. Bp. 1950, Tankönyvkiadó, 168 l.; 2—4. kiad. Bp. 1951—53, Tankönyvkiadó, 163 l.; 5—9. kiad. Bp. 1954—58, Tankönyvkiadó, 178 l.; Kiegészítés. (Írták) *Kulcsár Zsuzsanna*, *Székely György*. Bp. 1954, Tankönyvkiadó, 29 l.
744. Egyetemes történelem. 2. rész. A középkor, V—XVII. század. Az általános gimnáziumok 2. oszt. számára. (Írták) *Kulcsár Zsuzsanna*, *Székely György*. 1—2. kiad. Bp. 1950—51, Tankönyvkiadó, 207 l.; 3—5. kiad. Bp. 1952—54, Tankönyvkiadó, 203 l.
745. Egyetemes történelem. 3. rész. Új kor. (1642—1871.) (Írták) *Bellér Béla*, *Hanák Péter*. 1—2. kiad. Bp. 1950—51, Tankönyvkiadó, 156 l.; 3—5. kiad. Bp. 1952—54, Tankönyvkiadó, 159 l.; 6. kiad. Bp. 1956, Tankönyvkiadó, 162 l.
746. Egyetemes történelem. 4. rész. *Hanák Péter*: A legújabb kor története. Bp. 1950, Tankönyvkiadó, 158 l.; 2—3. kiad. Bp. 1951—52, Tankönyvkiadó, 131 l.; 4—6. kiad. Bp. 1953—55, Tankönyvkiadó, 155 l.; 7. kiad. Bp. 1956, Tankönyvkiadó, 163 l.
747. *Karácsonyi Béla*: Magyarország története. 1. A honfoglalástól 1526-ig. Bp. 1950, Tankönyvkiadó, 111 l.
748. *Heckenast Gusztáv*—*Spira György*: Magyarország története. 2. rész. 1526—1849. Bp. 1950, Tankönyvkiadó, 162 l.; [2. kiad.] Bp. 1951, Tankönyvkiadó, 190 l., 34 tb.; 3—7. kiad. Bp. 1952—56, 231 l., 40 tb., 5 térk.
749. *Lukács Lajos*: A magyar nép története. 3. rész. 1849—1950. Bp. 1950. Tankönyvkiadó, 218 l.; 2. kiad. Bp. 1951, Tankönyvkiadó, 247 l.
750. Az újkor története. 1. köt. 1640—1789. Szerk. *V. V. Birjukovics*, *B. F. Porsnyev*, *Sz. D. Szkazkin*. (Ford. *Niederhauser Emil*, *Perényi József*). Bp. 1953, Tankönyvkiadó, 359 l., 1 mell., 7. térk.
751. Egyetemes történelem. 5. r. *Hanák Péter*: A legújabb kor története (1918—1950). Jegyzet. 1—4. kiad. Bp. 1951—1954, Tankönyvkiadó, 131 l.; Kiegészítés. (Írta) *Hanák Péter*. Bp. 1955, Tankönyvkiadó, 13 l.
752. Adatok Magyarország gazdaságtörténetéből. (Írták) *Kádár Iván*, *Ránki György* stb. Bp. 1955, Szikra, 93 l. Segédanyag a Magyar Dolgozók Pártja „Politikai gazdaságtan” szakosított tanfolyama számára.
753. A középkor története. 1. köt. Egyetemi tankönyv. Szerk. *Je. A. Koszminszkij*, *Sz. D. Szkazkin*. (Ford. *Gyóni Máttyás*, *Niederhauser Emil* stb.) Bp. 1955, Tankönyvkiadó, 620 l., 1 mell., 10 térk.
754. *Arató Endre*—*Spira György*: Az 1848—49-es magyar polgári forradalom és szabadságharc. Tananyag az MDP története tanfolyam hallgatói és propagandistái részére. Bp. 1956, 77 l.
755. *Makkai László*: Történelem az általános gimnáziumok 2. oszt. számára. Középkori egyetemes történelem 1640-ig. Magyarország története 1526-ig. Bp. 1957, Tankönyvkiadó, 311 l.; 2. kiad. Bp. 1958, Tankönyvkiadó, 311 l.; 3. jav. — 7. kiad. Bp. 1959—62, Tankönyvkiadó, 246 l.
756. *Szamuely Tibor*—*Ránki György*: Történelem az általános gimnáziumok 4. oszt. számára. (Közreműk. *Pamlényi Ervin*.) Bp. 1960, Tankönyvkiadó, 280 l.; 2—4. kiad. Bp. 1961—63, Tankönyvkiadó, 287 l.

Az intézet gondozásában megjelent munkák

Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. (Kiad. a) Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. I. 1711-ig. Bp. 1951. Közoktatásügyi Kiadó, 480 l. 2. 1711—1825. Bp. 1954, Művelt Nép. 638 l. 3. Kiegészítés és névmutató, Bp. 1958. Bibliotheca, 398 l.

Esze Tamás: A tiszaháti felkelés. (Kiad. a) Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete Bp. 1952. 12 l.

Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. 1. 1867—1892. 2. 1892—1900. Összeáll. és jegyz. Kemény G. Gábor (Kiad. a) Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1952—1956. Tankönyvkiadó, 919 l.; 967 l.

Szántó Imre: A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Fest tichek keszthelyi ágának birtokain, 1711—1850. (Kiad. a) Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1954. Művelt Nép, 254 l.

Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. (Kiad. a) Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1955. Művelt Nép, 339 l., 1. t.

Kiss István, N.: XVI. századi dézsmajegyzékek. (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Középszolnok megyék.) (Kiad. a) Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó, 1120 l., 4 térk.

Budai török számadáskönyvek. 1550—1580. Közzétette (és ford.) Fekete Lajos, Káldy-Nagy Gyula. (Kiad. a) Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1962. Akadémiai Kiadó, 658 l.

Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen). 1550—1580. Türkischer Text. (Veröff.) [Lajos] Fekete, [Gyula] Káldy-Nagy. Hrsg.: Institutum Historicum Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 1962. Akadémiai Kiadó, 838 l.

Névmutató

Ádám Györgyné 377, 414, 585, 586, 655, 657	Hanák Péter 59, 95, 122, 137, 174, 175, 176, 177, 212, 213, 214, 222, 223, 335, 364, 365, 378, 426, 432, 439, 518, 519, 520, 521, 573, 597, 598, 617, 670, 735, 741, 745, 746, 751
Andics Erzsébet 335, 415, 416, 502, 730, 735	H. Haraszi Éva 27, 440, 522, 599, 600, 671
Arató Endre 49, 50, 89, 90, 110, 111, 136, 138, 139, 162, 163, 202, 754	Hársfalvi Péter 206
Baksay Zoltán 247, 347, 419	H. Elrick Doris 60
Balázs Béla 5, 98, 112, 164, 165, 248, 277, 278, 348, 349, 503	Sz. Havas Ervin 408
H. Balázs Éva 6, 31, 113, 135, 166, 203, 257, 260, 420, 616, 736	Heckenast Gusztáv 28, 37, 61, 96, 103, 123, 124, 135, 178, 257, 290, 291, 305, 441, 442, 523, 601, 602, 616, 673, 674, 675, 738, 739, 740, 742, 748
Balogh Sándorné 504, 587, 658	Incze Miklós 30, 62, 97, 103, 125, 126, 127, 172, 243
Barta István 1, 20, 32, 33, 51, 52, 53, 64, 99, 167, 168, 182, 204, 279, 280, 350, 371, 404, 421, 422, 423, 505, 506, 507, 508, 537, 588, 589, 659, 660, 732	Jemnitz János 366, 367, 431, 444, 445, 524, 525, 526, 527, 603, 604, 605, 606, 676, 677, 731
Bartha Antal 281, 509, 510, 661, 662, 736	Juhász Gyula 377, 528, 529, 607, 608, 655, 678, 679
Benczédi László 511, 541, 663, 664	Karácsonyi Béla 37, 739, 747
Benda Kálmán 205, 249, 250, 255, 256, 282, 283, 284, 285, 351, 352, 353, 354, 355, 424, 425, 512, 555, 590, 665, 666, 709	Katus László 292, 368, 379, 426, 432, 446, 447, 530, 531, 532, 680, 731
Borus József 54, 114, 115, 169	Kerekes Lajos 286, 377, 448, 533, 534, 609, 610, 655, 681, 682, 683
Csatári Dániel 287, 288, 331, 356, 357, 409, 427, 428, 593	Király István 63
Csépányi Dezső 116, 170	Kolossa Tibor 16, 181, 369, 535, 536, 611
Dián Éva 118	M. Kondor Viktória 370
Elekes Lajos 8, 21, 22, 23, 29, 55, 56, 119, 120, 121, 130, 134, 171, 207, 208, 257, 260, 335, 358, 429, 430, 513, 541, 594, 667, 735	Kovács Endre 9, 10, 24, 34, 35, 65, 90, 128, 129, 215, 216, 217, 218, 219, 222, 252, 253, 293, 294, 295, 372, 373, 374, 449, 450, 451, 452, 453, 591, 612, 613, 684, 685, 686
Gonda Imre 360, 433, 434, 514, 515, 595	Kövágó László 443, 538, 614, 687
Györfy György 25, 58, 93, 94, 107, 210, 211, 257, 289, 299, 361, 362, 363, 435, 436, 437, 438, 516, 517, 541, 579, 592, 596, 668, 669	Kulcsár Zsuzsanna 36, 744
Hadrovics László 26	

- Lackó Miklós 197, 220, 296, 297, 298, 335, 375, 454, 455, 456, 503, 539, 615, 688, 689, 690, 736
- Lederer Emma 2, 11, 66, 67, 68, 69, 84, 100, 130, 131, 134, 254, 257, 376, 457, 458, 540, 541
- S. Lengyel Márta 459
- Lukács Lajos 3, 37, 749
- Magos György 71, 101, 102, 132, 221
- Makkai László 73, 104, 141, 142, 150, 224, 257, 258, 300, 301, 302, 359, 406, 418, 426, 431, 432, 460, 461, 462, 463, 473, 616, 618, 619, 652, 691, 692, 693, 755
- Mályusz Elemér 244, 259, 303, 304, 335, 343, 380, 432, 464, 465, 466, 640, 694, 695
- Márkus László 335, 431, 467, 468, 620, 696
- P. Mayer Mária 173, 225, 226, 543
- Mucsi Ferenc 621, 697
- L. Nagy Zsuzsa 179, 180, 227, 306, 307, 381, 470, 471, 544, 545, 698, 699, 700, 731
- Niederhauser Emil 13, 91, 92, 117, 143, 144, 156, 183, 196, 228, 229, 308, 309, 382, 426, 432, 472, 546, 622, 623, 701, 702, 703, 750, 753
- Orbán Sándor 105, 145, 184, 310, 311, 312, 383, 474, 475, 547, 548, 624, 625, 626, 627
- Pach Zsigmond Pál 4, 14, 38, 39, 40, 41, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 137, 146, 147, 148, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 223, 230, 231, 239, 261, 262, 263, 313, 314, 315, 316, 317, 384, 385, 386, 430, 432, 476, 477, 478, 549, 550, 551, 552, 617, 628, 629, 630, 631, 704, 705, 706, 707, 708, 737, 738, 742, 743
- Pamlényi Ervin 133, 149, 318, 335, 387, 432, 479, 480, 481, 482, 579, 583, 632, 672, 710, 731, 733, 734, 735, 756
- Paulinyi Oszkár 232, 319, 633, 634, 711
- Perényi József 209, 233, 234, 240, 251, 264, 750
- R. Péter Katalin 553
- Pogány Mária 320, 635
- T. Puskás Julianna 241, 321, 388, 483, 554, 712
- Ránki György 192, 193, 194, 235, 236, 265, 322, 323, 324, 389, 390, 391, 392, 405, 426, 432, 484, 485, 486, 487, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 617, 636, 637, 638, 639, 690, 713, 714, 715, 716, 717, 752, 756
- Rozsnyói Ágnes 562, 641, 718
- S. Sándor Pál 15, 42
- Sándor Vilmos 16, 151, 152, 237, 266, 325, 326, 378, 393, 394, 395, 396, 397, 488, 489, 563, 564, 565, 573
- Schütz Ödön 269, 270, 271, 327, 328, 398, 399, 400, 490, 566, 567, 568, 569, 642, 643
- M. Somlyai Magda 195, 267, 329, 383, 491, 570, 571, 644
- Somogyi Éva 645, 719, 720
- Spira György 33, 37, 43, 70, 80, 83, 103, 106, 136, 139, 153, 238, 257, 330, 401, 402, 542, 646, 721, 748, 754
- Surányi Bálint 268, 403, 572, 647
- Szamuely Tibor 648, 649, 756
- Székely György 17, 18, 19, 44, 81, 82, 107, 134, 154, 155, 257, 405, 406, 493, 541, 574, 575, 576, 577, 743, 744
- P. Szokolay Katalin 157, 407
- Szűcs Jenő 722
- Tilkovszky Lóránd 494, 578, 650, 651, 723
- Tömöry Márta 274, 332, 333, 334, 495
- I. Tóth Zoltán 7, 12, 45, 46, 47, 57, 72, 85, 86, 108, 158, 159, 198, 199, 242, 331, 409, 730
- Varga István 140, 197, 240, 251, 272, 273, 417
- Varga János 336, 337, 338, 410, 426, 432, 496, 497, 498, 580, 653, 724
- R. Várkonyi Ágnes 48, 87, 88, 160, 200, 275, 339, 340, 499, 581, 582, 583, 654, 725, 726, 727, 728, 736
- Vörös Antal 341, 342, 500, 584, 729
- Zsigmond László 109, 161, 201, 245, 246, 276, 344, 345, 346, 377, 411, 412, 413, 432, 501, 656, 736, 738, 739, 740, 742, 743

Folyóiratok rövidítése

AA	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
AÉ	= Akadémiai Értesítő
AH	= Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
AO	= Acta Orientalis Academiae Scientiarum Hungaricae
ArchÉ	= Archeológiai Értesítő
AtSz	= Agrártörténeti Szemle
HK	= Hadtörténeti Közlemények
IT	= Irodalomtörténet
ITK	= Irodalomtörténeti Közlemények
JK	= Jogtudományi Közlöny
KgSz	= Közgazdasági Szemle
LH	= Levéltári Híradó
LK	= Levéltári Közlemények
MFSz	= Magyar Filozófiai Szemle
MKsz	= Magyar Könyvszemle
MNy	= Magyar Nyelv
MSzKgSz	= Magyar—Szovjet Közgazdasági Szemle
MT	= Magyar Tudomány
MTANyI	= MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
MTATT	= MTA Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei
MüÉ	= Művészettörténeti Értesítő
PSz	= Pedagógiai Szemle
PtK	= Párttörténeti Közlemények
SSI	= Studia slavica Academiae Scientiarum Hungaricae
SSz	= Soproni Szemle
Sz	= Századok
TáSz	= Társadalmi Szemle
TIÉ	= A Történettudományi Intézet Értesítője (1951); A MTA Történettudományi Intézetének Értesítője (1952—1956).
TSz	= Történelmi Szemle
VSz	= Veszprémi Szemle

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Д. Ранки</i> : Предисловие	221
<i>А. Барта</i> : Киев и Итиль	223
<i>А. Гиецтор</i> : Большая городская реформа XIII столетия в Польше	255
<i>Л. Элекеш</i> : Разногласия сословий в Венгрии в XV веке и проблемы их исследования	264
<i>Й. Мацек</i> : Михаэль Гайсмайер, тирольский революционер	286
<i>Ж. П. Пах</i> : Борьба против национализма в венгерской исторической науке	303
<i>Л. Маккаи</i> : Робот — сумма — такса	330
<i>А. Р. Варкони</i> : Борьба крепостного крестьянства в период освободительной борьбы Ракоци	338
<i>Я. Варга</i> : Надельная собственность в последние века феодализма	378
<i>А. Оцетеа</i> : Осборнское соглашение (9 августа 1857 года)	389
<i>Я. Емнитцу</i> : Политический фактор в сокращении рабочего времени	406
<i>Д. Ранки</i> : Роль мелкой промышленности в развитии венгерского капитализма ..	423
<i>Ю. Пушкаш</i> : Изменения в социальной структуре земельных собственников и арендаторов на основе данных переписей населения 1920 и 1930 годов	452
<i>Ю. Кучинский</i> : И все-таки вторая промышленная революция?	466
<i>Й. Боруш</i> : Военная история и социальная история	473
Творчество академика Эрика Мольнара 1929—1963 гг. (Составил <i>И. Варга</i>)	490
Научная деятельность Института Истории ВАН 1949—1963 гг. (Составила <i>Э. Каллош</i>)	601

INHALTSVERZEICHNIS

<i>Gy. Ránki</i> : Vorwort	221
<i>A. Bartha</i> : Kiew und Itil	223
<i>A. Gieysztor</i> : Die große Städtereform des XIII. Jahrhunderts in Polen	255
<i>L. Elekes</i> : Standesgegensätze und ihre Forschungsprobleme im Ungarn des 15. Jahrhunderts	264
<i>J. Macek</i> : Michael Gaismair, der Tiroler Revolutionär	286
<i>Zs. P. Pach</i> : Der Kampf gegen den Nationalismus in der ungarischen Geschichtswissenschaft	303
<i>L. Makkai</i> : Robot — Summa — Taxa	330
<i>Á. R. Várkonyi</i> : Der Klassenkampf der Leibeigenen zur Zeit des Freiheitskampfes Rákóczi	338
<i>J. Varga</i> : Das Sessionseigentum in den letzten Jahrhunderten des Feudalismus.....	378
<i>A. Opetea</i> : Das Übereinkommen von Osborne (9. August 1857)	389
<i>J. Jemnitz</i> : Der politische Faktor in der Verkürzung der Arbeitszeit	406
<i>Gy. Ránki</i> : Die Rolle des Kleingewerbes in der ungarischen kapitalistischen Entwicklung	423
<i>J. Puskás</i> : Die Änderungen in der Schichtung der Grundeigentümer und der Pächter auf Grund der Volkszählungsdaten der Jahre 1920—1930	452
<i>J. Kuczynski</i> : Doch eine zweite industrielle Revolution?	466
<i>J. Borus</i> : Kriegsgeschichte und Gesellschaftsgeschichte	473
Literarische Tätigkeit des Akademikers Erik Molnár in den Jahren 1929—1963 (Zusammengestellt von <i>I. Varga</i>)	490
Wissenschaftliche Tätigkeit des Instituts für Geschichtswissenschaft der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 1949—1963 (Zusammengestellt von <i>E. Kallós</i>) ...	501

TABLE DES MATIÈRES

<i>Gy. Ránki</i> : Avant-propos	221
<i>A. Bartha</i> : Kiév et Itil	223
<i>A. Gieysztor</i> : La grande réforme des villes en Pologne au XIII ^e siècle	255
<i>L. Elekes</i> : Antagonismes des Ordres dans la Hongrie du XV ^e siècle et les problèmes de recherche en surgis	264
<i>J. Macek</i> : Michael Gaismair, révolutionnaire de Tyrol	286
<i>Zs. P. Pach</i> : Luttes contre le nationalisme dans la science historique hongroise	303
<i>L. Makkai</i> : Corvée—somme—taxe	330
<i>Á. R. Várkonyi</i> : La lutte de classe des serfs à l'époque de la guerre d'indépendance de François II. Rákóczi	338
<i>J. Varga</i> : Propriété de terre au cours des derniers siècles du féodalisme	378
<i>A. Ofetea</i> : L'accord d'Osborne (9 août 1857)	389
<i>J. Jemnitz</i> : Le facteur politique dans le raccourcissement du temps de travail	406
<i>Gy. Ránki</i> : Le rôle de la petite industrie dans le développement du régime capitaliste en Hongrie	423
<i>J. Puskás</i> : Modification dans la stratification des propriétaires fonciers et des fermiers à la lumière des données de recensement de 1920—1930	452
<i>J. Kuczynski</i> : Une seconde révolution industrielle toujours?	466
<i>J. Borus</i> : Histoire militaire et histoire sociale	473
L'oeuvre littéraire entre 1929—1963 de l'académicien Erik Molnár (Réd. par <i>I. Varga</i>)	490
L'activité scientifique déployée par l'Institut des Sciences Historiques de l'Académie des Sciences de Hongrie entre 1949—1963 (Réd. par <i>E. Kallós</i>)	501

CONTENTS

<i>G. Ránki</i> : Forword.....	221
<i>A. Bartha</i> : Kiev and Itil	223
<i>A. Gieysztor</i> : The great city reform in Poland during the XIII th century	255
<i>L. Elekes</i> : Antagonism of the estates in XV th century Hungary and their research problems	264
<i>J. Macek</i> : Michael Gaismair, a revolutionary from Tirol	286
<i>Zs. P. Pach</i> : Struggle against nationalism in the Hungarian historiography	308
<i>L. Makkai</i> : Villein services — contract work — tax	330
<i>Á. R. Várkonyi</i> : The class warfare of serfs during the Rákóczi-struggle of independence	338
<i>J. Varga</i> : The allotment-property in the last centuries of feudalism	378
<i>A. Ojetea</i> : The Osborne-agreement (1857 aug. 9 th)	389
<i>J. Jemnitz</i> : The political factor in the shortening of working-time	406
<i>G. Ránki</i> : The role of small industry in the hungarian capitalist development	423
<i>J. Puskás</i> : The change of structure of landowners and tenants as viewed by the census-data of 1920—1930	452
<i>J. Kuczynski</i> : Still a second industrial revolution?	466
<i>J. Borus</i> : Military and social history	473
Oeuvre of E. Molnár academician 1929—1963 (Compiled by <i>I. Varga</i>)	490
Scientific activity of the Institute for Historical Research of the Hungarian Academy of Sciences (Compiled by <i>E. Kallós</i>)	501

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1964. VI. 11. — Példányszám: 800 — Terjedelem: 27,4 (A/5) ív + 4 old. melléklet

---

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46

Csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—612

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1.

Telefon: 180—850

Csekk számla: egyéni 61,257, közületi 61,066

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is)

Ára : 12,- Ft

Előfizetési ára egy évre : 40,- Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1964 VII. ÉVFOLYAM 3-4. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS, KISS ALADÁR,
KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő), NIEDERHAUSER EMIL,
RÁNKI GYÖRGY, M. SOMLYAI MAGDA, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Úri u. 51—53. — Telefon: 180—098
Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK:

<i>Györffy György</i> : Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. (II. rész)	537
<i>II. Haraszi Éva</i> : Bronterre O'Brien (1805—1864), a chartista mozgalom eszmei megalkotója	569
<i>Spira György</i> : Széchenyi tragikus útja	583
<i>Varga János</i> : Az áruló. (Meggjegyzések Németh László Görgey-drámájához)	596
<i>Boros Ferenc</i> : Csehszlovák—magyar forradalmi és haladó kapcsolatok a Magyar Tanácsköztársaság leverése utáni időszakban (1919—1924)	615

SZEMLE

<i>Sárközi Zoltán</i> : Egy magyar költemény a XVIII. századból	628
HÍREK	632
KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	635

GYÖRFFY GYÖRGY

Adatok a románok XIII. századi történetéhez
és a román állam kezdeteihez

(II. rész)

Tanulmányunk második részében azokat az okleveles adatokat gyűjtjük össze, amelyek a havasalföldi román állam alapításának közvetlen előzményeire és Anjou (I.) Károly magyar királynak 1330-ban Bazaráb román vajda ellen vezetett és vereséggel végződött hadjáratára vonatkoznak.

Az előzmények és a hadjárat történetét az alábbi elbeszélő források alapján ismerjük:

a) Ioannes Kantakuzenos *Ἱστορία* c. művében, melyben az 1320 és 1356 közötti bizánci történet eseményeit rajzolja meg, elmondja, hogy Mihály vidini despota timovói cárrá választása (1323) után (1324 táján) hadat indított Philippopolis felmentésére a bizánci császár ellen az ungrovlachok (magyarországi románok) és szkíták (tatárok) segítségével.¹

b) A szerb letopiszkek az 1330. évre vonatkozóan egybehangzóan közlik, hogy Mihály bolgár cár és szövetségesei, a tatárok és baszarabok a Velbuzsd-i csatában vereséget szenvedtek Decsanszki Uros István szerb királytól.²

c) Dusan István szerb király 1346-ban kiadott törvénye bevezetésében elmondja, hogy 1330. VI. 26-án a görög császár, továbbá Mihály és bátyjai: Belaur és Sándor bolgár cárok, valamint Baszarab Ivanka, Sándor cár apósa, a fekete tatárok és a „jász uraság” a Velbuzsd-i csatában vereséget szenvedtek Decsanszki Uros István szerb királytól.³

d) Az 1332-ig terjedő *Chronica Hungarorum*, ill. az ennek szövegét fenn tartó krónikavariánsok leírják Károly magyar királynak 1330. szeptember—november hónapban Bazarad román vajda ellen vezetett hadjáratát, mely Károly király seregének vereségével végződött.⁴

¹ Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV. cura J. Schopeni. Bonnæ, 1828. I. 175: ὁ δὲ τὴν τε ἰδίαν στρατιάν συναγαγὼν καὶ ἐξ Οὐγκροβλάχων κατὰ συμμαχίαν οὐκ ὀλίγην, ἔτι δὲ καὶ Σκυθικὴν παραλαβὼν, βασιλεῖ μὲν τῷ Ῥωμαίων Φιλιπποῦπολιν πολιορκοῦντι ἐπιέναι οὐκ ἔγνω δεῖν ἦδει γὰρ ἀξιόμαχος οὐκ ὦν. Vö. Moravcsik: Byzantinoturcica. Bpest. 1942—1943. I. köt. 178, II. köt. 194. Arra, hogy Kantakuzenos a tatárokat nevezi szkíta néven, ld. uo. 239, 240.

² *Djub. Stojanović*: Stari srpski rodoslovi i letopisi. Beograd—Sr. Karlovci, 1927. 78.: Let. Korovinjski: глгголю жѣ татари, басараби съ прочими; uo. 78—79: Let. Studenički: глгголють жѣ гакѣ, и татарѣ и басараби понѣтъ съ собою; uo. 79: Let. Cetinjski: ~ и Татари и Басараби ~; uo. 197: Let. Sečenički: глгголю жѣ татари, басараби съ ними; uo. 284: *Chronia Serbica despotæ Georgii Branković*: Anno 6838 (Chr. 1330) exiit princeps Scytarum Michael czar cum magno exercitu et cum eo nationes circumpositæ, Tatari et Bassarabi.

³ *S. Novaković*: Zakonik Stefana Dušana. Beograd. 1898. 3:... и цара рласкаго, Михаила и брата его Белакура, и Алаксиндъра цара Българомъ, и Басарабову Иванка, таста Алаксиндъра цара, соумерь живоуштихъ чрънии въ Татаръ, и господство гашко и прочинимъ съ-и-нимъ господа.

⁴ Kritikai kiadása *Domanovszky Sándor* gondozásában: Script. Rer. Hung. I. 496—500. A krónika korára ld. *Horváth János*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bpest.

e) Petrus de Dusburg német lovag 1326-ig terjedő *Cronica terre Prussie* c. művének 1330-ig terjedő folytatása, mely valószínűleg szintén Petrus de Dusburg műve, az 1330 évre vonatkozóan leírja, hogy a magyar király seregét küldött Lokietek (Ulászló) lengyel király segítségére Colm föld ellen; ezzel egy időben isteni bosszúként a magyar királynak egy alávetett „király” ellen vezetett seregét hazatérőben a lakosok egy erdőben kidöntött fákkal részben agyoncsapták.⁵

A krónikás adatokat sok tekintetben kiegészítik az oklevelekben megőrzött adatok. Az alábbiakban 36 oklevelet közlök részlegesen és négyet teljes terjedelmében. E 40 közül 19 szerepel Hurmuzaki—Densuşianu okmánytárában, 10 van egyéb helyen kiadva és 11 kiadatlan. Annak érdekében, hogy a régi kiadások öröklődő hibáitól megszabaduljunk, minden számonka elérhető oklevelet az eredeti alapján dolgoztam fel, ill. a kiadások hibáit javítottam.

Az első két közölt adatban Bazaráb még nem szerepel, viszont értesülünk Bazaráb fellépésének előzményeiről.

Az alább közölt 1317-i és egy eddig is ismert 1324-i oklevélből tudjuk meg, hogy az Árpád-ház kihalása után a szörényi bánság térségében is támadt egy tartományúr, aki a szomszédos külföldi uralkodó, esetünkben a vidini despota segítségével igyekezett uralmát megtartani. Ez az oligarcha Theodor bán, ill. fia János volt.

Theodor bán szerepel egy 1288-i oklevélben, mint akinek fivéréi, Mihály bán és Veyteh átadják Alikus (*Olykus*) nevű birtokukat (Arad megyében, a Temes folyó völgyében) leánynegyed gyanánt nővéreik férjeinek, Orosz Ivánnak és Márknak (*Iwan dicto Oroz et Marco*).⁶

Ez a Theodor bán minden valószínűség szerint azonos Csanád nembeli Vejteh-i Theodor mesterrel,⁷ aki Temes vármegye leggazdagabb földesura volt. Először egy 1285-i hamis oklevélben tűnik fel Domonkos fia Theodor, fivérével Ireneus-szal együtt, mint akik a csanádi országos közgyűlésen tanúskodtak a Csanád nem egyik ágának birtoka felől.⁸ A Theodor és Vejteh személynév divatos volt a Csanád nemzetségben, mert az említett Domokos nagyapja is Theodor volt s ennek egyik fia *Weyteh* nevet viselt.⁹ Így nevezték Temes vármegyében

1954. 259. A későbbi latin és németnyelvű krónikák (*Scriptores* II. 50, 220—222, 284 stb.) mind a fenti krónikaszövegen alapulnak. A Képes Krónika két miniatúrát is közöl a csatáról. ld. Képes Krónika. Hasonmás kiadás. Bpest, 1964. I. 143, 146.

⁵ *Scriptores Rerum Prussicarum*. Leipzig, 1861. I. 218—219: (19.) *De vindicta domini*. Medio tempore, quo Ungari terram Colmensem destruerent, rex Ungarie cum maximo exercitu processit contra regem quendam, subditum suum. Dum regnum illius invaderet, rustici illius regionis arbores sylve, per quam oportebat Ungaros redeundo transire, serris preciderunt per medium, ut dum una caderet, tangendo aliam deprimeret et sic deinceps. Unde factum est, ut dum in reditu intrasset Ungari dictam sylvam, et rustici predicti moverent arbores, cecidit una super aliam et sic cadentes omnes ex utraque parte opprimerunt magnam multitudinem Ungarorum. — E krónikarész korára ld. uo. 4—5 és *Pothast, A: Bibliotheca historica mediæ aevi*. Berlin, 1896. II² 916. A fenti krónikaszöveg szolgált forrásul Nicolaus von Jeroschin: *Kronike von Pruzinlant c. németnyelvű verses feldolgozásának* (uo. 621), mely az 1341 előtti években készült (korára ld. uo. 292 és *Pothast* II.² 641). V.ö. *Lázárescu: Revista istorică* 21 (1935) 244—245.

⁶ *Pesty Frigyes: Krassó vármegye története*. III. Oklevéltár. Bpest, 1882. 117; *Hurmuzaki—Densuşianu* I/2. 189; vö. *Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Bpest. 1963. I. 178.

⁷ Feltételelesen azonosította már *Hóman Bálint: Magyar Történet*. Bpest, 1939. II. 6 32—33. és 80—81 közti táblák.

⁸ Wenzel IX. 420; Doc. Trans. XIII/2. 276; Reg. Arp. n. 3356.

⁹ 1256: Wenzel. VII. 431; Doc. Trans. XIII/2. 23.

fekvő törzsbirtokukat is. 1319-i oklevélből értesülünk, hogy Károly király már 1319 előtt elcserélte *Weytheh*-i Domokos fia Theodor mester két birtokát *Scephel*-i és *Sohtus*-t.¹⁰ 1322-ben *Weyteh*-i Theodor mester, ill. fiai, Miklós és János 11 falujukat, főként Temes megyében, átadták sógoruknak, Omor-i Gál királyi jegyzőnek,¹¹ majd 1329-ben *Weyteh*-i Theodor fiai, Miklós és János e falvakat pénzért is eladták neki.¹² Ezek az oklevelek ugyan nem mondják Vejtehi Theodort bánnak, azonban mesternek címezik és a fentebb 20. szám alatt közölt oklevél példa rá, hogy a háromszor szörényi bánságot viselt Ugrint élete alkonyán csak *magister* címmel emlegetik. Ami Theodor és fia János lázadását és a király hűségére való visszatérését jelenti, ez oly gyakori jelenség volt a Károly-kori oligarchia történetében, hogy példa rá felesleges is.

Theodor bán és fia János lázadásáról csak keveset tudunk. Theodor bán már el volt fogva, amikor fia, János még tartotta *Mihald* (Mehádia) várát Mihály vidini despota katonai segítségével. Nyilvánvaló ebből, hogy a Mehádia és Vidin között fekvő Szörény vár is a szövetségesek: Theodorék és a vidini despota kezén volt a szörényi bánsággal együtt. Károly királynak a Mehádia megvételeére küldött seregében Széchy Pál és Bugar fia Márton játszott vezető szerepet. Hogy Jánost megadásra kényszerítsék, apját, Theodor bánt megkötözve a vár alá vitték és lófarkon vonszolták. A várat sikerült elfoglalni; utána Széchy Pál számos hazai és vidini foglyot küldött a királynak győzelmi jelképként.

Mikor játszódtak le a fenti események s mikor kerülhetett Mehádia a király kezére?

A Széchyek adománylevele, melyben Mehádia ostromáról írnak, 1317. X. 23-án kelt. Az adománylevél elbeszélő részében Mehádia ostromáról a rozgonyi csata (1312. VI. 15.) után és a Déva mellett vívott ütközet elbeszélése előtt esik szó.

A dévai csata ezideig ismeretlen a történeti irodalomban. E csatáról három, a Széchyek javára tett adománylevél szól. Eszerint Széchy Miklós és Pál vezetett hadat [Kán nembeli] László vajda fiai,¹³ valamint [Ákos nembeli] István [nádor] fiai, Miklós, Fülöp és János ellen.¹⁴ Az ütközetre Déva vára mellett került sor. Eredménye az lett, hogy László vajda fiai a király hűségére tértek (az 1317-i oklevél ui. mint *tunc infideles* beszél róluk), Széchy Miklóst pedig a király kinevezte hátszegi comesnek, ill. várnagynak. A dévai ütközet része volt annak a hadjáratnak, melyet Károly király Barsa nembeli Kopoz nádor és szövetségesei leverésére viselt. E hadjárat során Debreceni Dousa hadvezér 1316 derekán Debrecen mellett megverte Kopoz nádor seregét, 1316 júliusában megvívatta Adorján várát, ezt követően hosszan tartó ostromzárral kiéheztette Súlyomkő várában magát Kopoz nádort, majd Erdélybe vonult az ottani lázadók leverésére.¹⁵ Minthogy Ákos nembeli István Déva mellett megvert fiainak Dédesi várát szintén 1316-ban vették be, az erdélyi hadjáratot és a Déva melletti csatát 1317 nyarára kell tennünk.

¹⁰ Arch. Nat. Hung. Dl. 91197.

¹¹ *Ortway*: Temes 31; Csáky család története. Oklevéltár. Bpest, 1919. I. 47; Doc. Trans. XIV/2. 54.

¹² *Pesty*: Krassó III. 201.

¹³ Történetükre ld.: *Pór Antal*: Erdélyi Múzeum. 1891. 438. kk.; *Pataki József*: Anjou királyaink és a két román vajdaság. Kolozsvár. 1944. 11—23.

¹⁴ Történetükre ld. *Karácsonyi* I. 96, 102—104.

¹⁵ E hadjáratra ld. uo. 210; *Bunyitai*, Századok 22 (1888) 141 kk.; *Komáromy*, Turul 9 (1891) 5 kk.

A Bugar fia Márton tetteit elbeszélő oklevél 1324-ben kelt; ebben Mehádia bevételéről a Zágráb felé vezetett hadjárat után és a nyugati végekre betörő németek és csehek elleni harcok előtt esik szó. A Zágráb felé vezetett hadjáraton a Héder nembeli Henrikfiak ellen Szlavóniába intézett hadjárat értendő, melyet az alább közölt 1322. III. 16-i okmány is említ *Megeriuche* ostroma kapcsán. Ez a hadjárat 1316 nyarán zajlott le.¹⁶ A betörő németek és csehek elleni esatározások dátuma bizonytalan; ennek megállapítása azonban a felvetett kérdést nem érinti.

A fentiek alapján a Theodor bán és fia elleni hadjáratot 1316 őszére kell datálnunk.

Theodorék lázadásának időpontja tehát egybeesik Barsa nembeli Kopoz nádor és Beke, Ákos nembeli István fiai, Kán nembeli László vajda fiai, Petene fia Péter és Majos fia Majos lázadásával s ennek a szervezett megmozdulásnak része volt.

Theodor bán és fia, János legyőzése után is szerepel a magánéletben, ugyanúgy mint sorstársai, Barsa nembeli Kopoz és László vajda fiai. Theodor 1327-ben halt meg, két fia pedig 1332-ben szenvedett jószágvesztést.¹⁷ Van azonban egy családtag, aki külföldre került s ott futott be fényes pályát, ez Theodor bán sógora, Orosz Iván.

Mint említettük, Theodor bán fiverei 1288-ban egyik Arad megyei birtokukat felerészben átadták sógoruknak: *Iwan dicto Oroz*. Orosz Iván, sógora, Theodor bán 1316-i bukása után a vidini csapatokkal együtt Bulgáriába menekülhetett, mert ezt követően mint a bolgár cárok hadvezére és diplomatája tűnik fel.

Ioannes Kantakuzenos elbeszéli, hogy Terter György tirnovói bolgár cár 1322-ben uralomra jutván Philippopolist elfoglalta s őrizetére alánokból (jászokból) és bolgárokból álló sereget küldött, melynek parancsnokai egy Ina(s) nevű magyar, továbbá Itil és Temir nevű jászok voltak, a sereg vezére pedig Orosz Iván (*ἀρχοντες δὲ ἦσαν αὐτῶν ὁ τε Ἰτίλης καὶ ὁ Τεμήρης, τὸ γένος Ἀλανοί, καὶ Ἰβᾶς ὁ ἐξ Οὐγγρων; στρατηγὸς δὲ ἐπὶ πᾶσιν Ἰβᾶνης ὁ Ῥῶς*).¹⁸ Azt hiszem, hogy *Iwan dictus Oroz* és *Ἰβᾶνης ὁ Ῥῶς* azonossága nem lehet kétséges. Iván utóbb négy hónapon át megvédte Philippopolist az ifjabb Andronikos Palaialogos ostromával szemben. 1328-ban Mihály cár, a volt vidini despota, Orosz Ivánt küldte 3000 lovassal Konstantinápoly elfoglalására, 1333-ban pedig a rosokastroni győzelem után ő folytatta a béketárgyalásokat a megvert Andronikos császárral.¹⁹

Nevével utoljára 1350-ben találkozunk. Ez évben I. Lajos király az örökös nélkül elhalt Orosz Ivánka fia János Arad megyei és másutt fekvő birtokait (*possessiones Johannis filii Iwanka Ruteni . . . Azzvny, Zanad, Desk, Mygliz et Kublus . . . in comitatu Orodiansi*), melyek a koronára szálltak, udvari vitéze, László mester fiainak, Miklósnak és Pálnak adományozta.²⁰

Iván *Oroz* neve első feltűnésekor mint magyar vezetőknév szerepel. Ez jelentheti, hogy orosz származású volt, jelentheti, hogy ő maga, vagy valamelyik felmenője királyi testőr vagy ajtónálló volt (a magyar *oroz*, latin szöveg-

¹⁶ Zichy okmt. I. 160; Anjou I. 363, melynek évszáma 1316-ra javítandó. Vö.: *Karácsonyi* II. 156—157.

¹⁷ *Borovszky Samu*: Csanád vármegye története. Bpest. 1897. II. 267—268.

¹⁸ CB. I. 473.

¹⁹ *Jireček C. J.*: Geschichte der Bulgaren. Prag. 1876. 289, 291—292, 418—419.

²⁰ Zágrábi állami levéltár. Draskovich levéltár. Fasc. 12. n. 15.

ben: *Ruthenus*, szó régi jelentése ugyanis 'testőr, ajtónálló' volt),²¹ végül lehet csupán szerzett név, amint magyar nemzetségek tagjainak nevében felmerül a *Görög*, *Cseh* és *Kun* vezetéknev valamilyen kapcsolatra való emlékezősként, vagy jellemzősként.

Theodor bán tartományuraságának 1316-ban történt megszüntetése után Károly király rendezte a terület közigazgatási viszonyait. Széchy Dénest nevezte ki zsidóvári várnagynak.²² Valószínűleg ezzel egyidejűleg nyerte el Bazaráb a havasalföldi vajda (*voyvoda Transalpinus*) méltóságát. (Arra nézve, hogy ezt 16 évvel megelőzően Havasalföldön a helyi vajda mellett comesek is voltak, utal a címpulungi templomban *Laurentius comes de Longocampo* sírköve 1300-ból.)²³

A fenti megokolással Bazaráb hűbéri függésben levő uralmának kezdetét 1316-ra tehetjük. Bazaráb önállósulásának kezdetét az alábbi tények segítségével állapíthatjuk meg:

Károly király 1322. III. 16-án felsorolja a Széchyek érdemeit a rozgonyi csatában (1312), a szlavóniai *Megeriuche* vár ostromában (1316), az Uros szerb király elleni harcban (1319?),²⁴ a dévai csatában (1317) és a Bodrog folyó beszakadt jegén nyújtott életmentésben és ebben az oklevélben Dénest mehádiai és hasznosi várnagynak címezi. A mehádiai várnagyi kinevezésnek fontos külpolitikai jelentősége volt, mint ez Károly király 1329-i adományleveléből kitűnik. Ebben az oklevélben a Széchyek érdemeit szóról szóra ugyanúgy sorolja fel, mint az 1322-i oklevélben, a bodrogi életmentés elbeszélése után azonban megtoldja két további hőstettel. Eszerint Dénes mester hadat indított Bulgária ellen és elfoglalta a Bulgáriában fekvő *Guren* várat, ahonnan a tirnovoi despota ill. fejedelem emberei pusztították Magyarország végeinek lakosságát. Végül Dénest a végeken levő *Nogmyhald* (Mehádia) várnagyává a Magyarországgal szemben ellenséges bolgárok, Bazaráb havasalföldi vajda, a szerb király, valamint a tatárok ellen nevezte ki és Dénes az említett végeket sértetlenül megőrizte.

Az események kronológiájában biztos pont, hogy a bolgárok elleni hadjárat 1322. III. 16. után történt. A magyarokkal ellenséges *despot sive dux de Tornou* azonos Mihály vidini despotával, aki 1323-ban lett tirnovoi cár. A bulgáriai *Guren* várat a XV. században, mint Magyarországhoz tartozó várat említik *Gewryn*, *Gewren*, *Gyewren* néven. 1443-ban és 1445-ben Szörény és Orsova várak között sorolják fel,²⁵ s így lehet, hogy a kettő között fekvő Ada-Kaleh sziget váráról van szó. E vár elfoglalására Mihály tirnovoi cárrá választása után, legkorábban 1323-ban kerülhetett sor. A hadjárat leírásában még nem esik szó Szörény várról és Bazarábról. Ez azt jelenti, hogy Szörény vár nem volt idegen kézen és Bazaráb még fenntartotta hűbéri kapcsolatait a magyar királlyal. A *Guren* várból Magyarország végei ellen történt támadások eszerint az 1323 előtti években történtek.

A második adat látszólag ellentmond e kronológiának. Eszerint Széchy Dénest „a bolgárok, Bazaráb havasalföldi vajda, a szerb király és a tatárok

²¹ Györffy, Századok 92 (1958) 574—575.

²² E tisztségben először 1320. XII. 16-án szerepel: *Dionisius castellanus de Sydowar* (Történelmi és Régészeti Közlemények Miskolc város és Borsodvármegye múltjából 2 [1927] 177).

²³ *N. Jorga*: Geschichte des rumänischen Volkes. I. Gotha. 1905. 258.

²⁴ Zichy Ökmánytár I. 170; *Pór Antal*, Századok 22 (1888) 790. Az események előadásának sorrendje nem vág; lehet, hogy Uros ellen már 1317-ben volt egy kisebb hadjárat.

²⁵ Görényvár néven: *Csánki* II. 5, 13; *Pesty Frigyes*: A szörényi banság és Szörény vármegye története. Bpest. 1878. II. 87.

ellen" nevezték ki Mehádia várnagyává, aki ebben a minőségben 1329-ig sértetlenül megőrizte a végeket. Széchy Dénest 1320. XII. 16. és 1322. III. 16. között, legvalószínűbben 1321-ben nevezték ki mehádiai várnagynak. Ez a kinevezés fentiek szerint még nem Bazaráb ellen, hanem a Guren várból pusztító bolgárok ellen irányult. A Guren körüli harcokban ugyanis még nem esik Bazarábról szó. Az 1329-i feljegyző azonban Mehádia szerepéről írva felsorolja mindazokat, akik ellen ez 1322-től 1329-ig végvárként szerepel, s így 1323 után feltűnő támadókat is Széchy Dénes kinevezésével hoz kapcsolatba. Bazaráb, a tatárok és a szerb király ezek szerint csak 1323 után léptek az események színterére.

Ioannes Kantakuzenos szerint a románok résztvettek Mihály despotának 1323-i cárrá választása után, 1324-ben indított hadában. Bazaráb ezzel a magyar király ellenségeinek sorába lépett és e hadjárat időpontját, 1324-et tekinthetjük a fordulópontnak.

Lehetséges, hogy az Aszenidák örökébe lépő Mihály cár egy új „bolgárvlach” államot akart létrehozni, mely ezúttal már a Dunától északra is kiterjedt volna. Erre mutatnak a Dunától északra indított akciói s erre mutat, hogy Bazarábot sikerült bevonna hadjárataiba: 1324-ben bizánciak és 1330 tavaszán a szerbek ellen. Bazarábbal való kapcsolatát azzal is elmélyítette, hogy egyik unokaöccsét, Sándort Bazaráb leányával házassította össze.

Bazaráb azonban nem adta fel viszonylagos eszelekvési szabadságát, amelyet földrajzi helyzete a magyar, bolgár és tatár uralom között biztosított neki. Szövetségben állott a tatárokkal, amit mutat, hogy minden ismert ténykedését tatárokkal együtt hajtotta végre. 1324-ben „szkitákkal” (tatárokkal), 1330-ban pedig „fekete tatárokkal” együtt segítette a bolgár cár seregét. 1326-ban Magyarország végeit Mehádia felől Bazaráb mellett „tatárok” is támadták, akik csak Bazaráb földjén át juthattak ide. Végül a Károly király elleni győzelmes akciójában „pogányok” (tatárok) is résztvettek (ld. XXXIII. okl.).

Bazaráb ugyanakkor szívesen fenntartotta a magyar királlyal való hűbéri kapcsolatot; erre mutat, hogy a király 1324. VII. 26-án *woyuoda noster Transalpinus*-nak címezi.

A viszony a király és Bazaráb között 1324. VII. 26. és 1325. VI. 16. között romlott meg. A királyi kápolna ispánja 1325 nyarán Bazarábot már *Transalpinus sancte regie corone infidelis* jelzővel illeti, s a kápolnaispán oklevélből kiderül, hogy Magyarországon ekkor szóbeszéd tárgya volt egy Bazaráb ellen viselendő hadjárat. Érdekes, hogy egy magyarországi kun főúr, Parabuch fia István állította, hogy Bazaráb katonai ereje nagyobb Károly királyénál, mely nézetével szemben állt a magyar közvéleménnyel. Parabuch fia István nyilván kun kapcsolatai révén is értesült arról, hogy Bazaráb tatárokkal áll szövetségben. Az Aranyhorda, s főként nyugati része, a Kék horda ugyanis magában foglalta a régi hazájukban maradt és Magyarországról 1282-ben visszaköltözött kunokat is.²⁶

A román—kun kapcsolatok már az aszenida birodalomban kialakultak. Ugyanakkor az Olttól keletre eső síkság és a későbbi Moldva *Cumania*-hoz tartozott. Az 1247-i oklevél szerint Szeneslaus vajda *Cumania* területén lakott. Az Olttól keletre eső vidékre lokalizálhatjuk az 1285 előtt szereplő kun nevű *Dormanus* lakhelyét is. Bár a *Cumania* elnevezés tovább is megmaradt e területre

²⁶ A kunok részleges visszaköltözésére ld. *Scriptores Rerum Hung.* I. 187; Györffy: A kunok feudalizálódása. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk.: Székely György. Bpest. 1953. 259.

vonatkozóan a magyar király és a kun püspökség címében, a tényleges etnikai viszonyok úgy alakultak, hogy az Olttól keletre eső *terra Transalpina* (Havasalföld) román vajdaság, a Milko folyón túl levő területe „tatárok” lakta föld lett. Az elpusztult Milko városát már 1279-ben *in confinibus Tartarorum* jelölik meg.²⁷ E terület az elkövetkező évtizedekben is tatár uralom alatt állott és Tohtu khán (1291—1312) egyik fia az Alduna melletti Isakče (Sakčy) városban székelt.²⁸

A kunok és románok szimbiózisára mutat, hogy a román vezetők jelentékeny hányada kun nevet viselt a XIV—XV. században.²⁹

Ami Bazaráb nevét és származását illeti, számos kutató gondolt keleti (kun—török—tatár) eredetre.³⁰

Bazaráb nevének XIV. századi alakjai a közel egykorú magyar krónika-szövegben *Bazarad* ~ *Bazaarad* ~ *Bazaraad* (8 ízben); az oklevelekben *Bazarab* (15 ízben), *Bozorab* (2 ízben), *Bazarad* (2 ízben), *Bozarad* (1 ízben), *Bozorad* (2 ízben), *Bazara* (1 ízben); pápai oklevélben *Bazaras* (elírás); fia nevében 1345: *Alexandro Bassarati* (Doc. Val. 107); 1355: *Alexandrum Bozorabi* (Fejér IX/2. 399); *Alexander Bazaradi*! (Doc. Val. 140, Dl. 58549!); szlavóniai birtokos nevében: *Bazarad* (Anjou VI. 75); magyarországi románok nevében 1358: *Bozorad kenezius de Nogcarassou et alter Bozorad de Kyskarassou* (Doc. Val. 138); 1360: *Bazarab Longus* (uo. 147); 1398: *Janustinus Bessarabe et Custe knesii de Ruisor* (uo. 508); országnévben: 1372: *Rascie ac Basarat* (Theiner II. 116); 1372: *terra Bazarabi* (Fejér IX/5. 166); 1396: *Wlad woyewoda Bessarabie* (Doc. Val. 488). Szerb letopiszekben az 1330-i velbuzsdi esatára vonatkozóan mint népnév: *Басараки* ~ *Басараки* ~ *Басараке* ~ *Bassarabi* [plur.] (Stojanović i. m. 78—79, 199, 284); Dusan István törvénykönyvében (1346) a velbuzsdi esatára vonatkozóan mint személynév *Басаракоу Иванѣка* (Novaković: *Zakonik*. 1898. 3); 1349-i és 1357-i szerb oklevélben mint országnév: *у Басаракину земљоу* (Miklosich: *Monumenta Serbica*. Viennae, 1858 146, 161); végül Bazaráb fia Sándor szláv nyelvű cãmputungi sírfeliratán 1364: *СНЪ ВЕЛИКАГО БѢОФДѢН РОБРОДА* (Hasdeu: *Din etym. magn. Romaniae*. 1894. 302; *Onciul*: *Originile principatelor Române*. 1899. 182).

Ebből az áttekintésből kiderül, hogy a román uralkodó neve a XIV. században *Basarad* ~ *Basarat* ~ *Basarab* néven szerepel; *Basaraba* alak nominativusban egyszer sem fordul elő.³¹ Így azok a névmagyarázatok, amelyek *Basaraba* alakból indulnak ki, nem fogadhatók el.

Arra, hogy e név eredetét milyen körben keressük, a következő adatok igazítanak útba: 1341-ben a Küküllő megyei Szancesal faluban szerepel egy Bazaráb nevű birtokos fia: *Egidius filius Bazarab de Zanchal* (Dl. 29128; Csánki V. 894; *Revista Istorică* 1929. 148; Doc. Trans. XIV/4. 4). Ugyanennek a falunak a neve 1347: *possessionis Zanchal alias Bezermenzanchal vocate* (Doc. Trans. XIV/4. 668); 1350: *possessione Bezermen Zanchal vocata in comitatu Kyskykullou*

²⁷ Theiner: *Mon. Hung.* I. 337.

²⁸ Bertold Spuler: *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223—1502*. Leipzig. 1943. 79.

²⁹ Rásonyi Nagy László: *Valacho-turcica*. Berlin. 1927; *Archivum Europae Centro-Orientalis* 1 (1935) 221 kk.

³⁰ Irodalmát ld. uo. 246; *Magyar Nyelv* 29 (1933) 166. kk.

³¹ A szláv genitivusraggal ellátott név mögött nem kell feltétlenül *Basaraba* alakot keresnünk. A szerb letopiszekben Szulejman szultánnal együtt szereplő *БАСАРАБА БЕСЕРОДА БАШУК* (Stojanović 263) nem azonosítható az 1330-ban szereplő Bazaráb-bal.

(Anjou V. 411; Doc. Trans. XIV/4. 553; vö. Csánki V. 894).³² *Bezermen* vagy *böszörmény* a mohamedánok régi magyar neve. E szó végső fokon az arab *muslim* 'der sich ganz in Gottes willen ergibt, gläubiger, Muhammedaner, muselmann' (Wahrmund) szóra vezethető vissza, melyből a perzsa *muslimān* többszámmon át jutott a török nyelvekbe a *musulman* ~ *müsülman* ~ *müsürman* ~ *busurman* ~ *büürman* alak.³³

Basarab tehát a XIV. század elején — a vajdával egyidőben — egy erdélyi mohamedán neve volt. A név eredetét a mohamedán arab szókinésben meg is találjuk: *basāret* بصارت, '1. A beeing or becoming possessed of eyesight, seeing, 2. A having mental perception' (Redhouse: A Turkish and English Lexicon. Constantinople, 1921. 367, hol a török irodalmi nyelv arab jövevény-szavaként szerepel); 'action de voir, de comprendre c. ch.', 'das Sehen, Einsicht haben in eine Sache, deutliche Erkenntnis, aufmerksames Betrachten' és *basīret* بصيرة, 'intelligence, perspicacité, pénétration, soin, attention, prévoyance, vigilance, circumspection, démonstration claire, preuve, argument', 'das geistige Sehen, Einsicht, Scharfsinn, Verständnis, scharfes Eindringen in eine Sache, Aufmerksamkeit, Sorgfalt, Vorsicht, Umsicht, Wachsamkeit'. *Theol. myst.* 'der verklarte Blick oder die höhere Anschauung, welche das innere Wesen der Sache erkennen lässt' (Zenker: Arabisch—türkisch—persisches Handwörterbuch, Leipzig 1866—1877. I. 200). Ugyanebből a tőből: *al Basīr* 'der Sehende' Allah egyik neve (Enzyklopaedie des Islam. Leiden—Leipzig. 1913—1930. I. 699).

Az arab *basaret* > török *Basarat* > *Basarad* szabályos nyelvi fejlemény. A *Basarab* alak másodlagosnak tekinthető. A név jelentése szerint a vallásos tiszteleti nevek közé sorolható. Hasonló, elvont fogalmat jelentő arab személy-név az említett erdélyi mohamedán körben is előfordul.

Bezermenzanchal-i *Bazarab* fiának birtoka volt 1341-ben *Zoltan* falu *Kizd* (Szászkezd—Saschiz) mellett. A *Zoltán* név, amely a X—XIII. században magyarok közt elterjedt, továbbá a XI. században egy besenyő vezér neve (*Bisseni cum principe eorum Zultan*) s a Codex Cumanicusban *soltan* 'rex, princeps' alakban jelentkezik, hasonló módon az arab *sultān* szóra vezethető vissza, melynek eredeti jelentése: 'hatalom, uralkodás'.³⁴

Arra, hogy mohamedán elemek a korai románságban feltűnnek, elég annyit felhoznunk, hogy 1360-ban a *Hatzak* vidéki kenézek között *Bazarab Longus*-szal együtt szerepel *Sarachinus Antiquus* kenéz is (Doc. Val. 147). *Sarachinus* jelentése: 'mohamedán'.

A *Bazarad* név magyarországi helynévi előfordulásai ugyanesak jellegzetesek. A mai Magyarországon e név két helynévben él; mindkettő személynévi eredetű. *Boszorád* helynév ma a Nógrád megyei Kazár falu határában található. Kazár falu nevét minden bizonnyal kazár lakosságáról kapta. Egy másik *Bozorát* helynév ma a Szabolcs megyei Pátroha falu határában él.³⁵ Pátroha faluról tudjuk, hogy a XIII. század közepétől kunok lakta hely volt.³⁶

³² Az adatokat már egyeztette Réthy László: Az oláh nyelv és nemzet megalakulása. Bpest, 1887. 182, de ebből azt a téves következtetést vonta le, hogy a *Basarab* név a *Bezerman* névből ered.

³³ *Gombocz—Melich*: Magyar etymologiai szótár. I. 530.

³⁴ *Melich János*: A honfoglaláskori Magyarország. Bpest, 1925—1929. 42; *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bpest. 1930. 290; *Moravcsik Gyula*: Byzantinoturcica. 1943. II. 119.

³⁵ *Mikesi Sándor*, Magyar Nyelv 37 (1941) 195, 40 (1944) 234.

³⁶ Zichy Okmt. I. 215.

Mindent összefogva e kunok között is dívó mohamedán név az arab *Basaret* névből vezethető le.

Bazaráb származásával kapcsolatban komoly formában felmerült az a vélemény, hogy apja neve: *Tocomer* a török (kun) *Toqtämür* névből származik s ez személyileg is azonosítható lenne a tatár kháni dinasztia egyik 1295-ben szereplő tagjával.³⁷

Az tény, hogy magát Bazarábot a források kifejezetten románnek és scizmaticusnak mondják s egyik forrás sem állítja róla, hogy tatár volt. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy minden politikai akcióját tatárokkal együtt hajtotta végre. (Tatárokon jórészt a tatár uralom alatt szervezett kunokat kell értenünk.)

Mindez megérteti, hogy egy magyarországi kun főúr tisztában volt vele, hogy milyen szövetség és katonai erő áll Bazaráb háta mögött.

1326-ban erős tatár támadás érte Magyarországot. A *Cronica terre Prussie* szerint: „*Anno domini MCCCXXVI. rex Ungarie de exercitu Tartarorum, qui regnum suum depopulaverant, XXX milia interfecit*” (Script. Rer. Pruss. I. 213). A bizonyára túlzott szám szerint a magyarok a tatár seregből 30 000 embert megöltek. E győzelemről utóbb, 1331-ben Károly király a pápának is beszámolt, hogy e győzelem leírásával enyhítse az 1330-i vereségről szóló beszámolót (ld. XI. okl.). A tatárok elleni harcnak a színtere Mehádia térségében lehetett, mert az 1329. III. 27-i oklevél említi, hogy Mehádia a tatárok támadása ellen is védelemül szolgált és Széchy Pál a végeket sértetlenül megőrizte. Valószínű, hogy ebben az akcióban Bazaráb is részt vett, mert az 1329-i oklevél őt is említi más támadók között. Legalább is tudnia kellett róla, mert az ő földjén át vonultak át a tatárok.

1327. II. 1-én a pápa Magyarország főméltóságai között Bazarábhoz is intézett levelet a domonkos inquisitorok beengedése ügyében (V. okl.). Az előzményeket tudva felmerül a kérdés, hogy e levélírás mögött mi áll: Vajon a pápa nem értesült idejében a Károly király és Bazaráb között kitért ellentétről? Avagy Bazaráb az 1326-i tatár vereség után újból elismerte a hűbéri viszonyt? Ismerve azt a szoros kapcsolatot, amely a pápa és Károly király között fennállt és ismerve Bazaráb reálpolitikus hajlékonyságát, az utóbbi magyarázat látszik valószínűbbnek.

A kutatóknak további problémát okoz a szörényi bánzás helyzete ebben az időben.

A szörényi báni címet hosszabb időn át senki sem viselte. Nem említik Széchy Dénes étekfordómester, mehádiai várnagy (1321—1331) címei között, holott több tucat oklevél méltóságnévsorában szerepel, de nem említik Bazaráb nevével kapcsolatban sem, holott pl. az 1327. II. 1-i pápai levél a Magyarországon használatos hivatalos címzéssel van ellátva s az oklevél párja a szlavon bánhoz van címezve.

Az 1329-i oklevélből az tűnik ki, hogy a Szörénység korábban a magyar—bolgár végvári harcok színtere volt, s bizonyára voltak időszakok, amikor Szörény várát Mihály vidini despota birtokolta.

³⁷ *Rásonyi Nagy*, AECO. 1 (1935) 252; *Magyar Nyelv* 29 (1933) 170—171; *Elekes Lajos*: Basaraba családja. Turul. 58—60 (1944—1946) 19—28. Magam részéről — nem vitatva Bazaráb román voltát, — hajlok azon nézet felé, hogy a család kun eredetű lehetett. Erre látszik utalni, hogy eredeti címerképe a sisakon sas volt (*Elekes Lajos*: A havasalföldi vajdák címere a középkorban. Turul 56 [1942] 12—21). Ez a családi jelkép a magyar címerképekben totemisztikus eredetű, és a madár totem a török népek között általános volt (*Györffy*, Századok 82 [1958] 12—17).

Azt, hogy Szörény vár mikor és milyen körülmények között került Bazaráb kezére, az okleveles anyagból biztosan nem tudjuk megállapítani. Mindenesetre Bazarábnak a Szörénység feletti uralmát megerősítette az a kedvező külpolitikai konstelláció, amely 1330-ra előállt. Ekkor ugyanis III. Andronikos bizánci császár szövetséget kötött Mihály bolgár cárral Deconszki Uros István szerb király megtámadására és ebbe a szövetségbe bevonták Bazarábot, Mihály cár unokaöccsének apósát, továbbá a fekete tatárokat és a „jász uraságot”.³⁸

Mihály cár és szövetségesei azonban 1330. VI. 28-án Velbuzsd (Küsztendil) mellett döntő vereséget szenvedtek a szerb királytól, még mielőtt Andronikos császár a hareba beavatkozhatott volna. Maga Mihály cár is itt lelte halálát.³⁹

Biztosra vehető, hogy ez a vereség indította Károly királyt arra, hogy Bazaráb ellen hadat indítson.

A hadjárat 1330 szeptemberében Szörény vár elfoglalásával és Széchy Dénesnek szörényi bánná való kinevezésével kezdődött. A sereg az Olt gyéren lakott síkságán (Olténián) át ellátási nehézségek között vonult Argeş vár alá, ahol kisebb csatározások után Bazaráb színlegesen behódolt a királynak. Az innen hazatérő sereget — mint ezt a krónikánál autentikusabb 1331. III. 16-i oklevél közli — 1330. november 12-én (!) Bazaráb népe a szövetséges tatárokkal és magyarországi menekültekkel egy sziklahegy alatti erdei úton, mely gyepükkel el volt zárva, körülfogta és a magasból sziklakkal, nyilakkal, lándzsákkal és ledöntött fákkal árasztva el tönkreverte. — pontosan azzal a taktikával, amellyel 1014-ben Sámuel bolgár cár népe a Közép-Macedóniába, az ún. Nagy Vlachia, *μεγάλη Βλαχία*⁴⁰ területére nyomult bizánci sereget a Kimpulung (*Κίμβα Λόγγου*) hágó közelében egy gyepükkel elzárt szurdokban a magasból nyílzáporral megtámadta, majd miután a sereg innen sikeresen kiszabadult, Strumitza közelében egy másik szurdokban gyepük közé szorítva sziklakkal és hajítófegyverekkel megsemmisítette.⁴¹ Hol zajlott le Bazaráb nagyjelentőségű győzelme, mely az önálló román állam születésnapjának tekinthető?²

Az irodalomban elterjedt az a nézet, hogy a csata helye a Câmpulung és Bran (Törösvár) között fekvő *Posada*-i völgy volt. Ez a feltevés nem valószínű, mert Károly király az 1336. X. 17-i oklevél szerint az argeşi táborozás után visszafordult és a krónikák szerint vereség után Temesvárra sietett.⁴²

Giurescu és Conea véleményével egyezően⁴³ valószínűbbnek tartom, hogy a csata az Argeşből északnyugati irányban Vöröstorony felé vezető úton zajlott le, ott, ahol az út egy kisebb hágón átmegy a Lovista medencéjébe.

A helymeghatározás szempontjából a magyar krónika leírása kevésbé autentikus, mert nem szemtanútól származik és ellentétben áll az oklevelek hely-

³⁸ Jászok (alánok) ez időben több helyen laktak az Alduna medencéjében. Egyik központjuk Jasi (Jászvásár) volt. Nikephoros Gregoras szerint 1283-ban 10 000 jász költözött a Duna-tól délre Bizánc határainak védelmére (*Dieterich: Byzantinische Quellen zur Länder- und Völkerkunde*. 1912. 51—52; vö. még Pachymeres II. 268 kk.). 1365-ig Vidinben is laktak jászok, amikor Kont Miklós nádor áttelepítette őket Magyarországra (*Gyárfás*, i. m. III. 500—502).

³⁹ Vö. *C. J. Jireček: Geschichte der Bulgaren* 293 kk.; *Ostrogorsky: Geschichte des Byzantinischen Staates*. München. 1940. 362—363.

⁴⁰ Nicetae Choniatae Historia ex recensione *Immanuelis Bekkeri*, Bonnæ. 1835. 841. (A forráshelyet Moravcsik Gyula szívességének köszönöm.)

⁴¹ Skylitzes, ld. *Georgius Cedrenus*. CB. II. 457—460; vö. *C. J. Jireček: Geschichte der Bulgaren* 195.

⁴² *Script. Rer. Hung.* I. 499—500.

⁴³ *C. C. Giurescu: Istoria Românilor*. Bucureşti, 1935. I. 356; *I. Conea: Corectări geografice in istoria românilor*. Bucureşti. 1938. I. cap. (Pataki József szíves közlése nyomán).

meghatározásával. A hely felkutatásához a legkomolyabb támaszpontot az alább első ízben közölt 1331. március 16-i oklevél szövege nyújtja, mely háromszor említi, hogy a vereség „sub (quodam) Lapide” történt, amelyen egy, a környezetből kiálló sziklahegyet kell értenünk.

Ami a magyar sereg veszteségét illeti, erről nagyjából képet alkothatunk a névszerint említettek sorsának statisztikájából. A hadjáratban résztvevők közül névszerint ismert 32; ezek közül a megvert sereggel visszatért 17 (Károly király, [Szécsényi] Tamás erdélyi vajda, [Lackfi] István főlovászmester, [Széchy] Dénes szörényi bán, Donch zólyomi ispán és fia László, valamint serviense Suerchek, [Csór nembeli] Tamás csókakői várnagy, [Némaj] Kolus királyi apród, István királyi jegyző, Thatamerius prépost testvére Bakou, Bocskai Miklós, [Acsai] Berend fia Márton, Csepeli Mogh fia István, Blawch fiai, Miklós és Márton), meghalt 13 (Báthory Lőkös, [Kanizsai] Lőrinc, [Héderváry] Dezső királynéi udvarbíró, Essegvári Tamás, Pethew esiesői alvárnagy, Otel János fia, Bartal fia Péter, Endre székesfehérvári prépost, Miklós gyulafehérvári prépost, Mihály pozsegai prépost, András sárosi plébános, Péter domonkos); fogságba esett 2 (Báthory János, Nagymartoni Lőrinc); eltűnt 1 (Dema fia). Ezek szerint a sereg vesztesége kb. 48⁰/₁₀-os volt. Valamivel alacsonyabb arányra enged következtetni, hogy a kolozsvári polgárok, a medgyesi és selyki szászok csak anyagi károkat szenvedtek, s a krónika a magyar segédesapatokból csak a magyarországi kunok elhullásáról számol be.

A hadjárat további részleteire lásd az alább idézett okleveleket. E helyütt felvettem a hadjáratot említő okleveles adatokat, de mellőztem a királyi pecsét elveszését közlő sablonos formula minden előfordulásának összegyűjtését. Ez a formula belekerült Károly király minden középső pecsétjével ellátott privilégiumának átírása alkalmával az átíró szövegbe s hasonló formulát léptetett életbe I. Lajos király is 1364-ben, amidőn elrendelte I. Károly és saját okleveleinek újbóli megpecsételését és hitelesítő záradékkal való ellátását. Ezen formuláknak csak általam ismert legkorábbi előfordulásait vettem fel. Az alábbi gyűjtés bizonyára nem teljes; a további kutatás során még előkerülhet olyan ismeretlen szöveg, amely visszaemlékezik a havasalföldi hadjáratra.

I. 1317. X. 23. I. Károly, Magyarország királya *Sebret* fia *Erdeu*⁴⁴ összes felsorolt birtokát Pest, Nógrád, Zemplén és Bars megyében a Széchyeknek (*magistri Petrus de Purustyan*⁴⁵ et *Ladislauis*, item *Nicolaus de Hatzak*⁴⁶ et *Paulus Symigiensis*⁴⁷ *comites et castellani nostri ac Dionisius filii Nicolai filii Iwanka de genere Bolugh*)⁴⁸ adja alábbi érdemeikért:

...cum nos contra potentiam Mathei de Trenchen⁴⁹ item filios Omodei quondam palatini, Demetrium filium Nicolai et Aba⁵⁰ in Ruzgun⁵¹ conflictum habuissimus, item

⁴⁴ Gyula-Zombor nembeli *Erdeu*-re ld. *Karácsonyi*: II. 109, ki tévesen azonosította a nemzetséget az erdélyi Zsombor nemzetséggel.

⁴⁵ Borostyán vár (Zemplén vármegye) ld. *Csánki* I. 333.

⁴⁶ Hatég—Hátszeg (Hunedoara — Hunyad vármegye).

⁴⁷ Somogy vármegye.

⁴⁸ A Balog nembeli Széchyekre ld. *Karácsonyi* I. 176.

⁴⁹ Trenčín — Trenchésén (Trenčín — Trenchésén vármegye); Csák nembeli Máté székhelye. Ld. *Karácsonyi* I. 296.

⁵⁰ Aba nembeli Omodeus (Amadé) nádor, Demeter és Aba. Ld. *Karácsonyi* I. 3, 9, 16.

⁵¹ Rozhanovce — Rozgony (Abaúj vármegye).

Petrus. Ladislaus, Nicolaus et Paulus magistri nobis et baronibus nostris circientibus gratiosa et manifesta exhibentes obsequia, Beke frater ipsorum uterinus in ipso conflictu viriliter dimicans in manu sinistra per gladium letaliter extitit vulneratus et quidam equus (!) noster famosus istii (!) coloris sub eodem magistro Paulo per ictus sagitarum et lancearum extitit interemptus. Ceterum cum per ipsum magistrum Paulum et alios fideles nostros Theodorum banum⁵² vinculis nostris mancipatum subter castrum ipsius Mýhald⁵³ nuncupatum transmissemus et idem magister Paulus ipsum Theodorum banum in caudis equorum sub ipso castro deduci faceret, Johannes filius eiusdem Theodori cum potentia domini dozpoth de Budinio⁵⁴ cum eodem magistro Paulo et aliis fidelibus nostris conflictum habuisset, ipse magister Paulus in ipsa pugna laudabilia nobis impendens servitia et victoriam ac triumphum reportans de eodem, de hominibus eiusdem Iohannis et dicti dozpoth nobis captos transmisit in signum victorie et vinculis mancipatos. Preterea cum iidem magistri Nicolaus et Paulus contra filios Ladislai,⁵⁵ quondam woýuode Transsilvani, tunc nostros infideles et Nicolaum, Philippum ac Iohannem filios Stephani⁵⁶ ante castrum Dewa⁵⁷ conflictum habuissent, ipsi Nicolaus et Paulus fortune casibus se pro nostra maiestate submittentis et obsequia manifesta impendentes, idem magister Paulus in ipso conflictu per ictum sagite in pede letaliter extitit vulneratus . . .

Átírta I. Károly 1329. III. 27-én s ezt I. Lajos király 1347. IV. 17-én, melynek eredetije: Arch. Nat. Hung. Dl. 100 035 (Batthyány körmendi levéltár). Az 1317. X. 23-i oklevél eredetijét szintén Körmenten a Batthyány család levéltárában őrizték (reg.: *Bárfiai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002—1599-ig.* Bpest. 1938. 33), honnan 1945 tavaszán eltűnt.

II. 1322. III. 16. I. Károly, Magyarország királya az örökös nélkül elhalt *Panith bán*⁵⁸ összes birtokait a Széchyeknek (*magistri Petrus, Nicolaus castellanus de Hoznus*⁵⁹ et comes *Sirmiensis*⁶⁰ et *Dyonisius de Sydowar*⁶¹ et de *Mýhald castellanus ac magister dapiferorum nostrorum filii quondam comitis Nicolai filii Iwanka de genere Bolug*) adományozza alábbi érdemeikért:

. . . Nam humane inbecilitatis ratio informatur ab exemplo, quemadmodum cera impressionem recipit ex sigillo. Cum enim, ut inde exordiamur, Matheus de Trinchinio dampnate memorie, noster quondam infidelis, assumpta presumptione detestabili aggregata que suorum concipicium, satane satellitum, nephanda caterva contra nostram maiestatem veniendo prope civitatem nostram Cassa⁶² vocatam bellum nobiscum committere non formidasset, ubi nos dei ultionum et domini exercituum pia providentia victoriam obtinuimus triumphalem, palmam victorii⁶³ reportantes, idem magistri Petrus, Nicolaus, Beke et quondam magister Paulus frater eorumdem, qui sub castro Megeriuche⁶⁴ vocato, quod per filios Herrieti,⁶⁵ tunc infideles nostros, nunc vero fideles in obprobrium nostri regiminis detinebatur, in nostris servitiis, proh dolor, ab inclusis in eodem castro sagitta letaliter sauciatus extitit interfectus, non absque sanguinis ipsorum effusione, pro regie

⁵² Csanád nembeli Vejthei Theodor. Ld. *Karácsonyi* I. 358.

⁵³ Mehádia — Mehádia (Timișoara — Temes vármegye).

⁵⁴ Mihály vidini despota, 1323-tól tirnovói cár.

⁵⁵ Kán nembeli László vajda. Ld. *Pór*, Erdélyi Múzeum. 1891. 438 k.

⁵⁶ Ákos nembeli István fiai. Ld. *Karácsonyi* I. 96.

⁵⁷ Deva — Déva (Hunedoara — Hunyad vármegye).

⁵⁸ Miskolc nembeli Panyit szörényi bán. Ld. *Karácsonyi* II. 366.

⁵⁹ Hasznos vár *Karácsonyi* II. 268 szerint Novi Bečej — Törökbecse (Torontál vármegye).

⁶⁰ Srem — Szerém vármegye.

⁶¹ Idioara — Zsidóvár (Timișoara — Temes vármegye).

⁶² Košice — Kassa (Abaúj vármegye).

⁶³ *recte*: victorie.

⁶⁴ Medjurača — Megyericse (Kriš — Körös vármegye).

⁶⁵ Héder nembeli Henrik fiai. Ld. *Karácsonyi* II. 146.

corone debita fidelitate observanda, laudabiliter coram nostre maiestatis et fidelium nostrorum oculis decertantes fideles nobis impenderunt famulatus, laudum preconia ceteris relinquentes predicanda. Preterea cum Vrosius quondam rex Rascie⁶⁶ scismaticus, eo tempore noster emulus specialis, in devastationibus possessionum nostrorum fidelium et regnicolarum nostrorum interfectionibus et in captivis vineulis abductionibus, atroces iniurias nobis multiplicatis vicibus irrogasset et nos aggregatis et convocatis regni nostri diversis nationibus in virtute valida et brachio extento hostiliter eundem regem, ut fidei predonem Crucifixi et suum regnum aggressi fuisset, dicti magistri Nicolaus et Dyonisius militie laurea coronati quamplures de pertinentibus ad dictum regem in ore gladii perimentes et multos captos vivos cum equis et armis in signum domini nostri nobis presentantes, nostri honoris excellentiam non modicum adauxerunt. Ad hec cum castrum Deua nuncupatum, quod per filios quondam Ladizlai voýuode Transilvani infideles in nostri preiudicium detinebatur, per dictos magistros Nicolaum et Dyonisium expugnari fecissemus, iidem non absque suorum proximorum et servientum cede ac sanguinis effusione sub eodem castro viriliter dimicando, nostre sublimitatis benivolentiam pre suis consortibus sibi adipisci meruerunt. Ceterum cum vice quadam super glacies fluvii Budrug⁶⁷ consolationis causa cum quibusdam nostris fidelibus graderemur et ipsa glacies pre gravitate nobiscum existentium in plures partes rupta extitisset, prenomiatus magister Ladislaus, ne in tam formidabili mortis articulo nobis persone periculum immineret, se mortis orrende duritie exponere haud pavescens, nos de discrimine fracturarum glaciei viriliter erexit et eduxit et ipse in medio ipsius glaciei remansit, cui nisi dextra domini faciente virtutem multorum hominum auxilium confestim affuisset, vitam ibidem terminabat. Quid plura! Hii sunt, qui ewangelice scripture sequentes doctrinam tulerunt crucem suam, se et sua abnegando, et secuti⁶⁸ sunt nostram regiam maiestatem. . . .

Eredetije: Arch. Nat. Hung. Dl. 99 892.

III. 1324. VII. 26. 1. Károly, Magyarország királya *magister Martinus filius Bugar comes de Scylag*⁶⁹ részére adományozza *Davar és Petynteluk* birtokokat Nyitra vármegyében alábbi érdemeiért:

. . . auditis revocatisque in memoriam fidelitatis et fidelium servitorum meritis, que idem cum suis filiis cum effusione sui sanguinis in fervore sumpme fidelitatis pro exaltatione nostri regiminis et honoris in diversis expeditionibus et agendis nostris ac specialiter in expeditione nostra, quam fecimus versus Zagrabiam⁷⁰ et in alia expeditione, quam habuimus sub castro Mýhald, ubi specialiter studiosa ipsius procuracione et fideli ministerio ipsum castrum, quod Johannes filius Theodorij bani⁷¹ contra nostram maiestatem rebelliter detinebat, recuperavimus et nostre subiecimus ditioni; item in debellando quamplures Theonicorum et Bohemorum exercitus, qui regni nostri fines hostili insultu invadere attemptarant; item in deferendo pluribus vicibus nostra (!) legationes ad Bazarab voýuodam nostrum Transalpinum, ubi sue legationis officium fideliter et laudabiliter adimplevit, nobis et regno nostro indefesse exhibuit et impendit. . . .

Eredetije a Nyitrai káptalan magánlevéltárában. Fasc. XLIV. n. 59. Ed.: Anjou II. 150—151; Hurnuzaki—Densuşianu 1/1. 591—592. Trad.: Doc. Trans. XIV/2. 129—130.

IV. 1325. VI. 18. László, a királyi kápolna ispánja előtt *Vgal-i Pál* tiltakozott amiatt, hogy a kun *Parabah* fia István meg akarta őt ölni egy *Bazarab* felett kitört vita után.

⁶⁶ H. Uros István Milutin szerb király.

⁶⁷ Bodrog folyó (Zemplén vármegye).

⁶⁸ *recte*: secuti

⁶⁹ Sálaj — Szilágy vármegye.

⁷⁰ Zagreb — Zágráb.

⁷¹ Ld. 52. jegyz.

Nos magister Ladislaus prepositus ecclesie Týtulensis, secretarius notarius et comes capelle domini regis, artis medicine scientieque professor,⁷² damus pro memoria quod Paulus filius Iwanka de Vgal⁷³ ad nostram personaliter accedens presentiam per modum protestationis nobis significare procuravit, quod quia Stephanus filius comitis Parabuh Comani⁷⁴ in quindenis Penthecostes anno domini M° CCC° XX^{mo} quinto preteritis⁷⁵ dominum nostrum Karolum dei gratia illustrem regem Hungarie delaudasset et Bazarab Transalpinum sancte regie corone infidelem in preiudicium regalis pietatis eo modo, ut ipsius domini regis potentia potentie ipsius Bazarab non in aliquo posset contraire et equari, conlaudasset, predictum Stephanum filium Parabuh verbis correctibilibus de tali prolatione verborum suorum arguisset et nisi per aliquos consocios suos prohibitus extitisset, mox mala sibi que potuisset, ratione talium illicitorum et infidelissimorum verborum suorum inferre voluisset. Demum prelibatus Stephanus filius Parabuh pro talibus factis suis lucescente ad nonum diem ipsis quindenis Penthecostes proxime sequentem quibusdam complicitibus suis sibi adiunctis medie noctis tempore manibus potentiariis et armatis ad eum venisset et nisi iuvamine divino interveniente ipsum Stephanum vulnerando sibi precavere potuisset, precogitata malitia et rancore ipsum occidere voluisset. In cuius protestationis testimonium ipsas litteras sibi dari postulavit. Nos igitur ad huiusmodi protestationis testimonium iamdicto Paulo filio Iwanka litteras nostras duximus concedendas. Datum in Vÿsegrad⁷⁶ decimo die quindenarum Penthecostes predictarum. Anno domini supradicto.

Eredetiye: Arch. Nat. Hung. Dl. 101894, hátán zárópecsét nyomaival és az alábbi hátiratokkal: Egykorú kézírással: „Protestatoria pro Paulo filio Iwanka facta”; továbbá XV. századvégi írással folytatólag: „Quod voluit interimere (?!) Stephanum filium comitis Parabuh.”

V. 1327. II. 1. XXII. János pápa *Bazaras* havasalföldi vajdát felszólítja, hogy Magyarországnak a vajda alá vetett területén az eretnekek ellen működő domonkos inquisitorokat támogassa.

Johannes episcopus servus servorum dei dilecto filio nobili viro Basaras woyvode Transalpino salutem et apostolicam benedictionem. Indubitatum gerimus de tua nobilitate fiduciam, quod tamquam princeps devotus catholicus deo et apostolice sedi favorabiliter assistens, te reddis, prout fidedignorum testimonio letanter percepimus, ad sustentationem orthodoxe fidei velut columpnam immobilem, turrim fortitudinis et devotionis propugnaculum studio promptitudinis indefesse. Gaudemus, inquam, dum in mente revolvimus tua laudabilia opera, que dudum devotio tua ferventer exercuit et exercere non desinit ad exterminationem infidelium nationum. Cum igitur, sicut accepimus, in terris tibi subiectis in regno Ungarie consistentibus hostes crucis de remotis partibus Alamannie et Polonie et circumpositis regionibus frequenter et latenter invadant simplices et catholicos dicti regni eosque inficere et a veritatis limine deviare fallacium argumentationum impulsibus moliantur: nos volentes contra talium dolosam astutiam, ne diffusius in regno predicto huiusmodi serpat morbus, opportunum remedium per sedis apostolice diligentiam adhiberi, ac cupientes anxie, ut negotium fidei iugi profectu, elisis omnino quibuslibet erroribus, fortius invalescat, dilecto filio priori provinciali fratrum ordinis predicatorum in Ungaria aliquos de fratribus sui ordinis sue provincie idoneos in lege domini eruditos, quorum honesta conversatio exemplum tribuat puritatis et doctrinam fundant erudita labia salutarem, ad huiusmodi opus dominicum exequendum

⁷² Kaboli László, titeli prépost, utóbb zágrábi püspök majd kalocsai érsek, akit XXII. János pápa 1325-ben Károly királyhoz intézett levelében így címez: *Ladizlaus prepositus Týtulensis physicus et nutius tuus* (*Theiner*: Mon. Hung. I. 501).

⁷³ Ugal (Somogy vármegye). Ugali Pál utóbb királyi prothonotarius volt.

⁷⁴ Parabuh fia Istvánra ld. *Jakubovich* — *Pais*: Ó-magyar olvasókönyv 119.

⁷⁵ 1325. VI. 8.

⁷⁶ Visegrád (Pilis vármegye).

apostolica auctoritate deputandi per partes ipsius regni sibi per ordinem suum limitatas ipsosque amovendi, eisque amotis vel de hac luce subtractis alios similiter idoneos instituendi, quotiens sibi visum fuerit, plenam et liberam concessimus per nostras literas facultatem. Qui quidem fratres, cum per eundem priorem ad hoc deputati seu instituti fuerint, ut prefertur, iuxta et secundum instituta canonica super hiis promulgata, auctoritate predicta clero et populo convocatis, generalem predicationem in dicto regno, ubi et quotiens expedire viderint, facientes, inquisitionis officium contra labem heretice pravitatis diligenter et sollicite, prout deus eis dederit, exequantur contra hereticos, credentes, fautores, defensores et receptatores eorum, iuxta et secundum eadem statuta auctoritate prefata, nichilominus in forma ecclesie ac secundum prefata statuta beneficium absolutionis impendant, et iniungant eis, quod talibus est secundum statuta huiusmodi iniungendum. Ideoque nobilitatem tuam rogamus, monemus et hortamur attente, in remissionem tibi peccaminum iniungentes, quatenus eosdem inquisitores, cum ad terras easdem declinaverint, pro reverentia divina et apostolice sedis ac nostra benigne recipias et honorifice pertractes, eis in hiis et aliis consilium, auxilium et favorem taliter impendendo, quod ipsi commissum sibi officium exequi valeant inoffense, et nos sinceritatis tue zelum possimus in domino merito commendare, tuque exinde perenne bonum, quod suis fidelibus divina clementia pollicetur, ad divini nominis laudem et anime tue salutem consequi merearis. Datum Avinione, Kalendis Februarii, anno undecimo.

Regesztája a Vatikáni levéltárban: Reg. Vat. 82, f. 5, ep. 16. Ed.: Theiner: Mon. Hung. I. 513; Hurmuzaki—Densuşianu I/1. 601; Zimmermann—Werner I. 410. Trad.: Doc. Trans. XIV/2. 212. Az oklevél rövidített regesztája a regisztrátor utasítása szerint kiegészítve.

Ugyanezen a napon a pápa hasonló tartalmú oklevelet intézett Magyarország többi világi és egyházi méltóságaihoz: I. Károly királyhoz, Mikch szlavoniai bánhoz, Tamás erdélyi vajdához, Brasso-i Salamon ispánhoz, az esztergomi és kalocsai érsekekhez és suffraganeusaikhoz, valamint a domonkosok magyarországi provinciálisához (ld. Theiner: Mon. Hung. I. 511—513).

VI. 1329. III. 27. I. Károly, Magyarország királya átírja és megerősíti 1317. X. 23-i oklevelét *Sebret fia Erdeu* birtokainak eladományozásáról a Széchyek (*magistri Petrus comes Neugradiensis et Dyonisius magister dapiferorum nostrorum castellanus de Myhald et de Haznus*⁷⁷ *filiu Nicolai filiu Iwanka fideles nostri suo item domini Andree episcopi Transilvani et Ladizlai fratrum suorum*) javára alábbi érdemeikért:

... Nam humane inbecilitatis ratio informatur ab exemplo... [*folytatólag szó szerint követi az 1322. III. 16-i oklevél narrációs részét az alábbi csekély eltérésekkel*: ... aggregata suorum... in obprobrium detinebatur nostri regiminis... laudum preconia om... Rasscie... Dionisius... Dewa... Ladislai wojuode Transilvani... adipiscei... Bodrug... Ladislaus... vitam ibidem terminabat. *E szavak után hozzátoldja az alábbiakat*:] Amplius idem magister Dionisius nisu sollicito satagens vires nostre potentie augmentare, quoddam castrum Guren vocatum in Bulgaria habitum, ex quo per gentem despoti sive ducis de Torno⁷⁸ nostri regnicole ibi in confinio constituti diris vastibus et invasionibus hostilibus ac hominum utriusque sexus captivitatibus frequentius vexabantur sue laudabilis fidelitatis studio pervigili occupavit et nostro regimini subiugavit. In cuius castru captione, quamvis ipse fere triginta personarum nobilium proximorum eius et servientum mortem fuerit peressus, tamen dictis regnicolis nostris non parva quietis comoda adinvenit pariterque regiminis nostri honorem non modice dilavit. Ultimo, quod cum nos ipsum magistrum Dionisium ad nostri regiminis augmentationem fideliter ab experto ferventem in castro nostro Nogmyhald⁷⁹ vocato in confinio existente, contra

⁷⁷ Mehadia — Mehádia és Stari Bečej — Törökbecse.

⁷⁸ Tirnovo (Bulgária).

⁷⁹ Mehadia — Mehádia.

Bulgaros, Bazarab woꝝuodam Transalpinum, regem Rascie scismaticum,⁸⁰ ymo et Tartaros fines regni nostri ubi et unitatem orthodoxe fidei continue hostiliter invadentes constituissimus, iidem de consuete sagacitatis sollicitudine contra predictos nostros et regni nostri potius autem fidei katolice inimicos dictas fines regni nostri illesas et pacificas conservavit. In quarum finium studiosa et strenua conservatione, ultra quam centum personarum nobilium proximorum eius et servientum cedem et excidium pertulit pro nobis et regno. Quid plura! Hii sunt, qui ewangelice scripture sequentes doctrinam se et sua abnegando tulerunt crucem suam et secuti sunt nostram regiam maiestatem . . .

Átírta I. Lajos király 1347. IV. 17-én, melynek eredetije: Arch. Nat. Hung. Dl.100035 (Batthyány körmendi levéltár).

Ugyanez a szöveg került bele I. Károly király ugyanezen a napon (1329. III. 27.) kiadott oklevelébe, amelyben átírja és megerősíti a saját 1312. IX. 29-i oklevelét *Myskolch*-i Sándor fia András birtokainak eladományozásáról a Széchyek (ld. mint fenn) javára. Eredetije a Batthyány körmendi levéltárban (Alm. II. lad. 4. n. 66) volt 1945-ig, amikor eltűnt. Az oklevelet kiadta Leveles Erzsébet, Történelmi és régészeti közlemények Miskolc város és Borsodvármegye múltjából. 2 (1927) 180—183 számos olvasási hibával. E hibák változatként való feltüntetése szükségtelen, viszont nem hibának, hanem szövegvariánsnak tekinthetők az alábbi eltérések (a *Nam humane inbecilitatis* szavaktól kezdődőleg): . . . aggregata . . . iidem magistri Nicolaus, Petrus . . . inobprobrium nostri regiminis detineatur . . . oculis . . . laudum preconia om. . . . Wrosius . . . Rascie . . . Deua . . . Ladizlai woꝝuode Transilvani . . . Dionisium . . . adhipisci (!) . . . Bodrog . . . Ladizlaus . . . ipsius glacei(!) . . . Dyonisius . . . sollicito . . . Tornou . . . commoda . . . Dionisium . . . ymmo . . . orthodoxe . . . iidem . . . sollicitudine . . . catholice . . . strenua . . . ewangelice.

VII. 1331. III. 16. A gyulafehérvári káptalan írásba foglalja, hogy *Blawch* fiai a havasalföldi hadjáraton elvesztették Károly király adománylevelét *Saal* birtokról és tartozékairól.

Nos capitulum ecclesie Transsilvane damus pro memoria, quod constituti personarum liter coram nobis Nicolaus ac Martinus filii Blawch protestati sunt, quod cum idem Nicolaus cum domino rege uultra (!) Alpes in terram Bazarab transivisset, et cum in reversione esset sub quodam lapide, Martinus frater eiusdem supradictus quoddam privilegium ipsorum cum novo sigillo super quasdam possessiones ipsorum factum et confectum, videlicet Farkasteluk,⁸¹ Keurustelek⁸² et Saal⁸³ vocatas, a domino Karolo dei gratia illustri rege Hungarie eidem concessas, ad ipsum Nicolaum fratrem suum per eundem Martinum sub lapide, ubi erant, fuisset deportatum propter rehabendam possessionem Saal vocatam, que continebatur in eodem privilegio, quam detinent Saxones de Medies⁸⁴ et de Seelk⁸⁵ occupatam (!), super qua nunc lis inter eos ventilatur. Et quia tunc ipsi Saxones de Medies et de Seelk cum domino rege erant sub eodem monte, qui predictam possessionem detinebant, sed quia fortuna adversante feria secunda⁸⁶ cum ipsi sub eodem lapide devicti et debellati cum aliis fuissent, predictum privilegium cum omnibus rebus ipsorum, sicut ceteri in eodem exercitu existentes amiserunt. Datum sabato proximo ante dominicam Iudica anno domini M° CCC° tricesimo primo.

Eredetije: Arch. Nat. Hung. Dl. 29116 hátán kerek zárópecsét nyomaival. Hátoldalán azonos kéz írásával: Protestationalis pro Nicolao et Martino filiis Blauuch super ammissione privilegii (!) sui. Reg.: Zimmermann—Werner I.441; Doc. Trans. XIV/3. 9.

⁸⁰ III. Decsanszki István szerb király.

⁸¹ Lupu — Farkastelke (Alba — Fehér vármegye).

⁸² Curciu — Küküllőkörös (Medias — Medgyes szék).

⁸³ Soala — Sály (ugyanott).

⁸⁴ Medias — Medgyes.

⁸⁵ Seica Mare — Nagyselyk (ugyanott).

⁸⁶ 1330. XI. 12.

VIII. 1331. IV. 7. Lőrinc, a *Saxardia*-i⁸⁷ monostor apátja és a konvent *Igeÿk* comesnek és fiának adja *Thimoth* fia Pál földjét alábbi érdemeiért:

... universis servitiis Igeÿk et Petri, sui filii considerans, que servitia nobis et nostro mo[nasterio] idem comes Ygeÿk exhibuit et exhibere non desinit ad presens, et quia speciali ter in presenti exercitu domini Karoli, dei gratia serenissimi regis Hungarie, dum idem dominus rex fuisset percussus et convictus per Bazarab woiuodam Transalpem (!) Olacorum, quia idem comes Igeÿk rerum suarum amissione et sanguinis effusione nobis et nostro monasterio fideliter deservivit. ...

Eredetije a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában: Oklevelek 48. szám.

IX. 1331. VII. 10. I. Károly, Magyarország királya a kolozsvári hospeseket felmenti a nádor és az erdélyi vajda ítélkezése alól s nekik adja a *Feketwerdw* nevű erdőt használatra, alábbi érdemeikért:

...circumspectis fidelitatibus fidelium hospitem nostrorum de Kuluswar,⁸⁸ qui etiam in presenti expeditione nostra, quam in partibus habuimus Transalpinis, infinita et irrecuperabilia dampna rerum et honorum ipsorum in observatione fidelitatis nobis et sacre corone debite passi extiterunt inter ceteros regnicolas nostros et perpassi. ...

Eredetije Cluj — Kolozsvár város levéltára. Fasc. I. 4. Ed.: Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. I. Budán, 1870. 41—42; Transilvania 4 (1871) 179; Hurmuzaki—Densuşianu I/1. 616; Zimmermann—Werner I. 443—444. Trad.: Doc. Trans. XIV/3. 24—25.

X. 1331. VIII. 1. *Donch comes de Zolio*⁸⁹ egy malmot a *Neradpotoka* folyóban *Scelniche*⁹⁰ határában *Suerchek*-nek adományoz alábbi érdemeiért:

Nos magister Donch, comes de Zolio, memorie commendantes tenore presentium significamus. quibus expedit universis, quod nos pro fidelibus et meritoriis servitiis ac sanguinis effusione Suerchek, filii Pauli, filii Benus, que idem domino nostro regi et nobis in terra Bazarad ac in aliis expeditionibus domini nostri regis exhibuit et impendit, licet maiora meruisset, tamen ob recompensationem aliqualem ex amministrazione domini nostri regis locum unius molendini in fluvio Neradpotoka vocato existentem in metis populorum de Scelniche, ac unum nemus seu insulam. cuius mete inferius patebunt, eidem Suerchek dedimus et donavimus, ac per eum suis heredibus heredumque suorum successoribus, de consensu et beneplacito populorum de Scelniche, qui universaliter coram nobis comparendo huic nostre donationi consensum prebuerunt et assensum. iure perpetuo, absque omni solutione census possidendum, tenendum et habendum ...

Eredetije: Arch. Nat. Hung. DL. 40601.

XI. 1331. VIII. 5. XXII. János pápa, válaszolva Károly magyar király levelére, amelyben a tatárok feletti győzelemről és a saját népei által elszenvedett vereségről tudósítja, buzdító szavakat intéz hozzá.

Iohannes episcopus [servus servorum dei]. Carissimo in Christo filio Carolo regi Ungarie illustri salutem et [apostolicam benedictionem]. Ad nostram nuper veniens

⁸⁷ Szekszárd (Tolna vármegye).

⁸⁸ Cluj — Kolozsvár.

⁸⁹ Zvolen — Zólyom.

⁹⁰ Sielnica — Szielnic (Liptov — Liptó vármegye).

presentiam dilectus filius Iohannes fratrum ordinis minorum in Ungaria provincialis minister, tue celsitudinis nuncius, nobis regias litteras, per quas progressum felicem regium et triumphum gloriosum obtentum contra Tartaros fidei catolice inimicos ac casum sinistram, qui contigit proditoriis tibi et gentibus tuis paratis in regressu insidiis excellentia nunciavit regia, et super eius serius⁹¹ referendis fidem petiit dicto nuncio credulam adhiberi, nostro apostolatui presentavit. Quibus quidem nuncio et litteris solita benignitate receptis, ac hiis, que in ipsis continebantur litteris, et idem nuncius verbo curavit exponere, plenius intellectis, leti fuimus admodum de prosperis et super adversis tibi, fili carissime, compassi fuimus et paterna compatimur caritate, illi, qui te a tantis liberare dignatus est periculis, exolventes nichilominus in spiritus humilitate vitulum labiorum, eique preces effundentes devotas, ut tua devotio, quam ad deum et eius ecclesiam sacrosanctam dilationemque fidei orthodoxe velut Christi pugil et ipsius athleta fidei strenuus habere dinosceris, et ex qua deo acceptior efficeris, clarumque nomen tuum et famam mereris attolli non diminuta, sed aucta, te regnumque tuum prosperis faciat abundare successibus, et ab adversis sua potenti virtute protegat iugiter et defendat. Datum [Avinione] Non. Augusti. Anno Quintodecimo.

Egykorú másolata: Arch. Vat., Reg. Vat. 116, f. 125. ep. 487. Ed.: Fejér VIII/3. 538—539; Theiner: Mon. Hung. I. 544—545; Hurmuzaki—Densuşianu I/1. 617. Trad.: Doc. Trans. XIV/3. 28.

XII. 1332. II. 16. I. Károly király *Bathor*-i Briccius fiainak és utódainak árúmegállító jogot ad *Bathor* faluban alábbi érdemeikért:

... nos intuitu nostrae considerationis sublevandae et fidelium servitiorum merita, magna remuneratione digna nobilium virorum filiorum quondam comitis Briccii de Bathor,⁹² fidelium nostrorum, Ioannis videlicet comitis de Zilagi,⁹³ item domini Andreae nunc episcopi Varadiensis,⁹⁴ Leucus et Nicolai considerantes, quas et quae ab eo tempore, quo culmen regiminis Hungarici per dei clementiam sumus adepti, cum sedula sollicitudine et strenua fidelitate laborantes et in nostris ac in regni nostri negotiis prosperis et adversis, fortuitis et inopinatis casibus se exponentes, exhibuerunt nobis et impenderunt, cognatos et propinquos ac universa ipsorum substantia invasioni, proditioni et destructioni infidelium nostrorum relinquendo, ex quibus nonnulli propter infinita damna, rerum afflictiones diversas et ludibria, nonnulli etiam in ore gladii pro fidelitate debita sunt occisi et nupernis temporibus predictus Leucus frater ipsorum constanter ab initio radicare⁹⁵ fidelitatis observantia in terra Transalpina, ubi cum gente nostra valida personaliter adherentes per gentem Bazarab dictam, terram nostram Transalpinam indebite occupantis (!), nobis hostiliter obviantis, in nostris servitiis, proh dolor extitit interemptus, dictusque magister Ioannes captivitatem ibidem fuit perpressus, hos enim cognovimus ex multis probabilibus coniecturis et cognoscimus in presenti et pro certo credimus in futurum pro fidelitate nobis et filiis nostris observanda non vereri mortis minas, nec rerum damna, nec personarum pericula, quae humanam consueverunt fragilitatem a bono operationis incepto proposito revocare. . . .

Átírta Ulászló király 1512. V. 3-án; ennek XVI. századvégi másolata: Arch. Nat. Hung. Dl. 22478. Ugyanezen a számon megtalálható az 1512. V. 3-i átiratnak 1537. VII. 30-án János király, 1617. XII. 10-én az esztergomi káptalan, 1618. V. 10-én II. Mátyás király, 1667. XI. 2-án I. Lipót király által eszközölt átiratának 1669. VII. 5-i hiteles másolata.

⁹¹ serio suis *coni. Densuşianu.*

⁹² Bátor (Szabolcs vármegye); az erdélyi fejedelemséget viselt ecsedi Báthory család ősei a Hont—Pázmány nemzetségből.

⁹³ Sălaj — Szilágy megye.

⁹⁴ Oradea — Nagyvárad.

⁹⁵ *recte*: radicate

XIII. 1332. XI. 2. I. Károly, Magyarország királya *Perueyn-i*⁹⁶ Miklós comes kérésére átírja 1325. XII. 23-án kiadott oklevelét.

...cum nos anno domini M^o CCC^o XXX^{mo} ad visitandam terram nostram Transalpinam cum quadam particulari gente nostra accessissemus et eam pacifice perambulassemus, in exituque nostro abinde Basarab infidelis noster Transalpinus preconcepta infidelitatis nequitia sub fiete pacis astutia in quodam loco nemoroso et silvoso indaginumque densitate firmato quadam particulam gentis nostre hostiliter invasisset, in cuius invasionis hostilis insultu magister Endree, Albensis⁹⁷ ecclesie prepositus, aule nostre vicecancellarius, bone memorie, suam vitam nostrumque sigillum perdidisset. . . .

Eredetije: Arch. Nat. Hung. Dl. 2331. Ed.: Anjou II. 628—629; Hurmuzaki—Densuşianu I/1. 623—624. Trad.: Doc. Trans. XIV/3. 282—283.

XIV. 1332. XI. 22: I. Károly, Magyarország királya *Kuchk-i*⁹⁸ Sándor fia György mester kérésére átírja 1323. VI. 19., 1323. X. 31. és 1327. XII. 10-i okleveleit:

...cum nos anno domini M^o CCC^{mo} XXX^{mo} ad visitandam terram nostram Transalpinam cum quadam particulari gente nostra accessissemus et eam pacifice perambulassemus, in exituque nostro ab inde Bazarab wüoda noster Transalpinus, preconcepta infidelitatis nequitia, sub fiete pacis astutia in quodam loco nemoroso et silvoso indaginumque densitate firmato, quadam particulam gentis nostre hostiliter invasisset, in cuius invasionis insultu, magister Endree, Albensis⁹⁹ ecclesie prepositus aule nostre vicecancellarius, bone memorie, vitam suam nostrumque sigillum perdidisset. . . .

Eredetije: A győri káptalan országos levéltárában. Pápóczi prépostság iratai A. I. 8. Ed.: Hazai okmánytár I. 164—166. Reg.: Doc. Trans. XIV/3. 285.

XV. 1332. XI. 26. I. Károly, Magyarország királya átírja és megerősíti az 1332. VI. 22., 1332. VI. 25., 1332. VII. 22., 1332. VIII. 12. és 1332. IX. 7. napokon *Praytunpron*¹⁰⁰ birtokról kiadott okleveleit *Mortun-i*¹⁰¹ Simon fiai, Pál országbíró és *Lőrinc Zarand-i*¹⁰² ispán részére alábbi érdemeikért:

... in memoriam revocantes preclaras fidelitates et servitiorum eximia merita, que nobis iudem comes Paulus, iudex curie nostre et magister Laurentius comes de Zarand, filii Symonis, in diversis expeditionibus nostris, prosperis et adversis cum omni fidelitatis studio laudabiliter impenderunt, et specialiter nam cum exercitum nostrum, regio edicto convocatum movissemus et quedam confinia regni nostri, que in terra Transalpina per Bazarab, filium Thocomerii¹⁰³ seismaticum in nostrum et sacre nostre corone non modicum derogamen delinebantur et detinentur, adissemus, idem Bazarab infidelis Olacus noster, maligno inductus consilio, non verens, nec attendens, ut qui naturali domino resistere moliantur, divinis dispositionibus manifeste videntur obviare, sua maleficia, in mentis secreto concepta, in opus producere non expavit et se nostre

⁹⁶ Perin — Perény (Abaúj vármegye); Perényi Miklós nádori albíró, sárosi ispán volt.

⁹⁷ Székesfehérvár (Fejér vármegye).

⁹⁸ Köcsk (Vas vármegye); Héder nembeli Köcski Sándor országbíró volt (1325—1327).

⁹⁹ Székesfehérvár.

¹⁰⁰ Breitenbrunn — Fertőszéleskút (Sopron vármegye).

¹⁰¹ Mattersdorf — Nagymarton (ugyanott). A spanyol Bajóti Simon nemzetségéből származó Nagymartoni Pál országbíró (1328—1348).

¹⁰² Zarand — Zaránd (Arad — Arad vármegye).

¹⁰³ A név *Thotomerii*-nek is olvasható; a *c* és *t* megkülönböztetése itt kétséges.

maiestati seditiose et proditionaliter opposuit ausu temerario preliantem, ubi non paucorum regni nostri nobilium, mere fidelitatis fervore prefulgentium capita necis periculum subierunt, ubi multorum regnicolarum nostrorum fidelitates indicibilis sanguinis eorum effusio patefecit, ubi non modice captivationes, tormentationes, excidia et rerum pericula Hungarice nationis extiterunt, idem magister Laurentius virtutem virtuti accumulans, ut vir strenuus et miles intrepidus viriliter dimicavit; cuius militie argumentum rubrica proprii sanguinis et cruoris nimia effusio demonstravit, nam nobis et regni nostri baronibus cernentibus in manu sinistra incurabiliter extitit vulneratus. Quid plura! Ymo non metuens mortis, periculum et rerum dampna sibi imminere pro defensione nostre maiestatis, captivitati se submitit. . . .

Eredetije: Arch. Nat. Hung. Dl. 2733. Ed.: Fejér VIII, 3. 623—627; Hurmuzaki—Densušianu I/1. 624—626. Trad.: Doc. Trans. XIV/3. 286—288.

XVI. 1332. Az egri káptalan előtt *Bachka*-i¹⁰⁴ András fia, Miklós mester, testvérei András és László beleegyezésével *Petury*¹⁰⁵ nevű birtokát *Zobouch* vármegyében officiálisuknak, *Petew* comesnek, továbbá János és István nevű testvéreinek adja alábbi érdemeiért:

. . . quia idem Peteu cum dictis fratribus suis de pueritie temporibus ipsorum, ipsi et dicto Andree patri eorum iam defuncto diversis casibus fortune se ipsos pro eisdem submittentes diversa servitia multa laude digna cum sumpme fidelitatis cultu impendissent, tum in reconpensationem dictorum servitorum, tum etiam, quia dictus comes Nicolaus¹⁰⁶ in terra Bazara (!) wojuode Olachorum, ubi multi ex Hungaris cruerunt ab Olachys, in mortem ipsius anhelantibus, viriliter dimicando cum effusione sui sanguinis ipsum defendisset . . .

Eredetije: Leleszi káptalan országos levéltára (1954-ben Jasov, Archiv) Acta ann. 1332. n. 10. — XVIII. és XIX. századi másolata: Arch. Nat. Hung. Dl. 9719 és 72376. Reg.: Fejér VIII, 6 124—125 (a fenti idézet nélkül); Századok 5 (1871) 610 (a fenti idézet kivonatával).

XVII. 1333. I. 2. I. Károly, Magyarország királya *Heweswyuar*-i¹⁰⁷ várjobbágyokat és várnépeket, névszerint: *magister Mark vicecastellanus de Baluanus*¹⁰⁸ *et Thomas frater suus, filii videlicet Nicolai filii Bartalei, servientes magistri Stephani dicti Pagan fidelis et familiaris (!) castellani magnifici viri Thome wojuade Transsilvani et comitis de Zonuk*¹⁰⁹ *proximi nostri carissimi, item Fagach et Johannes filii Jacobi filii iam dicti Bartalei, iobagiones et conditionarii castrenses de Fagach de comitatu Heweswyuar*, az országos nemesek közé emel alábbi érdemeikért:

. . . dum nos pridem in partibus Transalpinis contra Bazarab magnificentum (!) et notorium nostrum infidelem, simul cum potioribus regni nostri, prelati et baronibus ac nobilibus, necnon regnicolis nostris pro recuperandis ipsis partibus fuisset, idemque tamquam vir iniquus (!) et dolo plenus ac nequitia contra particularem gentem nostram agregata (!) sibi quadam potentia et societate Olakali fraudulenter fide sua mediante, in

¹⁰⁴ Bačka — Bacska (Zemplín — Zemplén vármegye). András és fiai, akik a Guth-Keled nemzetségből származnak, az erdélyi fejedelemséget viselt Bocskai család ősei. Ld.: Karácsonyi II. 57, 60.

¹⁰⁵ Lövöpetri (Szabolcs vármegye).

¹⁰⁶ *recte*: Peteu.

¹⁰⁷ Heves (Heves vármegye).

¹⁰⁸ Unguraş — Bálványos (Belső-Szolnok vármegye).

¹⁰⁹ Szolnok (Külső-Szolnok vármegye).

quodam loco condenseo et obscuro ipsam gentem nostram invasisset, Pethew filius Stephani, proximus eorundem, vicecastellanus dicti Thomae voeuade (!) de Chychow et Petrus filius dicti Bartalei pro defensione et augumento (!) nostri honoris et regnicolarum nostrorum viriliter dimicantes in area certaminis, iidem per dictos infideles Olacos fuerunt interenti. . . .

Eredetiye: Arch. Nat. Hung. Dl. 30625. Ed.: Pray: Annales regum Hung. II. 25—26; Fejér VIII/3. 679—681; Transilvania 4 (1871) 180—181; Hurmuzaki—Densuşianu I/1. 626—627; Zimmermann—Werner I. 458—459; Doc. Trans. XIV/3. 573. Trad.: Doc. Trans. XIV/3. 291—292.

XVIII. 1333. IX. 19. Erzsébet, Magyarország királynője utasítja *Willermus*¹¹⁰ *Sepus*-i¹¹¹ és *Wýjvar*-i¹¹² comest, hogy védelmezze Lukács fia *Dema* özvegyének és Havasalföldön eltűnt fiának jogait:

... Conqueritur nobis nobilis domina relicta Dema filii Luca, quod Donch filius Nicolai, pro eo, quod solatio filii sui sit destituta, de possessione sua Bolug¹¹³ vocata ipsam et suas filias eiecerit minus iuste, cum tamen ipsa domina filium suum vivere asserat in terra Transalpina, quem ipse¹¹⁴ Donch dicit decessisse ab hac luce. Dimisso igitur hoc articulo, cum consuetudo regni requirat, quod nulla viduarum de possessione sui mariti eici debeat, donec de dotalitiis et filiali quarta sibi ad plenum satisfiat, idcirco fidelitati vestre precipiendo mandamus, quatenus prefatam dominam cum filiabus suis in possessione predicta restitui faciatis et ipsam in ea manuteneatis, donec sciatur veritas de filii sui morte vel de vita . . .

Eredetiye: Arch. Nat. Hung. Dl. 85227, (Sztáray lt.). Ed.: A Sztáray család oklevéltára. Szerk.: Nagy Gyula. I. Budapest. 1887. 80. Trad.: Doc. Trans. XIV/3. 303—304.

XIX. 1333. XI. 25. I. Károly, Magyarország királya átírja 1323. XII. 24-én kiadott oklevelét *Keek*¹¹⁵ birtokról Michael filius Zalouch részére.

... cum nos anno domini M^o CCC^{mo} tricesimo ad visitandam terram nostram Transalpinam accessissemus et eandem pacifice perambulassemus, in exitu nostro de eadem Bazarab vojúoda noster Transalpinus ex preconcepta infidelitatis malitia sub fide pacis nequitia in quodam loco memoroso et condenseo quandam particulam gentis nostre hostiliter invasisset, in cuius hostilis invasionis insultu magister Endre, Albensis¹¹⁶ ecclesie prepositus, aule nostre vicecancellarius bone memorie vitam suam nostrumque sigillum perdidisset . . .

Eredetiye: Miskolci állami levéltár. Képes család iratai.

XX. 1334. VI. 2. I. Károly, Magyarország királya *Seguar*-i¹¹⁷ *Leurenthe* fia Tamás fiainak, Miklósnak és Jánosnak visszaadja a *Seguar*-i és *Bylge*-i¹¹⁸ vámot atyjuk alábbi érdemeiért:

¹¹⁰ A délfancia-nápolyi eredetű Drugeth Willermus.

¹¹¹ Spiš — Szepes.

¹¹² Abaújvár.

¹¹³ Blažice — Balogd (Abaúj vármegye).

¹¹⁴ „Nicolaus” törölve a szövegből.

¹¹⁵ Kék (Szabolcs vármegye).

¹¹⁶ Székesfehérvár.

¹¹⁷ Esegvár (Veszprém vármegye); Lőrinte nembeli Tamásra ld. *Karácsonyi* II. 352.

¹¹⁸ Billege, ma puszta (ugyanott).

...considerantesque fidelitatem et fidelium servitorum merita prefati Thome patris eorum, quam in expeditione nostra contra Bazarab similiter infidelem nostrum pridem mota exhibuit, ubi etiam idem Thomas diu dimicando inter alios regnicolas nostros interemtus extitisset. . .

Eredetiye: Arch. Nat. Hung. Dl. 40668. Ed.: Anjou III. 78—79; Hurmuzaki-Densuşianu I/1. 628—629. Trad.: Doc. Trans. XIV/3. 322—323.

XXI. 1334. VII. 3. I. Károly, Magyarország királya a Becsei¹¹⁹ (*magistri Thwteus et Wezews comites Borsyensis*¹²⁰ *comitatus et castellani de Lewa*)¹²¹ kérésére átírja saját 1325. IV. 14-i oklevelét:

...quoddam privilegium nostrum priori sive mediocri sigillo nostro, videlicet quod in partibus Transalpinis in expeditione nostra casualiter extitit amissum, consignatum . . .

Eredetiye: Arch. Nat. Hung. Dl. 76484. Ed.: Zichy okmánytár I. 424—427. Reg.: Doc. Trans. XIV/3. 324.

XXII. 1334. VII. 21. I. Károly, Magyarország királya átírja 1324. VII. 14-én kelt oklevelét Bud fia, Péter, Imre, László és Donch részére *Panatornoucha* Ung¹²² megyei birtokról:

...quoddam privilegium nostrum priori sigillo nostro sive mediocri, videlicet quod in partibus Transalpinis in expeditione nostra amissum extitit casu accidente consignatum . . .

Eredetiye: Arch. Nat. Hung. Dl. 73388 (Both levéltár). Reg.: Turul 19 (1901) 39.

XXIII. 1334. IX. 11. I. Károly, Magyarország királya *Bura*¹²³ birtokot István királyi jegyzőnek adományozza alábbi érdemeiért:

...consideratis fidelitatibus et fidelium servitorum meritis magistri Stephani specialis notarii aule nostre, quibus nobis meruit complacere et se reddere gratiosum, specialiter in memoriam revocantes sanguinem suum, qui in terra Transalpina effusus extitit . . .

Átírta a budai káptalan 1334. IX. 26-án, ezt pedig I. Károly király 1335. VIII. 17-én, melynek eredetiye: Arch. Nat. Hung. Dl. 2869. Ed.: Anjou III. 102—103; Hurmuzaki—Densuşianu I/1. 632 (partim). Reg.: Doc. Trans. XIV/3. 338.

XXIV. 1335. I. 13. I. Károly, Magyarország királya átírja és megerősíti a *Bura* birtok adományozásáról szóló 1334. IX. 11-i és 1334. IX. 26-i okleveleket István királyi jegyző részére, hivatkozással alábbi érdemeire:

...circumspectisque fidelitatibus et fidelium servitorum meritis ipsius magistri Stephani specialis aule nostre notarii, quibus nobis eo fidelis, quo ferventius a iuventu-

¹¹⁹ A Bátmonostori vagy Becsei Töttös családra ld. *Karácsonyi* I. 226.

¹²⁰ Tekov — Bars vármegye.

¹²¹ Levice — Léva (ugyanott).

¹²² Tarnovce — Ungtarnóca.

¹²³ Tiszabura (Szolnok vármegye).

tis sue tempore sollerti diligentia studuit conplacere et se reddere gratiosum ac acceptum, in quibus noster regius animus mitissime conquievit, recordantes nichilominus effusionem sui cruoris in terra Transalpina pro exaltatione et augmento nostri nominis ac honoris et regni, nec non defensione sacre corone regie factam . . .

Átírta Károly király 1335. VIII. 17-én, melynek eredetije: Arch. Nat. Hung. Dl.2869. Ed.: Anjou III. 194—195; Hurmuzaki—Densuşianu I/1. 635—637. Reg.: Doc. Trans. XIV/3. 343.

XXV. 1335. V. 19. I. Károly, Magyarország királya átírja Péter fia Tamás¹²⁴ *Chokakw*-i¹²⁵ és *Geztus*-i¹²⁶ várnagy részére saját 1333. I. 9., a szenternyei (szerémi) káptalan 1334. VIII. 22. és a kői káptalan 1334. XII. 17. és 1335. III. 29-i okleveleit *Chentej* és *Pordan* Bodrog megyei birtokokról alábbi érdemeiért:

. . .consideratione specialis et perpetue memorie commendabilis servitii dicti magistri Thome, quod nobis in terra Transalpina, ubi per Bazarab Olacum et filios eius dictam terram nostram Transalpinam in preiudicium sacri diadematis regii et nostri infideliter detinentes nobis et valide genti nostre, ibidem nobiscum habite, hostilis insultus semel et secundo in quibusdam locis districtis et silvosis, indaginibusque firmis et stipatis seivissime obviavit, semper iuxta latus nostrum, zelo sincere fidelitatis pre cunctis existendo et inter cetera sue strenuitatis studia, quotiens equum (!) nostrum sub nos habitum cespitari et fatigari cernebat, equum (!) suum totiens subtus nos, si necesse fuisset, dare volens, et in indubitate mortis periculo pro nobis pedes remanere non formidans, exhibuit laudabiliter et impendit . . .

Átírta I. Lajos király 1354. X. 21. melynek eredetije Arch. Nat. Hung. Dl.58535. Ed.: Fejér IX/2. 307—309; Hurmuzaki—Densuşianu I/2. 34—36.

XXVI. 1335. VI. 22. I. Károly, Magyarország királya Péter fia Tamás mester, *Chokakw*-i és *Geztus*-i várnagy¹²⁷ részére átírja 1331. VII. 27-én és 1332. VI. 14-én kiadott okleveleit Esztergom városi birtokairól, egyebek mellett alábbi érdemeiért:

. . .consideratione specialis et perpetue memorie commendabilis servitii dicti magistri Thome, quod nobis in terra Transalpina, ubi per Bazarab Olacum et filios eiusdem dictam terram nostram Transalpinam in preiudicium sacri dyadematis regii et nostri infideliter detinentes et valide genti nostre ibidem nobiscum habite hostilis insultus semel et secundario in quibusdam locis districtis et silvosis indaginibusque firmis stipatis seivissime obviavit, semper iuxta latus nostrum zelo sincere fidelitatis pre cunctis existendo et inter cetera sue strenuitatis studia quotiens equum nostrum sub nos habitum cespitari et fatigari cernebat, equum suum totiens subtus nos si necesse fuisset dare volens et in indubitate mortis periculo pro nobis pedes remanere non formidans exhibuit laudabiliter et impendit. . .

Eredetije: Arch. Nat. Hung. Dl.2673. Ed.: Fejér VIII/4. 57—60 (partim); Anjou III. 174—177; Hurmuzaki—Densuşianu I/1. 633—634 (partim). Reg.: Zimmermann—Werner I. 467; Doc. Trans. XIV/3. 349—350.

¹²⁴ Csór nembeli Tamásra ld. *Karácsonyi* I. 385.

¹²⁵ Csókakő (Fejér vármegye).

¹²⁶ Várgesztes (Komárom vármegye).

¹²⁷ Ld. az előző három jegyzetet.

XXVII. 1335. VII. 13. I. Károly, Magyarország királya Simon fia Miklós, *Scepus-i*¹²⁸ és *Lybljov-i*¹²⁹ alvárnagy kérésére átírja saját 1329. V. 13-i oklevelét *Edusturnja* Szepes megyei birtokról:

... quoddam privilegium nostrum sigillo nostro mediocri, in partibus Transalpinis deperdito, consignatum ...

Eredetije: Arch. Nat. Hung. Dl. 71634. Ed.: Michael Schmauk: Supplementorum analectorum terrae Scepusiensis. Pars. II. Szepesváraljae 1889. 88—89; Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I/1. Budapest. 1919. 69—70; Reg.: Doc. Trans. XIV/3. 355.

XXVIII. 1335. XI. 2. I. Károly, Magyarország királya átírja saját 1328. VI. 22-i oklevelét Tamás erdélyi vajda¹³⁰ részére a pecsétre vonatkozó alábbi megjegyzéssel:

... quoddam privilegium nostrum sigillo nostro mediocri, quod in partibus Transalpinis quodam casu inopinabili extitit amissum ...

Eredetije: Arch. Nat. Hung. Dl. 2499. Ed.: Anjou III. 207—210; Hurmuzaki—Densušianu I/1. 638—639. Reg.: Doc. Trans. XIV/3. 362—363.

Ugyanezen a napon azonos szöveggel írták át Tamás erdélyi vajda többi okleveleit, így az 1327. IX. 8-i oklevelet két példányban: Arch. Nat. Hung. Dl. 2424 és 2425; Ed.: Fejér VIII/4. 83—85; egy 1327. IX. 9-i oklevelet: Dl. 2426; egy másik 1327. IX. 9-i oklevelet két példányban: Dl. 2427; egy harmadik 1327. IX. 9-i oklevelet: Dl. 2428; egy 1327. XI. 27-i oklevelet: Dl. 2431; egy másik 1327. XI. 27-i oklevelet: Dl. 2433. E sablonossá váló formula további előfordulásait nem említem. Ld. pl. a kifejezésekben kisebb eltérésekkel 1336. II. 18: Zimmermann—Werner I. 471—472; Doc. Trans. XIV/3. 367; — 1337. II. 1: Fejér VIII/4. 219—220. — 1338. VI. 18.: Bánffy család okmánytára I. 101—103; Doc. Trans. XIV/3. 473; — 1341. II. 8.: Zimmermann—Werner II. 512—513; — 1345. VII. 28.: Thallóczy—Horváth: Alsószlavóniai okmánytár 56—58; Smečniklas XII. 665—669; Doc. Trans. XIV/4. 247; — 1370. VIII. 20.: Zimmermann—Werner II. 357—358.

XXIX. 1336. X. 17. I. Károly, Magyarország királya megerősíti *Thatamerius* székesfehérvári prépostot¹³¹ és testvéreit, *Bako*-t és Istvánt *Ryunuk*¹³² birtokában alábbi érdemeikért:

... accepta multiplicia obsequia ipsius domini Thatamerii prepositi, tam prius ante ademptionem dicti honoris sui vicecancellariatus a plurium temporum curriculis curiam nostre maiestatis continuando et in eadem residendo, quam post iamdictam suam promotionem in preposituram et vicecancellariatus nostri officium cum sollicitudine debita et iugi laborum instantia pro excellentia regii culminis et nostri honoris exhibitas et impensa, ac etiam sinceris famulatus preminati Bakonis fratris sui, quibus idem a sue pueritie tempore curiam nostram sequendo et in eadem circa nostros fideles et dilectos indesinenter commorando et conversando ac in cunctis nostris et regni nostri expeditionibus, nec non etiam ad loca diversa in deferendis nostris specialibus legationibus se et sua fortune casibus exponendo, specialiter dum nos cum tota gentis nostre potentia terram Transalpinam visitassemus, idem ex mandato magnifici viri Thome woywode Trans-

¹²⁸ Spišské Hrad — Szepesvár (Spiš — Szepes vármegye).

¹²⁹ Lublovna — Lubló (ugyanott).

¹³⁰ Kácsik nembeli Szécsényi Tamásra ld. *Karácsonyi* II. 267.

¹³¹ Tatamér székesfehérvári prépost királyi alkancellár volt 1331—1351.

¹³² Rönök (Vas vármegye).

silvani,¹³³ domini sui, post nos et ipsum dominum suum in occultis legationibus et factis cum paucis personis hominum sua sagaci industria se ab adversariis mirabili occasione et excusatione a mortis periculo defensando et pariter expediendo properavit et recte sub castro Argÿas¹³⁴ nos adiunxit, ubi nobis cum toto exercitu de eius fortuito adventu ammirantibus in servitiis sibi iniunctis et per eum assumptis commendabiliter se expedivit, unde tamen post hec in reversione sine gravi vulneris susceptione vix evasit, se etiam pre nimia sui cruoris effusione et forti dimicatione successu temporum unius dextri oculi lumine postmodum extitit privatus pariter et orbatus, studuit complacere et se reddere utique gratiosum et acceptum recordatis et in memoriam nostre maiestatis revocatis . . .

Eredetije: Arch. Nat. Hung. Dl. 94069. Ed.: Anjou III. 290—298; Hurmuzaki—Densuşianul I/1. 645—647. Reg.: Doc. Trans. XIV 3. 398—399.

XXX. 1347. VI. 30. I. Lajos, Magyarország királya átírja és megerősíti 1343. I. 13-án kiadott oklevelét *Symontornya* vár¹³⁵ adományozásáról István erdélyi vajda¹³⁶ és *Zonuk*-i¹³⁷ comes részére családtagjainak érdemei között az alábbiakat beszélván el:

. . .sane cum prelibatus genitor noster ad recuperandas regni sui partes Transalpinas cum valido suo exercitu accedendo. ante castrum Argÿas¹³⁸ castra metatus fuisset, idem Stephanus nunc woyuoda. tunc magister agasonum et maior exercitus patris nostri existens, consuete fidelitatis fervore semper lateri eiusdem patris nostri adherens. sex ex infidelibus scismaticis fideles homines patris nostri infestantibus captivando adduxit patri nostro, quamplures interficiendo ex eisdem; posthec dum idem pater noster de ipsis partibus Transalpis (!) rediret. eundem per dei clementiam idem Stephanus nunc woyuoda, ab insidiis ipsorum infidelium precavendo, ubique liberatum reduxit sanum et incolumem absque lesione aliquali et ibi sub ipso Stephano woyuoda valde bonus equs(!) extitit interfectus. . .

Eredetije: Arch. Nat. Hung. Dl. 3553. Ed.: *Nagy Imre*: Sopron vármegye története. Okleveltár. I. 196—201. Reg.: *Pray Georgius*: Specimen hierarchiae Hungaricae. . . Posonii et Cassoviae. 1776—1779. I. 420—421; *Katona*: Historia critica VIII. 642—643; Doc. Trans. XIV/4. 327 (Pray kivonatából).

XXXI. 1347. VIII. 10. I. Lajos, Magyarország királya *Chepel*-i¹³⁹ *Moogh* fia István hospesnek adományozza *Labadasvossyan* birtokot Fejér vármegyében alábbi érdemeiért:

. . .declaratis suis fidelitatibus, specialiter autem morte Johannis dicti Otel filii sui, qui in terra Transalpina in expeditione domini Karoli olim incliti regis Hungarie, genitoris nostri carissimi contra Bozarad Olacum, tunc regni et sacre corone infidelem habita per homines eiusdem Bozarad in servitiis eiusdem domini Karoli, olim incliti regis Hungarie, patris nostri interemptus extitisse perhibetur, in memoriam nostri revocata et ipsius Stephani filii Mogh proprii sanguinis effusione et mutilativis letalibus vulneribus demonstratis, que etiam in vultu suo cunctis cernentibus paterent evidenter, ipse enim in

¹³³ Ld. 130. jegyz.

¹³⁴ Curtea de Argeş.

¹³⁵ Simontornya (Tolna vármegye).

¹³⁶ Hermán nembeli Lackfi István erdélyi vajdára ld. *Karácsonyi* II. 171.

¹³⁷ Szolnok (Szolnok vármegye).

¹³⁸ Curtea de Argeş.

¹³⁹ Csepel (Pest megye — Budapest).

nostris servitiis et legationibus de Alba Regali¹⁴⁰ veniens per invasionem latronum vix mortis periculum evasisset . . .

Árta I. Lajos király 1378. IV. 19-én, melynek eredetije. Arch. Nat. Hung. Dl. 61234. Ed.: Hazai okmánytár II. 130—134.

XXXII. 1351. III. 30. Az erdélyi káptalan előtt *Peturfolua*-i Péter fia János fiai, László, Mihály és Péter tiltakoztak az alábbiak miatt:

. . . ipsi in puerili etate existentibus, eo tempore, quo dominus rex Karolus pie recordationis ad partes Transalpinas cum suo iverat exercitu, magister Lach (!), tunc temporis comes Siculorum,¹⁴¹ quandam particulam terre ad ipsam possessionem eorum *Peturfolua*¹⁴² pertinentem fer falsas metas potentialiter occupasset (!) ad possessionem *Yclod*¹⁴³ aplicando (!) . . .

Eredetije: Arch. Nat. Hung. Dl. 29686. Ed.: Anjou V. 439.

XXXIII. 1351. IV. 24. I. Lajos, Magyarország királya *Holumba*,¹⁴⁴ *Gyerhegye*¹⁴⁵ és *Keresztur*¹⁴⁶ birtokokat Kolos mesternek, udvari apródjának¹⁴⁷ adja alábbi érdemeiért:

. . . magister Kolos multa servitiorum genera primum excellentissimo et magifico principi domino Karolo, olym inclito regi Hungarie, genitori nostro karissimo et per consequens nobis et regno cum omni fervore fidelitatis pro exaltatione predicti patris et etiam proprii nostri honoris exhibuerit, que omnia seriatim propter tediosam scripti prolixitatem presentibus inseri facere nequeamus, aliqua tamen de ipsius servitiis in memoriam exemplarem posteriorum presentibus duximus annotari. Nam predictus magister Kolos ab evo sue pueritie predicto patri nostro ab ipso tempore, quo dictus pater noster regnum Hungarie prenotatum iure geniture nobis attinens intravit, semper fidelissima servitia temporibus et locis oportunis avidi cura exhibuit et impendit. Cum enim predictus genitor noster cum valida multitudine sue gentis ad recuperandum quasdam partes predicti regni Hungarie per Bozorab woywodam infidelem ipsius patris nostri occupatas contra eundem Bozorab ad partes Transalpinas accessisset, predictusque Bozorab quadam subdolosá infidelitate et dampnabili presumptuositate se contra eundem patrem nostrum, tanquam suum dominum naturalem cum tota sua potentia et vicinorum paganorum,¹⁴⁸ ac aliorum eiusdem patris nostri infidelium agregata caterva diem extremum predicti patris nostri claudere ex abrupto cupiens et animo desiderans anhelanti hostiliter obiecisset et dictus pater noster pre nimia fatigatione propter insultus hostium in eum impetum facientium oppressus de equo suo cecidisset, nec ascensum equi sui inibi comode potuisset adipisci, ecce predictus magister Kolos pro salute et comodo predicti patris nostri non pavescens preponere necem vite, ascensum predicti equi eidem patri nostro toto posse sagaciter procuravit in signum sincere fidelitatis observande, sicque dictus pater noster per ipsius sollertiam evasit metas mortis illa vice,

¹⁴⁰ Székesfehérvár (Fejér vármegye).

¹⁴¹ Hermán nembeli Lack székely ispánra ld. *Karácsonyi* II. 171.

¹⁴² Petrisat — Magyarpéterfalva (Tirnavá — Küküllő vármegye).

¹⁴³ Iclod — Küküllőklód (ugyanott).

¹⁴⁴ Halimba (Veszprém vármegye).

¹⁴⁵ Eltűnt helység (Pest vármegye).

¹⁴⁶ Keresztúr (Fejér vármegye).

¹⁴⁷ A némai Kolos család alapítója.

¹⁴⁸ Tatárok.

ut hec omnia certa relatio litteratoria ipsius patris nostri et aliorum quam plurimorum fidelium nostrorum patefecit nostre maiestati. . . .

Eredetije: Arch. Nat. Hung. Dl. 41154. Ed.: Fejér VII/3. 123—125; *Jakab*: Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. I. 48—49; Hurmuzaki—Densuşianu I/2. 14—15.

XXXIV. 1351. IV. 29. I. Lajos, Magyarország királya *Osl* nembeli Imre fia Lőrinc fiai, János udvari vitéz, István budai prépost és királyi káplán és Benedek¹⁴⁹ részére *Zoath*¹⁵⁰ birtokot és tartozékait Sopron megyében új adomány gyanánt adja alábbi érdemeikért:

..in aliqualem recompensationem fidelium servitiorum eorumdem magistri Johannis aule nostre militis, domini Stephani prepositi et Benedicti filiorum Laurentii filii Emerici ac morte predicti Laurentii patris ipsorum, qui tempore excellentis principis prelibati domini Karoli regis, genitoris nostri karissimi in sua expeditione in partibus Transalpinis pro regia sacra corona viriliter dimicando extitit interemptus . . .

Eredetije: Arch. Nat. Hung. Dl. 4186. Ed.: *Nagy Imre*: Sopron vármegye története. Oklevéltár I. 220—222. Az oklevelet I. Lajos új pecséttel és záradékkal látta el 1364. II. 4-én (ld. XXXVI.).

XXXV. 1357. I. 18. I. Lajos, Magyarország királya átírja és megerősíti I. Károly király 1324. XI. 10-én kelt oklevelét *Nymygh*¹⁵¹ birtokról *Osl* nembeli Imre fia Lőrinc fiai, István zágrábi választott püspök, továbbá János és Benedek mesterek¹⁵² részére alábbi érdemeikért:

..considerantes grata servitia et obsequia ac fidelitates, quibus primum dictus magister Laurentius filius Emerici pater eorum, tempore predicti patris nostri domini regis Karoli coram oculis sue maiestatis multipliciter effulsit, qui etiam in eiusdem servitiis in terra Transalpina contra Bazarab woyuodam Olacorum viriliter dimicando, pro regia corona proprii sanguinis sui effusione madidatus extitit interemptus, ut certis indicis et relatibus fidelium baronum nostrorum nobis referentium scimus, necnon eorumdem electi et suorum fratrum, quibus ipsi inter alios fideles nostros specialius claruere et res ac personas eorumdem dubiis fortune casibus pro nobis intrepide exponendo studu(erunt) complacere nostre regie maiestati . . .

Eredetije: Arch. Nat. Hung. Dl. 2264. Ed.: *Nagy Imre*: Sopron vármegye története. Oklevéltár I. 264—267. — I. Lajos ugyanezen a napon átírta I. Károly király 1337. II. 4-i oklevelét *villa Sancte Crucis de Reche* adományozásáról fentiek részére, melynek szövege az idézett részben szóról szóra egyez az alábbi eltérésekkel: . . .multipliter . . .Bazarad wýuodam . . .interemptus . . . Ennek eredetije: Arch. Nat. Hung. Dl. 3042. Ed.: Fejér IX/2. 586—589; Hurmuzaki—Densuşianu I/2. 49—50; Smečiklas XII. 388—390.

XXXVI. 1364. II. 4. I. Lajos, Magyarország királya saját és Károly király okleveleit új pecséttel látja el és az alábbi záradékot vezeti rá:

..sigillum novum in duobus paribus fecimus pro nobis sculpi, quod ad omnia privilegia nostra et quondam domini Karuli regis patris nostri sub priori sigillo eiusdem

¹⁴⁹ Az *Osl* nembeli Kanizsai családra ld. *Karácsonyi* II. 401 kk.

¹⁵⁰ Bágyogszovát (Sopron vármegye).

¹⁵¹ Nevegy, ma Fertőszentmiklós (ugyanott).

¹⁵² Ld. 149. jegyz.

tempore sue coronationis sculpto et demum per eundem eo, quod sub ipso plurime infidelitates perpetrare extiterunt reperte, permactato ac sub alio sigillo ipsius in partibus Transalpinis casualiter deperdito confecta iuxta dicta tria sigilla decrevimus fore appendendum. . . .

I. Lajos 1351. IV. 29-i oklevelének záradéka; az oklevél eredetije: Arch. Nat. Hung. Dl. 4186. Hasonló záradékkal látták el ugyanezen a napon I. Lajos 1357. I. 18-i oklevelét; Dl. 3042. — A számos oklevélre rávezetett záradék előfordulásait nem közöljük. Néhány ismert példája: 1364. IV. 9.: Fejér IX/7. 220—221; IX/3. 413; Hurmuzaki—Densuşianu I/2. 23—24; — 1364. IV. 19.: Smičiklas XIII. 358—359; 1364. V. 12.: Hazai okmánytár II. 90—97; Hurmuzaki—Densuşianu I/2. 23—24; — 1364. V. 30.: Zimmermann—Werner II. 210—211; 1364. XI. 29.: Okmányok a Kellemesi Melezer család levéltárából 27; — 1364. XII. 27.: *Thallóczy—Barabás*: Blagay okmánytár 128—132; Smičiklas XII. 77—80; — 1370. III. 31.: Smičiklas XII. 670—671.

XXXVII. 1365. II. 2. I. Lajos, Magyarország királya átírja Károly király 1323. III. 29-i és 1326. VIII. 20-i oklevelét *Seneu-i*¹⁵³ Pál részére az alábbi szavakkal:

. . .quasdam duas litteras patentes excellentis et magnifici principis olym domini Karoli incliti regis Hungarie, genitoris nostri karissimi, pie memorie, medioeri suo sigillo in terra Bozorab casualiter deperdito consignatas . . .

Eredetije: Arch. Nat. Hung. Dl. 104765. Ed.: Jakubovich Emil, Magyar Nyelv 27 (1931) 206—209. Reg.: Fejér IX/7. 56—57; Székely Oklevéltár I. 52—53; Doc. Trans. XIV/4. 282 (mindhárom hibásan az 1346. év alatt s a fenti idézet nélkül).

XXXVIII. 1410. VI. 6. Garai Miklós nádor érvénytelennek nyilvánítja I. Károly király 1324. XII. 24-én *Karlo* birtokról¹⁵⁴ kiadott oklevelét, mert a havasalföldi hadjáratban elveszett királyi pecséttel volt megpecsételve és nem volt hitelesítve I. Károly ill. I. Lajos király pecsétjével.

. . .Ladizlaus de Elefanth litteras domini Karuli olym similiter regis Hungarie privilegiales, dupplici suo sigillo medioeri in partibus Transalpinis deperdito, anno domini millesimo trecentesimo vigesimo quarto, sexto Kalendas Ianuarii, regni autem sui anno similiter vigesimo quarto emanatas nobis presentavit, in quibus habebatur, quod ipse dominus Karulus rex consideratis fidelitatibus comitis Mathye de Elefanth¹⁵⁵ possessionem suam Karlo vocatam, in comitatu Nitriensi existentem eidem comiti Mathye et suis heredibus in perpetuum contulisset, quam sub metis litteris in eisdem conscriptis per suum et dicti capituli Nitriensis¹⁵⁶ homines dicto comiti Mathye statui fecisset. Quibusquidem litteris presentatis cum nos per eundem Ladizlaum litteras confirmatorias prescripti, per ipsum exhibiti privilegii, eo quod tam idem dominus Karulus rex, quam etiam dominus Lodovicus similiter rex, filius eiusdem omnes et singulas litteras sub dicto. ipsius regis Karuli sigillo deperdito emanatas, propter evitare periculum exinde proveniendum sub pena cassationis earundem per quoslibet regnicolas sub ipsorum novis sigillis confirmari facere demandasse dinoscitur, nostro conspectui produci petivissemus. Idem Ladislaus se et dictum Mathiam huiusmodi confirmatorias litteras, nunc vel in futurum exhibere non posse recitavit, vicibus pluribus replicatis; unde licet prescripti Mathyas et Ladislaus de Elefanth ex vigore dicti privilegii anotati domini Karuli regis dictam possessionem Karlotheleke pro se habere attemptaverint. tamen quia ipsum privilegium. dicto

¹⁵³ Sényő (Szabolcs vármegye).

¹⁵⁴ Eltűnt helység (Nyitra vármegye).

¹⁵⁵ Lefantovce — Elefánt (ugyanott).

¹⁵⁶ Nitra — Nyitra (ugyanott).

deperdito sigillo communitum, eo quod confirmationi sub autenticis novis sigillis eorumdem regum et nostris submissum non exitit, nullius virtutis et roboris fore, ymmo per omnia annullatum et cassatum esse . . . reperiebantur . . .

Eredetije: Arch. Nat. Hung. Dl. 9482. Reg.: *Mályusz*: Zsigmondkori okmánytár II/2. Budapest, 1958. 370.

Függelék. Hamis oklevelek

A. 1330. II. 14. *Donch zólyomi comes*¹⁵⁷ *Korynethna Luka földet*¹⁵⁸ *Lypthow-i Ffrancheus*-nak adományozza.

Nos magister Donch comes de Zolio memorie commendantes tenore presentium significa[m]us, quibus expedit universis, quod nos considerantes fidelia servitia et fidelium servitiorum merita Petri filii Ffrancheus de Lypthow, que idem nobis in diversis expeditionibus et exercitibus domini nostri Karoli dei gratia illustris regis Hungarie indefesse et indesinenter cum omni fidelitatis fervore impendit et principaliter in terra Bozorad, ubi multi fideles sancte corone regie corruerunt, nobiscum in ipso exercitu existens in exportatione pecunie nostre fideles impendit famulatus et in eo scilicet, quod dum secundus equus noster sub nobis per emulos regni fuisset interfectus, tunc ipse Petrus equum suum veluti fidelis famulus sub nos assignavit et ibidem tribus vulneribus letalibus extitit sauciatus et ne tot et tanta servitia eiusdem erga nos forent et existant occultata, in recompensationem fidelium servitiorum suorum predictorum et aliorum nobis impensorum et in futurum impendorum, quandam terram nostram seu silvam Korynethna Luka vocatam de nostra possessione emptitia excisam . . . . . contulimus . . . . . Datum in festo beati Valentini martiris anno domini millesimo CCC^o tricesimo.

Átírta a turóci konvent 1435. VII. 12-én *Ladislavus filius Stephani de Widafetde de comitatu Liptoviensi* kérésére, melynek eredetije 1945-ig a Thuránszky család levéltárában volt; fényképe: Arch. Nat. Hung. Dl. 104853. Ed. et facs: Adalékok Zempléni vármegye történetéhez 21 (1915) 16–17. *Donch comes* 1330. II. 14-i oklevele hamisítvány, amit bizonyít, hogy korábban datálták, mint a benne leírt esemény megtörtént (1330 szeptember–novemberében). Továbbá az, hogy fogalmazata nem egyez *Donch comes* okleveleinek fogalmazatával (ld. pl. hasonló ügyben 1331. VIII. 1-én kiadott oklevelét X. szám alatt), ellenben a királyi adománylevelek narratios részének szóhasználatát követi. Az 1435-i átírólevél nem tekinthető hamisnak. Az 1330-i hamisítvány tehát 1331 és 1435 között készült, feltehetően egy hasonló szövegű királyi oklevél felhasználásával.

B. 1330. XII. 9. I. Károly király *Wabonik*¹⁵⁹ fia *Radozlaus* fiainak, Miklós-nak és *Duym*-nak birtokokat adományoz Miklós alábbi érdemeiért:

. . . dum nos tempore iam elapso propter occupationem terrarum et confinium regni nostri rationabilibus ex causis animum nostrum regium moventibus, cunctorum etiam (!) prelatorum et baronum ac regni nostri procerum universorum ad id habito consilio prematuro illum sevum Bozorad, waŷuodam Wolahorum, rebellem et notorium emulum nostrum diffidassemus et congregato nostro valido exercitu in terram suam Transalpinas, gentibus nostris ignotam, nostro regio culmini subiciendam se transtulimus,

¹⁵⁷ Ld. 89. jegyz.

¹⁵⁸ Valószínűleg Liptov — Liptó vármegyében.

¹⁵⁹ Babonié, a Blagay család őse.

ubi certis diebus sine prelio inter alpes et montes per latibulas se moventes fere omnibus edibilibus hominum et equorum destituti laborabamus, factaque treuga cum predicto Bozorad, data fide sua perfida, ut nobis uti regi parceret ac securum exinde redeundi simul cum exercitu nostro iter preberet, confidentes de fide scismatici, in quo non fides, sed error fidei existit; revertebamur et cum gentibus nostris in quadam via perpetue anathemati data, ex utraque parte rippis (!) preminentibus circumclusa et ante, unde patentior erat, in pluribus locis indaginibus fortiter circumsepta et Wolahorum pugnatorum gentium dicti Bozorad multitudine obsessa, asperime (!) circumquaque rabide et vehementi impetu in nos et nostrum irruendo exercitum, diversi modi orrendis caninosis insultibus, fundarum iaculis et aliis crudelium verberum ictibus afficiendo gladiis feriunt turmas nostras, sagittas lanceasque suas inebriant sanguine occisorum undique, ut muro obstruati momordivis verberum plagis, ubi nec ultra procedere nec fuge locum habere poteramus, ceu pisces in gustrio vel sagena comprehensi ad Plasmatorum omnium rerum, protector noster aspice deus alta suspiria clamantes in eodem Iesu Christo pro nobis crucifixo et eius sacre genitricis simul cum sanctis omnibus cum paucis nostris colateralibus (!) divino tutamine scutis desuper facto velamine, creberrimos in ex hoc ictus gladiatorum, sagitarum, lancearum et aliarum nonnullarum iacularum super se tollendo velut ymbres pluviarum, vitam a mortis impetu arctius evitare cogebamur. ubi prefatus Nicolaus iuvenis adleta ut tiro fortis, fidelis noster vehementi spiritu et mentis nostre intuitu leonina ferocitate, viribus resumptis in virtute sui militaris brachii, cunctis tamen suis feramentis de suo ad terram ruptis, corpore tantum scuto et acutissima sua vibrata lancea rursus in aciem offensorum nostrorum se viriliter contulit pugnaturus, caput nostrum priusquam suum fideliter defendendo coram oculis nostris quinque fortiores Wolahorum pugnatores, qui pre cunctis caput nostrum regium orbare festinabant, sua veloci agilitate occisit et preceps in terram vita exutos prostravit, ubi et ipse Nicolaus miles ex adverso sex vulnera ad caput et humera sua tullit (!) non modica et fere viginti quinque suos nobiles familiares dimisit interemptos, illico favente domino lassata ferventia pugnatorum, qui de muro se ad latus dextrum trudentes, hinc inde peditantes. ex inopinato conflictu volente Altissimo, qui cuncta solus preordinat, fuge presidio coacti et a loco elongati ad salubriorem precessimus tempus et exinde redditum (!) sumpimus ad propria . . .

Átírta I. Lajos 1364. V. 48-án, melyet átírt a zágrábi káptalan 1541. XI. 11-én; ennek eredetije: Arch. Nat. Hung. Blagay család levéltára n. 129. Ed.: *Thallóczy—Barabás*: A Blagay család oklevéltára. Budapest. 1897. 110—114; Smičiklas IX. 534—537; Victor Motogna, *Revista Istorică* 9 (1923) 82—83. Reg.: Doc. Trans. XIV/2. 341. — I. Lajos 1364-i oklevélét tartalmilag átírta *Wyngharth-i Gereb Mátyás* bán 1486. VIII. 26-án, melynek eredetije ugyanott található 127. sz. alatt. Ed.: *Thallóczy—Barabás* 418—419 (itt *Babonyk* név olvasható).

A szóbanforgó 1330-i oklevél, valamint az 1364-i átírólevél hamisítvány, mint ezt kétséget kizáróan bebizonyította Wertner Mór, *Századok* 32 (1898) 841—843 alatt. Vö. *Karácsonyi*: A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Budapest. 1902. 183 és 199. szám; *Pataki József*: Anjou királyaink és a két román vajdaság 34—35. A hamisítás minden bizonnyal 1486 előtt történt, mert ekkor már említik az oklevelet. A hamisító a *Bozorad* elleni hadjárat leírásához a bővebb krónikák szövegét használta forrásul, amint ez a szövegegyezésekből kitűnik.

Pótlás

Az I. részben közzétett XIII. századi oklevelekhez [pótlandó az alábbi, dátum nélküli levélfogalmazvány:

25. [1285. IV—V. körül] Benedek mester [az esztergomi szent Tamás egyház prépostja] az esztergomi stb. espereseket értesíti arról, hogy a magyarok által üldözött tatárok Erdélyig érkeztek, *sed Siculi, Olachi et Saxones omnes vias ipsorum cum indaginibus stipaverunt sive giraverunt.*

Eredetije: Wien, Nationalbibliothek. Cod. Lat. n. 1062. fol. 117 v. Ed.: Mon. Eccl. Strig. II. 419.

A fenti h iradás tük rözöd ik az 1294-ig folytatott Chronica monasterii S. Bertini fentebb, a 13. sz. alatt idézett adatában, hol a két tatárjárás története össze van keverve. (I.d. Gombos 1332. vö. 1558 és 787.)

ДЬ. ДЬЕРФФИ

ДАННЫЕ К ИСТОРИИ РУМЫН XIII ВЕКА И К НАЧАЛУ РУМЫНСКОГО ГОСУДАРСТВА

(II. часть)

Резюме

История образования румынского государства и обеспечивающего его самостоятельность сражение 1330. года известна нам из пяти источников повествовательного характера, кроме того из хранящихся в Венгрии грамот. Автор статьи собрал текст 40 грамот, из числа которых 11 является неизданным. Шесть грамот 1317—29 годов освещают предисторию выступления воеводы Валахии, Базараба. История борьбы 1330-го года реконструируется на основе текстов 34 грамот 1330—1410 годов.

До появления Базараба на относящейся к Венгрии территории Баната—Серень происходившему из рода Чанал бану Теодору удалось при помощи видинского деспота Михаила захватить власть в свои руки. Венгерский король I. (Анжу) Карой в 1316. г. одержал победу над баном Теодором, его сыном Яношом и вспомогательными болгарскими войсками и взял крепость Михалд (Мегахдию). Свойственник бана Теодора Iwan dictus Oroz бежал в Болгарию, где впоследствии как воевода болгарских царей под именем 'Ιβάνης ὁ Ρως играл руководящую роль в сражениях болгар против Византии.

С 1316 г. считается господство явившегося вассалом венгерского короля валашского воеводы, Базараба. Венгры в 1323. г. взяли от болгар крепость Гурен (Ада—Калех?), с 1324 г. Базараб вел самостоятельную политику, оказывая при помощи татарских отрядов помощь войскам болгарского царя Михаила против Византии. В 1326. г. в области Мегахдии совместно с татарами наступал против Венгрии. О татарско-половецких связях говорит и его — арабского происхождения — имя. Башарад, Башарат, Башараб — имя, происходящее от могомеданского почетного звания *башарет* или *баширет*. В 1330. г. Базараб вместе с черными татарами оказал помощь болгарскому царю Михаилу, однако в сражении при Вельбузд потерпел поражение. Король Венгрии, Карой, в сентябре—ноябре 1330. г. повел поход на Базараба; воевода Базараб при крепости Аргеш сдался, однако у подножия скалистой горы, на узкой тропинке румыны неожиданно напали на возвращающуюся войска короля и с свергнутыми сверху камнями, бревнами и стрелами разбили их. По данным участников потеря венгерских войск достигла почти половины, 48%-ов. Сражающиеся в венгерской армии коложварцы и саксонцы Трансильвании понесли лишь материальные потери, вспомогательные войска половцев однако в большей части погибли.

GY. GYÖRFFY

CONTRIBUTIONS A L'HISTOIRE DES ROUMAINS AU XIIIe SIÈCLE ET AUX ORIGINES DE L'ÉTAT ROUMAIN

(IIe partie)

Résumé

Outre cinq sources narratives les chartes de Hongrie nous informent sur l'histoire de la formation de l'État roumain et sur celle de la bataille de 1330 livrée pour l'indépendance. Quant à ce sujet la présente étude contient les textes de 40 chartes, dont 11 sont encore inédites. L'action de Bazarab, voïvode de Valachie, est présentée par 6 chartes provenant des années 1317—1329, alors que l'histoire de la bataille de 1330 se reconstruit à la base 34 documents datant des années 1330—1410.

Précédemment à l'action de Bazarab, c'était le ban Théodor, issu de la famille de Csanád, qui avec le concours de Michel, despote de Viddin, s'était acquis le pouvoir dans le territoire de la banovie de Szörény appartenant à la Hongrie. En 1316 Charles Ier Anjou, roi de Hongrie, ve-

nait de vaincre le ban Théodor, son fils Jean, tout aussi bien que les troupes auxiliaires bulgares et leur reprit le château fort de Mihald (Mehadia). Le beau-frère du ban Théodor, *Iwan dictus Oroz* se refugia en Bulgarie, où dans la suite, comme le chef d'armée des tzars bulgares, avait sous le nom de *Ἰβάνης ὁ Ῥώος* un rôle important à jouer dans les luttes menées par les Bulgares contre Byzance.

C'est à partir de 1316 qu'on tient compte du règne de Bazarab de Valachie, soumis à la mouvance du roi de Hongrie. En 1323 les Hongrois enlevèrent aux Bulgares le château fort de Guren (Ada Kaleh?); à partir de 1324 Bazarab suivit une politique indépendante, en tant qu'avec l'aide des troupes bulgares il prêta secours au tsar de Bulgarie contre Byzance; en 1326, s'appuyant des Tatares, il attaqua la Hongrie dans la région de Mehadia. Les rapports que Bazarab établit avec les Tatares et les Coumans se trouvent attestés par son nom aussi: le nom *Basarad Basarat Basarab* remonte au nom honorifique d'origine arabe *basaret* ou *basiret*. En 1330 avec le concours des Tatares Bazarab prêta aide à Michel, tsar de Bulgarie, mais dans la bataille de Velbužd il essuya un échec. Charles, roi de Hongrie, mena une campagne contre Bazarab aux mois de novembre et de décembre 1331; le voïvode Bazarab capitula auprès du château fort d'Argeș, mais les Roumains surprirent le 12 novembre les troupes royales en train de regagner le pays et sur un chemin étroit, au pied d'un roc, l'écrasèrent moyennant des pierres, des troncs d'arbre et d'arcs. A en croire la statistique de ceux qui y prirent part la perte de l'armée hongroise monta à 48 pour cent; les citoyens de Kolozsvár (Cluj) et les Saxons de Transylvanie ne subirent que des dommages matériels, alors que les troupes auxiliaires coumans restèrent sur le champ de bataille.

Bronterre O'Brien (1805–1864), a chartista mozgalom ideológusa

Az angol munkásság zöme az 1832-es Reform-törvény tapasztalatain okulva¹ növekvő bizalmatlansággal tekintett a radikális népvezetőkre és ideológusokra, akik a törvény után eszméileg és politikai célkitűzéseikben mindinkább elhatárolták magukat a munkásság követeléseitől. Az angol munkásrétegek elégedetlensége ugyanakkor egyre szélesebb körű és egyre mélysegesebb lett, és egyre kiforrottabb formák között jelentkezett. 1838 kezdetétől mindenki előtt világgossá vált, hogy a megkeserített életű angol munkásság politikai mozgalmával, a chartizmussal, mint a toryktól és a whigektől elhatárolt független pártalakulással kell számolni. A munkásság politikai mozgalmának kialakulását a Reform-törvény után több tényező siettette. A mozgalom kibontakozásával egyidőben a chartizmus eszmei alapjának megvonására is érdemleges kísérletek történtek. S míg a chartista mozgalom elismert és hallatlan népszerűségnek örvendő vezetőjéül az 1838-as esztendőben az ír Feargus O'Connor emelkedett ki, a chartizmus első szakaszának nagy ideológusát szintén az ír nép adta James Bronterre O'Brien személyében. A chartisták tanítómasterüknek tekintették Bronterret — mert röviden tisztelettel és szeretettel csak így nevezték —, az ország minden részében a radikális értelmiség és munkásság körében számosan hívének és tanítványának vallották magukat. Mint gondolkodó, népszónok és politikus egyaránt megállta a helyét, egyértelműen és beesülettel állt a munkásság oldalára, s a korabeli viszonyokhoz mérten rendkívül világosan és összetettségében látta az osztálytársadalom kizsákmányoló jellegét.

Szellemi útravalóját korának minden lényegesebb angol gondolkodójától, társadalomreformerétől és antikapitalista közgazdászától nyerte. Ismerte, megemlégett a kritikusan vette át Spencertől, Godwintól, Ógilvietől, Cobbettől, Hunttól, Graytól, Owentól, Hodgskintől és Braytól mindazt, amit tanításaikból igaznak, követhetőnek és megvalósíthatónak ismert el. Világnézetének kialakulására lényeges hatást gyakorolt a francia forradalom történetének és szereplőinek megismerése. Az első közíró volt Angliában, aki a francia forradalom, mindenekelőtt Robespierre szerepét a valóságnak megfelelően s tanulságait az adott angol viszonyokra alkalmazva ismertette műveiben, valamint előadásaiban — az olvasó és a munkásság nagy köre számára egyaránt.

O'Brien 1805-ben született Longfordban. Apja kereskedő és gyáros volt, aki Bronterre gyermekkorában tönkrement és hamarosan meghalt. Édesanyja a már korán igen tehetségesnek ígérkező fia életútját az ügyvédi pálya felé egyengette. Bronterre középiskolai évei alatt kitűnően megtanult latinul, görögül, franciául és olaszul, élenjárt a matematikában és a természettudomány más

¹ Az 1832-es Reform-törvény tárgyalására és hatására lásd: *H. Haraszi Éva: A chartista mozgalom gazdasági és társadalmi előzményeihez. Történelmi Szemle, 1960. 4. sz.*

tárgyaiban, fogalmazványai és versei pedig komoly irodalmi hajlandóságról árulkodtak. Kiváló tanárok karolták fel a kitűnő képességű fiatalembert, s rövidesen az edgeworthi városi iskolában tanítóskodott, ahol egy alkalommal több korabeli híresség közül Walter Scott esodálatát is kivívta.² Ezután következtek a dublini egyetemi évek, majd 1829-től a londoni joggyakorló esztendőik. Közel tanulmányainak végecéljához, O'Brien megismerkedett az angol radikális világgal, mindenekelőtt Cobbett-tel és Hunttel, akik olyan hatást gyakoroltak rá, hogy teljesen értelmetlennek találta a joggal való minden további foglalatoskodást. „Nyolc esztendővel ezelőtt jöttem Londonba — írta visszaemlékezően ezekre az évekre —, hogy a jogot és a radikális reformot tanulmányozzam. Barátaim a jog tanulmányozása céljából küldtek ide, én a saját elhatározásomból tanulmányoztam a radikális reform kérdéseit . . . Miután természetes vonzalom fűz az igazsághoz és természetes utálattal viseltetem a hamisság iránt, betegem lettem a jogi tanulmányoknak, és teljes szívvel-lélekkel a radikális reform ügye mellé szegődtem . . . Úgy érzem, minden csepp vérem radikális, s minden megemésztett táplálék az írás pillanatában egy radikalizálódási folyamaton megy bennem keresztül.”³ Hunt egy népgyűlésen 1830-ban mutatta be O'Brient az angol munkásságnak, mint egy nagyképességű fiatal „gentleman”-t, aki teljesen a nép ügye mellé állt, és aki nagy hasznukra lesz.⁴ 1831 januárjában és februárjában O'Brien három tanulmányt tett közzé Anglia helyzetéről a W. Carpenter által szerkesztett híres „Political Letters” c. radikális lapban.⁵ Ezekben Owen eszméit és tervszöveit ismertette, kiegészítve saját véleményével, miszerint megvalósításuk kizárólag a radikális parlamenti reform, tehát az általános választás alapján képzelhető el.⁶ O'Brien tanulmányaira felfigyelt H. Hetherington radikális kiadó, aki a sajtóilleték elleni harc megindítása kezdetén⁷ a kitűnő tollú és felkészültségű fiatalembert „The Poor Man's Guardian” című hetilapja számára megnyerte szerkesztőnek. E lapban és Hetherington birminghami lapjában, a „Midland Representative”-ben O'Brien újságírói képességei hatalmas erővel bontakoztak ki. Ekkor vált O'Brien elismert közíróvá, neve pedig általánosan ismertté. Nagy visszhangot váltottak ki más lapokba — The Twopenny Dispatch. The People's Conservative, The Destructive — írt cikkei is. E korszak memoár-irodalma nem túlozza azt az erjesztő hatást, amelyet e lapok kiváltottak. A kormány minden eszközzel igyekezett gátat vetni e radikális lapok olvasottságának, annyira veszedelmeseknek ítélte a bennük közzétett eszméket.⁸

² Ezüsteruzával ajándékozta meg O'Brient. *R. G. Gammage: History of the Chartist Movement.* London. 1854. 71. l.

³ *National Reformer*, 1837. jan. 7. *J. West: A History of the Chartist Movement.* London. 1920, 70. l.

⁴ *Gammage: i. m.* 71. l. Bár O'Brien nehezen küzdötte le kezdeti elfogódottságát, mindenki előtt nyilvánvaló volt, hogy szavai egykor majd nagy hatást gyakorolnak.

⁵ E tanulmányokat külön pamfletként adták ki, hogy a kötelező sajtóilletéket, amely megdrágította volna az árát, elkerüljék. *G. D. H. Cole: Chartist Portraits.* London. 1941, 243. l.

⁶ O'Brien, mint Owen odaadó híve 1832 tavaszán levélben tett kísérletet, hogy meggyőzze őt arról, hogy eszméit a munkástömegek körében terjessze és politikai célkitűzésekkel egyesítse (pl. Owen londoni intézetének évi tagdíja 1 guinea volt, amelyet a munkások nem tudtak megfizetni). O'Brien-nek nem sikerült Owenre hatást gyakorolnia. *F. Podmore: R. Owen.* London. 1906. II. köt. 426—430, 431. l.; *West: i. m.* 43. l.; *M. Beer: A History of British Socialism.* 1948. II. köt. 18—19. l.

⁷ A sajtóilleték elleni mozgalomnak — azon túl, hogy részleges sikert ért el 1836-ban — jelentőségeltjes szerepe volt az első szervezett munkásmozgalomnak, a chartizmusnak az előkészítésében.

⁸ *Gammage: i. m.* 72. l.

O'Brien a 30-as évek elején kifejtett publicisztikai tevékenységében valóban túllépett minden eddigi radikális és utópisztikus célkitűzésen, mind eszméi kifejtésében, mind konkrét politikai követelésében. Egybeötvözve és továbbfejlesztve Owen és Th. Hodgskin, az antikapalista közgazdaságtan úttörőjének tanításait,⁹ a politikai reform megvalósítását osztályharc útján, a társadalmi és gazdasági reformokkal együtt tűzte napirendre, mint az angol munkásság érdekeiért harcoló aktív politikus. Politikai hatalom, illetve politikai egyenlőség, egyenrangúság révén megvalósítani a társadalmi egyenlőséget: ez a chartista hozzájárulás az angol társadalom filozófiájához — mint egy angol társadalomtörténész lényegében helyesen megállapította —, és ezt O'Brien nyújtotta a 30-as években írott műveiben.¹⁰

O'Brien kortársainál és szellemi elődjénél pontosabban és világosabban látta kora angol társadalmának osztályjellegét, az egyes osztályok szerepét és a társadalom megváltoztatására irányuló utópista, anarchista vagy reformista programok célszerűtlenségét.¹¹ Volt azonban elméleti és gyakorlati tevékenységében valami tehetetlenség, ami nemcsak abban nyilvánult meg, hogy amit elkezdett, vagy eltervezett, nem tudta mindig a befejezéshez közelíteni,¹² — ami talán éppen abból adódott, hogy szinte az egyetlen chartista vezető volt, aki teljesen, sokrétűen és átfogóan látta, milyen hatalmas társadalmi és gazdasági átrendeződés szükséges az angol munkásnépesség kizsákmányolt helyzetének megszüntetéséhez, — hanem abban is, hogy képtelen volt a világosan felfogott helyzet történelmi távlatú analizisére.¹³

Nem lenne azonban helyes az eszmetörténet — mert O'Brien tevékenységének egy fontos része tartozik ide — egy bizonyos fejlettebb fokán kialakult ideológia mércéjét állítani O'Brien mellé, mint értékének abszolút kritériumát. Társadalmi reformkonceptiójában az az érték, ami az előzőkhöz képest új, több, messzebbmutató.

A 30-as évek folyamán, a Reform-törvényt követően világosan felismerte a hatalom birtokába jutott ipari burzsoázia és a munkásság érdekkellentétéből fakadó szükségességet: a munkásság önálló politikai mozgalmát. Ezért teljes szellemi fegyverzetben szállt szembe azokkal a szakszervezeti vezetőkkel, akik a munkásságot a politikai hatalom elhyerése érdekében folytatott harcától akarták eltéríteni. 1833 decemberében a Poor Man's Guardianba írott cikksorozatában hangoztatta, hogy a munka és a tőke, a szakszervezetek és a munkáltatók közt folyó harcban érthetetlen az a magatartás, amellyel egyes munkásvezetők ügyüket teljesen elhatárolják a politikától. Általános szavazati joggal alapuló rendszerben a gyárosok nem bocsáthatnák el a szakszervezeti tagokat, nem vezényelhetnék ki ellenük a katonákat. Mind a katonaság, mind a rendőrség akkor az egész nép szolgálatában állna. A fennálló rendszerben és kormányzat alatt a

⁹ O'Brien kellő kritikával olvasta Th. Hodgskin „Labour defended” c. művét s egyetértően „Natural and Artificial Right of Property” c. munkáját. Hodgskin figyelemmel kísérte O'Brien munkásságát és levélben kívánt jó szerencsét törekvéseihez. *Beer*: i. m. II. köt. 19. l.

¹⁰ *H. T. N. Gaitskell*: Chartism. London. 1929. 31. l. Cole szerint O'Brien minden chartista vezetőnél jobban vértette fel a mozgalmat pozitív társadalmi programmal. *Chartist Portraits*, 239. l.

¹¹ Marx és Engels levelezésében az O'Brienre vonatkozó részek kritikusak, de ezek azokra az esztendőkre vonatkoznak, amikor O'Brien visszavonult az aktív politikai harctól és pénzreformelmélete kidolgozásán munkálkodott. *J. Saville*: Engels et le Chartisme. Nouvelle Critique. 1956. No. 72. 78—79. l.

¹² *Cole*: *Chartist Portraits*. 240. l.

¹³ *Saville*: i. m. 79. l.

szakszervezetek soha nem érhetik el céljaikat. A szakszervezetek gyakorlati célkitűzései hasznosak, — „üdvözljük őket, mint korunk nagyszerű jeleit . . . de más dolog összefogni, és megint más összefogásunk célját elérni. Hogy elérhessük céljainkat, nem elég a sztrájk hatalma, amely a jelenben a munkás egyetlen fegyvere a kizsákmányolás és elnyomás ellen . . . A több, az általános szavazati jog. Mire törekednek a szakszervezetek? A bérek növelésére és a munkaidő csökkentésére . . . Ki nem látja, hogy ez a tulajdon elleni támadás? . . . De hibát találunk mi ebben? Korántsem! A tulajdon elleni támadás nem más, mint a rablás elleni támadás . . . és hogyan végezhetjük e támadást a legbiztonságosabb és legkifizetőbb módon? Nem támadhatjuk a törvény útján, mert a törvényt saját kezében tartja . . .

Véleményünk szerint a szakszervezetek tulajdon elleni támadásának legjobb útja, ha jelenlegi céljaikat egyesítik az általános szavazati jog követeléseivel.¹⁴ O'Brien világosan látta, hogy sem azok az emberek, akik véghezvitték a Reform-törvényt, sem a „középosztály”, akik számára véghezvitték, nem voltak esztelenek. „A whigek tudták és a középosztály is tudta, hogy a törvény minden tulajdon összefogását eredményezi, minden szegénység ellen.”¹⁵ Ezért szüntelenül hirdette, hogy a közvetlen cél: az általános szavazati jog elnyerése, ez az útja a társadalmi visszaállások megszüntetésének. Amikor mindenkinek meglesz a szavazati joga, tehát a Népcharta lesz az ország törvénye, szerinte akkor kell eldöntenie a földkérdést és minden egyéb kérdést. Az időelőtti és részleges felkelésektől is ezért óvta a munkásságot, és a chartizmus vezetőinek ellentéteit is legszívesebben az általános szavazati jog bevezetése utáni időkben szeretne volna megoldani.¹⁶

O'Brien azonban teljesen elhatárolta magát a chartizmus jobbszárnyának W. Lovett „erkölesi erő” táborától avval, hogy az általános szavazati jog elnyerését a nép számára nem békés úton, nem kérvényezés útján akarta biztosítani. Meg volt győződve arról, hogy a kormányzat politikai engedelményeket csak a kényszerítő helyzet hatására tenne. „Kérvényt benyújtani a pénzéhes whig parlamenthez? — tette fel a kérdést O'Brien. — Nem, ő vakmerőbb lépésekre gondolt, s ha egyáltalán hajlana a kérvényezésre, azt csak Le Sage hősének, Gil Blas-nak mintájára tenné, aki egyik kezével áldozata elé kérvényt nyújtott, míg a másikkal puskával fenyegette.”¹⁷

O'Brien hajlama és meggyőződése szerint a nép felfegyverkezése és az általános szavazati jog erőszakos kikényszerítése mellett döntött volna, a chartizmus első szakaszában mégsem engedte érvényre jutni felfogását, mert nem akarta a teljes szakítást a chartista vezetők jobb- és baloldala között — különösen a chartista konvent idején 1839-ben —, és akkor is és később is, a 40-es évek végén, illetve 1848-ban azért helytelenítette a kormányzat forradalmi úton való megdöntését, mert az erőviszonyokat mérlegelve biztos volt a munkásság vereségében.

Az azonban kétségtelen, hogy O'Brien kora társadalmának teljes megváltoztatásáért küzdött a 30-as években, noha még tökéletlen ideológiával. Nem értette

¹⁴ M. Morris: From Cobbett to the Chartists. 1815—1848. London. 1951. 131—133. l.

¹⁵ National Reformer, 1837. febr. 1. F. F. Rosenblatt: The Chartist Movement in its Social and Economic Aspects. New York. 1916. 37. l.

¹⁶ Poor Man's Guardian, 1835. márc. 21. Th. Rothstein: From Chartism to Labourism. London. 1929. 104—105. l.

¹⁷ London Mercury, 1837. máj. 21. A. R. Schoyen: The Chartist Challenge. A Portrait of G. J. Harney. London. 1958. 20. l.

meg teljesen a tőke gazdasági és történelmi szerepét, ezért akarta annak hatalmát, elsősorban a törvényhozás demokratizálása révén, megszüntetni. „Az egyház és állam minden reformja, amely nem szabadítja fel a munkást a tőke zsarnoksága alól, teljesen haszontalan, vagy több mint haszontalan a munkásság számára” — írta 1834-ben. „Mi haszna lesz a munkásoknak a tized, az adó vagy a gabonatorvények eltörléséből? Semmi. Ezek olyan kérdések, amelyek a társadalom jelen helyzetében csak a közép- és felső osztályokat érdekkelhetik. Miért? Mert ha eltörlik a tizedeket és adókat ma, ezek az osztályok sajátítják ki a teljes hasznot. A jelenlegi rendszer mellett ezt nem lehet megakadályozni. Ameddig a munkás léte mások tőkétől függ, addig pauper és rabszolga marad. Csak egy orvosság létezik, az egész rendszer megdöntése. Nincs értelme a részleges reformoknak. Könnyebb az egészet újjáalakítani, mint egy részt reformálni. Miért? Ugyanabból az okból kifolyólag, amiért könnyebb egy új fát ültetni, mint egy pusztulófélben levőről gyümölcsöket szaggatni.”¹⁸ Minden elnyomottnak bizalmatlanul kell fogadnia elnyomóiktól eredő bármilyen reformintézkedést — intett más alkalommal.¹⁹

Az a gondolat, amely azóta már történelmi igazolást nyert, hogy a munkásosztály csak maga szabadíthatja fel önmagát és illúzió igazságtételt vagy humanitást várni az elnyomóktól és gazdagoktól — állandóan visszatér O'Brien írásaiban. „Mindenki tudja — idézzük ismét szavait —, hogy a kormányzat csak azok védelmére szolgál, akikből tevődik. Ahol a kevesek választották a kormányt, ott az csak a kevesek érdekében kormányoz . . .

Angliában a kormányt a közép- és felső osztályok választották, a maguk számára, más szoval azok számára, akik csalással és erőszakkal a szegények kizsákmányolt szorgalmából élnek. Míg a kormány ilyen kezekben marad, sem Owen úr, sem más nem érheti el a legkisebb gyakorlati változtatást sem.”²⁰ Néhány saint-simonista Angliába érkezése alkalmával azt tanácsolta a saint-simonista misszionáriusoknak, hogy hagyjanak fel „vallásos álmodozásaikkal, és foglalkozzanak a politikai gazdaságtannal . . . álljanak a munkásosztály politikai felszabadításának ügye mellé . . . A nép az egész nép védelmét biztosító kormányzatot kívánja, és ha ezt egyszer elnyeri, akkor olyan helyzetbe kerül, hogy megvalósíthatja az owenizmust, saint-simonizmust, vagy bármilyen más olyan izmust, amely a többség véleménye szerint az egész társadalom javát a legjobban szolgálja; a törvény feletti hatalommal a kezében a nép mindent megtehet, ami nem természetellenes; anélkül soha nem lesz képes semmire.”²¹ O'Brien még annak a sejtelmének is hangot adott, hogy a demokratikus módon választott demokrata kormányzat alatt is mód nyílik a néptömegek kizsákmányolására. Ezek a gondolatok főleg az Amerikáról 1834 második felében írott cikksorozatában jutottak nyilvánosságra. „Más dolog a hatalom birtokában lenni — írta a többi között —, és ismét más bölcsen felhasználni azt; az általános szavazati jog keveset érhet, ha csupán politikai célokra alkalmazzák. Valójában csak segédlet a társadalmi reformhoz, vagy eszköz a tömegek védelmére, midőn a vagyon termelésére és szétosztására új intézményeket létesítenek.”²²

O'Brien ideológiája akkor válik bizonytalaná, amikor kijelöli a társadalmi reformok útját az általános szavazati jog elnyerése utáni időkre. Mindenképpen

¹⁸ Poor Man's Guardian. 1834. okt. 4., febr. 22. Rothstein, i. m. 116—117. l.

¹⁹ Uo. okt. 18. Rothstein: i. m. 117. l.

²⁰ Uo. 1835. márc. 21. 119. l.

²¹ Uo. 1833. nov. 30. 119. l.

²² Uo. 1834. júl. 5. 121. l.

a munkásság védelmét akarja biztosítani a kapitalisták kizsákmányolásával, „a középosztály démoni bérrabszolgatartásával” szemben, de ezt főleg a föld fokozatos köztulajdonba vétele, valamint a hitel és pénzforgalom monopóliumának megszüntetése útján vélte elérhetőnek. „A charta révén, a föld, a pénzforgalom és hitel köztulajdonba vételével (az ipar e vonatkozásban kívül esett O'Brien látókörén) — írta 1847-ben — a nép hamarosan felfogja majd, hogy milyen csodákat lehet elérni a termelésben, a szétosztásban és pénzforgalomban, a társadalmisított munkával, az elszigetelt, egyéni munka eredményeivel összehasonlítva. Ebből fog fokozatosan kialakulni az igazi szociális állam, azaz a szocializmus valósága, szemben a jelenlegi álmódosításokkal. És kétségtelenül a társadalom állapotának végső eredménye lényegében nem sokat fog különbözni az oweni elképzelésektől . . . Azonban az a felfogás, hogy a jelenlegi korrupst és gonosz társadalmi állapotokból egyszerre át lehet ugrani Owen társadalmi paradicsomába anélkül, hogy előzőleg el ne ismerték volna az emberi jogokat és ne létesítettek volna egyetlen olyan törvényt vagy intézményt, amely a népet a jelenlegi brutális függőségéből és tudatlan helyzetéből megszabadította volna — illúzió.”²³

Ezek a nézetek kisebb részben O'Brien személyi tulajdonságaiból — okosabb és mélyebb gondolkodó pályatársainál, de nem volt zseni, — nagyobb részben abból a komplex társadalmi és gazdasági helyzetből fakadtak, amely a felfelé ívelő angol kapitalizmus sajátja volt a 30-as, 40-es években, és amelyben a munkásság homogén osztállyá válásának folyamata beérett, egyszersmind megindult önálló politikai mozgalmazma és, amelyhez szükségszerűen hozzátartozott, hogy a munkásság jórésze még a múlttra tekintett vissza, a társadalomreformerek pedig eszmékben részben megelőzték korukat, részben a múltra tekintő társadalmi rétegek vágyait megtestesítő feudális szocialisták. O'Brien a kapitalizmus alapvető osztályellentéte megértésével, a munkásság önálló politikai mozgalmának és a politikai hatalomban való részesülésének, valamint az új társadalomban a kizsákmányolása megszüntetésének a követelésével bizonyos vonatkozásban Marx és Engels egyik elődjének tekinthető. Hogy mennyiben hatott termékenyítően O'Briennek a 30-as években kifejtett elméleti munkássága Marxra és Engelsre, arra közvetlen adatok nem állnak rendelkezésre.²⁴

²³ National Reformer, 1847. jan. 30. *Beer*: i. m. II. köt. 20. l. Programjára jellemzőek a „What is Universal Suffrage”? c. cikkében foglaltak is: „Az általános szavazati joggal elnyered a használatlan földek feletti birtoklási jogot és az ország anyagi ügyei feletti hatalmat. Így befolyásod lesz az országos pénzjegy-kibocsátási bank felállítására és annyi hitel- és kölcsönbank megteremtésére, amennyire szükség lesz . . . Birtokodba kerülily módon 30 000 000 acre-nyi műveletlen vagy félig műveletlen föld, 45 000 000 acre művelhető föld, a koronaföldek az anyaországban és a gyarmatokon. Birtokodba kerül minden köztulajdon, jótékonyági és egyéb alap, beleértve a tizedeket, az egyházi alapítványokat, amelyeket jelenleg kizárólag a felső osztályok sajátítanak ki. Birtokodban lesznek az országos és helyi adónemek s ami ennél több, hatalmadban lesz alapítani olyan ipari közösségeket, amelyekben irányíthatod az alkalmaztatást, ahelyett, hogy könyörögni kellene érte és amelyekben nem lesz termelésnek egyéb korlátozása, mint saját szükségleteid.” Rothstein: i. m. 52—53. l.

²⁴ Th. Rothstein véleménye szerint hihetetlen, hogy Marx és Engels, akik néhány évvel O'Brien cikke után fejtették ki elméletüket, semmit ne tanultak volna attól, aki elméletük néhány lényeges elemét már korábban hirdette. Erre nincsenek hivatkozások, a chartista mozgalom azonban közvetett hatást gyakorolt mindkettejükre. Továbbá szerinte valószínűleg előbb Engels jutott el a materialista filozófia alapelveire; ő viszont Angliában nyerte politikai iskoláját, ahol gondosan tanulmányozta az életfeltételeket és a tudományos irodalmat egyaránt. Feltehető, hogy az egykorú angol politikai és pamflet-irodalomból kapta az osztályharc-elmélet első indítékát, hiszen az első könyve, amely az angol munkásság helyzetét elemzi, szintén a kora-

O'Brien 1833-tól kezdett alaposan foglalkozni a társadalmi reform francia irodalmával. 1836-ban jelent meg fordításában Ph. Buonarroti „Conspiration pour l'égalité” c. műve, amelyben saját elveinek kitűnő összefoglalását találta meg, és amelyet az angol társadalmi, valamint politikai helyzetre alkalmazott, szellemes és találó megjegyzésekkel kísért.²⁵ A könyv előszavában O'Brien hosszasan megmagyarázza, mi készítette a mű lefordítására. Mindenekelőtt az a felismerése, hogy Buonarroti eszméi, amelyek a francia forradalom céljainak, vezetőinek ismertetése és jellemzése kapcsán jelennek meg, teljesen azonosak O'Brien azon társadalmi és politikai elveivel, amelyeket hosszú idő óta hirdet a Poor Man's Guardian és más lapok hasábjain. Másodsorban kötelességének érezte, hogy a könyv az angol olvasó kezébe kerüljön, mert ez az egyetlen mű, amely a francia forradalom igazi történetét nyújtja. Mellette minden más történeti munka a francia forradalomról eltörpül, egyszerű hamisítás, amelynek célja az arisztokrata zsarnokság mentegetése. E hamisítványok a francia erényeket a királpártiakban és girondeistákban látják megtestesítve, Robespierret és pártját vérszomjas és tudatlan csőcseléknek bélyegzik meg. Mennyire más volt a valóság — írja O'Brien. A főleg ügyvédekből, bankárokból és más értelmiségiekből összetevődött girondeisták, a privilegizált rendekre féltékenyen, a hatalmat és az ezzel járó minden előnyt saját kezükbe akarták kaparintani. Volt közöttük néhány „rendes ember”, de összességüket tekintve Franciaország legrosszabb rétegét képviselték — talán még a Hegy-párt ultraradikális szárnya volt szerinte hozzájuk hasonló. A girondeisták a választójogot a viszonylag csekélyszámú középrétegre akarták kiterjeszteni. („Éppen úgy, mint a mi angol whigjeink a Reformtörvénnyel” — jegyzi meg O'Brien), hogy annál hatékonyabban elnyomhassák a munkásságot. Ez után O'Brien jellemzi a Hegy-párt ultraradikális szárnyát és megmagyarázza, hogy miért működött velük együtt szükségszerűen egy bizonyos szakaszig Robespierre. Ismerteti Robespierre forradalmi célkitűzését és leleplezi a dantonisták hazárdőr politikáját. Teljes igazságot szolgáltat Buonarroti nyomán Robespierrenek. „a történelem egyik legnemesebb szellemének” és, hogy megmutassa, mily kevésbé lehet hinni a történeti munkáknak, egybeveti több francia történész — J. A. Dulaure, L. A. Thiers, F. A. M. Mignet, Ch. Nodier, M. J. R. Montgaillard — Robespierre-ről szóló állításait a történeti

beli írásokon alapszik. Feltehető, hogy a Párizsban és Brüsszelben időző Marxhoz intézett leveleiben nézeteit kifejtette, majd, amikor Marx Angliába érkezett, személyesen vitatták meg e kérdéseket. Engels azt is megemlíti, hogy ő látta el Marxtot angol szerzők műveivel. Lehetséges, hogy azért, mert Engels bizonyos fokig kezdeményező szerepet játszott a marxista elmélet kialakításában, nem tett később említést az angliai közírók eszméinek hatásáról, ez ellentétben állt Marx iránti lojalitásával és saját szerénységével. Ezek feltevések — írja Rothstein —, azonban azon a tényen alapszanak, hogy 15 évvel a Kommunista Kiáltvány megalkotása előtt, a kapitalista társadalomban az osztályellentétek és osztályharc elméletét, minden járulékaival együtt olyan rendszerben dolgozták ki, amely még a mai olvasót is esodálatra készíteti. És ezeket az eszméket nem zuglapokban tették közzé, hanem a korszak egyik legkiválóbb publicistája írta, akinek a nevét mindenki ismerte, és akinek az írásait a munkások tömegei olvasták. O'Brien különös becsben tartották a lapkiadók és cikkeiért magas honoráriumokat fizettek. Teljességgel lehetetlen, hogy e híres és népszerű író eszméi ne hagytak volna nyomot Marx és Engels írásain. Rothstein: i. m. 122—123. l. — Minthogy Rothstein e gondolatmenete nem bizonyított, pusztá — bár nem érdektelen — hipotézisnek tekintjük.

²⁵ Buonarroti's History of Babeuf's Conspiracy for Equality; with the author's reflections on the causes and character of the French Revolution and his estimate of the leading men and events of that epoch. Also, his views of Democratic Government, Community of Property and Political and Social Equality. Translated from the French Language and illustrated by original notes, etc. by Bronterre. London. 1836. 454. l.

tényekkel. „Olvassátok barátaim Buonarrotit — írja O'Brien —, ő megismerteti veletek Robespierret, az emberiség igaz barátját, az elnyomottak vigasztalóját, az elnyomók ostorozóját, őt, aki embertársai felszabadításán olyan erővel munkálkodott, mint soha senki a világon őt megelőzően.” Ezután vázolja Robespierre halálának körülményeit, valamint halálát követően azt a gazdasági és politikai helyzetet Franciaországban, amely végül is Babeuf híres forradalmi szervezkedését váltotta ki. Így ér el O'Brien a harmadik okhoz, amely miatt a Babeuf-összeesküvérről szóló könyvet lefordította. Ez volt az egyetlen olyan összeesküvés a világ történetében — mint írta —, amely az emberiség javát, boldogságát és újjászületését akarta elérni; közvetlen célja a francia nép szabadságjogainak, egyenlőségének biztosítása az 1793-as alkotmány szellemében. A tervek nem voltak elérhetetlenek és az összeesküvők számára a sikert biztosították volna a rendelkezésre álló összegek és eszközök. A nép egyöntetűen melléjük sorakozott volna, áruló akadt azonban soraikban, tervüket felfedték és az összeesküvők többségét kivégezték.²⁶

O'Briennek a könyv egyes részleteihez fűzött figyelemre méltó megjegyzései közül kiemelkedik az az önálló tanulmányként is megjelent jegyzete, amelyben kifejti, hogy miközben csodálattal tekint Owenre és Babeufre, mennyiben ért egyet velük és miben különbözik a véleménye az övékétől. Előre boesátja, hogy a végéül mindhármuknál azonos, csupán a célra vezető eszközökről vallott nézetekben van eltérés. O'Brien az eddigieknél pontosabban körvonalazza az álta-

²⁶ G. Babeuf (1760—1797) picardiai paraszток unokája, egy tönkrement hivatalnok fia, inkább a nyomor iskolájában, mint a filozófusok írásaiból ismerte meg a társadalmi egyenlőtlenséget. Marcel Willard, Dimitrov híres védője. Babeufot így jellemzi: „Nem volt nála tisztább jellemű, többet rágalmazott, jobban a jövőbe látó, félreismertebb ember: korát csaknem fél századdal megelőzve, akkor akarta végigvinni a forradalmat, amikor már hanyatlóban volt... véget akart vetni az ember ember által való kizsákmányolásának, anélkül, hogy ismerte volna a kizsákmányolás természetét.” *M. Willard: Vádol a védelem. Bpest. 1955. 29—30. l.* Babeuf műveiből a legkiemelkedőbbek: „Babeuf tanításának részletes ismertetése”, „Az Egyenlők kiáltványa” és a „Felkelők alapokmánya”. O'Brien kissé leegyszerűsítve jelenítette meg a Babeuf-összeesküvés sikertelenségének okait. Az a tény, hogy egy Grisel, az áruló elég volt ahhoz, hogy működését lehetetlenné tegye, jelezte Babeuf elképzelésének alkati fogyatékoságait, a népi erők megoszlását, a bizonyosfokú készületlenséget. Az „Egyenlők köztársasága” sem gazdaságilag, sem politikailag nem érett még meg, és Babeufnak az volt a hibája, hogy egy kissé későn és egyben nagyon korán állt ki az igazságot. „Egy kissé elkésett attól, hogy eredményesen harcoljon a Thermidor ellen, és nagyon is korán jött ahhoz, hogy láthatta volna, miképpen és mily erők révén születik meg az igazi demokrácia, amelynek eljövételéről tudományos ismeretek híján csak zavaros elképzelései voltak.” *Willard: i. m. 41. l.* — A nemzetközi történettudomány Babeuf születésének 200-ik évfordulójáról a stockholmi történetkongresszuson előadássorozatban emlékezett meg. Ezt az anyagot közzétette: *Annales Historiques de la Révolution Française. 1960 október—december.* — Azóta is több munka foglalkozik Babeuf eszméivel és életével. Jelentősebbek: *J. Dautry: Le pessimisme économique de Babeuf et l'histoire des utopies. Annales Historiques, 1961 ápr.—jun.; C. Mazauric: La Correspondance de Babeuf. Paris. 1961* és: Babeuf et les problèmes du Babouvisme. Paris Éditions Sociales. 1963. 318. l. — Ph. Buonarroti-ról O'Brien mintegy 10 oldalas életrajzot mellékel a könyvhöz, amelyben leírta származását, ifjúkorát, a francia forradalomban és a Babeuf-féle összeesküvésben való részvételét, száműzetését, majd 1830-ban történt újabb letartóztatását, és azzal fejezte be, hogy további adatokat nem tud róla. A 75 éves Buonarroti felfigyelt a könyvre angol megjelenéséről szóló hírekre, levélben üdvözölte O'Brient (1836. máj. 3.) és örömet fejezte ki afölött, hogy „a gazdagok kapzsisága és az üzleti szellemen túl” Angliában is élnek az egyenlőség eszméjének őszinte hívei, mely gondolkodók, „az emberi butaságok csodálatos leleplezői”. Levélhez mellékelte a Babeuf-összeesküvés résztvevőinek valódi nevét és foglalkozását. Buonarroti levelét a melléklettel együtt fordításban szintén közölte O'Brien. *Babeuf's Conspiracy, 431—448. l.* A közelmúltban adta ki újból a párizsi Éditions Sociales G. Lefebvre professzor előszavával Buonarroti művét.

lános szavazati joggal kapcsolatos felfogását: mindenkinek a részvételét az ország törvényeinek és intézményeinek megalkotásában. A titkos szavazás, rövid parlament, egyenlő képviseltetés és a többi követelmény csak arra szolgál, hogy a választójog igazi érvényét biztosítsa. Ezek nem jogok, hanem a jogok illő gyakorlására szolgáló eddigi legjobb biztosítékok. Ilyen biztosítékokra mindaddig szükség lesz, amíg a törvényeket nem közvetlenül a nép hozza, vagy szentesíti. Szerinte a parlamentnek ugyanis nem szabadna törvényeket hozni, csak javallani, részleteit kidolgozni és megvitatni: a népnek kell szentesíteni azokat, különben még az általános szavazati jog mellett is kiesúszhatik a hatalom a kezei közül.²⁷ Ezután O'Brien az 1793-as francia alkotmányt dicsőíti, amelyet öt millió felnőtt francia férfi megszavazott, és amely az eddig alkotott legalapvetőbb emberi törvény. Ha Robespierre élne és végrehajtotta volna, nem lett volna pauper és elnyomott Franciaországban, de talán egész Európában sem. Az 1830-i forradalom végzetes hibája volt, hogy a dicsőséges párizsi napok alkalmával nem léptették életbe. Buonarroti is nagy esodálója volt az 1793-as alkotmánynak, de bírálta is, mert nem tiltotta el az egyéni kereskedelmet és a magánvagyon.²⁸ O'Brien véleménye ebben a kérdésben nem egyezett Buonarrotiéval: „Ha minden ember egyenlő a törvény előtt — vallotta —, ha a vagyon szerzése és megtartása mindenki számára biztosított mindenkinek szorgalmához és szolgálataihoz mérten, úgy nem látja akadályát a magánvagyonnak. Minden embernek joga van saját munkájának az eredményéhez, legyen az több, vagy kevesebb. Ha valaki kétszerannyit tud és akar dolgozni, mint a másik, kétszeres jutalmat érdemel. Azonban, ha túlereje vagy nagyobb szakértelme révén nagyobb vagyont szerez, mint szomszédja, ebből nem következhetik, hogy joga vagy hatalma legyen a szomszédja munkája felett is. És itt rejlik a társadalom rákfenéje. Nem a magánvagyon az, hanem az igaztalan és kegyetlen erők — amelyeket a jelenlegi törvények lehetővé tesznek —, hogy különbözőképpen kamatoztassák. Ha egy ember igaz úton megkereshet 100 vagy 1000 fontot, olyan összeget, amelyet nem költ, vagy nem fogyaszt el, szent joga van annak kizárólagos felhasználásához, de nincs joga arra, hogy ezt a vagyont úgy használja fel, hogy más ember munkáját kizsákmányolja, annak eredményeit a maga tulajdonába kerítse.” O'Brien kifejti, hogy nem az emberben, mint egyedben van ekkor a hiba, hanem a társadalmi intézményekben, amelyek lehetővé teszik, hogy a tőkével rendelkező ember hasznot húzzon a másik nyomorából és kiszolgáltatottságából, miáltal ő egyre gazdagabb lesz, anélkül, hogy e további gazdagodásához hozzájárulna. A szegény ugyanakkor egyre szegényebb lesz, míg előrehaladott korával megtörik ereje és nyomorúságosan, szegényházban végzi életét. Ez következik a vagyon jelenlegi helyzetéből, de nem magának a vagyonnak a következménye ez a

²⁷ Ez történt a köztársasági Amerikában is — mint O'Brien példaként írja —, ahol a képviselőházak simanyelvű ügyvédek és nyereséghajhászó csoportok kezében vannak, akik a saját érdekében létesítenek intézményeket. Példa erre a Pennsylvania törvényhozó testület által alkotott Egyesült Államok Bankjának alapszabálya, amely nem nyerte volna el a szentesítést, ha a nép dönt. *Babeuf's Conspiracy*, 215. l.

²⁸ Az 1793 évi demokratikus alkotmány Franciaországban biztosította a 21 évet betöltött férfiak választójogát, előírta az egyenes választást, polgári egyenlőséget, lelkiismeret- és sajtószabadságot, általános oktatást, a petíciók benyújtásának és klubok alakításának szabadságát, a nincstelen polgárok számára a munkaalkalom és létfenntartási eszközök biztosítását, szentesítette a magántulajdon intézményét. Ezt az alkotmányt nem valósították meg, nem biztosították a meghirdetett szabadságjogokat, figyelmen kívül hagyták a dolgozó tömegek érdekeit és szükségleteit. Nem adták meg az általános választójogot, nem vezették be a progresszív jövedelmi adót.

helyzet, hanem a rossz törvényeké és intézményeké, amelyek egyedül a munkál-
tatók és bankárok érdekeit védelmézik. Buonarroti, Babeuf és Owen ezt a hely-
zetet összkapcsolja a magánvagyonnal. O'Brien szerint azonban a magánvagyon
összegegyeztethető az általános jóléttel, ha megfelelően kezelik. O'Brien hang-
súlyozza, hogy a magánvagyonról vallott nézetei nem jelentik azt, hogy ő a
közösségi rendszer ellensége, sőt ő az utóbbit tekinti a társadalmi haladás vég-
céljának. De Babeuffel és Buonarrotival ellentétben a véleménye az, hogy a
közösségi rendszert erőltetni nem lehet, a bölcsesség és tudás eredményének kell
annak lennie, nem pedig a törvény kényszerítésének. Ezért helyezi előtérbe
Babeuffel és Buonarrotival szemben Robespierrenek a magánvagyonról vallott
nézeteit is. Ugyanis, ha ezeket helyesen alkalmazzák, törvényesen biztosíthat-
ják az ember ember által való kizsákmányolásának lehetetlenségét.²⁹

Az O'Brien által fordított és jegyzetelt Buonarroti-műnek oly általános
sikere volt Angliában, hogy még a tory Quarterly Review sem tehetett mást,
mint hogy a legnagyobb elismerés hangján írjon róla. E könyv végén számolt be
O'Brien új készülő műveiről, mindenekelőtt Robespierre életrajzáról és „A
francia forradalom igaz történetét”-ről. 1836-ben utazott Párizsba, hogy a mun-
kákhoz még kiegészítő anyagokat gyűjtsön, és 1837-ben jelentette meg a Robes-
pierre életrajzának első kötetét, amelyet azután anyagi nehézségei miatt soha
nem fejezett be. Élete végéig azonban vissza-visszatérően foglalkozott csodált
és tisztelt szellemi elődjével, s a chartizmus zászlóbontása idején „a közeledő
brit forradalom Robespierre-ének képzelte magát”.³⁰ A kortárs Gammage, a
chartizmus első történetírója szerint O'Brien Robespierre életrajza mestermunka,
Robespierre jelleme benne úgy rajzolódik ki, mint a világ legerkölesőbb, leg-
felvilágosultabb és legemberségesebb reformeréé. O'Brien tudományos hiteles-
séggel bizonyította be, hogy Robespierre nem csupán kiváló eredeti gondolkodó
volt, hanem nyelvezete, amelybe gondolatait öltöztette, kifinomult és klasszikus,
cselekedeteiből pedig kitűnt, hogy ő az igazság és emberiség tetterős, melegsívű
és fáradhatatlan barátja. O'Brien bátorságáról is vallott a kötet. Teljesen
ellentétes képet adott Robespierreről az általánosan elfogadott, meggyökere-
sedett és megingathatatlanul hitt véleményekkel szemben.³¹

²⁹ Babeuf's Conspiracy. 213—222. l.

³⁰ Cole: Chartist Portraits. 241. l.

³¹ Gammage: i. m. 75. l. O'Brien eszmei fejlődését a harmincas években végigkísérve,
kétségtelen, hogy azért merült el annyira a francia forradalom történetének a vizsgálatában,
mert saját politikai eszméinek megvalósítási kísérletét követhette nyomon benne. Az is kétség-
telen azonban, hogy erősen hatott társadalmi reformelmélete lényeges pontjainak kialakulására,
Robespierre-on keresztül, a rousseau-i filozófia (a föld, a magántulajdon, a törvény előtti egyen-
lőség kérdéseiben). Rousseau, mint a XVIII. és XIX. század polgári demokratáinak legnagyobb
ideológusa bírálta kora társadalmi berendezkedését, követelte a politikai egyenlőséget, de nem
követelte a magántulajdon megszüntetését. Szerinte a törvényhozás feladata a gazdagság és
szegénység kiegyenlítése. A Társadalmi Szerződésben kifejtett eszméiben a forradalmi kispolgár-
ság osztályérdekei tükröződnek. Robespierre, mint fiatal ember és mint jelentős történelmi szem-
élyiség, valamint forradalmár Rousseau műveiben találta meg eszmei fegyvereit, mind a kis-
polgári egyenlősítő törekvéseket, mind a legfőbb lényt illetően. A fentiekre szemléletes példát
szolgáltattak a következő rousseau-i sorok, amelyek Robespierre előtt új igazságok világát tár-
ták fel, és amelyek közvetett hatást gyakoroltak O'Brienre is: „Aki először kerített be egy da-
rabka földet és azt merete mondani: Ez a föld az enyém, és talált magának olyan embereket, akik
elég ostobák voltak ahhoz, hogy el is higgyék neki — az volt a polgári társadalom igazi megalap-
ítója. Mennyi büntől, mennyi háborútól, mennyi nyomorúságtól és szörnyűségtől kímélhetne
volna meg az emberekhöz: Ne hallgassatok erre a csalóra! Elpusztultok, ha megfélekedtek
arról, hogy a gyümölcs mindenkié, a föld azonban senkié!” Idézi: A. Levandovszkij: Robespierre.

A

Történelmi Szemle

7. (1964.) évfolyamának tartalomjegyzéke

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>Bartha Antal</i> : Kijev és Itil	223
<i>Boros Ferenc</i> : Csehszlovák—magyar forradalmi és haladó kapcsolatok a Magyar Tanács- köztársaság leverése utáni időszakban (1919—1921)	615
<i>Borus József</i> : Hadtörténet és társadalomtörténet	473
<i>Elekes Lajos</i> : Rendi ellentétek és kutatási problémáik a XV. századi Magyarországon....	264
<i>Gieysztor, Aleksander</i> : A XIII. századi nagy városreform Lengyelországban	255
<i>Győrffy György</i> : Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezde- teihez (I. rész)	1
<i>Győrffy György</i> : Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezde- teihez (II. rész)	537
<i>H. Haraszi Éva</i> : Bronterre O'Brien (1805—1864), a chartista mozgalom eszmei meg- alapítója	569
<i>Jemnitz János</i> : A politikai tényező a munkaidő megrövidülésében.....	406
<i>Kuczyński, Jürgen</i> : Mégis második ipari forradalom?	466
<i>Litván György</i> : Szabó Ervin nemzetközi kapcsolatai — levélhagyatéka tükrében	26
<i>Macek, Josef</i> : Michael Gaismair, a tiroli forradalmár.....	286
<i>Makkai László</i> : Robot — summa — taxa.....	330
<i>Nevelő Irén</i> : Az üzemek militarizálása és a panaszbizottságok az első világháború idején	64
<i>Otetea, Andrei</i> : Az Osborne-i egyezmény (1857. aug. 9.)	389
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : A nacionalizmus elleni harc történettudományunkban.....	303
<i>Petőcz Pál</i> : A politikai katolicizmus „reformnemzedéke”	112
<i>Puskás Júlia</i> : A földtulajdonosok és a földet bérlők társadalmi rétegződésének módo- sulásai az 1920. és 1930. évi népszámlálási adatok alapján	452
<i>Ránki György</i> : Előszó	221
<i>Ránki György</i> : A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben	423
<i>R. Várkonyi Ágnes</i> : A jobbágyság osztályharc a Rákóczi-szabadságharc idején	338
<i>Spiru György</i> : Széchenyi tragikus útja	583
<i>Tilkovszky Lóránt</i> : Az első bécsi döntés gazdasági és szociális következményei a Magyar- országhoz átesetolt területen	87
<i>Varga János</i> : A teletulajdon a feudalizmus utolsó századában	378
<i>Varga János</i> : Az áruló (Megjegyzések Németh László Gőrgy-drámájához)	596

SZEMLE

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete tagjainak tudományos munkássága 1949—1963 (Összeállította <i>Kallós Pálné</i>)	501
<i>Benczédi László</i> : Parasztság és kurucság a Thököly-korban	152
Hozzászólások:	
<i>Barta István</i>	177
<i>Benda Kálmán</i>	172
<i>Heckenast Gusztáv</i>	171
<i>Makkai László</i>	169
<i>N. Kiss István</i>	162
<i>R. Várkonyi Ágnes</i>	174
<i>Zimányi Vera</i>	167
<i>Benczédi László</i> válasza a hozzászólásokra	178
Molnár Erik akadémikus irodalmi munkássága 1929—1963 (Összeállította <i>Varga István</i>)	490
Össz-szövetségi történész tanácskozás a Szovjetunióban (<i>P. Mayer Mária</i>)	183
<i>R. Várkonyi Ágnes</i> : Az ismeretlen Vak Bottyán	181
<i>Sárközi Zoltán</i> : Egy magyar költemény a XVIII. századból	628
HÍREK	632
KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	188, 501, 635

Eszméi kifejtésének újabb, gazdagabb korszaka köszöntött be ezután. 1837-ben indította meg *Bronterre's National Reformer* című önálló lapját, amely ugyan csak néhány hónapig jelent meg, de más chartista lapokban alkalma nyílt széles körben elterjeszteni forradalmi szellemű — szinte marxista szintű — társadalmi reformterveit,³² amelyek végeredményben a chartista mozgalom eszmei alapvetését képezték. Gammagenak igazat kell adni abban a megállapításában, hogy „bár mások tulajdonították maguknak a chartizmus megindítását, O'Brien írásai vetették meg a mozgalom alapjait, és amint az agitáció széles körben megindult, széles körben el is ismerték a munkában való nagy részvételét”³³

S bár O'Brien soha nem igyekezett a közvélemény figyelmét maga felé irányítani és soha nem kereste a népszerűséget, egyre jobban figyeltek fel írásaira és személyére a munkások. Népszerűségének ékes bizonyítéka, hogy a chartista konvent összehívásának idején 13 város — köztük London, Manchester, Stockport, Norwich, Leigh és Wight szigete — választotta meg képviselőjéül.

O'Brien külső és belső tulajdonságai is hozzájárultak népszerűségének kialakulásához. Finom, a közepesnél magasabb alakja volt, széles homloka, jóakaratról, jóságáról tanúskodó arevonásai. Kitűnő stílusú szónoknak tartották: Hanga kellemes, mondanivalója meggyőző, érzelmekre ható volt, a szatíra fegyverét nála jobban senki nem forgatta, logikája bámulatosan világosan és megalapozottan érvényesült valamennyi beszédében. Mindig kitűnő hatást tett hallgatóira. Kitartással és testi erővel is rendelkezett, általában három, de sokszor 4—5 óra hosszan beszélt a gyűléseken, és a közönség érdeklődését az utolsó percekig lekötötte. Az eszméknek és szavaknak egyaránt mestere volt, és még az ellenségeskedő sajtó is elismerte, hogy „a kisujja többet ér, mint az összes chartista vezető együttesen”³⁴ Őt is, mint majd megannyi chartista vezetőt, 1840 elején 18 hónapra börtönbe vetette a kormányzat. Szabadulását követően szembefordult O'Connorral, ellentétük különösen a földkérdés körüli vitájukban megfeszedett el véglegesen. O'Connor ugyanis 1845-ben megvalósította régi Földtervezetét, egyesületet alapított sok-sok chartista kis megtakarított pénzének hozzájárulásával (és a saját tőkájével), hogy földet vásárolhassanak és azt kis

Bpest. 1962. 17—18. l. Vö. O'Brien véleményével, amely szerint a föld soha nem lehet „a tulajdon törvényes alanya”, és ha a föld nem lenne egyéni tulajdonban, „kikerülhetnék volna a hajók és bűnök 99 százalékát, mindazt, ami a világot pokollá tette”. *The Operative*. 1838. I. köt. No. 4. Idézi: *Rosenblatt*: i. m. 117. l. A francia forradalomban azonban a városi plebejus rétegek mozgalmainak képviselői a „dühöngőktől” a hébertistákon át egészen Babeufig egytől-egyik Diderotra és nem Rousseaura hivatkoztak. A forradalmi erőszak és a forradalom igénye — megállapíthatóan 1758 után — állandóan szerepelt Diderot gondolkodásában, mégpedig a felvilágosult uralkodóra való apellálás, a hétkés fejlődés lehetősége mellett. Babeuf „bölcs és legfőbb előfutárunknak” nevezte Diderot-t, ismerte Diderot Bougainville-jét s a Babeuf-összeesküvés jelszava („A természet sem urat, sem szolgát nem teremtett, sem adni, sem elfogadni nem akarok törvényeket!”) Diderot egyik verséből vett idézet volt. (Diderot Válogatott Művek. Szigeti József bevezetése, 99. l.)

³² O'Brien részt vett a *The Leeds Mercury* (1838—39), *The London Dispatch* (1838—39), *The London Mercury* (1837) szerkesztésében. 1838-tól rendszeresen írt a *Northern Star*-ba. 1838 végén a Lovett-tel és Hetheringtonnal szembenálló hetilapnak, *The Operative*-nak lett a szerkesztője. 1840-ben W. Carpenterrel együtt adták ki a *Southern Star*-t. Börtönből való szabadulása után 1842-ben a *British Statesman* című lapot indította meg. 1845—1847-ben Man szigetén, Douglas-ban adta ki a *National Reformer* and *Man's Weekly Observer* című lapot, ebben élesen vitázott O'Connorral. Az 50-es években a *Reynolds' Newspaper*-be írt rendszeresen; főleg az itt megjelent cikkeit tették közzé halála után 20 esztendővel a „*Rise and Progress of Human Slavery*” című kötetében.

³³ *Gammage*; i. m. 75. l.

³⁴ Uo. 77. l.

bérletként szétoszták a chartista munkások között. Ily módon akarták csökkenteni az ipari munkások egymás közötti konkurenciáját azért, hogy — mint Engels a „La Réforme” c. lapban 1847-ben ismertette a chartisták agrárprogramját — „ezeknek a munkásoknak egy részét eltávolítják a munkapiacról és egészen új, lényegénél fogva demokratikus kisparaszti osztályt formálnak belőlük”.³⁵ A chartista Földtársaságnak éveken keresztül óriási sikere volt, a munkások tízezrei nagy reményeket fűztek eljövendő, boldog paraszti életformájukhoz, és 1847-ben O’Connorville néven meg is nyílt az első telep. O’Brien nem csupán elhatárolta magát a Földtársaság minden ténykedésétől, hanem 1845—7-ben Man-szigetén megjelent lapjában a „National Reformer and Man’s Weekly Observer”-ben folyamatosan támadta O’Connor föld-akcióját és kidolgozta a maga „chartista-szocialista” programját a földtulajdon kérdéséről. „Minden ember, aki ehhez a Földtársasághoz csatlakozik — írta 1847 januárjában —, tulajdonképpen a kormány szolgálatába szegődik saját osztálya ellen. Pennyjeivel és shillingjeivel, azok számlájára szerez földet s lesz kistulajdonos, akik nem tudnak megtakarítani semmit.”³⁶ O’Brien jóelőre megjósolta a Földterv kudarcát és elmarasztalta O’Connort azért, mert olyan reményeket keltett, amelyeket lehetetlen volt megvalósítani. Nyíltan és keresetlenül „reakcionáriusnak” minősítette a tervet, amelyet a chartisták nagy többsége lelkesedéssel elfogadott, magáévá tett, de amely a szegények és vagyontalanok olyan álma volt, amely elterelte a figyelmet a gyorsan iparosodó társadalom valóságáról. O’Brien nem elégedett meg a bírálattal, saját földreformjavaslatát kidolgozta és cikkeiben, valamint — ha alkalom adódott reá — élőszóban is igyekezett ilyen irányú nézeteit terjeszteni, népszerűsíteni —, bár arra nincs adat, hogy ezek nagyobb figyelmet keltettek volna. O’Brien a föld államosításának volt a híve, mivel úgy vélte, hogy „a föld, mint minden egyéb, amit a Fensőbbség az ember használatára teremtett, kisajátítható és megváltható a közjó számára, s többé nem engedhető meg magántulajdonba vétele. A közösség minden tagja számára elérhetővé kell tenni a hitelt . . . a kereskedelmet pedig fokozatosan át kell alakítani az egyenlő értéken alapuló eszerére, a munka vagy gabona értékének figyelembevételével.”³⁷ O’Brien nem követelte a földek azonnali kisajátítását, hanem úgy gondolta, hogy az állam vásárolja fel a földtulajdonos halálával szabaddá, vagy az örökös tulajdonába, azaz a piacra kerülő földeket; majd nyilvános aukcióval kisorsolva a jelentkezők között adja ki kis darabokban bérletre.³⁸

O’Brien elgondolásának gyakorlati megvalósítására még csak kísérlet sem történhetett abban az időszakban, amikor a kevés pénzzel rendelkező, földről és kisparaszti gazdálkodásról álmodozó chartisták előtt O’Connorville felmagasztosított, megszépített „paradicsoma” ragyogott.

O’Brien eszméi megvalósításának egyik utolsó, érdemleges erőfeszítésével találkozunk 1850-ben: kezdeményezésére alakult meg ez esztendő márciusában az Országos Reform Liga (teljes angol neve: The National Reform League for the Peaceful Regeneration of Society) c. szervezet.

A chartista mozgalom leáldozása után a chartizmus újjászervezésére, felélesztésére irányuló számos kísérlet közül O’Brien ligája volt még a leginkább sikeres. E szervezet megalakulását sok gyűlés és vita előzte meg s követte, ame-

³⁵ F. Engels: A chartisták agrárprogramja. Marx—Engels Összes Művei. Bpest. 1959. 4. köt. 364. l.

³⁶ National Reformer, 1847. jan. 9. Idézi West: i. m. 225. l.

³⁷ Niehuus: Englische Bodenreformtheorien. Leipzig. 1910. 107. l.

³⁸ Gammage: i. m. 260—261. l.

lyeken O'Brien javaslatai kapták általában a legtöbb szavazatot, szavai keltették a legnagyobb visszhangot. A chartizmus fénykorára emlékeztettek ez 1850 tavaszi, nyilvános nagy gyűlések, a szereplők és résztvevők többnyire a régiiek voltak, de már más korszak küszöbén álltak, és céljaikat is másképpen fogalmazták meg, mint egy évtizeddel korábban. Az Országos Reform Liga határozataként elfogadott programját támogatta, helyeselte és szentesítette a chartisták 1840-ben alakult, országos pártszerveként elismert s még életben levő szervezete, a The National Charter Association és az 1845-ben alakult nemzetközi Testvéri Demokraták egyesülete is. E program hét pontba foglalta a közvetlen megvalósítandó feladatokat (a Népeharta elveit, az Új Szegény Törvény hatálytalanságát, a föld állami tulajdonba vételét és a munkanélküliek letelepítését, az állami és egyéni adósságoknak a reálbérekhez és árakhoz való igazítását, a bányászat, halászat és tőzegezés államosítását, a pénzforgalom helyett a csereáruháza felállítását szimbolikus papírpénzzel), majd összegezte a további célokat (országos, kötelező oktatást, olesóbb katonai és tengeri védelmi szolgálatot, a vasutak, hidak, dokkok, gáz- és vízművek államosítását, igazságosabb és emberibb polgári és büntető-törvényeket). Mindkettő tartalmában és megfogalmazásában O'Brien eszméire és szokásaira ismerhetünk.³⁹

A chartizmus első nagy forradalmi szakaszán túl, az 1840-es és 1850-es években O'Brien életében az az említésre és megörökítésre méltó, amire törekedett — mert eredményeket nem ért el. A chartizmus hanyatló éveiben a különböző chartista frakciók halódását és torzskodását már távolról és szkeptikusan szemlélte; de soha nem került szembe a chartista eszmékkal. Utolsó esztendeiben előadásokkal tartotta fenn magát s a legnagyobb szegénységben fejezte be életét Londonban, 1864 decemberében.

Э. ХАРАСТИ

БРОНТЕР О'БРАЙЕН (1805—1864) ИДЕОЛОГ ЧАРТИСТСКОГО ДВИЖЕНИЯ

Резюме

Одновременно с развертыванием движения чартистов, сделались и первые, имеющие результаты попытки начертания и идейных основ его. Признанным и популярным вождем чартистского движения с 1838 года стал ирландец Ф. О'Коннор. Крупным идеологом первого периода чартизма являлся тоже ирландец, Д. Бронтер О'Брайен. Чартисты признали его своим учителем и во всех частях страны, в кругах интеллигенции и рабочих многие считали себя его сторонниками и учениками.

О'Брайен изучал учения всех, наиболее значительных мыслителей, реформаторов и антикапиталистических экономистов своей эпохи. Он знал и обдумал учения Спенса, Годвина, Огильви, Коббе, Грейя, Оуена, Годгскина, Брейя и критически взял у них все то, что считал из них учений истинным, принимаемым и осуществимым. На формирование его мировоззрения существенное влияние оказало знакомство с историей и участниками французской революции и прежде всего роли Робеспьера как в своих произведениях так и в выступлениях, как и для читателей так и для широких кругов рабочих изображал соответственно фактам, и уроки ее старался применять для английской действительности.

О'Брайен со своей деятельностью в 1830-х годах как в области идей так и политических требований далеко превзошел все прежние радикальные и утопические предначертания. Объединяя и развивая дальше учения Оуена и пионера антикапиталистической экономической мысли Т. Годгскина об осуществлении политических реформ путем

³⁹ G. D. H. Cole—A. W. Filson: British Working Class Movements. Select Documents 1789—1875. London. 1951. 409—411. 1.

классовой борьбы, как борющийся за интересы английских рабочих активный политик, ставил их совместно с требованиями общественных и хозяйственных реформ.

Следуя своему предрасположению и убежденности О'Брайен стал бы сторонником всеобщего вооружения народа и насильственного введения всеобщего избирательного права, однако в первый период чартизма и в 1848. г. все же не дал вступить в силу своему мировоззрению, так как не желал полного разрыва между правыми и левыми лидерами чартизма и кроме того — на основе реальной оценки обстановки — был убежден в поражении рабочих.

В 40-х годах XIX. в. он противопоставлялся удачному земельному движению О'Коннора и в некоторой степени изолировался. Во время упадка чартизма, верным к чартистским идеям и к себе, под названием Всеобщей Лиги Реформ создал организацию, включавшую в свою программу кроме положений Народной Хартии и требования национализации земли, горного дела, железных дорог, сооружений для снабжения газом и водой. В изменившихся хозяйственно-экономических условиях 50-х годов деятельность О'Брайена успехов иметь не могла, хотя стремления его остались достойными для увековечения.

É. HARASZTI

BRONTERRE O'BRIEN (1805—1864), IDÉOLOGUE DU MOUVEMENT CHARTISTE

Résumé

Parallèlement à l'épanouissement du mouvement chartiste des essais méritoires ont été faits en vue de préciser la base idéologique de ce même mouvement. Et pendant qu'en 1838 l'Irlandais Feargus O'Connor se distingua comme un dirigeant renommé jouissant d'une grande popularité au sein du mouvement chartiste, le grand idéologue de la première étape du chartisme, issu lui aussi du peuple irlandais, venait de paraître sur la scène de l'histoire. Les chartistes le considéraient comme leur maître, alors que dans les milieux des intellectuels radicaux et des ouvriers, partout dans le pays, nombreux étaient ceux qui se disaient ses adeptes et ses disciples.

Dans son viatique idéologique ils réunit les conceptions qui étaient celles de tous les remarquables penseurs et réformistes d'esprit anticapitaliste de son époque. Il arriva à connaître, à comprendre et à prendre d'une manière critique tout ce qu'il estimait juste, digne d'être suivi et réalisé des enseignements professés par Spence, Godwin, Ogilvie, Cobbet, Gray, Owen, Hodgskin et par Bray. L'étude de l'histoire et la connaissance de l'activité des personnages de la Révolution française exercèrent une profonde influence sur la formation de sa conception du monde. Il était le premier publiciste en Angleterre à exposer dans ses ouvrages et ses discours aux larges milieux des lecteurs et de la classe ouvrière le rôle de la Révolution française et en premier lieu celui de Robespierre et cela en conformité de la réalité et en appliquant aux conditions anglaises les enseignements qui en découlaient.

Au cours des années 1830 O'Brien arriva à dépasser tous les anciens objectifs de caractère radical et utopique tant en ce qui concerne l'explication idéologique que les revendications concrètes d'ordre politique. Tout en réunissant et développant les préceptes d'Owen et de Th. Hodgskin, ce dernier pionnier de l'économie politique anticapitaliste, il finit par mettre à l'ordre du jour la réalisation des réformes politiques par la voie de la lutte des classes tout aussi bien que celles d'ordre social et économique, procédé qui est celui du politicien actif luttant pour les intérêts de la classe ouvrière anglaise.

A en croire son penchant et sa conviction O'Brien aurait décidé pour l'armement du peuple et pour l'extorsion du droit de suffrage, cependant dans la première phase du chartisme et en 1848 il se refusa à faire prévaloir sa conception, car il ne voulait aucunement une rupture totale entre l'aile droite et celle gauche des dirigeants chartistes et parce qu'en pesant les rapports de forces il en conclua à l'effondrement de la classe ouvrière.

Au cours des années 1840 il se trouva opposé à la réforme agraire organisée avec succès par O'Connor et finit par s'isoler dans une certaine mesure. Lors du déclin du mouvement chartiste, fidèle aux idées chartistes et à lui même, il créa une organisation sous le nom de Ligue Nationale des Réformes, organisation qui en dehors des principes professés par la Charte du Peuple inscrivit dans son programme la nationalisation des terres, des mines, des chemins de fer et celle des services de gaz et des eaux. Pendant les années 50, en présence des conditions changées de l'économie et de la société, l'activité d'O'Brien ne put accuser de résultats, cependant les objectifs qu'il s'était proposés sont dignes d'être commémorés.

Széchenyi tragikus útja

Senmi sem képes oly magasba nőni és oly mélyre hullni, mint az ember. Gyakran a szakadék éjéhez hasonlítja szenvedéseit és üdvösségét az éterhez — s milyen keveset mondott ezzel!

De nincsen szebb annál, mint mikor ilyen hosszú halál után újból dereng benne valami és a távolból pirkadó öröm felé testvérként indul el a fájdalom.

Hölderlin

Megtörtetett teste egy évszázadja porlad a cenki kriptában, kemény kövekbe és ki nem apadó vizekbe írott tetteivel, egy egész nemzetet eszméltető gondolataival a feledésnek, a ferdítéseknek és a megnemértésnek immár negyedik emberöltője birkózik hasztalan. Ha élete nem tenné kétségtelenné, utólete is kellőképpen tanúsíthatja nagyságát, — ha életében nem látnók meg, utóéletében is bizvást fellelhetjük a tragikumot. Mert a halott Széchenyi tragédiája azon a ponton kezdődik, ahol az élőét a végzetes pisztolylövés beteljesíti; az élettől elforduló Széchenyit a sír éppúgy, egyetlen pillanatig nem részesítette pihenőben, ahogy a türelmetlen ifjúnak a nagyvilág, a dologra éhes férfinak hazája, a megfáradt öregnek Döbling sem adott soha megnyugvást.

Széchenyi szelleme csak akkor térhetne nyugovóra, ha az egymást váltó nemzedékek szívében és elméjében találná meg illő helyét. Az utókor azonban nem szívében és elméjében, csak városainak közterein állítja fel szobrait, nem szívében és elméjében, csak száján hordozza nagy nevét. A halott Széchenyi — akár az élő — nem fényleni, hanem hatni akar, de a halottat is — akár az élő — éppen azok fogadják leghűvösebben, akik számára legtöbb a mondani-valója, s azok magasztalják lehangosabban, akik legkevésbé érhetnek lábának nyomába.

A világi fegyverletételnek, a jobbágyfelszabadító forradalom befejezetlenségének szükségszerű következményeként 1849 óta Magyarországon minden haladó politikai irányzat, sőt minden magát haladónak pusztán népszerűség-hajhászból álcázó csoportosulás is őseinek keresésében 1848-ig, — s mivel hajlamosak vagyunk nagy, korjellemező eszmerendszereket tüzetes körülírás helyett pusztán egy-egy névvel, legfőbb képviselőjük nevével jelölni meg: — név szerint Kossuthig megy vissza. Természetes tehát, hogy e politikai irányzatok ellenei szintén cégiert keresnek maguknak, e célra pedig — minél kevésbé kívánják feltárni szándékaik haladásellenességét — annál kevésbé Kossuth nyilvánvaló ellenfeleinek, Metternichnek, Apponyinak, Ferenc Józsefnek s annál inkább Kossuth előfutárának, de egyben legkiméletlenebb bírálójának. Széchenyinek a nevét igyekeznek felhasználni. Széchenyinek a *nevét* — mondom, mert Széchenyinek ezek az állítólagos hívei többnyire nem is ismernek belőle egyebet, csak a nevét, s: Széchenyinek a *nevét* — mondom, mert azok is, akik közülök valóban tanulmányozzák életét és nézeteit, nevén kívül legfeljebb egyes, önkényesen kiszemelt megállapításaira és fellépéseire szoktak hivatkozni, a többit pedig megkerülik vagy egyenesen hallgatással mellőzik, hogy *egyértelműen* Kossuth ellenlábásának tüntethessék fel őt.

Igy működnek közre a halott Széchenyi tragikumának ébren tartásában éppen magasztalói: így próbálják őt, aki döblingi magányában meg tudott békélni Kossuthal, halála után ismét és megmásíthatatlanul Kossuth legelkeseredettebb ellenfelévé ütni, így iparkodnak ünnepelni — elleneikkel meg ennek természetes velejárójaként elítéltetni — benne, a magyar liberalizmus első nagy úttörőjében a konzerváció bajnokát, így igyekeznek eltakarni tanításai és életének tanulságai közül a leghaladóbbakat s egyben a legidőszerűbbeket a meghaladottakkal, az idejüket múltakkal. S ez álbarátoknak látszólag nyert ügyük van. Nemesak azért, mert minden vágás visszavágást hív ki s ennek megfelelően a kossuthi politika továbbvivői a Kossuth ellen egyoldalúan kijátszott Széchenyi ellenében nem a valóságos Széchenyi, hanem mindig Kossuth emlékét tartják kötelességüknek megvédeni, de azért is (s a halott Széchenyi tragikumának — akár az élőének — éppen itt van a gyökere), mivel Széchenyit nem csupán Kossuth, hanem önmaga ellen is könnyű kijátszani. És nem is pusztán 1841 Széchenyijét az 1830-i vagy 1848 szeptemberének Széchenyijét 1848 márciusáé ellen, hanem egy-egy történeti pillanat Széchenyijének egyes tulajdonságait és törekvéseit ugyanazon időpont Széchenyijének más tulajdonságai és törekvései ellenében.

Hiszen annál a Széchenyinnél, aki első hirdetője az ősiség felszámolásának és a nem-nemesek birtokbírhatásának, de aki anélkül, hogy ezt a követelését valaha is feladná, legfőbb szószólója lesz a hitbizományi rendszer kiterjesztésének is, annál a Széchenyinnél, aki birtokainak egy esztendei jövedelmét áldozza a magyar nyelvet ápolni hivatott tudós társaság javára, naplóját viszont mindig németül írja, annál a Széchenyinnél, aki a magasállású és nagynúveltségű főúr megvetésével pillant le a kisszerű és elmaradott köznemesekre s az ország felemelését az arisztokráciától várja, bizalmas munkatársait viszont — mivel a legtanultabb embereket akarja maga körül látni — kirekesztőleg a köznemes-ség sorából választja s nem habozik nyilvánosan kimondani: „... Hazánk előmenetele s magasb felemelkedése legfőbb gátjai mi tehetősb birtokosak vagyunk”, annál a Széchenyinnél, aki valamennyi javasolt újítását átgondolt rendszerbe foglalja s aki mégis oly sokszor enged pillanatnyi szeszélyeknek, annál a Széchenyinnél, aki egyfelől egész életét a lelke üdvösségéért vívott harcnak tekinti s még miniszterségének napjaiban is gyóntatójához menekül megnyugtatóért, másfelől kora éveitől kacérkodik az öngyilkosság gondolatával, hogy végül valóban e hite szerint halálos bűn elkövetőjeként tegyen pontot földi pályafutására, annál a Széchenyinnél, akiben végletes érzékiség és testetlen női eszményképek iránti romantikus rajongás, felfokozott önérzet és mérhetetlen kicsinyhitűség, rideg zárkózottság és sóvár társkeresés viaskodik szüntelen: ennél a Széchenyinnél csakugyan nehezen képzelhetni ellentétesebb szálakból összeszőtt emberi és politikai jellemet.

De valójában ezek a mély belső ellentmondások és láncolatosságot következők sem homályosíthatják el történeti szerepének alapvetően haladó jellegét, amit pedig — kimondva vagy kimondatlanul — tulajdonképpen nemesak azok vonnak kétségbe, akik egyenesen konzervatívnak, hanem azok is, akik — a meggyökeresedett közhelyekkel és kényelmekkel — egyszerűen reformpolitikuskak minősítik Széchenyit. Mert konzerváció és reform ténylegesen nem egymást kizáró, hanem éppenséggel egymást feltételező ellentétek: ha a szavakat igazi értelmük szerint akarjuk használni, reformpolitikának csak olyan törekvést nevezhetünk, amely valamely adott társadalmi rendnek nem a lényeges összetevőit, alapjait kívánja felesérelni másokkal, haladottab-

bakkal, hanem csupán az illető társadalmi rend egyes — lényegét, alapjait nem érintő — elemeit igyekszik megújítani, megjobbítani s — tudatosan vagy öntudatlanul — éppen lényeges összetevőinek. alapjainak megszilárdítása, konzerválása érdekében, az ilyen törekvés tehát csak addig tölthet be haladó szerepet, amíg az illető társadalmi rend el nem veszti létjogosultságát, meg nem érik a pusztulásra. Márpedig a Magyarországon uralkodó feudális rend Széchenyi felléptekor már a sorvadás állapotában van, s éppen ezért bármely törekvés, amely megreformálására, azaz feltartóztatathatatlan elenyészésének hátráltatására irányulna, csak a fejlődés kerékkötőjének szerepét tölthetné be.

Az a program azonban, amellyel Széchenyi 1830 táján fellép s amelyhez mindvégig hű marad, éppen nem a feudális rendet hivatott haladásából új életre kelteni: ez a program a kapitalizmus programja s éppen a feudalizmusnak, a feudális rend alapjainak szóló hadüzenet. Hiszen az ősiség és a fiskalitás intézményét felszámolni s törvénybe iktatni a nem-nemesek birtokbírhatását: nem egyéb, mint az uralkodó földbirtokos osztálynak a legfőbb termelőeszköz, a föld fölött fennálló feudális monopoltulajdonát, az egész feudális rend sarkkővét átalakítani önnön szöges ellentétévé, a tőkés rend pillérévé, polgári tulajdonná. És a csekély belső *consumtiót* meg az elmaradott hiteletet fellendíteni, a végtelenül elhanyagolt közlekedési eszközöket kibontakoztatni s mindezek előmozdítására országos pénztárt hozni létre: nem egyéb, mint további hatalmas lépéseket tenni a feudalizmusra jellemző szűkkörű és kicsinyes természeti gazdálkodásnak önnön szöges ellentétével, a kapitalizmus-hoz illő nagyarányú áru gazdasággal való felváltása terén. És ott, ahol eddig csak gabonát vetettek, ezután ipari növényeket termelni vagy selyemhernyót tenyészteni, ott, ahol eddig az emberi kézen kívül legfeljebb a szél meg a víz ereje működött, ezután a gőz erejét fogni munkára: nem egyéb, mint a feudalizmusnak megfelelő kezdetleges termelőerőket feleserélni önnön szöges ellentétükkel, a kapitalizmusnak megfelelő kifejlett termelőerőkkel. És az úrdolgára hajszolt jobbágyok helyett bérmunkásokat foglalkoztatni, a gúzsza merevedett céhkötélekek helyén iparszabadságot teremteni: nem egyéb, mint a feudális termelési viszonyok romjain önnön szöges ellentétüként tőkés termelési viszonyokat hívni életre. És a rendi különbségeket megszüntetve törvény előtti egyformaságot biztosítani minden országlakónak, a nemesi adó- és vámmentességet eltörölve közzéssé tenni az ország valamennyi lakójának terheit: nem egyéb, mint a feudalizmus függőségi rendszerét átváltoztatni önnön szöges ellentétévé, a polgári jogegyenlőség rendszerévé. És üresfejű arisztokratákból, parlagi nemesurakból, szűklátókörű polgárokból vagy együgyű parasztokból kiművelt emberfőket faragni, tulajdon tűzhelye mellett is megvetett, veszteglésre, sőt hanyatlásra kárhóztatott anyai nyelvünket a legmagasabb tudomány és irodalom művelésére alkalmas idiomává fejleszteni: nem egyéb, mint a esunyáska hazát, a még a középkorban megrögzött balitéletek kietlen fellegetvárát önnön szöges ellentétévé, a felvilágosult elme lakályos otthonává tenni. Széchenyi *programja* tehát — lényegében és egészében — nem a feudális rend foltozgatására irányuló reformprogram, hanem a történelem által immár napirendre tűzött gyökeres változás, a polgári átalakulás programja — s ennyiben forradalmi jelentőségű.

Ehhez azonban azt is mindjárt hozzá kell fűzni, hogy Széchenyi *politikáját* csak *programmatikus* vonatkozásaiban nem helyes *reformpolitikának* minősíteni. Széchenyi ugyanis a maga forradalmi jelentőségű programját, Magyarország polgárosítását éppen nem forradalmi módszerekkel, nem az adott hatalmi

viszonyok forradalmi megváltoztatásával, hanem — ellenkezőleg — a közbiradalom egységének és a Habsburg-ház abszolút hatalmának csorbítása nélkül, a nemesség — ezen belül pedig az arisztokrácia — vezetőszerépének megőrzésével, s kiváltképpen nem széles és radikális népmozgalom segítségével, hanem a hatalmon levők jószántából felülről bevezetendő törvényes intézkedések révén kívánja keresztülvinni. Vagyis politikájában a társadalom forradalmi jelentőségű átalakítására irányuló *célkitűzésekkel* olyan *módszerek* egyesülnek, amelyek igazában csak a társadalom megreformálására lehetnek alkalmasak. És közelebbről éppen a nagyszabású célok és az elégtelen eszközök ilyenén ellentétében rejlik Széchenyi sorsának tragikuma.

Mert a Széchenyi által kitűzött forradalmi jelentőségű célokat valójában csak az általa mellőzött, sőt tudatosan kerülendőnek ítélt forradalmi úton lehetne megközelíteni, az általa választott úton viszont elérni lehetetlen. S ha ez Széchenyi felléptekor természetesen még nem is nyilvánvaló s — forradalmi helyzet híján — még nem is a közvetlen jelen problémája: nyilvánvalóvá lett 1848-ban, amikor a polgári átalakulás ügyét Magyarországon az átalakulásra ekkor már kellőképpen megérett helyzetben a köznemesség és a néptömegek együttes, forradalmi fellépése vitte győzelemre a Habsburg-abszolútizmus és az arisztokrácia ellenében. Igaz, 1848-at a Széchenyi nyomdokába lépő, a polgári átalakulást megvalósítani ugyancsak reformok révén törekvő nemesi köröknek két évtizeden át kirekesztőleg törvényes eszközökkel vívott harca előzte meg s ez magyar földön az értelemnek és a humánumnak olyan páratlan kivirágzását hozta magával, amelyre méltán tekintettek elismeréssel az akkori Európa legjobbjai s amely előtt méltán hajtja meg fejét a mi mai nemzedékünk is, mégis: a liberális nemesi mozgalom e két évtized folyamán Széchenyi programjának csak egyes elszigetelt elemeit tudta átültetni az életbe, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet terén nem volt képes megtenni a döntő fordulatot (az 1846 táján végre kialakuló forradalmi helyzetben sem) s voltaképpen, *történeti* jelentőségre éppen önmaga meghaladásának, 1848-nak az előkészítésével tett szert, — ennek a közvetlen sikertelenségnek az oka pedig megint csak a kitűzött célok és a választott eszközök ellentmondásosságában rejlett, amely ellentmondásosság — ha megközelítőleg sem annyira, mint Széchenyit — lényegében az egész liberális nemesi mozgalmat jellemezte.

A történelem persze ismer példát a polgári átalakulásnak akár a feudális abszolútizmus által felülről, reformok révén való véghezvitelére is: így történt ez Oroszországban, ahol maga a cárizmus szabadította fel a jobbágyokat, — ez az akció azonban, éppen azért, mert a néptömegek részvétele nélkül ment végbe, természetesen igencsak torz eredményekre vezetett; s a gyarmati sorsra vetett Magyarország helyzete különben sem ugyanazonosítható a gyarmattartó Oroszországgal. Széchenyi nem alap nélkül fordult várakozással a nemesség felé: a magyar köznemesség (nagy általánosságban véve) — tudjuk — legalább annyira érdekelt volt a polgári átalakulásban, mint a feudális viszonyok fennmaradásában, s érdekeinek ez a kettőssége, ha ingadozásokra kész-tette s mindaddig visszatartotta is az elhatározó lépés megtételétől, amíg más választása már nem maradt, azt is lehetővé tette számára, hogy 1848-ban megtalálja a nép kezét s megőrizze korábbi vezetőszerépét. A kiváltságos osztály legfelső, főúri rétege viszont nem felelt s nem is felelhetett meg Széchenyi várakozásának: a magyar arisztokrácia (néhány kivételes helyzetű s kivételes képességű mágnástól eltekintve) annyi előnyét élvezte a fennálló rendszernek s olyannyira nélkülözte a szélesebb látókört, hogy habozás nélkül a konok tagadás

álláspontjára helyezkedett még a legmérsékeltőbb újításokat illetően is. S még kevésbé igazolta s nem is igazolhatta az élet Széchenyinek azt az elképzelését, hogy Magyarország polgári átalakítását a Habsburg-abszolutizmussal való összeütközés nélkül véghez lehet viinni. Mert az abszolút állam történeti szerepe általában ugyan fölöttébb ellentmondásos: egyfelől erőnek erejével védelmezi a túlérett feudális rendet az érlelődő kapitalista tendenciák ellenében, másfelől viszont akarva-akaratlan maga is közreműködik a feudális rendet — s így tulajdon létét is — aláásó kapitalista tendenciák kibontakoztatásában; s ez jellemző — bár korlátozott mértékben — a Habsburg-abszolutizmusra is, csak éppen Magyarország vonatkozásában a legkevésbé: a Habsburg-abszolutizmus is hozzájárul bizonyos fokig a kapitalista viszonyok csírájának kisarjadásához, de szinte kirekesztőleg az osztrák örökös tartományokban, Magyarország fejlődésének érdekeit viszont — az osztrák uralkodó körök érdekeinek lévén képviselője — mindhalálig következetesen alárendeli az osztrák örökös tartományok — többnyire gyökeresen ellentétes — fejlődési érdekeinek.

De honnan ered hát Széchenyi politikájának belső ellentmondásossága? hogyan lehetséges, hogy ő, aki borzad bárminő forradalmi eszköztől, olyan célokat tűz maga s nemzete elé, amelyeket csakis forradalmi eszközök igénybevételével lehetne elérni? s megfordítva: hogyan lehetséges, hogy ő, aki forradalmi jelentőségű célokat tűz maga s nemzete elé, következetesen elutasít minden olyan eszközt, amely céljait egyedül tenné elérhetőkké? Talán főnemesi állásából, nagybirtokos voltából következik mindez magától értetődő, szükségszerű folyományként? — képtelen, szellemi restségre valló kísérlet volna a magyarázatot *egyszerűen* ezekben a körülményekben keresni. Mert ha Széchenyi tevékenységét *egyszerűen* a magyar földbirtokos osztály legfelső, — s ne feledjük: hanyatló, mind tényleges helyzetét, mind tudatát tekintve, egyaránt retrográd — főúri rétegéhez való tartozása határozná meg: akkor ennek a tevékenységnek szükségképpen nélkülöznie kellene azokat a kétségtelenül haladó vonásokat, amelyek éppen legfőbb jellemzői. De nem kevésbé képtelen törekvés volna — megfordítva — valamiféle az arisztokráciától való vélt elszakadást keresni Széchenyinnél. Mert Széchenyiben — s ehhez sem fér kétség — a jobbágyokat kizsákmányoló nagybirtokosok mélyen élő osztályösztone is megszólal, amikor óva int attól, hogy a parasztok kezébe kiegyenesített kaszákat adjanak, meg a születésükre véghetetlenül büszke főrendek osztályelfogultsága is dolgozik, amikor továbbra is eddigi poleán kívánja látni az arisztokráciát, és a hatalmat, fényüket (s — nem mellékesen — védettségüket) a Habsburgok kegyei-
nek köszönhető mágnások dinasztia-hűsége is jelen van, amikor az átalakulást nem az uralkodóház ellenére, hanem éppen az uralkodói akarat folyománya-
képpen szándékozik tető alá hozni.

Széchenyi nagyságának és Széchenyi tévedéseinek fölöttébb sajátos és — nem kevésbé sajátos módon — fölöttébb közös gyökereik vannak. A történelem más nagy alakjai azért járulhatnak hozzá a fejlődés előbbreviteléhez, mert valamely feltörekvő, haladó osztály fiai s mert következetes képviselői tudnak lenni tulajdon társadalmi osztályuk ügyének. Megint mások, hanyatló, reakciós osztályok fiai azáltal tesznek szert történeti jelentőségre, hogy következetesen szembefordulnak önnön bukásra érett társadalmi osztályukkal s a feltörekvő társadalmi osztályok álláspontjára helyezkednek. Széchenyi természetesen nem tartozik az előbbiek közé, de — láttuk — nem sorolható az utóbbiak közé sem: ő magasan fölébe nő ugyan az arisztokráciának, amelyből ered, de sohasem szakad el tőle. őt nem valamely meggyőződésénél fogva kiala-

kített új osztályálláspont elfoglalása avatja naggyá, csak születésénél fogva adott osztályálláspontjának háttérbe szorulása. Nevezetesen: Széchenyit egyrészt páratlanul széles történeti és nemzetközi látóköre, másrészt a nemzet egésze iránt táplált rendkívüli felelősségérzete emeli mágnástársai fölé; az előbbi teszi képessé arra, hogy mágnás létére megértse: a polgári átalakulás immár Magyarországon is elkerülhetetlen s az arisztokrácia csak a rövidebbet húzná, ha megkísérelné feltartóztatni; az utóbbi teszi képessé arra, hogy ne csak felismerje a polgári átalakulás szükségét, hanem mágnás létére — a 19. századi Magyarországon elsőként — meg is hirdesse a polgári átalakulás programját, meghirdetve egyben az átalakulásnak számos olyan programpontját is, amelyeknek a megvalósulása egyenesen ellentétes volna az arisztokrácia közvetlen érdekeivel.

De mivel Széchenyit születésénél fogva adott osztályálláspontjának háttérbe szorulása teszi képessé arra, hogy kialakítsa és meghirdesse a maga anti-feudális programját, éppen ezért ez az osztályálláspont annak sem lehet egyedüli előidézője, hogy programjának keresztülvitelére nem sikerül alkalmas utat találnia: abban, hogy az átalakulást az arisztokrácia érdekeit legkevésbé sértő módon, sőt az arisztokrácia vezetőszeropének megőrzésével szeretné keresztülvinni, természetesen nagy szerepe van az arisztokrácia iránti hűségének, abban azonban — és ez a döntő —, hogy kerülni akar általában bármely megrázkódtatást s különösen kerülni akarja a Habsburgokkal való kenyértörést, még nagyobb szerepet játszik ugyanaz a nemzet egésze iránti felfokozott felelősségérzete, amely a legfőbb tényező úttörő programjának meghirdetésében is.

Széchenyi ugyanis abból indul ki, hogy a mi kis népünknek a múltban azért jutott osztályrészeül oly sok szenvedés és pusztulás, azért kellett oly sokszor megtorpannia előrehaladtában, mert ismételtlen összeütközésbe került nagyhatalmi érdekekkel, ezek pedig keresztülgázoltak rajta. S Széchenyi úgy látja, hogy a jövőben csak akkor nem fenyeget ugyanez a sors, ha okulunk elődeink kudarcából, ha érdekeinket a velünk kapcsolatban lévő hatalmasságok érdekeinek messzemenő kíméletével és tiszteletbentartásával fogjuk képviselni. Kiváltképpen kímélnünk kell pedig a velünk egybeházasodott Ausztria érdekeit, s nemcsak azért, mert nem vagyunk elég erősek ahhoz, hogy Ausztria ellenében megálljuk a helyünket, hanem azért is, mert a közbirodalom léte és szilárdsága európai szükség, fennmaradásán és nyugalmán tehát a többi európai hatalom is állhatatosan örködik.

Nem egyszerűen s nem is elsősorban valamiféle arisztokratikus korlátozottságnak, hanem mindenkifölött efféle megfontolásoknak s a bennük kifejeződő őszinte, bár túlhajtott (a liberális nemzeti törekvések erőforrásainak alá- és az adott nemzetközi erőtényezők állandóságának túlbecsüléséből fakadó) nemzetföltésnek tulajdonítandó hát, hogy Széchenyi bárminemű kihívást kerülve, a lehető legszelidebb eszközökkel szándékozik keresztülvinni az átalakulást. De vajon nem tart-e attól, hogy Ausztria, illetve a magyar arisztokrácia érdekeinek messzemenő kímélete végül is a haza elemi érdekeinek feláldozását fogja megkövetelni s éppen a legfőbb cél elérését, a polgári átalakulást fogja lehetetlenné tenni? Nem, legkevésbé sem. Mert ő a szülői házból, a kegyes Széchenyi Ferenc és a felvilágosult Hajnóczy József hajlékából nemcsak az isteni gondviselésbe, — az értelem mindenható erejébe vetett hitet is magával hozta. S ezért szentül hiszi, hogy míg az angolokat „a legelők elválasztására, limitatiók, céhek, dézma, robot eltörlésére s egy és más concessiókra — mellyek következésében Albion szigete világunknak úgy szólván középpontja — nem

annyira ezek s belátások, mint kénytelenség bírái, — *minekünk* nem kell azon valóban nevetséges s végre szánakozást indító s legnagyobb bajokat szülő újhúzásokon, egyetnemértéseken, viszongásokon, egymásellentiségeken s a t. — mellyek az angol történetek rajzait sok éveken által annyira eldísztelenítik, keresztül szomorkodnunk”, mivel „az angol előtt példa nem volt: hogy valljon mit szülne az alkotmány egyenlő kiterjesztése az ország minden lakosira; s azért ha ott hajdan az előítéletekkel teljes földesúr önkényesen jobbágyinak concessiókat egyben s másban tenni nem akart s arra ötet végre önléte miatti aggodása kinszeríté, van e annál természeteseb?” — mielőttünk viszont már itt áll éppen az angol (és a francia) példa, s így mi sem természeteseb, mint hogy a magyar földesurakat immár nemesak a kényszer, hanem érdekeik józan számbavétele is rábírhhatja a polgári átalakulás programjának elfogadására s — hasonlóképpen — az uralkodóházat is ráébrsztheti a józan belátás annak elismerésére, hogy Magyarország felemelkedése az egész közbirodalomra nézve előnyös, nem utolsó sorban éppen azért, mert ha a nemzet tapasztalni fogja a királyi szék gondoskodását, ez mérhetetlenül megszilárdítja majd Magyarországon az uralkodóház iránti odaadást.

Igy válik Széchenyi politikai és publicisztikai tevékenységének jellemzőjévé két — egymással szervesen egybefüggő — vonás: egyfelől kímélet nélküli és szakadatlan visszarozása minden olyan lépésnek, amely meggyőződése szerint szakadást vagy visszavonást szülhet, másfelől szinte kimeríthetetlen sokaságban való felsorakoztatása azoknak a valóságos és vélt anyagi és politikai előnyöknek, amelyek az átalakulásból osztályos társaira és a Habsburgokra háramolnának, amelyeknek tehát meggyőződése szerint előbb-utóbb el kell fogadtatniok emezekkel az átalakulás gondolatát.

Széchenyi útját azonban mindkét oldalon egyre több csalódás szegélyezi. Az udvarban kezdettől fogva mindvégig bizalmatlanul és elutasítóan fogadják agitációját: az udvari körök nyilván nem képesek szabadulni attól a — különben jogos — gyanútól, hogy Magyarország belső átalakulása — még ha a Széchenyi által hirdetett kíméletes módon menne is végbe — veszélyeztetné egyrészt az osztrák uralkodó osztályok gazdasági érdekeit, másrészt magának a közbirodalomnak a létét, mivel Magyarország csak addig tartható féken, amíg gyenge. Akikre pedig Széchenyi leginkább tekint várakozással: a magyar főurak (néhány kivételtől eltekintve) még nagyobb bizalmatlansággal s még több elutasítással viszonzák várakozását, mert ha kétségtelen is, hogy rájuk nézve a polgári átalakulásnak éppen az a módja volna legkevésbé sérelmes, amelyet Széchenyi ajánl, ők — ahogy ez már magukat túlélt társadalmi rétegek fiaival mindig is történni szokott — csak akkor fognak majd rádöbbenni arra, hogy a polgári átalakulás Magyarországon is elkerülhetetlen, amikor az már megmásíthatatlan tényé lesz.

A nemeség egyre növekvő haladó csoportja viszont, amelynek a polgári átalakulás hívévé tételében éppen Széchenyi fellépésének nevezetes része volt, az évek múltával mind kevésbé éri be a haladás általa megjelölt útjával és ütemével: ez a haladó nemesség — az övéitől alapvetően eltérő tanulságokat merítve a múltból — egyfelől nem tud hinni az udvar és az arisztokrácia megnyerhetőségében, sőt tisztában van azzal, hogy az átalakulást csak az udvar és az arisztokrácia ellenében lehetséges keresztülvinni, és tisztában van azzal is, hogy valójában nem az átalakulás ellenségeivel való esetleges kenyértörés által, hanem épp az átalakulás ellenségeivel való kenyértörés kockázatától visszarettentvén, veszélyeztetné igazán — amennyiben ezzel már eleve feladná

— az átalakulás ügyét, másfelől a Habsburgok hatalmi helyzetét és a Habsburgok háta mögött álló reakciós európai államrendszert nem is látja annyira szilárdnak, mint ő, s ráadásul mindinkább arra a Széchenyi elképzeléseit sorsdöntő módon meghaladó gondolatra jut, hogy saját erőit még meg is sokszorozhatja, ha bizonyos engedmények révén a maga oldalára vonja az úrbérrendezés óta zömében királytisztelő parasztságot, egyszóval a kockázatot is kisebbnek ítéli, — Széchenyi tanításaiból merített alapköveteléseit ezért egyre újabakkal s merészebbekkel egészíti ki, így például nem elégszik meg többé az iparszabadság jelszavának hirdetésével, hanem az osztrák ipar protekcionált helyzetének megszüntetését és a magyar ipar állami védelmét sürgeti, nem elégszik meg többé az engedőleges örökváltság törvénybe iktatásával, hanem a földesurakra nézve kötelező örökváltság mellett tör lándzsát, s végül eljut egészen a parlamentáris kormányzás szükségének hangoztatásáig, sőt létrehozza a maga szervezett pártját, amely nevében is nyíltan ellenzékinek vallja magát, — vagyis a nemességnek ez a haladó csoportja, bár célkitűzései lényegileg nem mutatnak túl a tőkés fejlődés porosz típusú útjának Széchenyi által is képviselt programján s bár egyelőre maga sem folyamodik olyan eszközökhöz, amelyeket éppenséggel forradalmiaknak lehetne nevezni, mégis — Széchenyitől eltávolodva — mindinkább olyan útra kanyarodik, amely idővel nagyobb zökkenő nélkül fog beletorkollani a polgári átalakulást a Habsburgok és a magyar arisztokrácia ellenében ténylegesen kierőszakoló forradalomba. Széchenyi tehát, akinek a programját Bécsben és az arisztokrácia körében minden mérséklete ellenére is túlzónak, a liberális nemesség táborában pedig úttörő jelentőségének elismerésével is túllontúl mérsékeltnek tartják, mind jobban magára marad.

Ezek a csalódások azonban, bármennyire elkészeríti is az udvari és főúri körök bizalmatlansága s bármennyire fájó is számára korábbi népszerűségének szemmel látható hanyatlása, nem bírják rá az általa választott út feladására. Mivel a nemzet gyengességéről s a Habsburgok hatalmáról kialakított ítélete nem változik, továbbra is úgy látja, hogy a nemzetre nézve végzetes volna az uralkodóházzal való kenyértörés, s ezért továbbra is és egyre szenvedélyesebben támadja a nemesi ellenzék — s kivált legnagyobb hatású és legmerészebb vezetőjét, Kossuthot — a pisztoly — szerinte idő előtti — elsütése miatt. Élesen elítéli az ellenzék nemzetiségi politikáját, mint amely túlzásaival maga ébreszti fel a magyarelles nacionalizmust a nem-magyar népek körében (bár ez, ha kétségtelen is, hogy az ellenzék egyes túlkapásainak nem csekély részük van a helyzet elmérgesedésében, valójában éppoly öntörvényszerű járuléka a polgárosulásnak, akár a magyar nacionalizmus); parasztilázítónak minősíti azt a Kossuth által kiadott jelszót, hogy a közteherviselés bevezetését fel kell használni az örökváltság lebonyolításának megkönnyítésére, mint amely csak fokozhatja a földesurak és a jobbágyok közötti gyűlölséget (holott ezt a valóságban éppen az örökváltság lebonyolításának elhúzódása növeli); végül pedig az országot pusztulásba döntő népfuradalom szításával vádolja Kossuthot (akinek a politikája annyiban csakugyan gyökeresen meghaladja az övét, amennyiben nyíltan Magyarország alárendeltségének megszüntetésére irányul s az Ausztriához fűződő kapcsolatot végső soron az uralkodó személyének közösségére kívánja szűkíteni, aki azonban a nép felköltésének gondolatától éppoly idegen, akár ő, aki a néptömegeknek csak passzív rokonszenvét igyekszik biztosítani a *nemesi* ellenzék számára s céljait szintén kirekesztőleg törvényhozási úton szándékozik elérni).

Mindezenközben Széchenyi lényegében kitart eredeti programja mellett, e programnak valamennyi forradalmi jelentőségű eleme mellett. De a harc logikája magával hozza, hogy ha egyes részleteket illetően mégis módosítja programját, ezek a módosítások mindig követeléseinek további mérséklésével egyértelműek. Amikor például az ellenzék az általános közteherviselés haladéktalan bevezetését kezdi sürgetni, Széchenyi a fokozatosság szükségét hangoztatja, azt javasolván, hogy a különféle adónemekre különböző időpontokban terjesszék ki a közös adózás elvét. Vagy amikor az ellenzék az ósiség intézményének maradéktalan felszámolását tűzi ki céljául, Széchenyi a hitbizományi rendszer egyidejű kiszélesítéséért száll síkra. S végelemzésben mindezt azért cselekszi, hogy egyfelől illetéknéppen a mindennapi politikai küzdőtéren is mérséklően hasson az ellenzékre, másfelől pedig így, a lényegyet nem érintő engedelmények árán tegye végre programját elfogadhatóvá azok számára, akik eddig bárminemű újítástól idegenkedtek.

Mert Széchenyi sorozatos kudarcainak ellenére is számít az udvar és az arisztokrácia jóindulatára (hiszen, ha erre nem számítana, — a Habsburg-hatalom szilárdságáról alkotott túlzó ítéletének megfelelően — nem számíthatna többé törekvéseinek, egész élete művének sikerére sem). S ezért, amikor a negyvenes évek közepén, Metternich figyelmeztetését megszívulve, fiatal magyar főuraknak egy csoportja, a liberális eszmék térhódítását tapasztalván, végre maga is elismeri bizonyos változtatások — ugyan fölöttébb vérszegény és az udvar vezetésével megvalósítandó reformok, mégis valahára reformok — szükségességét (mivel másként, továbbra is megmaradva a merev tagadás álláspontján, immár végképp nem remélhetnék, hogy sikeresen szállhatnak szembe az ellenzékkel), a király pedig e csoport fejét, Apponyi György gróftól nevezi ki kancellárrá s ekként szemmel láthatóan áldását adja ez újkonzervatívok tevékenységére: Széchenyi elhitheti magával, hogy az udvar végre őszintén a polgári átalakulás felé vivő útra lépett (holott az újkonzervatívok által javallott reformok valójában csak a polgári átalakulás tényleges híveinek táborát hivatottak megosztani, tehát éppen a polgári átalakulás hátráltatására hivatvák). S amikor azután Apponyi, körmönfont céljainak szolgálatában Széchenyi tiszta nevét is utilizálni kívánván, felajánlja neki, hogy kinevezeti a helytartótanács újonnan létesítendő közlekedésügyi bizottságának elnökévé, Széchenyi ilyen illúzióinak rabjaként, no meg azért is, hogy kivihesse régóta dédelgetett tervét, a Tisza-völgy rendezését, vállalva amúgy is megfogyatkozott népszerűségének teljes feláldozását, elfogadja az ajánlatot, ezzel pedig — úgy látszik — beteljesítvén 1848 előtti életútjának tragikumát, végérvényesen szembekerül azokkal, akik minden ellentét dacára kezdeményezéseinek leg-hívebb — mert legkövetkezetesebb — folytatói, s egy táborba kerül azokkal, akik kezdeményezéseinek igazában legfőbb ellenségei.

És valóban: Széchenyit még az a tapasztalás sem ábrándítja ki, hogy újsütetű pártfogói egyik helytartótanácsbeli ülnöktársával — a bizalmatlanság nyilvánvaló jeleként — állandó megfigyelés alatt tartatják hivatali ténykedéseiben, Bécsből pedig megannyi méltatlan kilincselés után sem kapja meg a Tiszaszabályozásra kért s korábban meg is ígért egyetlen milliót — úgy, hogy a szabályozási munkálatok évekig tartó erőfeszítések ellenére is tulajdonképpen csak az első kapavágásig jutnak el; az utolsó rendi országgyűlésen a konzervatív követeket is felülmúlja az ellenzék elleni fellépésekben s az ellenállást még akkor sem szünteti meg, amikor a rendek, az európai forradalmi hullám megindulását látván, 1848. március 3-án egyhangúlag (tehát a konzervatív

követeket sem véve ki) elfogadják Kossuth híres felirati javaslatát: a bécsi forradalom előestéjén is azt indítványozza a magához hívott követeknek és főrendeknek, hogy ezekben a válságos percekben hagyjanak fel a követelő eljárással s, mint hasonló helyzetben, Mária Terézia és Ferenc császár idején elődeik tettek, ajánlják fel alattvalói szolgálataikat a mindenfelől forradalmi mozgalmak által fenyegetett trónnak, mert ilyenén fellépés esetén számíthatnak arra, hogy az udvar, egyedül a magyar nemzet hűségére alapozhatván állását, kívánságaikat önként s megelőző készséggel fogja kielégíteni, sőt a jövőben Magyarországot a birodalom legszilárdabb pontjaként, valóságos központjaként fogja kezelni.

Széchenyi indítványa azonban elhangzik; a rendek, ha megemlékeznek elődeiknek Mária Terézia és Ferenc császár idején szerzett keserű tapasztalatairól, éppenséggel nem oszthatják Széchenyinek a Habsburgok várható hálájával kapcsolatos reménykedését, továbbra sem adják fel hát követeléseiket, ellenkezőleg: amikor március 14-én fülükbe jut a bécsi forradalom híre, elhatározzák, hogy már másnap a királyi szék elé terjesztik őket.

És ezen a ponton a könyvtárnyi Széchenyi-irodalom részszerint elnémul, részszerint pedig tudományosaknak immár végképp nem nevezhető fogásokhoz folyamerodik, csak hogy elterelje a figyelmet a lába előtt megnyíló feneketlen szakadékról. Mert március 15-én, újkori történetünknek e legnevezetesebb napján Széchenyi is pályafutásának legmagasabb csúcsára hág: ő, a kossuthi politikának mindeddig legádázabb ellenzője, most nyíltan elismeri, hogy ez a politika célirányosabbnak bizonyult az övénél, s határozottan és lelkesen csatlakozik a kibontakozó forradalmi mozgalomhoz. És ez a gyökeres irányváltoztatás, bármilyen hirtelenül következik is el, teljesen őszinte: Széchenyitől nem idegen a színészkedés, de mélységesen idegen a színelelés; s hogy a magatartásában végbement páratlan fordulat a meggyőződésében végbement fordulat következménye, azt nemcsak jellemének egyenessége teszi kétségtelenné, de félreérthetetlenül bizonyítja meghitt embereivel folytatott levelezése, félreérthetetlenül bizonyítja egyetlen igazi barátja, titkainak egyedüli tudója, naplója és félreérthetetlenül bizonyítja az a lázas tevékenység is, amelyet kezdetiől fogva kifejt a forradalom sikeréért. Mert a magyar argonautákkal Bécsbe tartó hajó fedélzetén a *pragmatica sancti*óhoz mindhalálig ragaszkodó Széchenyi javasolja elsőként, hogy a megalakítandó független magyar kormány tényleges önállóságának biztosítására a nádort ruházzák fel olyan kiterjedt hatalommal, aminő gyakorlatilag már szakítást jelent a közbirodalom fölötti uralkodás egységének a *pragmatica sancti*óban lefektetett elvével; mert amikor március végén a kamarilla megkísérli a szintén a kormányzás egységének sérelmével felállítandó külön magyar had- és pénzügyminisztériumok hatáskörét a semmivel tenni egyenlővé, Széchenyi ismét az első vonalban küzd e kísérlet kudarcha fullasztásáért; mert április elején megint csak Széchenyi, a békés eljárások mindenkori szószólója teszi meg az első lépést a pesti gépgyárnak fegyvergyárrá való haladéktalan átszervezése érdekében; — és e felsorolást még hosszan lehetne folytatni.

De mi a magyarázata ennek a fordulatnak? milyen új helyzetmegítélés viszi most Széchenyt, a legkiméletesebb eszközök eleddig tántoríthatatlan hívét a forradalmi politika útjára? Végző soron éppen az, hogy a célok, amelyeket fellépése óta követ, — ha mérvükben nem is — irányukban kezdettől fogva azonosak voltak a forradaloméival, csak az út, amelyen járni kívánt, nem volt eddig forradalmi, s ez a kettősség, amely már 1848 előtt is tragikus ellentmondá-

sok harapófogójába szorította őt, 1848-ban végképp nem tartható fenn többé. Széchenyinek, aki oly sokszor és mindig is oly eredménytelenül próbált közvetíteni haladók és magukat fontolva haladóknak hirdető konzervatívok között, ebben a végletekig feszült helyzetben (amelyről sok más, önáltató kortársától eltérően nagyon is jól tudja, hogy „forradalmi állapot”) látnia kell, hogy közvetítő megoldásoknak ezután végképp nincs helyük, hogy ha nem akarja levenni ujjait a nemzet ütőeréről, ha nem akar visszavonulni a közéletől, csak két választása lehet: vagy vállalja legfőbb célja, a polgári átalakulás keresztülvitele kedvéért a forradalmi úton most felkínálkozó páratlan esélyekkel együtt a forradalmi út páratlan veszélyeit is, vagy a forradalmi út veszélyeinek elhárítása végett egyszersmindenkorra lemond a polgári átalakulás esélyéről is. Ő tehát, aki visszavonulásra természetesen nem gondol, mert nemzete sorsát nem nézheti a kívülálló közömbösségével, elszánja magát a választásra s, mivel a polgári átalakulás célkitűzésétől, amelynek helyességében mélyen hisz, semmilyen veszély sem tántoríthatja el, — szöges ellentétben főúri társaival, akik nem kérnek a polgári átalakulásból s ezért tétovázás nélkül az ellenforradalom zászlói alá sereglenek — a forradalom útjára lép. És e választást megkönnyíti számára az a — különben nagyon is megalapozott — számítás, hogy most alighanem éppen az illetén forradalmi kockázatvállalás háríthatja el a még nagyobb kockázatot, nevezetesen azt a veszélyt, hogy az egyelőre — korábbi aggodalmaira rácafolóan — vérontás nélkülinek s nemesi vezetésűnek ígérkező forradalom pusztító népforradalomba torkolljék, vagyis a nemesség és a néptömegek végletes meghasonlására s ezzel a polgári átalakulás ügyének jövőtétlen kudarcára, sőt az ország teljes pusztulására vezessen.

Ilyen megfontolások magyarázzák tehát, hogy 1848 tavaszán Széchenyinek — úgy látszik — sikerül kitörnie pályafutása tragikus fogójából. Ez a siker azonban csak látszólagos, helyesebben: csak átmeneti; az újonnan választott, a forradalmi úton nem képes következetesen végigmenni, a tragikus ellentmondások, amelyeknek a foglya volt, rövidesen ismét s újult erővel hatalmukba kerítik.

Igaz, a forradalom kezdeti eseményei jobbadán igazolni látszanak Széchenyi várakozásait: a forradalom vezetését senki sem vitatja el a nemességtől, a parasztság nem hogy nem lázad fel földesurai ellen, hanem az első hetekben éppen séggel lelkesedve fogadja az országgyűlés által nagy gyorsasággal törvénybe iktatott jobbágyfelszabadítás hírért, s egyelőre a nemzetiségek körében sem tör ki magyarellen felkelés, hanem szintén lelkesedés uralkodik, az udvar pedig — ha nem is minden ellenállás nélkül — végül maga is áldását adja a forradalom vívmányaira. És a helyzet illetén alakulásának biztató voltát még csak öregbítheti az a Széchenyi szeme előtt ugyanekkor megcsillantó remény, hogy néhány hónapja kidolgozott nagyszabású közlekedésfejlesztési tervzetének életbeléptetését sem kell ezekután osztrák kamaraelnökök kényétől tennie függővé, hanem immár akadálytalanul keresztülviheti majd a nemzet akaratából. De ha mindez jótékonyan hat is rá ezekben a hetekben, a jöreménység, amely ez idő tájt eltölti, már kezdetben sem maradéktalan; amikor azt mondja, hogy „meg fordítani nem lehet a zablált ragadt lovakat, sőt ostort kell ügyes kocsisként bontani, . . . egyet egyet jót húzni, kivált a hátulsókra, mert más-kép elesik . . . , had fussa ki magát, . . . csak fel ne forduljon a koesi . . . majd a völgyben (az alkotmányos szabadság mezzején) tán csak fentarthatjuk”: akkor szavaiban bennefoglaltatik az az elszánás, hogy sorsát a rohanó kocsihoz köti, sőt az is, hogy kész még siettetni is a rohanást, ha a szükség úgy kívánja,

de bennefoglaltatik az a kimondatlan félelem is, hogy *tán* utóbb sem lesz mód a lovak megfékezésére s *tán* így is fel fogják borítani a kocsit. És ahogy események tornyosulnak eseményekre, úgy tornyozódik Széchenyi lelkében is aggodalom aggodalomra, míg végül a kétség újból s teljesen maga alá nem gyűri kezdeti reményeit.

Persze, hogy az országgyűlés nem egy, hanem tíz milliót szavaz meg közlekedési beruházások céljaira, s néki mint újdonsült közlekedésügyi miniszternek mégis megint csak a tervezetéseknél kell maradnia, mert az országnak a valóságban nincs pénze, az csupán elkесeríti, de nem sújtja le, hiszen korábbi várakozásai ellenére sem éri teljességgel meglepetésszerűen. De hogy a néptömegek első lelkesedése rövidesen munkás- és parasztköveteléseknek adja át a helyét, az már nyugtalanítja, ha különösebben szintén nem aggasztja is (mivel bízik abban, hogy a kormány újabb munkaalkalmak teremtésével, illetve a jobbjágyfelszabadítás fogyatékoságainak kipótlására a népképviseleti országgyűlés elé terjesztendő törvényjavaslatával úrrá lesz az ilyen nehézségeken). A csakhamar kibontakozó nemzetiségi mozgalmak viszont már erősen foglalkoztatják, bár önmagukban ezeket sem tartja túlságosan veszélyeseknek. Amikor azonban tapasztalhatja, hogy az udvar éppen e nemzetiségi mozgalmak irányában — enyhén szólva is — kétes magatartást tanúsít, az aggodalmak egyszeriben eluralkodnak rajta. S nem tudja osztani Kossuth véleményét, amely szerint a nemzetnek most erőt kell mutatnia, mert egyedül ezáltal rettentheti vissza a szervezkedő ellenforradalmat, ellenkezőleg: szinte rögeszméjévé válik, hogy éppen Kossuth eljárása idézi fejünkre a bajt, amennyiben csak ez és éppen ez hívja ki az ellenforradalmat harciasságával, a valóságban pedig az ellenforradalom sokkal hatalmasabb erőforrásokra támaszkodhatik, mint mi, az ellenforradalom esetleges támadása ellenében tehát nem leszünk képesek megvédelmezni még a márciusi vívmányokat sem, bár azokat az udvar őszintén magáéivá tette s, törvényekbe foglaltatván, a király is szentesítette, mert az ellenforradalom esetleges támadása teljes bukásunkat fogja maga után vonni.

És most már a királyi szó szentségébe vetett eddig rendületlen hite, utolsó reménysugara sem tarthatja magát soká. Augusztus 30-án ő is olvashatja a bécsi kormány hirhedt emlékiratát, amely az uralkodót elmarasztalja a márciusi törvények szentesítéséért, Magyarországot meg a *pragmatica sanctio* megsértésével vádolja s elsősorban éppen olyan lépések (a nádornak királyi hatalommal történt felruházása, valamint különálló had- és pénzügyminisztérium létesítése) miatt, amelyeknek a megtételében személy szerint őneki is döntő része volt, a szeptember 3-ról 4-re virradó irgalmatlan éjszakán pedig megismerheti a királynak mindezekkel egyetértését kinyilvánító szenttelen kísérőiratát is. Vagyis most már nemesak arra döbbenhet rá, hogy az ellenforradalom támadása közvetlenül fenyeget, hanem arra is, hogy az ellenforradalom szítója mégiscsak maga az uralkodóház s hogy az ellenforradalom a valóságban korántsem csak a Kossuthnak általa felrött ujjhúzásokat kívánja megtorolni — ezekre nem is igen hivatkozik —, hanem kendőzetlenül a forradalom kezdeti, márciusi vívmányainak lerombolására törekszik. A magyar nemzet tehát — úgy érzi — megint válaszúton, de most józan ésszel immár el nem viselhető választás előtt áll: vagy azt teszi, hogy tédet hajt az ellenforradalom előtt s önként lemond mindenről, amit márciusban elért, vagy pedig azt teheti, hogy védelmezi magát s harcol, — míg el nem törlik a föld színéről, mert győzelemre semmi remény... Szolgaság és nemzethalál: e két egyaránt irtóztató látomás között omlik össze Széchenyi; nem az ellenforra-

dalom s nem is a forradalom, hanem e két, zaklatott agyában jelenvalóként felrémelő szörnyeteg közötti képtelen választás kényszerűsége s önmaga, vélt felidézöjük elől menekül feldúlt idegekkel előbb öngyilkossági kísérletekbe, majd Döblingbe.

De az önvád emésztő fúriái Döblingbe is elkísérik; mindenfelé pusztulást lát, s e pusztulás okozóját — állítólagos követőitől eltérően — nem Kossuthban, hanem önmagában jelöli meg, önmagában, mint aki elsőnek ébresztette fel alvó nemzetét s elsőként vezette arra az útra, amely beleveszett a forradalomba. A forradalom célkitűzéseit azonban — megint csak állítólagos követőivel ellentétben — sem ekkor, sem később nem tagadja meg, a forradalom egyes mozzanatai közül is csak a debreceni trónfosztástól határolja el utóbb magát.

Háborgó kedélye azután lassan-lassan mégis megnyugszik. S ismét hideg fejjel mérve fel a helyzetet, tapasztalnia kell, hogy lázálmaait az élet nem igazolta, hogy bár a forradalom egy évi elkeseredett ellenállás után valóban elbukott, az országra pedig átmenetileg a korlátlan önkény árnya borult: a nemzet a vereség súlya alatt sem roppant össze, a legyőzött forradalom alapvető vívmányai erősebbeknek bizonyultak a győzőknél s az abszolutisztikus rendszer. hiába állították helyre tűzzel-vassal, nem képes többé kiheverni azt a csapást, amelyet éppen a forradalom mért rá 1848-ban. De tapasztalnia kell azt is, hogy az ellenforradalom egyelőre még mindig gátlástalanul tobzódik a letiportak szenvedéseiben, hogy az országot egyelőre még 1848 előtti jogaitól is megfosztották, hogy nemcsak az elsőhajtott jajszavakat, de még a visszafojtott gondolatokat is besűgők hada kémleli, s tapasztalnia kell, hogy az abszolutisztikus rendszer, a józan ész és a tisztesség elemi szabályait megesúfolva, mégis valósággal haladónak, az ország javán fáradozónak igyekszik lefestetni magát ocsmány bértollnokai által.

S ekkor Széchenyi, a helyzetet többé nem látván reménytelennek, de egyelőre nem látván elfogadhatónak sem, ismét tollat ragad, hogy — betetőzve élete művét — nyíltan szembeforduljon a Habsburg-abszolutizmussal, amellyel oly soká kerülte a kenyértörést, s — bármekkora árat kell is fizetnie majd ezért — maga adja meg néki a kegyelemdőfést. És a *Blick*nek valóban része van az abszolutizmus földre terítésében, — az abszolutisztikus rendszer azonban még halálos vergődésében is elég erős ahhoz, hogy csakugyan magával rántsa a *Blick* szerzőjét is.

Így lesz Széchenyi utolsó, életét önként kockára vető vértanújává annak a szabadságharenak, amelyet egy évtizeddel előbb még csak hiábavaló áldozatvállalásnak ítélt. S így hirdeti elmúlásával, amit múltó napjaiban maga is váltig tagadni próbált: hogy nagy célokat nem mindig érhetünk el nagy áldozatvállalás nélkül, de a nagy áldozatok mindig megtermik a maguk gyümöleseit.

1959 augusztus.

VARGA JÁNOS

Az áruló

Megjegyzések Németh László Görgey-drámájához

A Wörthi tóra tekintő lakásban, mások kimustrált butorai közt, a szegénység határát súroló szűkösségekben éli napjait. Jórészt mézesheteit tölti itt, amelyeket több mint esztendeje egyidőre megszakított a történelem. A tétlenkedés idegen fogalom számára: hol a sebtiben összeütött házi asztalosműhelyben barkácsol, hol mesterséget tanul a hajdani ismerősből barátta nőtt posztógyáros üzemében. A családnak is szüksége van kenyérre; a mögötte álló, nélkülözések közt áttengett évek is munkára edzették. Főképp azonban a nyugtalan lélek igényli a szakadatlan foglalatatoskodást: riasztó árnyakat remél tovaűzni ezzel. Am minden hasztalan, mint ahogy meddő a hitvestárs reszkető ügyeskedése is: hozzátalálnak és szorítóba fogják őt a gyanú, a vád és az önvád kísértetei. Velük viaskodik a zaklatott lélek, amelyben szörnyű vihar dúl a nyugalom árca mögött. Mert a lakás gazdája az az ember, akinek neve hallatán egyet kérdez minden anyaszülte: áruló-e vagy sem? A Klagenfurtba internált Görgey.

Egy esztendő sem ölel fel teljesen az az idő, amelynek vívódásait négy felvonásba sűríti a dráma, hogy gánások és vádak, lelkipurdalás és önmarcangolás szövevényén át végül is utat vágjon az igazság felé. De mit kínálódik végig ezalatt annak szenvedő hőse! Hol egy osztrák mundérba kényszerített, pálinkabűzös hajdani honvédtiszt kopogtat be hozzá, hogy segílyt kolduljon Paszkievics állítólagos aranyából, amelyeket a közhit szerint árulása díjául kapott Görgey; hol saját beamterbátyjából árad a burkolt gyanakvás, amikor a családi név jóhírének ürügyén ösztökéli őt, hogy legalább védje bemoesolt becsületét. Az aradi gyásznapi híre, Kossuth viddini szózata — amelyben egy világ előtt süti Görgey homlokára a nemzetvesztés bélyegét —, a Zichy-ékszeres elsikkasztásának vádja, a főbelövést ajánló névtelen levél, a macskazene a klagenfurti éjszakában, amelynek rendezői Vörösmarty rettenetes versét szögezik búcsúzóul az extábornok kapujára: újra meg újra beletépnek az amúgysem hegedő sebbe. Nyomukban egyidőre magába a tépelődő-védekező emberbe is befészkel a gyanú, és kétkedni kezd saját — nem tetteinek, hanem — ösztöneinek és viselkedésének ártatlanságában. Hiszen a látszat ellene tanúskodik: bajtársait és alvezéreit föld alá vagy börtönbe küldte a győztesek bosszúja; mi másért méltatnák hát kegyelemre őt, ha nem azért, mert érződik rajt az árulás szaga?

Két síkon zajlik tehát le a drámai összeütközés. Görgey részint a magyar világgal, a nemzettel és mindazokkal néz farkasszemel, akik a világsi tragédiáért egyedül benne látják a bűnbakot; részint pedig tegnapi önmagával perel, hogy magyarázatot leljen a kettős talányra: egy egész ország szemében miképp juthatott a vádlottak padjára, és miért kerülhetette el társai végzetét? A közelmúlt vallatása során érvek és ellenérvek feszülnek egymásnak; a hideg tárgyilagosság és a heves indulatok váltakozásai közt pedig látszólag fény derül a szabadságharc

egy sor olyan mozzanataira, amelyek érthetetlenek maradtak a kortársak előtt. Mindez annyira magas hőfokon, oly izzó szenvedéllyel és igéző szépségű nyelven megy végbe, hogy feledtet: az igazi eseményt nem is a darab történései, hanem a dialógusokban felidézett multak jelentik; és az olvasó elakadt lélekzettel várja, cáfolható-e az érv, amely épp sorra kerül. Miért hát a szorongás, amelyet maga után hagy a dráma és végkifejlete?

Korunk sürgetően követeli a hamis illúziók, az időszerűtlenné fakult mítoszok elvetését. Ezt parancsolja az ezernyi új csodát teremtő technika, ezt igényli a táguló látókörű értelem, és erre készlet a valóságot az igazi tudományosság eszközeivel és módszereivel boncolgató marxista gondolkodás, amely ilyen vagy amolyan formában, de mégis mind szélesebb embercsoportokhoz talál utat. A hazug illúziók szétszlatása épp ezért sohasem öncél, hanem csak állomás a valóság megközelítésének útján, és így mindig a lényeg, az igazság keresésével kell párosulnia. A mítoszromboló tettek értékét tehát nagyonis befolyásolja az a körülmény, hogy közelebb vittek-e a valósághoz, vagy eltávolodtak-e — esetleg más irányba — attól. E szempont érvényesítésére a Görgey-dráma megítélésekor annak alkotója még külön is kötelez: hozzá, a tudományos gondolkodás laukadatlán és tiszta szándékú propagálójához méltatlan lenne, ha épp a tudományt és eredményeit, a valóság tényeit mellőznénk alkotásának mérlegelése során.

A Görgey-legendának egymással szögesen ellentétes változatait teremtette meg a kortársak és utódek képzeletvilága, vagy hívta életre az eltérő pártszínezet. Az egyik véglét szerint Görgey tulajdonképp kalandor, aki a ráruházott bizalommal visszaélve, ellenszolgálatás reményében tudatosan vitte kelepcébe bajtársait, és vállalta cinikusan a szabadságharc árulójának díctelen szerepét. A másik viszont olyan mártírt látta benne, aki ártatlanságot tudatában emelkedett lélekkel tűri, hogy a nemzeti tragédiáért őt tegye felelőssé a bukásban árulást kereső kétségbeesés. A két szélsőség közt az árnyalatok egész sora húzódik; valamelyik kategóriába azonban mindegyikőjük besorolható aszerint, hogy fejére olvassák-e Görgeynek a szándékos árulást, vagy felmentik-e őt annak vádjától. Némethi László drámája látszólag túllép e merev ellentétpáron. Nemcsak az árulást kiáltók és a felmentésre szavazók érvei csapnak össze benne, hanem saját magával is számot vet Görgey. Az egyik kérdés az, hogy valóban eladta-e hazáját Világos hőse. A másik: ha tudva és akarva nem is bűnrészes a tragédiában, szándékai és ösztönei mélyén se fedez-e fel árulást önmagában lelkiismerete.

Az elsőre a dráma a hajdani tisztárs szavain át nemmel válaszol: „Görgey tábornok tévedhetett. Iróniájával . . . lehet, hogy gonosz látszatokba keverte magát . . . de az, aminek ott kikiáltották: hazája, bajtársai tudatos áruba bocsátója; az nem lehetett soha!” Egy idejét múlt legendának jogos, formájában is helyeselhető tagadása ez. Mert a megfogalmazás, mivel a hangsúlyt a *tudatosság* kapja benne, az ösztönös kártevés lehetőségét önmagában még nem vonja kétségbe. Maga Görgey is fontolóra veszi ezt, mikor a természettudós pártatlan tógájában tart vizsgálatot múltja felett. Sőt egy gyenge órában eljut annak megvallásáig, hogy ártatlan ugyan, ha csak tett és szándék a bűn kritériuma, de vádolnia kell önmagát, ha az ítéletnél ösztön és viselkedés is latba esik, mert ezek alapján az ügynek valóban nem hőse, hanem kedyszegője volt.

De a beismerés csak átmenetinek, a túlfeszített lelkiismeret káprázatának bizonyul. Igaz, Görgey kitér az egyértelmű felelet elől, mikor öccse tudni szeretné, hogy fenntartja-e önvádjait; a dráma egésze azonban — szellemében és hangvételében egyaránt — hősenek büntelenségét sugallja. A tudatos árulás és ösztönös kártevés vádját egyformán elutasítja Görgey, mikor a rázúdult gyanú

alapindokára kétízben is így ad magyarázatot: „Hogyha a magyar olyan nagy, mint az angol, vagy olyan karakteres, mint a holland vagy a svájci — a Világos utáni csapásban találta volna meg föltámadásához a serkentést. Annak a népnek azonban, amely az ellenállásra csak úgy volt képes, hogy az én barátom legyőzhetetlenségéről s a világkonstellációk gyors kedvezéséről meggyőzte: az bukásában csak úgy őrizheti meg önérzetét, ha tovább hisz ebben a legyőzhetetlenségben. S ezért kell Görgey Arturnak árulónak lenni.” Eszerint az önismeretre gyáva, erejét és értékét reálisan felmérni képtelen nemzetnek szüksége volt egy bűnbakra: hogy meg ne fossza önbizalmától az elszenvedett vereség, annak okát nem saját gyengeségében, hanem árulásban kellett keresnie. Görgey nem volt elővigyázatos a látszatokkal szemben, és ezzel alkalmat adott arra, hogy a nemzet igényelte bűnbak szerepére őt szemelje ki az elkeseredett közhangulat.

Balgaság lenne állítani, hogy e felfogás minden igazságmagot nélkülöz, de méginkább önámítás volna elfogadni, hogy — akáresak megközelítően is — az igazság teljességét tartalmazza. Mert sokak számára valóban az elvakult nemzeti hiúság lehetetlenítette az erőviszonyok meghatározó voltának elismerését a végkifejletben, sőt olyanok is szép számmal akadtak, akik az árulás hangoztatásával saját retrográd szerepükről igyekeztek a figyelmet elterelni. Ugyanakkor a közvélemény szemében mégsem alaptalanul került Görgey azok legelső sorába, akiket felelősség terhel, ha nem is az elbukásért, de legalább annak siettetéséért. A dráma viszont azzal, hogy a szabadságharc alulmaradásában csak a túlerő szerepét látja, egyszersmind feloldozza Görgeyt mind a tudatos árulás, mind pedig az ösztönös kártevés gyanúja alól, azaz valójában a bukás ódiumát hordozó mártírrá nemesíti őt. Megmarad tehát a látszat ellenére is a régi: áruló — ártatlan ellentétpár határain belül, és miközben lerombolja a szándékos árulás mítoszát, irodalmi rangot biztosít egy másik, a tények valóságától ugyancsak messze álló, és egyáltalán nem újkeletű legendának, sőt megejtő művészi eszközökkel csábítja az olvasót is fokról fokra Görgey bűntelenségének elismerése felé.

A dráma szörnyű hírbe keveredett Görgeyje ugyanis első olvasásra egy igaz, majdnem makulátlan ember, aki önmagára való tekintet nélkül mindig csak a legjobbat akarta, és szakadatlanul azt az erkölcsi normát követte, amelyet Isten és egy tisztá élet eltottak beléje. Ereiben anyja révén német vér is kering, ezért már kezdettől fogva idegen tőle a légvárépítők hite, fogékony a realitások iránt, és objektivebb ítéletet tud mondani a jelenségek, egyszersmind saját nemzete fölött. Öröklött hajlama és pénztárcájának lapossága folytán a császár mundérijában töltött esztendőök alatt sztoikussá nevelődött. Ráadásul a vegyészeti tanulmányozása elsajátította vele a tudományos gondolkodás szigorát, a logikai nyugalmat és a következtetés képességét, melyeknek egyrészt későbbi hadisikereit, másrészt azt az önfegyelmet köszönheti, amely lehetővé teszi, hogy önmagát is a természettudós tárgyilagosságával elemezze.

Más tehát ő, mint Kossuth, vagy akár 1848 többi vezérpolitikusa és tábornoka, akik vele együtt bújtak elő a közös anya: a forradalom szárnyai alól és kerültek irányító posztokra. E „pulykaság” szabja meg útját: ő, mint az ész képviselője, felfedezi társaiban az esztelenséget, amely irrealitást kerget. A Habsburg-birodalom szétrobbantása, mint kívánalom, neki is szíve szerint való. De benne a józan értelem az oktalán ábrándok fölé kerekedik: a lehetőségek számbavétele után már nincs hite a magyar ügy diadalában. Önállósulni akar tehát, hogy féket rakjon az esztelenségre.

Csakhogy az elvakult reménykedés, cigányos nagyszájúság és könnyelműség a dráma szerint nem pusztán egyesek sajátja. 1848-ban a nemzet volt ilyen;

Kossuth fantaszta lelkéből a nemzet beszélt; az ő viselkedésében ismert a nemzet önmagára, mert azt mondta ki és azt cselekedte, amit a nemzet érzett és tenni szeretett volna, de amihez önmagától és önmagában nem volt bátorsága. Pedig hazugság és színészkedés volt, ábrándot és érzületet lehetőségnek, elérhető célnak kikiáltani. E mindent elborító hazugságban és színészkedésben Görgey nem tudta felfogni, hogy mindez a történelem akarata, és így feddhetetlen moráljára hagyatkozva, egy nemzet hitével találta szembe magát. Noha előtte Schwechat óta nem volt kétséges, hogy e hit: a magyar győzelem hite minden alapot nélkülöz, mégis be kellett látnia, hogy „vacogó kis dolog a történelemben az ész”, mert a hamis illúziók széttépése, főképviselőinek eltávolítása egy nemzet haragjának feltámadásával fenyeget.

Irrealitás tehát a győzelem is, de irreális az a törekvés is, amely feltételezi, hogy a naiv ábrándokkal tettelesen szembefordulni helyes és célravezető. Mit tehet e kettős irrealitás harapófogójába került ember? Ha csak önmagára gondol, akkor lelép a szakadéknak vágató székéről. De aki nem tud és nem akar saját erkölcsének renegátja lenni, ezt nem cselekedheti, mert e morál a nemzet sorsáért is felelősnek érzi magát. A kocsis mellett kell hát maradnia, és a sors által rászabott szerepet úgy játszania végig, ahogy erkölcsi normájához méltó, és egyúttal kimeríti a tudomány eszközeivel felmért lehetőségeket. Görgey tehát nem hagyja el helyét. Egyfelől küzd azért, hogy az ellenforradalom ne ülhessen olesó, vértelen diadalt; — ezt követeli az egyéni és nemzeti becsület. Másfelől maradásával a józanságot, a mérsékletet képviseli az illúziókba bódultak között, és magatartásával — nem mint katona, hanem mint politikus — tilalmazza, hogy a hadvezér győzelmeiből örült álmokat kovásoljanak a civilek; — így parancsolja a nemzet sorsán aggódó lelkiismeret. A morális és tudományosan gondolkodó ember számára az adott viszonyok közt ez az egyetlen lehetséges, *emberileg* tehát realpolitika.

Ezzel látszólag kész 1848 képlete: egyik oldalon áll a szent kókler, a morál fölé helyezett lángész: Kossuth, akinek zsenije főképp a légyárépítő nemzeti tehetőségben nyilvánul meg, aki azonban a balgatag illúziókba tévedt nemzeti érzület kifejezője; a másik oldalon e lángész akadékoskodó árnyeka, a folttalan jellemű, az események menetét és irányát tudós tárgyilagossággal, reális szemlélettel megérteni kívánó Görgey, akinek iróniája, gúnyos sziporkája csupán egyfelől a nemzet sorsának, másfelől a nemzet becsületének féltéséből fakadt gyötrődés álcázására szolgál. És mintha csak a Kossuth—Széchenyi ellentét tartalmának hamis indoklása éledne fel új kiadásban a Kossuth—Görgey szembenállás magyarázatában. A dráma szerint az érzelem és az értelem, a kívánság és a realitás ellentéte ez: Kossuth az újmódi forradalmár, aki csak az eszmét nézi, és a szabadságért mindent hajlandó odadobni, azzal sem törődve, ha csupán rombalmarad az ország helyén; Görgey viszont az egyszerű patrióta, aki a hazát, annak valóságos javát tekinti, így a legnagyobbat: a becsületet, és ezzel a moralizáló, reális megoldást kereső Görgey hazafiságban Kossuth fölé emelkedik.

A Kossuth—Görgey ellentét ilyen kibontása, a Görgey-rejtély ilyen megoldása első pillanatra épp azok szemében tűnhet igaznak, akiket nem csupán az elfogult nemzeti érzület vezet, hanem a körülményeket és lehetőségeket vallató értelem útján közelítenek 1848—1849-nek e ma is vitatott „titkához”. Ilyen irányban befolyásolja az olvasót az is, hogy az író egy sor művészi eszközzel készíti elő annak a végső értékelésnek a hitelességét, amelyben Görgey alakja és történeti szerepe rokonszenvenné, a rágalmak hálójába font büntelen ember vergődése megrendítővé válik. Az ő Görgeyje a megtettesült jellem magánéletében

is, és abban a csapdában is, amelybe a sors kegyetlen szeszélye lökte. Őcesének ifjúkori ideálja ő: levelei valósággal Seneca modorában írt erkölcsi értekezések; kitűnő pedagógus; a leggyengédebb férj, aki hitvese elől kitartóan palástolja a tüzet, amely belülről annyira égeti. A küzdők élén abban a biztos tudatban marad, hogy az út végén vesztőhely vár rá, hiszen még fizetését is féltetési, hogy ne jének a bekövetkező nehéz napokban legyen mihez nyúlnia. Ferenc József kezéből nem fogad el nyugdíjat, mert annak folyósítását előzetes kéréshez köti az uralkodó. Nyomorgó honvédtisztek közt osztja szét az aranyak felét, amelyeket utazási költségekre hitelezett neki Paszkievics. Azonnal felvilágosítja klagenfurti új barátját, hogy ő a nemzet szemében áruló, mert nem akarja, hogy annak nevére árnyék vetődjék a vele való barátkozás miatt. Kisebb hibának tartja, hogy ártatlanul vádolják a haza eladásával, mintha nem marasztalnának el egy valódi hazaárulót. Lelkifurdalása támad, mikor rajtakapja magát, hogy örül születendő gyermekének, és egy percre elfelejtette: csak egy nemzetvesztő hírében állónak nevét hagyhatja örökül reá. Emlékei publikálására sem pusztán kenyérgond viszi: titokban azt reméli, hogy ezzel kihívja maga ellen a végzetet, és követheti a halálba társait. Memoárjaiból számúzni kívánja az élményt mesévé alakító képzeletet, fejtegetés-magyarázkodás helyett csak a pusztá tények rögzítésére óhajt szorítkozni, és nem törődik vele, hogy azok mivé állnak össze mások fejében. Tudja, hogy e módszer a tömeg szemében nem ártatlansága, hanem bűnössége mellett bizonyít; így dönt mégis, mert számára az egyén jelen sorsánál fontosabb, hogy száz év múlva mindenki ráismerjen az igazságra; tollát tehát hiúság vezeti ugyan, de a természettudós tiszteletet keltő hiúsága és felelőssége az.

Ekkora karakter, ennyire emelkedett lélek az ellenfél iránt sem lehet teljességgel méltánytalan. Nem mindenért kárhoztatja tehát Kossuthot, akiben szerinte is a nemzet gyöngői és lényes tulajdonságai együtt testesültek meg, hanem kész elismerni, hogy hibái is elsődlegesen erényeiből fakadtak. Megérti, hogy szükség volt a képzelet bizonyos elborulására, mert a magyar csak ennek árán maradhatott legtovább talpon Európa szabadságszerető népei közül. Azt sem vitatja, hogy ez főképp Kossuth érdeme: ha ő nincs, 1848 őszén a minisztérium szétrebben és martalócaival Budára sétál Jellasics. Emellett Kossuth nem feltétlenül tudatosan hazudott a nemzetnek; maga is, akárcsak az érzelmeik által vezetett asszonyok, tényeknek hitte a kívánatokat. Sőt még a trónfosztásban sem egyedül azt látja Görgey, hogy Magyarország felégette a hidat a statusquot védő Európa felé: a nemzet kimondta azt, ami szívében feküdt; ilyen lépés pedig, ha politikai baklövés is a jelenben, megtérülhet a jövő századaiban . . .

Másrészt ez a Görgey hangoztatja, hogy, mint igazi természetbúvár, akkor sem áll el az igazság vizsgálatától, ha önmaga számára az nem éppen kellemes. És valóban: a dráma jeleneteiben a hősré nézve kényes, ellene felhozni szokott kérdések is előkerülnek, és — látszólag magyarázatot kapnak. Megtudjuk, hogy miért maradt meg Görgey a legnagyobb sereg élén, noha elvesztette hitét a magyar győzelemben; megtudjuk azt is, hogy katona létére miért ártotta magát a politikába, ahelyett, hogy feltétel nélkül követte volna a polgári hatalom irányvonalát: egyéni morálja és a nemzet sorsáért érzett felelőssége egyképp azt diktálták, hogy ne bujjék ki a szerep alól, amelyet előírt neki a történelem, hanem épp a nemzet érdekében vállalja azt: A váci proklamáció csupán az egykori birodalmi tisztek megnyugtatója, a sereg egységének megőrzése érdekében született. A főparancsnoki poszthoz azért ragaszkodott mindvégig, mert biztosítani kívánta a téli hadjáratban vele összeforrt fiúk életét. Még azt sem tagadja:

brumaire 18-ról is olvasott valamit, hiszen a trónfosztás után megfordult fejében, hogy szétveri az országgyűlést és elfogatja Kossuthot. A gondolatot azonban nemcsak azért vetette el, mert akkor a nemzet kihült volna alatta, azaz ellene támadt volna a közvélemény: e gondolat nem is volt komoly, szándék sohasem lett belőle, mert nála: a jellemmel a szándékot tett is követte volna. Mindezek után az olvasót megkísérti a gyanú: vajon nem pusztán azért esik-e szó Görgey egynémely sebezhető pontjáról, hogy azok tisztázása még hitelesebbé tegye Görgey ártatlanságát, még jobban kiemelje erkölcsi nagyságát?

Ugyancsak a végső kép meggyőző voltát hivatott alátámasztani az a tény, hogy a dráma az ellentétpár két alakjának egy sor olyan személyes vonását és lépését mutatja meg vagy villantja fel, amelyek az adatok fényénél is kiállják a valóság próbáját. Mert igaz, hogy Kossuth nemcsak páratlan szónoki tehetség volt, de nagy színész is: nemcsak bizonyos nemzeti érzület kifejezője, hanem az illúziókeltés nagymestere is. Megesett, hogy képzelete és vágyai túragadták a lehetőségek határain; előfordult, hogy naív és képtelen ötletek futottak át agyán, mint például a drámában joggal megrótt itáliai vállalkozás kalandos terve. A helyzetek és fordulatok megítélésében sem tudott mindig sokoldalú, de mértéktartó, az államügyek kezelésében pedig eléggé böles lenni. A szerénység ugyancsak nem tartozott legfőbb jellemvonásai közé. Sőt: a drámában foglaltakon kívül még számos olyan mozzanatot sorakoztathatna fel a multak kutatója, amelyek nem éppen hizelgőek Kossuthra. A hiteles, idealizálástól mentes Kossuth-portré megrajzolása történetírásunknak még el nem végzett feladatai közé tartozik.

Másfelől Görgeyben kétségtelenül volt valami sztoikus; önfegyelme sem tagadható. Az is igaz, hogy hideg nyugalomával, esípös iróniájával igazi érzelmeit takarta. A birodalmi seregben leszolgált, valamint a tanulásra fordított és nem egyszer szinte koplalással járó évek ugyancsak nyomot hagytak benne. A esatartéren valóban kemény és bátor katonának mutatkozott; hadászati kérdésekben pedig Kossuthnál nagyobb áttekintéssel rendelkezett. Családi életéről sem tudunk semmi olyast, ami ellene mondana a drámában megjelenített magatartásának. Mi magyarázza hát, hogy a dráma, noha a *részletekben* gyökeresen szakít a Kossuth—Görgey kérdésben szinte hagyományossá merevedett fekete—fehér ábrázolás sémájával, *egészeben* mégis oly képet alkot Görgeyről, amely a történeti valósággal aligha egyeztethető össze?

A történeti személyiségek megítélésénél nem a szorosabb értelemben vett egyéni vonások döntenek. Az ügy szempontjából természetesen nem mindegy, hogy milyen karakterű ember képviseli: a személyes tulajdonságok rokonszenvesse is tehetik, de kompromittálhatják is azt, mégpedig annál inkább, minél magasabb poszton álló személyiség jellemvonásairól van szó. Mégis: az eszmék és tettek mérlegelésekor csupán motiváló szerepet játszanak, mert ezek értékének megállapításában, helyeslésükben vagy elmarasztalásukban az alapvető mérce csak az lehet, hogy mennyiben szolgálták az emberiség, akár egy adott társadalom érdekeit, azaz milyen volt viszonyuk a haladás követelményeihez. Más ítékezési elvnek Görgey esetében sincs létjogosultsága. Ez az alapállás azt is tartalmazza, hogy mások, nevezetesen Kossuth gyöngéi, politikai melléfogásai befolyásolhatták ugyan — akár vonzóan, akár taszítólag — Görgeyt; egyik-másik lépését — ha csak elszigetelten néznénk az ilyeneket — még talán magyarázhatnák is; annak a magatartásnak és viselkedésnek a nyitját azonban, amelyet Görgey a szabadságharc *egésze* alatt tanúsított, nem adhatják; következőképp az ítékezésnél legfeljebb mint enyhítő körülmények jöhetnek számba,

de a bűnösség vagy ártatlanság tényének megállapításában nem lehet elhatározó szerepük.

„Az igazság szürke, sokágú, nem olyan ríkító, mutató, egyszerű, mint a hazugság” — mondja Görgey. Nos, az igazság csak úgy közelíthető meg, ha a dráma hőse ellen és mellett szóló tényeket sokoldalú vizsgálatnak vetjük alá. E vizsgálódás nem korlátozódhatik a fegyverletétel napjaira: Világos csupán következmény volt, és az utolsó aktusnál sokkal izgatóbb az út, amely odáig vezetett. Németh László kikerüli ezt a buktatót: az előző hónapok egy sor mozzanatát is felidézük dialógusai. Noha ezekben számos olyan kérdésről is szó esik, amelyek Görgeyt látszólag kínosan érinthetik, mégis akkor hökken meg először az olvasó, amikor a drámába szőtt történeti tényanyagot közelebről veszi szemügyre.

Az adatok használata ugyanis a valóság gazdagságához képest — minden látszat ellenére — eklektikus. Önmagában persze csak helyeselhető, ha a történeti témához nyúló művész válogatja, szelektálja a rendelkezésére álló anyagot, hiszen az igazi művészet úgy tudja visszaadni a múltak bonyolult, ellentmondásokból és kölcsönhatásokból összetett világát, és jut el a mának szánt mondani-valóhoz, hogy közben takarékosan bánik adataival. Csakhogy a használatra kiszemelt tényeknek olyanoknak kell lenniök, hogy akár már önmagukban, de főképp összességükben egyrészt a valóság sokszínűségére vessenek fényt, másrészt a történeti folyamatoknak épp a lényegét láttassák meg e sokszínűség mögött. Sőt: a művész dolgozhat költött személyekkel és költött szituációkkal is, ha e személyek és helyzetek híven fejezik ki a történelem menetének azon valószínűségi irányzatait és tendenciáit, amelyeket a képzelt szereplőkkel és szituációkkal a szerző szimbolizálni akar. De ha olyan tényleges történeti szereplőket választ hőseiül, akik saját korukban annyira meghatározott eszmék és áramlatok képviselői voltak, hogy ezeket az eszméket épp az ő nevük fémjelzi, akkor a felhasznált tényanyagnak és a teremtett helyzeteknek egyaránt azt a szerepet kell tükrözniök, amelyet a kérdéses személyiségek a valóságban játszottak el, vagyis az adatok csoportosításának a tényleges történeti funkció megvilágítását kell szolgálnia. E drámában azonban nem így történik: azon kívül, hogy egy-két ténybeli tévedés is helyet kapott benne, a Görgeyt vádoló és az őt igazoló adatok aránya, a történelem által szolgáltatott arányukhoz viszonyítva, eltolódott az utóbbiak javára; a tárgyalásba vont vádoló tények értelmezése pedig többnyire egyszempontú maradt. E módszerbeli fogás hathatós eszköz arra, hogy a dráma végére a történeti hűségnek ellentmondó megvilágítást nyerjen Görgey alakja és történelmi funkciója.

Bizonyítékokat a mondottakra. Csak elvakult rosszhiszeműség és botor kicsinyesség dolgozott azokban, akik újra és újra megkísérelték, hogy minden hadvezéri tehetséget megtagadjanak Görgeytől; ennek ellenkezőjét állítani viszont ugyanilyen tévedés. Görgey egyes katonai feladatokat valóban mintaszerűen oldott meg, mint például a téli észak-magyarországi visszavonulás; máskor viszont a hadászat legegyszerűbb szabályai ellen is vétett, mint Budánál, amikor ostromgépek nélkül kezdett a vár vívásához. A dráma Görgeyje által ócsárolt republikánus tábornokok: Guyon, Damjanich, Nagy-Sándor József, sőt még a kapkodó-következetlen Perezel nevéhez sem sokkal kevesebb hadisiker fűződik, mint amennyiben Görgey közvetlenül személyileg eldöntő szerepet játszott, pedig nekik nem is nyílt alkalmuk arra, hogy fővezéri posztot mutassák meg, mire képesek. Az isaszegi győzelemhez meg, amely a drámában kétízben is mint Görgey tudománnyal felvértezett katonai talentumának bizonyítéka

kerül elő, Görgeynek éppenséggel kevés köze volt. Ezzel az ütközettel nem számolt kedvencnek: Bayer vezérkari főnöknek haditerve; maga Görgey pedig csak akkor ért a küzdelem színhelyére, amikor a kezdetben meghátráló magyar hadsorokat már győzelmes ellentámadásba ragadta a tartalékhadtesttel önhatalmúlag beavatkozó Aulich. Isaszeg tehát szimbólumként sem állja meg helyét; Görgey ama kijelentése pedig, hogy e kardja hüvelyét rázó nemzetnek Hunyadi János óta nem akadt olyan katonája, mint ő, a tényekkel szembesítve nem önismeretről, hanem önteltségről árulkodik.

Annak magyarázatával, hogy az 1848 decemberi visszavonuláskor miért tekintett el a taktikai csatározásoktól is, a dráma Görgeyje adós marad. Hallgatással mellőzi annak indoklását is, hogy miért vágta sutba a haditerv előírását, amely neki Komárom zárolását parancsolta, és miért vitte ehelyett katonáit Felső-Magyarország hegyei közé. A váci kiáltvány tartalmának és körülményeinek fontos mozzanatai ugyancsak kihullnak emlékezetéből. Mindössze arról ejt szót, hogy a proklamáció kibocsátásában szükség, és nem hajlandóság vezette: azokat a tiszteket akarta megnyugtani vele, akik csupán az alkotmányra tett esküjükért voltak hajlandók csatázni, a királyság eltörléséért azonban nem; lépése tehát voltaképp a hadsereg felbomlásának megelőzését szolgálta. Azt már nem tekinti említésre méltónak, hogy kiáltványában a „belső rendbontók”, értsd: a baloldali erők ellen is feljajánkozott. Felejtí, hogy a proklamációval egyidejűleg felszólította a Honvédelmi Bizottmányt: nyilatkozatával kapcsolatban foglaljon állást; a kormánynak mégis idegenektől kellett megtudnia kiáltványának tartalmát, mert ő maga — kimondatlanul ugyan — átmenetileg megszakította az összeköttetést Debrecennel, és a politikai hatalmat nem érdemesítette arra, hogy közvetlenül hozza tudomására a történeteket. És a haderő épségének biztosítására egyedül ez az út kínálkozott? Miért nem keresett módot a sereg szellemét aláásó tisztek eltávolítására? Miért nem fordult Kossuthékhoz, hogy feltárja előttük nehézségeit, és vagy a mótely kigyomlálásához kérje segítségüket, vagy legalább e taktikának magyarázott manifesztumot beszélje meg előzetesen velük, ha egyszer tisztikarának nézeteivel érzelmileg ő maga nem azonosult?

Moro posztógyáros és a dráma szerzője egyaránt tévesen hiszik, hogy a váci kiáltványban a Burg is csak a magyar sereg egységének és ütőképességének felté- sét látta. Közismert, hogy három héttel annak kibocsátása után felkereste és a harc abbahagyására hívta fel Görgeyt Windischgraetz megbizottja. Válaszul Görgey a váci proklamációt nyújtotta át neki. És pár nap múlva olyasmi történt, ami véletlennek aligha tekinthető: a Magyarországon működő összes császári seregarancsnokhoz rendelet indult, hogy bárhol találják Görgeyt, fegyverletétel fejében ajánljanak neki személyi amnesztiát. Csak a magyar előőrsök éberségén múlt, hogy Windischgraetz utasítását a címzettek sohasem kaphatták kézhez. Vajon a császári főhadiszálláson az állítólagos seregnyugtató proklamációtól függetlenül keletkezett az a vélemény, hogy nem reménytelen Görgeyt megkísérteni? Erre Windischgraetz rendeletének szövege a cáfolat: „A császár jogaiért harcolni kész, magát a Honvédelmi Bizottmánytól függetleníttette, ígér- jék meg neki az amnesztiát!”

Ha elfogadjuk, hogy Görgey Vácán egyedül a sereg egységének ügyét viselte szívében, akkor még érthetlenebb, hogy miért engedte ugyanezt az egy- séget két hónappal később: Tiszafürednél kockára dobni, amikor tisztikarában az ő tudtával és hallgatólagos beleegyezésével tört ki és terjedt a zendülés az akkori fővezér: Dembinski ellen, a lázadók vezérjelöltje meg egyenesen ő maga

volt? Pedig a magyar ügy most sem forgott kisebb veszedelemben, mint 1849 januárjában, hiszen a kétnapos esatában kifáradt sereg jóformán az ellenség torkában állomásozott. Görgey erre sem ad feleletet.

Szerinte a tavaszi győzelmes visszavágás egyedül néhány volt császári tiszt érdeme, akik mást gondoltak, mint amit az olműtzi alkotmány szánt Magyarországnak, — holott az ellentámadás gondolatának Kossuth volt a legelső szószólója. A nemzet megosztásának felelősségét Kossuth nyakába varrja, pedig tettelesen ő maga lépett Vácnál erre az útra. Kossuthot elmarasztalja, hogy a csataterén, akár Ausztriában is, nem igyekezett Olmützre új meg új feleletet adni; és a politikusokat kárhoztatja amiatt, hogy ő: Görgey Ausztriára nem üthetett akkorát, amekkorát szeretett volna. De honnét meríti a bátorságot e kijelentéseihez, mikor alátámasztásukra a legkisebb tényt sem tudja felmutatni? Hiszen a tények ellenkezőjét bizonyítják állításainak: abban, hogy a magyar haderő nem nyomulhatott osztrák földre, ő maga az elsőszámú vétkes; a nagy alkalmat ő hagyta kihasználatlanul akkor, amikor Kossuth kérésére, könyörgésére sem szakította félbe Budának — igaz kezdetben Kossuth helyeslésétől kísért, később azonban helytelenített, mert túlsokáig húzódó — ostromát, pedig a szétzilált ellenség csak ezzel nyert időt arra, hogy összeszedje magát!

Számos más kérdésben is vagy cserbenhagyja emlékezete Görgeyt, vagy legalábbis pontatlanok ismeretei. Kossuth semmiféle osztrák—francia háborút nem jelentett be a parlamentben; külpolitikai vonatkozásban mind a nemzetgyűlés, mind a főhadiszállás tisztjei előtt csupán egy Európát újrajrendező kongresszus közelségével érvelt a trónfosztás mellett, ahol már független Magyarországot kívánt képviseltetni. Mikor pedig bizonyossá vált, hogy a nagyhatalmak burzsoá kormányai rossznéven vették a detronizációt, holott addig épp önállóságának hiányára hivatkozva tagadták meg Magyarország elismerését, Kossuth egyike volt azoknak, akik külpolitikai megfontolásokból erélyesen felléptek a köztársaság kikiáltása ellen. Akkoriban Görgey ugyancsak tudott erről, de tudta azt is, hogy Kossuth álláspontja csupán átmeneti, a körülményektől feltételezett.

Lehet, hogy Görgey valóban nem értesült nagybátyja ama leveléről, amely a magyar határ átlépésekor már Paszkievics zsebében lapult, és amelynek írója arról tájékoztatta a cári főparancsnokot, hogy érdemes Görgeyvel tárgyalások végett érintkezésbe lépnie. Azt azonban még így sem lenne szabad elfelejtenie, hogy — ellentétben a dráma beállítással — már több mint két héttel előbb kapcsolat jött létre közte és Paszkievics között, mielőtt Kossuthtól a tárgyalások megkezdésére felhatalmazást kapott volna. Görgey büszke rá, hogy katonáit az orosz özönön át sértetlenül vezette el Komáromtól Aradig: de azzal már nem kérkedik, hogy mennyi véráldozatba került az a másfél hét, amelyet a kormány rendelkezéseinek fittyet hányva Komáromnál vesztegetett el azután, hogy a Marosmenti koncentrációra ismételt parancsot kapott; holott, ha a terv előírásait idejében teljesíti, valóban veszteség nélkül érkezik Aradra. Elhallgatja, hogy a cári seregbe való átvétel ábrándját az ő tudtával terjesztették el bizalmasai a tisztikar körében. Nem kerülnek szóba sorozatos parancsszegései. Visszautasítja azt a szemrehányást, hogy Kossuthot a főhatalom átadására kényszerítette; a valóságban viszont — épp Klagenfurtban! — a tényeknek megfelelően ismerte el, hogy Aradon hajthatatlanul követelte Kossuth és a kormány távozását. Azt sem vallja be, hogy a teljhatalmat a béke megkötése és nem a fegyverek lerakása végett kapta. És miért mond esődöt állítólagos reálpolitikai érzéke, amikor a hadjáratot a közkatonákra legjobb, a tisztekhez legméltóbb és Ausztriára a legmegszégyenítőbb módon akarva befejezni, a cári seregnek adja meg magát,

mikor tudja, hogy e lépéssel még inkább bosszúra ingerli a győzteseket, közkatonák és tisztek ellen egyaránt? Végül az is az igazsághoz tartozik, hogy a dráma keretébe foglalt időhatárokon belül Görgey valóban nem kért nyugdíjat Ferenc Józseftől, 1854-től viszont saját folyamodására rendszeres szubvenciót kapott a birodalom titkos alapjából.

Görgey eddig ismertetett ellentmondásai, félremagyarázásai, valamint agyonhallgatásai továbbiak felsorolása és tucatszámra felhozható újabb „miért”-ek nélkül is kétélyt ébresztenek a dráma írásnódszerének tárgyilagossága, hőse vívódásának őszintesége, végeredményben tehát a kibontakozó Görgey-kép hitelessége iránt. Van azonban az érintetlenül maradt kérdéseknek egy csoportja, amelyeknek vizsgálata közelebb visz mind a Görgey-rejtély megoldásához, mind a műnek első pillanatban fel sem tűnő eszmei mondanivalójához. Görgey és a szabadságharc más antikossuthiánus erőinek viszonyáról van szó.

A drámában ugyanis Görgey csak *önmagát* képviseli, *saját* értelme-erkölelесе szerint jár el, és platformja is *egyéni* platform. Egyedül benne fogan meg a nemzetgyűlés szétkergetésének és Kossuth elfogásának ötlete; azt is egyedül gondolja ki, hogy a hadseregből kiszorítja a nagy ellenlábás híveit. Szövetségesekről nem tud; legfeljebb halvány utalások formájában ejt szót arról, hogy voltak, akik feltekintettek reá, és hogy a nemzet legjobbjainak kiesiny csoportja a valóságos Görgeyt, nem pedig az ellenfelek által sárral dobált árulót látta benne. Csakhogy, ha a valósággal szembesítjük, megdől Görgey politikai magányosságának elmélete.

A dráma hőse ugyanis egyfelől fikarcenyit sem bízik a magyarok győzelmében, másfelől mégis mindvégig a forradalom táborán belül marad, sőt ragaszkodik vezető pozíciójához. E történetileg is igaz ellentmondást a mű megnyugtatóan nem tudja feloldani, és végeredményben válasz nélkül hagyja azt a kérdést, hogy miért viselkedett így, miért tartott ki a reménytelen ügy mellett, mit akart tulajdonképpen Görgey. Igaz, a dráma látszólag két feleletet is kínál: az egyik szerint emberi morálja diktálta Görgeynek, hogy betöltse azt a funkciót, amelyre a történelem kiszemelte őt; a másik szerint az a szándék szabta meg magatartását, hogy elejét vegye Kossuthék jóvátehetetlen túlzásainak, Ausztriával pedig drága árat fizetessen a győzelemért. Az első variáció fordulatonak tetszetős, magyarázatnak azonban hasznavehetetlen. A másik viszont csak féligazságokat tartalmaz, mert megtorpan a végső következtetés kimondása előtt. Pedig kerülgeti ezt az önmagával és másokkal vitázó Görgey, hiszen elárulja, hogy hite szerint a vér a márciusi alkotmány védelmében ömlött; hogy Zichy kivégeztetésével azoktól választotta el magát, akik Jellasics terveiben és diadalában reménykedtek; hogy Kossuthtal azért került szembe, mert az eltávolodott 1848 őszén elfoglalt álláspontjától; és hogy a nemzet a trónfosztással a sértett jog pozícióját adta fel. Vagyis: az körvonalazódik ugyan a drámában, hogy Görgey az 1848-as forradalom törvényeinek alapján állt, a létrejött új gazdasági-társadalmi rendet magáénak vallotta, és annak védelmében verekedett; azt viszont már nem, hogy milyen eredményt várt e verekedéstől, ha egyszer a győzelmet ostoba ábrándnak tekintette. De legyünk pontosak. E többízben előkerülő kérdésre is van válasz, mégpedig mindig ugyanaz: Görgey a nemzeti becsület oltalmazását és megőrzését tartotta szem előtt!

Csakhogy nincs rá bizonyítékunk, hogy Görgey a nemzeti becsület hűvös és nehezen meghatározható eszméjének lovagja lett volna. Eljárására a magyarázat sokkal prózáibb: egészen 1849 júliusáig reménykedett abban, hogy sikerül Ausztriával az 1848-as alapokon kompromisszumra lépni. Félt a Habsburg-fegyverek

győzelmétől, mert nem kívánta vissza az arisztokrácia uralmát, és mert, mint volt császári tiszt elé, a bitófát idézte az elbukás gondolata. De tartott attól is, hogy egy nem várt fordulat realizálhatja Kossuth függetlenségi elképzeléseit és belpolitikailag egyszersmind olyan földesuszamlást idézhet elő, amelynek következtében az alsóbb osztályokra támaszkodó radikális-republikánus erők a közép-nemességtől elragadják a hatalmat, amelynek e közép-nemesség 1848 márciusában lett elsőszámú birtokosa, és gátat emelnek az ő érvényesülése elé is. Görgey érdekét tehát a márciusi alkotmánynak sem jobb-, sem balfelé történő változása nem szolgálja, számára az egyetlen kívánatos út a harmadik: az osztrák—magyar megegyezés útja.

Rideg, sőt félelmetes magatartása, amelynek a birtokába került hatalom ad súlyt, tudatos tilalomfa a baloldal törekvései előtt. A republikánusokat becsúszó megnyilatkozásaiban, a Kossuth-pártiak tendenciózus visszaszorításában egyetlen cél vezet: gátolni, hogy a baloldal erőre kapjon. Másrészt mivel a Habsburgok különben aligha késznek kompromisszumra, sorozatos katonai csapásokkal képzeli el őket a megegyezés felé hajlítani. Kossuth a küllelenséget legyőzni, Görgey csupán megpuhítani kívánja; ami tehát Kossuthnál stratégia, az Görgeynél a taktika szerepét kapja. Az események egyes szakaszaiban stratégia és taktika fedik egymást, így rejtve marad — még Kossuth előtt is —, hogy eltérő szándékok húzódnak meg az érdekek látszólagos azonossága mögött. Ilyenkor a politikai és katonai vezér közt átmenetileg helyreáll a harmónia, de újra felbomlik, míhelyt annak meghatározására kerül sor, hogy milyen lépés kövesse a hadihelyzet kedvező alakulását.

Az 1848-as alapon való megegyezés gondolata azonban távolról sem kizárólag a tömeg felett álló, tisztán látó, az eszteleenségben észt képviselő Görgeynek egyéni sajátja. Nem szorul bizonyításra, hogy a „védekezni a kompromisszumért” jelszó a forradalom és szabadságharc alatt a nemesség egyik, békepárt néven emlegetett szárnyának politikai céljait fejezte ki. Alatta a birtokos osztály azon rétegei gyülekeztek, amelyek a polgári átalakulást 1848 márciusával befejezettek kívánták nyilvánítani. Igényelték márciusot, mert nyomasztották őket az 1848-ig fennálló gazdaság-politikai viszonyok, de nem volt nyükre a társadalmi demokratizálódás esetleges folytatódása sem. Előzőleg harcba mentek a polgári átalakulás 1848-ban megvalósuló mértékéért, de itt osztályérdekeik megállást parancsoltak nekik. Sértette őket Ausztria mindenhatósága, de nem nélkülözheték a birodalom támogatását a saját hatalmi pozícióikat veszélyeztető népi-nemzetiségi törekvések ellenében. E felemás helyzet megoldását olyan kompromisszumban vélték megtalálni, amely 1848 vívmányait mind a régi rendet visszasíró feudális-nagybirtokos, mind a forradalom továbbfejlesztését áhító plebejus erőkkel szemben Ausztria beleegyezésével és közreműködésével biztosítja. A békepárt politikájának a tartalmát tehát valójában osztályérdek formálta ki, még akkor is, ha hívei közt elvélve akadtak olyanok, akiktől nem volt idegen a demokratizmus gondolata, és csak réalpolitikának vélt megfontolásból sorakoztak fel a kompromisszum eszméi mögé.

A békepárt és Görgey elképzeléseinek azonossága nem hagy kétséget afelől, hogy lényegét tekintve objektive osztályprogram volt Görgey programja, ő maga osztályérdeket képviselt még akkor is, ha testén altábornagyi uniformis feszült, és ha célkitűzése egyszersmind császárhű tisztikarának terveivel esett egybe. Szembenállása Kossuthtal csupán a felszínen volt a politikus és a hadvezér, az érzelem és a ráció ellentéte. A látszat alatt kétféle osztálymagatartás húzódott: Kossuth személye és politikája a demokratikusabb polgári rend felépítését óhajtók lobo-

gója volt, Görgey magatartása a nemesség jobboldali erőinek a forradalmat lezáró igényét tükrözte. Ha tehát determinálta valami Görgeyt arra, hogy vállalja és úgy játssza el 1848—49-es szerepét, ahogyan az a tényekből kikerekedik, elsődlegesen nem katonavolta és még érintendő egyéni vonásai, nem morálja és tudós felkészültsége volt az, mint ahogy a dráma sugallja, hanem a determináció mindenekelőtt osztálykötöttségeiben gyökeredzik.

A hadvezér és a civil békepártiak elvi azonosságának előbb-utóbb azt kellett eredményeznie, hogy a program gyakorlatra váltása végett keressék és találják meg egymással a kapcsolatot. A kezdeti szakasz után, amelyben még nem tudtak egymásról és ezért függetlenül jártak el, az érintkezés megteremtésére is sor került. 1849 májusában a debreceni békepártiak és a kompromisszum katonahívei, élükön Görgeyvel, már együtt szövik annak a politikai összeesküvésnek szálait, amely Kossuth eltávolítását, a trónfosztás nullifikálását és a kompromisszum nyélbeütését tűzi ki célul. Együtt latolgatják a fegyveres puccs esélyeit, amelynek Görgey irányítása alatt kellett volna végbemennie, majd miután a kivitelezésnek ez a terve meghíúsul amiatt, hogy egyrészt Görgey az államsínyt vállalta ugyan, kormányalakításhoz azonban már nem érzett bátorságot, másrészt Kossuth hirtelen elhopta az országgyűlést, közösen dolgozzák ki közvetítőket át Kossuth megbuktatásának parlamenti formáját: a békepárt segít megszerezni, illetőleg megtartani Görgey számára előbb a fővezéri posztot, majd a teljhatalmat, a hadsereg pedig a békepárt felülkerekedésének biztosítása végett annyi Görgey-hű tisztet küld képviselői mandátummal a nemzetgyűlésbe, amennyinek megválasztására lehetőség nyílik. Görgeyt is, a békepártot is egyazon szándék vezette: a kompromisszum. Véleménykülönbség csak 1849 júliusában támadt köztük: a békepárt még ekkor sem adta fel a reményt, hogy Ausztriával tárgyalások útján megegyezésre lehet jutni; Görgey viszont ráeszmélt, hogy a szorítóból immár nincs kiút, a küzdelem végére csak a megadás tehet pontot.

A békepárt és Görgey platformjának közösségére, kapcsolataikra, kormányellenes szervezkedést tervező együttműködésükre a drámában még csak célzás sem történik. Pedig ennek a témakörnek a tárgyalása egyszerűen felfedné, hogy a Kossuth—Görgey szembenállás nem szűkíthető pusztán személyek ellentéteire, mert a valóságban az osztályok és osztálycsoportok léteztek és mozogtak egymás mellett vagy egymás ellenében, az előtérben álló személyek pedig egyik vagy másik rétegnek politikai törekvéseit és vágyait testesítették meg. Csakhogy ennek bevállása és megmutatása épp annak a történelemszemléletnek pilléreit döntené ki, amelyen a dráma koncepciója felépült. Mert ahol osztályok és rétegek vannak, ott ezek hosszabb távon saját szükségleteik és érdekeik szerint mozognak, mozgásukban igényeiknek és törekvéseiknek megfelelő törvényszerűség rejlik, e törvényszerűséget pedig a tudományosan gondolkodó ember felismerheti, az azonosságot eláruló egyedi jelenségeket összegezheti, és az általánosítás síkjára emelheti.

A dráma felfogása viszont ezzel szöges ellentétben áll. Nem vesz tudomást a polgári forradalmaknak ama törvényszerűségéről, hogy a forradalom győzelme után rendszerint szétválnak a változást előzőleg együttesen kívánó osztályok és rétegek útjai, hogy egyes osztályok vagy osztálycsoportok a forradalom továbbhajtásán dolgoznak, mások viszont annak lezárására törekedve, a tegnapi ellenféllel való kiegyezés irányában tapogatóznak, sőt gyakorta össze is fognak vele. A dráma szerint ugyanis Görgey, ez a tudományon esiszolódott, szikrázó elme, aki maga a ráció, képtelen felfogni a történelem akaratát, és arra döbben rá, hogy a históriában vacogó kis dolog az ész, mert a história kusza és szeszélyes menete

nem a ráció ésszerűnek és reálisnak vélt meglátásaihoz igazodik, hanem esztelen-ség nyilatkozik meg benne. Ez az esztelenség egyebek közt úgy jelentkezik, hogy a történeti folyamatokban az, amit az értelem irrealitásnak tart, maga alá gyűrheti azt, amit a ráció realitásnak tekint, végeredményben tehát az irrealitás a realitás alakjában jelenhet meg, a realitás viszont az irrealitás formáját öltheti fel, hiszen „a hazugság sokkal jobban hasonlít az igazsághoz, s ahhoz, amit az emberek várnak az igazságtól, mint maga az igazság”. Mivel pedig az effajta szerepeseréknek nincsenek szabályaik, a tudományosan mégoly felkészült ember sem igazodik el köztük.

Görgey tragédiája ezek szerint abból fakadt, hogy morálja parancsát is követve, az ész képviselőjében próbált az eseményekhez közeledni és nekik más irányt szabni, holott az ilyen kísérletet kudarcra ítéli a történelemben uralkodó ésszerűtlenség. Kossuth viszont száműzte tetteiből a rációt; érzelmei, vágyai után indult, és a nemzetet ésszerűtlen mesékkal traktálva, az értelem hullámaival korbácsolta fel abban. A nemzet pedig neki hitt, talán azért, mert az ő ésszerűtlensége, amely a realitást az érzelmek és kívánatok szövevényével takarta, magának a történelem ésszerűtlenségének tükörképe volt, hiszen nála a tett indítékát „a históriában kell keresni”. Kettejük közül Görgey maradt egyedül, neki fordított hátat a nemzet, mert a történelmi események közé kerülve észére és tulajdon morális érzékére hagyta magát, márpedig aki ezt teszi, „néha egy nagyobb hitnek, erkölcsnek, vagy minnek nevezem, meggy homlokkal neki”, azaz a história kiszámíthatatlan parancsával kerül szembe. Ezért bűnhődik tehát Görgey, méghozzá ártatlanul, és csak a jövő szolgáltatt majd neki elégtételt, amikor az utókor, elismerve, hogy a történelmi folyamat véges emberi ésszel valójában felfoghatatlan, belátja, hogy Görgey morálisan tiszta személy és nagy patrióta volt, és vétkes csupán annyi, hogy minden körülmények közt — márpedig ez nem könnyű — saját erkölcsi normájához maradt következetes. De szabad-e ezért valakit elmarasztalni akkor, ha tetteit és lépéseit a történelmi folyamat nem egyszer észellenes volta miatt nincs mihez szabni? Ellenkezőleg: ilyen körülmények közt akkor igazán ember az ember, akkor tölti be maradéktalanul azt a funkciót, amit embervolta megkövetel, ha a saját értelme és erkölесе által megjelölt utat járja. Görgey a tömeggel, a nemzettel ellentétben ezt tette, tisztelet illeti hát meg vád és gyanúsítás helyett.

A történelem jelenségeinek irracionalista felfogása tehát az a kiinduló pont, amelyről a dráma egy hamis Görgey-kép megalkotásához jut el. Külön bizonyítást nem igényel, hogy az irracionalizmus mint történelemszemlélet nem a múlt valóságos, lényegi megismeréséhez, hanem annak félremagyarázásához, eltorzításához vezet. Az értelem és értelem, mint két ellenpólus, ennek eredményeképp kerül a dráma koncepciójában az igazi ellentétpár: a kétféle, egymástól eltérő osztálymagatartás helyére. De az már nem hagyható szó nélkül, hogy a dráma 1848-nak, a Kossuth—Görgey komplexumnak ilyen értelmezésével önmagával is ellentmondásokba bonyolódik. Hiszen ha az értelem tehetetlenül áll a história ésszerűtlensége előtt, akkor Görgey megítélésében az erkölcs kategóriája mellett milyen alapon, mihez viszonyítva tekinthető normának az ész kategóriája is? És mivel mérhető az erkölcs fogalma? Csak egyéni erkölcs létezik, és ennek a társadalom irányítók esetében is csupán ugyanazok az összetevői, mint a kisember moráljának? Továbbá: a dráma szakítani kíván az önismeret hiányából eredő nemzeti hiúsággal, amely a nemzetet önmaga erejének, értékének túlbeesülésére csábítja és oktalan bizakodásra, tragédiákat szülő illúziókba viszi, —azaz tulajdonképpa nacionalista önteltségre mond nemet; de e nacionalizmussal

vajon eredményesen szállhat szembe az értelem, ha számára az a históriának csak megfoghatatlan és érthetetlen indítékú megnyilvánulása marad?

Ha az adatok alapján hitelét veszti is Görgey drámabeli alakja, a kérdésre, amely köré maga a dráma épül, ez még nem teljes felelet. Mert kétségtelen, hogy Görgey elképzeléseiben sajátos osztályérdek fejeződött ki, magatartásának és tetteinek *lényegét* ez magyarázza ugyan, a vád jogosságát azonban önmagában még nem igazolja, hiszen adott történeti feltételek közt az osztályérdekből kinövő politika *külvönatkozásban* reálpolitikával eshet egybe. (Persze a közeli és távoli múlt számtalan bizonyítékot szolgáltat arra, hogy az uralkodó körök saját osztályérdekeiket reálpolitikai érdekek formájában igyekeztek a társadalommal elfogadtatni.) Tisztázást vár tehát, hogy reálpolitikusok voltak-e az 1848-as kompromisszum hívei, és ábrándokat kergettek-e kossuthista ellenfeleik.

Kossuthék a független, Ausztriával kapcsolatot és közösséget nem vállaló Magyarország megteremtésén fáradoztak. Ha a letűnt évszázad alatt napvilágra került dokumentumok fényénél és csupán statikus szemlélettel ítéljük meg terveiket, akkor kivihetetleneknek, irreálisoknak kell tekintenünk azokat, hiszen ezeit Európá nagy hatalmainak a politikai egyensúly végett nem önálló Magyarországra, hanem egységes Habsburg-birodalomra volt szükségük. Az élet — és benne a politikai viszonyok — azonban nem foghatók fel mozdulatlan valami gyanánt. Különösen nem foghatók fel 1848—1849-ben, amikor Európa forradalmi és ellenforradalmi erői kiléptek nyugalmi állapotukból, és egyideig még feszült készenlét jellemezte őket akkor is, amikor oda visszatértek. A forradalmi erők keresztelhetők az uralkodó osztályok szándékait, az ellentétes erők hullámszája viszont nem teljesen alaptalanul keltett reményt arra, hogy a magyar forradalom és a bécsi reakció mérkőzése közben a mérleg az előbbi javára billen. az eltolódás maximális kihasználása pedig olyan gátszakadást hoz, amely nyomot hagy Európa térképén. Két ízben is előállt ilyen helyzet: 1848 őszén, a bécsi forradalom idején, és 1849 májusának első napjaiban; a nagy pillanatok azonban veszendőbe mentek a magyar forradalom vezéreinek mulasztásai miatt. Teljesen kizárt nem volt tehát a magyar győzelem esélye, noha Kossuthék, jórészt ismeretlen maradván előttük az európai diplomácia kulisszatitkai, egyes szakaszokban az indokoltnál valóban optimistábban ítélték meg annak kilátásait.

Maga Kossuth a győzelemnek ezt a nem egészen alaptalan, félig mégis illúziókra támaszkodó hitét szuggerálta a nemzetbe. Az oktalan és balgató illúziók népünk történetében már nem egyszer idéztek elő tragédiákat. A magyar illuzionizmus története — benne az 1848-asé is — még elemzésre vár. Annyi azonban már ma is bizonyos, hogy Kossuthot az illúziókeltés vádjával marasztalni *elgyoldalúan*, méltánytalan eljárás volna. Nemcsak azért, mert nem pusztán homokra épültek reményei. Görgey — kissé nyers fogalmazásban — maga sem tagadja, hogy „vannak hazugságok, amelyek élesztői az életnek”. Jelentős társadalmi változások idején a forradalmi romantikának, amely mindig tartalmaz többkevesebb illúziót is, megvan a létjogosultsága, mert — különösen akkor, ha az elnyomottak közvetlen igényeinek figyelembe vételével párosul — mozgósító erővé válhat, és a tömegeket maximális erő kifejtésre sarkallhatja. Kossuth *elsődleges* nem az illúzió-teremtésért, hanem másért tehető felelőssé: belső gazdasági-társadalmi politikája nem volt eléggé mélyrenyúló ahhoz, hogy a győzelem érdekében teljes erőbevetésre serkentse a dolgozó osztályokat, végeredményben a társadalom többségét. Hogy követőivel együtt a független Magyarország létrehozására kísérelte meg kamatoztatni azt a lehetőséget, amelyet a történelem felkínálni látszott, azért — minden hibája ellenére is — inkább megbecsülést

érdemel, mint kárhozzátást. Az ő egykori ellenfelei tudták, hogy Magyarország függetlenségének proklamálásánál aligha lehet megállni: a függetlenség realizálása és biztosítása — az ország társadalmának struktúrája miatt — további jelentős, gazdasági és nemzetiiségi térre egyaránt kiható reformokat feltételez. Ily módon az önállóság megteremtése újabb lépés a polgárosodás és egyúttal a demokratizálódás útján, amelyet azonban szükségszerűen további lényeges, most már belső változásoknak kell követniök, mert különben a független Magyarország léte ismét csak veszélyben forog. Ebben az összefüggésben Kossuth függetlenségi koncepciója többé-kevésbé egybeesett a történelmi fejlődés menetével, amely a független nemzeti államok kialakulása és a polgári társadalmak kiépülése felé tartott.

A kompromisszum polgári és katonai hívei többségükben nemcsak, hogy nem bíztak a forradalmi erők győzelmében, de azok esetleges diadalát is meg egyezésre kívánták váltani az önálló és demokratikus berendezkedésű Magyarország megteremtése helyett, mert abban mindenekelőtt a demokratizálódás megátallásának ellenszerét vélték megtalálni. Ama hitüknek azonban, hogy realizálhatják kompromisszumos törekvéseiket, — 1848—1849-ben nem volt semmiféle alapja. A birodalom újjárendezését illetően megoszlottak ugyan az ausztriai vezető körök nézetei, de olyan súlyt jelentő politikai irányzat vagy csoport, amely hajlandó lett volna a magyarokkal tárgyalóasztalhoz ülni, ekkor még nem létezett. Legfeljebb egyes *személyek* akadtak, akik előhozakodtak az egyezkedés gondolatával, javaslatuk azonban nem talált támogatókra. A feudális és polgári, a bürokrata és katonapárt egyképp győzni akart; ez presztizskérdést is jelentett számukra: inkább a vereség kockázatát vállalták, mint azt a szégyent, hogy lázadóknak minősített saját alattvalóikkal alkudozzanak. Császáruk inkább a cár előtt alázkodott meg, hogysen a magyar rebellekkel kelljen kompromisszumra lépnie. A háború abbahagyását egyetlen feltételhez: a *feltétlen* megadáshoz kötötték, és emellett mindvégig kitartottak. Ezt vágta oda 1849 januárja elején Magyarország hivatalos békeküldöttségének Windischgraetz, és ez volt Bécs válasza a magyar részről mind 1848 őszén, mind 1849 tavaszán magánúton megkísérelt tapogatózásokra is, ha egyáltalán ügyet vetett rájuk.

A magyar forradalom valójában csak kettő közt választhatott: vagy megadja magát, vagy — bizakodva abban, hogy védekezése közben kedvezőre változnak az európai erőviszonyok — megkísérli Ausztria uralkodó köreinek elsöprését. Ha az utóbbi jórészt irreális próbálkozás volt is, még inkább illúziók után futottak azok, akik a kompromisszum lehetőségében reménykedtek. Ezen túlmenően: maga a történelem a példa rá, hogy tényleges kompromisszumok is csak ott születhettek, ahol a forradalom táborra teljes erővel és a győzelem akaratával szállt szembe az ellenféllel. Az 1849-es kiegyezőről viszont ez nem mondható el: félszívvvel álltak a küzdőtéren, magatartásukkal és áskálódásukkal gyengítették a belső frontot, nehezítették a figyelem összpontosítását a döntő kérdésekre, bénították a következetes harc híveinek működését; az ő illúzióik tehát végső soron nem a maximális erő kifejtés, hanem a csüggesztés — amint ezt az önvád órájában Görgey is kimondja —, a kedvszegés irányába hatottak, azaz súlyos károkat okoztak, mert csökkentették az amúgyis bizonytalan győzelem esélyeit. Ráadásul mindezt félig burkoltan tették, és ezzel nehezítették a védekezést aknamunkájuk ellen.

Árulók voltak-e hát, mikor gáncot vetettek annak a politikai irányvonalnak, amelyet Kossuth neve fémjelzett? Árulók-e általában azok az osztályok, amelyek a polgári forradalomnak menetközben bekövetkező radikalizálódásával

nem tudnak lépést tartani, hanem lemaradnak tőle? Ha e lemaradás szembeforduláshoz, önnön tegnapi eszméik megtagadásához és egyúttal az ellenforradalom erőivel közös fellépéshez vezet, akkor kétségtelenül, mert ilyen lépésnek általában a már kivívott eredményekről való teljes vagy részleges lemondás az ára. De ha az eltávolodás nem jelent tényleges szövetekezést a reakcióval, akkor már korántsem lehet egyértelmű a felelet. Keresztezni a forradalom élén járó osztály vagy réteg politikáját — a kártevés fogalmát mindenképp kimeríti, mert aki ezt teszi, az az ellenforradalom malmára hajtja a vizet, ténykedése tehát potenciálisan magában hordja az objektív árulás lehetőségét is. Mégis más dolog a forradalom eredményeit feláldozni, és ismét más azokat védelmezésük nehezítésével veszélynek kitenni, továbbfejlesztésüket akadályozni. Magyarországon a békepárt és a tényleges reakció együttműködésére nem került sor; a kompromisszum híveinek többsége szubjektíve nem tagadta meg 1848-at, nem lett nyílt ellenforradalmárrá, objektíve azonban megindult az ellenforradalmiságban végződő úton, sőt annak egészen a mesgyéjéig érkezett el.

A mondottak Görgeyre még hangsúlyosabban érvényesek. Ő nem csupán egy volt a kiegyezést keresők, mégcsak a békepárti vezérek között sem. Neki hatalom volt a kezén, és mint katonának, ha egyszer a helyén maradt, a polgári kormányzat politikáját kellett volna kiszolgáltatnia — és ő az ellenkezőjét tette. Sőt: a békepárti komplott akkor vált igazán veszélyessé, amikor Görgeyvel fogott össze. Neki tehát, aki seregparancsnoki, sőt fővezéri poszton folytatott aknamunkát a politika hivatalos iránya ellen egy osztályérdek diktálta illúzió érdekében, ahelyett, hogy nyíltan színt vallott volna, nem állíthat ki ártatlansági bizonyítványt az utókor, mert bomlasztó tevékenységéért jogos az elmarasztalás. Bűnét folyamatosan, és nem a fegyverletétellel követte el: Világos idején már nem volt tovább. A közvélemény tévedése ott volt, hogy a bűn tényét nem Görgey előző kártevéséhez, hanem augusztus 13-ához kötötte, és ezt az immár elkerülhetetlen lépést tudatos árulásnak minősítette. Pedig itt legfeljebb egyben vétkezett Görgey: felmérve, hogy a Budánál is, Komáromnál is hasztalan várt egyezkedés teljesen reménytelen, a békekötésre kapott teljhatalmat újabb tárgyalási kísérlet helyett úgy használta fel megadásra, hogy szándékáról csak törzstisztjeinek számolt be, de nem értesítette elhatározásáról azokat a polgári politikusokat, akik előzőleg diktátorra nevezése mellett kardoskodtak. Mert az utolsó hetekben a főhatalmat Görgey kezébe kívánta mind a baloldal, amely félreismerve őt, a hadiszerecsene megfordítását, mind a békepárt, amely az alkudozások megindítását várta tőle. Így a fegyverletételt mindkét fél önmaga becsapásának ítélte, és ezért még olyanok is árulónak kiáltottak Görgeyre, akik Világosig ugyancsak a kiegyezést keresők táborába tartoztak. Életét nem vérdíj gyanánt kapta ajándékba a kapituláló hadvezér, a kegyelemmel viszont nem büntetni akarta az uralkodó: a cár vállalt érte személyes garanciát, annak méltánylása képp, hogy az ő csapatai előtt hódolt meg; és csak azután adta osztrák kézre, miután Bécs megígérte a cári kezesség tiszteletben tartását.

Görgey, a politizáló hadvezér, a valóságban más, mint ahogy a drámából lép elénk. És vajon emberileg volt-e olyan morálisan tiszta, mint ahogy Németh László feltételezi? A kérdésre nemleges választ sugallnak a történelmi adatok. Olyan egyéniség bontakozik ki belőlük, akít osztálygyökerei mellett jellemvonásai is arra hajtottak, hogy Kossuthnak ne csak mint politikus, hanem mint személy is ellenfele legyen. Alaposan képzett ember volt, akiben ugyanakkor már-már az elhivatottság érzéséig terjedő öntudat lakozott, aki mindenképp *valaki* akart lenni. Gyűlölte-irigyelte a hatalmasokat és gazdagokat, lenézte és megvetette a

műveletleneket, de a társadalom ranglétráján alatta állókat is. Katonáskodás és vegyészkedés közben megedzett önfegyelem segítette, hogy a kiismerhetetlenség maszkiáját öltse magára, gátat vessen érzelmi megnyilvánulásainak, és eltakarja gyöngéit mások előtt. Sztoicizmusa és puritánsága egyszersmind mérhetetlen hiúságot, nagyravágyást és féltékenykedést leplezett. A megszerzett hatalomtól: nem tudott megválni. Katonai bátorságával összefért a közéleti gyávaságe ennek is szerepe volt abban, hogy Kossuth politikája ellen nem nyílt sisakkal színre lépni; hallgatott azon a tiszti ülésen is, amelyen Kossuth megpendítette a detronizáció gondolatát. Szerepet is játszott, ha érdeke úgy diktálta: megtette, hogy mikor már nagyon feszült a húr közte és Kossuth között, a vetélytárs bizalmának visszaszerzése végett egy egész éjszakát annak szállása előtt virrasztott át e tüntető jelszóval: mikor a politikai vezér dolgozik, úgy illik, hogy a katonai vezér vigyázzon reá. Ha tehát Kossuth színészkedett, akkor Görgey alakoskodott! Összegezve: Görgey távolról sem volt az a tömeg fölé magasodó jellem, amilyennek a drámában megjelenik, hanem értékes tulajdonságai ellenszenves és számandó vonásokkal párosultak. Ezért ébreszt igenlés helyett viszolygást a drámában elhangzó önjellemzése: „A magasztos magyarországi eszmék piacán tiz olyan embert sem találtam, akinek jellemét, köznapi ruhául hordani hajlandó volnék.”

Aradon Görgey a baloldali vezéreknek: a Madarászoknak felakasztásával akarta kezdeni a teljhatalom gyakorlását. Klagenfurtban — saját kézírása rá a tanú — elsősorban azt fájlalta, hogy valójában csak kétfelé — osztrák és orosz ellen — harcolt, holott a harmadik irányban: a belső demokratikus erőkkel szemben legalább ugyanannyira tettelesen kellett volna küzdenie. Emlékiratainak látszólagos objektivitása mögött az önigazolás szándéka rejlik, hiszen megírásukkal csaknem egyidejűleg egészen másképp mondta tollba tetteit és élményeit a katonai hatóságok előtt. Múltját nem úgy ítélte tehát meg, ahogy a dráma előadja, és saját tevékenységével nem is önkritikusan nézett szembe.

Németh László drámáinak vissza-visszatérő alakja a tömeg fölött álló egyéniség, akit nem ért, nem is érthet az egyszerű halandó, mert erkölcsileg különb, értelmileg messzebbre lát a köznapok emberénél. Elutasítja hát magától a társadalom; nagyságát a jelenben, sőt a közeljövőben is legfeljebb annak jobbik része, kiesiny szektája ismeri fel, és majd csak az utókor igazolja őt. E tételtől olyan korok élenjáró alakjainak esetében, amelyekben a társadalom mélyén végbemenő változások még csupán egyesek tudatvilágában jelentkeznek, nem lehet *teljesen* megtagadni a jogosultságot; de érvényét minden korra, a múlt tetszés szerinti szereplőire kiterjeszteni: erőszakétel a történelem valóságán. Görgey személyében a szerző kétszeresen is rosszul választott hőst általánosított formában nagyon is vitatható tételéhez. 1848—1849-ben kisebb volt a távolság a tömeg tudata és a társadalmi reformerek tudata közt, mint addigi történelmünk folyamán bármikor. Másrészt a szabadságharc idején *nem* Görgey ítelt helyesen, és *nem* ő képviselte a jövőt. Görgeynek a társadalmi demokratizálódással szembeforduló osztálymagatartása és kifogásolható karaktere miatt nincs, nem lehet politikai és morális alapja ahhoz, hogy kárhoytassa a nála előrébb álltakat, és cigány nemzetnek bélyegezze a nemzet nagyobbik felét, mert nem néki adott igazat.

Görgey a műben hosszú tusa után elhárítja magától a halálba menekülés gondolatát, és az élet mellett dönt. Nemesak azért, mert öngyilkosságát rossz lelkiismereténeká, rulása bizonyítékának tekintenék ellenfelei, és mert környezetének szüksége van reá. Őt emelkedettebb cél is vezet: igaz emberségéhez,

tiszta múltjához méltóan ártatlanul vállalja az áruló sorsát, mert szerencsétlenségével a nemzetet gondolkozásra és önismeretre kívánja tanítani. A dráma tehát — mint mások erre már utaltak — a fáklya szerepét szánja Görgeynek. Javaslátát azonban nem fogadhatja el az utókor. Nem tekintheti Görgeyt a nemzeti illúziókkal leszámoló értelem és réalpolitika képviselőjének, mert hadvezéri posztján is csak a jobboldali osztálypolitika kifejezője volt a forradalom táborán belül; karakterének fogyatékoságait tudva nem ismerheti el őt az erkölcs képviselőjének sem; nem emelheti tehát nemzeti nagyjainak sorába azt a Görgeyt, akiből, osztálykötöttségeinek és személyi gyarlóságainak együttese folytán, kis híján ellenforradalmi puccs irányítója lett. Görgeyt rehabilitálni nem nemzeti önismeret, hanem nemzeti önámítás volna. Nem fáklya ő, hanem lidércfény, amely ingoványba esábitja követőit. Vagy ha fáklya is: csak olyan, amely füstöt ád a fény helyett.

Я. ВАРГА

ПРЕДАТЕЛЬ

(Замечания к драме Ласло Немет «Гергеи»)

Резюме

Статья является критикой драмы, написанной Ласло Немет о сдавшемся главным командующем венгерской освободительной борьбы, Артуре Гергеи. Драма разыгрывается после капитуляции при г. Вилагош. Хотя в центре ее — по видимому — стоит противоречие Кошута и Гергеи, автор драмы в ней на деле дает оценку всей освободительной борьбы. По автору Кошут являлся гением, однако освободившимся от моральных чувств, создающим себе и внушающим другим иллюзии гением, кто — правда — выражал и национальные эмоции страны. В противовес Кошуту, Гергеи, имеющий незапятнанное имя объективный воевода, кто реально предвидел исход событий и поражение, представляя собой разум в безумии. Кошут — современный революционер, который готов за идею свободы безрассудно пожертвовать всей нацией, перед глазами Гергеи же стоит действительное благо и честь отечества, истинный патриот, который гордо снесет и обвинение предательства, так как он своим поведением желает научить нацию умению реальной ориентировки и самопознания.

Автор статьи вступает в дискуссию с данной концепцией, утверждая, что сама драма — исторически несостоятельна, ее идеология — ложна, а выводы, сделанные автором — ошибочны, несмотря на искреннее намерение автора разоблачить вредность национального самодовольства.

Автор драмы воспринимает исторические процессы как противоречание разуму, не имеющие смысла явления, которые для людей — именно из-за их иррациональности — не являются воспринимаемыми, следовательно все те, которые пытаются со стороны разума приближаться к этим процессам и следуют указаниям так же разума в своих действиях, в своей эпохе остаются одиночками. В этом видит автор трагедию и Гергеи, хотя фактические данные приводит он довольно эклектически: пропорция обвиняющих и смягчающих фактов по сравнению с исторической действительностью смещается в пользу последних.

Подвергающая драму критике статья подчеркивает, что к понятию и оценке поведения и деятельности Гергеи необходим анализ классовой структуры данного общества. Автор статьи доказывает, что Гергеи являлся не лишь воеводой, а был и политиком, мировоззрение и стремления которого были тождественны с политическими целями известного под названием «Партии Мира» крыла дворянства. Данная часть дворянства приняла достижения революции 1848. г., однако в области ни внешней, ни внутренней политики не одобряла дальнейшего ее развитие, опасаясь в случае демократизации страны потерять свои политические и хозяйственные позиции. Исходя из таких рассуждений и не исключительно на основе реального взвешивания политической ситуации была она сторонником заключения соглашения между Венгрией и венским правлением Габсбургов.

Как поведение Партии Мира, так и Гергеи определялось классовой их принадлежностью и вовсе не их рассудительностью. Претворение в жизнь их соображений однако в 1849. г. не оказалось возможным, так как Габсбурги скорее рискнули потерпеть поражение, чем сесть за один стол с венгерскими бунтовщиками с целью переговоров. Оказывается значит, что Гергеи в области политики не являлся реалистом, а с точки зрения человеческого поведения тоже не представлял собой такой, морально высоко стоящей личности, которой он изображается в драме, ведь вместо того чтобы отойти в сторону, на своем высоком посту все снова и снова препятствовал осуществлению намерений революционного правительства.

J. VARGA

LE TRAÎTRE

(Remarques concernant le drame de Németh: Görgey)

Résumé

La présente étude soumet à la critique le drame composé par László Németh sur la figure d'Arthur Görgey qui en qualité de haut commandant de la guerre d'indépendance de 1848—49 capitula devant l'ennemi. Le drame se centre en apparence autour des antagonismes surgis entre Kossuth et Görgey, mais en réalité l'auteur présente une appréciation sur l'ensemble de la guerre d'indépendance. A en croire sa conception Kossuth se révèle être un génie supramoral se berçant d'illusions et les poursuivant, alors que Görgey nous apparaît comme un personnage irrécusable, réaliste pour prévoir le cours des événements et l'accomplissement de l'échec; chef d'armée imbu d'objectivité il représente la raison dans la folie; Kossuth, lui, est par contraste ce type de révolutionnaire qui pour l'idée de la liberté se voit autorisé de sacrifier toute la nation. Görgey n'observe que le vrai salut de la patrie est l'honneur humain; véritable patriote il supporte tête haute d'être accusé de trahison, car par son attitude il entend apprendre à la nation une conception réaliste et la connaissance de soi-même.

La présente étude s'oppose nettement à cette conception et démontre qu'étant historiquement erroné et idéologiquement faux le raisonnement final du drame s'avère être manqué, malgré les vues pures témoignées par l'auteur afin de prouver la nature nocive de la fatuité nationale. En effet l'auteur du drame considère les processus historiques comme étant irrationnels, exempts de tout caractère raisonnable et étant en conséquence incompréhensibles à l'esprit humain; dès lors tous ceux qui les entendent approcher du côté de la raison et suivent quant à leurs actions l'ordre de la raison finissent nécessairement par s'isoler de l'entourage de leur époque. Il parvient à y remonter la tragédie de Görgey, mais les faits historiques cités à titre d'arguments il les choisit d'une manière éclectique; les arguments accusateurs et absolutaires présentent une proportion qui se déplace en faveur des premiers.

L'étude ne manque pas d'accentuer que l'attitude et les actions de Görgey ne sauront être examinés et pesés sans l'analyse de la structure de classe de la société. Elle arrive à démontrer que Görgey n'était pas uniquement un chef d'armée, mais bien un politicien aussi, dont la conception et les aspirations coïncidaient avec les objectifs politiques que l'aïe de la noblesse dite parti de paix inscrivit dans son programme. Bien qu'elle désirât les conquêtes de 1848 cette partie de la noblesse ne se trouva d'accord avec leur développement ni sur le plan de la politique extérieure ni sur celle intérieure, car une société démocratique aurait compromis ses positions politiques et économiques. C'étaient ces raisons et non pas exclusivement celles d'une politique réaliste qui lui dictèrent de créer un compromis entre la Hongrie et le gouvernement des Habsbourg. Tant l'attitude du parti de paix que celle adoptée par Görgey se virent définies non pas par une clairvoyance, mais bien par leur position de classe. Cependant en 1849 la situation ne permit pas de réaliser leurs conceptions: les Habsbourg, eux, préférèrent courir le risque de la défaite que d'engager des négociations avec les Hongrois révoltés. En effet Görgey n'était point un réaliste sur la plan politique, et en ce qui concerne son attitude humaine — vu qu'au lieu de se retirer il soumit successivement à la critique les intentions du gouvernement révolutionnaire — il était loin de représenter un individu d'une aussi haute moralité comme nous le décrit l'auteur du drame.

BOROS FERENC

A csehszlovák—magyar forradalmi és haladó kapcsolatok néhány kérdéséről a Magyar Tanácsköztársaság leverése utáni időszakban (1919–1921)

A Magyar Tanácsköztársaság időszakában a csehszlovák és a magyar forradalmi erők között sokoldalú együttműködés bontakozott ki. A csehszlovák munkásság nagy tömegei rokonszenvvel fogadták és támogatták a magyar munkáshatalmat, sőt a szlovákiai proletariátus követte a magyar proletárforradalom példáját. Ugyanakkor, különösen a cseh országrészekben, még igen jelentős tömegek maradtak a burzsoá-nacionalizmus befolyása alatt. Ez részben Csehszlovákia létrejöttének körülményeivel, a két burzsoá köztársaság közötti viszony alakulásának tényeivel függ össze. A fiatal csehszlovák köztársaságban a burzsoázia pozíciói lényegében erősebbek voltak, mint Magyarországon. Így a nacionalizmus is nagyobb teret hódíthatott. A munkásmozgalom pedig radikalizmusát tekintve és össz-csehszlovákiai viszonylatban nézve lemaradt a magyarországi fejlődéstől. Ennélfogva a tömegek egy része nem is érthette meg teljesen a magyar proletárállam lényegét. Többé-kevésbé a burzsoázia és a jobboldali szociáldemokrácia nacionalista, sovinszta célzatú magyaroztatást fogadta el. Meg kell ugyan jegyezni, hogy a csehszlovák burzsoázia intervenciója, a Magyar Tanácsköztársasággal létrejött közvetlen kapcsolat kijózanítólag hatott: megindult a burzsoá-nacionalista ideológia frontjainak szakadozása, és ez alapján befolyásolta az 1918 utáni kapcsolatok továbbfejlődését. E tekintetben különösen nagy jelentősége volt a Tanácsköztársaság időszakából szerzett tapasztalatoknak.

Nem véletlen, hogy a csehszlovák munkásmozgalomban az osztályharcos és a burzsoá politikát támogató szárny közötti differenciálódás 1919 őszétől lényeges fordulatot vett. A szociáldemokrata párton belüli balszárny 1919 októberében önálló nyilatkozatot bocsátott ki. December folyamán pedig már önálló konferenciára ült össze, ahol megalakult a Marxista Baloldal, amely kiadta programnyilatkozatát. A baloldal megerősödése csapást jelentett a burzsoá-nacionalizmusra, s egyben elősegítette a csehszlovákiai különböző nemzetiségű szervezett munkásság internacionalista egyesítését. E folyamat érthető módon leggyorsabban Szlovákiában és Kárpát-Ukrajnában haladt előre. A baloldal megerősödése az egyik alapvető feltétele volt annak, hogy a burzsoázia által 1918 után szándékosan kiélezett csehszlovák—magyar ellentéteket a munkásság egyre szélesebb rétegei tudták reálisabban, az osztályharc szempontjából megítélni.

Magyarországon a Tanácsköztársaság után egy egészen új helyzet állt elő. Ez teljesen új feladatokat állított a csehszlovák és a magyar munkásság közös harca elé: a fehérterror és a szélsőséges monarchista és revizionista reakció elleni harcot. E harc helyes megítélésének a csehszlovák—magyar munkásmozgalmi kapcsolatok szempontjából nagy jelentősége volt. Fontos tényezőként kellett itt szerepelnie annak, hogy az ellenforradalmi reakció Magyarországon nem csupán a

forradalmi erőket igyekezett szétzúzni az országban, hanem minden haladó erő és gondolat ellen hadjáratot indított, veszélyeztette a szomszédos államok munkásságának demokratikus vívmányait is. A fehérterror, a Habsburg-monarchista restaurációs kísérletek és a magyar nacionalista, sovinszta körök revizionista törekvései elleni harc kiszélesítette a csehszlovák—magyar forradalmi és haladó erők együttműködésének a szféráját: e harcba a korábbinál sokkal szélesebb társadalmi rétegek kapcsolódtak bele. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényezőt sem, hogy a csehszlovák burzsoázia gyakran szándékosan felnagyította, kiélezte a magyar reakció politikájából származó veszélyt, hogy ezzel is elősegítse a forradalmi munkásmozgalom sakkbantartását. Éppen ezért az 1919 augusztus utáni időszakban igen nagy jelentősége volt a Tanácsköztársaság emléke és eszméi védelmének, mind az osztályharc, mind pedig a csehszlovák—magyar viszony józan, reális megítélése szempontjából.

A csehszlovák burzsoázia és a jobboldali szociáldemokrata vezérkar a Magyar Tanácsköztársaság leverése után ugyanis kísérletet tett arra, hogy a már gyengülő burzsoá-nacionalista illúziókat, elsősorban a csehszlovák burzsoá állam és politika iránt ismét megerősítse. Sajtószerveik a fő támadást a proletárdiktatúra eszméje ellen irányították. A proletárdiktatúrát, mint a szocializmus-hoz vezető utat a tömegek előtt a magyar példán keresztül végleg kompromittálni akarták. A monarchista reakció előretörésére, majd a fehérterror kibontakozására és a magyar revizionista törekvésekre hivatkozva igyekeztek a csehszlovák munkásságot eltántorítani a magyar proletárforradalom példájának követésétől. Egyöntetűen azt a demagóg elméletet akarták elhíttetni a munkássággal, hogy a Magyar Tanácsköztársaság életképtelen volt, magától omlott össze, nem volt meg a talaja a közép-európai országban. A „Národni listy” a Magyar Tanácsköztársaság leverésének okairól így ír: „A gyilkos, rabló magyar proletárdiktatúra rendszere magától összeomlott, miután összes alapjait aláásták. A magyar tanácskormány az utolsó pillanatig nem volt pénze, hadserege, élelmiszere, híve . . . Budapesten egész munkásszázadok lázadtak fel ellene . . .”¹ A burzsoá sajtó úgy jellemezte a magyar proletárdiktatúrát, mint amely a „véres vörös terror”-ra épült fel.

E rágalomhadjáratban még tovább ment akkor, amikor a Peidl-kormány rövid uralma után a monarchista reakció előretört Magyarországon. A reakció előretöréséért a magyar munkásosztályt, a kommunistákat és a proletárdiktatúrát tette felelőssé. De nemcsak a burzsoá lapok, hanem még a jobboldali, centrista jellegű szociáldemokrata lapok is, mint pl. a „Robotnické noviny” azt hangoztatták, hogy a magyar kommunisták „vörös terrorja” eredményezte a reakció győzelmét Magyarországon. A csehszlovák burzsoázia azt akarta bebizonyítani a munkásságnak, hogy „a reakció ott üti fel a fejét, ahol a bolsevizmus gyökeret vert”.² Mindez akkor történt, amikor a balszárny erősödött és a csehszlovák munkásság nagy tömegei léptek fel gyűlések százain az előretörő magyar monarchista reakció ellen és kifejezték tiltakozásukat.

A csehszlovák munkásmozgalom balszárnya megerősödésének volt részben köszönhető, hogy a burzsoázia és a jobboldali szociáldemokrácia által szított újabb nacionalista és sovinszta áramlatot nem sikerült a csehszlovákiai munkásság forradalmi egységének megszilárdulása, a mozgalmon belül végbemenő

¹ Národni listy, 1919. 8. 2. A kommunista rémuralom bukása Magyarországon.

² Venkov, 1919. 8. 7. A külügyminisztériumunk a magyarországi fordulatról.

kristályosodás ellen kihasználni, hanem ellenkezőleg, részben sikerült azt vissza-szorítani.

A baloldal sajtójában a magyarországi reakció elítélésének kérdése párosult a Tanácsköztársaság eszméinek védelmével, a csehszlovák szociáldemokrata vezetők határozott, önálló osztálypolitikájának követelésével. Már a monarchista veszély elleni gyűlések is általában úgy folytak le, hogy azokon egy vagy több jobboldali és baloldali szónok lépett fel. A baloldali szónokok a magyar reakció előretöréséért többé-kevésbé az antantot és a csehszlovák burzsoáziát is felelőssé tették és védelembe vették a proletárdiktatúra eszméjét. A prágai nagygyűlésen például a jobboldali szociáldemokraták mellett jelen voltak Skalák és Škatula baloldali képviselők is az emelvényen, s a fenti szellemben szólaltak fel. A bal-szárny vezetői rámutattak arra, hogy a magyar proletárdiktatúra volt a legjobb védelmi eszköz a reakció ellen, a csehszlovák burzsoázia mégis intervenciót indított ellene.³ A „Sociální demokrat” 1919. augusztus 8-i számában határozottan elutasította a burzsoáziának és a jobboldali szociáldemokráciának azt az állítását, hogy a Magyar Tanácsköztársaság magától omlott össze. Kijelentette, hogy azt az ellenforradalom túlereje győzte le.⁴

A reakció előretörését a kapitalizmus győzelmeként értékelte, s szembe-fordult azzal a rágalommal, hogy ennek a „vörös terror” az okozója. Védelmébe vette a szocializmusért folyó harc proletárdiktatúra formájának eszméjét, s kijelentette: „... legyen halál és éhség, de egy országban sem lehetséges a magyar diktatúra megsemmisülésének hatására eltemetni a tanácsok eszméjét. Az utóbbi időszak eseményei túl világosan megmutatták, hogy a tanácsok szervezése az a forma, amely segítségével a proletariátus elérheti a hatalmat.”⁵

A csehszlovák haladó értelmiség baloldali, kommunista csoportjainak lapja, a „Červen” megállapította, hogy a reakciós burzsoázia a terror híve, mihelyt hatalomra jut, nemcsak a munkásosztály, illetve a forradalom vezetőit igyekszik eltávolítani, de felperzseli a forradalom szellemét mindenütt, ahol az él. „Ézt nem szabad elfelejteni, hanem állandóan fel kell hívni a figyelmet rá, minden egyes alkalommal, amikor a sajtóprostituáltak a terror és diktatúra ellen üvöltöttek. A forradalom elnézése (ohledy) és az ellenforradalom kéréseketlen-ségei között óriási az aránytalanság, és az nagyon gyakran a forradalom siker-telenségének okozója... Az ellenforradalomnak minden magja, amelynek meg-semmisítéséről a forradalom megfelelkezik, új vérontást jelent a jövőben” — olvashatjuk a „Červen” hasábjain.⁶

A marxista baloldal tehát mélyértelmű következtetéseket vont le a magyar munkásság harcából, ugyanakkor a csehszlovák közvélemény figyelmét a fehérterror ellen igyekezett fordítani. Ez jelentős mértékben hozzájárult azokhoz a megmozdulásokhoz, amelyek a fehérterror ellen 1919 őszétől megfigyelhetők, de különösen élesen bontakoztak ki a Korvin és társai megmentéséért folyó harcban 1919 végén.

A kibontakozó ellenforradalmi reakció és fehérterror elleni harc 1919 augusztus után — amint erre már utaltunk — a magyar munkásmozgalom egyik központi feladata és problémája volt. A különböző irányzatok és árnyalatok azon-ban, amelyek a szervezett munkásmozgalomban léteztek, eltérő módon és úton akarták a harcot megvívni. A hazai szélsőséges jobboldali szociáldemokrata

³ Kladenská svoboda (Kladno), 1919. 8. 12. A demokrácia veszélyben.

⁴ Sociální demokrat, 1919. 8. 8. Miért vonult vissza a magyar tanácskormány?

⁵ Uo. 1919. 8. 22. A magyarok és a világforradalom.

⁶ Červen, 1919. 9. 25.

vezetők többé-kevésbé az ellenforradalmi reakcióval való együttműködésük keretein belül igyekeztek maguknak pozíciókat szerezni, ezáltal engedményeket, holmi demokratikus jogokat kicsikarni, az ellenforradalmat mérsékelni, liberalizálni. Az akkori körülmények között ez mélyen opportunistá politika volt, az ellenforradalom megszilárdulását segítette elő és szükségszerűen vezetett az 1921. évi Bethlen—Peyer-féle paktumhoz. Ettől az irányzattól a szociáldemokrata vezetők közül már menetközben számosan elszakadtak, ellenzéki seregbe vagy emigrációba vonultak. A szociáldemokrata emigráció sem volt egységes. A legjelentősebb csoport Kunfival, Böhmével, Garbaival stb. az élen inkább a balszárnyon, Garami és társai a jobbszárnyon álltak. A közöttük fennálló elvi és gyakorlati ellentétek lényegében a Horthy-rendszer demokratizálásának méreteire és módjára vonatkozó elképzelésekben voltak. Nem egyformán ugyan, de ténylegesen mindegyik irányzat elitélte a fehérterrort és a maga módján harcolt ellene. A szociáldemokrata emigráció irányzatai és árnyalatai sok tekintetben közel álltak a polgári radikális Jászi, Szende-féle emigrációs csoporthoz. A csehszlovák munkásmozgalomra gyakorolt befolyásuk annál inkább is jelentős volt, mivel szinte valamennyi csoport, ilyen vagy olyan formában fel kívánta használni a szomszéd államok „magyarellenességét” terveik megvalósításához. Igyekezett kapcsolatot s ha lehetett együttműködést teremteni a szomszédos államok burzsoá és szociáldemokrata köreivel. A legnagyobb hatást azonban nem eszméikkel, elképzeléseikkel, hanem pusztán fehérterrorellenes propagandájukkal gyakoroltak a csehszlovák munkásságra és a csehszlovák nép haladó köreire. Eszmei téren legnagyobb hatást a magyar kommunista emigráció gyakorolt a csehszlovák munkásmozgalomra, mivel olyan irányban fejtett ki tevékenységet, amely legközelebb állt a csehszlovák munkásmozgalom aktuális feladataihoz.

A magyar kommunisták a Tanácsköztársaság leverése után nem adták fel korábbi stratégiai elvüket, a proletárdiktatúráért folyó harcot, bár e harc feltételei Magyarországon az 1919 augusztusa utáni időszakban nagyon kedvezőtlenek voltak. Azonban a nemzetközi feltételek ha rosszabbodtak is, mégsem zárták ki a forradalmi hullám újabb fellendülésének lehetőségét. A minőségi változás e téren csak 1923 őszén következett be. A magyar kommunisták taktikájukat részben e forradalmi hullám kihasználásának lehetőségeire építették. „A nemzetközi proletariátus forradalmi osztályharc halad a győzelem útján és ebbe az osztályharcba bekapcsolódik újból Magyarország forradalmi proletariátusa . . .”⁷ — írta Kun Béla 1920 elején a magyar proletariátus osztályharcának perspektívájáról. E tervek és célok szabták meg a csehszlovák baloldali munkásmozgalom és a magyar kommunista emigráció sokoldalú kapcsolatait a Tanácsköztársaság után. E taktika feltételezte, hogy a magyar kommunisták minden erővel támogassák a nemzetközi kommunista és forradalmi erőkharcát a forradalmi hullám szélesevé és a világforgalom előrehaladása érdekében.

Milyen értelemben és formában hatott a magyar kommunista emigráció a csehszlovák munkásmozgalomra?

A magyar proletárállam leverése után a csehszlovákiai vörösgárdisták ezreivel együtt több száz magyar kommunista és a Tanácsköztársaság résztvevője menekült a fehérterror elől Csehszlovákia területére. Ezek az emigránsok a csehszlovák munkásság védelme alatt álltak, s bekapcsolódtak a szlovákiai, a kárpát-ukrajnai magyar, de más nemzetiségű szociáldemokrata szervezetek munkájába is (pl. Alpári Gyula Liberecben), és tapasztalataikkal, forradalmi lendü-

⁷ Kun Béla: A Magyar Tanácsköztársaság. Bpest, Kossuth. 1959. 323. l.

letükkel segítették e szervezetek munkáját.⁸ „A magyar forradalom sok száz lelkes agitátort adott és tanítót nevelt számunkra a menekülésre kényszerült magyar elvtársak személyében, akik életüket is fel tudták áldozni a forradalom ügyéért”⁹ — írta 1920-ban a szlovákiai marxista baloldal egyik akkori vezetője. „A magyar kommunista emigráció részt vett a szlovák és az ukrán nemzetiségű dolgozók sztrájkmozgalmaiban, internacionalista álláspontjával szilárdította a különböző nemzetiségű dolgozók akcióegységét, segítette létrehozni a Csehszlovák Kommunista Pártot” — értékeli a magyar kommunisták csehszlovákiai szereplését a csehszlovákiai marxista irodalom.¹⁰ Nagy elismerés ez, melyet feltétlen alapul kell vennünk e kérdés vizsgálatánál.

Az emigráció különösen jelentős hatással volt a csehszlovákiai magyar munkásságra, amely leginkább ki volt téve a magyar reakció irredenta és revizionista propagandájának, de ugyanakkor a legközvetlenebbül érezték és tudták felmérni a magyarországi fehérterrorból származó veszélyt. A magyar reakció tartalmának feltárása és a proletárinternacionalizmus eszméinek ápolása ez esetben elősegítette azt, hogy a csehszlovákiai magyar munkásság helyes irányban tudjon orientálódni: a csehszlovák munkásság felé. Ily módon a szlovákiai magyar szociáldemokrata szervezetek, a kassai szervezetekkel az élen, nemcsak a leggyorsabban balratolódó, a III. Internacionálé platformját magukévá tevő szervezetek lettek Szlovákiában, de élen jártak a csehszlovák munkásság internacionalista egységének megteremtéséért folyó törekvésekben is.

A magyar kommunisták közül számosan vettek részt csehszlovákiai munkáslapok megalapításában,¹¹ a balszárny lapjainak szerkesztőségi munkáiban. Nagyobbrészt azokról van itt szó, akiket a magyar kommunisták bécsi központja Csehszlovákia területére irányított munkára, s innen továbbra is szoros kapcsolatot tartottak fenn Béccsel és ezen keresztül a nemzetközi kommunista és munkásmozgalommal, a Kominternnel. Ez elsősorban a Kassai Munkásra, a pozsonyi „Népszavá”-ra, a komáromi „Munkás Lap”-ra, a rózsahegy-i „Úttörő”-re, az „Ifjú Gárdá”-ra, a kárpát-ukrajnai „Munkás Újság”-ra vonatkozik. E lapok készségesen álltak a magyar kommunisták, írók, költők rendelkezésére. Gábor Andor, Molnár Árpád számos verse és írása látott itt napvilágot. „A széttört zászlót össze kell szegezni! A tépett hit acél kell, hogy legyen!” — olvashatjuk Molnár Árpád „Üzenet szegény Magyarországra” c. versének buzdító sorait a „Népszavában” (Pozsony).¹² A pozsonyi „Népszava” munkatársai voltak egyébként Molnár Árpádon kívül még Sugár Vilmos és Fiedler Rezső is. 1920. szeptember 3-án jelent meg Nagy Gyula, a szlovákiai magyar szociáldemokrata balszárny képviselőjének szerkesztésében az „A Hare” c. hetilap, amely fő feladatának a szocializmusért folyó hare mellett a fehérterror elleni küzdelmet tekintette. A lap munkatársai között találjuk Illés Bélát, Gábor Andort. „A Hare” a magyar kommunista emigrációsok jelentős fóruma kívánt lenni. Megjelent számai több

⁸ Lásd erről részletesebben: *Ferenc Boros: K vzťahom maďarskej komunistickej emigrácie a československej marxistickej ľavice. Historický časopis, 1959. 4. sz. 520—544. l. Vagy: Boros Ferenc: A magyarországi kommunisták a csehszlovák munkásmozgalom balszárnyán (1919—1921). Párttörténeti Közlemények, 1960. 1—2. sz.*

⁹ A Hare, 1920. 9. 8. *Svellik: A szlovák munkásmozgalom és a Magyar Tanácsköztársaság.*

¹⁰ *J. Veselý: Lubochňa-Kolčbka komunistického hnutí na Slovensku. Tvorba, XX. évf. 3. sz.*

¹¹ Így pl. a Pravda és a Munkás Újság Kárpát-Ukrajnában. E lapok a kárpát-ukrajnai ügynevezett nemzetközi internacionalista, szocialista párt magyar és ukrán nyelvű központi lapjai voltak. PI Archivum F. 643/1 16. öe. 1—19. l.

¹² Népszava (Pozsony), 1920. 4. 3.

cikket közölték a proletárdiktatúra kérdéseiről és más elméleti témákról. A lapot a csehszlovák hatóságok pár hét után betiltották.

Kimagasló volt Alpári Gyula tevékenysége a csehországi német szociáldemokrata szervezetek libereci központjában és központi lapjának, a „Vorwärts”-nek a szerkesztőségi munkálatában.

A magyar kommunisták bécsi központja nemcsak általa hatott a csehszlovákiai munkásmozgalomra, hogy kiemelkedő gyakorlati és elméleti harcosokat küldött csehszlovákiai munkára, hanem azáltal is, hogy őket és ezen keresztül azokat a szervezeteket, ahol dolgoztak, kommunista kiadványokkal, állandó tájékoztatókkal, brosúrákkal, klasszikus munkákkal stb. látta el. A bécsi központ kiadványainak jelentős része jutott el Csehszlovákiába, amelyeket ott széles körben terjesztettek. Erről a csehszlovák rendőrségi anyagok is tanúskodnak. A szlovákiai teljhatalmú minisztérium 1920 és 1921 folyamán olyan lapok és egyéb bécsi kiadványok csehszlovákiai terjesztése ellen adott ki betiltó rendelkezést, mint az 1920 nyarán Bécsben megjelenő magyar kommunista lap, a „Proletár”, továbbá a később megjelent „Vörös Újság”, a „Kommunizmus”, az „Értesítő”, majd az „Új Harcos” stb. Kiadványok közül: a Kommunista Kiáltvány (Bécs), *Rudas László: A kommunista forradalom alapelvei* (Bécs, 1920), *Benkő Ervin Szocializmus és mezőgazdaság*, *Lengyel Gyula: Der Zusammenbruch des Kapitalismus* (Wien 1921) és *Egy úrifiú története* (Wien 1921), *Moór Zoltán: Álom is . . . valóság is* (Wien 1921); a röpiratok közül: *A világ ifjúmunkásságához!* stb.¹³

Különösen a „Proletár” csehszlovákiai hatása volt jelentős, amelyet — ahogy az egyik rendőrségi jelentés beszámol róla — a betiltás ellenére nagy tömegben szállítottak hajón, vonaton, villamoson, s eljutott az üzemekbe s más helyekre, ahol azt szétosztották az illetékeseknek.¹⁴

A „Proletár” elsősorban a szlovákiai baloldalnak, különösen pedig a szlovákiai magyar szervezetek balszárnyának és sajtóinak („Kassai Munkás”, „Népszava”, „Munkás Lap”, „Úttörő” stb.) az ideológiai megerősödésére hatott. Már a „Proletár” első számaiban fontos elvi jelentőségű cikkeket tett közzé a Magyar Tanácsköztársaság tapasztalatairól, a proletárdiktatúra, a kommunista párt és az opportunizmus elleni harc fontosságáról stb. Ezeknek a cikkeknek egy részét a szlovákiai baloldali sajtó is átvette, ami kétségtelenül emelte e lapok ideológiai színvonalát, s hozzájárult ahhoz, hogy olvasói alaposabban tájékozódhattak a nemzetközi munkásmozgalom problémáiról, a Komintern irányvonaláról.

¹³ Lásd: MA v Bratislave 33291/1921 RH; SA I odd. Levica pres. 2096/20; MNV v Trnave 808/921; SA Trenčín 1920 podžup. RH. 26 929/20; ugyanott 3076/21 és 9408/21; SA Prešov 142 1921 pres.; MA v Bratislave 33 904/1921 RH; SA Trenčín podžup. RH 10725/21; ugyanott 25635/21; MNV Pezinok 2480/1920 stb.

¹⁴ SA Trenčín, 1920. Podžup. RH 2276; 26740 Zpráva o komunistickém hnutí na Slovensku (Jelentés a szlovákiai kommunista mozgalomról), 20404, Kolportáž časopisu Proletár (a Proletár című lap szállítása); SA Levoča, 2096/20 pres. Proletár, Új Világ — zpusob rozširování (. . . terjesztésének módszerei). A Proletár széleskörű terjesztéséről számolnak be a prágai és brünni rendőrhatalmú szervek jelentései is a későbbi hónapokból, és ugyancsak e jelentések alapján kiadott utasítások. Lásd: SUA-Praha PMV 1921 IV/k/44 c. 15 „A magyar kommunisták a csehszlovák köztársaságban” c. körlevél, amely nagymennyiségű Proletár példány elkobzásáról ad hírt. E csomagokat október végén küldték Bécsből Csehszlovákiába. Ugyanitt található egy novemberben kelt bizalmas levél is, mely részletesen tájékoztatja a csehszlovák hatóságokat a Proletár szállításának módszereiről. Észert az utóbbi napokban 3000 pld. Proletár érkezett a brünni szociáldemokrata párt számára az ottani Munkásotthonba. A Proletár-t, amelyet a Dunán csónakkal csempészttek be Bécsből Pozsonyba, szinte legálisan terjesztették ott és Szlovákia más városaiban.

A „Proletár” gyakran foglalkozott a csehszlovákiai munkásmozgalom belső problémáival is.

Hogy a magyar kommunista emigráció hatása és az együttműködés nem korlátozódott csupán a szlovákiai, a kárpát-ukrajnai és a libereci szervezetekre, és hogy nem is csupán a munkásságra, erre jó példa a csehszlovák haladó értelmiség Neumann-féle kommunista csoportjával és lapjukkal, a „Červen”-nel kialakított szoros kapcsolat.

Ismeretes, hogy a csehszlovák szociáldemokrata párt balszárnyához csatlakoztak a csehszlovák kulturális élet legjobbjai, haladó költők, tudósok, írók, közöttük Zd. Nejedlý, S. K. Neumann, Iván Olbracht, Jiří Wolker, Marie Majerová, Josef Hora, J. Hašek, Fraňo Král stb. Stanislav Kostka Neumann költő, a modern cseh szocialista költészet megindítója és kiváló művelője, mint kommunista ez időben együtt küzdött a marxista baloldallal a csehszlovák kommunista párt megteremtéséért. Lapja a marxizmus—leninizmus propagálása terén is nagy szerepet töltött be. Ugyanakkor, a baloldali lapokat tekintve, az elsők között volt, amely sokoldalúan foglalkozott a Magyar Tanácsköztársaság tanulságaival és tapasztalataival. Ezt már az említett cikk is mutatja a Magyar Tanácsköztársaság utáni időszakból.¹⁵ 1920 első felében újabb cikksorozatok jelentek meg a Tanácsköztársaságról. Így pl. *Kun Béla* válasza a „The Liberator” c. revue szerkesztőjének kérdéseire, valamint a „Forradalomról forradalomra” című írása, továbbá: „A Harmadik Internacionálé és a magyar középpártok kérdése c. cikk, *Spartakus* A Szovjetköztársaság Magyarországon, majd *Rudas László* cikksorozata a Magyar Tanácsköztársaságról több számon keresztül.¹⁶ Ez utóbbiban a szerző sokoldalúan elemzi a magyar proletárdiktatúra számos elvi kérdését. E cikksorozat jelentőségét az adta meg, hogy — függetlenül bizonyos elvi tévedésektől¹⁷ — feltárta a magyar jobboldali, centralista szociáldemokrata vezérek káros szerepét a magyar proletárforradalomban, így többek között az egyesülés elveinek elárulásában. Ugyanakkor erősen hangsúlyozta a párt szerepét a forradalomban: „A kommunista párt sorsa a forradalom sorsa, mert ez a párt a forradalom hordozója”¹⁸ — olvashatjuk a 15. számában. „...szét kell rombolni a régi pártokat és a forradalmi helyzetből a forradalmi tettek nyomán új vezéreket és új kommunista pártot kell kinöveszteni”¹⁹ — írja a szerző egy másik helyen. Mindezeket a kérdéseket a „Červen” közelinek, aktuálisnak vélte csehszlovákiai viszonylatban is, és ez többé kevésbé az is volt. „Számunkra ezek fontosabbak, mint egyes távoleső kérdések” — olvashatjuk a „Červen” 1920. évi 14. számában azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy a folyóirat miért fordít oly nagy figyelmet a magyar munkásosztály által nyújtott tapasztalatok elemzésére.

Erre az időre (1920 május) cik, amikor S. K. Neumann felhívással fordult az egész észak-csehországi proletáriumhoz, hogy szüntessen be mindenféle meddő vitát és szakítsa meg összes kapcsolatait a szociáldemokrata patrióták-

¹⁵ Lásd a 6. sz. lábjegyzetet.

¹⁶ Lásd a Červen III. évf. (1920) 10/11, 14, 19. és 27. számait.

¹⁷ „Kompromisszumot más párttal semmiféle formában nem szabad megengedni” — írja Rudas László a Červen III. évf. 15. számában. Nyilvánvaló, hogy ez a megállapítás szemben áll Leninnek erről a kérdéssel a „Baloldaliság...”-ban kifejtett nézeteivel, valamint a későbbi egységfrontos, népfrentos taktikával.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. 19. sz.

kal és egyesüljön egy egységes kommunista pártban.²⁰ Az észak-csehországi proletariátus Lomban 1920. május 23–24. között megtartott konferenciáján határozat született a csehszlovák szociáldemokrata pártból való kilépés mellett, s létrehozták az ideiglenes „Kommunista Csoportok” szervezetét, amelynek lapja a „Červen” lett. A szervezet feladatának tekintette a III. Internacionálé téziseinek és irányelveinek terjesztését, s elhatározta, hogy megfelelő időben csatlakozni fog a megalakult egységes Csehszlovák Kommunista Párthoz. A Kommunista Szövetségek Központi Tanácsa első ülését augusztus 15-én tartotta. Az itt elfogadott határozat a kommunista párt megalapítását sürgette, s kimondta, hogy annak a csehszlovák forradalmi munkásság legjobb elemeit kell tömörítenie, a III. Internacionálé elveit kell magáévá tennie. A határozat szabad részvételre hívta fel a bolsevik hadifogoly csoportokat, a lengyel kommunisták csoportját és a *magyar kommunista párt emigráns csoportjait*.²¹ (Kiemelés tőlem — B. F.)

A Kommunista Internacionálé II. kongresszusa után — amely mélyen elemezte a Magyar Tanácsköztársaság hibáit — még inkább növekedett az érdeklődés a magyar proletárállam tapasztalatai iránt. A „Červen” 26. számában (1920 augusztus) jelent meg *J. Čecháček* Zbahnění revoluce (A forradalom elposványosodása) című cikke. Ebben a szerző elsősorban a magyar proletárállam tapasztalatai tanulmányozásának fontosságára utalt: „A Magyar Tanácsköztársaság alkalmas arra, hogy a közép-európai proletariátus a legmélyebben tanulmányozza, mert más módon jött létre, mint a Nagy Októberi Szocialista Forradalom, más fázisokon ment át, és ami a közép-európai proletariátus számára a legfontosabb, hogy az első közép-európai forradalom volt.”²² A cikk a továbbiakban felhívta az olvasóközönség figyelmét a Magyar Tanácsköztársaságról megjelent fontosabb publikációkra.²³ Majd mikor megállapította, hogy a csehszlovák forradalmi munkásság harca a szociáldemokrata Tusár és Bechyně ellen a döntő szakaszba lépett, a munkásság figyelmébe ajánlotta: „a magyar példát vessük a szívünkbe”.²⁴

A „Červen” című lap közvetítésével szoros kapcsolat alakult ki a Neumann-féle csoport és a magyar emigráció között, a fehérterror elleni harcban is. Nagy számban érkeztek a magyar emigránsok cikkei a „Červen” szerkesztőségéhez. A 14. számban a szerkesztőség sajnálattal állapította meg, hogy helyszűke miatt nem áll módjában közölni a folyóiratban mindazokat a leveleket, amelyeket a folyóirattal szoros kapcsolatban álló emigránsok küldtek a szerkesztőséghez, mivel ez esetben a lap fele hasonló írásokkal lenne tele. Ennek ellenére számos cikk, felhívás jelent meg a „Červen” hasábjain magyar emigránsok tollából. Így

²⁰ Lásd *Koloman Gajan: Příspěvky ke vzniku KSČ od prosincové generální stávký do slučovacního sjezdu KSČ. SNPL. 1954. 32. e.*

²¹ Červen, III. évf. 23. sz. Itt kell megemlíteni, hogy a magyar kommunista emigráció és a csehszlovákiai Neumann-féle kommunista csoportok között szoros eszmei kapcsolat állt fenn. A Csehszlovák baloldali mozgalom radikálisabb szárnyával (mint pl. a kladnáciak, libereciek, továbbá a kárpátukrán és a szlovákiai német—magyar balszárny) alkottak közelebbi eszmei közösséget. Sürgették a csehszlovák forradalmi munkásmozgalom megszabadítását a szociáldemokratizmus maradványaitól, hatásától, s mindenképp a kommunista párt gyors megalakulását és a forradalmi harc meggyorsítását óhajtották. Mivel azonban még nem tudtak egyes anarchoszindikalista vonásoktól egészen megszabadulni, a Lenin által bírált „baloldaliság”-tól ők sem voltak teljesen mentesek.

²² Červen, III. évf. 26. sz.

²³ Három könyvet említ meg: *Kolozsváry Balázs: Forradalomról forradalomra* (Moszkva. 1920), *Varga Jenő: A proletárdiktatúra gazdasági problémái* (Bécs. 1920, németül) és *Szántó Béla: Osztályharcok és a proletárdiktatúra Magyarországon* (Bécs. 1920).

²⁴ Červen, III. évf. 26. sz.

pl. a 17. szám a prágai magyar emigránsok kérésére közölte a magyar tanítók felhívását a csehszlovák proletariátushoz.²⁵ A felhívás hivatkozva arra, hogy a vad fehérterror Magyarországon elérte a magyar pedagógusok haladó rétegét is, felszólította a csehszlovák közvéleményt, hogy támogassa a fehérterror áldozataul esett pedagógusokat: világosítsák fel a közvéleményt a magyarországi kulturális terrorról, kényszerítsék kormányukat diplomáciai beavatkozásra, küldjenek szocialistákból álló bizottságot Magyarországra, illetve harcoljanak ezért, továbbá szervezzenek gyűjtéseket stb. A „Červen” nem késlekedett. A 18. számában (július 20.) már ott találjuk a felhívást „Dolgozó népünkhöz, becsületes emberekhez” címmel, Josef Hora, Michal Kácha, A. Macek, A. Múna, S. K. Neumann, J. Skalák, B. Šmeral, Šramek, V. Šture stb. — tehát a csehszlovák marxista balszárny számos vezetőinek — aláírásával. A felhívás kifejtette, hogy a „magyar urak gyilkos terrorja” gyűlöletet váltott ki minden becsületesen érző emberben, ugyanakkor a szolidaritás érzését mindazok iránt, akiket a véres hajsza haladó, szocialista tetteikért és eszméikért űzött ki az országból. Felszólította mindazokat a haladó gondolkozású embereket, akik együttéreznek a terror üldözötteivel, hogy enyhítsék helyzetüket. „Adjatok halaszthatatlanul. Gyűjtsetek minden alkalmat felhasználva! Segítsetek! Adakozzatok!” — fejeződik be a felhívás. A folyóirat későbbi számai már az akció eredményeiről számoltak be a Szolidaritás Fondja című rovatban.

Érthető, hogy a Neumann-féle kommunista csoportok lapja, a „Červen” a többi baloldali laphoz hasonlóan élesen elítélte a csehszlovák burzsoázia és a jobboldali szociáldemokraták által terjesztett rágalmakat, amikor azok „Horthy bolsevikokról” beszéltek és a rágalom leple alatt magyar kommunista emigránsokat utasítottak ki. Amikor a lap kifogásolta, hogy a cseh sajtó a legaljasabb rágalmat folytatja a magyar kommunisták ellen és egy kalap alá veszi őket a Horthy-ügynökökkel, határozottan kijelentette, hogy Beneš külügyminiszternek nincs joga a magyar kommunistákról, mint „Horthy bolsevikokról” beszélni, mert „ha valaki szoros kapcsolatban van Horthyval, úgy az Beneš”.²⁶

A „Červen”-t csupán illusztratív cézzel emeltük ki egyrészt annak bemutatására, hogy a Tanácsköztársaság tapasztalatainak a kérdése, a fehérterror Magyarországa elleni harc nem csupán a munkássajtó ügye volt. Másrészt pedig azért, hogy ezzel érzékeltesük: a magyar kommunista emigráció elsősorban a csehszlovák munkásmozgalom balszárnyának radikálisabb, gyorsabb forradalmi előrehaladást diktáló csoportjaira hatott. Ezek közé tartoztak elsősorban a szlovákiai magyar szervezetek, a libereci (reichenbergi) Kreibich-féle csoport, a kladnóiak és leginkább a Neumann-féle kommunista csoportok, amelyek némi bizalmatlanságot, bizonyos türelmetlenséget tápláltak Šmeralékkal szemben, különösen az 1920. évi decemberi általános sztrájk után. Ezt a magyar kommunisták álláspontja méginkább fokozta. Vitatható, hogy ez a bizalmatlanság és sürgetés mennyire volt indokolt az adott körülmények között, mennyiben volt negatív hatása. Egészében véve, úgy gondolom, helytálló az a megállapíthatásunk, s különösen vonatkozik ez a decemberi általános sztrájk előtti időszakra, hogy a magyar kommunista emigráció tevékenysége, hatása frissítőleg, előrelendítő és sok kérdést tisztázó módon hatott a csehszlovák munkásmozgalom fejlődésére.

²⁵ Uo. III. évf. 17. sz. Barátaink és elvtársaink!

²⁶ Uo. III. évf. 26. sz.; Kassai Munkás, 1920. 10. 5.

Hogyan illeszkedett be a magyarországi reakció elleni küzdelemben a magyar szociáldemokrata emigráció, s milyen módon hatott a csehszlovák munkásmozgalomra? Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az első emigráns lapok között, amelyek leleplező cikkekben a csehszlovák munkásságot a fehérterrortól tájékoztatták, a „Bécsi Magyar Újság” és „Az Ember” c.²⁷ lapok is ott voltak, — bár a „Bécsi Magyar Újság” nyílt kurzusellenessége csak 1920 tavaszától, Somogyi és Bacsó meggyilkolása után tapasztalható. E lapok az emigráció irányzatainak széles skáláját szolgáltatták meg Böhm Vilmostól, Rónai Zoltánon, Garbai Sándoron keresztül egészen Károlyi Mihályig, Gábor Andorig és Molnár Árpádig. 1920 közepétől megjelent a Kunfi Zsigmond-féle „Világosság” és 1921-ben a Garami-féle „Jövő”, szintén Bécsben. Az előbbi inkább a szociáldemokrata emigráció balszárnyának, az ún. „függetlenek”-nek (centristák), az utóbbi az emigráció jobbszárnyának álláspontját fejezte ki. Mindezek az emigráns lapok az első pillanattól kezdve széleskörű terjesztési lehetőséget kaptak Csehszlovákiában. A lapok szerkesztői és más szociáldemokrata vezetők gyakran utaztak Csehszlovákiába, tárgyaltak a jobboldali szociáldemokrata vezetőkkel és a burzsoázia képviselőivel. E helyen nincs lehetőségünk arra, hogy e kapcsolatokat tartalmilag elemezzük, a szociáldemokrata emigráció kisantant vagy konkrétan csehszlovákiai kapcsolatainak részletes ismertetésére kitérjünk, s bemutassuk, hogy a csehszlovák burzsoázia hogyan reagált a magyar emigráció politikai törekvéseire. Ez egy külön tanulmány feladata. Itt csupán arra a szerintem lényeges problémára kívánok kitérni, hogy a szociáldemokrata emigráció részvétele a fehérterror elleni harcban hogyan és milyen formában hatott a csehszlovák munkásmozgalom egészére. Ismételten hangsúlyozni kell, hogy e lapokon keresztül — amelyek híryanagyaira a csehszlovák munkássajtó is jelentősen épített a fehérterror elleni harcban — a fehérterrornak és Horthy revizionista terveinek nemcsak bírálata, nagyszerű leleplezései, hanem megcáfolhatatlan dokumentumai is napvilágra, illetve a nemzetközi közvélemény elé kerültek.²⁸ Ezeknek hatását annál kevésbé lehet lebecsülni, mivel e lapokat szabadon terjeszthették és a csehszlovák kormány anyagilag, erkölcsileg támogatta.²⁹ Ezzel szemben a kommunista emigráns lapokat üldözték és betiltották. Ily módon a szociáldemokrata emigráció tevékenysége jelentősen hozzájárult a csehszlovák munkásság fehérterror elleni hangulatának növeléséhez; ahhoz, hogy 1920 folyamán újabb fehérterrorellenes megmozdulások hosszú sora zajlott le Csehszlovákiában, különös tekintettel az 1920 nyarán megvalósított bojkottra, majd 1920 végén és 1921 elején a népbiztosper elíteltjeinek megmentéséért folyó akciókra. Ilyen érte-

²⁷ A Bécsi Magyar Újság 1919. okt. 31-én indult Bécsben Barna Sándor szerkesztésébe; Az Ember pedig 1919. nov. 13-án Göndör F. vezetése alatt. Szlovákiai terjesztésük már 1919 novemberében megkezdődött.

²⁸ Így pl. a bécsi magyar követségről stb. megszerzett Reich-féle dokumentumok Horthy titkos diplomáciájának és az általa támogatott irredenta mozgalom leleplezéséről. Világosság, 1920. 9. 22. A követség kárpitjai mögött; Akták Horthyék szlovensköi irredentájáról (Az Ember, 1920. 9. 19.); A francia—magyar titkos szerződés, Világosság, 1920. 10. 6. Mire tanítja a Felvidéki Liga a Felvidékre utazó magyarokat?

²⁹ A szlovák teljhatalmú minisztérium 4694 pres. számú rendeletében 1920. VI. 7-i keltezéssel értesíti a főispánokat, hogy a Kunfi Zsigmond szerkesztésében, Bécsben megjelenő időszaki lap, a Világosság terjesztését és szállítását Szlovákia területén engedélyezzék. Trenčín. ŠA. č. 15092. Ugyancsak engedélyezték az 1921-ben megjelent Jövő című Garami-féle lapot is. MNV Trnava, 808. 1921. 1920 júniusában Kunfi tárgyalt Tusárral, a csehszlovák szociáldemokrata miniszterelnökkel: menedékjogot, a bécsi magyar független emigránsok Csehszlovákiába való áttelepítését kérte. Lásd: Zpráva XIII. řádnému sjezdu... 57. l. Ezt követőleg nyílik nagyobb lehetőség e lapok terjesztésére.

lemben beszélhetünk pozitív, a proletárinternacionalizmust tápláló hatásról. Másrészt azonban, éppen a csehszlovák munkásmozgalom előtt álló aktuális feladatokat figyelembe véve (harc a hatalomért, a jobboldali szociáldemokrácia, opportunizmus ellen stb.) még e pozitívumnak is részben negatív hatása volt a csehszlovák munkásmozgalomra.

Ez alapján véve a „független” és jobboldali szociáldemokrata emigráció kommunistaelenességével függött össze. Azt tartották, hogy a kommunista mozgalom közép-európai, de csehszlovákiai viszonylatban is csak a reakciónak kedvez, annak útját egyengeti. „A bolsevik mozgalom” — ahogy ők ezt nevezték — kiterjedése Csehszlovákiában Horthy érdeke, mert elősegíti revizionista törekvéseinek megvalósítását, ami a fehérterror kiszélesítését jelenti Szlovákiára nézve. Ugyanazt állították és támasztották alá, mint amit a csehszlovák burzsoázia híresztelt azért, hogy elrettentse a munkásságot a forradalmi haretól és az osztálybéke légkörét teremtsen meg. Azt hirdették, hogy a „bolsevik propagandát” Szlovákiában a Horthy-ügynökök végzik, akiket Horthy küld Szlovákiába: „Megfizetett Horthy-bérencek próbálnak bolsevik agitációt és felfordulást csinálni Szlovákiában” — írja „Az Ember”.³⁰ Tehát tudatosan nem tettek különbséget az irredenta és a forradalmi mozgalom között. S ebből már nem volt nehéz a tételt felállítani, amit Kunfi Zsigmond 1920 májusában a szlovák proletariátushoz intézett levelében meg is tett. „Mindenki, aki ma bármelyik Magyarországgal szomszédos országban a proletárdiktatúra szervezéséért dolgozik, az tudatosan, vagy öntudatlanul Horthy szövetségese, erősíti a fehérterrort és gyengíti a Horthyval szembenálló államok nemzetközi pozícióját és a magyar proletariátus kálváriáját hosszabbítja meg.”³¹ Mondani sem kell, hogy ez mennyire demoralizáló hatású volt a szlovákiai munkásságra. Nemcsak a „Robotnické noviny”, de más munkás és burzsoá sajtó is lehozta és figyelmeztetésül szánta a forradalmi tömegek számára. Nemcsak ahhoz járult hozzá, hogy a magyar kommunistákat „Horthy-ügynököknek” kikiáltva egyre inkább üldözni kezdték és tömegesen utasították ki, hanem kétségtelen, hogy minde a munkásmozgalom jobbszárnyát erősítette a baloldallal szemben. Ilyen irányban hatottak a csehszlovák szociáldemokráciával és kormánnyal fennálló konkrét kapcsolataik is. Számos vezető szociáldemokrata emigráns dolgozott a szlovákiai szervezetekben, sajtóknál, s az ottani szociáldemokrata jobbszárnyat erősítették. S hogy mást ne említsünk, elég utalni pl. arra, hogy Kunfi Zsigmond 1921 elején beutazta Csehszlovákiát, előadásokat tartott a Magyar Tanácsköztársaság „tapasztalatairól”.³² Ez éppen a KP alakulásának időszakában volt.

Összegezve a csehszlovák—magyar forradalmi és haladó erők kapcsolatairól elmondottakat, meg kell állapítani, hogy az úgynevezett útkeresésnek, kijózanodásnak, a szolidaritás elmélyülésének igen fontos szakaszát képezték az 1919—1921-es évek. E cikk keretében természetesen nem térhettünk ki e kapcsolatok valamennyi megnyilvánulására. Így pl. csak érintettük azokat az egyébként jelentős tömegmegmozdulásokat, amelyeket a csehszlovák forradalmi és haladó tömegek a fehérterror ellen, a fehérterror üldözötteinek védelméért, megmentéséért folytattak. Ki sem térhettünk arra a sokoldalú anyagi és erkölcsi támogatásra, amelyet a magyar emigráció a csehszlovák munkásságtól kapott. Pedig ez nemcsak az emigránsok százainak harcát segítette elő, hanem számos emigránst mentett meg a kiutasítástól, így sok esetben a biztos haláltól. E kér-

³⁰ Az Ember, 1920. 5. 9. Id. Proletár, 1920. 7. 22. (Óvakodjunk a denúncianstól!)

³¹ Robotnické noviny, 1920. 5. 18.; Národní listy, 1921. 5. 20.

³² SUA (Állami Központi Levéltár) Prága PMV IV. K/44 F. 3/1. 17—69.

déseket részletesebben tárgyalják a már lábjegyzetben megemlített tanulmányok.³³ A tanulmány továbbá csak bizonyos vonatkozásokban foglalkozik a szociáldemokrata emigráció csehszlovákiai kapcsolataival és egészen mellőzi a polgári radikális emigránsok együttműködését a csehszlovák burzsoá körökkel, továbbá azt, hogy koncepcióikat a magyar reakció elleni harcra vonatkozólag a csehszlovák burzsoázia milyen értelemben és mértékben támogatta, milyen megértésre találtak azok a munkásság körében.

Cikkemben csupán azt akartam érzékeltetni és részben bemutatni, hogy milyen alapvető irányban és milyen tényezők hatására következett be változás, előrehaladás a csehszlovák—magyar munkásmozgalmi és haladó erők viszonyai-ban. Megállapítható, hogy az alapvető változás, előrehaladás a szolidaritás, a proletárinternacionalizmus előtérbe kerülése, a burzsoá nacionalizmus háttérbe szorítása terén következett be. Ez szorosan összefüggött a Tanácsköztársaság időszakából szerzett tapasztalatokkal, az osztályharcos, forradalmi irányzat csehszlovákiai megerősödésével. Ennek az elmélyülő együttműködésnek a Tanácsköztársaság leverését követő közvetlen években nemcsak a csehszlovák—magyar kiéleződött burzsoá ellentétek, de az osztályharc által a munkásság elé állított feladatok szempontjából is igen aktuális és a későbbiekre vonatkozólag is gyümölcsöző jelentősége volt.

Ф. БОРОШ

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ЧЕХОСЛОВАЦКО—ВЕНГЕРСКИХ РЕВОЛЮЦИОННЫХ И ПРОГРЕССИВНЫХ СВЯЗЕЙ В ПЕРИОД ПОСЛЕ ПОРАЖЕНИЯ ВЕНГЕРСКОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (1919—1921)

Резюме

Автор статьи не ставит своей целью исследование всей истории чехословацко—венгерских прогрессивных связей а желает лишь дать ответ на вопрос: в каком направлении шло сближение после 1919. г. и какие явления служили выразителями его. Основной показывающемся изменения и прогресса явилась безусловное усиление мысли пролетарского интернационализма и солидарности. Существенным условием этого являлось укрепление левого крыла рабочего движения Чехословакии и в зависимости от этого многостороннее его сотрудничество с венгерской коммунистической эмиграцией. Данное сотрудничество представляет собой самую прогрессивную и позитивную главу истории чехословацко—венгерских прогрессивных связей. Данное сотрудничество способствовало чехословацкому рабочему движению с одной стороны извлечь уроки советской республики, а с другой стороны во время нового наступления буржуазного национализма усиливало идею пролетарского интернационализма и солидарности, что неоднократно получило место в совместной борьбе против венгерской реакции и белого террора. В деле сотрудничества венгерских и чехословацких прогрессивных сил в этой области позитивное влияние имело многосторонняя деятельность не только коммунистической, но и социальдемократической эмиграции. В меньшей мере относится это на влияние, оказанное социальдемократической эмиграцией на классовую борьбу чехословацких рабочих. Коммунистическая эмиграция оказывала безусловно позитивное влияние на эту борьбу и на ту дифференциацию внутри чехословацкого рабочего движения, результатом которой явилось образование Коммунистической Партии в 1921. г. В противовес этому социальдемократическая эмиграция со своими чехословацкими связями на деле усиливала правое крыло рабочего движения Чехословакии и тем самым затрудняла и успешную борьбу против белого террора и венгерской реакции.

³³ Lásd a 8. sz. lábjegyzetet.

F. BOROS

QUELQUES PROBLÈMES CONCERNANT LES RELATIONS RÉVOLUTIONNAIRES ET PROGRESSISTES TCHÉCOSLOVACO-HONGROISES AU COURS DES ANNÉES SUCCÉDANT À L'EFFONDREMENT DE LA RÉPUBLIQUE HONGROISE DES CONSEILS (1919—1921)

Résumé

Cette brève étude ne se propose pas de s'étendre sur tous les domaines des relations progressistes tchécoslovaquo—hongroises. Elle se limite à répondre à la question de savoir quelle était la tendance principale de ce progrès après 1919 et quelles étaient ses manifestations les plus importantes. Quant aux rapports des mouvements ouvriers tchécoslovaquo—hongrois le changement et les progrès fondamentaux y observables remontent sans aucun doute au renforcement de l'idée de l'internationalisme prolétarien et à celle du rassemblement. L'une des conditions essentielles s'en révèle être le raffermissement de l'aile gauche du mouvement ouvrier de Tchécoslovaquie tout aussi bien qu'une étroite coopération multilatérale établie par elle avec les émigrés communistes hongrois. Cette coopération s'affirma le côté le plus progressiste, le plus positif accusé par les rapports établis entre les forces progressives tchécoslovaques et hongroises. Cet état de choses ne manquait pas d'encourager le mouvement ouvrier de Tchécoslovaquie de mettre à profit les expériences acquises par lui à l'époque de la République des Conseils et de renforcer l'idée de l'internationalisme prolétarien et celle de l'union contre la nouvelle attaque lancée par le nationalisme bourgeois, ce qui n'était pas sans se manifester dans maints domaines des luttes menées contre la réaction et la terreur blanche sévissant en Hongrie. Sous ce rapport ce n'était pas seulement l'activité des communistes émigrés, mais aussi celle déployée par les social-démocrates en émigration qui exerçait un effet positif sur l'union des forces progressistes hongroises et tchécoslovaques. Quant à l'influence exercée par les social-démocrates émigrés sur la lutte de classe des ouvriers tchécoslovaques celle-ci se révéla être moins efficace. Il n'y a pas de doute de ce que l'activité des communistes en émigration avait un effet encourageant sur les luttes, sur la différenciation accomplie au sein du mouvement ouvrier tchécoslovaque, ce qui conduisit en 1921 à la constitution du parti communiste. Par contre les rapports que les social-démocrates émigrés établirent avec la Tchécoslovaquie ne firent que renforcer l'aile droite du mouvement ouvrier tchécoslovaque et entraver l'efficacité des luttes dirigées contre la terreur blanche et la réaction régnant en Hongrie.

SÁRKÖZI ZOLTÁN

Egy magyar költemény a 18. századból

Nemrégiben az 1790. december 21-én Kolozsvárott megnyílt erdélyi országgyűlés előmenyeire kutattam az Országos Levéltárban. A bécsi levéltárakból 1920 után Budapestre került „Kabinettsarchiv. Hungarica aus der Privatbibliothek Seiner Majestät 1765—1836” című gyűjtemény 22. csomójában többek közt kezembe akadt gr. Nemes János aulikus beállítottágú székelly főkirálybíró egy 1790. május 19-én kelt levele, melyben Hatzfeld Károly Frigyes gr. államminisztert arról értesítette, hogy egy Kolozs megyei nemes udvarellenes, magyar nyelvű, ellenzéki irányú kéziratot verset adott át neki. A levélhez mindjárt mellékelte is a terjedelmes verset.

Némi utánjárás után kiderült, hogy e vers egy töredékes másolati példánya több mint fél évszázaddal ezelőtt már előkerült. A Századok 1901. évfolyamának 356—357. lapjain az alábbiak olvashatók erről:

„Limbus darabok.

Győri Vilmos úr Kapuvárról nemrég egy esomó régi hánytvetett iratot küldött ajándékol társulatunknak. . .” Az iratokról Illéssy János adott be jelentést, mely többek közt a következőket tartalmazta: „. . . Nem egészen érdektelen az a végén csonka verses kézirat, melynek czíme: Egy igaz magyar hazafinak édes nemzetét ügyefogyott állapotjának mély álmából serkentő versei. Könnyen folyó leoninusokban tüzezi a magyart a német ellen, a mi alatt természetesen a kormányt kell érteni. Ugyanazt variálja, a mit a Rákóczi bús magyarja: Ne higj magyar a németnek! Rimánkodik, ha bajban van, szerencséjében pedig pöffszkedik s nemzetünk ellen tör. »Vigyázz magyar, vigyázz, mert megcsal a német!« — így kiált fel.

»Hogy tartá meg hitét, látod mit csinála,
Semmi becsületed nem vala ő nála,
Szép szabadságodat s törvényedet rontá,
Sok várnegyédet elszaggatá s bontá,
Azon vala, hogy már született nyelvedet
Eltörölje s így eltemesse nevedet.«

Ez idézett sorok támasztékot nyújtanak iratásuk idejére nézve, mert nyilván látható, hogy II. József császár ellen pattog a tüzes poeta. Ez a kor gazdag hasonló poemákban, melyek szelídebbjei nyomtatásban napvilágot is láttak, a szenvedélyesebbek pedig — melyek közé ez is tartozik — másolatokban forogtak az elkeseredett hazafiak kezén, de még így is ellenállhatatlan hatást okoztak a hamisítatlan búfelejtő mellett szomorkodó zárt társaságokban.”

Ez a Thaly Kálmánra emlékeztető, kurucos, búsmagyar kommentár és az idézett pár sor maradt fenn az azóta bizonyára nyomtalanul elkallódott töredékből.

Megemlékezik a versről *Téglás J. Béla*: A történeti pasquillus a magyar irodalomban. Szeged, 1928. c. munkája is. A szerző által talált példány címe: „Egy igaz Magyar Hazafinak édes Nemzetét ügyefogyott állapotjának mély álmából serkentető Versei, melyeket írt Második Joseph Császár halála után 1790 esztendőbe Szent György havában.” A könyv 122. lapján levő jegyzet arra utal, hogy a verset Ferenczy Zoltán hagyatékában, illetőleg az Akadémiai Könyvtárban, Rácz Károly gyűjteményében, egy kéziratcsomóban lelte meg. A megadott jelzetek alapján a vers jelenleg már nem található meg.

A munka különben részletesen ismerteti a költemény egész tartalmát, sőt szóról-szóra is közli az alábbi kis részletet:

„Azért ha most ötet megkoronázod
a nagy német jármot a nyakadba rázod
Mondgy hunczfutnak engem, ha ez nem leszen,

Ha németnek hiszel tud meg csúffá téssen.
Azért ha ugyancsak te mégis azon vagy,
Hogy a Német alatt továbbra is maragy
Most fogd a Németet szorosz zabolára..."

A most talált, és teljes terjedelmében hozzáférhetővé vált kéziratos vers érdekes fényt vet az 1790. évi köznemesi mozgalom kétarcú, ellentmondásos jellegére. Az előremutató, s a polgári, nemzeti átalakulás ígérését magukban hordozó törekvések eszerint még teljesen bele vannak ágyazva a rendi-nemesi előjogokért felbuzduló atyafiaknak II. József uralmát egészében kárhóztató, s a restaurációt áhítózó nézetek közé. A vers a Budán megnyílt országgyűlésre készülő erdélyi nemeseeknek ad politikai programot. Emlékezteti őket az elszenvedett sérelmekre, a nemesi, alkotmányos jogok megnyirbálására, a várnegyék felosztására, az adózás bevezetését célzó kísérletekre, a románok tisztségviselésére stb. Védekezésül mindezekkel szemben a rendek ősi ellenállási jogát akarja felújítani. A másik oldalon viszont a németesítés ellenhatásaként síkraszáll a magyar nyelvhasználatért, követeli az idegen hivatalnokok leváltását, a hadsereg magyarosítását, a kincstárnak a rendek által történő ellenőrzését, az uralkodói székhelynek az ország területére való áthelyezését s végül Magyarországnak Erdéllyel való unióját.

A harcias verssorok írója magát Ballók névvel jelöli meg, személyéről azonban közelebbit nem sikerült megtudnom. Költeménye a következőképpen hangzik:

„Egy igaz Magyar Haza-finak
Édes Nemzetét, Ügye-fogyott Állapottyának
mély álmából Serkengető Versei.

Ébregy Magyar Nemzet nyisd-fel már Szemedet,
Régen hogy aluszol fontold meg ügyedet,
A Te Szerentsédnek Csillaga támadott,
Régi Szabadságod Napja felviradott:
Most van az Ideje hogy Te igyekezzél,
A Német igából egyszer ki-vetkezzél;
Ha mostis a Német Tégedet meg ejthet,
És a Pundrájába újra belé rejthet,
Talán soha többször Te Lábra nem állasz,
Hanem örökösen rabságába Szállasz.
Ne higj Néki mert ő esküdt Ellenséged,
Urállya, s gyűlöli régi Nemességed:
Mézet ígér mostan, mérget nyújt alatta:
Hogy meg-fojtson Téged, elszánt akarattya.
Nem ok nélkül mondják Hogy az Német Kutya,
Hamis, álnok, tsalárd Néki minden útja,
Hízelkedik mostan s farkát tsavargattya,
De hogy megfojthasson tellyes akarattya,
Mindent most megígér, megszorult Kaptzája,
S a nagy félelemtől tele van Pundrája.
Ötven esztendeje még éppen be nem tölt,
Akkoris a Magyar Német mellett felkölt:
Sirt, pityergett akkor, s arra Kért Tégedet
Érette ontani ne Bánnyad Véredet:
A sok Ellenségtől akkor meg mentetted,
Királyi Székedbe ötet Hellyheztetted.
Mind azért jó Magyar Néked mit fizete,
Nemde fortélyosan Lába alá vete?
Sok szép színes móddal ugye hogy meg tsala?
S már már szintén Téged Adóra hoz vala:
Ha meg nem szánt volna az Isten Irgalma,
Csúffá téssen vala az Német Hatalma.
Mostis majd Hasonlók az Környül Állások,
Német ellen Készült Tábori szállások:
Most könyörög Néked, hogy inségben vagon
És magát Elötted meg alázza nagyon:
De ha most Könyörülsz s a Szerentse mást Szül,
S azzal Lábra Kaphat, Hidd meg nyakadra ül,
Hidd meg hogy ez s nem más a Német szándéka,

A Te romlásodra csúsz, mász mint a Béka,
 Úgy jársz Magyar vigyázz, mert megtsal a Német,
 A végre tart s fizet ő sok Janus Kémet.
 Mikor Te Úr lehetsz ne légy akkor Szolga
 Mert hamar változik a Szerentse dolga.
 A Német Zsoldosok Néked mást beszélnek,
 Kik Hivatallyokról Hogy el esnek félnek
 Nem kell ellent álni a Német Jussának,
 Mert ő örökösse Magyar Koronának,
 Erre a Magyarok Hiteket letették,
 Királyul Magoknak a Németet vették.
 Úgy van jó Zsoldosok, de észre kell venni?
 És mind a Két Hitet egymás mellé tenni;
 A németis Hitet Magyarának letette,
 S Eröss Esküvéssel azt erősítette,
 Hogy ő a Magyaroknak régi Szabadságát,
 Meghadja; Törvényét őrzi Boldogságát.
 Hogy tartá meg hitét, látod mit tsinála
 Semmi betsületed nem vala ő Nála
 Szép Szabadságodat s Törvényedet rontá
 Sok Wármegyéidet elszaggata s bontá
 Azon vala Hogy már született Nyelvedet
 El töröllye s így eltemesse Nevedet.
 Azt tartja a törvény, a Ki Hitetlen lett,
 Nem kell meg-tartani ahoz kötet Hitet.
 Örökségre vallyon méltóe a fiú?
 Kinek Mihellyében Készült a rabsziú,¹
 Hogy Attyát megkösse, és Rabjává tégye,
 Kínozza, Lattzollya² s vagyonát elvégye;
 Régen készül erre a Német fortéllya,
 Hogy Téged meg-rontson régen elszánt tzellya.
 Azért ha most Őtet Te meg Koronázod,
 A nagy Német Jármot a Nyakadra rázod,
 Mongy Huntzfutnak Engem Ha ez úgy nem léssen,
 Ha Németnek Híszel, hidd meg csufá téssen,
 Azért ha ugyan tsak Te mégis azon vagy,
 Hogy a Német alatt Továbrais maragy,
 Most fogd a Németet szoros zabolára,
 Ne szagoldozhassék Országod Kárára,
 Léges legelsősör kérek hogy azon légy,
 Vélle szoros Kötést íme ezekről tégy.

1—0: Második Andrásnak állítsd fel Törvényét,
 Ezzel vissza nyered Szabadságod fényét,
 Ha Király Törvényt hoz Magyar romlására,
 Akárki nyúlhasson Kard markolattyára.
 Evolt András király egy Hasznos Törvénye
 Ország s Király között az Hitnek Szekrénye,
 Ennek romlásával romlott meg Országod,
 Setét Homályban tűnt fényes Szabadságod;
 Ennek oltalmáért sok Hazád fiai
 El döltének Ország erős Oszlopai.
 Frangépán és Zrínyi s Nádasdi Őseid,
 Ezért vesztenek el sok Nemes Eleid;

2—0: Az Országnak Kintse Hatalmadban légyen,
 Ebből Híred nélkül a Király ne végyen,
 Rendellyen a Hazza Király Költségére;
 De nem a Cassának megsértődésére.

3—0: A Tábori Erő Porontsolatodtól
 Függyön, járjon s kellyen a Te Tanátsodtól,
 Fő Vezérek abban Magyarok légyenek,

¹ A rím kedvéért rabszj helyett.

² Valószínűleg azonos a sarcol régies „sattzollya” formájával.

- Idegenek arra Soha ne lépjenek.
- 4—0: Mindenféle Tisztség a Magyar Hazában;
Légyen mindenkoron Magyar Birtokában,
- 5—0: Magyar Földről Német el s ki takarodjék;
Ober, Unter, Hunder itt ne tartózkodjék;
Mert míg ez a féreg Kebeledben léssen,
Mind addig az Német mint Szú a fát észen
Még ha ez a Nemzet fulánkját bé ölti,
Testedet s Lelkedet fekéllyel eltölti;
De az Oláhot is rád fogja ültetni
Mondván, hogy igáját nem szoktad fültetni³
- 6—0: Magyar földön légyen a Király Lakhelye,
Koronáját Budán, s ne Bétsbe viselyle
A Magyar Hazában Magyar Nyelven folyon
Minden, s Ki itt lakik úgy beszéllyen, s Szóllyon.
Király mit megígér meg tart mindeneket
Második Leopold fontold meg ezeket
Kérlek intésemnek agy helyet végtére
Had mennyen jo Híred Világnak végére.

A Magyar Országgra menendő, és az ottan esendő Diaetán meg jelenendő Plenipotentiariusoknak ezekre szükség léssen vigyázni és ügyelni.

1—0: Mindenekben facultáltassék a Plenipotentiarius, a mi a Közönséges Jovára foglenni, nevezetesen,

2—0: Erdélynek Magyar Országgal léendő vissza egyesülését a mi részünkről is minden úton modon munkálkodni a Plenipotentiarius a Tekintetes Nms Magyar Országi Status előtt és végbe vinni igyekezzék. Ez meg lévén.

3—0: Az úgy nevezett Inaugurationak Diplomából Erdélyről is mint a Szt: Magyar Koronának egyik Tagjáról Különös Emlékezet tétessen, és a melly barátságot fogtenni maga részéről Tekintetes Magyar Ország Törvényének meg tartására nézve, azt Erdélyreis ki terjessse.

Külső lapon:

Parvus Parva dabo, Magnis majora daturus.
Hic fuit ille merus Scythulus, de Nomine verus
Ballók apellatus, Lectis et semper amatus;
Venit florentem Patriae spectare Parentem,
Laetaturque Statum jam succrevisse beatum.”

³ Pontos értelme nem állapítható meg.

VITÁK A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETBEN

1963 szeptemberében az Intézet *középkori magyar osztálya* megvitatta *Bartha Antal*: A magyar társadalom a IX—X. században c. készülő disszertációjának Magyar törzsek a IX. században c. fejezetét; októberben *R. Péter Katalin*: Szabad és dézsmás szőlők Zemplén megyében c. tanulmányát; decemberben *N. Kiss István*: A parasztgazdaságok termelési struktúrájának statisztikai vizsgálatáról c. tanulmányát. 1964 márciusában *Szücs Jenő*: Nemzet, haza, parasztság c. készülő monográfiájának egy részét Forráskritikai és egyéb kritikus kérdések a nándorfehérvári győzelem körül címmel. Májusban *Zimányi Vera*: A rohone-szalonaki uradalom és jobbagysága a XVI—XVII. században c. monográfiáját; júniusban *Heckenast Gusztáv*: A vaskohászat története Magyarországon 1400-ig c. tanulmányát, mely egy hasonló című monográfia része, melyet régész, metallográfus és kohász szakértőkkel együttműködve készít a szerző. Szeptemberben A barokk kutatás magyarországi problémái és helyzete a nemzetközi társadalomtudományban címmel rendezett vitát, melyhez *R. Péter Katalin* tartott vitaindító előadást.

Az *újkori magyar osztály* 1964 májusában vitatta meg *Vörös Antal* munkabeszámolóját, melyben ismertette A mezőgazdasági termelés belterjes irányú fejlődése a Dunántúlon és az állattenyésztés 1867—1914. c. készülő disszertációját.

A *legújabbkori magyar osztály* 1963 májusában vitatta meg *Márkus László*: A Bethlen-kormány bukása c. munkáját; augusztusban A párizsi békekonferencia és az 1918—19-es forradalmak címmel *L. Nagy Zsuzsa* készülő disszertációjának néhány fejezetét; decemberben *Juhász Gyula* vitaindítóját Németh László történetiszemléletéről; 1964 márciusban *Ádám Györgyné*: Magyarország és a kisantant, 1936—38 c. kandidátusi disszertációját; májusban *Ránki—Berend*: Az ellenforradalom gazdasági berendezkedése, 1919—1929 c. monográfiáját; szeptemberben *Lackó Miklós*: A nyilasmozgalom története (1935—44) c. tanulmányát.

Az Intézet *egyetemes történeti osztálya* 1963 decemberében vitatta meg *Somogyi Éva*: Választójog és parlamentarizmus a dualizmuskorabeli Ausztriában c. munkáját; 1964 márciusban *Gonda Imre* tanulmányát Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia viszonya az 1916—17-es háborús években, a nagyköveti jelentések alapján; áprilisban *Niederhauser Emil*: A polgári átalakulás problémái Kelet-Európában c. tanulmányát.

AZ INTÉZETI MUNKATÁRSAK DOKTORI ÉS KANDIDÁTUSI VITÁI

Mucsi Ferenc: A magyarországi munkásmozgalom az 1905—1906. évi politikai válság időszakában. Opponensek: Erényi Tibor kandidátus, Pölöskei Ferenc kandidátus.

Bartha Antal: A IX—X. századi magyar társadalom. Opponensek: Györffy György kandidátus, Erdélyi István kandidátus.

M. Somlyai Magda: A népi demokratikus történetírás problémái. Opponensek: Korom Mihály kandidátus, Szuhay Miklós kandidátus.

L. Nagy Zsuzsa: A párizsi békekonferencia, 1918—19. Opponensek: Hajdú Tibor kandidátus, Galántai József kandidátus.

Jemnitz János: A háború kérdése és a II. Internacionálé. Opponensek: Dolmányos István kandidátus, Erényi Tibor kandidátus.

Barta István: A fiatal Kossuth és kora (doktori disszertáció). Opponensek: Révész Imre akadémikus, Csizmadia Andor, az állam- és jogtud. doktora, Arató Endre kandidátus.

AZ INTÉZETI MUNKATÁRSÁK ÖNÁLLÓ KÖTETBEN MEGJELENT MUNKÁI 1964 OKTÓBERÉIG

- Kovács Endre*: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Bp. 1964. Akadémiai Kiadó, 230 l.
- Ránki György*: Emlékiratok és valóság Magyarország világháborús szerepéről. Bp. 1964, Kossuth Kiadó, 302 l.
- Spira György*: Széchenyi 1848-a és 1848 Széchenyiye, Bp. 1964. Akadémiai Kiadó, 368 l.
- Hanák Péter—Hanák Katalin*: A Magyar Pamutipar története, Bp. 1964, Táncsics Kiadó, 448 l.
- Kovács Endre*: A népek tavaszától a Párizsi Kommünig. Bp. 1964. Gondolat Kiadó. 320 l. Studium sorozat.
- Az I. Internacionálé és Magyarország. (Szerk. Erényi Tibor—Kovács Endre.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó, 526 l.
- Kövágó László*: A magyarországi délszlávok 1918—19-ben. Bp. 1964, Akadémiai Kiadó, 269 l.
- Juhász Gyula*: A Teleki kormány külpolitikája, 1939—41. Bp. 1964, Akadémiai Kiadó, 368 l.

KÜLFÖLDI VENDÉGEINK

Rafael Gerber professor, a varsói egyetem egyetemes történet tanszékének vezetője, 1963. augusztus 15-én látogatta meg az Intézetet, ahol megbeszéléseket folytatott az Intézet vezetésével a magyar—lengyel történelemszerek együttműködéséről. *Dr. Hanns Leo Mikoletzky*, bécsi egyetemi tanár és főlevéltáros, 1963. szeptember 5-én; *Prof. Ruben Omar Cecili* a Kulturális Kapcsolatok Intézete vendégeként tartózkodott hazánkban; *Paul Falla*, a Foreign Office kulturális osztályának vezetője, *M. Duke*, az angol követség sajtóattaséja kíséretében és *Giuseppe Martinola* professor Luganóból, szintén szeptemberben látogatták meg az Intézetet. A berlini Történettudományi Intézet gazdaságtörténeti szekciójának vezetője, *Wolfgang Jonas*, gazdaságtörténeiszünkkel és az Intézet technikátörténeti kutatócsoportjával keresett kapcsolatot, az Intézetet október 28-án látogatta meg. A Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, *Niko Nikov* a két világháború és a közben eltelt korszak diplomáciai történetének magyar szakértőivel tárgyalt a magyar forráskiadások kérdéseiről. *Iszlamoov Tofik* kandidátus, a moszkvai Történettudományi Intézet munkatársa a XX. századi magyar történet kutatásával foglalkozott és 1963 novemberben kereste fel az Intézetet. November—decemberben tartózkodott hazánkban *Vladimir Pavlovics Susarin*, aki a Thuróczy-Krónika bevezetését fordítja oroszra és a forrásmunka kiadásának előkészítését végzi; *L. N. Nyezsinszkij* kandidátus, a moszkvai Történettudományi Intézet munkatársa az 1945 utáni magyar történet anyagával foglalkozik. *I. S. Galkin*, a moszkvai egyetem jelenkori egyetemes történeti tanszékének vezetője, 1963. december 20-án látogatta meg az Intézetet és a szovjet történettudomány irányításának problémái címmel tartott előadást. *Svetana Todorova*, a bolgár Történettudományi Intézet kutatója 3 hónapos kutatómunkát végzett Magyarországon. Prof. *Martin Bolzin*, a rostocki egyetem újkori történeti tanszékének vezetője 1963 decemberben látogatta meg az Intézetet. *R. A. Averbuh*, a történelemtudományok doktora, a SZU Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa, 1964. február 17-én látogatta meg az Intézetet. Összefoglaló munkát írt A magyar forradalom 1848—49-ben címmel, mely témához Magyarországon egészítette ki kutatásait és konzultációkat folytatott a korszak magyar szakértőivel. *Leo Valiani*, a milanoi Feltrinelli Intézet munkatársa 1964. április 27-én előadást tartott az Intézetben Olaszország a II. világháborúban, az olasz ellenállási mozgalom problémái címmel. *J. A. Piszarjev*, a SZU Tud. Akadémiája Történettudományi Intézetének szekciójának vezetője, *Iszlamoov Tofik* kandidátus és *N. Turok* a történettudományok doktora szintén áprilisban kereste fel az Intézetet. *Ruggiero Romano*, a párizsi École Pratique des Hautes Études professzora az Intézetben június 5-én tartott szakmai konzultációt. *Valerian Popovici*, a iasi Történettudományi Intézet igazgatója 1964 júniusában 2 hetet töltött kutatásokkal Magyarországon; az 1848—53-as időszak iratanyagával foglalkozott és meglátogatta az Intézetet is. Prof. *Peter Sugar*, az University of Washington tanára, júliusban,

Deák István, a Columbia University előadója, augusztusban; *Vermes Gábor*, a Stanford University előadója szeptemberben látogatta meg az Intézetet. Október 1-én *André Giselbrecht*, a *Nouvelle Critique* főszerkesztője kereste fel az Intézetet, amikor is tájékozódott az Intézet munkájáról és a magyar történetkutatás előterében álló problémákról. Október 5-én Dr. *Karlheinz Mack*, az Österreichisches Süd- und Osteuropäisches Institut munkatársa, dr. *Eva Obermayer-Marnach*, az Institut für Österreichische Geschichtsforschung munkatársa és az Österreichischer Biografischer Lexikon szerkesztője, dr. *N. Heidel*, az Institut für Österreichische Geschichtsforschung asszisztense folytatott megbeszéléseket az Intézet tagjaival.

Külföldi történeti folyóiratok repertórium

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK, 1963. I. RÉSZ*

A repertórium beosztása

I. Marx—Engels—Lenin	Spanyolország, Portugália
Elvi tanulmányok	Szovjetunió
Egyetemes történet	Svájc
	Törökország
Anglia	Közel-Kelet
Ausztria	Irán
Bulgária	Afganisztán
Csehszlovákia	India
Finnország	Közép-Kelet
Franciaország	Indonézia
Görögország	Kína
Hollandia — Belgium	Korea
Jugoszlávia	Japán
Lengyelország	Amerikai Egyesült Államok
Magyarország	Latinamerika
	Kuba
	Mexico
II. Németország	Afrika
Olaszország	Egyiptom
Románia	Algéria
Skandináv országok	Ausztrália

Marx—Engels—Lenin

Az SzTA közgyűlése. NNI 1963. 4. sz. 195—196. [Moszkva 1963. máj. 14—15. A 145. évford.]
Vasziljeva T. G.: Marx születésének 145. évfordulójára. NNI 1963. 4. sz. 193—194.
Lavrov Ju. K.: Marx Károly születésének 145. évfordulója. UIZs 1963. 4. sz. 154—155. [Ünnepi ülésszak az USzSzk TA Társadalomtud. Osztályán, 1963. május]
D. Ja.: Ünnepi ülés Berlinben. NNI 1963. 4. sz. 194—195. [A 145. évfordulóra.]
Jaroslowski J.: A marxizmus gondolat és tette. (Marx halálának 80. évfordulójára.) ND 1963. 3. sz. 34—43.
Fojtik J.: Marx Károly és korunk. NM 1963. 3. sz. 268—275.
Angelov Szt.: Marx Károly és a jelenkor. NV 1963. 3. sz. 11—26.
Malis A. I.: Marx Károly és mai burzsoáz kritikusai. VIK 1963. 4. sz. 34—47.
Varain H. J.: A forradalmi elmélet fejlődése Marxnál 1844-ig. GWU 1963. 6. sz. 342—358.
Brusilinszkij V. K.: Hogyan készült Marx „Az érték-többlet elmélete” tudományos kiadása. VIK 1963. 7. sz. 97—100.

Bauer R.: Marx és Engels hozzájárulása a munkáspárt stratégiájához és taktikájához a békéért, demokráciáért és szocializmusért vívott harcban. Ein 1963. 9. sz. 108—114.
Althusser L.: Marx „1844-es kéziratjai”. (Politikai gazdaságtan és filozófia.) Pensée 107. (1963. febr.) 106—109. [Szemle]
Garaudy R.: Marx „1844-es kéziratiról” és néhány filozófiai tanulmányról. CC 1963. 3. sz. 107—126.
Badia G.: Marx: Levelek a Tökéről. Pensée 112. (1963. nov.—dec.) 3—27.
Reinhold O.: A tőke és a nyugatnémet imperializmus. (K. Marx halálának 80. évford.) Ein 1963. 3. sz. 72—83.
Bobiška C.: Új Marx kéziratok a lengyel kérdéstről. ZPW 1963. 3. sz. 203—214. [1864—1865]
Cogniot G.: Marx és az oktatás. Pensée 109. (1963. máj—jún.) 3—20.
Rostolsky R.: K. Marx és „magántitkára” Th. Sanders. IRSH VIII/2. (1963) 282—285.
Szeleznyev K. L.: Engels „Svéd-dán útijegyzetei”. NNI 1963. 5. sz. 93—96. [1867]
Lescenko N. N., Szarbej V. G.: Hazánk történetének kérdései F. Engels műveiben. UIZs 1963. 6. sz. 13—24.

* A cikkek sorrendje az egyes országokon belül időrendben, az „Elvi tanulmányok” rovatban ábécé rendben.

- Beljakov Sz. T., Vinogradov L. K.*: Lenin új levéltári dokumentumai. VIK 1963. 12. sz. 136–138. [50 dok. az 1918–1922 évekből.]
- Egy új Lenin-dokumentum. VIK 1963. 4. sz. 3–6. [1920. dec. 6.]
- Egy új Lenin-dokumentum. Kom 1963. 6. sz. 3–10. [Zárószó a VIII. szovjetkongresszus OK(b)P frakciójának a koncessziókról tartott beszámolójához. 1920. dec. 21.]
- Kuznyecov B. P.*: Lenin füzetei az agrárkérdésről. (Lenin művei IV. kiad. 40. kötetének kiadása alkalmából.) VIK 1963. 9. sz. 107–111.
- Sapko V. M.*: V. I. Lenin a kommunista személyes példamutatásáról a társadalmi kötelezettség teljesítésében. VIK 1963. 1. sz. 66–75.
- Pedoszov A. D.*: A történelmi Lenin szerint fejlődik. VIK 1963. 7. sz. 32–45. [Lenin életrajza 2. kiadásának megjelenésére.]
- Zsukov Jc. M.*: V. I. Lenin és a forradalmi mozgalom Keleten. VIK 1963. 8. sz. 54–64.
- Mraackorszakja I. M.*: Lenin: Kik azok a „népbarátok” és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen? c. műve II. kiadásának tartalmáról. VIK 1963. 8. sz. 65–78.
- Majszkaja A. A.*: Lenin Londonban 1902–1903-ban. NNI 1963. 6. sz. 65–69.
- Egy újabb dokumentum Lenin életének és tevékenységének történetéről. VIK 1963. 2. sz. 67–91. [Lenin titkárainak naplója, 1922. nov. 21.–1923. márc. 6-ig.]
- Francov Ju. P.*: Hogyan dolgozta ki Lenin a tudományos kommunizmus problémáit. VF 1963. 12. sz. 3–15.
- Glezerman G.*: V. I. Lenin a gazdaság és a politika kölcsönös kapcsolatáról az új társadalom építésében. Kom 1963. 7. sz. 30–40.
- Gladiok I. I.*: Elméletileg hogyan dolgozta ki Lenin a pártprogram alapjait a 90-es években. VIK 1963. 6. sz. 25–39.
- Kazancev B. N.*: Lenin „Üj gyári törvény” c. broszúrájának forrásairól és a tudományos elemzés lenini módszereiről. VI 1963. 4. sz. 192–198.
- Kovaljov I. F.*: Hogyan ildözte Lenin műveit a cári cenzura. (A Leningrádi Közp. Áll. Tört. Archivum anyaga alapján.) ISzSzSzR 1963. 2. sz. 89–95.
- Novikov P. A.*: Lenin műveinek elterjedése Podoliában, 1905–1907. UIZs 1963. 2. sz. 110–112.
- Wolfe B. D.*: Lenin és Inessa Armand. SR 1963. 1. sz. 1. sz. 96–114. [Párizs, 1910-től]
- Seserhakov P. K.*: Három találkozásom V. I. Leninnel. VIK 1963. 4. sz. 87–91.
- Zsujkov-Alekszandrovszkij P. F.*: Iljics parancsára. VIK 1963. 4. sz. 91–93. [Emlékezés Leninre.]
- A harcos emlékezete. (John Read Karl Liebknechtről.) VIK 1963. 8. sz. 79–85. [1919-ben megjelent cikke.]
- Bahne S.*: Adoratszkij levelei Kautskyhoz. IRSH VIII/2. (1963) 270–281. [1911, 1917.]

Elvi tanulmányok

- Barthel H., Falk W.*: A NDK hozzájárulása a népi demokráciák elméletének továbbfejlesztéséhez. Ww 1963. 7. sz. 1009–1031.
- Bergner D.*: A protestantizmus és a burzsoá ideológia válsága. VF 1963. 6. sz. 121–128.
- Bobinska C.*: A történeti források belső kritikája és az osztályelemzés. KH 1963. 3. sz. 551–560.
- Braudel F., stb.*: A tudományos politikológiáért vagy ellene. Ann 1963. 1. sz. 119–137.
- Bridenbaugh C.*: A nagy mutáció. AIHR LXVIII/2. (1963. jan.) 315–331. [Beszélgetés a történetírás jövőjéről.]
- Busino G.*: Az „individuális” és „szociális” terminusok Paretonál. RHES XLI/2. (1963) 250–259. [1903–1904.]
- Capanna F.*: Újabb filozófiatörténeti munkák. NRS 1963. I–II. 167–186.
- Courthoux J-P.*: A technikai haladás és az elosztás a klasszikus közgazdászoknál. A termelést nyereség elosztása. RHES XLI/4. (1963) 471–502.
- Ciesznokov D. I.*: A történelmi materializmus struktúrájáról. VF 1963. 7. sz. 115–123.
- Danyilov A. I.*: A marxi–lenini tükröződési elmélet és a történettudomány. SzV 24. (1963) 3–23.
- Diligenszki G. G.*: A marxi–lenini elmélet és a konkrét történeti kutatás. (A. Momigliano és P. Rossi cikkeknek margójára.) VI 1963. 3. sz. 88–100.
- Dobrijanov V.*: A historizmus nyomora. NY 1963. 4. sz. 62–74. [K. R. Popper hasonló című könyvről London, 1957.]
- Fedoszejev*: A materializmus diadala és a burzsoá filozófia hanyatlása. Kom 1963. 16. sz. 37–47.
- Fokozzuk a történettudomány szerepét az ideológiai munkában. ISzSzSzR 1963. 4. sz. 3–9.
- Gingyin A. M., Kozlov I. B.*: Két haladó tendencia a nemzeti kérdésben. VF 1963. 9. sz. 20–28.
- Glezerman G. Je.*: Az osztálydifferenciálódástól a társadalmi egyneműségig. VF 1963. 2. sz. 39–49.
- Goldman L.*: A marxizmusról szóló tanulmányok marxista megközelítésért. Ann 1963. 1. sz. 114–118. [Sematizálás.]
- Grigorjan Sz. N., Ilanov M. II.*: A fejlődés nem kapitalista útjának problémái. VF 1963. 1. sz. 142–147.
- Gruner E.*: A társadalomtörténet helye és feladatai. SW 50/2. (1963. okt.) 145–163.
- Gyeborin A. M.*: A német imperialisták egy történet-filozófiai „koncepciójáról”. NNI 1963. 1. sz. 131–139. [A Mittel-Európa gondolat.]
- Hennig J.*: A történelem nyersanyaga. GWU 1963. 12. sz. 733–741.
- Ilodgson M. G. S.*: A társadalmak egymásrahatása a történelemben. CSSH V/2. (1963. jan.) 227–250.
- Holloway S. W. F.*: Szociológia és történelem. II XLVIII/163. (1963. jún.) 154–180.
- Hugon Ph.*: A három szektor elméletének helyzete és jelentősége. RHES XLI/4. (1963) 69–99.
- Iljicsova L. F.*: A természettudományok és társadalomtudományok módszertani kérdései. VAN 1963. 11. sz. 4–46.
- Jedlicki J.*: A történelem helye a társadalomtudományokban. KH 1963. 4. sz. 889–898.
- A jogtudomány a kommunista építés körülményei között. Kom 1963. 16. sz. 26–36.
- Julier E.*: Marx a termelőerők szerepéről a kapitalizmusról a kommunizmusra való átmenet idején. Ww 1963. 4. sz. 481–496.
- Kelle V. Zs., Kovalson M. Ja.*: A történelmi materializmus mint tudomány és kifejtésének szerkezete. VF 1963. 12. sz. 128–134.
- Klotz JH.*: A tudomány mint közvetlen termelőerő fejlődése. WZHU 1963. 7/8. sz. 769–777.
- Kogan L. A.*: A népi világtérfogás mint a társadalmi gondolat része. VF 1963. 2. sz. 82–92.
- Kon I. Sz.*: A neopozitívizmus és a történettudomány logikájának kérdései. VI 1963. 9. sz. 45–65.
- Kon I. Sz.*: A mai burzsoá szociológia fő vonásai. NY 1963. 5. sz. 90–103.
- Korionov V.*: A leninizmus és a világ forradalmi folyamata. MEMO 1963. 6. sz. 5–17.
- Koszolapov V. V.*: A tények és szerepük a történeti kutatásban. UIZs 1963. 2. sz. 78–85.
- Kucesera Sz.*: A tanítás a szocialista forradalomról. NM 1963. 12. sz. 1515–1524.
- Lemberg E.*: A nacionalizmus és a kommunizmus. DDR 1963. 1–2. sz. 1–16. [Hozzászólások: Uo. 72–73.]
- Lenk K.*: A társadalmi törvényszerűség problémájához. GWU 1963. 11. sz. 669–681.
- Leontief W.*: Mikor kellene a történelmet visszafelé írni? EchR XVI/1. (1963. aug.) 1–8.
- Machonin P.*: A szocialista társadalom és az osztályharc. NM 1963. 10. sz. 1153–1163.
- Maczak A.*: A gazdasági modellek hasznossága a feudális mezőgazdaság kutatásában. KH 1963. 3. sz. 675–690. [Vita: uo. 690–696.]
- Malczyszka E.*: A történelem társadalmi haszna. KH 1963. 3. sz. 667–673.
- Marcuse H.*: Az ipari társadalom dinamizmusa. Ann 1963. 5. sz. 906–932.
- Milejkovszkij A.*: Az állami monopolkapitalizmus lényege és formái. MEMO 1963. 1. sz. 88–95.
- Morton A. L.*: Az utópia egy félszázada. (Robert Owen és Charles Fourtiertől William Morrisig.) Pensee 108. (1963. márc–ápr.) 26–37.
- Nagyel Sz. N.*: A kispolgárság pszichológiája és ideológiája a modern kapitalizmusban. VF 1963. 3. sz. 106–117.

- Neumann S.*: A demokratikus dekalógus. Államalakulás társadalmi változásban. VIZG 1963. 1. sz. 1—15.
- Olagüe I.*: Az éghajlat változásai a történelemben. CHM VII/3. (1963) 637—674.
- Osztrovitjanov K.*: A szocializmus gazdasági alaptörvénye és a politikai gazdaságtan módszertanának kérdései. VE 1963. 1. sz. 98—113.
- Pavlov V. I., Regyko I. B.*: A nemzeti demokrácia állama és a fejlődés nem-kapitalista útjára való áttérés. NAA 1963. 1. sz. 29—41.
- Poljakov Ju. A.*: A kommunista nevelés és a történelem. VI 1963. 7. sz. 3—18.
- Renouvin P., stb.*: A tudományos politikológia mellett vagy ellene? Válasz R. Aronnak. Ann 1963. 3. sz. 475—499.
- Ringyina M.*: A mai burzsoá politikai gazdaságtan tudományellenes módszerei. VE 1963. 10. sz. 74—87.
- Rotfeld A. D.*: A népek önrendelkezési jogának lenini koncepciója. SM 1963. 5. sz. 23—45.
- Rozsin V. P.*: A tudományos kommunizmus és a történelmi materializmus. VF 1963. 5. sz. 124—130.
- Serejski M. H.*: A történetírás története és a történet-tudományok. KH 1963. 3. sz. 535—549.
- Siskin A.*: Az erkölcs és a társadalmi haladás. Kom 1963. 12. sz. 33—41.
- Szernjov Ju. A.*: A gazdasági fejlődés stadiális elmélete. MEMO 1963. 6. sz. 32—45.
- A természettudomány és a társadalomtudomány módszertani problémái. VF 1963. 11. sz. 3—28.
- Thomas K.*: Történelem és antropológia. PP 24. (1963. ápr.) 3—24.
- Thorez M.*: Az osztály fogalma és a munkásosztály történeti szerepe. CC 1963. 4. sz. 3—24; ÉP 105. (1963. ápr.) 24—36; Kom 1963. 6. sz. 48—61.
- Tirat J.-Y.*: A társadalomtörténet módszertani problémái. RHMC X. (1963) 211—216.
- A történet-tudomány — eszmei fejtver a kommunizmusért folyó harcban. NNI 1963. 5. sz. 3—9.
- Tymofejev T.*: Az alkotó marxizmus—leninizmus és a munkásmozgalom problémái. MEMO 1963. 8. sz. 3—20.
- Voznyesszenszki L.*: A közgazdaságtan és a kommunista világnézet kialakulása. Kom 1963. 16. sz. 48—58.
- Weymar E.*: Marxizmus-kommunizmus. Az irodalom szemléje. GWU 1963. 12. sz. 775—796.
- Werner K. F.*: A történet-tudomány és módszerei. WaG 1963. 2. sz. 173—176. [Megjegyzések a L'histoire et ses méthodes. Paris 1961. c. könyvhöz.]
- Widemann Fr.*: A vegyes gazdaság társadalmak és a helyi demokrácia. (Az állami monopolkapitalizmus formája.) EP 112. (1963. nov.) 10—36.
- Zvoříkán A. A.*: A tudomány és a közvetlen termelőkörök. CHM VII/4. (1963) 959—971.
- Egyetemes történet**
- Natan Zs.*: Korunk döntő történeti eseménye. IP 1963 5. sz. 3—22. [A kommunista és munkáspártok moszkvai deklarációja, 1960. nov.]
- Minc I. I.*: A szocialista országok történezeinek tájékoztató értekezlete. NNI 1963. 4. sz. 196—199. [Moszkva, ápr. 26—29.]
- Illerickaja Je. V.*: A szocialista országok történezeinek informatív értekezlete. VI 1963. 10. sz. 104—106. [Varsóban, 1962. jan.]
- Kunyina D. E.*: Nemzetközi konferencia a fasiszta német megszálló rezsim történetéről. NNI 1963. 6. sz. 155—157. [Karlovy Vary, 1963. szept.]
- Mitev I.*: A III. nemzetközi történészkongresszus a nácizmus elleni európai ellenállás történetéről. IP 1963. 6. sz. 125—129. [Karlovy Vary, 1963. szept. 2—4.]
- Marjanović J.*: Történezeink felkészülése a prágai kongresszusra. 1963. szept. JIC 1962. 2. sz. 156—158. [Az európai ellenállási mozgalomról.]
- Morača P.*: A III. nemzetközi ellenállástörténeti kongresszus. JIC 1963. 4. sz. 141—144.
- Copoiu N.*: Az európai ellenállási mozgalom III. kongresszusa. S 1963. 6. sz. 1409—1413.
- Az európai ellenállás III. nemzetközi kongresszusa. IGSS 1963. 1. sz. 213—214.
- edesco V.*: A náci megszálló rezsim. IGSS 1963. 3. sz. 618—625. [A III. nemzetközi ellenállási kongr.]
- Koval V. Sz., stb.*: Az európai ellenállási mozgalom III. nemzetközi kongresszusa. UZs 1963. 6. sz. 147—148.
- Granl H.*: Nemzetközi konferencia az európai ellenállásról. VIZG 1963. 1. sz. 103—104. [Oxford, 1962. dec. 9—16.]
- A XII. nemzetközi történészkongresszus programja. Bécs 1965. máj. 20—25. ZG 1963. 8. sz. 1526—1535.
- A XII. (bécsi) nemzetközi történészkongresszus előkészítése. IP 1963. 6. sz. 129—133.
- A XII. nemzetközi történészkongresszus programja. JIC 1963. 4. sz. 147—152.
- A Történettudományok Nemzetközi Bizottságának XII. nemzetközi kongresszusa. RH CCXXIX. (1963. jan.—márc.) 288—291. [Az előadások tervezete: Bécs, 1965. aug. 29—szept. 5.]
- Purš J.*: A II. nemzetközi gazdaságtörténeti konferencia. ČOH 1963. 2. sz. 283—284. [Aix-en-Provence, 1962. aug. 29.—szept. 3.]
- Kula W.*: A 2. gazdaságtörténeti kongresszus Aix-en-Provenceban. 1962. VIII. 29.—IX. 3. KH 1963. 1. sz. 227—230.
- Pietrzak-Pawłowska I.*: A gazdaságtörténeti kongresszus néhány eredménye. 1962. VIII. 29.—IX. 3. KH 1963. 1. sz. 233—235.
- Kellenbenz H.*: Előkészületek a 3. nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszusra. SW 50/2. (1963. okt.) 287—288.
- Iovcsuk M. T., Oszipov G. V.*: Az V. nemzetközi szociológiai kongresszus. VAN 1963. 1. sz. 73—78. [Washington, 1962. szept. 2—8.]
- Sroonal J.*: A szociológusok nemzetközi találkozója. NM 1963. 4. sz. 110—114.
- Todorov N.*: Új nemzetközi szervezet a balkanisztika tanulmányozására. IP 1963. 4. sz. 130—131. [1962. júl. Konferencia a Balkán civilizációjáról.]
- M. G.*: Nemzetközi kollokvium a balkáni civilizációkról. Sinaia, 1962. júl. 9—14. RS VII. (1963) 549—550.
- Barjič F.*: A balkáni stúdiumok nemzetközi szövetségének megalakítása. JIC 1963. 4. sz. 139—141. [Sinaia, 1962. júl. 14.]
- Udalova Z. V.*: A bizantinológusok XII. nemzetközi kongresszusa: Ochrídában, 1961. VV XII. (1963) 280—297.
- Dinekov P.*: A nemzetközi szlavisztikai kongresszus Szófiában. NV 1963. 9. sz. 124—127. [1963. szept. 17—23.]
- Az V. nemzetközi szlavisztikai kongresszus Szófiában és a történészek részvétele. IP 1963. 6. sz. 3—25.
- Troickij Sz. M.*: Kelet-Európa agrártörténetének problémái (Symposium Vilnyuszban.) VAN 1963. 12. sz. 87—88. [Szept. 19—24.]
- Condurachi E., Stănescu E.*: Nemzetközi konferencia a délkelet-európai történeti kutatásokról Münchenben. 1962. nov. S 1963. 2. sz. 449—451.
- Hoell G., Tittel G.*: Konferencia a munkásosztály helyzetéről a kapitalizmushoz. Ww 1963. 1. sz. 127—150. [Berlin, 1962. okt. 18—20.]
- Potjehin I. I.*: Az afrikánisták első nemzetközi kongresszusa. VAN 1963. 6. sz. 87—90. [Accra, 1962. dec. 11—18.]
- Szmirnov Sz. R.*: Az afrikánisták első nemzetközi kongresszusa. NAA 1963. 3. sz. 175—178.
- Letnyev A. B.*: Az afrikánisták I. nemzetközi kongresszusa Accrában. SzE 1963. 2. sz. 161—163.
- Gyeganov A. F.*: II. Össz-szövetségi konferencia az ókori Kelet történetéről. VI 1963. 1. sz. 152—155. [Leningrád, 1962. május 14—19.]
- A II. Össz-szövetségi ülészek az ókori Kelet kutatására. VDI 1963. 1. sz. 166—195. [Leningrád, 1962. máj. 14—19.]
- Condurachi E., Stănescu E.*: A Nemzetközi Bizantinológiai Társaság összejövedele, Athén, 1963. ápr. S 1963. 3. sz. 703—705.
- Müller G.*: A leváltások nemzetközi kerekasztal-konferenciája. Am 1963. 5. sz. 195—196. [Budapest, 1963. jún. 12—15.]
- Laza E.*: A történeti demográfia nemzetközi kollokviuma Liègeben. S 1963. 5. sz. 1153—1154. [Ápr. 18—20.]
- Bednár K.*: Vita a matematika felhasználásáról a történetírásban. ČOH 1963. 5. sz. 714—715. [1963. máj. 28.]
- Chemu M.-D.*: Ortodoxia és eretnekség. A teológusok nézete. Ann 1963. 1. sz. 75—80. [Az eretnekségek

- és társadalmak" konferenciája (Royaumont, 1962. máj. 27–30.) megnyitója.]
- Banović A.**: Nemzetközi konferencia két goszlari iskolakönyvről. (Nyugat-Németország) JIC 1963. 1. sz. 146–149.
- Bezzel I.**: Folyóiratcikkek és bibliográfia. (Az európai történetről szóló folyóiratirodalom bibliográfiai felölelésének áttekintése.) GWU 1963. 2. sz. 121–133.
- Berve H.**: Az ókor. Az irodalom szemléje. GWU 1963. 1. sz. 56–66.
- Heimpel H.**: A reneszánsz és reformáció. Az irodalom szemléje. GWU 1963. 6. sz. 395–404. 7. sz.
- Šmahel F.**: Cseh kutatások a humanizmusról és a reneszánszról 1961-ben. ČCH 1963. 1. sz. 62–68.
- Bandmann G.**: Művészettörténet. Az irodalom szemléje. GWU 1963. 5. sz. 319–332.
- Stahl Fr.-Ch.**: Hadtörténet. Az irodalom szemléje. GWU 1963. 3. sz. 201–208.; 4. sz. 255–267.
- Andreas W.**: Abszolutizmus és felvilágosodás. Az irodalom szemléje. GWU 1963. 11. sz. 724–732.
- Jackel E.**: Jelenkor-történet 1945 óta. GWU 1963. 1. sz. 67–76.
- Kriegel A.**: A 20. század munkásmozgalmának története. I. Az irodalom szemléje. RH CCXXX. (1963. okt.–dec.) 447–478.
- Engel J.**: Jelenkor-történet — külpolitika. Az irodalom szemléje. GWU 1963. 8. sz. 517–532.
- Franke H.**: Dél- és Kelet-Ázsia. Az irodalom szemléje. GWU 1963. 4. sz. 244–254.
- Börger J.**: Újabb egyház-történet. Az irodalom szemléje. GWU 1963. 3. sz. 195–200.
- Majer H.**: Az egyház és az állam 1945 óta. Viszonyok a fontosabb európai államokban. GWU 9. sz. 558 1963. 11. sz. 694–716.; 12. sz. 741–772.
- A Szovjetunióban a középkor történetéről 1961-ben megjelent munkák bibliográfiája. Összeállította: I. I. Frolova. SzV 24. (1963) 313–324.
- Cvetkova B.**: Dokumentumkiadványok Franciaországban a Balkán középkorára vonatkozólag. IP 1963. 4. sz. 118–122.
- Kelet-Brandenburg és határterületeinek irodalma, 1953–1962. Összeállította H. Rister. ZfO 1963. 2. sz. 385–400.
- Grmek M. D.**: Az orvosi földrajz és a civilizáció története. Ann 1963. 6. sz. 1071–1097.
- Pieri P.**: A hadtörténet dimenziói. Ann 1963. 4. sz. 625–638.
- Friedland K.**: A Hanza-kutatás problémái. GWU 1963. 8. sz. 484–491.
- Patena E.**: Forradalmi munkásmozgalmak és tudomány. WZHU XI/4. (1963) 299–317.
- Hvoszto V.**: A történettudomány a mai szakaszban. Kom 1963. 8. sz. 77–85.
- Djurđjević B.**: Egy elmélet kezdete és befejezése a történettudományban. JIC 1962. 2. sz. 49–64. [A világtörténet periodizációjának kérdéseiről.]
- Djurđjević B.**: Az emberiség fejlődési folyamata a modern civilizációig. JIC 1963. 1. sz. 15–36.
- Az ember és a történelem fogalma Keleten. I. *Tjan Tjoe Som*: Tudomány, vallás és történelem. II. *H. Scheel*: Megjegyzések módszertani problémákhoz. III. *G. Morgenstierne*: India esete. IV. *H. Kishimoto*: Modernizálás a nyugatosítás ellen Keleten. CHM VII/4. (1963) 843–874.
- Carugo A.**: Az egyetemes újtudománytörténet funkciója és jelentősége. Néhány újabb kísérlet margójára. IGSS 1963. 2. sz. 361–395.
- Gronyevszkij K.**: Az új- és legújabbkor történetéről szóló mai lengyel történetírás. VI 1963. 9. sz. 189–194.
- Karatajev N.**: A gazdasági gondolat történetének burzsoáz koncepciói. VE 1963. 2. sz. 93–104.
- Kaskin I. Sz., stb.**: A legújabbkori történet kutatásának néhány kérdése. VI 1963. 3. sz. 54–71.
- Gyakanov I. M.**: Az ókori Kelet irodalmainak periodizációjához. NAA 1963. 3. sz. 71–80.
- Polay E.**: A római jog kutatásának új irányai. CzPH 1963. 1. sz. 277–286.
- Léon P.**: A szén kérdése: múltja és jelene. RH CCXXX. (1963. okt.–dec.) 437–446.
- Az oklevélmisztifikáció a középkorban. Hozzászólások a vitához: H. Bost, H. Patze, A. Nitschke, H. Fuhrmann. HZ 197/3. (1963. dec.) 529–602.
- Kahl H.-D.**: A városok és történeti emlékhelyek bevonása az általános történeti képbe. IJ 82. (1963) 300–344.
- Mortensen H.**: A középkori őserdő tájképe északi Közép-Európában. ZfO 1963. 1. sz. 97–99.
- Werner E.**: Bizánci eszmetörténet és feladatai. BS 1963. 1. sz. 111–126.
- Udalcova Z. V., Litavrin G. G.**: A szovjet bizantinológia 1955–1961-ben. VV XXII. (1963) 3–7.
- Benediktij R.**: Bizánc történetéről 1955–1960-ban megjelent munkák. VV XII (1963) 124–126.
- Udalcova Z. V.**: A szovjet bizantinológia az 1955–1960 években. VV XXII. (1963) 3–7.
- Ceran W.**: A bizantinológia a Lengyel Népköztársaságban 1957–1961-ben. VV XXII. (1963) 100–107.
- Irmischer I.**: A bizantinológia fejlődése az NDK-ban az utóbbi 5 évben. VV XXIII. (1963) 219–231.
- Frances E.**: A bizantinológia a Román Népköztársaságban. VV XXII. (1963) 108–123.
- Szjuzjumov M. Ja.**: A bizánci történet képromboló időszak történetírásának fő irányzatai. VV XXII. (1963) 199–226.
- Bank A. B.**: A bizánci művészetről a Dumbarton Oaks Papersben 1956–1961-ben megjelent munkák. VV XXII. (1963) 260–279.
- Browning R.**: Kiadatlan bizánci források új kiadásai. VV XXIII. (1963) 69–84.
- Zaborov M. A.**: A keresztshadjáratok a 19. század utolsó harmadának orosz történetírásában. VV XXII. (1963) 227–259.
- Barg M. A.**: A feudalizmus bomlásának kezdete Nyugat-Európában. (A feudális pénzjáradék néhány törvényszerűségéről.) VI 1963. 3. sz. 72–87.
- Koroljuk V. D.**: A keleti és nyugati szlávok korafeudális történetének néhány közös sajátossága. KSzSz 39. (1963) 3–21.
- Bodensieck H.**: A történeti öntudat Kelet-Középeurópában. ZfO 1963. 1. sz. 99–102. [Kutatási jelentés.]
- Züller M.**: „Közép- és Kelet-Európa a Vatikán diplomáciájában” munkaközösség tevékenységéről. ZG 1963. 5. sz. 967–969.
- Hellmann M., Ludat H.**: Forrásgyűjtemény és megjegyzések a koraközépkor történetéhez Kelet-Középeurópában és Kelet-Európában. JGO 1963. 1. sz. 149–151.
- Graus Fr.**: Német és szláv alkotmánytörténet? HZ 197/2. (1963. okt.) 265–317.
- Sevelenko A. Ja.**: A francia távolkeleti iskola kiadványai. VI 1963. 10. sz. 199–202. [Élele Française d'Extrême-Orient. Indokínában.]
- Furszenko A. A.**: A kereskedelem története az amerikai monopóliumok szolgálatában. VI 1963. 10. sz. 84–94.
- Vinogradov A. P.**: A távoli múlt datálása. (Tudományos symposium Athénban.) VAN 1963. 6. sz. 84–86. [A rádióaktív keltezés.]
- Winter E.**: A római-katolikus egyház lényege története tükrében. ZG 1963. 3. sz. 488–501.
- Rodinson M.**: A mohammedanizmus kutatásának mérlege. RH CCXXIX. (1963. jan.–márc.) 169–220.
- Saunders J. J.**: Az iszlám hanyatlásának problémái. CHM VII/3. sz. 701–720.
- Albániai Unesco Bizottság**: Az illírek. CHM VII/4. (1963) 955–958.
- Polányi K.**: A kereskedelmi centrumok a korai társadalmakban. JEH 1963. 1. sz. 30–45.
- Effterre H.**: A politika és vallás a minosi Krétában. RH CCXXIX. (1963. jan.–márc.) 1–18.
- Jelagina N. G.**: A szkíta társadalom neimzseti-törzsi struktúrája Herodotus 4. könyvének anyaga alapján. SzE 1963. 3. sz. 76–82.
- Djankov I. M.**: A faluközösség az ókori Keleten a szovjet kutatók munkáiban. VDI 1963. 1. sz. 16–34.
- Koszen M. O.**: A régi keleti faluközösség kérdéséhez. (Megjegyzések I. M. Djankov cikkéhez.) VDI 1963. 4. sz. 30–34.
- Ciganokov Ju. Ja.**: Az ógörög város. (Az „Arthaszasztra” adatai szerint.) KSzINA 61. (1963) 31–41. [4. sz. i. e.]
- Trofimova M. K.**: A hellenisztikus kalózkodás történetéhez. VDI 1963. 4. sz. 53–74. [i. e. c. sz.]
- Hahn J.**: A gumráni szkita vagyoni jogi viszonyai. WZHU XI/3. (1963) 263–272.
- Gerlo A.**: A szabadság gondolata a görög-római világban. WZHU XI/3. (1963) 203–214.
- Nicolet Cl.**: Róma a második pun háború alatt: pénz-

- ügyi technika és manipulációk a pénzürmekkel. Ann 1963. 3. sz. 417—436. [i. e. 217—209.]
- Pungiture R. L.*: A római stratégia a második pun háborúban. NRS 1963. V—VI. 437—457.
- Majak I. L.*: Az itáliai faluközösségek társadalmi politikai harca a Hannibál-háborúk idején. VDI 1963. 4. sz. 75—95.
- Weidlein J.*: Az ún. római sáncok a Bácskában. SoF XXII. (1963) 48—60.
- Ljaszt R. Je.*: A rabszolgák és szabadok munkájának viszonya a kézműiparban a római köztársaságban az i. e. I. században. VDI 1963. 2. sz. 99—114.
- Kamienik R.*: Spartacus visszavonulása és a szicíliai átkelés kudarcra. (Adalék a rabszolgák i. e. 73—71. évi felkelésének tanulmányozásához.) AUCS XV/1960. (1963) 1—23.
- Stajerman Je. M.*: A rabszolgák helyzete a késői köztársaság időszakában. VDI 1963. 2. sz. 80—98.
- Wipszycka E.*: A római állam politikája az egyiptomi textiltipárral szemben. PII 1963. 1. sz. 1—19. [1—4.sz.]
- Kolozovszkaja Ju. K.*: A veterán földbirtoklás Pannoniában. VDI 1963. 4. sz. 96—115.
- Egger R.*: A pannoniai provincia kereszténnyé tétele. SoF XXII. (1963) 9—13.
- de Ste Croix G. E. M.*: Miért üldözték a korai keresztényeket? PP 26. (1963. nov.) 6—38.
- Parain Ch.*: Az osztrályharc sajátos vonásai a klasszikus korban. Pensée 108. (1963. márc—ápr.) 3—25.
- Stockmeier P.*: A Constantín-féle fordulat és az egyház-történeti folyamatosság. HJ 82. (1963.) 1—21.
- Klein K. K.*: Ambrosius milánói püspök és Wulfila gót püspök. SoF XXII. (1963) 14—47.
- Vélkov V.*: Az ókori városok sorsa a Kelet-Balkánon. WZHU 1963. 6. sz. 839—843.
- Brown P.*: Vallási kényszer a késői római birodalomban. Észak-Afrika esete. HJ XLVIII/164. (1963. okt.) 283—305. [4/5. sz. ford.]
- Saunders J. J.*: A vita a római birodalom bukásáról. HJ XLVIII/162. (1963. febr.) 1—17.
- Jonov M. P.*: Hermann Aubin koncepciója az ókorról a középkorra való átmenetről. IP 1963. 3. sz. 57—66.
- Nyecsikina M. V.*: A feudalizmus „felélé” és „lefelé” haladó stádiumairól folytatott vita eredményeihez. VI 1963. 12. sz. 31—51.
- Olteanu St.*: A középkori városok keletkezésének problémája az újabban megjelent irodalomban. S 1963. 3. sz. 697—701.
- Werner E.*: Az elő- és középzásiai feudalizmus néhány jellemző vonása. ZG 1963. 6. sz. 1134—1145.
- Tpkova-Zaimova V.*: Az etnikai változások a Balkánon a 6—7. században. HIB 2. (1963) 75—100.
- Brajcevszkij M. Ju.*: A szláv—bizánci kapcsolatok a 9. századig az utóbbi évek szovjet irodalmában. VV XXII. (1963) 8—99.
- Óstrogorski G.*: Bizánc és a délszlávok. JIČ 1963. 1. sz. 3—13.
- Sulowski Z.*: A veletlencsiki állam létrejötte és lehavnyatlása. KH 1963. 2. sz. 325—340. [9—11. sz.]
- Bardach J.*: A szláv jogok története. A tárgy és a kutatási módszerek. KH 1963. 2. sz. 255—286.
- Lalik T.*: Összehasonlító vizsgálatok a szláv területeken élő parasztek korai történetéről. KII 1963. 2. sz. 287—302.
- Evert-Kappesowa H.*: Egy nagybirtok a 8. században Bizáncban. BS 1963. 1. sz. 32—40.
- Kassdan A. P.*: Még egyszer Kinnamosról és Nikétas Khoniatésről. BS 1963. 1. sz. 4—31.
- Brandt M.*: A patrisztika hatása a korai bogumilizmusra és az iszlámra. RJA XI/330. (1962) 57—83.
- Folz R.*: Szt. Dagobert frank király kultusza és a hagiográfiai hagyomány. MA LXIX (1963) 17—36.
- Moro G.*: Karantánia politikai helyzete a frank és a német birodalomban. SoF XXII. (1963) 78—96.
- Havlik L.*: Nagy-Morvaország és a frank birodalom. HJ VIII. (1963) 129—180.
- Hürten H.*: Alkuin és a püspökség Nagy Károly birodalmában. HJ 82. (1963) 22—49.
- Cahen Cl.*: „Az abbaszida forradalomról”. RII CCXXX. (1963. okt—dec.) 295—338.
- Loos M.*: A paulikáni mozgalom Bizáncban. BS 1963. 2. sz. 258—286.
- Kassdan A. P.*: A bizánci falu a 7—15. században, a nyugateurópai és amerikai történetírás megvilágításában, 1917—1959. VV XXII. (1963) 127—193.
- Buschmann E.*: Ministerium Dei-idoneitas. Magyarázata a középkori fejedelmi tükrökből. HJ 82. (1963) 70—102.
- Tierney B.*: „A fejedelmet nem köti a törvény”, Accursius és a modern állam eredete. CSSH V/4. (1963) 378—400. [Accursius („Glosa Magna” írója) halálának 700. évford.]
- A szláv írásbeliség 1100. évfordulója. VAN 1963. 8. sz. 8. sz. 125—126.
- Havránek B.*: A szláv írásbeliség és irodalom megjelenése 1100 évvel ezelőtt. NM 1963. 6. sz. 671—680.
- Nyikityin Sz. A.*: A szláv írásbeliség eredete. KSzISz 39. (1963) 21—26. [Az 1100. évfordulóra.]
- Tolsztoj N. I.*: A Cyrill—Methód féle hagyomány szerepe a keleti és délszláv írásbeliség történetében. KSzISz 39. (1963) 27—38.
- Petrov V. P.*: A régi szlávok és eredetük. (A szláv etnogenézis problémájához.) UIZs 1963. 4. sz. 36—44.
- Havlik L.*: A bizánci misszió és Nagy-Morvaország. SSM LXXVII. (1963) 105—131. [850—880 között]
- Angelov B.*: Néhány probléma Cyrill és Metód munkásságával kapcsolatban. IP 1963. 4. sz. 32—50.
- Dujcsev I.*: Konstantin-Cyrrill filozófus tevékenysége Morvaországban. BS 1963. 2. sz. 218—228.
- Vaillant A.*: Néhány jegyzet Method életéről. BS 1963. 2. sz. 229—232.
- Cipolla C. M.*: A valuta-leértékelés a középkori Európában. ECHR XV/3. (1963. ápr.) 413—422. [800—1500]
- Classen P.*: A verduni és coulainesi szerződés (843), mint a Nyugati-frank Birodalom politikai alapja. HZ 196/1. (1963. febr.) 1—35.
- Rizskin B. I.*: A középkori európai város létrejöttének problémái a mai nyugat-német burzsoá történetírásban. SzV 23. (1963) 238—245.
- de Battaglia O. F.*: A nemesség az európai középkorban. CSSH V/1. (1962. okt.) 60—75.
- Meznik J.*: A középkori patriciátus kérdéséhez. ČCH 1963. 5. sz. 628—637.
- Laptyin P. F.*: A faluközösség problémái I. V. Lucsickij műveiben. SzV 23. (1963) 216—228. [I. V. Lucsickij, orosz történész 1845—1918]
- Holdsforth C. J.*: Látomások és vizionáriusok a középkorban. HJ XLVIII/163. (1963. jún.) 141—153.
- Töpfer B.*: A chiliastikus jövővárás fejlődése a középkorban. WZHU XII/3. (1963) 253—262.
- Roussel P.*: A kereszténység fogalma a 11—12. században. MA LXIX. (1963) 191—204.
- Bessmertnij Ju. L.*: A 11—13. századi nyugat-európai kereskedelem a mai nyugati mediterrániumban. (Henri Pirenne koncepciójának megvitatásához.) SzV 23. (1963) 246—264.
- Wasilevski T.*: Bizánci közigazgatás a szláv területeken és a szlávokkal szemben követett politika a 11—12. században. KH 1963. 2. sz. 303—324.
- Cankova-Petkova G.*: A bolgár föld lakossága társadalmi összetétele a bizánci uralom idején. VV XXIII. (1963) 3—22.
- Tivcsev P.*: Bolgárok részvétele a bizánci hadseregben a bizánci iga ideje alatt (1018—1185). IP 1963. 1. sz. 79—93.
- Cankova-Petkova G.*: A bolgárok és Bizánc a bolgár állam megalakítása utáni első évtizedekben. BS 1963. 1. sz. 41—53.
- Darrouzes J.*: Gregorios Antiochos két levele Bulgáriához 1173 körül. HJ BS. 1963. 1. sz. 65—86.
- Szidorova N. A.*: A középkori egyetemek történetének fő problémái. SzV 23. (1963) 229—237.
- Kretzenbacher L.*: Lovagi játékok és körlovaslás Délkelet-Európában. SoF XXII. (1963) 437—455. [A 12. századtól Dalmáciában.]
- Ljubarszkij Ja. N.*: Megjegyzések Anna Komnénára „Alexias”-a XI. könyvének kronológiájához. VV XXIII. (1963) 47—56.
- Voronyin N. N.*: Rosztovi Leontius vitája és a bizánci-orosz kapcsolatok a 12. század 2. felében. VV XIII. (1963) 23—46.
- Zaborov M. A.*: A nemzetközi kapcsolatok Nyugat-Európában a 12. század végén és a 13. század elején. SzV 23. (1963) 120—133.
- Mayer H. E.*: A kereszties-hadjárat mai kutatási problémái. SW 50/4. (1963) 505—513.

- Toubert P.**: A keresztshadjárat elhajlása a 13. század közepén: IV. Sándor pápa Manfred ellen. MA LXIX. (1963) 391—399. (1261)
- Cohen Cl.**: A timsótermelés Poceoa előtt. Az iszlám—keresztény gazdaságtörténet egy fejezete a keresztshadjárat korából. RIHE XXI/4. (1963) 434—447.
- Romano R.**: A középkor árai a Közel-Keleten és a keresztény nyugaton. Ann 1963. 4. sz. 699—703. [13—20. sz.]
- Romanova V. L.**: A 13—14. századi kéziratok kódexek ún. gótikus írásának nomenklatúrájához. SzV 23. (1963) 40—63.
- Samsonowicz H.**: A városgazdálkodás a 13—15. században. KH 1963. 1. sz. 237—240. [Konferencia, Blankenberg, 1962. szept. 6—9.]
- Kargalov V. V.**: A mongol-tatórok oroszországi hadjáratának fő szakasza. PIS 1963. 4. sz. 27—30.
- Verlinden Ch.**: Rabszolgakereskedelem és az olasz rabszolgakereskedők Konstantinápolyban a 13—14. században. MA LXIX. (1963) 791—804.
- Lane Fr. C.**: Az irányító feltalálásának gazdasági jelentősége. AHR LXVIII/3. (1963. ápr.) 605—617. [1250—1350.]
- Batany J.**: A „három funkciótól” a „három rendig”. Ann 1963. 5. sz. 933—938.
- Lopez R. S.**: A középkori Európa kereskedelmének szélső határai. MA LXIX. (1963) 479—490. [14. sz.]
- Hémarandinquer J.-J.**: A „taille” számolás nyomában európai síkon. Ann 1963. 1. sz. 141—148. [14—19. sz.]
- Le Goff J.**: A munkaidő a 14. századi „válságban” a középkori időtől az újkori időig. (1) MA LXIX (1963) 597—613.
- Cheyette Fr.**: Szokások, esetek és középkori „alkotmányosság”. A kérdés revideálása. PSQ LXXVIII/3. (1963. szept.) 362—390.
- Guillemin B.**: A pápai tisztviselők karrierje a 14. században. MA LXIX. (1963) 565—582.
- Ijubinskaja A. D.**: Az NDK középkorászai az 14. századi városi felkelésekről. SzV 24. (1963) 259—268.
- Kellenbenz H.**: Falusi ipar Nyugaton a középkor végéig a 18. századig. Ann 1963. 5. sz. 823—882.
- Barlos F. M.**: A huszita egyház egy delegátusa Konstantinápolyban 1451—1452-ben. I. BS 1963. 2. sz. 287—292.
- Sunovszkij T. A.**: A 15—16. századi arab navigációs irodalom kezdetei. KSZINA 61. (1963) 188—199.
- Biskup M.**: Új osztrák kutatások a birodalom megreformálásáról és a Habsburgok külpolitikájáról, 15. század második fele—a 16. század eleje. PH 1963. 4. sz. 651—665.
- Szmirin M. M.**: A társadalmi harc a Szászország hegyvidéki körzetben a 15. század végén és a 16. század elején és a nagy parasztláború korában. SzV 24 (1963) 137—159.
- Schramm G.**: Lemberg és a reformáció. JGO 1963. 3. sz. 343—350.
- Csisztozonov A. N.**: Az erkölcs és a család kérdése az anabaptistáknál a 16. században. SzV 23. (1963) 64—90.
- Vinaver V.**: A konstantinápolyi követek beszámolója a Balkán félszigeten a 16. század végén és a 17. század elején uralkodó általános válságról. IZCG XX/4. (1963) 655—669.
- Urfus V.**: Üzletalapítási jog Breslau-Wrocławban a harmincéves háború előtt és után. SS 1963. 4. sz. 451—463.
- Šmerda M.**: Vita Lengyelországban a 17. századi európai válságról. SMM LXXXII. (1963) 197—200.
- Polišensky J.**: A „csoch kérdés” és Nyugat- és Kelet-Európa politikai kölesítés viszonya a harmincéves háború első időszakában. SzV 24. (1963) 240—258.
- Iroch M.**: Kelet- és Nyugat-Európa országainak gazdasági kapcsolatai a harmincéves háború döntő időszakában. SzV 24. (1963) 225—239.
- Diétrich R.**: A területi felekezeti jog és a lelkiismeret szabadsága a vesztáliai békekongresszus tárgyalásain. IIZ 196/3. (1963. jún.) 563—583.
- Tasbir J.**: Hieronim Gratus Mokorzowski naplója, 1645—1650. PH 1963. 4. sz. 631—650. [Kelet-európai utazásáról.]
- Klaveren J.**: A „merkantilizmus korszaka”. SW 50/1. (1963. jún.) 56—70. [továbbtése a 20. századig.]
- Langer W. L.**: Európa kezdeti lakosság-„explóziója”. AHR LXIX/1. (1963. okt.) 1—17. [18—19. sz.]
- Iroch M.**: A Kelet- és Nyugat-Európa közti kereskedelem a kapitalizmus kezdeti időszakában. (Az árucsere méreteiről folytatott kutatás eredményei.) ČOH 1963. 4. sz. 480—511.
- Malowist M.**: A gyarmati expanzió első fázisának társadalmi vetületei. PII 1963. 1. sz. 20—38.
- Fischer W.**: Társadalmi alaprétegek a korai iparosítás korszakában. IRSH 1963. 3. sz. 415—435 [18. század vége — 19. sz. közepéig.]
- Mori G.**: Az iparosítás és a gazdasági fejlődés történetének problémái. IGSS 1963. 3. sz. 613—618.
- Frilli O.**: Lengyelország mártírsorsa és a nagyhatalmak búnei. NRS 1963. I—II. 1—22. [L. három felosztásának előzményei.]
- Urbanski E. S.**: Hagyomány és mobilitás az angol—amerikai és spanyol—amerikai civilizációkban. Összehasonlító történelmi tanulmány. CHM VII/4. (1963) 875—889.
- Koval B. I.**: Az ültetvényes rabszolgaság szerepe a gyarmatokban az eredeti tőkefelhalmozásban Nyugat-Európában. (Brazília anyaga alapján.) SzV 23. (1963) 198—215.
- Vianu Al.**: A balkáni események és az orosz—török tárgyalások, 1802. RS IX. (1963) 483—504.
- Zsilin P. A.**: A lipseai csata történelmi jelentősége, 1813. NNI 1963. 4. sz. 80—90.
- Borisz V. A.**: A szláv országok közötti kapcsolatok a 19. század 30-as éveiben és a 40-es évek elején. UZS 1963. 4. sz. 76—79.
- Felczak W.**: A magyar szlávok a forradalom és az ellenforradalom kitérésével szemben 1848-ban. PH 1963. 4. sz. 572—591.
- Winkelman P. H.**: Racionális és normatív ellennyomás a gazdasági internacionalizmusban, 1850—1950. IRSH VIII/1. sz. (1963) 49—74.
- Ekmeletić M.**: A forradalom legendája és az osztrák politika Bosznia, Hercegovina és Montenegro irányában a krími háború idején, 1853—1856. GDIBIH XIII. (1962) 95—165.
- Blumenthal J. H.**: Osztrák és orosz Balkán-politika, 1853—1914. DDr 1963. 3. sz. 117—130.
- Case L. M.**: Oriásos párhaja a régi Sztambulban: Stratford contra Thouvenel. JMH 1963. 3. sz. 262—273. [A nagyhatalmak versengése 1855.]
- Mosse W. E.**: Viktória királynő és miniszterei a Schleswig-holsteini válságban, 1863—1864. EHR LXXXIII/307. (1963. ápr.) 263—283.
- Philippi H.**: Adalékok a Német Birodalom és a Szent-szék közötti kapcsolatok történetéhez, 1872—1909. IJ 82. (1963) 219—262.
- Dzsaili Dzs.**: A kurdok és az orosz—török háború, 1877—1878. KSZINA 56. (1963) 54—59.
- Vinszjakov Ju. V.**: G. V. Plehanov és „A munka fel szabadulása” csoport megalakulása. PIS 1963. 4. sz. 16—26.
- Grendi E.**: A trade-unionizmus története és jellegei. IGSS 1963. 3. sz. 555—574.
- Nvati H.**: A diplomácia és a konklávó X. Pius megválasztásának előestéjén, 1897—1903. RHD LXXVII. (1963. ápr.—jún.) 97—111.
- Spitzer A. B.**: Anarchia és kultúra: Fernand Pelloutier és a forradalmi szindikalizmus dilemmája. IRSH 1963. 3. sz. 379—388.
- Purš J.**: A viszony a sztrájkok növekedése és a gyáripár fejlődése között a monopolista kapitalizmus előtt. ČOH 1963. 1. sz. 34—45.
- Aubert R.**: A katolikus egyház a 20. század első felében. CHM VII/3. (1963) 757—786.
- Cromwell V.**: Nagy-Britannia európai szerződési kötelezettségei 1902 márciusában. THJ VI/2. (1963) 272—279.
- Hrenov I. A.**: Az első orosz forradalom (1905—1907. és a külföldi szláv népek. KSZIS 39. (1963) 39—51
- Fellner F.**: Ausztria—Magyarország magartartása az 1906. évi algeicrai konferencia idején. MIÖG LXXI (1963) 462—477.
- Jelavich Ch. et B.**: Felhívás akcióra: vallás, nacionalizmus, szocializmus. JCEA XXIII/1. (1963. ápr.) 3—11. [A balkáni forradalmak.]
- Fischer-Galati St.**: A parasztság mint forradalmi erő a Balkánon. JCEA XXIII/1. (1963. ápr.) 12—22.
- Jerofejev N. A.**: A blokádi és az angol diplomácia az első világháború éveiben. NNI 1963. 1. sz. 85—97.
- Siney M. C.**: A központi hatalmak blokádjainak angol

- hivatalos története az első világháború alatt. AHR LXVIII/2. (1963. jan.) 392—401.
- Szarkiszov Je. K.*: Az Oszmán Birodalom belépése a háborúba a Központi Hatalmak oldalán. KSzINA 73. (1963) 132—140.
- Lefflon J.*: XV. Benedek egyházi-diplomáciai akciója a béke érdekében az első világháború idején. RHD LXXVII. (1963. ápr.—jún.) 112—128.
- Mogilevszkij Sz. A.*: A nemzetközi opportunizmus politikája a háború és a béke kérdésében, 1917. febr.—okt. VI 1963. 12. sz. 103—114.
- Szlovjov O. F.*: Imperialista tervek Szovjet-Oroszország felosztására. (Angol—francia megállapodás, 1917. dec. 23.) ISzSzSzR 1963. 3. sz. 133—143.
- Kriegel A., Haupt G. C.*: A külföldi kommunisták Oroszországban és a világháború idején, 1917—1919. A munkák állása. RHMC X. (1963. okt.—dec.) 289—300.
- Podgornij N.*: Az októberi forradalom 46. évfordulója. EP 143. (1963. dec.) 39—47.
- Manuszevics A. Ja.*: Az Októberi Forradalom és Lengyelország, Csehszlovákia és Jugoszlávia függetlensége. (A problémák historiográfiájához és tanulmányozásuk feladataihoz.) KSzSz 39. (1963) 51—74.
- Orlik I. I.*: A burzsoá történetírás a világ szocialista rendszere létrejöttének néhány kérdéséről. NNI 1963. 4. sz. 137—145.
- Kendall W.*: Orosz emigráció és brit marxista szocializmus. IRSH 1963. 3. sz. 351—378.
- Majszkij I. M.*: Az első leszerelési konferencia. (Emlékezések) NNI 1963. 3. sz. 89—94. [1922]
- Atahverdov G. G.*: A békés egymás mellett élés lenini politikája a genovai konferencia időszakában, 1922. VIK 1963. 10. sz. 41—56.
- Mikulicz S.*: A Rapallói szerződés. SM 1963. 2. sz. 30—44.
- Erdmann K. D.*: Németország, Rapallo és a Nyugat. VIZg 1963. 2. sz. 105—165.
- Moisuc V.*: Nyugati burzsoá emlékiratok a két világháború közötti diplomáciatörténet néhány eseményéről. (Locarno — München.) S 1963. 6. sz. 1397—1410.
- Jendakova V. M., Golubeva Je. V., G. M. Dimitrov* felzárkálása a balkáni munkásmozgalom védelmében, 1928. VIK 1963. 1. sz. 90—92.
- Rangelova M.*: A lipcei per visszhangja az olasz haladó sajtóban. IP 1963. 6. sz. 43—49.
- Popov V. I.*: Az angol diplomácia és a keleti paktum. NNI 1963. 3. sz. 49—65. [1934—35.]
- Popov V. I.*: Az 1936. évi montreux-i konferencia. VI 1963. 11. sz. 47—61.
- A nemzetközi munkásmozgalom egységfrontja a két világháború között. Vita a Párttörténeli Intézetben. ZPW 1963. 4. sz. 365—369. [1963. jún. 11.]
- Truhanovszkij V. G.*: Angol—szovjet kapcsolatok a Nagy Honvédő háború előestéjén. VI 1963. 12. sz. 52—70.
- Zasztavenko G. F.*: A müncheni összeesküvés 25. évfordulójára. NNI 1963. 6. sz. 157—158. [Nemzetközi kollektivum Prágában.]
- Gorelik Ja. M., Szalchov N. I.*: A második világháború történetének meghamisítása a burzsoá történeli irodalomban. PIS 1963. 1. sz. 46—55.
- Holland bibliográfia a második világháborúról. Összeállította Ed. G. Groeneveld. RHDGM 13/50. (1963. ápr.) 103—128.
- Graml H.*: D. L. Hoggan és a dokumentumok. GWU 1963. 8. sz. 492—514. [Megjegyzések, „Der erzwungene Krieg” c. könyvéhez.]
- Ducci A.*: A második világháború diplomáciai forrásairól: Eden memoárja és a német diplomáciai iratok. IGSS 1963. 3. sz. 539—554.
- Franjković P.*: Az ötödik hadoszlop szerepe a „királyi” tengerészetben 1941 áprilisában bekövetkezett összeomlásban Boka Kotorskában. IZCG XX/1. (1963) 5—30.
- Valev L. B.*: Bulgária és a hitlerista agresszió a Balkánon 1941-ben. UZISz XXVI. (1963) 270—294.
- Grozienčik J.*: A szláv népek egysége a fasizmus elleni harcban. UIZs 1963. 4. sz. 56—60.
- Leighton R. M.*: Az 1942—1944. évi európai háborúban követett amerikai stratégia egy interpretációja. AHR LXVIII/4. (1963. júl.) 919—937.
- Csornyajevszkij M.*: Hitler örövezet, Tél tábornok és az orosz muzsik. ISzSzSzR 1963. 3. sz. 218—225. [A hitleristák oroszországi vereségének okai.]
- Hydis St. G.*: Amerika, Britannia és a Szovjetunió: görög térségben, 1944—1947. PSQ LXXVII/4. (1963) 581—595.
- Voroncov V. B.*: Az USA terve a háború döntő szakaszában a Csendes Óceánon. KSzINA 64. (1963) 49—59.
- Jeremenko A. I.*: A háború utolsó hetei. NNI 1963. 1. sz. 67—84.
- Usakov V. B.*: A nyugatnémet burzsoá történetírás a háború utáni időszak nemzetközi kapcsolatairól. VI 1963. 9. sz. 143—148.
- Schumann W.*: A Zeiss-konzern háborús programja. Adalék az állami monopolkapitalizmushoz és Európa és Kelet-Ázsia „újrendezésének” fasiszta politikájához a második világháború alatt. ZG 1963. 4. sz. 704—724.
- Clayton W. L.*: GATT, a Marshall terv és az OECD. PSQ LXXVIII/4. (1963) 493—503. [General Agreement on Tariffs and Trade és Organisation for Economic Cooperation and Development]
- Liebig G.*: Az atomleszerelésért folytatott tömegmozgalom létrejöttének néhány kérdése (1957/58). ZG 1963. 2. sz. 261—288.
- Cseprakov V.*: A hatvanas évek imperializmusa. Kom 1963. 17. sz. 34—48.
- Jerosin V., Peszkov Je.*: Az imperializmus ideológiai diverziója. Kom 1963. 8. sz. 103—112.
- II. W. A.*: Az imperializmus védekezik bukása ellen. DAP 1963. 1. sz. 5—15.
- Mezsinszkij Je.*: Az imperializmus mai külkereskedelmi politikája. MEMO 1963. 6. sz. 79—90.
- Milejkovszkij A.*: Az imperialisták közötti ellentétek ma. MEMO 1963. 12. sz. 16—29.
- Verona S.*: Az imperialisták közti politikai-katonai ellentétek. IC 1963. 3. sz. 36—47.
- Melnyikov D.*: Az imperialisták közötti ellentétek kifejeződése a jelenlegi szakaszban. Kom 1963. 6. sz. 18—31.
- Inozemcev N.*: A Nyugat egysége? MEMO 1963. 3. sz. 63—70. (W. Lippmann: Western Unity... c. könyvének margójára.)
- Henkin L.*: Az Egyesült Nemzetek és támogatói: önvizsgálat. PSQ LXXVIII/4. (1963) 504—536.
- Lider J.*: Nassautól Ottaváig. A multilaterális nukleáris erők problémája. SM 1963. 7. sz. 30—46.
- Arzumanyan A.*: A mai kapitalizmus és az osztályharc. MEMO 1963. 3. sz. 2—14.
- Marek Fr.*: A munkáségyeség kérdései Nyugat-Európában. WZ 1963. 4. sz. 228—237.
- Szibilev N. G.*: A Szocialista Internacionálé antiszocialista programja. VIK 1963. 10. sz. 69—80.
- A kapitalista országok gazdasági helyzete. Konjunkturnaszemle 1962-ről és 1963 elejéről. MEMO 1963. 8. sz. mell. 1—158.
- Largitière V.*: A modern kapitalizmus és a fejlődés. EP 107—108. (1963. jún.—júl.) 45—72; 109 (aug.) 26—38.
- Menyikov Sz.*: Növekvő egyenlenség a kapitalista országok fejlődésében. MEMO 1963. 11. sz. 14—27
- Manukjan A.*: Új a kapitalista mezőgazdaságban. MEMO 1963. 3. sz. 13—24.
- Caney C.*: Az állami monopolkapitalizmus ma. NV 1963. 5. sz. 61—73.
- Klein D.*: A finánetke nemzetközi összefonódása. Ww 1963. 3. sz. 358—371.
- Helborn R.*: A legújabb-kori nemzetközi állami monopolkapitalizmus problémáihoz: OEEC és ECU. ZG 1963. 4. sz. 747—753. [Organisation for European Economic Cooperation és European Clearing Union.]
- A monopoliomok hatalma az európai gazdasági közösségben. BDW 1963. 19. sz. 1—24.
- Makszimova M.*: A monopolista koncentráció fokozódása az európai gazdasági közösség országaiiban. MEMO 1963. 12. sz. 63—75.
- Hallstein W.*: Az európai gazdasági közösség. PSQ LXXVIII/2. (1963. jún.) 161—178.
- Az európai gazdasági közösség és a többi kapitalista ország az 1962—1963. évek fordulóján. BDW 1963. 1. sz. 1—24.
- Az európai gazdasági közösség és a társult tengerentúli országok. BDW 1963. 13. sz. 1—19.
- Nazarov V.*: Az európai „közös piac” és a USA mezőgazdasága. MEMO 1963. 12. sz. 53—62.

- Ivanov I.*: A „közös piac” és a két rendszer versenye. MEMO 1963. 7. sz. 3—14.
- Coignot G.*: Franciaország munkásosztályának harca az európai integráció és a Párizs—Bonn tengely ellen. NNI 1963. 4. sz. 33—49.
- Billoux Fr.*: A közös piac és a munkásosztály. CC 1963. 1—2. sz. 70—83.
- Leder W.*: A kommunista mozgalom stratégiája az erősen fejlett kapitalista országokban. ND 1963. 10. sz. 68—78.
- Panov V.*: A modern kolonializmus gazdasági formái. VE 1963. 3. sz. 65—77.
- Domnics M. Ja.*: A keresztény szakszervezetek nemzetközi konferenciája — a gyarmatosítók eszköze. NNI 1963. 1. sz. 48—59.
- Sztyefanov L., Gurov A.*: Az ENSZ és a felszabadult országok gazdasági fejlődése. MEMO 1963. 5. sz. 3—13.
- Bjelousz T.*: A nemzetközi monopóliumok és a gazdaságilag kevésbé fejlett országok. MEMO 8. sz. 50—62.
- Kollontaj V., Etyinger Ja.*: A felszabadult országok gazdaságát fenyegető veszély. MEMO 1963. 1. sz. 71—80.
- Gudański M.*: Az arab liga és az arab egység problémái. SM 1963. 2. sz. 5—21.
- Zukov Je.*: A nemzeti felszabadító mozgalom új szakaszban. Kom 1963. 12. sz. 23—32.
- Paloncy E.*: A kommunizmus és a nemzeti-felszabadító mozgalom. NM 1963. 8. sz. 897—907.
- Pavlov V. I., Regyko I. B.*: A világ szocializmusa és a nemzeti felszabadító mozgalmak közti lenini szövetség. NAA 1963. 5. sz. 10—21.
- Kiszjelov V.*: A munkásosztály és a nemzeti felszabadító forradalmak. MEMO 1963. 10. sz. 93—98.
- Cseprakov V.*: A szocializmus, az imperializmus és a felszabadult országok. VE 1963. 12. sz. 92—104.
- Melnjcsenko B. N.*: Az ázsiai és afrikai országok története forrástanáról folytatott egyetemközi tudományos konferencia. NAA 1963. 4. sz. 233—236.
- Ázsia és Afrika 1962-ben (Nemzetközi szemle). NAA 1963. 1. sz. 3—28.
- Ázsia és Észak-Afrika néhány kevésbé fejlett országának gazdasági helyzete 1962-ben. Szemle. NAA 1963. 4. sz. 54—76.
- Szeleznyeva Je. I.*: Az ázsiai és afrikai semleges országok külpolitikájának jellemzéséhez. NAA 1963. 4. sz. 3—13.
- Lopatov V. V.*: Az Ausztrália, Délkelet-ázsia és Távol-Kelet országai közötti gazdasági kapcsolatok fejlesztésének kérdéséhez. KSZINA 56. (1964) 83—95.
- Kuzmin Sz. A.*: A „Colombo terv” és az afro-ázsiai gazdasági együttműködés problémái. KSZINA 56. (1963) 75—82.
- Sarovatova P. Sz.*: Munkák előkészítése a népi demokratikus országok történetéről. (Célés az SZTA Történettud. Intézetében). NNI 1963. 2. sz. 180—181.
- Grosser G.*: A többpárt-rendszer kialakulása Európa egyes népi demokratikus országaiban. ZG 1963. 5. sz. 857—880.
- Szürányi-Unger Th.*: Budget és gazdasági fejlődés Délkelet-Európában. DDr 1963. 3. sz. 140—154.
- Truhanovszkij V. G.*: A békés koexistencia elve és burzsoá kritikái. VI 1963. 7. sz. 62—96.
- Zotschew Th.*: A kereskedelem Kelet és Nyugat között a koexistencia jegyében. DDr 1963. 1—2. sz. 55—71.
- Kremer I. Sz.*: A békés egymás mellett élés és Európa kis tőkés országai. NNI 1963. 6. sz. 19—28.
- Nakopin O., Szuhogyjev V.*: A világpolitika és a két ideológia harca. MEMO 1963. 9. sz. 3—14.
- Liebig G., Pomp M.*: Korunk alapkérdései és a nemzetközi szocialista mozgalom. Ein 1963. 12. sz. 57—70. A szocializmus világa számokban és tényekben. Kom 1963. 6. sz. 99—104.
- Olejnyik I. P.*: A termelési eszközök társadalmisítása az európai népi demokratikus országokban. VI 1963. 8. sz. 88—100.
- Truger W.*: A gazdasági együttműködés a szocialista világrendszerben. WZ 1963. 2. sz. 123—129.
- Lavallée L.*: A szocialista világgazdaság és a nemzetközi szocialista munkamegosztás. ÉP 102. (1963. jan.) 48—71.
- Alekszejev A. M., Ivanova L. P.*: A szocialista világgazdaság új fejlődési foka. VIK 1963. 1. sz. 42—55.
- Alekszejev A., Ivanova L.*: A szocialista országok gazdasági együttműködésének fejlődése. MEMO 1963. 2. sz. 27—37.
- Dugyinszkij I. V.*: Új szakasz a szocializmus világrendszerét alkotó országok közti gazdasági és politikai kapcsolatok fejlődésében. NNI 1963. 3. sz. 15—35.
- Korkunov I.*: A kooperációs rendszer fejlődése az európai szocialista országokban. VE 1963. 1. sz. 73—83. A nemzetközi szocialista munkamegosztás fejlődéséhez. Ww 1963. 11. sz. 1713—1722.
- Szenyin M.*: A KGST a jelenlegi szakaszban. MEMO 1963. 3. sz. 3—12.
- Fagyjev N.*: A KGST országok között erősödik a gazdasági együttműködés. MEMO 1963. 10. sz. 3—15.
- Wessely K.*: A KGST-olajvezeték és a kölajgazdálkodás a Duna-medencében. DDr 1963. 1—2. sz. 35—54.
- Marek Fr.*: A kommunista világmozgalom problémái. WZ 1963. 2. sz. 81—108.
- Marek Fr.*: A nézeteltérések a kommunista világmozgalomban. WZ 1963. 9. sz. 553—564.
- A világ kommunista mozgalmainak fő irányvonaláért, a baloldali opportunizmus, a nacionalizmus és kalandpolitika ellen. Kom 1963. 14. sz. 4—38.
- Duclos J.*: A béke védelme — a munkásmozgalom fő feladata. NNI 1963. 6. sz. 3—9.
- Ivanov V.*: A mai korszak jellege és a nemzetközi kommunista mozgalom fő irányvonala. NV 1963. 11. sz. 46—58.

Anglia

- Zins H.*: In memoriam George Macaulay Trevelyan. KH 1963. 1. sz. 103—114, [1876—1962]
- Winkler H. R.*: Sir Lewis Namier. JMH 1963. 1. sz. 1—19 [1888—1962]
- In memoriam J. E. Orchard. PSQ LXXVIII/1. (1963. márc.) 161—162. [1893—1962., Keletázsiai szakértő.]
- Kolonializmus és nacionalizmus Afrikában és Európában. PP 24. (1963. ápr.) 65—74. [Konferencia Londonban, 1962. júl. 9.]
- Morincou M.*: Az oxfordi összehasonlító történeti kolokvium margojára. Anglia—Hollandia. Ann 1963) 4. sz. 725—728. [1959]
- Mersson A.*: A történettudomány szervezeti formái Angliában. VI 1963. 3. sz. 204—209.
- Hasler J., Underdown P. T., Thomas H.*: Iskolai történelemkönyvek. H XLVIII/162. 38—46, 163 (jún.—185—192; (okt.) 336—342.
- Kamenyckij B. A.*: The English Historical Review, London. VI 1963. 9. sz. 168—173. [Szemle.]
- Marwick W. H.*: A skót gazdaságtörténet bibliográfiája, 1951—1962. ECHR XVI/1. (1963. aug.) 147—154. [Megjegyzések P. D. Hancock kétkötetes bibliográfiájához.]
- Manby L. M.*: A haladó történetírás fejlődésének kérdése Angliában. VI 1963. 5. sz. 76—90.
- Popov M. V.*: A mai angol történetírásban hangzottatott „India védelme” koncepció tarthatatlanságáról. KSZINA 73. (1963) 242—249.
- Tignor R. L.*: Az egyiptomi közigazgatás „indianizálás” az angol uralom alatt. AHR I.XVIII/3. (1963. ápr.) 636—661.
- Grewal J. S.*: Brit történeti írások A. Dowtól M. Elphinstoneig a muszlim Indiáról. BIHR XXXVI/94. (1963. nov.) 217—218. [Dissz. kivonat.]
- Kirby D. P.*: Beda és a northumbriai kronológia. EHR LXXVIII/308. (1963. júl.) 514—527. [6—10. sz.]
- Searle E.*: Földmértékek (hida, virgata) és bérletlepek Battle apátságban. ECHR XVI/3. (1963. dec.) 290—300.
- Holt J. C.*: Anglo-norman feudalizmus. ECHR XVI/1. (1963. aug.) 114—118.
- Prestwich J. O.*: Az anglo-norman feudalizmus és a kontinuitás kérdése. PP 26. (1963. nov.) 39—57.
- Hollisier C. W.*: Két megjegyzés a kontinuitás problémájáról az anglo-norman feudalizmusban. ECHR XVI/1. (1963. aug.) 104—113. [1066—12. sz.]
- Moore J. S.*: A Domesday Bookban szereplő terrae carucis-ok Leicestershireben. EHR LXXVIII/309. (1963. okt.) 696—703. [1066, 1086]
- Barlow Fr.*: A Domesday Book: Lanfranc egy levele. EHR LXXVIII/307. (1963. ápr.) 284—289. [1086.]
- Mason J. F. A.*: Alan Rufus birtoka 1086-ban. EHR I.XXVIII/309. (1963. okt.) 703—704.

- Mayr-Harting H.*: Hilary, chichesteri püspök (1147—1169) és II. Henrik. EHR LXXVIII/307. (1963. ápr.) 209—224.
- Cheney C. R.*: Magna carta beati Tome, egy újabb Canterbury hamisítvány. BIHR XXXVI/93. (1963. máj.) 1—26. [1466.]
- Matuschke K. P.*: Anglia gazdaságtörténeti problémái a 13—14. században a polgári és marxista történet-tudomány közötti vita tükrében. ZG 1963. 7. sz. 1319—1329.
- Holdsworth C. J.*: John of Ford és az interdictionum. EHR LXXVIII/309. (1963. okt.) 705—714. [1210.]
- Hallam H. E.*: További megjegyzések a spaldingi jobbagyulástákhöz. EcHR XI/3. (1963. dec.) 338—350. [1268—69.]
- Roon-Bassermann, E.*: Anglia gazdasági blokádja Flandria ellen 1270—1274-ben és az angol gyapjúkivitelt. SW 50/1. (1963. jún.) 71—82.
- Raszkina Sz. M.*: Ockham mint politikai gondolkodó a burzsoá történetírás értékelésében. SzV 23. 1963. 265—276. [William Ockham, 1295—1349.]
- Snell L. S.*: Missetartási és kápolnaépítési alapítványok. H XLVIII/164. (1963. okt.) 332—335. [A 13. sz. végéig cca 1550-ig.]
- Harris G. L.*: Segélyek, kölcsönök és önkéntes adományok. THJ VI/1. (1963. 1—19. [Az angol királyok kölcsönei alati valóiktól a középkorban.]
- Harris G. L.*: Az alsóház petíciói 1340-ből. EHR LXXVIII/309. (1963. okt.) 625—654.
- Bean J. M. W.*: Járványok — a lakosság csökkenése, a gazdaság hanyatlása Angliában a késő középkorban. EcHR XV/3. (1963. ápr.) 423—437. [1348—1665.]
- Lander J. R.*: Házasság és politika a 15. században: a Neville és a Wydeville család. BIHR XXXVI/94. (1963. nov.) 119—152.
- Foreville R.*: Lollardista tüntetések Exeterben 1421-ben. (II. Chichele egy „extravagáns” levele szerint.) MA LXIX. (1963. 691—706.)
- McFarlane K. B.*: Üzleti tásulás háborúban és ügykezelése. 1421—1445 EHR LXXVIII/307. (1963. ápr.) 290—310. [Egyúttal fogságból való kiváltására.]
- Coleman O.*: Kereskedelem és prosperitás a 15. században. A southamptoni kereskedelem néhány jellemző vonása. EcHR XVI/1. (1963. aug.) 9—22.
- Could J. D.*: Y. S. Brenner az árákról. EcHR XVI/3. (1963. dec.) 351—360. [1450—1750.]
- Zins H.*: A Tudor korszak történetírása. (J. Neale, R. H. Tawney és elődeik.) AUCS XV/1960. (1963.) 25—55.
- Williams P.*: Forradalom a Tudor történetírásban. Dr. Elton értékelése a korszakról. PP 25. (1963. júl.) 3—7.
- Harris G. L.*: A középkori kormány és az államapparátus. PP 25. (1963. júl.) 8—38.
- Williams P.*: A Tudor állam. PP 25. (1963. júl.) 39—58.
- Davies C. S. L.*: Az életemadagok az angol hadseregben és hajóhadnál a 16. században. Ann 1963. 1. sz. 139—141.
- Emmison F. C.*: Földbirtok-terképek és állagfelvételek. H XLVIII/162. (1963. febr.) 34—37. [16—17. sz.]
- Anderson A. H.*: Henrik, Stafford lordja, (1501—1563) a helyi és központi kormányzatban. EHR LXXVIII/307. (1963. ápr.) 225—242.
- Richard Hunne post-mortem elítélése. Az iratot közli: J. Fines. EHR LXXVIII/308. (1963. júl.) 528—531. [1514.]
- Elton G. R.*: Angol—francia kapcsolatok 1522-ben: egy skót hadifogoly és kihallgatása. EHR LXXVIII/307. (1963. ápr.) 310—316.
- Zagorin P.*: Az angol történelem, 1558—1640. Bibliográfiái szemle. AHR LXXVIII/2. (1963. jan.) 364—384.
- MacCaffrey W. T.*: Erzsébet-kori politika, az első évtized, 1558—1568. PP 24. (1963. ápr.) 25—42.
- Thomson J. A. F.*: Tized-viták a késő-középkori Londonban. EHR LXXVIII/306. (1963. jan.) 1—17.
- Chaudhuri K. N.*: A Kelet-Indiai Társaság és a kincsek kivitele a 17. század elején. EcHR XVI/1. (1963. aug.) 23—38.
- Simon J.*: A cambridge-i egyetemisták társadalmi eredete, 1603—1640. PP 26. (1963. nov.) 58—67.
- Ritter G. A.*: Az „isten jog” és az angol királyok prerogatívái, 1603—1640. HZ 193/3. (1963. jun.) 584—626.
- Szaprin Ju. M.*: Az írországi felkelés kezdetei, 1641—1652. SzV 23. (1963) 91—119.
- Underdown D.*: Egy ügy a felosztott püspökségek birtoknyal kapcsolatban: C. Burger és a wells-i korporáció. EHR LXXVIII/306. (1963. jan.) 18—48. [1647—50.]
- Jones J. R.*: Politikai csoportok és taktikák: az 1660. évi egyezmény. THJ VI/2. (1963) 159—177.
- Carter J.*: Kabinet-jegyzőkönyvek III. Vilmos uralkodásának idejéből. EHR LXXVIII/306. (1963. jan.) 95—114. [1690—1700.]
- Thompson F. M. L.*: Agrártörténet. H XLVIII/162. (1963. febr.) 28—33. [Szemle a 18—19. sz. irodalmáról.]
- Burton I. F., Newman A. N.*: Sir John Cope: Előléptetés a 18. századi hadseregben. EHR LXXVIII/309. (1963. okt.) 655—668.
- Fischer H. E. S.*: Angol—portugál kereskedelem, 1700—1770. EcHR XVI/2. (1963. dec.) 219—233.
- Bultmann W. A.*: Korai hannoveri Anglia, 1714—1760. Néhány újabb tanulmány. JMH 1963. 1. sz. 46—61.
- Haffenden Ph.*: Gyarmati kinevezések és pártfogás Newcastle hercege idején, 1724—1739. EHR LXXVIII/307. (1963. ápr.) 417—435.
- Cranfield G. A.*: A London Evening Post, 1727—1744. Tanulmány a politikai sajtó fejlődéséről. THJ VI/1. (1963) 20—37.
- New J. F. H.*: Harrington realista? PP 24. (1963. ápr.) 75—81. [Hozzászólás: C. B. Macpherson, u. o. 82—85.]
- Drake M.*: Házasság és lakosság-növekedés Írországnak, 1750—1845. EcHR XVI/3. (1963. dec.) 304—313.
- Robinson E.*: 18. századi kereskedelem és divat. M. Boulton piacszervező technikája. EcHR XVI/1. (1963. aug.) 39—60. (1760—70-es évek.)
- Morton W. L.*: A helyi önkormányzat a brit birodalomban, 1763—1828. EHR LXXVIII/307. (1963. ápr.) 436—457. [A Commonwealth tagállamaiban.]
- Skinner A. S.*: Sir James Steuart: Nemzetközi kapcsolatok EcHR XV/3. (1963. ápr.) 438—450. [The Principles of Pol. Econ. 1767.]
- Christie J. R.*: III. György és a Lord North választási számláját terhelő adósság, 1780—1784. EHR LXXVIII/309. (1963. okt.) 715—724.
- Smith A.*: Earl Temple lemondása, 1783. dec. 22. THJ VI/1. (1963) 91—97.
- Large D.*: A „Korona pártjának” hanyatlása és a lordok háza pártjainak felemelkedése, 1783—1837. EHR LXXVIII/309. (1963. okt.) 669—695.
- Hoh-Cheung, Lorna H. Mui*: A Commutation Act és a teakerkedelem Angliában, 1784—1793. EcHR XVI/2. (1963. dec.) 234—253.
- Voigt J.*: Anglia és India 1784—1858. (Megjegyzések G. D. Bearce könyvéhez.) GWU 1963. 11. sz. 717—720.
- Helleiner K.*: Ismeretlen fejezet a angol—osztrák pénzügytörténetből: az 1794. évi kölcsön tárgyalásai. MŰG LXXI. (1963) 396—407.
- Prichard M. F. II.*: Wakefield meggondolja magát a „megfelelő ár” kérdésében. IRSH VIII/2. (1963) 251—269. [1796—1862.]
- Zak L. A.*: Angol—osztrák kapcsolatok Németországnak a napoleoni iga alóli felszabadulásáért folytatott háború idején. NNI 1963. 4. sz. 91—102.
- Tucker G. S. L.*: Népszerűmozgalom az ipari forradalom előtti Angliában. EcHR XVI/2. (1963. dec.) 205—218.
- Pollard S.*: Gyári fegyelem az ipari forradalom idején. EcHR XVI/2. (1963. dec.) 254—271.
- Hobbsawm E. J.*: Az életszínvonal az ipari forradalom idején. Vitacikk. EcHR XVI/1. (1963. aug.) 119—134. [Hartwell H. M. Az életszínvonal. Uo. 135—146. Viszontválasz E. J. Hobbsawmnak.]
- Aspinall A.*: Canning visszatérése hivatalába 1822. szeptemberében. EHR LXXVIII/308. (1963. júl.) 531—545.
- Best G. F. A.*: Egyházi pártok és a karitatív tevékenység: három amerikai látogató tapasztalat Angliában 1823—24-ben. EHR LXXVIII/307. (1963. ápr.) 243—262.
- Machin G. I. T.*: A katolikus emancipációs válság 1825-ben. EHR LXXVIII/308. (1963. júl.) 458—482.
- Platt D. C. M.*: A brit konzuli szolgálat szerepe a tengerentúli kereskedelemben, 1825—1914. EcHR XV/3. (1963. ápr.) 494—512.
- Machin G. I. T.*: Pápista-ellenes mozgalom Britanniában 1828—1829-ben. THJ VI/2. (1963) 193—211.

- Finlayson G. B. A. M.*: A városi szövetkezetek bizottsága és jelentése, 1833—1835. BIHR XXXVI/93. (1963. máj.) 36—52.
- Blaug M.*: A régi szegény-törvény legendája és az új megalkotása. JEH 1963. 2. sz. 151—184.
- Coleman J. M.*: A gvárdián jegyzőkönyveiről. H XLVIII/163. (1963. jún.) 181—184. [Az 1834-ben létrejött szegénygondozó tanács.]
- Roberts D.*: Milyen kegyetlen volt a viktoriánus szegény-törvény? THJ VI/1. (1963) 97—107. [Az 1834-es törvény után.]
- Henock E. P.*: Pénzügy és politika a városi helyi kormányzatban Angliában, 1835—1900. THJ VI/2. (1963) 212—225.
- Lutry Ph.*: Az angol külügyminisztérium kiadatlan dokumentumai Szerbiáról, 1837—1911. IC 12—13. (1963) 413—443.
- Bartle G. F.*: Jeremy Bentham és John Bowring: Bentham és az „Összegyűjtött Művek” kiadójának rokonsága. BIHR XXXVI/93. (1963. máj.) 27—35. [1838—1843]
- Gurevics B. P.*: Oroszország politikája az opium-kérdésben az angol—kínai háború idején, 1839—1842. KSZINA 56. (1963) 130—142.
- Maehl W. H.*: Chartista zavargások Északkelet-Angliában, 1839. IRSH 1963. 3. sz. 389—414.
- Vincent J. R.*: Rochdale választási szociológiája. EcHR XVI/1. (1963. aug.) 76—90. [1840—50-es években]
- Ipatova A. Sz.*: A kínai nép felszabadító háborúja az angol gyarmatosítók ellen az opium-háború első éveiben. KSZINA 66. (1963) 59—68. [1840—1842]
- Aydelotte W. O.*: Szavazási minták a brit alsóházban az 1840-es években. CSSH V/2. (1963. jan.) 134—163.
- Imah A. G.*: Angol—svájci kapcsolatok, 1843—1860. BIHR XXXVI/94. (1963. nov.) 218—221. [Dissz. kivonat]
- Katz H.*: Egy munkásküldöttség Palmerstonnál. Epizód a januári felkelés ügyével kapcsolatban. PH 1963. 2. sz. 333—337.
- Florescu R. R.*: Stratford, Canning, Palmerston és az 1848-as havasalföldi forradalom. JMH 1963. 3. sz. 227—244.
- Weber F. G.*: Palmerston és a porosz liberalizmus, 1848. JMH 1963. 2. sz. 125—136.
- Cunpston M.*: A radikalizmus Trinidadban és a Gyarmati Hivatal, 1855—1856. BIHR XXXVI/94. (1963. nov.) 153—167.
- Anderson O.*: Kölesönök és adók. Brit pénzügyi politika a krími háború idején. EcHR XVI/3. (1963. dec.) 314—327.
- Cominos P. T.*: A késő viktoriánus szexuális respektabilitás és a társadalmi rend. IRSH VIII/1. (1963) 18—48, 2. sz. 216—250. [1859—1895]
- Mosse E. W.*: Viktória királynő és miniszterei a Schleswig-holsteini válságban, 1863—1864. EHR LXXVIII/307. (1963. ápr.) 263—283.
- Clive J.*: Angol történelem, 1870—1914. A korszak történetírásának új irányzatai. AHR LXVIII/4. (1963. júl.) 986—1009.
- Dunbabin J. P. D.*: A „mezők lázadása”: a mezőgazdasági munkások mozgalma 1870-ben. PP 26. (1963. nov.) 68—97.
- Mosse W. E.*: Közvélemény és külpolitika. Az angol közönség és a háborús félelem 1870 novemberében. THJ VI/1. (1963) 38—58.
- Ford A. G.*: A kivétel szerepe a brit gazdasági fluktuációban, 1870—1914. EcHR XVI/3. (1963. dec.) 328—337.
- Locmanova G. I.*: Az angol imperializmus gyarmati ideológiája kialakulásának történetéből. VI 1963. 2. sz. 102—111. [1870—1880-as évek]
- Dunbabin J. P. D.*: A megyei tanácsok felállításának politikája. THJ VI/2. (1963) 226—252. [1870—90-es évek]
- Musson A. E.*: Az angol ipar növekedése a „nagy depresszió” idején 1873—1896. Néhány megjegyzés. EcHR XV/3. (1963. ápr.) 529—533.
- Maehl W. H.*: Gladstone, a liberálisok és az 1874. évi választások. BIHR XXXVI/93. (1963. máj.) 53—69.
- Kerr W. G.*: Skócia és a texasi jelzalogüzlet. EcHR XVI/1 (1963. aug.) 91—103. [19. sz. utolsó negyedében.]
- Duncan R.*: Kivándorlási esetek Cornwallból, Gloucestershireből és New South Walesből, 1877—1886. EcHR XVI/2. (1963. dec.) 272—289.
- Sanderson G. N.*: Az 1890-i angol—német megállapodás és a Felső-Nilus vidék. EHR LXXVIII/306. (1963. jan.) 49—72.
- Steiner Z.*: A régi külügyminisztérium utolsó éveit 1898—1905. THJ VI/1. (1963) 59—90
- Cromwell V.*: Nagy-Britannia európai szerződési kötelezettségei 1902 márciusában. THJ VI/2. (1963) 272—279.
- Fraser P.*: Az 1911. évi uniós összeomlás és Balfour lemondása. JMH XXXV/4. (1963) 354—365.
- Davenport T. R. H.*: Az 1914. évi dél-afrikai lázadás. EHR LXXVIII/306. (1963. jan.) 73—94.
- Jerofejev N. A.*: A blokád és az angol diplomácia az első világháború éveiben. NNI 1963. 1. sz. 85—97.
- Siney M. C.*: A központi hatalmak blokádjának angol hivatalos története az első világháború alatt. AHR LXVIII/2. (1963. jan.) 392—401.
- Hanak H.*: A Demokratikus Ellenőrzés Szövetsége az első világháború alatt. BIHR XXXVI/94. (1963. nov.) 168—180.
- Kendall W.*: Orosz emigráció és brit marxista szocializmus. IRSH 1963. 3. sz. 351—378.
- Abrams Ph.*: Egy társadalmi reform kudarca; 1918—1920. PP 24. (1963. ápr.) 43—64.
- Navlicskaja G. B.*: Az angol—japán szövetség felbontása és a négy hatalom szerződése, 1921. KSZINA 64. (1963) 73—89.
- Williams D.*: London és az 1931. évi pénzügyi válság. EcHR XV/3. (1963. ápr.) 513—528.
- Popov V. I.*: A békekooexistencia politikájának történetéhez. (A kollektív biztonság kérdése a Szovjetunió és Anglia kapcsolatában 1933—1937-ben.) ISzSzSzR 1963. 4. sz. 52—74.
- Popov V. I.*: Az angol diplomácia és a keleti paktum. NNI 1963. 3. sz. 49—65. [1934—35]
- Popov V. I.*: Az Amerikai Egyesült Államok és az 1939. évi angol—francia—szovjet tárgyalások. VI 1963. 1. sz. 66—85.
- Mocsulskij N. F.*: A politikai harc Angliában az általános hadkötelezettség bevezetésével kapcsolatban 1939-ben. VI 1963. 10. sz. 95—103.
- Deakin E. W.*: Britannia és Jugoszlávia, 1939—1945. JIC 1963. 2. sz. 43—58.
- Marjanović J.*: Nagy-Britannia és a népi felszabadító mozgalom Jugoszláviában, 1941—1945. JIC 1963. 2. sz. 31—42.
- Truhanovskij V. G.*: Angol—szovjet kapcsolatok a Nagy Isonvöldi háború előestéjén. VI 1963. 12. sz. 52—70.
- Kent G. O.*: Britannia 1940—1941 telén, ahogy azt a Wilhelmstrasseről látták. THJ VI/1. (1963) 120—130.
- Duroselte J.-B.*: Az angol—amerikai stratégiai konfliktus, 1940. jún.—1944. júniusig. RIIMC X. (1963. júl.—szept.) 161—184.
- Lider J.*: A brit katonai politika központi problémája, 1957—1963. SM 1963. 6. sz. 38—57.
- Peregudov Sz. P.*: Anglia dolgozóinak harca a világ atomleszereléséért, 1957—1962. VI 1963. 4. sz. 63—78.
- Szlobogjenko A.*: Nagy-Britannia mai katonai doktrínájáról. MEMO 1963. 9. sz. 91—99.
- Woolton B.*: Van-e „jölét-állam”? A társadalmi változások a mai Angliában. PSQ LXXVIII/2. (1963. jún.) 179—197.
- Valentyinov V.*: Mi történik az angol munkásmozgalomban. MEMO 1963. 6. sz. 70—78.

Ausztria

- Koňalka J.*: Az osztrák történelem X. konferenciája St. Pöltenben. ČCH 1963. 5. sz. 714. [1963. ápr. 7—11.]
- Wiesflecker H.*: In memoriam Karl Eder. HZ 197/3. (1963. dec.) 790—792. [1889—1961. gráci egyet. tanár]
- Procházka Vl.*: In memoriam H. F. Schmid, 1896—1963. PS 9. (1963) 373—4.
- Szcaniecki M.*: In memoriam H. F. Schmid, 1896—1963. CzPH 1963. 1. sz. 336—338.
- Zontar J.*: In memoriam H. F. Schmid, 1896—1963. JIC 1963. 1. sz. 149—151.
- Ludat H.*: In memoriam H. F. Schmid, 1896—1963. JGO 1963. 3. sz. 472—474.
- Stöckl G.*: In memoriam H. F. Schmid, 1896—1963. ZfO 1963. 2. sz. 293—295.

- Jettmar K.*: Prof. Franz Hančar 70 éves. JGO 1963. 2. sz. 315—317.
- Stadtmüller G.*: Hans Raupach 60 éves. JGO 1963. 2. sz. 317—318.
- Neubauer H.*: M. Winkler 70. születésnapjára. JGO 1963. 4. sz. 638—640. [ny. egy. tan., Bécs]
- Stasiewski B.*: A. W. Ziegler 60 éves. JGO 1963. 2. sz. 318—320. [egyház-történetész]
- Blaas R.*: Joseph Chmel levéltáros. MIÖG LXXI. (1963) 420—440. [1798—1858]
- Zimmermann H.*: Ebendorfer traktátuma az antikrisztusáról. Adalék a bécsi történetész történeti gondolkodásáról. MIÖG LXXI. (1963) 99—114.
- Kramer H.*: Kutató történészek innsbrucki levéltárakban. MIÖG LXXI. (1963) 478—491.
- Pauer H.*: Ikonográfia és történettudomány. MIÖG LXXI. (1963) 194—210.
- Meister R.*: Tudományos kutatás és igazgatás. MIÖG LXXI. (1963) 211—220. [Tud. intézetek és főiskolások vezetése.]
- Zöllner E.*: Lorch a századok során. MIÖG LXXI. (1963) 221—236. [A római kortól a 18. századig]
- Koller H.*: „A mons Comagenus”. MIÖG LXXI. (1963) 237—245. [Osztrák hegység középkori térképeken.]
- Moro G.*: Karantánia politikai helyzete a frank és a német birodalomban. SoF XXII. (1963) 78—96.
- Lechner K., Klaar A.*: Egy templom a Karoling korszakból az alsó-ausztriai—burgenlandi határon? SoF XXII. (1963) 97—117.
- Fichtenau H.*: Tassilo herceg oklevelei és Krensmünster „alapítólevele”. MIÖG LXXI. (1963) 1—32. [8. század 2 f.]
- Riedl F. H.*: Tirol és Magyarország. DDr 1963. 1—2. sz. 80—81. [A 10. századtól 1957-ig]
- Posch Fr.*: A német—magyar határ fejlődése a 10—11. században a mai Steiermark területén. SoF XXII. (1963) 126—139.
- Lechner K.*: A régi osztrák őgrókok genealogiájához. MIÖG LXXI. (1963) 246—283. [10—12. század]
- Mal J.*: Vajjon megoldhatatlan-e az Edlinger-probléma? SoF XXII. (1963) 140—183. [A karintiai hercegválasztásról.]
- Appelt H.*: Császári oklevél és hercegi rendelkezés. Barbarossa Frigyes idején. MIÖG LXXI. (1963) 33—47.
- Stengel E. E.*: Süket Henrik. Új adatok az eichstädi krónikásról. MIÖG LXXI. (1963) 76—86.
- Uiblein P.*: Adalékok a bécsi egyetem korai történetéhez. MIÖG LXXI. (1963) 284—310. [14. század]
- Probst G.*: A magyar aranypénz szerepe a középkori osztrák gazdaságban. SoF XXII. (1963) 234—258. [A 14. sz-tól.]
- Jaroschka W.*: Thomas Ebendorfer mint a konziliarizmus teoretikusa. MIÖG LXXI. (1963) 87—89. [Bázeli zsinat, 1452]
- Hausmann F.*: Georg v. Neudegg. Humanista és államférfi I. Miksa korában. MIÖG LXXI. (1963) 333—353. [1459—1514]
- Biskup M.*: Új osztrák kutatások a birodalom megreformálásáról és a Habsburgok külpolitikájáról, 15. század második fele és a 16. század eleje. PII 1963. 4. sz. 651—665.
- Paulhart H.*: Egy wiener-neustadti könyvjegyzék 1480-ból. MIÖG LXXI. (1963) 115—123.
- Lendl E.*: Az osztrák katonai határőrvédők politikai földrajzához. DDr 1963. 4. sz. 201—214.
- Wiesflecker H.*: I. Miksa terve a császári és pápai hatalom egyesítésére, 1511. MIÖG LXXI. (1963) 311—332.
- Novotny A.*: Küzdelem a rendi autonómiáért az abszolutizmus erősödése idején, 1519—1522. Megjegyzések Dr. Martin Siebenbürger bécsi városbíró jelentőségéhez és bukásához. MIÖG LXXI. (1963) 354—369.
- Erdmann Y.*: Patkul és Bécs. Patkul tárgyalása a bécsi udvarral és követekkel s ügyvivőkkel. ZfO 1963. 2. sz. 266—293. [18. század első éveiben.]
- Mikolajczyk H. L.*: I. Ferenc császár és Mária Terézia privát „titkos kasszái”. MIÖG LXXI. (1963) 380—394.
- Conrad H.*: Jog és alkotmány Mária Terézia birodalmában. Nevelési előadások József főherceg részére. IJJ 82. (1963) 163—186.
- Thomas B.*: A bécsi császári fegyvergyűjtemény a Renn-gassen. MIÖG LXXI. (1963) 175—193. [1750—1880]
- Wagner H.*: Történeti olvasmány a francia forradalom előtt. Graf Karl v. Zinzendorf naplójából. MIÖG LXXI. (1963) 140—156.
- Helleiner K.*: Ismeretlen fejezet az angol—osztrák pénzügytörténetből: az 1794. évi kölcsön tárgyalásai. MIÖG LXXI. (1963) 395—407.
- Walter F.*: Adalékok K. L. Bruck pénzügyminiszter politikai felfogása megítéléséhez és a rehabilitálásért folyó harchoz. MIÖG LXXI. (1963) 441—450. [1798—1869]
- Zak L. A.*: Angol—osztrák kapcsolatok Németországnak a napóleoni iga alóli felszabadulásért folytatott háború idején. NNI 1963. 4. sz. 91—102.
- Auer E. M.*: Tervezet egy Sz. Theodora rendjelről osztrák főrangú hölgyek számára. MIÖG LXXI. (1963) 157—174. [1818]
- Milović J.*: Majina kolostor eladása Ausztriának. IZCG XX/3. (1963) 403—424. (1830—1837)
- Goldinger W.*: A tudomány fejlesztése az osztrák Vormärz-ben. MIÖG LXXI. (1963) 408—419.
- Milosević M.*: Njegosz magatartása az osztrák—montenegrói határmegállapítás alkalmával Dobrota vidékén, 1837—1841. IZCG XX/3. (1963) 425—453.
- Fomáčković V.*: Ausztria és a német Zollverein. Hist V. (1963) 109—146.
- Šidak J.*: A Habsburgok állítólagos detronizálása az 1848-as horvát országgyűlésen. HZB XVI. (1963) 1—34.
- Walter Fr.*: Miért vallott kudarcot az 1848 bécsi októberi forradalomnak szánt magyar fegyveres segítség. SoF XXII. (1963) 377—400.
- Matt J.*: János főherceg munkája és jelentősége a szlovének és horvátok nemzeti kulturális feladásáért. SoF XXII. (1963) 356—376. (1782—1859)
- Walter Fr.*: Osztrák emlékirat az 1850 elején kibontakozott szocialista mozgalmról. SW 50/2. (1963. okt.) 204—216.
- Ekmečić E.*: A forradalom legendája és az osztrák politika Bosznia, Hercegovina és Montenegro irányában a krími háború idején, 1853—1856. G DIBIH XIII. (1962) 95—165.
- Blumenthal J. H.*: Osztrák és orosz Balkán-politika, 1853—1914. DDr 1963. 3. sz. 117—130.
- Kondratjeva V. N.*: Ausztria és Törökország összeesküvése a nemzeti felszabadító mozgalom elfojtásáért a Balkánon a 19. század 60-as éveiben. KSzISz 36. (1963) 44—60.
- Kostić M.*: Tanácskozások a bécsi kormányban a szerb nemzeti kongresszusnak a magyarországi szerb vajdaság újrafelállítását célzó törekvéseiről. IO 12—13. (1963) 239—270.
- Engel-Janosi F.*: Ausztria és az 1864. szept. 15-i francia—olasz egyezmény. MIÖG LXXI. (1963) 451—461.
- Hauptmann F.*: Rodić tábornok és az osztrák kormány politikája a Krivošje-i felkelés idején, 1869/1870. G DIBIH XIII. (1962) 53—93.
- Novak G.*: Megosztott nemzeti erők Dalmáciában. RIJAZ X. (1963) 13—28. [1878—]
- Steiner H.*: Hainfeld 75. évfordulója. Az egyesülés éve. WZ 1963. 12. sz. 778—790. [Osztrák munkásmozg.]
- Kodedová O.*: Munkás-tömegpárt létrejöttének szervezési előfeltételei Ausztriában a 19. század 90-es éveinek elején. ČCH 1963. 5. sz. 671—692.
- Stojančević V.*: A koszovói vilájet nyugati fele 1900—1901-ben az Osztrák—Magyar Monarchia szkopljai konzulának jelentései szerint. IO 12—13. (1963.) 287—317.
- Fellner F.*: Ausztria—Magyarország magatartása az 1906. évi algecirasi konferencia idején. MIÖG LXXI. (1963) 462—477.
- Jovanović R.*: Montenegro álláspontja Bosznia-Hercegovina annexációjával kapcsolatban. IZCG XX/1. (1963) 91—121.
- Kapidić H.*: A skadari válság és a rendkívüli intézkedések Bosznia-Hercegovinában 1913 májusában. G DIBIH XIII. (1962) 5—51.
- Jakusina A. P.*: A bolsevikok munkája az orosz hadifoglyok között Németországban és Ausztria—Magyarországon, 1914—1918. VIK 1963. 3. sz. 59—69.
- Rosdolsky R.*: Levéltári anyag O. Bauerről. IRSII 1963. 3. sz. 436—446. [1917—18.]
- Franjković P.*: Forradalmi népmozgalom Likában az Osztrák—Magyar Monarchia hanyatlása és a jugoszláv állam megalakítása idején. AV IV—V. (1962) 322—335. [1918]

- Künstlinger R.*: Az osztrák szociáldemokrácia 1918–1920-ban és az ausztró-marxizmus néhány kérdése. ÖH 1963. 5. sz. 594–614.
- Fiata E.*: A német tőke beáramlása Ausztriába az I. köztársaság idején és ma. WZ 1963. 3. sz. 191–196.
- Jedlicka L.*: Miklós államelnök magartatása 1938. márc. 13-án. MIOG LXXI. (1963) 492–498.
- Kuranov G. G.*: Negyven év harca Ausztria dolgozóinak érdekeiért. VIK 1963. 10. sz. 103–107. [Ausztria Kp-ja]
- Rosner J.*: Az ausztrófasiszmus. WZ 1963 7/8. sz. 463–472.
- Colotti E.*: Gondolatok az „ausztró-fasiszmus”-ról. IGSS IV/4. (1963) 703–728.
- Truger W.*: Nemzeti öntudat és függetlenség. WZ 1963. 3. sz. 155–163.
- Wolf E. R.*: Kulturális disszonancia az itáliai Alpokban. CSSH V/1. (1962. okt.) 1–14.
- Spira L.*: Az antikommunizmus Ausztria ellen. WZ 1963. 3. sz. 166–170.
- f-: Ausztria gazdasági helyzete 1963 tavaszán. WZ 1963. 6. sz. 402–406.
- Stein W.*: Az osztrák nagytőke és az integráció. WZ 1963. 4. sz. 258–263.
- Bulgária**
- Vaszilev V.*: Milyen károkat okozott a személyi kultusz a történettudományban. Vita. IP 1963. 2. sz. 142–147. [Szófia, 1963. jan. 31.–febr. 7.]
- Dorosenkov A. I.*: A bolgár történet kérdései az egyetemközi szlavisztikai konferencián Velikije Lukiban. IP 1963. 4. sz. 132–134. [1962. szept.]
- In memoriam Nikola Trajkov. IP 1963. 4. sz. 134–135. [1888–1963.]
- Velichi C. N.*: In memoriam N. V. Mihov akadémikus, 1877–1961. RS VIII. (1963) 555–556.
- Dzsambov Chr.*: In memoriam Cancev Mincev, 1898–1962. BS 1963. 2. sz. 312.
- Angelov D., Todorov G.*: N. Sz. Gyerzsavin mint a bolgár nép története. IP 1963. 6. sz. 74–93.
- Eskenazi E.*: Solomon Rozanes. Születésének 100. évfordulójára. IIIB 13. (1963) 113–122. [1862–1938. A bulgáriai zsidók történetének írója.]
- Sarova K.*: Találkozások a jugoszláv történészekkel. IP 1963. 5. sz. 127–141. [A jugoszláv tört. irod. szemléje.]
- Cvetler J.*: A bolgár történettudomány az utóbbi tíz évben, 1953–1962. SMM LXXXII. (1963) 273–291.
- Sztojanova R., Zlatev Zl.*: Külföldi tudósok kutatómunkája Bulgária történetében. Vita. IP 1963. 2. sz. 149–153. [1962. végén.]
- Georgiev K.*: Országunk dokumentumkincsének minél jobb központosításáért. IP 1963. 3. sz. 125–127.
- Cvetkova B. A.*: Bolgár történeti források a török uralom idejéből Franciaország és Anglia könyvtáraiban és levéltáraiban. IP 1963. 1. sz. 126–135.
- Mitev J.*: Dokumentumok az orosz–bolgár barátságról a szovjet levéltárakban. IIIB 12. (1963) 185–191.
- Ionescu-Nişcov Tr.*: Szláv–román dokumentumok a szófiai Nemzeti Könyvtárban. RS VIII. (1963) 425–441.
- Bozsinov V.*: Hamisítások és torzítások a bolgár történetről a szaloniki Balkánkutató Intézet lapjában. IP 1963. 1. sz. 102–105.
- Kozlov V. I.*: Románia és Bulgária nemzeti összetételének dinamikája. SzE 1963. 3. sz. 53–66.
- Tpkova-Zaimova V.*: Az etnikai változások a Balkánon a 6–7. században. IIIB 12. (1963) 75–99.
- Dujcssev I.*: Racionalista felvilágosítás a szláv középkorban. IP 1963. 5. sz. 86–100. [6–14. sz.]
- Cankova-Petkova G.*: A bolgárok és Bizánc a bolgár állam megalakítása utáni első évtizedekben. BS 1963. 1. sz. 41–53.
- Sztefanov V.*: Kísérlet a középkori bolgár történet egyes eseményeinek szociológiai elemzésére. IP 1963. 3. sz. 26–48. [7–10. század.]
- Ştefănescu Şt.*: A román–bolgár kapcsolatok a 9–14. században és a román államiság kezdetei. RS IX. (1963) 531–542.
- Costachel V.*: A feudális társadalomban a függőségi viszonyt kifejező szláv–román terminológia. RS IX. (1963) 543–553.
- Cankova-Petkova G.*: A földművelés-technika a középkori Bulgáriában és néhány szomszédos balkáni vidéken. IIIB 13. (1963) 123–137.
- Wasilewski T.*: Bizánci közigazgatás a szláv területeken és a szlávokkal szemben követett politika a 11–12. században. KH 1963. 2. sz. 303–324.
- Tücssev P.*: Bolgárok részvétele a bizánci hadseregben a bizánci iga ideje alatt (1018–1185) IP 1963. 1. sz. 79–93.
- Darrouzes J.*: Gregorios Antiochos két levele Bulgáriából 1173 körül. II. BS 1963. 1. sz. 65–86.
- Kiszekov V. Szl.*: A Boril-féle szinodik mint történeti forrás. IP 1963. 6. sz. 66–73. [1211]
- Vinaver V.*: Dubrovnik kereskedelme Szerbiával és Bulgáriával a 17. század vége felé, 1660–1700. IO 12–13. sz. (1963) 189–237.
- Dimitrov S.*: P. Hall 1730. évi (konstantinápolyi) felkeltése és bulgáriai visszhangja. IIIB 12. (1963) 125–138.
- Cvetkova B.*: Az árusítási jog, a vám és a kikötői illeték néhány bolgár városban a 16. században. IIIB 13. (1963) 183–260.
- Pavlov T.*: Paiszj Hilendarszki korszakalkotó műve. IIIB 13. (1963) 5–21. [„A szláv–bolgár történet” 200. évford.]
- Nyikityin Sz. A.*: Paiszj és a korabeli délszláv történetírás. IIIB 13. (1963) 23–31.
- Sznezgarov I.*: Paiszj Hilendarszki „Szláv–bolgár története” megjelenésének 200. évfordulójára. VI 1963. 2. sz. 202–205.
- Koledarov P.*: Az „Isztoria Szlavjanobgarszka” megírásának 200. évfordulójára. IP 1963. 4. sz. 112–121.
- Markova L. V.*: Rézszeles földbirtoklás Bulgária rodopei körzetében (19. sz.–20. sz. első negyede). SzE 1963. 5. sz. 69–83.
- Velichi C. N.*: A bolgárok kivándorlása a román fejedelemségekbe az 1806–1812. évi orosz–török háború idején. RS VIII. (1963) 27–58.
- Sznohova-Petrova V.*: Neofit Bosvelli archimandrita levele A. Czartoryski herceghez. IIIB 13. (1963) 171–182. [1845]
- Vzvzova-Karateodorova K.*: Nikola Cancev Vironaoolu (Djado Nikola) vajda élete és tevékenysége néhány tisztázatlan tényének tisztázása. IP 1963. 1. sz. 73–79. [1832–1907]
- Minev D.*: Cani Cincev és a laszkoveri csorbadzsi és kertészek. IP 1963. 1. sz. 94–95. [Író, 1835–1894.]
- Ionescu-Nişcov Tr.*: G. Sz. Rakovszki tevékenységének néhány oldala és a román fejedelemségekkel való kapcsolata. RS IX. (1963) 555–568. [1853–1863]
- Burmov A.*: Újabb kiigazítások a „G. Sz. Rakovszki Archivum” I. kötetéhez. IIIB 12. (1963) 101–106.
- Todorov N.*: Provadia társadalmi-gazdasági képe a 19. század 60–70-es éveiben. IP 1963. 2. sz. 70–84.
- Velichi C. N.*: A román–török kapcsolatok 1866. febr. júl-ban. A bolgár titkos Központi Bizottság megalakítása Bukarestben és kapcsolata a román kormánnyal. SzE 1963. 4. sz. 843–868.
- Undzsiev Iv.*: Vaszil Levszki forradalmi-szervező tevékenységének kezdetéről. IP 1963. 1. sz. 32–61. [1867–1872]
- Evreev Il.*: Ki volt a belső forradalmi központi bizottság elnöke? IP 1963. 6. sz. 49–59. [1870–1872]
- Konev Il.*: A „Jugoszlávia” folióirat és a bolgár nemzeti felszabadító mozgalom. IP 1963. 6. sz. 59–66. [1871]
- Lazarov M.*: Atanasz Uzunov forradalmi körútjának kezdeti időpontjához. IP 1963. 4. sz. 81–82. [1872/73]
- Riletz K.*: A rilai kolostor a felszabadulás előestéjén, 1875–1877. IIIB 12. (1963) 107–123.
- Dimitrov M.*: T. Pavlov akadémikus Ljuban Karavelov ideológiáról. IP 1963. 3. sz. 67–85.
- Ulunian A.*: Ljuban Karavelov kiadatlan leveleiről. IP 1963. 2. sz. 92–93. [1877–78.]
- Orehov A. M.*: Bulgária felszabadulása a török iga alól. A 85. évfordulóra. VI 1963. 7. sz. 163–164. [Ülés Moszkvában a Szlavisztikai Intézetben, 1963. márc. 3.]
- Dimitrov A.*: A teljhatalmi rezsim bukása és a szakadás a Liberális Pártban, 1883–1884. IP 1963. 2. sz. 23–53.
- Vekov A.*: Az orosz forradalmi emigráció Svájcban és a bolgár szociáldemokrata egyetemi hallgatók, 1885–1912. IP 1963. 1. sz. 62–72.

- Georgiev G.*: A munkásmozgalom megjelenése és fejlődése Szofóriában. 1885—1900. IP 1963. 5. sz. 71—85.
- Snitman A.*: Irliszto Blagoev letartóztatása Oroszországban, 1889—1890. IP 1963. 4. sz. 71—80.
- Vasziliev K.*: Döntő események a bolgár Kommunista Párt történetében. IP 1963. 6. sz. 26—42. [A buzdunzi kongresszustól (1891) az 1923. szept. felkelésig.]
- Topalov V.*: Az 1897—1900-as gazdasági válság. IIB 12. (1963) 45—74.
- Kazakov I.*: Új adatok I. Zagubanski „Iszkra” c. lapjának terjesztésére vonatkozólag. IP 1963. 3. sz. 49—56. [19/20. sz. ford.]
- Berov L.*: Szófia villanyvilágításának koncessziója, 1900—1941. IIB 13. (1963) 75—112.
- Koszev D.*: Az illendi és preobrazsnyiki felkelés (1903) hatvanadik évfordulója. IP 1963. 5. sz. 23—33.
- Koledarov P.*: A preobrazsnyiki felkelés zászlói, 1903. IP 1963. 2. sz. 68—70.
- Panajotov L.*: Az 1903. évi macedoniai és odrinszko-i felkelés. NV 1963. 8. sz. 54—60.
- Koleva T.*: Tudományos ülésszak a bolgár Szociáldemokraták Munkáspárt 1903. évi szakadásáról és az 1923 szeptemberi felkeléséről. IP 1963. 6. sz. 118—125. [okt. 10—11.]
- Avaram R.*: Történelmi évforduló. NV 1963. 7. sz. 16—28. [A Bolgár Szociáldemokrata Munkáspárt (szűkelvű szoc.) megalakulásának 60. évfordulója.]
- Ormandzsev I.*: Dokumentumok a tráciai bolgár nemzeti felszabadítási forradalmi szervezet ideiglenes megsemmisítéséről, 1907—1908. IIB 12. (1963) 161—184.
- Veleva M.*: D. Blagoev cikkei a Szerb Szociáldemokrata Párt lapjaiban. IP 1963. 5. sz. 101—103. [1908—1911.]
- Szohany P. Sz.*: Georgi Dimitrov és Ukrajna. UIZs 1963. 4. sz. 45—50. [1908—]
- Koleszakov I.*: A Csarikov-féle demaris hatása Bulgáriában. IP 1963. 5. sz. 62—71. [1911]
- Bekov A.*: Dimitr Blagoev két kiadatlan levele. IP 1963. 6. sz. 94—97. [1915—1917]
- Beszarov Szt. M.*: A kommunista községtanások gazdaságpolitikája Bulgáriában, 1919—1923. IP 1963. 4. sz. 3—31.
- Jekaterina Ivanovna Izmirlieva-Panica emlékezései. Publikálta: B. Mirsejev. IIB 12. (1963) 139—159. [—1925]
- Panajotov P.*: Az orosz emigránsok Bulgáriában és mozgalmak a Szovjet-Oroszországba való visszatérésért, 1920—1923. IP 1963. 5. sz. 34—61.
- Şandru D., Saizu I.*: A román—bolgár kapcsolatok néhány vonása 1920—1926-ban. SCŞI XIV/1. (1963) 31—62.
- Kosztov P.*: A szeptemberi felkelés történeti helye és jelentősége. NV 1963. 9. sz. 52—61. [1923]
- Vasziliev V.*: A gazdasági konjunktúra Bulgáriában 1925—1929 folyamán és egy pontatlanság a forradalmi munkásmozgalom különböző periódusainak felosztásában. IP 1963. 4. sz. 83—107.
- Grigorov B.*: A Bolgár Kommunista Párt harca Hriszto Botev munkásságának védelméért a stabilizáció évei alatt, 1925—1929. IP 1963. 4. sz. 63—71.
- Steiner H.*: Az Ausztria részéről a fasizmus bolgár üldözöttei számára nyújtott Vörös Segély 1926—1928-ban. IIB 13. (1963) 139—170.
- Nedev N.*: Georgi Dimitrov — az imperializmus és a háború elleni harc nagy harcosa. NV 1963. 12. sz. 32—40.
- Rangelova M.*: A lipcei per visszhangja az olasz haladó sajtóban. IP 1963. 6. sz. 43—49.
- Petrova D. V.*: A Bolgár Népi Földművelésügyi és a Nemzeti Front 1935—1939. IP 1963. 1. sz. 3—31.
- Sztoimenov Szt.*: A Bolgár KP tevékenysége a spanyol köztársaság védelme és megsegítése érdekében, 1936—1939. IP 1963. 2. sz. 85—92.
- Valev L. B.*: Bulgária és a hitlerista agresszió a Balkánon 1941-ben. UZISz XXVI. (1963) 270—294.
- Stereov P.*: A bolgár és a görög nép közös harca a hitler-fasizma megszállás ellen. IP 1963. 3. sz. 3—25.
- Nedev N. T.*: A Katonaszövetség (Tiszti liga) tevékenysége megalakításától 1944. szept. 9-ig. IP 1963. 2. sz. 54—67.
- Radkov I.*: A Nemzeti Front bizottságai — a helyi hatalom tevékeny szervei 1944. szept. 9. után. IP 1963. 2. sz. 3—22.
- Zlatev Z.*: A szocialista verseny létrejötte és fejlődése a bolgár iparban 1944—1947-ben. IIB 12. (1963) 7—44.
- Ginsburgs G.*: Helyi kormányzat és közigazgatás a Bolgár Népköztársaságban, 1951—1956. JCEA XXIII/1. (1963. ápr.) 23—51.
- Krszlanov L.*: A Bolgár Tudományos Akadémia és a harc a szocializmusért. NV 1963. 4. sz. 3—12.
- Velloux B.*: A bolgár mezőgazdaság. EP 105. (1963. ápr.) 62—74.

Csehszlovákia

- Horská P.*: Nekrológ Kárniková-Šmilauerová Ludmiláról. ČCH 1963. 6. sz. 839—840.
- F. B.*: In memoriam Prof. Dr. V. Ondrouch. HÖ 1963. 3. sz. 525. [1891—1963.]
- Kotrba V.*: In memoriam Zdeněk Wirth, művészettörténész. Hist. V. (1963) 277—291. [1878—1961]
- Balhar J.*: Bohuslav Havráněk 70. születésnapjára. SS 1963. 2. sz. 253—254.
- Dostál A.*: Bohuslav Havráněk akadémikus 70. születésnapjára. BS 1963. 1. sz. 1—3.
- Zdeněk Kristen professor 60. éves. SPHUO IV. (1963) 297—298.
- Pitronová B.*: K. Popiolek professor 35 éves pedagógiai és tudományos munkája. SS 1963. 2. sz. 254.
- K. ST.*: A Csehszlovák KP XII. kongresszusa. ND 1963. 1. sz. 104—109. [1962. dec. 4—8.]
- Testvérpártjaink kongresszusa. NV 1963. 1. sz. 111—114. [A Csehszlovák KP XII. kongr.]
- Kučera M.*: Konferencia a cseh és szlovák nép legrégebb történetéről. HÖ 1963. 3. sz. 522—524. [Liblice, 1963. márc. 19—21.]
- Novotný J.*: Konferencia a szlovák nemzeti megújulás kezdetéről. ČCH 1963. 2. sz. 285—286. [Bratislava, 1962. okt. 1—3.]
- Bokes F.*: Tudományos konferencia a szlovák nemzeti újjászülés kezdetéről. HÖ 1963. 1. sz. 166—167.
- Pallas L.*: Konferencia a nemzetiségi kérdékről. SS 1963. 2. sz. 249—252. [A pozsonyi egyetemen, márc. 14—15.]
- Kunyina D. E.*: Nemzetközi konferencia a fasizta német megszálló rezsim történetéről. NNI 1963. 6. sz. 155—157. [Karlový Vary, 1963. szept.]
- Lacina V.*: Konferencia 1948. január tizenötödik évfordulóján. ČCH 1963. 3. sz. 408—409. [Liblice, 1963. jan. 7—8.]
- Vištor M.*: A III. csehszlovák—magyar jogtörténeti konferencia. PS 9. (1963) 375—376. [Budapest, 1962. okt. 25—26.]
- Křezek J.*: A csehszlovák szlavista bizottság. ČCH 1963. 2. sz. 286—287. [A Szófiában 1963-ban megrendezett 5. nemzetközi szlavisztikai konferencián.]
- (M)*: A csehszlovák—magyar történészbizottság tevékenységéről. HÖ 1963. 3. sz. 518—519. [II. ülés, Budapest 1961. okt. 23—26. — III. Prága, 1962. okt. 23—27.]
- Gambke W.*: A német—csehszlovák történészbizottság tudományos konferenciája. ZG 1963. 3. sz. 585—589. [Berlin, 1962. nov. 13—15.]
- Lötzke H.*: A NDK és Csehszlovákia történészbizottságainak konferenciája a német—csehszlovák kapcsolatokról a múltban és a jelenben. Am 1963. 1. sz. 37—38. [Berlin, 1963. nov. 13—15.]
- B. F.*: A Szlovák Történelmi Társulat közgyűlése. HÖ 1963. 4. sz. 650—652. [1963. jún. 10.]
- Purš J.*: A Csehszlovák—Magyar Történeti Bizottság tevékenysége az 1960—1962 években. ČCH 1963. 2. sz. 281—282.
- M.*: A Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi kirendeltségének munkája Budapesten. HÖ 1963. 4. sz. 648—649.
- Macek J.*: A csehszlovák történetírás 1959—1960-ban. Hist. V. (1963) 293—323.
- Šmahel F.*: Cseh kutatások a humanizmusról és a reneszánszról 1961-ben. ČCH 1963. 1. sz. 62—68.
- Holotik L.*: A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének 10. éve. HÖ 1963. 4. sz. 599—607.
- A Palacki egyetem filozófiai kara történeti tanszékének tevékenységéről, 1961—1962. SPHUO IV. (1963) 299—303.
- Bláškovič D.*: A tudomány fejlődése Szlovákiában. NM 1963. 8. sz. 908—919. [1945—]

- Turek R.*: Az archeológia és történelem — ma és holnap. ÖH 1963. 2. sz. 193—197.
- Beneš J.*: A Csehszlovák Tudományos Akadémia Sziléziai Intézetének publikációi folyóiratokban és kiadványokban. SS 1963. 2. sz. 243—249. [Bibliográfia]
- F. Ho.*: Az 1961—1962-ben Prágáról megjelent irodalom. ÖH 1963. 4. sz. 536—538.
- Seibt F.*: Kritikai megjegyzések egy cseh történelem-könyvhöz. ZFO 1963. 2. sz. 303—309. [Úrizil J.: Die Tschechen und Slowaken. Frankfurt 1960.]
- Novák P.*: A zenefolklorisztikai kutatás fejlődése Sziléziában. SS 1963. 4. sz. 464—481.
- Mika A.*: Vita a csehszlovák történetírás problémáiról. ÖH 1963. 4. sz. 571—572. [1963. jun. 18.]
- Macek J.*: A történettudomány halaszthatatlan problémái. NM 1963. 9. sz. 1043—1051.
- Krandžalov D.*: A történeti problematika P. J. Šafařík munkáiban. SPHUO IV. (1963) 5—28.
- Hrabová L.*: Csehszlovákia középkori történetének ábrázolása a nyugatnémet történetírásban és ennek háttere. SPHUO IV. (1963) 263—280.
- Cellbrot G.*: A tešeni körzet települési formái. ZFO 1963. 1. sz. 75—97.
- Gardavský Z.*: A sziléziai várak elemzésének problematikája. SS 1963. 3. sz. 285—292.
- Hosák L.*: Megjegyzések a középkori morva városok alaprájához. SPHUO IV. (1963) 143—172. [13—15. sz.]
- Štrábrný P.*: A szlovák nemzetiség fejlődése Trencsénben. HŠ VIII. (1963) 191—198.
- Ratkov P.*: A nemzetiségek létrejötte földünkön. Hozzájárulás a vitához. HČ 1963. 2. sz. 268—277.
- Vaněček V.*: Van-e összefüggés a nagymorva birodalom és Samo szláv települései között? (A morva állam létrejöttének kérdéséhez). PS 9. (1963) 211—227.
- Večeřka R.*: A nagy-morvaországi irodalom eszmei arculata. SMM LXXII. (1963) 182—189. [863 évford.]
- Havlík L.*: Nagy-Morvaország és a frank birodalom. HŠ VIII. (1963) 129—180.
- Vaněček V.*: A frank határvidék és cseh-morva szomszédai a 9. században. PS 9. (1963) 229—247.
- Graus Fr.*: A Nagymorva Birodalom a középkori cseh hagyományban. ÖH 1963. 3. sz. 269—305.
- Havlík L.*: A bizánci misszió és Nagy-Morvaország. SMM LXXII. (1963) 105—131. [850—880 között]
- Dujevce I.*: Konstantin-Cyrrill filozófus tevékenysége Morvaországban. BS 1963. 2. sz. 218—228.
- Šebánek J.*: Az olomouci kereskedőház kérdéséhez. SS 1963. 1. sz. 46—60. [13. sz. vége]
- Graus Fr.*: A fekete pestis a 14. században Csehországban. Ann 1963. 4. sz. 720—724.
- Krejčíř M., Štejn Z.*: Adalék a cseh-morva dombvidék vasérc-bányászatának történeti helyrajzához. SMM LXXII. (1963) 168—181. [A 14. sz-től]
- Bylina S.*: Conrad Waldhausen, cseh prédikátor és reformátor a 14. században és hatása Lengyelországban. PH 1963. 3. sz. 473—479.
- Chudoba B.*: A csehek és a középkori vallási mozgalom Csehországban. DDR 1963. 3. sz. 131—139. [14. sz. középtétől.]
- Hlaváček I.*: Tanulmányok IV. Vencel diplomáciai tevékenységéhez. IV. Vencel okleveleinek relátorai. ÖH 1963. 2. sz. 198—225.
- Hlaváček I.*: IV. Vencel cancelláriájának története és hivatalnokai 1376—1419-ben. Hist V. (1963) 5—70.
- Gácsová A.*: A lakosság adóztatása Bardejovban a 15. század első felében. HŠ VIII. (1963) 117—128.
- Keřř J.*: A huszita ideológia és tanulmányozásának problémái. PS 9. (1963) 289—301.
- Bartos F. M.*: A huszita egyház egy delegátusa Konstantinápolyba 1451—1452-ben I. BS 1963. 2. sz. 287—292.
- Köppstein H.*: A németek részvétele a huszita forradalmi mozgalomban, elsősorban Csehországban. ZG 1963. 1. sz. 116—145.
- Šliziński J.*: A cseh testvérek tevékenysége Lengyelországban. RS VIII. (1963) 469—475.
- Blaškovič J.*: A szlovákiai török uralom történetéhez. HŠ VIII. (1963) 95—116.
- Holinková J.*: Adalék a városi iskolai tanítók társadalmi állásához Morvaországban a 16. században. SPHUO IV. (1963) 173—187.
- Procházka V.*: A jobbágyság típusai az Elba medencében a 16—17. században. PS 9. (1963) 169—200.
- Novotný J.*: A munkaerő ára és a főbb közszükségleti cikkek ára Brnóban a 16—17. században. SMM LXXII. (1963) 70—104.
- Hrabčová A.*: A hradištěi klostor uradalmának jobbágyságvizsgálói a 17. század első felében. SMM LXXII. (1963) 163—167.
- Polišenský J.*: A „cseh kérdés” és Nyugat- és Kelet-Európa politikai kölcsönös viszonya a harmincéves háború első időszakában. SzV 24. (1963) 240—258.
- Dostál Fr.*: A vlah felkelés vezetői a brnói bíróság előtt. 1644—1645-ben. (J. Kovář vlah hetman elítéléséhez.) SMM LXXII. (1963) 155—162.
- Šindlář P.*: Comenius és a vesztfelelti békekongresszus. Hist (1963) 71—107.
- Kočí J.*: A jobbágyság robotköteleztségei cseh földön a harmincéves háború után. ÖH 1963. 3. sz. 331—340.
- Vávra J.*: Běl Mátyás levelezése a pétervári akadémikusokkal. HŠ VIII. (1963) 199—240. [1730-as években]
- Siráčky J.*: A szlovák lakosság létrejötte és fejlődése a magyar alföldön a 18. században. HČ 1963. 3. sz. 433—466.
- Špiess A.*: A kézműipar Nvitra megyében a 18. század derekán. HŠ VIII. (1963) 181—190.
- Málek J.*: A Telé vidéki paraszt-zavargások 1775-ben. SMM LXXII. (1963) 149—154.
- Antoš Z.*: Adalék a mezőgazdasági bérlet fejlődésének történetéhez a 18. század végén és a 19. század első felében. SS 1963. 4. sz. 424—450.
- Ficek V.*: Šembera érdeklődése Szilézia iránt és „Morva Királyság” koncepciója. SS 1963. 2. sz. 235—242. [1807—1882]
- Molozek F. A.*: Az 1812. évi Honvédő Háború visszhangja Csehországban és az orosz halsereg felszabadító hadjáratát Európában. NNI 1963. 4. sz. 103—108.
- Polišenský J.*: Az opavai (troppau) kongresszus és az európai politika 1820—1822 években a cseh levéltárak anyaga alapján. IGSS 1963. 2. sz. 293—302.
- Durčanský F.*: A szlovák nép történetéhez. DDR 1963. 1—2. sz. 17—34. [Küzdelmek függetlenségéért a 19—20. században. Hozzájárulások; uo. 74—75.]
- Ormis J. V.*: A szlovák nép védelme 1832—1848-ban. HČ 1963. 4. sz. 552—579. [Harc a szlovák irodalmi nyelvért]
- Butvin J.*: Egységtörékvések a szlovák nemzeti mozgalomban a 19. század harmincas éveiben. HŠ VIII. (1963) 7—68.
- Záček V.*: Csehek és lengyelek részvétele Garašanin „Nacertanija” felkelésében. (1844) HZb XVI. (1963) 35—56.
- Rebro K.*: A jobbágy telekhasználati joga 1848-ig. HŠ VIII. (1963) 69—93.
- Novotný J.*: A csehek és szlovákok kölcsönös viszonya az 1848-as forradalom kezdeti szakaszában. HČ 1963. 3. sz. 366—388.
- Bartoš J.*: Morvaország és Szilézia 1848 utáni történeti helyrajzáinak problematikája. SPHUO IV. (1963) 281—295.
- Paulinyi A.*: Szlovákia gazdasági fejlődése a 19. század 50—60-as éveiben. HČ 1963. 1. sz. 31—54.
- Katus L.*: A magyar uralkodó osztályok és a nemzetiségi kérdés a 19. század 50—60-as éveiben. HČ 1963. 2. sz. 236—267.
- Holík E.*: A szlovák nép 1861. évi memoranduma. HČ 1963. 1. sz. 3—30.
- Butvin J.*: Törekvések a „Matica Slovenská” megalapítására. (A kultúrintézmények szerepe a szlovák nemzeti mozgalomban.) HČ 1963. 2. sz. 169—194.
- Bokes Fr.*: A Matica Slovenska történetünkben. Konferencia alapításának 100. évfordulóján. ÖH 1963. 3. sz. 409—411. [Pozsony, jan. 18—20.]
- Bokes Fr.*: Konferencia a Matica Slovenskáról. HČ 1963. 3. sz. 520—522.
- Bk.*: Konferencia a háromrövecai szlovák gimnázium 100. évfordulóján. HČ 1963. 1. sz. 167—168.
- Mráz A.*: A Matica Slovenská Társaság alapításának 100. évfordulója. NM 1963. 8. sz. 951—957.
- Plavec J.*: A prágai kórus (1861—1961) és az orosz zene. UZISz XXVI. (1963) 166—173.
- Urfus V.*: A cseh államjogi program az első munkáspárt létrejöttének időszakában, Csehországban. PS 9. (1963) 97—112. [1868—]
- Neotřiva O.*: A brünni munkások tüntetése 1869 júliusában. SPHUO IV. (1963) 188—205.
- Belza I. F.*: Dvofák és iskolájának szerepe az orosz—

- cseh kultúrkapcsolatok fejlődése szempontjából. UIZS XXVI. (1963) 183—199.
- Szokoljova A.*: Ülésszak P. J. Šafařík halálának 100. évfordulóján. KSZISZ 37. (1963) 113—114. [Moszkvában]
- Žáček V.*: A csehek és lengyelek az 1863. januári lengyel felkelés idején. ČCH 1963. 6. sz. 717—741.
- Šolte Z.*: Az I. Internacionálé csehországi szekciója. ČCH 1963. 3. sz. 353—362.
- Pecze F.—Bianchi L.*: A gyűlekezési és egyesülési jog Magyarországon a dualizmus idején a munkásmozgalom és nemzeti mozgalom szempontjából. HČ 1963. 3. sz. 389—405.
- Janoušek V.*: Az első politikai munkásgyűléslet 1870-es éveik. SMM LXXXII. (1963) 146—148. [1870-es évek]
- Bakala J.*: A munkásmozgalom Szilíziában a 19. század végéig. A történeti kutatás jelenlegi állása és néhány problémája. SS 1963. 2. sz. 188—211.
- Veselý J.*: Josef Krapka és a Rovnost. SMM LXXXII. (1963) 215—224.
- Šimeček Z.*: A Rovnost („Egyenlőség”) szerkesztőségi munkáinak kezdetei. SMM LXXXII. (1963) 202—214. [A brnói lap 75. évf.]
- Kodědová O.*: Munkás-tömegpárt létrejöttének szervezési előfeltételei Ausztriában. a 19. század 90-es éveinek elején. ČCH 1963. 5. sz. 671—692.
- Vörös A.*: A belterjes gazdálkodás és a szarvasmarhatenyésztés Délnyugat-Szlovákiában a 19. század végén és a 20. század elején. HČ 963. 1. sz. 101—123.
- Bachmann H.*: A német pártok Csehországban 1914 előtt. DDr 1963. 4. sz. 215—219.
- Hájek M., Novotný J.*: A csehszlovákiai hadsereg politikája a müncheni válság előtt. RHDMG 52. (1963. okt.) 1—20.
- Otto K.*: A kopfvínci vagongyári sztrájk 1912-ben. SS 1963. 1. sz. 84—103, 2. sz. 212—234.
- Urban O.*: Bohumír Šmeral és František Modráček mint két ideológiai irányzat képviselői a cseh szociáldemokráciában az első világháború előtt. ČCH 1963. 4. sz. 432—444.
- Manuszevic A. Ja.*: Az Októberi Forradalom és Lengyelország, Csehszlovákia és Jugoszlávia függetlensége. (A feladatok historiográfiaihoz és tanulmányozásuk feladataihoz.) KSZISZ 39. (1963) 52—74.
- Pichlík K.*: Az orosz hadifogságból hazatérők lázongásai Szlovákiában 1918 május—júniusában. HČ 1963. 4. sz. 580—598.
- Klěvanskij A. H.*: Az oroszországi csehszlovák politikai szervezetek és katonai alakulatok történetéből. 1917. febr.—okt. UIZS XXVI. (1963) 226—269.
- Horejšek J.*: A Csehszlovák Köztársaság külpolitikájának néhány problémája 1918 után. SPHUO IV (1963) 251—262.
- Mlýnárik J.*: A munkanélküliek mozgalma Szlovákiában, 1919—1929. HČ 1963. 2. sz. 195—235.
- Reznicek L.*: Az 1920. decemberi események Zuojmóban. SMM LXXXII. (1963) 141—145.
- Sommer K.*: A prostějovi körzet társadalmi-gazdasági profilja 1920—1930-ban. SPHUO IV. (1963) 207—234.
- Holotík L.*: A Szociáldemokrata Párt (balszárny) kongresszusa Szlovákiában 1921 januárjában. HČ 1963. 3. sz. 337—365.
- Trapl M.*: A Csehszlovák KP szervezeti felépítésének fejlődése Morvaországban. SPHUO IV. (1963) 235—250. [1921—]
- Kladivo va VL.*: A mezőgazdaság szocialista átalakítása a Szovjetunióban és Csehszlovákiában. (Összehasonlító vizsgálati kísérlet.) VI 1963. 10. sz. 37—59.
- Katvídová Fr.*: A baloldali kulturális folyóiratok Brnóban a München előtti köztársaság idején. SMM LXXXII. (1963) 258—265.
- Hronáda M.*: A Rovnost brnói lap irodalmi és történeti fejlődéséhez, 1921—1925. SMM LXXXII. (1963) 246—250.
- Peša V.*: A brnói Rovnost lap 1924—1925-ben. SMM LXXXII. [1963] 225—232.
- Latčan M.*: A kommunista Munkás Rovnost brnói lap a gazdasági válság éveiben. SMM LXXXII. (1963) 233—239. [1929—1933.]
- Lipscher L.*: A körzeti közigazgatás Szlovákiában 1928—1939-ben. HČ 1963. 1. sz. 55—88.
- Köpstein H.*: Testvéri kapcsolatok Németország és Csehszlovákia forradalmi proletáriátusa közt 1929—1933-ban. ZG 1963. 2. sz. 347—359.
- Lehár B.*: A Bat'a konzern gazdasági terjeszkedése Csehszlovákiában és külföldön, 1929—1938. Hist V. (1963) 147—188.
- Szemenecuk M. D.*: Csehszlovákia kommunista sajtójának internacionalista hagyományai. UIZS 1963. 4. sz. 60—64. [Tvorba, 1931—32.]
- Pasák T.*: A František Udržal kormány válságának kulisszái mögött, 1932-ben. ČCH 1963. 2. sz. 165—192.
- Janák J.*: A munkanélküliek harca Nyugat-Morvaországban 1935 telén és 1936-ban. SMM LXXXII. (1963) 48—69.
- Sýkora J.*: A Komintern VII. kongresszusa irányvonala helyes megvalósításának kezdetei a Csehszlovák KP brnói kerületi szervezetében 1936. február—márciusában. SMM LXXXII. (1963) 132—140.
- Kvaček R.*: Csehszlovákia részvétele Kisantant tárgyalásain és Magyarország 1936—1938-ban. HČ 1963. 3. sz. 406—432.
- Szemenecuk M. D.*: Csehszlovákia nemzeti hőse. (Julius Fučík születésének 60. évfordulója.) UIZS 1963. 1. sz. 101—103.
- Stanislavská S.*: Levélváltás E. Beneš és I. Mošeicki között 1938. szeptemberében. SS 1963. 3. sz. 277—284.
- Fichelle A.*: Csehszlovákia belső válsága, 1938. szept.—1939. márc. RHDMG 52. (1963. okt.) 21—38.
- Truger W.*: 25 évvel ezelőtt — Csehszlovákia letiprása. WZ 1963. 9. sz. 573—582.
- Leová M.*: A Csehszlovák KP és a nép harca München ellen. NM 1963. 9. sz. 1113—1120. [A 25. évfordulóra]
- Zastavenko G. F.*: A müncheni összeesküvés 25. évfordulójára. NNI 1963. 6. sz. 157—158. [Nemzetközi kollokvium Prágában.]
- Janisová M.*: A francia külpolitikai és Csehszlovákia a müncheni szerződés időszakában. ČCH 1963. 5. sz. 573—593.
- Viator M.*: A katonai diktatúra a Horthy-Magyarország által megszállt szlovák területen, 1938 nov.—dec. PS 9. (1963) 5—50.
- Houser J.*: A fasiszta „szociál”-politika a megszállás idején. PS 9. (1963) 113—128.
- Mýška M.*: Ostrava vidéke München és 1939. márc. 15. között. SS 1963. 3. sz. 237—276, 4. sz. 404—423.
- Viator M.*: A szlovák állam fejlődése. RHDMG 52. (1963. okt.) 39—60.
- Kren J.*: A történetírás a csehszlovákiai háborúról. RHDMG 52. (1963. okt.) 79—92.
- Stanislavská S.*: Lengyel—Csehszlovák szövetségi tervek a második világháború idején. SM 1963. 4. sz. 87—100.
- Konečný Z., Mainuš F.*: Lengyelek kényszer munkája Csehszlovákia megszállott határvidékeken a második világháború idején. SS 1963. 4. sz. 385—403.
- Rezonov P. I.*: Csehszlovákia Kommunista Pártja — az antifasiszta ellenállási mozgalom szervezője és lelkesítője a második világháború éveiben. KSZISZ 36. (1963) 10—30.
- Kural V., Benčík A.*: A partizánok mozgalma Csehszlovákiában a második világháború idején. Hist V. (1963) 189—237.
- Sole J.*: A szlovák partizánok. RHDMG 52. (1963. okt.) 61—78.
- Čvanda F., Jašek J.*: A štramberki partizánok. SS 1963. 1. sz. 61—83. (Ostrava-vidék, 1942—45.)
- Slezák L.*: A Jan Žižka-Kurienko prstizánocsoport harci tevékenysége Magyar Brod vidékén. SMM LXXXII. (1963) 31—47.
- Pasák T.*: Néhány megjegyzés Prof. dr. H. Raschhofer tevékenységéről a második világháború idején. ČCH 1963. 4. sz. 511—531.
- Ciuchir N.*: Románia fegyveres erőinek részvétele a csehszlovák nép felszabadításában, 1944. dec.—1945. május. RS VIII. (1963) 5—18.
- Birjušov Sz. Sz.*: Belgrád felszabadítása, 1944. okt. NNI 1963. 1. sz. 3—23.
- Lotko E.*: A cseh—lengyel nyelvhatar problematikájához. SS 1963. 3. sz. 293—303.
- Jablonecký J.*: A politikai helyzet Kelet-Szlovákiában a felszabadulástól a Kassai kormányprogram kihirdetéséig. HČ 1963. 4. sz. 529—551.

- Vartíková M.*: Szlovákia 1945—1948-ban. NM 1963. 2. sz. 199—206.
- Mlynský J.*: Harca a népi demokratikus forradalom megvalósításáért Brnóban 1945—1946-ban. SMM LXXXII. (1963) 5—30.
- Lukášik J.*: A Csehszlovákiai Kommunista Párt harca a cseh burzsoá reakció ellen a lengyel tannyelvű oktatás felújításáért és kiépítéséért, 1945—1948. SS 1963. 2. sz. 129—145.
- Cambel S.*: A mezőgazdaság szociálista építése történetének periodizációja Csehszlovákiában. HÖ 1963. 1. sz. 89—100.
- Moravec J.*: Az Ostrava-vidék kommunistáinak tevékenysége a nép többségének megnyerésére. SS 1963. 1. sz. 3—23.
- Fierlinger Zd.*: Az igazság Csehszlovákia és a Marshall-székely viszonyáról, 1947. NNI 1963. 1. sz. 60—66.
- Kaplan K.*: Dr. E. Beneš szerepe 1948. februárjában. Hist V. (1963) 239—265.
- Houser J.*: A reakció támadása február előestéjén az államosítás ellen. PS 9. (1963) 129—144. [1948 febr.]
- Vytiská J.*: Az ipari központok és területek kialakulásának és fejlődésének kérdéséhez. SMM LXXXI. (1963) 190—196.
- Loubova J.*: Brno-vidék kommunistái a Csehszlovák KP X. kongresszusának előkészítése idején és a kongresszus határozatainak végrehajtásában. SMM 81. (1962) 34—51.
- Biebertl J.*: A munkásmozgalom és a Csehszlovák KP regionális történetének problematikájához. SS 1963. 3. sz. 322—324.
- Mrázek O.*: A népgazdaság fejlődése a Csehszlovák Népköztársaságban. Ww 1963. 8. sz. 1299—1312.
- Finnország**
- Szui I.*: Skandinávia és Finnország történetének kérdései. (Tudományos konferencia Tartuban.) NNI 1963. 4. sz. 201—302. [1963. máj. 20—23.]
- Rutata M.*: A finn politikáról szóló angol nyelvű cikkek rövid jegyzéke. JCEA XXIII/1. (1963. ápr.) 77—80.
- Salomaa E.*: A finn munkásosztály harca az erősödő fasizmus ellen a 20. század 20—30-as éveinek fordulóján. ZG 1963. 3. sz. 502—514.
- Hozdoroszij I.*: Finnország Szociáldemokrata Pártja. MEMO 1963. 4. sz. 127—131.
- Fjodorov V. G.*: 40 év harca Finnország dolgozó népének érdekeiért. VIK 1963. 8. sz. 90—95. [A Finn KP 40. évford.]
- Iljinszkij Ja.*: A „Paasiviki vonal”: a finn nép vívmánya. MEMO 1963. 3. sz. 52—62.
- Franciaország**
- Le Goff J.*: A szovjet és francia történczkek kollokviuma Moszkvában 1961 októberében. Ann 1963. 2. sz. 329—331.
- Bruhat J.*: Aragon, mint a Szovjetunió történeze. Pensée 109 (1963. máj.—jún.) 21—34.
- Flit Ju. Ja.*: Raymond Aron, az antikommunizmus ideológusa. VI 1962. 7. sz. 90—97.
- Will E., Leuilliot P.*: Nekrológ Henri Bauligról, 1877—1962. Ann 1963. 3. sz. 609—615.
- Leuilliot P.*: In memoriam Henri Calvet, 1897—1961. RH CCXXIX. (1963. jan.—márc.) 277—279.
- Braudel Fr.*: Nekrológ Gabriel Esquerről, 1876—1961. Ann 1963. 3. sz. 605—608.
- Betjajev Ne. A.*: In memoriam Louis Masignon, 1883—1962. NAA 1963. 4. sz. 252—255. [arabista, iszlamológus]
- Crouzet Fr.*: In memoriam Alfred Métraux, 1902—1963. 1902—1963. CHM VII/3. (1963) 632.
- Godechot J.*: In memoriam Robert Schnerb, 1900—1962. AIHF XXXV/172. (1963. ápr.—jún.) 129—135.
- Léon P.*: Nekrológ Robert Schnerből, 1900—1962. Ann 1963. 4. sz. 825—832.
- Soboul A., Cobb R.*: Nekrológ Pierre Tartat-ról. AHRF XXXV/173. (1963. júl.—szept.) 396—397. [1962]
- Braudel F.*: Nekrológ Georges Yverről, 1870—1961. Ann 1963. 2. sz. 407—408.
- Gargan E. T.*: Tocqueville és a történeti prognózis problémája. AHR LXVIII/2. (1963. jan.) 332—345.
- Diligenszkij G. G.*: Az „Annales” Moszkvából nézve. Ann 1963. 1. sz. 103—113.
- Dethan G. A.*: „Revue d’Histoire Diplomatique” 75 éve. RH LXXXVII. (1963. jan.—márc.) 7—22.
- Morozov G. P.*: A „Revue d’Histoire Moderne et Contemporaine” szemléje. VI 1963. 5. sz. 174—177.
- Gross M.*: A francia szociológiai történetírásról. JIC 1963. 4. sz. 57—72.
- Dautry J.*: A társadalmi osztályok Franciaországban. Pensée 111. (1963. szept.—okt.) 74—86.
- Trunszkij Ju.*: A francia falu társadalmi struktúrája. MEMO 1963. 2. sz. 38—51.
- Plaisse A.*: Agrártörténet és távlat. RHES XLI/3. (1963) 289—312.
- Muthoff R.*: A francia történeti oktatás „reform”-ja. GWU 1963. 10. sz. 616—629. [1957—1962]
- Duval N.*: Az ókori Párizs. RH CCXXIX. (1963. jan.—márc.) 41—58. [Disszertáció vitája.]
- Genicot L.*: A nemesség a középkorban a régi „Francia”-ban. Folyamatoság, szakítás vagy fejlődés? CSSH V/1. (1962. okt.) 52—59.
- Constantinescu R.*: A Chanson de Rolandban visszatérő feudális társadalom néhány jellemző vonása. S 1963. 3. sz. 565—590.
- Classen P.*: A verduni és coulaines szerződés (843), mint a Nyugati-frank Birodalom politikai alapja. HZ 196/1. (1963. febr.) 1—35.
- Perrin Ch. E.*: Jegyzetek Villeneuve-Saint-Georges lakosságáról a 9. században. MA LXIX. (1963) 75—86.
- Ewig E.*: A székhely és főváros a középkorban. RH CCXXX. (1963. júl.—szept.) 25—72.
- Lyon Br.*: Még egyszer a robot kronológiájának problémájáról. MA LXIX. (1963) 615—630. [11—14. sz.]
- Milis L.*: A Pamele-Audenarde főúri család. Kronológiai helyesbítések. CCM 1963. 1. sz. 49—53. [11/12. sz.]
- Fester J. W.*: A francia vidék kormányzati szervek kezdetei. CSSH V/1. (1962. okt.) 76—111. [12. sz.-tól]
- Dubled H.*: Szolgátság és szabadság Elzászban a középkorban. A személyi viszonyok egy urasági birtokon a 13—15. században. SW 50/2. (1963. okt.) 164—203, 50/3. (nov.) 289—328.
- Dubled H.*: A faluközösség Elzászban a 13. században. RHES XLI/1. (1963) 5—33.
- Chaplais P.*: A francia király szuverenitása és a törvényhozó hatalom Guyenne hercegségben a 14. század elején. MA LXIX. (1963) 449—470.
- Renouard Y.*: A becslésszerű lélekszám Aquitánia hercegségben 1316-ban. MA LXIX. (1963) 471—478.
- Boyer M. N.*: Útiszámlák a 14. századi Franciaországban. JEH 1963. 1. sz. 71—85.
- Fournial E.*: A hitelek és bérleti díjak értékrögzítése a 14. században. (Forez, Lyonais és Dauphiné). MA LXIX. (1963) 583—596.
- Saint Aubin, de P.*: Bonne Grace Riche valenciennes-i gyarmatúrás és pénzkölcsönző a 14. században. MA LXIX. (1963) 491—503.
- Mollat M.*: A halálozás Párizsban a fekete pestis idején Saint-Germain-l’Auxerrois egyházi irattáinak adatai alapján. MA LXIX. (1963) 505—527. [1340—1350.]
- Higounet Ch.*: La Rochelle-ből Toruńba: bárók kalandos útja Poroszországba és a gazdasági kapcsolatok, 1363—1364. MA LXIX. (1963) 529—540.
- Tessier G.*: A francia királyi kancellária a Capeting rendelet szerint, 1413. MA LXIX. (1963) 679—690.
- Bossuat A.*: A párizsi parlament az angol megszállás idején. RH CCXXIX. (1963. jan.—márc.) 19—40. [1418—]
- Fourquin G.*: A folyami hajózás Párizsban az angloburgundiak idején, 1418—1436. MA LXIX. (1963) 707—725.
- Boüard, de M.*: Néhány új adat a caeni egyetem megalapításáról, 1432—1436. MA LXIX. (1963) 727—741.
- Bergier J. Fr.*: A nizzai kikötő, a savoyai só és a lyoni vásárok. Egy ügybuzgó terv a 15. század második feléből. MA LXIX. (1963) 857—866.
- Métraux A.*: Az etnológia előfutárai Franciaországban a 16—18. században. CHM VII/3. (1963) 721—738.
- Elton G. R.*: Angol—francia kapcsolatok 1522-ben: egy skót hadifogoly és kihallgatása. EHR LXXVIII/307. (1963. ápr.) 310—316.

- Tenenti A.*: A szabadgondolkodás és eretnokség a 16. század közepétől a 17. század elejéig. Ann 1963. 1. sz. 1—19. [1550—1610]
- Dejon P.*: A textiltermelés változásai a 16—17. században. Ann 1963. 5. sz. 939—955.
- Furet Fr.*: Az alsóbb osztályok meghatározása az újkorban. Ann 1963. 3. sz. 459—474.
- Couperie P.*: Az élelmiszerezéltetés Franciaországban a 17. században. Ann 1963. 6. sz. 1133—1141.
- Dickmann F.*: A jogi gondolat és hatalmi politika Richelieu-nél. Tanulmányok új források tükrében. HZ 1962/2. (1963. ápr.) 265—319.
- Trénard L.*: A jólét fogalma a 18. században. Adalék a jólét társadalomtörténetéhez. AIHRF XXXV/173. (1963. júl.—szept.) 309—330; 174. (okt.—dec.) 428—452.
- Daumard A.*: A városi társadalmak tanulmányozása Franciaországban a 18—19. században. Egy társadalmi-szakmai kódex terve. RHMC X. (1963. júl.—szept.) 185—210.
- Lemarchand G.*: Élelmiszerezéltetés Rouen megyében (a 18. század második felében). AIHRF XXXV/174. (1963) 401—427.
- Vidalenc J.*: A kozmopolitizmus néhány speciális esete Franciaországban a 18. században. AIHRF XXXV/172. (1963. ápr.—jún.) 199—214.
- Berthelot du Chesnay Ch.*: A francia egyházközségi pap-ság a 18. században. RHMC X. (1963. okt.—dec.) 241—270.
- Luffalla M.*: Az evidencia, a természeti rend szükséges és elégséges alapja Quesnay-nél és Morellynél. RHES XLI. 2. (1963) 213—249.
- Tarrade J.*: A gyarmati igazgatás Franciaországban az ancien régime végén. Reformtervezetek. RH CCXXIX. (1963. jan.—márc.) 103—122. [1758—1789]
- Kelcham R. L.*: A franciaországi és az amerikai politika, 1763—1793. PSQ LXXVIII/2. (1963. jún.) 198—223.
- Grillen P.*: Louis Chénier Franciaország marokkói főkonzulának levelezése, 1767—1782. RHMC X. (1963. jan.—márc.) 65—76.
- Soboul A.*: Az ancien régime-től a császárságig. A nemzeti kérdés és a társadalmi viszonyok a francia polgári forradalom időszakában Franciaországban. ZG 1963. 5. sz. 881—901.
- Mauro Fr.*: Térképek és kartográfia Franciaországban az ancien régime alatt. RH CCXXX. (1963. okt.—dec.) 339—346.
- Behrens B.*: Nemesek, kiváltságok és adók Franciaországban az ancien régime végén. Eclair XV/3. (1963. ápr.) 451—475.
- Taylor G. V.*: Üzleti tárgyalások Lyonban 1785—1793-ban. JEH 1963. 1. sz. 46—70.
- Hermantiquier J. J.*: A patriotizmus és a gépek alkalmazása 1790—1791-ben. AIHRF XXXV/171. (1963. jan.—márc.) 64—69.
- Lévy J.-M.*: A gazdasági helyzet és a közhangulat Alsó-Normandiában a federalista kaland idején. 1793 nyara. AIHRF XXXV/172. (1963. ápr.—jún.) 215—228.
- Soboul A.*: A nemzet problémája a társadalmi harc során a 18. századi francia burzsoá forradalom éveiben. NNI 1963. 6. sz. 43—58.
- Dommanget M.*: Az általános sztrájk eszméje Franciaországban a 18. században és a forradalom alatt. RHES XLI/1. (1963) 34—55.
- Furet Fr., Mazauric Cl., Bergeron L.*: A sans-culotte-ok és a francia forradalom. Ann 1963. 6. sz. 1098—1127.
- Ioanniszjan A. R.*: Jean-Claude Chappuis „szociális terve”. NNI 1963. 2. sz. 118—132. [1789]
- Garaud M.*: A Vendée felkelés visszhangja a jegyzői gyakorlatban. AIHRF XXXV/173. (1963. júl.—szept.) 346—354.
- Bouloiseau M.*: A parlamentum viták a terror idején és kiterjedésük. AIHRF XXXV/173. (1963. júl.—szept.) 337—345.
- Škarica M.*: Napóleon és a horvátok az arcolei hídfőnél 1796-ban. RIJAZ-X. (1963) 445—455.
- Cobban A.*: Carlyle „A francia forradalom” e. műve. HX XLVIII/164. (1963. okt.) 306—316.
- Bouloiseau M.*: Az újabb szovjet munkák a francia forradalom történetéről. AIHRF XXXV/173. (1963. júl.—szept.) 385—389.
- Massé P.*: A forradalom és a császárság Carnier iratiban. AIHRF XXXV/171. (1963. jan.—márc.) 44—63.
- „Mi történik Franciaországban, 1794.” A bécsi Staatsarchív anyagából közli: A. Rufer. AIHRF XXXV/172. (1963. ápr.—jún.) 229—233.
- Momdzsjan H. N.*: Diderot világszemlélete és a jelenkor. VF 1963. 12. sz. 68—80.
- Proust J.*: Diderot hozzájárulása az Encyclopédiához és a természeti jog elméleteihez. AIHRF XXXV/173. (1963. júl.—szept.) 257—286. [Diderot szül. 250. évfordulójára.]
- Varloot J.*: Diderot-ról és az Encyclopédiáról. Pensée 111. (1963. szept.—okt.) 87—97.
- Strange M.*: Diderot és kora orosz társadalma. AIHRF XXXV/173. (1963. júl.—szept.) 295—308.
- Snyders G.*: Forradalom a zenei izlésben a 18. században. Diderot és J.-J. Rousseau hozzájárulása. Ann 1963. 1. sz. 20—43.
- Soboul A.*: Jean Jacques Rousseau és a jakobinizmus. IGSS 1963. 1. sz. 3—22.
- Rousseau szabadságtana. Levélváltás O. Vossler könyvéről (Göttingen, 1962). GWU 1963. 10. sz. 634—652.
- Madame de Salaignac és Lazare Carnot családja. A leveleket közli: L. Richon. AIHRF XXXV/174. (1963) 479—495.
- Bouloiseau M.*: A forradalom és a császárság a normandiai folyóiratok tükrében. AIHRF/171. (1963. jún.—márc.) 114—120.
- Berthe L.*: Robespierre és a fosseux-i iratok Dubois de Fosseux és Robespierre levelezése. AIHRF XXXV/172. (1963. ápr.—jún.) 185—194.
- Robespierre ahogy Casanova látta. A dokumentumokat közli J. Jiru. AIHRF XXXV/174. (1963) 471—478.
- Garmy R.*: Robespierre és a parlamenti sérthetlenség. AIHRF XXXV/171. (1963. jan.—márc.) 25—43.
- Markov W.*: Jacques Roux a forradalom előtt. AIHRF XXXV/174. (1963) 453—470.
- Mazauric C.*: Új munkák Babeufól. Buonarrotiról és a babouvista ideológiáról. ŐEH 1963. 5. sz. 657—671.
- Daline V., Bouis R.*: Babeuf körül. AIHRF XXXV/171. (1963. jan.—márc.) 70—95. [Babeuf levelek, iratok 1790—1807]
- Moguelet J.*: A községi gyakorlat a határ földjein Vendée-ben a 19. században. Ann 1963. 4. sz. 666—676.
- Thuillier G.*: Adalék a regionális pénztörténethez: Nivernaisban a 19. században. Ann 1963. 3. sz. 437—458.
- Garmy R.*: Egy legenda: „A bányát a bányászoknak” Rancóban (Ariège), 1805—1848. MS 43. (1963. ápr.—jún.) 19—52.
- Maffey A.*: Saint-Simon és Auguste Comte „Opuscule fondamental”-ja. NRS 1963. V—VI. 497—503.
- Zilberfarb I. I.*: Források Charles Fourier eszméi hagyatékának tanulmányozásához. NNI 1963. 1. sz. 122—130.
- Ford F. L.*: A forradalmi-napóleoni éra: mennyire vízváltászt? AIR LXIX/1. (1963. okt.) 18—29.
- Thuillier G.*: Hitel és gazdaság a császárság alatt. J. Fivée „Jegyzeti a bankról”, 1806. RHES XLI/1. (1963) 56—68.
- Codehot J.*: A grande empire. KH 1963. 4. sz. 929—941. Vita: uo. 941—944.
- Zsiltz P. A.*: A lipcsei csata történelmi jelentősége, 1813. NNI 1963. 4. sz. 80—90.
- Zak L. A.*: Angol—osztrák kapcsolatok Németországnak a napóleoni iga alóli felszabadulásért folytatott háború idején. NNI 1963. 4. sz. 91—102.
- Tresse R.*: A menedékhely korlátozása Nizzában a 19. században (1815—1835). RHES XLI/4. (1963) 524—537.
- Kawano K.*: Francia forradalom és Meidzi forradalom. Gazdasági és társadalmi szempontok. AIHRF XXXV/171. (1963. jan.—márc.) 1—15.
- Toyoda T.*: A francia forradalom és a meidzi forradalom. A Kosza és Rono történelmi iskolák interpretációjának kritikája. AIHRF XXV/171. (1963. jan.—márc.) 16—24.
- Leuilliot P.*: P.-A. Laloy, a királygyilkos képviselő és konventtag. C-E. Jolibois egy feljegyzéséről, 1846. AIHRF XXXV/172. (1962. ápr.—jún.) 136—160.
- Amann P.*: 1848 változó körvonalai. AIR LXVIII/4. (1963. júl.) 938—953.
- Ligou D.*: Egy „munkás”-jelölés a törvényhatósági választásokon 1848-ban Montaubanban. RHES XLI/1. (1963) 100—105.

- Amatric J.-P.*: Az 1848. évi forradalom a Párizs—Orléans Vasúttársaság vasúti alkalmazottainál. RHES XLI/3. (1963.) 332—373.
- Guillaume P.*: A gazdasági és társadalmi helyzet Loire départmentben az 1848. május 25-i „Ankét a mezőgazdasági és ipari munkáról” után. RHMC X. (1963. jan.—márc.) 5—35.
- Guillaume P.*: Sztrájk és munkásszervezet a loire-i bányászoknál a 19. század közepén. MS 43. (1963. ápr.—jún.) 5—18.
- Bouvier J.*: A nagy francia bankok profitjai az 1850-es évektől az első világháborúig. IGSS 1963. 2. sz. 223—240.
- Payne H. C., Grosshans H.*: A számzött forradalmak és a francia politikai rendőség az 1850-es években. AIH LXXVIII/4. (1963. júl.) 954—973.
- Rey-Goldzeiguer A.*: A népszavazások Algériában a második császárság idején. RH CCXXIX. (1963. jan.—márc.) 123—158. (1851, 1852, 1870)
- Camerani S.*: Bettino Ricasoli és III. Napóleon. RHMC X. (1963. júl.—sept.) 217—228. [Toszkánai politikus]
- Reichert R. W.*: Anti-bonapartista választások a Francia Akadémián a második császárság idején. JMH 1963. 1. sz. 33—45.
- Cameron R., Bouvier J.*: Persigny egy levele III. Napóleonhoz (1855). A Rotschild—Percire vetélkedés. RH CCXX. (1963. júl.—sept.) 91—96.
- Tremplé R.*: A carmaux-i bányatársaság intendánsainak magatartása a bányászokkal szemben, 1856—1914. MS 43. (1963. ápr.—jún.) 53—92.
- Vauclles P.*: Az élet Irakban egy évszázaddal ezelőtt, ahogy azt a francia konzulok látták. RHD LXXVII. (1963. jan.—márc.) 62—81; (ápr.—jún.) 163—187.
- Engel-Janosi F.*: Ausztria és az 1864. szept. 15-i francia—olasz egyezmény. MIOG LXXI. (1963.) 451—461.
- Bonnerot J.*: Sainte-Beuve, mint a császári diplomácia történésze. Lefévre de Béhaine levelei. RHD LXXVII. (1963. júl.—sept.) 236—251. [1865]
- Amanieu R.*: Emberek és szavazatok két toulouse-i kantonban 1869—ben. RHES XLI/2. (1963.) 183—212.
- Sorlin P.*: Gambetta és a nantes-i republikánusok 1871-ben. RHMC X. (1963. ápr.—jún.) 121—126.
- Tremplé R.*: Egy szakszervezeti harcok emlékiratai: J-B. Calvignac, Carmaux polgármester. MS 43. (1963. ápr.—jún.) 121—138. [1854—1934]
- Perrot M.*: A bányászok szakszervezeti sajtója, 1880—1914. MS 43. (1963. ápr.—jún.) 93—115.
- Bruguère M.*: A jünnant vasút. Paul Doumer és a francia intervenció politika Kínában, 1889—1902. RHD LXXVII. (1963. jan.—márc.) 23—61, (ápr.—jún.) 129—162; (júl.—sept.) 252—278.
- Ageron C.-R.*: Jules Ferry és az algériai kérdés 1892-ben. (Néhány kiadatlan dokumentum alapján.) RHMC X. (1963. ápr.—jún.) 127—146.
- Hayward J. E. S.*: Propagandista csoportok és a szolidaritás radikális ideológiájának benevelése, 1895—1914. IRSH VIII/1. (1963.) 1—17.
- Spitzer A. B.*: Anarchia és kultúra: Fernand Pelloutier és a forradalmi szindikalizmus dilemmája. IRSH 1963. 3. sz. 379—388.
- Derfler E.*: A „Millerand ügy” új interpretációja. RHMC X. (1963. ápr.—jún.) 81—104. [1898]
- Lévy C.*: Clemenceau lapja: Le Bloc. 1901. jan.—1902. márc. RHMC X. (1963. ápr.—jún.) 105—120.
- Girault R.*: Az 1905. évi francia forradalom néhány francia forrás tükrében. RH CCXXX (1963. júl.—sept.) 97—119.
- Edwards E. W.*: A francia—német megegyezés Marokkó kérdésében. 1909. EHR LXXVIII/308. (1963. júl.) 483—513.
- Marchat H.*: A marokkói ügy 1911-ben. RHD LXXVII (1963. júl.—sept.) 193—235.
- Borisszov Ju. V.*: Szovjet—francia kapcsolatok, 1933—1938. (A Franciaország veresége okainak kiderítésére alakult parlamenti vizsgálóbizottság anyagából) VI 1963. 8. sz. 161—178.
- Soukup M.*: Franciaország a Népfrontért vívott harc idején, 1934—1938. ČCH 1963. 4. sz. 445—460.
- Machefer P.*: Az algériai probléma körül 1936—1938-ban. A PSF algériai doktrínája; a PSF és a Blum-Violetto tervet. RHMC X. (1963. ápr.—jún.) 147—156.
- Dupeu G.*: Léon Blum első kormányának kudarc. RHMC X. (1963. jan.—márc.) 35—44. [1937]
- Popov V. I.*: Az Amerikai Egyesült Államok és az 1939. évi angol—francia—szovjet tárgyalások. VI 1963. 1. sz. 66—85.
- Janisová M.*: A francia külpolitika és Csehszlovákia a müncheni szerződés időszakában. ČCH 1963. 5. sz. 573—593.
- Rude F.*: A dialógus Vercors és Algír között. 1944. jún.—júl. RHDGM 13/49. (1963. jan.) 79—110.
- Michel H.*: Könyvek a francia ellenállásról. RHDGM 51. (1963. júl.) 15—28.
- Kiszélgof I. Sz.*: A kommunisták szerepe a francia ellenállás erőinek tömörítésében, 1940—1943. NNI 1963. 6. sz. 84—96.
- A francia ellenállás hősnőinek levelei. Publikálja: Je. V. Golubeva. NNI 1963. 4. sz. 126—136.
- Michel H.*: Maquis bibliográfia. RHDGM 13/49. (1963. jan.) 111—120.
- Michel H.*: A maquis-k és a maquis-k. RHDGM 13/49. (1963. jan.) 3—10.
- Pérotin Y.*: A maquis-k egy csoportjának eredete és tendenciái. RHDGM 13/49. (1963. jan.) 11—20.
- Lombard M.*: Jegyzetek egy burgogne-i maquis-csapat pénzügyi helyzetéről. RHDGM 13/49. (1963. jan.) 21—28.
- Poitau cpt.*: Gerilla-harc a hegyekben. RHDGM 13/49. (1963. jan.) 29—40.
- Combes G.*: Mozgósítás a Mont-Mouchet hegységben. RHDGM 13/149. (1963. jan.) 41—78.
- Macrae D. jr.*: Pártonbelüli megosztás és kabinet konklúció a IV. francia köztársaságban. CSSH V/2. (1963. jan.) 164—211.
- Anspronger Fr.*: Francia veretű nemzetközpözüds Fekete-Afrikában. VIZG 1963. 2. sz. 181—195.
- Egretaud M.*: A francia neokolonializmus és Afrika. CC 1963. 3. sz. 127—157.
- Varfolomejeva R. Sz.*: A francia kommunisták harca a demokráciáért, 1958—1962. NNI 1963. 4. sz. 64—79.
- Bouvier-Ajam M., Murry C.*: A társadalmi osztályok Franciaországban. ÉP 106. (1963. máj.) 47—53.
- Murry C.*: Az ipari szociológia és a kapitalizmus. ÉP 106. (1963. máj.) 22—35.
- Kahn J.*: A közös piac és a francia gazdaság. CC 1963. 1—2. sz. 35—69.
- Gluharev L.*: A monopóliumok és az állam Franciaországban. MEMO 1963. 11. sz. 40—49.
- Duclos J.*: A francia KP harca a tőkés monopóliumokkal. NNI 1963. 3. sz. 3—14.
- Burgess W. R.*: de Gaulle tábornok gazdasági és politikai következményei. PSQ LXXVII/4. (1963.) 537—547.
- Cogniot C.*: A de-gaullizmus ideológiája. CC 1963. 5. sz. 10—31.
- Badia G.*: A francia—német kapcsolatok de Gaulle uralomra jutása után. NNI 1963. 1. sz. 38—47.
- Fiedler H.*: A Bonn—Párizs háborús tengely közti tökéletesedés és a fegyverkezés terén. Ww 1963. 10. sz. 1537—1552.
- Villon P.*: A Bonn—Párizs tengely politikája a történelem fényénél. (G. Badia: „A mai Németország története” c. könyvének margójára.) CC 1963. 4. sz. 101—115.
- Gerhard J.*: De Gaulle és a Párizs—Bonn tengely. SM 1963. 7. sz. 62—83.
- Coignet G.*: Franciaország munkásszölyának harca az európai integráció és a Párizs—Bonn tengely ellen. NNI 1963. 4. sz. 33—49.
- Cipina V. Sz.*: A francia bányászok márciusi sztrájkja. VI 1963. 11. sz. 213—218. [1963]
- Arnault J.-M.*: Az 1963. évi budget. ÉP 103. (1963. jan.) 16—31.

Görögország

- Malev V.*: Anglia politikája Görögországban a második világháború elején. NNI 1963. 6. sz. 29—42.
- Roediger C.*: Nemzetközi segítségkérés Görögország lakossága számára a második világháborúban. VIZG 1963. 1. sz. 48—71.
- Stevó P.*: A bolgár és a görög nép közös harca a hitlerfasiszta megszállás ellen. IP 1963. 3. sz. 3—25.

- Hydis St. G.*: Amerika, Britannia és a Szovjetunió a görög térségben, 1944—1947. PSQ LXXVII/4. (1963) 581—595.
- Mihajlov K.*: Az angol—amerikai intervenció és a demokratikus mozgalom elnyomása Görögországban 1946—1949-ben. NNI 1963. 5. sz. 56—68.
- Papasthapoulos C. D.*: A helyi közigazgatás Görögországban, 1952—1962. JCEA XXIII/3. (1963. okt.) 333—360.
- Hollandia—Belgium**
- Roon-Bassermann, F.*: Anglia gazdasági blokádja Flandria ellen 1270—1274-ben és az angol gyapjúkivitel. SW 50/1. (1963. jún.) 71—82.
- Van der Velde, H.*: A Németalföldön a 15—16. században végbement válságok és strukturális változások tipológiája. Ann 1963. 2. sz. 209—225.
- Dillen J. G. v.*: A holland Keletindiai Társaság tőkéje. SW 50/4. (1963) 514—517. [1603—1607]
- Hoszowski S.*: Az orosz gabona konkurrenciája a holland piacon a 17. század első felében. (M. Bogucka cikkével kapcsolatban.) PH 1963. 4. sz. 688—699.
- Morineau M.*: Katonai ellátmányi adagok és közpénzadagok Hollandiában és a 17. században. Ann 1963. 3. sz. 521—530.
- Sztejnberg M.*: A belga munkáspárt megalakítása és a munkásosztály felsorakozása a politikai akcióra, 1882—1886. IRSH VIII/2. (1963) 198—215.
- Zusmanovics A. Z.*: A batel-törzsi felkelés Belga-Kongóban a 19. században. NAA 1963. 3. sz. 45—52. [1895]
- Steinberg J.*: A német terv Hollandiába és Belgiumba való betörése, 1897. THJ VI/1. (1963) 107—119.
- Vromans A. G.*: Holland-India, 1939—1945. RHDMG 13/50. (1963. ápr.) 27—36.
- Mason H. L.*: A háború elől Németalföldre, 1939. szept.—1940. május. PSQ LXXVIII/4. (1963) 548—580.
- Holland bibliográfia a második világháborúról. Összeállította Ed. G. Groeneveld. RHDMG 13/50. (1963. ápr.) 103—128.
- de Jong L.*: Dokumentáció és kutatások Hollandiáról a második világháború idején. RHDMG 13/50. (1963. ápr.) 37—42.
- de Jong L.*: Hollandia a második világháborúban. RHDMG 13/50. (1963. ápr.) 1—26.
- in't Veld*: SS Brigadeführer Rauter 5 levele Himmlerhez. RHDMG 13/50. (1963. ápr.) 43—56.
- Csiszozonov A. N.*: A társadalmi-gazdaságtörténeti kutatások állapota és szervezete a mai Németalföldön. VI 1963. 12. sz. 191—196.
- Mauersberger G.*: Hollandia Kommunista Pártjának harca a békéért, semlegességért és a társadalmi haladásért. Ein 1963. 11. sz. 80—88.
- Jugoszlávia**
- K. T.*: In memoriam Savo Ljubibratić. GDIBIH XIII. (1962) 409—411. (1876—1963)
- Panov B.*: In memoriam Slavko Mandićevski. JIČ 1963. 4. sz. 158.
- Šidak J.*: In memoriam Josip Matasović. JIČ 1962. 1. sz. 156—157. (1892—1962.)
- Šidak J.*: In memoriam M. Mirković, 1898—1963. JIČ 1963. 3. sz. 151—154.
- Šidak J.*: In memoriam Mijo Mirković. HZB XVI. (1963) 377—380.
- B. R.*: In memoriam Djordje Pejanović, 1878—1962. GDIBIH XIII. (1962) 407—409.
- Tadić J.*: Mihajlo Peterković tudományos hagyatéka. JIČ 1963. 1. sz. 55—58. [1898—1947.]
- Flora R.*: In memoriam Ivan Popović, 1923—1961. RS VIII. (1963) 556—557.
- Božić I.*: In memoriam Mirjana Popović, 1920—1959. JIČ 1962. 1. sz. 157—159.
- Grubač Đ., Nikčević T.*: A jugoszláv történészek kongresszusa, JIČ 1962. 2. sz. 146—154. [Beograd, 1962. okt. 13.]
- Djordjević D.*: A Jugoszláv Történettudományi Nemzeti Bizottság ülése. JIČ 1963. 1. sz. 143—144.
- Smiljević B.*: A szerb történészek XII. kongresszusa. JIČ 1962. 2. sz. 154—156.
- Stiplošek M.*: A Szlovén Történelmi Társulat. JIČ 1963. 2. sz. 153—155.
- Stiplošek M.*: A szlovén történészek XII. kongresszusa, Kočevje, 1963. okt. 14—16. JIČ 1963. 4. sz. 144—147.
- Bogdanović D.*: A Jugoszláv Történelmi Társulat igazgatóbizottságának első értekezlete. JIČ 1963. 3. sz. 144—147. [Beograd, 1963. máj. 9.]
- A Jugoszláv Történelmi Társulat statútumai. JIČ 1963. 4. sz. 153—156.
- Jemuović R.*: Bosznia és Hercegovina Történelmi Társulatának évi közgyűlése. JIČ 1963. 2. sz. 155—157. [Banja Luka, 1962. nov. 17—18.]
- A Montenegrói Történeti Intézet tanácsának 1962. évi jelentése. IZCG XX/1. (1963) 163—169.
- Kampus I.*: Beszámoló a Horvát Történelmi Társulat évi közgyűléséről, 1963. máj. 12. JIČ 1963. 3. sz. 147—149.
- Staničić S.*: A Montenegrói Történelmi Társulat közgyűlése. IZCG XX/4. (1963) 697—699. [Cetinje, 1963. nov. 24—25.]
- Pekarić P.*: Két történettudományi közgyűlés Újvidéken. JIČ 1963. 1. sz. 144—146.
- Marjanović J.*: Történészek felkészülése a prágai kongresszusra, 1963. szept. JIČ 1962. 2. sz. 156—158. [Az európai ellenállási mozgalomról.]
- Sarova K.*: Találkozások a jugoszláv történészekkel. IP 1963. 5. sz. 127—141. [A jugoszláv tört. irod. szemléje.]
- Djordjević D.*: A Történeti Intézet 1962-ben. IČ 12—13. (1963) 445—452.
- Milić D.*: A belgrádi Történettudományi Intézet tevékenységéről. JIČ 1963. 1. sz. 140—143.
- Stojkov T.*: A Társadalomtudományi Intézet történettudományi szekciója. JIČ 1963. 1. sz. 138—140.
- Stulli B.*: A horvát levéltári tanács 1961—1962. évi ülése. AV IV—V. (1962) 431—437.
- Duboković-Nadalini N.*: Végrendekezték a havi Történeti Levéltárban. AV IV—V. (1962) 262—268.
- Kos M.*: Anyagok a szlovének régi történetéről a külföldi levéltárakban. JIČ 1963. 1. sz. 37—42, 2. sz. 59—67.
- Stulli B.*: A levéltári szolgálat és a tudományos kutató munka öt éves terve a történelem területén. AV IV—V. (1962) 360—372.
- Bajraktarević S.*: A dubrovnikai állami levéltár török iratanyaga. AV IV—V. (1962) 351—359.
- Čolak N.*: Šima Ljubić kézirati hagyatékának leltára. AV IV—V. (1962) 225—262.
- Tadić J.*: Konstantin Jireček levelezésének gyűjteménye. JIČ 1963. 3. sz. 95—97.
- Grafenauer B.*: A karintiai szlovének államának fejlődése és struktúrája a 7—9. században. JIČ 1963. 3. sz. 19—30.
- Hriszto V.*: A délszláv országok és Ukrajna kulturális kapcsolatainak néhány kérdése a 19. század 70-es éveig. UIZ s 1963. 4. sz. 73—75. [A 9. századtól.]
- Čvitanović Vl.*: Adalék a Zára (Zadar)-vidék kultúr-történetéhez. (Glagolita emlékek a X. századtól máig.) RIJAZ X. (1963) 309—345.
- Karaman Lj.*: Dalmáciai katedrálisok. RIJAZ X. (1963) 29—66. (A legkorábbi időkől máig.)
- Uhlirz M.*: Az Adria térsége az Ottók délkeleti politikájában (962—1002). SoF XXII. (1963) 118—125.
- Vajon megoldhatatlan-e az Edlinger-probléma? SoF XXII. (1963) 140—183. [A karintiai hercegválasztásról.]
- Kretzenbacher L.*: Lovagi játékok és körölvaglás Délkelet-Európában. SoF XXII. (1963) 437—455. [A 12. századtól Dalmáciában.]
- Čolak N.*: Zadar város birtokai a 12. században. RIJAZ X. (1963) 367—396.
- Košćak Vl.*: Vinodol helyzete a horvát feudális államban. HZB XVI. (1963) 131—146. [12—17. sz.]
- Filipović M. S.*: A középkori százsz bányászok öröksége a délszláv országokban. SoF XXII. (1963) 192—233. [13. sz.-től.]
- Danilović J.*: A rugazai jog „aptagi”-intézményének jogi természetéről és fejlődéséről. IČ 12—13. (1963) 31—90.
- Dimitrijević S.*: Felvilágosítás szerb és boszniai középkori dénárok. IČ 12—13. (1963) 91—152. [14. sz. közepe]
- Lukić J.*: Dokumentumok a parasztság kezdetéről Dubrovnikban. AV IV—V. (1962) 213—223. [1355—1382.]

- Naumov Je. P.*: Az orosz—szerb középkori kapcsolatok történetéből. (St. Dečanski második Vitéza I. Volocokij műveiben). UZISz XXVI. (1963) 37—47. [1360—1380.]
- Kovačević D.*: Žore Bokšić, dubrovnikai kereskedő és a boszniai királyok protovesztáriusa. GDIBIH XIII. (1962) 289—310. [A 14. század második felében.]
- Naumov Je. P.*: Az egyházi és kolostori birtok Szerbiában, Macedóniában és Zetában a 14. század második felében. SzV 23. (1963) 134—148.
- Suceška A.*: A vilájet nagyjai (ajan). GDIBIH XIII. (1962) 167—198.
- Bromlej J. V.*: Még egyszer a horvátországi feudális járadék kérdéséről, 15—16. század. HZb XVI. (1963) 269—289.
- Đinić M.*: Egy dubrovnikai könyv a 15. században. IČ 12—13. (1963) 15—30. [Officialis rationum, külföldi követek költségkimutatása.]
- Mihalović B.*: A cetinjei krónika mint történeti forrás. IZCG XX/4. (1963) 601—620. [Skenderbeg története a 16. sz. elejéről.]
- Šunjić M.*: A velencei stipendiárusok Dalmáciában és a dalmaták, mint velencei zsoldosok a 15. században. GDIBIH XIII. (1962) 251—288.
- Čirković S. M.*: Krónikás feljegyzések Broglio da Lavellóról, mint Bosznia és Ragusa történetének forrása. IČ 12—13. (1963) 167—188. [1451—1452]
- Škrivanić G. A.*: Fra Mauro, il mappamondo. IČ 12—13. (1963) 157—166. [Frater Maurus . . . de Venetiis . . . cosmographus †1459.]
- Gestrin F.*: A szlovéniai osztályharc gazdasági bázisa a 15. század végén és a 16. században. JČ 1962. 2. sz. 33—47.
- Grafenauer B.*: A parasztfelkelések és a népi felkelések a délszláv népeknél a 15. századtól a 18. század végéig. JČ 1962. 2. sz. 3—22.
- Stanojević G.*: Montenegró és a montenegrói tengerpart a török—velencei háború idején, 1499—1502. IZCG XX/1. (1963) 31—50.
- Vasić M.*: Etnikai változások Bosanska Krajínában a 16. században. GDIBIH XIII. (1962) 233—250.
- Goldenberg S.*: Olaszok és raguzaiak Erdély gazdasági életében a 16. században. S 1963. 3. sz. 591—619.
- Mijušević Šl.*: Egy tengeri kereskedelmi per a kotori törvényszék előtt 1527-ben. IZCG XX/4. (1963) 640—644.
- Klajić N., Grafenauer B.*: Az 1773. évi horvátországi parasztfelkelés (Y. V. Bromlej könyvének margójára). JČ 1963. 2. sz. 68—87.
- Handžić A.*: Adalékok a régi városok történetéhez Bosanska Krajínában és Slavonika Krajínában a 16. század végén. GDIBIH XIII. (1962) 321—339.
- Vinaver V.*: Bosznia és Dubrovnik, 1595—1645. GDIBIH XIII. (1962) 199—232.
- Djurdjević Br.*: A montenegrói „zbor” a 17. század első felében. GDIBIH XIII. (1962) 341—374.
- Stanojević G.*: Egy békébirósági határozat 1642-ből. IZCG XX/1. (1963) 138—140. [Kotor]
- Stanojević G.*: Török támadás Kotor ellen, 1657. IZCG XX/4. (1963) 644—655.
- Vinaver V.*: Dubrovnik kereskedelme Szerbiával és Bulgáriával a 17. század vége felé, 1660—1700. IČ 12—13. (1963) 189—237.
- Klajić N.*: Még egyszer a Zrinyi—Frangepán összeesküvés történeti jelentőségéről. AV IV—V. (1962) 269—294.
- Grafenauer B.*: Zrinyi Péter és a jobbágyok 1670 márciusában. JČ 1962. 1. sz. 63—68.
- Šidak J.*: Még egyszer Zrinyi Péter és jobbágyai viszonyáról. JČ 1962. 2. sz. 65—67. [Az összeesküvés idején, 1670.]
- Klajić N.*: A Zrinyi Péter és ozali jobbágyainak viszonyáról folyó vita margójára. JČ 1963. 1. sz. 43—46.
- Šidak J.*: Ismét Zrinyi Péter és jobbágyai viszonyáról az összeesküvés idején. 1670. JČ 1963. 3. sz. 99—104.
- Kovijanić R.*: Draško vajda. (Néhány dokumentum a kotori áll. levéltárból.) IZCG XX/3. (1963) 466—473. [1684—1718.]
- Radović N.*: Justina Prima és Brankovics György gróf. SoF XXII. (1963) 312—325.
- Gavrilović Šl.*: Adalékok a kupa—vidéki parasztko zavargásainak történetéhez. (A 17. század végétől a 18. század végéig.) HZb XVI. (1963) 57—130.
- Stanojević G.*: Velencei támadás Ucinj ellen 1696-ban. IZCG XX/1. (1963) 123—128.
- Vinaver V.*: Ucinj tengeri hajózása a 18. században. IZCG XX/1. (1963) 51—69.
- Čelap L.*: A szlavin-szerémségi Generalkomando levéltári állaga. AV IV—V. (1962) 336—350. [1701—1848]
- Stanojević G.*: A montenegrói vezetők egy kérelme a velencei szenátushoz, 1722. IZCG XX/1. (1963) 140—144.
- Milović Dj.*: Sava Petrović püspök érdekes határozata Bijeljani és Kruševani közötti nézeteltéréseben. IZCG XX/1. (1963) 128—135. [1749]
- Spaho M.*: Mahmud-pasa Bušatlija mutaszarrif a török oklevelek alapján. IZCG XX/4. (1963) 669—681. [1719—1796]
- Firinger K.*: Az észéki selyemtenyészés és ipar egy évszázada. 1761—1861. AV IV—V. (1962) 295—321.
- Radović N.*: „A szerb állam és hit állapota a 7. századtól a 15. századig” c. kézirat „ismeretlen” szerzője jól ismert. IČ 12—13. (1963) 153—155. [1776]
- Karaman I.*: Károlyváros lakossága és magisztrátusa a 18. század végén (1785—1787). HZb XVI. (1963) 217—224.
- Radović N.*: Sava Tekelija születésének 200. évfordulójára. IČ 12—13. (1963) 1—14.
- Jutrović A.*: A sibeniki Dr. Andjel Frani (1780—1865) és levelei. RIJAZ X. (1963) 139—169.
- Škarica M.*: Napoleon és a horvátok az arceoi hídfőnél 1796-ban. RIJAZ X. (1963) 445—455.
- Foretić D.*: „Dalmácia enciklopédiája”. RIJAZ X. (1963) 291—307. [1798—1800.]
- Ljascenko L. G.*: Ukrajna kulturális kapcsolata Szerbiával a 19. században. UZISz 1963. 6. sz. 107—109.
- Hitrova N. I.*: Montenegró gazdasági fejlődésének kérdéséhez a 19. században és a 20. század elején. UZISz XXVI. (1963) 138—165.
- Butorac J.*: Poljani hajózás a Száván, Dunán és Tiszán a 19. század első felében. AV IV—V. (1962) 99—204.
- Rawlić J.*: Az illir olvasókör Zágrebban. HZb XVI. (1963) 159—215. [19. sz. első fele.]
- Despot M.*: F. Vukasović néhány levele M. Verhovechez. AV IV—V. (1962) 205—212. [1806—1807]
- Čubrilović V.*: Mi az első szerb felkelés tartalma és történeti kulturális szerepe. JČ 1963. 6. sz. 3—18.
- Milović J.*: Majna kolostor eladása Ausztriának. IZCG XX/3. (1963) 403—424. [1830—1837]
- Iancović S.*: Adalékok a román—jugoszláv kapcsolatok ismeretéhez (Petar Petrović Njegoš által kiadott oklevelek.) RS VIII. (1963) 443—450. [1830—1851]
- Nikolić M.*: H. P. Njegoš és Jakov protropshyer. IZCG XX/3. (1963) 455—466. [Njegoš 1833. évi kotori látogatása.]
- Lisac A.-Lj.*: Petar Petrović Njegoš magatartása Szlovénia és a szlovének irányában. IZCG XX/3. (1963) 349—376. [1833—1851]
- Milosević M.*: Njegoš magatartása az osztrák—montenegrói hátféremegállapítás alkalmával Dobrota vidékén, 1837—1841. IZCG XX/3. (1963) 425—453.
- Mijušević Šl.*: Njegoš és Boka. IZCG XX/3. (1963) 377—402.
- Nikolić I.*: A piroti parókia számadáskönyve, 1834—1872. IČ 12—13. (1963) 271—285.
- Šidak J.*: A délszláv eszme az illir mozgalomban. JČ 1963. 3. sz. 31—42. [1835—1848]
- Autry Ph.*: Az angol külügyminisztérium kiadatlan dokumentumai Szerbiáról, 1837—1911. IČ 12. 13. (1963) 413—443.
- Čurić H.*: „Az illir néplapok” Smail aga elestéről. IZCG XX/3. (1963) 476—483. [1840]
- Čurić H.*: A montenegrói-hercegovinai egyezmény Trebinjében, (1843. IX/28.). IZCG XX/3. (1963) 486—495.
- Žatek V.*: Csehok és lengyelek részvetele Garašanin „Načertanija” felkelésében (1846). HZb XVI. (1963) 35—36.
- Šidak J.*: A Habsburgok állítólagos detronizálása az 1848-as horvát országyűlésen. HZb XVI. (1963) 1—34.
- Gavrilović S.*: A Szerémség az 1848—1849. forradalom idején. JČ 1962. 2. sz. 23—32.
- Šidak J.*: A parasztkérdés 1848 horvát politikájában. JČ 1963. 2. sz. 3—30.
- Matl J.*: János főherceg munkája és jelentősége a szlovének és horvátok nemzeti-kulturális haladásáért. SoF XXII. (1963) 356—376. [1782—1859.]

- Frejdzon V. I.*: A horvát-szlavon határőrvidék helyzetének jellemzéséhez. A 19. század 50—70-es évei. (A katonai rendszer válsága és felszámolása.) UZISZ XXVI. (1963) 80—115.
- Staršina P.*: Bartul Sunpičić kapitány Silbából. RIJAZ X. (1963) 417—426. (1805—1862.)
- Ionescu-Nișcov Tr.*: G. Sz. Rakovszki tevékenységének néhány oldala és a román fejedelemségekkel való kapcsolata. RS IX. (1963) 555—568. [1853—1863]
- Ehmetčić M.*: A Forradalom legendája és az osztrák politika Bosznia, Hercegovina és Montenegró irányában a krími háború idején, 1853—1856. GDIBIH XIII. (1962) 95—165.
- Kostić M.*: Tanácskozások a bécsi kormányban a szerb nemzeti kongresszusnak a magyarországi szerb vajdaság újrafelállítását célzó követeléseiről. IČ 12—13. (1963) 239—270. [1860—62.]
- Jelić I.*: Új adalék a dalmát nemzeti megújulódáshoz. HZB XVI. (1963) 291—301. [1860. Szemle.]
- Zelić B.*: Adalék a M. Pavlinovićről folyó vitáról. HZB XVI. (1963) 225—234. [1861.]
- Kečkemet D.*: Egy kiadatlan dalmáciai bibliográfia Vid Murgutogól 1861-ből. RIJAZ X. (1963) 427—443.
- Maštrović J.*: A nemzeti nyelv bevezetése a dalmáciai közigazgatásba. Az utolsó fázis és Dr. J. Ferri esete. RIJAZ X. (1963) 67—87.
- Italowski H.*: J. Kloda—Badowski levelei Belgrádból. Adalékok a jugoszláv nemzeti kormány politikájához, 1864. PH 1963. 2. sz. 325—332.
- Ivančin N.*: Jagić levelei Bogišićéhez. AV IV—V. (1962) 9—97. (1866—1906.)
- Traljić S. M.*: Mihovil Pavlinović (1831—1887) levelei F. Račkához, az Akadémia elnökéhez, és J. J. Strossmayer püspökhöz a 19. század hatvanas éveiben. RIJAZ X. (1963) 397—416.
- Čilića V.*: Ivan Vončin politikai tevékenységének néhány kérdéséről, 1868—1873. HZB XVI. (1963) 235—247.
- Morduhovics L. M.*: Jurij Križanić filozófiai és szociológiai nézetei. KSZLSz 36. (1963) 61—84.
- Hauptmann F.*: Rodić tábornok és az osztrák kormány politikája a Krivošije-i felkelés idején, 1869/1870. GDIBIH XIII. (1962) 53—93.
- Kermauer D.*: M. Makaneč két levele J. Jurčićéhez. (Adalék a horvát—szláv kapcsolatok történetéhez.) HZB XVI. (1963) 147—158. [1870—1875]
- Jovanović R.*: Montenegrói—török határmenti kapcsolatok és az 1872. évi lipovoi esete. IZCG XX/4. (1963) 563—583.
- Vujović D.*: Viták a montenegrói ügyszívő Skadarból való kiutasítása körül, 1872. IZCG XX/4. (1963) 585—600.
- Kondratyeva V. N.*: A gradiškai eseményekhez, 1873. UZISZ XXVI. (1963) 116—137.
- Novák G.*: Megosztott nemzeti erők Dalmáciában. RIJAZ X. (1963) 13—28. [1878—]
- Ražnatović N.*: A berlini kongresszus Podgorica Montenegróhoz való visszacsatolásáról hozott határozatának végrehajtása. IZCG XX/1. (1963) 71—89. 1878. febr. 7.
- Milić D.*: A német tőke Szerbiában 1918-ig. IČ 12—13. (1963) 319—344. [1878—1918]
- Stojanović VI.*: A koszovói világet nyugati fele 1900—1901-ben az Osztrák-Magyar Monarchia szkopljai konzulának jelentései szerint. IČ 12—13. (1963) 287—317.
- Jovanović R.*: Montenegró álláspontja Bosznia-Hercegovina annexiójával kapcsolatban. IZCG XX/1. (1963) 91—121.
- Kapidić H.*: A skadari válság és a rendkívüli intézkedések Bosznia-Hercegovinában 1913 májusában. GDIBIH XIII. (1963) 5—51.
- Vucković V. J.*: Szerbia és a Jugoszláv Bizottság viszonyának problémája. A Bizottság képviselőjének részvétele a szerb kormányban. IČ 12—13. (1963) 345—387. [1914—1915.]
- Pejiović Dj.*: Miért szállították át Njegoš földi maradványait Lovćenből Cetinjébe 1916-ban. IZCG XX/3. (1963) 498—501.
- Manuszevics A. Ja.*: Az Októberi Forradalom és Lengyelország Csehszlovákia és Jugoszlávia függetlensége. (A problémák historiográfiájához és tanulmányozásuk feladataihoz.) KSZLSz 39. (1963) 52—74.
- Janković D.*: A háború vége óta megjelent tanulmányok a jugoszláv állam megalakulásáról, 1918. JIČ 1962. 2. sz. 68—87.
- Franjković P.*: Forradalmi népmozgalom Likában az Osztrák-Magyar Monarchia hanyatlása és a jugoszláv állam megalakítása idején. AV IV—V. (1962) 322—335. [1918]
- Janković D.*: A haladó társadalmi erők szerepe a jugoszláv állam megalakulásában 1918-ban. JIČ 1963. 4. sz. 44—56.
- Živković Dr.*: A munkásmozgalom Boka Kotorskában 1919—1920-ban. IZCG XX/4. (1963) 531—562.
- Lazović B.*: A niksi pártszervezet tevékenysége, 1931—1935. IZCG XX/1. (1963) 135—138.
- Biber D.*: Az 1933—1941. évi jugoszláv—német viszony forrásainak áttekintése. JIČ 1963. 1. sz. 59—72.
- Deakin F. W.*: Britannia és Jugoszlávia, 1939—1945. JIČ 1963. 2. sz. 43—58.
- Marjanović J.*: A jugoszláv eszme az 1941. évi felkelés idején. JIČ 1962. 1. sz. 33—45.
- Marjanović J.*: A jugoszláv eszme az 1941. évi felkelésben. A kérdés újjáértékelése. JIČ 1963. 1. sz. 47—54.
- Morača P.*: A JKP társadalmi-politikai mozgalmi az 1941. felkelés idején. JIČ 1962. 1. sz. 5—32.
- Bojović J.*: A partizánok veszteségei Pljevljában 1941. dec. 1-én. IZCG XX/4. (1963) 621—632.
- Franjković P.*: Az ötödik hadoszlop szerepe a „királyi” tengerészetben Boka Kotorskában bekövetkezett összeomlásban 1941. IZCG XX/1. (1963) 5—30.
- Marjanović J.*: Nagy-Britannia és a népi felszabadító mozgalom Jugoszláviában, 1941—1945. JIČ 1963. 2. sz. 31—42.
- Živanović M. Ž.*: A német gazdaságpolitika néhány intézkedése Belgrád és Szerbia megszállása idején a második világháború alatt, 1941—1944. IČ 12—13. (1963) 389—412.
- Apostolski M., Hristov A., Terzijski R.*: Macedónia helyzete a megszállás alatt a második világháborúban, 1941—1944. JIČ 1963. 3. sz. 43—72.
- Marjanović J.*: A német náci megszállók gazdaságpolitikája Jugoszláviában 1941—1945. JIČ 1963. 4. sz. 73—96.
- Wehler H. U.*: „Reichsfestung Belgrad”. Náci „Raumordnung” Délkelet-Európában. VZG 1963. 1. sz. 74—84.
- Pajović R.*: A montenegrói politikai helyzet Itália 1943. évi kapitulációja idején. JIČ 1962. 1. sz. 47—62.
- Lakić Z.*: Montenegró és Boka Nemzeti Bizottsága Antifasiszta Tanácsának első ülése. IZCG XX/4. (1963) 509—530. (1943)
- Apostolski M.*: Az AVNOJ II. ülészaka a katonai és politikai helyzet Macedóniában. JIČ 1963. 4. sz. 24—35.
- Mikuž M.*: A szlovén delegáció részvétele az AVNOJ II. ülészakán. JIČ 1963. 4. sz. 36—39.
- Mihajević J.*: Az AVNOJ II. ülészakáról kiadott anyag és irodalom nézetekintése. JIČ 1963. 4. sz. 23. [A jugoszláv nemzeti felszabadítás antifasiszta bizottsága, a 20. évfordulóra.]
- Popov C.*: Az AVNOJ II. ülészaka határozatainak visszhangja Vojvodinában. JIČ 1963. 3. sz. 73—93.
- Spasić Ž.*: AVNOJ Emlékmúzeum Jajcebán. JIČ 1963. 4. sz. 40—43.
- Vujović Dj.*: Kísérlet a csetnikek zagarai támaszpontjának elpusztítására 1944 tavaszán. IZCG XX/4. (1963) 632—640.
- Lukač D.*: Az első néphatalmi szervek Bosanska Krajnában. GDIBIH XIII. (1962) 311—319.
- Petranović B.*: Adalékok a jugoszláv gazdasági élet újjáépítése tervezésének és finanszírozásának tanulmányozásához, 1945—1946. JIČ 1963. 2. sz. 88—101.
- Bauer E.*: A harc a jugoszláv marxizmus körül. DDR 1963. 4. sz. 189—200. [1948—]
- Panov B.*: A szkopljai földrendés-katasztrófa hatása a a történeti intézményekre és a kulturális és történeti emlékekre. JIČ 1963. 4. sz. 137—139.
- Mates L.*: Jugoszlávia és a kereskedelemről és fejlődésről tartott ENSz konferencia. SM 1963. 8. sz. 54—67.
- Kodicek E.*: Jugoszlávia ma. WZ 1963. 6. sz. 407—412.

Lengyelország

- Korányi K.:** Jan Adamus, 1896—1962. KH 1963 2. sz. 523—525. [Jogtörténeti prof.]
- Bardach J.:** Jan Adamus, 1896—1962. Kísérlet tudományos jellemzésére. CzPH 1963. 1. sz. 327—332. [Műveinek bibliográfiája, uo. 332—336.]
- A Lengyel Egyesült Munkáspárt KB XII. plémuna,** 1963. II. 26—27. ND 1963. 4. sz. 3—69.
- Pietrzak-Pawlowska J.:** A lengyel történészek kongresszusai. RH CCXXX. (1963. okt.—dec.) 558—562. [1880—]
- A lengyel történészek IX. országos kongresszusának programja.** KH 1963. 2. sz. 522.
- K. J.:** A lengyel történészek IX. kongresszusa. ND 1963. 10. sz. 114—119.
- Leśnodorski B.:** A történelem és szükségleteink. (Néhány reflexió a IX. lengyel történész-kongresszusról.) ND 1963. 11. sz. 27—40.
- JWG.:** Történész-szimpózium Sopotban. KH 1963. 1. sz. 224—225. [1962. július 16—29.]
- Monasterska T.:** Konferencia a munkásosztály történetének kérdéseiről. ZPW 1963. 4. sz. 355—361. [1963. máj. 22—23.]
- Woloszynski R. W.:** Vita a lengyel anarchiáról. KH 1963. 1. sz. 219—222. [1962. márc.—ápr.]
- Hillebrandt B.:** Az ifjúsági mozgalmak történetének konferenciája. ZPW 1963. 1—2. sz. 411—415. [1962. dec. 7—9.]
- Rjabenszkij V. I.:** Tudományos-népszerűsítő konferencia Krakkóban. UIZS 1963. 5. sz. 156—157. [Az ukrán és lengyel nép történeti kapcsolatairól a 19—20. században. 1963. jún. 4—5.]
- Góra Wl.:** A Párttörténeti Intézet Tudományos Tanácsának ülése. ZPW 1963. 3. sz. 252—254. [1963. febr. 16.]
- T. F.:** A lengyel—magyar történészbizottság ülésszaka. ZPW 1963. 1—2. sz. 415. [Budapest, 1962. dec. 6—10.]
- Gierowski J.:** Lengyel—német történész-konferencia Rostockban. KH 1963. 1. sz. 225—226. [1962. máj. 19—23.]
- Schelich E.:** Az NDK és a lengyel népköztársaság történészbizottságának ülésszaka. Am 1963. 5. sz. 196—198. (10.) [Poznań, 1963. máj. 7—9.]
- Serejski M. H.:** A történetírás története és a történettudományok. KH 1963. 3. sz. 535—549.
- Maleczyńska E.:** A történelem társadalmi haszna. KH 1963. 3. sz. 667—673.
- Bobnińska C.:** A történeti források belső kritikája és az osztályelemzés. KH 1963. 3. sz. 551—560.
- Daniszewski T.:** A Lengyel Munkáspárt 20. évfordulója és a lengyel történettudomány. VI 1963. 1. sz. 185—188.
- Radev Szt.:** A lengyel történettudomány fő központjai és együttműködésük a szovjet történészekkel. IP 1963. 3. sz. 128—135.
- St.:** A „Życie Warszawy” a történelem feladatairól. KH 1963. 1. sz. 222—224.
- Pocsenko G. P.:** A lengyel történelem bibliográfiája. VI. 1963. 4. sz. 166—168.
- Kalenjicsenko P. M.:** A lengyel történészeknél. UIZS 1963. 5. sz. 157—159. [Az ukrán—lengyel kapcsolatokról.]
- Tazbir J.:** A Lengyel Tudományos Akadémia tudományos tevékenységének 10 éves tevékenysége. KH 1963. 3. sz. 645—665.
- Werblan A.:** A kritikai szociológiáról. (A mai lengyel szociológia néhány ideológiai problémája.) ND 1963. 7. sz. 12—24.
- Harczew A. G.:** Szociológiai kutatások Lengyelországban. VF 1963. 6. sz. 149—154.
- Ceran W.:** A bizantinológia a Lengyel Népköztársaságban 1957—1961-ben. VV XXII. (1963) 100—107.
- Zajaczkowski A.:** A Lengyel Tudományos Akadémia Orientalisztikai Intézetének munkája. NAA 1963. 4. sz. 237—239.
- Dymnicka H., Wrzowska M.:** A Lengyel Történelmi Társulat aktái a Lengyel Tudományos Akadémia levéltárában. KH 1963. 3. sz. 697—705.
- Mencel T.:** A levéltárosok és a történettudomány. KH 1963. 4. sz. 919—928.
- Szepepański I.:** A tervezés néhány vonása a főiskolai oktatásban. ND 1963. 1. sz. 57—66.
- Bardach J.:** A történelem oktatása az iskolában. Néhány probléma. KH 1963. 3. sz. 501—582.
- Zernack Kl.:** A lengyel középkor hagyományos és marxista alkotmánytörténete. JGO 1963. 2. sz. 237—262.
- Mączak A.:** A gazdasági modellek használtsága a feudális mezőgazdaság kutatásában. KH 1963. 3. sz. 675—690. [Vita: uo. 690—696.]
- Bobnińska C.:** Nézeteltérések a feudalizmus gazdasági modelljének kérdésében. KH 1963. 4. sz. 913—918.
- Bardach J.:** A lengyel nemesség társadalmi struktúrájának és ideológiájának szociológiai fogalmáról. (A Zajaczkowski műveivel kapcsolatban.) CzPH 1963. 2. sz. 159—178.
- Dziwulski Wl.:** Szilézia történetének egy új összefoglalása. PH 1963. 1. sz. 93—107. [Maleczyński K. könyvéről.]
- Ajzner S., Halaba R.:** Jędruszcak T. bírálatá W. Matuszewskára „A paraszatos sztrájkjainak eredete...” c. könyvéről. ZPW 1963. 3. sz. 122—126.
- Lalik T.:** Összehasonlító vizsgálatok a szláv területeken élő paraszatok korai történetéről. KH 1963. 2. sz. 287—302.
- Bardach J.:** A szláv jogok története. A tárgy és a kutatási módszerek. KH 1963. 2. sz. 255—286.
- Labuda G.:** A szláv lakosság a brandenburgi mark területén. KH 1963. 2. sz. 449—456. [Szemle]
- Kowalski J.:** Az ideológiai harc kérdései és a munkásmozgalom története. ZPW 1963. 4. sz. 3—15.
- Hass L.:** A lengyelországi szakszervezeti mozgalom története kutatásának állapota. ZPW 1963. 3. sz. 22—52.
- Kętrzyński St.:** Memorandum a Kwartalniki Historyczny kérdésében. KH 1963. 3. sz. 607—621. [A K. H. 70. évf.]
- Modelski T. E.:** Egy szerkesztő emlékezései és feljegyzései. KH 1963. 3. sz. 599—606. [A K. H. 70. évfordulójára.]
- Łepkowski T.:** A Kwartalniki Historyczny új szeriája (1963—1962) a számok tükrében. KH 1963. 3. sz. 623—636.
- Leśnodorski B.:** Törekvéseink — gondjaink. KH 1963. 3. sz. 637—643. [A K. H. 70. évf.]
- Vasziljev V. A.:** Lengyel kutatások a munkásosztály kialakulásáról, struktúrájáról és szerepéről a legújabb korban. IP 1963. 1. sz. 121—126.
- Góra Wl.:** A PPS története kutatásának állapota, 1944—1948. ZPW 1963. 3. sz. 240—243.
- Malinowski H.:** Megjegyzések a Lengyel Szocialista Párt két háború közötti történetének kutatására. ZPW 1963. 3. sz. 116—121.
- Kancewicz J.:** A Lengyel Szocialista Párt története kutatásának helyzete és az értékelésének kritériumai. ZPW 1963. 3. sz. 109—115.
- Tych F.:** A legújabb kor történetére vonatkozó dokumentumok publikálásának problémái. ZPW 1963. 1—2. sz. 287—301.
- Groniewski K.:** Az új- és legújabb kor történetéről szóló mai lengyel történetírás. VI 1963. 9. sz. 189—194.
- Lotko E.:** A cseh—lengyel nyelvhatár problematikájához. SS 1963. 3. sz. 293—303.
- Russoccki S.:** Mazovia és a középkori Lengyelország. PH 1963. 3. sz. 388—417.
- Keyser E.:** A régi Danzig lengyel ásatásai. ZFO 1963. 2. sz. 315—339.
- Trawkowski St.:** Narok—beneficium. KH 1963. 2. sz. 437—439.
- Procházka Vl.:** Ducális „narok” és dominiális „narok”. Cseh adalék a lengyelországi vitához. KH 1963. 2. sz. 427—436.
- Tazbirowa J.:** A parochiális szervezet kezdeteire vonatkozó kutatások Lengyelországban. PII 1963. 1. sz. 85—92.
- Gieysztor A.:** A helyi művészeti kultúra alapjai a középkori Lengyelországban. KH 1963. 3. sz. 583—597.
- Sułowski Z.:** A velet-lucsi állam létrejötte és lehanyatlása. KH 1963. 2. sz. 325—340. [9—11. sz.]
- Koroljuk V. D.:** Ruzs és Lengyelország a 11. század első évtizedében. UIZS XXVI. (1963) 24—36.
- Tazbirowa J.:** Az egyházközségi szervezet kezdetei Lengyelországban. PH 1963. 3. sz. 369—387. [11—13. sz.]
- Walachowicz J.:** A gazdasági immunitás Nyugat-Pomerániában a feudális korszak kezdetén. CzPH 1963. 1. sz. 21—60. [12—13. század.]

- Iussocki St.*: „Érdekcsoportok” a feudális társadalomban. KH 1963. 4. sz. 899–912. [12–18. sz.]
- Wielgosz Zb.*: A ciszterci rend nagybirtokai Lubiąz vidékén a 13. századtól a 15. század közepéig. SzV 24. (1963) 185–198.
- Zajaczkowski A.*: A nemesség strukturális keretei. Ann 1963. 1. sz. 88–102. [14–18. sz.]
- Bylina S.*: Conrad Waldhausen, cseh prédikátor és reformátor a 14. században és hatása Lengyelországban. PH 1963. 3. sz. 473–479.
- Ek Dahl Sv.*: A litvánok menekülése a tannenbergi csatában. ZfO 1963. 1. sz. 11–19. [1410]
- Śliżski J.*: A cseh testvérek tevékenysége Lengyelországban. RS VIII. (1963) 469–475.
- Swiechowski Z.*: Voltak-e építő páholyok? (A. Wyrabisz cikkére). PH 1963. 4. sz. 666–670. [15–16. sz.]
- Bardach J.*: A matrimonális szokásjog laikus jellege a Litván Nagyhercegségben, 15–17. század. CzPH 1963. 1. sz. 85–150.
- Wyczański A.*: Egy nemesi középbirtokos gazdasága, 1500–1580. Ann 1963. 1. sz. 81–87.
- Schramm G.*: A reformáció problémájaVarsóban a 16. században. PH 1963 4. sz. 557–571.
- Tarvel E.*: Lengyelország agrárpolitikája Dél-Észtországban a 16. század végén és a 17. sz. elején. KH 1963. 4. sz. 823–849.
- Stöckl G.*: Posseviniana. JGO 1963. 2. sz. 223–236. [A. Possevino békekötvettsége 1581–82-ben. IV. Iván és Báthory I. között.]
- Bobiška C.*: A belső piac fejlődése a 17. században. Megjegyzések a kutatás komplex módszerére. KH 1963. 2. sz. 441–448.
- Maćzak A.*: A 17. század válságáról és válságairól. KH 1963. 1. sz. 53–68.
- Żytkowicz L.*: A parasztagazdaság a Visztula deltájában (Małbork vidéke). A. Maćzak könyvének margojára. PH 1963. 4. sz. 671–687. [17. sz. eleje.]
- Maciszewski J.*: A lengyel nemesség közvéleménye a a moszkvai intervencióról, 1604–1609. KH 1963. 2. sz. 363–386.
- Tazbir J.*: H. Zahorowski — egy híres röpírat elfeledett szerzője. KH 1963. 2. sz. 341–361. [A jecsuíták ellen 1614-ben.]
- Rasba N. Sz.*: Az 1620–1621. évi lengyel–török háború történetéből. KSzS 37. (1963) 54–65.
- Tazbir J.*: Hieronim Gratus Mokorzowski naplója, 1645–1650. PH 1963. 4. sz. 631–650. [keletrópai utazásáról.]
- Olejnyk L. V.*: Az orosz–ukrán és lengyel kapcsolatok történetéből, 1660–1665. UIZs 1963. 2. sz. 52–65.
- Madurowicz H., Podraza A.*: A regionális gazdaság Kis-Lengyelországban a 18. században. Ann 1963. 2. sz. 318–328.
- Bobiška C.*: A lengyel regionális gazdaság a 18. században: Interregionális csere és belső piac. Ann 1963. 2. sz. 307–317.
- Frilli O.*: Lengyelország mártírsorsa és a nagyhatalmak bűnei. NRS 1963. I–II. 1–22; III–IV. 282–306. [L. három felosztásának előzményei.]
- Garlicki A., Skowronek J.*: Lengyelország története a felosztás után, 1775–1921. (M. Kukieli új könyvének margojára). PH 1963. 2. sz. 338–343.
- Ćwik Wl.*: A sztaroszták közigazgatási és bíraskodási joga a Lublin vidék városaiban a 18. század második felében. CzPH 1963. 1. sz. 151–179.
- Sobociński W.*: A törvényszéki jegyzőkönyvek és a történelem. (Két politikai per a varsói fejedelemség korában). PH 1963. 1. sz. 108–127.
- Neveux J.-B.*: A Hohenzollern állam lengyel tartománya: Wielkopolska és Poznań (1815–1840). RH CCXX. (1963. okt.–dec.) 347–390.
- Kamolowa D.*: Joachim Lelewel levelezése Constantin Świdzińskivel, 1826–1830. PH 1963. 3. sz. 480–486.
- Tomaszewski M.*: Chopin dalainak kapcsolata a lengyel népi és műdalokkal. UIZS XXVI. (1963) 174–182.
- Kula W.*: Az ipari forradalom története és perspektívái. KH 1963. 1. sz. 3–22.
- Zajewski Wl.*: A Hazafüli Társaság törekvései a forradalmi törvényszék felállításáért 1831-ben. CzPH 1963. 1. sz. 223–241.
- Borys V.*: A lvovi illegális szervezetek történetéből, 1832–1846. PH 1963. 3. sz. 418–431.
- Mlinarski Z.*: Andrzej Potembi halálának 100. évfordulójára. VI 1963. 5. sz. 205–212.
- Ionescu D. Gh.*: A „lengyel epizód” az 1848. évi havasalföldi forradalomban. RS VIII. (1963) 79–86.
- Panaitescu P. P.*: A román 1848-as forradalom és a szövetség a lengyelekkel. RS VIII. (1963) 59–78.
- Bădina O.*: A lengyel forradalmi demokrata csoport részvétele a moldvai és havasalföldi forradalmi cselekményekben 1848-ban. SMIMod III. (1963) 59–82.
- Willaume J.*: A lengyelek az 1849. évi drezdai felkelésben. AUCS XV/1960. (1963) 57–78.
- Hoicu L.*: C. Soutzo és A. Czartoryski kiadatlan leveleiből. SCCI XIV/1960. (1963) 85–90. [1855–1858]
- Batowski H.*: Mickiewicz és a szláv kérdés 1855-ben. KSzS 36. (1963) 31–43.
- Kieniewicz St.*: Két varsói konzulátus magartatása a januári felkeléssel szemben. PH 1963. 2. sz. 181–205. [Francia és angol konz., 1856–1864.]
- Zdrada J.*: A lengyel–magyar kapcsolatok a januári felkelés előtt, 1859–1862. PH 1963. 2. sz. 297–324.
- Djakov V. A.*: „A lengyelországi orosz tisztek bizottsága” egy ismeretlen proklamációja. NN 1963. 1. sz. 119–121. [1862]
- Az 1863. évi felkelés 100. évfordulója. KH 1963. 2. sz. 513–515. [Kiállítások, előadások.]
- Az 1863–1864-es felkelés 100. éves évfordulója. VAN 1963. 4. sz. 115–116. [Moszkva jan. 24–25.]
- Orehov A. M.*: Az 1863. felkelés 100. évfordulójára. VI 1963. 4. sz. 157–158. [Moszkva, 1963. jan. 24–25.]
- Obuscenyikova L. A., Jemeljanov Ju. N.*: Az 1863. évi felkelés 100. évfordulójára. ISzS 37. (1963) 3. sz. 231–233.
- Felczak W.*: Tudományos ülésszak a Jagello-egyetemen a januári felkelés emlékére. KH 1963. 2. sz. 516–517. [Jan. 22.]
- Bobiška C.*: Új Marx kéziratok a lengyel kérdéstről. ZPW 1963. 3. sz. 203–214. [1863–1865]
- Koberdowa I.*: A januári forradalom 100. évfordulóján. ND 1963. 1. sz. 76–87.
- Halicz E.*: A történészek a januári felkelésről. ND 1963. 1. sz. 194–197. [A 100. évford. Szemle.]
- Kosztyusko I. I.*: Az 1863-ban a Lengyel Királyságban, a Litvániában, Belorussziában és a Jobbparti Ukrajnában lefolyt felkelés 100. évfordulója. VI 1963. 1. sz. 86–99.
- Miller I. Sz.*: 1863. febr. 19. PH 1963. 2. sz. 224–243.
- Baraboj A. Z.*: Az 1863–1864-es felkelés történeti jelentősége. UIZs 1963. 1. sz. 24–34.
- Szarota T.*: Langiewicz diktatúrája és a „fcherek” csatlakozása a januári felkeléshez. PH 1963. 2. sz. 270–296.
- Kulczycka-Saloni J.*: Dalnevelte hősök. (A januári felkelés az irodalomban.) KH 1963. 3. sz. 851–871.
- Dunin-Wąsowicz K.*: Az 1863-as felkelő csapat társadalmi-szakmai összetétele. KH 1963. 4. sz. 873–888.
- Koberdowa I.*: A munkásszólty és az 1863. januári felkelés. ZPW 1963. 1–2. sz. 3–15.
- Gyakov V. A.*: A lengyelországi orosz tisztek bizottságának egy újabb ismeretlen proklamációja. ISzS 37. (1963) 3. sz. 160–162. [1863]
- Pavelko V. U.*: Ukránok részvétele az 1863/64-es lengyel felkelésben. UIZs 1963. 1. sz. 34–41.
- Žiček V.*: A csehek és lengyelek az 1863. januári lengyel felkelés idején. ČCH 1963. 6. sz. 717–741.
- Genzen F.-H.*: Az 1863. januári felkelés és a lengyelekkel szembeni német politika két koncepciója. ZG 1963. 6. sz. 1129–1134.
- Katz H.*: Egy munkásküldöttség Palmerstonnál. Epizód a januári felkelés ügyével kapcsolatban. PH 1963. 2. sz. 333–337.
- Leslie R. F.*: A brit közvélemény és a januári felkelés. PH 1963. 2. sz. 206–223.
- Batowski H.*: J. Kłoda-Badowski levelei Belgrádból. Adalékok a jugoszláv nemzeti kormány politikájához, 1864. PH 1963. 2. sz. 325–332.
- Osztrovskij G. Sz.*: Roman Postempski — egy lengyel forradalmár művész. KSzS 37. (1963) 43–53. [1808–1878]
- Mazurek Z.*: Gazdasági és társadalmi változások Lublin kormányzatában a jobbgység eltörlése után. AUCS XV/1960. (1963) 79–112.
- Skok H.*: A lengyel deportáltak felkelése Szibériában 1866-ban. PH 1963. 2. sz. 244–269.
- Vavriková M.*: A forradalmi nrodnyik mozgalom visszatükrözése a lengyel publicistikában, az 1870–80-as években. KSzS 37. (1963) 3–19.

- Wajda K.:** A „Proletariat” Párt 80 éve. KH 1963. 2. sz. 517—518. [1962. nov. 23—24.]
- Kormanova Ž.:** A „Proletariat” párt története, történetírása és a kutatási feladatok. ZPW 1963. 1—2. sz. 46—45. [A 80. évfordulóra.]
- Durko J.:** A lengyel munkásosztály és a „Proletariat” párt tevékenysége. ZPW 1963. 1—2. sz. 46—60.
- Molska A.:** A „Proletariat” párt néhány ideológiai problémája. ZPW 1963. 1—2. sz. 61—88.
- Zychowski M.:** A lengyel vagyonos osztályok viszonya a munkáskérdéshez, a munkásmozgalomhoz és a szocializmus hoz. (A „Proletariat” párt lapja szerint.) ZPW 1963. 1—2. sz. 89—116.
- Daniszewski T.:** A fő ideológiai irányzatok a nemzetközi munkásmozgalomban a „Proletariat” párt tevékenysége idején. ZPW 1963. 2. sz. 117—149.
- A lengyel „Proletariat” párt történetével kapcsolatos előadások megvitatása.** ZPW 1963. 1—2. sz. 150—286.
- Kormanova Ž.:** A III. Sándor elleni merénylet Versóban. ZPW 1963. 3. sz. 3—21 [1884]
- Baumgarten L.:** Szervezte-e a Proletariat párt merényletet III. Sándor ellen? ZPW 1963. 4. sz. 110—122.
- Tych F.:** A Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája létrejöttének 70. évfordulójára. ND 1963. 7. sz. 25—36.
- Kancewicz J.:** A Lengyel Királyság Szociáldemokráciája kialakulása és tevékenysége 1893—1895-ben. ZPW 1963. 4. sz. 16—39.
- Drozowski M.:** A párizsi kongresszus 70. évfordulója. ZPW 1963. 3. sz. 243—245. [A PPS megalkakulásának 70. évf. Konferencia. 1962. N. 27.]
- Jermolajewa R. A.:** Az orosz—lengyel forradalmi kapcsolatok történetéből. 1893—1906. VIK 1963. 2. sz. 107—116.
- Pietrzak-Pawłowska J.:** A „szerves munka” és a nagytöke fejlődése a Lengyel Királyságban. PH 1963. 3. sz. 432—456. [A 49. sz. végén.]
- Inhatowicz I.:** A lodzi textilipar tökeberuházása a Kaukázusban a 19/20. századfordulón. PH 1963. 4. sz. 592—610.
- Gronowski K.:** A társadalmi-gazdasági átalakulások Kurpia területén a 19. század végén és a 20. század elején. PH 1963. 1. sz. 39—65.
- Rozva Luxemburg levelei Léon Jogicheshez (J. Tyszkva. V. rész (1899. jan.—szept.))** Publikálta: F. Tych. ZPW 1963. 1—2. sz. 302—342; 3. sz. 127—166; 4. sz. 239—269.
- Manuszewicz A. Ja.:** A lenini Iszkra és a lengyel munkásmozgalom. KSZiSz 37. (1963) 20—42. [1900—1903.]
- Garlicki A.:** Az időszerű sajtótermékek elközbizása Krakóban 1900—1914-ben. PH 1963. 3. sz. 457—472.
- Nietkyszka M.:** A Lengyel Szocialista Párt baloldaliának politikája a kultúrunka területén 1906—1910-ben. PH 1963. 1. sz. 66—84.
- Wierszowski M.:** A III. Duma és a lengyelkérdés, 1907—1912. KH 1963. 2. sz. 405—426.
- Sobczak J.:** A Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája (SDKPiL) részvétele az OSZDMP belső életében 1909—1910-ben. ZPW 1963. 4. sz. 40—57.
- Manuszewicz A. Ja.:** A Nowa Tribuna a bolsevik Pravda lengyel testvére. VIK 1963. 1. sz. 86—90. [1914.]
- Piątkowski W.:** A parasztok mozgalma a Lengyel Királyságban a lengyel állam rekonstrukciójának kérdésében, 1914—1916. PH 1963. 4. sz. 611—630.
- Radlak Br.:** Az SDKPiL szervező tevékenysége 1914—1917-ben. ZPW 1963. 4. sz. 58—80.
- Manuszewicz A. Ja.:** Az Októberi Forradalom és Lengyelország, Csehszlovákia és Jugoszlávia függetlensége. (A problémák historiográfiájához és tanulmányozásuk feladataihoz.) KSZiSz 39. (1963) 51—74.
- Jaszborowszkaja I. Sz.:** Az oroszországi februári forradalom és a forradalmi munkásmozgalom fellendülése Lengyelországban, 1917. febr.—okt. UZiSz XXVI. (1963) 200—225.
- Olanszkij L. N.:** A lengyel munkásosztály harci élcsapata. VI 1963. 12. sz. 76—79. [A Lengyel KP 45. évf.]
- Kalenicszenko P. M.:** A Szovjetországhól hazatért lengyel dolgozók forradalmi tevékenysége, 1918. UZiSz 1963. 4. sz. 65—72.
- Kawecka Kr.:** A Lengyel Szocialista Párt és kapcsolatai a nemzetközi munkásmozgalommal 1918—1923-ban. ZPW 1963. 3. sz. 53—76.
- Wladyslaw Orzechowski — Egy SDKPiL párttag emlékezése.** Közli: J. Sobczak. ZPW 1963. 4. sz. 282—299.
- Sobczak J.:** Zdislaw Leder. ZPW 1963. 4. sz. 209—238. [A munkásmozgalom harcosa, 1880—1938.]
- Wawrzykowska-Wierciuchowa D.:** Czaryna Wanda Wojnarowska. ZPW 1963. 4. sz. 180—208. [A lengyel munkásmozgalom harcosa, 1861—1911.]
- Zieliński H.:** A versaillesi szerződés jelentősége a lengyel—német kapcsolatok fejlődése szempontjából az első világháború után. KH 1963. 1. sz. 23—34.
- Rappaport H.:** Szélgjegyzetek W. Grabski politikája első periódusáról folyó vitához. KH 1963. 1. sz. 85—92. [1923—1924.]
- Böhme K. R.:** A német—lengyel kereskedelmi kapcsolatok, 1923—1933. ZPW 1963. 3. sz. 500—516.
- Gruda H.:** A lengyel kérdés a Kommunista Internacionálé V. kongresszusán. ZPW 1962. 4. sz. 35—62.
- Dziewanowski M. K.:** Egy föderalista fejlődése. JGO 1963. 4. sz. 543—560. [J. Pilsudski.]
- Rosenfeld G.:** A lengyel—német politikai kapcsolatok Rapallo és Locarno után. KH 1963. 1. sz. 35—51.
- Rotschild J.:** Az 1926. évi Pilsudski puccs ideológiai, politikai és gazdasági háttere. PSQ LXXVIII/2. (1963. jún.) 224—244.
- Kowalski J.:** A Lengyel Kommunista Párt belső helyzetének fejlődése Pilsudski 1926 májusi puccsa után. (A vita a „többség” és a „kisebbség” között a Lengyel KP-ban.) ZPW 1963. 4. sz. 123—155. [Vita: uo. 155—179.]
- Leinwand A.:** Herman Lieberman, 1870—1941. ZPW 1963. 3. sz. 189—202.
- Stanisławska S.:** Levélváltás E. Beneš és I. Mošeicki között 1938. szeptemberében. SS 1963. 3. sz. 277—284.
- Madajczyk Cz.:** Az 1939—1944. évi agrárreform programjának kérdéséhez. KH 1963. 1. sz. 93—102.
- Herzog J.:** A Lengyel Tudományos Akadémia II. tudományos ülészaka a lengyel nép felszabadító háborújáról 1939—1945-ben. ND 1963. 12. sz. 153—164. [okt. 23—26.]
- Az Armia Ludowa katonai laboratóriumi vezetőjének emlékiratai.** Közli: R. Gdulewski. ZPW 1963. 3. sz. 167—188. [1942—1943.]
- Stanisławska St.:** A lengyel—csehszlovák szerződés a második világháború idején. SM 1963. 5. sz. 87—100.
- Konečný Z., Mainus F.:** Lengyelek kényszer munkája Csehszlovákia megszállott határvidékein a második világháború idején. SS 1963. 4. sz. 385—403.
- Stanisławska St.:** Lengyel—csehszlovák szövetségi tervek a második világháború idején. SM 1963. 4. sz. 87—100.
- Zbiniewicz Fr.:** A Lengyel Munkáspárt (PPR) a lengyel hadsereg politikai arculatának kialakításában, 1944 második fele. ZPW 1963. 4. sz. 81—109.
- Jaszcuk B.:** A Lengyel Munkáspárt harca a néppfront eszméinek megvalósításáért. KSZiSz 36. (1963) 3—9. [1944]
- Hartmann K.:** A lengyel színház a második világháború után, 1944—45. I. ZFO 1963. 1. sz. 20—75.
- Rybiński Z.:** A népi tanácsok fejlődése Lengyelországban 1944—1950-ben. CzPH 1963. 2. sz. 7—39.
- Kowalski W. T.:** A Lengyel Nemzeti Egységes Ideiglenes Kormányának delegációja a potsdami konferencián, 1945. júl. 22.—aug. 1. ZPW 1963. 8. sz. 77—108.
- Borkowski J.:** A népi állam Lengyelországban. (A probléma áttekintése és a megjelent munkák szemléje.) ČCH 1963. 1. sz. 60—80.
- König K.:** Új beruházások Alsó-Sziléziában. ZFO 1963. 3. sz. 519—524.
- Hartmann K.:** A lengyel színház a második világháború után, II. 1956—1962. ZFO 1963. 2. sz. 201—265.
- Jończyk J.:** A munkajog fejlődésének fő tendenciái a népi Lengyelországban. CzPH 1963. 2. sz. 41—95.
- Lisikiewicz J.:** A Lengyel Népköztársaság gazdasági fejlődése. Ww 1963. 6. sz. 946—959.
- Lefranc P.:** A lengyel gazdaság problémái. ÉP 104. (1963. márc.) 63—72.

Magyarország

- Mihejev V.:** Kimagasló esemény a magyar nép életében. Kom 1963. 2. sz. 115—118. [Az MSZMP VIII. kongresszusa.]

- Ptasinski I.*: Az MSzMP VIII. kongresszusa. ND 1963. 1. sz. 98—104. [1962. nov. 20—25.]
- Testvérpártjaink kongresszusa. NV 1963. 1. sz. 114—118. [Az MSzMP VIII. kongr.]
- T. F.*: A lengyel—magyar történeשבizottság ülészakna. ZPW 1963. 1—2. sz. 415. [Budapest, 1962. dec. 6—10.]
- Purš J.*: A Csehszlovák—magyar Történeti Bizottság tevékenysége az 1960—1962. évekbén. ÖCH 1963. 2. sz. 281—282.
- (*M.*): A csehszlovák—magyar történeשבizottság tevékenységéről. HČ 1963. 3. sz. 518—519.
- Vietor M.*: A III. csehszlovák—magyar jogtörténeti konferencia. PS 9. (1963) 375—376. [Budapest, 1962. okt. 25—26.]
- Njepukojeva I. G.*: Összehasonlító irodalomtörténeti konferencia Budapesten. VAN 1963. 5. sz. 91—93. [1962. okt. 26—29.]
- Müller G.*: A levéltárosok nemzetközi kerekasztal-konferenciája. Am 1963. 5. sz. 195—196. [Budapest, 1963. jún. 12—15.]
- M.*: A Csehszlovák Tudományos Akadémia Történet-tudományi kirendeltségének munkája Budapesten. HČ 1963. 4. sz. 648—649.
- Ránci Gy., Ságvári Á.*: A magyar történeשב tudományos kutatómunkájának távlatai. VI 1963. 8. sz. 204—208.
- Pach Zs. P.*: Min dolgoznak a magyar történeשבek. VI 1963. 5. sz. 194—202.
- Benedikt R.*: Bizánc történetéről 1955—1960-ban megjelent munkák. VV XXII. (1963) 124—126.
- Jufu I.*: Szláv kéziratok Erdély és Bánát könyvtáraiban. RS VIII. (1963) 451—468.
- Marcus I.*: Az erdélyi levéltári állagok terminológiai kérdései. RA 1963. 2. sz. 67—79.
- Dragoescu N.*: Néhány megjegyzés N. Dunare és L. Treiber-Netoliczka „Román, szász és magyar kapcsolatok a néprajz terén” c. cikkéhez. FVL 6. (1963) 217—221.
- Egger R.*: A pannóniai provincia keresztényé tétele. SoF XXII. (1963) 9—13.
- Weidline J.*: Az ún. római sáncok a Bácskában. SoF XXII. (1963) 48—60.
- Rutkot P.*: A nemzetiségek létrejötte földünkön. Hozzá-szólás a vitához. HČ 1963. 2. sz. 268—277.
- Reichenkron G.*: A románság létrejötte a legújabb kutató-sok alapján. SoF XII. (1963) 61—77.
- Štibraný P.*: A szlovák nemzetiség fejlődése Trencsén-bén. HŠ VIII. (1963) 191—198.
- Eszlary Ch.*: A polgárság jellege és szerepe Magyaror-szágon. RILES XI/3. (1963) 313—331; 4. sz. 503—523.
- Riedl F. H.*: Tirol és Magyarország. DDr 1963. 1—2. sz. 80—81. [A 10. száadtól 1957-ig.]
- Posch Fr.*: A német—magyar határ fejlődése a 10—11. században a mai Steiermark területén. SoF XXII. (1963) 126—139.
- Nicolescu C.*: A feudálisizmus korának története az erdélyi múzeumokban. S 1963. 6. sz. 1414—1418.
- Probst J.*: A magyar aranypénz szerepe a középkori osztrák gazdaságban. SoF XXII. (1963) 234—258. [A 14. sz.-től.]
- Bromlej J. V.*: Még egyszer a horvátországi feudális járadék kérdéséről. 15—16. század. HZB XVI. (1963) 269—289.
- Dinič M.*: Egy dubrovnikai könyv a 15. századból. IČ 12—13. (1963) 15—30. [Officialis rationum, külföldre (többek között Magyarországra) küldött kö-vek költségekimutatása.]
- Pall Fr.*: Hunyadi János intervenciója 1447—1448-ban Havasalföldön és Moszkvában. S 1963. 5. sz. 1049—1072.
- Pascu Șt.*: A parasztfelkelések a középkori Erdélyben. SBBH 1963. 1. sz. 21—42.
- Gündisch G.*: Vlad Tepeș kapcsolata Erdéllyel 1456—1458-ban. S 1963. 3. sz. 680—696.
- Lupaș I.*: Erdély kapcsolata Havasalfölddel; Dumitru de Săliște kenéz tevékenysége. AHC IV. (1961) 69—74.
- Nicolescu C.*: Az erdélyi aranyművesek szerepe az román fejedelemsek aranyműveseknek fejlesztésében a 16—17. században FVL 6. (1963) 39—58.
- Goldenberg S.*: Olaszok és raguzaink Erdély gazdasági életében a 16. században. S 1963. 3. sz. 591—619.
- Hlasković J.*: A szlovákiai török uralom történetéhez. HŠ VIII. (1963) 95—116.
- Páll Fr.*: Társadalmi és vallási zavargások Kolozsvár-rott 1570 körül. AHC V. (1963) 7—34.
- Jonașcu I.*: Vitéz Mihály és a gyulafehérvári megegyezés szerzői, 1595. AHC V. (1962) 111—144.
- Prodan D.*: A belényesi uradalom 1600-ban. AHC V (1962) 35—410.
- Prodan D.*: A feudális falubró (judex pagi) Erdélyben a 17—18. században. AHC IV. (1963) 217—235.
- Crăciun I.*: Kájoni János rimes krónikája (1654) Vasile Lupu utolsó éveiről. AHC IV. (1963) 237—244.
- Kunnert H.*: Franz Fugger és az 1664. évi török háború. SoF XXII. (1963) 299—311.
- Šidak J.*: Mégegyeszer Zrínyi Péter és jobbágysai viszonyáról az összeesküvés idején, 1670. JIC 1962. 2. sz. 65—67.
- Kláič N.*: Még egyszer a Zrínyi—Frangepán összeesküvés történeti jelentőségéről. AV IV—V. (1962) 269—294.
- Kláič N.*: A Zrínyi Péter és ozali jobbágysai viszonyáról folyó vita margójára. JIC 1963. 1. sz. 43—46.
- Grafenauer B.*: Zrínyi Péter és a jobbágysok 1670 márciusában. JIC 1963. 1. sz. 63—68.
- Šidak J.*: Ismét Zrínyi Péter és jobbágysai viszonyáról az összeesküvés idején, 1670. JIC 1963. 3. sz. 99—104.
- Bernath M.*: A rendek és az abszolutizmus Magyarországon a 18. században. SoF XXII. (1963) 347—355.
- Sirácky J.*: A szlovák lakosság létrejötte és fejlődése a magyar alföldön a 18. században. HČ 1963. 3. sz. 433—466.
- Čelap L.*: A szlavon-szerémségi Generalkommando levéltári állaga. AV IV—V. (1962) 336—350. [1701—1848]
- Mikolezky H. L.*: I. Ferenc császár és Mária Terézia privát „titkos kasszái”. MIOG LXXI. (1963) 380—394.
- Stoide C. A., Jiga T.*: A Cantacuzinok és a Brincoveanuk mint Brassó hitelezői. Két kiadatlant dokumentum. AHC V. (1962) 233—238. [1706, 1727]
- Latz Fr.*: K. J. Reichard, 1700—1753. Az első bánati evangélikus pap a török világ után. SoF XXII. (1963) 326—346.
- Vávra J.*: Bél Mátyás levelezése a pétervári akadémi-kusokkal. HŠ VIII. (1963) 199—240. [1730-as évek-ben]
- Bozac I.*: Két 1744. évi dokumentum a radnai bányák történetéből. AHC IV. (1963) 245—252.
- Špiesz A.*: A kézműipar Nyitra megyében a 18. század derekán. HŠ VIII. (1963) 181—190.
- Neamfu Al.*: Egy 1774. évi dokumentum a Sofronius pap lázadásáról, 1759—1761. AHC IV. (1963) 253—256.
- Firinger K.*: Az észéki selyemtenyészés és ipar egy év-százada 1761—1861. AV IV—V. (1962) 295—324.
- Gállner C.*: Új adatok Sofronius barátáról. AHC V. (1962) 239—246. (1765)
- Surdu B.*: A Bánát katonai határvidékének létrehozása egy szemtanú leírásában, 1768—1773. AHC IV. (1963) 257—266.
- Itadojčić N.*: Justiniana Prima és Brankovics György gróf. SoF XXII. (1963) 312—325.
- Čimpeanu C.*: Bibliográfiai adatok Klein Sámuelnek a románok történetéről írt munkáiról. AHC IV. (1961) 75—109. [1778, 1800—1806.]
- Binder P., Čimpeanu C.*: Erdély magyar és német lakosságának részvétele a Horea felkelésben, 1784. FVL 6. (1963) 152—158.
- Muller C., Hataru O., Štirban M.*: Sebes város magisz-trátusi jegyzőkönyvei 1784—1785-ből. RA 1963. 1. sz. 169—188.
- Karaman I.*: Károlyváros lakossága és magisztrátusa a 18. század végén (1785—1787). HZB XVI. (1963) 217—224.
- Teodor P.*: S. Micu Klein „Statuta iurium saxonum in Transylvania” s. művének 1794. évi kéziratáról. AHC IV. (1963) 266—271.
- Imreh I.*: A jobbágysok robotmunkája Erdélyben a 18. század végén. FVL 6. (1963) 139—151.
- Neamfu Al.*: Az erdélyi bányászok helyzete és harca a 19. század első felében AHC IV. (1963) 111—186.
- Bárbat A.*: A közvetítő keresskedők egy fajtájának fel-lendülése és lehanyatlása Brassóban a 19. század első felében, S 1963. 4. sz. 921—942.

- Butorac J.*: Folyami hajózás a Száván, Dunán és Tiszán a 19. század első felében. AV IV—V. (1962) 99—204.
- Gündisch G., Kroner M.*: Az eredeti felhalmozás következménye az ún. „13 falu” számára. FVL 6. (1963) 59—90.
- Đurčanský F.*: A szlovák nép történetéhez. DDR 1963. 1—2. sz. 17—34. [Küzdelme függetlenségért a 19—20. században. Hozzájárulások: uo. 74—75.]
- Orms J. V.*: A szlovák nép védelme 1832—1848-ban. HČ 1963. 4. sz. 552—579. [Harc a szlovák irodalmi nyelvért.]
- Rebro K.*: A jobbággy telekhasználati joga 1848-ig. HŠ VIII. (1963) 69—93.
- Walter Fr.*: Miért vallott kudarcot az 1848 bécsi októberi forradalomnak szánt magyar fegyveres segítség. SoF XXII. (1963) 377—400.
- Felczak W.*: A nemzeti kérdés hatása az 1848-as magyar forradalom társadalmi képére. KH 1963. 2. sz. 387—404.
- Gavrilović S.*: A Szerémség az 1848—1849. forradalom idején. JIÖ 1962. 2. sz. 23—32.
- Felczak W.*: A magyar szlávok a forradalom és az ellenforradalom kérdésével szemben 1848-ban. PII 1963. 4. sz. 572—591.
- Murešan II.*: Adatok a zalainai bányavidék helyzetéről az 1848-as forradalmi évek idején. AIIC V. (1963) 277—286.
- Zárada J.*: A lengyel—magyar kapcsolatok a januári felkelés előtt, 1859—1862. PII 1963. 2. sz. 297—324.
- Katus L.*: A magyar uralkodó osztályok és a nemzetiségi kérdés a 19. század 50—60-as éveiben. HČ 1963. 2. sz. 236—267.
- Paulinyi Á.*: Szlovákia gazdasági fejlődése a 19. század 50—60-as éveiben. HČ 1963. 1. sz. 31—54.
- Kostič M.*: Tanácskozások a bécsi kormányban a szerb nemzeti kongresszusnak a magyarországi szerb vajdaság újrafelállítását célzó követeléseiről. IČ 12—13. (1963) 239—270. [1860—1862.]
- Holotik L.*: A szlovák nép 1861. évi memoranduma. HČ 1963. 1. sz. 3—30.
- Hokes F.*: Konferencia a Matica Slovenskáról. HČ 1963. 3. sz. 520—522. [A 100. évfordulón, Bratislava 1963. febr. 18—20.]
- Butovin J.*: Törekvések a „Matica Slovenská” megalapítására. (A kultúrintézmények szerepe a szlovák nemzeti mozgalomban.) HČ 1963. 2. sz. 169—194.
- Pecze F.—Bianchi L.*: A gyűlekezési és egyesülési jog Magyarországon a dualizmus idején a munkásmozgalom és a nemzeti mozgalom szempontjából. HČ 1963. 3. sz. 389—405.
- Egyed A.*: Az erdélyi nagyipar fejlődésének néhány vonása, 1867—1873. AIIC V. (1962) 145—178.
- Vörös A.*: A belterjes gazdálkodás és a szarvasmarhatenyésztés Délnyugat-Szlovákiában a 19. század végén és a 20. század elején. HČ 1963. 1. sz. 101—123.
- Fellner F.*: Ausztria—Magyarország magatartása az 1906. évi algecirasi konferencia idején. MIÖG LXXI. (1963) 462—477.
- Surdu B.*: A bankok szerepe az erdélyi román burzsoázia megerősödésében az első világháborúig. AIIC V. (1962) 179—202.
- Eller P.*: A harc és munka 45 éve. VIK 1963. 12. sz. 79—84. [A MKP 45 éve.]
- Cherestșiu V., Göllner C., Kovács J.*: Erdélyi dolgozók szolidaritási mozgalma a Szovjetunió iránt, 1917. nov.—1918. nov. FVL 6. (1963) 5—38.
- Pichlik K.*: Az orosz hadifogságból hazatérők lázongási Szlovákiában 1918 május—júniusában. HČ 1963. 580—598.
- Salyámossy M.*: Magyar emigráns írók szépirodalmi művei a weimari köztársaságban. WZHÜ 1963. 6. sz. 705—716.
- Kvaček R.*: Csehszlovákia részvétele a Kisantant tárgyalásain és Magyarországon 1936—1938-ban. HČ 1963. 3. sz. 406—432.
- Adamová (Ádám) M.*: Magyarország és a Kis-antant a második világháború előtti időkben. ČCH 1963. 6. sz. 742—749.
- Vielor M.*: A katonai diktatúra a Horthy-Magyarország által megszállt szlovák területeken, 1938. nov.—dec. PD 9. (1963) 5—30.
- Jablonský J.*: A politikai helyzet Kelet-Szlovákiában a felszabadulástól a kassai kormányprogram kihirdetéséig. HČ 1963. 4. sz. 529—551.
- Szirmay I.*: A magyar nép harca a szocializmusért és a békeért. Kom 1963. 11. sz. 100—109.
- Nemes D.*: A szocializmus építésének néhány problémája Magyarországon. NNİ 1963. 5. sz. 10—21.
- Diményi I.*: A magyar mezőgazdaság helyzete. NV 1963. 12. sz. 65—74.
- Balázs S.*: A gazdasági fejlődés aktuális problémái a Magyar Népköztársaságban. Ww 1963. 4. sz. 580—590.
- Csikós-Nagy B.*: Viták egy újabb magyar árszabályozásról. Ww 1963. 10. sz. 1639—1655.
- Cajzágó O.*: Magyarország helye a KGST-ben. DDR 1963. 4. sz. 220—230.

Ismeretések

- Acta Antiqua Academiae Sc. Hung. 1959—1961. — Ism. Donnert E. ZG 1963. 3. sz. 591—603.
- Agrártörténeti Szemle. IV. Budapest 1962. — Ism. I. Kuraman. HZb XVI. (1963) 339—345.
- Alföldy G.*: A szkordizkusok szállásterülete. Arch. Ért. 1962. — Ism. P. O. ČCH 1963. 4. sz. 547.
- Alföldy G.*: Aquinum vallási életének története. Bp. regisései 1963. — Ism. P. O. ČCH 1963. 4. sz. 547.
- Andics E.*: A Habsburgok és a Romanovok szövetsége. Az 1849. évi cári intervenció diplomáciai előtörténete. Bp. 1961. — Ism. VI 1963. 1. sz. 158—160. (I. I. Orlik); NNİ 1963. 2. sz. 154—156. (M. F. Lebovics); ČCH 1963. 1. sz. 51—53. (J. Novotný); AIIC V. (1962) 286—290. (S. Benkő).
- Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II/2—3. Bp. 1961. — Ism. I. Meden. AV IV—V. (1962) 409—411.
- Benda K., Maksay F.*: Ráday Pál iratai 1707—1708. II. Bp. 1961. — Ism. S. Goldenberg. SBBH 1963. 1. sz. 123—125.
- Bolla I.*: A jobbággytelek kialakulásának kérdéséhez. Annales Univ. Budapest. III. 1961. — Ism.—mak—HČ 1963. 2. sz. 306.
- Bónis Gy.*: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után, 1686—1708 Bp. 1962. — Ism. HČ 1963. 4. sz. 631. (K. R.); PS 9. (1963) 361—362. (Rebro).
- Bónis Gy., Degré A., Varga E.*: A magyar bírósági szervezet és perjog története. Bp. 1961. — Ism. Bianchi. PS 9. (1963) 350.
- Both Ö.*: Küzdelem az esküdttörökösök bevezetéséről Magyarországon a reformkorban és az 1848. ápr. 29-i esküdttörökösök rendelet. Acta jur. et pol. Univ. Szeged. 1960. — Ism. K. R. HČ 1963. 3. sz. 502.
- Csizmadia A.*: A magyar választási rendszer 1848—1849-ben. Bp. 1963. — Ism. J. N. ČCH 1963. 4. sz. 557.
- Csizmadia A.*: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVII. században. Studia iuridica Univ. Pécs. Bp. 1962. — Ism. K. R. HČ 1963. 4. sz. 628.
- A MTA Dunántúli Tudományos Intézete: Értekezések 1960. Bp. 1961. — Ism. T. I.: S 1963. 2. sz. 508—510.
- Études Historiques, I—II. Bp. 1960. — Ism. K-D. Grothausen. JGO 1963. 3. sz. 451—457.
- Fekete L.*: Egy vidéki török úr otthona a XVI. században. MTA Öszt-közl. I. XV. köt. — Ism. T. I. S 1963. 3. sz. 759—760.
- Fekete L., Káldy-Nagy Gy.*: Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550—1580. Bp. 1962. — Ism. E. Werner. ZG 1963. 7. sz. 1379—1382.
- Hajnal I.*: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. Bp. 1959. — Ism. SzV 24. (1963) 283—289. (I. Kiszeljova); AV IV—V. (1962) 411—413. (J. Buturac).
- Heckenast G.*: Das Eisenhüttenwesen in Ungarn un Anfang des 18. Jh. Acta Hist. Bp. 1963. — Ism. N. J. ČCH 1963. 6. sz. 837.
- Heckenast G.*: Lányi Pál. Tört. Szle. 1962. 1. — Ism. P. H. HČ 1963. 2. sz. 312.
- Heckenast G.*: A vaskohászat története Magyarországon a honfoglalástól a XVIII. század közepéig. Kohászati Tört. Bizottság Közl. 23. — Ism. Á. P. HČ 1963. 2. sz. 328—329.
- Horváth Z.*: Magyar századforduló. Bp. 1961. — Ism. HČ 1963. 4. sz. 612—614. (L. Bianchi); PS 9. (1963) 367. (Bianchi).
- Jennitz J.*: A II. Internacionálé 1912-es rendkívüli Baseli Kongresszusa. Tört. Szle. 1962. — Ism. T. M. Izzlamov. VI 1963. 3. sz. 188—189.

- Juhász Gy.*: Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936—1945. IV. Magyarország külpolitikája a második világháború időszakában, 1939—1940. Bp. 1962. — Ism. J. Reychman, KII 1963. 4. sz. 1044—1047.
- Karsai E.*: A berchtesgadeni sásfészekről a berlini bunkerig. Bp. 1962. — Ism. HÖ 1963. 1. sz. 159. (L. B.); PS 9. (1963) 370.
- Kemény G.*: A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Válogatás hét évszázad írásaiból. Bp. 1962. ÖCH 1963. 5. sz. 694. (F. B.); HÖ 1963. 4. sz. 638—639. (BK.)
- Kerekes L.*: Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936—1945. I. A Berlin—Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója 1936—1938. Bp. 1962. — Ism. KH 1963. 4. sz. 1044—1047 (J. Reychman); SM 1963. 1. sz. 133—138 (M. Koźmiński); DDR 1963. 1—2. sz. 101—102. (Th. Hornbostel).
- Kiss A.*: Magyarország külpolitikája második világháború előestéjén. 1938. nov.—1939. szept. Bp. 1963. — Ism. J. N. ÖCH 1963. 4. sz. 562.
- Korom M.*: A fasizmus bukása Magyarországon. Bp. 1961. — Ism. J. Mírnić, HÖ 1963. 1. sz. 127—131.
- Kovács E.*: Az 1863. évi lengyel felkelés és a magyar emigráció. Tört. Szemle, 1960. — Ism. H. Batowski. PH 1963 1963. 2. sz. 356—359.
- Kovács E.*: A mai polgári történetírás. Bp. 1962. — Ism. NNI 1963. 2. sz. 169—170.
- Köte Sándornak a Pedagógiai Szemle 1961. évf.-ban a népoktatásról és a tanítómozgalomról szóló cikkeit ism. BK. HÖ 1963. 1. sz. 157—158.
- László Gy.*: Die Anfänge der ungarischen Münzprägung. Annales Univ. Budapest. 1962. — Ism. M. HÖ 1963. 4. sz. 626—627.
- S. Lengyel M.*: A negyvennyolcas forradalom eszmei előtörténetének problémáiról. Bp. 1963. — Ism. J. N. ÖCH 1963. 4. sz. 557.
- Levélári Közlemények, 32—33. köt. 1961. 1962. — Ism. Sashegyi O. Am 1963. 4. sz. 158—160.
- Lukács L.*: Garibaldí magyar önkéntesei és Kossuth 1860—1861-ben. Bp. 1962. — Ism. J. N. ÖCH 1963. 4. sz. 558.
- Mályusz E.*: Zsigmond-kori oklevéltár I—II/1,2. Bp. 1958. — Ism. M. Cirković. IO XI. (1961) 276—279.
- Mályusz E.*: Das Konstsner Konzil und das königliche Patronatsrecht in Ungarn. Bp. 1959. — Ism. Lindeck-Pozza I. HZ 1962/2. (1963. apr.) 460—461.
- Mayer M.*: A XIX. század végi kárpát-ukrán agrárnépesség társadalmi szerkezetének statisztikai ábrázolása. Tört. Szle. 1961. 3. — Ism. P. H. HÖ 1963. 2. sz. 312—313.
- Mócsy A.*: A markomán háborúk savoriai pusztításai. Arch. Ért 1963. — Ism. O. P. ÖCH 1963. 6. sz. 823.
- Mócsy A.*: Pannónia. In: Pauly—Wissowa, Realenz. IX. 1962. ÖCH 1963. 6. sz. 823.
- Nemes D.*: Az ellenforradalom története Magyarországon. Bp. 1962. — Ism. V. L. Olag. VI. 1963. 4. sz. 164—166.
- Lehovics M. F.*: A magyar párttörténeti folyóirat. NNI 1963. 5. sz. 125—132. [Párttörténeti Közlemények, 1961/62.]
- Párttörténeti Közlemények, 1963. 2. sz. — Ism. VIK 1963. 8. sz. 143—144.
- Paulinyi O.*: Tulajdon és társadalom a garam-vidéki bányavárosokban. Tört. Szemle, 1962. — Ism. ÖCH 1963. 3. sz. 392. (J. Mk.); HC 1963. 3. sz. 498—499. (V. J.)
- Földmunkás és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon, 1848—1948. Szerk.: Pölöskei F., Szakács K. Bp. 1962. — Ism. Š. Kunošik, V. Plevza. HÖ 1963. 3. sz. 472—476.
- Rácz I.*: A kivándorlás és a magyar uralkodó osztály, 1848—1914. Debreceni Tört. Int. Évk. 1962. — Ism. M8P8. HÖ 1963. 4. sz. 634.
- Ránki Gy.*: A népgazdaság szocialista átszervezése... Párttört. Közl. 1963. 1. sz. — Ism. I. I. Orlik. VI 1963. 7. sz. 185—186.
- Sándor V.*: A technika fejlődése Magyarországon a kapitalizmus korában. Tört. Szle. 1961/3. — Ism. P. H. HÖ 1963. 2. sz. 331.
- Sarlós M.*: A magyar jobbágytelek tulajdonjogi viszonyai 1848 előtt. (Kny. az Acta polit.-iurid. Univ. Budapest.) Szeged 1959. — Ism. Hebro. PS 9. (1963) 363.
- Schleicher A.*: Adatok a kohászat magyarországi történetéhez. VII. A MTA Műszaki Tud. Közl. XIX/1—4. — Ism. P. H. HÖ 1963. 2. sz. 330.
- Sik E.*: Histoire de l'Afrique Noire. Bp. 1961. — Ism. ZG 1963. 6. sz. 1180—1183. (H. Busse); PS 9. (1963) 362. (Tomecek); Pensée 107. (1963. febr.) 151—152.
- Spira Gy.*: A magyar forradalom 1848—1849-ben. Bp. 1959. — Ism. I. Meden. HZb XVI. (1963) 369.
- Szegvári K.*: Harc a nők művelődési jogáért hazánkban 1815—1848. Acta polit.-iurid. Univ. Bp. III. — Ism. K. R. HÖ 1963. 4. sz. 632.
- Székely Gy.*: Gemeinsame Züge der ungarischen und polnischen Kirchengeschichte des XI. Jh's, Annales Univ. 1962. — Ism. ÖCH 1963. 5. sz. 700 (F. G.); HÖ 1963. 4. sz. 627. (M.)
- Székely Gy.*: Le sort des agglomérations panoniens au debut du moyen âge et les origines de l'urbanisme en Hongrie. Annales Univ. Budapest. III. 1961. — Ism.: -mak- HÖ 1963. 2. sz. 309—310.
- Szigetvári I.*: Iratok a Rimamurány—Salgótarjáni Vasúti rd. levéltárából. Az 1848—1849. évi szabadságharc hadianyaggyűjtésüek történetéhez. Levéltári Közl. 1962. — Ism. J. N. ÖCH 1963. 4. sz. 558.
- Sziklay L.*: A szlovák irodalom története. Bp. 1962. — Ism. J. N. ÖCH 1963. 4. sz. 543.
- Surányi B.*: Az I. Lajos kori Ars notarialis városi vonatkozású formuláinak eredetéről. Történelmi Szemle 1962. — Ism. M. HÖ 1963. 3. sz. 495.
- Társadalmi Szemle, 1963. febr.—jún. — Ism. J. Misiewicz ND 1963. 9. sz. 105—110.
- Thomas E.*: Római-kori villák a Balaton-vidéken. Bp. 1961. — Ism. I. T. Kruglikova. VDI 1963. 3. sz. 158—159.
- Vass H.*: A párttörténetírás és oktatás egyes feladatairól... Párttört. Közl. 1963. 2. sz. — Ism. T. M. Iszlamov. VI 1963. 12. sz. 177—178.
- S. Vince E.*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenységének első évei. Bp. 1961. — Ism. P. Hapák. HÖ 1963. 4. sz. 614—617.
- Waldapfel E.*: A független magyar külpolitika 1848—1849. Bp. 1962. — Ism. R. Door. ZG 1963. 8. sz. 1564—1565.
- Wittman T.*: A németalföldi forradalom rövid története. Acta Univ. Szeged. 1962. — Ism. -th. HÖ 1963. 4. sz. 630—631.
- Zágoni E.*: A munkásegység problémái Magyarországon a Szovjetunió elleni háborúba lépés idején. Tört. Szemle, 1962. 2. sz. Ism. A. K. Surkalin, VI 1963. 7. sz. 186—187.
- Zsigmond L.*: A német imperializmus és militarizmus újjáledésének gazdasági és nemzetközi tényezői. 1918—1923. Bp. 1961. — Ism. AHR LXVIII/3. (1963. apr.) 801—802. (P. F. Sugar); HZ 1962/2. (1963. apr.) 462—463. (J. Miskolczy)
- Zsigmond L.*: Die Zerschlagung der Österreich-Ungarischen Monarchie und die internationalen Kräfteverhältnisse. Bp. 1960. — Ism. HZb XVI. (1953) 365—367. (b.); HZ 197/3. (1963. dec.) 778—779. (E. Schraepfer)

A feldolgozott folyóiratok jegyzéke

AHR	= The American Historical Review (Richmond — New York — London)	MEMO	= Mirovaja Ekonomika i Mezdunarodnije Otnosenija (M)
AHRF	= Annales Historiques de la Révolution Française (Paris)	MIÖG	= Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck)
AIRC	= Anuarul Institutului de Istorie din Cluj (Cluj)	MÖS	= Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (Wien)
Am	= Archivmitteilungen (Berlin, DDR)	NAA	= Narodi Azii i Afriki (M)
Ann	= Annales (Economies, sociétés, civilisations) (Paris)	ND	= Nowe Drogi (Warszawa)
AUCS	= Annales Univ. M. Curie Sklodowska (Lublin)	NM	= Nová Mysl (Praha)
AV	= Arhivski Vjesnik (Zagreb)	NNI	= Novaja i Novejszaja Isztorija (M)
BDW	= Berichte, Deutsches Wirtschaftsinstitut (Berlin, DDR)	NRS	= Nuova Rivista Storica (Roma — Napoli)
BIHR	= Bulletin of the Institute of Historical Research (London)	NV	= Novo Vreme (Szófia)
BS	= Byzantinoslavica (Praha)	PA	= Political Affairs (New York)
CC	= Cahiers du Communisme (Paris)	Pensée	= La Pensée (Paris)
ČCH	= Československý Časopis Historický (Praha)	PH	= Przeglad Historyczny (Warszawa)
CCM	= Cahiers de Civilisation Médiévale, X—XI siècles (Poitiers)	PIS	= Prepodavanyije Isztorii v Skole (M)
CHM	= Cahiers d'Histoire Mondiale (Paris)	PP	= Past and Present (London)
CzPH	= Czasopismo prawno-historyczne (Poznań)	PS	= Právněhistorické Studie (Praha)
CSSH	= Comparative Studies in Society and History (Hague)	PSQ	= Political Science Quarterly (New York)
Dap	= Deutsche Außenpolitik (Berlin, DDR)	RA	= Revista Arhivelor (Bucureşti)
DDR	= Der Donauraum (Wien)	RH	= Revue Historique (Paris)
ECHR	= The Economic History Review (London—Utrecht)	RHDGM	= Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale (Paris)
EHR	= The English Historical Review (London)	RIIES	= Revue d'histoire Economique et Sociale (Paris)
Ein	= Einheit (Berlin, DDR)	RHMC	= Revue d'histoire moderne et contemporaine (Paris)
EP	= Economie et politique (Paris)	RIJAZ	= Radovi Instituta Jugoslavenske Akademije (Zadar)
FVL	= Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Klausenburg — Hermanstadt)	RRII	= Revue Roumaine d'histoire (Bucureşti)
GDIBIH	= Godišnjak Društva Istoričara Bosne i Hercegovine (Sarajevo)	RS	= Romanooslavica (Bucureşti)
GWU	= Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)	S	= Studii, Revista de istorie (Bucureşti)
H	= History (London)	SBBH	= Studia Universitatis Babeş-Bolyai (Cluj)
Hist	= Historica (Praha)	SCSI	= Studii şi cercetări ştiinţifice, istorie (Iaşi)
HÖ	= Historický Časopis (Bratislava)	SH	= Sbornik Historický (Praha)
HJ	= Historisches Jahrbuch (München — Freiburg)	SM	= Sprawy Międzynarodowe (Warszawa)
HŠ	= Historické Študie (Bratislava)	SMIMod	= Studii şi materiale de istorie modernă (Bucureşti)
HZ	= Historische Zeitschrift (München)	SMM	= Sbornik Matice Moravské (Brno)
HZb	= Historijski Zbornik (Zagreb)	SoF	= Südsforschungen (München)
IO	= Istorijski Časopis (Beograd)	SPHUO	= Sbornik Prací Historických, Univ. Olomouc. (Praha)
IGSS	= Studia Storica, Istituto Gramsci (Roma)	SS	= Slezský Sborník (Opava)
IIIB	= Izvestija na Insztituta za Isztorija (Szófia)	SW	= Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)
IP	= Isztoriceszki Pregled (Szófia)	SzE	= Szovjetszkaja Etnografija (M)
IRSH	= International Review of Social History (Amsterdam)	SzV	= Szrednyije Veka (M)
ISzSzSzR	= Isztorija SzSzSzR (M)	THJ	= The Historical Journal (Cambridge)
IZ	= Isztoriceszkiye Zapiszki (M)	UIZs	= Ukrajszkij Isztoricsnij Zsurnal (Kijev)
IZCG	= Istoriski Zapisi Istoriskog Instituta NR Crne Gore (Titograd)	UZISz	= Ucsionie Zapiszki Isztyituta Szlavjanovegyenyija (M)
JCEA	= Journal of Central European Affairs (New York)	YAN	= Vesztnyk Akagyemii Nauk SzSzSzR (M)
JEH	= The Journal of Economic History (New York)	VDI	= Vesztnyk Drevnyej Isztorii (M)
JGO	= Jahrbuch für die Geschichte Ostouropas (Wiesbaden)	VE	= Voproszi Ekonomiki (M)
JHM	= The Journal of Modern History (Chicago)	VF	= Voproszi Filozofii (M)
JIC	= Jugoslovenski Istorijski Časopis (Beograd)	VfZg	= Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte (Stuttgart)
KH	= Kwartalnik Historyczny (Warszawa)	VI	= Voproszi Isztorii (M)
Kom	= Kommunizist (M)	VIK	= Voproszi Isztorii KPSzSz (M)
KSzINA	= Kratkije Szooobszenyija Insztyituta Narodov Azii (M)	VV	= Vizantijjszkij Vremennyik (M)
KSzISz	= Kratkije Szooobszenyija Insztyituta Szlavjanovegyenyija (M)	Ww	= Wirtschaftswissenschaft (Berlin, DDR)
LC	= Lupta de Clasă (Bucureşti)	WZ	= Weg und Ziel (Wien)
MA	= Le Moyen Age (Bruxelles)	WZHU	= Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin (Gesellsch. u. Sprachwiss. Reihe) (Berlin, DDR)
		ZfO	= Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a. d. Lahn)
		ZG	= Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin, DDR)
		ZPW	= Z Pola Walky (Warszawa)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ И СООБЩЕНИЯ

<i>Дь. Дьерффи</i> : Данные к истории румын XIII, века и к началу румынского государства (II. ч.)	537
<i>Э. Х. Харастии</i> : Бронтер О'Брайен (1805—1864) идеолог чартистского движения	569
<i>Дь. Щпира</i> : Трагический путь Сечени	583
<i>Я. Варга</i> : Предатель (Замечания к драме Ласло Немет: «Герген»)	596
<i>Ф. Борош</i> : О некоторых вопросах чехословацко-венгерских революционных и прогрессивных связей в период после поражения венгерской советской республики (1919—1921)	615

ОБЗОР

<i>Э. Шаркези</i> : Венгерское стихотворение XVIII в.	628
--	-----

ИЗВЕСТИЯ	632
----------------	-----

РЕПЕРТОРИЙ ЗАГРАНИЧНЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ	635
--	-----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN, BEITRÄGE

<i>Gy. Györffy</i> : Zur Geschichte der Rumänen im XIII. Jahrhundert und zu den Anfängen des rumänischen Staates (II. Teil)	537
<i>É. H. Haraszi</i> : Bronterre O'Brien (1805—1864) der Ideologe der Chartistenbewegung	569
<i>Gy. Spira</i> : Der tragische Weg Széchenyis	583
<i>J. Varga</i> : Der Verräter (Bemerkung zum Görgey-Drama L. Némeths)	596
<i>F. Boros</i> : Tschechoslowakisch—ungarische revolutionäre und fortschrittliche Verbindungen nach dem Sturze der Ungarischen Räterepublik (1919—1921)	615

RUNDSCHAU

<i>Z. Sárközi</i> : Ein ungarisches Gedicht aus dem 18. Jahrhundert	628
---	-----

NACHRICHTEN	632
-------------------	-----

REPERTORIUM AUSLÄNDISCHER GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHER ZEITSCHRIFTEN	635
--	-----

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES, COMMUNICATIONS:

<i>Gy. Győrffy</i> : Contributions à l'histoire des Roumains au XIII ^e siècle et aux origines de l'État roumain (II ^e partie)	537
<i>É. H. Haraszi</i> : Bronterre O'Brien (1805—1864), idéologue du mouvement chartiste	569
<i>Gy. Spira</i> : La voie tragique de Széchenyi	583
<i>J. Varga</i> : Le traître (Remarques concernant le drame de L. Németh: Görgey)	596
<i>F. Boros</i> : Quelques problèmes concernant les relations révolutionnaires et progressistes tchécoslovaque-hongroises au cours des années succédant à l'effondrement de la République Hongroise des Conseils (1919—1921)	615

REVUE

<i>Z. Sárközi</i> : Un poème hongrois du XVIII ^e siècle	628
--	-----

NOUVELLES	632
-----------------	-----

RÉPERTOIRE DES REVUES HISTORIQUES ÉTRANGÈRES	635
--	-----

CONTENTS

ARTICLES

<i>Gy. Győrffy</i> : Data concerning the 13 th Century History of the Roumanians and to the beginning of the Roumanian State (Part II)	537
<i>É. H. Haraszi</i> : Bronterre O'Brien (1805—1864), Theorist of the Chartist Movement ..	569
<i>Gy. Spira</i> : The tragic way of Széchenyi	583
<i>J. Varga</i> : The Traitor (Notes to the Görgey-drama of László Németh)	596
<i>F. Boros</i> : Czechoslovakian and Hungarian Revolutionary and Progressive Connections in the Period following the Hungarian Soviet Republic (1919—1921)	615

REVIEW

<i>Z. Sárközi</i> : A Hungarian Poem from the 18 th Century	628
--	-----

NEWS	632
------------	-----

REPERTORY OF FOREIGN HISTORICAL JOURNALS	635
--	-----

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Dáolki János

A kézirat nyomdába érkezett: 1964. X. 26. — Példányszám: 800 — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív.

65.59758 Akadémiai Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Bernát György

---

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46

Csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—612

a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1.

Telefon: 180—850

Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066

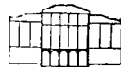
(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is)

Ára : 24,—Ft

Előfizetési ára egy évre : 40,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST